

ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(61), 2019

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(61), 2019

Алматы 2019

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(61), 2019

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақп**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 20.05.2019 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 61,25 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 673.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Ганибаева Ж.А., Шынтемирова А.С. Ресей үкіметінің қазақ даласындағы әкімшілік реформалары (XX ғас.басы).....	9
Ganibaeva Zh.A., Shintemirova A.S. The Administrative reform for the Russian government in the kazakh steppe (the beginning of the 20 th century)	
Габдулина А.Ж. История развития купечества и промышленности в Казахстане во второй половине XIX - начала XX вв., на примере династии Плещеевых: Прокопий, Семен Плещеевы.....	14
Gabdulina A.Zh. The history of development to merchants and industry into Kazakhstan the second half XIX - early XX centuries, on example Plescheev dynasty: Prokopy, Semyon Plescheev	
Джумагалиева К.В., Аубакирова Х.А. Акмолинская исправительно-трудовая колония в 20-30-е гг. XX века (по материалам архива г. Нур-Султан).....	21
Dzhumagaliyeva K.V., Aubakirova H.A. Akmolinsky correctional facility in the 20-30th of the XX century (on materials of archive of C.Astana)	
Динашева Л.С., Баубекова Д.М. Тоталитарлық жүйе және Кавказ халықтарының тағдыры.....	29
Dinasheva L.S., Baubekova D.M. Totalitarian system and the fate of the peoples of Caucasus	
Еспенбетова А.М., Байымбетова Н. Қазақ байларын тәркілеу және оның салдары (Ырғыз өлкесі материалдары бойынша).....	35
Espenbetova A.M., Bayymbetova N. Confiscation of kazakh bais and historical implications (on materials of Irgiz region)	
Каримова А.Е., Құдайбергенұлы Б. О некоторых аспектах деятельности молодежных движений Павлодарского уезда в дореволюционный период.....	40
Karimova A.E., Kudaybergenuly B. Some aspects of youth movements activity of pavlodar district in the pre-revolutionary period	
Қасымова С.С. Кеңес өкіметінің қазақ зиялыларын қудалау саясаты.....	44
Kassimova S.S. The repressive policy of the soviet government against the kazakh intelligentsia	
Құрманбаев Ж.Ж., Максұтова Ұ.Қ. 1916 жылғы Жетісудағы босқыншылық: себептері мен барысының кейбір мәселелері.....	51
Kurganbaev Zh.Zh., Maksutova U.K. A mass exodus of 1916 In Zhetysu: the causes and the course some questions	
Тайчикова К.Т., Нурсултан М.У. О зарождении судоходства на Каспии.....	55
Taichikova K.T., Nursultan M.U. Development of navigation on the Caspian sea	
Қудайбергенова Ж.А. О роли иностранного предпринимательства в Казахстане в конце XIX – начале XX вв.....	59
Kudaibergenova Zh.A. About the role of foreign entrepreneurship in Kazakhstan in the end of XIX - beginning of XX centuries	
Балахметова Г.К. Основные тенденции в развитии педагогических учебных заведений в 1970-1985 годы в Казахстане.....	65
Balakhmetova G.K. The main tendencies in development of pedagogical educational institutions in 1970-1985 years in Kazakhstan	
Мухаметжанова Н.А., Елемесов С.М. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Ақмола өңірінің мобилизациясы: статистика және анализ.....	69
Mukhametzhanova N.A., Elemesov S.M. Mobilization of the Akmola region during the great patriotic war: statistics and analysis	
Халидуллин Г.Х. Бөкей ордасындағы ұлт азаттық көтеріліс және Қайыпқали сұлтан.....	74
Khalidullin G.H. National-Liberation Uprising in the Bukeev Horde and Sultan Kaypkali	
Нуржанова А.М. Становление первого технического вуза в Казахстане.....	78
Nurzhanova M.A. The formation of the first technical university in Kazakhstan	

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №2(61), 2019

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. **Г.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. **М.К. Койгелдиев**,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. **Р.Р. Оспанова**,
к.и.н., доц. **Т.Т. Далаева**,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. **Х.М. Абжанов**,
к.и.н., проф. **Б.С. Жумагулов**,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. **Кара Абдиуакап**
(Турция),
д.и.н., проф. **О.Д. Осмонов**
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. **В.М. Козьменко**
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. **К.Т. Жумагулов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
д.и.н., проф. **К.Р. Несипбаева**,
д.и.н., проф. **А.Б. Соколов**
(Российская Федерация),
д.и.н., **Томохико Уяма** (Япония),
д.и.н., проф. **Т.Ходжаоглы** (Турция)

© **Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2019**

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 20.05.2019
Формат 60x84 1/8.
Объем 61,25 уч.-издл.
Тираж 300 экз. Заказ 673.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Сайлан Б.С., Темірболат М.М. Екінші дүниежүзілік соғыста Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар..... 83
Sailan B.S., Temirbolat M.M. Military Units Formed In Kazakhstan in the Second World War
Асырбеков М.Х., Такизбаев А.А., Такизбаева Н.З. Стрелковые бригады красной армии СССР в Великой Отечественной Войне 1941 – 1945 гг..... 87
Assyrbekov M.X., Takizhbayev A.A., N.Z. Takizhbayeva Shooting brigades of the red army of the ussr in the Great Patriotic War Of 1941-1945.
Жұмаділ М.Т. 1917-1929 жж. Қазақстандағы мәдени-идеологиялық ахуал..... 101
Zhumadil M.T. Cultural and ideological situation in Kazakhstan in 1917-1929.
Далаева Т.Т. Проблемы организации социалистического соревнования на комбинате «Ачполиметалл» в 1965 – нач. 1980-х гг..... 108
Dalayeve Tenlik. Problems of the organization socialist competition at the Achpolimetall combine in 1965 - early 1980 s.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

Begaliev A., Khairullayeva V. Policy of military communism and «New Economic» policy in the Russia..... 115
Бегалиева А.К., Хайруллаева В. Ресейдегі «Әскери коммунизм» саясаты және жаңа экономикалық саясат
Nessipbayeva K.R. «The Arab spring» - Crisis of legitimacy of the power..... 120
Несипбаева К.Р. «Арабская весна» - Кризис законности власти
Беделова Г.С., Нускабай П.Н. Религиозные верования Волжских Булгар..... 127
Bedelova G.S., Nuskabai P.N. Religious Beliefs of the Volga Bulgars
Туленбергенова С.Т. Секуляризация в Турции и ее влияние на религиозное сознание..... 131
Tulenbergenova S.T. Secularization in Turkey and its influence on the religious consciousness
Әбдіхалық Т.О. Essence and principles of migration policy of the European Union..... 135
Әбдіхалық Т.О. Еуропалық Одақтың көші-қон саясатының мәні мен принциптері

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

Вдовин В.Н. К вопросу о тираноборческой политике архаической спарты в VII-VI вв. до н.э..... 141
Vdovin V.N. On the issue of the tyranny policy of the archaic Sparta in the VII-VI centuries BC
Болысбекова М.К., Жанбулатова Р.С. Орталық Азия елдерінің аймақтық интеграциялық ынтымақтастығының келешегі..... 146
Bolysbekova M.K., Zhanbulatova R.S. Prospects for regional integration cooperation of Central Asian states
Бакирова Ж.С. Қазақстан Республикасы әскери теңіз күші қалыптасуы мен заманауи жағдайы..... 151
Bakirova Zh.S. Formation and current state of the naval forces of the Republic of Kazakhstan
Зайниева Л.Ю., Зыкова Н.М. Жастар жылы жастар саясатын жүзеге асыру нысаны ретінде..... 158
Zauniyeva L.Yu., Zyкова N. Year of youth as form of implementation of youth policy
Кенжебаев Д.А. Космонавтика – как источник и предмет искусства..... 165
Kenzhebayev D.A. Astronautics – as the source and the object of art
Казбекова М.А., Упабеков А.Е., Нечаева Е.Л. Развитие человеческого капитала в странах ЕАЭС..... 170
Kazbekova M. A., Upabekov A. E., Nechaeva E.L. The development of human capital in countries of the EEU

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences» №2(61), 2019

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD*
(USA),
Claudia Chang *professor, PhD* (USA),
Kara Abdiyakap *doctor of historical sciences, professor* (Turkey),
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor* (Kirgistan),
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor* (Germany),
Nesipbayeva K.R. *doctor of historical sciences, professor,*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor* (Russian Federation),
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences* (Japan),
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor* (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2019

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 20.05.2019
Format 60x84 1/8.
Volume 61,25 уч.-изд.л.
Issue 300. Order 673.

050010, Almaty Abai KazNPU,
13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

Асырбеков М.Х., Такижбаев А.А., Такижбаева Г.Т., Такижбаева Н.З. Женщины современной Индии: права и гендерное неравенство.....	175
Assyrbekov M.X., Takizhbayev A.A., Takizhbayeva G.T., Takizhbayeva N.Z. The women of modern India, their rights and gender inequality	
Issova L., Alimkhan A. "Ice chessboard" in the modern geopolitics of the leading countries of the world.....	192
Исова Л., Әлімхан А. «Ледяная шахматная доска» в современной геополитике ведущих стран мира	
Кокенов Р.С. Научная дипломатия: развитие международного научного сотрудничества Республики Казахстан.....	198
Kokenov R. Science diplomacy: development of international science cooperation of the Republic of Kazakhstan	
Сайлан Б.С., Нурбосынова Н.Ж. Қазақстанның әскери білім беру жүйесі.....	204
Sailan B.S., Nurbossynova N.Zh. Military education system of Kazakhstan	
Примкулова Г.Ж., Ахметов С. Жәдидшілдіктің қалыптасуы.....	209
Primkulova G.J., Ahmetov S. The formation of jadidism	
Дюсембекова М.К., Жанбулатова Р.С. Қазақстан мен Ресейдің энергетикалық саладағы әріптестігінің әлеуеті.....	213
Dyussebekova M.K., Zhanbulatova R.S. Potential of partnership between Kazakhstan and Russia in the energy sector	
Джелдыбаева Р.Б., Садықова Р.К. Қытай және парсы тілдеріндегі сыпайылық категориясы және сәлемдесу формалары.....	223
Jeldybayeva.R.B., Sadykova R.K. Category of politeness and forms of greeting in chinese and persian languages	
Zhampeis K., Satekova U., Кузаибай Г. Usage of the problem-based teaching methods in the framework of Foreign Language Training.....	229
Жампейіс Қ.М., Сатекова У.Н., Қызайбай Г.А. Тілдерді оқыту шеңберінде шет тілін мәселелі оқыту әдістерін пайдалану	
Сайлан Б.С., Чабденова Г.Д. XX Ғасырдың 50-90 жылдардағы түркиядағы казак диаспорасының әлеуметтік жағдайы.....	232
Sailan B.S., Chabdenova G.D. Social conditions of the kazakh diaspora in 50-90 years of the twentieth century in turkey	
Джолдыбаева У.М., Абиқенова К.Е. Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың экологиялық мәселелерді шешудегі рөлі.....	238
Dzholdybaeva U.M., Abykenova G.E. Participation of public organizations of Kazakhstan in solving environmental problems	
Таубаева М.Е., Корганова С.С. Советско-китайский конфликт 1929 г. и эмиграционный вопрос.....	242
Taubayeva M.E., Korganova S. S. The sino-soviet conflict of 1929 and emigration issue	
Бағдатұлы М. Ұлтаралық мәдениетті түсіндіру, қабылдау және тарату үрдісіне жастарды тартудың маңыздылығы.....	247
Bagdatuly M. The Importance Of Involving Youth In The Process Of International Perception And Dissemination Of Ethnic Culture	
Dyusekeeva M.M., Ibrayeva A.E., Nursultanova L.N. Trade And Economic Cooperation Between Russia and Azerbaijan.....	252
Дюсекеева М.М., Ибраева А.Е., Нурсултанова Л.Н. Торгово - экономическое сотрудничество России и Азербайджана	

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Алпысбес М.А., Жангабулова Ж.М. Орталық Азиядағы ағылшын-орыс күштерінің қактығысы туралы тарихнамасы.....	256
Alpysbes M.A., Zhangabulova Zh.M. Historiography on the confrontation between the british empire and the russian empire in Central Asia	
Арыстанбекова Қ.Д. Шекаралық аймақтардағы казак-башқұрт-қалмақ қарым-қатынастарының тарихнамалық мәселелері (XVI ғ. – XVIII ғ. басы).....	261
Arystanbekova K.D. Historiography of interactions of the kazakhs, bashkirs and kalmyks in the border zones (XVI century – early XVIII century)	
Бегалиева А., Khairullayeva V. Documentic sources of the nep period history.....	264
Бегалиева А.К., Хайруллаева В. ЖЭС кезеңіндегі тарих туралы құжаттық деректер	
Қайргалиева Г., Берісбаев Ә. Халел Досмұхамедов зерттеулеріндегі казак батырлары.....	268

Kairgaliyeva G., Begisbayev A. Works of Khalel Dosmukhameduly on kazakh batyrs	
Жұмағұлов Б.С. XX ғ. 20-30 жылдарындағы Батыс Қазақстандағы халық қарсылығының зерттелуі.....	277
Zhumagulov B.S. Study of the resistance of the population in Western Kazakhstan in 20-30 of the XX centuries	
Sultanova V.I. From the history of the military expansion of the Kokand rulers in southern kazakhstan in the middle of XIX century.....	283
Султанова В.И. XIX ғ. Оңтүстік Қазақстандағы Қоқан билеушілерінің басып алу саясатын зерттеу тарихынан	
Қарасаев Ғ.М. Ресей империясының қазақ жерін отарлау тарихы XIX ғасырдағы Ресей мемлекеттік мұрағаты деректерінде (Қазақстанның Шығыс аймағы және Алтай өңірі тарихынан).....	289
Karassayev G.M. History of colonization of the kazakh lands of the Russian empire in the state russian archival documents of the XIX century (on the example of the East Region of Kazakhstan and the altai territory)	
Нәметқұл Д., Мұхажанова Т.Н. Банк құжаттамасын сақтауды ұйымдастыру құжаттану саласының негізгі процесі ретінде.....	294
Nametkul D., Mukazhanova T.N. Organization of storage of bank documents as the main process of documentation	
Хибина З.Н., Хибина Н.Н. Ағылшын ағартушысы Г.Боллингброк тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы.....	301
Khibina Z., Khibina N. English educator G. Bolingbroke on the study and use of history	
Ташқараева Ә. М. «Шежіре-и-таракиме»: деректік шолу.....	309
Taskarayeva A.M. “Shezhire-i-tarakime”: review of sources	
Ермагамбетова А.У., Каускалиева Ж.Ж. Х.Табылдиевтың «Атырау облысы отты жылдарда (1941-1945 жж.)» еңбегі хақында.....	314
Ermagambetova A.U., Kauskaliyeva Zh.Zh. On labor H.Tabyldieva «Atyrau region in the fiery years (1941-1945)»	
Ерімбетова Қ., Табылдиева О. Аймақтық тұрғындар көші-қоны ерекшеліктеріне қатысты талдау.....	319
Erimbetova K. The migration patterns of the population of the region	
Қуркеев Е.М. Оңтүстік-Батыс Сібір қазақтарының XVIII-XX ғасырлардағы этнографиялық зерттелу тарихынан.....	324
Kurkeyev E.M. From The history of ethnographic study of the Kazakhs of the South-Western Siberia in the XVIII-XX centuries	
Мекебаев Т.К., Кумганбаев Zh.Zh. Modern problems of study of personality in Kazakhstan.....	328
Мекебаев Т.К. Қазақстанда жеке тұлғаны зерттеудің қазіргі мәселелері	
Бурашов Ш.У., Алпысбаева Н.К. Ашық азаматтық қоғамды қалыптастыруда архивтердің рөлі.....	335
Burashov Sh.U., Alpyysbayeva N.K. The role of archives in the formation of an open civil society	

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Сарбасова А.Б. Ұлттық бас киімдердің қоғамдағы рөлі.....	341
Sarbassova A.B. The role of national headgear in the society	
Еңсенов Қ.А. Қазақстан халқының ұлттық құрамындағы өзгерістер (1989-2018 жж.).....	346
Yensenov K.A. Changes in ethnic composition of Kazakhstan population (1989-2018)	
Сабденова Г.Е., Усерова А.Н. Қазақ халқының тәлім-тәрбиесіндегі исламдық ұстанымдар: тарихы мен мәні.....	350
Sabdenova G.E., Userova A.N. Islamic orienteers in nurturing of kids in kazakh nation: history and meaning	
Кашкинбаева А.Т., Габдулина Б.А. Этнокультурные объединения как средство укрепления межэтнического согласия (на примере Туркестанской области).....	357
Kashkinbayeva A.T., Gabdulina B.A. Ethno-cultural associations as a means of strengthening inter-ethnic harmony (on the example of Turkestan region)	
Бексейтов Ғ.Т., Құрманязов И.С. Сырдарияның төменгі ағысының көне арналарындағы ежелгі тұрақтар мен қоныстардың суландыру жүйесі.....	363
Bekseitov G.T., Kurmaniyazov I.S. The irrigation system of the ancient encampment and settlements of the lower reaches of the Syrdarya	

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

Айткалиева Р.А. Архив ісі саласына ақпараттық технологияларды енгізу.....	369
Aitkaliyeva R.A. The introduction of information technology in the field of archiving	
Нұрымбетова Г.Р. Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі.....	373
Nurymbetova G.R. Educational activities of alash figures	

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Бағдатұлы М. Нұртас Оңдасыновтың жеке қорындағы құжаттардың құрамы.....	377
Bagdatuly M. The composition of documents from the personal fund of Nurtas Undasynov	
Шаймерденова М.Д. Есет батыр бастаған Сыр бойы қазақтарының азаттық күресі тарихынан.....	383
Shaimerdenova M.D. The liberation uprising of the Syr Darya kazakhs under the leadership of batyr yeset	
Әзіретбергенова Э. С.Лапиннің - “Шуро-И-УЛАМО” ұйымындағы қызметі.....	389
Azretbergenova E. S.Lapin’s activity in the “Shura-i-ulamov” organization	
Шабамбаева А.Г., Дүкенбаева З.О. А.Машановтың Фарабитану дамуына қосқан үлесі.....	391
Shabambayeva A.G., Dukenbayeva Z.O. The contribution of A.Mashanov to development of Farabiology	
Шабамбаева А.Г., Дүкенбаева З.О. А.Машановтың Фарабитану іліміне қосқан үлесі	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Адилбекөв А.М., Рамазанов С.Ж. Отандық жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың мәселесі.....	397
Adilbekov A.M., S.Zh. Ramazanov Problem of the research and the current situation of inclusive education in the general education system of our country.	
Ахмеджанова М.Ж. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX басындағы татар ағартушылығы тарихынан.....	403
Akhmedzhanova M.Zh. The second half of the XIX century - from the history of the Tatar education of the beginning of the XX century	
Абиыр С.Е. 1950-1960 жылдары Қытайдан келген қазақтардың әлеуметтік-тұрмыстық мәселелері (Нарынқол өңірі бойынша).....	408
Abiy S.E. Social problems of Kazakhs who came from China in the 1950 s and 1960 s (for Narynkol region)	
Болатбекова Ж.Б. Деятельность ГУАК как системной основы регионального архивоведения в России.....	411
Bolatbekova Zh.B. The activities of the provincial scientific archival commissions as a system basis for regional archival science in Russia	
Әзімхан А.А. Социально-культурная политика Ататюрка.....	418
Azimhan A.A. Atatürk’s social-cultural policy	
Мәлік Н.Н. Жалпы білім беретін мектептерде қазақстан тарихын оқытудың зерттелуі мен даму тарихы.....	420
Malik.N.N. History of research and development of teaching history of kazakhstan in general education schools	
Жарасбаева А.Б. Деятельность Елбасы – залог процветания государства.....	425
Zharasbayeva A.B. Activity Leader – the key to the prosperity of the state	
Ержанова М.С. Соғыс жылдарындағы білім беру ісінің өзгеріске түсуі: ресми және шынайы тарихта (Алматы облысы материалдары негізінде).....	430
Yerzhanova M.S. Changes in education in the war years: in the official and real history (on materials of Almaty region)	
Қойшы Е.Б. Геология-минерология ғылымдарының докторы - Патшайым Тәжібайқызының ғылымдағы өмірі.....	435
Koishy E.B. Life in the science of the doctor of the geologo-mineralogical sciences - Patchaim Tazhibaeva	

Қызайбай М. Рухани жаңғыру бастауындағы Алаш идеясы - ұлттық руханияттымыздың негізі.....	439
Kyzaiabay M.N. The idea of Alash in the beginning of the spiritual renaissance is the basis of our national spirituality	
Зияшев А.С. Қазақстан тарихы сабағында дифференциалды оқыту әдісін қолдану тиімділігі.....	443
Ziyashev A.S. The benefits of using Differential learning of Kazakhstan stories	
Қабдолдина К. Қазақ әйелдерінің маман ретінде әлеуметтік ортаға бейімделуі және оның мерзімді баспасөз беттеріндегі көрінісі.....	447
Kabdoldina Kerim Adaptation of the woman to the social environment and their reflection in periodicals	
Калдыбаева Г.А. «Демократическая Республика Восточный Тимор. Проблемы признания».....	453
Kaldybayeva G.A. «Democratic Republic of East Timor. Recognition Problems»	
Конырова А.М. Патшалық биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясаты (XIX ғ. II-жартысы- XX ғ. I-жартысы).....	455
Konurova A.M. The policy of the imperial government in the Kazakh society (half of the XIX century- in the first half of the XX century)	
Сұлташова Ұ. Қарахан дәуіріндегі рухани және материалдық мәдениеттің өзара ықпалдастығы.....	460
Sultashova U. The interaction of spiritual and material culture in the era of Karakhan	
Наурызбаев Ж.А. Абай шығармаларындағы бейнелі фразеологизмдер.....	464
Nauryzbayev Zh. A. Figurative phraseological units in Abai's works	
Ағыбаев Берік Қазақстандағы миграциялық үдерістердің өзекті мәселелері (XXI ғ.).....	471
Agibaev B. Actual problems of migration processes in Kazakhstan (XXI century)	
Супанева А.В. Значение протестантской реформации в рамках исследования её влияния на формирование новой эпохи.....	476
Supaneva A.V. The Importance of the Protestant reformation in the study of its impact on the formation of a new era	
Оспанова Р.Р. Ресей империясының қазақ даласындағы қоныстандыру саясаты зерттеуші - чиновниктер мен өлкеге саяси жер аударылған зерттеушілер еңбектерінде (XIX ғасырдың екінші жартысы).....	480
Ospanova R. R. The resettlement policy of the Russian empire in the Kazakh steppe works of exiled politicians and researchers (in the second half of the 19th century)	
МУРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ARCHIVAL DOCUMENTS	
Ескекбаев Д. Қазақстандағы ашаршылық туралы архивтік деректер.....	485
Yeskekbayev D. Archival data about the famine in Kazakhstan	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 323.28
МРНТИ 03.20.41

Ж.А. Ғанибаева¹, А.С. Шынтемирова²

¹т.ғ.к., аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

²аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

РЕСЕЙ ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАРЫ (XX ғ ас. басы)

Аңдатпа

XIX ғ. аяғына қарай патша үкіметі қоныс аударушыларды Далалық өлкеде орналасуына және алымдардың өз уақытында мемлекет қазынасына түсуіне күшті бақылау орнату үшін оларды басқарудың жаңа формаларын ыждағатты түрде іздестіре бастады. Дала генерал-губернаторы барон Таубе Дала генерал-губернаторының 1897 жылға арналған есебінде және 1898 жылы 31 желтоқсанда Ішкі Істер Министрлігіне жазған хатында қоныс аударушы шаруалармен қазақтарды басқаруды түбегейлі қайта құру туралы мәселе қояды. Ол шенеунікке әкімшілік істерді шаруаларға ғана қатысты емес, сонымен бірге қазақтарға да қатысты атқаруды жүктеуді ұсынды немесе бұл екеуін бөлу «әкімшілік биліктің бірлігін» бұзады деп есептеді.

Мақалада аймақтық билік өкілдерінің (Дала генерал-губернаторы, әскери губернатор, облыстық басқарманың шенеуніктері) осы шаруалар бастықтарының институты енгізу жөніндегі пікірлері қарастырылды. Осы пікірталастардың қорытындысы генерал-губернатор Н.Н. Сухотиннің 30 қыркүйекте 1902 жылы Дала генерал губернаторлығы бойынша «Шаруалар бастықтары туралы Уақытша ережені» Ақмола облысының аумағына 1902 жылдың 1 қазанынан, Семей облысының аумағына 1903 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізу туралы № 94 жарлығын шығаруына себеп болды.

Кілт сөздер: Ресей империясының аграрлық саясаты, басқарудың жаңа формалары, жергілікті билік өкілдерінің пікірлері, аумақтық-әкімшілік реформалар, Дала генерал-губернаторы барон Таубе, «Шаруалар бастықтары туралы Уақытша Ереженің» енгізілуі.

Ғанибаева Ж.А.¹, Шынтемирова А.С.²

¹к.и.н., старший преподаватель кафедры Истории и религиоведения Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

² старший преподаватель кафедры Истории и религиоведения Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ РЕФОРМЫ РОССИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ (в нач. XX в.)

Аннотация

В конце XIX века царское правительство усиленно искало новые формы управления переселенцами, которое контролировало бы расселение их на территории Степи, усилило бы контроль по своевременному поступлению повинностей в государственную казну. В 1897 г. Степной генерал-губернатор, барон М.Таубе поставил вопрос перед Министром внутренних дел о необходимости реорганизации управления крестьянами – переселенцами и казахами. Он предлагал возложить на чиновников по крестьянским делам выполнение административных функций не только по отношению к крестьянам, но и казахскому населению, ибо разделение этого нарушает «принцип единства административной власти».

В статье представлены мнения представителей региональной власти (Степной ген-губернатор, военные губернаторы областей чиновники областных правлений) по внедрению института крестьянских начальников в казахских волостях.

Итогом обсуждений стал Приказ по Степному генерал-губернаторству №94 от 30 сентября 1902 года о введении «Временного Положения о крестьянских начальниках...» на территории Акмолинской области с 1 октября 1902 года, а на территории Семипалатинской области с 1 января 1903 года.

Ключевые слова: Аграрная политика Российской империй, новые формы управления, мнений представителей региональной власти, территориально-административная реформа, Степной генерал-губернатор барон М.Таубе, о введении «Временное положение о крестьянских начальниках».

Ganibaeva Zh.A.¹, Shintemirova A.S.²

Candidate of Historical Sciences, senior teacher, History Department and Religious Studies, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

²senior teacher, History Department and Religious Studies Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

THE ADMINISTRATIVE REFORM FOR THE RUSSIAN GOVERNMENT IN THE KAZAKH STEPPE (The beginning of the 20TH century)

Annotation

At the end of 19 century tsar's government had been looking for new form of governing settlers, which would control their settling on the territory of Steppes, would increase the control on the well-timed receipt of obligations into state treasure. In 1897 Steppe's governor-general, baron M.Taube put the question before the minister of the Interior about the necessity of reorganization of governing peasant-settlers and Kazakhs. He suggested to lay on the officials of peasants' affairs the fulfillment of administrative function not only on towards the peasants, but to the kazakh settlement, otherwise this divisions destroys "The principle of administrative power unity".

In the article are represented the opinions of representatives of regional power (Steppe's governor-general) the military governors of oblasts, officials of oblast's governing accordingly to inculcation of the institute of peasant chiefs in Kazakhs regions.

The result of discussion became "Order on Steppe's governor-general №94 from September 30, 1902, about the instruction of "Temporary position about peasant chiefs ..." on the territory of Akmolinsk region from October ,1 1902, and on the territory of Semipalatinsk region from January 1,1902.

Keywords: Agrarian policy of Russian Empire, new forms of governing, opinions of representative of regional power, territorial-administrative reform, steppe's governor-general baron M.Taube, about the introduction "Temporary position about peasant chiefs"

XIX ғ. аяғымен XX ғ. басы патша үкіметі шаруаларды басқарудың жаңа формаларын іздеді, өйткені Ресейдің орталық аудандарынан орыс шаруаларының қоныс аударуына байланысты қоныс аударушыларды орналастыру, тұрғындар санының өсуіне байланысты алымдарды жолға қою қажеттілігі, егіншілікпен айналысатын аудандарда жер тапшылығына байланысты жергілікті халықтың наразылығының күшеюі және т.б. мәселелер басқару істерін жолға қоюды қажет етті. Сонымен бірге осы кезде отарлық билікке оған тіреу болатын көптеген құққа және түрлі жеңілдіктерге ие шенеуніктер де қажет еді.

1897 жылы 10 наурызда Ақмола облысында шаруа істері жөніндегі Уақытша Ереже қабылданады. Кейіннен осы Уақытша Ереже Дала генерал губернаторлығының барлық облыстарында таралатын болды. Ақмола облысына 1891 жылы 13 маусымда «Сібір темір жол бойына қоныстандыру учаскелерін ұйымдастыру жөніндегі Уақытша Ережеге» және 1897 жылы Ресейде астықтың шықпай қалуына байланысты қоныс аударушылар осы облысқа ағылып келе бастады.

Сондықтан шаруаларды басқаруда шұғыл шараларды жүзеге асыру қажет болды. Осының нәтижесінде облыстық және уездік басқармаларда шаруа істері жөніндегі шенеунік лауазымы енгізілді. Шаруа істері жөніндегі шенеуніктің болыстық және селолық жиынының шығарған үкімін қайта қарауға құқысы болды, егер де заңға сәйкес емес деп тапса шешімді тоқтата алды немесе уездік қатысымның қарауына ұсынатын болды. Оның шешімін немесе талабын орындамаған жағдайда шаруаларды үш күнге дейін қамауға алуға немесе 6 рубльден артық емес ақшалай айып салуға құқысы болды. Сондай-ақ шаруа істері жөніндегі шенеуніктің үкіміне шаруаның екі апта ішінде облыстық басқармаға шағымдануына құқысы

болды. Құжаттағы маңызды факті шаруа істері жөніндегі шенеунікті қызметінен алу немесе қызметінен босату сонымен бірге «қызметтегі теріс әрекеттері үшін» жауапқа тарту Ішкі істер министрлігінің құзырында болды. Облыстық басқарманың құрамында Ішкі істер министрлігі тағайындайтын және қызметінен босата алатын тағы бір лауазым иесі шаруа істері жөніндегі міндетті мүше қызмет етті [1, 319-п]. Облыстық басқарманың міндетті мүшесіне облыстық басқарманың жалпы отырысында селолық қоғамның өміріне қатысты істерді шешуге қатысуға, олардың іс жүргізуіне бақылау жасау жүктелді.

Ақмола облысында шаруа істері бойынша присутствии \жалпы отырыс\ 5 шенеуніктен тұрды, олардың әрқайсысының жалақысы 2600 рубль, Облыстық басқармада бір ғана міндетті мүшенің жалақысы 2500 рубль, іс жүргізуші 1000 рубль және іс жүргізушінің көмекшісі (600 рубль) жалақы алды [2,320-п]. Дегенмен, аймақтық биліктің пайымдауынша Ақмола облысында шаруа істері бойынша басқару жүйесі көрсеткендей, әсіресе, осы облысқа қоныс аударушылардың ағылып келуі және жаңа қоныстардың пайда болуы шаруа шенеуніктерінің жетіспейтіндігін көрсетті. Сондықтан 1898 жылы 19 қаңтарда 5 жаңа шенеунік бекітілді.

Сонымен, ХХ ғ. басында Ақмола облысында қоныс аударушыларды орналастырумен айналысатын шаруа істері бойынша 10 шенеунік қызмет атқарды. Жалпы алғанда шаруа істері жөніндегі шенеуніктің қызметінде олардың міндеті жете қарастырылмағандықтан нәтижесі аз болды. Сонымен бірге, осы кезде қазақтар уезд бастығына да бағынышты болып қала берді. Билікте дуализм пайда болды. Уезд бастығымен шаруа істері жөніндегі шенеуніктің арасында айырма болған жоқ, кімнің қандай қызмет атқаратындығы айқындалған жоқ. Олар көп жағдайда бірін- бірі қайталады. Уезд бастығы екі көмекшісімен бірге уезді басқарумен қатар полицейлік қызметтен басқа қаржы басқармасының органдарының, сондай-ақ, қалалық басқарманың да қызметін атқарды.

Дала генерал-губернаторы барон Таубенің 1897 жылға арналған есебінде және 1898 жылы 31 желтоқсанда Ішкі Істер Министрлігіне жазған хатында қоныс аударушы шаруалармен жергілікті қазақтарды басқаруды түбегейлі қайта құру туралы мәселе қояды. Генерал-губернатор Таубенің ПМ-не жазған хатында уездік басқарманың шенеунігіне Ресейдің орталық губернияларында енгізілген земстволық басқарушының құқығы мен функцияларын беру және сот істерін қоса жүргізуді оларды земстволық учаскелік басқарушы деп атау жөнінде кеңес береді. Генерал-губернатор Таубенің бұл ұсынысы патша назарына ілігіп, Ішкі Істер Министрлігінің қарауына жібереді. Ішкі Істер Министрлігі Дала генерал-губернаторының атына 1898 жылы 2 маусымда Сібірде енгізілген шаруа бастықтары институтының ережесінің мәтінін жібере отырып, осы Ережені далалық облыстарда тарату мүмкіндігін мұқият қарастыруды өтінеді. [3,101-п]

Ол шенеунікке әкімшілік істерді шаруаларға ғана қатысты емес, сонымен бірге жергілікті тұрғындар саналатын қазақтарға да қатысты атқаруды ұсынды немесе бұл екеуін бөлу «әкімшілік биліктің бірлігін» бұзады деп есептеді.

Дала генерал-губернаторы өз тарапынан ең бірінші болып далалық облыстарда 1889 жылы 12 шілдедегі Земстволық басқару туралы Ережені енгізу қажеттігі туралы пікірді айтты. Шаруаларды және жергілікті қазақтарды басқару туралы мәселе Қазақстанның басқа өңірлерінде өткір қойыла бастады. Сібір темір жол комитеті жанындағы комиссия Ішкі Істер Министрлігіне «Семей облысында шаруа істерін жүргізетін шаруа мекемелерін жуық арада енгізу» туралы өтініш жасады.

Сонымен бірге император империяда лауазым иелерінің түрлі атаулармен шаруа істерін жүргізетіне назар аударды. Сібірдің 4 губерниясында – шаруа басқарушылары, Ақмола облысында – шаруа істері жөніндегі шенеунік, Ресейдің орталық губернияларында земстволық басқарушылар. Мұндай ала-құлалық императордың пікірінше «тұрғындардың мүддесіне орай жоғары дәрежеде қажетсіз» саналды [4, 323 п.].

Осы уақытта Мемлекеттік Кеңес мәжілісінде Тобыл, Томск, Енесей, Иркутск губернияларында шаруаларды басқаруды қайта құру туралы заң жобасы талқыланып жатты. 1898 жылы 2 маусымда император II Николай жоғарыда аталған заң жобасын Сібір губернияларына қатысты «Шаруа басқарушылары туралы Уақытша Ережені» бекітті. Осы оқиғалардың сәйкес келуі және Далалық облыстарда шаруаларды басқаруды реттеу қажеттігі туралы мәселе император II Николайды Далалық облыстарда шаруа бастықтары институтын енгізу қажеттілік пе деген мәселені Ішкі Істер Министрлігінің алдына қоюға мәжбүр етті [5,325-п]. Осы уақыттан бастап Ішкі Істер Министрлігінде қазақ даласында аталмыш институтты енгізу туралы мәселе өткір қойыла бастады. Әрине, Ресей үкіметі «Уақытша Ереже» тек қана Сібір губернияларына қатысты екендігін түсінді, бірақ осы өлкенің далалық облыстармен шекаралас жатуы және осы өңірмен табиғи климаттық жағдайының ұқсастығына байланысты аталмыш институтты қазақ даласына енгізу мүмкіндігі туралы мәселені қойды. Үкімет осы мезгілде таңдау алдында тұрды. Сібір губернияларында енгізілген шаруа бастықтары институтын енгізу қажет пе, әлде Европалық Ресей

губернияларында енгізілген земстволық басқарушылар институтын енгізу қажет пе? Осы мәселені талқылау үшін Дала генерал-губернаторын және облыстардың әскери губернаторларын, уезд бастықтарын шақырды, яғни, өздеріне бағынышты территорияда жаңа басқару жүйесін енгізу қажеттігі мен төмендегі мәселелер төңірегіндегі өз шешімдерін білдіру үшін:

– Далалық облыстарда Сібір губернияларында енгізілген «Шаруа басқарушылары туралы Ережені енгізу мүмкіндігін шектейтін жергілікті ерекшеліктер бар ма?

– Далалық облыстарда 1889 жылғы 12 шілдедегі Ресейдің европалық бөлігінде енгізілген «Земстволық басқарушылар туралы Ережені» енгізу мүмкіндігі қандай?

– егер «Шаруа басқарушылары туралы Ережені» енгізген жағдайда лауазым иелерінің сот қызметін атқаруы сақтала ма? деген сияқты мәселелер тұрды.

Торғай облысының әскери губернаторы 1898 жылы 2 маусымдағы Уақытша Ережеде көрсетілгендей құқықтар мен міндеттерге ие, халыққа жақын шаруа бастығы лауазымы қажет. Себебі, ұлан-ғайыр уезд аймағында жергілікті халықтарды басқаруда және сот істерін жүргізуде жалғыз әкімшілік - полицейлік үкімет – бұл уезд басқарушылары. Оларға полицейлік, қалалық, земстволық істердің ауыртпалығы түсіп, қазақтарды басқаруда нақты бақылау жасаудан айырылған» деді. Орал облысының әскери губернаторы «қазақтарды басқару ісін реттеу» қажеттігі мен қазақ халқына олардың өкілеттілігін тарату жолымен шаруа бастықтарының билігін күшейту керек деп есептеді [6, 323-п.].

Ақмола және Семей облыстарының әскери губернаторлары өлкеде шаруа бастығы туралы Уақытша Ережені емес, Земстволық басқаруды енгізу қажеттігі туралы айтты.

Дала генерал-губернаторы М.Таубе Сібір губернияларында енгізілген «Шаруа бастықтары туралы Уақытша Ережені» және Ресейдің орталық губернияларында енгізілген «Земстволық басқарушылар туралы Уақытша Ережені» зерттей келе, мынадай пікірге келді - земстволық басқарушылардың сот қызметін талқыланған кезде Далалық облыстарда Ресейдің Орталық губернияларында енгізілген модельді енгізу қажет [7, 101-п.].

Мұндай көзқарастың астарында Сібір губернияларында шаруа бастықтарының сот өкілеттілігі болған жоқ. Далалық облыстарда бітістіруші судьялардың шектеулі штаты әр уезге бір бітістіруші судьядан келді және облыстағы тұрғындар санының артуы, уезд территориясының ұлан-ғайыр жерді алып жатуына байланысты олардың өздеріне жүктелген міндетті толық орындауға мүмкіндіктері болған жоқ. Осыған байланысты генерал – губернатор егер де шаруалар мен бұратаналардың сот органы сот міндетін атқара алмаса, онда жергілікті тұрғындар «тез және жақын арада сот көмегін ала алмайды, бұрынғы жағдайларында қала береді» деп көрсетті [8, 322-п.].

Осы көзқарасты шаруаларды басқару ісін жақсы білетін Ақмола облысының әскери губернаторы Санников та және облыстық басқарманың шенеуніктері де ұстанды. Ақмола облысының әскери губернаторының кеңесшісі, облыстық басқарманың міндетті мүшесі Т.Тихонов Далалық облыстар шаруа бастықтары институты енгізілген Сібір губернияларымен теңесе алмайды, өйткені осы губерниялардың тұрғындары отырықшы - егінші шаруалар, ал далалық облыстың тұрғындары - көшпелілер.

Далалық облыстарда 1898 жылы 29 қыркүйекте шаруа бастықтары институтын енгізу механизмі туралы ұсыныстар мен мәселенің пысықталған анализі, талдауы ұсынылады. Шаруашылықтың ерекшелігіне және қазақ халқының тұрмысына байланысты Ақмола облысының әскери губернаторының пікірінше төмендегі өзгерістерді енгізу қажет.

1. Шаруа бастықтары атауы шындыққа сай келмейді, «шаруа» сөзі отырықшы мәдениет, егіншілікті білдіреді, ал қазақ халқы көшпелі, мал шаруашылығымен айналысады. Онан да басқа шаруа учаскелері қазақтар тұрған жерлерде ұйымдастырылды, мысалы Ақмола және Атбасар уездерінің оңтүстік бөлігінде тек қана қазақтар тұрады. Атаудың сәйкес келмейтіндігі жайында Ақмола облыстық әскери губернаторының кеңесшісі, сарай кеңесшісі Т.И. Тихонов өзінің ерекше пікірінде толық түсініктеме берді. Ол екі әлемнің, екі діннің, екі мәдениеттің өкілдері - қазақтар мен орыс шаруаларының қарым-қатынасына үлкен назар аударды. Қазақ халқынан қоныстандыру учаскелері үшін жердің айтарлықтай бөлігінің тартып алынуы қазақ халқы мен орыс қоныс аударшылар арасында қарым-қатынасының шиеленісуіне себеп болады. Осы жерде қазақтар жерді пайдалануда өздерін шеттетілгендей сезінеді, сондықтан да олар барлық жаңа өзгерістерді енгізуге аса қатты қарсылық көрсетеді. Сондықтан Тихонов «Шаруа бастықтары» атауы теріс және қисынсыз әңгіме туғызуы мүмкін, қазақтардың шаруаларға айналуы жайында және саяси қауіпті деді. Ол Ақмола облысының әскери губернаторының пікірін қолдай отырып, оларды земскілік, далалық және учаскелік басқарушылар деп атаған жөн деп есептеді. Әсіресе қазақ халқы өздерінің тікелей басқарушылары саналатын уезд басқарушысы басқаратын уездік басқару жүйесіне үйренген.

2. Сонымен бірге, Ақмола халқының басым көпшілігін қазақтар құрайды 55 қазақ болысы, 388 ауыл, 401 745 жан адам тұрады, ал шаруа болыстары 36, 137 елді-мекендері жалпы барлығы 107 120 (екі жынысты) адам тұрады, қазақ ауылдары облыстың ұлан-ғайыр территориясында шашырап жатыр (479 шаршы шақырым) сондықтанда көптеген құқыққа ие билік мекемесі қажет. Бұл екі мәдениеттің (көшпелі және отырықшы) көрші болғаны дұрыс және осы жерден үнемі құқық бұзушылық және бірін-бірі түсінбеушілік туындайды.

3. Әкімшілік және сот құқығын иеленген земскілік басқарушы «өз беделімен» үлкен пайда әкеледі және қазақтармен қоныс аударушылар арасында «тәртіпті ретке келтіруге қызмет еткен болар еді». Бітістіруші судьяның міндетін атқаратын земскілік басқарушы тұрғындарға бақылауды күшейтеді. Ақмола облысында штат бойынша 13 бітістіруші судья жұмыс істесе, оның 5-і Омбы қаласында, қалғандары уездер бойынша таралады, бірақ, уездердің үлкен аймақты алып жатқанын ескерсек бітістіруші судьялар өз қызметтерін атқаруға толық мүмкіндіктері жоқ. Сондықтан земстволық басқарушының халыққа жақын келуі әскери губернатордың пікірінше билікті күшейтуге және тәртіп орнатуға ықпал еткен болар еді [9, 178-183-пп.].

Торғай облыстық басқармасының негіздемесінде ережені енгізу орыс отаршылдығының күшеюіне, тұрғындар санының көбеюіне әкеледі деген дәлел келтіреді]. Сондықтан да уезд басқарушысы билігіне қосымша шаруа бастығы құрылымы қажет. Орал облыстық басқармасы Ішкі істер министрлігіне жіберген пікірінде қазақтарды басқаруды реттеу үшін өз облысында шаруалар бастықтары туралы Уақытша Ережені тарату қажеттігін айта келіп, өлкенің жергілікті ерекшеліктері ескерілуі керек деп есептеді. Алынған материалдар мен пікірлерге қарай отырып 1899 жылы Ішкі Істер Министрлігінің Жер бөлімі Сібірдегі шаруа бастықтары туралы заңға сүйеніп, Далалық облыстарды басқарудың жаңа жобасын жасады. 1901 жылы императордың қатысуымен Сібір темір жол комитетінің жаңа отырысы болды, онда Торғай облысында шаруа бастықтарын енгізу мәселесі қаралды. 1901 жылы 7 наурызда Ресей императоры Ішкі Істер Министрлігімен және Қаржы министрлігімен келісе отырып, Қазақстанның далалық облыстарында 1902 жылдан бастап шаруалар бастықтары институтын енгізуді бұйырды.

Ең маңызды мәселе осы институтты енгізу мерзімі жайында болды. Шаруа бастықтары институтын енгізу қазына үшін едәуір шығындарға әкелетініне байланысты, далалық облыстарда жаңа әкімшілік бірлікті енгізу сатылап, біртіндеп енгізу ұсынылды. Торғай облысының әскери губернаторы шаруа бастықтар институтын алғашқыда Торғай және Ақмола облыстарында дәлірек айтқанда 1902 жылдың 1 қаңтарынан енгізу, өйткені оның пікірінше осы облыстар неғұрлым даярланған қоныс аударушылар көбірек орналасқан және қоныс аудару учаскелері құрылған болатын. Ал Орал және Семей облыстарында сәл кейінірек яғни 1903 жылдың қаңтарынан енгізілмек болды [10, 282-п.].

Далалық облыстарда шаруа мекемелерін қайта құруда уақытша штаттың жобасы бойынша төмендегіше жоспарланды: Ақмола облысында 16 шаруа бастығы лауазымы енгізіліп, жалпы жылдық шығыны 35200 рубль құрады, Орал, Семей және Торғай облыстарында 12 шаруа бастығы қызметі енгізілді, әр облыстың жылдық шығыны 26400 рубльді құрады. Қаржыландырудағы қиындықтардың бірі шаруа бастықтарының айлық жалақысы ғана емес, сонымен бірге іс жүргізуді ұйымдастыру үшін жағдайды қамтамасыз ету мен жергілікті тұрғындарға бақылау жасау маңызды болды, ал соның ішінде кеңсе шығындары, жол сапарға шығу, аудармашы жалдау және т.б. Сондықтанда шаруа бастықтарының шығындары туралы белгіленген норма мәселесі яғни кеңсе шығындары, жол сапарларға шығу, аудармашы жалдау Қаржы министрлігі үшін маңызды болып қала берді. 1898 жылы 2 маусымдағы Ережеге сәйкес Далалық облыстарда бітістіруші судьялар үшін 1100 рубль бөлінді. Ішкі Істер министрлігі бұл қаржыны 800 рубльге дейін қысқартуға болады және жергілікті тұрғындарға шенеуніктердің жол сапарға шығу кезінде жылқымен қамтамасыз ету жүктелді [11. 347-п.].

Ресей үкіметінің айтарлықтай қаржы шығындағанына қарамастан (жыл сайынғы жалпы суммасы 7519821 рубльді құрады) Қазақстанда шаруа бастықтары институтын енгізу жөніндегі бұл реформа жасалды. 1902 жылы 10 маусымда «Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарына «шаруа бастықтары туралы Уақытша ережені» тарату туралы Мемлекеттік Кеңестің пікірі бекітілді.

Соныменен, шаруа бастықтары институтын енгізу процесі орталық билік деңгейінде және аймақтық билік деңгейінде де талқыланды. Ресей үкіметі үшін (Ішкі Істер Министрлігі, Екіншілік және мемлекеттік мүлік министрлігі) Далалық облыстардың территориясында шығыс славян этностарын күшейтуде, биліктің бірлігін сақтауда, шаруа бастықтары арқылы қазақ халқына ғана емес, сонымен бірге орыс халқына да бақылауды күшейтудегі шешуші қадамдардың бірі болды.

Шаруа бастықтары институтын енгізу мәселесін талқылау уезд бастықтарынан бастап, облыстардың әскери губернаторлары, Дала генерал – губернаторы, ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунік, инспектордан бастап Ішкі Істер Министрлігінің министрі, Қаржы министрлігі т.б. дейін болды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,319-п
2. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 369-іс.,320-п
3. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 1009-іс.,101-п
4. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,323-п
5. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,325-п
6. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,323-п
7. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,101-п
8. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,322-п
9. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,178-183-пп
10. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,282-п
11. ҚР ОММ. 64-қор.1- т., 818-іс.,347-п

УДК 94(574.42):323.328(045)

МРНТИ: 03.20

Габдулина А.Ж.¹

¹к.и.н., ст. преподаватель Казахский Агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
кафедра истории Казахстана

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КУПЕЧЕСТВА И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В КАЗАХСТАНЕ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛА XX ВВ., НА ПРИМЕРЕ ДИНАСТИИ ПЛЕЩЕЕВЫХ:
ПРОКОПИЙ, СЕМЕН ПЛЕЩЕЕВЫ**

Аннотация

Изучение торгово-промышленного развития занимает одно из ключевых мест в истории генезиса капиталистических отношений Казахстана и трансформации общественно-политического самосознания населения края во второй половине XIX - начала XX вв.

В статье рассматривается история развития купечества и промышленности в Казахстане, на примере семьи Плещеевых, во второй половине XIX - начала XX вв.

Ключевые слова: история, Семипалатинск, купечество, промышленность, мещанство, рынок, торговля, Плещеевы, мануфактура, строительство, Городская Голова (Глава)

Габдулина А.Ж.¹

¹С.Сейфуллин ат. Қазақ Агротехникалық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасы
т.ғ.к., аға оқытушы, Астана

**XIX ғ. II ЖАРТЫСЫ-XX ғ. БАСЫНДАҒЫ КӨПЕСТІК
ШАРУАШЫЛЫҚТЫҢ ЖӘНЕ ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУ ТАРИХЫ:
ПЛЕЩЕЕВ ӘУЛИЕТІНІҢ МЫСАЛЫНДА**

Аңдатпа

Мақалада XIX ғ. II жарт. – XX ғ. басындағы Қазақстандағы өнеркәсіп және көпестік сауданың дамуы көпес Плещеев отбасының мысалында қарастырылады. Сауда-өнеркәсіпті зерттеу Қазақстандағы капиталистік қатынастардың тарихи шығу тегін және XIX ғасырдың екінші жартысында-XX ғ. басында өлкедегі халықтың саяси-қоғамдық, саяси сана-сезімінің өзгеруін зерттеуде маңызды орын алады.

Түйін сөздер: тарих, Семей, көпестік, өнеркәсіп, Плещеев отбасы, сауда, мануфактура, Қала әкімі, құрылыс

Gabdulina A.Zh.¹

¹Candidate of Historical science Senior Lecturer Kazakhstan history Department S.Seifullin Agro Technical University, Astana

THE HISTORY OF DEVELOPMENT TO MERCHANTS AND INDUSTRY INTO KAZAKHSTAN THE SECOND HALF XIX - EARLY XX CENTURIES, ON EXAMPLE PLESCHEEV DYNASTY: PROKOPY, SEMYON PLESCHEEV

Abstract

The study of trade and industrial development is one of important places in history to genesis of capitalist relations to Kazakhstan and transformation of socio-political consciousness of population the region in the second half of XIX - early XX centuries.

The article deals with the history of development merchants and industry to Kazakhstan, on the example of Pleshcheyev family.

Keywords: history, Semipalatinsk, merchants, industry, philistinism, market, trade, Pleshcheev, manufacture, construction, major

Исследование социальных, просветительских, культурно-образовательных условий жизни II половины XIX - начала XX вв. в Казахстане позволяет высветить механизм воздействия торгово-промышленных кругов на жизнь населения.

Изучение торгово-промышленного развития Казахстана рассматривается на сложном политико-экономическом фоне второй половины XIX - начала XX вв., когда Российская империя и ее окраины являлись государством с низким благосостоянием и слабым развитием индивидуального предпринимательства.

Статья базируется на различных документальных материалах: Семипалатинской таможи, отчетов Советов обществ, Комитета попечительства, организаций, указов, телеграфных переписок, писем и обращений к генерал-губернаторам и других документах второй половины XIX - начала XX вв. Наибольшее количество исторических источников по исследуемому материалу содержится в фондах ЦДНИ, ЦГА РК, ГАТО, а также в Семипалатинских областных ведомостях, журналах Семипалатинского подотдела РГО и других изданиях конца XIX - начала XX вв., содержащихся в краеведческом музее г.Семей.

Наиболее подробно и глубоко история развития купечества в Казахстане, в частности, Северо-Восточном Казахстане изучена в работах Касымбаева Ж. [1], Кашляка В.Н. [2], Ахметовой Г.М. [3] и др.

В сравнении с прошлым статус купцов к началу XIX века в Казахстане заметно изменяется, с одной стороны, он оставался, как прежде, аморфным, но, уже к середине XIX века, они стали посланцами между производителями и потребителями. Кроме того, купеческое сословие ширится в своем понимании, это не только делец, торговец, а купец, тот, кто стоял у генезиса развития капиталистических отношений в крае.

История развития купечества в Казахстане в исследуемый период неразрывно связана с периодом активного промышленного производства.

Вторая половина XIX века стала для Семипалатинской области активным развитием купеческой торговли. Одной из таких династийных фамилий можно назвать семью Плещеевых.

Купеческой деятельностью Плещеевых начал Федор Петрович Плещеев. Он являлся купцом 2-ой Гильдии, родом из Владимирской губернии, Вязниковского уезда, Татаровской волости, деревни Дубнева [4].

По документам Семипалатинской таможи, в 1858-1866 году Ф.Плещеев, являясь государственным крестьянином, был сначала приказчиком 1-го класса торгующего по свидетельству крестьянина 3-го рода Прохора Арефьева, а затем доверенным Семипалатинского купца Михаила Арефьева.

После неожиданного обретения богатства, в 1870 году он в порядке благотворительности строит на Святом ключе церковь, а в 1872 году вместе с компаньоном купца 1-ой гильдии, золотопромышленником Алексеем Васильевичем Москвиным открывает Торговый Дом «Ф.Плещеев и К».

В этом же году начинает строительство двух каменных лавок в гостином ряду на старой базарной площади, в то время это было неслыханным богатством, которого не могли себе позволить купцы.

История возникновения огромного богатства у Федора Плещеева имеет «темное» прошлое, история которого даже публиковалась, как писал исследователь В.Н. Кашляк [2, 5].

Вообще, купеческое сословие хоть и занимало ключевые позиции в торговле, промышленности, сельском хозяйстве Казахстана, однако, к концу XIX века оставалось немногочисленным.

В чем были причины малочисленности купцов? Прежде всего, в новых законодательных актах, принятых в конце XIX века. По промысловому положению 1898 г. гильдейские купеческие свидетельства не давали прав торговать. Торговые права давало только промысловое свидетельство. В большинстве своем купечество сохраняло приверженность к торгово-промышленным занятиям. Так, например, в 1872 году в Акмолинске насчитывалось 83 купца (1 гильдии - 3, 2- 58, иногородних купцов 2 гильдии - 22), а в 1889 году, всего – 46 (2 гильдии - 15, иногородних - 31). В это же время в Петропавловске проживало 6 купцов 2 гильдии и 39 третьей гильдии (третья гильдия в 1863 г. была упразднена).

Наибольшее число купеческого сословия составляло в Семипалатинской области. Если в начале 50-х годов в городах и селениях Семипалатинской области насчитывалось 125 капиталов, в том числе 1 гильдии - 1, 14 - 2 гильдии и 3-я гильдия включала иногородних. В 1864 году в Семипалатинске производили торговлю 109 иногородних и 381 местных купцов, в числе последних (купцов 1 гильдии - 3 человека, 2 гильдии - 378) [3, 2].

Для управления окраинами Российской империи царское правительство выдвинуло из состава Думы исполнительный орган – городскую управу, ее попечительству подлежали вопросы благоустройства города, народное образование, здравоохранение, торговля и кредит, благотворительность. То есть, царское правительство не считало нужным вкладывать деньги в образование, просвещение и другие сферы жизнедеятельности. Все это перекладывалось на местные власти, которые должны были изыскать необходимые резервы для поддержки культуры, науки, образования, здравоохранения. Купцы 1-ой и 2-ой гильдий, являвшиеся почетными гражданами, назначались главами городской администрации.

Так, в Семипалатинске купцы Плещеевы, Мусины, Москвины, Красильниковы, Ложкины, Зенковы, Шипиловы, Арефьевы и многие другие были фактическими хозяева огромного региона. Семипалатинская область была самой обширной в составе Российской империи.

В купеческой деятельности края одним из самых известных купцов, золотопромышленников был Михайло Арефьев, в 1862 году вел транзитную торговлю, а уже в 1864 года числился купцом 2-ой гильдии.

Арефьевские дома располагались в низовьях рек Иртыша в Семипалатинске, предположительно в районе мельниц Мусина и Красильникова, по которой тогда ходили баржи и пароходы. К Арефьевым довольно часто приезжали купцы, промышленники, управляющие приисками, Арефьев был известен широтой души и гостеприимством.

Массивные деревянные ворота вели в большой двор, усыпанный желтым песком, где стоял деревянный флигель, в котором жили столяр Н.Мальков, кучер Ф.Плещеев.

Как-то под вечер на тройке вороных с бубенцами приехал известный золотопромышленник. Ворота открыл конюх Ф.Плещеев. Сам приезд был обычным явлением, и ему не придавали особого значения. Лошадей распрягли, дали сена, засыпали овес, поставили на отдых. Груз оставили в сарае с конюшней, заночевали. Утром золотопромышленник осмотрел и проверил свое хозяйство. Все было в полном порядке, и люди на местах. Он позавтракал, переоделся и направился в город управление и в банк, предупредив сотрудников, что после банковских операций, деловых встреч и переговоров он зайдет в ресторан «попить чайку» [5].

Приисковые служащие оставили свой груз на попечение Арефьевского персонала и отправились сперва на базар, а затем в трактир. Вернулись домой вечером. Лошади стояли в конюшне на своих местах. Груз был на месте.

Хозяин – золотопромышленник прогулял всю ночь, а утром его привезли на извозчике мертвецки пьяным. Заплетающимся языком он спросил, не заходил ли кто, не спрашивал ли его кто, и велел запрягать лошадей...

Золото, которое было в чемоданах в коляске исчезло. Они заехали в полицейское отделение и сделали соответствующее заявление с просьбой найти пропажу.

Золотопромышленник приехал на прииск и застрелился. Эту версию рассказал столяр Н.Мальков, служивший в те годы у Арефьевых, намекая на происхождение денег у Плещеева.

Ну, и в самом деле, когда улеглись все страсти и прекратились разговоры о злополучном золоте, конюх Ф.Плещеев неожиданно рассчитался с хозяином, снял новую квартиру и решил завести свое предпринимательское дело. Он купил лошадь, сбрую, повозку, приобрел у различных купцов разнообразный товар и стал регулярно ездить по аулам и селам, зимовкам продавать и обменивать свои товары. После каждой такой поездки он пригонял из степи гурты скота и продавал его с большой выгодой.

Соседи удивлялись и завидовали: как это такой бедный конюх малограмотный Арефьевский конюх заимел такой коммерческий успех?

Вскоре горожане воочию увидели, что скромный торговец, конюх Ф.Плещеев быстро богатеет и уже начал строить новый каменный дом. Прошло около года Плещеев начинает строить еще несколько каменных зданий (долгое время сохранялся каменный особняк в два этажа - бывшая Плещеевская школа, роддом и женская консультация. Наконец, была построена, правда небольшая, каменная церковь в честь Александра Невского.

Люди такое пристрастие Плещеевых к строительству церквей относили к замаливанию грехов [2, 7].

Федор Плещеев имел двух детей – сыновей: Семена и Прокопия. Наиболее значительную роль в развитии города сыграл младший сын Прокопий. Прокопий Федорович родился 8 июля 1872 года. Также, как и отец, Прокопий Федорович Плещеев являлся Городским Главой и Почетным гражданином, кроме того, состоял Гласным Семипалатинской Городской Думы с 1897 по 1902 гг., второй раз с 19 декабря 1903 года и с 18 апреля 1906 года утвержден в должности высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 1-го июля 1906 года №51 на четырехлетие.

Определением Семипалатинской Городской Думы 23/28 ноября 1907 года, он избран в должность постоянного члена Семипалатинского Отделения Омского Епархального Училищного Совета.

По журналу Епархального Училищного Совета от 16 января 1880 года №12, Просвященным Епископом Омским утвержден в этой должности.

Выход на общественно-политическую арену Прокопия Плещеева относится к 10 июня 1898 года, когда он «согласно избранию Городской Думы был утвержден Министерством Внутренних Дел должности члена Семипалатинского областного по городским делам присутствия от Думы на четырехлетие». [6]

25 марта 1899 года в городе образуется «Семипалатинское общество правильной охоты», возглавляемое военным губернатором области, братья Плещеевы избираются туда в качестве членов Правления.

В январе 1901 года Степной Генерал-Губернатор утвердил открытие в Семипалатинске «Попечительное о бедных общество», председателем которого члены общества избрали Прокопия Федоровича.

Через год закончился срок избрания Прокопия Плещеева и 22 января 1902 года баллотируется на должность городского головы на предстоящие 1902-1905 годы.

Однако первый опыт вхождения Плещеева Прокопия во власть был не удачным, так как во время баллотировки получили большинство избирательных шаров купец Алексей Васильевич Москвин. Но первоначально они получили одинаковое количество голосов, поэтому Дума решила бросить жребий. Жребий пал на Прокопия Плещеева, но при обсуждении, некий Сваровский, который выразился против, объяснил это тем, что у Городского Головы Прокопия Федоровича Плещеева имеется два питейных дома, когда как для Головы это недопустимо.

К 1903 году Плещеевы прочно вошли в число самых могущественных лиц, первогильдийных купцов: Плещеев Семен Федорович – торговля мануфактурная, галантерейные, бакалейными и разными товарами. Торговый Дом Плещеев и компания имел паровую крупчатую мельницу, винокуренный завод, типолитографию и пивоваренный завод. Распорядители делами: Прокопий Федорович Плещеев и член Торгового Дома Алексей Васильевич Москвин.

В это же время Прокопий стал представлять обширной Семипалатинской области – «Русское страховое общество». Несмотря на совместное сотрудничество долгое время с Москвиным, было заметно их постоянное соперничество и конкуренция. Алексею Васильевичу Москвину менее повезло, так как с 1905 года он становится неплатежеспособным, он был вынужден все распродать и отдать долг в размере 4 тысяч рублей Богородско-Глуховской компании.

В апреле 1906 года состоялось повторное, но уже успешное вхождение во власть Прокопия Плещеева. Он был избран одним из 12 старшин в Семипалатинское общественное собрание. Они же избрали его на должность Городского Головы сроком с 1906 по 1909 год включительно.

Таким образом, Прокопий вступил на должность Городской Головы три срока: 1906-1913, 1914-1917.

Находясь на посту, для решения городских проблем, он часто посещал Россию. В 1907 году он был в Петербурге для решения вопроса по проведению дороги через Семипалатинск. Осенний поездка в столицу и личная встреча со Столыпиным, также помогли в выделении ссуды в сумме 56 тыс. руб. для строительства здания женской гимназии. [7]

24 мая 1910 года Прокопий Плещеев избирается на второй срок до 1914 года.

В 1912 году Россия торжественно отмечает 100-летие победы в войне над Наполеоном и Прокопий Плещеев возглавляет делегацию из Семипалатинска.

Прокопий Плещеев славился большим авторитетом, более того он даже вошел в книгу Боханова А.Н. «Деловая элита России в 1914 году» в Москве.

В 1914 году он снова избирается на этот пост и в этой должности встретит революцию. Последний срок его в должности Городского Головы был самым сложным и тяжелым. И это не случайно, ведь впереди империю ждали сильнейшие потрясения.

С началом первой Мировой войны закрылся главный источник дохода – винокуренный завод. Так и не удалось снова открыть его, даже письма, обращения не помогли. Кроме того, товарищество «Русско-китайского пароходства и торговли» закрыло свои действия так и не успев развиваться, затраты на разработку угольных месторождений окупались не в том и не в те сроки, какие рассчитывались, банки требовали возврат кредитов и ссуд. Для решения этих вопросов он взял 3-недельный отпуск. 26 июня 1915 года на состоявшемся заседании кредиторов Т.Д. «П.Плещеев и К», он попытался решить свой финансовый вопрос, но ему не удалось, однако он был избран Председателем Всероссийского Союза городов (7 членов) [2, 30].

Летом 1916 года Прокопий Федорович вновь отправляется в Петербург, где встретился с Министром внутренних дел Б.В. Штюрмером, а 9 июля его императорским высочеством принцем А.П. Ольденбургским.

На встрече с этими высокопоставленными чиновниками городской голова согласовал вопросы постройки городской больницы, присоединение Заречной Слободки к городу, продление железной дороги от Семипалатинска и другие проблемы, назревшие к тому времени. Личные, финансовые вопросы снова остались не решенными. Не успела администрация по делам Т.Д. «П.Плещеев и К» принять решения, как объекты, принадлежавшие этому торговому дому уже начали находить новых хозяев.

28 октября 1916 года состоялось общее собрание членов Семипалатинского общества потребителей некоторой недвижимости от Т.Д. «П. Плещеев и К».

«Докладчик Т.Б. Кузин знакомит собрание с объектом приобретения, составляющим место, каменный дом, электрическую станцию типографию, принадлежавшие «Администрации по делам торгового дома П.Ф. Плещеев и К.».

Некоторые члены общества потребителей настаивали на покупке недвижимости, прежде, они выступают о необходимости в книжном магазине, типографии, электрической станции. А.Н. Белослюдов же настаивал на приобретении недвижимости. Что касается типографии, то без типографии общество лишается возможности иметь свой печатный орган. С.Б. Лесин предлагает начать вести переговоры о покупке недвижимости в самое короткое время. Покупка обществом недвижимости принимается подавляющим большинством голосов.

В ноябре этого же года, в Семипалатинске произошло выступление жен-солдаток. «вследствие возникновения в г. Семипалатинске беспорядков и разгрома толпою, преимущественно женами солдат, призванных на военную службу, двух магазинов: ТД «Михайлов и Малышев» и ТД «Хамитова»... [2, 31]

«...Принимая во внимание серьезность последствий, а также полную бездеятельность воинских чинов при разгромах магазинов, Городская Дума в своем заседании от 19 ноября постановила: Немедленно возбудить телеграфное ходатайство перед Командующим войсками Омского военного округа о поручении охраны воинским чинам под командой штабс-капитана Кехли, как энергичного офицера, и, кроме того, пригласить на 20 ноября местных торговцев на совещание по вопросу о соответствующих скидках на товары, продаваемые семьям нижних чинов...» [8]

Прокопий Плещеев в срочном порядке отправил депешу в Петроград в МВД, в которой просил помощь подавить беспорядки воинской силой. Движение было жестоко подавлено и к следствию было привлечено более 120 человек. Сумма убытков купечества и казны города исчислялось огромной суммой более 2 млн. рублей.

Этим поступком Прокопий Плещеев оттолкнул от себя население.

В марте 1917 года начались новые потрясения. В первых числах марта дошли сведения об отречении Николая II от престола. К вечеру начался экстренно признав Временное правительство, в этот же день образовался буржуазный исполнительный комитет объединенных общественных организаций, рабочих и армий:

«...являющийся высшей и единственной властью в Семипалатинской области. Председатель комитета – К.П. Ляшкевич (союз кооперативов), товарищи – И.А. Самойлов (городская дума) и Д.Н. Троицкий (попечительство о солдатских семьях). Всего в комитет входит 37 человек. [2, 34]

4 марта городская управа доложила городской думе, в подлинниках, телеграммы «на имя Семипалатинского городского головы от Председателя Исполнительного Комитета Городской Думы –

Родзянко, Председателя Центрального Комитета Всероссийского Комитета Городов – Челнокова и Председателя Совета Министров – Львова – о происшедшем государственном перевороте и о ниспровержении старой власти.

Постановили: ...передать себя в распоряжение исполнительного комитета Государственной Думы и послать телеграмму». Подписав данную телеграмму Прокопий Плещеев полностью отказался о старой царской власти. В этот же месяц «постановлением исполнительного комитета устранены от должностей и арестованы: губернатор Чернцов, жандармский подполковник бакуринский (бежал, но был пойман и привезен в город), полицмейстер Покровский и уездный начальник Петухов. Были устранены от должности вице-губернатор Савримович и прокурор Кривицкий...». [9]

Вконец запутавшись во всех событиях, тяжело переживая финансовые трудности, которые привели к краху ТД, «П.Плещеев и К», Семипалатинский глава П.Ф. Плещеев заявлением от 7-го сего апреля извещая, что, страдая нервным переутомлением по состоянию своего здоровья исполнять обязанности Городского Головы, просит городскую думу от этой должности освободить». 12 апреля 1917 года Городская Дума рассмотрела его заявление и приняла отставку.

11 апреля 1917 года местные газеты сообщили семипалатинцам, что в связи с обследованием Временной Кожевенной Комиссией завода Плещеева, Исполнительным Комитетом арестованы: Плещеев, мастер Кортиков и Рольшиков», но уже 2 мая те же газеты опубликовали в своих номерах, что судебным следователем Окружного Суда освобожден из-подареста П.Плещеев под залог 5000 руб., с обязательством о невыезде». [10]

11 июня 1917 года состоялось очередное общее собрание кредиторов Т.Д. «Плещеев и К», на повестке дня, которого были рассмотрены два вопроса:

1. О продаже всех предприятий Администрации по делам Т.Д. «Плещеев и К», находящихся на заводской территории в 6-ти верстах от г. Семипалатинска, как-то: кожевенного завода, мельницы, просообдира, со всеми надворными постройками, а также городской типографии, электрической станции со всеми постройками и участком земли.

2. ...С 24 июля 1917 года «в собственность Семипалатинского Союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ, перешли предприятия быв. Плещеева: кожевенный завод, просорушка, мельница, находящиеся в 6 верстах от города, и типография с электрической станцией в городе». [11]

Также П. Плещеев лишился частного дома, расположенного на углу улиц Новосельской и Достоевского.

25 августа администрация по делам Т.Д. «Плещеев и К» провела очередное собрание кредиторов, где был рассмотрен вопрос «О продаже недвижимого имущества в г. Семипалатинске и др. местах». [12]

В январе 1918 года Прокопий Плещеев немногим, не больше полугода проработал в Семипалатинском Совете Народного хозяйства.

В октябре 1922 года газета «Степная правда» сообщила, что «гражданин Плещеев возбудил ходатайство перед Губисполкомом о возврате ему имущества, но оно было отклонено». [12, 7]

О жизни Семена Федоровича Плещеева известно, что он родился 1 февраля 1865 года, женился он в 20 лет на Марии Степановны Дьяковой, матерью, которая была семипалатинская купчиха Парасковья Васильевна Дьякова. [13]

Образование получил он в Семипалатинском Уездном училище, состоял членом Общества красного Креста, попечительством Семипалатинской Городской Больницы, Гласным Семипалатинской Городской Думы.

В 1898 году был утвержден Членом учетно-ссудного Комитета Семипалатинского Отделения Государственного Банка. С 1 января 1905 года был утвержден в звании депутата при свидетельствовании Чинами Государственного Контроля Кассы и Кладовой Отделения на три года. Через год был назначен почетным Попечителем Семипалатинской Учительской Семинарии на три года.

В руках у Семена Федоровича была сосредоточена в основном торговля «мануфактурными, галантерейными, бакалейными и разными товарами». Ему же в июне 1895 года был подарен прекрасный двухэтажный дом в центре городаи приводящий в изумление посетителей своим ассортиментным товаром. Бакалейные, колониальные, гастрономические товары, белье, виноторговля, галантерейные товары, игрушки, кондитерские товары, мануфактура, москательные товары, обувь, дорожные вещи, платья, посуда, хозяйственные принадлежности, головные уборы – вот перечень товаров, которыми торговал Семен Плещеев в Семипалатинске.

Отец Семена, Федор Плещеев отписал ему в договоре о даре недвижимого имения два дворовых места землис застроенным каменным двухэтажным домом, магазином с подвалами, кладовыми, каменной

постройкой, где велась винная торговля и др., две купчие крепости, доставшееся от опекуна над имуществом умершего купца М.Сысоева, Ф.Ступина. Кроме предприятий в Семипалатинской области, у Семена находились предприятия и в Томской губернии, еще паровая крупчатая мельница, оптово-розничные магазины, приносявшие ежегодный годовой товарооборот два миллиона рублей.

Однако дела Семена и его сына не имели такого успеха как у брата, так как разбалованный вседозволенностью, жадностью к деньгам Семен попадает в тюрьму, а в последующем алчность будет иметь свои плоды.

Дело в том, что в связи с началом Первой Мировой войны в июле 1914 года территория Семипалатинской области была на военном положении, и торговля спиртными напитками строго воспрещалась. Однако многие торговцы продолжали продавать алкоголем, и в том числе, Семен Плещеев. В результате, нагрянувшей полиции, Семен Плещеев и его приказчик были арестованы. Жена Семена, Мария Степановна, игнорируя местную власть в лице областного губернатора, сразу включилась в борьбу, она пишет просьбу Степному губернатору о немедленном освобождении ее мужа из-под стражи, при этом всю вину возложив на приказчика.

В переписке со Степным губернатором Мария Степановна часто использовала угрозы, о том, что она пойдет дальше. Тем не менее, в ответ на письма Степного губернатора Семипалатинский глава Чернцов твердо стоял на своем, приводил массу доводов о причинах ареста, тем более что сын Семена пока не был еще арестован, предупреждал он. Однако и сын вскоре тоже сядет в тюрьму по тому же обвинению. Мария Плещеева пойдет дальше. Она отправится в Петербург, где добьется аудиенции у Григория Распутина и будет хлопотать об освобождении мужа и сына Николая, жалуясь на больное сердце сына.

Таким образом, в дело местного значения будут задействованы могущественные силы империи в лице Григория Распутина. Это факт действительно был, так как Россия опубликовала журнал тайной регистрации охранного отделения всех лиц, с которыми встречался Григорий Распутин с октября 1914 – по декабрь 1916 годов и там значится ее фамилия.

Наглость и игнорирование Марии Плещеевой авторитета Семипалатинского губернатора Чернцова привели к тому, что Степной губернатор отказался помогать Плещеевой, отписав резолюцию: «Не могу вторгаться в права губернатора». [2, 57]

Губернатор Чернцов дослужил на этой должности до февральской буржуазной революции 1917 года и в последующем был уволен по состоянию здоровья.

С установлением первой раз Советской власти в Семипалатинске весной 1918 года, Семен Плещеев был арестован новой властью, но чуть позже их роли поменялись, и уже под стражей находились местные большевики: Шугаев, Молостов, Лягин, Ситников, Салов и др. руководители. [14]

В период гражданской войны Семен Плещеев с женой Марией, поняв, что вернуть свое богатство у большевиков не смогут, решают бежать через Бахты в Китай, Чугучак, а потом и дальше вглубь китайской провинции. Однако его сын Николай остался вместе с женой в Семипалатинске и принял Советскую власть. Но счастливым от этого он не станет, так как после смерти от тифа их дочери уже осенью 1918 года они разведутся и каждый начнет свою жизнь, обретет новую семью. Сердце у Николая действительно было слабым, так как уже 27 октября 1923 года он умрет от порока сердца. [2, 58]

Купечество дореволюционного периода отражало свое развитие в миссионерстве, меценатстве и благотворительности. Семья Плещеевых внесла вклад в развитие распространения христианства, образования, здравоохранения края.

При царском режиме для того, чтобы приобрести какой-то чин необходимо было внести лепту в развитие общества. Как было уже отмечено в начале исследования Плещеевы начали свою миссионерскую, благотворительную деятельность с постройки церкви в 1870 году. При строительстве Никольской церкви в 1891-1904 гг., Плещеевы оказали финансовую поддержку в размере 14 тыс. руб., сюда вошло приобретение колокола – 10 тыс. руб., плиты чугунные – 2 тыс. руб., церковной утвари и т.д. На строительство этой церкви было более пятисот пожертвований, но самым значительным стала благотворительная сумма семьи Плещеевых. Кроме того, семья Плещеевых активизировалась финансовой поддержкой в строительстве мужской гимназии, церковно-приходской школы, отдельно для своих служащих семья строит дома, школы, церкви, а также принимает участие в развитии промышленности.

Список использованной литературы:

1. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг.: (Социально-эконом.аспект) /Ж.К. Касымбаев. – Алма-Ата: Фъльым, 1990. – 184 стр.
2. Капляк В.Н. Семипалатинское купечество: Плещеевы. – Семей, 2013.

3. Ахметова Г.М. Торговая буржуазия Северо-Восточного Казахстана в конце XIX - начала XX вв.: диссертация...к.и.н., У.- К., 2003. – 168 стр.

4. ГАТО, Ф.196, оп.9, д.82

5. «Иртыш», №119 /12/24/, среда, 19 июня 1968 года //Как они богатели, П.Старкович.

6. Семипалатинские ведомости, 1898, №25

7. «Семипалатинская жизнь», 1907, №19, 10 января, «Сибирская жизнь», 1907, №138, 13 октября

8. ЦГА РК, Ф.434, оп.1, д.56, л.325

9. «Сибирская жизнь», 1917, №63

10. «Известия Семипалатинской области исполнительного Комитета. - №30, 11 апреля, 2 мая 1917 года

11. «Дело». - №46, 30 июля 1917 года

12. «Дело». - №39, 22 июля 1917 года

13. ЦДНИ, Ф.755, д.88, л.60; д.7, л.142

14. ЦДНИ, Ф.1, оп.1, д.44

УДК: 334(574)(045)

МРНТИ:03.20

Джумагалиева К.В.¹, Аубакирова Х.А.²

¹к.и.н., профессор РАЕ, КазАТУ им. С.Сейфуллина

²к.и.н., доцент, КазАТУ им. С.Сейфуллина

г. Нур-Султан, Казахстан

АКМОЛИНСКАЯ ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВАЯ КОЛОНИЯ В 20-30-е гг. XX ВЕКА (по материалам архива г. НУР-СУЛТАН)

Аннотация

В статье представлена история Акмолинской тюрьмы и содержание в ней заключенных в период 20-30-х годов XX века. Это был наиболее сложный период истории начала становления и укрепления власти Советов на всей территории СССР. Он связан также с усилением культа личности Сталина. Все эти события нашли особенно яркое отражение в системе сложения исправительно-трудовых учреждений в социалистическом государстве. Обращается внимание на санитарное состояние мест заключения. Особо рассматривается моральное положение, как самих заключенных, так и сотрудников исправительного учреждения. История именно Акмолинской исправительно-трудовой колонии не нашла должного отражения в работах отечественных исследователей. Одна из причин состоит в том, что она была лишь малой частью огромной массы подобных учреждений в указанный период на территории Советского Союза.

Ключевые слова: исправительно-трудовая колония, Акмолинск, заключенные, моральное состояние, наказание, преступление, побег, санитарное состояние, лагерь, принудительный труд.

К.В. Джумагалиева¹, Х.А. Аубакирова²

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агроотехникалық университеті¹

²С.Сейфуллин атындағы Қазақ агроотехникалық университеті.,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АҚМОЛА ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ КОЛОНИЯСЫНЫҢ СИПАТЫ

(Астана қаласының мұрағаты материалдары бойынша)

Аңдатпа

Мақала XX ғ. 20-30 жж. Ақмола түрмесінің тарихы мен ондағы тұтқындарды ұстау мәселесіне арналған. Бұл КСРО-ның барлық территориясындағы Кеңестік биліктің нығаюы мен қалыптасу тарихының қиын кезеңдерінің бірі болды. Сондай-ақ Сталиннің жеке басқа табынудың күшейген уақыты де дәл осы

кезеңге сәйкес келеді. Қарастырылып отырған кезеңдегі барлық оқиғалар желісі социалистік мемлекеттегі еңбекпен түзеу мекемелер жүйесінде айқын көрініс тапты. Қарама-қайшылық кезеңдегі саяси жағдайға Ақмола түрмесінің мысалында талдау жасауға талпыныс жасалған. 20-30 жж. еңбекпен түзеу саясаты мәнінің өзгеруі талданды. Қамау орнының тазалық жағдайына назар аударылған. Тұтқындағылар мен түзеу мекемелері қызметкерлерінің моральдық жағдайы қарастырылған. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде дәл осы Ақмола еңбекпен түзеу колониясының тарихы тиісінше көрініс таппаған. Оның себебінің бірі аталмыш кезеңде ол мекеме Кеңес Одағы территориясындағы басқа мекемелердің бір бөлшегі ғана болды.

Кілттік сөздер: еңбекпен түзеу колониясы, Ақмола, тұтқын, моральдық жағдай, жаза, қылмыс, өркен, санитарлық күй, лагерь, мәжбүрлі еңбек.

Dzhumagaliyeva K.V.¹, Aubakirova H.A.²

¹*S.Seifullin Kazakh Agronomical University*

²*S.Seifullin Kazakh Agronomical University Zhenis avenue, 62, Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan*

AKMOLINSKY CORRECTIONAL FACILITY IN THE 20-30TH OF THE XX CENTURY (on materials of archive of c. Astana)

Abstract

In article is presented the history of Akmolinsk prison and the contents concluded in the period of the 20-30th years of the XX century. It was the most difficult period of history of the beginning of formation and strengthening of the power of Councils in all territory of the USSR. It is connected also with strengthening of a cult of personality of Stalin. All these events found especially bright reflection in system of addition of correctional facilities in the socialist state. On the example of Akmolinsky prison is made an attempt of the analysis of a political situation, developed at that difficult and inconsistent moment. In article is analyzed transformation of an essence of corrective-labor policy in 20-30th years. The attention is paid to a sanitary condition of a jail. Moral situation, both prisoners, and the staff of correctional facility is especially considered. The history of Akmolinsky correctional facility didn't find due reflection in works of domestic researchers. One of the reasons consists that it was only small part of huge mass of similar establishments during the specified period in the territory of the Soviet Union.

Keywords: correctional facility, Akmolinsk, prisoners, morale, punishment, crime, escape, sanitary state, camp, forced labor.

С момента формирования любого государства начинается работа по обеспечению внутренней безопасности и сохранению стабильности в стране. При этом самое пристальное внимание уделяется борьбе с преступностью. Как показывает практика, для дальнейшего совершенствования правовой системы государства, необходимо уделять особое внимание профилактике правонарушений. Об этом четко сказано и в Послании Первого Президента страны Н.А. Назарбаева от 5 октября 2018: «безопасность является неотъемлемой частью качества жизни» [1].

История становления исправительных учреждений не теряет своей актуальности вне зависимости от времени. Это подтверждает как история, так и наша повседневная жизнь. Освещение исторического прошлого, связанного с деятельностью подобных специальных исправительных мест заключения позволяет нам избежать ошибок минувшего. Длительное время специфика деятельности исправительных тюрем не освещалась исторической наукой и общественностью. В СССР эта тема носила запретный характер, и многие ее аспекты не рассматривались.

Со времени становления независимости Республики Казахстан внимание к проблеме роли и значения колоний и тюрем возрастает. В Концепции правовой политики РК указывается на необходимость улучшения исправительной системы с учетом международных актов о правах человека. Большое внимание уделяется также усовершенствованию материальной базы мест заключения и политике гуманизации в отношении заключенных [2].

С начала становления молодого советского государства начинают издаваться журналы «Советское право», «Еженедельник Советской юстиции» и др. В них впервые был дан анализ деятельности исправительных учреждений. В 1924 году была опубликована одна из первых работ Познышева С.В. [3], посвященная исследуемой тематике. Автор дал характеристику исправительных учреждений ряда стран

мира. Отдельно он рассмотрел деятельность и состояние колоний в 20-е годы на территории Советской России.

Началось изучение отдельных аспектов карательной политики в стране, состояние тюрем и содержание заключенных в них в 20-30 гг. XX века. Становление системы исправительно-трудовых учреждений, их роли в воспитательном плане нашло отражение в ряде других публикаций. Среди них следует выделить труды Артамонова В.П. [4], Гилярова Е.М. [5] и др. В процессе исследований они сконцентрировали свое внимание на различных способах влияния воспитательных форм и методов на заключенных.

Однако в 30-50-е годы публикации о системе исправительно-трудовых заключений практически отсутствуют. Причина - усиление сталинизма и культа личности. Неудивительно, что данная тематика стала носить закрытый характер. Многие ученые, боясь преследования со стороны официальных властей, старались не касаться опасной темы. Этим объясняется отсутствие практически научных исследований по данной тематике.

Лишь, начиная с 60-х годов XX века, увидели свет новые исследования, в которых рассматриваются вопросы истории недавних мест заключения многих необоснованно осужденных деятелей и простых сограждан страны. К ним следует отнести работы З.А. Астемирова [6], А.С. Михлина [7] и др. В большей степени эти труды рассматривали проблему эффективной организации воспитательной работы среди осужденных. При этом не уделяли внимание отдельным исправительно-трудовым учреждениям. Все перечисленные авторы приводят данные о состоянии данных учреждений на примере таких крупных городов как Москва, Рязань, Ленинград, Уфа и др. К сожалению, в указанный период отсутствуют исследования о положении исправительно-трудовых учреждений на территории Казахстана.

Формирование основных исправительных колоний приходится на период с 1917 по 1928 годы. В 1929 году создаются первые исправительно-трудовые лагеря, которые в дальнейшем были переданы в ведение НКВД. С 1930 года ИТК же стали контролироваться Народными комиссариатами юстиции на местах. После смерти Сталина, в 1956 году ИТЛ были ликвидированы, но ИТК сохранились.

После смерти Сталина появилось ряд воспоминаний, написанные бывшими осужденными и прошедшими через сталинские лагеря. Несомненно, одним из таких произведений является воспоминание А.Солженицына [8]. Многие труды, вышедшие в 60-70 гг. XX века, носили в большей степени характер воспоминаний. Это были изложения бывших узников лагерей ГУЛАГа, которые уделили большое внимание условиям содержания заключенных в данных исправительных учреждениях.

Научные работы по данной проблематике, относятся к середине 80-х гг. Достаточно исследований появилось в Казахстане с обретением независимости. Так среди казахстанских исследователей следует выделить труды Е.Б. Кузнецовой [9], Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймухановой [10], которые посвящены истории Карлага и других лагерей. В данных работах представлена не только история становления мест изоляции на территории Казахстана, но даются сведения о численном составе заключенных, статистические данные, виды трудовой деятельности и др.

В работе С.Д. Дильманова дается характеристика лагерей, действовавших в Казахстане в 30-50-е годы [11]. Но в основном все они затрагивали функциональную деятельность лагерей. Не нашли отражение история и состояние Акмолинской исправительно-трудовой колонии (далее - ИТК).

Частично данный аспект прозвучал в работе В.З. Панасенко [12]. Автор использовал значительный архивный материал, что, несомненно, представляет интерес для историков, архивных работников и для любого специалиста, занимающегося научным исследованием.

Среди современных казахстанских исследователей, занимающихся изучением истории становления и роли исправительных учреждений Казахстана, следует выделить таких авторов как, С.К. Бастемиев [13], Р.Ш. Жумагазиева и М.К. Тлеугабылова [14].

В основе методологической составляющей стал принцип историзма, что позволило изучить общественно-политические аспекты истории исправительно-трудовой колонии на примере г.Акмолинска. Особенности исследуемого хронологического периода рассматриваются в тесной связи с историческими событиями, происходившими в регионе. Данный принцип позволяет проследить состояние ИТК в Акмолинске, положение заключенных в 20-30-е годы XX века, рассмотреть меры, принятые по урегулированию деятельности учреждения. Теоретическую же составляющую представляет часть работ выше указанных авторов. Применение статистического метода придает достоверность при описании и характеристике исправительного учреждения.

Эмпирической основой стали архивные материалы Государственного архива города Астаны. В основу исследования легли документы 65 фонда «Акмолинская тюрьма №12». В этом фонде

представлено более 5 с половиной тысяч дел. Большая часть из которых, это персональные дела заключенных, обвиняемых в различных правонарушениях.

В научный оборот введены новые документы, ранее нигде не упоминавшиеся. Найденные архивные данные позволяют воссоздать общую картину состояния подобного рода учреждений не только на территории Казахстана, но и по всему Советскому Союзу.

С момента формирования любого государства за совершение преступления личность несет соответствующее наказание. С другой стороны каждое государство проводит работу по предотвращению правонарушений. Для решения и исполнения этих задач определенную роль играют исправительно-трудовые учреждения.

Первая тюрьма в Казахстане была открыта в Семипалатинске в 1773 году. А в 1858 году в городе Уральске. Ранее же все заключенные находились под стражей армейских частей и на гауптвахтах. В начале XX века в Казахстане насчитывалось уже 20 мест заключения. При этом все они были практически переполнены [15, с.11].

Характерной особенностью и традицией казахского менталитета еще с древности было отсутствие смертной казни или ограничение свободы. По этой причине не было и тюрем. Человека, совершившего преступление, воспитывали родственники или сородичи. Оступившегося человека перевоспитывали в родной и естественной для него окружающей среде. Данная мера перевоспитания имела огромное значение. Известный казахский поэт и философ Абай Кунанбаев считал, что нет неисправимого человека [16, с. 211].

С самого начала установления советской власти и политических репрессий встал вопрос о способах воспитательного воздействия на заключенных. По мнению одних преступника можно было перевоспитать. Другие считали необходимым только применение жестких мер, вплоть до казни. После долгих споров возобладало первое мнение. Государство уделило пристальное внимание учреждениям, в чьи функции теперь входило исправление правонарушителей.

Одной из приоритетных задач становится изменение старой тюремной системы. В новых условиях нужны были учреждения, направленные на исправление и перевоспитание осужденных. В течение 1918-1920 гг. были приняты ряд документов, регламентирующие саму систему исправительных учреждений и мер воспитательного воздействия на осужденных.

В 1919 году 18 июня был принят Декрет «Об учреждении распределительных комиссий при карательных отделах губернских и областных отделов юстиции», а 21 марта 1921 года Декрет «О лишении свободы и о порядке условно-досрочного освобождения заключенных». Декрет «Об использовании труда заключенных в местах лишения свободы РСФСР и отбывающих принудительные работы без лишения свободы» был утвержден 28 ноября 1921 года [12, с.25].

16 октября 1924 года был принят ИТК РСФСР (исправительно-трудовой кодекс). Кодекс подробно регламентировал такие вопросы как, организация центральных и местных органов управления местами заключения; виды мест заключения и классификация заключенных; вопросы режима отбывания наказания; организация труда заключенных и производственно-хозяйственная деятельность мест заключения; культурно-воспитательная работа, а также дисциплинарные меры и вопросы, касающиеся побегов заключенных, применения оружия сотрудниками мест заключения, а также вопросы принудительных работ без лишения свободы [13, с.24].

Первейшей задачей органов НКЮ РСФСР была ликвидация дореволюционной тюремной системы и проведение широкой реформы карательных учреждений путем внедрения в практику работы новых методов воздействия на осужденных. Так, Постановлением НКЮ РСФСР от 24 января 1918 г. «О тюремных рабочих командах» было предложено организовать в тюрьмах рабочие команды из числа трудоспособных заключенных для производства необходимых государственных работ. Этот нормативный акт положил начало применению общественно-полезного труда, как одного из основных средств перевоспитания осужденных.

Согласно этому постановлению арестованные имели право получать оплату за свой труд. Из этой оплаты одна треть должна была идти в обще-тюремный фонд. А две трети записывались в счет арестанту, а затем выдавались ему при освобождении. Десятую часть он мог брать в конце рабочей недели на мелкие расходы [17].

В первые годы советской власти перед ИТУ ставилась важная и гуманная цель – исправление и приспособление преступников к труду, уважению законов. Эта задача была отражена в Декрете СНК РСФСР от 21 марта 1921 г. «О лишении свободы и о порядке условно-досрочного освобождения», где отмечалось, что лишение свободы имеет своей целью: поставить осужденных преступников в условия, не

позволяющие им причинять вред обществу; предоставить им возможность исправления и приспособления к трудовой жизни [18].

В 20-х годах на территории Казахстана уже сформировалась целая сеть тюрем, доходившая до 24. В 1921 году общее число осужденных составило 8 305 человек. А в 1924 году был сформирован Отдел мест заключения, в задачу которого входило руководство исправительно-трудовыми учреждениями в рамках НКВД [12, с.14].

Одним из таких исправительных учреждений была Акмолинская исправительно-трудовая колония. В государственном архиве города Астаны имеются документы, характеризующие деятельность данного учреждения. Условия в колонии были весьма тяжелые. Об этом можно судить по рапортам и отчетам руководителя колонии. Многие заключенные умирали от различных болезней. Наиболее распространенными были такие болезни как, хроническое малокровие, склероз сосудов, эмфизема легких, истощение организма, атеросклероз [19, лл. 322-323].

Так, согласно акту врачебной комиссии о смерти заключенных заключенный Антон Акименко, 54 лет умер ночью 12 апреля 1931 года от сердечной недостаточности (диагноз дизентерия) [20, л. 5]. Заключенный Семизбаев А., 60 лет умер 15 августа 1931 года (диагноз - цинга, понос, общий отек). Умер от недостаточности сердца [18, л. 33]. Акт обследования Акмолинской ИТК в декабре 1931 года показал, что число заключенных составляет 860 человек, при вместимости 220 человек. В помещениях, тесно, грязно. На 14,56 кв. м. помещается 70 человек [20, л. 61]. А это считалось грубейшим нарушением по санитарным требованиям.

Начальник Акмолинской ИТК Гриценко 26 февраля 1932 года написал приказ № 44 согласно которому потребовал следить за санитарным состоянием камер. Ежедневно выделять 2-х дежурных для наблюдения за чистотой. Водить заключенных в баню не менее 3-х раз в месяц. Из-за антисанитарных условий среди заключенных началась эпидемия осыпного тифа. Был отдан приказ в обязательном порядке производить стрижку волос и бритье 1 раз в 6 дней.

Во всех камерах Гриценко приказал установить баки для кипячения питьевой воды (*кто приказал?*). Фельдшер и дежурный были обязаны следить за чистотой приготовленной пищи. Уборщики должны были следить за вентиляцией помещений и мыть полы не менее 1 раза в день. Дежурным вменялось распределять заключенных и не допускать перегрузок в камерах [21, л. 27].

В приказе от 10 апреля 1932 года начальником учреждения Гриценко были выявлены следующие нарушения. При проверке оружия в караульном помещении оно оказалось весьма грязным и не убраным. Коридор на улицу не был заперт, а караульный начальник младший надзиратель Бекмагомбетов Садвокас был пьян. В одной из камер заключенные играли в карты, о чем были осведомлены дежурный и надзиратель. Младший надзиратель Борбаев способствовал побегам заключенных, получая от них деньги. По приказу начальника ИТК он был снят с работы и предан суду [21, л. 28].

За весь 1930 год число заключенных составило 326 987 человек, среднесуточное количество заключенных составило 896 человек, что было нарушением всех санитарных требований. С 1 января по 24 февраля 1932 года среднесуточное количество заключенных составило уже 1012 человек. Эти сведения были представлены в отчете начальника колонии Гриценко [21, л. 20]. В 1933 году перегруженность Акмолинского ИТК составила уже 300% [22, л.129].

Перегруженность камер привела к эпидемии тифа среди заключенных. Многие уже поступали в тюрьму, будучи зараженные болезнью. Вместо изоляции их от здоровых заключенных, их помещали в общие камеры. Это, соответственно вело к заражению и росту эпидемии. Среди медперсонала были недобросовестные работники, не желавшие исполнять свои прямые обязанности. Так медицинская сестра С.Абуова в апреле 1933 года в своем рапорте отмечала, что для борьбы с тифом была назначена врач Чернявская. При первом посещении вместо двух часов она была всего полчаса и не осмотрела ни одного больного. Старшим распорядителем был назначен фельдшер Сапаров. Однако он все дни пил, о чем докладывали охранники Овчаренко и Болтабаев [23, л. 1].

Очень часто заключенные совершали побеги. Имеются многочисленные отчеты работников, караульных о побегах. Они были как одиночные, так и групповые. Вот только некоторые из них. В ночь с 8 на 9 июля 1932 года сбежало из тюрьмы 10 человек арестантов. Дежурным был конвоир Гринвальд. Арестованные выставили окно и сбежали [24, л. 43].

Младший надзиратель Балгабаев доносил, что в ночь с 8 на 9 сентября 1932 г ода во время перевозки сена в 3 часа ночи сбежали двое арестантов – Табагулов Абушахман и Садыков Кабдыш. Перевозку сена осуществляли на 5 повозках, под предлогом закурить они переходили от одной повозки к другой. На 4 заключенных был только 1 надзиратель [25, л. 61].

В другом архивном документе говорится о побеге 12 человек. 2 мая группа заключенных из 12 человек были направлены в район села Осакаровка для проведения полевых работ. Их сопровождал конвоир Буланов. Заключенные напали на него, разоружили. Буланова связали, отобрали у него винтовку. Сами заключенные связали одного из заключенных – Дмитрия Янина, увели его в степь, связали ему руки и ноги, а затем бросили в яму, где он и умер. Конвоира избили, но оставили в живых, позже объяснив это тем, что он владел казахским языком. Инициаторами побега выступили Ильбеков Овцемат и Шовеков Кусаин. Позже беглецы были пойманы и понесли наказание [26, л.л. 9-13].

Из вышесказанного можно утверждать, о недостаточном числе кадров в ИТК, что, соответственно, отрицательно сказывалось на охране осужденных. Побег заключенных объяснялись незначительным числом сотрудников мест заключения. Численный состав в колониях везде был одинаков. В штат колонии входили начальник, два помощника, бухгалтер, делопроизводитель, учителя-воспитатели и четыре старших надзирателя. Численность младших надзирателей составляла от 13 до 44 человек. Но и этого было недостаточно, так как ИТК были переполнены.

Более того, имели место факты издевательств, истязаний в отношении осужденных со стороны надзирателей и руководства колоний. Об этом говорится в приказе №565 от 7 июня 1936 года начальника управления НКВД в Казахстане майора государственной безопасности Володзько. 19 апреля 1936 года по преступной халатности надзирателей Акмолинской тюрьмы Винницкого и Аниева бежал заключенный Батыраков. Охранники заподозрили в пособничестве к побегу одного из осужденных. Для получения признания от этого заключенного они сначала избили его, а потом инсценировали расстрел. Военный трибунал приговорил Винницкого к 5 годам, а Аниева к 3 годам лишения свободы [27, л.16]. За три месяца (с апреля по июнь) 1936 года из Акмолинской колонии сбежало 20 человек. Как отмечается в приказе начальника управления НКВД по Казахской АССР майора Володзько все эти побег свидетельствуют о распущенности вольнонаемного состава, недисциплинированности, об отсутствии политико-воспитательной работы и незнании своих прямых обязанностей. В связи со всеми перечисленными недостатками начальник Акмолинской колонии Волкотрубов был предан суду Военного трибунала [27, л.21].

Одной из главных причин массовых побегов была неуккомплектованность штата. Так в 1932 году в штате Акмолинского ИТК стояло 49 человек. Из них рабочих было 6 человек, середняков – 2, бедняков – 34, служащих – 7. Среди штатных работников неграмотных было 2 человека, малограмотных – 33, с низшим образованием – 12, ниже среднего – 1, со средним образованием – 1. Членов коммунистической партии было 6 человек, кандидатов – 7, беспартийных – 36. В прошлом имели судимость 6 человек. Среди сотрудников казахов было 27 человек, европейцев – 16, других национальностей – 6. Низкий уровень образования кадрового потенциала, недостаточное владение законами отражалось на работе штата колонии, многие из которых не владели грамотностью. Начальником колонии был издан приказ №75 от 15.03.1934 г. об изучении казахской грамотности. Все предпринятые меры способствовали постепенному укреплению дисциплины среди работников колонии. Этим и объясняется относительное сокращение числа побегов среди заключенных [22, л.14].

Виной были также недобросовестное отношение сотрудников колонии к своим прямым обязанностям. В отчете за 1932 год отмечается, что среди штатных сотрудников отсутствует заинтересованность, довольно низкий культурный уровень. Частыми явлениями стали сон на посту, неявка на работу. Имеются факты самовольного отпуска заключенных, разговоры с ними, укрытие самовольно отпущенных, передача записок и др. Основной причиной данных отрицательных фактов является отсутствие политико-воспитательной работы среди сотрудников. Политические занятия среди штатных работников не проводились. Участие сотрудников в политических компаниях было не удовлетворительное. Партийная и производственная работа также была на низком уровне. Для искоренения выше указанных недостатков принято решение начать проведение занятий по административной и военной подготовке сотрудников [22, лл.15-16].

Если до 1928 года среди заключенных были в основном русскоязычные заключенные. То с конца 1928 года значительно увеличилось число заключенных казахов. Оно возросло с 17,6% до 30,7%. Этот рост был вызван несколькими обстоятельствами. В эти годы начинается коллективизация, которая сопровождается уничтожением традиционного права казахского народа. Такие обычаи казахского народа, как: калым, барымта, уплата куна и другие, теперь были причислены к уголовным. Соответственно «правонарушители» подлежали содержанию в местах заключения. Другим обстоятельством стало повсеместное уничтожение суда биев, который также стал уголовно наказуемым. Суд биев был заменен на народные суды. Они опирались строго на новое советское законодательство.

Из-за перекочевок с места на место, казахам при совершении даже мелкого правонарушения не могли применить меру наказания в виде исправительных работ без содержания их в колонии. Поэтому вынуждены были ограничивать их передвижение и свободу. Вот почему возросло число осужденных казахов. Хотя в большинстве своем они получали условное наказание.

Как было сказано выше, одной из приоритетных задач исправительных колоний было перевоспитание полезным трудом. Все места заключения финансировались из государственного бюджета. Им была дана возможность заниматься производственной деятельностью. В этом вопросе ИТК РСФСР 1924 года предоставлял местам заключения большие полномочия и привилегии. Так, согласно статье 77 ИТК, места заключения освобождались от всех общегосударственных и местных налогов и сборов.

Кроме того, по статье 78 ИТК места заключения имели право совершать все разрешенные законом операции, а именно:

- заключать договоры, обязательства, соглашения по хозяйственно-производственным аспектам деятельности мест заключения;
- приобретать необходимые материалы и реализовывать их продукцию;
- кредитоваться в государственных и кооперативных учреждениях в целях развития производства.

Все поступающие от работ суммы денег, согласно статье 79 ИТК, должны были расходоваться только на оборудование производства, приобретение материалов, заработную плату техническому персоналу, а также на вознаграждение заключенных за работу. Получаемые денежные средства распределялись следующим образом. 49% шли на расширение производства; 12,5% - на улучшение пищи заключенным; 15% - в комитет помощи освобождаемым заключенным, 20% - в фонд тюрьмы и 12,5% на выдачу премиального вознаграждения сотрудникам, занятым организацией и руководством производства [28, с. 156].

Наибольший объем многих видов продукции, в том числе и ширпотреб, приходится именно на колонии. Поэтому в них старались отбирать физически крепких заключенных. Многие из этих трудовых колоний не только выполняли, но и перевыполняли производственный план [13, с.100].

Однако в исправительно-трудовых лагерях и колониях производство носило разнопрофильный характер. Тем более что год от года возрастала потребность в рабочей силе. По этой причине в указанных местах заключения продолжали совместно содержаться самые разнообразные категории осужденных: впервые осужденные к лишению свободы, неоднократно судимые, взрослые, несовершеннолетние и т.д.

Заключенные Акмолинской колонии как и в других местах исправительных учреждений принимали участие в производственном труде. Кроме взрослых среди заключенных были и дети-малолетки, которых наравне со взрослыми использовали на сельскохозяйственных работах. Так в одной из телеграмм адресованных начальнику Акмолинской тюрьмы Волнотрубову отмечали, что в Кокшетау для работы в сельхоз колонию прислали детей инвалидов [29, л. 28]. Использовать их в работе было нельзя в силу их заболеваний, на что было обращено внимание в документе.

Осужденным приходилось выполнять разнообразные виды работ. Так из отчетов можно сделать вывод об основных направлениях трудового воспитания. В 1936 году в течение апреля-мая месяцев заключенные были заняты в работе на таких объектах как:

- в промышленных мастерских – 30 человек, из них 14 в столярных, 6 в сапожных, 2 в портняжной, 8 в кузнечной мастерских;
- в растениеводстве – 92 человека;
- в животноводстве – 18;
- по договору в совхозе – 39.

Из-за отсутствия необходимого количества охранников не работало более 50 заключенных.

Заключенные лагерей и тюрем участвовали также в строительстве многих гражданских сооружений. Форма принудительного труда вызывала недовольство. Неудивительно, что довольно частыми были забастовки, восстания осужденных. Некоторые отказывались работать на объектах. Но самой массовой формой были, конечно, побег. Однако, исправительно-трудовые учреждения принимали жесткие меры, усиливая охрану, что в итоге ограничило количество побегов из мест заключения.

Активизировались формы воспитательных мероприятий и среди заключенных. Такими мерами стали ликвидация безграмотности, беседы, выпуск газет, показ фильмов, открытие библиотеки. В колонии действовал даже небольшой театр. В середине 30-х годов меры воздействия все больше носили политико-воспитательный характер. Среди заключенных были созданы цеховые ударные бригады, проводились соцсоревнования, поощрялось ударничество [30, лл. 1, 1 об, 4, 8].

Отметим также, что в главе 3 ИТК РСФСР 1924 года была предусмотрена организация культурно-просветительской работы в местах заключения. Так, согласно статье 82, в каждом учреждении полагалось ведение школьной и внешкольной культурно-просветительской работы с заключенными [19, с. 34].

Однако мелкие и к тому же сельскохозяйственные предприятия мест заключения были нерентабельны, и многие дома заключения Казахстана не могли выполнить плановое задание в полном объеме.

Таким образом, можно сказать, что, несмотря на созданную законодательную основу, в 20-30-е годы не удалось превратить тюрьмы в исправительные учреждения. Несмотря на их названия (дома заключения, исправительно-трудовые дома, изоляторы специального назначения), они по своей сути оставались тюрьмами.

Однако в конце 30-х годов в колониях были свернуты все формы воспитательного воздействия на осужденных. Это было вызвано изменением курса внутренней политики и усилением карательных мер.

Отсутствие квалифицированных кадров, слабая материально-техническая база и недостаточность средств, а также большое число заключенных сыграли определенную роль, сужая диапазон необходимых условий для применения прогрессивной системы отбывания наказания до минимума.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни. [Электрон. ресурс] 05.10.2018. [http://khabar.kz/ru/poslanie-prezidenta\(дата обращения: 31.10.2018\)](http://khabar.kz/ru/poslanie-prezidenta(дата обращения: 31.10.2018)).
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан. Одобрена Указом Президента РК от 20.09.2002 г. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 56 с.
3. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. – М., 1924. – 342 с.
4. Артамонов В.П. Наука Советского исправительно-трудового права. – М., 1974. – 132 с.
5. Гиляров Е.М. Организационно-правовые основы деятельности органов исполнительной власти России в 1905-1929 гг. – М.: НИЯУ МИФИ, 2010. – 384 с.
6. Астемиров З.А. История Советского исправительно-трудового права. Лекция. – Рязань, 1975. – 52 с.
7. Михлин А.С. Исправительные работы и их эффективность. – М., 1967.
8. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. – М.: АСТ-Астрель, 2010. В 3-х т.
9. Кузнецова Е.Б. Карлаг ОГПУ-НКВД: От Столыпина до ГУЛАГа. – РИО «Болашақ-Баспа»– Караганды, 2011. – 350 с.: ил.
10. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда: Национальное агентство по делам печати и массовой информации РК, 1997. – 174 с.
11. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930 – 1956 гг.). Алматы, 2006. – 344 с.
12. Панасенко В.З. Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений МВД Казахской ССР (1920-1985 гг.). – Алма-Ата: Музей боевой и трудовой славы ОВД Казахской ССР, 1987. – 107 с.
13. Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): монография / С.К. Бастемиев. – Павлодар: Кереку, 2009. – 258 с.
14. Жумагазиева Р.Ш., Тлеугабылова М.К. Исправление осужденных в Республике Казахстан за рубежом: проблемы теории и практики // Гуманистическое наследие в культуре и образовании: материалы XII Международной научно-практической конференции 14 декабря 2017 г. – Уфа: Издательство БГПУ, 2018. – 386 с. – С. 40-44.
15. Сакенов Р. Как это было? // Исполнение наказаний. – 2004. - №8. – С. 10-13.
16. Абай. Книга слов. Поэмы. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.
17. Постановление НКЮ «О тюремных рабочих командах» от 30 января 1918 г. // СУ РСФСР. 1918. № 19. ст. 284 // <http://www.Consultant.ru/cons/cgi/>
18. Декрете СНК РСФСР от 21 марта 1921 г. «О лишении свободы и о порядке условно-досрочного освобождения» // <http://lawru.info/dok/1921/03/21/n1205523.htm>
19. Исправительно-трудовой кодекс РСФСР: (Собр. узак. 1924 г. № 86, ст. 870): [С доп. по 15 авг. 1925 г. и с алфавитно-предметным указателем]. – Ленинград: Рабочий суд, 1925. – 72 с.
20. Государственное учреждение Государственный архив г. Астана (далее ГУ ГАГА). Ф. 65. оп.1 , д. 5785
21. ГУ ГАГА. Ф. 65. оп.1, д. 5770
22. ГУ ГАГА, Ф65, оп.1, д. 5767

23. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5827

24. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5771

25. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5776

26. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5817

27. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5842

28. Сборник [нормативных актов](#) по Советскому исправительно- [трудовому праву](#). Госюриздат, 1959 г. – 359 с.

29. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5802

30. ГУ ГАГА. Ф. 65, оп.1, д. 5797

ӘӨЖ 324.47

МРНТИ 03.20.41

Л.С. Динашева¹, Д.М. Баубекова²

*¹т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ доценті, Түркістан, Шымкент
dinash_lyazzat@mail.ru*

*²М. Әуезов атындағы ОҚМУ 2 курс магистранты, Шымкент, Қазақстан,
goha_batyr@mail.ru*

ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒ ДЫРЫ

Аңдатпа

Мақалада Кавказ халықтарын күштеп депортациялаудың мәселелері қарастырылады. Кеңес Одағы тарихының қиын да күрделі кезеңі саналатын Ұлы Отан соғысы жылдарында орын алған халықтарды депортациялау үдерісінің тарихын зерттеу ұзақ уақыттар бойы жабық болды. Себебі, XX ғ. 90-ы жылдарына дейін, осы мәселе бойынша құжаттар И.В. Сталиннің қолымен «аса құпия», «жариялауға тиым салынады» деп «Ерекше қалтада» сақталынды. Ғылыми-зерттеу материалдарының негізінде кеңес басшылығының қуғын-сүргіндеу шаралар кешенінің элементі болып табылатын жаппай сүргіндеулердің барысы мен салдарларына зерттеу жүргізіледі.

Түйін сөздер: депортацияланған халықтар, арнайы қоныстағылар, халықтар, антикестік элементтер, тоталитарлық жүйе.

*Динашева Л.С.¹, Баубекова Д.М.²
к.и.н., доцент МКТУ имени Х.А. Ясауи, Туркестан, Казахстан
²магистрант 2 курса ЮКТУ им. М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан*

ТОТАЛИТАРНАЯ СИСТЕМА И СУДЬБА НАРОДОВ КАВКАЗА

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы насильственной депортации народов Кавказа. Изучение процессов депортации народов, имевших место в Советском Союзе в один из трудных и сложных периодов ее истории – в годы Великой Отечественной войны, долгие годы было недоступным. Потому что до начала 90-х годов XX в. документы по этой теме хранились в «Особой папке» И.В. Сталина под грифом: «совершенно секретно», «разглашению не подлежит». На основе научно-исследовательских материалов проводится исследование причин, хода и последствий массовых репрессий, которые являлись элементом комплекса принудительно-репрессивных мер советского руководства.

Ключевые слова: депортированные народы, спецпереселенцы, народы, антисоветские элементы, тоталитарная система.

Dinasheva L.S.¹, Baubekova D.M.²

Ph.D., associate Professor IKTU named after H.A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan

²2 course Master student of South Kazakhstan State University named after M.Auezov, Shymkent, Kazakhstan

TOTALITARIAN SYSTEM AND THE FATE OF THE PEOPLES OF CAUCASUS

Abstract

The article deals with the problems of forced deportation of the peoples of the Caucasus. The study of the processes of deportation of peoples that took place in the Soviet Union in one of the difficult and difficult periods of its history – during the great Patriotic war, for many years was not available. Because until the early 90-ies of XX century, the papers on this topic were kept in the "Special folder" Stalin stamped: "top secret", "not subject to disclosure". On the basis of research materials, the study of the causes, course and consequences of mass repressions, which were an element of the complex of coercive and repressive measures of the Soviet leadership, is carried out.

Keywords: deported peoples, the settlers, the Nations, the anti-Soviet elements, the totalitarian system.

Қазіргі таңда тоталитарлық жүйенің қасіреті турасында ғылыми ойлар айтылып, пайымдар қалыптасу үстінде. Бұған дейін бұл тақырыпта жазу түгілі айтуға тиым салынған болатын. Арнайы қоныстанушылар мен күштеп қоныстанған халықтардың аяусыз тағдырын зерттеу жабық болды. «Депортация» сөзінің өзі өткен ғасырдың 80-ші жылдардың ортасына дейін арнайы сөздіктерде «қылмыстық немесе әкімшілік жазалау шарасы есебінде мемлекеттен жер аудару, қуу» деп түсіндірілді. Мемлекеттің партиялық идеологиясы және билеуші элитаның іс-әрекеті арнайы қоныстанушылар үшін ақыр заман қасіретін орнатты. Бұл қасіретті зерттеу мәселесі ешқашан ашылмайтындай жасырын күйде қалатындай көрінді. Міне, бірнеше жылдың ішінде заман өзгеріп шыға келді. Саяси талаптар өзгеріп, соңында тарихи шынайы мүмкіндіктердің бетін ашуға жол ашылды [1, 68].

Тоталитарлық жүйенің зардаптарын аяусыз тартқан халықтардың тобына кавказдықтар жатады. Кавказ тауын мекендеген шешен-ингуш, қарашай, дағыстан және т.б. ұлттар депортациялау саясатының құрбандарына айналды. Оның жүзеге асуы, Сталин билік жүргізген уақытқа сай келді. Сталиннің билік басына келуімен, жеке басқа табынушылық барлық қоғамдық қатынастарды қамтыды. Сталиннің билік жүйесі, бір жақтан ресми түрде коммунистік идеяларды таратса, екінші жақтан оны жүзеге асырудың қыруар түрлерін ойластырып, ал ол идеяларды орындауда террорлық әдістерін пайдаланатын. Осылайша Сталин «заңды нормаларды заңсыз нормалармен» араластырып, жүргізеді. Осыған байланысты атақты әдебиеттанушы және футуролог Дж. Оруэлл «Тоталитаризм ой тәуелсіздігін бұрын соңды жасалмаған формада тежеді. Ол ой мен сезімді бақылайтын дәрежеге жетті» деп, тоталитарлық жүйенің қатыгездігін атап өткен [2, б. 95]. Бұл жағдайда ресми интернационалдық идеология ұлттық нигилизм формасына көшкендігін атаған жөн. Егер Екінші Дүниежүзілік соғысқа дейін тек «халық жаулары» ұғымы пайдаланған болса, соғыс жылдарында «жау халықтар» ұғымы кең өріс алды. Бұл жөнінде қарашай халқының саясаттанушысы әрі публицисті Рашид Хатуев Ақмолада жарық көрген «Қоныс аудару» атты естелігінде жазған. Аталмыш еңбекте автор Ставрополдің басты партизаны Михаил Сусловтың қарашай халқын жазықсыз қырғандығын жазған [3, 147].

1930-40 жылдардағы сталиндік жаппай қуғандаудың салдарынан, қазақ жеріне немістердің 38%-ы, шешен мен ингуштардың 83%-ы, кәрістердің 59%-ы, балқарлардың 55%-ы, қарашайлардың 58%-ы, гректердің 76%-ы, күрдтердің 62%-ы күшпен қоныс аударылды. Қоныстанушылар іс жүзінде Қазақстанның барлық облыстарына орналастырылды және ІХК-ның мынадай нұсқауларын орындады: «құпия тапсырмалар бойынша шет мемлекеттің агенттерімен байланыс жасамау үшін сенімсіз халықтарды шекаралық аймақтарға орналастырмау; қашып кетпес үшін теміржолдардан алыс жерлерге орналастыру; бақылауға ыңғайлы болу үшін топтарымен орналастыру». Сонымен бірге олар әрдайым комендатураға барып, белгіленіп тұруға тиіс болды. Бұл шешімдер ешқандай заңдылыққа жатпайтын еді. Кеңес одағының 1936 жылғы Конституциясының 14-тармағының «Е» бабында ең жоғарғы органдардың күшімен Одақтас республикалар құрамында автономиялық республикалар құрылатыны жайлы айтылған [4, 78]. Ал, 1937 жылғы РКФСР Конституциясының 19-тармағының «В» бабы бойынша автономиялық республикалар мен облыстар құрылатыны, бұл шешімді Кеңес Одағы Жоғарғы Кеңесінің бекітетіні көрсетілген. Осы негізгі заң ережелерінде Кеңес Одағы мен Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық республикалар мен облыстардың жойылуы туралы ештеңе айтылмаған. Тек, Кеңес Одағы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы 1943 жылғы 12 қазандағы жарлығымен бұл мәселелерді Кеңес Одағының Конституциясына

кіргізген. Сондықтан ұлттық-экономикалық құрылымдарды біржақты жою мүлдем заңсыз еді. Бірақ соған қарамастан жеке ұлттарды қуғындау саясаты жалғаса берді. Қаулылардың күшімен іске асырылған шаралардың бәрі Кеңес Одағы республикалары, ұлттық облыстар мен аудандарға қысқартуға немесе таратуға, халқын көшіріп жіберуге құқығы жоқ болатын. Бірақ жоғарыда көрсетілген актілерді қылмысты шешімдермен қабылдады, оларды жүзеге асырды. Бұл тек тоталитарлық жүйеге тән құбылыс еді [5].

Кавказдан депортацияланған арнайы қоныстандырушыларды еңбекпен қамту соғыс уақытында өте ауыр жағдайлармен өтті. Қаладағы, ауылдағы арнайы қоныстанушылар азық-түліктің жеткіліксіздігінен ісініп, аштыққа ұшырады. Сондықтан да көптеген еңбекке қабілетсіздігі салдарынан өздерін қамтамасыз ете алмады. Әйелдер, қарттар, балалар қажетті еңбеккүнін өтей алмады. Осылайша мұнай өнеркәсібі объектісіндегі мобилизацияланған немістердің шаруашылық-тұрмыстық жағдайы өте ауыр болды. 1942-1943 жылдың қыс айларында жұмысшылар баспанамен, киім, етікпен қамтамасыз етілмеді. Сондықтан да жұмысшылар айына 24-25 күннің орнына 10-12 жұмыс күніне қысқарды, ал бұл жағдай жұмысшылардың еңбек еңбек нормасының 30-40 пайызын орындауға әкеліп соқтырды. Бұл фактілер мұнай өнеркәсібінің халық комиссары Сединнің 1942 жылғы 6 қазанда Қазмұнайкомбинатының начальнигі Пилипецке берген есебінде келтірілді [2, 93].

Материалдық және санитарлық жағдайлары 1944 жылдың соңына дейін жақсармады. 1944 жылдың 9 қарашасындағы Қазмұнайкомбинаты начальнигі Карягиннің тексерісі нәтижесінде арнайы қоныстанушылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы әлі де дұрыс жолға қойылмағандығы анықталды. Дәлірек айтқанда, Байшонас өнеркәсібіндегі 50 отбасы (195 адам) бұрынғы қоймаларда, жартылай жертелелерде орналасқан. Ал Петровск атындағы машина жасау зауытындағы 41 отбасы (114 адам) жартылай жертелелер қазып алған [6, 82].

Қоныстанғандардың көп бөлігі ауылшаруашылықты аудандарда тұрды, олар құрылыс жұмыстарына, өндіріс жағдайларына бейімделмегендіктен өздерінің тапқан-таянғандарын жеткізе алмады. Сондықтан олар өздерінің киім-кешектерін (халық шаруашылық комитеті бөлген) сатуға мәжбүр болды. 1944 жылдың 28 тамызында Петровск атындағы зауыттағы қоныстанушыларды бұзылған балық етімен тамақтандырған. Мақат, Жилокосинский аудандарында аштықтан ісініп кеткендер кездесті. Қоныстанушы Мандражиев одан әрі жағдайының жақсармайтынын біліп, шыдамай суға батып өлген. Әсіресе қарттардың, мүгедектердің, көп балалы әйелдердің материалдық-тұрмыстық жағдайы өте ауыр болды. 1945 жылы 2 наурызда қоныстанушылар К.Юсупова мен Х.Лабазанова (шешен әйелдері) «Қазмұнайқұрылысы» трестінің бастығына жазған арызында тұрмыстық жағдайының төмендеуінен отбасылары аштық жағдайында екендігін айтады [3, 117].

Жалпы халыққа сенімсіздік көрсетіліп отырғанда, қоныстандырушылардың құқық қорғау органдарында істейтін қызметкерлеріне де сенім көрсетілмегені белгілі. Бұл тұрғыда соғыс аяқталғанына төрт жылдай уақыт өтсе де КСРО Ішкі істер министірлігі тарапынан генерал-лейтинант Рясной қол қойған төмендегідей өкім қабылданады:

«КСРО Ішкі істер министірлігі бойынша ӨКІМ. Өлкелік және облыстық Ішкі істер басқармаларының бастықтарына!

Келіп түскен сұрау салуларға орай КСРО ІІМ талап етеді.

Ұлы Отан соғысы кезінде тұрақты тұруға қоныс аударылған халықтардың (чешендердің, қарашайлардың, ингуштердің, балқарлардың, қалмақтардың, немістердің, қырым татарларының тағы басқаларының) бұрынғы НКВД – НКГБ, МВД (ІІМ) – МГБ-дағы (МКМ) қызметкерлері отбасы мүшелерімен бірге шұғыл түрде жергілікті жердегі арнайы қоныстандырылушылар қатарына есепке алынсын» [5].

Кеңес үкіметі сол кезде Қазақстанға қоныстандырылушыларға жағдай жасауға, оларды құтқарып қалуға қолдан келгенді жұмылдырғанын біршама қабылданған шаралары нақтылайды. Ол кезде қысқа жіп күрмеуге келмей, республиканың байырғы тұрғындарының да шекесі шылқып тұрмағаны тағы белгілі. Соған қарамастан қазақ халқының тікелей өз тарапынан да, жергілікті үкімет тарапынан да қоныстандырылушыларға қал-қадірінше көмек көрсетіліп, жағдай жасалғанына тарих куә. Қазақтардың қонақжай, қайырымдылығы арқасында көшіп келгендер зауалдан аман қалып, есіп жиып, еңсесін көтерді. Оларға жасалған нақты қамқорлықты төмендегі мұрағат құжаттарына арқа сүйеген ғылыми зерттеулер растай түседі. «Министру внутренних дел СССР тов. Чернышову В.В.

...На территории Казахской ССР на 1.X.1946 г. из числа получивших скот имелось в республике 5123 семьи спецпереселенцев, в том числе 56 семей калмыков. Спецпереселенцев из Грузии в Казахскую ССР было вселено 6295 семей. На IX.1946 г. их имелось – 6573 семей. Последним было отпущено – 1332,3 тонн, что могло обеспечить из расчета 215 кг на семью 6192 семей. Как видно, выделение скота оказалось

недостаточным для обеспечения спецпереселенцев из Грузии, и по той причине 165 семей этого контингента получили скот, предназначенный для спецпереселенцев с Северного Кавказа.

Учитывая изложенное, Совет Министров Казахской ССР не имеет возможности удовлетворить Вашу просьбу.

Д.Кунаев, заместитель Председателя Совета Министров Казахской ССР. 11 февраля 1947 год» [5].

Сондай-ақ, республика көлемінде қоныстанушыларды арнайы үй-жаймен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру, балаларын мектепке оқыту мәселесі де назардан тыс қалмаған. Мысалы, 1946 жылға дейін арнайы қоныстанушылардың жұмысқа жарамды 169 мың 881 адамның 160 мың 390-ы әртүрлі жұмысқа алынып, шаруашылықтың, өндірістің әр түрлі саласында жұмыс істесе, 1945-1946 жылдары 1000-ға жуық адам әртүрлі зәру мамандықтар бойынша арнайы мамандық алып шығады. Нақтырақ айтсақ, олар елімізге сол кезде өте қажет (трактористер – 189 адам, комбайыншылар – 74 адам, жүргізушілер – 159 адам, ұсталар – 114 адам, жөндеушілер – 432 адам) мамандық иелері-тұғын. Әрі сол жылы 92 мың отбасы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп, 60800 отбасы колхоз-совхоздарға әртүрлі артельдерге мүшелікке қабылданды [5].

Дегенмен Қазақстан көлеміндегі сол кездегі қалыптасқан қиын жағдай қоныстандырушылар балаларының мектепке оқуы тұрғысындағы мәселені көпке дейін күн тәртібінен түсірмейді. Әрі ол кезде қоныстандырушылар өздерінің тұрған жерінен тек НКВД органдарының арнайы рұқсат беруімен ғана шыға алатын еді. Осындай-ақ олардың балаларының мектепке не үшін «кұлық» танытпағанын бағамдау қиын емес.

Осындай қиындықтардың әсерінен 1946-1947 оқу жылында қоныстанушылардың мектеп жасындағы 89102 балаларының тек 22000-ның ғана мектеп партасына отыру мүмкіндігі болады [5].

Күштеп қоныс аударудың зардаптарын басынан өткерген халықтарыдың бірі қарашайлар болды. Сол кезге дейін қарашай халқы 1922 жылы құрылған Қарашай-Черкес автономиялық облысында өмір сүрді. Қарашайлар мұнда тұрғындардың үштен бір бөлігін құрады. 1926 жылы облыс екі ұлттық ауданданға бөлінді. 1943 жылғы жабық шешіммен Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарына 11 711 отбасы немесе 45 529 адам көшірілді. Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан тұста, 1943 жылы 2 қараша күні таңға жақын Кавказдың Қарашай автономиялы облысын Кеңестің НКВД бөлімшелері қоршауға алып, екі сағат ішінде барлық қарашай халқы қарудың күшімен мал таситын вагондарға тиеліп, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстанға жер аударды. Бұған қарсы шыққан жүздеген қарашайды сол жердің өзінде атып тастады. Ертесіне сағат онда адамдар тиелген жүк вагондары жүруге дайын тұрды. Ол вагондарда 63323 жазықсыз қарашай болған еді. Осылайша Қарашай автономиялық облысы жойылды [6, 61]. Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстанға территорияларына шашыратып орналастырылған қарашай халқының жартысынан астамы жер аудару барысындағы зұлымдық пен ауыр тұрмыс жағдайларынан қырылды. 14 жыл Кавказдан алыста, айдауда өмір сүрген халқ тек 1957 жылы атамекеніне оралды. Бүгінде, ата мекеніне оралмаған 20 мыңға жуық қарашай халқының өкілдері Қазақстан мен Орта Азияда өмір сүруде. Шешендер мен ингуштерде осындай ауыр тағдырды бастарынан өткізді. Кавказ халықтары ішінде ерекше қайсарлығымен және жауынгерлігімен көзге түсетін шешендер мен ингуштерді туған жерлерінен көшіру НКВД тарапынан үлкен дайындықты қажет етті. Шешендермен бірге ингуштер есепке алынып, 459486 адамды жер аудару керектігі анықталды.

Операцияны 8 күнде аяқтау белгіленді. Жер аудару 23 ақпанда таңертең басталды. Халықтың елді-мекендерден сыртқа шығып кетулеріне мүмкіндік берілмей, әскер қыспағына алынды. Халық жиналысқа шақырылды да, олар сол жерде қарусыздандырылып, пойыз вагондарына тиелетін жерге жөнелтілді. Сағат күндізгі он бірде 94741 адам темір жол бекеттеріне алып келінді. Операцияны жүргізу барысында 2016 шешен мен ингуш «Кеңеске қарсы элемент» деген айдармен тұтқындалды. 29 ақпанға дейін 180 темір жол вагондарына 478479 адам тиелді. НКВД әскерлері ешкімді қалдырмау үшін таудағы ормандарды сүзіп шықты. Л.Берияның 1944 жылдың 7 наурызында И.Сталинге жолдаған хатында сол уақытқа дейін шығыс аудандарға жер аударуға байланысты жүргізілген үш операция барысында 650000 шешен мен ингуш жаңа жерлерге орналастырылғандығын мәлімдеді [8, 48, 49]. Сталиндік «сенімсіз халықтар» тізіміндегі Балқарлар 1922 жылы РСФСР құрамындағы Кабардин-Балқар автономиялық облысында (1936 жылы автономиялық республика болып қайта құрылған) өмір сүрді. Олар небәрі төрт әкімшілік ауданын мекендейтін және жалпы саны 40900 адам ғана құрайтын. Кеңестік билік 1944 жылдың наурызында балқарларды жер аудартумен айналысты. 9-11 наурыз аралығында 37103 балқар эшелондарға күшпен тиеліп, өздерінің жаңа мекендері Қазақстанға және Қырғызстанға жөнелтілді. 4660 балқар отбасы немесе 16 516 адам Қазақстанға депортацияланды. Олардың барлығы Оңтүстік Қазақстанға орналастырылды. Балқарлар жөнелтілгеннен кейін республика Кабардин АКСР болып өзгертілді. Солтүстік Кавказ халықтарын

күшпен қоныс аудару қорытындыларына жүгінсек, 1944 жылдың ақпан-наурыз айларында Қазақстанға және Қырғызстанға барлығы 602193 адам қоныс аударылғанын, оның ішінде шешендер мен ингуштердің 496460 адам, қарашайлардың 68327, балқарлардың 37406 адам екенін байқаймыз. Олардың негізгі бөлігі Қазақстанға қоныстандырылды [7, 83].

Осындай тағдырды Ақысқа түріктерінде бастарынан өткерді. Ғасырлар бойы өмір сүрген тарихи Отаны Оңтүстік Грузияда, әсіресе оның батыс бөлігі – Месхетияда түріктер 220 ауылда шоғырлана өмір сүрді. Олар жеке ауыл болып та, грузиндермен, армяндармен араласып та тіршілік ететін. Ақысқа түріктері – бөтен түріктер емес, Анатолия түріктерінің түрлі тарихи-географиялық жағдайларға байланысты сыртта қалыптасқан тармағы болатын. Ал жалпы, Ақысқа – Оңтүстік Грузиядағы бес ауданның ең ірісі – Ахалцехенің түрікше айтылу формасы. Бұл өңір осы ауданның атымен «Ақысқа» өңірі деп атайды. Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында Ақысқа түріктеріне қарсы қорлау, ұлттық беделі мен абыройын аяққа таптау шаралары жүзеге асырыла бастады. Күштеп олардың аты жөндерін, тіпті, ұлтын өзгертіп жаздырған жағдайларда көптеп орын алды. 1937-1938 жылдары Ақысқа түріктерінің зиялылары қаумын құртып жіберді. 1944 жылғы 14 қарашада екі сағаттың ішінде өз Отандарынан күштеп Қазақстан мен Орта Азияға жер аударылды. Осы сәтте Ақысқа түріктерінің жалпы саны 110000 болған [3, 151]. Суықтан, мал таситын вагондарындағы жайсыздықтан, аштықтан, медициналық көмектің болмауынан, екі айға созылған жол жүру мерзімі ішінде Қазақстан мен Орта Азияға жеткенше аз ғана халықтың тағы да 20 мыңдайы опат болды [8, 65].

Өлкеге депортацияланғандардың жағдайы өте ауыр болды: өмір сүру талаптары, ауыр еңбек, әртүрлі инфекциялар, азық түліктің жетіспеуі т.с.с. яғни, күштеп көшіріп жат жерлерге орналастыру – террорлық сипатта жүргізілді. Қазақстанға депортацияланған халықтың сандық көрсеткіші болды төмңгідей: Қарашай 11 711, Балқар 4 660 16 516, Шешендер мен ингуштер 89 901, Қырым татарлары 1 268 4 501, Ақысқа түріктері 27 833. Қорыта айтқанда, Қазақстанға қоныс аудару және депортацияланған халықтардың келуіне байланысты мемлекеттің ұлттық құрамы мүлде өзгеріске ұшырады. Бұл халықтар өз еріктерімен келген жоқ. Оларды кеңес үкметі зорлықпен көшірді. КСРО-дағы жаппай қуғын-сүргін жылдарында 3 млн астам адам жер аударылды. «Сенімсіз халықтар» қоныстанған арнайы аудандар – солтүстік облыстар, Сібір, Орал, Орта Азия және Қазақ жері болды. Бұл халықтардың ең көп бөлігі Қазақ жері мен Сібірге қоныстандырылды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халықтары ассамблеясының IV сессиясында жасаған баяндамасында жер аударылғандардың санының 1 миллион 200 мың екендігі туралы дерек келтірді. Қазақ жеріне немістердің 38%-ы, шешен мен ингуштардың 83%-ы, кәрістердің 59%-ы, балқарлардың 55%-ы, қарашайлардың 58%-ы, гректердің 76%-ы, курдтардың 62%-ы күшпен қоныс аударылды. Қоныстанушылар іс жүзінде Қазақстанның барлық облыстарына орналастырылды [5].

Сонымен, Қазақстанда біржолата қалған, оны өзінің екінші Отанына айналдырған халықтарға келсек, олар ең алдымен ауыр жағдайда қолұшын берген қазақ халқының бауырмал, ақ пейіліне өте риза. Еліміз Тәуелсіздік алған жылдарда тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев халықтар арасындағы бірлік пен достыққа, тең құқылыққа ерекше маңыз беріп, тұрақ назарда ұстап келеді. ТМД елдерінің арасында алғаш біздің елімізде Қазақстан Халқы Ассамблеясы құрылып, тұрақты жұмыс жасауы осының айғағы.

Жер аударылғандардың тағдыры қайғылы еді. Олардың көпшілігі, әйелдер, қарттар мен балалар жол бойында қайтыс болды. Жаңа қоныстарындағы ауа райы да өзгеше еді. Қазақстан аумағына аударылған «арнайы қоныс аударылғандар» мәртебесінде болды. Еңбекке жарамды барлық «арнайы қоныс аударылғандар» қоғамдық-пайдалы еңбекпен айналысуға міндетті болды. 1942 жылдың қаңтарында 15 жастан бастап 55 жасқа дейінгі барлық немістер еңбек колонналарына біріктіріліп, соғыс аяқталғанша соның құрамында болды. Арнайы қоныс аударылғандар орналастырылған аудандары шегінен шығуға құқықтары болмады. Бұл қашу ретінде қарастырылып, қылмыстық жауаптылыққа жатқызылды. Арнайы қоныс аударылғандар үшкүндік мерзім ішінде НКВД-ға отбасы құрамында болған барлық өзгерістер (бала туу, отбасы мүшесінің қайтыс болуы немесе қашу) туралы хабарлауға міндетті болды.

Алыс аймаққа қоныстандырылған жер аударылған халықтардың жер аударылу ұзақтығы туралы сұраққа ССРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1948 жылғы 26 қарашадағы «Отан соғысы кезінде Совет Одағының жекелеген аудандарына көшірілген тұлғалардың міндетті және тұрақты қоныстарынан қашқандары үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Жарлығы жауап береді. Оның преамбуласында былай делінген: «Отан соғысы кезінде ССРО Жоғарғы органымен жер аударылған шешендер, қарашайлар, ингуштер, балқарлықтар, қалмақтар, немістер, қырым татарлары және басқалар үшін қоныстану режимін нығайту мақсатында, сонымен қоса оларды көшірген кезде олардың жер аударылу мерзімдері анықталмауына байланысты, жоғарыда көрсетілген тұлғалардың Совет Одағының алыс аудандарына мәңгілікке көшірілді және

бұрынғы тұрған мекен-жайларына қайта оралуға құқықтары жоқ деп белгіленсін» [8, 39]. Осы ой ССРО Мемлекеттік қауіпсіздік министрінің 1951 жылғы 24 қазандағы № 00776 бұйрығында қайталаңады: «ССРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1951 жылғы 9 қазандағы Жарлығына сәйкес, немістер, шешендер, қалмақтар, ингуштер, балкарлықтар, қарашайлар, гректер және қырым татарлары, айтылған санаттарының тұлғалары арнайы қоныстандыру орындарында мәңгілікке қалдырылды».

Аталған халықтарды мәңгілікке депортациялау мақсатын қойып, советтік билік осы мақсатқа қолжеткізу құралдарын да таңдап қойды. Осы мақсатпен келіспегендерге және оны жүзеге асыруға қарсылық білдіргендерге қатысты қатаң санкциялар белгіленді: айтылған жер аударылғандар міндетті қоныстану орындарынан өз еріктерімен шыққаны (қашқаны) үшін кінәлілер қылмыстық жауапкершілікке тартылып, 20 жыл каторгалық жұмыстарға жегілді. Сонымен қатар, міндетті қоныстану орнынан қашқан жер аударылғандарды жасырғаны, немесе оларға қашуға көмектескені, жер аударылғандарға бұрынғы тұрған мекендеріне қайтып оралуға рұқсат бергені және бұрынғы тұрған мекендерінде орналасуға көмектескені үшін кінәлі тұлғалар да жауаптылыққа тартылды; осы тұлғаларға қатысты санкция да бірмәнді еді – 5 жылға бас бостандығынан айыру [9, 71]. Мемлекеттің жазалау-қуғын-сүргін машинасының бар қуаты жер аударылғандардың өз атамекенін ұмытуын және жаңа орында мәңгі-бақи қоныстану туралы ойға мойынсұнуын қамтамасыз етуге жұмсалды.

Арнайы қоныс аударылғандар мәртебесі жергілікті комендатураларда және НКВД-ның басқа органдарында, немесе Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінде тіркелу, қайта тіркелу және белгілену сияқты кемсітуші рәсімдермен сипатталатын еді. Қоныс аударылғандардың әр қадамы қатаң бақылауда болды, ал көптеген қарапайым әрекеттер жасау үшін бақылаушы органның рұқсаты керек болды. 1954 жылғы 5 шілдеде ССРО Министрлер кеңесі «Арнайы қоныс аударылғандардың құқықтық жағдайының кейбір шектеулерін алу туралы» қаулы қабылдады, онда елдегі және арнайы қоныс аударылғандардың өмірінде орын алған өзгерістерге байланысты олардың құқықтық жағдайына шектеу қою қажеттілік болып табылмайды. Арнайы қоныс аударылғандардың есебінде тұрған, қоғамдық-пайдалы еңбекпен айналысатын тұлғаларға, сол облыстың, өлкенің, республиканың шегінде тұруға құқық берілді, ал қызметтік іссапарлар бойынша – елдің кез-келген елді-мекеніне жалпы негізде еркін қозғалуға құқық берілді. Қолданыстағы тәртіпті өзгерту үшін арнайы қоныс аударылғандар үшін жылына бір рет ПМ органына тіркелуге өзінің келуі белгіленді [10, 74].

Арнайы қоныс аударылғандардың 16 жасқа дейінгі балалары ПМ органдарының есебінен алынды, олар әкімшілік бақылаудан босатылды, арнайы қоныс аударылғандарға белгіленген шектеулер оларға қолданылмауы керек болды.

50-ші жылдардың ортасына қарай жер аударылған халықтарға қатысты мемлекеттің саясаты өзгере бастады. Алдымен оның жеңілдетілуі мен либерализациялануы байқалды, одан соң оның құқыққа қарсы беделінді түсіретін жекелеген көріністерінен бас тартылды. Қазақстан КП ОК және Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1955 жылғы 12 қарашадағы «Қазақ ССР-і аумағында тұратын грек ұлттының советтік азаматтары арасында жаппай түсіндіру жұмыстары және жұмысқа орналастыру туралы» № 779 қаулысы жарқын мысал бола алады. 1957 жылғы 11 ақпанда ССРО Жоғарғы Кеңесі «Балқар, шешен, ингуш, қалмақ және қарашай халықтарының ұлттық автономиясын қалпына келтіру туралы ССРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығын бекіту туралы» Заңды қабылдады [9, б. 41]. 1964 жылы неміс халқының өмірінде де көптен күткен өзгерістер орын алды. XX ғасырдың 80-90 жылдарындағы тарихи зерттеулерде сталинизмнің адамгершілікке қарсы акциясының құрбаны болған халықтардың қайғысы, депортацияның барлық қорқынышы тұңғыш рет қарастырылды. Осылайша, 1937-1944 жылдары жер аударылған – 1109 мың тұрғындар, эвакуацияланған – 1 640 мың адам Қазақстанда екінші отанын тапты. Шындығында, Қазақстандағы әрбір бесінші тұрғын арнайы қоныс аударылған болды [5], республика үлкен ГУЛАГ тәрізді еді.

Халықтар көсемінің қайтыс болуына байланысты ұлттар тағдырына қарсы жасалған қастандықтың темір құрсауы сәл-пәл босансығанымен көпке дейін үзіліп кете қоймағаны да көпшілікке белгілі. Ал үзілу КСРО-ның ыдырауымен мүмкін болды.

Қазіргі күнде мақалаға арқау болған ұлт өкілдері егемен елдің тең құқылы азаматтары ретінде байтақ Қазақстанда, ынтымақты тірлікпен бейбіт күй кешіп жатыр.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдажуманов Қ. *Депортация: Выселение народов Северного Кавказа и Калмыкии / Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы.* – Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – Б. 153.
2. Қожақов Ө. *Қызылордада қоныс аударылған халықтар // Ақиқат, 1999, №2.* – Б. 88-97.

3. Бугай Н.Ф. Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений // История СССР, 1991. №1. – С. 143-160.
4. Бугай Н.Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: Их надо депортировать. – М.: Дружбы народов, 1992. – С. 286.
5. Жазаланған халықтар. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3173> (назар аударылған мерзімі: 29.05.2017 ж.).
6. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х // История СССР, 1989. №6. – С. 35-144.
7. Чомаев К. Наказанный народ. – Черкесск, 1993.
8. Бугай Н.Ф. Операция “Улусы”. Элиста, 1991. – С. 79.
9. Бугай Н.Ф., Гонов А.М. В Казахстан и Киргизию из Приэльбрусья. – Нальчик: Эра, 1997.
10. Зумакулов Б.М. Реабилитация балкарского народа. – Нальчик, Эльбрус, 1998.

ӘӨЖ 974.01
МРНТИ 03.20.01

Еспенбетова А.М.¹, Байымбетова Н.²

¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті Тарих және дінтану кафедрасының
т.ғ.к., аға оқытушы

² 5В01140-Тарих мамандығы студенті
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан, aikami@mail.ru

ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӘРКІЛЕУ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ **(Ырғыз өлкесі материалдары бойынша)**

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғ. 20-30 жылдары қазақ ауылындағы кеңестендіру шараларының бірі-қазақ байларын тәркілеу қарастырылған. Жаңа экономикалық саясатты жүзеге асыруда көзделген шаруа қожалықтарын біртіндеп кооперативтендіруде байлар басты кедергі болып саналады. Қазақ байларын тәркілеу және оның күштеу әдістерімен жүргізілуі деректер негізінде талқыланады. Автор Ырғыз өлкесіне қатысты мұрағат материалдарын кеңінен қолданған. Жартылай феодал байларды тәркілеу заңсыз жүзеге асырылғандығы және күштеу шараларының жүргізілгендігіне назар аударылған. Сонымен қатар мақалада дәстүрлі мал шаруашылығының табиғи ортаға бейімделген түрі – ірі бай қожалықтарын күйретудің мал шаруашылығының даму қарқынының тежелуіне, өнімділігінің күрт төмендеуіне негіз жасағандығын баяндайды. Қазақ байларын тәркілеу науқанының ауылды ұжымдастыруға ұласқаны және оның ақыр соңы аштыққа ұшырағаны талданады.

Кілтті сөздер: ауыл, қазақ байлары, тәркілеу, отарлау, көшпелі қоғам, шаруашылық, отырықшылық, жер, билік, кооператив.

Еспенбетова А.М.¹, Байымбетова Н.²

¹ Кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и религиоведения
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

² студентка специальности 5В01140- история
Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, aikami@mail.ru

КОНФИСКАЦИЯ КАЗАХСКИХ БАЕВ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ **(По материалам Иргизского края)**

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы конфискации имущества казахских баев, как одна из мер советизации казахских аулов в 20-30 годы ХХ века. Главным препятствием, при постепенной

коллективизации крестьянских хозяйств, в рамках реализации новой экономической политики, считались аульные баи. Автор широко использовал архивные материалы по Иргизскому краю.

Стоит отметить, что должное внимание обращается на то, что конфискация полуфеодалных хозяйств осуществлялась незаконно и проводилась принудительными методами. Кроме того, в статье говорится о том, что традиционный вид животноводства, адаптированный к природной среде, создал основу для сдерживания темпов развития животноводства и резкого снижения товарооборота. Анализируется кампания по конфискации имущества казахских баев, которая впоследствии привела к коллективизации села, и в конечном итоге к голоду.

Ключевые слова: аул, казахский бай, конфискация, колонизация, кочевое общество, хозяйство, оседлость, земля, власть, кооператив.

Espenbetova A.M.¹, Bayymbetova N.²

¹ *Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History and Religious Studies of Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov*

² *students of specialty 5B01140- history Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov*

CONFISCATION OF KAZAKH BAIS AND HISTORICAL IMPLICATIONS (ON MATERIALS OF IRGIZ REGION)

Abstract

The article deals with the problems of confiscation of property of Kazakh bais as one of the measures of sovietization of Kazakh auls in 20-30 years of XX century. The main obstacle, with the gradual collectivization of farms, within the framework of the implementation of the new economic policy, was considered to be the aul Bai. The author of the widely used archival materials in Irgiz the edge.

It should be noted that due attention is drawn to the fact that the confiscation of semi-feudal farms was carried out illegally and conducted by coercive methods. In addition, the article states that the traditional type of animal husbandry, adapted to the natural environment, has created a basis for curbing the pace of livestock development and a sharp decline in trade. The campaign on confiscation of property of the Kazakh bais which subsequently led to collectivization of the village, and ultimately to hunger.

Key words: ul, Kazakh Bai, confiscation, colonization, nomadic society, economy, settlement, land, power, cooperative;

Қазақ халқының XX ғ. 30-шы жылдары басынан өткерген аса қайғылы оқиғаларының бірі-ашаршылық болды. Осы зұлматты ауыр жағдайға алып келген себептер мен тарихи алғышарт ретінде ауыл шаруашылығына қатысты жүргізілген кеңестік шараларды қарастыруымыз керек. Ауылды кеңестендіру ұранымен қаруланған құрамында О.Жандосов сынды қазақ революциялық комитетінің мүшелері бар бір топ өлкелік басқарушылар асыра сілтеушіліктерге жол берді. Жаңа экономикалық саясатты жүзеге асыруда көзделген шаруа қожалықтарын біртіндеп кооперативтендіру арқылы ауыл шаруашылығын социалистік, яғни теңдік пен әділеттілік жолмен қайта құруға кірісті.

Голощекиннің «Кіші қазан» идеясының негізінде жүргізілген «Еңбекші халықтың жағдайын жақсарту мақсатында» деген желеумен 1926-1927 жылдары жыртпалы және шабындық жерлерді бөлу іске асырылды. Байлар шаруашылықтарында шабындықтар, құнарлы жыртпа жерлер кедейлер мен орта шаруа топтарына қарағанда көп еді. Сондықтан да байлардың шаруашылықтары талан-таражға түсті.

1928 жылдың 27 тамызында Қазақ ССР-ы Орталық Атқару Комитеті жартылай феодалдық-патриархалдық және рулық қатынастарды сақтай отырып, өзінің мүлкімен және қоғамдық ықпалымен ауылдарды кеңестендіруге қарсылық көрсетуші жергілікті халықтың арасындағы аса ірі мал иелерін «кәмпескелеу туралы қаулы» қабылданды. Жоспар бойынша байларды тәркілеу науқаны қыркүйектің 20-шы жұлдызынан басталып, қарашаның 1-ші жұлдызында аяқталуға тиіс болды. Науқан күштеу, қорқыту әдістерімен қыркүйек және қараша айларында жүзеге асырылды. Сонымен ірі байларға көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400 бастан жоғары малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300 бастан жоғары малы бар қожалықтар жатқызылды. Отырықшы аудандарда мұндай меже 150 бастан жоғары қарай болды. Алайда ауқатты шаруалардың көпшілігінде мұндай көлемде мал басының болмауына байланысты, бірнеше туыстас қожалықтар бір шаруашылық ретінде күшпен біріктіріліп, тәркіленді. Қазақстан үкіметінің ресми дерегі бойынша, осы науқан барысында 696 шаруашылық тәркіленген.

Құжаттарда «...кедейлерге жерді бөлу берумен мәселе шешіледі деу қате. Бұл жерді кедейлер толығымен шаруашылықтық тұрғыдан игерулері үшін қазақ ауылының ең басты шынжыр балақ, шұбар төс езуші тобының құрал саймандарын, дүние мүліктерін тартып алу, экспроприациялау қажет...», - деген пікірлері кездеседі [1]. Қазақстанды орман өртідей түгел қамтыған ашаршылық араны Ақтөбе өңірінде қамтып, Голощекиннің «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген жойқын күшпен жүргізген қаскүнемдік ұранының малсыз, аяусыз қалдырған күйін бастан кешкен болатын.

Ата-баба дәстүрінен мал арқылы күн көрген қазақ халқы үшін бар малын кооперативтерге күштеп жинау ауыр тиді. Қазақтың дәстүрлі шаруашылық жүйесінен мүлдем хабары жоқ, жат жерлік шенеуніктерге қоралы мал көп көрінді. Голощекиннің қазақ ауылына кіші төңкеріс жасау қажеттігін айтып, мал амандығын сұрайтын қазақ халқы үшін орыны толмас қасірет күн туғызды. 1927 жылы ақпанның 28-ші жұлдызында Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Президиумы Қазақ АССР-ның декретін құптады. Жыртылатын жерлер мен шабындықтарды бөлу Қазақстанның барлық губернияларында жүргізілетін болды. Осылайша, Кеңес өкіметінің Қазақ жерін отарлауы басталды. Қазақ зиялыларының бір тобы қазақ жерінің талан-таражға салынбауы үшін Голощекиннің саясатына қарсы да шықты. С.Садуақасовтың кеңес үкіметінің қазақ байларына қарсы ұстанған саясатына қарсы шықты. Бірақ мұндай ашық пікір айтқан тұлғаларыа кеңес үкіметі қудалай бастайды.

Бай-ауқатты адамдардан айрылса, қазақ бар байлығынан айрылатынын түсінген қазақ зиялыларына «буржуазиялық ұлтшылдар» деген айып тағылды. Осындай бөліс кезінде көбінесе бай мен кедей топтарының рөлі баса көрсетіліп, кедейлерге үкімет тарапынан ерекше қамқорлық жасалып, байларды адам санатына да алмаған. Ұжымдастыруға ұласқан науқанның салдары мал сабының азайып, халықтың ашығуына алып соқты.

Енді осы қазақ байларын тәркілеу Ырғыз өлкесінде қалай жүргеніне тоқталайық. Ырғыз өңірі бұрын үлкен территорияны (қазіргі Ырғыз, Шалқар, Қарабұтақ, Комсомол аудандарын) қамтыды. Осы аймақ мал шаруашылығымен айналысатын жартылай көшпелі ел болған. Бұл жылдардың мұрағат қорларында сақталған құжаттарының халық тағдырына қатысты әрбір парағы оқыған адамға еріксіз ой салады. 1931-1933 жылдары жалпақ қазақ елін түгелдей басқан нәубет бұлты Ырғызды да шарпыды.

Жапай ашаршылықтың үлкен нәубеті басталар алдында ауданның саяси және экономикалық өмірінде енді күйзеліске түсірген ірі саяси әрекеттер орын алды. Соның бірі – 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу жөніндегі округтік арнаулы комиссия құрылды. Осы комиссияның 1928 жылғы 3 қазанындағы қаулысымен Ырғыз ауданынан ірі байлар қатарында бірнеше азаматтың мал-мүлкі тәркіге түсті олар: Байұзақов Қартбай, Байұзақов Қабылбай, Байғабылов Әміре, Қайымбаев Бәймен, Сәтбаев Ержан, Қарамақанов, Бижанов Қожабай, Жүргенов Қари, Орманов Оразалы, Қанатбаев Дәуіт. Кеңес үкіметінің бұл зорлығына Ырғыз ауданына 79 адам ілігіп, олардың 67-сі жер аударылды. Шолақ белсенділердің қағаз жүзіне түсірмей тәркілегендерінің өзі жүзден асады. Кезінде бай аталған бұл абзал ағалар өз ауылдарының батагөй ақылшылары, қиындық түссе қамқоршылары болған еді [2,29 б.].

Жойқын ашаршылық нәубетінің болатыны 1929 жылдың өзінде белгілі болып, бұл тиісті органдармен олардың салиқалы кеңестері жиынның назарына жеткізілген. Бұған 1929 жыл 3-ші қаңтар мен 13-ші ақпан аралығында өткен кедейлердің округтік Конференциясының құжаттары дәлел. Бұл конференцияға Ырғыз ауданынан Төбетов Сарыбөпе, Төлебаев Сулеймен, Ербозымен Алдияр, Жантайлақов, Тайжанова Тәмила делегат болып қатысқан. Делегаттар: Төлебаев, Ербозымов, Төбетов. Конференцияда шығып сөйлеп, аудан тұрмысының мүшкіл халін батыл айтқан. Делегат Төлебаев «Ырғыз ауданында егін аз, қазір астық жоқ. Кедейлер астыққа зәру. Округ органдары бұл ауданды шұғыл астықпен жабдықтауы керек», - десе, делегат Ербозымов: 1928 жылы Ырғызда астықтың бір пұты 10 сом, ұнның бір пұты 6 сом болды. Ал, қазірдің өзінде бидай ұнының бір пұты 30 сом, жармақтың пұты 9 сом болып отыр. Ырғыз кедейлерінің жағдайлары нашар. Шұғыл шара алынуы керек», - деп мәлімдеді. Конференцияда ел ішінің саяси ахуалына да үлкен мән берілген. Сондықтан делегат Төбетов өз сөзінде «Жергілікті кеңестердің жүріп жатқан сайлауында рушылдық кедергілер орын алуда. Біздің 13 ауылда бір рудан 170 ұй, әр түрлі басқа рулардан 38 ұй бар. Бізге теңдік бермейді. Сондықтан рушыл белсенділерді кеңес органдарынан түбірімен алыстап, бастарын кесу керек (қол шапалақтау)», - деп ұран тастапты [2,94 б.].

Тәркілеу қарқыны басталды «бас ал» десе, шаш алатын шенеунік байы түгел кедейді де тәркіледі. Күн күріп отырған қыстағынан айырып, арнайы белгіленген жерлерге қоныстандырып, адам тұруға келмейтін үйлерді құрастырумен болды. Байлардың малын кәмпескелеумен бірге шолақ белсенділер олардың үй-мүлкін, тіпті киім-кешектерін, азық-ауқаттарын тартып алады. Олардың соңында қалған балашағасының тағдыры белсенділерді тіпті ойландырмайды. Мүлікті колхоздарға тарату қарқыны белсенді жүрді солардың бірі мұрағат деректерінде табылған мына жазбалардан көрініс тапты. Ақтөбе облыстық

Мемлекеттік мұрағаттының №9-шы қорда Ақтөбе округындағы Ырғыз болысындағы тәркіленген малдардың 30-40 пайызы колхоздарға беретіндігі жөнінде дерек бар:

«По Актюбинскому округу подлежит конфискации, в переводе на крупно 25537 голов скота. Таким образом, на долю колхозов приходится 7660 (30%)... Санкибаевское мелиоративное товарищество аул К.З. Иргизской волости состоят 54 х-в. Считая что в данной артели имеется некоторое количество скотов при условии выдачи на каждое хозяйство еще по 18 голов, в переводе крупный будем иметь приблизительно около нормы для скотоводческого хозяйства. На каждое хозяйство необходимо выдать по 5 лошадей, 4 корову 3 верблюда: 1) лошадей 225-225, 2) коров 180-180; 3) верблюдов 135-135; 4) овец 1350-270. Выдать инвентаря: сенокосилка-3, граблей-1, фургонов-1, телег-1 отношения кормообеспечения и др. Данных выяснить вопрос на месте» [3].

Жергілікті халықтың ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді Қазақ қоғамындағы байлардың рөлін түсінбеген Кеңес өкіметі таптық күресті, яғни «бай кулактарға қарсы» үгіт-насихат жұмыстарын күшейтті. Сөйтіп, ұзақ, ондаған жылдар бойына экономика мен қоғамдық-саяси өмірде тек «күштеу» шарасының рухы үстемдік етті. Селодағы саясаттың ең басты шарты - әміршіл террорға сүйенген экономикалық емес жарлықтар, шаруалар қауымын кооперациялау идеясын жаманатты қылып қоймай, оның пайдалы әлеуетін де құртып жіберді. Еріктілік принципі мен қарапайым заңдылықты бұзу әуел бастан-ақ барлық жерде жалпыға бірдей ортақ сипат алды. Республикалық партия, кеңес органдары қайткен күнде аз уақыт ішінде ұжымдастыруды аяқтауға тиіс болды. Қазақстан колхоздар ұжымдастыруды негізінен 1933 жылы көктемінде (көшпелі және жартылай көшпелі аудандардан басқасы) аяқтауға тиісті аймақтың топқа жатқызылады. Нәтижесінде Кеңес қоғамы пайыз қуалаушылық дертіне шалдығып, жазылмайтын ауруға ұшырады [4,60 б.].

1928 жылы Ақтөбе округі бойынша ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және шығару жөніндегі КАССР ОСК уәкілінің Құрамысовқа жіберілген хаттарынан көруге болады. Барлық хаттардың жеке-құпия белгісі бар және Республиканың Совнаркомына қатысты соңғы хаттың стилі тән. Сондай-ақ, Құрамысовтың КазЦИК-те жіберген жеделхатында ол тәркілеуге ұшыраған шаруашылықтардың саны және тәркіленген малдың саны туралы баяндайды. Айта кетелік жайт, Құрамысов Измұхан 1923 жылдың тамыз айынан бастап Ақтөбе губерниясының партия органдарында жұмыс істеді. Содан кейін Қызылордаға жұмысқа жіберілді.

ОАК және тәркілеу жөніндегі комиссия төрағасы Ерназаровқа ХКК төрағасы Нұрмақовтың жазған хатында қазақ ауылын ұжымдастыруды жүзеге асыру барысында қарама-қарсы қайшылықтарға ұшырағандығы сөз болады. Онда «Бірінші қайшылық – бұл қыстауларды (кейбір аудандарда тіпті барлық аудандарда) Революциялық Атқару комитеті билігіне берілуі. Бізді бұған баруға не итермелегені белгісіз, бұл кейбір аудандарда ұжымдық шаруашылықтың толық болмауы және жаңа колхоздар құруға перспективаның байқалмауы, сондықтан да РАК-ке бермесек, кімге береміз, олар пайдаланудың жөнін біледі. Екінші - қайшылық: ерекше құнды емес қыстауларды қыстауы жоқ, киіз үйлерді киіз үйі жоқ жеке шаруашылықтарға берудің дұрыстығы туралы пікірлерге қатысты туындайды, өйткені, біздің округімізде мұндай арзан киіз үйлер ондықтың айналасын алады, ал қыстаулар әсіресе жартылай көшпелі аудандарда көбірек және мұндай құнсыз киіз үйлерді сақтап қалу жаңаларын сатып алудан арзан болмайды. Мұндай киіз үйдің бір бөлігін колхозға береміз, бірақ қыстаулар мәселесінде іс қиын, өйткені қыстаулардың көпшілігі қазіргі колхоздардан алыс орналасқан. Осының бәрін санкциялауды өтінеміз. Үшінші қарама-қайшылық, екіншісінің салдары болып табылады, бұл қыстықтардың немесе киіз-кедей алғандардың малдарының үлесін азайту. Осы мәселелер бойынша жауапты тез беруіңізді сұраймын уақыт өтіп жатыр», - деген өтінішпен хат аяқталады [5,60 б.].

Қазақстанда байларды негізінен екі деңгейге бөліп кәмпескелеген: 1-ші деңгейлі байға ата-бабасынан бері күйлі, есімі бүкіл округ болыстарға танымал, ертеден бері еңбекші қазақтарды билеп келе жатқан, уақытында патшадан қызметі үшін шен-шекпен алған адамдар кіреді, ал 2-ші деңгейдегі байларға әр ауылда кездесетін орыс кулактары сияқты ұсақ байлар жатады. Алайда осы байлар кедейлердің жауы танып, бір-біріне айдап салынды. Аудандар мен округтер жеңіске жеткені жайлы бір-бірімен жарысқа түсті, газеттер «колхоз майданынан» өзге хабарларды басып үлгері алмайтын болды. Ұжымдастырудың төтенше сипаты, осынау шара бай-кулакты құртудың мемлекеттік бағытын жүзеге асыру жойқын күшпен көрінді. Жергілікті органдарға жеткізілген нұсқауларда жойылуға тиісті бай кулактар шаңырақтары күллі шаруашылықтың жалпы санының 3-5 пайызынан аспауы керек деген жайт айрықша ескерілді.

Алайда, әміршіл-әкімшіл жүйе болғандықтан жоғарыдан түскен жарлық ешбір ойланып толғанусыз-ақ, қолма-қол екпінді қарқынмен жүзеге асырыла бастайды. Сол себептен де тәркіге салыңғандар саны

кез-келген жерде ең жоғарғы көрсеткішке жеткізді. Алайда, бай-қулақты тәркілеу мөлшері туралы тап басып, дәл айту қиын.

О.Исаев Қазақстанның өлкелік комитетінің 6-шы пленумында 1929 жылы 40 млн. бас мал болса, 1933 жылы бар болғаны 4-ақ млн. қалғанын мойындауға мәжбүр болды [6,220 б.]. Отызыншы жылдардың бірінші жартысында елді жаппай коллективтендіру шарасының қолға алынуымен байланысты ауданда 64 колхоз ұйымдастырылып, шаруалар соған біріктірілді. Бұл жылдары асыра сілтеудің зардаптары да аз болмады. Соған қарамастан колхоз құрылысы дамып, елдің экономикалық жағдайын көтеруге әсер етті [7,47].

Ырғыз өңірінде 1928-1930 жылдары ірі байлар конфискіленіп, оның иелігіндегі жер мен малдарының шаруа-кедейлерге бөліп берілді, адамдардың арасындағы экономикалық теңдік жағдайын ретке келтірудің алғы қадамы болды.

Ырғыз ауданында ұжымдастыру көрсеткіші жылдам қарқынмен дамыды, қожалықтарды ұжымдастыру 70 пайызға орындалды [8,133]. Күштеп ұжымдастыру кезінде көптеген сорақылықтарға жол берілді. Малдарын зорлап тартып алып, оларды өздерінің иелерінің союына да тыйым салынды, егін екпейтін аудандардан тұқымдық астық жиналды, мал иелеріне малдарын басқаға сатуға рұқсат берілмеді, ал кімде-кім бұд тәртіпті бұзатын болса, оның сататын малы табанда кәмпескеленді. Тағы бір сорақылық: өмір бойы негізінен мал шаруашылығымен айналысып келген қазаққа табан астында қисапсыз көлемді жерге «егін ек!» - деп ақылға сыймайтын бұйрық беруі еді.

932 жылы 11-16 маусымда өткен өлкелік партия конференциясында жасалған баяндамада Ырғыз ауданында мал басының шектен тыс шығыны атап көрсетіліп, 1930 жылғы 383100 бастан 1930 жылы 53000 бас, ал 1932 жылы 20700 бас қалғаны ауыр сын ретінде айтылған. Аудандық «шаруа тілі» газетінің 1933 жылғы 25 қыркүйек күнгі санында аупаркомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Тайлыбайұлының пленумдағы баяндамасы жарияланып, онда малды қыру ісінің жойқын жүріп жатқаны, 3 айда 4671 бас малдың қиянатпен жоқ болғаны, Ырғыз ауданы бойынша небәрі 16801 бас малдың қалғаны баяндалған. Егер бұл күйзелісті жинақты цифрмен айтсақ, ауданда 1930 жылғы барлық мал басының 1933 жылы небәрі 34 процентке жуығы ғана қалған [2, 92 б.].

Осылайша қазақ байларын тәркілеу орны толмас нәубеттің басталуына себеп болды. 1931-1933 жж. қазақ халқы аштыққа ұшырап, қазақтың қақ маңдайына біткен ауыр күндерге ұласты. Отаршылдық езгінің тепкісіне төзбей, ертеңін еңселеймін деп шекара шегін шарпып кеткендер қанша? Осы сұрақтың жауабы әлі де нақтыланбай келе жатыр. Мүлікті тәркілеймін деп халық тағдырын тепкілеуі қайғыдағы сыза болып қалмақ. Бүгінде сол азаптың жарасы кері ашылып, сол жылдары мұхит, құрлық асқандар «оралман» атауымен туған жерге оралуда. Дүниенің жаннан қымбаттылығынан, отаршылдың озбырлығынан бүтіндей ел жағдайының жамырауына әкелді. Байырғы қазақ жеріне келімсектерді келтіріп өзімізді кетіру ұлттық дағдарыстың негізгі нышаны болды. Осы тарихи кезеңге қатысты зерттеулерді жүргізу әлі де жалғасын таба бермек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісов К. Қазақстанның шаруалар советтері. – Алматы. 1972. – 320 б.
2. «Ырғыз» энциклопедиясы. – Алматы: «Дала» ЖШС, 2010. – 440 б.
3. АОММ, №9-қ., т.1, іс-102.
4. Оразымбетов С. Жармола жаңғырығы.; Құрастырған Рахымжан Өтеміс, Мейірхан Әттіев. – Ақтөбе: «А-Полиграфия», 2015. – 408 б.
5. АОММ, 63-қ., т.1, Іс-443.
6. Қозыбаев М. Ақтаңтақтар ақиқаты: Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.
7. Еламанов Қ. «Ырғыз», Ақтөбе, 1992 жыл.
8. Омарбеков Т. Зобалаң (күштеп ұжымдастыруға қарсылық): Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1994. – 272 б.

УДК 908(574.25)
МРНТИ 03.20

Каримова А.Е.¹, Құдайбергелұлы Б.²

¹к.и.н., заведующий кафедры истории и Ассамблеи народа Казахстана
Павлодарского государственного педагогического университета,
г. Павлодар, Казахстан, e-mail: ake073@mail.ru

²к.и.н., заведующий кафедры психолого-педагогического сопровождения профессионального развития
учителей АО НЦПК «Өрлеу» по Павлодарской области, г. Павлодар, Казахстан, e-mail:
k.bolat75@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖНЫХ ДВИЖЕНИЙ ПАВЛОДАРСКОГО УЕЗДА В ДОРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД¹

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые направления молодежного движения в Павлодарском уезде в дореволюционный период. Показана деятельность М.З. Боштаева, А.З. Сатпаева, К.И. Бердалина в политической жизни края, их участие в работе съездов, в формировании национальных органов власти. В политической жизни этого периода была четко продемонстрирована роль и значение национальных комитетов. Особое внимание уделено характеру периодических изданий и видам молодежных организаций.

Ключевые слова: молодежь, молодежные объединения, Павлодарский уезд, национальные комитеты, правительство Алаш-Орда, краеведение.

А.Е. Каримова¹, Б. Құдайбергелұлы²

¹т.ғ.к., Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің тарих және Қазақстан халқы
Ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі,
Павлодар қ., Қазақстан, e-mail: ake073@mail.ru

²т.ғ.к., БАҰО АҚ Павлодар облысы бойынша «Өрлеу» филиалының мұғалімнің кәсіби дамуын
психологиялық-педагогикалық қолдау кафедрасының меңгерушісі
Павлодар қ., Қазақстан, e-mail: k.bolat75@mail.ru

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІН КЕЗЕҢДЕГІ ПАВЛОДАР УЕЗІНІҢ ЖАСТАР ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ¹

Аңдатпа

Мақалада төңкеріске дейінгі кезеңдегі Павлодар уезінің жастар қозғалысының қызметінің кейбір тұстары қарастырылады. М.З. Боштаев, А.З. Сатпаев, Қ.И. Бердалин сынды жас азаматтардың өмірдегі саяси өмірге, ұлттық билік ұйымдарының құрылуына қосқан үлесі көрсетілген. Ерекше көңіл мерзімді басылымдар сипатына және жастардың ұйымдарына берілген. Аталмыш кезеңнің саяси өмірінде ұлттық комитеттердің рөлі және маңыздылығы айқын көрсетілген.

Түйінді сөздер: жастар, жастардың ұйымы, Павлодар уезі, ұлттық комитеттер, Алаш Орда өкметі, өлкетану.

А.Е. Karimova¹, , В. Kudaybergenuly²

¹Candidate of historical sciences, Head of the Department of History and the Assembly of People of Kazakhstan
at Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ake073@mail.ru

²Candidate of historical sciences, Head of the Department of Psychological and Pedagogical Support of the
Professional Development of Teachers at the national center for professional development «Orleu» in Pavlodar
Region, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: k.bolat75@mail.ru

SOME ASPECTS OF YOUTH MOVEMENTS ACTIVITY OF PAVLODAR DISTRICT IN THE PRE-REVOLUTIONARY PERIOD

Abstract

Some areas of youth movement in the Pavlodar district in the pre-revolutionary period are discussed in the article. M.Z. Boshtaev, A.Z. Satpayev and K.I. Berdalin's activity in the political life of the region, their

participation in the work of the congresses, in the formation of national authorities is described. The role and importance of national committees in the political life of this period was clearly demonstrated. Special focus of the article is on the nature of periodicals and types of youth organizations.

Key words: youth, youth associations, Pavlodar district, national committees, Alash-Orda government, local history.

Этот год по инициативе Главы государства Н.А. Назарбаева проходит под эгидой Года молодежи. Поэтому ведение научных изысканий, обусловленных молодежной проблематикой на наш взгляд является востребованным направлением. Идеи и идеалы, положения и принципы, выдвигавшиеся поколением казахской интеллигенции начала XX века, сохраняют свое значение и востребованы поныне. Успешно противостоять новым вызовам времени в условиях внутренних и внешних угроз, кризиса ценностей цивилизации, отстаивать интересы нации – обязанность нынешних поколений. Каждое время ставит новые задачи, но идеи «Алаш» имеют особую жизнеспособность и насущны в рамках реализации национальной идеи «Мәңгілік ел».

Во все времена студенты всегда тянулись друг к другу, стремились к общению и совместному труду, пытались вместе решать проблемы, защищать свои права, объединяясь в сообщества. Особое место в исторической науке занимает краеведение, которое позволяет проследить социально-экономическое развитие, в частности и вопросы молодежного движения в Павлодарском уезде. История Павлодарского Прииртышья освещена довольно широко, имеется ряд работ по истории г.Павлодара в разные хронологические отрезки времени. Довольно комплексно рассмотрен советский период, довоенного и послевоенного времени. Но наименее изученным является дореволюционное положение в Павлодарском Прииртышье.

Помимо национально-либерального движения весной и летом 1917 г. в среде казахов возникли организации, объединявшие разные социальные и конфессиональные группы, а также революционно-демократические молодежные организации - «Объединенный союз мусульманских рабочих города Верного», Рабочий союз в Джаркенте, Союзы мусульманских трудящихся (Иттифаки), созданные в южных областях Казахстана, входивших в Туркестанский край. После Февральской революции в ряде мест появились молодежные организации и кружки, объединявшие представителей учащейся молодежи и аульных учителей: Совет демократической учащейся молодежи – в Омске, «Жас казах» – в Акмолинске и Павлодарском уезде, «Жас журек» – на Спасском заводе, «Талап» - в Петропавловске, «Жанар» – в Семипалатинске, «Революционный союз казахской молодежи» – в Мерке, Аулие-Атинского уезда и др. Изначально большинство организаций молодежи ставило перед собой культурно-просветительские задачи, но в процессе поляризации общественно-политического движения они вплотную подошли к решению задач социального и политического значения.

В историографии проблемы, на наш взгляд, можно выделить несколько направлений: общие работы, рассматривающие историю молодежного движения в Казахстане в целом или его отдельные этапы и организационные формы; а также специальные исторические исследования по проблеме Алаш, в которых упоминаются отдельные направления деятельности молодежного движения в регионах [1].

Показательна в этом отношении работа известного ученого П.Г.Галузо, который отмечал, что сырьевая экономика дореволюционного Казахстана обусловила пассивность казахского населения в борьбе за свои права, за национальное освобождение, социально-экономический и политический прогресс, поэтому вплоть до 1905 года политических партий, общественных движений, профсоюзов не было [2].

В работе Шафира Ш. рассматривается становление и деятельность революционной социал-демократии [3]. Большое внимание Шафира Ш.Я. придавал двум важным событиям 1905 г.: съезду казахской национальной интеллигенции, где была оформлена «Киргизская конституционно-демократическая партия» и образованию прямо противоположного по задачам и целям «Русско-Киргизского союза» в Нельдинской волости Акмолинского уезда.

Исследование пути формирования казахского пролетариата и буржуазии позволило автору утвердиться во мнении, что казахский пролетариат в классовом и политическом отношении развивался быстрее, чем его антипод – буржуазия, с самого начала слабая, компрадорского типа. Горняцкие отряды рабочего класса, где возник «Союз», находились в самой гуще кочевого казахского населения, и это имело большое значение для вовлечения местного крестьянства в национально-освободительное движение. Особо автор подчеркивал интернациональный характер «Союза».

Проблема научной статьи практически не разработана в отечественной историографии. Отсутствуют исторические монографические исследования, специально рассматривающие деятельность молодежного движения в Павлодарском уезде.

В новых общественно-политических условиях независимости появились работы, нацеленные на системное и беспристрастное изучение темы молодежного движения в Казахстане. В них представлен материал о возникновении и развитии движения «Алаш», организаций панисламизма и пантюркизма, дана объективная оценка деятельности национальных и социалистических объединений союза молодых людей в дореволюционном Казахстане, впервые введены в научный оборот архивные материалы. Однако авторы указанных работ не ставили перед собой задачу специального исследования этой проблемы, и многие стороны ее остались неосвещенными.

Проблемы казахстанской интеллигенции в различной степени затрагивались в публикациях историко-партийного содержания, в трудах ученых-аграриев. Среди них выделяются работы Д.А. Аманжоловой, Я.А. Аубакирова, М.К. Козыбаева, Г.Ф. Дахшлейгера, К.Н. Нурпеисова, Т.Б. Балакаева, Ф.К. Михайлова, Х.М. Маданова, А.Б. Турсунбаева. Д.А. Аманжолова в своей обстоятельной книге «Казахский автономизм и Россия» справедливо охарактеризовала лидеров движения «Алаш» как «тонкий слой элиты, служивший культурным фундаментом нации» [4].

Демографические процессы в республике и их воздействие на изменение социально-классовой структуры города и деревни изучались в исследованиях М.Х.Асылбекова, Ф.Н.Базановой, А.Б.Галиева, М.Б.Татимова.

Среди исследований о политических движениях, опубликованных в последние годы, особый интерес представляет труд М.Койгельдиева «Алаш қозғалысы» [5].

Исторический опыт формирования, социального развития и деятельности молодежи представлены в статьях Нурбаева К.Ж., Захаренко А.Л. Среди специализированных исторических исследований по смежным проблемам следует выделить работы историков-краеведов – М.Тереник, Т.А. Инсебаева, Э.Соколкина, В.Болтиной.

Выходцы из Павлодарского региона активно участвовали в общественно – политической жизни Казахстана в начале XX – века. Так, в Каркаралинской петиции 1905 г. активное участие приняли павлодарцы О.Мусафиров, Т.Нуременов (1906-1908 гг.). В учебных заведениях, городах казахи начинают объединяться в землячества, обсуждать проблемы жизни своей родины. В медресе «Галия» казахшакирды основали «Общество по изучению казахского языка», целью которого было создание книг, учебников, содействие изданию газет на казахском языке. Поставленные задачи общество выполняло через подготовку учебников, книг, распространяя их через редакцию газеты «Казах», помогая тем самым в решении общих задач. В Протоколе заседания общекиргизского съезда в Оренбурге 5 – 13 декабря 1917 года, написано, что на съезде от Семипалатинской области участвовали: Жумеке Уразамен, Турагул Ибраев, Алимхан Ермеков, Халел Габбасов, Ахмед Чигиров, Кабыш Бердалин и Ахметулла Барлыбаев [6, с.63]. Так, уже в конце 1917 года был образован Семипалатинский областной Совет Алашорды, председателем которого был избран Биахмет Сарсенов, одним из членов Совета Абиkey Сатбаев. Павлодарский уездный Совет Алашорды, был создан в июне 1918 года. Из этого следует, что в Павлодаре действовало движение Алаш-Орда. Съезд наметил депутатов и кандидатов в учредительное собрание от каждой области. В списке депутатов и кандидатов участвовали от Семипалатинской области: Потанин Григорий Николаевич, Букейханов Алихан, Габбасов Халел, Боштаев Мукуш, Акпаев Якуб, Ермеков Алихан, Сарсенов Биахмед, Козбагаров Ахмеджан. От Акмолинской области: Сеитов Асылбек [6, с.50.] Этот список показывает активное участие уроженцев Павлодарской области.

Чтобы внедрить национальную идею в сознание народных масс, необходимо было создать на местах органы, которые бы объединили и сплотили казахский народ. Такими органами и явились казахские комитеты, которые создавались, начиная с марта – апреля 1917 года, во всех областях, уездах, волостях и аулах по инициативе и под руководством казахской интеллигенции. Главной задачей их было проведение идеологической, агитационно-пропагандитской, культурно-просветительской работы среди казахского населения, подготовка и проведение казахских съездов.

Боштаев Мукуш Зуфарович, Сатбаев Абиkey Зеинович, Султанмахмуд Торайгыров как местные жители Павлодарского уезда были выдвинуты в состав Президиума Семипалатинского областного Казахского комитета [7, с.179]. О том, что казахские комитеты возникли уже в марте – апреле 1917 года, свидетельствует следующий факт: на состоявшемся в период с 27 апреля по 7 мая 1917 года первом казахском съезде Семипалатинской области в первый день выступил с приветственной речью председатель Казахского комитета Павлодарского уезда О.Кузембаев. На этом съезде присутствовали и другие представители казахской молодежи. О важной роли областных и уездных Казахских комитетов в общественно – политической жизни края, к примеру, говорит тот факт, что у Семипалатинского областного казахского комитета имелся свой печатный орган. В типографии комитета издавалась газета «Сарыарка»

(выходила с июня 1917 года), редакторами которой являлись Р.Марсеков и Х.Габбасов, а издателем было товарищество «Тендік». На страницах этой газеты публиковались известные представители алашской интеллигенции. Среди них наши земляки С.Торайгыров, К.Кеменгеров, Ж.Аймауытов и другие [8, с.3]. В сборнике документов Алаш – орда, в Протоколе заседания общекиргизского съезда в Оренбурге, 5-13 декабря 1917 года, написано, что против немедленного объявления автономии голосовали нижепоименованные делегаты, которые стояли за объявление автономии по выяснении отношения некиргизского населения степных областей Киргиз-Казахской автономии и по создании народной милиции: А.Барлыбаев, К.Бердалин, Х.Габбасов, А.Ермеков, М.Дулатов, А.Байтурсынов, А.Букейханов и т.д.

Второй казахский съезд Павлодарского уезда проходил с 13 по 26 июня 1918 года, когда в городе пала советская власть. Этот съезд имел принципиальное значение, так как на нем официально был образован уездный совет «Алаш-Орды» в составе пяти членов: председателем был единогласно избран Кабыш Бердалин, заместителем председателя – Ахметулла Барлыбаев, членами – И.Бадисов, М.Жалелдинов, О.Кузембаев. Павлодарский уездный совет во главе с К.Бердалиным проводил не только идеологическую, пропагандистскую, но и большую организаторскую, конкретно-практическую работу среди населения. Активными членами правительства Алаш-Орды в Павлодарском уезде были – Бердалин К.И., Барлыбаев А.А., Боштаев М., Сатпаев А.З., К.Кеменгеров, Оскенбаев Б., Торайгыров С., Аймауытов Ж., Асылбек и Муратбек Сеитовы. Долгие годы национально – освободительное движение «Алаш» выдавалось коммунистической властью за «антинародное», а имена многих видных деятелей «Алаша» тщательно скрывали от народа. Однако историю нельзя перечеркнуть, пришло время открыть народу многие ее страницы. Основными целями движения «Алаш» являлись создание системы государственного самоуправления, отстаивание права народа на национальное самоопределение, модернизация казахского общества с использованием передового мирового опыта.

Кошмухамбет Кеменгеров был редактором рукописного журнала «Балапан», выпускавшегося обществом «Бірлік». Еще один из членов союза «Бірлік» также уроженец Баянаула Асылбек Сеитов часто публиковал многочисленные статьи на страницах газеты «Казах» по проблемам здравоохранения и просвещения. Активными участниками «Бірлік» также были М.Сеитов, М.Саматов, являвшиеся уроженцами Баянаула.

М.Боштаев будучи студентом часто публикуется на страницах газеты «Казах» и именно на ее страницах он инициировал создание культурно-просветительского общества «Игілік», которое видело бы своей целью – оказывать помощь студентам в материальном отношении. Статья так и называлась «Игілік қауымы». Статья вызвала живейший интерес среди читателей газеты. Через некоторое время в редакцию пришел отклик Хабиболы Лекерова, имама Баянаульской мечети, в котором предлагалась оригинальная модель деятельности общества «Игілік» [9, с.76]. В статье А. Букейханова «Мэскеу хаты» М.Боштаев был особо отмечен. Известны его статьи в газете «Сарыарка». М.Боштаев был активным участником всеказахских съездов. На съезде от 21-26 июля 1917 года, в городе Оренбурге М. Боштаев был избран кандидатом в депутаты Всероссийского Учредительного собрания от Семипалатинской области. М.Боштаев был членом Павлодарского уездного комитета «Алаш-Орды».

В целом, с марта по июль 1917 г. в Павлодарском уезде существовало 34 общественных объединения, среди них следует также отметить, созданное при мусульманском комитете общество татарской молодежи «Алга», драматический кружок «Бирлик», который проводил спектакли и литературные вечера, вечерние образовательные курсы для рабочей молодежи.

Заметную роль в общественной жизни Павлодарского уезда играло Товарищество кооперативов, которое возникло в 1916 году и уже к середине 1917 г. объединяло 164 промысловых артелей, потребительские общества. Под его началом выходила газета «Свободная степь» [10, с. 48]. Строительство национальных кооперативов получило государственное разрешение лишь с избранием в члены Государственной Думы представителей казахской интеллигенции. Значительный вклад внесли депутаты Б.Каратаев, А.Букейханов, М.Сералин. Так, "к 1 января 1917 года в Павлодарском уезде действовало 12 потребительских обществ, а уже к июлю этого же года их насчитывалось 98, из них: 22 в Павлодаре, а остальные в аулах, деревнях и станицах, в частности, в станице Песчаной - 15 обществ" [11].

Таким образом, следует отметить, что политические и социальные молодежные движения Павлодарского уезда формировались и активно развивались в условиях демократических тенденций двоевластия и были ответом на вызов насильственного строительства социализма.

Список использованной литературы:

1. Нурпеис К. Алаш Һәм Алаш Орда. – Алматы, 1994.
2. Галузо П. Г. Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. // Казахстан в канун Октября. – Алма-Ата. 1968. – С. 38-39.
3. Брайнин С., Шафиро Ш. К вопросу о роли казахской национальной интеллигенции в 1917 г. // Большевик Казахстана. – 1933. – № 4; Они же. Об истоках алашского движения // Большевик Казахстана. – 1933. – № 6.
4. Аманжолова Д.А. Движение Алаш в 1917 году. – М., 1992; Ее же. Партия Алаш: история и историография. - Семипалатинск, 1993; Ее же. Казахский автономизм и Россия. – М., 1994. – 250 с.
5. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, 1994.
6. Алаш-Орда: Сб. док-в. / Сост. Мартыненко С. – А., 1992. – 105 с.
7. Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – А., 2003. – 532 с.
8. Казахская Советская Энциклопедия. – А., 1985, т. 10. – 416 с.
9. Муканова Г. Через призму просвещения // Нива, 2001. – №11. – С. 76-77.
10. Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907—1914 гг.: Сб. док. и мат-в. – Алма-Ата, 1957. – 137 с.
11. ГАОм.О - Ф.151 Оп.1 Д.8 - Л.150

ӘОЖ 94 (574)
МРНТИ 11.25.45

С.С. Қасымова¹

¹т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті,
Қарағанды қ., Қазақстан

КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫН ҚУДАЛАУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Қазақ ұлтының болашағы жолындағы күреске толы күрделі кезеңнің бірі – XX ғасырдың 20-30-жылдары болып табылады. Өзінің жеке басынан халқының мүддесін жоғары қойған ұлт зиялылары осы күрестің көшбасында тұрды. Олар республиканың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын ұлттық мүдде тұрғысынан шешу жолдарын ұсынды.

20-жылдардан бастап Кеңес мемлекеті ұлт мәселесінде «ұлыдержавалық шовинизм мен жергілікті ұлтшылдыққа» қарсы күресу қағидасын ұстанды. Алайда соның ішінде «жергілікті ұлтшылдық» аса қауіпті деп табылды, онымен күрес жүргізу басты міндет болды. Қазақ зиялылары кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйе тарапынан «ұлтшылдыққа» айыпталып қуғын-сүргінді басынан кешірді.

Тірек сөздер: ұлттық зиялылар, репрессия, әкімшіл-әміршіл жүйе, ұлт мәселесі.

С.С. Касимова¹

¹к.и.н., доцент, Карагандинского государственного технического университета,
г. Караганда, Казахстан

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ПРОТИВ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Аннотация

20-30 гг. XX века являются годами борьбы за будущее казахской нации. Ставя выше интересы народа чем свои, руководителями этой борьбы была национальная интеллигенция. Они предлагали общественно-политическое, социально-экономическое и культурное развитие республики решать с позиции национального интереса.

Начиная с 20-х годов в национальном вопросе Советское правительство взяло курс на борьбу против «великодержавного шовинизма и местного национализма». Но среди них больше всего опаснее по их мнению, был «местный национализм», поэтому борьба против него считалась главной задачей. Казахская

интеллигенция обвиненная в «национализме» подвергалась со стороны административно-командной системы политическим репрессиям.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, репрессия, административно-командная система, национальный вопрос.

S.S. Kassimova¹

¹C.h.s, associated professor of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan

THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT AGAINST THE KAZAKH INTELLIGENTSIA

Abstract

20-30 years of the XX century are the years of struggle for the future of the Kazakh nation. The leaders of this struggle was the national intelligentsia, they put the interests of the people higher than their own. They offered to solve socio-political, socio-economic and cultural development of the Republic from the position of national interest.

Since the 1920 s, the Soviet government has taken a course on the national issue to fight against «great-power chauvinism and local nationalism». Among them, the most dangerous in their opinion was «local nationalism». Therefore, the struggle against nationalism was considered to be the main task. Kazakh intelligentsia accused of «nationalism» was subjected to political repression by the administrative-command system.

Keywords: national intelligentsia, repression, administrative command system, national question.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуы тарихында ХХ ғасырдағы 20-30 жылдар ерекше орын алады. Туған халқының тағдырына, болашағына байыппен қарап, ұлттық мұраттарды жоғары қойған ұлт зиялыларының алдыңғы толқыны - «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болғандар» - Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Ақбаев, Ж.Досмұхамедов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедовтар болса, олар салған күрес жолын 1917 жылғы қос революция және одан кейінгі азамат соғысы кезінде шындалып, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласқан Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, С.Қожанов, С.Сәдуақасов, Ұ.Құлымбетов, С.Сейфуллин, Ә.Әйтиев, С.Мендешев, Ж.Сәдуақасовтар т.б. жалғастырды. Ұлтжанды қайраткерлердің қай-қайсысы болмасын ағартушылық, қоғамдық-саяси қызметімен қазақты мәдениетті елдердің қатарына көтеруге бар күш-жігерін арнады. Елдің экономикасы мен ауыл шаруашылығын, білімі мен мәдениетін дамытуды ұлттық мүдде тұрғысынан шешудің жолдарын ұсынғандар аз болмады.

Ұлттық автономия құру жөніндегі идеялары большевиктер тарапынан басып-жаншылғаннан кейін Алаш зиялылары ендігі жерде Кеңес өкіметі аясында қазақ халқына қызмет етуді мақсат етті. Алайда олардың бұл ұлы мақсаттарын жүзеге асыруға Кеңес өкіметі шек қойды. 1919 жылы 4 сәуірдегі БОАК-нің шешімімен Алаш зиялыларына жасалған кешірім тек сөз жүзінде қалды. Кеңестік билік өзінің таптық саясатын партиялық шешімдер арқылы бекітіп отырды.

1921 жылы наурызда өткен РК(б)П X съезінің «партияны оған жат элементтерден тазарту және ұсақ буржуазиялық ағымға қарсы күресу туралы» қабылдаған шешімін осы жылғы 11-18 маусым аралығында Орынборда өткен РК(б)П Қазақ облыстық конференциясы басшылыққа алды. Конференция Қазақстан коммунистерін ұлыдержавалық шовинизм, болмаса жергілікті ұлтшылдық жағында болсын, ұлтшылдық ауытқудың барлық көріністеріне батыл тойтарыс беріп отыруға, еңбекшілерге интернационалдық тәрбие беру және оларды топтастыру бағытында жан-жақты жұмыс жүргізуге шақырды [1, 10 б.].

РК(б)П X съезі шешімдері мен РК(б)П ОК-нің 1921жылы 21шілдедегі «Партия қатарын тексеру, қайта қарау мен тазалау туралы» қаулысы негізінде партия қатарын тазалау жүргізілді. Қазақстанда бұл науқан 1921 жылдың тамызында басталып, 1922 жылдың ақпан айына дейін жалғасты, 4855 адам партия қатарынан шығарылды немесе кандидаттыққа көшірілді. Бұл ұйым құрамының 22%-ы еді. Соның ішінде 3660 адам партия қатарынан шығарылды [2, 95 б.]. Нәтижесінде Қазақстан партия ұйымы қоғамға «жат», «азғындаған», «мансапқор» элементтерден тазартылды деген қорытынды жасалды.

Шындығында бұл тұжырым ақиқаттан алшақ болатын. Партия қатарынан шығарылғандардың қоғамға зиян қыларлықтай ешқандай іс-әрекеті болған жоқ. Мұндай жалған айыптауға қазақ қызметкерлерінің көпшілігінің бұрынғы Алаш қозғалысына қатысқандары негізге алынды. Мәселен, 1920-1922 жылдары Орал губерниялық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарған Е.Қ. Қасаболатов 1921 жылы Алашордаға қатысқаны үшін партиядан шығарылды, кейіннен қалпына келтірілді. Алаш

қайраткері Ахмет Байтұрсынов 1929 жылы 2 маусымда жүргізілген тергеу кезінде өзінің партия қатарынан шығу себебін былайша түсіндіреді: «1921 жылғы қайта тазарту кезінде саясатқа селсоқ кісілер есебінде партиядан шығып қалдым. Сол кезде ғылыми жұмысқа ден қойып, саясатқа уақытты аз жұмсағаным, партия жиналысына қатыспауым селсоқтық деп танылды, шынымды айтсам, өзімнің негізі діндеген нысанам оқу-ағарту жұмысының ең өзекті мәселесі тіл мен қазақ әдебиеті туралы ғылыми шаруа деп санағанымнан болды. Ғылыми жұмыс уақытымның бәрін жеді» [3, 173 б.].

Тарихи құжаттарға жасалған талдаулар Кеңес өкіметі орнағаннан кейін-ақ большевизмге «жат» көз-қарастағыларды «ұлтшылдыққа» айыптаудың қалыпты жағдайға айналғанын, соның ішінде 20-жылдардың басынан қазақ зиялыларының өмірі мен қызметі қатаң бақылауға алынғанын көрсетіп отыр.

Мәселенің мәнін тереңнен ұғыну үшін мұрағат деректеріне зер салайық: Алғашқы құжатта РК(б) П Қырғыз облыстық бақылау комиссиясына «Төтенше. Күпия» деген айдармен Мемлекеттік саяси басқарма (ГПУ) қызметкерлері Бабинов пен Шишковтың атынан 1922 жылдың 15 қыркүйегіне дейінгі уақытта қазақ зиялыларының арасында негізгі үш жіктің бар екендігі жайында мәлімет берілген. Орталығы Семей губерниясының Қарқаралы уезі болып саналатын бірінші топтың мүшелері деп Р.Мәрсековты, Ж.Ақбаевты, Х.Ғаббасовты, М.Дулатовты, А.Қозыбағаровты атайды. Ә.Бөкейханов басқарған бұл алашордашылар өздерінің Ұлттар Лигасындағы өкілі М.Шоқаймен байланыс жасай отырып, РК(б)П қатарын әлсіретуді мақсат етеді делінген. Жетекшісі А.Байтұрсынов болған екінші топтың мүшелері А.Кенжин, С.Садуақасов, Ә.Нахимжанов, М.Әуезов, М.Мырзағалиев, С.Арғыншиевтар Түркістан алашордашыларымен, атап айтқанда С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Х.Досмұхамедовтермен тығыз байланыс жасайды. Ал үшінші топқа «шенқұмар», «арандатушылар» деген айдар тағып, С.Меңдешевтің жетекшілігіндегі А.Асылбеков, Ә.Әйтиев, М.Саматов, Ә.Жангелдин, Н.Нұрмақов сынды қазақ қызметкерлерін жатқызады [4, 1-2 б.].

Екінші құжатта Мемлекеттік Саяси Басқарманың Шығыс бөлімшесінің бастығы Петерске 01.10.22 ж. – 01.01.23 ж. аралығында алашордашылар мен қазақ коммунистері арасындағы ұлтшыл топтардың іс-әрекеті жайында мәлімдеме берілген [5, 4-18 б.]. Онда Кеңестердің Бүкілқазақтық III съезі қарсаңында үш ұлтшыл топтың болғаны айтылған. Алғашқы топты Ә.Бөкейхановтың басшылығындағы Кеңес өкіметіне «жау пиғылдағылар» деп атап, мүшелеріне алдыңғы құжатта аталғандармен қоса А.Байтұрсыновты, У.Танашевты, Н.Құлжанованы, Р.Барлыбаевтарды қосады. Байшылдар мен алашордашылардан құралған бұл топ өздерінің ұясы болып отырған Қарқаралы уезінде болыстық және уездік комитет құрамына, губерниялық съезге де өз жақтастарын көптеп өткізген. Ақмола губерниялық съезіне сайланған делегаттардың да жартысынан көбі алашордашылар болып отыр. Партияда жоқ делегаттардан фракция құрған алашордашылар Кеңестердің Бүкілқазақтық III съезінің Президиумына өз жақтастарын, атап айтқанда А.Байтұрсыновты, У.Танашевты, Тұрмұхамедовты өткізуге тырысқанымен Н.Құлжанованың ғана сайланғандығы көрсетілген. А.Кенжин, М.Мырзағалиевтар кірген екінші топ орыс отаршылдығына қарсы күрес бағытын ұстанады. Ал орыс коммунистерінің қолдауына сүйене отырып, Қазақстанды билеуге ұмтылған қазақ коммунистері Қазақ ОАК-і төрағасы С.Меңдешевтің тобына жатады дей келе, оларға мынадай сипаттама береді: істе тұрақсыз, жеке бас мансабын жоғары қояды. Бұл топтың ықпалы Қазақстанда көп тарағандықтан съезде үстемдікке ие болды. Съездің алдында баспасөз беттерінде алашордашыларға қарсы үгіт жүргізді. Қазақ ОАК-і мен Халком Кеңесінің құрамы негізінен осы топтан құралған. Кейбір жолдастардың нақты іскерлік деңгейі төмен делінген.

Үшінші құжат мазмұны Кеңестердің Бүкілқазақтық III съезіне сайлау кезінде С.Меңдешев тобының Алаш қайраткерлеріне қарсы күрескені, Ә.Әйтиевтің Ішкі істер органдарын қатыстыру арқылы алашордашылардың сайлауға қатысу құқын шектегені жайында ақпарат береді. Сонымен қатар Орта Азия мен Қазақстанды территориялық жағынан межелеу қарсаңында партия ішінде бес «жік» болды делініп, оларға «садуақасовшылдық», «сейфуллиншілдік», «рысқұловшылдық», «қожановшылдық», «меңдешевшілдік» деген айдар тағады. [6, 66 б.]

Большевиктер қазақ зиялыларының өз ұлтының шын күрескерлері екенін мойындады. Өздерінің отаршылдық мақсатын жүзеге асыруға басты кедергі деп санаған олар түрлі күдікті топтарға бөліп көрсету арқылы қазақ оқығандарының басын біріктірмеуге тырысты, арасына сына қақты. Бұл саясат Қазақстан басшылығына Ф.И. Голощекин келгеннен соң одан әрі өрши түсті.

1922 жылдан бастап осындай қудалаулардың нәтижесінде Алаш қозғалысына қатысқандар мемлекеттік қызметтен шеттетілді. Алаштың сол кездегі азаттық, бостандық үшін күресіп, елді бірлікке, оқу-білімге шақырған ісіне кеңестік ақын, жазушы деп саналатын Бейімбет Майлиннің өзі:

«Алаш туын желпілдетіп қолға алып,
Мынау жау деп қаймықпай еш қорғанып

Үрім-бұтақ, нәсіл – нәсіл бәріне,

Кетіндерші бітпейтін бір жол салып» [7, 12 б.] – деп, ағынан жарылып қуанып, өзінің ниеттестігін, тілегін осылай білдірген екен. Шынымен де Би-ағаның тілегі орындалды, Алаш зиялылары өздерінің соңындағы жастарға жол сілтеп кетті, саяси-ағартушылық, шығармашылық қызметімен сол кезеңде өздерінің идеясын жалғастырар ұлтжанды азаматтардың үлкен бір шоғырын тәрбиеледі десек қателеспейміз. Ал осы Алаш тәрбиелеген, Алаш рухын бойына сіңіріп, олардың ізін басқан кейінгі толқын 20-жылдардың басында саясат сахнасына көтерілді, жас Қазақ Кеңестік Автономиясының қалыптасуы кезеңінде әр түрлі мемлекеттік қызметтер атқарды.

Кеңес өкіметі билікке келген алғашқы күндерден-ақ «Ресей халықтары құқықтарының декларациясында» жариялаған ұлттардың өзін-өзі билеу, ұлттық мемлекеттіліктерін құру құқығын орындаудан бас тартқаны белгілі. А.Байтұрсынов 1920 жылы В.И. Ленинге жазған хатында «...Жергілікті коммунист жолдастар қазақтарды ешнәрсе түсінбейді деп ойлап, айла-шарғылы саясатқа салынып, еңбекші қазақ халқына олардың өмірін кеңестер негізінде құруына туысқандық көмек көрсетуді ұсынбай, қайта оларға әр түрлі қулықпен өз үстемдігін таңып отыр» - деп Қазақ ревкомының қызметінің отаршылдық бағытын ашық айтып, сынаған болатын [8, 46 б.]. Алайда 1920 жылы Қазақ АКСР-і құрылғаннан кейін де осы отаршылдық көзқарас сақталды.

1923 жылы 17-25 сәуірде Мәскеуде РК(б)П-ның XII съезі өтті. Онда Кеңес Одағындағы ұлт мәселесі көтеріліп: «Бұрынғы қорлықта, кемдікте жүріп қалған ұлттардың арасымен Россияның еңбекші табының арасын жақындастыру, бұрынғы қожа болып қалған орыс ұлтына уақ ұлттардың сенімсіз қарауын жойдыру; Мекемелерде істі сол уақ ұлттардың ана тілінде жүргізу; Мекемелердің басқармаларына жергілікті ұлттардың адамдарын көп кіргізу қажеттігі» туралы шешім қабылданды [9, 199 б.].

Республиканың қазақ басшы қызметкерлері тарихи шешімді қызу қолдап, өмірге енгізуге белсене кірісті. Десек те, ұлт саясатының осылайша қойылуы бұған дейін бұрын үстемдік жүргізіп үйреніп қалған басқа ұлт өкілдері тарапынан қолдау таппағанын айтқан дұрыс. Келіспеушіліктер республиканың билік органдарында қызмет жасайтын басқа ұлт өкілдерінің кеңселерде қазақ тілінде іс жүргізуді іске асыру, қазақ қызметкерлерін билік органдарына тартуда кертартпа, отаршылдық пиғыл ұстануларына байланысты туындады. Қазақ қызметкерлері бұған қарсы шығып, ұлттық мүддені қорғауға тырысты.

Қазақ ОАК-і төрағасы С.Мендешев пен республика прокуроры Н.Нұрмақов 1923 жылғы 21 мамырда өткен Қазақ облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде өздерінің мұның алдында Мәскеуге барған сапарында РК(б)П ОК-іне Қазақстаннан С.Пилявский, А.Вайнштейн, В.Чернядьев сынды қызметкерлерді кері шақыртып алуды сұрап өтініш жазғандарынан хабардар етті [10, 25 б.].

1922-1924 жж. Қазақ үкіметін басқарған С.Сейфуллин де 1929 жылы партиялық тазалау кезінде берген жауабында: «1923 жылдың ортасынан бастап отаршылдыққа ымырашылдық қылғаны үшін Қазақ облыстық комитетінің төрағасы Г.Коростоловке қарсы күрес жүргізгендіктерін» жасырмайды [11].

Деректерге сүйенсек, қазақ қызметкерлерін «ұлтшылдыққа» айыптау 1923 жылы 17-22 наурыз аралығында Орынборда өткен III облыстық партия конференциясынан бастау алғаны көрінеді [12, 235-236 б.]. Конференцияда ұлт республикаларының өкілдері таптық күрестен гөрі ұлттық мәселелерге көбірек назар аударады, қазақ коммунистерінің арасында ұлтшылдық элементтері бар деген тұжырым жасалды. Бұған қарсылық ретінде қазақ қызметкерлері конференция қонағы, РК(б)П ОК-нің өкілі Е.Ярославскийдің атына белгілі «14-тің хатын» жолдап, ұлтшылдыққа айыптауды тоқтатуға әрекет жасады.

Кеңес өкіметінің ұлт саясатына байланысты шешімдерінің тек қағаз жүзінде екенін, іс жүзінде ешқандай ұлттық теңдікке қол жеткізбегендіктерін қазақ қызметкерлері жақсы түсінді. А.Байтұрсынов «қазақ халқын өркендетуге апаратын жалғыз жол – ол тек қазақ зиялылары арқылы ғана өтуі тиіс» - деп, В.И. Ленинге жазған хатында көрсеткендей, ұлттың мүдделері мен мұқтаждығының орындалуын сол ұлттың тілі, салт-дәстүрі, ерекшелігімен жақсы таныс ұлт зиялыларынан артық ешкім білмейтіні түсінікті еді. Бірақ та таптық, өңін айналдырған отарлау саясатын алдыңғы орынға қойған большевиктерге кеңестік биліктің айтқанын екі етпей бас шұлғитын қызметкерлер керек болды, сондықтан қазақ қызметкерлерінің басқан іздерін қалт жібермей бақылап, «ұлтшылдыққа» айыптады, сөйтіп еңсесін көтертпеуге тырысты.

Қазақ зиялыларын қудалау, «ұлтшылдыққа» айыптау, олардың арасынан «ұлтшылдық» пен «жікшілдіктің» көріністерін іздеудің жаңаша қарқын алуына Қазақстанға Ф.И. Голощекиннің келуі ықпал етті. Оның 1925-1933 жылдардағы басшылығы кезінде республиканың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын қазақ халқының мүддесіне орайластырып жүргізуді ұсынып, қазақ халқының құқын қорғаған С.Сәдуақасов, Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, С.Қожанов, Ж.Мыңбаев сияқты қазақ қызметкерлері қудалауға ұшырап қызметтен шеттетілді немесе Орталыққа, Мәскеуге шақырылып алынды [13].

Жалпы, Кеңес өкіметі мұндай саясатты тек қазақтарға ғана емес, өз ұлтының құқығын қорғауға ұмтылған басқа да ұлттық республикалар өкілдерінің барлығына қолданды. 1920 жылдардың басында Якутияда якут ұлтының мәдени-ағартушылық бағыттағы «Саха-омук» қоғамдық қозғалысы құрылды. Қоғам өкілдері РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының алдына саха халқының мүддесін қорғайтын ұсыныстар қойды. Якут зиялыларын әр түрлі мекемелерге қызметке кеңінен тартуды, сайлау ешқандай большевиктер партиясының қысымынсыз өтуі, Мәскеу тек қорғаныс және сыртқы саясат мәселесіне ғана араласуы керектігін талап етті [14, 675 б.]. Алайда бұл талаптар большевиктік қағидаларымен мүлде үйлеспейтіндіктен, кеңестік биліктің қатты қарсылығына кездесті.

1926 жылы Якутия басшылығы Якутия обкомының отырысында барлық басшылық қызметтегілер «Саха-омук» қоғамына мүше болуы қажеттігі туралы мәселе көтергенімен, іске асыра алмады. Нәтижесінде 1928 жылы Якутиядан партия және кеңес органдарының қызметкерлері Мәскеуге қызметке шақырылып алынды, жаппай қуғын-сүргін кезінде олардың көпшілігі тұтқындалды және атылды [14, 676 б.].

Қазақстанда 1928 жылдың соңында басталған қудалаудың алғашқы кезеңі Алаш зиялыларына бағытталды, оған олардың кезінде Алаш партиясын құрғаны, азамат соғысы кезінде Кеңес өкіметіне қарсы күрескені негізге алынды. 44 адам, соның ішінде А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Х. Ғаббасов, Ж. Аймауытов, Ғ. Бірімжанов, А. Байділдин, Д. Әділовтер «буржазияшыл ұлтшылдар» деген жалған айыппен тұтқындалды. 1930 жылы М. Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, Ж. Ақбаев, т.б. басқа да қазақ зиялылары Ресейдің қаратопырақты өңірлеріне айдалды.

Кеңес өкіметі жүздеген ұлттар мен ұлыстардың еркі мен тілегінсіз құрылды. Сондықтан да қағаз жүзінде болса да «ұлт саясатын», «жергіліктендіруді» жүргізіп, ұлттық мәдениеті, өнерді дамытуға мүмкіндік жасалуда деген көзбояушылық саясатты жүзеге асырды. Тілі, салт-дәстүрі, мәдениеті бөлек сан түрлі ұлттарды «халықтар достығы», «интернационализм» деген жалған ұранның аясына біріктіріп, шын мәнінде оларды рухани құндылықтарынан ажыратып ұлт ретінде жою, орыстандыру саясатын жүргізді. Орыс халқы «аға» халық, мәдениет пен өркениетке жетелеуші, жолбасшы, ал басқа ұлттар бұрын мәдениеті болмаған, тек орыс халқының «ағалық қамқорлығының» арқасында дамыды деген астарлы саясатты үнемі адамдардың санасына сіңірумен, уағыздаумен болды.

Қазақстанның 20-30 жылдардағы мәдени дамуы туралы сөз қозғағанда 1936 жылғы Мәскеудегі қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігі туралы мақтанышпен айтылады. Осы жерде мынаны ескерген жөн, сол жылы Кеңес Одағының астанасында өнер көрсеткен жалғыз Қазақстан ғана емес еді, одан бұрын Украина, Грузия, кейін Өзбекстан сияқты т.б. республикалар өздерінің онкүндіктерін өткізді. БК(б)П ОК мен БОАК-нің органы «Известия ЦИК и ВЦИК» газеті өзінің бірінші, екінші беттерінен айқара орын беріп, Кеңес Одағындағы «лениндік ұлт саясатының жасампаздығын», «ұлттар теңдігін» күн құрғатпай жариялап, жар салды. Бір қарағанда, расында бір шаңырақтың астында тату-тәтті өмір сүріп жатқан ұлттар мен ұлыстардың бірлігі мен ынтымағы жақсы пікір тудыратыны анық. Арада бір жыл өткен соң «жасампаз ұлт саясаты» өзінің шынайы бетпердесін ашты. 1937 жылы сталиндік үлкен террор басталғанда оған алдымен ұлт республикаларының барлық партия-кеңес қызметкерлері, зиялылар қауымы ілікті.

1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін КСРО-да ғана емес, XX ғасырдағы жалпы адамзат тарихында қасіретті із қалдырды. Оның ерекшелігі де тоталитарлық, казармалық социализм жүйесіндегі Кеңес мемлекетінің қырып-жою саясатын басқа елдерге емес өз халқына, өз азаматтарына қолдануында.

Қуғын-сүргіннің тікелей басшысы Сталин КСРО-ның ұлттық-территориялық құрылымымен байланысты мәселелерді мұқият бақылап отырды. 20-жылдардың басынан бастап Кеңес мемлекетінде ұлт мәселесін шешуде «ұлыдержавалық шовинизм мен жергілікті ұлтшылдық» кедергі келтіреді деген қағида үнемі айтылды, алайда Сталин екіншісін аса қауіпті деп санады. «Жергілікті ұлтшылдықпен» ымырасыз күрес жүргізу барлық партия органдарының басты міндеті деп табылды.

КСРО-ның бірнеше одақтас және автономиялық республикалардан құрылуы - елдің ішкі саяси дамуының маңызды факторы болды. Соңғыларында тәуелсіз мемлекеттерге бөлініп кету мүмкіндігінің болу аспектісінің үнемі бой көрсетуінен қауіпсіздік кеңесі органдары ұлттық республикалардағы жағдайларды қалт жібермей ерекше назарда ұстады. 1936 жылы 5 желтоқсанда қабылданған КСРО Конституциясында одақтас республикаларға КСРО-дан еркін шығып кету құқығының берілуі бір жағынан, сөз жүзінде ұлт саясатының жүзеге асқанының көрінісі болып саналғанымен, екінші жағынан, 30-жылдарда қалыптасқан халықаралық жағдайдың шиеленісуі мен жаңа соғыс қаупінің өршуі жағдайында Кеңес өкіметі басшыларының ұлт республикаларына деген күдігін күшейтті. Ұлт республикалары территорияларының КСРО шекарасын бойлай орналасуы кез-келген уақытта дербес мемлекет болуға қолайлы еді. Сондықтан ұлттық республикалар мен автономиялық облыстардағы партия-кеңес қызметкерлерінің көзін жою сталиндік зобалаңның негізгі бағыты болды.

1925 жылы қазақ өлкелік комитетінің хатшысы болған, РК(б)П ОК Орта Азия бюросының мүшесі, Өзбек КСР-і бойынша Кеңестік Бақылау Комиссиясы уәкілетті өкілінің орынбасары С. Қожановқа 1937 жылы 31 шілдеде жүргізілген жауап алу хаттамасында «кеңес өкіметіне қарсы күресуге троцкистермен және оңшылдармен блок құрған, кеңеске қарсы пантүріктік орталықтың басшыларының бірі» деген айып тағылды [15, 283 б.]. Кеңеске қарсы пантүріктік біріккен орталық 1929 жылдың аяғы – 1930 жылдың басында құрылды, оған С.Қожанов, Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, Өзбек КСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Ф.Ходжаев, Дағыстанның мемлекет қайраткері Д.Коркмасов, Татарстанның мемлекет қайраткері Х.Габидуллин, т.б. кірген, БК(б)П ОК-іне қарсы күрескен, 1930 жылы Қазақстанда, Орта Азияда, Қарақалпақстан мен Қырғызстанда кеңестік билікке қарсы көтерілістер ұйымдастырған – деп, бұл ұйымға Қазақстаннан 64 адамның тізімін қосты [15, 290 б.]. Осы құжатқа сүйенсек, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсыновтардан бастап сол уақыттағы барлық қазақ қызметкерлері, ақын-жазушылар осы ұйымның мүшелері болыпты-мыс.

Тура осындай мазмұны мен негізгі сарыны бір-бірінен айнымайтын ұқсас жала РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары Т.Рысқұловқа да тағылды. Т.Рысқұловты айыптауға оның сонау 20-жылдардың басындағы башқұрт, татар қайраткерлерімен бірге біртұтас Түркістан мемлекетін құру идеясын ұсынуы негізге алынды. Содан бері ол өзінің барлық қызметінде Кеңес өкіметіне қарсы контрреволюциялық күрес жүргізіп келіпті-мыс. «1930 жылы жаңа пантүріктік ұйымды құру идеясы маған – Рысқұловқа, Ф.Ходжаевқа, Түркиядан Атабаевқа, Татарстаннан Хаджибаев пен Габидуллинге, Башкириядан Булашевқа, Киргизиядан Абдрахмановқа қатысты» - дей келе, әрі қарай «пантүріктік контрреволюциялық орталықтың басты мақсаты КСРО-дан ұлт республикаларын бөліп әкету, олардағы кеңестік билікті құлату және оның орнына жапон-герман фашизмінің протекторатындағы ұлттық буржуазиялық мемлекет құру болды» - деп айыбын «мойындапты» [16, 343 б.].

1924-1929 жж. Қазақстанның Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы, 1931-1937 жж. БОАК Ұлттар бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарған Нығмет Нұрмақовқа да «1927-28 жж. жер мәселесінде, 1928 ж. бай-феодал шаруашылықтарын тәркілеуде, 1930-1933 жж. Қазақстанда тап күресінің өткір кезеңінде Кеңес өкіметі басшыларымен күресу, олар жайлы жалған ақпарлар тарату, контрреволюцияшыл Рысқұловпен байланыс жасау – менің ұлтшыл контрреволюциялық бағытта болғандығымды дәлелдейді, ұлтшыл ұйымға кірдім, жер мәселесінде Сұлтанбеков, Қаратілеуов, Әлібеков сияқты ұлтшылдардың көзқарасын жақтадым» - деп «айыбын» «мойындауға» мәжбүр етті [17, 23-24 б.].

Адамның санасы жете бермейтін нәрселерді қиыннан қиыстырып, жалған құжаттар жасауға машықтанған Сталиннің жандайшаптары үшін жазықсыз адамды «жау» етіп көрсету оңай іс болатын. Жоғарыда көрсетілгендей, Қазақстандағы басшы-қызметкерлердің, жазушылардың арасынан «халық жауларын» іздеу 20-30-жылдарда Мәскеуде Орталықта басшылық қызметтерде болған Н.Нұрмақовтың, Т.Рысқұловтың, С.Қожановтың есімдерімен байланыстырылды. Тергеу құжаттарында Қазақстанда ұйымдасқан оңшыл-троцкийшіл, буржуазиялық ұлтшыл, террористік контрреволюцияшыл ұйымның жетекшілері Рысқұлов, Нұрмақов, Қожанов, Құлымбетовтер болған деп көрсетіледі. Олар Қазақстандағы қазақ басшыларына Кеңес өкіметіне қарсы күрес, зиянкестік әрекеттер жүргізуде басшылық жасап, нұсқау берген. Сонымен қатар КСРО-дағы басқа ұлттық республикалар басшыларымен бірігіп ұлт республикаларын КСРО-дан бөлініп кету жоспарларын құрыпты-мыс.

Байыппен қарайтын болсақ, Нұрмақовқа, Рысқұловқа, Қожановқа тағылған айыптардың ішінде шындыққа жанасатындары бар екенін айтқан дұрыс. Бұл үшін сталиндік жәндеттер Рысқұловтың, Нұрмақовтың, Қожановтың басшылық қызметте болған жылдары Қазақстанды әлеуметтік-экономикалық дамытудағы ұсынған бағыттары мен пікірлерін, ұстанған көзқарастарын негізге алды.

Сол кезеңде Мәскеуде Қазақ Өкілеттігін басқарған Әбілқайыр Досов былайша баяндайды: «1929 жылы Мәскеуде марксизм курсында Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Нығмет Нұрмақов оқып жатты. Нұрмақовпен айына екі-үш рет кездесіп тұрдым. Себебі, менің Алматыда істейтіндердің ешқайсысымен жеке байланысым болмағандықтан, біздікіне ешкім келмейтін. Ал оның үйінде қашан болсын Қазақстаннан келген қызметкердің біреу-міреуі, тіпті Мәскеуге иссапармен келген Халкомдарға шейін кездестіруге болатын. 1930 жылғы қаңтардың аяғында болған бір кездесуде Нұрмақов: «Қазақстанда масқара асыра сілтеушіліктер, бассыздықтар орын алуда. Қазақтар ашаршылықтан шыбындай қырылып жатыр. Қыстыгүні қазақтарға бір жерге үй тіктіріп, бәрін нөмірлеп, әр көшеге партия көсемдерінің, Голощекиннің, Құрамысовтың, Исаевтың есімдерін бергізген», - деді. Мен ашуға булығып, партияның Орталық Комитетіне (ОК) хабарлайық деген ұсыныс айтқанымда ол мырс етіп күлді де «Саған сене қояр деймісің. Егер ОК-ке жазсаң, ондағылар әуелі Голощекиннен сұрайды, ал ол қазақ эмигранттары біздегі қиыншылықтарды әсірелеп көрсетіп отыр, жұмыс істеуімізге кедергі келтіруде деп жауап

береді» дей келіп, өзінің Қазақстандағы зорлық-зомбылықтар туралы фактілер жинастырып жатқандығын, сосын ОК-не хабарлайтындығын айтты» - дейді [18, 140 б.].

Н.Нұрмақов республика үкіметін басқарған 1924-1929 жылдары Қазақ өлкелік комитетінің басшысы Ф.И. Голощекиннің жүргізген аса ірі бай шаруашылықтарды тәркілеу, Орталықтың жерге орналастыру, Қазақстанға жаңадан орыс шаруаларын қоныс аудару шараларына түбегейлі қарсы болды. Қазақ даласындағы ашаршылық туралы Т.Рысқұловтың Сталинге 1932, 1933 жылдары хат жазғаны баршаға аян. Осы жайлардың барлығы Кеңес өкіметінің таптық, ұлыдержавалық шовинизм саясатына қайшы келді. Сондықтан осы іс-әрекеттердің барлығы құжат болып қатталып, ақырында қазақ қайраткерлерін «халық жауы» қылып көрсетуде факт болды. Қазақ қайраткерлеріне «айып» болып таңылған жағдайлар сөз жоқ, түгелімен олардың ұлттық мүддені, қазақ халқын қорғау үшін күрескен қызметі болатын.

Осылайша қазақтың мүддесі, болашағы үшін күресіп, сол жолға басын тіккен ұлт зиялыларының үлкен шоғыры жойылды. Тәуелсіз Қазақстанның осы күнге жетуіне, оның әлем таныған келбетінде саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандары қазақтың аяулы перзенттерінің өшпес ізі жатыр. Бүгінгі ұрпақ олардың алдында мәңгі қарыздар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан облыстық (өлкелік) партия ұйымы конференцияларының және облыстық комитет пен өлкелік комитет пленумдарының қаралары мен шешімдері. 1921-1927 жж. Т. I. – Алматы: Қазақстан, 1987. – 418 б.*
2. *Осинов В.П. Всмотриваясь в 20-30 годы. (Из истории организационно-политического развития Компартии Казахстана). – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 188 с.*
3. *Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 288 б.*
4. *Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты (әрі қарай ҚР ПМ) 718-қ, 1-т. 114 «а»-іс. 1-2-бб.*
5. *ҚР ПМ 718-қ, 1-т. 411-іс. 4-18-бб.*
6. *ҚР ПМ 718-қ, 1-т. 441-іс. 66-б.*
7. *Ой-толғау. Ә. Бөкейхановтың 150 жылдығына. – Қарағанды, 2016. – 52 б.*
8. *ҚР ПМ 811-қ, 20-т. 568-іс. 46 б.*
9. *Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 302 б.*
10. *ҚР ПМ 139-қ, 1-т. 544-іс. 25-б.*
11. *Сейфоллаұлы Сәкен. Менің қателерім туралы // Еңбекші қазақ. – 1929. – 2 сентябрь.*
12. *ҚР ПМ 139-қ, 1-т. 541-іс. 235-236-бб.*
13. *Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. – 304 б.*
14. *Хаустов В.Н. Проблемы национальной политики в СССР в архивных и следственных делах на партийно-советских руководителей союзных и автономных республик. / Советская нация и национальная политика в 1920-1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10-12 октября 2013 г. – М.: Политическая энциклопедия. 2014. – 686 с.*
15. *Протокол допроса С.Х. Ходжанова (46). 31 июля 1937 г. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; – М.: МФД, 2004. – 736 с.*
16. *Протокол допроса Рыскулова Т.Р. от 3-го июля 1937 года. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 432 с.*
17. *Н.Нұрмақовты тергеу ісі / Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің мұрағаты.*
18. *Салқынбек Д., Қабдөшев Б. Тұғыры биік тұлғалар. Зерттеулер. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2011. – 204 б.*

94(574)
ГРНТИ 03.20.07

Құмғанбаев Ж.Ж.¹, Мақсұтова Ұ.Қ.²

¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, PhD, zhanikum0186@mail.ru
²ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты,

1916 ЖЫЛҒЫ ЖЕТІСУДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ: СЕБЕПТЕРІ МЕН БАРЫСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1916 жылғы Жетісу қазақтарының жаппай босқыншылығының себептері және барысы талданылады. Осы кезеңдегі Жетісу өлкесінде болған оқиғалардың терең әлеуметтік қақтығыстарға апарған себебі болды. Көтерілістің негізгі себебі жер мәселесіне тірелді. 1906 жылдан бастап Орталық Азия елдерінде, соның ішінде қазақ жерінде Ресейден қоныс аударушыларды қоныстандырумен айналысатын мекемелер құрылды.

Қазақтар мен қырғыздардың ең құнарлы жерлері Ресейдің ішкі аймақтарынан қоныс аударушыларға берілді. Бұл үдеріс Жетісу аумағында да жүрді. Тағы бір себеп – билік мәселесі. Билік толығымен Ресей әкімшілігінің қолына өтті, ол жергілікті халықтың мүдделерімен, дәстүрлерімен және әдет-ғұрыптарымен санаспай әрекет етті.

Түйін сөздер: Жетісу, жаппай босқыншылық, көтеріліс, көші-қон, губернатор, тыл жұмыстары.

Құмғанбаев Ж.Ж.¹, Мақсұтова Ұ.Қ.²

¹PhD, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы қ.,
²магистрант Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы

МАССОВОЕ БЕГСТВО 1916 ГОДА В ЖЕТЫСУ: ПРИЧИНЫ И ХОД НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ

Аннотация

В статье анализируются причины и ход массового бегства казахов Жетысу в 1916 году. В событиях, пережитых, в этот период в Жетысу есть, своя глубинная причина социальных конфликтов. Основной причиной восстания стал земельный вопрос. Начиная с 1906 года в странах Центральной Азии, в том числе на казахских землях, были созданы учреждения, занимающиеся расселением переселенцев из России.

Самые плодородные земли казахов и киргизов были отданы переселенцам из внутренних регионов России. Этот процесс шел и на территории Жетысу. Еще одна причина — проблема власти. Власть полностью перешла в руки российской администрации, которая не считалась с интересами, традициями и обычаями местного населения.

Ключевые слова: Жетысу, массовое бегство, восстание, миграция, губернатор, тыловые работы.

Kurganbaev Zh.Zh.¹, Maksutova U.K.²

¹PhD, al-Farabi Kazakh national University, Almaty
²master's student of al-Farabi Kazakh national University, Almaty

A MASS EXODUS OF 1916 IN ZHETYSU: THE CAUSES AND THE COURSE SOME QUESTIONS

Abstract

The article analyzes the causes and the course of the exodus of the Kazakhs of Zhetysu in 1916. In the events experienced during this period in Zhetysu there is a deep cause of social conflicts. The main reason for the uprising was the land issue. Since 1906, in the countries of Central Asia, including the Kazakh lands, institutions were established, engaged in the resettlement of immigrants from Russia.

The most fertile lands of Kazakhs and Kyrgyz were given to immigrants from the inner regions of Russia. This process took place on the territory of Zhetysu. Another reason is the problem of power. Power completely passed into the hands of the Russian administration, which did not consider the interests, traditions and customs of the local population.

Keywords: Zhetysu, Exodus, uprising, migration, the Governor, rear works.

XX ғасыр басындағы қазақ халқы патшалық Ресейдің отарлық саясатының пәрменді күшіне тап болды. Отарлық саясат қоғамның барлық саласын қамтып, дәстүрлі қазақ қоғамын дағдарысты жағдайға тіреді. Отарлық саясат тек қана қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алумен ғана шектелмеді. Атап айтқанда халқымыздың рухани өміріне де күрделі өзгерістер енгізіп, қазақ халқы орыстандыру мен шоқындырудың нысанына айналды. Демек қазақтар тәуелді болған патша үкіметінің отарлық жүйесі қазақтардың өмір сүру мүмкіндігін шектеді. Сөзсіз патша үкіметінің мұндай ұстанымы қазақ халқының наразылығын тудырып, көтеріліс рухын оятты. Ал 1916 жылы маусымның 25 күнгі патша жарлығы қалыптасқан жағдайды ушықтырып жіберді. Нәтижесінде Торғай мен Жетісу жері көтерілістің негізгі орталықтарына айналып, 19-43 жас аралығындағы азаматтарды тыл жұмыстарына бермеу туралы ұрандар көтерілді. Кеңестік тарихнамада Амангелді Иманов бастаған Торғай көтерілісі туралы едәуір жазылып, олардың патша әскеріне деген қарсылықтары ерекше сипатталды. Оның өзіндік себептері де бар. Бұл өз алдына жеке мәселе. Ал Жетісу жерінде болып өткен ұлт-азаттық көтеріліс және осы көтерілісті жаныштау барысында Жетісу жерінде орын алған босқыншылық тақырыбы – ұзақ жылдар ғалымдар назарынан тыс қалып келді. Бұл олқылық тек еліміздің тәуелсіздігі жарияланып, тарихымыздың ақтаңдақ беттеріне деген жаңа көзқарастар қалыпта-суымен ғана өз шешімін таба бастады.

Көтерілісшілерді Жетісуда Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар басқарса, Торғайда Әбдіғаппар Жанбосынов, Амангелді Иманов, Әліби Жангелдин ұйымдастырды. Шілде айының бас кезінде-ақ толқулар Верный уезінің батыс және оңтүстік бөліктерін қамтып, көтерілісшілерге Бекболат Әшекеев, Тоқаш Бокин, Аққозы Қосанұлы және басқалар басшылық етті. Ал зиялы қауым өкілдерінің аталған мәселеге қатысты ұстанымдары қандай болғандығы да маңызды мәселе. Патшаның маусым жарлығы қазақ зиялыларын да екі түрлі көзқарасқа бөлді. Олардың бірі – көтерілісті жақтаса, Алаш зиялылары бастаған топ көтеріліске шықпауға және патша жарлығын мүлтіксіз орындауға шақырды. Ол турасында М.Қ. Қойгелдиев өзінің «1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары» атты мақаласында «1916 жылғы 25 маусым жарлығы шығып, халық наразылығы бұрқ ете түскенде мәселенің мән-жайын жақсы білетін қазақ зиялылары бірден жұртты ашуды тыйып, ақылға келуге шақырды. Өйткені, қанша наразылық көрсеткенімен, күштің тең еместігі, қарулы қарсылықтың қан төгумен аяқталатындығы айқын болатын. Оның үстіне отаршыл әкімшіліктің мұндай сәтті қазақ қоғамы үстінен өзінің саяси билігін күшейте түсу, переселендерге тағы да жаңа жерлер алып беру үшін пайдаланып кетуі мүмкін екендігін қазақ зиялылары жақсы түсінді. Сондықтан да олар көтерілістің алғашқы күндерінен бастап халық арасында көтеріліске шықпауға шақырған үгіт жүргізді» деген мәліметтер береді [1, б. 36]. Демек Алаш қайраткерлері жарлыққа қарсы шығу қан төгілуге алып келіп, оның соңы босқыншылыққа сынды жағымсыз жайттарға жалғасатынын жақсы түсінді. Сонымен қатар қазақ халық наразылығына байланысты қазақ қамын жеген ұлт зиялылары да бас көтерді. Әрине ұлт зиялыларының бірі – патшаға қарсы тұруды дұрыс деп тауып, көтерілісшілерді одан әрі жандандыруға тырысса, А.Байтұрсынұлы бастаған бір үлкен топ бұл көтерілістің жақсылыққа алып бармайтынын сезіп, патша жарлығына мойынсұнуға шақырды. Өйткені Алаш қайраткерлері көтерілісшілер мен патша әскерінің тең емес екендігін алға тартып, қан төгілетіндігін айтқан болатын. Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатовтар 1916 жылы тамыздың 11-інде жарық көрген «Алаштың азаматы» атты үндеуінде: «Біздің жұртқа айтарымыз – бұған көнбеске болмайды. Мұны бұрын да сан рет айтқанбыз. «Көнбейміз» деушінің сүйенгені жан тәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде – шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. (Қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер. Көнбегенде көретін ауырлық – бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер?» деп деп қорытынды ойларын айтқан [2, 75-77 бб.].

Әрине 1916 жылдың 25 маусымында шыққан жарлықты орындауға шақырған қазақ зиялыларының пікірі орынды. Алайда осы жарлыққа қатысты тізімді жасау барысында да өзіндік қиындықтар туындады.

Тыл жұмыстарына баратындардың тізімін жасау барысында қазақтардың наразылығының тууына түрткі болған тағы бір жайт – Алаш қайраткерлері көрсеткендей қазақтардың тууы туралы куәлігінің жоқтығы еді. Осыны пайдаланып, болыстар, басқармалар мен ауыл старшындары жас мөлшерінің асып кеткендігіне қарамастан кедей жігіттерін майданға жұмысқа алынатындардың тізіміне қосса, байлар өз балаларының жасын өз бетінше үлкейтіп немесе кішірейтіп көрсетіп, әскерге жібермеудің амалын жасады. Осындай әділетсіздіктердің көрінісі кедейлердің жаппай көтеріліп, болыстық басқармаларды талқандауына, қазақ жігіттерінің тізімі берілген құжаттардың көзін жою, пошта-телеграф сынды нысандарға шабуыл жасау сынды наразылық көрсетті. Мұндай наразылықтың Жетісу жеріндегі тарихын кезеңдейтін болсақ, шілде айында стихиялық наразылық көріністер байқалса, тамыз айында оның қарулы көтеріліске ұласуы және қыркүйек-қазан айында көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі, жеңіліс табуы деп қорытындылауға болады. Оған дәлел М.Тынышбаев Жетісу қалаларында 8 шілдеде халық наразылығы орын алғанын айтады. 17 шілдеде Жетісуда және Түркістан өлкесінде соғыс жағдайы жарияланды [3, б. 36].

Әрине патша үкіметі қазақ халқы жарлыққа қарсы екен деп олардың мұң-мұқтажын, талаптарын ескермеді. Керісінше оларды басып-жаныштап, жарлыққа мойынсұндыру маңызды саналды. Сондықтан да наразылық басталысымен оны тоқтатудың жолы ретінде келіссөздер емес, әскери күш қолдану әдісі басымдылыққа ие болды. Атап айтқанда Жетісудағы қазақтардың көтерілісін жаныштау үшін патша үкіметі қазақтарға таңсық болған әрі көтерілісшілердің қолында жоқ зеңбіректер мен пулеметпен жасақталған арнайы жазалаушы әскер жіберілді. Олар үшін маңызды саналған көпір мен темір жолдарда қатаң күзету күшейтіліп, көтерілісшілерді жазалау үшін әскери-далалық соттар ұйымдастырылды. Жетісудағы қазақтардың көтерісін басу үшін Түркістан өлкесі мен оның басқа облыстарынан 3 әскери жасақ, 95 рота оның ішінде 7 атқыштар ротасы, 16 зеңбірек, 47 пулемет жеткізілген болатын. Көтерілісті жаныштау үшін тартылған 24 жүздік әскери жасағы ондаған қазақ-қырғыз ауылдарын жойып жіберді. Сонымен қатар І дүниежүзілік соғысқа тартылған патша әскері жасағынан казак-орыс әскерінің онмыңдығы мен екі пулемет командасы тартылды.

Патша үкіметі Жетісу жеріне әскери күштер алып келіп, көтерілісшілерді жазалау үшін қарулы отрядтар құрады. Асы жайлауы мен Қарқараның таулы алабында, Самсы, Кастек, Нарынқол, Шарын, Жалаңаш, Құрам елді мекендері аудандарында, Лепсі уезінің Садыр-Матай болысында патша жазалаушылары мен көтерілісшілер арасында ірі қақтығыстар болады. Верный уезінде Б.Әшекеев Жетісудың бытыраңқы көтерілісшілер топтарын біріктірмек мақсатында 1916 жылғы 13 тамызда съез шақырып, үкімет жарлығына мойынсұнбауға шешім шығарды. Б.Әшекеев басшылығымен орын алған Жетісудағы ұлт-азаттық көтеріліс басылып-жаншылады.

Көтерілісті басып-жаныштау барысында сотсыз, тергеусіз атылғандарды есептемегеннің өзінде, әскери-далалық сот үкімімен 1917 жылдың 1 ақпанына дейін Жетісу жерінде 347 адам өлім жазасына, 168 адам қаторгалық жұмыстарға, 129 адам түрмеге жабылуға кесілген болатын [4, б. 96].

Сонымен қатар патшаның жазалаушы әскерімен қатар, отарлық жүйенің Қазақстандағы сенімді тірегі болуы тиіс саналған орыс шаруалары да көтеріліске шыққан қазақтарды жаныштауға белсене араласты. Оған орыс шаруалары үшін патша үкіметі тарапынан жағдай да жасалған болатын. Өйткені осыған дейін қазақ жеріне қоныс аударған шаруаларда жаппай қаруландыру үдерісі жүрген болатын. 1913 жылғы мәліметке сүйенсек патша үкіметі тарапынан орыс шаруалары үшін 704 қару, 16226 оқ-дәрі берілсе, 1917 жылдың өзінде Пржевальск уезінде 2000 мыңнан астам қару тіркелген [5]. Нәтижесінде 1916 жылы басталған ұлт-азаттық сипаттағы көтерілісті аяусыз басып-жанышталғаннан кейін Жетісу халқы бұрын соңды болмаған қайғы-қасіретке тап болды. Мысалы жаныштау нәтижесінде қазақтың 94 ауылы бүліншілікке ұшырады, соның ішінде 5373 үй өртеліп, 1905 адам қаза тауып, 684 адам жараланды. Сонымен қатар, 1105 адам тұтқынға айналған болатын [6, б. 188].

Міне, осындай алапат ауыр жазадан соң, яғни қазақ халқының топ-тобымен қырылып, ауыл-қыстақтарда адам қалдырмай қуғындалғаннан кейін бойына үрей ұялаған қазақтардың басына «қаш-қаш» заманы туып, Қытай асып қашуға мәжбүр болды. Ол турасында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысушысы Сыбантай Баянбаев «Жәрмеңке төңірегіндегі елдің көтерілісі» атты естелігінде мынандай мәліметтер келтіреді: « ..Біздер түнде жәрмеңкеге бардық. Жәрмеңкеге кіре бергенде бір жерде 8 адам жатыр. Барлығын қылышпен шапқылап өлтірген. Әсіресе жүкті бір әйелді қолтығының астынан шауып, ішіндегі баласын ақтарып тастапты. Осы қырылған адамдарды көріп қорықтық. Тарап, жер-жерімізге қайттық. Ендігі амалымыз-қашайық деген ой болды»-деп қортындылайды [6, б. 207]. Жоғарыда көрсеткен қазақтардың Қытай асу үрдісі осы естеліктен айқын көрініс тауып тұр. Демек 1916 жылдың қазан және қараша айында көтеріліс басын-жанышталғаннан кейін Жетісу қазақтары Батыс Қытай жеріне үдере көше бастады. Көш – қытай және қалмақ халықтарының тонау, малдарын тартып алу сынды жайттарға

толы болды. Тіпті Қытай шекарашылары да қазақ босқындарының өтуіне қарсы болған. Ал патша жазалаушы әскері болса қазақтарға тиіспейтіндіктерін және тек көтеріліске қатысы бар адамдарды ғана тұтқындаймыз деген айламен қазақтарды шекара аспауын талап етеді. Осы оқиғалардың куәгері болған Жазылбек Серікбайұлы ол турасында: «Бірнеше күн өткеннен кейін үш-төрт жүз әскері және әскер басшыларымен Кравченко келді Албан, бұғының бірнеше көтерілісшілері Құрқакпақтың аузы, Текес суының жағасында патша әскеріне қарсы ұрыс болдыртты. Әскер зеңбіректі күпілдеткен соң көтерілісшілер шен-маңлайларына бара алмайды. Күн кеш кіріп, түн болған соң Кравченко әскері Қақпаққа келіп қонады. Қолында жабдығы жоқ албан, бұғы қатын-бала мүліктерімен түнде жасырынып қашып, шекараға барады. Алдарынан Қытай әскері тосып, өткізбейді. Үріккен ел таң атқанша ат үстінде болады. Таң атқан соң Кравченко әскері Қақпақтан шығып, зеңбіректі күпілдетіп Нарынқолға келеді. Қазақ-қырғыздан көп адам шығын болады. Зеңбіректің жалындаған оғын көрген соң қытай әскерін тыңдамай, албан, бұғы қытай шекарасынан өте шығады. Үріккен ел жолшыбай қалмаққа малын аяусыз талатып алады» деп еске алған [7, бб. 38-39].

Осындай қорқынышты жазалау шаралары қазақтар арасында үрей тудырып, жазалаушы әскердің қылышынан құтылудың бір жолы – Қытай асу деп шешті. Нәтижесінде Жетісу қазақтары ауыл ауылымен үдере көше бастаған. Қытайға бас сауғалаған қазақтардың саны жайлы 1916 жылы қазанның 27-күні Шыңжаң губернаторы берген мәліметке сай: «Іле, Тарбағатай, Алтай және Қашқар қатарлы аймақтарға қашып келген Ресей қашқындарының жалпы саны 200-мыңнан асады» - деп көрсеткен. Ал, 1917 жылы Шыңжаң үкіметінің Ресейден барған босқындарды анықтаған материалында: «Мингоның бесінші жылынан (1916-жылдан бері) бері Шыңжанның Ақсу, Қашқар, Іле, Тарбағатай қатарлы аймақтарға қашып келген Ресей қазақтарының жалпы саны 300-мыңнан асады» - деп жазылған [3, б. 212]. Мұхамеджан Тынышбайұлының келтірген сандық көрсеткішіне сай Қытай асқан қазақтар саны шартты түрде 200 мыңнан асады. Бүгінгі күні ғалымдар арасында Қытай асқан Жетісу халқының жалпы саны 300 мың, соның ішіндегі қазақтар саны 250 мың деген пікір айтады [8, бб. 67-69].

Осы екі өңірдегі көтерілісшілерді жазалау әсіресе Жетісу өңірінде аса ауыр болған. Басып жаныштау салдарынан Жетісу өлкесінен 250 мың қазақ Қытай ауған болатын. Қазақтармен бірге 50 мың қырғыздың да қоныс аударғаны туралы мәліметтер бар. Жетісу өлкесінен көшкен қазақтар Қытай жерінде де керемет өмірдің дәмін тата алмастан қиналыспен, қайыршылық дәрежесінде өмір сүрген. Қытай жеріне алғашқы уақытта үдере көше бастаған Жетісу қазақтары мен қырғыздың саны 164 мың адамды құраса, оның 83 мыңы қырылған [2, бб. 158-159].

Жазалаушы әскердің озбырлығынан Жетісу жеріндегі қазақ ауылдарының саны кеміп, тіпті бүтіндей ауылдар қаңырап бос қалған. Мысалы 1917 жылы мамыр айында жергілікті билік орындарына берілген мәліметтерге қарағанда Верный уезінің бір ғана Қызылбөрік болысында 1129 түтіннің 866-і Құлжаға ауып кеткен [9].

1917 жылғы «Қазақ» газетінің 254-ші санында М.Тынышбаев Жетісудан Қытайға үдере көшкен қазақтардың жалпы саны турасында «44 болыс жерінде барлығы 47 мың 759 түтін бар, содан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95 мың 200 жан болды» деген мәліметтер келтіреді [10, 309 б.].

1917 жылы жарық көрген «Бедствия киргиз» деп аталатын мақалада Жетісудан босқын атанып Қытай асқан қазақтардың саны 200000-нан астам (облыстағы қазақ халқының 20 проценті) деп көрсетілген [10, бб. 57-58]. Келесі бір деректерде Жетісу жерінен Батыс Қытайға көшкен қазақпен қатар, қырғыз халқын қосқанда 300 мыңдай адам деп көрсетеді [12, бб. 57-58].

Жетісу өлкесінің уезд бастығы болған Ступин босқындардың көлемі туралы төмендегідей мәліметтер береді: «Жаркент уезінің халқы бүлікке дейін 20 болыстан: 6 суан, 14 албан болысынан тұратын еді. 1916 жылғы 1- қаңтарда оларда 17 712 түтін болушы еді, олардың құрамы бұрынғыдан былайша өзгерді:

Көтеріліске дейін	Қазіргі кезде 1916 жыл, желтоқсан	Көтерілістен соң Қытайға ауғандар
17712	5099	12612

Бұл Ступиннің берген мәліметтеріндегі [7, б. 167] сандық көрсеткіштерімен қатар М.Тынышбаев өзінің «Босқын қырғыз-қазақ жайы» деп аталатын мақаласында «Жаркент, Верный уездерінен қашқанның бәрі қазақ, барлығы – 238 795 адам, қашқан жан 201 250 адам, қырылғаны 95 200 адам. Жоғарғы 44 болыс елде барлығы 47 мың 759 түтін, сонан қашқаны 40 мың 250 түтін қырылғаны 95 мың 200 жан болды. Бұл есепке қарағанда бұл елдердің босқындарынан жартыға астамы қырылған» деген мәліметтер береді [13, бб. 57-58].

Міне дәл 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің Жетісу орталығын жазалаушы әскердің ойранынан кейінгі орын алған босқыншылық көрінісі. Сөзсіз XX ғасыр басындағы қазақ халқының ауыр тағдыры мен жан қиналысы дәл осы оқиғаның өзінен-ақ айқын көрініп тұр. Босқындардың ауыр тағдырына алаңдап, тынбай еңбек еткен Алаш қайраткерлері болды. Тек солардың атсалысуымен ғана қазақ босқындары тарихи Отандарына оралу бақытына ие болды. Алайда қайта оралу да өз кезегінде түрлі қиындықтармен ұштасып жатты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары // Қазақ тарихы журналы. – №2. – Алматы, 1995. – 112 б
2. «Қазақ» газеті / Бас редакторы Ә.Нысанбаев. – Алматы, 1998. – 560 б.
3. Дәуірдің жарық жұлдызы: халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М. Тынышпаевқа арналады. – Алматы, 2001. – 273 б
4. Қойгелдиев М.Қ. Жетісудағы Ресей билігі. – Астана, 2004.
5. ҚР ОММ. – 414 қ., 1-т., 6-іс, 96 п.
6. Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен материалдар жинағы. – А., 1998.
7. Қарқара айбаты: құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы, 1991. – 178 б.
8. Мұхаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – А., 2000.
9. ҚР ОММ. 13-қ., 1-т., 1-іс, 6-п.
10. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Ә.Нысанбаев. 1 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 720 б.
11. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Жетісу-Ыстықкөл қасіреті. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Астана, 2007. – 278 б.
12. Тынышбаев М. Босқын қырғыз-қазақ жайы // Қазақ. – 1917. - № 254. – 298 б.

УДК 908
МРНТИ 07.00.03

К.Т. Тайчикова¹, М.У. Нурсултан²

*¹к.и.н., ассоц.профессор Международной образовательной корпорации,
г. Алматы, Казахстан*

*²к.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» Института нефти и газа
г. Атырау, Казахстан*

О ЗАРОЖДЕНИИ СУДОХОДСТВА НА КАСПИИ

Аннотация

Западный Казахстан был первым регионом, вошедшим в состав России, откуда началась дальнейшая колонизация других регионов Казахстана и Средней Азии. В связи с этим началось активное строительство военных форпостов на Каспийском море. Прикаспийская зона рассматривалась царским правительством, с одной стороны для покорения новых территорий и продвижения в Хиву, Иран, Афганистан, к Индии, с другой стороны способствовало развитию торгово-экономических отношений России с Востоком. Развитие этого региона способствовало более эффективной конкурентной борьбе с Англией и другими европейскими державами за рынки сбыта, расширению влияния России в Средней Азии и установлению полного контроля в Центральной Азии.

Цель настоящей статьи в том, чтобы осветить начало зарождения, становления судоходства на Каспийском море, в особенности, по Казахстанскому побережью. А так же показать стратегическую важность данного средства сообщения, как для российских целей, так и для экономического развития самого Казахстана.

Ключевые слова: навигация, судоходство, колонизация, торгово-экономические отношения, флотилия, экспедиция, торговый путь, купцы, судовладельцы.

К.Т. Тайчикова¹, М.У. Нурсултан²

¹т.ғ.к., Халықаралық білім беру корпорациясының профессоры,

²т.ғ.к., Атырау мұнай және газ университетінің профессоры

КАСПИЙДЕГІ КЕМЕ ҚАТЫНАСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ

Аңдатпа

Батыс Қазақстан Ресейдің бір бөлігі бола бастаған бірінші аймақ болды, мұнда одан әрі Қазақстан мен Орталық Азияның басқа аймақтарын отарлау басталды. Осыған байланысты Каспий теңізіндегі әскери бекеттердің белсенді құрылысы басталды. Бір жағынан, патшалық үкіметтің Каспий аймағы Хиуаға, Иранға, Ауғанстанға және Үндістанға жаңа аумақтарды жаулап алуына және екінші жағынан, Ресей мен Шығыс арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуына ықпал ету үшін қаралды. Бұл аймақтың дамуы Британия мен басқа да еуропалық елдермен сауда нарықтарына бәсекелестікке, Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалын кеңейтуге және Орталық Азияда толық бақылауды орнатуға ықпал етті.

Мақаланың мақсаты Каспий теңізіндегі кемеде жүзудің басталуын баяндау, негізінен Қазақстандық жағалаулары туралы. Сондай-ақ осы көлік қатынасының стратегиялық маңызы Ресей мақсатында қалай болса, Қазақстан экономикасының дамуына да солай маңызды болмақ.

Түйін сөздер: навигация, тасымалдау, отарлау, сауда-экономикалық қатынастар, экспедиция, сауда жолы, саудагерлер, кеме иелері.

К.Т. Taichikova¹, M.U. Nursultan²

¹c.h.s., professor of International Educational Corporation

²c.h.s., professor of Atyrau Oil and Gas University

DEVELOPMENT OF NAVIGATION ON THE CASPIAN SEA

Abstract

Western Kazakhstan was the first region to become part of Russia, from where further colonization of other regions of Kazakhstan and Central Asia began. In this regard, the active construction of military outposts on the Caspian Sea began. The Caspian zone was considered by the tsarist government, on the one hand, to conquer new territories and moving to Khiva, Iran, Afghanistan, and India, and on the other hand, to promote the development of trade and economic relations between Russia and the East. The development of this region has contributed to a more effective competition with Britain and other European powers for markets, the expansion of Russia's influence in Central Asia and the establishment of full control over Central Asia.

This article is research origination and development of navigation on the Caspian Sea, particularly, on Kazakhstan coast, to show strategically importance of this form of communication for Russian goals, as well as economic development of Kazakhstan.

Key words: navigation, shipping, colonization, trade and economic relations, flotilla, expedition, trade route, merchants, ship owners

Западный Казахстан исторический стал первым регионом, присоединенным к Российской империи в 30-х гг. ХУІІІ в., и образное выражение Петра I о Казахстане как «ключе и вратах к Азию», прежде всего, относится к нему. Именно эти земли стали плацдармом для российской колонизации других регионов Казахстана и Средней Азии. Прикаспий рассматривался царским правительством как форпост для покорения еще не присоединившихся казахских родов и туркмен, как коридор для продвижения в Хиву, Иран, Афганистан, к Индии.

Наиболее важным стратегическим средством для этого были дороги. После присоединения Младшего жуза к Российской империи перед царским правительством встал вопрос о развитии уже существующих путей сообщения и строительстве новых. Здесь уже существовали древние караванные дороги, проходившие через степь или Каспийское море. Но завершение присоединения Казахстана в 60-х гг. ХІХ в., совпавшее с началом промышленного переворота и бурным развитием капитализма в России, настоятельно потребовало решения вопроса о более широком выборе путей и средств сообщения с краем. Ещё до строительства здесь железных дорог, предпочтение отдавалось морскому пути через Каспийское море. /1/

Цель настоящей статьи в том, чтобы осветить начало зарождения, становления судоходства на Каспийском море, в особенности, по Казахстанскому побережью. А так же показать стратегическую важность данного средства сообщения, как для российских целей, так и для экономического развития самого Казахстана.

Каспийское море с давних пор играло выдающуюся роль в сношениях России со Средней Азией. Еще в 1558-1559 гг. английский купец Дженкинсон по указу Ивана Грозного ездил из Астрахани через Каспий в Хиву и Бухару. В начале XVIII в. Петр I, стремившийся к расширению российского влияния не только в Европе, но и в западной Азии, обратил внимание на Каспийское море как на путь к Персии, Хиве, Бухаре и Индии. По его приказу была создана Каспийская военная флотилия, участвовавшая в перевозке войск для экспедиции князя А.Бекевича-Черкасского в 1716 г., а затем и в персидском походе 1722 г. Экспедиция была неудачной, но она не остудила стремлений Петра I к развитию мореплавания торговли на Каспийском море. В результате исследований берегов, проводившихся Верденом, Урусовым и Соймоновым в 1719-1720 гг., Соймоновым в 1726 г., Токмачевым в 1764 г., Колодкиным в 1809-1814 гг., Ивашинцевым в 1856-1874 гг., были составлены и изданы мореходные карты, накоплены гидрографические сведения, необходимые для плавания по Каспийскому морю /2/. Восточный берег моря подробно был исследован П.С. Карелиным. Он и полковник Мансуров в 1831г. заложили крепость в заливе Кайдак – Ново-Александровское укрепление. «Цель этого укрепленного пункта была — замирить и подчинить нашему влиянию Адаевский род киргизов, уничтожить разбой и увоз людей на море, и упрочить наши торговые отношения с Азией» /3/. Для безопасности регулярного судоходного сообщения с Гурьевым по побережью Каспийского моря были установлены казачьи пикеты. Местность для Ново-Александровского укрепления была выбрана неудачно. В гарнизоне свирепствовали болезни, в особенности, цинга. Поэтому в 1846 г из залива Кайдак, «где оно было совершенно бесполезно против морских разбойников, и в котором от болезней погибал гарнизон совершенно даром, перенесено на здоровую местность на Мангышлаке, именно на мыс Тюб - Караган, откуда можно было более действительным образом охранять наше рыболовство и торговлю. Сначала оно названо Новопетровским, а потом в 1857 г., вновь переименовано в Александровское укрепление» /4/. Форт-Александровский как опорный пункт Российской империи на восточном берегу Каспийского моря был расположен на высокой каменной гряде. Особенно ценился Форт Александровский удобной гаванью. Русский путешественник и исследователь М.Михайлов в середине XIX в. писал о форт Александровском: «Гавань Александровского форта представляет хорошую и закрытую от ветров стоянку . . . Поверхность бухты, занимаемой гаванью, имеет до 27000 кв. саженей, наибольшая глубина в ней воды 9 саженей, наименьшая 3 сажени. . . . Вход в гавань означен двумя маяками: один при повороте в бухту, а другой на оконечности Тюб-Караганского мыса. Башня сего последнего возвышена над уровнем моря на 565 1/2 футов и видна издалика. . . . Маяк этот совершенно новое здание, открытое с 12 октября 1863 г.» /5/.

Значение Форт-Александровского и Тюб-Караганской бухты со временем увеличивалось в связи с развитием рыболовства у восточных берегов Каспия и развитием товарообмена Европейской России и Кавказа с Туркестаном, Персией, Афганистаном, что вызвало сильное оживление судоходства на Каспийском море. Грузовое и пассажирское сообщение поддерживалось на больших лодках, парусных и паровых судах частных лиц или пароходными рейсами обществ «Кавказ и Меркурий», «Восточное» и «Самолет». По свидетельству князя В.И. Масальского, «Сообщение с восточным побережьем Каспийского моря поддерживается срочными пароходами общества Кавказ и Меркурий», которые ежедневно отправляются из Баку в Красноводск и раз в неделю из Астрахани - вдоль восточного побережья Каспия в форт Александровский, Красноводск и Чикишляр, заканчивая рейс в персидских пределах в Мешедессере. Переезд из Баку до Красноводска требует всего около 15 часов, между тем как рейс о тАстрахани до Красноводска через форт-Александровский занимает около трех суток»./6/.

По данным Л.Мейера, к 1865 г. объём товаров, вывозимых их Форта Александровского в Россию, составлял «по сведениям Астраханской таможни, на 16560 руб., а по сведениям коменданта до 26000 руб. Общий итог вывоза из России товаров у коменданта доходит до 40000руб., а в ведомостях таможни показано до 50000 руб.» /7/ Не смотря на то, что с постройкой Оренбургско - Ташкентской железной дороги произошло отвлечение части грузов, судоходство на Каспийском море продолжало развиваться, так как ширились торговые отношения России со Средней Азией, Ираном и другими восточными странами. Каспийское море со второй половины XIX в. рассматривалось Россией как вариант более удобного, безопасного и дешевого торгового пути, необходимого в ужесточающейся конкурентной борьбе с европейскими державами за экономическое влияние и рынки сбыта в Азии. К концу XIX в. на Каспийском море уже существовало несколько портов - Астрахань, Красноводск, форт Петровск,

Дербент, Баку; росло значение в этом отношении и Форт Александровского. К 1890 г. в нем числилось 39 чел.. ведущих не только местную меновую, но и внешнюю торговлю, из них 22 - имели собственные морские суда - кусовые, подчалки, бударки /8/.

Наиболее крупным купцом и судовладельцем, ведущим самостоятельную торговлю, а также перевоз грузов и пассажиров на своих судах, был Захар Дубский. Из Форт Александровского в Баку, Астрахань, Петровск вывозились товары местного производства, или привезенные из Хивы. В основном, вывозились рыба осетровых пород, паюсная икра, баранье сало, верблюжья шерсть, овчины, мясо и живой скот. Ввозились - ржаная и пшеничная мука, пшено, ячмень, спиртные напитки, саженьцы, сено, овес, керосин, дрова и лесной материал, лошади, бакалейные и мануфактурные товары и т.п. /9/.

Крупнейшими кампаниями, осуществляющим и грузовые и пассажирские перевозки по Каспийскому морю, к нач. XX в. стали:

- пароходное общество «Кавказ и Меркурий», правление которого находилось в Санкт-Петербурге, а главная контора - в Астрахани. Перевозки осуществляли пароходы –«Коломня», «Михаил», «Георгий Победоносец» и др.;

- Товаро-пассажирское Акционерное общество «Самолет», осуществлявшее перевозки по всему Каспийскому морю и р.Волге. Общество владело шхунами «Асан Дадешев», «Алекбер», «Кулам Мирза» и др.

В 1913 г. обществу «Кавказ и Меркурий», пароходовладельцу Зорину были предоставлены в аренду береговые участки в Тюб-Караганской бухте для постройки своих пристаней /10/.

Северный берег Каспийского моря отличается мелководьем, поэтому от устья Урала вплоть до Тюб-Караганского залива нет хорошей гавани и судоходство в этой части моря было развито слабо практически до начала XX в.

В целом, наличие развитого судоходства на Каспийском море было необходимо для России в целях дальнейшей колонизации Казахстана и Средней Азии, ее экономической экспансии на Восток, более эффективной конкурентной борьбы с Англией и другими европейскими державами за рынки сбыта. В условиях пустынных и степных, малонаселенных местностей, политической нестабильности сообщение по морю становилось наиболее безопасным и экономически целесообразным. Становление и развитие судоходства на Каспии стимулировало, одновременно, и экономическое развитие данного региона, появления здесь новых отраслей хозяйства.

И в настоящее время, в связи с бурным освоением природных богатств края, особенно нефти, развитие судоходства на Каспии получает новый импульс. Морской транспорт становится одним из важных средств транспортировки нефти и других грузов, а также международных транспортных средств.

Список использованной литературы:

1. *Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию.* – СПб., 1869. – С.40.
2. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. /Под ред. В.П. Семенова-Тяньшанского. Т.19.* – СПб., 1913. – С. 575.
3. *Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства.* – СПб., 1865. – С. 50.
4. *Там же, с., 66-67.*
5. *Михайлов М. Оренбургские письма для желающих ознакомиться с Оренбургом. Орском. Троицком. Фортм Александровским и дорогою через Киргизскую степь до Форта № 1.* – СПб., 1866. – С.96.
6. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. / Под ред. ВП. Семенова-Тяньшанского. Т.19.* – СПб., 1913 г. – С. 621.
7. *Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства.* – СПб., 1865. – С. 186.
8. *«Сведения о торговцах при Форт Александровском с 1 января 1889 по 1 января 1890 г.».*
9. *ЦГА РК Ф.40. оп. 1. д. 213, Л.Л. 70-78.*
10. *ЦГА РК. Ф.40. оп.1, Д.212, Д. 370. Д. 656. Д. 755.*
11. *«Копии с отношения Канцелярии Начальника Закаспийской области от 7 января 1913 г. за № 433 Начальнику Мангышлакского уезда.».* ЦГА РК. Ф. 807, Оп.1 . Д.1,л.,9.

УДК 974 (11)
МРНТИ 03.20.07

Қудайбергенова Ж.А.¹
¹д.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

О РОЛИ ИНОСТРАННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы истории проникновения иностранного капитала на территорию Казахстана в XIX – начале XX вв. На основе архивных материалов и исторических фактов анализируются проблемы становления и развития иностранного предпринимательства в регионе. Характерной особенностью освоения региона была монополизация природного фактора и как следствие сырьевая направленность, сыгравшая значительно большую роль для иностранного предпринимательства, чем высшие виды хозяйственной деятельности. Именно эта сфера приложения капитала получила самое широкое распространение в Степном крае.

Ключевые слова: иностранный капитал, миграционные процессы, сырьевая направленность, иностранные акционерные предприятия.

Ж.А. Қудайбергенова¹
¹ т.ғ.д., атындағы ҚазҰПУ, доценті

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК КӘСІПКЕРЛІКТІҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада XIX-XX ғ. басындағы Қазақстан территориясына шетел капиталының ену тарихы мәселелері қарастырылады. Өңірді игерудің тән ерекшелігі табиғи факторды монополияландыру және соның салдарынан шаруашылық қызметтің жоғары түрлеріне қарағанда шетелдік кәсіпкерлік үшін елеулі рөл атқарған шикізаттық бағыттылық болды. Капитал қосымшасының осы саласы Дала өлкесінде кең таралған.

Кілт сөздер: шетелдік капитал, көші-кон процестері, шикізаттық бағыттылығы, шетелдік акционерлік кәсіпорындар.

Zh.A. Kudaibergenova¹
¹doctor of historical sciences, associate professor KazNPU named after Abai

ABOUT THE ROLE OF FOREIGN ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN IN THE END OF XIX - BEGINNING OF XX CENTURIES

Abstract

The article deals with the history of the penetration of foreign capital into the territory of Kazakhstan in the XIX - beginning of XX cc. On the basis of archival materials and historical facts, problems of the formation and development of foreign entrepreneurship in the region are analyzed. A characteristic feature of the development of the region was the monopolization of the natural factor and, as a consequence, the raw material orientation, which played a much greater role for foreign entrepreneurship than the higher types of economic activity. It is this area of capital investment that has received the widest distribution in the Steppe Territory. This feature is typical for the economic development of the colonies in general and for Kazakhstan in particular.

Key words: foreign capital, migration processes, raw material orientation, foreign joint-stock companies.

История человеческого развития всегда была неразрывно связана с миграционными процессами, масштабы и направления которых обуславливались конкретными социально-экономическими условиями. Подавляющая часть всех переселений вызывалась экономическими причинами. С одной стороны, нищета, разорение, голод, заставляли массы населения мигрировать, а с другой – переселения осуществлялись в

результате военно-экономических акций, погони за дешевым сырьем, рынками сбыта и т.д. Отдельные группы населения вынуждал переселяться на чужбину политической и религиозный гнет.

В связи с продвижением государственных границ Российской империи на юг и юго-восток, начиная с середины XVIII в. царские власти стремятся закрепить за собой слабозаселенные окраинные районы империи. Екатерина II, будучи еще великой княгиней, женой наследника русского престола, хорошо понимала экономическое значение освоения новых территорий и увеличения народонаселения страны. Она писала: «Мы нуждаемся в населении. Заставьте, если возможно, кишмя кишеть народ в наших пространных пустырях». Придя к власти, Екатерина в своем знаменитом Наказе подчеркнула: «Россия не только не имеет довольно жителей, но обладает еще чрезмерным пространством земель, которые не населены, ниже обработаны» [1]. В правление Екатерины границы Российской империи вследствие победоносных войн с Турцией продвинулись далеко на юг – до северных берегов Черного и Азовского морей, Кавказского хребта. Обширные территории с плодородными землями представляли собой безлюдную пустыню, лишь по берегам степных речек немногочисленные калмыцкие, башкирские и киргиз-кайсацкие племена. Чтобы укрепить российскую государственность в приграничных районах и освоить природные богатства, Екатерина принимает решение о колонизации края. Но о заселении этих отдаленных районов русскими нельзя было и думать – крестьяне находились в крепостной зависимости от помещиков, которые не согласились бы отпустить своих рабов на волю. Екатерина делает ставку на иностранцев. 4 декабря 1762 г. она издает Манифест, приглашавший граждан европейских стран пожаловать в степные владения Российской империи. Однако документ не возымел действия, т.к. в нем не оговаривалось, на каких условиях предлагается переселение, и 22 июля 1763 г. Екатерина издает новый Манифест, в котором перечислялись привилегии и льготы: свободный выбор места поселения, свобода вероисповедания, самоуправление, освобождение от податей и всякого рода повинностей. В частности, в пункте 6 вышеуказанного Манифеста объявлялось: «... 2) не должны таковые прибывшие из иностранных на поселение в Россию никаких в казну Нашу податей платить, никаких обыкновенных ниже чрезвычайных служб не служить, равно постоев... 3) всем иностранным, прибывшим на поселение в Россию, учинено будет всякое вспоможение и удовольствие; склонным к заведению мануфактур, фабрик и заводов, не только достаточное число отведено способных и выгодных к тому земель, но и всякое потребное сделано будет вспоможение по мере каждого состояния... 9) Кто из поселившихся в России иностранных заведет такие фабрики, мануфактуры или заводы, и станет на оных делать товары, каких до ныне в России не было, то позволяем оные продавать и отпускать из Нашей империи десять лет без всякого платежа внутренней, портовой и пограничной пошлины. в Империю Нашу на поселение, но и оставшиеся дети и потомки их, хотя Всеми предписанными выгодами и учреждениями пользоваться имеют не только приехавшие бы оные и в России рождены были...» [2].

Таким образом, царское правительство инициировало иммиграционные процессы в отдаленные районы России, в том числе и в Казахстан. После опубликования царского Манифеста в российские пределы направился огромный поток переселенцев- иностранцев.

Переселенческая политика имела для государства как политическое, так и экономическое значение. До 80-х гг. XIX вв. в политике правительства преобладал военно-политический фактор. С расширением территории государства и освоением края возрастало значение Казахстана и других окраин для России. Начиная с 90-х XIX в. в переселенческом движении наряду с вышеуказанным большое значение приобретает экономический фактор, связанный с освоением края, превращением его в рынок сбыта и источник сырья для развивающейся быстрыми темпами российской промышленности.

В то же время переселенческое движение стало одним из определяющих факторов формирования капиталистических отношений в Казахстане, происходившим под влиянием и при непосредственном участии общероссийских капиталов. Заселение и развитие района определило главные черты самого процесса создания условий для развертывания предпринимательства. В Казахстан устремились переселенцы с давно населенных и в экономическом отношении наиболее развитых губерний с разными объемами капиталов, некоторые с весьма значительными, что способствовало сокращению сроков накопления. Сюда направлялись люди с организаторскими навыками, определенными техническими знаниями, они приносили с собой более передовые приемы ведения хозяйства, приспособившись к аграрно-сырьевой специализации экономики региона. Все это ускорило процесс экономического развития Казахстана.

К концу XIX вв. в крае начала развиваться промышленность: кожевенная, мукомольная, химическая. Получили развитие соляные месторождения, рыболовство. В начале XX в. возникли Спасский медеплавильный завод, Успенский рудник, Карагандинские копи, Риддер, Экибастуз. Иностранцы

капиталисты стали вкладывать свои средства в горнорудную, угольную, нефтяную промышленность. Создание акционерных обществ и крупных фирм положило начало освоению природных богатств края иностранными компаниями, здесь развернули свою деятельность коммерческие банки.

Предпринимательская инициатива иностранцев в Казахстане разворачивалась вопреки политике царизма, напуганного угрозой захвата экономических рычагов окраины и потому направленной вначале на ограничение проникновения иностранного капитала в этот регион. Это проявлялось в отклонении царским правительством ряда ходатайств на разрешение приобретения земельных участков для строительства промышленных заведений, а также для разработки недр земли.

Тем не менее иностранцам довольно легко удавалось ломать сопротивление царских властей в отношении запретов на приобретение земель, предприятий и т.д. Ярким подтверждением сказанному может стать факт приобретения в собственность англичанами в 1905 г. Спасских предприятий. Покупка была оформлена «...на имя Карно, сына бывшего президента французской республики, выхлопотавшего у русского правительства себе, а потом своим компаньонам права на приобретение промыслов в Киргизской степи, вопреки существующему положению в степных областях...» [3].

Вопрос о целесообразности привлечения иностранных капиталов в экономику в дореволюционный период являлся предметом острейших дискуссий как в правительственных кругах, так и среди российских предпринимателей. В этих спорах, актуальных и сегодня, наиболее объективной, на наш взгляд, является позиция Министерства торговли и промышленности, изложенная в 1913 г. следующим образом: «Нельзя забывать, что Россия, как это ни странно для тех, кто привык верить, что в России все скупло, все присвоено иностранцами, принадлежит как раз к числу тех стран, куда капитал идет крайне неохотно, крайне медленным темпом. Причинами этого является отсутствие правовых политических условий..., архаичность многих наших законов, недостатки нашего торгового законодательства и отсутствие уверенности в существовании твердой экономической политики... Необходимо не создавать новые рогатки против того или иного проникновения иностранцев, а озаботиться освобождением народного хозяйства от бесчисленных пут» [4].

Российские предприниматели активно поддерживали политику привлечения иностранных капиталов, не рассматривая их как конкурентов на внутреннем рынке, особенно в тех отраслях и окраинах, которые не были освоены российским капиталом, в том числе в Казахстане. На иностранный капитал возлагалась функция разведки и первоначального освоения, связанных с рынком потерь.

Проводниками политики привлечения иностранных капиталов в Россию выступало Министерство финансов, определенные буржуазные группы страны и представители официальной экономической науки (Брандт, Витте, Озеров и др.). Поборниками привлечения иностранных капиталов были все министры финансов России конца XIX - начала XX вв (И.А. Вышеградский, С.Ю. Витте, В.Н. Коковцев), утверждавшие, что без привлечения иностранных капиталов невозможно промышленное развитие России.

Проникновению иностранных капиталов в различные отрасли экономики России способствовало влиятельное крыло русской монополистической буржуазии в лице таких представителей, как Путилов, Вышеградский, Коншин и другие, которые учреждали многие предприятия при долевом участии иностранных финансистов. Они были заинтересованы в непрерывном потоке иностранных капиталов в Россию. Именно их точку зрения отражал орган промышленных и финансовых кругов «Промышленность и торговля», в котором отмечалось, что «...необходимо принять меры к тому, чтобы иностранные капиталы широкой волной хлынули во все отрасли нашей промышленности» [5].

Известный ученый-экономист Б.Ф. Брандт относительно вопроса привлечения иностранных капиталов в Россию писал: «... сама логика вещей, самый характер промышленного развития современных европейских стран должны неизбежно вести к перемещению капиталов из этих стран, где они находятся в изобилии, где шансы производительного их применения становятся все менее и менее, в страны менее культурные, которые будучи сами по себе бедны капиталами, вместе с тем по своим естественным богатствам представляют еще во многих случаях непочатое поле, где капиталы могут себе найти наиболее производительное применение. ... Можно привести многочисленные примеры того, насколько страна, будучи наделена богатыми дарами природы, имея благодатный климат, плодородную почву, отличное географическое положение, прекрасны судоходные реки, может оставаться бедною, только вследствие отсутствия капиталов, составляющих главный рычаг всякого экономического прогресса» [6].

По данным министра финансов С.Ю. Витте, на февраль 1900 г. только в акционерные промышленные и торговые фирмы было вложено более 1 млрд. рублей иностранных капиталов, а всего к этому времени в Россию поступило из-за границы около 5,5 млрд. рублей [7].

Иностранные капиталы проникают в ряд важнейших отраслей экономики России. Они функционируют в банках, металлургической, золотодобывающей, нефтяной, резиновой промышленности и т.д. Интересы иностранных финансистов и промышленников простирались на многие районы бывшей Российской империи, в том числе и на Казахстан.

Архивные источники содержат немало материалов о том, как иностранные капиталисты осваивали казахстанский рынок, главным образом, сырьевой. Так, например, оренбургский купец Услер послал образцы руд и угля, найденных в Тургайской области, в Швецию. В результате проведенных там опытов оказалось, что этот уголь в шахтных печах вполне годен для добывания меди из этих руд. Так как для этого требовались более значительные капиталы, чем те, которыми располагал оренбургский купец, он обратился за помощью к шведскому фабриканту О.Фриндлендеру в Стокгольм, который был готов финансировать данный проект, но при условии, что право эксплуатации всех разведанных участков будет оформлено на его имя, на что Горный Департамент дал согласие[8].

В Уральской и Тургайской областях Казахстана следует отметить деятельность немцев братьев Эмерик и их сыновей, занимавшихся разработкой полезных ископаемых; немца А.Зуккер, швейцарца А.Лорец, владевших пивоваренными заводами и других.

Видное место в экономике Туркестана занимали немецкие предприниматели. В конце 60-х гг. XIX в. немец из Нарвы Н.А. Гринберг организовал в Ташкенте предприятие по изготовлению минеральных вод. В 70-х гг. XIX в. И.И.Краузе основал маслобойный завод. В 1901 г. на Карасу был открыт маслобойный завод немцем Р.Ф. Шубертом. С 1906 г. он был переоборудован в рисоочистительный. В начале XX в. заметное место среди 9 крупнейших магазинов в Ташкенте по продаже чая и сахара занимал магазин, принадлежащий немецкой фирме «Караван». Один из 5 крупных колбасных магазинов Ташкента принадлежал немцу И.П. Шнайдеру. В Аулиеатинском уезде к началу XX в. крупным предпринимателем становится Вольтер. В городе Аулие-Ата (Джамбуле) ему принадлежал довольно крупный пивоваренный завод, а в окрестностях – крупная мельница. В начале XX в. Вольтер был владельцем и некоторых других предприятий.

По всей видимости, самым крупным предпринимателем немецкой национальности в Средней Азии стал прибывший в Ташкент в 1883 г. Генрих Вильгельмович Дюршмидт. Первоначально он начал скупать и отправлять за границу небольшими партиями кишки. Постепенно его операции по скупке кишок распространились на все области Туркестана, Бухарское и Хивинское ханства. В Ташкенте на его средства был построен завод по первичной обработке кишок (25 рабочих), на котором ежегодно приготавливалось для отправки в Германию и другие страны Европы до 350 тыс. кишок в год. В начале XX в. Г.В. Дюршмидт через своих посредников скупал в Средней Азии ежегодно до 6 млн. кишок на сумму в 2 млн. рублей. В связи с этим в ряде пунктов Туркестана было создано несколько предприятий по первичной обработке кишок. Дюршмидт сделался владельцем ряда других предприятий. Примерно за 25 лет своей деятельности этот предприимчивый немец превратился из мелкого скупщика кишок во владельца миллионного состояния. С 1890 г. с Г.В. Дюршмидтом начал конкурировать другой немец – Л.Зальм. В дальнейшем Л.Зальм становится главой акционерного общества «Луи Зальм», которое имело фабрику по производству обуви и мастерские по пошиву обмундирования для войск в Ташкенте.

В конце 70-х гг. XIX в. в Туркестанском крае начали действовать нефтепромыслы, освоенные иностранцами. В 1876 г. на о.Челекен Закаспийской области начало функционировать товарищество «Братья Нобель», основанное шведскими подданными.

В 60-90 гг. XIX в. приток иностранных капиталов в Казахстан еще не принял массового характера. Иностранные предприниматели осуществляли изначально оценку рынков края, искали пути и сферы наиболее интенсивного вложения своих капиталов. С начала XX в. прилив иностранных капиталов в Казахстан становится интенсивнее, главным образом, это осуществляется в акционерной форме.

Накануне революции 1917 г. на территории Казахстана существовало свыше десятка иностранных и смешанных акционерных обществ по развитию горнозаводской промышленности.

В Центральном Казахстане английское акционерное общество «Спасских медных руд» разрабатывало Успенский медный рудник и Карагандинские копи. Акционерное общество «Атбасарских медных копий» разрабатывало Джезказганский рудник и на его базе строило Карсакпайский медеплавильный завод. В восточной части Казахстана действовало английское «Риддерское горнопромышленное акционерное общество», в ведении которого находились Риддерское, Зыряновское и другие месторождения

полиметаллических руд, а английское «Киргизское горнопромышленное общество» разрабатывало Экибастузское каменноугольное месторождение и использовало свинцово-цинковый завод.

В начале XX в. стали осваиваться и нефтяные месторождения в западной части Казахстана. Первые фонтаны нефти были получены в 1911 г. на промысле Доссор. Фонтан выбросил сразу 16 тыс. тонн, о нем заговорили не только в России, но и за рубежом. Сюда устремились российские и иностранные предприниматели, стали создаваться акционерные компании для эксплуатации нефтяных месторождений. Самыми крупными обществами являлись: «Урало-Каспийское нефтяное общество», АО «Эмба – Каспий», Товарищество «Братья Нобель», АО «Колхида». Среди банков, финансировавших нефтяные фирмы, крупными считались Русско-Азиатский, Петербургский коммерческий, Волго-Камский.

Доля английского капитала в нефтяной промышленности Урало-Эмбинского района составляла 13 млн.рублей, британские предприниматели стремились создать в регионе как можно больше различных фирм. На долю британского приходилось 37% всего акционерного капитала нефтяной промышленности России. Английские фирмы разместили свои капиталы в 47 предприятиях на всей территории России (9).

Вторым по значимости являлся французский капитал, его доля составляла 13% всего акционерного капитала нефтяной промышленности. Кроме того, значительны были германские, бельгийские, американские инвестиции в российскую экономику.

Создавалась разветвленная сеть банков и кредитных учреждений, посредством которых капитал проникал на окраины страны. Кредитная система Казахстана включала отделения Государственного банка, филиалы акционерных коммерческих банков, общества взаимного кредита. По подсчетам Бекмахановой Н.Е. «... на территории Казахстана к 1914 г. находилось 33 банковских учреждения и 345 кредитных и ссудно-сберегательных товариществ, что в 4,5 раза превысило их количество в 1900 г.» (10).

В рассматриваемый период существовали две главные формы акционерного инвестирования – открытая (создание иностранных предприятий в России) и закрытая (вложение иностранных капиталов в акции русских предприятий). акционерное законодательство оформилось в 1836 г. принятием «Правил о товариществах по участкам или компаниям на акциях», сохранявших свое значение вплоть до 1917 г. Они предусматривали разрешительную систему учреждения акционерных обществ, в том числе и иностранных. Законодательными актами 1886 -1891 г. и Уставом о промышленности 1893 г. закреплялись права иностранцев на владение недвижимым имуществом, в том числе и землей (с согласия местной власти).

Стали возникать российские филиалы крупных германских фирм в области электротехники, энергетики и химии (фирмы «Симменс-Шуккерт», «Симменс – Гальске» и другие).

Предпринимательство зародилось в Казахстане во второй половине XIX в. и связано с возникновением и развитием капиталистических отношений. Первые предприниматели являлись инженерами, техниками, имели образование, они приносили с собой более передовые приемы ведения хозяйства.

Освоение Урало-Эмбинского нефтяного района в начале XX в. внесло существенные изменения в жизнь коренного населения. Казахам приходилось учиться на ходу, осваивая навыки, практику, опыт. Среди местного населения также были свои мелкие предприниматели. Извозчики Утегалиев и Арыстангалиев являлись самостоятельными предпринимателями. Аяган Бисембаев держал артель. Предприниматели Т.Бимагамбетов, Т.Таубаев, М.Атчибаев, Х.Алиев, Х.Дзумашев заключали договора с фирмами об охране нефтепроводной линии Доссор – Ракуша, постройке казарм, доставке груза, сдаче в аренду домов, палаток.

Казахская пресса призывала коренное население развивать предпринимательскую деятельность. В частности, М.Сералин на страницах журнала «Айкап» ратовал за развитие инициативы, энергичности, предприимчивости, видя в этом жизнеспособность нации.

Освоение Эмбы привело к тому, что по удельному весу Урало-Эмбинский район занимал по добыче 3 место после Баку и Грозного и давал 3% всей добычи нефти царской России. Предприниматели строили электростанции для обеспечения нужд промысла Доссор, керосиновый завод на Ракуше, жилые дома и казармы для рабочих, механические мастерские, клуб, баню.

С развитием промышленности и освоением края связано и вовлечение местного населения в новые хозяйственные отношения, а также появление местных предпринимателей, имевших свое дело. Развитие заводов и рудников, освоение месторождений вызвали к жизни появление способных и талантливых купцов. К ним можно отнести Попова, Демидова, Ушакова. Купец Осипов организовал соляные промыслы в Павлодаре. Известны имена купцов I гильдии Пугасова, Бакирова, Ахунжанова, купцов II гильдии Шарипова, Лутманова и других. Уральские рыбопромышленники Шапошников, Укубаев, Изюмников занимались организацией рыбного хозяйства.

Характерной чертой предпринимателей было резкое увеличение числа лиц, имевших специальную техническую подготовку или высшую квалификацию в различных областях знаний, что было следствием потребностей самого капиталистического производства. Многие предприниматели стремились развивать свой бизнес в России. Иностранцы-предприниматели оседали прочно и надолго и являлись примером естественного, для периода капиталистической формации, процесса своеобразного «экспорта» предпринимателей из более развитых стран в страны интенсивно развивавшиеся, где и становились постоянным составным элементом делового мира. Такой страной была Россия, особенно ее азиатский регион.

Таким образом, богатство недр Казахстана сырьевыми ресурсами вызвало и соответствующую хозяйственную ориентацию, связанную также с зависимым положением региона, его ролью мировой периферии. Освоение богатств окраины обусловило один из важнейших признаков предпринимательского синтеза, связывающего метрополию с колонией: здесь первичный сектор колониальной экономики (к ним относятся отрасли добывающей промышленности) явился ядром частного предпринимательства в производственной сфере. Иными словами, монополизация природного фактора играла значительно большую роль для российского и иностранного предпринимательства, чем высшие виды хозяйственной деятельности. Именно эта сфера приложения капитала получила самое широкое распространение в Степном крае. Такая особенность характерна для экономического развития колоний вообще и для Казахстана, в частности.

Иностранный капитал был мощным конкурентом местного предпринимателя на рынке. Местное предпринимательство не прошло нужной для капитализма путь через свободу конкуренции, которая нарушалась протекционистской политикой правительства. Накопления и опыт местных предпринимателей были распылены и недостаточны, их капитал направлялся в торговлю, мелкие предприятия.

Приток иностранных инвестиций не мог вызвать технический переворот в хозяйстве зависимого края, ибо это был импорт готовой технологии, эксплуатация и инженерно-техническое обеспечение которой долгое время оставалось прерогативой специалистов. Безусловно, есть и прогрессивные стороны модернизации. Иностранный и русский капитал открыл доступ к научно-техническому прогрессу и в какой-то степени включили казахское общество в рынок. Кроме того, иностранные вложения в промышленность оказывали положительное влияние на интересы производства. В частности, братья Нобель, инвестируя свои средства в нефтяную промышленность, способствовали модернизации и совершенствованию производственного процесса. Развивалась предприимчивость местного населения за счет изучения новых технологий и методов организации производства.

литературы:

1. Писаревский Г. Из истории колонизации России в XVIII в. – М., 1909. – С.45
2. ПСЗРИ. т. XVI, 1830. – С.313-314.
3. РГИА. Ф.23.Оп. 1.Д.43.Л.1326.
4. Лившин А.И. Монополии в экономике России. – М., 1961. – С. 348.
5. РГВИА. Ф.165.Оп.1.Д.600.Л.5.
6. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. – СПб., 1898. – С.20,68.
7. РГИА.Ф.37.Оп.33.Д.291.Л.65.
8. ЦГА РК. Ф.25.Оп.1.Д.251; Ф.318.Оп.1.Д.18.
9. Эвентов Л.Я. Иностранный капитал в нефтяной промышленности России. (1874 -1917 гг). – М.-Л., 1925. – С.123.
10. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. – М., 1986. – С.191.

УДК 987-19
МРНТИ 03.20.01

Балахметова Г.К.¹

¹ старший преподаватель кафедры Международных отношений КазНПУ имени Абая, к.и.н
Республика Казакстан, г. Алматы. e-mail, g_bal_01@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В 1970-1985 ГОДЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Статья посвящена проблемам развития педагогического образования в семидесятые-восьмидесятые годы XX века. Переход к всеобщему среднему образованию потребовал нового подхода к подготовке учительских кадров. Автор проанализировал количественный и качественный состав педагогических кадров средних школ, отметил устойчивый рост доли учителей с высшим образованием в общем составе педагогических кадров. Вместе с тем, в статье рассматриваются негативные тенденции, которые повлияли на развитие образовательной системы в целом.

Ключевые слова: образование, педагогические кадры, педагогические институты, педагогические училища, система образования, текучесть кадров, сельские школы.

Балахметова Г.К.¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-ның тарих және құқық институты директорының орынбасары, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: g_bal_01@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1970-1985 ЖЫЛДАРЫНДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақала XX ғасырдың жетпісінші және сексенінші жылдары мұғалімі білім беру мәселелерімен айналысады. Жалпы орта білім беруге көшу мұғалімдерді оқыту жаңа көзқарас талап. Автор жалпы білім беретін мектептердің оқытушылық құрамының сандық және сапалық құрамын талдап, оқытушылық құрамының жалпы құрамы жоғары білімді педагогтар үлесі тұрақты өсуін атап өтті. Сонымен қатар, мақалада білім беру жүйесінің дамуына әсер еткен теріс үрдістерді зерттейді.

Түйін сөздер: білімі, педагог кадрларды, педагогикалық институттар, педагогикалық училищесінің, білім беру жүйесі, кадрлардың тұрақтамауы, ауылдық мектеп

Balakhmetova G. K.¹

¹ the deputy director of institute of history and the law of KazNPU of a name of Abay.
Republic Kazakhstan. Almaty. e-mail: g_bal_01@mail.ru

THE MAIN TENDENCIES IN DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN 1970-1985 YEARS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with problems of teacher education in the seventies and eighties of the twentieth century. The transition to universal secondary education demanded a new approach to teacher training. The author has analyzed the quantitative and qualitative composition of the teaching staff of secondary schools, noted a steady increase in the proportion of teachers with higher education in the overall composition of the teaching staff. At the same time, the article examines the negative trends that have influenced the development of the educational system

Keywords: education, teaching staff, educational institutions, teacher training schools, the education system, staff turnover, rural schools

Семидесятые-восьмидесятые годы XX века – годы, когда наиболее ярко выявился кризис всей социалистической системы. В эти годы с особой силой стали проявляться деформации социализма, омертвляться целые звенья политической и экономической системы. Разрастающийся бюрократизм и сопровождающий его диктат централизованных ведомств вели к принижению человеческого фактора. К игнорированию различных классов, национальностей и слоев советского общества.

С другой стороны именно в этот период произошел резкий скачок в потребности повышения уровня образования и квалификации. Система школьного образования развивалась большими темпами. В течение шестидесятых-семидесятых годов был осуществлен переход к полному среднему образованию. В результате в 1970 году более 64 процентов населения страны имели среднее и высшее образование (для сравнения в 1959 году – 17 процентов). [1]

В связи с переходом к всеобщему среднему образованию встал задача подготовки учителей на более высоком научно-методическом уровне. В республике сложилась система подготовки педагогических кадров, включавшаяся в себя разветвленная сеть высших и средних специальных учебных заведений. В январе 1973 года в ведение Министерства просвещения Казахской ССР было передано 17 педагогических институтов и 18 педагогических училищ «в целях обеспечения единства требований в подготовке учителей, приближения педагогических учебных заведений к школе». [2]

Проблема воспроизводства педагогических кадров в республике решалась тремя путями:

- 1) подготовка во всевозрастающем количестве учительских кадров;
- 2) обеспечение систематического повышения квалификации педагогов;
- 3) неуклонное повышение уровня подготовки кадров.

В рассматриваемый период неуклонно увеличилось количество учебных заведений. В 1970 году учительские кадры готовили в Казахском Государственном университете имени С.Кирова, 19 педагогических институтов и 18 педагогических и 12 музыкальных училищ. Выпуск этих учебных заведений составлял 6 тысяч специалистов с высшим образованием и 2,5 тысяч со средним педагогическим образованием. [3] В 1985 году число педагогических возросло до 21, в них обучалось 96,4 тысяч студентов, включая заочников. В этот период были открыты Карагандинский институт физического воспитания (1970), преобразованный в 1984 году в педагогический институт, Аркалыкский педагогический институт имени И.Алтынсарина (1972), Талды-Курганский педагогический институт имени И.Джансугурова (1974), Джезказганский педагогический институт (1975).

В 1970-1985 годы значительно расширилась номенклатура специальностей в педагогических вузах. Если в семидесятые годы подготовка учителей велась по 9 специальностям, то в 1985 году по 19. Увеличилось число педагогических училищ с 18 до 28, где подготовка учителей велась по 6 специальностям. Кроме того, с 1971 года министерство просвещения Казахской ССР ежегодно направляло юношей и девушек коренного населения республики в педагогические институты России и Украины (Тамбовский, Житомирский, Полтавский и другие) для подготовки учителей русского языка и литературы для казахских школ. [4] Подготовка учителей казахских школ велась по 7 специальностям. В 14 педагогических училищах имелись отделения, в которых обучение велось на казахском, уйгурском, немецком и узбекском языках. [5]

В связи с нехваткой учителей начальных классов, воспитателей дошкольных учреждений в некоторых областях республики были организованы в 1979 году при лучших общеобразовательных школах одногодичные педагогические классы из числа лиц, имеющих среднее специальное образование. [6] Для расширения подготовки учителей начальных классов с высшим образованием, с 1975/1976 учебного года в трех педагогических институтах (Гурьевский, Целиноградский, Чимкентский) с годовым планом приема 125 человек, была начата подготовка учителей начальных классов с высшим образованием и велась по сокращенному плану. Позже была начата их подготовка и в других педагогических институтах (Кокчетавский, Павлодарский, Джезказганский и другие).

В 1970-1985 годы наблюдается устойчивая тенденция роста доли учителей с высшим образованием в общем составе педагогических кадров:

Годы	Общее количество учителей	Из них имели высшее образование	%
1969-1970	162091	67271	41,5
1970-1971	165927	73006	44
1971-1972	172728	79100	45,8
1972-1973	179150	85227	47,6
1973-1974	183969	91724	49,3
1974-1975	190000	97000	51,1
1976-1977	192887	107491	55,7
1978-1979	193799	113824	58,7
1980-1981	191138	118500	61,9
1985-1986	206800	137315	66,4

Вместе с тем, в системе образования выявилось ряд проблем. Во-первых, серьезного внимания требовал вопрос «старения кадров» школ. Если в 1970 году 18,6% учителей дневных общеобразова-

тельных школ имели педагогический стаж 25 и более лет, то к 1978 году эта группа учителей составила 21,2%. Во-вторых, продолжался процесс феминизации педагогических кадров. Этот процесс обуславливался рядом факторов. Основным явились социально-экономические условия труда учителя. Уровень заработной платы работников образования, система их оплаты труда были слабым стимуляторами повышения престижа профессии учителя, что оказывало влияние на сокращение доли мужчин в составе педагогических кадров школы. На процесс феминизации учительских кадров определенное воздействие оказывал характер и содержание педагогического труда (особенно в младших классах). Немалую роль сыграл здесь и традиционно сложившийся взгляд на учительскую профессию, как на «женскую». Также на процесс феминизации повлияло и то, что с середины семидесятых годов XX века началась переориентация части молодежи на преимущественно физический труд в сфере материального производства. Уже после неполной средней школы молодежь все чаще начинала выбирать путь, не связанный в ближайшем будущем с поступлением в вуз. В СПТУ и техникумы, рассчитанные на мужские профессии, уходили в основном юноши. В старших классах, не дифференцированные по профилю подготовки и состыкованные с вузами по специализации, оставались (до 2/3 состава) девушки, в большей степени склонные к гуманитарному образованию. [7]

Существенной проблемой в рассматриваемый период была большая текучесть учительских кадров. Ежегодно 9 тысяч учителей выбывало из школ, а это почти равнялось ежегодному выпуску специалистов с высшим образованием. Только за 1981-1985 годы из школ выбыло более 46 тысяч учителей, в том числе за пределы республики более 11 тысяч. Особенно большая текучесть кадров наблюдалась в сельских школах. 70% убывающих – это педагоги сельских школ. Одной из главных причин текучести явилось отсутствие во многих местах нормальных производственных и жилищно-бытовых условий для учителей. Как показывали проверки, проводимые Министерством просвещения Казахской ССР, постановления партии и правительства о льготах и преимуществах для сельских учителей выполнялись неудовлетворительно. Примерно 10% учителей сельских школ снимали частные квартиры, оплачивали их полностью или частично их собственных средств. К 1985 году 7 тысяч сельских педагогических работников нуждались в улучшении жилищных условий, из них 4,4 тысяч жили на частных квартирах. В целом по республике число учителей, нуждающихся в улучшении жилищно-бытовых условий, неуклонно росло. Жилые дома для учителей при вновь строящихся школах на селе, как правило, не строились. При этом педагогические работники сельской местности обеспечивались квартирами в последнюю очередь по сравнению с другими специалистами сельских специальностей. Так, в Саркандском районе Талды-Курганской области три учителя Ленинской восьмилетней школы из-за отсутствия квартир в течение трех лет пешком ходили на работу из другого села за шесть километров. [8]

Сельские учителя зачастую вовремя не обеспечивались топливом, особенно молодые специалисты. В отдельных сельских районах учителя испытывали трудности в обеспечении продуктами питания. Аналогичное положение складывалось в ряде районов и по вопросам доплаты за аренду частных квартир. Арендные у частных лиц квартиры оплачивались сельскими Советами из расчета двойного размера стоимости коммунальных квартир, что на покрывало полной стоимости оплаты за аренду квартир. [9]

Однако неверно сводить текучесть кадров и нехватку учителей на селе только недостаточно удовлетворительным жилищно-бытовым условиям. Некоторые молодые специалисты старались уклониться от работы, под различными предлогами не являлись на место назначения. Вследствие этого, школы сельской местности постоянно испытывали острый недостаток в учительских кадрах, были вынуждены привлекать к педагогической деятельности выпускников средних школ и других лиц, не имеющих соответствующей подготовки. Это приводило к глубокой диспропорции в уровне квалификации и образования учителей сельских и городских школ. Так, процент учителей с высшим образованием в 1980 году в среднем по республике составил 54,5%: по городу – 65%, по селу – 47,7%. [10]

Для упорядочивания вопроса подготовки специалистов, руководство образования республики старалось осуществлять подготовку педагогических кадров по географическим регионам: север (Кокчетавский, Кустанайский, Петропавловский педагогические институты), юг (Джамбульский, Кзыл-Ординский, Казахский педагогические институты), запад (Актюбинский, Гурьевский, Уральский), восток (Павлодарский, Семипалатинский, Усть-Каменогорский), центр (Аркалыкский, Джезказганский, Карагандинский, Целиноградский).

Данная практика диктовалась следующими соображениями:

Во-первых, до передачи педагогических учебных заведений в ведение Министерства просвещения кадры готовились в целом без учета регионального деления областей. В результате в некоторых районах

не готовились учителя по ряду специальностей. Окончившие пединституты и педучилища одной области не являлись на работу в другую.

Во-вторых, небольшой набор по каждой специальности (25-30 человек) не способствовал привлечению высококвалифицированных педагогических кадров и закреплению их в педагогических институтах, сдерживал развитие материально-технической базы. С другой стороны, при подготовке учительских кадров целесообразно было координировать учебный план и план приема с учебным планом средней школы.

В-третьих, анализ передвижения учительских кадров показывал, что миграция их по разным причинам происходил в основном внутри одного экономического региона. К 1985 году в каждом из пяти регионов осуществляли подготовку учителей по всем педагогическим специальностям. Анализ структуры и динамики состава педагогических кадров позволяют сделать следующие выводы.

В практике организации педагогического образования в рассматриваемый период заметно проявлялась тенденция подменить качество подготовки учительских кадров количественным решением этой проблемы. И все равно ощущался дефицит в учителях. Следовательно, практика наращивания количественных показателей в подготовке педагогических кадров себя явно не оправдал. В итоге в погоне за количеством учителей, педагогическое образование стало общедоступным.

Проблема престижности учительской профессии становится одной из самых сложных в обществе. Причин тому несколько. Высокая трудоемкость учительского труда одна из них, учительские трудозатраты составляли от 58 до 70 часов в неделю. Не происходит должной компенсации объективных трудностей профессиональной деятельности педагога в рамках сложившейся системы оплаты труда.

Низкий престиж учительской профессии предопределяется в значительной мере ее недостаточной социальной защищенности. По остаточному принципу осуществлялась обеспечение педагогов жильем, культурным, медицинским обслуживанием. Беззащитен был учитель и перед административным произволом.

Но одним из самых важных факторов, повлиявших на престиж учительской профессии, является низкая квалификация значительной части числа учителей, в основе которой было несовершенство содержания и структуры подготовки и переподготовки педагогических кадров.

Расширение подготовки специалистов высшей квалификации отвечало потребностям экономики, образования. Однако непрерывное экстенсивное расширение системы высшего педагогического образования имели и негативные явления, которые к середине 80-х годов XX века проявились в полной мере.

Во-первых, за количеством подготовки специалистов не всегда поспевало их качество, особенно в периферийных вузах, созданных наспех, без достаточного кадрового обеспечения и материальной базы. Все это привело к девальвации вузовского диплома.

Во-вторых, недостаточное внимание администрации к использованию молодых специалистов и их обеспечению жильем при медленном росте оплаты труда привело к большой текучести педагогической кадров, оседании значительной их части в крупных городах. В результате, сохраняющейся нехватки учительских кадров на селе и в небольших городах, образовался их излишек в ряде больших городов.

В связи с этим, на первый план выдвинулась не столько проблема дальнейшего наращивания численности педагогических кадров, сколько повышение качества их подготовки более рациональной расстановки и использования, а также подтягивания поспешно созданных в семидесятые годы новых периферийных вузов хотя бы к среднему уровню.

Список использованной литературы:

1. *На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе.* – М.: Прогресс, 1990. – С.147.
2. *Народное образование в СССР. Сборник документов 1970-1973.* – М.: Педагогика, 1974. – С.238.
3. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1834, л.112.
4. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.2399, л.44.
5. *Архив Президента РК, ф.708, оп. 56, д.257, л. 4.*
6. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.3077, л.50.
7. *Руткевич М.Н., Рубина Л.Я. Общественные потребности, система образования, молодежь.* – М.: Политиздат, 1988. – С.173-174.
8. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1824, л.46.
9. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1959, л.114.
10. ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.2626, л.3

УДК 94(574)
ГРНТИ 03.20.01

Н.А. Мухаметжанова¹, С.М. Елемесов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің т.ғ.к., доцент
Нұр-Сұлтан қаласы

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы, тарих магистрі
Нұр-Сұлтан қаласы

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫҢДАҒЫ АҚМОЛА Өңірінің МОБИЛИЗАЦИЯСЫ: СТАТИСТИКА ЖӘНЕ АНАЛИЗ

Аңдатпа

Мақалада 1939 жылы басталған 2-ші дүние жүзілік соғыс адамзат қауымына үлкен ауыртпалық әкелгені жайлы жазылған.

Қазақстан аумағынан шамамен миллионнан астам ержүрек аға-әпкелеріміз жаңа заман талабына сай бейімделіп, өмір сүре бастаған айтылған. Сонымен қатар, соғыс жылдары аралығында Ақмола облысының халық санына статистикалық мәліметтер берілген. Ақмола, Қарағанды және Қостанай облыстарынан әскер қатарына алынған адамдардан бірнеше дивизиялар жасақталған болатын. Ақмола қаласынан әскер қатарына шақыртылған 14722 жауынгер әр түрлі құрамалар қатарында сап құрды. Еліміздің азаттығы мен мамыражай ғұмыры үшін жандарын аямай кезекті ұрысқа баса көктеп кіріп, елі үшін күреске қатысқан батырларымыз еді олар. Соғыс басталған 41-ші жылы шілде айының жиырма бесінде Ақмолада жасақталған 310-шы атқыштар дивизиясы сол жылы қыркүйекте Ленинград майданында неміс әскеріне қарсы ұрысқа кірісті. Әскери құрам Новгород, Ленинград және Псков облыстарын, Польшаны неміс әскерлерінен азат етіп, жау әскерінің Шығыс Померан, Берлин әскери дивизияларын талқандауға қатысты, Эльбаға дейінгі жерді өздеріне қаратып, жол бойындағы елді мекендерді азат етіп, жау құрсауынан азат етумен болды. Ұрыс кезінде әскери құрамның батылдығы құрметіне Мәскеу қаласында алты рет салют атылды. Атақты генерал Сағадат Нұрмағамбетов осы әскери құрам сапында шайқасқан болатын. Ақмола өңірінде жасақталған атқыштар дивизиялары 41-ші жылы қарашада Батыс майдан сапында соғысқа кірді. 42-ші жылы желтоқсан айында Сталинград қаласы іргесінде қанды майданда болды.

Түйінді сөздер: эвакуация, ғылым, ғылыми мектеп, зерттеу, дамыту, өріс, геология, соғыс

Н.А. Мухаметжанова¹, С.М.Елемесов²

¹Кандидат исторических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан

²Преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан

МОБИЛИЗАЦИЯ АҚМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: СТАТИСТИКА И АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассматривается, что Вторая мировая война в 1939 году принесла большие страдания человеческой семье.

Более миллиона храбрых братьев и сестер из Казахстана адаптировались к современному миру. Кроме того, за годы войны были предоставлены статистические данные о населении Акмолинской области. В рядах армии было несколько дивизий из Акмолы, Караганды и Костаная. 14722 бойца из города Ақмола были призваны в ряды разных команд. Ради свободы страны и жизни страны они были очень заняты борьбой за свою страну. В 1940-х годах, когда началась война, в сентябре того же года 310-я дивизия дивизии в Акмолинске начала борьбу против немецких войск на Ленинградском фронте. Армия освободила Новгородскую, Ленинградскую и Псковскую области, Польшу от немецких войск и Восточного Померана, врага врага, в связи с разгромом берлинских военных подразделений, освободив людей от обочины и освободив их от дороги на Эльбу.

В городе Москве после военного переворота шесть раз был застрелен салют. Известный генерал Сагадат Нурмагамбетов воевал в этой воинской части. Стрелковые дивизии в Акмолинской области вышли на поле боя в ноябре 1941 года с Западного фронта. В декабре 1942 года он участвовал в кровавой битве под Сталинградом.

Ключевые слова: эвакуация, наука, научная школа, исследования, разработка, месторождение, геология, война.

N.A. Mukhametzhanova¹, S.M. Elemesov²

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov Nur-Sultan*

² *The teacher of the Eurasian National University L.N. Gumilyov Nur-Sultan*

MOBILIZATION OF THE AKMOLA REGION DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR: STATISTICS AND ANALYSIS

Abstract

The article examines that World War II in 1939 brought great suffering to the human family.

More than a million brave brothers and sisters from Kazakhstan have adapted to the modern world. In addition, during the war years, statistics were provided on the population of Akmola region. In the ranks of the army there were several divisions from Akmola, Karaganda and Kostanay. 14722 fighters from the city of Akmola were drafted into the ranks of different teams. For the sake of the freedom of the country and the life of the country they were very busy fighting for their country. In the 1940s, when the war began, in September of the same year, the 310th division of the division in Akmolinsk began the fight against the German troops on the Leningrad front. The army liberated the Novgorod, Leningrad and Pskov regions, Poland from the German troops and Eastern Pomerana, the enemy of the enemy, in connection with the defeat of the Berlin military units, freeing people from the curb and freeing them from the road to the Elbe.

In the city of Moscow, after a military coup, a salute was shot six times. The famous General Sagadat Nurmagambetov fought in this military unit. Rifle divisions in the Akmola region took to the battlefield in November 1941 from the Western Front. In December 1942, he participated in the bloody battle of Stalingrad.

Key words: evacuation, science, scientific school, research, development, field, geology, war.

1939 жылы басталған 2-ші дүние жүзілік соғыс – адамзат қауымына үлкен ауыртпалық әкелді. Осынау нәубет жылдардың соқпағы туралы түрлі ақпараттар тарих беттерінде бүгінгі күнге дейін жазылып та, айтылып та келді. Сөйте тұра бұл соғыстың зерттелмеген қырлары әсте көп. Және, нацистік Германияның көздеген мүддесіне жету үшін жасаған зұлымдығы ұлтымыздың санасынан ешқашан ұмытылмақ емес. Ендеше бұл тұста біздің ең басты мақсатымыз – осы тарихи кезеңнің шынайы шындығын пайымдау.

Қазақстан аумағынан шамамен миллионнан астам ержүрек аға-әпкелеріміз жаңа заман талабына сай бейімделіп, өмір сүре бастады. Енді Ақмолаға келетін болсақ, Ақмола ол кезде темір жол инфрақұрылымы жақсы дамыған Орта азиялық әскери округтың орталығы болған еді. Соған байланысты Ақмоладан дивизиялар мен жасақтарды аз уақыттың ішінде жасақтап, соғысқа аттандыру ыңғайлы еді. Әрине темір жол арқылы соғыстың барлық ошақтарына тура жеткізеді дегенім емес, дивизиялар көбінесе жаяу жүрген еді.

Ақмола облысының соғыс кезіндегі мобилизациясы

Халық саны 1.01.1941 ж.	1938 ж. - 22.06.1941 ж.	1941 жылдың соңына дейін	1942 ж.	1943 ж.	1944 ж.	1945 ж.	Барлығы
322799	5745	20488	26431	9651	4502	2063	69880

Жоғарыда көрсетілген кесте Ақмола облысындағы Ұлы Отан соғысы кезіндегі мобилизацияның статистикасын байқай аламыз. Мұндай деректер Ақмола қаласында 1970 жылдарда жарық көрген «Цилиноградская правда» мерзімді басылымының бірнешеуінде жарық көрді. Одан бөлек, Астана

қаласының мемлекеттік мұрағатындағы ардагер Баймұқан Алтынбековтың номері №61-ші қор [1] құжаттарынан кездестіре аламыз.

Жоғарыда көрсетілген кестеде соғысқа аттанған Ақмола өңірі азаматтарының сандық көрсеткіші толықтай берілмеген. Өйткені, бұл кезең аралығында сарбаздардың біразы дерлік майдан алаңына басқа қалалардан, тіпті, кейбіреулері Кеңес үкіметінің басқа республикаларынан аттанған болатын. Айталық, соның бірі Ақмола облысында дүниеге келіп, майдан алаңына Алматы қаласынан аттанған, Кеңес одағының даңқты батыры – Талғат Бигельденов.

Сонымен қатар, соғыс жылдары аралығында Ақмола облысының халық саны шамамен 323 мыңды құрады. Оның 70 мыңға жуығын ресми түрде майдан алаңына аттанғандар қатарына жатқызақ, одан бөлек Ақмола облысындағы халықтың 22% пайызын мобилизацияланған тұрғындар қатарына жатқыза аламыз. Ал енді осы аталған көрсеткіштерге жоғарыда айтып кеткен Ақмолада дүниеге келіп, майдан алаңына басқа қаладан аттанған 30% пайыз ел азаматтарын қосыңыз. Осы статистикалық сандық көрсеткіштерді зерттей келе Ақмола өңірінде мобилизацияланудың өте белсенді түрде өткендігін аңғара аламыз. Және 322 мың халықтың ішінде – қарттар, балалар, әйелдер, мүгедектер бар екендігін ескеруіміз қажет.

Мұрағат деректеріне сүйенсек соғыс жылдарында Ақмола қаласында – 21 мыңға жуық жауынгердің тіркелгендігін көзіміз шалады. Оның – 10 мыңы майдан алаңына аттанса, 5 мыңға жуығы резервтегі құрамада болды. Ал қалған 6 мыңға жуығы тыл жұмыстарына алынған болатын [2, 4 б.].

Ақмола қаласының соғыс кезіндегі мобилизациясы

	Барлығы	1941 ж.	1942 ж.	1943 ж.	1944 ж.	1945 ж.
Шақыртылды	20731	4540	15056	1135		
Әскери құрама	9783	4540	4139	1104		
Запастағы құрама	4784		4784			
Тәжірбиелік құрама	156		156			
Еңбекке (тыл) шақыртылғандар	6008		5977	31		
Әскери шығындар	7414	743	2414	2219	1407	631

Екінші дүние жүзілік соғыстың нәтижесінде Кеңес Одағы жеңіске жетті. Десе де, жеңілген кезде жағдайымыз қандай болатының елестетудің өзі сұмдық. Сондықтан, аталмыш жеңістің қандай түрде келгені де көзге жас алдырмай қоймайды. КСРО қатарынан шамамен 27 миллион адам соғыс кезінде қаза тапқан, не еш хабарсыз жоғалған. Ал Қазақстанға келетін болсақ 600 мыңдай отандастарымыз соғыстан оралмады. Ақмола облысына тоқталсақ 34 мың ақмолалық майдан шебінен үйіне қайтпады. Жоғарыда айтылғандай бұл тек Ақмола облысында тіркеліп, соғысқа кеткендері ғана. Осының 14 мыңы соғыс барысында, 3 мыңы госпитальдарда, 200-ге жуық жауынгер тұтқында қаза тапты. Ең қызығы жерлеріміз сонау Манджурияда жапондармен соғысқан, соның 300-ге жуығы қаза тапқан екен. Ал қалған 17 мың ақмолалықтар еш хабарсыз соғыстан қайтпады. Ақмола қаласына жеке тоқталғанда, жалпы соғысқа аттанған 20731 Ақмола қаласының азаматтарынан тек 7414-і ғана аман қайтты [3, 17 б.].

Жауынгерлік шығындар

	1941	1942	1943	1944	1945	Жапониямен соғыс кезінде	Барлығы
Қаза тапқандар	1397	3949	4809	2609	1313	97	14264
Госпитальда қаза тапқандар	215	752	773	668	359	73	2840
Тұтқында қаза тапқандар	7	63	52	63	7	13	205
Еш хабарсыз жоғалғандар	2379	6425	4713	2314	697	113	16641
Барлығы	3998	11189	10937	5654	2376	296	33950

Қазақстан бүгінгі күні көп ұлтты мемлекет. Ұлттардың басым бөлігі Кеңес үкіметі тұсында келіп, қалып қойған этностар. Кеңес үкіметі билік еткен 70 жыл шеңберінде біздің отандастарымыздың басым бөлігі төмендегі жағдайларға байланысты Ақмола облысына күштеп көшірілді;

- Кешегі неміс автономиясына ауысқан – Ерейментау ауданы;
- Департацияға ұшыраған халықтарды қабылдаған – Шортанды ауданы;
- АЛЖИР лагері;
- Құпия Степногорск қаласы т.с.с.

Аталғандардың барлығы дерлік Ақмола облысына қарасты елді-мекендер. Осыншама ұлттардың тоғысар арнасына айналған Ақмола өңірі – соғыс кезінде де, одан кейін де, тіпті, бүгінгі күннің өзінде де әртүрлі ұлттар арасында достық пен ынтымақтастықты ұстауда. Айталық, соғыс кезеңінде өңірден соғысқа аттанғандардың сапында жергілікті ұлт өкілдерінен бастап, финдер сынды ұлт азаматтарының есімдері бар.

Ұлы отан соғысына орыс халқының – 37 мың азаматы қатысса, қазақ халқының – 21 мың ер азаматтары қатысты. Бірақ, бұл көрсеткіш қазақтардың соғысқа бармағандығынан емес, керісінше сол кездегі жалпы қазақ халқының аталмыш өңірлерде көп қоныстанбауынан. Тек, Ақмола немесе Алматы сынды облыс өлкелерінде ғана халық тұрғындарының майдан алаңына көптеп барғанын көре аламыз. Бұл халықтың жалпы көрсеткіштері бойынша ғана. Және сондай санақтың бірін төменде көрсетілген кестеден байқауға болады.

Ұлттар бойынша соғыс зардабы

Ұлттар	Соғысқа аттанғандар	Әскери шығындар 1941-1945 жылдар				Барлығы
		Шайқастарда қаза тапқандар	Госпитольдерде қаза тапқандар	Тұтқында қаза тапқандар	Еш хабарсыз жоғалғандар	
Қазақтар	21321	3171	513	35	3999	7718
Орыстар	37323	6580	1274	96	7578	15528
Украиндар	8706	1585	296	16	1854	3751
Татарлар	605	139	42	1	175	357
Өзбектер	67	13	3	1	18	35
Белорустар	192	10	2	1	12	25
Кәрістер	13	1	-	-	-	1
Ұйғырлар	4	-	-	-	-	-
Поляктар	326	44	7	-	18	79
Әзербайжандар	5	2	-	-	2	4
Еврейлер	121	55	15	-	28	98
Мордвалар	11	4	1	1	3	9
Молдовандар	62	5	1	-	10	16
Чуваштар	79	3	1	-	6	10
Дүнгендер	26	-	-	-	-	-
Армяндар	61	7	-	-	-	7
Башқұрттар	32	1	-	-	1	2
Тәжіктер	14	1	-	-	-	1
Басқа ұлттар	312	2643	685	54	2927	6309
Барлығы	69880	4264	2840	205	16641	33950

Жас көрсеткіші бойынша шығындар

Туған жылы	Соғысқа аттанғандар	Майданда қаза тапқандар	Госпитальда қаза тапқандар	Тұтқында қаза тапқандар	Еш хабарсыз жоғалғандар	Барлығы
1890	29	4	-	2	13	18
1891	42	5	3	3	9	21
1892	39	3	3	1	15	22
1893	57	18	5	-	10	33
1894	83	25	8	1	25	59
1895	96	35	8	2	27	72
1896	151	65	13	2	45	125
1897	437	156	31	4	184	375
1898	832	201	36	10	282	529
1899	1609	192	29	1	180	402
1900	2001	324	55	4	478	861
1901	1792	227	42	5	336	610
1902	1029	329	68	7	433	837
1903	2324	365	65	11	469	910
1904	2213	367	65	4	504	940
1905	2600	386	64	6	543	999
1906	1432	429	90	3	594	1116
1907	2231	330	64	7	556	957
1908	2201	329	96	7	567	999
1909	2197	366	60	3	543	972
1910	2432	395	75	8	554	1032
1911	1978	324	63	5	404	796
1912	2309	393	75	7	658	1183
1913	2204	355	70	3	506	934
1914	1405	422	90	5	492	1009
1915	2307	336	58	4	423	821
1916	2409	342	60	6	460	868
1917	2092	300	39	3	447	789
1918	2533	464	67	8	638	1177
1919	2207	312	79	10	501	902
1920	2192	340	67	20	497	924
1921	2603	349	60	10	562	981
1922	2792	605	128	7	613	1353
1923	3032	753	144	4	630	1531
1924	2971	635	141	3	445	1224
1925	2432	653	136	-	383	1172
1926	1832	262	52	-	164	478
1927	745	14	4	1	24	43
Белгісіз	6000	2853	627	19	2427	5926
Барлығы	69880	14264	2840	205	16641	33950

Жоғарыда көрсетілген кестелер мен статистика 1970-ші жылдардың біреуінде жарық көрген «Цилиноградская правда» мерзімді басылымның «Цена победы» атты мақаласында көрсетілген.

Қорытындылай келе, Ақмола, Қарағанды және Қостанай облыстарынан әскер қатарына алынған адамдардан бірнеше дивизиялар жасақталған болатын. Ақмола қаласынан әскер қатарына шақыртылған 14722 жауынгер әр түрлі құрамалар қатарында сап құрды. Еліміздің азаттығы мен мамыражай ғұмыры үшін жандарын аямай кезекті ұрысқа баса көктеп кіріп, елі үшін күреске қатысқан батырламыз еді олар. Олардың жартысынан көбі, яғни, 7 415 [4] жауынгер ерлікпен қаза тапқан болатын. Соғыс алаңында көрсеткен ерліктері үшін көптеген ақмолалық жауынгерлер мәртебелермен және атақ-даңқтармен марапатталды. Атап өтер болсақ, 41 майдангер ең жоғары марапат – Кеңестер Одағы Батыры мәртебесі берілді, жетеуі «Даңқ» орденінің толықтай иегері атанған болатын. Олардың арасында Кеңестен Одағы Батыры мәртебесіне екі рет ие болған ұшқыш генерал-майор Талғат Бигелдинов, Кеңес Одағының Батыры, тәуелсіз еліміздің тұңғыш Қорғаныс министрі, армия генералы Сағадат Нұрмағамбетов, Ақан Құрманов, Әлмұхан Сембинов, Виктор Мальшев, Юрий Малахов, Алексей Петров, Михайл Сальников, «Халық Қаһарманы», Рейхстаг биігінде жеңіс туын желбіреткендердің бірі Рақымжан Қошқарбаев және басқалар да

бар. Сұрапыл соғыс басталған 41-ші жылы шілде айынның жиырма бесінде Ақмолада жасақталған 310-шы атқыштар [5] дивизиясы сол жылы қыркүйекте Ленинград майданында неміс әскеріне қарсы ұрысқа кірісті. Аталмыш әскери құрамның сарбаздары атақты «Өмір жолын» құрған болатын. Сондағы Ладога көлі бойымен мұз арқылы Ленинград қаласына қарай азық-түлік пен қару-жарақ тасыған сарбаз – жігіттердің жартысынан көбі осы ақмолалықтар еді. Әскери құрам Новгород, Ленинград және Псков облыстарын, Польшаны неміс әскерлерінен азат етіп, жау әскерінің Шығыс Померан, Берлин әскери дивизияларын талқандауға қатысты, Эльбаға дейінгі жерді өздеріне қаратып, жол бойындағы елді мекендерді азат етіп, жау құрсауынан азат етумен болды. Ұрыс кезінде әскери құрамның батылдығы құрметіне Мәскеу қаласында алты рет салют атылды. Атақты генерал Сағадат Нұрмағамбетов осы әскери құрам сапында шайқасқан болатын. Ақмола өңірінде жасақталған атқыштар дивизиялары 41-ші жылы қарашада Батыс майдан сапында соғысқа кірді. 42-ші жылы желтоқсан айында Сталинград қаласы іргесінде қанды майданда болды. 44-ші жылы Қырым үшін шайқаста Перекопты жау құрсауынан азат еткені үшін ақмолалық дивизияға «Перекоп дивизиясы» деген құрмет берілді. Ал, ақмолалық 29-шы атқыштар дивизиясы Сталинград қаласы үшін шайқаста ерлігі үшін 72-ші гвардиялық дивизия болып қайта құрылды. Дивизияның отыз бір сарбазы мен офицеріне ең жоғары мәртебе – Кеңестер Одағының Батыры атағы берілді. Ақмола өңірінде сондай-ақ, 106-кавалериялық [6] атты әскер дивизиясы да жасақталды. Осы облыстан соғысқа алынған сарбаздар басқа да әскери құрамдар мен бөлімшелер құрамында болып, барлық майдандарда ерлікпен шайқаса алатын нағыз, батыр сарбаздар ретінде таныла білді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 61, Т. 21, I. 1
- 2 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 430, Т. 14, I. 5
- 3 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 430, Т. 14, I. 9
- 4 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 430, Т. 14, I. 11
- 5 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 430, Т. 14, I. 14
- 6 АҚММ (Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты) Қ. 430, Т. 15, I. 14

ӘӨЖ 14-789
ГРНТИ 03.20.11

*Г.К. Халидуллин*¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің т.ғ.д., профессоры*

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ҰЛТ АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ҚАЙЫПҚАЛИ СҰЛТАН

Аңдатпа

Мақалада 1836-1938 жж. Бөкей ордасындағы кіші жүз қазақтарының Исатай-Махамбет бастаған көтерілісіне қазақ сұлтандарының қатысуы және оған өздерінің саяси күштерін қосуы анықталады. Сұлтан Қайыпқали Есімұлының көтерілісті қолдау туралы Хиуа хандығының арадағы байланыстары туралы пікірлері мен келіссөздері туралы түсінік берілуі. Қайыпқалидың Батыс Қазақстанның оңтүстігіндегі қазақ руларының патшалы Россияға қарсы әрекеттерін жүргізуге ынтымақтастық туралы атқарған істері баяндалады.

Тірек сөздер: патша, администрация, урядник, ротмистр, көтеріліс, рулар мен тайпалар, айлакерлік, құбылмалы саясат, есаул, келіссөз, қарама-қарсылық, бітімшілік, бекініс, сұлтандар, елшілер.

*Халидуллин Г.Х.*¹

¹*доктор исторических наук, профессор кафедры Истории Казахстана им. академика Садыкова Т.С.
КазНПУ им. Абая, Алматы қ., Республика Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ В БУКЕЕВСКОЙ ОРДЕ И СУЛТАН КАЙЫПКАЛИ

Аннотация

В статье рассматриваются участие казахских султанов в восстании во главе с Исатай-Махамбетом (1836-1938 гг.). Данная статья посвящена Объяснение взглядов и переговоров султана Кайыпқали Есімұлы о связях Хивинского ханства с восстанием. Кайыпқали рассказывает о сотрудничестве казахских соплемен-

ников на юге Западного Казахстана в отношении российской тирании. Восстание в Бокеевской орде 1836-1837 годов было народно-освободительным, направленным против феодального и колониального гнета. Участие в нем приняло около 20 родов, то есть всех казахов Бокеевской орды, это показывает его общеказакский характер. В этом была особенность восстания. Движущей его силой стали подвергшиеся двустороннему гнету шаруа. В восстании приняли участие и недовольные политикой управления Жангир хана старшины и бии. Целью восстания было прекратить насилие Жангир хана по отношению к народу, улучшить положение людей, отстранить от власти таких биев-злодеев, как Караулходжа Бабажанов и Балкы Кудайбергенов, прийти к определенному согласию по вопросу земли.

Ключевые слова: король, администрация, воин, переводчик, восстание, племена и племена, извращение, плавающая политика, память, переговоры, противоречие, гадание, крепость, султаны, послы.

Khalidullin G.H.¹

¹*doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan. Academician Sadykov TS KazNPU them. Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan*

NATIONAL-LIBERATION UPRISING IN THE BUKEEV HORDE AND SULTAN KAIYPKALI

Abstract

The article discusses the participation of the Kazakh sultans in the uprising led by Isatay-Makhambet (1836-1938). This article is devoted to an explanation of the views and negotiations of Sultan Kaipkali Yesimuly about the links of the Khiva khanate with the uprising. Kaipkali talks about the cooperation of Kazakh tribesmen in the south of Western Kazakhstan regarding Russian tyranny. The uprising in the Bokeev horde of 1836-1837 was a people's liberation, directed against feudal and colonial oppression. About 20 clans took part in it, that is, all Kazakhs of the Bokeev horde, this shows its common Kazakh character. This was a feature of the uprising. The two-sided oppression of the sharua became its driving force. The uprising was also attended by those who were dissatisfied with the policy of governing Zhangir Khan foremen and biies. The purpose of the uprising was to stop the violence of Zhangir Khan against the people, improve the situation of people, remove from power such biys-villains like Karaulhoja Babazhanov and Balki Kudaibergenov, to come to a definite agreement on the land issue.

Key words: king, administration, warrior, translator, uprising, tribes and tribes, perversion, floating policy, memory, negotiations, contradiction, fortune telling, fortress, sultans, ambassadors.

Қазақстанның батыс өлкесіндегі ұлт-азаттық көтерілістердің тарихы жан-жақты саралау әліде болса тарихшы мамандардың, өлке тануға ықыласы бар мамандардың, зерттеушілердің әсіресе осы өлкеде өткен әр түрлі қарсылықтар мен бас көтерулердің тарихын тереңірек зерттеулерін қажет ететін мәселелердің бірі деп есептеймін.

Осы негізде, өлке танушылар мен кәсіби маман тарихты зерттеушілер, мәселен Сырым Датұлы бастаған көтерілістің кейбір қырлары мен сырлары әлі де болса, толық ашылды деп айтуға мүмкіндік жоқ деп айта аламын. Содан кейінгі ең үлкен көтеріліс Исатай-Махамбет бастаған кіші жүздегі көтерілістің тарихы әліде зерттеулер жүргізуін Москва, Орынбор, Санкт-Петербург мұрағаттарында сақталған деректерді жинастырып тұжырымдастыратын уақыт жеткен сияқты.

Осы тұрғыдан алғанда Исатай-Махамбет көтерілісіне сұлтан Қайыпқали Есімовтің қатысы, оның қатысуының негізгі белгілері мен рөлі, Исатай мен Махамбеттің Хиуа хандағымен жүргізген келісімдері толық зерттелді деп айтуға болмайды.

Себебі тарихи деректерге сүйенсек Қайыпқали сұлтан 1827-1829 жылдары Бөкей ордасындағы көтерілістерден кейін және ол орыс тұтқынынан босаған соң, Жайық өзенінің Бұхар жағына өтіп, Қиуа бағытындағы қазақтар ауылдарына көшкендігін байқаймыз. Орыс Үкіметінің тыңшы агенттерінің хабарларына назар аударсақ, Қайыпқали Турьев қаласынан 140 шақырым, Каспий теңізінен 70 шақырым жерде Жем өзенінің бойындағы адайлардың ауылына тұрақтаған. Оның орыс шекарасына жақындаған мезгілі шамамен 1835 жыл делініп жүр [1].

Сол жылы 31 қазанда төменгі Орал жүйесінің орта дистанция командирі полковник Покотилловтың берген анықтамасында Қайыпқали ауылы Қаленов қорғанынан 8 шақырым жерде деген мағлұмат береді. Бұл жағдай, сұлтан араға біршама уақыт өткізіп, Бөкей Ордасындағы туысқандарына бағыт алып жақындай бастағанын білдіреді. Осындай мәліметтерден хабардар болған губернатор Перовский мен полковник Покотилловтың тапсырмасымен Ясаул Сычугов бұл мәселені өздерінің ыңғайынша анықтап, сұлтанның Жайық бойына жақындауын қазақ руларының арасындағы Даумен таласқа келтірді. Бұл мәселенің басты себебі әсіресе, Кете т.б. рулардың Қайыпқалиды қудалауының төркініне ығыстырды. Осы уақытта

Қайыпқалиға Хиуа ханы арнайы елші жіберіп, сұлтанды өзіне жақындату, сол арқылы Ресейге қарсы күресу үшін пайдалану әрекеті болатын [2].

Дегенменде көптеген бақылаумен аңдушыларға қарамастан, Қайыпқали 1836 жылы қыркүйекте Ново-Александровпен бекінісіндегі орыс әскері басшысымен келіссөзге шығады. Зерттеуші А.Ф. Рязанов келіссөздің барысын, бекініс бастығы Логинов көтерді деп есептейді. Егерде, шындығына жүгінетін болсақ, патша әскерлері Сұлтанды Хиуамен араластырмай, оны қазақ руларының арасындағы жанжалдармен, келісімсіздіктерді басу үшін пайдалануды ойласа, Қайыпқали патша үкіметінің оған деген пиғылын анықтау үшін, оның артына түскен тыңшылармен, олардың қитүркі саясаттарынан сақтану және Жайық бойында еркін жүріп-туруды жоспарлады. Алайда екі жақтың хат алмасуы аяқсыз қалды. Сұлтан орыс әкімшілігінің мақтау айтып берген уәделеріне сенбеуі, сол себептен қорған ішіне бармады.

Белгілі зерттеуші Кенжалиев И. «патша әкімшілігі бастығы Перовский Қайыпқалиды «сатқын», «бүлікші», «бақ үшін таласқан мансапқор» деп, онымен байланыс жасауға тыйым салған. Мұндай адаммен байланыс орнатқан Ново Александровск бекінісінің коменданты губернатордан сөгіс алған. Патша әкімдігінің осындай әрекеттерінен Хиуа ханы хабардар болған, өйткені Хиуа ханы 1836 ж. Қайыпқалиды Кіші жүздің Адай руына билеуші етеді [2].

Дей тұрғанмен, біздің қарастырып отырған тарихи кезең Қайыпқали мен оған бағынышты болған ел, патша әкімшілігінің 1836-1837 ж.ж. Адай ауылдарына істеген сорақылықтарына қарсы бой көтерген ұлт-азаттық көтерілістің бөлімі болатын. Әрине, Қайыпқали өзі басқарып отырған елдің қарсылығын ескере отырып, 1838 ж. Көтеріліске өзінің жеке мүддесі үшін қатысты» деп тұжырымдауы орынды. Өйткені Адай руларын басқарған Қайыпқали бұлардың мұң-мұқтаждарын ескеруі және орындауы заңды құбылыс болатын. Сонымен қатар сұлтанның хандық мұрадан да үміті барлығын жоққа шығаруға болмайды.

Зерттеуші В.В. Шахматовтың «Қайыпқали алдымен орыс үкіметімен келісуді көздеді, бірақ 1836 ж. Соңына таман Ново-Александровскдегі келіссөз сәтсіз аяқталған соң, Хиуамен байланысты күшейтіп, Хиуа хандығының жансызы болып алып, кіші жүзде Хиуаға бағынатын хандық құруды жоспарлады» деген пікірлерімен келісу қиын еді [3].

Патша, кезінде Хиуаға басалдық бағыныштылық қайыпқалилық жеке басының қамын ойлауынан ізделсе, кеңістік заманда ол керітартпа әрекет ретінде Ресейдің хиуаға қарағанда, алдыңғы қатарлы ел екендігін алға тартумен ерекшеленеді. Екі тарихи кезеңдегі зерттеулердің ортақтығы ұлт-азаттық қозғалысқа Қайыпқали сынды ерлердің өз мүддесін ойлау нәтижесінде қосылуын алға тартып, оның мән-жайын, мақсат міндеттеріне терең рухына үңілмеуінде дер едік. Қазіргі тәуелсіздік алуымызға байланысты жағдай түбегейлі өзгерді. Жана методологиялық ұстанымдар бойынша біз би, батыр-сұлтандар бастаған қозғалыстарды бөлежармай, тұтастай қазақтың ұлт-азаттық күресі аясында қарастырап отырмыз.

Би, батыр, сұлтандар соңында мыңдаған қазақтар жүрді, оларға сандаған қазақ рулары үміт артты, қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткізді. Ортақ жау ретінде бірде патшалы Ресейді, бірде Хиуа хандығын, оларды қолдаған жергілікті шенеуліктерді де тани білді. Солардың алдыңғы қатарында Арғынғазы, Қаратай сұлтандардан кейін Қайыпқали тұрды.

1836 жылдың соңына таман Арғынғазы, Қаратай сұлтандар дүниеден озып, артынан тек істелген ісін ғана қалдырды. Сұлтан Қайыпқали ағаларының көздеген мақсатын жүзеге асыра алмағанын, Қаратайдың қолынан қаруын тастамай әртүрлі жорықтарға қатысты жүріп, ақырында орыс шеновнигі дәрежесінде өмірден өткенінен толық хабардар болатын. Осы жағдайларды есіне сан есе түсіріп, ақылдың елігінен өткізіп, ол қайткен күнде де Хиуа ханының мүмкіндігін пайдалануды ойлады. Сұлтан Қайыпқали да Хиуа ханыда осы кездерде Хан Ордасында болып жатқан Исатай мен Махамбеттің Жәңгір ханмен арасындағы қайшылықтардан хабардар болатын. Ново-Александровск бекінісіндегі жүзеге асырылмаған келісімдерден Аллақұл хан да хабардар болатын, ол 1836 жылдың қаңтар айында Қарақұмдағы Қайыпқалиға елшілерін жіберді. Көп уақыт өткен орыс шекара әскерилері «Қайыпқали Хиуа хандығы күшімен хандықты алу мақсатында, бізге қарсы қаруланып, қазақтарды бастап көтеріліс ұйымдастырса, көптен болмаған тәртіпсіздіктер басталады» деп, қауіптен бастайды. Осы кездерде Орынбор әкімшілігінің басшыларына түсіп жатқан хабарларынан ескерсек, шынында да Қайыпқали сұлтан Хиуа хандығының мақсаты үшін зекет жинауға әрекет ете бастаған [4].

1836 жылы 12 сәуірде сұлтан Сүйеуғали Орынборға жіберілген хатында Қайыпқалидың жанында Сырым бартырдың баласы Жүсіптің жүрегенін, олардың тек қана зекет жинаумен шұғылданбай қазақ руларынан соның ішінде өздері көшіп келген кете руының қазақтарынан орыс шекарасына Хиуа бағытына келуін талап еткендері байқалады. Осындай қойылған талаптар бойынша кете руынан Құлбике би оның туысы Күлкеш старшинасы Тастемір т.б. Қобда бойынан Ойыл жеріне көшіп, біршама уақыттардан соң Қайыпқали мен Жүсіп шекті руының басшылықтарымен де хабарлар алысқан [5].

Сұлтан Қайыпқали мамыр айында өзі ойлаған жоспарларын орындау үшін табын руының шөмішті бөлімінің ақсақалдарымен келіссөз жүргізген. Сонымен Сұлтан Қайыпқали өзі кезеңінде жүргізіп отырған саясатына баға берер болсақ онда оның кіші жүз аймағының Оңтүстік аудандарына өз саясатын барлық түрде сенімді жүргізе отырып орыс шапқыншылығына ашық қыр көрсетіп отырғаны анықталады.

Сұлтан Қайыпқали туралы құнды деректі 1836 ж. бұқараға барып қайтқан пропорщик И.В. Виткевич жазбасынан кездестіреміз. Онда хиуалықтардың Қайыпқалиды хан сайлап, оған Адай, Шөмішті, Табын, Шекті рулары бағынатындығына, хиуа хан иелігінің арал теңізінің екі жағында тарайтындығына куә боламыз. И.В. Виткевич “Хиуада Сырым батырдың ұлы” тонаушы; Байұлының Байтоқты руынан Жүсіп Сырымұлы туады, ол хиуалықтармен бірге Хиуаға үш жыл бұрын Орал қаласымен кеткен, алтын және күміс екі медалі бар, Санкт-Петербургте болған, бізге қарсышығуының себебі белгісіз. Бізге қарсы күрес жүргізіп келген Сүйінқара қазір сабасына түскен. Ресейге ауылдан Қайыпқалидың жанындағы азаматтарға тоқталады [6].

Патша әкімшілігінің саясаткерлері Қайыпқалидың Хиуамен туыскандық қатынасын естен шығармады. Бірақ 1836 ж. аяғымен 1837 ж. қараша айына дейін сұлтанның Ресей үкіметіне қарсы жасаған теріс пиғылды әрекеттері естілмеген. Исатай Махамбеттің Бөкей» Ордасындағы қозғалысының жоғарғы сатысы – 1837 жылдың қараша айындағы соғыстары туралы Сұлтан Қайыпқалиға жеткен. Егерде Ново-Александровск бекінісінің коменданты Лихолетович Орталыққа жіберген хабарына қарағанда Қайыпқали Есет бимен бірге Адай және Беріш руларының азаматтарын Қаратау мекеніне жинаған. Оның мәнісіне комендант анықтай алмаған. Белгілі зерттеуші Ш.Ф. Шахматовтың “Ішкі Орда және Исатай Таймановтың көтерілісі” атты еңбегінде келтірілген сын пікірінде Е.Бекмаханов Кіші жүздегі 1838 ж. Көтерілісті сипаттағанда, Шекті, Адай руларының сол кездегі хал-жағдайын толықтай баяндамаған.

Осы көрсетілген рулар, олардың саны қонысы - Кіші жүздің ішінде толыққанды алатын орны туралы мәліметтер жоқтың қасында, бұл проблемалар арнайы зерттелмеген [7].

Сұлтан Қайыпқали маңайына Адай, Шекті, Беріш, Табын, т.б. рулар өкілдерінің 1837 ж. Қараша айында жиналуы Исатай Махамбетке деген іш тартудан болса керек. Мұны А.Д. Рязанов «алыстағы адайлар мекеніне Бөкей ордасындағы Беріш руының старшинасы Исатай Таймановтың Жәңгір ханға қарсы көтерілісі туралы хабарлар жеткен [8].

Сондықтан Қайыпқали сұлтан И.Таймановқа көмектесу үшін дайындық жұмыстарын бастады. Осы орайда Е.Бекмахановтың «Исатайдың Хиуа ханына жазған хаттарынан алынған мәліметтер қуаттаған, көбінесе Хиуа ханы атынан әрекеттер жасаған. Бұл күресте Хиуа ханы, әрине қазақ жерін басшы алуды көздеді» деген [9].

Исатайдың Хиуамен келіссөз жүргізуіне бірден-бір себепкер болған Қайыпқали. Тарихи деректерде 1838 жылы Жүсіп би Құлановтың ауылында болады. Деректерге қарағанда Подполковник Донилевский 1838 ж. Наурыз айындағы рапортында Исатай елшілерін Сұлтан Қайыпқали Шекті руының назар бөлімі ауылында күткен. Көптеген іс-әрекеттердің арқасында Исатаймен Махамбет Қайпқалимен сенімді байланыс орнатады. 1838 жылы мамыр айында Назар руына Қайыпқали Шөмішті Табын руының 1000-дей жігіттерімен келіп «батыс қазақтарының ханы» сайланған. Бұдан кейін Ордаға грамота таратып, он екі ата Байұлы руларына өзіне бағынуды талап етіп Ресейге қарсы соғысу үшін әр рудан 100 жігіт беруді ұсынады. Араға біраз уақыт салып Сағыз, Ойыл, Жем өзендерін бойларын жайлайтын Адай, Шеркеш, Таз, Шөмішті табындар Қайыпқалиға қосылады. Осы кезеңде зеттеуші К.Есмаганбетовтың пікірінше, Қайыпқали сұлтан қол астына 3000 қазақтар жиналған [10].

Бірақ та бұл соғыстың тағдыры біршама қауымға белгілі. Найза, Қылыш, шоқпар, айырмен қаруланған тек қана ер жүректілермен батылдығына, намысына, еркіндікті аңсаған қазақтарға соғыс ошағын жетік меңгерген, мықты оқ дәрісін қарулармен жабдықталған әскерлер шықты.

Ең әуелі Исатай Тайманов Қиыл өзені бойында 12 шілдеде қаза тапты, ал Сұлтан Қайыпқали күресті әрі жалғастырмай, Хиуаға шегінді. Ақжайыққа оралу арманы орындалмаған Қайыпқалидың жоспары сәтсіз аяқталды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Рязанов А.Ф. «Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа» (1797-1838 г.). – Кызылорда, 1927. – С.273.
2. Кенжалиев «И.Исатай-Махамбет». – Алматы, 1991. – 95 б.
3. Шахматов В.Ф. «Внутренняя Орда и восстание Исатай Тайманова». – Алма-Ата, 1946. – С.214.
4. Записки о Бухарском ханском. – М., 1983. – С.91.

5. Бекмаханов Е. О книге В.Ф. Шахматова «Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова II Большевик Казахстана», 1947. – С.52.

6. Мұхтар Ә., Сыдықов Е.Б. «XVII-XIX ғасырлардағы Қазақстан». – Алматы: «Мереке баспа үйі» ЖШС., 2015. – 512 б.

7. Рязанов А.Ф. «Көрсетілген еңбек». – 279 б.

8. Мұхтар Ә. «Тарих тұңғылындағы тұлғалар» Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Арыс, 2002. – 146 б.

9. Веткин М. «Очерки по истории Казахской ССР Т». от из 1941-254 б.

10. Есмагамбетов К. «Азат рухтың күресқоры». – Алматы, 2003. – 133 б.

УДК 378.4(574)

ГРНТИ 03.20

Нуржанова А.М.¹

¹к.и.н., ассоциированный профессор

Казахского национального исследовательского технического университета имени К.И. Сатпаева,
ainamardan1@gmail.com

СТАНОВЛЕНИЕ ПЕРВОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Статья посвящена истории образования и становления одного из старейших вузов республики КазНПУ имени К.И. Сатпаева. На основании анализа архивных и других материалов автор рассматривает круг вопросов, связанных с историей института в довоенные и военные годы. В статье четко обозначены периоды развития учебного заведения, отмечены выдающиеся личности и известные ученые, связавшие свою жизнь с вузом. Учебная работа протекала в исключительно трудных условиях: недостаток мебели в аудиториях, отсутствие электроосвещения и недостаток ламп, почти полное отсутствие оборудования кабинетов и лабораторий, не отапливаемые помещения вплоть до 10 декабря.

Ключевые слова: КазГМИ, кадры, тяжелая промышленность, горная металлургия, история, институт.

А.М. Нуржанова¹

¹т.ғ.к., Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің қауымдастырылған профессоры, ainamardan1@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІРІНШІ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖОО-ң ҚАЛЫПАТАСУЫ

Аңдатпа

Мақала республикамыздың көне жоғарғы оқу орындарының бірі Қ.И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ тарихына арналған. Мұрағат және басқа да материалдарды талдау негізінде автор университеттің құрылуы мен қалыптасуы тарихына байланысты бірқатар мәселелерді қарастырады. Мақалада білім ордасының даму кезеңдері нақты көрсетіліп, осы жоғарғы оқу орнымен өз өмірін байланыстырған ұлы тұлғалар мен белгілі ғалымдар жайлы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: ҚазММИ, кадрлар, ауыр өнеркәсіп, тау-кен металлургиясы, тарих, институт.

М.А. Nurzhanova¹

¹Ph.D., associate Professor of Kazakh national research technical University named after K.I. Satpayev,
ainamardan1@gmail.com

THE FORMATION OF THE FIRST TECHNICAL UNIVERSITY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the history of one of the oldest universities of the republic to the Kazakh National Research and Technical University named after K.I. Satpayev. Based on the analysis of archival and other

materials, the author considers a range of issues related to the history of education and the formation of the university. The article clearly indicates the periods of development of the school, marked by prominent personalities and famous scientists who have connected their lives with the university.

Key words: KazSMI, personnel, heavy industry, mining industry, history, Institute.

В 30-х гг. XX века Казахстан по выявленным запасам руд цветных металлов, а также некоторых редких металлов выходит на первое место в СССР. В республике в сферах производства стали стремительно развиваться цветная металлургия, угольное производство, нефтехимическая промышленность. В связи с этим в республике назрела необходимость подготовки инженерно-технических кадров. В сентябре 1932 г. решением Всесоюзного геологического комитета на базе техникума и школы геологоразведочного ученичества в Семипалатинске образован геологоразведочный институт. На факультетах геологоразведочный и гидрогеологии обучалось по 25 студентов. Первым директором назначен Ыдрыс Мустамбаев, видный государственный и общественный деятель.

Много трудностей на первом этапе становления первого технического института приносила плохая материально-техническая база, нехватка квалифицированных кадров профессорско-преподавательского состава. В связи с этим 20 октября 1933 г. постановлением СНК СССР институт из г. Семипалатинска был переведен в г. Алма-Ату со своей материальной базой, лабораторным оборудованием, текущим библиотечным фондом, и в 1934 г. на его базе организован Казахский горно-металлургический институт. Семипалатинский геологоразведочный институт вместе со студентами, 2 профессорами, 4 доцентами, 10 преподавателями и директором П.С. Хлебниковым влились в новый институт, став одним из факультетов.

19 сентября 1934 г. вошел в историю как первый учебный год Казахского горно-металлургического института. При вновь открытом институте существовал всего лишь один факультет – Геологоразведочный – с тремя курсами двух специальностей – «Разведка рудных и нерудных месторождений» и «Инженерная гидрогеология» [1].

Так началась легендарная деятельность первого Казахского технического вуза. Материалы тех лет свидетельствуют о том, что становление института проходило в невероятно трудных и сложных условиях. Из директорского отчета следует, что к началу первого учебного года до нового приема в институте было на втором курсе 46 студентов и на третьем курсе 35 студентов, а всего на обоих курсах 81 студент. Принято на первый курс 35 студентов, на второй и третий курс приема не было. Таким образом, к началу 1934-1935 учебного года в институте на трех курсах состояло 146 студентов [2].

Сложности происходили и с удержанием студенческого контингента в вузе. Так, с начала семестра до начала зачетной сессии включительно выбыло студентов 21. Причина отсева: самовольное оставление занятий – 14 человек, болезнь – 4 человека, по семейным обстоятельствам – 1 человек, арест – 1 человек. Отсев произошел главным образом за счет первого курса – 19 человек и со второго курса отсеялись 2 человека [3]. Если рассмотреть причины отсева студентов в первый год существования института, то можно выявить следующие: сравнительно слабая подготовка студентов и в связи с этим боязнь трудностей в учебе, а также материальная необеспеченность отсеявшихся студентов. Отсев произошел главным образом в самом начале учебного года. Так, в октябре отсеялось 12 человек, в ноябре – 5 человек, в декабре – 2 человека [4].

После первой зачетной сессии было исключено и переведено на подготовительные курсы по неуспеваемости 12 человек, в том числе с первого курса 8 человек и со второго курса 4 человека. Таким образом, к началу второго семестра в институте числилось 128 студентов [5].

Руководство института проводило большую работу по борьбе с отсевом. Так, преподавателями проводились консультации и дополнительные занятия с отстающими студентами, всячески старались улучшить жилищно-бытовые условия. Несмотря на старания профессорско-преподавательского состава, состояние учебной дисциплины среди студентов в первое время было совершенно неудовлетворительным. Пропулы достигали до 10-12%. В результате принятых мер, главным образом административного порядка, пропущенные с начала октября резко были снижены и в последующее время были лишь единичные случаи пропусков занятий без уважительных причин.

Учебная работа протекала в исключительно трудных условиях: недостаток мебели в аудиториях, отсутствие электроосвещения и недостаток ламп, почти полное отсутствие оборудования кабинетов и лабораторий, не отапливаемые помещения вплоть до 10 декабря. Несмотря на эти трудности, учебный план по институту в преподавательских часах был выполнен на 101,80% (без физкультуры) [6].

Производственной практики у студентов института не было. Впервые она была запланирована на лето 1935 года на разведочных и гидрогеологических специальностях третьего курса. Научно-исследовательская работа на кафедрах не была развернута в достаточной степени. Причинами можно назвать отсутствие средств, отсутствие оборудования, загруженность преподавателей. По специальным кафедрам научно-исследовательская работа была начата, но в основном планировалось ее провести летом на полевых работах [7].

В результате работы, проведенной учебной частью и кафедрами по подготовке к зачетной сессии на нее явились все студенты, за исключением одного, явка составила 99,60%. Зачетная сессия и подготовительная к ней работа проводилась согласно инструкции ГУУЗ НКТП о проведении зачетных сессий. Всего на зачетную сессию было вынесено пять дисциплин: политэкономия (1 курс), математика (1 и 2 курс), физика (2 курс), прикладная механика (3 курс) и гидрогеология (3 курс). Итоги зачетной сессии таковы: отлично – 8,06%, хорошо – 35,89%, удовлетворительно – 38,71%, неудовлетворительно – 17,34%. Средний балл по дисциплинам составил 2,35 [8].

В результате первой зачетной сессии директором П. С. Хлебниковым были выявлены следующие недочеты: слабая подготовка студентов по средней математике и вследствие этого недостаточная успеваемость студентов по высшей математике (32% неуспевающих студентов), работа кафедры по заполнению пробелов в подготовке студентов по средней математике отсутствовала, к зачетной сессии кафедра математики подготовилась недостаточно, наблюдались попытки либерализма в спросе и в постановке отметок как по математике, так и частично по физике [9].

Приказом народного комиссара СССР тяжелой промышленности С. Орджоникидзе директором КазГМИ был назначен Ашир Джаналиевич Буркитбаев. Наибольшую трудность представляли проблемы комплектования квалифицированными профессорско-преподавательскими кадрами, организация кафедр, оснащение лабораторий. Директору КазГМИ А.Д. Буркитбаеву пришлось проделать большую организаторскую работу. Он очень много ездил в крупные промышленные регионы Союза, центральные вузы, приглашая крупных ученых-педагогов.

Для привлечения молодежи в КазГМИ были созданы одногодичные курсы подготовки. Была налажена связь с десятиклассниками и девятиклассниками, в частности со школами г. Алма-Аты. Был издан справочник для поступающих на русском и казахском языках. С учащимися школ г. Алма-Аты были проведены беседы, а по школам, находящимся в районах Казахстана, были разосланы письма и справочники, а затем посланы в районы так называемые вербовщики. Было объявлено о наборе в КазГМИ в трех газетах по четыре раза и три раза передано по радио. На все большие производства Казахстана были также разосланы справочники и письма об организации курсов подготовки в ГМИ, в результате были открыты курсы на Прибалхашстрое в количестве 10 человек, из которых 5 прибыли на испытания.

Контингент приема был утвержден ГУУЗом, 150 человек с отрывом от производства. Было подано заявлений 300, допущено к испытанию 265 человек, из них явились на испытания 218. К испытаниям не были допущены 35 человек. Среди причин отказа можно увидеть социальное происхождение – 14,2%, по возрасту – 2,4%, по образованию – 60%, не отработавшие срок на производстве по окончании техникумов – 14,2%, из других институтов, без согласия на их перевод – 9% [10].

Если провести сравнительный анализ подготовки поступающих в 1935 году с подготовкой 1934 года, то станет ясно, что из всех державших испытания в 1935 году выдержало 54%, а в 1934 – только 15,6% [11].

С 1934 по 1938 гг. количество студентов увеличилось с 63 до 559 человек, работало 163 преподавателя, из них 12 профессоров и 30 доцентов.

В 1935 году дополнительно были организованы два факультета: горный со специальностью «Эксплуатация рудных месторождений» и металлургический факультет со специальностью «Металлургия цветных и благородных металлов». В связи с организацией горного факультета студенты геологоразведочного факультета, приема 1934 года (5 и 6 группы), были переведены на горный факультет на второй курс и произведен первый прием на первый курс горного факультета [12]. В 1937 г. состоялся выпуск 20 молодых специалистов геологоразведочного факультета.

В 1937-1939 гг. директором института был Серикбай Базарбаев, выпускник Московского института цветных металлов и золота имени М.И. Калинина. С.Базарбаев продолжил дальнейшее улучшение материально-технической базы и формирование профессорско-преподавательского состава и студентов.

Полученные теоретические знания студенты показывали высоким уровнем прохождения производственной практики на лучших предприятиях горной и цветной металлургии Казахстана и СССР: в Кировоградском, Подольском, Орджоникидзевском и Красноуральском медеплавильном заводах, Южно-уральском никелевом и «Калбово», «Союзникельоворазведке», на крупнейших горнорудных

предприятиях Урала, Кривого Рога, шахтах Донбасса. Намечалась достаточно эффективная схема подготовки высококвалифицированных инженеров: институт - производственная практика - работа на промышленном предприятии [13].

В предвоенные годы выросла плеяда молодых преподавателей-казахов: М.Х. Мамыров - выпускник Московского горного института, Х.Т. Бектасов – выпускник МВТУ имени Баумана, М.Н. Азербайев – выпускник Московского геологоразведочного института и др.

В январе 1939 г. директором института назначается Андрей Иванович Коктов, выпускник Московского горного института. В 1939 г. состоялся выпуск первых 56 выпускников КазГМИ, среди них первая женщина, инженер – горняк Р.М. Мухамеджанова, будущий заслуженный деятель науки КазССР А.Ж. Машанов. В 1939 г. на работу в КазГМИ был принят профессор Хосров Кургинович Аветисян (1900-1954), известный ученый-металлург, доктор технических наук, профессор, член-корреспондент Академии наук Казахской ССР. Х.К. Аветисян является основоположником исследования плавких медных штейнов. Именно он создал магнитометрический метод, внедренный на медеплавильных заводах, позволяющий легко и быстро определить состав расплавленных в печи продуктов. Результаты его работы по гидрометаллургии джезказганских окислых руд нашли применение при решении вопросов, связанных с гидрометаллургией меди. В 1940 году было выполнено хозяйственных работ для промышленности на 318 тысяч рублей.

В 1941 г. институт подготовил 71 инженера, из них 24 закончили горный, 22 металлургический, 25 геологоразведочный факультеты. В годы Великой Отечественной войны коллектив института не остался в стороне и заявил о своей готовности встать в створой защитников Отечества. Добровольцами ушли на фронт директор института А.И. Коктов, секретарь партийной организации заместитель директора института М.Курмангалиев, 200 студентов, 22 преподавателя и 3 работника из учебно-вспомогательного персонала института.

Шестеро студентов и выпускников КазГМИ за проявленный героизм и мужество были удостоены высокого звания Героя Советского Союза – Муса Баймуханов, Максим Герасимович Губанов, Владимир Алексеевич Засядко, Николай Данилович Маркелов, Алексей Георгиевич Торопкин, Николай Иванович Ященко.

В августе, ноябре 1941 г. прибыло два эшелона, доставившие в КазГМИ студентов, профессоров и преподавателей, а также лабораторное оборудование Московского института цветных металлов и золота. Всего на соответствующие курсы объединенного института (название института Казахский горно-металлургический сохранилось) были зачислены около 250 эвакуированных студентов Московского института цветных металлов и золота, принято около 100 студентов, самостоятельно приехавших из родственных технических вузов западных районов страны. Все студенты МИЦМиЗа, поступившие в КазГМИ, зачислялись на государственную стипендию. Под жилье им были отведены помещения клуба, спортивного зала, часть общежития [14].

В 1941 г. образован четвертый по счету факультет Технологический (1941-1943 гг.), готовивший кадры по двум специальностям: «Технология цветных металлов и сплавов» и «Экономика производства цветных металлов». Были организованы две новые лаборатории: металловедения и термической обработки, литья и сплавов. Они использовали эвакуированное оборудование МИЦМиЗа и часть оборудования лабораторий КазГМИ. Создан специальный кабинет обработки металлов давлением.

В 1942 г. директором института назначен Израиль Яковлевич Брук, бывший директор Иркутского горно-металлургического института, выпускник Ленинградского горного института. Большое внимание И.Я. Брук уделял качеству образования. Под его руководством в вузе работали такие ученые как Н. И. Ахизер и А.И. Ахизер, П.С. Титов, С.И. Губкин, Г.О. Ерчиковский, А.С. Иловайский, В.Н. Трушлевич и другие, в трудное военное время много сделавшие для подготовки инженеров, успешного решения научно-исследовательских проблем и оказания институтом непосредственной научно-технической помощи предприятиям республики [15].

В 1942-1943 учебном году создается пятый факультет - Нефтяной, с двумя специальностями «Нефтепромысловое дело» и «Геология нефтяных месторождений». Факультет оказался нежизнеспособным из-за отсутствия в то время квалифицированных научно-педагогических кадров - специалистов по геологии и эксплуатации месторождений нефти. Он был закрыт в начале 1945-1946 учебного года, не сделав ни одного выпуска [16].

В 1943 году было выполнено хозяйственных работ для производства на 1088 тысяч рублей. За время войны кафедрами института выполнено 65 научно-исследовательских работ, из них было реализовано 48 и 10 работ были использованы при проектировании предприятий, было выполнено 6 изыскательских работ по геодезии и маркшейдерии.

Несмотря на тяжелое военное время, институт продолжал расширять научно-техническую платформу. Так, в 1943 году была проведена научно-техническая конференция работников цветной

металлургии Казахстана, где были обобщены научно-исследовательские работы специальных кафедр, а производственники обменялись опытом своей работы. На конференции участвовали представители Чимкентского и Лениногорского свинцовых заводов, Алтайполиметалла, Джекказганского комбината, Балхашского медьзавода и т.д. Заседание секции по обработке цветных металлов было проведено непосредственно на 517 заводе под руководством профессора, доктора Губкина С.И. [17].

Кафедрой горного факультета под руководством профессора, доктора Бричкина А.В. разработан оригинальный, простой и весьма эффективный метод извлечения забалансованных руд на Ачисайском свинцовом руднике. Разработанный метод обеспечивает дополнительное извлечение 40000 тонн свинца, потерянного в обрушении и в 1,5 раза экономичнее применяемого способа слоевого обрушения. Под руководством профессора Бричкина А.В. в 1943 году проведен переход Лениногорского рудника на способ слоевого обрушения, вместо ранее применяемого способа квадратных окладов с закладкой. Предложенный способ позволил повысить производительность рудника на 20-25%, снизил стоимость руды на 30% против существующей и позволил дать экономии свыше 2 миллионов рублей в год.

На законченном строительстве Текелийского свинцового рудника была рационализирована система разработки способом слоевого обрушения. Этот способ повысил производительность рудника на 15-20%, дал годовую экономию до 2,5 миллионов рублей и сократил потери свинцовой руды до 40 тысяч тонн в год.

Кафедра металлургического факультета под руководством профессора, доктора Стендера В. В. смогла успешно закончить исследование и организовать экспериментальную установку на Балхашском медьзаводе по использованию отработанного конвертерного газа для получения серной кислоты. При организации гидromеталлургического цеха на заводе экономия по серной кислоте достигла больших размеров.

Кафедра под руководством профессора, доктора Аветисяна Х.К. выполнила исследование по изысканию технологии кучного выщелачивания Коунрадских отвалных окисленных медных руд. При внедрении метода возможно извлечение дополнительно 300 тонн меди за летний сезон из непромышленных убогих руд.

Кафедры геодезии и маркшейдерии под руководством доцентов Курова и Лухтанова и с активным участием студентов старших курсов провели большие работы по маркшейдерским и геодезическим вопросам на рудниках Кельтемашат, Нарынколзолото, Текелистрой, обеспечивающие создание опорной сети и основной документации для горных пород.

В годы войны ученые института занимались улучшением технологических процессов производства и увеличением производительности отдельных агрегатов и установок. Вели борьбу с потерями в производстве цветных металлов, участвовали в пуске и апробации механизмов и устройств на новых цехах и заводах, занимались усовершенствованием транспорта и механизацией работ на рудниках, металлургических заводах и других промышленных предприятиях, работали над улучшением качества производства и использования новых видов сырья. На рудниках Ачполиметалла, Лениногорского комбината и Узбекистана составляли рациональные системы разработок, проектировали новые шахты, выполняли крупные топографические, геодезические и маркшейдерские работы, задания по геометризации недр, которые легли в основу правильной эксплуатации месторождений, подсчета запасов полезных ископаемых, дальнейшего развития поисково-разведочных работ и нового шахтного строительства. В тематике научных исследований института были и такие вопросы, как улучшение работы электростанций, использование электроаппаратуры и электроприводов на ТЭЦ Балхашского медеплавильного завода, Ачисайского полиметаллического комбината, в Алма-Ате, Чимкенте [18].

В 1944 году институт имел четыре факультета с семью специальностями, число студентов достигало 900 человек, штатных преподавателей 81 человек. Среди преподавателей 6 профессоров, из них 3 доктора технических наук, доцентов-кандидатов наук – 19 и доцентов – 10 человек. За десять лет своего существования КазГМИ дал стране 703 высококвалифицированных специалиста, из них 515 человек выпущены в годы Отечественной войны, с 1941 по 1944 гг. Среди выпускников 78 человек казахской молодежи. Институт выпустил 227 горных инженеров, 205 инженеров-металлургов, 213 инженеров-геологоразведчиков и гидрогеологов, 56 инженеров технологов и экономистов. Значительная часть выпускников была направлена на предприятия Казахстана.

Многие выпускники заняли руководящие должности: Полимбетов – первый секретарь Джекказганского райкома КП; Штифанов и Акжанов – инструктора Карагандинского обкома КП; Есенберлин, Ергалиев, Лобанов – инструктора ЦК КПК; Битанов – директор рудника Нарымолово и др. [19].

История становления и развития КазГМИ богата яркими событиями, выдающимися и интересными личностями, талантливыми педагогами и учеными. В то же время его становление как высшего учебного заведения происходило в неимоверно тяжелых условиях, это время жестоких репрессий и войны, время испытаний и трудностей.

Список использованной литературы:

1. ЦГА РК, Ф. 1972, Оп. 1, Д. 3.
2. ЦГА РК, Ф. 1972, Оп. 1, Д. 3.
3. ЦГА РК, Ф.1972, Оп. 1, Д. 3.
4. Там же.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.
10. ЦГА РК, ф.1972, оп. 1, д, 10.
11. Там же.
12. ЦГА РК, ф. 1972, ф. 1, оп. 6, д.1.
13. Давлетова Г.А., Салкынбек Д.И., Нуржанова А.М. КазНТУ. История образования, становления и развития. Учебное пособие. – Алматы: КазНТУ им. К.И. Сатпаева, 2015. – С.12.
14. Там же, с. 19.
15. Там же, с. 20.
16. 70 лет. Казахский Национальный технический университет имени К.И. Сатпаева. – Алматы: «Эверо», 2004. – С. 34.
17. ЦГА РК, ф. 1972, оп. 1, д. 53.
18. Давлетова Г.А., Салкынбек Д.И., Нуржанова А.М. КазНТУ. История образования, становления и развития. Учебное пособие. – Алматы: КазНТУ им. К.И. Сатпаева, 2015. – С. 22.
19. ЦГА РК, Ф. 1972, Оп. 1, Д. 53.

ӘӨЖ: 798.193
ГРНТИ 03.20.19

Б.С. Сайлан¹, М.М. Темірболат²

¹ т.ғ. докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнография факультетінің профессор,

² магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнография факультеті, Алматы қ., Қазақстан

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТА ҚАЗАҚСТАНДА ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРИ ҚҰРАМАЛАР

Аңдатпа

Ресми мәліметтер бойынша Орта Азия елдерінен соғысқа 3 миллион жауынгер қатысса, соның 1 миллион 366 мыңы қазақстандық екен. Ал соғысқа аттанған қазақстандық жауынгердің әрбір екіншісі, яғни тең жартысы майдан даласында қаза болған. Мақаланың хронологиялық шеңбері 1941-1945 жж. аралығын қамтиды. Негізгі қозғалған мәселелер екінші дүниежүзілік соғыста Қазақстанда жасақталған әскери құрамалардың ұйымдастырылуы және көрсеткен ерліктері жайында.

Кілт сөздер: Ұлы Отан, дивизия, батальон, взвод, рота, командир, атқыштар, фашизм.

Б.С. Сайлан¹, М.М. Темірболат²

профессор КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² магистрант, истории, археологии и этнографии КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы қ., Қазақстан

ВОИНСКИЕ ЧАСТИ СФОРМИРОВАННЫЕ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

По официальным данным, в войне приняли участие 3 миллиона воинов из Центральной Азии, в том числе 1 миллион 366 тысяч казахов. Каждый из казахских солдат, ушедших на войну, погиб на поле боя. Хронологический круг статьи 1941-1945 гг. интервал. Основными вопросами являются организация и целесообразность формирования воинских частей в Казахстане во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: Великая отечественная война, дивизия, батальон, взвод, рота, командир, винтовка, фашизм.

B.S. Sailan¹, M.M. Temirbolat²

¹professor of the department of history, archeology and ethnograph, Al-Farabi KazNU,

²master's student of the faculty archeology and ethnography

Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

MILITARY UNITS FORMED IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND WORLD WAR

Abstract

According to official data, 3 million warriors from Central Asia participated in the war, including 1 million 366 thousand Kazakhs. Each of the Kazakh soldiers, who had gone to the war, was killed in the battlefield. The Chronological Circle of Article 1941-1945 interval. The main issues are the organization and the feasibility of the military units formed in Kazakhstan in the Second World War.

Keywords: The Great Patriotic War, division, battalion, zvod, company, commander, rifle, fascis

Әділетсіздік негізінде құрылған Версаль-Вашингтон жүйесі 1929-1933 жылдары дүниежүзілік экономикалық дағдарыс қысымына шыдай алмай ыдырады. Европада ірі капиталистік мемлекеттер арасындағы қайшылықтар арта түсті. Монополистік топтардың қолдауымен өкімет басына келген фашистік күштер әлемді қайта бөлуге бел байлады. 30 жылдар басында соғысты жақтаушы елдердің саны санаулы ғана болды. Соғысты жақтамайтын елдердің орасан көп болуына қарамастан, олардың ой-пікірлері, үміті іске аспай қалды. Әлемдегі тыныштықты бұзып дүниежүзін қайта бөлуді көздеген мемлекеттер қатарына Германия, Италия, Жапония кірді. Дүниежүзін жаңа бөліске салуы көздеген қарулы көтерілісте Жапония І-ші бастады. 1933 жылы 27 наурызда Жапония Ұлттар Лигасынан шығып, жаңа басқыншылық әрекеттерге әзірленді. Қиыр шығыста, соғыс ошағы пайда болды. Германиядағы билік фашистік, ұлтшылдық, социалистік жұмысшы партиясының ықпалына көшкені, Европа дәл ортасындағы халықаралық қатынастарды күрт шиеленістірді. Партия төрағасы Гитлер өз еңбектерінде сөйлеген сөздерінде Германияның қолын шырмаған Версаль-Вашингтон келісімдерін бұзып, Германияны қайта көтеріп, әлемді қайта бөлісіп, Германия империясын жандандыру пікірін жасырмай, ашық жариялады. Европаны коммунизм қаупінен құтқару деген жалған ұранмен КСРО-ға қарсы соғыс жорығын ұйымдастыруды көздеді. Германияның ең басты міндеті, Версаль шарттарының соғыс баптарын қайта қарап, Германияны қаруландыру дәрежесіне келтіру болды. Басқыншылыққа жол ашып өз әрекеттерін жеңілдету үшін, Германия 1933 жылы 14 қазанда Ұлттар Лигасының мүшелігінен бас тартты. 1936 жылы наурыз айында, Германия әскерлері Рейн аймағына басып кірді. 30 жылдар ортасында Италия, Африка шеңберіндегі отарларды өзгерту талаптары ашық білдіре бастады. Италияның фашистік диктаторы Муссолини Африка елдерін бағындырып, Жерорта теңізінің, Италияның ішкі теңізіне айналдыруды армандайтын. Әлемді жаңа бөлісудегі мақсаттарды бірдей мемлекет айқындайтын олардың өзара әскери одақ құруды тездетті. Басында фашистік мемлекет жақындасты. 1936 жылы қазанда Германия мен Италия арасына «Берлин және Рим» белдігін құру туралы келісімге қол қойылды. 1936 жылы Германия мен Жапония арасында одақ құрылды. 1937 жылы оларға Италия қосылды. Берлин, Токио, Рим одағы құрылды. 1937 жылы наурызда Германия әскерлері Австрияны басып алды. 1939 жылы сәуір, мамыр айларында Англия, Франция, КСРО мемлекеттері Мәскеуде кездесіп басқыншылық бола қалса өзара келісімге қол қойды. 1939 жылы 1 қыркүйекте Германия Польшаны басып алды. Осылайша ІІ-ші дүниежүзілік соғыс басталды.

Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанда жасақталған ұлттық әскери құрамалар жөнінде тарихшы, академик М.Қозыбаев: «Ұлы Отан соғысы жылдарында ұлттық республикаларда ұлттық-әскери құрамалар құрылғандығы белгілі. Алайда, олардың басым көпшілігі соғыста дұрыс пайдаланбады. Ал кейбір атты әскери құрамалар танкілерге қарсы шығып, жауған оқтың астында бірден жоқ болып кетті. Бұл бір жағынан халқымызға көрсетілген сенімсіздік болса, екінші жағынан тағдыр салған зобалан еді. Өйткені мұндай әскери құрамаларға жаңа ғана өркендей өсіп жетіле бастаған зиялы қауымның өкілдері алынғанды. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ сақарасының 1 миллион 900 мың адам әскери және еңбек майданына мобилизацияланды. Бұл халықтардың төрттен бірі еді», - деп жазған болатын. Негізінде олар еріктілер қатарынан жасақталып майданға кеткенше республика бюджеті мен халық жарнасына қамтамасыз етілді. Бұл құрамалар соғыс басталысы мен іле-шала жасақталып, жедел түрде әскери дайындықтан өтіп, майданға жөнелтілді. Ұлттық құрамаларды жасақтау туралы бастаманы соғыстың алғашқы қатарлы кезеңінде одақтас республикалар халық комиссариаттары көтерген болатын. Осыған орай, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1941 жылғы 13 қарашада аулысы қабылданған еді.

1941 жылы 22 маусымда фашистік Германияның әскерлері Кеңестер Одағына соғыс жарияламастан тұтқиылдан басып кірді. Осылайша, 4 жылға немесе 1418 күнге созылғалы Отан соғысы басталды. Бұл соғыс Кеңес Одағы үшін бұрын-соңды бастан кешкен барлық соғыстардың ішіндегі ең ауыры болды. Соғыс елді біртұтас жауынгерлік лагерьге айналдыруды, бүкіл экономика мен кеңес халқының күш-жігерін майдан мүддесіне, жауды жеңу мақсатына жұмылдыруды талап етті. Қазақстан еңбекшілері бұл міндетті толығымен қолдады.

Соғыстың басталған алғашқы күндері-ақ өткен жиындарда халық соғысқа бару ниеттерін білдіре бастады. Қызыл Армияның қатарына өз еріктерімен баратындықтары туралы қалалық және аудандық әскери комиссариаттарға мыңдаған арыздар түсе бастады. Жас жігіттер мен қыздар, аға буын өкілдері қолдарына қару алып, майданға аттана бастады.

Еліміздің Қарулы Күштерін жедел толықтыру, жаңа құрамалар жасақтау сол кездегі басты міндеттердің бірі болды. Әскери міндеттілердің шақыру пунктеріне келуі жоғары патриоттық өрлеу жағдайында өтіп жатты. Қазақстанда Қызыл Армияның ірі құрамалары Алматы, Жамбыл, Ақмола, Петропавл, Семей және басқа қалаларда жасақталды. Олардың арасында 238, 316-дивизиялармен қатар, 310, 312, 314, 387, 391-атқыштар дивизиялары болды. 1941 жылдың аяғына дейін тағы бір дивизия және үш бригада - 74, 75-теңіздік атқыштар және 39-курсанттық атқыштар бригадалары құрылды.

КСРО-ға қарсы соғыс жоспарын жасағанда фашистік Германияның стратегтері Кеңес Одағының астанасын басып алуға басты мән берді. «Бұл қаланы басып алу, - деп атап көрсетілді «Барбаросса» жоспарында, - саяси жағынан да шешуші табыс деген сөз» [1, 211-213 бб.]

Мәскеуді неғұрлым тез арада басып алуды Гитлер соғыстың тағы да жеңістің кілті деп білді. Міне, сондықтан да Мәскеуге қарай вермахтың ең негізгі күштері бағыттанып, ең маңызды, шешуші шайқастар басталды.

Мәскеу түбіндегі шайқаста Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар ерекше ерлік көрсетті. Олардың бірі - 316 атқыштар дивизиясы болатын. Дивизияның құрамында Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарының, ішінара Қырғызстанның еңбекшілері де болды. Дивизияның командирі болып, аты аңызға айналған 25-Чапаев дивизиясының қатарында шайқасқан генерал-майор И.В. Панфилов тағайындалды. Дивизия өлімдері қысқа мерзім ішінде әскери даярлықтан өтіп, 1941 жылдың 18 тамызында майданға аттанды.

316-атқыштар дивизиясы алғашқыда солтүстік-батыс бағытқа жөнелтіліп, кейіннен қалыптасқан жағдайға байланысты Мәскеуді қорғауға жіберілді. Волоколамск түбіндегі ұрыста дивизия ерекше көзге түсті. Алты күн бойы жаудың үздіксіз шабуылдарына тойтарыс бере отырып, 80-ге дуық танкісін қиратты және мыңдаған солдаттар мен офицерлерінің көзін жойды.

Дивизия өзінен төрт есе басым жаумен кескелескен ұрыстар жүрзіп, жаудың екінші танк, 29-механикаландырылған, 11 және 110-шы жаяу әскер дивизияларын тас-талқан етті [2, 49 б.]

316-атқыштар дивизиясы 1941 жылы 17 қарашада майдан даласындағы әскери міндетін абыройлы атқарғаны үшін КСРО Жоғары Кеңес Президиумының шешімімен Қызыл Жұлдық орденімен марапатталып, сол күні Қорғаныс Халық Комиссариатының бұйрығымен 8-ші гвардиялық дивизия болып қайта құрылды.

Дивизия соғыс жылдарында жаудың 43 ұшағын, 387 танкісін, 451 қаруын, 828 пулеметі мен басқа да көптеген қаруы мен соғыс техникасын қолға түсірді. 1941-1945 жылдары неміс-фашист басқыншыларына қарсы шайқастардағы ерлігі үшін құраманың 14 мыңнан астам солдаттары, сержанттары мен офицерлері көптеген ордендермен және медальдармен марапатталған [3, 96 б.]

1941 жылғы шілде-тамыз айларында Ақтөбе облысында 312-атқыштар дивизиясы құрылды. Дивизияның құрылуы жөніндегі комиссияны облыстық партия комитетінің бірінші секретары Я.П. Иночкин, облыстық атқару комитетінің председателі М.С. Арменков, облыстық әскери комиссар С.Д. Алексеев басқарды. Дивизияны құру үшін оның командирі полковник

А.Ф. Наумов және комиссар Я.Э. Сировский күндіз-түні еңбек етті. Дивизияның құрамында партия және комсомол органдарының жауапты қызметкерлері жіберілді. Әскери құрамның үштен бірін қазақтар құрады. Сонымен қатар дивизияда орыстар, украиндар, белорустар, өзбектер, түркімендер, татарлар және басқа да ұлт өкілдері болды. Дивизияны Ақтөбе облысының колхоздары мен совхоздары машинамен, азық-түлікпен, т.б. керек-жарақпен қамтамасыз етіп отырды

312-дивизия Панфилов дивизиясы сияқты, Москва түбіне, Малоярославец қорғаныс шебіне жіберілді. Бұл жерде қазақстандық құрама Малоярославец қорғаныс учаскесінің шағын гарнизонымен бірлесе отырып, жаудың 57-моторлы корпусының шабуылына тойтарыс берді. Дивизия командирі А.Ф. Наумов осы Малоярославец соғыс учаскесінің бастығы болып тағайындалды. Дивизия алғаш рет 1941 жылдың 12

казанында ұрыс жүргізді. Москваға қарай ентелеген күші басым жауға қарсы ұрыстарда асқан ерлік көрсеткен дивизияның 53 жауынгері ордендермен және медальдармен наградталды.

312-ші дивизияның жауынгерлік жолы әрі қысқа, әрі даңқты болды. Дивизия күші азайған соң 1941 жылдың желтоқсанында 53-атқыштар дивизиясының 12-атқыштар полкі болып қайта құрылды [1, 229 б.].

1941 жылдың күзінде Ақмола қаласында 387-атқыштар дивизиясы құрылды. Дивизия құрамына Ақмола облысының және Қарағанды, Қостанай облыстарының тұрғындары енді - Дивизияның командирі полковник М.С. Сущенко болды. Бұл дивизияда Мәскеуді қорғауға қатысты, кейін Сталинград майданын жіберілді. Жауынгерлік жорығын Праганы азат ету жолындағы ұрыста аяқтады [1, 232 б.].

1941 жылы желтоқсанда Қызылордада әскери теңізшілер мен Қазақстан еңбекшілерінен 74-дербес теңіздік атқыштар бригадасы жасақталды. Бұл бригаданың құрамында Батыс Қазақстан облыстарының тұрғындары да енгенді. Командирі генерал-майор С.В. Лищенко, әскери комиссары С.Г. Биберин болды. Бригада 1942 жылы 29 қаңтарда Старая Руссаның шығысында алғаш рет ұрысқа кірді. Шечково, Чапово, Тулитово елді мекендерін азат етті. Жаудың ірі күшін тежей отырып, біздің әскерилердің немістің 16-армиясын қоршауға алуына қатысты.

Қысқы және көктемгі шайқастарда 74-бригада Пала станциясының түбінде және Рамушев маңында жаудың 3 мың офицері мен солдаттының көзін жойды. 1942 жылы шілде айында құрама резервке шығарылып, 292-атқыштар дивизиясы болып қайта құрылды. 1942 жылы қыркүйектен бастап Сталинград түбінде Ганьшино, Берячи, тағы басқа елді мекендер үшін аса ауыр қорғаныс және қарсы шабуыл ұрыстарын жүргізген дивизия Паулос армиясын қоршауға және оны жоюға басынан аяғына дейін қатысты. Сталинград шайқасы аяқталған соң дивизия таратылып, әскери күші майданның басқа құрамаларына қосылды [1, 234-235 бб.].

1941 жылы тағы да бір құрама 74-теңіздік атқыштар бригадасы құрылып, оның командирі полковник С.В. Лищенко болды. Бұл бригада Ленинград жерінде қаһармандықпен шайқасып, Куряндияға дейін барған. Қазақстан жерінде құрылған атқыштар бригадаларының бірі Оралда құрылған 152-атқыштар бригадасы. Бригаданың командирі полковник Рогаткин, ал комиссары С.Мартынов болды. Бригада 1941 жылдың соңы мен 1942 жылдың басында құрылып, Сталинград майданындағы 28-армия қатарында соғысты. Дивизия Мелитополь, Днепрден Молочная өзені бойымен Азов теңізіне дейін өтетін шептердегі ұрыстарда ерекше көзге түскен. Он бес күннің ішінде дивизия фашистермен шабуылын тойтарып, Молочная өзеніндегі қаһармандық шайқасы үшін «Мелитополь дивизиясы» құрметті атағын алды. Ерлік көрсеткен қатардағы жауынгерлер А.Найманбаев, сержант Ж.Сәдуақасов, тағы басқалар болды.

Дивизияның 1200 жауынгері ерлігі мен батырлығы үшін ордендермен және медальдармен наградталды. Жеңіс күнін дивизия Чехословакия астанасының солтүстігіндегі Будине Костелец ауданында қарсы алды [1, 283 б.].

1941 жылдың 13 қарашасындағы Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің жоспары бойынша 4 жекелеген ұлттық атқыштар бригадасы құрылуы тиіс еді. Осыған сәйкес 1941 жылдың 17 қарашасында Ақтөбе облыстық партия комитетінде «Ақтөбе облысында ұлттық атқыштар бригадасын жасақтау» турасында мәселе қаралып, 101-ші ұлттық әскери құрама құру туралы шешім қабылданды.

Бригада құрамына негізінен Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Гурьев және Қызылдорда облыстарының қазақ жастары енді. Сонымен қатар, Алматы, Шымкент, Семей, тағы басқа облыстардан да келгендер аз болған жоқ. Тек Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарынан ғана бұл бригадаға 2485 қазақ жігіті келді [4, 58 п.]. Ұлттық құраманы Ақтөбе облысының еңбекшілері жабдықтады. Бригада командирі болып полковник С.Я. Яковленко тағайындалды.

Толық емес мәліметтерге қарағанда, бір ғана 101-ұлттық дербес атқыштар бригадасы жауынгерлері 160 елді мекенді азат еткен, жаудың 3 жаяу әскер полкі мен 5 батальонын талқандаған, 9000-нан астам солдатты мен офицерін, көптеген қару-жарағын, әскери техникасын жойған.

1944 жылғы шілде айында 101 - ұлттық дербес атқыштар бригадасы таратылып, оның бөлімдері 47 және 90 атқыштар дивизияларының құрамымен біріктірілді [5, 24-26 бб.].

Соғыстың алғашқы кезеңінде Қазақстаннан барлығы 14 атқыштар және атты әскер дивизиясы, 6 бригада жасақталып, майданға аттандырылды. Кейіннен 6 артиллериялық және авиациялық полкі, 12 құрылыс, 2 автобатальон, 7 автоматшылар батальоны құрылды. Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар мен бөлімдер тамаша ерлік үлгілерін көрсетті. Олардың бесеуі «гвядиялық дивизия» деген құрметті атаққа ие болса, соғыстың басынан аяғына дейін қазақстандық 9 дивизия өзгермей сақталды. Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар мен бөлімдер өздерінің жауынгерлік ерлік жолдарымен арқылы майдан талабына жауап беретіндей қуатты құрамалар болғанын көрсетті.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов Қ., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы: Білім, 1999. – 319 б.
2. Қозыбаев М. Ұлы ерлік. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 156 б.
3. Боздақтар. Жинақтама том. – Алматы: 1995. – 480-б.
4. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты. 13-қор, 10-тізбе, 308-іс.
5. Бекішев Х. Батальон, алға! – Алматы: Қазақстан, 1985. – 24-26 об.

УДК 94 (470+574) «1941/1945»
ГРНТИ 03.91.01

Асырбеков М.Х.¹, Такижбаев А.А.², Такижбаева Н.З.³

¹учитель истории 1-й категории, КГУ ОШ №70,

г. Алматы, Казахстан

²переводчик, г. Алматы, Казахстан

³канд.ист.наук, доцент, г. Алматы, Казахстан

СТРЕЛКОВЫЕ БРИГАДЫ КРАСНОЙ АРМИИ СССР В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941 – 1945 гг.

Аннотация

Указано время создания СССР и его состав по Конституции СССР 1936 г. в редакции от 1 марта 1941 г. Говорится об официальном сообщении советскому народу о нападении нацистской Германии на Советский Союз и начале отечественной войны, а также об образовании Ставка Верховного Командования и Государственного Комитета Оборона СССР. Рассмотрен состав Вооруженных сил СССР, Красной Армии, Действующей Армии. Приводятся рассекреченные документы, носящие гриф «Секретно» и «Совершенно секретно». На их основе показана необходимость создания стрелковых бригад как более мобильных формирований. Представлено Постановление ГКО от 13 ноября 1941 г. «О формировании национальных войсковых соединений». Показана их обеспеченность автотранспортом и гужевым транспортом, продовольствием и фуражом. Отмечается слабая обученность поступающих в действующую армию, а также прекращение формирования новых дивизий и бригад. Приводится Постановление ГКО от 29 июля 1942 г. о реорганизации отдельной стрелковой бригады и её составе. Говорится о формировании женской добровольческой стрелковой бригады. Отмечается, что к лету 1943 года, после окончательного перелома в войне, большая часть стрелковых бригад была переформирована в стрелковые дивизии. Представлена боевая характеристика 100-й Отдельной стрелковой бригады начальнику Штаба 3-й ударной армии

Приводятся архивы, где имеются рассекреченные документы Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Выражается уверенность в необходимости раскрытия героических страниц прошлого и страны, и истории каждой семьи. Утверждается: «То, что выпало на плечи наших предков, забывать никогда нельзя!»

Ключевые слова: СССР, Красная Армия, Великая Отечественная война, бригада, стрелковая бригада, формирование национальных войсковых соединений, 100-я стрелковая бригада, рассекречивание архивных документов

М.Х. Асырбеков¹, А.А. Такижбаев², Н.З. Такижбаева³

¹1-санатты тарих пәнінің мұғалімі, ММО ОМ №70, Алматы қ., Қазақстан

²аудармашы, г. Алматы, Қазақстан

³т.ғ.к., доцент, Алматы қ., Қазақстан

КСРО ҚАРСЫ БАРЛЫҒЫНЫҢ БІРГЕ ҚАЛДЫҚТАРЫ 1941-1945 жж. ҰЛЫ ПАТРИОТТЫҚ СОҒЫС

Аңдатпа

КСРО-ның 1941 жылғы 1-наурызда түзетілген 1936 жылғы Конституциясына сәйкес КСРО-ның құрылу және оның құрамы көрсетілген. Совет халқына Совет одағында нацистік Германия мен Отан соғысының басталуына, сондай-ақ Жоғарғы колбасшылығы мен КСРО Мемлекеттік комитетінің штабын қалыптастыру туралы шабуыл туралы кеңесте айтылған. КСРО Қарулы Күштерінің, Қызыл Армияның, Армияның құрамы қарастырылды. Мойынға «құпия» және «жоғарғы құпияны» ұсынатын құпия құжаттар

бар. Олардың негізінде мылтық бригадаларын жасаудың қажеттілігі мобильді құрылымдар ретінде көрінеді. 1941 жылғы 13 қарашадағы «Ұлттық әскери бөлімдерді қалыптастыру туралы» Мемлекеттік қорғаныс комитетінің қаулысы. Олардың автокөлікпен және жылқы көлігімен, тамақпен және жеммен қамтамасыз етуі көрсетілген. Әскерге әлсіз оқу, сондай-ақ жаңа бөлімшелер мен бригадаларды қалыптастыруды тоқтату бар. 1942 жылғы 29 шілдедегі Мемлекеттік қорғаныс комитетінің жеке винтовик бригадасын қайта құру және оның құрамын өзгерту туралы шешімі берілді. Әйел ерікті мылтық бригадаларын құру туралы мәселе. 1943 жылдың жазында, соғыста соңғы үзілістен кейін, жаяу әскер бригадаларының көпшілігі жаяу әскер бөлімшелері болып қайта құрылды. 100-ші жеке рейдтік бригаданың жауынгерлік өнімділігі 3-шок әскерінің штаб бастығына ұсынылды. 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарында Қызыл Армия мен Әскери-теңіз күштерінің құпия құжаттары бар мұрағаттар бар. Ол өткен және елдің ерлік беттерін және әр отбасының тарихын жариялау қажеттігіне сенімді. «Біздің ата-бабаларымыздың иығына түсіп қалған нәрсе неге ұмытып кетесіз!» - деп айтылады.

Түйін сөздер: КСРО, Қызыл Әскер, Ұлы Отан соғысы, бригадасы, мылтық бригадасы, ұлттық әскери бөлімдерді қалыптастыру, 100-ші атқыштар бригадасы, мұрағаттық құжаттарды құпияландыру.

M.X. Assyrbekov¹, A.A. Takizhbayev², N.Z. Takizhbayeva³

¹*Almaty, Kazakhstan 2 history teacher of the 1st category, MGA PS № 70, Almaty, Kazakhstan*

²*translator, Almaty, Kazakhstan*

³*Candidate of Science, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan*

SHOOTING BRIGADES OF THE RED ARMY OF THE USSR IN THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941-1945

Abstract

There is an indicated time of the USSR creation and its structure, according to the Constitution of the USSR in 1936 and amended on March 1, 1941. It is said about the official announcement to the Soviet people about the attack of Nazi Germany on the Soviet Union and the beginning of the Patriotic War, as well as about the formation of the Headquarters of the Supreme Command and the USSR's State Committee of Defense. It is considered the structure of the Military Forces of the USSR, the Red Army, and the Army itself. There are declassified documents bearing the neck "Secret" and "Top Secret". On this basis, the necessity to create rifle brigades like more mobile formations is shown. There is a Resolution of the State Defense Committee on November 13, 1941, "On the formation of national military units" was submitted. The provision with motor transport and horse-drawn transport, food and fodder is shown. There is a weak training coming into the army, as well as the termination of the formation of new divisions and brigades. The Resolution of the State Defense Committee of July 29, 1942 on the reorganization of a separate infantry brigade and its composition is given. It is said about the formation of a female voluntary rifle brigade. It is noted that by the summer 1943, after the final break in the war, most of the infantry brigades had been reorganized into infantry divisions. There is a combat performance of the 100th Separate Rifle Brigade to the Chief of Staff of the 3rd Shock Army presented. There are archives that the documents of the Red Army and Navy declassified during the period of the Great Patriotic War of 1941-1945. The confidence is expressed in the need to disclose the heroic pages of the past of the country, and the history of each family. It is stated: "What fell on the shoulders of our ancestors, you can never forget!"

Keywords: the USSR, Red Army, The Great Patriotic War, brigade, rifle brigade, formation of national military units, 100th Infantry Brigade, declassification of archival documents

СССР – Союз Советских Социалистических республик, – это союзное государство, созданное 30 декабря 1922 г. Его образовали четыре республики – РСФСР (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика), УССР (Украинская Советская Социалистическая Республика), БелССР (Белорусской Советской Социалистической Республики), ЗСФСР (Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика). Накануне Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. в состав СССР входило уже 16 республик: Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика, Украинской Советская Социалистическая Республика, Белорусская Советская Социалистическая Республика, Азербайджанская Советская Социалистическая Республика, Грузинская Советская Социалистическая Республика, Армянская Советская Социалистическая Республика, Туркменская Советская Социалистическая Республика, Узбекская Советская Социалистическая Республика, Таджикская Советская Социалистическая Республика, Казахская Советская Социалистическая Республика, Киргизская Советская Социалистическая Республика, Карело-Финская Советская Социалистическая Республика, Молдавская

Советская Социалистическая Республика, Литовская Советская Социалистическая Республика, Латвийская Советская Социалистическая Республика, Эстонская Советская Социалистическая Республика [1].

Нацистская Германия, вторгшаяся на советскую территорию 22 июня 1941 г., рассчитывала, что Советский Союз не сможет защитить себя. Однако Гитлер и его сателлиты в лице Венгрии, Италии, Румынии, Словакии, Финляндии, Хорватии, просчитались. СССР смог защитить не только себя от агрессора, но и весь мир от коричневой чумы, каким являлся фашизм в годы Второй мировой войны 1939-1945 гг.

Официальное сообщение советскому народу о нападении нацистской Германии на Советский Союз и начале отечественной войны сделал народный комиссар иностранных дел В.В. Молотов, выступив по радио 22 июня 1941 г. От лица руководства страны он выразил уверенность, что Красная Армия и весь советский народ вновь поведут победоносную отечественную войну за Родину, за честь, за свободу. Выступление заканчивалось словами, которые сразу стали крылатыми: «Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами!» 22 июня Президиум Верховного Совета СССР объявил всеобщую мобилизацию. С 23 июня 1941 года в армию призывали военнообязанных от 1905 по 1918 год рождения включительно [2]. С этого же дня была образована Ставка Верховного Командования, а 30 июня 1940 г. был Государственный Комитет Обороны СССР (ГКО, ГКОО). ГКО стал высшим чрезвычайным партийно-государственным органом, его постановления имели силу законов военного времени и были обязательны для государственных, партийных, хозяйственных органов, общественных организаций. Принятые документы рассылались непосредственным исполнителям: наркомам, первым секретарям ЦК компартий союзных республик, крайкомов, обкомов (если им давались конкретные указания), уполномоченным ГКО. Особенно большое внимание уделялось формированию новых частей и соединений Красной Армии, назначению руководящих кадров на фронте и в тылу и многим другим вопросам [3].

Вооруженные силы СССР в годы Великой Отечественной войны подразделялись на составные части, которые имели названия «Красная Армия» («КА») и «Военно-Морской Флот» («ВМФ»). При этом Красная армия – официальное наименование видов вооружённых сил РСФСР/СССР с 10 (23) февраля 1918 г. по 25 февраля 1946 г. – разделялась на сухопутные, морские и воздушные силы. И по составу, т.е. родам войск и спецслужб, была представлена так: пехота, артиллерия, конница, автобронетанковые войска, военно-воздушные силы, инженерные войска, химические войска, войска связи, автомобильные войска, железнодорожные войска, дорожные войска, трудовая армия. В годы Второй мировой войны пехота оставалась самым многочисленным родом войск, выполнявшим наиболее тяжкую и ответственную боевую работу. На период войны вооруженные силы СССР были представлены Действующей армией (ДА), т.е. теми войсками КА, которые вели боевые операции или их обеспечивали (в отличие от другой части вооружённых сил государства, находящейся в тылу). ДА делилась на фронты. Фронты, в свою очередь, делились на армии, в которые входят войсковые соединения: стрелковые и кавалерийские корпуса, стрелковые и кавалерийские дивизии, танковые, авиационные бригады и отдельные части (артиллерийские, авиационные, инженерные и прочие) [4].

В целях усиления действующей Армии ГКО 08 июля 1941 г. принял постановление «О формировании дополнительных стрелковых дивизий», подписанное председателем ГКО И.Сталиным. В Постановлении говорилось, что Народный комиссариат обороны (НКО) обязан сформировать дополнительно 56 стрелковых дивизий [с.д.] нормального состава, но временно с одним артиллерийским полком, общей численностью 13200 человек каждая и 10 кав.дивизий [кавалерийских дивизий; к.д.]. Дивизии формировать за счет ресурсов запаса до 45 лет, конского состава, обоза и упряжи областей шести военных округов. Формирование дивизий в Средне-Азиатском военном округе (САВО) произвести за счет свободных от приписки ресурсов преимущественно в северных районах Казахстана - 4 с.д. Вызов военнообязанных запаса Уральского военного округа и САВО произвести персональными повестками. К формированию дивизий приступить с 9 июля 1941 г. и полностью закончить укомплектование людьми и лошадьми к 1 августа 1941 г. с тем, чтобы не менее 28 с.д. и 6 к.д. были сформированы не позже 28 июля [5].

15 сентября 1941 г. ГКО принимает постановление (с грифом «Совершенно секретно») «О призыве военнообязанных, пользующихся отсрочками по мобилизации, и граждан 1922 года рождения». В нем говорится: «Разрешить НКО: а) призвать в ряды Красной Армии 600000 человек из числа пользующихся отсрочками от призыва по мобилизации военнообязанных рядового и младшего начальствующего состава запаса первой категории в возрасте не старше 37 лет по Наркоматам, согласно прилагаемого расчета; б) призвать в соответствии со статьями 14-й и 15-й Закона о всеобщей воинской обязанности в период с 18 сентября по 15 октября с.г. в ряды Красной Армии граждан 1922 г.р. 2. Призыв по пункту «а» статьи 1-й настоящего постановления не распространяется на военнообязанных рядового и младшего

начальствующего состава запаса, занимающих должности: а) руководителей предприятий и учреждений, инженерно-технических работников производства, мастеров и квалифицированных рабочих с шестого разряда и выше; б) всех рабочих с пятого разряда и выше, непосредственно занятых на производстве самолетов, танков, моторов, всех видов стрелкового и артиллерийского вооружения и боеприпасов; в) преподавателей высших учебных заведений, научно-исследовательских институтов и научных работников; г) подъемных рабочих шахт, дающих коксующие и газовые угли, машинистов врубовых машин, забойщиков и запальщиков; д) паровозных машинистов, их помощников, паровозных кочегаров и диспетчеров службы движения и связи. ... 7. Военнообязанных, призванных по настоящему постановлению, полностью обратить на укомплектование стрелковых, кавалерийских дивизий, танковых бригад, лыжных полков, воздушно-десантных частей и других формирований. 8. Всю работу по настоящему постановлению ... закончить к 15 октября с.г.» [6].

Кроме того, для всех граждан СССР мужского пола в возрасте от 16 до 50 лет с 1 октября 1941 г., согласно постановлению ГКО от 17 сентября 1941 г. «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР», вводилось обязательное обучение военному делу. Обучение должно было осуществляться вневойсковым порядком без отрыва лиц, привлеченных к прохождению военного обучения, от работы на фабриках, заводах, в совхозах, колхозах, учреждениях. Дни и часы занятий по военной подготовке устанавливались военкоматами с таким расчетом, чтобы не нарушать нормальный ход работы предприятий и учреждений и не наносить ущерба производству. Военное обучение проводилось по 110-часовой программе. В постановлении говорилось, что при прохождении военного обучения особое внимание обратить на строевую подготовку, овладение винтовкой, пулеметом, минометом и ручной гранатой, на противохимическую защиту, рытье окопов и маскировку, а также на тактическую подготовку одиночного бойца и отделения. Окончившим курс обязательного военного обучения военнообязанным запаса делать отметку в военном билете, а допризывникам выдавать соответствующее удостоверение и брать их в военкомате на учет, как прошедших обязательное военное обучение. В первую очередь к военной подготовке привлекались допризывники 1923 и 1924 годов рождения и военнообязанные запаса из числа необученных в возрасте до 45 лет. Организация обязательного военного обучения граждан СССР возлагалась на Наркомат Обороны и его органы на местах. В составе Наркомата Обороны было образовано Главное Управление всеобщего военного обучения (Всеобуч), в военных округах, в областных (краевых и республиканских) военкоматах имелись отделы Всеобуча, а в райвоенкоматах – 2-3 инструктора Всеобуча [7].

03 октября 1941 г. ГКО принимает постановление «О формировании стрелковых дивизий», согласно которому фронтам и военным округам необходимо сформировать: Дальневосточный фронт - три стрелковых дивизии - 204, 205 и 208 с.д. по штату 04/600 численностью каждая 11500 чел.; Забайкальский фронт - две стрелковых дивизии - 209 и 210 с.д. по штату 04/600 численностью каждая 11500 чел.; САВО - одну стрелковую дивизию - 213 с.д. по штату 04/600 численностью 11500 чел.; Харьковскому военному округу одну стрелковую дивизию - 216 с.д. - по штату 04/600 численностью 11500 чел.; Юго-Западному фронту одну стрелковую дивизию - 253 с.д. - по штату 04/600 численностью 11500 чел. Обеспечение формируемых стрелковых дивизий стрелково-пулеметным, артиллерийским и другим вооружением и обмундированием произвести за счет ресурсов соответствующих фронтов и округов [8].

Тяжелая обстановка на фронте осложняла создание большого количества стрелковых дивизий. Поэтому возникла необходимость в создании стрелковых бригад, как более мобильным формированиям, о чём говорилось в постановлении ГКО от 14 октября 1941 г. «О формировании стрелковых бригад». Согласно этому постановлению необходимо было к 28 октября 1941 г. сформировать 50 отдельных стрелковых бригад в следующих Военных Округах: УрВО [Уральский военный округ] - 5 бригад, СКВО [Северо-Кавказский военный округ] - 6 бригад, ОрВО [Орловский военный округ] - 5 бригад, ХВО [Харьковский военный округ] - 4 бригад, МВО [Московский военный округ] - 6 бригад, СибВО [Сибирский военный округ] - 5 бригад, САВО - 7 бригад, АрхВО [Архангельский военный округ] - 2 бригады, ПриВО [Приволжский военный округ] - 10 бригад. Согласно Приказу Народного комиссара обороны СССР И. Сталина, в САВО, в частности, были созданы 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40-ю отдельные стрелковые бригады. В дополнение к постановлению от 14.10.41 ГКО принял Постановление от 18.10.41, в котором постановил сформировать к 15.11.41 25 отдельные стрелковые бригады в следующих военных округах: УрВО - 5 бригад, ПриВО - 4 бригад, СибВО - 5 бригад, САВО - 2 бригад, СКВО - 9 бригад. На укомплектование этих бригад обратить 35000 моряков, 40000 выздоравливающих после ранений бойцов и младших командиров, 10000 коммунистов, прошедших военную школу, и 25000 рядового и младшего

начсостава, прошедшего нормальную двух-трехлетнюю службу в армии из числа разбронированных из народного хозяйства [9].

Бригада (фр. *brigade* – *отряд, команда*) – формирование, наименьшее тактическое соединение в вооружённых силах многих государств мира. По боевому составу занимает промежуточное положение между полком и дивизией. Встречается практически во всех видах вооружённых сил, родах войск и специальных войск. В целом в период Второй мировой войны бригады различного назначения входили в состав действующих армий всех государств обеих коалиций и как форма организации тактического соединения оказались рациональными. Среди 89 бригад, указанных в Википедии в категории «Стрелковые бригады СССР во время Великой Отечественной войны», были такие: стрелковая бригада, отдельная стрелковая бригада (в т.ч. 1-я отдельная женская добровольная стрелковая бригада, бригада морской пехоты, морская стрелковая бригада, лыжная бригада, лёгкая стрелковая бригада, гвардейская стрелковая бригада, особая бригада морской пехоты Балтийского флота, горнострелковая бригада, 1-я гренадёрская бригада, гвардейская морская стрелковая бригада, курсантская стрелковая бригада, отдельная морская стрелковая бригада, Отдельная курсантская бригада военно-морских учебных заведений Балтийского флота. Среди них количественно больше всего приходилось на стрелковые бригады, морские стрелковые бригады, бригады морской пехоты. Бригада включается в состав более крупного соединения или объединения. В случаях, когда бригада входит в состав объединения, как и в аналогии с отдельными частями, ей может быть присвоен статус отдельная. В 1942 впервые были созданы мотострелковые бригады (мсбр) [10].

Согласно Постановлению от 22.10.41 г. ГКО утвердил организацию отдельных стрелковых бригад в следующем составе:

№№	Наименование частей и подразделений	Численность
1	Управление стрелковой бригады	58 чел.
2	Три стрелковых батальона по 811 человек каждый	2433
3	Минометный батальон 50 мм и 82 мм минометов	374
4	Минометный дивизион 120 мм минометов	145
5	Артиллерийский дивизион 76 мм пушек (8 УСВ и 4 образца 1927 г.)	371
6	Артиллерийский противотанковых дивизион 57 мм пушек	173
7	Батарея РС	81
8	Рота противотанковых ружей	141
9	Танковая рота (3 танка Т-34 и 12 танков Т-60)	49
10	Рота автоматчиков (100 ППШ)	100
11	Отдельный батальон связи	152
12	Отдельная разведрота	70
13	Отдельная саперная рота	120
14	Взвод ПВО (3 крупнокалиберных пулемета)	16
15	Отдельная медсанрота	63
16	Отдельная авторота подвоза	120
17	Военная прокуратура, военный трибунал, взвод Особого отдела НКВД и полевая почтовая станция	34
18	Общая численность бригады	4500 человек
19	827 лошадей 180 автомобилей	

На вооружении бригады необходимо иметь: винтовок 3048; пистолетов-пулеметов 483; пулеметов ручных 59; пулеметов станковых 36; противотанковых ружей 48; минометов 50-мм 24; минометов 82-мм 24; минометов 120-мм 4; пушек 76 мм усв 8; пушек 76 мм полковых образца 1927 г. 4; пушек 57 мм противотанковых 12; автоустановок м-13 или м-8 – 4; танков т-34 – 3; танков т-60 -12; ранцевых огнеметов 60; пулеметов крупнокалиберных 3 [11].

В это же трудное военное время руководство страны не могло игнорировать поступающие в ЦК ВКП(б) просьбы как от отдельных граждан, так и руководящих партийных и советских органов ряда союзных и автономных республик разрешить создать национальные формирования полностью или частично за счет людских и материальных ресурсов той или иной республики, т.е. исключительно за счет своих внутренних резервов на добровольных началах, сверх мобилизационного плана Наркомата Оборона СССР [12]. 13 ноября 1941 г. ГКО принимает постановление «О формировании национальных войсковых соединений», в котором говорится:

1. Разрешить ЦК КП(б) и Совнаркомам Союзных и автономных республик формирование следующих национальных войсковых соединений: а) в Башкирской АССР - 2 кавалерийских дивизии; б) в Туркменской ССР - 2 кавалерийских дивизии и 2 отд. стрелковых бригады; в) в Узбекской ССР - 5 кавалерийских дивизий и 9 отд. стрелковых бригад; г) в Таджикской ССР - 1 кавалерийскую дивизию и 2 отд. стрелковых бригады; д) в Казахской ССР - 2 кавалерийских дивизии и 2 отд. стрелковых бригады; е) в Калмыцкой АССР - 2 кавалерийских дивизии; ж) в Киргизской ССР - 3 кавалерийских дивизии; з) в Чечено-Ингушской и Кабардино-Балкарской АССР - 2 кавалерийских дивизии, имея по 2 кав. полка каждой национальности.

Всего: - 20 кавалерийских дивизий и 15 отд. стрелковых бригад.

2. Дивизии укомплектовать здоровым и крепким личным составом местных национальностей, в возрасте не старше 40 лет.

Начальствующим составом обеспечить по возможности также из местных национальностей, недостающих пополнить русскими.

3. Обмундирование, людское и конское снаряжение, седла, продфуражное и прочее довольствие, конский состав, холодное и частично огнестрельное оружие за счет ресурсов союзных и автономных республик.

4. По сформировании кавалерийские дивизии и отдельные стрелковые бригады принять на бюджет НКО и дообеспечить недостающим вооружением.

5. Обязать Военные Советы СКВО, САВО и УРВО провести формирование, обучение и сколачивание кавалерийских дивизий и отдельных стрелковых бригад, формируемых на территории этих округов.

6. Обязать НКО принимать дивизии для доформирования и обеспечения недостающим вооружением и снаряжением только по ходатайству Военного Совета округа после того, когда дивизии будут укомплектованы всем необходимым из местных ресурсов и проверены специальной комиссией округа.

Принятые дивизии зачислить на все виды довольствия НКО, для чего Главному Интенданту КА отпустить необходимое количество пайков.

Срок приема дивизий установить не ранее января месяца 1942 года [13].

Кроме национальных воинских соединений, постановлением ГКО от 22 ноября 1941 г. предусматривалось сформировать ещё 70 стрелковых дивизий и 50 отдельных стрелковых бригад с тем, чтобы они были укомплектованы полностью к середине февраля 1942 г. и вооружены к концу марта. Формирование проводилось за счет мобилизации внутренних ресурсов Красной армии людьми, вооружением, транспортом, инженерным, химическим и имуществом связи, конским составом и т. д., а также освобождения армии от ненужных частей и учреждений, для чего предусматривалось сокращение численности Армии к 1 января 1942 года [14].

Народ Казахстана, проявляя патриотический подъем в связи с созданием национальных формирований, старался активно помогать в комплектовании 100-й и 101-й отдельных стрелковых бригад. В частности, начальник политотдела Алма-Атинского областного военного комиссариата Шамиш в своём политическом донесении от 7 января 1942 г. докладывал начальнику политотдела Военного комиссариата КазССР Хенкину о ходе комплектования 100-й Стрелковой бригады. В донесении говорилось, что основной работой за декабрь месяц по Алма-Атинской области явилось комплектование 100-й Стрелковой национальной бригады, которая в корне отлична от всех формирований, проходивших до сих пор. Особенность этого формирования заключается в том, что ресурсы, продовольствие, обмундирование, фураж, снаряжение, вооружение, сапёрное имущество – всё это давалось трудящимися области или из фонда области. И по отдельным видам снабжения было перевыполнение планов. К числу крупных недостатков в деле формирования были отнесены слабая поставка автотранспорта из-за отсутствия резины, ремонта, который задерживается из-за отсутствия зап.частей, а также отсутствия горючего. С конским поголовьем также невыполнение, что объясняется худоконным составом, который отправляется на подкормку в колхозы. Кроме того, части слишком медленно и не по основным причинам не принимают лошадей. Поэтому принято решение привлечь к поставке лошадей городские районы Алма-Аты, за счёт чего будут выполнены

наряды. Собранные, но не сданные войсковой части вещи будут переданы по мере поступления из районов. Руководителям районов дано указание о быстрой отправке этих вещей, а также о выполнении нарядов по всем видам в ближайшие дни. Отметим, что 100-я отдельная казахская стрелковая бригада формировалась из призывников 1922 г. рождения и военнообязанных запаса не старше 40 лет. Много было добровольцев. В частности, в Семипалатинской области 3000 добровольцев подали заявления [15].

С целью недопущения недостатков в обеспечении автотранспортом и гужевым транспортом ГКО предпринимает ряд мер, которые вытекают из постановления от 1 февраля 1942 г. «Об обеспечении дивизий и бригад автотранспортом и гужтранспортом». При этом мехтранспорт по стране распределяется так: легковой транспорт – 650 штук, грузовой – 12400, тракторов – 610 штук. Для Казахстана [16], в частности, предусматривалось следующее:

Наименование военных округов и областей	Мехтранспорт		
	Легков.	Грузов.	Трактор.
Казахская ССР (без Кустанайской, Зап. Казахстанской, Актыобинской и Гурьевской областей)	7	500	40
Кустанайская область	-	150	10
Зап. Казахстанская область	5	170	15
Актыобинская область	10	200	8
Гурьевская область	5	170	6

Что касается обеспеченности ободно-вещевым имуществом национальных формирований, то о ней можно судить на примере 100-й стрелковой бригады, о чем свидетельствует объяснительная записка от 1 марта 1942 г., подписанная Председателем Комиссии САВО, Полковником Щербаковым, членом Комиссии т/интендантом 1 р Н.Сахаровым:

Вещевое имущество бригадой принималось от населения республики. Всё обмундирование, как правило, не армейского пошива, большая часть его бывшая в употреблении, разнообразное по типу и цвету, вместо шинелей приняты полушубки, полупальто, куртки гражданского типа. Полушубки по распоряжению правительства ремонтируются: 1300 штук отремонтированы, а ремонт остальных закончен будет к 20 марта.

Повозки приняты бригадой также из народного хозяйства республики, изготовлены в кустарных мастерских, в отдельных случаях из несоответствующего материала, колеса слабо ошинованы, со слабыми спицами.

Упряжь – все не армейского типа, кустарного изготовления, преимущественно бывшая в употреблении, особо ненадежны постромки, слабы хомуты.

В настоящее время для бригады является необходимым: получить летние головные уборы на весь состав, получить (или заменить) около 3800 штук полушубков, полупальто, на шинели, дополнить 4115 штук шаровар х/бумажных.

Имеющаяся в бригаде в излишке обувь (1020 пар) на 50% негодна, остальная требует капитального ремонта – эта обувь находится в складах бригады и батальонов. Из числа находящейся в носке обуви нужно также заменить 428 пар, СНК обещано отпустить ботинки, но пока их нет. К имеющимся ботинкам не хватает 500 пар обмоток и 1500 пар сыромятных шнурков, т.к. х/бумажные шнурки быстро приходят в негодность. Кроме того, для производства среднего ремонта бригаде необходимо не менее 1000 пар подметок.

Портянки (теплые и летние) бригаде необходимо дополнить 1500 пар теплых портянок, кроме того, состоящие на бойцах летние портянки на 50% пришли в негодность.

Ремни поясные - необходимо дополнить 1000 штук, т. к. в бригаде учтены неверно и выданы в носку ремни брючные из заменителя кожи /галико/, которые пришли совершенно в негодность.

Из числа недостающих в бригаде фляг (3109 штук) пока получено из Казпромсовета 2500 штук.

Обоз и походные кухни – 38 повозок требуют среднего ремонта, 10 кавкухонь требуют полудки и окраски, необходим отпуск 3-4 кгг. слова.

В бригаде нет ковочных гвоздей, а также смазочных материалов для упряжи /дегтя/.

Выданные Облвоенкоматом из расчета один комплект на три лошади - ведра, торбы, скребницы, щетки давались в большинстве случаев старые, пришедшие к настоящему времени в негодность. Бригадой куплено 300 шт. конских щеток, 300 торб, приобрести брезентовых ведер и скребниц не удалось.

Седла: Седлами бригада обеспечена, из общего количества их 50% казачьих. Необходимый ремонт бригада производит своими средствами.

Ремонтно-починочные мастерские: (сапожные) работает до 35 сапожников, ощущается недостаток ремонтно-починочного материала. Ремонт вещевого имущества не производится, т. к. в бригаде нет швейных машин: необходим отпуск минимум 3-х машин, а также 4550 штук иголок, положенных на каждого бойца – в гор. Алма-Ата приобрести на предприятиях не представляется возможным [17].

Не лучше обстояло дело и с обеспеченностью продовольствием и фуражом, о чём свидетельствуют сведения Комиссии САВО по состоянию на 1 марта 1942 г.

Продовольствие:

1. Сахар, макаронны, жиры	по 10,3 включительно
2. Мука на хлеб и крупа	по 10,3 -//- причем фактически выбрано 50%
3. . Мясо - получены наряды	по 10,3 включительно выборка идет по мере надобности

4. На овощи, в т. числе и картофель нарядов СНК КазССР нет; бригадой вместо овощей затребовано в порядке замены 10365 кгр. круп, однако наряд выдан и получено всего 1144 кгр.

5. Соль, перец, лавровый лист, томат бригадой приобретается за наличный расчет у торгующих организаций города.

Фураж

После 26 февраля СНК КазССР нарядов на отпуск бесплатно овса и сена не дано; разрешено купить 30 тонн овса за наличный расчет в Заготзерно, деньги есть, овес будет получен, что обеспечивает конский состав по 10,3 включительно. В отношении сена вопрос пока остается открытым. В бригаде имеется на 2 дня овса и сена из числа недополученного по прежним нарядам, также приобретенного хозяйственным способом в колхозах [18].

Такое недопустимое отношение к солдатам проявлялось и в обеспечении частей на фронте, на что обратило внимание ГКО, приняв специальное постановление от 1 марта 1942 г. «Об улучшении доставки продовольствия и фуража частям Действующей Армии. В нём, в частности, говорилось:

В связи с участвовавшими случаями преступного отношения к обеспечению Красной Армии продфуражом, выражающимися: в выдаче наркоматами-поставщиками нереальных нарядов на продовольствие и фураж для частей действующей армии, необеспечении в ряде случаев железными дорогами подвижным составом продфуражных грузов и разъединении воинских транспортов в пути следования по железным дорогам, и в целях повышения ответственности за своевременную доставку продовольствия и фуража частям действующей Красной Армии, Государственный Комитет Обороны постановляет:

1. Установить, что:

а) за выдачу нарядов на погрузку продфуража, предназначенного для Красной Армии, не обеспеченных фактическими товарными фондами в местах погрузки, ответственность несут начальники главных управлений наркоматов-поставщиков.

Конкретных виновников в выдаче нарядов, не обеспеченных товарными фондами, привлекать к судебной ответственности, с применением наказания от 3 до 5 лет лишения свободы, а при наличии отягчающих вину обстоятельств - до 10 лет лишения свободы;

б) за несвоевременную погрузку продфуража против сроков, установленных планом перевозки из-за неподачи порожняка, несут ответственность начальники железных дорог, начальники передвижения войск на железных дорогах, начальники и коменданты станций;

в) за несвоевременную погрузку вагонов по вине грузоотправителей несут ответственность: начальник Главного управления продовольственного снабжения Красной Армии, начальники главных управлений наркоматов-поставщиков, а на местах - начальники и комиссары складов и управляющие конторами и базами.

Должностных лиц, виновных в срыве своевременной погрузки продфуража, предназначенного для снабжения Красной Армии, предавать суду военного трибунала, с применением наказания от 3 до 5 лет лишения свободы, а при наличии отягчающих вину обстоятельств - до 10 лет;

г) за разъединение воинских снабженческих транспортов при следовании их по железной дороге к месту назначения несут ответственность дежурные по станциям, начальники и коменданты станций железных дорог.

Конкретных виновников в разъединении в пути следования продовольственных транспортов предавать суду военного трибунала с применением наказания от 5 до 10 лет лишения свободы, а при наличии злого умысла - вплоть до расстрела.

2. Обязать Верховного прокурора СССР все дела перечисленных выше категорий заканчивать следствием в трехдневный срок, с немедленным рассмотрением в военных трибуналах.

3. Настоящее постановление ввести в действие по телеграфу [19].

Огромную проблему представляла собой также слабая обученность новобранцев, поступающих в действующую армию. 16 марта 1942 г. ГКО принимает постановление, в котором отмечается, что фронты и армии жалуются на слабую обученность поступающего к ним маршевого пополнения. И эти жалобы вполне обоснованы. Понятно, что данный недостаток в работе округов объясняется перегруженностью округов поскольку им дано задание заниматься не только обучением маршевого пополнения, но и формированием новых дивизий и бригад. Округа, видимо, полагают, что их главная обязанность состоит в формировании новых дивизий и бригад, что же касается обучения маршевого пополнения, то эта работа считается делом второстепенным. Однако, как считает ГКО, фронты и армии в своем большинстве неправильно используют поступающие им маршевое пополнения. Вместо того, чтобы вливать пополнения в выведенные в резерв дивизии и дать возможность дивизиям освоить это пополнение, армии и фронты бросают в бой пополнения с хода, увеличивая тем количество ненужных жертв и обесценивая значение этого пополнения.

В целях устранения этих недостатков ГКО счёл необходимым:

Во-первых, освободить округа от формирования новых дивизий и бригад, возложенного на них постановлением Государственного Комитета Оборона за № 1229 от 1 февраля 1942 г., с тем, чтобы главное свое внимание они обратили на подготовку и обучение маршевого пополнения.

Во-вторых, установить, как правило, чтобы фронты и армии ни в коем случае не вливали маршевые пополнения в дивизии с ходу, а вливали бы только лишь в дивизии, выведенные в тыл для укомплектования.

Государственный Комитет Оборона постановляет:

1. Прекратить немедленно формирование новых дивизий и бригад, предусмотренных постановлением Государственного Комитета Оборона за № 1229 от 1 февраля 1942 г. за исключением пяти стрелковых дивизий и десяти стрелковых бригад, из коих: три стрелковых дивизии и пять стрелковых бригад – для Дальневосточного фронта; две стрелковых дивизии и три стрелковых бригады - для Забайкальского фронта и две стрелковых бригады - для Московской зоны обороны.

2. Освобождающийся, в связи с отказом от дальнейшего формирования стрелковых дивизий и стрелковых бригад, рядовой состав, а также младший и средний комсостав обратить на усиление запасных бригад и полков, а старший и высший командный состав зачислить в резерв Народного Комиссара Оборона.

3. Отменить существующую практику посылки обезличенно маршевых пополнений на фронт и установить жесткий порядок использования этих пополнений только для доукомплектования выводимых с фронта корпусов, дивизий и бригад.

4. Установить планомерный вывод стрелковых дивизий и бригад с фронта (не доводя их до истощения) для доукомплектования, доснабжения, санитарной обработки, боевой подготовки и отдыха, заменяя их полнокровными дивизиями и бригадами из резерва Верховного Главнокомандования [20].

В целях повышения качества формируемых национальных стрелковых бригад и лучшего их материального обеспечения, а также обеспечения подготовки пополнения для национальных частей Ставка Верховного Главнокомандования приняла 16 марта 1942 г. приказа:

1. Сократить число формируемых национальных стрелковых бригад с 15 до 5, из них иметь:

а) в Туркменской ССР – 87-ю отдельную стрелковую бригаду;

б) в Узбекской ССР – 90-ю отдельную стрелковую бригаду, 94-ю отдельную стрелковую бригаду;

в) в Казахской ССР – 100-ю отдельную стрелковую бригаду, 101-ю отдельную стрелковую бригаду.

2. Расформировать: а) 89, 91, 92, 93, 95, 96 и 97-ю отдельные Узбекские стрелковые бригады; б) 98-ю и 99-ю отдельные Таджикские стрелковые бригады; в) 88-ю отдельную Туркменскую стрелковую бригаду.

3. Сформировать для подготовки пополнения национальным частям:

а) 1-й отдельный запасный Казахский стрелковый полк по штату № 04/816;

б) 2-й отдельный запасный Узбекский стрелковый полк по штату № 04/816;

в) 1-й отдельный запасный Туркменский батальон по штату № 04/806.

4. Личный состав расформируемых национальных бригад обратить на доукомплектование остающихся национальных стрелковых бригад, а излишки направить в запасные части по специальности.

5. Оружие, гужевой и автомобильный транспорт, лошадей и имущество расформируемых бригад обратить на дообеспечение остающихся национальных стрелковых бригад, а излишки передать на пополнение запасных частей и формируемых в округе дивизий и бригад.

6. Всю работу по расформированию бригад закончить к 25 марта с.г., и с этого числа остающиеся национальные бригады и запасные национальные части включить в состав войск Красной Армии и зачислить на все виды довольствия НКО.

7. Об исполнении донести 25 марта [1942 г.] [21].

21 марта 1942 г. был принят Секретный приказ Войскам Средне-Азиатского Военного Округа, в котором приказывалось: 1. Расформировать: 88 Отдельную туркменскую стрелковую бригаду; 89,91,92,93, 96 и 97 Отдельные узбекские стрелковые бригады; 98 и 99 Отдельные таджикские стрелковые бригады. 2. В результате расформирования в САВО иметь: 87 отдельную туркменскую стрелковую бригаду, Ашхабад; 90 отдельную стрелковую узбекскую бригаду, Кара-Дарья; 94 отдельную узбекскую стрелковую бригаду, Фергана, 100 отдельную стрелковую казахскую бригаду, Алма-Ата. 3. Сформировать к 30 марта 1942 г. для подготовки пополнения национальным частям: а) 1-й отдельный запасный казахский стрелковый полк по штату №04/816, пункт формирования Чимкент, на базе 102 стрелковой дивизии и помещений, отведенных для запасного кавалерийского полка. Укомплектование произвести за счёт военнослужащих казахской национальности всех национальных частей округа; б) 2-й отдельный запасный узбекский стрелковый полк по штату №04/816, пункт формирования Жеканд, на базе расформируемой 95 Узбекской стрелковой бригады; в) 1-й отдельный запасный туркменский батальон по штату №04/306, пункт формирования Керки, на базе расформируемой 88 отд. Туркменской стрелковой бригады [22].

Был взят под особый контроль вопрос об организации, штатном составе и вооружении отдельной стрелковой бригады, о чём свидетельствует постановление ГКО от 14 апреля 1942 г. В нём предписывалось:

1. Утвердить организацию отдельной стрелковой бригады в составе: а) Управления бригады (105 чел.); б) четырех отд. стрелковых батальонов (по 803 чел.); в) отдельного 50-82 мм минометного батальона (24-50 мм и 24-82 мм минометов); г) отдельного артиллерийского дивизиона (восемь 76 мм пушек УСВ и четыре 76 мм полковых пушки); д) отдельного 120 мм минометного дивизиона (12-120 мм минометов); е) отдельного противотанкового дивизиона (12-45 мм пушек); ж) отдельного батальона связи; з) отдельной саперной роты; и) отдельной роты разведчиков; к) отдельной роты автоматчиков; л) отдельной автороты подвоза; м) отдельной медико-санитарной роты.

2. Установить штатный состав и вооружение бригады: людей - 5.000; лошадей – 739; винтовок - 3.293; пулеметов-пистолетов – 621; пулеметов ручных – 145; пулеметов станковых – 48; пулеметов крупнокалиберных – 3; противотанковых ружей – 80; минометов 50 мм – 24; минометов 82 мм – 24; минометов 120 мм – 8; пушек 45 мм – 12, пушек 76 мм усв – 8; пушек 76 мм полковых – 4; автомобилей легковых – 5; автомобилей грузовых и специальных – 87 [23].

18 июля 1942 г. ГКО постановляет, что в целях усиления резерва Верховного Главнокомандования в период до 1 августа с.г. вывести с фронта 30 стрелковых дивизий и бригад для доукомплектования, развертывания бригад в дивизии, доснабжения, обучения и сколачивания [24]. В изменившихся условиях ведения войны происходит реорганизация отдельной стрелковой бригады. 29 июля 1942 г. ГКО принимает постановление, согласно которому следует:

I. Реорганизовать отдельную стрелковую бригаду и иметь ее в следующем составе состав:

1. Управление дивизии (100 чел.)

2. Четыре отдельные стрелковые батальоны (по 904 чел.), каждый в составе: 3-х стрелковых рот, пулеметной роты (12 пулеметов), роты противотанковых ружей (18 ПТР), минометной роты 82 мм минометов (6 минометов), ампулометного взвода (6 ампулометов), взвода пешей разведки, взвода автоматчиков (33 пистолетов-пулеметов), саперного взвода, подразделения боевого обеспечения и хозяйственных. В каждой стрелковой роте: 3 стрелковых взвода (по 51 чел.) и один взвод 50 мм минометов (3 миномета). В каждом стрелковом взводе 4 стрелковых отделения по 12 чел.

3. Артиллерийский дивизион пятибатарейного состава, вооруженного 16 - 76 мм пушками УСВ и 76 мм полковыми пушками (154 чел.).

4. Отдельный пулеметный батальон: 27 станковых пулеметов и 12 ружей ПТР (253 чел.).
5. Отдельный истребительный противотанковый дивизион (337 чел.) 12 45 мм пушек и 72 ПТР.
6. Отдельный батальон 82 мм минометов (24 миномета - 220 чел.).
7. Отдельный дивизион 120 мм минометов (12 минометов - 202 чел.).
8. Отдельный батальон автоматчиков, трехротного состава (304 пистолета-пулемета - 324 чел.).
9. Отдельная рота разведчиков (71 чел.).
10. Отдельная рота связи (141 чел.).
11. Отдельная саперная рота (136 чел.).
12. Отдельная авторота подвоза (74 чел., 47 автомобилей).
13. Отдельная медико-санитарная рота (63 чел.).

II. Штатный состав и вооружение бригады установить: людей – 6000; лошадей – 836; винтовок – 3830; пистолетов-пулеметов – 824; пулеметов ручных – 145; пулеметов станковых – 75; пулеметов крупнокалиберных – 3; противотанковых ружей – 156; минометов 50 мм – 36; минометов 82 мм – 48; минометов 120 мм – 12; пушек 45 мм – 12; пушек 76 мм полковых – 4; пушек 76 мм усв – 16; автомобилей легковых – 5; автомобилей грузовых – 90; автомобилей специальных – 6; тракторов – 20 [25].

С 3 ноября 1942 г. начинается формирование женской добровольческой стрелковой бригады. Идя навстречу желаниям женщин с оружием в руках защищать свою социалистическую родину, ГКО 3 ноября 1942 г. принимает постановление «О формировании женской добровольческой стрелковой бригады», согласно которому следовало:

Сформировать в Московском военном округе к 1 февраля 1943 года женскую добровольческую стрелковую бригаду по штатам № 04/330, 04/331, 04/333-04/343 с внесением в штаты следующих добавлений: а) увеличить расчеты: на противотанковое ружье до 3-х чел., на 45 мм пушку до 8 чел., на 76 мм пушку до 10 чел., на 82 мм миномет до 6 человек; б) на каждую грузовую и специальную автомашину иметь по два шофера; в) в составе автороты подвоза иметь мужскую команду для погрузки грузов, численностью 60 человек; г) в состав бригады ввести учебный батальон для подготовки младшего командного состава численностью 400 человек. Общую численность бригады установить 6.983 человека. Отдельную женскую добровольческую стрелковую бригаду укомплектовать комсомолками и некомсомолками, путем тщательного отбора из числа добровольно изъявивших желание служить в Действующей Армии. Для пополнения бригады женщинами, имеющими боевой опыт, персонально отозвать с фронтов 1.000 женщин, согласно прилагаемому расчету по фронтам. Должности командного и начальствующего состава, в первую очередь, заместить командирами-женщинами, имеющими боевой опыт. Впредь до подготовки и обеспечения бригады полностью женскими кадрами командного, политического и начальствующего состава, должности старшего, среднего и младшего начальствующего состава укомплектовать мужчинами, одновременно развернув ускоренную подготовку необходимого количества кадров из женщин. Полностью укомплектование личным составом закончить к 1 декабря с.г. Для подготовки бригаде обученного пополнения сформировать в МВО отдельный запасный женский стрелковый полк, численностью 3.200 человек. Обязать ЦК ВЛКСМ для укомплектования бригады, запасного полка и курсов средних командиров отобрать 12.000 комсомолок и некомсомолок, из них 1.000 человек на фронтах. Главному интенданту Красной Армии к 20 ноября изготовить и обеспечить бригаду обмундированием и снаряжением улучшенного качества. Командующему войсками Московского Военного округа тов. Артемьеву обеспечить удобное расквартирование бригады и запасного полка и зачислить бригаду и полк на все виды довольствия, для чего отпустить МВО потребное количество продфуражных пайков [26].

К лету 1943 года, после окончательного перелома в войне, большая часть стрелковых бригад была переформирована в стрелковые дивизии (сд). Оставшиеся стрелковые бригады были расформированы по окончании войны. Это же относилось и к 100-й стрелковой бригаде, которая 8 декабря 1943 года слиянием с 31-й курсантской стрелковой бригадой преобразована в 1-ю стрелковую дивизию II-го формирования. Впоследствии дивизия была награждена орденом Красного Знамени, ей было присвоено почётное наименование «Брестская» [27]:

Наименование	Периоды вхождения в Действующую армию	Последующие переформирования и преобразования
100 стрелковая бригада	26.10.42 – 9.12.43	Обращена на формирование 1 сд (II)
101 стрелковая бригада	23.10.42-5.7.44	Расформирована

100-я стрелковая бригада, как и другие стрелковые бригады, прошла большой боевой путь. В её багаже такие операции, как: **Ржевско-Сычёвская стратегическая наступательная операция** или операция «Марс» (25 ноября–20 декабря 1942 г.) – боевые действия Калининского и Западного фронтов с целью разгрома немецкой 9-й армии (штаб – Сычёвка) группы армий «Центр», оборонявшейся в Ржевско-Вяземском выступе. Руководил операцией генерал армии Г.К. Жуков [28]; **Великолукская операция** – наступательная операция советских войск в ходе Великой Отечественной войны с целью сковывания германских войск на центральном участке фронта и освобождения городов Великие Луки и Новосокольники. Проводилась с 25 ноября 1942 г. по 20 января 1943 г. силами 3-й Ударной армии (3 Уд. А) Калининского фронта, при поддержке 3-й воздушной армии [29]; **Невельская наступательная операция** – фронтовая наступательная операция Красной Армии против немецких войск во время Великой Отечественной войны. Проводилась с 6 по 10 октября 1943 года частью сил Калининского фронта с целью овладения Невелем и нарушения коммуникаций противника на северном крыле советско-германского фронта [30].

Накануне преобразования 100-й Отдельной стрелковой бригады в 1-ю стрелковую дивизию командиром 100-й ОСБр полковником Морецким, начальником штаба полковником Мостовым 13 ноября 1943 г. была предоставлена боевая характеристика 100-й Отдельной стрелковой бригады начальнику Штаба 3-й ударной армии, в которой говорилось:

100-я отдельная стрелковая бригада сформирована на основании приказа НКО СССР «О формировании национальных кавалерийских дивизии и национальных стрелковых бригад».

Приказом Средне-Азиатского Военного округа 26.11.41 г. определено начало формирования бригады, 20 декабря 1941 года бригада была сформирована, приступила к учебе, сколачиванию частей и подразделений. Национальный состав бригады в момент формирования: казахов 86%, русских 11% и 3% украинцев, белорусов и др. национальностей.

9 августа 1942 года приказом НКО СССР бригада из Алма-Ата передислоцирована в город Бабушкин и поступила в распоряжение Командующего войсками МВО, 19 октября 1942 года приказом командующего войсками МВО № 994270 бригада передана в распоряжение командующего Калининским фронтом, с 3.11.42 г. по 6.12.42 г. в составе 39 Армии, с 7.12.42 г. по 20.12.42 г. в составе 22 Армии и с 21 декабря 1942 года в составе 3-й Ударной Армии.

В составе 39 Армии бригада выполняла отдельные частные операции. 24.11.42 г. г. бригада совместно с 46 мобр после прорыва 373 сд обороны противника действовала в направлении Оленино. 25.11.1942 г. при прорыве обороны противника 373 сд на рубеже Тройня, Медвежевка, Бол. Привалье (и районе Молодой Туд) бригада была введена в прорыв, где действовала до 7.12.42 г., заняла ряд населенных пунктов, при этом понесла большие потери (2572 человека).

С 11.12.42 г. по 20.12.42 г. бригада находилась в резерве 22 Армии в районе Льба (12 км севернее города Белый), где получила пополнение и приводила себя в порядок. С 20 по 23.12.42 г. автотранспортом бригада была переброшена в район Великие Луки, где поступила в подчинение Командующего 3-й Ударной Армии. С 5.1.43 г. по 12.1.43 г. бригада вела боевые действия по ликвидации Великолукской группировки противника, в боях понесла большие потери и 12.1.43 г. по 6.10.43 г. бригада, находясь в резерве Командующего 3-й Ударной Армии, выполняла отдельные боевые задачи, занималась боевой подготовкой.

В развитие Невельской операции бригада находилась в резерве Командующего армии до 14.10.43 г., боевых действий не вела, выполняла оперативные задания по прикрытию. 15.10.43 г. бригада вела боевые действия по ликвидации противника в районе Межозерья Бол. Иван и Каратай с задачей захвата пос. и станции Изоча, поставленной задачи не выполнила, при этом понесла большие потери. С 19.10.43 г. бригада занимала оборону северной и северо-западной части города Невель, 31.10.43 бригада сменила части 146 сд и заняла новый район обороны. 4.11.43 г. бригада проводила операцию по улучшению своих позиций.

ВЫВОД: первый период боевых действий бригады в районе Молодой Туд, Великие Луки имела некоторые успехи, выполняя в первом случае задачу по прорыву обороны противника и во втором случае по обороне города Великие Луки и разгрому Великолукской группировки противника. В последующих операциях, проведенных бригадой в период с 6.10 по 6.11.43 г. бригада в наступательных операциях нанесла противнику большой ущерб как в живой силе, а также и в технике. В последних проведенных операциях бригада уничтожила: 1483 солдат и офицеров, подбито и сожжено 14 танков, 2 самоходных орудия «Фердинанд», 19 автомашин, 21 орудия, 5 минометов, 10 станковых пулеметов, 28 ручных пулеметов, более 150 винтовок, 70 автоматов и другое военное имущество противника.

Основные недостатки, выявленные в последних боевых действиях бригады, плохое обеспечение работы тыла, несвоевременность доставки боеприпасов и эвакуация раненых в силу отсутствия транспорта.

Недостаточность артиллерии непосредственно в штате бригады. При наступлении 50% последней следует в боевых порядках пехоты.

В боях за Социалистическую Родину личный состав бригады проявлял мужество и отвагу, за что от имени Президиума Верховного Совета СССР, приказами Командующего Армии и командира бригады было награждено орденами и медалями 215 человек [31].

Особо подчеркнём, что 100-я стрелковая бригада с 21 декабря 1942 г. находилась в составе 3-й Ударной Армии, составляя, наряду со стрелковым дивизиями, её основу. Ударная армия – это усиленная армия, которая использовалась для действия на главном (важнейшем) направлении (направлении главного удара) в ряде операций Великой Отечественной войны. Они создавались с ноября 1941 г. Всего в составе Вооружённых Сил СССР во время Великой Отечественной войны было пять ударных армий. Начали создаваться с ноября 1941 г. К концу декабря 1942 они были созданы [32].

Сегодня мы, потомки защитников Родины в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг., обязаны сохранить память о них. И помогут нам в этом, в первую очередь архивы Российской Федерации как преемницы СССР, открытые по приказу министра обороны Российской Федерации от 8 мая 2007 г. №181 «О рассекречивании архивных документов Красной Армии и Военно-Морского Флота за период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов» (с изменениями на 30 мая 2009 года). Исследователи могут обращаться, в частности, на объединённый портал «Память народа» <http://pamyat-naroda.ru>; в Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦА МО РФ) по адресу: ул. Кирова, д. 74, г. Подольск, Московская обл., 142100; Филиал ЦА МО РФ (военно-медицинских документов, г. Санкт-Петербург) находится по адресу: Лазаретный пер., д. 2, Санкт-Петербург, 191180; Справочно-информационный центр федеральных государственных архивов РФ. В Казахстане – это областные архивы, а также Центральный Государственный архив РК (ЦГА РК). Необходимо максимально полно использовать архивные данные, чтобы раскрыть героические страницы прошлого и страны, и истории каждой семьи.

То, что выпало на плечи наших предков, забывать никогда нельзя!

Список использованной литературы:

1. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.): в редакции от 1 марта 1941 г. Статья 13 http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958682/.

2. Выступление В.М. Молотова по радио 22 июня 1941 года https://ru.wikipedia.org/wiki/Выступление_В._М._Молотова_по_радио_22_июня_1941_года; Указ Президиума ВС СССР от 22.06.1941 о мобилизации военнообязанных по четырнадцати военным округам https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_22.06.1941_о_мобилизации_военнообязанных_по_четырнадцати_военным_округам

3. Рабоче-крестьянская Красная армия (РККА) https://ru.wikipedia.org/wiki/Рабоче-крестьянская_Красная_армия; Постановления Государственного Комитета Обороны СССР <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/index.html>; Вооружённые Силы СССР <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/106/982.htm>.

4. Действующая армия и флот https://ru.wikipedia.org/wiki/Действующая_армия_и_флот; Рабоче-крестьянская Красная армия (РККА) https://ru.wikipedia.org/wiki/Рабоче-крестьянская_Красная_армия; С 1957 г. в ВС СССР (а также в ВС РФ) пехота именуется мотострелковыми войсками <https://ru.wikipedia.org/wiki/Пехота>.

5. ГКО. Постановление № ГКО-48сс от 08.07.41. Москва, Кремль. «О формировании дополнительных стрелковых дивизий» <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0048.html>.

6. ГКО. Постановление № ГКО-675сс от 15.09.41. Москва, Кремль. «О призыве военнообязанных, пользующихся отсрочками по мобилизации, и граждан 1922 года рождения» <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0675.html>.

7. ГКО. Постановление № ГКО-690сс от 17 сентября 1941 г. Москва Кремль. «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР» <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0690.html>.

8. ГКО. Постановление № ГКО-728сс от 03.10.41. Москва, Кремль. «О формировании стрелковых дивизий» <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0728.html>.

9. ГКО. Постановление № ГКО-796сс от 14.10.41. Москва, Кремль. «О формировании стрелковых бригад» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0796.html>; ГКО. Постановление № ГКО-810сс от 18.10.41. Москва, Кремль. «В дополнение к постановлению ГКО от 14.10.41 (№796сс) о формировании отдельных стрелковых бригад» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0810.html>; НКО. №93. «Приказ о сформировании 50 отдельных стрелковых бригад» <file:///C:/Users/User/Desktop/НКО%2041-45/НКО%2041/1%20Приказы%20nko%2041.06.22-42/Приказы%20nko%2041.06.22-42.htm>.

10. Бригада // Военная энциклопедия / Под ред. П.С.Грачёва. – М.: Воениздат, 1997. – Т.1. – С.576 – 581; Бригада // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бригада>; Бригада // https://ru.wikipedia.org/wiki/Бригада#cite_note-ВЭ-1-2; Стрелковая бригада РККА // https://ru.wikipedia.org/wiki/Стрелковая_бригада_РККА; Категория: Стрелковые бригады СССР во время Великой Отечественной войны // https://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Стрелковые_бригады_СССР_во_время_Великой_Отечественной_войны.

11. ГКО. Постановление № ГКО-828сс от 22.10.41. «О штате отдельной стрелковой бригады» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0828.html>.

12. Каратаев Р.Г. Национальные войсковые формирования Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // Казахстан-Спектр (журнал). – 2015. №2 (72). – С. 82-91; Убушаев В.Б., Шарапова Е.П. О создании национальных дивизий в составе Красной армии в союзных и автономных республиках СССР в декабре 1941г. // Вестник Института ИАЭ. – 2016. – № 1. – С. 62–67.

13. ГКО. Постановление № ГКО-894сс от 13 ноября 1941 г. Москва Кремль. «О формировании национальных войсковых соединений» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0894.html>.

14. ГКО. Постановление № ГКО-935сс от 22 ноября 1941 г. Москва Кремль. «О новых формированиях» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0935.html>; ГКО. Постановление № ГКО-966сс от 26 ноября 1941 г. «О новых формированиях» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0966.html>; ГКО. Постановление № ГКО-1058сс от 24 декабря 1941 г. Москва Кремль. (Утверждено предложение о сокращении численности КА и освобождении ее от ненужных частей и соединений) // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1058.html>.

15. Политическое донесение начальника политотдела Алма-Атинского областного военного комиссариата Шамиша начальнику политотдела Военного комиссариата Казахской ССР Хенкину о ходе комплектования 100-й Стрелковой бригады. г. Алма-Ата, 7 января 1942 г. / ЦГА РК. Ф.1146, Оп.1. Д.353. Л.18-20 // Абенов К. Операция «Марс». Казахи в «Долине смерти». – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.106 – 108; Агелеуова А.Т., Кульбаева А.Т. 100-я отдельная казахская стрелковая бригада // Великая Отечественная война: история, методология, современное осмысление». Мат-лы межд. науч.-практ. конф. – Усть-Каменогорск, 2015. – 621 с. – С.35 – 43. – С.36; Каушкенбаев З.Ш. Военно-организаторская работа компартий Средней Азии и Казахстана в годы Великой Отечественной войны. – Алма-Ата, 1970. – С.225 / См.: Каратаев Р.Г. Национальные войсковые формирования Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // Казахстан-Спектр. – 2015. – №2. – С.86.

16. ГКО. Постановление № ГКО-1230сс от 1 февраля 1942 г. Москва Кремль. «Об обеспечении дивизий и бригад автотранспортом и гужтранспортом» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1230.html>.

17. Объяснительная записка к сведениям об обеспеченности 100-й ОСБ обозно-вещевым имуществом / ЦГА РК. Ф.1137. Оп.18. Д.80. Л.17-18 // Абенов К. Операция «Марс». Казахи в «Долине смерти». – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.149 – 151.

18. Сведения об обеспеченности прод. фуражем 100-й ОСБ по состоянию на 1 марта 1942 года / ЦГА РК. Ф. 1137. Оп. 18. Д. 80. Л. 19 // Абенов К. Операция «Марс». Казахи в «Долине смерти». – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.151.

19. ГКО. Постановление № ГОКО-1358сс от 1 марта 1942 года. Москва, Кремль. «Об улучшении доставки продовольствия и фуража частям Действующей Армии» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1358.html>.

20. ГКО. Постановление № ГОКО-1457сс от 16 марта 1942 г. Москва Кремль. [О прекращении формирования стрелковых дивизий и бригад в округах, отмене посылки на фронт маршевых пополнений и использовании их только для доукомплектования выводимых с фронта корпусов, дивизий, бригад.] // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1457.html>.

21. Приказ Ставки ВГК № 0051 Военным Советам Среднеазиатского и Южно-Уральского военных округов о мерах по повышению качества подготовки национальных формирований и улучшению их материального обеспечения. 16 марта 1942 г. // Русский архив. Великая Отечественная. 16.5(2) «ТЕРРА» - «TERRA». М, 1996. – С.130.

22. Совершенно секретное приказание по войскам САВО № 0029 о формировании отдельных национальных стрелковых бригад, в том числе 100-й Казахской стрелковой бригады в г. Алма-Ате. г.Ташкент. 21 марта 1942 г. /ЦГА РК. Ф.1146. Оп.1. Д.252. Л.8-9 // Абенев К. Операция «Марс». Казахи в «Долине смерти». – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.159-160.

23. ГКО. Постановление № ГОКО-1603сс от 14 апреля 1942 г. Москва Кремль. «Об организации, штатном составе и вооружении отдельной стрелковой бригады» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1603.html>.

24. ГКО. Постановление № ГОКО-2061сс от 18 июля 1942 г. Москва Кремль. «О выводе с фронта 30 стрелковых дивизий и бригад для доукомплектования и развертывания бригад в дивизии» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2061.html>

25. ГКО. Постановление № ГОКО-2124сс от 29 июля 1942 г. Москва Кремль. «О реорганизации отдельной стрелковой бригады» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2124.html>.

26. ГКО. Постановление № ГОКО-2470сс от 3 ноября 1942 г. Москва Кремль. «О формировании женской добровольческой стрелковой бригады» // <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2470.html>.

27. Бригада // Военная энциклопедия /Под ред. П.С.Грачёва. – М.: Воениздат, 1997. – Т.1. – С.576 – 581; Бригада // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бригада>; Бригада // https://ru.wikipedia.org/wiki/Бригада#cite_note-ВЭ-1-2; 100-я стрелковая бригада // https://ru.wikipedia.org/wiki/100-я_стрелковая_бригада; I. Управления стрелковых бригад // http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_07_01.html; 31-я курсантская стрелковая бригада // https://ru.wikipedia.org/wiki/31-я_курсантская_стрелковая_бригада

28. Вторая Ржевско-Сычёвская операция // https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторая_Ржевско-Сычёвская_операция.

29. Великолукская наступательная операция // https://ru.wikipedia.org/wiki/Великолукская_наступательная_операция.

30. Невельская наступательная операция // https://ru.wikipedia.org/wiki/Невельская_наступательная_операция

31. Боевая характеристика 100-й Отдельной стрелковой бригады, предоставленная командиром 100-й ОСБр полковником Морецким, начальником штаба полковником Мостовым начальнику Штаба 3-й ударной армии. 13 ноября 1943 г. / ЦАМО РФ. Ф. 100 осбр. Оп. I. Д. 2. Л. 3 с об. // Абенев К. Операция «Марс». Казахи в «Долине смерти». – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.216 – 217.

32. Ударная армия // https://ru.wikipedia.org/wiki/Ударная_армия.

ӘӨЖ 594.1(531)

ГРНТИ 03.01.20

М.Т. Жұмаділ¹

¹т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

1917-1929 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛ

Аңдатпа

Мақалада 1917-1929 жж. Қазақстандағы мәдени-идеологиялық ахуалды жан-жақты зерттей отырып, автор сондай-ақ ХХ ғасырдың 20-30-шы жылдардағы Қазақстанның мәдениеті, әдебиеті мен ағартушылық дамуында аса күрделі де қайшылыққа толы кезеңді сипаттаған. Сол кезде біртуар ақын-жазушылардың өнері көпшілікке таратылып, көптеген шығармашылық бірлестіктер, көркем өнер мектептері құрылып, әдебиет пен өнерде әртүрлі бағыттар, ағымдар, стильдер айқындалды. Ең алдымен, бұл кезеңде Қазақстан мәдениеті кеңес елінің орталық аудандарынан айтарлықтай артта қалған-ды. Өткеннен мұра болып қалған ағарту жүйесі әр текті: діни және ақсүйектік, орысша және орысша-қазақша аралас болатын. Халықтың басым көпшілігінің бастауыш білімі де болмады. Алайда дәл осы ХХ ғасырда Қазақстанда тоталитарлық әлеуметтік-мәдени жүйе құрылды. Оның өзіндік ерекшеліктерін қоғамдық өмірді идеологиялық тұрғыда бақылау, адамдардың сана-сезімін билеу, өзгеше ойлауға жол бермеу, зиялы қауымды түп-тамырымен жою сияқты шаралар құрады.

Кілт сөздер: әдебиет, мәдениет, идеология, таптық күрес, буржуазиялық ұлтшылдар, халық жауы.

Жұмаділ М.Т.¹

¹кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени аль-Фараби

КУЛЬТУРНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА В КАЗАХСТАНЕ В 1917-1929 ГГ.

Аннотация

Данная статья посвящена одной из интереснейших страниц в истории Казахстана – силовой модернизации в области литературы и культуры. В ней описываются первые попытки советской власти подчинить духовность коммунистической идеологии классовой борьбы и диктату партии. В статье так же рассматриваются проблемы появления раскола среди представителей национальной интеллигенции которая в дальнейшем вылилась в массовые репрессии. Благодаря повышению грамотности населения коренным образом изменилось и состояние библиотечного дела в годы. Библиотеки стали народным достоянием, орудием просвещения масс. Огромная политическая и социальная активность трудящихся, их тяга к знаниям и культуре вызвала рост массовых, специальных библиотек, изб-читален и других культурно-просветительных учреждений.

Ключевые слова: литература, культура, идеология, классовая борьба, буржуазные националисты, народный враг.

Zhumadil M.T.¹

¹ candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after al-Farabi

CULTURAL AND IDEOLOGICAL SITUATION IN KAZAKHSTAN IN 1917-1929

Abstract

This article is devoted to one of the most interesting pages in the history of Kazakhstan - power modernization in the field of literature and culture. It describes the first attempts of the Soviet authorities to subordinate the spirituality of the communist ideologies of the class struggle and the dictates of the party. The article also addresses the problems of the emergence of a split among the representatives of the national intelligentsia, which later turned into mass repression. Thanks to the gift of writing, the corpse of the corpse was changed and the state of the bibliotechnogo deed. The library stalled with the narrow friendship, the rising of the mass of the masses. Enormous political and social activeness of the working people, the knowledge and culture of creative masses, special libraries, and other cultural-enlightenment concepts.

Key words: literature, culture, ideology, class struggle, bourgeois nationalists, people's enemy

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары Қазақстанның мәдениеті, әдебиеті мен ағартушылық дамуында аса күрделі де қайшылыққа толы кезең болды. Сол кезде біртуар ақын-жазушылардың өнері көпшілікке таратылып, көптеген шығармашылық бірлестіктер, көркем өнер мектептері құрылып, әдебиет пен өнерде әртүрлі бағыттар, ағымдар, стильдер айқындалды. Алайда дәл осы XX ғасырда Қазақстанда тоталитарлық әлеуметтік-мәдени жүйе құрылды. Оның өзіндік ерекшеліктерін қоғамдық өмірді идеологиялық тұрғыда бақылау, адамдардың сана-сезімін билеу, өзгеше ойлауға жол бермеу, зиялы қауымды түп-тамырымен жою сияқты шаралар құрады. Бір сөзбен айтқанда, оң және теріс құбылыстар астасып жатқан кеңестік дәуірдің мәдениеті қарама-қайшылықтарға толы болды. Сол себепті де оны бағалауда объективтілік қағидатын бұлжытпай орындап, қандай да бір идеологиялық тұрғыдан жақтаудан ада болғанда ғана Қазақстанның 1917-1940 жылдардағы мәдениетіне объективті әрі толық талдау жасауға мүмкіндік туады.

Бұл орайда XX ғасырдың басында зиялы қауымның ой-пікірі жік-жікке бөлінді: олардың бір бөлігі қазақ халқының өзіндік ерекшелігін сақтап, мұсылмандық мәдениетті нығайтуды жақтаса, екінші тобы орыс мәдениеті арқылы өз халқын «вестернизациялауға» тырысты. КСРО-да әлеуметтік-саяси оқиғалар әрі қарай өрбіген сайын қазақ зиялыларының көңіл-күйі мен саяси-идеялық бағыт-бағдары ара жігі күрделене түсті.

Кейбір қазақ жазушыларының саяси-идеялық ұстанымдарының негізі ретінде В.И. Ленин жасап шығарған Коммунистік партияның шығармашылық қызметке деген көзқарасы қағидалары алынды. Бұл қағидалар Кеңестік мемлекеттің мәдени саясатының негізіне айналды. «Партиялық ұйымы және партиялық әдебиеті» (1905 ж.) атты еңбегінде В.И. Ленин шығармашылықпен айналысатын кейбір тұлғалардың таптық күрестен «тыс қалуға» және «елемеуге» тырысқан талпынысы түкке тұрғысыз дейді, себебі «...қоғамның ішінде өмір сүріп, қоғамнан еркін болу мүмкін емес» [1]. Бұдан былай мәдениетке таптық көзқарас тұрғысынан қарау коммунистердің мәдени мұра мен мәдени үдерістерді бағалауда басты қағидаға айналды.

В.И. Лениннің пікірінше, мәдениеттің негізгі мақсаты «өмірден мезі болған кейіпкерге, семіздікті көтере алмай торығып отырған «жоғарыдағы он мың адамға» емес, елдің күшіне, «болашағына» айналған бетке ұстар миллиондаған немесе ондаған миллион еңбекшілерге қызмет ету болып табылады [1].

Сонымен, мәдениет және оның әдебиет сияқты саласы «жалпы пролетарлық істің бір бөлігіне» айналып, осы таптың мүддесін қорғауы тиіс болды. Алайда кеңес өкіметінің алғашқы жылдары большевиктердің идеологиялық диктатының үстемдігі толық орнамағандықтан, әртүрлі топтардың, мектептер мен ағымдардың пікірін білдіретін әдеби дискуссиялар 1918-1924 жылдардағы мәдениеттің ерекше сипатын құрады. 20-шы жылдары экономиканы жандандыру елдегі шығармашылық күштерді барынша тартуды талап етті, сондықтан шығармашыл зиялы қауымға деген көзқарас айтарлықтай жақсара бастады, оның үстіне адамдардың көпшілігі бүкіл өркениеттің революциялық жаңаруға түсетініне сенім артты. Ғасыр басында халықты оянуға, төңкеріске шақырған қазақ ақын-жазушылары орасан зор жасампаздықпен әдебиеттің рөлі мен мәні туралы, оның әрі қарай даму жолдары жайында қызу талқылауға кірісті.

1922-ші жылы қоғамдағы әдеби, шығармашылық өмірінің бүкіл мән-мазмұнын күрт өзгерткен шаралар жасалды. Олардың негізгі өзегі ретінде мыналар болды: саяси цензура орнату мақсатында басты қадам ретінде Әдебиет пен баспа ісі бас басқармасы (Главлит) мен Бас репертуарлық комитеттің (Главрепертком) құрылуы; 1922-жылдың 3-тамызда қоғамдар мен одақтарды құру, жасақтау және қызметі сияқты барлық жақтарды реттейтін, қоғамдық саяси жүйедегі олардың орнын айқындайтын тұңғыш заңнамалық актінің басылып шығуы; 1922-жылдың тамызда өткен РКП(б)-ның XII-ші Бүкілресейлік конференциясында зиялы қауыммен қарым-қатынас мәселелеріне қатысты жаңа көзқарасты анықтаған шешімнің қабылдауы.

Орталық Комитеттің Үгіт-насихат бөлімі шақырған «Әдеби-баспа саласында ұсақ буржуазиялық идеологиямен күресу туралы» мәжілісінде (1922 ж. ақпан) цензураны мемлекеттік институт ретінде қайта қалпына келтіру туралы шешім қабылданды. Сонымен қатар әдебиет саласында да таптық күрес жүргізудің қажеттілігі туралы пікірлер айтыла бастады. Осыған байланысты бұған дейінгі жалпы мәдениетке таңылған сияқты енді әдебиетке де «буржуазиялық», контрреволюциялық, халыққа қарсы деген айдарлар таңылды. Дәл осы кезеңде марксизм классиктерінің еңбектері абсолютті ақиқаттың қайнар көзі болып саналып, әдебиеттегі кез келген теориялық құрылымдар мен ағымдар осы ілімге сәйкес болуы тиіс еді. Марксизм догмаларына сәйкес келмейтін өнер және әдебиет туындылары буржуазиялық болып жарияланды.

Футуристер мен пролеткультиктер ортасында өнердің жаңа әлеуметтік рөлі туралы ілімнің пайда болуы да осы кезеңге жатады. А. Гастев атты пролетарлық ақын «әлеуметтік инженерия» терминін енгізу арқылы өнер құралдарын пайдалану жолымен әлеуметтік өмірді ғана емес, адамның психикасын да өзгертуге болатынын меңзеп көрсеткен. Гастевтің ойынша адамның бүкіл эмоциялық саласын математизациялап («көңіл-күй коэффициенттері») қатаң бақылауға алу керек. Ол барлық бұрынғы эстетиканы ысырып тастауды ұсынды, өйткені «таптық күрес міндеттеріне байланысты» өнер туралы ілім адамның психикасына эмоциялық-реттеуші ретінде әсер ету тәсілдерінен тұруы міндетті. Футурист С.Третьяков «өнер қызметкерін» ғылым адамымен бірге «психо-инженерге», «психо-конструкторға» айналдыруды ұсынды. Кейіннен И.Сталин соцреализм жазушысының мәнін айқындап отырып осы сөздерді дәлме-дәл қайталап былай деді: «Жазушы – адам жанының инженері». В.И.иЛенин өзінің РКП(б) ОК-не жазған «Пролеткультиктер туралы» деген хатында Пролеткультиктің қызметін қатаң сынға алғаннан соң 20-шы жылдардың басында бұл ұйым әкімшілік жолмен таратылды [2, 79 б.].

Большевиктер партиясының басшылары бастапқыдан-ақ елдің бүкіл идеологиялық өмірін өздеріне толық бағындырғысы келгенімен, 20-шы жылдары оны бағындырудың «әдісі» әлі эзірленіп іске қосылған жоқ болатын. 1920-шы жылдары өнерді саяси жүйенің құралына айналдыруға бағыттылған партияның әрекеттері әлі айқындала қоймаған еді. 1925 жылғы 18 маусымда РКП(б) Орталық комитеті «Көркем әдебиет саласында партияның саясаты туралы» резолюциясын қабылдады. Онда партия өзін «әдеби салада қандай да бір бағытпен» байланыстыра алмайтыны айтылған. Әрине, партияның өнер саласында осындай енжарлық танытуы өнердің мазмұны мен бағыттарына кері әсерін тигізбей қойған жоқ. РКП(б) ОК-нің 1924 жылғы мамыр айында шақырылған «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» мәжілісінде сөз сөйлеген Н.И. Бухарин өзге таптармен «ынтымақтасу» туралы айтылған лениндік идеяны әдебиетке де қолдану қажетті туралы айтты. Мондықтан да бұл көз қарасты И.В. Сталин «таптық жүрексіздік» (классовое капитулянтство) деп бағалады. Дегенмен, шығармашылық және идеялық пікірталастарға қарамастан, 1920-шы жылдары бірсыпыра әдеби топтар «социалистік реализм» әдебиетінің қалыптасуын және әдебиетте партияның диктатын біртіндеп дайындап жүрді. Көбінесе мұның себебі әдебиеттегі еркіндіктің дереу шектелуінде еді: яғни әдеби топтардың өзара бәсеке-жарысы пролетарлық идеология негізінде жүргізілуі тиіс болды.

1920-шы жылдың қазан айында Мәскеуде өткізілген I Бүкілресейлік пролетарлық жазушылар съезінде Бүкілресейлік пролетарлық жазушылар одағы құрылды. Съездің бағдарламасында: «Еліміз бейбіт құрылысқа өткен кезде Бірінші Бүкілресейлік пролетарлық жазушылар съезі жұмысшы - жазушылардың алғашқы ұйымдастырушылық бастамасы болады. Қазір Съезді шақыру жөнінде төмендегі құрамда жұмыс істеп жатқан ұйымдастыру бюросы: бюро төрағасы В.Кириллов жолдас, хатшы С.Обрадович пен мүшелері Самобытник, Герасимов, Сивачев, Волков, Санников, Казин және Александровский жолдастар өтетін Съездің алдына шешімі ең басты мәнге ие болатын келесі мәселелерді дайындап қойды:

1. Ағымдағы жағдай және пролетарлық әдебиеттің міндеттері.
2. Пролетарлық әдебиет және оның өнердегі өткен және бүгінгі ағымдарға деген көзқарасы.
3. Пролетарлық әдебиеттің жолдары.
4. Пролеткульттерге деген көзқарас.
5. Баспа ісі.
6. Пролетарлық жазушылар Одағын құру» [3].

1921 ж. екінші жартысынан бастап бұл Одақ Бүкілресейлік Пролетарлық Жазушылар Қауымдастығы – (БПЖҚ – Всероссийская Ассоциация пролетарских писателей – ВАПП) деген атауға ие болды. Пролетарлық жазушылар ұйымдарының құрамына кірген жазушылардың шығармашылығы туралы айтар болсақ, ол кейіннен әдебиетте социалистік реализм деп аталған үрдіспен байланысты болды.

1925 ж. 12-маусымда РКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің хатшылығы Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығын (КазАПП – ҚПЖҚ) құру туралы шешім қабылдады. Оның ішінде құрамына Сәкен Сейфуллин, Николай Феоктистов, Бейімбет Майлин, Абдрахман Байділдиндер кірген ұйымдастыру бюросы құрылды. Бұл бюроньың міндеті «Қазақстанның пролетарлық жазушыларын ұйымдастыру, насихат жұмысын жүргізу және пролетарлық жазушылардың Бүкілқазақстандық конференциясын шақыру» болды.

1925 ж. 18-маусымда РКП(б) ОК «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» резолюциясын қабылдады. Бұл құжатта елдің мәдени төңкеріс кезеңіне кіргендігі туралы айтылды. Әдебиетке қатысты мәдени революция «ең алдымен пролетарлық және фермерлік – жаңа әдебиет түрлерінің» дамуы ретінде түсінілді. Сонымен қатар әдебиеттегі таптық күрестің мәні аталып өтті: «бізде таптық күрес мүлдем тоқтамайтын сияқты, әдебиет майданында да тоқтаған жоқ. Таптық қоғамда бейтарап өнер жоқ және болуы да мүмкін емес...» [3, 84 б.]. Бұл орайда бұл күрес орыс билігін жаулап алғанға дейінгі күреске ұқсаймайтыны, қазіргі оның мәні әдебиетке диалектикалық материализмді енгізуде екені атап көрсетілді.

Шынтуайтына келгенде, әдебиет идеологиялық қару болып жарияланды: «Әртүрлі әдеби шығармалардың объективті таптық мағынасын ашуда коммунизм ұстанымдарынан бір минутқа да қолдан жібермей, пролетарлық идеологиядан бір мысқыл да шегінбей коммунистік сын әдебиеттегі контрреволюциялық көріністерге қарсы аянбай күресіп, ғасырлар тоғысындағы көріністерді т.б. ашып көрсетуге міндетті. Сонымен бірге ол пролетариатпен бірге жүруі мүмкін және жүретін әдеби топтарға қатысты аса зор өнегелілік, сақтық, төзімділік танытуы тиіс». Сонымен, өзін белгілі бір әдеби ағыммен байланыстармаған партия сол кездегі әдебиеттің парадигмасын жасады – ол бұқаралық пролетарлық әдебиет жасау болды.

Ұлттық әдебиет, шығармашылық және мәдени сабақтастық жайында қазақтың әдеби ортасында да қызу пікірталас өрбіді. Сонымен қатар Абайдың шығармашылық мұрасын дамытуды жалғастырған қазақ әдебиеті де ұлтшыл деп жарияланды. Нәтижесінде большевиктер партиясының басты бағыты арнасында өткен қызу пікірталас барысында қазақтың әйгілі ақын-жазушылары М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, К.Кемеңгеровтерге ұлтшыл деген айып тағылды.

Қазақстанның ресми коммунистік баспасөзі Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығын аса жоғары бағалады. Атап айтқанда, 1923 жылы оның «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағы шыққаннан кейін «Известия Киргизского областного комитета РКП (б)» басылымындағы мақалада ақын шығармашылығына тұңғыш рет баға берілді. «Бұл жинақтың аса жоғары құндылығы, – делінген мақалада, – біз оның мазмұнын жылдан-жылға мұқият бақылап, оның авторының... қырғыз (қазақ – авт.) әдебиетінің дамуын пролетарлық идеологиямен жақындасу тұрғысынан жаңа бағытқа, жаңа жолға қандай қиындықпен қойғанын көріп отырғанымызда» [4].

1989 жылы «Простор» журналында жарияланған топтамада келтірілген фактілер Мағжан Жұмабаев шығармашылығын замандастарының жоғары бағалағанын дәлелдейді. Атап айтқанда, сол құжаттарға сүйенсек: «1923 жылы Түркістан мемлекеттік баспасы Мағжан Жұмабаевтың шығармаларын жариялауға талпыныс танытқан. Екінші басылымның Сұлтанбек Құджан-оғлы жазған алғысөзінде былай делінген: «Қырғыз (қазақ) әдебиетінде құрметті орынға лайықты деп есептеп, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерін басып шығардық. Автордың поэзиялық шығармаларымен оқырмандар таныс. Әдеби тіл жанадан қалыптасып келе жатқан жерде жаңа әдебиетті жандандыру ісінде Мағжандай ақындардың еңбегі зор екені аян.

Түркістанда әлі күнге дейін көшпелі малшы халықтың іскерлік хат алмасу мен баспасөз үшін лайықсыз деп танылған қырғыз (қазақ) тілі Мағжанның өлеңдерінде оралымды, бай, таза, жеңіл және әбден өңделген тіл ретінде көрініс табады. Сондықтан біз Мағжанның өлеңдерінде саяси мазмұннан гөрі әдеби жағына көбірек көңіл қойдық. Сондықтан оқырман марксистік көзқарасқа қайшылық кездесетін жерлеріне назар аудармауы тиіс. Ал басты назарын өлеңдердің әсемдігі мен көркемдігіне, образдылығына (бейнелілігіне) аударып, олардың тарихи мәніне үңілгені жөн...» [5].

Мемлекеттік Ғылыми Кеңестің Қырғыз Ғылыми Комиссиясының В.Брюсовқа жолданған хатында Мағжан Жұмабаев жайында былай деп жазылған: «Жұмабаев сөзсіз қырғыздың бетке ұстар әйгілі ақыны..., дарынын дамытуға қолайлы жағдай туғызса, болашақта ол атақты ақын болуы мүмкін. Қырғыз Ғылыми Комиссиясының Төрағасы сипаттағандай, ол «Біздің болашақ Пушкиніміз» [6].

20-шы жылдардағы ең қуатты әдеби ұйым 1925 жылдың қаңтар айында ВАПП аясында құрылған Орыс пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ОПЖП – РАПП – русская ассоциация пролетарских писателей) болды. РАПП өмірінде белсенді қызмет еткендердің қатарында А.Фадеев, Ю.Либединский, В.Ставский және сыншылар Л.Авербах, И.Гроссман-Роцин, А.Селивановский, В.Ермилов, Ж.Лелевич болды.

1928 жылға дейінгі кезеңде РАПП сансыз көп әдеби топтардың бірі ғана болған, бірақ осы кезеңнің өзінде рапптықтар әдебиетті партия басқаруы тиіс деген пікірді жақтады. РАПП мүшелері өнердегі партия саясаты мәселесін «пролетарлық революция ісіне қызмет ету» тұрғысынан қарастырды. Олар «оқырманның мінез-құлқын коммунизмге бағыттап ұйымдастыра алатын жазушыларды басты назарға қоюды; жол-жөнекей ілескен жолдастарды пайдалана отырып оларды жақын пролетарлық әдебиет қатарына тартуды; (цензура және негізінен сол партиялық орыс басылымдары, баспалары мен сыншылары көмегімен) реакциялық және жалған серіктес әдебиетпен аяусыз күрес жүргізуді» талап етті [2, 89 б.].

РАПП Пролеткульттің асыра-социалистік және нигилистік үрдістерін қабылдап, тіпті оларды күшейте түсті. Ол өзін тек пролетарлық жазушылар ұйымы ретінде ғана емес, партияның әдебиеттегі өкілі ретінде жариялап, өзіне қарсы шыққандарды партияға қарсы шыққан деп қарастырды. «Құс жолы» атты баспа органы бар Қазақ пролетарлық жазушылар қауымдастығы (ҚазАПП) да осы ұстанымда болды. Жоғарыда аталған альманах «буржуазиялық» және «ұлтшыл» әдеби қайраткерлерді сынға алудың негізгі құралына айналды. Мысалы, Мағжан Жұмабаев бастамасын көтерген қазақ жазушыларының «Алқа» атты әдеби қауымдастық ұлтшылдықтың белгісі, алашордалықтардың қайта бас көтеріп, кеңестік құрылысқа зиянын тигізгісі келетін қозғалыс ретінде танылды (өкінішке қарай, ол сол күйі ұйымдастырылған да, тіркелген де жоқ). Шығармашыл зиялы қауымға қарсы қуғын-сүргінді негіздеу үшін большевиктер «Алқа» қауымдастығын ҚазАПП-тың саяси қарсыласы деп жариялады. Ал шынтуайтында «Алқа» ХХ ғасырдың басындағы таза шығармашылық бірлестік болған, оның қызметі өз елінің жоғын жоқтап, халықтың мұңын мұндайтын, шығармашылығында ұлттың рухани мәдениетіне сүйенетін, ғасырлар тереңінен келе жатқан мемлекеттілік идеяларын сақтауға тырысқан шынайы отансүйгіштерді біріктіруге бағытталған еді.

1927 ж. күзінде «Советская степь» газетінде «С.К.» деген лақап атпен жазылған мақалада: «шығарманың саяси бағыты оның авторының белгілі бір ағымға жататындығымен анықталады. Алдын-ала есептеу бойынша ұлтшыл авторлар 14 атау басып шығарған... Ұлтшылдардың авторларының саны айтарлықтай көп (Байтұрсынов, Әуезов, Дулатов, Кемеңгеров, Омаров, Абай, Жұмабаев)... Ұлтшылдар қазақтың даласы мен халқын таптық мәніне назар аудармай әсірелеп мақтайды, ал шын мәнінде олар өз қаламын кеңес өкіметіне қарсы бағыттап отыр», – делінген [7].

Сәкен Сейфуллин өзінің «Қазақтың көркем әдебиеті туралы» атты мақаласында социалистік, пролетарлық әдебиет ұстанымын жақтайды. Атап айтқанда, ол: «Қазір қазақ әдебиетінде екі бағыт айқын анықталды. Бірі – байлардың, ұлтшылдардың бағыты, екіншісі – пролетарлық бағыт. Жазушылардың арасында тұрақсыздары бар. Олардың өз бет-бейнесі жоқ, олар біресе бір жаққа біресе екінші жаққа құлай береді. Бірақ жылдан-жылға тұрақсыздар саны кеміп бара жатыр. Олар еңбекшілер табы жағына шығады... Өйткені қазақ әдебиетінің келешегі еңбекшілер табымен байланысты», – деп жазады. Сейфуллиннің пікірінше, «Әдеби пікірталасты жалпы кеңестік әдебиетке күйе жағу үшін пайдаланатындар да бар. Ұлтшылдардың мақсаты түсінікті, олардың дәлелдері басынан-ақ белгілі. Мысалы, Смағұл Сәдуақасовты алайық. Ол тіпті өтірік айтуға дейін барған. Смағұл былай дейді: «Бейімбет те, Сәкен де, әсіресе, Сәкен, марксизм негіздерін жетік білмейтін жазушылар. Сәкен – ауылдың ескі әдет-ғұрпын сағынатын ақын. Мұны оның кітаптарының атауларының өзі дәлелдеп тұр: «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл қырандар», «Ескі ауылдың елестері» ...» [11].

Пролетарлық емес жазушыларға қатты қысым көрсетілгені сонша, тіпті Мағжан Жұмабаев «өз қателерін мойындады». 1927 ж. 17 тамызда республикалық «Еңбекші қазақ» газетінде ол «Токсанның тобы»

поэмасын жариялады. Поэмасында автор бұрын үйсіз-күйсіз жүргендерге туған жаңа күнді құшақ жая қарсы алып, өзінің енді азшылықпен – жүздің онымен емес, көпшілікпен, яғни жүздің тоқсанымен бірге болатынына сендіреді. Бұрын езгіге түскен көпшілік пен оларды аяққа таптаған (езгіге жыққан) азшылық арасына жік салмай, олардың барлығы, яғни бүкіл жүздің сөзін сөйлегенін, ал енді өзін тоқсанның сабына қосылған деп санайтынын жазған.

Алайда ақынның бұл жаңа ұстанымын республика басшылығы қабылдамады. 1927 ж. қазан айында VI-шы Бүкілқазақстандық аймақтық партия комитетінің конференциясында сөз сөйлеген Ф.И. Голощекин былай деген: «Зиялы қауым арасында «ғасырлар тоғысындағыларды» еске түсіретін қозғалыс бар. Сіздер Жұмабаевтың «Токсан» туралы әйгілі өлеңін білетін боларсыздар. Ол өзінің тоқсан жағында екенін жазады, ал көпшілік оған шын мәнінде солай екен деп сеніп, алданып қалды. Олар алдымен «жүз» деп жеңіліске ұшырап, енді тоқсанды айтып отыр. Бізге жақсы іспен келгендерді арқасынан қағамыз, алайда өзгелердің тоқсанды қолдау қажеттігін көрсету үшін, біз оларды арқасынан қағып қана қоймай, арқасын ұрып жібереміз» [9].

Осы сөздерден сол кездегі шексіз заңсыздық көрініс тауып тұр. Республиканың бірінші басшысының бұл сөздері пролетарлық бағыттағы ақын-жазушылардың М.Жұмабаевты қатаң сынға алуына тағы бір түрткі болды. «Өмір мектебінің» үшінші кітабында («Есею жылдары») Сәбит Мұқанов былай деп жазады: «Әдебиетте бай-ұлтшылдық бағытпен аянбай күрес жүрді, бұл күресті ҚазАПП басқарды. 1927-1928 жылдары қазақ әдебиетінде байшылдық ұлтшылдық көріністерімен күрес өзге кездегіден қатаң болды десем, артық айтқандық болмайды. Сол жылдары газет-журналдардың беттеріне шыққан көптеген мақалалардың тізімі, жазушылардың жиындарындағы қызу пікірталастар бұған дәлел. Әрине, бәрі оңай болды деп ойламау керек: бір жағында біз, пролетарлық жазушылар, екінші жағында – байшыл ұлтшылдар. Мұның бәрі қиын, күрделі болды, және де біздің қарсыластарымыз көбінесе тура шабуыл жасамай, бүркемеленіп әрекет жасап жүрді. Әрине, күні жақындап қалғанын сезген Мағжан Жұмабаев өзін аман алып қалу үшін: «Өз ісімді жасадым, сендердің кезеңің келді. Мен бұрынғы ондықтан алыспын» [10], – деген сөзді жазуы да мүмкін болды.

Осыдан сол кезеңде Сәбит Мұқановтың өзге де көптеген пролетарлық жазушылар сияқты Мағжанның шын ықыласына, ақынның кеңес өкіметіне шын көңілмен бұрылғанына, өз шығармашылығының жаңа бетін ашқанына сенбегенін көруге болады. Алайда тағдыр оның осы жаңа беттен бастап жазуына мүмкіндік бермеді.

БКП(б) ОК және БКП(б) Қазақ аймақтық комитетінің органы болған « Партия үшін» 1928 ж. бесінші санында белгілі әдеби сыншы, қоғам қайраткері С.Тоғжановтың (1900-1938 жж.) «Қазақ әдебиеті мен сынындағы ұлтшылдыққа, тоғышарлыққа және коммунистік менмендікке қарсы» деген мақаласы шықты. Сол жылы бұл мақала «Советская степь» – «Кеңестік дала» газетінде де жарияланды. «Жуырда ғана – 3-4 жыл бұрын, – деп жазды Тоғжанов мырза, – біздің ұлтшылдарымыз өздерінің көлемді сын мақалаларында қазақ көркем әдебиетінің «жалпы ұлтшылдығын», онда таптық идеологияның жоқтығын; ... өнердің, атап айтқанда, әдебиеттің саясатқа бағынбайтынын және саяси... мүдделердің оған жат болып табылатынын дәлелдеген болатын. Қазақ ұлтшылдарының жас идеологтары Әуезов, Ысқақов, Аймауытов және КО біздің партиялық-кеңестік баспасөзде де, атап айтқанда, «Ақ жол» газетінде де, «Шолпан», «Сана» журналдарында т.с.с. осылай жазған. ...ұлтшылдардың «теориясы» қазақ коммунистері тарапынан ешқандай қарсылық пен жоққа шығарушылық танытылмады. Қазақ коммунистері, олардың пікіріне қосылмаса да, ол идеологияны әшкерелеуді керек, қажет деп санамаған» [11]. Ол 1925 ж. дейінгі қазақтың ұлтшылдық идеологиясының «басымдығын» жайсыз болғанымен, тарихта орын алған факті ретінде атап көрсетті.

Саяси жағдайдың өзгеруін Тоғжанов мырза Қазақстанның Коммунистік партиясының идеялық нығайымен байланыстырды, бұл жайт «мәдени және идеологиялық майдан» жағдайына тікелей әсер етті. Бұл ұлтшылдарды, олардың идеологиясын әшкерелеуден көрініс тапты. Бірақ, автордың атап өткеніндей, олар қаруын жиып қоюдан аулақ болып, қазақ әдебиетін өз майданына айналдырды. «ұлтшылдарды» бұл саладан ығыстырып шығару үшін партия қызметкерлері ғана емес, жаңа Пролетарлық әдебиет өкілдері де күш салуы керек. «Ұлтшылдар» әдебиетінің пролетарлық жазушылар әдебиетінен басты айырмашылығын автор олардың мазмұнынан тапқан – «ұлтшыл жазушылар қазақтың ескіліктерін, қазақтың байларын, хандары мен батырларын мадақтап, ұлтшыл зиялы қауым өкілін мұрат тұтса», жаңа пролетарлық жазушылар «революцияны, оның көсемдерін (Ленинді, Марксты), жұмысшыларды мадақтап, еңбекші қазақтардың, атап айтқанда, кедей қазақтардың, батрақтардың өмірін суреттеп (бейнелеп), әдебиетте жаңа адамдарды – жаңа типтерді – қазақ жұмысшысы, кедей коммунист, комсомол, қоғамдық өмірге етене араласып жүрген қазақ қыздары бейнелерін сомдаған» [11].

Ол кезеңде республиканың идеялық-саяси өмірі «ұлтшылдық бағыттың» бір көрінісі ретінде «сидвокасовтықпен» қатаң күрес жүргізумен сипатталғандықтан, Тоғжанов мырза да оған өз үлесін қосуды жөн санаған. Мақала авторының сөзіне жүгінсек, «С.Сидвокасовтың ұлтшылдығында ешқандай жаңалық жоқ, оның ұлтшылдығы өзге ұлтшылдардың айтқанын басқа сөзбен қайталаушылық қана».

С.Сейфуллин, С.Мұқанов сынды коммунист жазушылар да сынынан тыс қалмады. Мақала авторы оларды «тоғышарлық» пен «коммунистік менмендік» танытты деп айыптайды. Бұл орайда автордың «тоғышарлық» ұғымына өзгеше түсіндірме бергенін атап өту қажет, яғни ол былай дейді: «... біздің жағдайда ұлтшылдық пен тоғышарлықтың ара жігін ажырату аса қиын. Тоғышарлық әр кезде ұлтшылдықтың негізін қалайды».

Автор С.Сейфуллиннің «Чан-Зо Лин» поэмасынан, «Жұмсақ вагонда», «Түрме толқынында», «Сыр-сандық» өлеңдерінен «тоғышарлық» сарын ұғыпты.

С.Сейфуллинді «Чан-Зо Лин» поэмасының сюжетін сәтсіз таңдағаны үшін сынға алып (бұл шығармада екі қытай генералының қарым-қатынасы тарихи суреттеледі), Тоғжанов «анаға деген сүйіспеншілік пен берілгендік» сияқты моральдік құндылықты дұрыс түсінбеушіліктен «тоғышарлық» көрініс табады деп көрсеткен: «Қазақтың бұрынғы түсінігінде анаға деген махаббат (сүйіспеншілік) – ең қасиетті (құдіретті), ең жоғары ұғым. Сейфуллин мырза дәл осыны насихаттайды. «Анаға деген сүйіспеншіліктің» марксизмге ешбір қатысы жоқ екенін түсіндірудің қажеті жоқ сияқты. Коммунистер анаға деген абсолютті, қасиетті берілгендік сезімін мойындамайды, біз пролетариат табына, оның басшысы – коммунистік партияға берілгендікті мойындаймыз» [11]. Тоғжанов: «Сәкен пролетарлық ақын дегендер партияны да, өзін де алдайды... Сәкен әлі пролетарлық ақын болып үлгермеді», – деген.

С.Сейфуллин Тоғжанов мырзаға өз шығармаларына арам көзқарас танытып, ойын бұрмалап, олардан қандай да бір ауытқушылық іздейді деген айып таққан. Сонымен бірге, белгілі «алашордалық мистик Жұмабаевты» сынай отырып, ол қазақстандық әдебиеттегі «алашордалық идеологиядан» іргесін үнемі аулақ ұстағанын атап өткен.

Газет-журналдардың беттерінен қазақ зиялы қауім өкілдерінің арасынан «таптық дұшпандарды іздестіруді» кең жолға салған Ф.Голощекин басты мақсатына қол жеткізді – пролеткульттік жазушылар көмегімен алаштың зиялыларының көрнекті тұлғаларына қарсы қуғын-сүргін шараларын идеялық тұрғыдан негіздеу мүмкін болды.

1929 ж. өзінде Тоғжанов мырза қазақтың белгілі қоғам қайраткерлері О.Жандосов, А.Байділдин, С.Сафарбеков және тағы басқаларымен бірігіп «Қазақ жазушыларының шығармашылығы туралы» деген үндеу хатқа қол қойып, оны «Правда» газетінің редакциясы мен «Литературная энциклопедия» баспасына жолдаған. Бұл хатта энциклопедия құрастырушыларының М.Әуезовтың, А.Байтұрсыновтың шығармашылығына берген жоғары бағасына қатысты наразылық білдірілді. Редакцияға олардың қызметін «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде көрсету ұсынылды.

Сонымен, 20-шы жылдардың соңы большевиктер партиясының мәдени үдерістерге толық бақылау жасаудың кең етек жаюымен сипатталды. Большевиктің алғашқы жылдары мәдениет қайраткерлеріне белгілі бір дәрежеде шығармашылық еркіндік беріліп, партия мәдениет пен өнерге айқын араласпаған болса, кейінгі кезеңде партия тарапынан толық бақылау жүргізіліп өзгеше ойлаушылармен қатаң күрес жүргізіле бастады. Ең алдымен қазақтың ұлттық әдебиеті сынға алынып, содан соң тіпті қуғын-сүргінге ұшырады. Ал оның өкілдері негізінен алаштың зиялы қауымынан шыққан еді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ленин В.И. *Партийная организация и партийная литература. Полное собрание сочинений, т. 41.* – С. 104.
2. *Вопросы культуры при диктатуре пролетариата.* – М., Л., 1925.
3. Голомиток И.Н. *Тоталитарное искусство.* – М.: Галарт, 1984. – С. 85.
4. Кирабаев С. *Сакен Сейфуллин. Критико-биографич. Очерк.* – М., 1973.
5. *Простор*, 1989. – № 3.
6. ЦГА РУ, Ф.37, Оп.1, Д.2114, Л.23.
7. *Советская степь*, 16 октября 1927 г.
8. Сейфуллин С. *Шығармалар*, 1962. – Алматы. 4 - том, – 317 б.
9. *Советская степь*, 21 ноября 1927 г.
10. Муканов С. *Школа жизни. Кн. 3. Годы возмужания.* – А., Жазушы, 1985. – С. 218-219.
11. Тоғжанов Г.С. *Против национализма, обывательщины и комчванства в казахской литературе и критике // За партию, ноябрь 1928 г.*

ГРНТИ 03.20

УДК 94(574) «1950-1980»

Далаева Т.Т.¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ НА КОМБИНАТЕ «АЧПОЛИМЕТАЛЛ» В 1965 – НАЧ. 1980-х гг.

Аннотация

В хронологический период 1965 – нач. 1980-х гг. практика организации социалистического соревнования имела отличия от 1930-х (периода первых пятилеток и индустриализации), 1940-1950-х гг. (периода войны и послевоенного восстановления народного хозяйства) и была обусловлена задачами реализации хозяйственной реформы и строительства материально-технической базы коммунизма. На комбинате «Ачполиметалл» резервом повышения производительности труда в период позднего социализма становится внедрение новых технологий в производство.

На практике происходила нестыковка таких экономических показателей, как уровень производительности труда и себестоимость производимой продукции из-за ненадежного качества нового самоходного оборудования и фактического отсутствия должной ремонтной базы на предприятии. Имелись недостатки в организации труда, значительные простои и аварийность оборудования, нарушение технологической дисциплины, сверхплановые потери металлов, снижение качества выпускаемой продукции.

Анализ практик социалистического соревнования в 1965 - нач. 1980-х гг. на «Ачполиметалл» комбинате показал, что труженики предприятия в начале VIII пятилетки еще активно проявляли свою заинтересованность в осуществлении производственных рекордов, сохраняли свой энтузиазм и гордились своим комбинатом, а уже к концу 1970-х – нач. 1980-х гг. чаще вовлекались в соревнование формально, постепенно росло их отчуждение от своего труда.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, социалистическое соревнование, Кентау, «Ачполиметалл», 1950-1980-е гг., поздний социализм

Далаева Т.Т.¹

¹т.ғ.к., академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru

«АЧПОЛИМЕТАЛЛ» КОМБИНАТЫНДА СОЦИАЛИСТІК ЖАРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 1965-1980 ж.б.

Аңдатпа

1965-1980 ж.б. мерзімдік шеңберде социалистік жарысты ұйымдастыру 1930 ж. (индустриализацияландыру және алғашқы бесжылдықтан), 1940-1950 ж. (соғыс жылдарындағы және соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қайта қалпына келтіру кезеңімен) салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерге ие болды және коммунизмнің материалдық техникалық базасын құру мен шаруашылық реформаларын іске асыруға жұмылдырылды.

«Ащысай» комбинатында өндіріске жаңа технологияны енгізу кейінгі социализмнің еңбек өнімді-лігін арттырудың басты резервіне айналды. Ал іс жүзінде мұндай экономикалық көрсеткіштерде яғни еңбек өнімділігінің деңгейі мен кәсіпорынның өз деңгейіндегі жөндеу базасының болмауынан және құрал-жабдықтар сапасының осалдығынан шығарылған өнімнің өзіндік құны арасында сәйкессіздік орын алды.

Еңбекті ұйымдастыруда, яғни шығарылатын өнім сапасының төмендеуі, металл қорын жоспардан тыс жоғалтуы, технологиялық тәртіптің бұзылуы, құрал-жабдықтардың істен шығуы сияқты кемшіліктер кең етек алып жатты.

1965-1980 ж.б. «Ачполиметалл» комбинатындағы социалистік жарыс тәжірибесін талдау барысында VIII бесжылдықтың басында еңбеккерлердің өндірістік рекорд жасауға деген құлшыныстарының ерекше

болғанын, асқан энтузиазм танытып, өз комбинатын мақтан тұтатынын байқауға болады, ал 1970-1980 жылдарда жарысқа көп жағдайда тек ресми түрде қатынасып, сосын біртіндеп қайтымсыз еңбектен жырақтаудың орын ала бастағанын көреміз.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени бірегейлік, социалистік жарыс, Кентау, «Ачполиметалл», 1950-1980 жж., кейінгі социализм.

Dalayeva T. ¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty. E-mail: tenliktd@mail.ru

PROBLEMS OF THE ORGANIZATION SOCIALIST COMPETITION AT THE ACHPOLIMETALL COMBINE IN 1965 - EARLY 1980 s.

Abstract

In the chronological period of 1965 – early 1980 s the practice of organizing socialist competition was different from the 1930s (the period of the first five-year plans and industrialization), from the 1940-1950s. (the period of the war and the post-war restoration of the national economy) and was due to the tasks of implementing the economic reform and building the material and technical base of communism. At the Achpolimetall combine, the introduction of new technologies into production becomes a reserve for increasing labor productivity in the period of late socialism.

In practice, there was a mismatch of such economic indicators as the level of labor productivity and the cost of production due to the unreliable quality of new self-propelled equipment and the actual lack of a proper repair base in the enterprise. There were shortcomings in the organization of work, significant downtime and accident rate of equipment, violation of technological discipline, excess losses of metals, reduced quality of products.

Analysis of the practices of socialist competition in 1965- early 1980s at the Achpolimetall combine showed that at the beginning of the 8th five-year plan the company's workers were still actively interested in implementing production records, retained their enthusiasm and were proud of their plant, and by the end of the 1970s – early 1980 s more often they were formally involved in the competition, their alienation from their work gradually grew.

Key words: sociocultural identity, socialist competition, Kentaу, “Achpolimetall”, 1950-1980 s, late socialism

Современный Казахстан развивается в условиях ускоренной экономической, политической, социальной модернизации. Задачи социальной модернизации получили свое отражение в программа «Рухани жаңғыру». В апреле 2017 года Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев выступил с программной статьей «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В этой работе Глава государства выделил основные направления модернизации сознания общества и каждого казахстанца: конкурентоспособность; прагматизм; сохранение национальной идентичности; культ знания; эволюционное развитие страны и открытость сознания [1]. Изучение процесса формирования идентичности населения представляет довольно обширное предметное поле для исследователей. Изучение идентичности населения в определенном пространстве и временных рамках обусловлено конкретными социальными и культурными характеристиками, для анализа которых требуется применение особого исследовательского инструментария и иногда совмещение различных междисциплинарных методик работы с историческими источниками.

В 2018 году в рамках программы «История и культура Великой Степи» научно-исследовательским центром «Айтылған тарих» при КазНПУ им.Абая была начата работа по теме: «Социокультурная идентичность в устных рассказах жителей моногородов Казахстана: Кентау (1927 – XXI в.)». В данной статье будут представлены промежуточные результаты по одной из проблем исследования.

Одним из приоритетных направлений является государственная программа развития моногородов Республики Казахстан 2012-2020 годы, которая нацелена на устойчивое социально-экономическое развитие моногородов в средне- и долгосрочной перспективе [2]. В перечень моногородов Республики Казахстан, охваченных данной государственной программой, внесен и Кентау, потенциал которого оценен на уровне среднего. Изучение процесса формирования идентичности населения моногорода востребовано необходимостью понимания социокультурных проблем, решение которых требует комплексного подхода наряду с реализацией мер экономического характера.

Исследование проблем формирования и изменения социокультурной идентичности жителей моногорода в Казахстане в советский период и в период независимости представляет новое направление в

современной исторической науке республики. В частности, данная проблематика нашла свое отражение в исторических исследованиях, через изучение процессов формирования и сохранения национальной идентичности казахов в новое и новейшее время на пути к созданию национального государства. Академик М.К. Койгелдиев в своей монографии «Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. - XX ғ. басы)» сделал вывод: «... ұлт өміріндегі бірегейлік мәселесі тарихнама ғылымы үшін ең өзекті әрі іргелі мәселелер қатарына жатады» [3, с. 6.]. Что же касается, собственно исследования идентичности населения Казахстана советского времени, то данная тема еще только на стадии обозначения предметного поля, определения круга исторических источников и методов исследования. В историографии по истории развития моногорода Кентау и Ачисайского полиметаллического комбината в советское время можно обратиться к работам Глеубергена И., Аяпова М. [4-5] и к юбилейным изданиям периода независимости [6-7].

Одной из основных задач в изучении процесса идентификации и формирования идентичности населения является определение маркеров, по которым и происходит выявление специфики и характер содержания идентичности. В предлагаемой статье в качестве маркера социо-культурной идентичности трудового коллектива комбината «Ачполиметалл» предложено изучение практик организации социалистического соревнования в 1965- нач. 1980-х гг., социокультурных норм отношения к труду, отраженных как в официальных документах, так и в воспоминаниях трудящихся этого комбината.

Социалистическое соревнование в СССР отражало в своем содержании не только экономическое значение, но и идеологический смысл. Как отмечает исследователь Чернова О.Е. в своей статье «Идеология *социалистического соревнования* в региональной газете советского и постсоветского периодов»: «Массовое сознание выделяет аспекты идентификации стахановцев на основе изменения ценностных установок общества. Задействуется оппозиция старая организация труда – новая организация труда (социалистического), в которой отмечается тесная связь общественно-экономического бытия и ценностно-целевое отношение к способам обретения материальных ценностей (стахановцы по-новому организуют труд) актуальное значение слова стахановец богаче системного, поскольку помимо семантических компонентов экономико-политического содержания включает семы нравственно-духовного содержания: ‘преобразование’, ‘творчество’, ‘совместная деятельность’. ... Разрушение тоталитарной системы, начавшееся в 1980-х годах, во многом стимулировало языковые изменения... отрицательные прагматические смыслы, содержащие оценку тоталитарной системы: ‘консерватизм’, ‘экстенсивность развития’, ‘застойность’, ‘уравниловка’» [8, с. 269-270].

В хронологический период 1965 - нач. 1980-х гг. практика организации социалистического соревнования имела отличия от 1930-х (периода первых пятилеток и индустриализации), 1940-1950-х гг. (периода войны и послевоенного восстановления народного хозяйства) и была обусловлена задачами реализации хозяйственной реформы и строительства материально-технической базы коммунизма. Основным смыслом социалистического соревнования оставался неизменным - в повышении производительности труда и снижении себестоимости продукции.

В 1955 г. на базе рабочих поселков Кантаги и Миргалымсай был образован город Кентау областного подчинения Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской) области. Основой развития экономики города и близлежащих рабочих поселков стало Ачисайское полиметаллическое рудное месторождение. С начала организации комбината «Ачполиметалл» было очевидно его союзное значение. В справке о перспективном развитии промышленных предприятий города Кентау на 1966-1970 гг. были поставлены следующие плановые показатели: «1. по Ачисайскому полиметаллическому комбинату. Мощность комбината «Ачполиметалл» в 1964 году по добыче руды составит 3000 тыс. тонн. Пятилетним планом предусматривается увеличить объем добычи руды в 1967 году до 5350 тыс. тонн. Таким образом, намечается перекрыть проектную мощность предприятия на 1350 тыс. тонн. Увеличение мощности комбината произойдет не за счет строительства дополнительных рудников, а за счет форсирования горно-капитальных и подготовительных работ [9, Л. 5.].

Резервом повышения производительности труда в эти годы становится внедрение новых технологий в производство. Как отметили в своей статье первый секретарь Кентауского городского комитета КПК Глеуберген И. и исследователь Аяпов М.: «В 1967 г. на Ачисайском полиметаллическом комбинате было внедрено 5 технических новшеств по плану министерства цветной металлургии Казахской ССР и 19 – по плану комбината. ...Оправдала себя новая технология подземной добычи руды на рудниках «Миргалымсай» и «Западный», где высокопроизводительно используется горное самоходное оборудование» [4, с. 222.]. Технология подземной добычи руд при помощи самоходного оборудования в СССР впервые разработана и прошла проверку в 1956-1966 годах на рудниках Джезказганского горно-

металлургического и Ачисайского полиметаллических комбинатов, где она обеспечивала более 80% всей подземной добычи [10]. Самоходное оборудование позволило увеличить мощность шахт и рудников, уровень механизации и энерговооруженности труда, снизить себестоимость добычи руды.

Из воспоминаний Анны Ивановны Гуреевой, работавшей в отделе оборудования комбината в 1960-1970-е гг.: «Для комбината «Ачполиметалл» шестидесятые годы прошлого века – это звездное время. Центром добычи свинцовой руды стал рудник Миргалимсай. Оснащенный по последнему слову техники, он наращивал объемы добычи, вовлекая в оборот все новые и новые залежи свинцовой руды. Мне сложно сказать, в какую безусловно умную голову пришла мысль о скоростной проходке к новым пластам свинцовой руды. ... в то время еще не появились нынешние роботизированные механизмы, но по насыщенности электронными и электромагнитными устройствами автоматики горнопроходческие комплексы, используемые на скоростной проходке, не имели аналогов. Это была лучшая на тот момент техника, как отечественного производства, так и импортная. Знаю об этом не понаслышке. Отдел оборудования комбината, где я трудилась почти четверть века, своевременно обеспечивал заявки и поставки оборудования, комплектующих и запчастей для комбината в целом и скоростной проходки в частности.

Город жил скоростной проходкой. Газета «Кентауская правда» постоянно информировала горожан о событиях под землей. Герои дня – горняки-проходчики. Это, на мой взгляд, было возрождение стахановского метода, спустя тридцать лет после знаменитого рекорда Стаханова.» [7, с. 185-186.]. А.И. Гуреева, как участник и очевидец этих событий, дала восторженную характеристику внедрения новой технологии в производство, отражая единственно возможную для широкой общественности оценку, которую и транслировала официальная идеология. К тому же, в ноябре 1969 года «на комбинате «Ачполиметалл» в торжественной обстановке впервые выплачена «тринадцатая заплата» как результат работы предприятий в новых условиях планирования и экономического стимулирования» [7, с. 274.]. Вместе с тем, архивные материалы сохранили и другие факты:

« Из отчета Ачисайского полиметаллического комбината за 1970 год.

Отрицательно на снижение себестоимости товарной продукции повлияли следующие факторы:

1. Комбинатом за отчетный год допущено удорожание сметы цеховых расходов на сумму 814 тыс.руб.

Перерасход сметы по текущему ремонту производственного оборудования в сумме 612 т.р. объясняется тем, что ежегодное увеличение добычи руды самоходным оборудованием требует значительного роста средств на их ремонт.

Данное положение усугубляется еще и низким качеством получаемого комбинатом самоходного оборудования, что приводит к его частому ремонту, а также отсутствием ремонтной базы для поузлового ремонта самоходного горношахтного оборудования» [11, с. 38.].

Очевидно, что происходила нестыковка таких экономических показателей, как уровень производительности труда и себестоимость производимой продукции из-за ненадежного качества нового самоходного оборудования и фактического отсутствия должной ремонтной базы на предприятии. При внедрении новой технологии, вероятно, первостепенным было собственно сам факт внедрения, что удобно для отчетности по выполнению поставленной задачи как результат соцсоревнования, а продуманный анализ возможных технических и экономических рисков в дальнейшей реализации данной технологии мог отложить осуществление рекорда.

Преследуя цель технического обновления в условиях научно-технического прогресса, помимо учета производственных показателей проводились конкурсы по повышению культуры производства и промышленной эстетики, в частности в КазССР министерством цветной металлургии в период с 1 апреля 1966 года по 1 апреля 1967 года был проведен общественный конкурс по промышленной культуре и эстетике труда [12, с. 72.]. В программе конкурса были определены следующие показатели: механизация промышленности, внедрение новой техники и оборудования, автоматизация технологических процессов, квалификация и достижения кадров, победители соревнований, показатели производительности труда и эстетическое оформление производственных рабочих мест, асфальтирование, озеленение территории предприятий [12, с.73.]. Данный перечень показателей конкурса указывает на то, что в вопросах развития культуры коммунистического труда в сочетании технологии и эстетики приоритет оставляли за экономическими категориями, связанными с практикой социалистического соревнования. Однако следует отметить, что теперь предлагалось уделить внимание качественным характеристикам производственного пространства, определенному комфорту в организации трудовых мест.

Переход к задачам строительства коммунизма согласно Третьей программе КПСС от 1961 года внес свои коррективы в содержание социалистического соревнования. «Из отчета Ачисайского полиметаллического комбината за 1970 год о социалистическом соревновании на комбинате:

По итогам работы за 2 квартал 1970 года во Всесоюзном социалистическом соревновании предприятий цветной металлургии СССР комбинату присуждено 1 место и Переходящее Красное Знамя министерства цветной металлургии СССР и ЦК профсоюза, по итогам работы за 3 квартал – 1 место и Переходящее Красное Знамя Совета министров СССР и ВЦСПС (Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов – Т.Д.).

...внутри каждого цеха действуют свои условия соревнования, по которым ежемесячно подводятся итоги соревнования между его участниками, службами и бригадами (на рудниках), между технологическими сменами и бригадами (на фабриках и металлургическом заводе), между участками, службами, бригадами и по профессиям – во всех вспомогательных цехах комбината.

Коллектив комбината является предприятием высокой культуры и борется за звание коммунистического труда.

На 1/1- 71 г. звание коммунистического труда носят 10 цехов, 29 участков, 20 служб, 4 смены, 255 бригад и 4960 чел. ударников, что составляет 53,0% от всей численности трудящихся комбината» [11, с. 38-39.].

Комбинат был награжден орденом Октябрьской революции в 1971 г. В 1977 году коллектив Ачисайского полиметаллического комбината отметил 50-летний юбилей. В этот год был открыт Музей трудовой славы комбината. Каждый год происходило чествование ударников и победителей соцсоревнования в разных его видах. Формы и виды поощрений имели разнообразный характер: от государственных наград до почетных грамот министерства, вымпелов, нагрудных значков, почетных званий «Лучший в профессии», статус «Почетный житель города Кентау» и др.

К концу X пятилетки Кентауским городским комитетом коммунистической партии Казахстана в 1979 году была проведена проверка организации социалистического соревнования на Ачисайском ордена Октябрьской революции полиметаллическом комбинате в свете постановления ноябрьского (1979 г.) Пленума ЦК КПСС по развитию соцсоревнования, и подготовлена справка на 14 страницах. С результатами проверки ознакомлен председатель профсоюзного комитета комбината Р.Тушминский.

В справке были даны сведения о достижениях рабочих на конкретных производственных участках, а также охарактеризованы упущения и недостатки по итогам организации социалистического соревнования в 1979 году: «Во всей многогранной деятельности профкома и первичных профсоюзных организаций в обеспечении выполнения государственного плана и повышении качества выпускаемой продукции важное место занимает изучение, обобщение и распространение передового опыта, руководство социалистическим соревнованием и развитие движения за коммунистическое отношение к труду.

...В настоящее время в цехах комбината создано 16 постоянных действующих производственных совещаний (ПДПС – Т.Д.), в работе которых участвуют около 500 рабочих. ... необходимо отметить, что комитеты профсоюза (КООФ (Кентауская объединенная обогатительная фабрика – Т.Д.), рудник Ачисай, Байжансай и желдорцех) еще недостаточно внимательно изучают работу ПДПС и слабо оказывают помощь в их работе. На комбинате в 1979 году не распространялся положительный опыт работы ПДПС, советов ВОИР (Всесоюзное общество изобретателей и рационализаторов) и НТО (Научная организация труда). Общекомбинатское ПДПС /Худайбергенов/ в истекшем году не работал. ... в ноябре 1979 года избран новый состав, составлен план работы.

... еще не все цеха наладили должным образом работу по рационализации и изобретательству. В первую очередь это касается РСУ, энергоцеха. Все еще неудовлетворительно работают /имеют снижение показателей и др./ ЖДЦ, рудник Байжансай. Снизилась активность на руднике Глубоком /в 1978 г. было 305 авторов, а в 1979 только 265/. Плохо внедряет изобретения НИПБ (научно-исследовательская и проектная база комбината, создана в 1974 г. [7, с. 278.]). Обычно включает внедрение изобретений на конец года, а когда подходит время за них отчитываться, начинают писать письма о заменах, переносах, на следующий год. И это стало у них системой. Вот и в этом году ни одно изобретение из 4-х, предусмотренных графиком ими, оказалось не внедренным» [13, Л.33.]. Приведенные в справке факты свидетельствуют о нарастании негативных тенденций в функционировании социалистической экономики, что в дальнейшем приведет к необходимости принятия курса КПСС на «перестройку» в апреле 1985 года.

Относительно трудовой дисциплины приведены следующие данные в отдельной справке о работе профкома комбината «Ачполиметалл» по развитию соцсоревнования в свете постановления ноябрьского (1979 г.) Пленума ЦК КПСС [14, Л. 19-22.]: «Партийные, профсоюзные организации не приняли должных

мер по улучшению трудовой и производственной дисциплины, все еще большие потери рабочего времени по причинам неявок на работу из-за болезней и прогулов. Только по трем основным цехам за 1979 год неявки на работу составили более 13 тысяч чел/д., из них: по руднику «Миргалимсай» более 2,9 тыс. чел/дней, - «Глубокий» более 7,7 тыс. чел/дней, - КООФ около 2,5 тыс. чел/д. В городском медвытрезвителе побывали 245 трудящихся комбината, в том числе: 56 человек с рудника «Глубокий», 44 человека с КООФ, 40 человек с рудника «Миргалимсай».

За этот период 100 человек совершили прогулы, из них: 21 человек по руднику «Глубокий», 23 человека по объединенной обогатительной фабрике, по 14 человек из ремонтно-строительного управления и цеха погрузочно-разгрузочных работ.

За прогулы уволено 39 человек, 28 нарушителей осуждены на собраниях коллективов, 48 лишены прогрессивной оплаты, на 18 человек наложены взыскания за нарушение технологической дисциплины. Рассмотрено 268 дел в товарищеских судах, в том числе рабочих- 251.

Все еще велика текучесть кадров, за год уволилось по собственному желанию 1517 человек, что составляет 15,2 процента от общего числа работающих. (в 1978 году текучесть кадров составила 12,9 процента). Особенно высокий процент текучести в цехах: погрузочно-разгрузочных работ 41,1, механическом – 30,9, автотранспортном – 25,6, ремонтно-строительном управлении – 22,6, руднику «Глубокий» - 18,3 против 10,7 процента в 1978 году.

Имеются недостатки в организации труда, значительные простои и аварийность оборудования, нарушение технологической дисциплины, сверхплановые потери металлов, снижение качества выпускаемой продукции.

Профком, цеховые профсоюзные организации не приняли должных мер по налаживанию четкой организации по защите соц. обязательств бригадами, сменами, участками и цехами в целом. Профсоюзными организациями, службами и отделами техники безопасности комбината не в полной мере осуществляется должный контроль по выполнению мероприятий, направленных на улучшение условий труда и техники безопасности, вследствие чего все еще высок уровень производственного травматизма.

Отрицательно сказывается на производственных показателях частая, необоснованная сменяемость на горных участках линейного персонала, недостаточная пропаганда передовых методов и приемов труда. Еще не на всех участках задействована система работы без отстающих. Зав. отделом промышленности горкома партии В.Кошкин» [14, Л. 21-22.]. Очевидно, что отношение к труду у определенной части коллектива комбината нельзя назвать коммунистическим. Разница между передовиками производства и рядовыми рабочими, которые, возможно, лишь недавно приняты на работу или приехали на комбинат в надежде на высокую оплату, отражала происходившие социальные изменения в среде трудового коллектива.

Однако, несмотря на выявленную картину по итогам проведенной проверки, в пояснительной записке к отчету по труду, заработной плате и научной организации труда по Ачисайскому полиметаллическому комбинату за 1980 год опять представлены положительные данные, которые могут вызвать сомнение в реальности цифр по характеристике результатов соцсоревнования: «...на комбинате в настоящее время трудится 10315 человек. Участвуют в движении за коммунистическое отношение к труду 10031 или 97,2% от общей численности трудящихся. 9 цехам, 87 участкам, 331 бригаде с общей численностью 6445 человек присвоено и подтверждено звание коллективов и ударников коммунистического труда.

В республиканском соревновании коллективу комбината за выпуск товаров народного потребления в I и II кварталах присуждалось переходящее Красное Знамя МЦМ (министерства цветной металлургии) КазССР и профсоюзов» [11, с. 42.].

Анализ практик социалистического соревнования в 1965 - нач.1980-х гг. на «Ачполиметалл» комбинате показал, что труженики предприятия в начале VIII пятилетки еще активно проявляли свою заинтересованность в осуществлении производственных рекордов, сохраняли свой энтузиазм и гордились своим комбинатом, а уже к концу 1970-х – нач. 1980-х гг. чаще вовлекались в соревнование формально, постепенно росло их отчуждение от своего труда, происходила потеря смысла конечной цели строительства коммунизма, у определенной части рабочих конструирование их идентичности уже меньше было связано с «Ачполиметалл» комбинатом.

Список использованной литература

- 1 Программа «Рухани жангыру» - результаты и новые проекты // URL: https://www.inform.kz/ru/programma-ruhani-zhangyru-rezul-taty-i-novye-proekty_a3437371 (дата обращения: 10 января 2019 г.)
- 2 Программа развития моногородов на 2012-2020 годы // URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683> (дата обращения: 8 октября 2018 г.)
- 3 Қойгелдиев М.Қ. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. - XX ғ. басы). – Алматы, 2014. – 432 б.
- 4 Глеубергенов И., Аяпов М. Партийные организации Кентау в борьбе за технический прогресс // Вопросы истории Компартии Казахстана. – Вып. 6. – А.-А., 1969. – 320 с. – С.220-231.
- 5 Аяпов М.А. Венец Черных гор. – Алма-ата: Казахстан, 1980. – 142 с.
- 6 Кентау: алтыс жыл, алтыс белес. (1955 – 2015): тарихи жылнама. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2015. – 352 б.
- 7 Ачисайский полиметаллический комбинат: История, события, люди (К 90-летию со дня создания) / Сост. М.Ж.Битимбаев. – Алматы, 2018. – 304 с.
- 8 Чернова О.Е. Идеологема социалистическое соревнование в региональной газете советского и постсоветского периодов // Вестник КГУ (Костромского государственного университета) им. Н.А. Некрасова. - 2012. - Т.18. - № 1. С. 267 -270.
- 9 Справка о перспективном развитии промышленных предприятий города Кентау на 1966-1970 гг. // ШРГА (Шымкентский региональный государственный архив). Ф. 1492. Оп.1. Д. 622. Л. 5.
- 10 Кальницкий Я. Б., Филимонов А.Т., Самоходное погрузочное и доставочное оборудование на подземных рудниках. – М., 1974. // URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geolog/4473/самоходное (дата обращения: 10 января 2019 г.)
- 11 Қоғамдық еңбек феномені / Феномен общественного труда: хрестоматия. / Жангуттин Б.О., Калыбекова М.Ч., Қойгелдиев М.К., Мырзатаева З.Б., Нурман Ш.Т., Глеубаев Ш.Б./ – Алматы: МЧП «Каратау КБ», издательство «Дәстүр», 2016. – 120 с. (на казахском, русском языках).
- 12 Советтік қоғамдағы еңбек феномені. Коллективная монография. / Жангуттин Б.О., Калыбекова М.Ч., Мырзатаева З.Б., Нурман Ш.Т., Глеубаев Ш.Б./ под общ ред. Қойгелдиева М.К. – Алматы: МЧП «Каратау КБ», издательство «Дәстүр», 2016. – 272 с.
- 13 Организация социалистического соревнования в 1979 году на Ачисайском Ордена Октябрьской революции полиметаллическом комбинате // ШРГА, Ф. 1492. Оп.1 Д. 1764. Л.24-37.
- 14 Справка о работе профкома комбината «Ачполиметалл» по развитию соцсоревнования в свете постановления ноябрьского (1979 г.) Пленума ЦК КПСС // ШРГА, Ф. 1492. Оп.1 Д. 1764. Л. 19-22.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

UDK 94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)
ГРНТИ 03.09.03

Begalieva A.¹, Khairullayeva V.²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer of the faculty Pre-College Education
Republic of Kazakhstan, Almaty city. E-mail: aysha.1958@mail.ru*

²*Associate professor of the University Narhoz
Republic of Kazakhstan, Almaty city*

POLICY OF MILITARY COMMUNISM AND NEW ECONOMIC POLICY IN THE RUSSIA

Abstract

The article gives a comparative analysis of the policy of «war communism» and New economic policy. After World War I Russia was a deep crisis, confronted yet with the revolution. It was a real test for the people. The highest priority, after the proclamation of the Soviet regime was the restoration of the destroyed economy of the vast country. Most industries are not working due to lack of raw materials, energy and depreciation of equipment. This approach was given to the Government of hard experience: overcoming the «war communism», which became the first historically, largely forced form of the command-administrative system. It led the country to the brink of disaster.

It was 20 years in practice, given the combination of the new economic policy, democratization, pluralism, peaceful co-existence with success. the way was opened to non-violent world and the construction of socialism in the USSR without social disasters, on the basis of «civil peace». That and another could only be successful in the relationship.

At the present stage of development of the state must take into account the error as «war communism» and NEP. A study out of the crisis is very important for the modern economy. In this regard, the purpose of this article is to study the policy of «war communism» and NEP in the USSR.

Keywords: military communism, the New Economic Policy, the crisis, product distribution card system, private capital, wage labor.

Бегалиева А.К.¹, Хайруллаева В.²

¹*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушы
E-mail: Aysha.1958@mail.ru*

²*Ассоциированный профессор университета Нархоз
Республика Казахстан, г. Алматы.*

РЕСЕЙДЕГІ «ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ» САЯСАТЫ ЖӘНЕ ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТ

Аңдатпа

Мақалада «әскери коммунизм» және ЖЭС саясаттарына салыстырмалы талдау жасалған. Бірінші дүние жүзілік соғыстан кейін дағдарыс жағдайындағы Ресей революциямен бетпе-бет келді. Бұл халық үшін үлкен сынақ еді. Кеңес үкіметі жарияланғаннан кейінгі басты міндет халық шаруашылығын қалпына келтіру болды. Көптеген өндіріс орындары шикізат, энергия көздерінің болмауынан және ескірген жабдықтар есебінен жұмыс істемеді. Бұл өкіметке ауыр тәжірибе еді: тарихи жағынан бірінші болған «әскери коммунизмді» игеру, әкімшілі-әміршілі жүйе жаңа форма болды. Ол елді катастрофаға әкелді.

Нак сол 20-шы жылдары тәжірибеде жаңа экономикалық саясат, демократиялану, плюрализм бейбіт өмір сүру жетістіктерімен үйлесіп жатты. «Азаматтық бітім» негізінде әлеуметтік катастрофасыз социализм құрылысына өту жолы ашылды. Ол өзара байланыста болғанда ғана жетістікке жететін еді.

Қазіргі кезеңде мемлекет дамуында «әскери коммунизм» саясатының да, жаңа экономикалық саясаттың да қателіктерін ескеру қажет. Өйткені, дағдарыстан шығу қазіргі экономиканың зерттейтін маңызды бөлігі. Осыған байланысты мақаланың мақсаты КСРО-ғы «Әскери коммунизм» және ЖЭС саясатын көрсету басты мақсат болды.

Кілт сөздер: әскери коммунизм, жаңа экономикалық саясат, дағдарыс, азық-түлікті бөлудің қарточкалық жүйесі, жеке капитал, жалдамалы еңбек.

Бегалиева А.К.¹, Хайруллаева В.²

¹ст.преподаватель кафедры довузовского образования, КазНУ им. аль-Фараби. Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail: aysha.1958 @ mail ru

²Ассоциированный профессор университета Нархоз Республика Казахстан, г. Алматы.

ПОЛИТИКА «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА» И НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В РОССИИ

Аннотация

В статье дается сравнительный анализ политики «военного коммунизма» и НЭП. После первой мировой войны Россия, в которой и так был глубочайший кризис, столкнулась еще и с революцией. Это было настоящее испытание для народа. Самой приоритетной задачей, после провозглашения Советской власти стало восстановление разрушенного хозяйства огромной страны. Большинство промышленных предприятий не работало из-за отсутствия сырья, энергии и изношенности оборудования. Такой подход дался правительству тяжелым опытом: преодолением «военного коммунизма», исторически ставшего первой, во многом вынужденной формой командно-административной системы. Она привела тогда страну на грань катастрофы.

Именно 20-е годы на практике дали сочетание новой экономической политики, демократизации, плюрализма с успехами мирного сосуществования. Был открыт путь к ненасильственному миру и строительству социализма в СССР без социальных катастроф, на основе «гражданского мира». То и другое могло быть успешным лишь во взаимосвязи.

На современном этапе развития государства необходимо учитывать ошибки как «Военного коммунизма», так и НЭПа. Изучение выхода из кризисных ситуаций очень важно для современной экономики. В связи с этим целью нашей статьи является изучение политики «военного коммунизма» и НЭП в СССР.

Ключевые слова: военный коммунизм, новая экономическая политика, кризис, карточная система распределения продуктов, частный капитал, наемный труд.

Introduction

War communism was a social-economic policy of the Soviet state in the context of the civil war of 1917-1920, reflecting ideas about the possibilities of building socialism by forcibly crowding out capitalist relations.

The term «military communism» was introduced into circulation by the prominent Marxist theorist A.A. Bogdanov before October 1917. He linked this concept not with communism or socialism, but with the army. A new economic policy came in 1921 to replace «war communism».

The New Economic Policy (NEP), a policy that was introduced by the Soviet leadership on March 15, 1921 at the 10th Congress of the Russian Communist Party (B.) (March 8-16, 1921), is aimed at overcoming mass discontent with the current policy of «war communism».

Methodology

The article is based on general scientific principles of historicism and objectivity. When writing an article, the authors relied on the principle of historicism, which considers any event in the prism of the past and the future. The comparative method made it possible to investigate the historiography of the problem in close connection with the socio-political and historical situation, as a result of which it arose and acted.

The following methods were used: idiographic, describing the individual characteristics of individual historical facts and events, problem-chronological, reflecting facts and events in a logical sequence.

Main part

War communism is the economic and social policy of the Soviet state in conditions of chaos, civil war and the mobilization of all forces and resources for defense. Thus, in conditions of chaos and military danger, the Soviet government begins to take measures to turn the republic into a single military camp. On 2/9/1918, the Central Executive Committee adopted a corresponding decree, proclaiming the slogan «Everything for the front, everything for victory over the enemy!».

Thus, the main objectives of the policy of war communism were the utmost concentration of human and material resources, their best use to fight internal and external enemies. On the one hand, this policy became a forced consequence of the war, on the other - it not only contradicted the practice of any state administration, but also asserted the dictatorship of the party and contributed to the strengthening of party power and its establishment of totalitarian control. War communism became the method of building socialism in a civil war. To some extent, this goal was achieved - the counter-revolution was crushed.

The main features of the policy of «war communism»:

- the nationalization of all large and medium-sized industries and most small enterprises;
- food dictatorship;
- surplus;
- direct product exchange between town and country;
- product distribution card system;
- naturalization of economic relations;
- universal labor service;
- equality in wages;
- military-order system of leadership of the entire life of society.

The main signs of war communism are the shift of the center of gravity of economic policy from production to distribution. This happens when the decline in production reaches such a critical level that the main thing for the survival of society is the distribution of what is available. Since the vital resources in this case are replenished to a small extent, their sharp shortage arises, and when distributed through the free market their prices would jump so high that the most necessary products for life would become inaccessible for a large part of the population. Therefore, an equalizing non-market distribution is introduced. On a non-market basis (perhaps even with the use of violence), the state alienates the products of production, especially food. Sharply narrowed monetary circulation in the country. Money disappears in the relationship between enterprises. Food and industrial goods are distributed on cards - at fixed low prices or for free (in Soviet Russia at the end of 1920 - beginning of 1921, housing, use of electricity, fuel, telegraph, telephone, mail, supplies of the population with medicines, consumer goods, etc. Were also canceled. d.) [1, p. 19]. The state imposes general labor service, and in some sectors (for example, in transport) martial law, so that all workers are considered to be mobilized. All of these are common signs of military communism, which with one or another concrete historical specificity appeared in all periods of this type known in history.

The very words «war communism» simply mean that in a period of severe disruption, society (society) turns into a community (commune) - as warriors. In recent years, several authors have argued that war communism in Russia was an attempt to accelerate the implementation of the Marxist doctrine of building socialism. War communism is a consequence of the regression of the productive forces and the social organism. In peacetime, he is represented in the army as a vast authoritarian consumer commune. However, during a major war, consumer communism spreads from the army to the whole society [1, p.25].

The structure of military communism, having arisen in extreme conditions, after the disappearance of the conditions that gave rise to it (the end of the war) does not break down by itself. Getting out of war communism is a special and difficult task. In Russia, solving it was especially difficult, since the Council of Soldiers' Deputies, imbued with the thinking of military communism, played a very important role in the state system. After the end of the war, numerous speeches by workers and peasants against the policy of «War Communism» showed its complete collapse, in 1921 a new economic policy was introduced.

The history of the Soviet society of the 1920s. usually associated with the new economic policies that the Bolsheviks began to pursue after the end of the civil war. But it was the 1920s that in practice gave a combination of economic policies, democratization, and pluralism with the successes of peaceful coexistence. The way was open to a non-violent world and the building of socialism in the USSR without social catastrophes, on the basis of a “civil world”. Both could be successful only in interrelation.

Such an approach was given to the party by hard experience: overcoming «military communism», which historically became the first, in many respects, forced form of the command-administrative system. She then led

the country to the brink of disaster. The policy of «war communism» did not meet the country's economic needs, nor the alignment of class forces in the struggle for socialism, especially during the transition from war to peace.

The transition from «war communism» to a new economic policy was made abruptly, as if by a leap from the abyss, where the economic and political crises of the spring of 1921 pushed the country. It was as if everyone understood the need for a turn, but very few of its deep essence. So often happens in moments of radical change. The victory of the Bolsheviks in the civil war and military intervention meant the onset of a qualitatively new stage in the development of the Soviet state and society.

The decline of industry and agriculture, the threat of famine and epidemics, multimillion-dollar loss of life, the loss of gold reserves, the need for early demobilization of an army that grew to enormous size and incommensurable with the capabilities of its maintenance - these are the main problems that the Bolshevik government faced after the end of the civil war.

The destruction of the material wealth of the country and the destruction of its human potential continued until the end of 1920, and in the Far East until the autumn of 1922, i.e. 6.5-8 years. The losses of those killed, wounded and dead from diseases in the First World War amounted to 1.8 million people. On the fronts of the civil war, similar losses on both sides reached about 2.5 million people. Red and white terror, famine and epidemics claimed even more civilian lives. Giant size reached emigration. The population of the country in 1917-1921. declined on an unprecedented scale. In the autumn of 1917, the population of Russia was 147,644.3 thousand, and at the beginning of 1922 it was 134.903.1 thousand people (in a comparable territory). The population loss, therefore, was about 13 million. This is at least six times the loss during the I World War. The pre-revolutionary level was reached only by 1926 (according to the census of December 17, 1926) [2, p.123].

In 1920, famine and epidemics swept the provinces of the central industrial region. In 1921-1922 45 million people from the Volga and Ukrainian provinces were threatened with extinction. The collapse of industry and famine in cities forced almost 1 million workers to go to the village. The peasants of provinces hit by hunger, in turn, also left their homes in search of a piece of bread. In 1921-1922 officially there were about 1.5 million refugees [2, p.124].

Compared with 1913, the production of large-scale industry fell 7 times. By the size of coal and oil production, Russia was rejected by the end of the 19th century, the production of fabrics dropped 20 times, sugar dropped 12 times, salt extraction 3.5 times. The Supreme Council of National Economy in its report to the 9th Congress of Soviets cited the following data on the state of industry in 1920 compared to 1913. In 1920, many branches of industrial production were on the thin side of life and self-destruction. Copper ore mining amounted to 0.3% of the pre-war level, engineering was in ruins.

By 1917, the gross harvest of the main grain crops decreased in comparison with the average prewar level (about 500 million poods), i.e. by 13%; in 1920, it fell by 1,200 million poods compared with 1917, i.e. by 36.4%, and in 1921 - by another 400 million pounds [4, p.28]. The Kronstadt events at the beginning of 1921, the Antonov mutiny in Tambov, numerous peasant spontaneous actions in Siberia were evidence of the perniciousness of the continuation politicians of «war communism».

As early as the beginning of 1920, the Politburo of the Central Committee of the RCP (B) discussed the need for a transition to the NEP, or rather the question was not about the new economic line of the party and the government, but about replacing the surplus with a tax in exchange. The author of this proposal was L.D. Trotsky. Politburo did not support Trotsky. However, a year later the prodnalog was introduced. However, already in 1922, due to illness, Lenin was moving away from active party-state work, and the highest party elite decided to immediately return to surplus in the event of a revolution in Germany.

Officially, the NEP was introduced in 1921. But at the X Congress of the RCP (B), very little was said about this. Only in May 1921, the terms NEP and NEP appeared in the party conference.

NEP is an anti-crisis program, the essence of which was to recreate a multi-structured economy while maintaining the “commanding heights” in the hands of the Bolshevik government. Levers of influence: the sovereignty of the RCP (b), the public sector in industry, a decentralized financial system and the monopoly of foreign trade.

Objectives of NEP:

- political: to remove social tensions, strengthen the social base of Soviet power in the form of a union of workers and peasants;
- economic: prevent devastation, get out of the crisis and restore the economy;
- social: without waiting for the world revolution, to provide favorable conditions for building a socialist society;

- foreign policy: to overcome international isolation and restore political and economic relations with other states. Thus, the tactical goal of NEP was to get out of the crisis by strengthening the building of socialism. The achievement of these goals led to the gradual collapse of NEP in the second half of the 1920 s.

The most important outcome of the NEP was that it was the social economy that was booming. In industry, the key positions are state trusts, loans, state cooperative banks. In agriculture, small peasants, households covered by simple types of cooperation, interconnected by the market and regulated by the state, these cells of the Russian economy have discovered high abilities that have contributed to stable development.

Thanks to the policy of NEP, the destroyed economy was restored, production and trade were established. Foreign investments were not welcomed, and investors themselves were not particularly in a hurry to Russia because of the continuing instability and the threat of nationalization of capital. The state was not able to make long-term capital-intensive investments only from its own funds [5, p.220].

The main difference between the NEP and war communism is an attempt to use market relations in the transition period from capitalism to socialism, with the long existence of various economic structures. Common with the policy of «war communism»: the NEP, like war communism, relied on nationalized industry, transport, communications, a rigid administrative system of governance in the main sectors of the economy, inequitable exchange with the countryside and the inhibition of peasant economy. War communism and the New Economic Policy brings together the common goal of building a socialist model of society under the dictatorship of the proletariat, and in fact the party. NEP deposed in by the 1920s. yy.

Conclusion

In conclusion, we present a table comparing the economies of war communism and the NEP:

Issues	War Communism	NEP
Attitude towards the peasantry	Политика насилия, продразвёрстка, ликвидация частной собственности Policy of violence, de-fortification, liquidation of private property	Union with the Peasantry, replacement of the distribution with a tax in kind; the poor are exempt from tax, land rent, wage labor, exit from the community are allowed
Mode of production	Nationalization of industry, socialized state forms in the economy	The assumption of private capital in industry (concessions, rent), the hiring of labor
Exchange	Prohibition of private trade. Supply through Narkomprod, cancel payment of fuel, housing, etc.	Freedom of trade, the elimination of free services
The way distribution and consumption	Equalization distribution naturalization salary, card system	Cancellation of the card system, payment according to work, tariff system of payment
Nature of labor	Universal labor service. The militarization of labor. Toilers are alienated from the results of labor	Introduction of economic incentives. Canceled labor service.
Character of Management	Strict centralization, system of VSNH.	Using of economics methods, development of trusts; economic accounting; self-sufficiency, self-financing, self-management.
Type of economy	Team, nonmarket economy is connected with the dictatorship of the ruling party. System of state operation.	Elements of a mixed economy, combination with state property, limited private property.
Society	Total dependence. Liquidation of the remnants of civil society freedoms (1922 y. – the process of the SRs). State monopoly media. Political and economy terror (repression). Luck of pluralism, tolerance.	

Policy of War communism (1918-1920) and New economic policy (1921-1927) differ among themselves, first of all in relation to private capital, the use of wage labor and the extend of use and recognition of commodity-money relations. In economic relations NEP proved its advantages over military communism. However, the internal inconsistency of the prologic NEP repeatedly led to crises.

At the end of the Civil war for survival lay down heavy time on the peasantry, terror caused protest and discontent of the masses. An experiment of military communism led to an unprecedented decline in production. Nationalized enterprises were not subject to any state control.

NEP surprisingly quickly brought beneficial changes. Since 1921 there has been a shy rise in the beginning of industry. Its reconstruction began: the construction of the first power plants was under way according to the plan of SCER (State commission of electrification of Russia). Next year hunger was defeated, bread consumption increased.

The success of the restoration of the national economy was significant. However the economy of USSR remained generally backward.

References:

1. Buldakov V.P, Kabanov V.V. «Voennyi communism»: ideologia I obshestvennoe razvitie [War communism: ideology and social development] // *Voprosy istorii*. 1990. № 2. – S. 18-29.
2. Poliyakov U.A. *Vozdeistvie gosudarstva na demograficheskie prosessy v SSSR (1920-1930-e gody)* // *Voprosy istorii*. 1995. - №3. - S.123-130.
3. Genkina E.B. *Perekhod sovetskogo gosudarstva k novoi ekonomicheskoi politike*. - M., 1954. – S.47.
4. *Politicheskaya istoria: Rossia – SSSR – Rossiskaiya Federaciya: V 2-h m.* - M., 1996. T.2. - S.198-199.
5. *Istoria mirovoi ekonomiki. Uchebnic dlya vuzov. Pod red. G.B. Polyaka, A.N. Markovoi*. – M.: UNITI, 2000. – 727 s.

УДК 798 -11
ГРНТИ 03.09.03

*Nessipbayeva K.R.*¹

¹*professor, doctor of historical sciences Abay Kazakh national pedagogical university*

«THE ARAB SPRING» – CRISIS OF LEGITIMACY OF THE POWER

Abstract

In article questions of modern history of the Arab countries at the beginning of the 21st century are brought up. In a number of the Arab countries there was a change of the power during "The Arab spring". The overthrown leaders (Mubarak, Ben Ali and others) lost a legitimacy or it is better to speak about "falling of popularity" and "loss of trust" of the people. By leaders of the Arab republics it was declared commitment to democratic values. They adapted these institutes for themselves. The left forces and liberals fell upon them with sharp criticism. Falling of popularity of the former presidents, hatred of the people brought in a result to their overthrow. One of features of "The Arab spring" is that it did not lead to overthrow of any Middle Eastern monarchy.

Keywords: revolution, leader, legitimacy, republic, democracy, president, monarchy, popularity, people

*K.P. Несипбаева*¹

¹*профессор, тарих ғылымдарының докторы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

"АРАБ КӨКТЕМІ" – ЗАҢДЫЛЫҚ БИЛІК ДАҒДАРЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада ХХІ ғасырдың басындағы араб елдерінің тарихының қазіргі заманғы мәселелері көтерілген. Араб елдерінде "Араб көктемі" барысында билік ауысты. Мүбәрәк, Бен Әли және т.б. көшбасшыларының жоғалтқаны немесе "танымалдылықтың құлауы" және "сенімнің жоғалуы" туралы өз халықтарының жақсы айтуында болды. Араб республикасының көшбасшылары демократиялық құндылықтар жағында болды. Олар бұл институттарды өздерінің мақсатында қолданды. Либералдар және қарсы күштер оларға қатты сындарын айтты. Бұрынғы президенттердің танымалдылығының төмендегені, халықтың ашу ызасының нәтижесінде қудалауға түсті. "Араб көктемі" ерекшелігі бірде-бір таяу шығыс монархиясының жоғалмауына әкелді.

Түйінді сөздер: революция, көшбасшы, легитимность, республика, демократия, президент, монархия, танымалдылық, халық

Несипбаева К.Р.¹

¹ профессор, доктор исторических наук, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

«АРАБСКАЯ ВЕСНА» – КРИЗИС ЗАКОННОСТИ ВЛАСТИ

Аннотация

В статье поднимаются вопросы современной истории арабских стран в начале 21 века. В ряде арабских стран произошла смена власти в ходе «Арабской весны». Свергнутые лидеры (Мубарак, Бен Али и другие) утратили легитимность или лучше говорить о "падении популярности" и "утрате доверия" своих народов. Лидерами арабских республик декларировалось приверженность к демократическим ценностям. Они приспособивали эти институты под себя. Левые силы и либералы обрушивались на них с резкой критикой. Падение популярности бывших президентов, ненависть народа привели в итоге к их низвержению. Одна из особенностей "Арабской весны" заключается в том, что она не привела к свержению ни одной ближневосточной монархии.

Ключевые слова: революция, лидер, легитимность, республика, демократия, президент, монархия, популярность, народ

Since the beginning of 2011 in many countries of the Arab-Muslim world there passed the wide wave of demonstrations and putsches. During protests various methods of civil resistance were used: strikes, demonstrations, processions, pickets and meetings.

In the world these processes nicknamed "The Arab spring" or "The Arab awakening". "The Arab spring" is accepted to call set of the political changes of radical character which happened in the countries of the Arab world [1].

Events of "the Arab spring" had under themselves serious internal and external prerequisites. Many experts distinguish two key factors from the reasons of "the Arab spring". It is economic factor (stagnation, corruption, unemployment and poverty) in these countries, and also a geopolitical factor.

The main prime cause of the beginning of discontent of citizens is economic problems. On the eve of revolution in the Arab countries I passed food crisis and the prices of the main food rose several times, besides high unemployment among youth. In the same Egypt about 50% of the youth having the higher education were the unemployed and respectively socially uncomfortable.

Since 90th years, in these countries whole "class" of the multimillion unemployed of highly educated and socially uncomfortable youth was formed. It is inevitable social explosion; the question only was in time.

In the Arab countries demographic factor became economic, social, and further political. Considering social activity, the education of youth and development of information space joined in public processes new methods of upholding of interests are media resources and new types of communication – the Twitter, Facebook and WhatsApp. It is one of unconditional instruments of synchronization of "the Arab spring" in Arabic-language information space. Also work of the western TV channels BBC, CNN, DW and local "Al-Jazeera" and "Al-Arabiya" covering these events resulted in even bigger interest and inclusion of the population in political processes. And the second factor, of course, geopolitical interests of world powers in these regions. As a result of "the Arab revolutions" generally pro-Islamic forces came to the power in these countries. In the western and Russian press they are called "Islamists".

Strategic presence of the USA and their allies on NATO, Russia and China, will be obviously connected with this tendency, namely for the citizens the political management of data of the states will have "argument" of need of presence and fight against "global threat of the present" in the person of the Islamic countries or groups located in their territories. According to them morally it is also politically possible to interfere on "a constant basis" with internal affairs of the Arab countries, especially those who are rich in oil and gas resources.

The military conflict in Libya as a result of which northern oil regions of the country left under control of Italians and British for the next 50 years, had geopolitical character. These events showed who is the main beneficiary of riches of the Libyan people.

"Color revolutions" both in the CIS countries and in the Middle East took place with different degree of intensity and productivity. Somewhere the authorities made concessions to the citizens, somewhere reached compromise, well, and in Syria the real civil war, unceasing till today burst.

Economic losses because of "the Arab spring" for these states, according to the IMF, made more than 55 billion dollars, and for Syria - all 100. According to economists, GDP in seven most affected countries - Egypt, Tunisia, Libya, Syria, Jordan, Lebanon and Bahrain – will be 35% lower, than could be, if not revolts of 2011.

Having studied public moods, leaders and the governments of the Arab countries started carrying out seriously own economic and political reforms. Dissolutions of the governments and parliaments took place, took place general election of heads of states, many economic programs and projects are revised. For example, the king of Saudi Arabia Abdullah bin Abdul Aziz declared realization of a package of financial privileges for citizens in the total cost more than 35 billion dollars.

"The Arab spring" right at the beginning was perceived by the world community with hope for positive changes, but the price of a question was too high even for rich monarchy of the gulf. Dreams and hopes for justice were changed by dreams and hopes that it is necessary to stop this disgrace and orgy today [2].

In the region still there are too many conflicts, social problems of the people of the Arab countries aren't solved, democratic reforms aren't complete, and some states in general fell into dependence on some world powers.

Unfortunately, the UN Security Council initially couldn't settle the Syrian conflict. Dangerous precedents of intervention in internal affairs of the independent states (Iraq, Libya) are created. Today we see on the example of already Ukraine. Eventually, to what good it doesn't lead and undermines authority of the UN.

"The Arab spring" brightly showed that the public opinion in the country and in the world whole is formed by active application of information technologies – TV, the Internet, mobile applications, etc.

In general last events in the Arab world are very instructive. It is necessary to understand accurately that introduction of democracy and upholding of the interests by means of power methods leads to absolutely opposite result.

The main conclusion, which needs to be made, is a prevention of any conflicts - neither social, nor political, especially religious [3]. If on the conflicts not to react, not to look for a compromise in time and not to listen to the opposite side, not to sit down to a negotiating table, consequences will be predictable. The second is a defense capability of the state both at the diplomatic level, and on the military. Independence, integrity and the sovereignty of the country need to be defended by all methods. And the third – to pay much attention to economy and social problems of the people, the state needs to solve in due time the economic and social problems exciting citizens. Only in this case it is possible to have the strong state, happy citizens and the developed society.

Crash of the republican modes, partly, can be explained with multilateral crisis of the western model of democracy which the post-colonial modes in the Middle East tried to realize.

Leaders of the Arab republics only "declared commitment to democratic values", in practice adapting these institutes for themselves. And for it they were exposed to criticism from left and liberals. Moderate forces, such as the "Muslim Brotherhood" ready to play by "democratic rules" weren't allowed before participation in political life. But if "left and liberals" were supported by small group of Egyptians, "Brothers" had support of considerable part of the population. Therefore there is nothing surprising that such "democracy" of very few people arranged: it is possible to claim that it was incapable to provide to due legitimacy of the leader elected by it.

Nevertheless, Mubarak and Ben Ali were regularly re-elected in the countries: Ben Ali in November, 2009 won presidential elections with result in 89,4%. Mubarak in the 2005th gained 88,5%. Even if to admit the facts of falsifications on elections, it is impossible to deny that they possessed support of considerable part of the population [4]. (However, presidential elections passed in Egypt at a low voter turnout — actually, it was supported by only 19% of the citizens who had a vote). Thus, support of the power by the population in many Arab countries was more passive and proceeded from the following factors:

First, the political system didn't assume alternative – in the same Egypt for many years the referendum on recognition of Mubarak by the president was held. Only in 2005 as a result of changes in the constitution participation of several candidates became possible. In September elections of 2005 Mubarak remained the uncontested leader in the opinion of most of Egyptians – his opponents were obviously weak and, actually, carried out a role of supernumeraries. The average resident of Egypt proceeded from the principle "better Mubarak, than unclear who" [5].

The second factor is that legitimacy of leaders of the Arab countries was provided in many respects by mass media. First of all television which did the head of state popular, dear, in public favorite, providing information support of his actions at the different levels. However the more the state mass media extolled advantages and merits of the incumbent president, the more responsibility laid down on his shoulders in case of political or economic failures, especially if there was no opportunity to retouch these problems.

During the periods of relative stability, the most part of the population was ready to support the leader. It wasn't difficult to go and vote for it on elections (especially considering the lack of alternative noted above), but as it was told earlier, this support in general had passive character [6]. During the crisis periods this majority behaved also passively, allowing oppositional, but more passionless minority to influence a situation. Specifics of passive

support are especially accurately visible on the example of mass demonstrations in support of the modes — such meetings and demonstrations usually quieter and sluggish, unlike oppositional actions.

Witnesses of mutinies in Libya and Syria noted the following regularity of events – small groups of rebels were at war with small groups of supporters of Gaddafi (Assad) while the bulk of people was at home, without taking part in the conflict. The passive majority usually against shocks and civil war, but it is difficult to involve in these destructive processes even for protection of an order and stability.

Development of technologies promoted the entry of the Middle East region during information era and made changes to the relations of the power and the people. And if the satellite television won the Middle East for a long time, the Internet became public only in the last decade [7].

In events of "The Arab spring" the special role according to revolutionary events was played by two TV channels: "Al Jazeera" and "Al-Arabiya". Qatar "Al Jazeera" for ten years successfully won the status of the most qualitative Arab of media which on the head I surpassed TV channels of the most part of the Arab countries in the level of submission of information. It is enough to look at least at half an hour the Libyan state television of the end of the 2000th with its picture "from the 80th" and to compare it to "Al Jazeera" to understand why Libya lost information war, and Qatar became the leading playmaker of "The Arab spring". "Al Jazeera" in some sense played a role of the "Voice of America" broadcasting in the territory of the USSR. And directly at the crisis moment of the beginning of "The Arab spring", actually, I acted as the British BBC during mutiny in Budapest in 1956, directly calling for revolt against the mode (in particular, lips of the theologian Yusuf Al-Karadavi concerning Kaddafi and Asad) [8]. It isn't surprising that nearly closings of correspondent's offices of "Al Jazeera" and preventing to its broadcasting were the first actions of the authorities in the sphere of ensuring information security.

As another "a blasting element" the Internet giving the chance to receive alternative information on the events in the country acted. High level of an involvement of youth into electronic social networks in recent years, promoted distribution of critical information on the power. Events of "The Arab spring" showed that many methods of the state TV and radio broadcasting operating on the senior (TV) generation not only didn't affect youth, but also caused a boomerang effect. Free bloggers, independent journalists, eyewitnesses of abuses of the authorities and law enforcement agencies collected and processed information, and did it public through social networks, forming oppositional public opinion among the most advanced and creative part of the population [9]. Force of such alternative media was that trusted them more, than to official television since they seemed unbiased. However, it appeared that such media could be not less engaged and prejudiced, playing the part assigned to them in information war, but already very few people paid attention to it ...

The author of this article isn't inclined to consider that it is possible to prepare and carry out revolution only by means of the Internet and network technologies. But, it is competent them using, quite really to pay attention of politically active part of society to defects of political system and a mistake of the power and to mobilize people for participation in protest actions – as it was carried successfully out in Egypt and Tunisia. After all when an increasing number of citizens start understanding discrepancy of information which the state mass media give that occurs in real life – then the criticism given in the necessary key is very effective in destruction of image of the power and its subsequent delegitimization.

Process of a deligitmization of the power usually proceeds and after its overthrow – through disclosure and publication of the compromising information, demonstrations of its defects and excessive luxury of the overthrown leader [10]. So, calculation of conditions of the overthrown leaders and their families became one of the most widespread accusatory measures in the Arab mass media: Ben Ali's fortune was estimated in 5 billion US dollars, and the family Mubarak owned nearly 40 billion dollars. It was possible to find information in some Egyptian mass media that Mubarak was richer than Bil Gates, possessing a fortune in 70 billion dollars. Against the Egyptians given about millions living for 1 dollar a day, such data underlined avidity and corruptibility of the overthrown modes which leaders put personal enrichment on the first place. In this context it is worth remembering also how were presented to the public of wealth of the overthrown president of Ukraine Yanukovych and other functionaries of the power [11].

But the instruction on abuses of the power and "plums" of all compromising evidences only one of methods of fight against images of fallen leaders. Those who especially zealously resisted overthrow other, more cruel form of delegitimization – usually posthumous waited. In a case with Saddam Hussein and Muammar Gaddafi the public humiliation of the overthrown leaders took place. Video of shameful capture and execution of leaders of Iraq and Libya hardly incidentally got to the Internet – it is possible to consider it part of process of symbolical delegitimization of the leader through humiliating death.

Loss of legitimacy of the power in the opinion of the population creates favorable conditions for its change. Partial loss of legitimacy promotes split in society, to the conflict between different groups of citizens or to separatism (when some part of the population refuses to recognize the government).

The governor of the modern state is compelled to pay a lot of attention to maintenance of the positive image in the opinion of the population – from here growth of army of image makers in an environment of political leaders and aspiration at any cost not to allow any actions which could drop authority of the leader in the opinion of citizens [12]. But as if image makers or pro-government mass media not effectively acted, to a positive image of the leader or ruling party can cause a significant damage and objective factors. Because during the crisis periods any steps of the leader or key representatives of ruling class are perceived from society critically. And in case of failures or failures in permission of a crisis situation can quite be fatal.

In this regard, it is necessary to understand that the authoritarian regimes tied on the specific leader or party appear the most vulnerable, and then in case of loss of legitimacy there can be a collapse of all political system. Events in Tunisia, Egypt and Libya visually showed as in the conditions of information globalization during the shortest period there can be a devaluation of an image of the leader, and old methods of suppression dissatisfied will be inefficient.

Today one of the most important problems of history is the question of the reasons of stagnation of the countries of North Africa and the Middle East. A number of factors of synchronization of events of "The Arab spring" was defined Arises, naturally, a question why events of "The Arab spring" occurred so synchronously. It is noted that one impulse of synchronization is not so close from us – 1973, jump of the world prices for oil. On the Arab world the wave of petrodollars, first of all, naturally, on oil-producing countries poured down, but eventually the noticeable part of this stream reached practically all Arab countries. The same Yemen got noticeable part of a petrodollar stream, say, (thus both Northern, and to Youzhny) – via channels of the Arab help, through migration of Yemenites for work to the Persian Gulf and through a wave of petrodollars which labor migrants brought to Yemen. It promoted acceleration of modernization of the countries. Today one of the most important problems of history is the question of the reasons of stagnation of the countries of North Africa and the Middle East [13]. A number of factors of synchronization of events of "The Arab spring" was defined Arises, naturally, a question why events of "The Arab spring" occurred so synchronously. It is noted that one impulse of synchronization is not so close from us – 1973, jump of the world prices for oil. On the Arab world the wave of petrodollars, first of all, naturally, on oil-producing countries poured down, but eventually the noticeable part of this stream reached practically all Arab countries. The same Yemen got noticeable part of a petrodollar stream, say, (thus both Northern, and to Youzhny) – via channels of the Arab help, through migration of Yemenites for work to the Persian Gulf and through a wave of petrodollars which labor migrants brought to Yemen. It promoted acceleration of modernization of the countries.

Suddenly, to be an Arab has become a good thing. People all over the Arab world feel a sense of pride in shaking off decades of cowed passivity under dictatorships that ruled with no deference to popular wishes. And it has become respectable in the West as well. Egypt is now thought of as an exciting and progressive place; its people's expressions of solidarity are welcomed by demonstrators in Madison, Wisconsin; and its bright young activists are seen as models for a new kind of twenty-first-century mobilization. Events in the Arab world are being covered by the Western media more extensively than ever before and are being talked about positively in a fashion that is unprecedented. Before, when anything Muslim or Middle Eastern or Arab was reported on, it was almost always with a heavy negative connotation. Now, during this Arab spring, this has ceased to be the case. An area that was a byword for political stagnation is witnessing a rapid transformation that has caught the attention of the world.

At best, war in Gaza and Lebanon will weaken pro-American regimes without destroying Hezbollah, Hamas, Iran or Syria. At worst, it will plunge the region into catastrophe.

Three things should be said about this sea change in perceptions about Arabs, Muslims and Middle Easterners. The first is that it shows how superficial, and how false, were most Western media images of this region. Virtually all we heard about were the ubiquitous terrorists, the omnipresent bearded radicals and their veiled companions trying to impose Sharia and the corrupt, brutal despots who were the only option for control of such undesirables. In US government-speak, faithfully repeated by the mainstream media, most of that corruption and brutality was airbrushed out through the use of mendacious terms like "moderates" (i.e., those who do and say what we want). That locution, and the one used to denigrate the people of the region, "the Arab street," should now be permanently retired.

The second feature of this shift in perceptions is that it is very fragile. Even if all the Arab despots are overthrown, there is an enormous investment in the "us versus them" view of the region [14]. This includes not only entire bureaucratic empires engaged in fighting the "war on terror," not only the industries that supply this war and

the battalions of contractors and consultants so generously rewarded for their services in it; it also includes a large ideological archipelago of faux expertise, with vast shoals of “terrorologists” deeply committed to propagating this caricature of the Middle East. These talking heads who pass for experts have ceaselessly affirmed that terrorists and Islamists are the only thing to look for or see. They are the ones who systematically taught Americans not to see the real Arab world: the unions, those with a commitment to the rule of law, the tech-savvy young people, the feminists, the artists and intellectuals, those with a reasonable knowledge of Western culture and values, the ordinary people who simply want decent opportunities and a voice in how they are governed. The “experts” taught us instead that this was a fanatical people, a people without dignity, a people that deserved its terrible American-supported rulers. Those with power and influence who hold these borderline-racist views are not going to change them quickly, if at all: for proof, one needs only a brief exposure to the sewer that is Fox News.

Third, things could easily and very quickly change for the worse in the Arab world, and that could rapidly erode these tender new perceptions. Nothing has yet been resolved in any Arab country, not even in Tunisia or Egypt, where the despots are gone but a real transformation has barely begun. This is true even though both countries possess many of the prerequisites for a constitutional government, a mature democracy, economic progress and social justice – like a strong civil society, a history of labor organization, many highly educated people and some strong institutions. And despite the bravery of those who have been beaten, tear-gassed and shot while demanding change, even less has been transformed in other Arab countries. All of it could turn sour, whether through civil war in Libya or Yemen, paralysis in Tunisia and Egypt, or endless fruitless contestation with those in power in Bahrain, Jordan, Morocco, Oman, Iraq and elsewhere.

As people in the West learn more about this crucially important part of the world, there are a few more truths that should be transmitted. One is that this is *not* a region that is uniquely unsuited to democracy, or has no constitutional traditions or has always suffered under autocratic rulers. The Middle East has certainly suffered recently under a string of appalling regimes. But this is also a region where debates over how to limit the power of rulers led to sustained constitutional effervescence in Tunisia and Egypt in the late 1870s and to the establishment of a Constitution in the Ottoman Empire in 1876. At that time the empire included not only today’s Turkey but most of the eastern Arab world, including Syria and Iraq. Later, in 1906, Iran established a constitutional regime. Later still, in the interwar period and afterward, the semi-independent and independent countries of the region were mainly governed by constitutional regimes [15]. These were flawed experiments that faced massive obstacles in the form of entrenched interests, the autocratic proclivities of rulers, and massive illiteracy and poverty. Still, the failures to establish sustained constitutional and parliamentary regimes were not due solely to those factors. These governments were systematically undermined by the imperialist great powers, whose ambitions and interests were often obstructed by parliaments, nascent public opinion and a press that insisted on national sovereignty and a fair share of their own resources. From the European powers’ undermining of the Iranian and Ottoman constitutional governments in the first decades of the twentieth century, to America’s interference in Lebanon and Syria and overthrow of the Iranian government in the 1950s, the pattern was continually repeated. The Western powers not only gave little or no support to democratic rule in the Middle East; they often actively undermined it, preferring to deal with pliable autocrats who did their bidding. In other words, the pattern of Western support for easily manipulated dictatorial regimes is by no means a new one.

Much has been said in recent weeks about the potential of applying the “Turkish model” to the Arab world. In fact, Turkey and the Arab states came to their understanding of modernity – and with it of constitutions, democracy, and human, civil and political rights – through a shared late Ottoman past. This era, from the 1860s until 1918, shaped the understanding of these concepts for their peoples, although both Turkish and Arab nationalists have fiercely denied any Ottoman impact on their modern nation-states. Today Turkey does provide a model of how to reconcile a powerful military establishment with democracy, and a secular system with a religious orientation among much of the populace. It also serves as a model of economic success, of a workable cultural synthesis between East and West, and of how to exert influence on the world stage. In all these respects, it is perceived as a more attractive model than what is widely seen in the Arab world as a failed alternative: the thirty-two-year-old Iranian theocratic system.

The Arab states have a long way to go to undo the terrible legacy of repression and stagnation and move toward democracy, the rule of law, social justice and dignity, which have been the universal demands of their peoples during this Arab spring [16]. The term “dignity” involves a dual demand: first, for the dignity of the individual in the face of rulers who treat their subjects as without rights and beneath contempt. But there is also a demand for the collective dignity of proud states like Egypt, and of the Arabs as a people. This was the demand that nationalist leaders rode to power starting in the 1950s, as they targeted colonialism and neocolonialism. After that generation’s failures, they

were replaced by dictators who provided the “stability” so prized by the West –stability purchased at the price of the dignity of the individual and the collective. It is this humiliation, by repressive rulers and vis-à-vis the outside world, that demonstrators from Rabat to Manama seek to eliminate. So far they have focused almost entirely on the root causes of their problems, which are largely internal. There has been little or no emphasis on foreign policy, no visible anti-Western feeling and limited mention of Israel or Palestine.

There is great peril in ignoring this demand for collective dignity, whether it relates to the patronizing way the United States has long treated the region or the casual dismissal of the beliefs of most Arabs that justice has not been and is not being done to the Palestinians. If the people of the Arab world are fortunate in achieving democratic transitions, and can begin to confront the many deep problems their societies face, it is vital that a new Arab world, born of a struggle for freedom, social justice and dignity, be treated with the respect it deserves, and that for the first time in decades it is beginning to earn.

References:

1 Schwarz R., *The political economy of state-formation in the Arab Middle East: Rentier states, economic reform, and democratization* // *Review of International Political Economy* Vol. 15, No 4 (October 2008).

2 *Study Warns of Stagnation in Arab Societies* ummah.com/forum/showthread.php?... копия *Thread: Study Warns of Stagnation in Arab Societies. ... Then came the attacks on the United States, giving the report unexpected new relevance as...*

3 *Islam - Study Warns of Stagnation in Arab Societies* // freerepublic.com/focus/news/... копия *Islam - Study Warns of Stagnation in Arab Societies. ... Then came the attacks on the United States, giving the report unexpected new relevance as...*

4 jadaliyya.com/pages/index/3643/-... копия

5 washingtoninstitute.org/policy-... копия

6 americanprogress.org/issues/... копия

7 ynetnews.com/articles/0,7340,L-... копия

8 jameswhitingceramics.com/... копия

9 mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/... копия

10 americanthinker.com/articles/... копия

11 munum.org/index.php?Itemid=67&id... копия *Preserving the Arab Spring: Combating Economic Stagnation Post Revolution(s). ... such as the League of Arab States will mold the Middle East of tomorrow.*

12 *Karl reMarks: Tribes With Flags - Is the Arab State Really Dead?* karlremarks.com/2013/02/tribes-... копия *His argument relies on the crisis of the state in three central Arab countries, Egypt, Iraq and Syria. ... United States, we're stuck in the middle of this...*

13 *Stories of Progress and Stagnation | Adam Gurri* adamgurri.com?p=434 копия

It seems to me that from around the point that the term “web 2.0” was coined to the market crash of 2008, the story about the state... an Arab Spring-like...

14 *What the Arab world can learn from China | GulfNews.com* gulfnews.com/opinions/columnists... копия *We could argue that the persistence of foreign intervention in Arab states contributes to stagnation, but responsibility for one’s destiny ultimately...*

15 *Study Warns of Stagnation in Arab Societies* wright-house.com/religions/islam... копия *Study Warns of Stagnation in Arab Societies. ... Then came the attacks on the United States, giving the report unexpected new relevance as explanations for...*

16 <http://5fan.info/bewpoljgejgeatyaty.html>

ЭОЖ 94(574)"652"
МРНТИ 03.09.25

Беделова Г.С.¹, Нұсқабай П.Н.²

¹ к.и.н., старший преподаватель
кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

² PhD доктор, старший преподаватель
кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ ВОЛЖСКИХ БУЛГАР

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема религии Волжских Булгар. Обосновывается мысль о том, что религия - самый сложный и интересный феномен в истории нашего мира. И роль религии, влияние религии на все сферы жизни общества: от культуры до науки нельзя недооценить. Религия Волжских Булгар – одна из значительных и интересных страниц нашего прошлого. Так же автор говорит о том, что ранние Булгары были язычниками, религия их отличалась синкретизмом (сочетание разнородных, противоречивых, несовместимых воззрений). В ней сливалось множество культов. Булгары поклонялись владыке неба – Тенгре, чтили бога-громовика Куара, обожествляли солнце, луну, огонь, воду и т.д. В статье приведен анализ взглядов религиозных служителей, арабских путешественников и писателей таких как Ибн-Фадлан, Ибн Русте и др. В заключении авторы говорят о том, что потомки Булгар Волжских и Дунайских пошли разными религиозными путями. Дунайские Булгары при царе Борисе I в 865 приняли христианство от Византии, а Волжские Булгары при Алмыше в 922 – Ислам от Багдадского халифата. Впоследствии Дунайские Булгары оказались завоёваны мусульманской Османской Империей (Турцией). Волжские Булгары были завоёваны монголами, а потомки волжских булгар – христианской Россией. Данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: Религия, язычество, Волжские Булгары, бог неба Тенгри, бог – громовик Куара.

Г.С. Беделова¹, Нұсқабай П.Н.²

¹ т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан

² PhD доктор, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан

ВОЛГА БҰЛҒАРЛАРЫНЫҢ ДІНИ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Волгадағы бұлғарлар дінінің мәселесі қарастырылады. Дін мәселесі біздің тарихымыздағы ең күрделі және қызықты құбылыс болып саналатынын негіздейді. Діннің рөлі, діннің қоғамдық өмірдің барлық салаларына әсері: мәдениеттен ғылымға дейінгі рөлін бағаламауға болмайды. Волгадағы бұлғарлар діні біздің өткеніміздің маңызды және қызықты беттерінің бірі. Автор сондай-ақ ертедегі бұлғарлардың пұтқа табынушылар екендігін, олардың дінін синкретизммен (әртүрлі, қарама-қарсы, сәйкес келмейтін көзқарастар) ерекшеленгенін айтады. Онда табынушылықтың көптеген түрлері біріктірілді. Бұлғарлар көк аспан құдайы - Тәңіріне табынатын, құдай тәңір Куарға құрмет көрсетіп, күнді, айды, отты, суды және т.б. құдайға теңейтін. Мақалада діни қызметкерлердің пікірлері, араб саяхатшылары мен Ибн Фадлан, Ибн Рүсте және т.б. сияқты жазушыларының пікірлері талданады. Соңында авторлар Волга мен Дунай бұлғарларының ұрпақтары әртүрлі діни жолдарды қабылдағанын айтады. Дунай бұлғарлары 865 жылы патша Борис I-нің кезінде Византиядан христиандықты қабылдады, ал 922 жылы Алмыштағы Еділ бұлғарлары Багдад халифатынан исламды қабылдады. Кейіннен Дунай бұлғарларын мұсылман Осман

империясы (Түркия) басып алды. Еділ бұлғарларын моңғолдар, ал Еділ бұлғарларының ұрпақтары - христиан Ресей. Бұл мәселе аз зерттелген және әрі қарай ізденісті қажет етеді.

Түйінді сөздер: Дін, пұтқа табынушылық, Волга бұлғарлары, аспан құдіреті Тәңірі, құдай - Қуардың күркіреуі.

Bedelova G.S.¹, Nuskabai P.N.²

¹ *candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history, historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

² *PhD, senior teacher of Department of world history, historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

RELIGIOUS BELIEFS OF THE VOLGA BULGARS

Abstract

This article considers the problem of the religion of the Volga Bulgars. It substantiates the idea that religion is the most complex and interesting phenomenon in the history of our world. Also, the role of religion, the influence of religion on all spheres of social life: from culture to science cannot be underestimated. The religion of the Volga Bulgars is one of the significant and interesting pages of our past. The author also says that the early Bulgars were pagans, their religion was distinguished by syncretism (a combination of contradictory, incompatible views). It merged many cults. The Bulgars worshiped the lord of the sky - Tengre, honored the thunder god Kuar, deified the sun, moon, fire, water, etc. The article provides an analysis of the views of religious attendants, Arab travelers and writers such as Ibn Fadlan, Ibn Ruste and others. In conclusion, the authors say that the descendants of the Volga and Danube Bulgars took different religious paths. The Danube Bulgars under Tsar Boris I in 865 adopted Christianity from Byzantium, and the Volga Bulgars under Almysh in 922 adopted Islam from the Baghdad Caliphate. Subsequently, the Danube Bulgars were conquered by the Muslim Ottoman Empire (Turkey). Volga Bulgars were conquered by the Mongols, and the descendants of the Volga Bulgars – by Christian Russia. This problem is poorly understood and requires further research.

Key words: Religion, paganism, the Volga Bulgars, the sky god Tengri, the god - the thunderman of Kuara.

Введение

Религия – самый сложный и интересный феномен в истории нашего мира. И роль религии, влияние религии на все сферы жизни общества: от культуры до науки нельзя недооценить. Религия Волжских Булгар – одна из значительных и интересных страниц нашего прошлого. Ранние Булгары были язычниками, религия их отличалась синкретизмом (сочетание разнородных, противоречивых, несовместимых воззрений). В ней сливалось множество культов. Булгары поклонялись владыке неба – Тенгре, чтили бога-громовика Куара, обожествляли солнце, луну, огонь, воду и т.д.

У Булгар было распространено поклонение деревьям. Например, сувары и берсула обожествляли большой дуб, собирались к нему каждую среду, развешивали плоды, приносили жертву. Отсюда – широкое распространение изображения «древа жизни» и его плодов в форме желудей. По представлению ряда народов, на ветвях «древа жизни» помещались различные божества. Так, на Булгарских литейных формах, изображающих «древо жизни», обычно имеются 17 отростков. Можно предположить, что у древних булгар была вера в 17 божеств. Очевидно, на попарно отходящих ветвях «Древа» располагались божества, управляющие противоположными явлениями, как например, бог жизни и бог смерти, бог ночи и бог дня и т. д. Главным же божеством был бог неба Тенгре. [1, с. 97]

Среди Булгарских археологических материалов часто встречаются плоские костяные амулеты. Основную часть амулета составляет прямоугольная, почти квадратная плоскость (туловище) с небольшим ступенчатым ромбовидным выступом (голова). Почти вся плоскость амулета покрыта солярным (циркулярным) орнаментом, обозначающим солнце – атрибут Тенгре. В области «шейки» такие амулеты имеют сквозные отверстия, в которые надевались металлические кольца для подвешивания. Можно предположить, что это – миниатюрные изображения Тенгре. По представлению Булгар, даже цвет Тенгре (голубой, белый, небесный) имел берегающую силу. [2, с. 168]

По их представлениям, Тенгре управлял громом и молнией. Они почитали место и человека, пораженных молнией. По поверьям Булгар, запрещалось использовать в строительном деле и как топливо дерево, пораженное молнией. Человек, убитый молнией, считался богоугодным, т. е. священным. А само дерево, в которое ударила молния, могли служить лечебным средством. Огонь от молнии нельзя

ворошить, тушить водой. Для этого пригодно лишь молоко черной коровы. Булгары считали, что молния – это результат борьбы Тенгре со злыми силами.

С культом солнца и молнии связывалось и почитание огня. Об этом свидетельствуют археологические материалы, в частности знаки на сосудах в виде креста, свастики, ромба и т.д. В фольклорных материалах огонь выступает в виде женщины или девушки; огню приносили жертву, верили в его очистительную силу. У ранних Булгар был развит культ солнца. Об этом свидетельствует множество Булгарских бытовых предметов, украшенных соляным орнаментом в виде знаков-символов солнца, огня; серьги в виде стилизованного изображения солнца или украшенные солнечным орнаментом металлические зеркала и другие керамические изделия. Булгарские надгробные камни также украшались в основном соляным орнаментом. Это восьми- и шестилепестковые розетки, вписанные в круг, и т.д. [3, с. 188]

Территория Волжской Булгарии была богата разными водными источниками. Значительная роль воды в хозяйстве и быту Булгар способствовала развитию культа воды. Одним из распространенных мотивов орнамента Булгарской керамики является волнистая линия или несколько волнистых линий, которые воспринимались как символы рек, морей. Олицетворением воды являлись у Булгар и металлические зеркала. Своей круглой формой они символизировали солнце, а отражательное свойство зеркал ассоциировалось с водой. У Казанских татар существовал обычай при постройке дома класть под фундамент зеркало, которое якобы оберегало дом от пожара. В татарских сказках зеркало, брошенное на землю, превращалось в озеро или реку.

Вода также считалась охранительной и очистительной силой. Об этом свидетельствует расположение Булгарских и татарских кладбищ за рекой или оврагом, который прежде был водоемом. Так стремились оградить свое жилище от душ умерших, которые могли причинить зло. У Булгар существовали мифологические представления о хозяйке (матери) воды – «су анасы».

В основе культа умерших лежит вера в загробный мир, в существование души человека после смерти, вера в участие умерших в повседневной жизни живых. Поэтому древние стремились хотя бы символически привлечь усопших для оказания помощи живым. Для этого служили разные моления, поминки, трапезы, посвященные усопшим. Об этом говорит наличие у Булгар традиционного дня в неделе – дня крови, жертвоприношения (среда). Смерть у булгар считалась общим горем. В погребальном обряде участвовало все село, род или племя. Свободные мужчины останавливались у двери умерших и громко плакали, а рабы били себя кнутом или плетками. У дверей дома умершего водружалось знамя. Траур ближайших родственников длился два года. Покойного снабжали одеждой, оружием, пищей. Через два года родственники умершего созывали званый пир, Ибн-Фадлан замечает, что весь этот обряд совершается, если умерший был “из главарей”. Простолюдина же хоронят, соблюдая лишь часть обряда. [4, с. 159]

С культом предков был связан культ святых. Святыми считались после смерти старейшины рода, племени, алыпты, религиозные служители. Ш.Марджани, хорошо знавший записи Ибн Фадлана, пишет, что булгары поклонялись могилам этих людей как кибле. [4, с. 98]

Методы

В верованиях Булгар занимал почетное место культ животных. Объектом почитания были животные местной фауны. Даже в фантастических образах, изображенных на изделиях Булгарских мастеров, можно увидеть реальные черты некоторых животных или черты одного животного. Примером тому височные подвески, серьги, перстни и другие украшения в виде животных и птиц. Одновременно они выполняли роль амулетов. Охранительной силой должны были обладать зооморфные ручки гончарных изделий в виде стилизованных голов или других частей тела таких животных, как лось, олень, конь, медведь и т.д.

Реже встречаются изображения животных, к тому времени неизвестных в Среднем Поволжье – льва, барса, тигра и т. д. В домонгольской Булгарии широкое распространение имели бронзовые замки в виде фигурок барсов. Видимо, среди населения были люди из рода или племени, считавшие своим тотемом барса. Не исключено, что поклонниками барса были представители известного булгарского племени «Барсил». Одновременно с культом барса был у Булгар и культ волка, что нашло отражение в археологических материалах. Фольклорные и этнографические материалы показывают, что тотемным животным их предков был белый волк. Ему посвящаются легенды и сказки. Параллельно с культом волка у Булгар существовал и культ собаки. Ибн Фадлан сообщает, что булгары «считают очень хорошим предзнаменованием для себя завывание собаки, радуются ему и говорят о годе изобилия, благословения и благополучия». Год Собаки, по двенадцатилетнему животному календарю, считался годом изобилия, благополучия. Некоторые представители фауны Среднего Поволжья выступали в роли покровителей определенного промысла, занятия. Интересны, например, изображения совы или филина. Они, по-видимому, были покровителями охотников.

Ибн-Фадлан, который фактически выполнял основную миссию посольства, написал уже после возвращения в Багдад, свои путевые заметки под названием “Записка”. Рукопись самого автора пока еще не найдена, но дошли до нашего времени различные списки Ибн- Фадлана о Булгарии того времени. Эти записки арабского путешественника позволяет представить интересные факты из жизни Булгар. Например, человека, который кого-то нечаянно убил, наказывают таким образом: его кладут в ящик, туда же помещают для него еду (“три лепешки и сосуд с водой”), заколачивают ящик и вешают его на столбы, где он медленно умирает. [5, с.118]

В конце IX – начале X в. в процессе оформления раннефеодальной государственности у Булгар наблюдается коренной перелом во всех сферах экономической, общественно-политической и культурной жизни, завершается переход населения к полной оседлости, основываются новые города и села, идет интенсивное развитие пашенного земледелия и различных ремесел, расширяются торговые контакты с соседними землями, странами Востока и Запада. Формирующееся феодальное государство нуждалось в идеологии, соответствующей новой общественно-экономической формации, отвечающей интересам поднимающейся Булгарской аристократии во главе с царем, стремящимся к созданию мощного государства путем объединения разрозненных племен и племенных союзов.

Заключение

Этой цели могла послужить только новая идеология в виде одной из мировых монотеистических религий. Такой идеологией стал ислам. Почему же булгары приняли ислам, а не какую-либо другую монотеистическую мировую религию, скажем христианство или иудаизм? Христианство не могло распространиться потому, что булгары не находились в то время в тесных торгово-экономических связях с народами, исповедовавшими христианство. Русь еще не была крещеной.

Более вероятным, возможно, было принятие иудейской религии. Булгарские племена, а позднее и государство Великая Булгария в Приазовье, соседствовали с Хазарским каганатом, верхушка которого исповедовала иудейскую религию. Волжская Булгария до 969 г. была подчинена ему и платила дань. Несмотря на это, попытки внедрения иудаизма среди булгар не увенчались успехом.

Большинство ученых придерживаются мнения о широком распространении ислама среди всех слоев Булгарского населения еще в X-XI вв. Ибн Русте в начале X в. сообщал, что большая часть Булгар и их царь Алмыш уже исповедовали ислам, хотя часть народа еще прибывала в язычестве. Ибн Фадлан видел у них домочадцев в количестве пяти тысяч душ: женщин и мужчин, уже принявших ислам. Все они известны под названием Баранджир. Для них достроили мечеть из дерева, в которой они молятся. Остатки огромной соборной мечети, состоящей из деревянной и каменной частей и построенной в первой половине X в., вскрыты археологами в Биляре. [6, с. 23]

История распорядилась так, что потомки Булгар Волжских и Дунайских пошли разными религиозными путями. Дунайские Булгары при царе Борисе I в 865 приняли христианство от Византии, а Волжские Булгары при Алмыше в 922 – Ислам от Багдадского халифата. Впоследствии Дунайские Булгары оказались завоёваны мусульманской Османской Империей (Турцией). Волжские Булгары были завоёваны монголами, а потомки волжских булгар – христианской Россией.

Список использованной литературы:

- 1 Аничков Е. В., *Язычество и Древняя Русь.* – СПб., 1914.
- 2 Смирнов А.П., *Волжские Булгары. Вып. XIX.* – М., 1951. – 275 с.
- 3 Александр А. *Веды- веды Руси - веды Булгар.* – М., 2011. – 278 с.
- 4 Ковалевский А.П. *О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки.* - Т. 35. – М., 1950.
- 5 Ковалевский А.П. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.* – Харьков, 1956.
- 6 Заходер Б.Н. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* – Том-II, *Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне.* – М., 1967. – 209 с.

УДК 189.11
ГРНТИ 03.09.03

Туленбергенова С.Т.¹

¹докторант 1 курса специальности «6D020300-История»
Института истории и права, КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ В ТУРЦИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация

Одним из важнейших событий в истории Турции была секуляризация, проведенная Мустафой Кемалем Ататюрком. Секуляризация повлияла на все аспекты жизни турецкого народа: религию, экономику, политику, образование, законодательство и т.д. Нововведения изменили образ жизни людей, даже их внешний вид. Но, в тоже время важным является тот факт, что секуляризация повлекла за собой модернизацию, прежде всего сознания, появилось новое современное мышление.

В статье рассматриваются происхождение идей секуляризма в Турции, меры, предпринятые для секуляризации страны, взгляды Ататюрка на религию, в частности на Ислам, его действия по модернизации религиозного сознания турецкого народа, основой многовековой культуры которого является Ислам, приводятся выдержки из речей Ататюрка о религии.

Ключевые слова: секуляризация в Турции, Ислам, модернизация Турции, Ататюрк, религия, государство, политика.

Туленбергенова С.Т.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 1 курс докторанты

ТҮРКИЯДА СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДІНИ САНАҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Түркия тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі Мұстафа Кемал Ататүрік жүргізген секуляризация болды. Секуляризация түрік халқының өмірінің барлық аспектілеріне әсер етті: дін, экономика, саясат, білім, заңнама және т.б. жаңа енгізілімдер адамдардың өмір салтын, тіпті олардың сыртқы түрін өзгертті. Бірақ, сонымен қатар, секуляризация жаңғыртуды, ең алдымен сананы жаңғыртуды, жаңа заманауи ойлауды тудырғаны маңызды болып табылады.

Мақалада Түркияның секуляризм идеяларының шығу тегі, елдің секуляризациясы үшін қабылданған шаралар, Ататүріктің дінге, атап айтқанда Исламға деген көзқарастары, оның көп ғасырлық мәдениетінің негізі Ислам болып табылатын түрік халқының діни санасын жаңғырту жөніндегі әрекеттері қарастырылады.

Түйін сөздер: Туркиядағы секуляризация, Ислам, Түркияны жаңғырту, Ататүрік, дін, мемлекет, саясат.

Tulenbergenova S.T.¹

¹ Doctoral student of the 1st course of the specialty "6D020300-History"
KazNPU named after Abai,

SECULARIZATION IN TURKEY AND ITS INFLUENCE ON THE RELIGIOUS CONSCIOUSNESS

Abstract

One of the most important events in the history of Turkey was the secularization carried out by Mustafa Kemal Ataturk. Secularization has affected on all aspects of the life of the Turkish people: religion, economy, politics, education, legislation, etc. Innovations have changed the way of life of people, even their appearance. But, at the same time, it is important that secularization has led to modernization, especially of consciousness, a new modern thinking appeared.

The article discusses the origin of the ideas of secularism in Turkey, measures taken for the secularization of the country, Atatürk's views on religion, particularly on Islam, his actions on the modernization of religious consciousness of the Turkish people, whose centuries-old culture based on Islam, also quoted excerpts from the speeches of Atatürk on religion.

Key words: secularization in Turkey, Islam, modernization of Turkey, Atatürk, religion, state, politics.

Для мусульманского Востока взаимоотношения государства и религии является главным вопросом внутренней политики. С этой проблемой столкнулся Кемаль Ататюрк с момента провозглашения республики в Турции 29 октября 1923 года. Необходимо было провести повсеместное разделение функций светского общества и Ислама. Президент Турецкой республики поставил перед собой цель – превращение Турции из теократического государства в светское, таким образом, был взят курс на секуляризацию, официальное отделение Ислама от государства. Мустафа Кемаль следующим образом объяснял необходимость секуляризации: «1. Мы мусульмане. Мы не отрицаем мусульманство. 2. Однако история показывает, что религию делали средством политики и сделали ее орудием выгоды и честолюбия. 3. Наши священные чувства веры и совести не должны быть инструментом подобного честолюбия. Наша обязанность спасти их из этой ситуации. 4. (Разделение мирских и религиозных дел) необходимо для счастья мусульман в этой и иной жизни. Таким образом раскроется настоящее величие Ислама». [1, с.68-69]

«Нельзя забывать, что данный способ управления не является большевистской системой. Потому что мы не большевики, и не коммунисты; мы не можем быть не теми, не другими. Потому что мы любящие свою нацию и уважаемые к своей религии (Исламу)» (из заявления, сделанного журналисту *Petit Parisien* в г.Бурса, 2 ноября 1922 г.) [2, с.18]

Но, прежде всего для понимания масштабов и значимости секуляризации, которая не была идеей принадлежащей только Ататюрку, важно обратиться к пониманию ее истоков.

Как показали современные исследования турецкой историографии, во время правления Абдульхамида Второго, хотя в политике были противники западных идей, в сфере культуры и образования произошёл крупный скачок. Распространение гражданского прозападного образования, появление общественного мнения, разделяющего те же принципы под влиянием школ, книг и газет, приведшие к формированию элиты с западным мышлением, имеют первостепенную важность для понимания поколения Мустафы Кемала и его идей. Основные принципы кемализма, распространенные среди интеллигенции во времена его молодости, заключались в том, чтобы сделать точные науки главенствующими в образовании и мировоззрении, основать государство на народном суверенитете, а также, чтобы народ, жил в обществе, избавленное от классовой борьбы, и видеть всех людей равными. В целом, изменения последнего века, когда турецкая история устремилась на Запад, на новый взгляд на жизнь, другими словами, турецкая эпоха Просвещения важна для понимания кемализма. Таким образом, кемализм видится как окончательный, логический, неотъемлемый результат естественного развития турецкой истории. [1, с.34-35]

Согласно Ш.Ханиоглу, идеи и помыслы западников дали направление политике Ататюрка в осмыслении религии и общества в период Республики. [1, с.37]

Ученые рассматривали попытки Мустафы Кемаль Ататюрка по вестернизации и в этой связи последующий кемалистский подход, как продолжение движения Османов за европеизацию, растянувшегося на долгий срок, которое можно проследить до конца 18-го века. Тем не менее, подобная историоризация видения вестернизации ранней Республики и Кемализма скрывает важные различия между ними и пониманием вестернизации в период Османской империи. Первую реакцию Османов на модернизм, в значительной степени можно отнести к категории «европеизации» (часто называемый «вестернизация»); однако вместе с процессом культурного взаимодействия, развивавшегося с 19 века, идея создания Османского модернизма была почти завершена. Но, понимание вестернизации кемализма и молодой Республики значительно отличалось от этого видения. На самом деле, это было не что иное, как обновленная версия видения вестернизации эпохи второй Конституции, и поэтому ее происхождение восходит только к 1908 году. Подчеркивание идеи «единой цивилизации», как это делали предыдущие поколения, привнесло с собой отказ от существования возможных разных форм модернизма. Кемалистская вестернизация не преследовала цель создания турецкого модернизма, но хотела получить модернизм, используя термин «универсальной цивилизации». [3, с.51]

Таким образом, идеи Западников и Ататюрка по «европеизации Турции» осуществились в конкретных мерах по секуляризации.

3 марта 1924 г. на Великом национальном собрании Турции были приняты три закона, именуемые как «законы, секуляризирующие Турцию». Это законы под номером 429 (Закон об упразднении

Министерства по делам религии и вакфов и Генерального штаба), 430 (Закон об унификации образования), 431 (Закон об упразднении халифата и о высылке членов Османской династии за пределы Турецкой Республики). Законами под номером 429 и 431 были ликвидированы халифат и *Seriye ve Evkaf Vekaleti* (административный орган, обеспечивающий соблюдение людьми законов шариата). Также в тот же день вышел «Закон об унификации образования» под номером 430, секуляризирующий образование. Данным законом была упразднена разделенность на школы и медресе, было обеспечено единство в образовании. [2, с.71]

Упразднение султаната решением Великого национального собрания Турции (1 ноября 1922 г.), и упразднение халифата (3 марта 1924 г.) после объявления Республики (29 октября 1923 г.) явились самой важной вехой в истории нового турецкого государства. Данные события открыли новую эпоху в турецкой истории и исламском мире. В результате этих решений, прежде всего с высылкой халифа Абдильмежида и членов династии за пределы Турции, в новом турецком государстве Османская династия теряет все свои полномочия и обязательства; Османский султанат был полностью и окончательно ликвидирован. Все законы светского (секулярного) государства, ликвидация *Seriye ve Evkaf Vekaleti* (административный орган, обеспечивающий соблюдение людьми законов шариата), закрытие шариатских судов и медресе, закон об унификации образования под контролем государства, были приняты одновременно. Вместе с тем, в конституции нового турецкого государства (20 апреля 1924 г.) сохранялся пункт «Религией турецкого государства является Ислам». Мустафа Кемаль, не смог бы открыто защитить понятие полностью секулярного государства перед Анатолийским народом, шедшим с ним рука об руку до этого времени, и духовными лицами, поддержавших его в междисе. Данный пункт был исключен из Конституции только в 1928 году на третьем Великом национальном собрании Турции, когда все оппоненты были за ее пределами, и Турция установилась на полной секулярной основе. Вслед за этим междис сразу узаконивает принятие латинского алфавита (1 ноября 1928 г.). [1, с.67-68]

В конечном итоге, шаги на пути к секуляризации нашли свое логическое выражение 5 февраля 1937 года в первом пункте Конституции. Пункт «Религией турецкого государства является Ислам» был заменен на предложение - «Турецкое государство является светским». [1, с.73]

Курдское восстание в 1925 году позволило Республиканской народной партии, пионеру секуляризма, ввести в действие Закон Такрир-и-Сукур (Закон о поддержании спокойствия) (4 марта 1925 года) под предлогом данного события и более легко контролировать религиозные движения; закон был направлен на подавление всех видов оппозиционной исламистской активности, в период когда деятельность лидеров курдского восстания (19 февраля 1925) в Турции, напоминала «безумного муллу». В последующие годы за всем этим последовали известные этапы секуляризации: Закон о шляпах (25 ноября 1925 г.) и Закон о закрытии дервишских обителей, завие и усыпальниц (30 ноября 1925 г.); Закон об изменении летоисчисления (принятие григорианского календаря, 26 декабря 1925 г.); принятие Гражданского кодекса Турции (17 февраля 1926 года), созданного на основе Гражданского кодекса Швейцарии; отмена пункта о том, что государственной религией является Ислам (9 апреля 1928 года); принятие латинских чисел (1 ноября 1928) и, наконец, добавление в Конституцию предложения «Турецкое государство является республиканским, националистическим, народническим, этатическим, секулярным и революционным» (5 января 1937). [4, с.68-69]

С упразднением халифата в марте 1924 года и созданием Управления по делам религии в тот же день показало, что новый режим и его лидер крайне желали амбициозную программу религиозных реформ по переопределению и контролю над Исламом. Под строгим контролем новой администрации, это учреждение положило бы конец неограниченной свободе в интерпретации Ислама, разрешенной прежним религиозным учреждением. Мустафа Кемаль не хотел начинать кампанию, которая превратила бы религию предметом насмешек в глаза масс, как это сделали советские лидеры. На самом деле, Мустафа Кемаль даже отредактировал свои жесткие критические взгляды на Ислам в официальной предварительной версии книги об основах гражданственности, он оставил более жесткую критику другим идеологам. Как и западники в период до 1914 года, Мустафа Кемаль хотел преобразовать религию и заново сформировать Ислам для масс, сделав ее простым для понимания руководством для улучшения морали. Дополнительно к этому, как определил Зия Гёкальп в своих работах «Новая жизнь» (1918) и «Основы тюркизма» (1923), Мустафа Кемаль хотел включить отуречивание Ислама в программу реформ. Таким образом, в то время как обилие антирелигиозных публикаций, таких как «Здравый смысл» Гольбаха (*Le bon Sens*) казалось спонсировалось государством, а антирелигиозные журналы, такие как «Иджтихад» и «Свободное мнение», пользовались неограниченной свободой, государство начало масштабную программу реформ. [3, с.42-43]

В годы, последовавшие за постепенной секуляризацией религиозного основания Османской империи, республиканскому государству удалось сохранить контроль над религией с помощью Управления по делам религий, являющегося республиканским учреждением в прямом смысле. Это учреждение, подчиняющееся кабинету премьер-министра, с 1924 года контролировало религиозную иерархию, рамки религиозного образования (предлагая секулярную программу обучения в лицеях помимо религиозного образования, способствовала принятию решению Министерства национального образования в отношении школ имам-хатип) и движения, определенные как неортодоксальный Ислам. [4, с. 69]

Несмотря на жесткие меры по секуляризации страны, еще в начале ее осуществления, из речей Ататюрка видно его отношение к религии и глубокое ее понимание, его трезвый взгляд на положение вещей. Его слова и действия объясняют необходимость данной меры. Он понимал, что народ не должен терять своей веры, которая является основой культуры, вот уже на протяжении многих веков.

В одной из своих речей он говорит следующее: «Конечно же, есть очень много причин угнетений и нищеты, в которое впало исламское общество. Если бы исламский мир выполнял повеления Аллаха в рамках религиозной истины, то не столкнулся бы с таким концом. Повеление Аллаха много работать. Должен признать, что наши враги много работают. Мы должны работать больше них. Работать не означает работать в пустую, потеть. Согласно требованиям времени, необходимо в полной мере пользоваться всем тем, что было создано наукой и цивилизацией. Все мы должны признать, что наши ошибки в данном вопросе велики» (из речи в Акхисаре, 5 февраля 1923 г.) [2, с.16]

«Наша великая религия говорит, что тот, кто не работает, не имеет отношения к человечеству. Некоторые считают, что быть современным, значит быть неверным. Настоящее неверие, вот эти их мысли. Целью тех, кто делает данное неправильное толкование, разве не является сделать мусульман пленниками неверных? Каждого в чалме не считайте ходжой, ходжой можно стать не с чалмой, а умом» (из разговора с ремесленниками Аданы, 16 марта 1923 г.) [2, с.20]

В тоже время видно его желание просветить народ в религии, которая была важной частью его жизни в теократической Османской империи. И это его желание подтверждается конкретными действиями. «Я дал указание, чтобы перевели Коран. Это будет первый перевод на турецкий язык. Также я дал указание, чтобы перевели книгу о жизни пророка Мухаммеда...» (Ататюрк и революция, 30 ноября 1929 г.) «Турок говорит о Коране; но не понимает, о чем он говорит, не знает что там есть, и не зная молится. Моя цель заключается в том, что турок должен понимать, что есть в той книге, о которой он говорит» [2, с.34]

В своих речах Ататюрк настаивал на том, что проповеди должны быть на турецком языке. Свое мнение по данному вопросу, он впервые озвучил 1 марта 1922 г. во время третьего открытия собрания меджлиса. 7 февраля 1923 г. в мечети Загнос Паша в Балыкесире, он прочитал свою проповедь полностью на турецком языке. Также в своей речи он говорил о языке и содержании проповедей. [2, с.95]

После переговоров в меджлисе Управление по делам религии принимает решение о подготовке книги проповедей. Согласно этому решению, к концу 1926 года комиссией из пяти человек было подготовлено 56 образцов проповедей и предоставлено в Управление по делам религии. Тогдашний председатель по делам религии М. Рыфат Борекчи принял данные проповеди и приложив их к письму направил проповедникам. Также в письме он требовал, чтобы молитвы-восхваления и тексты Корана и хадисов зачитывались на арабском и турецком языках, назидания были только на турецком языке. Данный указ вступил в силу в 1927 году.

Чтение проповедей полностью на турецком языке осуществилось в 1932 году. Но это, так и осталось экспериментом. Проповеди продолжались читаться, как было в указе М.Рыфата Борекчи от 1927 года. В наше время соответственно данному указу, только назидательная часть проповедей читается на турецком языке. [2, с.96-97]

С другой стороны, меры Ататюрка явились серьезным вкладом в модернизацию религиозного сознания и заложили основу современных подходов в изучении Ислама и его интерпретации в Турции. Данные меры, предоставили свободу действий теологам, философам, педагогам, социологам и другим, по переосмыслению религии и выходу за пределы догм средневековых ученых. Как бы то ни было, поддержка и инициатива государства и ее лидеров в каком-либо вопросе, будь-то политика, религия, право, экономика, и т.д. является основой тех или иных преобразований.

Вместе с тем важно понимать, что означает исламский модернизм.

Модернизация Ислама не означает взять одну часть религии, а оставшуюся «приспособить условиям времени». Идея, которая берет за основу, принципы верования и нравственности Корана и оставляет в стороне другие его положения, в тот же момент теряет право на получение звания «Исламского». Исламский модернизм - это не название деятельности, которая стремится объединить систему, взятую с

Запада, или же некоторые аспекты (научные, философские и т.д.) некоторых систем с Исламом, или же с некоторыми аспектами Ислама. Другими словами, есть важные моменты, которые отличают исламский модернизм от других «эkleктических» подходов. Опять же, было бы абсолютно неверно рассматривать исламский модернизм как обычное движение по «возрождению», или же рассматривать его как реакцию против Запада. В той же мере, будет ошибочно рассматривать его как продолжение, голос и представителя Западничества. [5, с.19-20]

Центральный тезис исламского модернизма заключается в следующем: Ислам, чьи основные источники опираются на Коран и Сунну, является системой верования, способной решить проблемы, возникающие в результате изменений, вызванных процессом социально-исторического развития, не быть раздавленным этим процессом, а придать ему направление, если эти источники и в целом историческое наследие, сформированное этими источниками, понять и интерпретировать, отфильтровав их через научные и рациональные фильтры. [5, с.21]

Список использованной литературы:

1. Halil İnalçık. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. – İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007. – 288s.
2. Prof.Dr. Ali Sarıkoçuncu. *Atatürk, Din ve Din Adamları*. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005. – 302 s.
3. Ahmet T. Kuru. *Türkiye’de Demokrasi, İslam ve Laiklik*. / Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan. – İstanbul: niversitesi Yayınları, 2013. – 228 s.
4. Şerif Mardin. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. – 288 s.
5. Prof.Fazlur Rahman. *Islam*. – Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016. - 399 s. ISBN 978-975-8190-12-6

УДК 325.1 (4/5)
ГРНТИ 03.09.03

Abdikhalyk T.O.¹

¹*master of history, Abay Kazakh National pedagogical university,
Republic of Kazakhst, e-mail: abdikhalyk.t @ mail.ru*

ESSENCE AND PRINCIPLES OF MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

In this article theoretical-methodological problems of migration policy of the European Union are considered. This problem gained huge importance and value in connection with a migration flow from the African, Arab countries in the EU. At the present stage the European Union is one of the largest centers of gravity of immigrants of economically underdeveloped and less safe countries.

In migration policy assimilation and multiculturalism assume various strategy of adaptation of migrants, use of separate elements of these strategy. Use of multiculturalism in the conditions of the European integration was shown by inefficiency of this strategy that is caused by various types of ethno-cultural genesis. Multiculturalism within the state is constructed on the basis of the ethno-nation, but not the nation-citizenship, raises doubts in its efficiency.

The refusal of the concept of multiculturalism in policy of integration in a format of the EU means transfer of political priorities towards assimilation. Integration - "mutual process of accommodation" means acculturation of migrants. It includes acceptance community on the terms of understanding and adoption of political and other norms and values of indigenous people of the European countries. Today the European integration was created need for refusal of the state migration policy for EU countries of national centric approach. The principle of "the right of blood" complicates process of adaptation of migrants, leads them to segregate existence in ethnic communities, territorial and ethno-cultural localization. It in turn leads to forcing of social tension and even to open collisions in EU countries.

Keywords: *migration, policy, strategy, European integration, community, adaptation, social tension*

Әбдіхалық Т.О.¹

¹тарих магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, e-mail: abdikhalyk.t @ mail.ru

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Еуропалық Одақтың көші-қон саясатының теориялық және әдіснамалық мәселелері қаралды. Еуропалық одаққа африка және араб мемлекеттерінен мигранттардың ағылуына байланысты бұл мәселе үлкен маңызға мен мәнге ие болды. Қазіргі кезеңде Еуропалық одақ – экономикалық тұрғыдан аса дамымаған және қауіпсіздігі төмен мемлекеттерден иммигранттарді тарту бойынша ірі орталықтардың бірі болып отыр.

Ассимиляция мен мультикультурализм көші-қон саясатында мигранттардың түрлі бейімделу стратегияларын, осы стратегиялардың жекелеген элементтерін пайдалануды қамтиды. Этномәдени генезистің алуан түрлілігіне байланысты, еуропалық интеграция тұрғысында мультикультурализмді қолдану бұл стратегияның тиімсіздігін көрсетті. Мемлекет шеңберінде мультикультурализм ұлт - азаматтығы негізінде емес, этноұлт негізінде құрылған, бұл оның тиімділігінің күмәнін тудырады.

Еуропалық одақтың интеграциялау саясатының форматы негізінде мультикультурализм тұжырымдамасынан бас тарту саяси басымдықтарды ассимиляцияға көшіруді білдіреді. Интеграция - «аккомодацияның өзара үйлесімділік процесі» – мигранттарды аккультурациялау. Бұл жаңа қауымдастықтың Еуропа елдерінің байырғы халықтарының саяси және басқа да нормалары мен құндылықтарын ұғыну мен қабылдауын білдіреді. Еуропалық интеграция бүгінгі күні ЕО елдеріндегі мемлекеттік көші-қон саясатында ұлтшылдық көзқарастан бас тарту қажеттілігін қалыптастырды. Ұлттық немесе «Қан құқығы» (Jus sanguinis) деп аталатын принцип мигранттардың бейімделу процесіне қиындықтар туғызып, оларды аймақтық және этномәдени локализацияда, этникалық қауымдастықтарда сегрегативті өмірге сүруге алып келеді. Бұл, өз кезегінде, ЕО елдерінде әлеуметтік шиеленістердің өсуіне, тіпті ашық қақтығыстарға алып келеді.

Кілт сөздер: миграция, саясат, стратегия, еуропалық интеграция, қауымдастық, бейімделу, әлеуметтік шиеленіс

Әбдіхалық Т.О.¹

¹ магистр истории, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, e-mail: abdikhalyk.t @ mail.ru

СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ЕВРОСОЮЗА

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические проблемы миграционной политики Евросоюза. Данная проблема приобрела огромную важность и значение в связи с миграционным потоком из африканских, арабских стран в ЕС. На современном этапе Европейский Союз является одним из крупнейших центров притяжения иммигрантов из экономически слаборазвитых и менее безопасных стран.

В миграционной политике ассимиляция и мультикультурализм предполагают различные стратегии адаптации мигрантов, использование отдельных элементов этих стратегий. Применения мультикультурализма в условиях европейской интеграции показала неэффективность этой стратегии, что обусловлено различными типами этнокультурного генезиса. Мультикультурализм в рамках государства построен на основе этнонации, а не нации–согражданства, что вызывает сомнения в ее эффективности.

Отказ от концепции мультикультурализма в политике интеграции в формате ЕС означает перенос политических приоритетов в сторону ассимиляции. Интеграция - «взаимный процесс аккомодации» означает аккультурацию мигрантов. Она включает принятие сообщество на условиях понимания и принятия политических и других норм и ценностей коренного населения европейских стран. Сегодня европейская интеграция сформировала необходимость в отказе государственной миграционной политики в странах ЕС от националистического подхода. Принцип «права крови» затрудняет процесс адаптации мигрантов, приводит их к сегрегативному существованию в этнических общинах, территориальной и этно-культурной локализации. Это в свою очередь приводит к нагнетанию социальной напряженности и даже к открытым столкновениям в странах ЕС.

Ключевые слова: миграция, политика, стратегия, европейская интеграция, сообщество, адаптация, социальная напряженность

Integration of the member states of the European Union assumes an intensification of migration processes of the population. As transformation of political and economic structures has procedural character, at the present stage need of development and improvement of the state migration policy at national and supranational level, coordination of joint efforts in the field, standard ensuring the status of the immigrant and process of its adaptation to political system and the political culture of the country recipient, development of uniform norms and standards in various spheres of life support is obvious.

Migration policy of the member countries of the European Union is implemented at various levels: in the form of interstate cooperation, at the national level in the form of domestic migration policy, at the supranational level with partial easing of the state sovereignty and delegation of a number of powers to the institutionalized subjects of migration policy of the EU. The state migration policy within the EU is implemented also at the impact of the transnational processes which are not assuming violation of the state sovereignty.

The main political subjects of migration regulation in the European Union at the level of interstate cooperation are heads of states and other political leaders of EU Member States; subjects of migration policy at the supranational level are the European Commission and European Parliament. Political consolidation of participants is caused by the principles of adoption of the political decision: by means of consensus in European Parliament and the qualified majority in Council of ministers. At the same time on single questions the procedure of consultations of Council of ministers with European Parliament is applied that testifies to a significant role of the political actors representing the interests of the national states.

Migration policy demands conceptual justification in connection with definition concrete the practical of adaptation of migrants in the countries – recipients to their political system and political culture, need of standard ensuring the political status of the migrant and definition of conditions of obtaining nationality by it [1]. Assimilation and multiculturalism assume various strategies of adaptation of migrants, use of separate elements of these strategies.

The attempt of application of practice of multiculturalism on the Canadian sample in the conditions of the European integration showed inefficiency of this strategy that is caused by various types of ethno-cultural genesis. Realization of multiculturalism within the state built on the basis of the ethno-nation, but not the nation-citizenship raises doubts in its efficiency.

The refusal of the concept of multiculturalism in policy of integration in a format of the EU means transfer of political priorities towards assimilation. Integration is treated as "mutual process of accommodation" that in practice means acculturation of migrants, their inclusion in the accepting community on the terms of understanding and adoption of political and other norms and values of indigenous people of the European countries.

At the present stage of the European integration need for refusal of the state migration policy for EU countries of nation-centric approach was created [2]. The principle of "the right of blood" considerably complicates process of adaptation of migrants, often leads them to segregate existence in ethnic communities, territorial and ethno-cultural localization that in political practicing often leads to forcing of social tension and even to open collisions (for example, the disorders in France provoked by organized natives of Algeria).

In the ratio subjects of migration policy of national and supranational scale the crucial role at this stage of transformation of the EU belongs to the state regulators. Stage-by-stage investment with the rights of the migrants who are legally living in the territory of the EU is guided by the developed concept of "nationality for not citizens" or "civil nationality" which is connected with duration of accommodation of immigrants in the territory of the state of the EU. The state-centric approach is expressed that the participating countries of the EU determine parameters, criteria and procedures of providing national citizenship to natives of the third countries. The measures undertaken within the EU and concerning conditions of entrance, stay, the procedure of issue of long-term visas and residence permits cannot be an obstacle for introduction of national standards in these areas. Access to the European nationality is regulated by passing of national procedures of providing nationality of the state, visas and residence permits.

Experience of the state migration policy of Germany as the leading state of Europe by the number of not indigenous people, is typical for the EU. The national state built on the basis of quite homogeneous society in the ethnic relation before the beginning of the 21st century was a classical example of the ethno-nation. As well as in other countries of Europe, the government of Germany refused unsuccessful attempts of implementation of the concept of multicultural German society. Cancellation in the Basic law of Germany of the principle of "Jus soli" marked reorientation of the state migration policy from the concept of the ethnocentric state to formation of the nation-citizenship.

For the most effective functioning of "the uniform market" EU countries need to reconsider the migration policy, concerning creation of a uniform system of calculation of migrants taking into account acceptance of

uniform definition "migrant". Besides, to expand powers in the sphere of control of movement of people across the territory of the EU, to create the uniform mechanism of response to immigration threats.

Within the EU, for successful integration policy it is necessary to provide broad participation of communities of migrants, in economic, social, political and cultural life at respect of values and fundamental norms of the host state [3]. If in the nearest future not to pay special attention to the matters in the long term it will create deep social problems which can strengthen isolation, discrimination and racism. It is especially important in the light of needs of Europe for migrants - to improvement of a demographic situation and deficiency in labor market.

Thus, today the EU need in uniform reasonable policy for counteraction to negative perceptions of migrants. First of all this policy has to raise the questions of legal and social safety of migrants and promote fight against illegal immigration.

The European Commission in December, 2005 proved the general approach to population shift which aims at consistent policy in this area and affects the most various aspects both migration policy in general, and the areas connected with it, such as external relations, development and employment and also questions of justice, freedom and safety. This approach assumes, first, development of additional effective measures on fight against illegal migration, in connection with the proceeding interest in immigration which if necessary will be reached in the illegal way, thereby creating the so-called "pressure of migration" upon the country of reception. Secondly, in connection with aging and reduction of population in the EU, member states of the European Union are dependent on immigration which has to create conditions for dynamics and competitiveness of the European Economic Area. Therefore it is necessary to create conditions for active policy of immigration and integration which will be encouraged at the expense of the European initiatives [4]. Besides, it is necessary to focus, first of all, on control of illegal migration that assumes closer cooperation with countries of origin and transit of illegal migrants.

Proceeding from the aforesaid, it is possible to draw a conclusion that in general the European migration policy has character of restriction and control over immigration. In 2002 the cabinet adopted the action plan which provided management of illegal migration and human trafficking. First of all, this plan provided – development of the uniform visa and policy of return, improvement of exchange of information and coordination of control bodies (The European police) and also toughening of sanctions for illegal stay in the territory of the states and human trafficking. Since then issues of activation of migration control it is traced in all documents accepted in the EU. For example, creation of so-called electronic borders at which immigrants and emigrants will be registered automatically according to electronic biometric data. This system is already introduced in many states of the European Union that facilitates exchange of information between supervisory authorities. Besides, since 2005 there began the activity the European police of FRONTEKS.

One more example, according to the newspaper Washington Post⁶⁷, the European Parliament approved the general rules of migration policy for the European Union countries which grant the right to EU countries before deportation to take illegal immigrants into custody for a period of up to one and a half years. Now rules concerning illegal immigrants in the European Union very much differ. For example, in France illegal immigrants can expect deportation home up to 32 days, in Latvia - up to 20 months, and in Great Britain and six more countries the imprisonment term is not limited. Provisions of the bill resolve the conclusion only of those illegal immigrants who were not deported voluntarily within 30 days after the received instruction. In such cases of immigrants can take into custody for half a year, and already this term can "in certain cases" be prolonged three times. If within one and a half years of the illegal immigrant did not deport, it has to be released from prison. The states also have an opportunity to forbid the illegal immigrant who did not wish to be deported voluntarily, entrance on the territory of the EU for a period of up to five years. After the long debate the migration bill got approval of 369 European legislators, 197 acted against, and 106 refrained. According to supporters of new rules, as a result of adoption of new rules in those countries where now the imprisonment term for illegal immigrants is not limited, the rights of foreigners will be better protected. The decision of European Parliament caused great discontent human rights activists who consider that new rules promote excessively long imprisonment of migrants. The international organization Amnesty International stated that the adopted bill does not guarantee return of illegal immigrants' home "in safety and with advantage". The organization also believes that new rules will lead to decrease in standards of treatment of foreigners.

It promotes their integration and does the level of social costs of them approximately equal to what is spent for citizens of the EU. At the same time the fact that migrants are younger alleviates the burden of the pension system of the state. Besides, younger structure of immigrants favorably affects structure of human resources and a situation in the sphere of employment in the EU, and the prevalence of rather cheap work allows group to make competitive labor-intensive industries [5]. Also the fact that the young age arriving allows to count on significant

increase in rates of natural increase in Europe that it, undoubtedly, will positively affect process of aging of the population is important.

It is proved that in modern Europe migration processes became the phenomenon, rather widespread and significant from the social and economic point of view. Besides, modern migration became more dynamic and difficult phenomenon which is connected not only with the social and economic reasons. Desires and possibilities of people to move are formed by the whole conglomerate of factors - social and economic, political, ethnic, religious, ecological, demographic and others. In the long term inflow of migrants to Europe will increase. It is explained both by the general reduction of number of Europeans, and change of a proportion between workers aged from 15 up to 64 years and dependents — children and pensioners.

As a result demographic problems of modern Europe rise into the forefront in a research of migration processes [6]. There are two options for the solution of these serious demographic questions. The first - revision of a social security system, including pension. The second - opening of borders for migrants. Experts believe that preference will be given to the second option. But in this case, according to calculations, already in the next quarter of the century the European Union will have to accept about 160 million immigrants; it is defined that during the period from 1945 to 1973 migration policy for the states of the EU was a minor question, remained outside the political sphere. The unification in migration policy of the EU was also not required during this period since control over streams of migration was found possible, simple and having limited structural influence. Foreign workers were imported on the basis of the systems of rotation, and their presence was considered as temporary and useful to maintenance of economic growth and decrease in demand for own labor. The states gave a priority to requirements of an economic system. It is noted that significant changes in the migration sphere in Europe happened after oil crisis in 1973 when all main host countries stopped accepting migrants, in other words all programs of entrance were frozen.

Reduction of cumulative size of migration flows resulted, however they had also unexpected paradoxical consequences [7]. First, they started process of the device on permanent residence: in view of overlapping of channels of entrance foreign workers decided not to come back home and process of reunion of families began. Secondly, having closed the only channel which really provided a possibility of management and planning (immigration of labor), they forced potential immigrants to elect three new channels which owing to various reasons are much more difficult to managing political means: reunion of families; political asylum; migration without documents. - an assessment of modern migration policy of the EU where it is proved is given that for decades the European migration policy was based on the principle "europeanization of migration policy" – that is, migration flows in Europe, from the country to the country, however actually will be the most considerable, the main migration flows are sent to EU countries from the outside [8] today. Besides, it was supposed that during the periods of economic recessions the indigenous people will gradually force out migrants from low-prestigious work, however it did not occur. Certain fields of activity strongly were fixed in consciousness of indigenous Europeans as intended for migrants, and aboriginals of Europe do not go there to work under no circumstances. "The policy of development" of the donor countries of labor by means of which the EU wanted to smooth inflow of migrants was not well-founded since for such countries money transfers from migrants are the main channel of cash inflow to the country. So, for example, only for 2007 migrants sent from Europe to the native land about 14 billion euros. It is undoubted that the facts given above speak about insolvency of modern migration policy of the EU. For the most effective functioning EU member states have to harmonize the migration policy. Besides, the European Union needs to give more extensive powers in the sphere of control of movement of people across the Union territory, to create the uniform mechanism of response to immigration threats. Migration policy also should be more equilibrium, all opportunities given by both border control, and the preventive policy of cooperation for the countries of an outcome of immigrants [9] fully using. In this case it is quite possible that migration policy of the EU will be more effective that will favorably affect future economic and social development of the EU and also its role in the international community.

First, mass migration of the population at the end of XX - the beginning of the 21st century gained lines of a global problem, having captured all countries of the world.

Secondly, today the European Union is one of the largest centers of gravity of immigrants of economically underdeveloped and less safe countries of Asia, Africa, the former Yugoslavia and the CIS.

Thirdly, immigration processes have an impact on domestic policy of the European Union and each country separately. In particular, the refusal of immigrant communities of assimilation creates a number of complex internal problems in EU countries. Moods of xenophobia amplify. In political arena of the countries of Europe far-

right parties and movements which use the arising problems in political processes declare themselves more and more actively.

Fourthly, immigration processes have an impact on foreign policy of the European Union. In particular regulation of immigration streams becomes one of the main components of a system of national security of EU countries.

Fifthly, the research of socio-political consequences of immigration of the population is relevant for development of political science as in the system of the international relations and internal processes of EU countries the new economic and socio-political subject appeared.

References:

1. Борко Ю. *Расширение и углубление европейской интеграции* // *Мировая Экономика и Международные Отношения*. – 2004. - №7. – С. 15-29;
2. Гречи Д. «По ту сторону разграничения компетенций: применение принципа субсидиарности» // *Казанский Федералист*. – 2003. - №1(5). С. 90-102;
3. *Европа: проблемы интеграции и развития. Т.1. История объединения Европы и теория европейской интеграции.* – Ч.2. Кол. авт. / под общ. Ред. Ак. О.А. Колобова. – Нижний Новгород: ФМО/ИСИ ННГУ; Изд-во АППИ им. А.П. Гайдара, 2008. – 355 с.;
4. *Европейское право, политика и интеграция: актуальные проблемы* / Под. науч. ред. докт. юрид. наук, проф. Л.Х. Мингазова. – Казань: Изд-во «Таглитат» Института экономики, управления и права, 2005. – 484с.;
5. Иноземцев В., Кузнецова, Е. *Дилеммы европейской интеграции* // : *Космополис*. 2002. URL: /index.php?option=com_content&task=view&id=109 (дата обращения: 21.09.2008);
6. *Европа: проблемы интеграции и развития. Т.1. История объединения Европы и теория европейской интеграции.* – Ч.1. Кол. авт. / под общ. ред. ак. О.А. Колобова. – Нижний Новгород: ФМО/ИСИ ННГУ; Изд-во АППИ им. А.П. Гайдара, 2008. – 352 с.;
7. Элазар Д.Дж. *Европейское Сообщество: между государственным суверенитетом и субсидиарностью или Иерархия против коллегиальности в управлении Европейским Сообществом* // *Казанский Федералист*. – 2002. – №4. – С. 57-78;
8. Топорнин Б.Н. *Европейские Сообщества: право и институты (динамика развития)*. – М.: Институт государства и права РАН, 1992. – 184 с.;
9. Хьюглин Т. *Федерализм, субсидиарность и европейская традиция* // *Казанский Федералист*. – 2002. - №4. – С. 79-92.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 94(38)

Вдовин В.Н.¹

¹профессор Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, кандидат политических наук, доцент истории (ВАК)

К ВОПРОСУ О ТИРАНОБОРЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ АРХАИЧЕСКОЙ СПАРТЫ В VII-VI вв до н.э.

Аннотация

Архаическая Спарта стала идейным вдохновителем в борьбе с тираническими режимами, распространившимися в Греции в VII-VI вв. до н.э. и представлявшие для Спарты серьезного конкурента в борьбе за лидерство в греческом регионе. К практическим мерам по высвобождению полисов от тиранических режимов Спарта прибегла лишь в VI в. до н.э., когда сложились благоприятные условия для образования Пелопоннесского союза, в состав которого и вошли греческие государства, освободившиеся, при помощи спартанцев, от тирании.

Ключевые слова: тирания, полис, Пелопоннесский союз, Спарта, ксенические связи, Дельфийский оракул

Вдовин В.Н.¹

¹ профессор Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақтар университетінің Алматы филиалының саяси ғылымдардың кандидаты, доцент тарих (ВАК)

E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Б.з.д VII-VI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АРХАИКАЛЫҚ СПАРТАНЫҢ ТИРАНИЯ САЯСАТЫНА ҚАТЫСТЫ

Аңдатпа

Пелопоннес лигасының қалыптасу кезеңінде оның қатарын көбейту мақсатында Архаикалық Спарта VII-VI ғасырда дамыған грек полистарында кеңінен таралған және Спарта үшін грек аймақтарында ықпал жасай алатын және мықты бақталас бола алатын көсемдік режимге соғыс жариялады. Спарта ақсүйектер мемлекеті болғандықтан, көсемдік режимге қарсы тұрған басқа полистардағы ақсүйектер билігін орнатуға дайын болды. Белгілі болғандай, көсемдік режиммен күресуге дайын болған ақсүйектер қудалауға ұшыраса, әрқашан да спартандықтардан көмек сұрай алатын. Тирандармен күресуде Спарта белсенді іс-әрекеттермен қатар сырттан қорқақтық танытқан сияқты көрінетін тактикалық әдістерді де қолдануға бейім болған. Шын мәнінде Спарта өзінің жеке-дара стратегиясын іске асырған, соның ішінде: кез-келген әдіспен (тіпті достық қарым-қатынасты орнатуға дейін) полис аясындағы көсемдік режимді түбегейлі жою, жаңа билікке қолдау көрсету және содан кейін оларды одаққа қосу.

Тірек сөздер: тирания, полис, Пелопоннес одағы, Спарта, ксениялық байланыстар, Дельфийлік оракул

Vdovin V.N.¹

¹the professor of Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian University of trade unions, the candidate of political sciences, the senior lecturer of history

E-mail: vdovin.valery@mail.ru

ON THE ISSUE OF THE TYRANNY POLICY OF THE ARCHAIC SPARTA IN THE VII-VI CENTURIES BC

Abstract

During the formation of Peloponnesus league for the purpose of replenishment of its structure, Archaic Sparta declared the struggle against the tyrannical regimes everywhere extended in VII-VI centuries in the most developed Greek polities and representing for Sparta the strong contenders in the struggle for spheres of influence in the Greek region, one of the basic directions of the foreign policy. Sparta was an aristocratic state and consequently, was ready to support aristocratic movement in other polities, opposing the tyrannical authorities. As it is known, aristocrats were the most active participants in the power struggle against tyranny, in case of exile, they could always find a refuge at Spartans.

Aspiring to combat tyrants with the least losses for itself, Sparta resorted not only to active actions, but also used such tactical methods of conducting the struggle that from outside looked as indecision and even cowardice. In practice Sparta adhered to an own strategic line: by all means (up to an establishment of friendship ties) to achieve utter annihilation of a tyrannical regime existing in the polity and obtain the greatest loyalty from the new authorities in order to include them in the union.

Keywords: tyranny, policy, Peloponnesian Union, Sparta, Xenia, Delphic Oracle

Спарта, являлась одним из греческим полисом, в котором не было тирании. Вместе с тем, архаическая Спарта стала идейным вдохновителем в борьбе с тираническими режимами, распространившимися в Греции в VII-VI вв. до н.э. и представлявшие для Спарты серьезного конкурента в борьбе за лидерство в греческом регионе. К практическим мерам по высвобождению полисов от тиранических режимов Спарта прибегла лишь в VI в. до н.э., когда сложились благоприятные условия для образования Пелопоннесского союза, в состав которого и вошли греческие государства, освободившиеся, при помощи спартанцев, от тирании.

Источников по тираноборческой политике лакедемонян, к сожалению, очень мало, а содержащаяся в них информация, вдобавок, противоречива.

Наиболее полную версию свержения тирании при помощи спартанцев можно обнаружить лишь по афинской тематике. Фукидид пишет: «Афинские тираны, да и большинство их в остальной Элладе..., были в конце концов, за исключением сицилийских тиранов, изгнаны лакедемонянами» (Thuc.I, 18, 1, перевод Г.А. Стратановского). В другом своем отрывке Фукидид сообщает о помощи афинянам со стороны спартанцев в изгнании в 511/510 г. афинского тирана Гиппия: «Еще три года после этого Гиппий сохранял свою тираническую власть в Афинах. На четвертом же году его низложили лакедемоняне и возвратившиеся из изгнания Алкмеониды» (Thuc.VI, 59, 4, перевод Г.А. Стратановского; см. также: Arist. Ath. pol. 19, 6).

Были времена, когда у спартанцев с афинскими тиранами существовали вполне мирные отношения. По сообщению Геродота, «спартанцы находились с Писистратидами в самой тесной дружбе» (Her. V, 63, 2; 90, 1; 91, 2, перевод Г.А. Стратановского), а Аристотель отмечает в отношениях между ними элементы гостеприимства (Arist. Ath. pol. 19, 4).

Однако подобные отношения между афинянами и спартанцами, согласно тому же Геродоту, вскоре закончились. «Алкмеониды во время пребывания в Дельфах подкупили Пифию деньгами, чтобы она всякий раз, как спартанцы вопрошали оракул, по частному ли делу или от имени государства, возвещала им освободить Афины» (Her.V, 63, 1, перевод Г.А. Стратановского) Двойкий характер отношений между Дельфами и тиранией нашел свое отражение в трудах исследователей. (мнение о существовании враждебных отношений между Дельфами и афинскими тиранами см.: [4. С.143; 9. Р. 113; 12. Р. 87]. Это мнение оспаривает И.А. Макаров [1. С. 122]. Имеет место предположение о том, что в ликвидации афинской тирании была более всего заинтересована сама Спарта, использовавшая Дельфы и Алкмеонидов лишь в качестве прикрытия [11. Р. 144-150; 10. Р. 125-130; 1. С. 130; 2. С. 22].

Глубокая религиозность спартанцев, требующая от них безусловного подчинения воле Аполлона, не заставила себя долго ждать. Была организована первая спартанская экспедиция в Аттику, цель которой

состояла в свержении Гиппия (Her.V, 63). Это был морской поход, который возглавил спартиат Анхимолий, пользующийся в Спарте своим влиянием. Однако, экспедицию постигла серьезная неудача. Отряд Анхимолия был полностью разбит фессалийской конницей. Было уничтожено много спартанцев, в том числе погиб и сам Анхимолий.

Камнем преткновения в отношениях между афинянами и спартанцами, действительно стала их глубокая религиозность. Религиозная набожность спартанцев вынудила спартанцев изменить свое первоначальное отношение к Писистратидам и перейти к практическому выполнению наказа Дельфийского оракула о смещении афинского тирана. Одновременно, религиозность усиливала агрессивность спартиатов в стремлении ослабить Афины, остановить рост Афинской державы, начавшийся при Писистратидах с тем, чтобы затем насильственно включить их в союз.

На следующий год была снаряжена вторая, на этот раз, сухопутная экспедиция, во главе с царем Клеоменом (Her. V, 64-65). Фессалийская конница была разбита и город был обречен. Гиппий и его сторонники заперлись в Пеласгических стенах, западной части Акрополя (Her. V, 64; Arist. Ath. pol. 19, 5). В пользу спартанцев действовало то обстоятельство, что в их руки попали дети Писистратидов, что определенно облегчило им захват города. Последние согласились сдаться, дали обещание покинуть страну в пятидневный срок (Her.V, 65, 2) под гарантию спартанцев не выдавать их на расправу Алкмеонидам (Her. V, 65, 3). Спартанцы выполнили свое обещание и не выдали Алкмеонидам Гиппия и его семью. «Несмотря на отдельные неясности и сомнительные моменты, эта история со всей очевидностью показывает, что тирания была свергнута не народным восстанием, а вторжением извне, и что главную здесь роль сыграло не народное возмущение, а соперничество конкурирующих кланов» [13. S. 129-136; 6. С. 362].

Таким образом, пала тирания Писистратидов в Афинах.

Вскоре Спарте представился новый случай снова вмешаться во внутренние дела Афин. В борьбе за власть, разгоревшейся в афинском полисе между Исагором и Клисфеном, силу стал набирать Алкмеонид Клисфен, заключивший союз с народом (Her. V, 66; см. также Arist. Ath. pol. 20, 1). Поскольку Спарта всегда была противницей демократии, спартанские власти, предпочли увидеть во главе Афин Исагору, нежели Клисфена и первому была оказана необходимая помощь. Согласно Геродоту, по приглашению Исагора, гостеприимца царя Клеомена (Her.V, 70, 1; ср.: Arist. Ath. pol. 20, 2), в Афины был направлен небольшой отряд во главе с Клеоменом. Клисфен бежал, а спартанский царь, придя в Афины, изгнал из города «под видом очищения от скверны» 700 семейств, на которые указал Исагор.

Однако, попытка Клеомена осуществить переворот в Афинах и отдать власть в руки Исагора, распустив при этом Совет Четырехсот, встретила сильнейшее сопротивление демоса (Her. V, 70; Ath. pol. 20, 3). В создавшихся условиях, Клеомен предпочел уйти из Афин, чтобы не подвергать свое войско опасности, бросив Исагору и его сторонников на произвол судьбы (Her. V, 70, 72-73).

В результате к власти в Афинах пришли изгнанные Клеоменом демократы во главе с Клисфеном (508/7 г. до н.э.) (Her. V, 66-73; VI, 131; Arist. Ath. pol. 20-22). Чтобы исправить ситуацию, сложившуюся в Афинах, Спарта организовала довольно крупную военную экспедицию, в состав которой, кроме лакедемонян вошли, также союзники, а во главе были поставлены оба царя (Her. V, 74). «Когда оба войска должны были уже сойтись для битвы, сначала коринфяне сообразили, что поступают несправедливо, одумались и возвратились домой. За ними последовал Демарат, сын Аристонна, второй спартанский царь, стоявший во главе лакедемонского войска вместе с Клеоменом. До этого времени он был в согласии с Клеоменом. Из-за этой-то распри в Спарте был издан закон, запрещающий обоим царям вместе идти в поход (прежде ведь отправлялись в поход оба царя)». «И вот когда остальные союзники в Элевсине увидели, что лакедемонские цари в распри, а коринфяне покинули боевые ряды, то и сами также возвратились домой» (перевод Г.А. Стратановского).

Через несколько лет Клеомен пытался организовать новый поход на Афины, делая ставку на изгнанного из Афин тирана Гиппия, которого сам же отстранил от власти. «Очевидно, кандидатура Исагора казалась уже «непроходной», а, может быть, этого политика просто не было в живых. В то же время Клеомену, наверно, было небезызвестно, что в Афинах, по-прежнему, существует группировка приверженцев Гиппия, которая могла бы послужить опорой для нового переворота» [5. с. 258].

По поводу возвращения Гиппия в Афины, в Спарте даже собрался конгресс, однако его кандидатура не прошла (Her.V. 90-94).

История с Исагором, когда Спарта готова была видеть в его лице воплощение корпоративной тирании, или попытка вернуть в Афины Гиппия около 504 г. (Her. V, 90-93), – все это не противоречило тираноборческой политике Спарты. Тиранический режим, который существовал в Афинах при

Писистрате и его сыновьях был Спартой низложен. Теперь спартанцев волновал вопрос о вовлечении Афин в членство лиги. А для осуществления этой цели спартанцев устраивали как Исагор, так и Гиппий. Последний в случае удачного исхода дела, даже если и стал бы правителем Афин, – для Спарты не представлял угрозы. Наоборот, спартанцы надеялись на то, что при помощи Гиппия, Афины без особого труда войдут в лигу.

Таким образом, из трех экспедиций, предпринятых против Афин, две из них, имевшие место между 511 и 506 гг., оказались для спартанцев неудачными и только одна закончилась изгнанием последнего тирана Афин Гиппия.

Среди других полисов, в которых свержение тирании с помощью Спарты завершилось положительным исходом для спартиат, был Сикион. Как сообщает Геродот, Спарта «подчинила себе большую часть Пелопоннеса». Наверняка в эту «большую часть» могли входить как Сикион, так и Коринф. Спартанцы изгнали из Сикиона Эсхина, последнего из Орфагоридов, которые правили там около 100 лет. Свергнув тиранию в Сикионе, спартанцы позаботились о том, чтобы здесь к власти пришли представители дорийской знати (Her. V, 68).

Интересным для нас источником, в котором перечисляются тираны, изгнанные из своих полисов лакедемонянами, является трактат Плутарха «О злокозненности Геродота». Плутарх обвиняет Геродота в том, что, якобы, он злонамеренно искажает истину, рассказывая о походе спартанцев против самосского тирана Поликрата, тем самым умаляет их роль в борьбе с тираническими режимами. «В действительности, – пишет Плутарх, – мы не знаем из тех времен ни одного государства, столь ревнующего о славе и столь ненавидящего тиранов, как Лакедемон. Пусть Геродот скажет, ради какого панциря или ради какого кратера спартанцы изгнали Кипселидов из Коринфа и Амбракии, Лигдамида – из Наксоса, Писистратидов – из Афин, Эсхина – из Сикиона, Симмаха – из Фасоса, Авлия – из Фокиды, Аристогена – из Милета и под предводительством царя Леотихида положили конец власти олигархов в Фессалии, лишив власти Аристомеда и Ангела?» (Plut. Mor. 859 d/ перевод. С.Я. Лурье).

О достоверности сведений, содержащихся в данном тексте указывает Н.Хэммонд. «Имея в виду широкие контакты Спартанского союза, – пишет он, – можно принять древнюю традицию, согласно которой Спарта была ответственна за уничтожение тиранов в конечном счете в Фокиде, Фессалии, Фасосе, Наксосе и Милете» [8. P. 357].

О тираноборческой политике Спарты сообщает нам и обнаруженный в 1911г. и сохранившийся в виде фрагментов текст папируса, представляющий собой отрывок из сочинения неизвестного автора, возможно, II в. (Pap. Rylands 18 = FgrHist 105 F 1), из которого удалось прочитать следующее сообщение: «Лаконец Хилон, став эфором и стратегом, и Анаксандрид свергли тирании у эллинов, в Сикионе Эсхина, а в Афинах Гиппия, сына Писистрата».

Ф. Якоби считает, что найденный фрагмент папируса – это фрагмент труда о семи мудрецах, поскольку на первом месте стоит именно эфор Хилон, а не Анаксандрид (FgrHist II C, S. 337). Н. Хэммонд считает этот отрывок частью конспекта по греческой истории [7. P. 48].

Текст папируса подтверждает данные Геродота (Her. I, 59) и Диогена Лаэртского (Diog. Laert. I, 3, 73) о наличии враждебного отношения эфора Хилона к тирании. Диоген приписывает Хилону слова, сказанные им коринфскому тирану Периандру: «Счастлив тиран, который умрет у себя дома своею смертью!».

Таким образом, папирусный фрагмент является подтверждением антитиранической направленности политики Спарты, в данном случае, в отношении Афин и Сикиона. Из Афин был изгнан Гиппий, а из Сикиона Эсхин.

Важно отметить тактико-стратегические приемы борьбы спартанцев с тираническими режимами, ставшие характерной чертой внешнеполитической деятельности Спарты в целом.

Определенно, что в деле оказания помощи греческим полисам свергнуть тираническую власть, Спарта не могла рассчитывать на постоянный успех. Ее активность в решении этого вопроса тормозилась нестабильной внутренней обстановкой у себя на родине в связи с непрекращающейся борьбой покоренных спартанцами местных ахейских народов за свою свободу. Спартанцам очень рано пришлось решать свои внутренние проблемы, которые в таком масштабе никогда не стояли перед другими греческими государствами. Эта внутренняя обстановка внутри спартанского полиса оказывала серьезное давление на свободу действий лакедемонян в международной политике и содействовала, выработке особого, свойственного только Спарте, тактико-стратегического курса, который и проявлялся на практике не только в виде активных действий, но и напротив, нерешительности и даже отступления от своих официально провозглашенных принципов. Именно, такой курс спартанцев, как покажут дальнейшие

события, позволит им не только сэкономить свои военные ресурсы, необходимые для поддержания внутренней стабильности в Пелопоннесе, но и решить важнейшие внешнеполитические задачи, в нашем случае: свергнуть существующий режим в полисе, установить в нем режим угодный для Спарты, чтобы впоследствии включить данный полис в формирующийся Пелопоннесский союз.

Наиболее эффективно действующим подспорьем в практическом осуществлении Спартой своей внешнеполитической стратегии, являлась хорошо поставленная ими пропаганда, когда такие успехи, как например, в Афинах и Сикионе всячески находили свое озвучивание, а случаи подобные с Исагором, или неудачи, имевшие место в период освобождения полиса от тиранов, могли замалчиваться. Такая тактика оправдывала себя. В небольших полисах достаточно было одного лишь появления спартанских гоплитов, чтобы можно было рассчитывать на успех. «Спартанцы, по-видимому, везде действовали по одному и тому же сценарию, применяя методы, о которых мы знаем из материалов, относящихся к Афинам и Самосу. Модель была, вероятно, следующей: обиженная аристократическая партия, находясь в самом городе или в изгнании, призывала спартанскую армию. Чувство корпоративной солидарности, характерное для членов правящего сословия, подкреплялось, как правило, общими дорийскими корнями. Формой взаимодействия греческой знати в масштабах всей Греции были т. н. ксенические связи. Именно ксены были посредниками между Спартой и ищущими ее содействия дорийскими аристократами. Освобожденный от власти тиранов полис, естественно, вступал в Пелопоннесскую лигу» [3. С. 183].

Спарта усиленно пропагандировала себя как активного борца против тиранических режимов в греческом регионе. Это и позволяло Спарте прибегать к тем мерам в тактике ведения борьбы с противником, о которых сообщалось выше, наперед осознавая, что по большому счету она не останется в проигрыше. Именно в таком ракурсе, на наш взгляд, следует рассматривать политику изгнания тиранов из таких крупных государств как Афины, Коринф или Самос, где обычно спартанцы не проявляли внешне «ни особого усердия, ни особого желанья и с затратой больших усилий заниматься этой проблемой» и «при первых же серьезных трудностях спартанские военачальники отступали». «Так было на Самосе в 524 г., в Афинах - в 511 г., в Фессалии - в 476 г. Попытка изгнать Поликрата с Самоса в 524 г. была полной и к тому же дорогостоящей неудачей» [3. С.183]. Со стороны современников Спарты, подобная военная тактика спартиатов могла быть расценена ими неправильно, вызывая у них недопонимание и даже сомнение и разочарование в прежнем военном превосходстве полиса, заставляя обвинять Спарту в нерешительности и даже слабости по отношению к противнику, что не могло потом, соответствующим образом, не сказаться на международном положении спартанского полиса в целом.

Итак, участие Спарты в свержении тиранических режимов следует рассматривать только в плане борьбы с серьезным конкурентом за сферы влияния в греческом регионе. Свергнув тирании в греческих полисах, Спарта рассчитывала таким образом пополнить состав формирующейся Пелопоннесской лиги новыми членами из числа освободившихся с ее помощью греческих государств.

Выработка особого, свойственного только Спарте, тактико-стратегического курса, опирающегося на хорошо отработанную спартанцами пропагандистскую машину, позволит ей не только сэкономить свои военные ресурсы, необходимые для поддержания внутренней стабильности в Пелопоннесе, но и решить важнейшие внешнеполитические задачи.

Спарта по-прежнему продолжала вызывать большой интерес и живые отклики у ее современников. Однако, в силу недопонимания происходящих вокруг лакедемонян событий, а порой и сознательного их замалчивания, последние оставили потомкам, неоднозначные и довольно противоречивые сведения в области внешнеполитической деятельности лакедемонян, тираноборческая политика которых не стала исключением.

Список использованной литературы:

1. Макаров И.А. *Тирания и Дельфы в рамках политической истории Греции второй половины VII-VI в. до н.э.*// ВДИ – 1995. – №4.
2. Макаров И.А. *Формы идеологического обоснования раннегреческой тирании: Автореф. дис....канд. ист. наук.* – М.,1995.
3. Печатнова Л.Г. *История Спарты (период архаики и классики).* – СПб: Гуманитарная академия, 2001.
4. Суриков И.Е. *Из истории греческой аристократии позднеархаической и раннеклассической эпох: род Алкмеонидов в политической жизни Афин VII-V вв. до н.э.* – М.,2000.
5. Суриков И.Е. *Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика.* – М.: Наука, 2005.

6. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла / Под научной и литературной редакцией Э.Д. Фролова. – Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2002.
7. Hammond N. G. L. The Family of Orthagoras// *Classical Quarterly*. – Vol. 6. – 1956.
8. Hammond N.G.L. The Peloponnese// *Cambridge Ancient History*. -2-nd ed. -Vol. III, P.3.-1982.
9. Libero L. de. Die archaische Tyrannis. – Stuttgart, 1996.
10. Littman R.J. Kinship and Politics in Athens 600-400 B.C. – N.Y., 1990.
11. Parke H.W., Wormell D.E.W. The Delphic Oracle — Oxford, 1956. — Vol. 1.
12. Parker R. Athenian Religion: A History. – Oxford, 1996.
13. Stahl M. Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen: Untersuchungen zur Ubelieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates. – Stuttgart, 1987.

УДК 325.5

МРНТИ 11.25.47

М.Қ. Болысбекова¹, Р.С. Жанбулатова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,

«6D020200 халықаралық қатынастар» мамандығының 3 курс докторанты,

Астана қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «6D050200 саясаттану» мамандығының 1 курс докторанты,

Астана қ., Қазақстан

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ КЕЛЕШЕГІ

Аңдатпа

Аталмыш мақала посткеңестік Орталық Азия елдеріндегі аймақтық интеграцияның ұзақ, қысқа және орта мерзімдегі түрлі даму нұсқаларын анықтау мақсатында интеграциялық жағдайды сараптауға арналған. Мемлекеттіліктерінің қалыптасуы аяқталған Орталық Азия елдері үшін жаңа жаһандық қауіп қатерлермен бірге қазіргі уақытта ұлттық даму және аймақтық қауіпсіздік, субаймақтық интеграция мен серіктестіктің жаһандану жағдайындағы ауқымды мәселелері туындап отыр. Сонымен бірге әлемдік әлеуметтік кеңістіктің маңызды бөлігі трансқұрлықтық құрылымдар да аймақ елдері дамуында көлемді рөл ойнай бастады. Аймаққа қатысты әлемдік саясат ұстанымдар мен ғылыми аналитикалық сараптамаларда көрсетілгендей, 1992-2001 жылдар аралығында КСРО-ның ыдырауынан басталып, қазіргі геосаясатқа өтудің өзіндік эталоны ретінде қалыптасты, ал 2001 ж. 11 қыркүйегінен соң болса, осы күнмен байланысты бастау алған ұстанымдармен сабақтасады. 11 қыркүйек оқиғаларынан кейінгі оқиғалар мен Ауғанстандағы лаңкестікке қарсы операциялар, оның ізінше орын алған екінші Ирак соғысы әлемдегі геосаяси күштердің арасалмағының түпкілікті жіктелуіне алып келді, ал бұл үдерістердің эпицентрі Орталық Азия және онымен жанасатын аймақтар болды. Олар Каспий, Кавказ, Орта және Таяу Шығыс және Орталық Еуразия тұтас. Шын мәнінде, механизмі 2001 жылға дейін-ақ қаланған төтенше динамикалық және көпфакторлы геосаяси үдеріс орын алады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, интеграция, аймақтық ынтымақтастық, сыртқы саясат, ЕАЭО.

М.К. Болысбекова¹, Р.С. Жанбулатова²

¹докторант 3 курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

²докторант 1 курса ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ РЕГИОНАЛЬНОГО ИНТЕГРАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу интеграционных реалий, сложившихся в постсоветских странах Центральной Азии с целью выявления различных вариантов развития региональной интеграции в долгосрочной, краткосрочной и среднесрочной перспективах. С появлением новых глобальных угроз для

стран Центральной Азии, где возникла государственность, в настоящее время существует более широкий круг вопросов национального развития и региональной безопасности, субрегиональной интеграции и глобализации партнерства. В то же время трансконтинентальные структуры также сыграли значительную роль в развитии стран региона. Мировая политика региона, начиная с распада Советского Союза в 1992-2001 гг., Как ориентир и научно-аналитическая экспертиза, была сформирована как своего рода стандарт самоидентификации для современной геополитики и после 11 сентября 2001 г.

Ключевые слова: Центральная Азия, интеграция, региональное сотрудничество, внешняя политика, ЕАЭС.

M.K. Bolysbekova¹, R.S. Zhanbulatova²

¹3rd year PhD student L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

²1st year PhD student L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

PROSPECTS FOR REGIONAL INTEGRATION COOPERATION OF CENTRAL ASIAN STATES

Abstract

This article is devoted to the analysis of the integration realities prevailing in the post-Soviet countries of Central Asia in order to identify various options for the development of regional integration in the long, short and medium-term perspectives. With the emergence of new global threats to the countries of Central Asia, where statehood has arisen, there is currently a wider range of issues of national development and regional security, subregional integration and globalization of partnership. At the same time, transcontinental structures also played a significant role in the development of the countries of the region. The world politics of the region, beginning with the collapse of the Soviet Union in 1992-2001, served as a guideline and scientific and analytical expertise, was formed as a kind of self-identification standard for modern geopolitics after September 11, 2001.

Key words: Central Asia, integration, regional cooperation, foreign policy, EEU.

It is needed to indicate that the relevance of integration today originates from the possibility of entering to a qualitatively new level of economic, political, cultural and humanitarian interaction for the Central Asian region states.

The Central Asian States willingness to participate in integrational processes is natural as the all Global Integration flow is moving in this context, which, in turn, is resulted from the global trends within the system of international relations. First of all, the region states aimed at strengthening national statehood and joint response to global challenges of our time. In fact, it should be emphasized that the need for integration in Central Asia has never been questioned by anyone. In the case of Kazakhstan, it aims to develop intraregional integration in Central Asia in order to decrease the conflict potential, resolve social and economic problems and address water, energy and other contradictory issues underlying in the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020. The region's transformation into a coherent integrated subject of international politics and economy envisioned as long-term goal [1].

Due to various features of political and economic development each Central Asian countries has their own scales of expectations related to the opportunities and prospects for regional integration. First of all, these scales are formed in accordance with domestic development objectives. Sometimes the difference in expectations of the Central Asian states is actively exploited at the level of official and expert discourse. It is often emphasized that different economies of the countries lead to conflicting goals and objectives, thus rendering impossible integration in the CAR.

On the example of the most well-known integration projects we see that a certain degree of interdependence and complementarity, primarily in the social and economic sphere is needed for the success of integration.

It is also important that countries understood the need for close inter-state and intra-regional relations. But over the past decades this critical indicator of integration has repeatedly fluctuated from sufficiently high to a low level in the region.

The Uzbek researcher F.Tolipov rightly points out three attempts to institutionalize the regional integration process (1994 - CAC, 1998 - CAEC, 2001 - CACO). However, we do not agree with his assessment that this process repeats "the European experience of gradualism, subjectivity, expansion" [2]. If we recall, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, creating the Central Asian Union, signed the Treaty on the creation of the Common Economic Space on April 30, 1994, overcoming such integration phases as the formation of a free trade zone and

the customs union. It is interesting to note that F. Tolipov considers Russia as the culprit for the termination of CACO's activities, which joined it in 2005.

Although today we've seen that in almost all Central Asian countries it is hoped that regional integration could give their economies additional opportunities. In an expert discourse, it is stated that the existing inconsistencies in development are encountered in any integration process in which different economies participate, as was, for example, in the European Union.

Almost all Central Asian states expect from regional cooperation trade barriers elimination and free movement of labor within the region, enhance the competitiveness of national business and domestic goods, to boost investment activities of neighbors, and joint development of transit potential, formation of common transport logistics infrastructure in the framework of international projects.

However, it is undeniable that there are some difficulties in the implementation of integration projects in CAR, explaining the decline in the level of integration cooperation in Central Asia in the last 12-13 years, which continue to be relevant today.

Part of these difficulties is due to the peculiarities of the internal development of member states.

- The key role, in our view, is played by the weak diversification of the economies of states, their uniformity, all of them, mainly raw materials, is connected with the fact that in mutual trade the share of raw materials is high. Countries impose restrictions on mutual trade, seeking to protect the domestic market and national producers. The CA countries compete with each other for certain product groups in the markets of third countries.

- There are differences in reforming of economies, as well as in the rates of economic liberalization, which entail economic risks of investing in a number of countries.

- Another obstacle is the imbalance between the scale and structure of the economies of states.

- Models of political development with different degrees of openness to the world and leading to political risks of cooperation vary significantly. Still not been developed a sense of connection between the perspective of their own countries and the prospects of the entire region by local political elites.

- There are interstate contradictions on water and territorial issues, which often become the causes of tension in relations between countries.

In general, differences in customs, tariff, tax policy, financial and transport policies are barriers to integration and such disparities in the economic interests of CAR countries are not propitious to a rapprochement. We would like to emphasize that region has much to lose from transport and transit restrictions. All states would benefit if to coordinate the work of customs, improve the quality of management at the border and transit, develop transport corridors and increase competition in the provision of transportation services.

The peculiarities of economic turbulence in global economy, high volatile of financial and energy markets, complex foreign policy conjuncture are another parts of the problem that in the context of high interdependence particularly painful for developing economies. This is a common problem that countries seeking to solve alone.

At the same time, the crisis factor can play a positive role in the case of integration, turning shared concerns into overall capacity for the further development of countries. For instance, this gives chance for countries to pay more attention to the development of non-raw-materials sectors of the economy.

It is better to note that countries would face economic problems outside the integration structure, but it is easier to solve them together, using the opportunities and potential that exists within the framework of integration. That is, integration tools can become a lever for overcoming the economic crisis, involving new resources for economic development.

Bordering States for the most part are natural partners being, for example, a traditional market for the sale of goods, and in this case, it would be wrong to ignore the possibility of creating stable markets for the domestic economy and their expansion.

Finally, it should be noted the influence of geopolitical factors. It is noteworthy that the extra-regional forces, to a large extent, support the integration initiatives of the countries. In particular, the EU has repeatedly expressed support for the regional integration of the countries. According to the observation of the Russian researcher S.M. Yun, since 1999, the activity of the European Union in the CAR has increased dramatically. At the same time, the multilateral component of European diplomacy supplemented the autonomous foreign policy course of the leading countries (Germany, Great Britain and France), which identified their interests in Central Asia immediately after the collapse of the Soviet Union [3]. Let's pay attention to the fact that the EU has increased the budget for Central Asia to 1.03 billion euros in 2014-2020. For comparison, in 2007-2013 the EU has allocated a budget of 750 million euros for the Central Asian states [4].

Noting the weak points of the EU policy in the region, experts indicate that by being involved in the "tug of war" with Russia, the EU underestimated China as a competitor in the struggle for energy resources of Central

Asia [5]. At the same time, as the German expert M. Laubsh notes, the community of interests of the EU and the US is noticeable, since the main thing for them is the opposition to China and Russia [6].

Common borders of China with the countries of Central Asia are 3,300 km, which predetermines interest in the region of China, which is in favor of multilateral cooperation in the CAR. Therefore, the development of constructive, good-neighborly relations with neighboring countries is a strategic goal of China's foreign policy in Eurasia. In particular, within the framework of the SCO, China supports the efforts of the Central Asian countries to address the region's water problem. From the Chinese experts' point of view the geographical proximity of the countries - suppliers of energy resources, the significant export potential of Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, the transit potential of the region in transportation of hydrocarbons from Iran and the Middle East countries are the factors of economic attractiveness of the Central Asian countries for Beijing.

The absence of significant contradictions and disagreements today between China and the Central Asian countries could be considered as a strength of China in CA, as well as the fact that China not only intensively develops trade relations with Central Asian countries, but also carries out more active investment activities. China became the main investor of the Central Asian states. In particular, Kazakhstan has become the third major country among recipients of direct investment from China [7]. At this stage, China has already become a key partner for all five countries in the region. China's trade with Central Asian countries has increased 60-fold over the 25 years from 1992 to 2017, from \$ 500 million to \$ 30 billion [8].

And such new strategic development programs of Central Asian countries as “Nurly Zhol” of Kazakhstan, “Achieving Energy Independence, lifting the country from Transport and Communication impasse and Ensuring Food Security” of Tajikistan and “The Age of Power and Happiness” of Turkmenistan, have found common ground with SREB.

Beijing in Central Asia avoids direct involvement in those spheres (military cooperation, security), where Russia's influence prevails.

It should be noted that, despite the fact that China's investments and participation are welcome, this does not mean that its economic interests and the interests of Central Asian countries are identical. China is interested only in constant access to energy resources and raw materials. For the Central Asian countries, it is important to diversify their economies in order to lessen its excessive dependence on the export of natural resources.

A decisive role in preserving the US interest in the region is played by the military contingent of Americans and their allies in the anti-terrorist coalition, and not least the China's Economic Silk Road project, and therefore its containment in the region is necessary, and the strengthening of cooperation between Russia and China in Central Asia. As stated in the “National Security Strategy” of the United States in 2015, the main US interest in Eurasia can be considered as preventing the situation when the region will pose a physical threat to the security of the US or its allies. This includes attempts by any player to use the region to obtain resources that would in the future threaten the US and their leadership in the world [9]. American diplomacy views Central Asia as part of Greater South Asia. In the “US National Security Strategy” of 2017, prepared by the administration of D. Trump, the speech on the policy towards Central Asia goes hand in hand with the countries of South Asia - India, Pakistan, Afghanistan, in the format of one subsection [10]. In this context, the US considers it necessary to strengthen ties within the macroregion, advocate for strengthening ties through transport infrastructure, and through the creation of a favorable trade climate in the region. In general, the US strategy in Central Asia provides for a balance of regional cooperation in the security, energy and economy, and human rights areas. It should be borne in mind that the American idea of uniting the CAR countries, Afghanistan and Pakistan into a partnership for the cooperation and development of Greater Central Asia, where to involve India and even Turkey in the future, is an attempt to create an economic and political alternative to the SCO and the EEU, a desire to reduce the influence of Russia and China to the region. Assessing the US bilateral relations with Central Asian countries, we can note a more active cooperation in these spheres with Kazakhstan.

With respect to the relationship between the countries of Central Asia and Russia, it should be noted that this region occupies a special place among the foreign policy priorities of the Russian Federation. Proceeding from the fact that in the Concept of Foreign Policy of the Russian Federation, approved by the President of the Russian Federation V.V. Putin on November 30, 2016, the development of bilateral and multilateral cooperation with the Commonwealth of Independent States (CIS) member states and further strengthening of the integration structures operating in the CIS with Russian participation as priority areas of the Russian Federation's foreign policy are indicated, it is possible to affirm the special significance of relations with the CAR states too [11].

However, Russia placed the main bets on bilateral relations with the countries of the region as it is trying to steer Central Asia states toward active involvement in integrational structures under its auspices [12].

As we can see, the main geopolitical powers offer their integration projects. And according to political analyst D. Ashimbayev, all integration associations in the region emerged under the influence of external players [13].

Within this context, we believe that integration may become for the countries in the region as an instrument of protection against world centers negative economic, political and ideological influence.

Based on these reasons, Central Asian region may eligible to emerge as an independent subject of modern geopolitics, and, accordingly, strengthen the image of the participants in regional integration. Meanwhile, the analysis of integration projects in the Eurasian space, and therein Central Asian states involvement, makes it possible to identify the following important aspects of regional integration. In our opinion, the development of the integration process in Central Asia should be gradual and consistent. It was observed that there should be a transition from simple to more complex forms of interaction with the obligatory coordination of the current and long-term interests of all participants. The initial precondition of Central Asian integration concept must be this principle. Most importantly is that this process should be supported by all parties on the voluntary basis. It is essential to eliminate the declarative character of reached decisions. The experience of effective integration shows that it relies mainly on growing statistics of trade interaction. And this is indeed are drivers of economic influence of integration. It should be noted that integration is a process that requires experience, overcoming the stages of challenges and inhibition. In the Central Asian region may be exercised different-speed integration when forming sui generis “integration centers”. It is necessary to clearly identify the core of integration, which must be made up of countries that are close enough in terms of economic transformations and living standards. Clear objectives are needed that supported by all participants of the integration process. Certainly, it is easier to start jointly with the simplest forms of integration - the stage of creating a free trade zone, that is, eliminating obstacles to free movement of goods, and then spreading these norms and free movement of services, capital, labor. Countries aimed at deeper integration, in the short term should develop their participation in the EAEU. In our opinion, the key condition for integration is the recognition of the existing political systems and political institutions of Central Asian states, and the key principle is the recognition of unity in diversity (forms of government, peoples and ethnic groups inhabiting the region, languages, etc.). Today we can state that the situation with regional integration cooperation is changing. This is mainly caused by the new active position of Uzbekistan in relations with all countries of Central Asia, which over the past year has led to a warming of relations with Kyrgyzstan and Tajikistan, and further expanding its links with Kazakhstan and Turkmenistan. November 10, 2017 at the representative international conference in Samarkand “Central Asia: one past and a common future, cooperation for sustainable development and mutual prosperity” in the framework of the new regional policy, the President of Uzbekistan announced a number of proposals for an economic agenda of interest to all Central Asian countries. This, in particular, concerns the proposals for the establishment of a Regional Economic Forum, the Association of Heads (Hokims) of Regions and Business Communities of the Central Asian States, and the development and adoption of a regional program for the development of transport communications. The final goal of these initiatives is to increase trade, economic, investment and innovation interactions, as well as to stimulate industrial growth. As a possible guide, they identified the calculations of UN experts, according to which “effective cooperation of Central Asian countries could increase regional GDP at least twice in 10 years” [14]. The President of Uzbekistan stressed that “it is not a question of creating a new international organization of Central Asia or any integration structure with its charter and supranational bodies... The activities of regional dialog platform would rather be exclusively focused to agree on key issues of regional development”. As Uzbek expert R.Makhmudov points out such a format may dramatically increase the dynamics of relations between Central Asian countries. Dynamism is so vitally needed today for the region. However, the effectiveness of such an “agree” will be determined to a great extent by at least two factors - the degree and depth of mutual relations and interests of Central Asian countries, as well as the degree of a trust between elites (and as a result of peoples). As Uzbek political scientist F.Tolipov points out the region countries have a solid experience of regional integration, which would not prevent the restoration of CACO, which in the future might form a strong Central Asian bloc in the EEU [15].

Based on current realities it can be assumed that couple of development scenarios are opening for the Central Asian countries. The first is that in the long term, the path of reviving the Central Asian integration proper, without the involvement of other non-regional actors, is possible on the basis of deepening economic and political links.

In the short and medium term, there is an opportunity to develop closer regional ties within the framework of the multi-speed integration, one level of which will take place in the format of the unified economic space of the EEU for the RK and the Kyrgyz Republic, and the second in the CIS format on the platform of the free trade zone for all participating countries, including Central Asian track.

According to the third option, the Central Asian sector may become a part of integration field of projects proposed by the world's players: “Greater Eurasia” (RF), the SCO region (PRC) or part of Greater Central Asia or the Greater Middle East (USA).

Summing up, it is better to emphasize that regional integration is one of the key trend of global development. In fact, the whole world today is a combination of regional blocs. The uniqueness of location of Central Asia across Eurasian geopolitical links the growing tendency of interaction between world and regional powers determine the role of the region as an element of stability in Eurasia and dictates to choose in which way of integration to undergo.

References:

1. *Koncepciya vneshnej politiki RK na 2014-2020 gg.* <http://www.mfa.kz/ru/erevan/content-view/koncepcia-vneshnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
2. YAroslav Razumov. *Central'naya Aziya: drugaya integraciya?. Rossiya v global'noj politike* // <http://globalaffairs.ru/global-processes/Tcentralnaya-Aziya-drugaya-integraciya-a-17688>
3. YUn S.M. *Sravnitel'nyj analiz politiki Germanii, Velikobritanii i Francii v Central'noj Azii. Sravnitel'naya politika.* 2011;2(4(6)):50-64. <http://www.comparativepolitics.org/jour/article/view/273/295><http://www.comparativepolitics.org/jour/article/view/273/295>
4. *Sovet Evropejskogo Soyuz*a // <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10191-2015-INIT/en/pdf>
5. N.Meden. *Strategiya ES v central'noj Azii: uroki i perspektivy.* https://www.imemo.ru/files/File/magazines/rossia_i_novay/2012_04/NMED_strategy.pdf
6. Laubsch M. *Turkmenistan – ein verlasslicher Partner fur die EU?* // www.euractiv.de 23 Mai 2012.
7. Konstantin Syroezhkin. *Geopoliticheskie proekty v Central'noj Azii i rol'Kazahstana* // <http://cabar.asia/ru/konstantin-syroezhkin-geopoliticheskie-proekty-v-tsentralnoj-azii-i-rolkazahstana>
8. *Za 25 let tovarooborot Kitaya so stranami Central'noj Azii vyros v 60 raz* https://www.inform.kz/ru/za-25-let-tovarooborot-kitaya-so-stranami-central-noy-azii-vyros-v-60-raz_a2987699
9. *National Security Strategy of the United States of America December 2017* // <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>
10. *National Security Strategy of the United States of America February 2015* // <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
11. *Koncepciya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii (utverzhdena Prezidentom Rossijskoj Federacii V.V.Putiny*m 30 noyabrya 2016 g.) // http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248
12. Kosov YU.V., Toropygin A.V. *Sodruzhestvo Nezavisimyh gosudarstv: Integraciya, parlamentskaya diplomatiya i konflikty: Uchebnik.* – M.: Aspekt Press, 2012, 296 s.
13. *Gosudarstva CA v sisteme integracionnyh processov* <http://eurasia174.ru/index.php/activities/66-arh-mer/arh-mer-2015/arh-mer-july-2015/238->
14. R.Mahmudov *Central'naya Aziya: Integraciya vs Dezintegraciya* // uz24.uz/opinions/centralynaya-aziya:-integraciya-vs-dezintegraciya
15. Tolipov F. *Evrazijskaya ili central'noazitskaya intgeraciya: vmeste ili porozn'* <http://eurasian-studies.org/archives/6111>

ӘӨЖ 974(11)
МРНТИ 11.25.47

Ж.С. Бакирова¹

¹т.ғ.к., Сымбат Академиясы, Алматы қаласы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘСКЕРИ ТЕҢІЗ КҮШІ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Теңіз жаяу әскерлері мемлекеттің Қорғаныс министрлігі қарамағындағы Әскери теңіз күштерінің бір бөлігі. Өздерін «морпех» (орысша - морской пехотинец) деп атайтын олар теңіз операциялары кезінде тұтқиылдан соққы беретін арнайы әскер ретінде дайындалады. Еліміздегі морпехтар басқа әскерлерден қара беретімен, киім үлгілеріндегі зәкір және бетінде қыран самғаған бес жұлдыз бейнесімен ерекшеленеді. Каспий маңының бес мемлекетінің әлі күнге дейін теңіз бетімен өтетін халықаралық шекараның қалай жүргізілуі керектігі жайлы келісімге келе алмауы Қазақстанның әскери-теңіз флоты үшін қиыншылық тудырып отырғанын да айта кетті.

Елбасы Каспий теңізін тыныштықтың, достықтың теңізі болсын деген идея ұсынды. Мақалада Қазақстан Республикасының теңіз-әскери күштері және заманауи жағдайын жан-жақты қарастырып, талдау жасалады. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі таңға дейінгі Қазақстан Республикасының теңіз әскери күштерінің заманауи жағдайдыңғы құрылуы мен қалыптасып дамуы туралы мәселелерді қарастыруды автор алға қойған.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, теңіз әскери күштері, заманауи жағдайды, Каспий, флот

Бакирова Ж.С.¹

¹кандидат исторических наук, Академия Сымбат, г. Алматы

ФОРМИРОВАНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВОЕННО-МОРСКИХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются формирование и современное состояние военно-морских сил Республики Казахстан. 2 апреля 1993 г. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев подписал указ «О создании Военно-морских сил Республики Казахстан». ВМС были созданы 17 августа 1996 года. 17 ноября 1997 года ВМС были переданы в состав морских частей пограничной службы («сил охраны государственной границы»). В статье исследуются сущность и содержание военно-морских сил Республики Казахстан, анализируются основные направления государственной политики по ее обеспечению с момента обретения нашей страной независимости до настоящего времени. Большое внимание уделено анализу практической реализации требований военной доктрины Казахстана, поскольку каждая из пяти доктрин принималась на определенном этапе развития нашей страны для решения актуальных проблем в сфере обеспечения военной безопасности. Комитета национальной безопасности Казахстана. 17 февраля 2003 г. министр обороны Казахстана М.Алтынбаев заявил о необходимости «обеспечить безопасность нефтеносных районов на Каспии». В 2006 году из Южной Кореи были получены три артиллерийских катера типа «Sea Dolphin», но ввиду технического состояния не несли фактически боевую службу.

Ключевые слова: Республика Казахстан, морские силы, современная ситуация, Каспийское море, флот.

Bakirova Zh.S.¹

¹Candidate of Historical Sciences, Symbat Academy, Almaty

FORMATION AND CURRENT STATE OF THE NAVAL FORCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the formation and current state of the naval forces of the Republic of Kazakhstan. April 2, 1993. President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan signed a decree "On the establishment of the Naval Forces of the Republic of Kazakhstan". The Navy was created on August 17, 1996. On November 17, 1997, the naval forces were transferred to the maritime units of the Border Guard Service ("state border guard forces"). The article examines the nature and content of the naval forces of the Republic of Kazakhstan, analyzes the main directions of state policy to ensure it from the moment our country gained independence until the present. Much attention is paid to the analysis of the practical implementation of the requirements of the military doctrine of Kazakhstan, since each of the five doctrines was adopted at a certain stage of development of our country to solve actual problems in the field of military security. National Security Committee of Kazakhstan. On February 17, 2003, the Minister of Defense of Kazakhstan M. Altynbayev declared the need to "ensure the safety of oil-bearing areas in the Caspian Sea." In 2006, three Sea Dolphin-type artillery boats were received from South Korea, but due to the technical condition they did not actually perform military service.

Key words: Republic of Kazakhstan, naval forces, current situation, Caspian Sea, fleet.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін көп кешікпей-ақ, 1992 жылы 7 мамырда дербес Қарулы Күштерін құрды. 1992 жылы 22 қыркүйекте Жоғары Кеңес "Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері және Қорғаныс туралы" Заңды қабылдады.

1993 жылы 19 қаңтарда "Жалпыға бірдей әскери міндет және әскери қызмет туралы", ал 1993 жылы 1 ақпанда "Әскери қызметшілердің және олардың отбасының мәртебесі әлеуметтік қорғалуы туралы" Заңдар күшіне енді. Сондай-ақ, 1993 жылы 11 ақпанда Президент бекіткен Қазақстан Республикасының алғашқы әскери доктринасы ұжымдық түрде дайындалды. Ол соғысты болдырмау, қорғаныс қуатының жеткіліктілігі, ТМД елдерімен өзара көмек одағы принциптеріне негізделді. Қазақстан Республикасы өзінің қарулы күштерін құру арқылы біраз проблемаларды шешіп алды. Біріншіден, қарулы күштердің саны, құрамы және әскери қызмет атқарудың мерзімі анықталды. Екіншіден, Ресей Федерациясы мен Қазақстанның және ТМД елдерінің де мүддесіне жауап беретін бірлескен әскери тұжырымдама мен доктринаны білдіретін әскери келісімге қол қойылып, 1994 ж. 29 наурыздағы Ресей Федерациясы мен Қазақстан арасындағы достық,

өзара көмек, бір-бірімен қарым-қатынас туралы шарт бойынша, әскери-стратегиялық кеңістікті сақтауды, республикалар арасындағы шекаралардың бұзылмауын толық түрде мойындай отырып, әскери базаларды, полигон және басқа да объектілерді бірлесіп пайдалануға қол жегкізді. Ресей мен Қазақстанның қорғаныс одағы орыс және қазақ халқының көп жылдық достық қатынасына негізделеді.

Қазақстанның Қарулы Күштерін құрғаннан кейін Президент пен үкімет Қазақстан армиясын реформалаудың өзара байланысты басымдық жиынтығын жасады. Бұл дегеніміз – әскерлердің құрылымын өзгерту, әскери кадрларды дайындау, армияны қаруландыру, еуропалық, қауымдастықтың армияларымен қарым-қатынас қызметтің мәртебесін көтеру, әскери ұжымдардағы ұлтаралық қатынастық проблемаларын шешу.

1993 жылы 2 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің "Қазақстан Республикасының әскери-теңіз Күштерін құру туралы" Жарлығы шықты. Республиканың Әскери-теңіз Күштері құрамына 1- рангілі капитан Исламовтың басшылығымен алғашқы болып кірген 8 теңіз офицері басты база ретінде Ақтау портын таңдап алды. 1-рангілі капитан Р.А. Қомратов әскери – теңіз базасының командирі, кейінірек Әскери-теңіз күштерінің қолбасшысы болып тағайындалып, тұңғыш қазақ контр-адмиралы болды. 1995 жылы 6 америкалық катер, бір жылдан кейін Германиядан әкелінген 4 шағын күзет кемесі суға түсірілді. Флотты кемемен қамтамасыз ету ісіне республика өнеркәсібі қосылды, жетекші рөлді Оралдың "Зенит" зауыты өз мойнына алды. 1998 жылы кәсіпорын ұжымы елдің және ТМД-ның басқа қалаларынан қосылған салалас мамандармен бірлесе отырып, алғашқы күзет кемесі "Сұңқарды", көп өтпей екіншісі "Батырды" суға түсірді. Қазақстан Республикасының Әскери Теңіз Күштері өзінің бесжылдығын 500 матрос, старшина және Офицері бар 17 кеме мен катер құрамында атап өтті. 1997 жылы 17 қарашада Президент Жарлығымен Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері үш жақты құрылымға ауыстырылды. Жалпы әскери күштер (оған Құрлықтағы әскер және Жедел қимыл күштері енді), Әуе қорғанысы күштері (Әскери-әуе күштері мен Әуе шабуылынан қорғаныс күштері біріктірілді) және Мемлекеттік шекараны қорғау күштері (олар Шекара әскерлерінің заставалары мен бөлімдерінен, Қазақстан Республикасының Әскери-Теңіз күштерінің кемелері мен жағалау қызметінен тұрады). Осы құрылымның ішіндегі теңіз әскери күштерінің қалыптасуы мен замануи жағдайы ел қауіпсіздігінің кепілі болып табылды.

Бүгінде Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері даму және жетілу үстінде. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы» деген халыққа Жолдауында ұлттық, қауіпсіздіктің және қарулы күштердің дамуы мен жетілуінің бағытын, әсіресе кәсіптік даярлықтың мөлшері көтерілуінің қажеттілігін және армияны қазіргі заманғы қару-жарақ құралдарымен қамтамасыз етуді ерекше атап айтты. Бұл мәселені шешудің бірден-бір тиімді тәсілі көрші мемлекеттермен қарым-қатынасты жақсарту болып табылады.

Еліміз егемендік алған кезеңде мемлекетіміздің Әскери-теңіз күштерін құруға алғашқы қадамдар жасалғаны белгілі. Тәуелсіздіктің тұрақтылығы, ел іргесінің бүтіндігі үшін жасалған жақсы істің бастамасына тоқталсақ, ең алдымен теңіз әсеркі күштерінің Қазақстанда жасақталуы барысында Кеңес Одағы тұсында осы салада маманданған тәжірибесі мол азаматтардың ерен еңбегін атап өту жөн. Солардың бірі контр-адмирал – Ратмир Әлімханұлы Қомратов. Ол өз кезегінде елдегі теңіз күштерінің жасақталуын былай еске алады: «Туған елім Қазақстан өз егемендігін алған кезеңде Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінде қызметте болатынмын. 1992 жылдың көктемінде республиканың тұңғыш Қорғаныс министрі, генерал-полковник Сағадат Нұрмағамбетов қабылдап, әскери-теңіз базасының командирі етіп Ақтау қаласына аттандырды. Ол кез ақжал толқындары аспанға атып, жас мемлекетімізді бірнеше шетелдермен шектестіретін асау Каспийдің төңірегіндегі, яғни еліміздің батыс аймағында әскери-теңіз күштері енді ғана қолға алына бастаған, әлі аяғынан тік тұрып кетпек түгілі, тұсауы да кесіле қоймаған сәт еді» деп еске алады [1].

Кеңес Одағы тараған соң-ақ оның құрамында болған әрбір мемлекет үшін армия, әскери күш мәселесі күн тәртібіне шыға келді. Біздің Елбасымыз осы мәселеге айрықша және дер кезінде мән берді. Тіпті сол тұстарда: «Қазақстанға Әскери-теңіз күштері қажет пе?» деген сауалдар да пікірталасқа негіз болып жатты. База жоқ, мамандар жоқ, катерлер тағы жоқ. Жоқ... Жоқ. Осындай жағдайда тәуекел етудің қиындығы айтпаса да түсінікті. Бірақ, қалай болғанда да Иран, Әзербайжан, Ресеймен шектесетін теңіз бетті қадағалап, қорғап тұратын әскери құрылым керек болатын. Қорғаныс министрлігіндегі аз ғана теңізші әріптестер болып, Елбасына хат жаздық. Мәселенің өзектілігін бірден таныған Нұрсұлтан Әбішұлы: «Еліміздің Әскери-теңіз күштерін құрайық», деп дереу қолдау білдіріпті. Осыдан соң-ақ әр жерде әртүрлі айтылып, үмітті тұмшалаған күдік бұлты сейіліп шыға келді. Іске құлшына кірісті. Жоқтан бар жасау демекші, ешнәрсе оңай болған жоқ. База ретінде Ақтау қаласын таңдап, қаладан ғимарат тауып, жаңа құрылымды орналастыра бастады. Жергілікті әкімшілік өкілдері жылы қарсы алып, мүмкіндігінше көмектесіп отырды. Теңізші мамандар алдымен Каспий теңізінің қазақстандық секторын күзететін теңіз жағалауы патрульдік қызметін құрды. Ол қарақанаттанып, топшысы қатайған соң теңіз айдынына шығатын флотилияны, сосын

әскери-теңіз флотын аяғынан қаз-қаз тұрғызды. Ендігі міндет кемелер, мамандар табу мәселесі тұрды. 1993 жылдың сәуір айында еліміздің Тұңғыш Президенті, Қарулы Күштердің Жоғарғы Бас қолбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері құрамында Әскери-Теңіз күштері құрылсын» деген Жарлығы әскерилерге тың екіпін, ісімізге серпін берді. Моральдық-психологиялық тұрғыдан қанаттандырды, әрі тапсырма, бұйрық ретінде орындалуы тиіс екенін міндеттеді.

Мұндай істерге алдымен Кеңес Одағы кезінде Әскери-теңіз күштерінде қызмет етіп тәжірибе жинақтаған, сондай-ақ осы салада әскери білім алған мамандарды, офицерлерді тарта бастады. Кейін өзіміздің төл мамандарымызды дайындау қажеттігінен Ақтауда Әскери-теңіз училищесін ашты, екі жылдан соң ол оқу орны институт деңгейіне көтерілді. Істі үйлестіріп отыру үшін Қорғаныс министрлігі Орталық аппараты жанынан арнайы бөлімше, артынша Ақтауда әскери-теңіз базасы өмірге келді. 1995 жылы Маңғыстау облысының Түпқараған ауданы аймағындағы Баутино портында АҚШ-тан әкелінген 6 катер, Германиядан жеткізілген 4 шағын күзет кемесі суға түсірілді. Оралдағы «Зенит» зауыты отандық кемелерді құрастыруға кірісті. Нәтижесінде көп ұзамай қатарымызды қазақстандық алғашқы «Сұңқар» күзет кемесі, сәл кейінірек «Батыр» кемесі толықтырды. Уақыт өте келе Әскери-теңіз күштерінің құрылымында өзгерістер болып отырды. Бірақ қалай болғанда да ең басты міндет – жас мемлекетіміздің жас флотилиясын аяғынан тік тұрғызу болатын [2].

Осылайша, тынымсыз еңбек, мазасыз күндердің жемісі деп айтуға болады, 1998 жылы еліміздің Әскери-теңіз күштерінің құрылғанына бес жыл толған мерейлі сәтке 500 офицер, старшина және матросы бар, 17 кемесі мен катері бар құраммен жеттік. Тәуелсіз мемлекетіміздің Әскери-теңіз күштерін құруға Президент Нұрсұлтан Назарбаев зор қолдау көрсетті. Осы оқиғалардың барлығын көзбен көріп, еліміздің Қарулы Күштерін, соның ішінде өзіме етене Әскери-теңіз күштерін дамытуға жасаған айрықша қамқорлығына куә болғандықтан, бұл саладағы Елбасы еңбегін жоғары бағалаймын және Мемлекетіміздің басшысы әрі Жоғарғы Бас қолбасшы ретінде Нұрсұлтан Әбішұлының есімін әрдайым құрметпен атайды.

Қарулы Күштерді әуеде, суда және құрлықта әрекет ете алатын үш жақты құрылым жасау тапсырмасы бізге үлкен міндет жүктеді. Мемлекет басшысы нұсқауымен Қарулы Күштерге, оның ішінде Әскери-теңіз күштерін нығайтуға бөлінетін қаржы көлемі жыл сайын арттырылды. Елбасы Ақтауда шағын Қорғаныс министрлігін құрғысы келді, осы мақсатта мұнда Әскери-теңіз күштері, теңіз жаяу әскерлері және Батыс әскери аймағы, авиациялық база, Әскери-теңіз институты өмірден нақты көрініс тапты. Каспий теңізінен мұнай кен орындарының табылуы және оны өндіруге қадам жасала бастауы бізге кеме құрастыру бағдарламасын жасау қажеттігін ұқтырды. Елбасы осының бәріне зор қолдау көрсетіп отырды. Нұрсұлтан Әбішұлы теңізші болмаса да, осы саланы табиғи интуициясымен жете білетін мықты стратег екенін аңғартты. Қазақстан Президентінің атом қаруынан бас тартуы әлем елдерінің ықыласын туғызды. Елбасымыз бұған атом қаруын қазақстандықтар қолдана алмайтындықтан немесе одан әрі дамыта алмайтындықтан емес, бейбітшілікті сүйгендіктен осы қадамға барды. АҚШ, Қытай, Ресей секілді алпауыт елдермен достық қарым-қатынасты дамытып, өз тәуелсіздігімізді баянды ету жолындағы жансебіл істерімен сарабал саясаткер ретінде танылған Мемлекет басшысының Қазақстанда Әскери-теңіз күштерін дамыту, су акваториясымен өтетін іргені бекіту бағытындағы жұмыстары да көңілге қонымды. Оқу бөлмелерін, сыныптарды аралап көріп, қазармаға бас сұқса, тіпті жуынатын бөлмедегі су ағатын шүмектердің дұрыс істемейтіндігіне дейін мән беретін. Қаржы жетпей қиналған сәттерде: «Шыдаңдар, бәрі болады», дегені әлі есімізде. Қазір қараңыз, 20 жылда бізде материалдық жағдай айтарлықтай жақсарды.

Контр-адмирал – Ратмир Әлімханұлы Комратов: «Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевпен алғаш рет 1996 жылы Ақтауда жүздестім. Жасалып жатқан жұмыстар барысымен танысқан Президент маған: «Қане, 1-ші рангалы капитан мырза! Енді Тынық мұхиты, Сахалин аралдары емес, мына өз теңізімізді қолыңа ал», деді. Мен әркез осы сөздің үдесінен шығуға ұмтылдым. Жаңа құрылымның жаңа базасы маған аманат етілгендей сезіндім де сол аманатқа адал болуға тырыстым. Елбасы бұл саладағы еңбегімді ескеріп, 1998 жылы маған контр-адмирал атағын берді. Өстіп, еліміздің тұңғыш әрі алғашқы осындай әскери шенді адамы атандым» деп теңіз әскери күшінің жасақталуын еске алады. Осы кездесуден кейін Елбасы теңізшілермен арнайы іссапармен Киевке барды. Түнгі сағат 2-3-ке дейін Нұрсұлтан Әбішұлының бөлмесінің жарығы сөнбеді. Сөйтсек, Украина Радасындағы кездесу үшін кітапханадан сол елдің кітаптарын алдырып, қажетті сөздерді, мақал-мәтелдерді, деректерді ертеңгі жүздесуде пайдалану үшін түртіп алып отырыпты. Қаншама көмекшісі, нешеме кеңесшісі болса да, жұмысының ауырлығына қарамай, ұйықтамастан түні бойы іздену, кітапқа үңілу деген керемет табандылық қой! [3].

Әскери-теңіз күштеріміз даму үстінде. Аз ғана тарихының ішінде бұл құрылым Волга, Дон өзендеріне, Мәрмәр, Азов, Каспий теңіздеріне, Цимлянск су қоймасына, Босфор, Керчь бұғаздарына ізін тастап, Түркия, Ресей, Украина елдерінің су жолдарын кесіп өтті. Бұл – айтуға тұрарлық жетістік. Қазіргі

Әскери-теңіз күштерінің дамуында мамандар дайындау, заманауи қару-жарақпен қамту бағытына, сондай-ақ саланы жаппай дамытуға басымдық берілген. Кадрлар АҚШ, Ресей, Түркия, Қытай, тағы басқа ірі елдерде келісім-шарт негізінде дайындалады. Сондай-ақ әскери теңізшілеріміз Түркия, Корея, Германия, Пәкстан, Ресей, Әзербайжан мемлекеттерінде білімдерін жетілдіріп, тәжірибе шыңдайды. Ал қару-жарақ дегенде, отандық кеме құрастыру ісі жолға қойылып, өркендеп келе жатқандығын алдымен айтуымыз қажет. Республика Қорғаныс министрлігінің тапсырысына орай, Оралдағы «Зенит» зауытында әскери кемелер жасалуда. Қазіргі таңға дейін бұл жерден отандық бірнеше кемелер мен катерлер көк теңізге жолдама алды. Қай іске де жаңашылдық, тәуекелшілдік керек десек, соңғы кездері «Зениттің» ірі сыйымдылықтағы, заманауи тұрғыда жабдықталған зымырандық-артиллериялық кемелер, көп мақсаттағы корабльдер жасай бастауы көңіл қуантады.

Ал Қорғаныс министрлігіне келер болсақ, бұл ведомстводағы қол жеткен ерекше жетістіктер мыналар дер едім. Бірінші – әскери кадрларымыздың әлемнің көптеген елінде дайындалуы. Бұл – үлкен еңбек, ұйымдастыру жұмысындағы ерен іскерлік. Өйткені, кәсіби білік пен машықты жетілдіруде отандық тәжірибені шетелдік озық әдіспен ұштастыра жүргізу – біздің әскерілеріміздің әмбебаптығын арттыратын бірден-бір таптырмас жол.

Екінші – Қазақстан әскерілерінің халықаралық жаттығуларға белсенді қатыса бастауы және оларды өз елімізде батыл түрде ұйымдастыра білуі. Мұны кез келген ел істей алмайды. Мысалы, Қырғызстан әскери-жаттығуға қаржы тапшылығы салдарынан оған қол жеткізе алмай отыр. Ал біздің еліміз жыл сайын өзіміздегі бес әскери округтегі жаттығуларды тұрақты түрде өткізіп қана қоймай, 1994 жылдан «Ортазбат» халықаралық оқу-жаттығуларына, 1996 жылдан НАТО-ның «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы шеңберіндегі сынақтарға қатысып келеді. Қазақстан әскері тарихындағы ең ірі оқу-жаттығулардың бірі «Қалқан-2000» болды және Ұлыбритания, АҚШ Қарулы Күштерімен бірлесіп өтіп тұратын «Дала қыраны», ҰҚШҰ шеңберіндегі «Іле», «Шеп», «Бейбіт миссия» оқу-жаттығулары да төл әскеріміздің тәжірибесін шыңдай түсуде. Ал үшінші жетістігі ретінде Қорғаныс министрлігінің әскерилерге әлеуметтік тұрғыдан жасап жатқан қолдауын айтар едім. Офицерлік құрамға жыл сайын тұрғын үй бөлініп, кезекте тұрғандар баспаналы болуда. Жұмысқа жаңадан келіп, әлі пәтерге қолы жетпеген жас кадрлар отбасыларының әрбір мүшесіне сол офицердің айлық жалақысынан тыс 37 мың теңге көлемінде қосымша материалдық көмек беріледі. Бұл жанұясында 3 адамы бар әскери үшін 111 мың теңге деген сөз. Оны ол ай сайын жалдаған пәтеріне төлеуіне болады. Сондай-ақ, қатардағы жауынгерлердің тек жаттығу, күзет, оқу сияқты таза әскери қызметпен ғана айналысып, бұрынғы таптаурын қалыптағы асханаға кезекшілікке барып картоп тазалап, ыдыс жуудан босатылуы да тамаша мүмкіндік. Әскери бөлімдердегі шаруашылық сияқты қосалқы жұмыстармен қазір жеке ауцорсингтер айналысады [4].

2013 жылы Әскери-теңіз күштерінің жиырма жылдығы аталып өтілді.

Кез келген мемлекет әскерімен айбынды. Елдің тыныштығын қамтамасыз етуде Қарулы Күштердің алар орны ерекше. Биыл Әскери-теңіз күштеріне-20 жыл! Осыған орай, Ақтауда мерекелік шара болып өтті. Бұл сала жылдан-жылға әскери негізде жасақталу үстінде. Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 7 мамырдағы № 1085 «Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің құрылымын одан әрі жетілдіру бойынша шаралар туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Әскери-теңіз күштері құрылды. Әскери-теңіз күштерінің негізгі мақсаттары: Каспий теңізінің қазақстандық секторында Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын, аумақтық тұтастығын, егемендігі мен экономикалық мүдделерін қорғау.

Агрессордың шапқыншылығына лайықты тойтарыс беру, қарулы қақтығыстарды оқшаулау және алдын алуға атсалысу.

Порттық аймақты, мұнай табу нысандары орналастырылған жасанды аралдар және платформаларды қаса алғанда сулы аудандарды қорғау және күзету.

Суасты-диверсияға қарсы қорғаныс жүргізу.

Құрлықтағы әскерлердің қимылын теңізден қамтамасыз ету, теңіз десантын түсіруге жағдай жасау, әскерлер мен материалдық құралдарды тасымалдау, теңіз миналарын орналастыру.

Еліміздің ӘШҚ мүддесінде теңіздегі радиолокациялық бақылауды қоса алғанда барлау қимыларын жүргізу.

Халықаралық келісімдерге сәйкес бірлескен қорғаныс бойынша Каспий жағалауы мемлекеттері әскери-теңіз күштерімен бірлескен тапсырмаларды орындау [5].

Мұнай құйылған және басқа да азаматтық кемелерді шығарып салу. Теңізде жүру қауіпсіздігін навигациялық-гидрографиялық қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасы төтенше жағдайлар жөніндегі министрлікпен бірлесе теңізде іздестіру-құтқару жұмыстарын іске асыру.

Қарулы Күштердің бөлімдері мен құрамалары және Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері, әскери құрылымдарымен бірлесе оқу-жаттығу тапсырмаларын орындау.

ҚР ҚМ Әскери-теңіз институтының базасында әскери-теңіз мамандарын даярлау.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына табиғатты қорғау және бақылау міндеттерін орындау, сондай-ақ теңіздегі апат немесе экологиялық апаттың зардабын жою барысында көмек көрсету.

Әскери-теңіз күштерінің құрылымы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен бекітілген және мыналардан тұрады: басқару органдары; әскер тектері; арнайы әскерлер; тыл; әскери-оқу орындары.

Ең алдымен, жалпы мемлекетіміз секілді еліміздің Қарулы Күштері де тәуелсіздік жылдары қарышты қадам жасап, биік асуларды бағындырды. Оның ішінде Қарулы Күштердің техникалық жарақтануы, кадрлар даярлау мәселесі бөлім мен бөлімшелердің жинақылығы жоғары деңгейде деп айтуға болады. Сонымен бірге, еліміздің қорғаныс әлеуетінің нығаюымен қатар, шынымен де Қазақстан үшін жаңа әскери күштің қалыптасып келе жатқанын ерекше айтуымыз керек, бұл – Әскери-теңіз күштері. Қазақстанның Әскери-теңіз күштерінің тарихы негізінен 1993 жылдың 2 сәуірінен бастау алады. Дәл осы күні Мемлекет басшысының Әскери-теңіз күштерін құру туралы Жарлығы шыққан болатын. Бұдан әрі 2003 жылы 7 мамырда Қазақстан Қарулы Күштерінің құрамында Құрлық әскерлері, Әуе қорғаныс күштері мен Әскери-теңіз күштері құрылды [6].

Жалпы Әскери-теңіз күштерінің құрылуына ең алдымен Қазақстанның тұңғыш Президенті, Жоғарғы Бас Қолбасшы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тарапынан ерекше назар аударылып келеді. Сонымен 1993 жылдың 2 сәуірінде Мемлекет басшысының Жарлығымен Қазақстанның Әскери-теңіз күштері құрылып, 1998 жылы Шекара күзеті күштерінің құрамына енгізілген. Теңіз флотилиясының басты міндеті – шекарашылармен біріге отырып, Қазақстанның Каспий теңізінің жағалауы арқылы өтетін мемлекеттік шекарасын күзету. Бұл міндеттің негізінде осы салада күн-түн демей қызмет атқарып, азаматтардың әрқайсысынан айрықша қажыр-қайратты талап етілетіні анық. Әскери-теңіз күштері – Қазақстан Республикасының президентінің 7 мамыр 2003 жылғы жарлығына сәйкес құрылды.

Негізгі әскери қимыл аудандары Каспий теңізі шекара аймақтары. Қазақ әскери-теңіз күштерінің жалпы саны 3,000 адамнан құралады, оған 14 кеме қызметі қызмет көрсетеді [7].

2011 жылы, Ақтау қаласында әскери база ашылды. Ақтау қаласындағы 612ші әскери базасы екі СУ-27 шабуыл ұшақтары, жеті СУ-27 және 12 МИ-24 тікұшақтары [2]. Ескере кететін жайт, егер құрлық әскерлері мен әуе қорғаныс күштері бұған дейін де қалыптасқан Орталық Азиялық әскери округының базасында құрылса, Әскери-теңіз күштері Кеңес Одағы тұсында Қазақстанда болмаған еді. Сондықтан, бұл бағыттағы жұмыстардың бәрін басынан бастауға тура келді. Бірінші кезекте Кеңес Одағының Әскери-теңіз күштерінде қызмет еткен, әскери-теңіз күштері әскери білім мекемелерін аяқтаған офицерлерді бір жерге топтастырып алдық. Сосын Қорғаныс министрлігі Орталық аппараты жанында арнайы бөлімше ашылды, кейіннен Ақтауда әскери-теңіз базасы жасақталды. Бұдан кейін Әскери-теңіз күштерін жаңғырту үшін арнайы техникалыр, оның ішінде теңіз катерлері мен әскери кемелер алынды. Бұнымен қоса, Ұлттық қауіпсіздік комитеті шекара әскерінің құрамдасы ретінде теңіздегі шекара қызметі де қатар дамып отырды. Жалпы әскери-теңіз күштерін қалыптастыру жоспарлы түрде бір уақытта және бірнеше бағытты қамти отырып жүргізілген. Біріншіден – бұл кадрлар даярлау. Өйткені кадр болмаса флоттың да болмайтыны түсінікті. Қазіргі таңда кадрлар даярлау халықаралық келісімшарттар негізінде Ресей, Түркия, Германия, Қытай, Оңтүстік Корея, Пәкістан, АҚШ секілді мемлекеттердің әскери-теңіз күштері білім мекемелерінің базасында жүзеге асып жатыр. Онда да бұған дейін тек офицер мамандарын даярлау туралы әңгіме болған болса, қазіргі уақытта жоғары оқу орнынан кейінгі дайындықтар да енгізілген, яғни офицерлер академиялық білім алып, біліктілігін жетілдіретін мүмкіндікке ие.

Әскери-теңіз күштерін дамытудың екінші бағыты – бұл заманауи техникамен және қару-жарақпен жарақтану. Ауқымды әскери кеме құрылысына қатысты бағдарламаны әзірлеу және оны жүзеге асыру туралы дұрыс шешім қабылданды. Қазақстанның өзінің кеме құрылысын ұйымдастыру мақсатында отандық кәсіпорындардың мүмкіндіктері сараланды. Нәтижесінде Оралдағы «Зенит» зауыты тандап алынды.

Кеңес Одағында бұл зауыт әскери-теңіз бағытындағы өнімдерді шығарумен айналысқан еді. Оның үстіне зауыттың Каспий теңізіне шығатын жолы бар Жайық теңізіне жақынырақ орналасуы да маңызды рөл ойнады. Сонымен бұл бағдарлама табысты жүзеге асып жатыр және соған қарап Қазақстанның да кеме шығаратын мемлекетке айналғанын көруге болады. Зауыт қазірдің өзінде 17 бірлік әртүрлі кластағы кемелер мен катерлерді құрастырып, әскери-теңіз күштеріне де беріп үлгерді. Ақтау қаласында орналасқан теңіз-

жаяу әскерлерінің бригадасы баяғыдан бар. Кіші командалық құрамды даярлау үшін осы қалада арнайы орталық құрылған болатын. Сол орталық мерзімді және келісімшарттық қызмет бойынша әскери-теңіз күштеріне қызметшілер даярлаудан бөлек, тұтастай батыс өңірі үшін жедел ден қою резервін даярлаумен айналысады. Әскер қатарында қызмет етпеген 28 жастан асқан азаматтық тұлғалар осы орталықта айлық әскери даярлықтан өтеді. Ағымдағы жылдың өзінде 140 адам осындай даярлықтан өтті, олар тактиканы, жарғыны зерделеді, саптық және химиялық даярлықтан өтті [8].

Жандарбек Сәдуаұлы Жанұзақов Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2009 жылғы 30 қыркүйектегі №368 Өкімімен Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Әскери-теңіз күштерінің Бас қолбасшысы лауазымына тағайындалды. [9] Жыл сайын әскери теңізшілер Ресей, Германия, Түркия, Корея, Әзербайжан, Пәкстан сияқты мемлекеттерде дәріс алады. Бүгінгі таңда Әскери-теңіз күштері жоғары білікті мамандармен толықтай жасақталған, жаңадан құрылып жатқан кемелерге де экипаж даярлануда.

Бүгінгі таңда Қазақстанның Әскери-теңіз күштерінде ауыз толтырып айтарлықтай даму, ілгерілеу үдерістері байқалып келеді. Жаңа ұйымдастыру-штаттық құрылымға ауысуына байланысты әскери-теңіз базасы құрылды. Оның құрамына әртекті кемелер дивизионы, Гидрографиялық қамтамасыз ету қызметі, Кіші мамандарды даярлау орталығы кіреді. Соңғы үш жылдың ішінде өзінің 5 жылдығын лайықты атап өткен Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Әскери-теңіз күштерінің Гидрографиялық қамтамасыз ету қызметінің серпінді дамуы айқын көрініс тауып отыр. Сонымен қатар, Әскери-теңіз күштері жеке құрамының тәрбие және әлеуметтік-құқықтық сабақтары мен жауынгерлік оқу-жаттығуларының сапасына да баса назар аударылуда. 2011 жылы біздің теңізге шығу 120 тәулікті құрады. Яғни, әрбір үшінші күні теңізде бір әскери кемеден болды. Бұл да әрине ең алдымен отын және басқа да ресурстар қорының болуына орай жүзеге асты. Бүгінгі күні біздің барлық экипажымыз өздерінің алдында тұрған міндеттерді толық орындауға даяр.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы.- Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 2003. – 96б.*
2. *Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері // Қазақстан Республикасы: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2001. – Б.241-252*
3. *Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру туралы заңы – 7 мамыр 1992 жыл. – 12-б.*
4. *Әскери міндеттілік және әскери қызмет туралы заңы – 7 қаңтар 2005 жыл. – 18б.*
5. *Қазақстан Республикасының Теңіз Әскери күштерін құру туралы Мемлекет басшысының Жарлығы, 1993 ж. 2 сәуірі. – 4 б.*
6. *Шекара күзеті күштерінің құрамына Теңіз әскери күштерін қосу туралы Қазақстан Республикасының Жарғысы, 1998. – 13 б.*
7. *Қазақстан Республикасының теңіз әскери күштерін құру туралы / Қазақстан Республикасының президентінің 7 мамыр 2003 жылғы жарлығы. – 7 б.*
8. *Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы – 21 наурыз 2007жыл. – 14 б.*
9. *Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Әскери жарғылары – Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 5 шілдедегі № 364 жарлығымен бекітілген. – 7 б.*
10. *Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 бет.*

УДК 323.3
ГРНТИ 03.01.17

Зайниева Л.Ю.¹, Зыкова Н.М.²

¹ д.полит.н., профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы e-mail: zainieval@mail.ru

² канд. псих. н., доцент Satbayev University, г. Алматы
natashazykova36@mail.ru

ГОД МОЛОДЕЖИ КАК ФОРМА ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Одной из форм работы с подрастающим поколением является проведение таких мероприятий, как Год молодежи. Он практикуется на различных уровнях осуществления молодежной политики. В статье в международном масштабе раскрывается инициативная деятельность Организации Объединенных Наций. Особенности реализации политики в отношении молодежи на национальном уровне обозначены в рамках Российской Федерации и Республики Беларусь. Особое внимание уделено объявлению 2019 года Годом молодежи в Казахстане. Рассматриваются основные направления работы с молодежью в республике, пути улучшения ее жизнедеятельности.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, ООН, СНГ, государство, Стратегия, Дорожная карта.

Л.Ю. Зайниева¹, Н.М. Зыкова²

¹ саясаттану ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ, e-mail: zainieval@mail.ru

¹ психология ғылымдарының кандидаты, доцент
Satbayev University, Алматы қ, natashazykova36@mail.ru

ЖАСТАР ЖЫЛЫ ЖАСТАР САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Аннотация

Өскелең ұрпақпен жұмыс жасаудың бір түрі Жастар жылы сияқты іс-шараларды өткізу болып табылады. Ол жастар саясатын жүзеге асырудың түрлі деңгейлерінде қолданылады. Мақалада халықаралық ауқымда Біріккен Ұлттар Ұйымының бастамашылық қызметі ашылады. Жастарға қатысты саясатты ұлттық деңгейде жүзеге асыру ерекшеліктері Ресей Федерациясы мен Беларусь Республикасы шеңберінде белгіленген. 2019 жылды Қазақстанда Жастар жылы деп жариялауға ерекше көңіл бөлінді. Республикада жастармен жұмыстың негізгі бағыттары, оның тыныс-тіршілігін жақсарту жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: жастар, жастар саясаты, БҰҰ, ТМД, мемлекет, стратегия, Жол картасы.

Zayniyeva L. Yu.¹, Zykova N. M.²

¹ the Dr. of political sciences, professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty
e-mail: zainieval@mail.ru

² candidate of psychological sciences, associate professor, Satbayev University, Almaty
natashazykova36@mail.ru

YEAR OF YOUTH AS FORM OF IMPLEMENTATION OF YOUTH POLICY

Abstract

One of forms of work with younger generation is holding such actions as Year of youth. It practices at various levels of implementation of youth policy. In article initiative activity of the United Nations internationally reveals. Features of implementation of policy for youth at the national level are designated within the Russian Federation and Republic of Belarus. Special attention is paid to the announcement of 2019 Year of youth in Kazakhstan. The main areas of work with youth in the republic, a way of improvement of its activity are considered.

Keywords: youth, youth policy, UN, CIS, state, Strategy, Road map.

В мировом сообществе накоплен богатый опыт разнообразных форм работы с молодежью. Особенно важны формы, охватывающие большое количество молодых людей на различных уровнях осуществления молодежной политики. К таким формам можно отнести проведение Года молодежи. Особо выделяется в данном направлении инициативная деятельность Организации Объединенных Наций. Придавая важное значение развитию молодежи, в 1979 году 34-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН приняла резолюцию о провозглашении 1985 года Международным годом молодежи под девизом «Участие, развитие, мир». В этих целях был учрежден Консультативный комитет в составе представителей 23 государств - членов. Роль головного органа отводилась Центру по социальному развитию и гуманитарным вопросам. Предполагалось предоставление информации о молодежи межправительственным органам и государствам – членам, оказание консультативных услуг при формировании национальной молодежной политики, помощь в проведении молодежных мероприятий.

Подготовка и проведение Международного года молодежи дифференцировались на три этапа. Первый этап – выбор четко определенных целей и разработка конкретной программы мер и мероприятий, рассчитанных на 1985 год, одобренной Генеральной Ассамблеей в ноябре 1981 года. Наряду с региональными и национальными планами действий эта программа стала механизмом проведения Международного года молодежи.

Второй этап, охвативший 1982-1985 годы, касался выполнения принятой программы. Он показал, что проведение Международного года молодежи стимулировало интерес к молодежным проблемам на всех уровнях, практически всех стран. Были приняты международные, национальные, региональные программы и решения по молодежной политике, а также проведены различные конференции, встречи, семинары и совещания.

Свыше 140 государств – членов ООН создали национальные координационные комитеты для проведения Года молодежи. В течение 1983 года на пяти региональных совещаниях было принято к сведению или обсуждалось положение о молодежи и разработаны региональные планы действий в отношении молодежи, которые послужили ориентиром для разработки национальных мероприятий и обеспечили увязку последних с международными усилиями на региональном и глобальном уровнях. Активное осуществление этих планов началось в 1984 году.

Значительную помощь на национальном, региональном и международном уровнях оказали многие неправительственные и особенно молодежные организации. Они провели исследования по молодежным проблемам, организовали семинары и конференции, на которых были освещены цели Года молодежи, и приступили к осуществлению конкретных программ. Для оказания поддержки осуществления молодежных программ и проектов во всем мире, и особенно в развивающихся странах, был создан и начал функционировать Целевой фонд для Международного года молодежи.

В ноябре 1985 года 40-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН приняла документ программного долгосрочного действия “Руководящие принципы для дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи”. В этом документе обозначались конкретные цели и задачи, которые поставило перед собой сообщество для улучшения положения молодежи в мире. Предлагалось также принять меры по утверждению расовой и религиозной терпимости, отменить, если таковые имеются, все законодательные положения, направленные на раздельное развитие молодежи по расовым и религиозным признакам. В документе также содержались настоятельные рекомендации по проведению в жизнь политики, направленной на обеспечение полной занятости молодежи, ликвидацию безработицы. Большое внимание уделялось вопросам, связанным с осуществлением обучения, медицинского обслуживания, по проблемам семейной жизни. Настоящие руководящие принципы разработаны с учетом приоритета деятельности на местном и национальном уровнях и с привлечением самым непосредственным образом молодежи.

Третий этап стратегии, который начал выполняться в 1985 году, предусматривал оценку уже достигнутого прогресса, переоценку долгосрочных целей и разработку соответствующих последующих мер. ООН приняла меры к тому, чтобы внимание всего мирового сообщества к молодому поколению, проявившееся в этот период, стало постоянным, последовательным и повсеместным [1].

Генеральным секретарем ООН в 1988 году были распространены вербальные ноты с целью получения информации о том, как государства подходят к решению проблем молодежи в свете последующих мероприятий Международного года молодежи. А в январе 1990 года Генеральный секретарь ООН направил правительствам государств-членов вербальную ноту с просьбой представить информацию об их деятельности в области осуществления резолюции 40-й сессии ООН “Руководящие принципы для

дальнейшего планирования и осуществления соответствующих последующих мер, касающихся молодежи”.

Ответы на эти ноты и другая информация позволили составить следующую картину положения дел.

Ряд правительств предприняли конкретные действия для решения таких проблем, затрагивающих интересы молодых людей, как безработица, образование и профессиональная подготовка, жилье и окружающая среда, здравоохранение, преступность среди несовершеннолетних и склонность к употреблению наркотических средств. В этой связи многие из стран увеличили возможности для получения образования молодыми людьми и обеспечили для них приносящую доход занятость путем более рационального использования ресурсов благодаря эффективным программам по развитию управленческих навыков и подготовке кадров. Многие правительства проводили политику, направленную на вовлечение маргинальных подгрупп молодежи (неучащаяся молодежь, молодые мигранты, молодые женщины, нетрудоспособная молодежь, молодые беженцы, молодые правонарушители) в активную деятельность и обеспечение их полного участия в жизни общества.

Многие правительства приняли конкретные меры по обеспечению доступа молодежи к программам в области туризма и обмена, которые являются эффективным средством укрепления международного взаимопонимания; оказали техническую и финансовую помощь молодежным центрам, библиотекам, рекреационным и спортивным центрам в целях научно-технической подготовки молодежи и поощрения ее духовного развития

Анализ ответов показал, что в государствах разрабатываются специальные молодежные программы или включаются соответствующие разделы в планы национального развития. Например, Белоруссия разработала республиканскую программу “Молодежь” на основе комплексного подхода к решению основных проблем молодежи. В Таиланде составлен пятилетний план в отношении интересов развития детей и молодежи и включен в шестой план национального экономического и социального развития (1987–1991 гг.); в Турции программы для молодежи стали частью пятилетнего плана развития страны (1990–1994 гг.) и т. д.

В ответах выявились разные подходы государств к организационным структурам, содействующим формированию и реализации программ и мероприятий в интересах молодежи. В Эквадоре, например, это Национальный директорат молодежи, находящийся в структуре Министерства социального обеспечения; на Филиппинах – Президентский совет по делам молодежи; в Таиланде – Национальное бюро по делам молодежи, действующее в структуре управления Премьер-Министра. В ряде же стран молодежные дела децентрализованы. Приоритетное значение имеют вопросы образования, обучения и найма на работу.

Многие страны приняли новые национальные законы о молодежи, касающиеся всех вопросов ее благосостояния в целом. Некоторые страны доработали законы, обеспечивающие защиту молодежи в области национальной службы, занятости и подготовки кадров. Например, в Финляндии было обновлено трудовое законодательство, касающееся молодежи, что позволило усилить помощь национальным молодежным организациям. В ряде стран складывалась традиция проведения общенациональных дней, недель, месяцев или декад молодежи в рамках мероприятий по долгосрочному планированию и программированию деятельности в интересах молодежи [2].

Таким образом, осуществленные мероприятия оказали влияние на активизацию работы с молодежью в последующее время. Именно к этому и стремилась ООН, инициируя проведение Года молодежи.

Продолжая линию на усиление внимания международного сообщества к включению проблем молодежи в повестку дня на глобальном, региональном и национальном уровне, ООН провозгласила 2010 год Годом молодежи под лозунгом «Диалог и взаимопонимание». Это продвижение идеалов мира, уважения к правам человека и солидарности между людьми разных поколений, культур, религий и цивилизаций, воспитания молодых людей в духе этих идеалов. ООН предложила всем государствам использовать Международный Год молодежи для усиления молодежной политики как результат совместной деятельности на всех трех уровнях ее осуществления: международном, региональном, национальном. Особое внимание она обратила на целесообразность пропагандировать вклад молодого поколения в развитие своей страны.

Завершающим событием Международного года молодежи можно назвать заседание высокого уровня Генеральной Ассамблеи по теме «Молодежь: диалог и взаимопонимание», состоявшееся в июне 2011 года в штаб-квартире ООН в Нью-Йорке. Его участники призвали мировое сообщество и в дальнейшем содействовать полному и эффективному участию молодого поколения в жизни своих государств. Особое внимание всех подразделений ООН было обращено на укрепление координации действий и активизацию усилий по обеспечению более согласованного, всеобъемлющего и комплексного подхода к развитию молодежи, на необходимость разработки дополнительных мер в поддержку

национальных, региональных и международных усилий по решению проблем, препятствующих развитию молодежи. В качестве позитивного положения было отмечено их тесное сотрудничество с государствами – членами ООН, а также с другими заинтересованными сторонами, включая гражданское общество. Год, как и планировала ООН, не только содействовал более активному вовлечению молодых людей во все сферы общественной жизни, но и способствовал лучшему пониманию их интересов и потребностей. Его проведение и итоги соответствовали духу положений Декларации о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопонимания между народами, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в декабре 1965 года.

Международная практика, безусловно, оказала влияние на проведение таких мероприятий, как Год молодежи, на национальном уровне, например, в странах Содружества Независимых Государств. Так, в России молодежи посвятили 2009 год. Указ о его проведении был подписан Президентом РФ в сентябре 2008 года. Тем самым была поддержана соответствующая инициатива Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации. В документе отмечалось, что Год проводится в целях развития творческого, научного и профессионального потенциала молодежи, ее активного привлечения к проведению социально-экономических преобразований в стране, воспитания чувства патриотизма и гражданской ответственности у молодых людей. Правительству страны было поручено создать организационный комитет, утвердить его состав и план основных мероприятий.

Интересно отметить, что в субъектах РФ объявление Года молодежи вошло в практику деятельности органов государственной власти раньше, чем на федеральном уровне. Так, в Республике Башкортостан Годом молодежи был объявлен 2000 год, в Республике Татарстан, Кировской и Свердловской областях – 2001 год, в Брянской области – 2002 год, в Самарской области – 2003 год, в Московской области – 2004 год. В Республике Саха (Якутия) в целях государственной поддержки движения молодого поколения к новому стилю жизни через достижение высокой образованности, культуры и духовности, а также особой ответственности молодежи за будущее республики было объявлено с 2001 года по 2005 год Пятилетие молодого поколения «Молодежь Республики – XXI веку». Объявление Года молодежи получило распространение и на уровне федерального округа. Например, в Приволжском федеральном округе Годом молодежи был объявлен 2007 год [3].

В качестве наиболее примечательных мероприятий Года можно назвать создание «Молодежной дискуссионной площадки» как своеобразной учебы для молодых политиков, собравшей молодых и талантливых людей, проведение Всероссийского образовательного форума «Селигер», конкурса «Доброволец Года – 2009» в фарватере развития молодежного волонтерского движения. Году молодежи посвятили в России Восьмые молодежные Дельфийские игры, состоявшиеся в мае в Самарской области. Финальным мероприятием Года стал Форум победителей «Прорыв».

В 2015 году Год молодежи проведен в Беларуси. Объявление его состоялось в соответствии с Указом Президента республики от 16 октября 2014 года. Для реализации необходимых мероприятий разработан и утвержден специальный общегосударственный план, направленный на формирование у молодежи активной жизненной позиции, развитие правовой и электоральной культуры, готовности к исполнению социальных ролей гражданина, патриота, профессионала, семьянина и родителя.

Основными направлениями осуществления государственной молодежной политики в этот период явились совершенствование нормативно-правового, методического и информационного обеспечения работы с молодежью, гражданско-патриотическое воспитание, пропаганда здорового образа жизни, развитие студенческого спорта, поддержка лидерских, творческих и предпринимательских инициатив юношей и девушек, организация занятости, выявление талантливой и одаренной молодежи, работа с молодыми специалистами, формирование кадрового резерва, развитие международного сотрудничества. Такой подход обеспечил преемственность в работе с молодежью с предшествующим, 2014 годом, в котором Беларусь являлась председательствующей в Совете по делам молодежи государств-участников СНГ. Главным стержнем преемственности стало гражданско-патриотическое воспитание молодых людей, формирование и развитие духовно-нравственных ценностей. Такими мероприятиями можно назвать международный форум «Дружба без границ», международный фестиваль молодежных инициатив «Открытый проект – молодежное сотрудничество», «Дни молодежи Содружества» и др., которые осуществлялись в рамках Стратегии международного молодежного сотрудничества СНГ на период до 2020 года. Год молодежи был пронизан празднованием в 2015 году 70-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне. Старт Году молодежи дал Республиканский молодежный форум.

Особое значение придавалось выявлению и поддержке одаренной и талантливой молодежи. В республике создан специальный банк данных этой группы молодежи, который постоянно обновляется. Имеется специальный фонд Президента Республики Беларусь по социальной поддержке одаренных учащихся и студентов. Одним из самых ярких событий считается республиканский молодежный проект «100 идей для Беларуси».

Результаты социологических исследований, проведенных Центром социологических и политических исследований Белорусского государственного университета, выявили ценностные ориентации молодежи в некоторых сферах. Они подтверждают правильную нацеленность Года молодежи. Так, актуальность образования подтвердили 81% молодежи. Для 98% молодежи значимой является семья. Работа представляет одну из важнейших сторон жизни для 93% молодежи. Ценностью для 84,5% молодежи является досуг. Около 60% молодых людей вовлечены в дела общества через участие в деятельности различных организаций и объединений. Социальная поддержка молодежи со стороны государства необходима в вопросах льготного кредитования жилья (77%), получения образования и приобретения потребительских товаров (43%), трудоустройства молодых специалистов (53%), укрепления молодых семей (49,5%) [4].

Практика проведения Года молодежи продолжает привлекать внимание государств. Поддержка молодого поколения, численность которого составляет порядка 4 миллионов человек, характерна для казахстанского государства. В Послании Первого Президента РК Н.А. Назарбаева «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни», озвученном в октябре 2018 года, сказано, что «комплексная поддержка молодежи и института семьи должна стать приоритетом государственной политики. Необходимо создать широкую платформу социальных лифтов, которая будет включать полный комплекс мер поддержки всех категорий молодежи». Н.А. Назарбаев предложил объявить 2019 год Годом молодежи. 15 ноября 2018 года им был подписан соответствующий Указ. Правительству поручено принять необходимые меры по проведению Года молодежи. Принимая участие в работе УШ Гражданского форума, состоявшегося в ноябре 2018 года, Первый Президент РК подчеркнул, что необходимо также в реализации молодежной политики усилить роль неправительственного сектора [5].

В октябре 2018 года в Астане прошла конференция на тему: «Инвестиции в молодежь. Не оставим никого без внимания». В ней приняли участие представители 35 стран – парламентарии, эксперты, сотрудники государственных органов, международных организаций, молодежных НПО. Организаторами этого мероприятия выступили Мажилис Парламента и Министерство общественного развития РК, Азиатская ассоциация по народонаселению и развитию. На конференции обсуждались вопросы, затрагивающие интересы и права молодежи, проблемы, препятствующие реализации молодым поколением своего потенциала, и меры по их преодолению. Участники мероприятия также обменялись опытом законодательной деятельности, разработки и внедрения государственных проектов и программ, ориентированных на молодежь.

На конференции отмечена большая роль молодого поколения в мировом сообществе в целом и регионов в частности, в том числе в Центральной Азии. В ней численность молодежи составляет более 60% населения. Это самая важная демографическая группа, которую можно усилить, обеспечив ее образованием и возможностями трудоустройства. В противном случае она может стать основным источником социальной неудовлетворенности и нестабильности. Поэтому важно инвестировать в молодежь во всех регионах, особенно в ее образование. Участники конференции высоко оценили решение Казахстана об объявлении 2009 года Годом молодежи. Казахский пример был рекомендован Астанинской декларацией другим странам, принятием которой завершилась конференция [6].

23 января 2019 года состоялось открытие Года молодежи в Казахстане. В своем выступлении Первый Президент РК Н.А. Назарбаев подчеркнул, что молодежь – это ключевой фактор конкурентоспособности страны в современном мире и именно от ее знаний, энергии и патриотизма зависит будущее Казахстана. Поэтому в Год молодежи необходимо разработать инструменты поддержки, рассчитанные на обеспечение насущных потребностей молодых казахстанцев. Речь идет о доступном и качественном образовании, наличии работы, жилья и возможности создать семью. Особое внимание следует уделить студенческой молодежи, так как высокий уровень образования населения выступает важным фактором конкурентоспособности страны. Необходимо создать базу данных, своего рода интеллектуальный банк молодежи для оказания поддержки талантам. Следует осуществлять активное содействие молодым ученым. Было подчеркнуто, что инвестиции в человеческий капитал являются наиболее доходными вложениями

государства. Вновь прозвучало, что важным является получение первой рабочей профессии. Поэтому ключевым приоритетом остается развитие системы качественного технического и профессионального образования [7].

Основываясь на положениях выступления Первого Президента РК, Министерство информации и общественного развития разработало «Дорожную карту» проведения Года молодежи. Она состоит из 89 пунктов и включает в себя пять направлений. Первое из них заключается в обеспечении трудовой молодежи жильем. Второе направление касается трудовой занятости. По программе «Жас кәсіпкер» в течение трех лет основам предпринимательства будут обучены свыше 60 тысяч молодых граждан. Запланирована выдача 15 тысяч микрокредитов для сельской молодежи. На воплощение новых бизнес-идей будут предоставляться свыше 30 тысяч грантов. Третье направление посвящено развитию образования и волонтерства. Ведется разработка проекта «Жас маман», которым предусмотрена подготовка специалистов по 100 наиболее востребованным индустриальным и сервисным профессиям на базе 20 передовых вузов и 180 колледжей. Грантовое финансирование фундаментальных и прикладных исследований будет увеличено на три миллиарда тенге в год. Для студентов, активно занимающихся волонтерством, стипендия станет на треть больше. Четвертое направление связано с развитием социальной активности молодежи. На основе движения «Жасыл ел» будет осуществлен общенациональный проект «Зеленый город – зеленое село» с выделением квот для студенческих строительных отрядов в строительных компаниях. Пятое направление представляет собой комплекс мероприятий, нацеленных на поддержку молодой семьи, здоровья и социальной инклюзивности.

На заседании Правительства республики 26 марта 2019 года были одобрены дополнения к «Дорожной карте» по проведению Года молодежи, исходя из предложений, высказанных участниками Форума молодежи 23 января 2019 года. Это запуск проекта «Найди себя», направленного на проведение профориентации молодых казахстанцев. Запланирована информационно-маркетинговая стратегия продвижения и позиционирования национального бренда Казахстана на мировой арене с привлечением перспективных представителей молодежной медиасреды. Речь идет о спорте, популярной культуре, кинематографии, высоком искусстве. Задача государства заключается в поддержке широкой организации концертов, творческих вечеров и показов. В целях развития древнего искусства будут открыты центры беркутчи в регионах страны. Намечено создание спортивных клубов молодежи и общереспубликанского волонтерского движения «Студенческая инициатива», а также предусмотрена реализация проекта «Ашық жүрек» [8].

В целом реализация мероприятий Года дает реальный шанс каждому молодому человеку проявить себя и одновременно способствовать дальнейшему развитию Отечества. В Казахстане немало творчески мыслящей молодежи, которой по плечу решение задач как общенациональных, так и глобальных. Это показал, например, 2-й этап проекта «100 новых лиц Казахстана», инициированный Первым Президентом РК Н.А. Назарбаевым в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», опубликованной в апреле 2017 года. Первый этап прошел в этом же году с большим успехом. Поэтому было принято решение проводить его регулярно. Для участия во втором этапе проекта подано 2388 заявок. Победителей определили сами казахстанцы путем открытого онлайн-голосования. В своем выступлении Н.А. Назарбаев особо подчеркнул целесообразность использования потенциала молодежи во благо укрепления государственности и суверенитета Казахстана. Важно, прежде всего, найти интересное для себя дело и сделать все возможное для того, чтобы в выбранной области стать лучшим [9].

Таким образом, как показывает анализ, Год молодежи является логическим продолжением и дальнейшим развитием ранее принятых программ, проектов и инициатив в молодежной сфере. Он объявляется по наиболее важным вопросам жизни молодежи и страны в целом, всего мирового сообщества, практикуется на разных уровнях осуществления молодежной политики. Это одна из самых массовых форм осуществления молодежной политики, направленная на различные слои молодежной группы населения. Она отличается многообразием методов воспитания юношей и девушек, способствует развитию поиска и нахождению новых эффективных мер воздействия на их поведение. Это форумы, конференции, фестивали, волонтерство и др., а также мероприятия, непосредственно касающиеся улучшения жизнедеятельности молодого поколения. Год молодежи исключительно полезен для укрепления международного сотрудни-

чества молодых людей, развития интеграционных связей государств. Важно, что активизация работы с молодежью не завершается с окончанием Года, а продолжает развиваться.

Практика проведения Года молодежи соответствует целям новой Молодежной стратегии ООН «Молодежь – 2030», запущенной в сентябре 2018 года. Пять приоритетных направлений охватывают основные вопросы жизнедеятельности молодых людей: привлечение их к решению современных проблем, расширение доступа к образованию и здравоохранению, улучшение экономического положения, обеспечение условий для реализации гражданских и политических прав, поддержка в условиях конфликтов и кризисов. В Стратегии отмечено, что молодое поколение – это ценнейший и крайне важный ресурс, который стоит того, чтобы в него инвестировать, поскольку эти инвестиции многократно окупятся. Поэтому с молодыми людьми необходимы не только партнерские отношения, но и обеспечение того, чтобы они были не только услышаны, но и поняты, не только привлечены к работе, но и наделены реальными полномочиями, не только поддерживали, но и возглавляли глобальные усилия и процессы.

Сформулированные задачи подкреплены в Стратегии организационными мерами. Это создание должности координатора по вопросам молодежи в каждой миссии и страновой группе ООН для поддержки общесистемной координации действий в интересах молодежи на страновом уровне. Целесообразным представляется выдвинутое в Стратегии предложение рассмотреть возможность создания в каждом соответствующем подразделении ООН молодежных консультативных советов для обеспечения каналов обратной связи с молодежью для сбора информации и мнений молодых людей о ее работе.

Стратегия призвана усилению воздействия и наращиванию усилий, прилагаемых на глобальном, региональном и страновом уровнях в целях удовлетворения потребностей молодежи, укрепления потенциала и расширения прав молодежи во всем ее многообразии, по всему миру [10]. Такие формы работы с молодежью, как проведение Года молодежи, способствуют сосредоточению внимания, сил и ресурсов государств, различных структур разных уровней на развитии молодежной сферы.

Список использованной литературы:

1. *Международные документы по молодежной политике.* – М.: Институт молодежи, «Социум», 1993. – С.50-51; Мошняга В.П. (руководитель), Быстров В.А., Володин И.А. и др. *Молодежная политика: международный опыт. Учебное пособие.* - М.: Институт молодежи, 1992. – С. 14-15.
2. *Международные документы по молодежной политике.* – С.103-107, 124-126.
3. Кочетков А.В. *Год молодежи как «стартовая площадка» новой молодежной политики государства* // <http://naukarus.com/god-molodezhi-kak-startovaya-ploschadka-novoy-molodezhnoy-politiki-gosudarstva>.
4. *2015 год в Беларуси – Год молодежи: молодежная политика в Республике Беларусь. Государственная молодежная политика* /<https://gigabasa.ru/doc/166664.html>.
5. *Казахстанская правда*, 6 октября и 29 ноября 2018.
6. Тусупбекова Л. *Инвестировать в настоящее для будущего* // *Казахстанская правда*, 22 октября 2018; Тусупбекова Л. *Где родился, там и пригодился* // *Казахстанская правда*, 19 февраля 2019.
7. *Казахстанская правда*, 24 января 2019.
8. *Казахстанская правда*, 27 марта 2019.
9. Магер Ю. *«100 новых лиц Казахстана»: мечтать, действовать, достигать* // *Казахстанская правда*, 14 февраля 2019.
10. *Молодежная стратегия ООН «Молодежь – 2030»* // un.by/images/news/2018/UN_Youth_Strategy-Russian.pdf.

УДК 930.85+7.036
ГРНТИ 03.01.39

Кенжебаев Д.А.¹

¹доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники, Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи, г. Алматы, Казахстан

КОСМОНАВТИКА – КАК ИСТОЧНИК И ПРЕДМЕТ ИСКУССТВА

Аннотация

В данной статье в рамках исследования исторических аспектов развития космонавтики на территории Казахстана рассматривается влияние результатов космической деятельности на направления и интенсивность развития человеческого творчества. Приведен широкий диапазон видов искусства, а также конкретные художественные образцы, в создании которых используется тематика космической деятельности. Утверждается, что космонавтика, во многом будучи венцом научно-технологического прогресса, послужила источником вдохновения для большого числа талантливых личностей, в среде которых активно творили и рядовые труженики космической отрасли.

Результаты проведенного анализа позволили сформулировать ряд выводов имеющих междисциплинарное значение, интерпретация которых дает понимание степени влияния космонавтики на мировоззрение человечества.

Ключевые слова: космонавтика, космическая деятельность, искусство, космосоморфия.

Д.А. Кенжебаев¹

¹философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты Алматы қ., Қазақстан

ҒАРЫШКЕРЛІК – ӨНЕР КӨЗІ РЕТІНДЕ МЕН МӘНІ

Аңдатпа

Осы мақалада Қазақстан аумағында тарихи даму бағыттары мен даму қарқындылығы адам шығармашылығының ықпалы аспектілерін зерттеу шеңберінде мүмкін арналған ғарыш қызметінің нәтижелерін қарайды. Кең ауқымды келтірілген нақты көркем өнер түрлерін, сондай-ақ олардың ғарыш қызметі тақырыбы құру үлгілері пайдаланылады. Ғарышкерлік көптеген ғылыми және технологиялық прогрестің тәжі бола отырып, көптеген талантты адамдар үшін шабыт көзі ретінде қызмет етті, олардың қатарында кәдімгі ғарыш саласының қызметкерлеріде жұмыс істеді.

Талдау нәтижесі бізге пәнаралық маңызды бірқатар негіздерді тұжырымдауға мүмкіндік берді, оның түсінігі адамзаттың дүниетанымына ғарыштың әсерін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ғарышкерлік, ғарыштық қызмет, өнер, космосоморфия.

D.A. Kenzhebayev¹

¹doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics, Military and engineering institute of radio electronics and communication, Almaty city, Kazakhstan

ASTRONAUTICS – AS THE SOURCE AND THE OBJECT OF ART

Abstract

In this article within the research of historical aspects of development of astronautics in the territory of Kazakhstan the influence of results of space activity on the directions and intensity of development of human creativity is considered. Wide range of art forms and also concrete art samples in which creation the scope of space activity is used is specified. It is claimed that astronautics, in many respects being a top of scientific and technological progress, was an inspiration source for a large number of talented persons among whom also ordinary workers of the space industry actively created.

Results of the carried-out analysis allowed to formulate a number of the conclusions having cross-disciplinary value which interpretation gives understanding about extent of influence of astronautics on outlook of mankind.

Keywords: astronautics, space activity, art, kosmosomorfiya.

Практическая космонавтика, как уникальная сфера человеческой деятельности, зародившись в середине XX века в степях Казахстана, стала отправной точкой, музой и источником вдохновения для развития различных направлений человеческого творчества. Безграничность космоса, бесконечность вселенной, вкупе со свершившейся возможностью их практического познания позволили воплотить трансформацию научных изысканий в широкий спектр различного рода предметов и направлений искусства. В этой связи, исследуя исторические аспекты развития космонавтики на территории Казахстана, крайне необходимо выявить и рассмотреть данный широкий пласт человеческой деятельности, душой и сердцем как корнями вжившимся в космонавтику и, подобно симбиозу мира флоры, развивающемуся вместе с ней, эквивалентно ускоряя или замедляя свой процесс.

Таким образом, актуальность настоящего исследования определяется существующим противоречием между многообразием направлений человеческого творчества, чьим предметом и содержанием явилась космическая деятельность и отсутствием его совокупного обзорного рассмотрения, позволяющего получить представление об эффекте, которая оказала космонавтика на мировоззрение человечества и степени многогранности отклика, нашедшего свое многоаспектное воплощение в искусстве.

Методологической основой проведенного исследования явились логические методы познания исторических процессов – анализ, синтез и обобщение. Так, в ходе проведенного рассмотрения использования космической тематики в творчестве удалось выявить многообразие видов искусства, имеющих в своем содержании данный отличительный признак. Согласование выявленных направлений в единое целое позволило получить первичную классификацию художественных произведений, что дало первый научный результат, характеризующий собой многоаспектность эстетической рефлексии космической деятельности в мировоззрении человечества. Использованная интеграция методов анализа и синтеза фактологически обосновала второй результат, коим является суждение о вовлечении в рассматриваемый творческий процесс как профессиональных, так и непрофессиональных деятелей искусства, что при этом не явилось фактором, определяющим художественную ценность тех или иных произведений. Использование обобщения полученных выводов и результатов явилось методологическим основанием для получения третьего результата, а именно – формулирования содержательной сути нового междисциплинарного термина, характеризующего собой историко-культурный процесс развития человеческого общества.

Литература

Несомненно, одним из первых направлений, о котором необходимо упомянуть, рассматривая проблематику космической деятельности в искусстве – является литература, говоря о которой подразумевается, как многообразие применяемых жанров: художественная литература, публицистика, мемуары, фантастика и т.д., так и способы выражения мысли (проза, поэзия) [1], [2].

Литературные произведения, появившись практически одновременно с обнародованием первых космических рекордов Советского Союза, вошли в резонанс с всеобщим ликованием, охватившим человечество воодушевленного покорением ранее неизведанного космического пространства и силой воображения позволили обывателям увидеть глазами писателей безбрежные просторы космоса [3], [4]. К числу таковых на данное время можно отнести огромное количество публикаций различных авторов, часть из которых являлись непосредственными участниками описываемых событий, в ряду ярких представителей которых можно назвать таких государственных деятелей, как: Ю.А. Гагарин, С.П. Королев, Н.П. Каманин, В.В. Рюмин, Е.В. Хрунов, Г.С. Шонин, П.И. Климук, С.Е. Савицкая, В.А. Шаталов, Ю.А. Мозжорин, Г.В. Кисунько, Б.Е. Черток и многих-многих других.

Говоря о литературе космической тематики, было бы упущением не рассмотреть отдельно поэтические произведения. Обладая отличительной уникальной чертой построения слога и сочетания рифм, они в то же время несут и большую содержательную ценность, красноречиво описывая переживания и чувства человека. В контексте сказанного можно упомянуть как произведения профессиональных авторов, к примеру: «Земля поклонись

жизни – рядовых тружеников космической отрасли: «Байконур», «Тюльпаны», «Отсюда в космос пролегли дороги» И. Мирошникова, «К товарищам» Е. Спичака, «Улица центральная» Н. Масленниковой и других [6]. О литературно-художественной ценности данных произведений можно судить по популярности сборников, в которых они были опубликованы, а также, по мнению авторитетных литераторов – так, в частности, альманах стихов байконурских поэтов «Звездоград», по свидетельству Г.Ф. Кудрявцева, был оценен советским критиком В. Лидиным, как «библиографическая редкость» [7].

Песенное творчество

Наряду с литературой космическая тематика получила свое развитие и в содержании песенного творчества. Широкою популярностью приобрела композиция группы «Земляне» – «Трава у дома» (песня Владимира Мигули на стихи Анатолия Поперечного). В ней авторам и исполнителям композиции удалось передать простые человеческие чувства, переживаемые с момента первого пуска всемирно

знаменитыми и боготворимыми людьми – советскими космонавтами. Позднее песня была признана гимном российской космонавтики [8].

В то же время, необходимо отметить, что меньшую популярность в среде людей непосредственно занимающихся космической деятельностью, в частности военнослужащих проходивших службу на космодроме «Байконур» приобрели музыкальные произведения, авторами которых становились их близкие друзья – сослуживцы, видевшие изнанку космических рекордов, «кровь и пот» каждодневных будней космодрома. Широкой аудитории эти песни малоизвестны, однако художественная ценность их, как музыкальных произведений отображающих реальную жизнь, надежды и чаяния тружеников космической отрасли – офицеров, прапорщиков, солдат и гражданских служащих космодрома, чьей судьбой стало служение Родине, чьей работой стало покорение космического пространства – представляется такой же высокой, как и сама суть слова «космонавтика». В этом ряду хотелось бы упомянуть такие полюбившиеся всем байконурцам композиции как: «Здесь на Байконуре» – музыка и слова И.Дороднова, «Мотовоз» – музыка и слова А.Калистратова, «А город, мой город» – музыка и слова В. Попова, «Офицерская жена» – музыка и слова Н.Васиной и другие [9].

Зачастую эти песни, исполняемые под гитарное сопровождение, официально не издавались, распространяясь между близкими друзьями и знакомыми преимущественно посредством аудиокассет. Тем не менее, талант и искусство выражения мысли авторов и исполнителей данных композиций не оставили равнодушных в среде благодарной аудитории – людей чьи судьбы и жизни легли на строчки и аккорды песен.

Художественная фотография

Организация военно-космической деятельности в числе прочего подразумевала и документальный объективный контроль, для чего использовались кино- и фотосъемка. Таким образом, зародившись из данного русла служебной деятельности, получило свое развитие и такое направление искусства, как художественная фотография. Объектами, на которые нацеливался фотоаппарат, были не только непосред-

практически в каждой семье имелся свой собственный фотоаппарат той или иной модели и производителя, то очень скоро среди любителей «космической» фотосъемки стали появляться и настоящие профессионалы. Наиболее удачные снимки выставлялись на конкурсы и экспозиции, а также вручались в качестве памятных подарков (Рисунок 1).

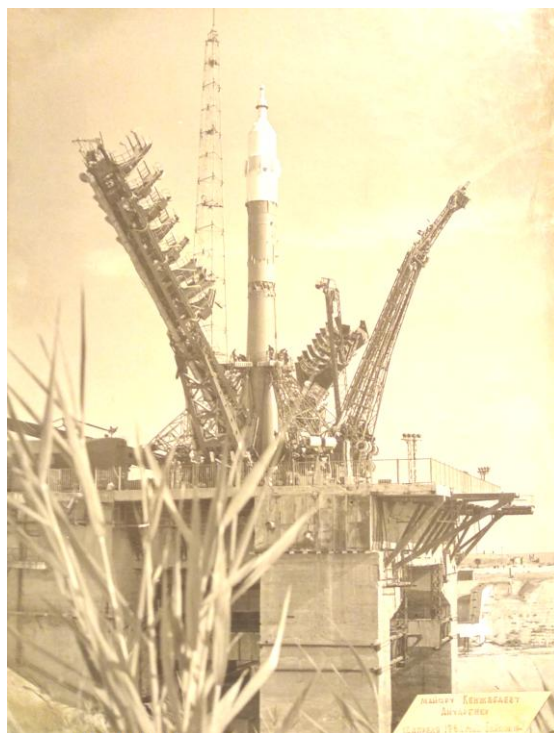

Рисунок 1 – Памятная фотография майору А.Кенжебаеву. 12.04.1982 г.
(фото из личного архива автора)

Специфическую красоту космодрома можно увидеть на фотографиях А.Сорокина, В.Петухова, С.Сергеева, А.Орлова, А.Пантюхина, И.Кортушовой, Н.Плаксиной и ряда других байконурских фотографов [10].

В этой связи есть смысл подчеркнуть, что характерные особенности космической деятельности позволили фотографам делать снимки не только на Земле, но и в космическом пространстве. Так, фотографии Героя России космонавта Ю.Лончакова сделанные с орбиты Земли легли в основу организуемой космонавтом в различных городах России благотворительной фотовыставки «Я хочу показать вам Землю» [11].

Живопись.

Завораживающее зрелище пусков космических кораблей, бескрайняя, как море и широкая, как душа коренных жителей казахстанская степь, каждодневная рутина с одной стороны и свершение величайших исторических событий с другой – не могли не вдохновить художественно одаренных людей на написание картин соответствующей тематики, образцы которых можно лицезреть в различных музеях Российской Федерации, Республики Казахстан и непосредственно Байконура. В числе работ, в которых отражены элементы космонавтики, находятся такие картины, как: триптих «Земля и время. Казахстан» К.Муллашева, «Человек с планеты «Земля» А.Степанова, «Олжас Сулейменов» А.Аканаева [12]; «Орбитальная станция «Мир», «Ю.А. Гагарин и С.П. Королев» Т.В. Дорофеева, «Ю.Гагарин» Гулдева, портреты заслуженных деятелей работы Шугладзе, а также офорты «К.Э. Циолковский (портрет)», «Он всех нас позвал в космос», «Возвращение из космоса», «Глаза Байконура», «Первый спутник» и другие художника А.Тюрина [13].

Скульптуры, памятники, мемориалы

Созвездие талантливых людей и средоточие эпохальных событий космической деятельности было увековечено в скульптурах, памятниках, обелисках и стелах по всему советскому государству, однако лишь на Байконуре – каждый из них являет собой личности и памятные даты самым непосредственным образом связанные с историей города, с историей космонавтики. Здесь установлены памятники С.П. Королеву, М.К. Янгелю, В.Н. Челомею, В.П. Бармину, В.П. Глушко, М.И. Неделину, Г.М. Шубникову, А.А. Ниточкину, А.И. Носову, Е.И. Осташеву, А.С. Кириллову, А.А. Максимову, В.И. Кузнецову, Н.А. Пилгогину, Ю.А. Гагарину, Г.С. Титову, В.М. Комарову; воздвигнуты монументы, стелы и мемориалы в честь памятных событий и достижений торжества научной мысли. Каждый из них представляет и историческую и художественную ценность, отображая летопись космической деятельности в реализованном творческом замысле авторов и скульпторов, которыми зачастую становились сами труженики космодрома [14, с. 454-460].

Моделирование

Вдохновленные покорением новой космической стихии творческие личности изготавливали макеты ракет и космических аппаратов, в последствии ставших как достоянием частных коллекций (Рисунок 2), так и экспонатами музейных фондов, как например, макет ракеты-носителя (РН) «Спутник» – автор Клочков; макеты МБР Р-36М1 «Сатана», РН «Циклон», РН «Зенит», ракеты Р-16, ракеты Р-9А работы А. Винника [15].

Рисунок 2 – Макеты ракет (частная коллекция автора)

Кроме вышеперечисленных направлений человеческого творчества космическая тематика легла и в основу многочисленных фильмов и спектаклей. Кроме того, авторы различных направлений искусства избирали космонавтику лейтмотивом своих творений при создании образцов эмблематики: медалей, значков, почтовых марок, монет и т.п.

Таким образом, приведенный в настоящей статье краткий анализ позволяет констатировать, что космонавтика, как источник и предмет искусства оказала колоссальное влияние на мировоззрение человечества вообще и направления творчества его художественно одаренной части в частности. Космическая тематика затронула практически все аспекты эстетического самовыражения одухотворенных и талантливых личностей, причем зачастую в этой среде равноправно и равноценно творили люди абсолютно разных профессиональных сфер деятельности, что в то же время не имело определяющего значения на значимость создаваемых произведений искусства.

Будучи многообразием аспектов отражения исторической действительности развития космонавтики на территории Казахстана, рассмотренные примеры творческой деятельности, подобно мозаике, формируют собой общую картину, отображающую торжество научной мысли и уровень технологического прогресса достигнутый в советском государстве во второй половине XX века. Вместе с тем, анализ содержания рассмотренных художественных произведений позволяет судить и о негативных процессах, возникших в обществе и государстве определивших собой дальнейшую конъюнктуру исторических событий.

На основе вышеизложенного, констатируется, что начиная со второй половины XX века тематика космической деятельности проникла в б , формируя собой отдельное характерное направления человеческого творчества. Многообразие разновидных образцов художественных произведений, вместе с тем группируемых по единому признаку – отображения конкретного сектора объективной реальности, коим является космическая деятельность или космонавтика – дает основание утверждать факт зарождения в искусстве самостоятельного направления, которое в рамках настоящего исследования получило обозначающий его суть термин «космосоморфия». Семантика данной дефиниции определяется значением греческих слов «космос» и «оморфия» – «мир, вселенная» и «красота» соответственно.

Таким образом, термин «космосоморфия» означает характерное направление в искусстве, суть которого заключается в применении художественных приемов для выявления и отображения эстетики космической деятельности и непосредственно космонавтики в предметах искусства.

Список использованной литературы:

- 1 Национальная библиотека Республики Казахстан. Электронный каталог библиотеки // <http://cat.nlrk.kz/> (Дата обращения 12.04.2019).
- 2 Национальная академическая библиотека Республики Казахстан. Электронный каталог // <http://nabr.kz/ecatalogue/> (Дата обращения 12.04.2019).

3 Космос – дорога без конца: Рекомендательный список литературы /Сост. информационно-библиографический отдел. – Краснознаменск: ЦМБ, 2011. – 18 с.

4 Мир вечности, полет времен: библиографический указатель / МУК «Межпоселенческая центральная библиотека Комсомольского района Чувашской Республики; сост. Л.Н. Морозова, Е.Е. Савельева. – Комсомольское, 2011. – 24 с.

5 Сулейменов О. Земля, поклонись человеку. Глиняная книга. – Павлодар: ЭКО, 2011. – 200 с.

6 Поэзия Байконура // Неизвестный Байконур. Сборник воспоминаний ветеранов Байконура / под общ. ред. Б.И. Посысаева. – М.: «Глобус», 2001. – С. 361-375.

7 Кудрявцев, Г.Ф. Мой Байконур / Г.Ф. Кудрявцев // Неизвестный Байконур. Сборник воспоминаний ветеранов Байконура / под общ. ред. Б.И. Посысаева. – М.: «Глобус», 2001. – С. 338-347.

8 Ведерников А. Песня нашего земляка стала гимном российской космонавтики. Статья из газеты: Еженедельник «Аргументы и Факты» № 13. 31.03.2010 // <http://www.vlg.aif.ru/culture/art/67131> (Дата обращения 12.04.2019).

9 Елисеев В. ...И звезды становятся ближе. К 35-летию космодрома Байконур. Музыкально-поэтическая композиция / под ред. В. Рыжикова. [Грампластинка]. – © ВТПО «ФИРМА МЕЛОДИЯ», 1991, Зак. 761. Тираж 25000.

10 Петухов В.Е. Байконур сегодня. Фотокнига / В.Е. Петухов. – Караганда: «РекСлайд», – 198 с.

11 Ли А. Я хочу показать вам Землю // Байконур. Городская еженедельная газета. – 2014. – № 4 (886). С. 7.

12 Живопись. Музейный фонд Государственного музея искусств Республики Казахстан им. А.Кастеева.

13 Живопись. Музейный фонд Государственного бюджетного учреждения «Музей истории космодрома Байконур».

14 Космодром Байконур: 50 космических лет / Под общ. ред. Л.Т. Баранова. – Караганда: «РекСлайд», 2005. – 504 с.

15 Макеты космической техники. Музейный фонд Государственного бюджетного учреждения «Музей истории космодрома Байконур».

УДК 323.2

МРНТИ 11.01.67

Казбекова М.А.¹, Упабеков А.Е.², Нечаева Е.Л.³

¹ депутат Мажлиса Парламента РК

г. Астана, Казахстан

² докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Астана, Казахстан

³ к.полит.н., профессор, зав. кафедрой политологии,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СТРАНАХ ЕАЭС

Аннотация

В современных условиях состояние человеческого капитала становится ключевым условием устойчивого развития каждого государства и решающим фактором его конкурентоспособности. Понимание стратегической роли важности развития человеческих ресурсов для модернизации экономик и повышения уровня жизни населения нашло отражение в программных документах стран-участниц Евразийского экономического союза (ЕАЭС), созданного для проведения скоординированной политики по данному направлению.

В статье рассмотрены основные направления развития человеческого потенциала государств-членов Евразийского экономического союза – Армении, России, Беларуси, Кыргызстана и Казахстана. Анализ эффективного национального опыта реализации государственных программ по поддержке человеческого капитала, способствует выработке совместных подходов, разработке стратегических концептуальных программ в данной области на среднесрочный и долгосрочный период на уровне интеграционного объединения.

Ключевые слова: государственная политика, человеческий капитал, Евразийский экономический союз, социальное развитие, образование, здравоохранение, демографическая политика, «экономика знаний».

М.А. Казбекова¹, А.Е. Унабеков², Нечаева Е.Л.³

¹ ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты

² докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

³ саяси ғылымдарының кандидаты, профессор,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының меңгерушісі

ЕЭО МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУ

Аңдатпа

Қазіргі кезде адами капиталдың жағдайы әрбір мемлекеттің орнықты дамуының негізгі шарты және оның бәсекеге қабілеттілігінің шешуші факторы болып табылады. Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕЭО) қатысушы-елдердің бағдарламалық құжаттарында халықтың өмір сүру деңгейін арттыру көрініс тапты және экономиканы жаңғырту үшін адами ресурстарды дамытуда стратегиялық рөлдің маңыздылығын түсіну.

Экономиканы жаңғырту және халықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін адами ресурстарды дамытудың маңыздылығының стратегиялық рөлін түсіну және осы бағыт бойынша үйлестірілген саясатты жүргізу үшін құрылған Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕЭО) қатысушы елдердің бағдарламалық құжаттарында көрініс тапты.

Мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердің-Ресей, Беларусь, Қырғызстан және Қазақстанның, сондай-ақ Арменияның – ЕЭО бақылаушы мәртебесіне ие елдердің адами әлеуетін дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған.

Адами капиталды қолдау жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды іске асырудың тиімді ұлттық тәжірибесін талдау, бірлескен тәсілдерді әзірлеуге, интеграциялық бірлестік деңгейде орта мерзімді және ұзақ мерзімді кезеңге арналған осы саладағы стратегиялық тұжырымдамалық бағдарламаларды әзірлеуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік саясат, адами капитал, Еуразиялық экономикалық одақ, әлеуметтік даму, білім беру, денсаулық сақтау, демографиялық саясат, "экономикалық білім".

Kazbekova M.A.¹, Upabekov A.E.², Nechaeva E.L.³

¹ Deputy of the Majilis of the Kazakh Parliament

² doctoral student, L. N. Gumilev Eurasian national University.

³ candidate of political science, Professor, head of the Department of political sciences

⁴ of L. N. Gumilev Eurasian national University, Astana, Kazakhstan

THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN COUNTRIES OF THE EEU

Abstract

In modern conditions state of human capital becomes key condition for sustainable development of each state and decisive factor of its competitiveness.

Understanding the strategic role of importance of human resources development for the modernization of economics and improving the living standards of population were reflected in policy documents of member-states of the Eurasian Economic Union (EAEU), created for coordinated policy in this area.

The article deals with the main directions of human potential development of the member-states of the Eurasian Economic Union-Russia, Belorussia, Kyrgyzstan and Kazakhstan, as well as Armenia, countries with observer status in the EAEU.

Analysis of effective national experience in implementation of state programs to support human capital contributes to the development of joint approaches, the development of strategic conceptual programs in this area for the medium and long term at the level of integration.

Key words: state politics, human capital, Eurasian Economic Union, social development, education, health, demographic policy, "economy knowledge".

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) – международное интеграционное экономическое объединение (союз), договор о создании которого был подписан 29 мая 2014 г. и вступил в силу с 1 января 2015 г. Основными целями объединения являются: создание условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня их населения, стремление к

формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза, всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик стран-участниц.

Достижение стоящих перед Союзом целей во много зависит от развития человеческих ресурсов в странах-участницах, использования новых возможностей в рамках Союза в сфере охраны здоровья, развития образования, регулирования вопросов миграции населения. Именно поэтому одним из важных стратегических векторов политики стран ЕАЭС становится развитие человеческого капитала.

В настоящее время у стран ЕАЭС есть солидный потенциал, особенно по части человеческого капитала и природных ресурсов, считает доктор экономических наук, профессор, руководитель исследовательского центра «Альтернатива» Т.Манасерян. По его словам, этот потенциал необходимо тщательно исследовать и эффективно реализовать как в рамках совместных производств, так и крупных мега-проектов [1].

Основным программным документом ЕАЭС является Договор о Евразийском экономическом союзе, вступивший в силу 01.01.2015 г. В Договоре предусмотрены положения об обеспечении свободной трудовой миграции среди стран-участниц. Признание документов об образовании, выданных в государствах ЕАЭС, без проведения установленных законодательством процедур признания документов об образовании, предусмотрено Договором о ЕАЭС (пункт 3 статьи 97) и является одним из важных условий формирования единого рынка трудовых ресурсов в Союзе. В настоящее время применение норм Договора о ЕАЭС в части признания документов об образовании для трудоустройства государств-членов осуществляется в полном объеме без временных ограничений [2].

Вопросы миграции, трудовой деятельности, социального обеспечения, пенсионного обеспечения в странах ЕАЭС, международного обеспечения права трудящихся государств-членов в сфере образования, права трудящихся и членов их семей на получение медицинской помощи подробно освещаются в документе, подготовленном Евразийской экономической комиссией «Трудовая миграция и социальное обеспечение трудящихся в ЕАЭС». Документ носит информационно-правовой характер. По мнению экспертов, изучение и анализ передового международного опыта в данной сфере в конечном итоге способствует созданию условий для эффективного управления миграционными процессами, влияющими на функционирование и развитие наших стран, повышению уровня жизни и благосостояния граждан [3].

Построение «экономики знаний» является глобальным приоритетом совместной стратегии развития стран-участниц Союза. Анализ стратегических концептуальных документов по развитию человеческого капитала стран ЕАЭС показывает, что есть понимание необходимости опережающей модернизации с учетом глобальных посткризисных процессов XXI века: информационное общество, сетевая экономика, экономика знаний, устойчивое развитие.

Цели стратегии модернизации России изложены в Прогнозе долгосрочного социально-экономического развития РФ до 2030 г. в виде трех сценариев (консервативный, инновационный, целевой экономического развития. Один из блоков посвящен созданию условий для развития человеческого потенциала. Работа предполагается в следующих направлениях: демографическая политика и политика народосбережения; развитие здравоохранения, развитие физической культуры и спорта; развитие образования; развитие культуры и СМИ; развитие рынка труда; повышение доступности жилья; развитие социальных институтов и социальная политика; молодежная политика; развитие пенсионной системы; экологическая безопасность экономики и экология человека.

Первоочередной по важности задачей определены меры в области демографической политики и «политики народосбережения». Снижение численности населения в 1990-х - начале 2000-х годов является одним из основных вызовов для долгосрочного развития России. При сохранении негативных тенденций численность населения может снизиться со 142,1 млн. человек в 2007 году до 140 млн. человек в 2020 году [4].

Главная цель государственной демографической политики – это снижение темпов естественной убыли населения, стабилизация численности населения и создание условий для ее роста, а также повышение качества жизни и увеличение ожидаемой продолжительности жизни. Концепцией предусматривается создание условий для повышения к 2025 г. численности населения до 145 млн. человек и средней продолжительности жизни до 75 лет.

Приоритетными направлениями государственной демографической политики определены следующие направления:

1) снижение смертности населения, прежде всего высокой смертности мужчин в трудоспособном возрасте от внешних причин.

2) сохранение и укрепление здоровья населения, увеличение роли профилактики заболеваний и формирование здорового образа жизни.

3) повышение уровня рождаемости (в том числе за счет рождения в семьях второго и последующих детей).

4) управление миграционными процессами в целях снижения дефицита трудовых ресурсов в соответствии с потребностями экономики;

5) обеспечение защиты от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера [4].

В Беларуси Программа социально-экономического развития 2016–2020 гг. представляет собой проект модернизации белорусской экономики по нескольким направлениям. Главная цель развития страны на 2016-2020 годы – повышение качества жизни населения на основе роста конкурентоспособности экономики, привлечения инвестиций и инновационного развития. Для достижения поставленных целей развитие страны будет основываться на следующих приоритетах: инвестиции, занятость, экспорт, информатизация, молодежь. Определяя экономику знаний как динамичную, инновационную, молодежи уделяется особое внимание как будущему страны. Экономический рост требует реализации креативного потенциала молодого поколения, создания условий для вовлечения его в общественно полезную деятельность и самореализации.

Задача государства – создание всех условий для полноценного становления гражданина Республики Беларусь. Прежде всего, это условия для приобретения знаний, соответствующих общественным потребностям, профессиональной подготовки, возможности для вхождения в самостоятельную жизнь и развития предпринимательства. Одним из главных векторов государственной политики останется поддержка одаренной, талантливой, перспективной и обладающей лидерскими качествами молодежи, вовлечение ее в фундаментальные и прикладные исследования.

Основополагающими в молодежной политике станут воспитание приверженности к семейным ценностям и здоровому образу жизни, совершенствование механизмов поддержки молодой семьи. Будет повышена мотивация молодежи к непрерывному росту образовательного уровня и раскрытию творческого и научного потенциала, посредством совершенствования системы профессионального развития и служебного продвижения талантливой и одаренной молодежи, механизмов вовлечения молодежи в инновационную деятельность. Формированию у молодежи уважения к государству и обществу будет способствовать дальнейшее развитие институтов молодежного самоуправления, волонтерского и студотрядовского движений.

Реализация поставленной цели и обозначенных приоритетов развития в 2016-2020 годах позволит повысить ВВП страны на 12-15 процентов за пятилетие, реальные располагаемые денежные доходы граждан – на 9,5-11,6 процента. У каждой белорусской семьи будет возможность построить свой дом или квартиру. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении вырастет до 75,3 года.

На достижение приоритетов Программы направлены государственные и отраслевые программы, Программа деятельности Правительства Республики Беларусь на 2016-2020 годы, утвержденная постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 5 апреля 2016 г. № 274. Для обеспечения выполнения положений Программы Советом Министров Республики Беларусь будет подготовлен соответствующий комплекс мер, а также установлена система мониторинга и ответственности кадров за результат [5].

Значительное внимание уделяется развитию человеческого капитала в Армении. Основными целями Стратегической программы перспективного развития Армении на 2012-25 годы являются увеличение рабочих мест, развитие человеческого капитала, реформирование системы социальной защиты, институциональное усовершенствование системы управления. Кроме того, в настоящее время в Армении идет работа над проектом «Концепция стратегии инновационного развития Армении». Стратегическая цель концепции - превращение Армении в главный инновационный центр Евразийского экономического союза. Концепция разработана Фондом инновационного и промышленного развития Армении в 2013г. и отредактирована в 2016 г.

Для осуществления такого перехода в сторону инновационного и промышленного, высокотехнологического развития требуется значительный подъем всей экономики знаний и повышения доли науки в ВВП с 1 до 5%, образования - с 3 до 10%, здравоохранения - с 4 до 12%, информационных технологий - с 0.5 до 15%, при значительном развитии управленческих технологий, новых строительных технологий, биотехнологий и нанотехнологий, технологий освоения недр и водных ресурсов [6].

В Кыргызстане основным программным документом в области достижения высокого качества человеческого капитала является действующая «Национальная стратегия устойчивого развития

Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы». Глава 4 «Решение социальных проблем» включает в себя задачи в области здравоохранения, образования, социальной политики.

Основные направления государственной социальной политики Кыргызской Республики в 2013-2017 годах сконцентрированы на выполнении государством конституционных положений о социальных гарантиях гражданам страны, реализации задач гуманитарного развития Кыргызстана с учетом современных требований и возможностей государства, а также соблюдении международных обязательств по обеспечению социальных прав граждан. Пристальное внимание уделяется вопросам образования.

Так, в Стратегии отмечается, что качество образования – один из самых надежных индикаторов будущего развития любой нации. Согласно «Обзору экономической эффективности системы образования Кыргызстана», в стране по состоянию на 2011 год насчитывалось 52 вуза, то есть в среднем с учетом филиалов и структурных подразделений около 20 вузов на 1 миллион населения. Это в значительной степени больше, чем во многих развитых странах. Например, в Великобритании, представляющей высокий образец в сфере предоставления качественных образовательных услуг, на 1 млн. населения существует только 2 вуза, в Российской Федерации - 6 вузов, в Казахстане - 10 вузов.

При этом не все высшие учебные заведения Кыргызстана отвечают требованиям предоставления качественного высшего образования. В погоне за прибылью некоторые ВУЗы увеличивают количество контрактных групп, что в итоге приводит к перенасыщению рынка труда невостребованными специалистами. Уровень инфраструктуры самих ВУЗов не позволяет получить качественное высшее образование, отмечается крайне низкий профессиональный уровень преподавательского состава. Наиболее острой проблемой, по мнению экспертов, является масштабная коррупция в системе высшего образования, которая в конечном итоге разрушает и уничтожает национальную основу, лишая государство и народ способности осуществлять преобразования [7].

Развитие человеческого потенциала – это приоритетная задача казахстанской государственной политики, которая последовательно проводится в жизнь. Для обеспечения данной цели принят ряд программных документов, охватывающих все области улучшения качества человеческих ресурсов. В «Стратегии «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» человеческий капитал определен как главная движущая сила глобального развития. Реализация данной стратегии долгосрочного социально-экономического развития должна обеспечить переход экономики страны к инновационному социально-ориентированному типу развития. Главной целью и критерием эффективности методов его достижения должно стать совершенствование потенциала личности. Развитая производительная сила человеческого капитала станет действительным богатством общества и ресурсом для развития государственной службы. [8].

В Послании Президента РК «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» одним из пяти приоритетов развития определено улучшение качества человеческих ресурсов. В настоящее время, в рамках реализации данной задачи, Правительством намечены на ближайшую перспективу следующие мероприятия: в сфере образования будут обновлены учебные программы, обеспечен поэтапный переход на трехязычное образование, обновлены профессиональные стандарты в соответствии с требованиями рынка труда. В сфере здравоохранения будут проведены работы по информатизации системы обязательного социального медицинского страхования и разъяснения этой системы среди населения. В целях повышения пенсионных выплат и единовременных пособий на рождение ребенка, будут приняты законодательные акты по вопросам социального обеспечения. Также будет пересмотрена структура величины прожиточного минимума.

Государственная программа «Денсаулық» на 2016-2019 годы призвана также стать важным фактором совершенствования национальной системы здравоохранения и улучшения медико-демографических показателей. Главой государства поставлена задача - выйти по основным параметрам здравоохранения на уровень стран Организации экономического сотрудничества и развития. Это предполагает необходимость построения новой, долгосрочной модели отрасли, основанной на лучших образцах отечественного и международного опыта. Она должна обеспечивать доступность и качество медицинских услуг, усиление профилактики заболеваний, ведение населением здорового образа жизни.

Работа в области человеческого капитала отражена в Плане нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева», программного документа, принятого в 2015 году. Шаги 76-84 предусматривают меры социальной модернизации, среди которых обозначены переход на 12-летнее образование, обеспечение трехязычности образования, налаживание сотрудничества с зарубежными университетами, разработка системы грантов для получе-

ния бесплатного профессионально-технического образования, создание Объединенная комиссия по качеству медицинских услуг, реализация пилотных проектов адресной социальной помощи «Өрлеу».

Таким образом, на сегодняшний день в Казахстане существует ряд программно-концептуальных документов для обеспечения устойчивого развития казахстанского общества и повышению качества человеческого капитала. Наряду с акцентированием внимания на обеспечении потребностей экономики страны образованными и здоровыми трудовыми ресурсами в стране должно быть сформировано стабильное и безопасное развитие социальной среды, адаптированное в условиях ЕАЭС.

Список использованных источников:

1. У стран ЕАЭС есть солидный потенциал по части человеческого капитала и природных ресурсов – URL: <http://www.ritimeurasia.org/news--2015-12-28-ekspert-u-stran-eaes-est-solidnyj-potencial-po-chastichelovecheskogo-kapitala-i-prirodnih-resursov-21174>
2. ЕАЭС. Образование без ограничений – URL: <http://standard.kz/?p=1826>
3. Алиев С.Б. Трудовая миграция и социальное обеспечение трудящихся в Евразийском экономическом союзе – URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/spreads.pdf>
4. Распоряжение Правительства РФ от 17.11.2008 N 1662-р (ред. от 08.08.2009) «О Концепции долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года» - URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82134/
5. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016-2020гг. - URL: http://www.government.by/upload/docs/program_ek2016-2020.pdf
6. Проект Концепции стратегии инновационного развития Армении — URL: <http://www.iidf.am/docs/concept-innov-armenia.pdf>
7. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы - URL: http://www.president.kg/ru/news/ukazy/1466_tekst_natsionalnoy_strategii_ustoychivogo_razvitiya_kyrgyzskoy_respubliki_na_period_2013-2017_godyi/
8. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» - URL: <http://akorda.kz>

УДК 94 (540)
ГРНТИ 03.91

М.Х. Асырбеков¹, А.А. Такижбаев², Г.Т. Такижбаева³, Н.З. Такижбаева⁴

¹учитель истории 1-й категории, КГУ ОШ №70, г. Алматы, Казахстан

²переводчик TAMOS EDUCATION г. Алматы, Казахстан

³учитель английского языка, TAMOS EDUCATION г. Алматы, Казахстан

⁴канд.ист.наук, доцент, г. Алматы, Казахстан

ЖЕНЩИНЫ СОВРЕМЕННОЙ ИНДИИ: ПРАВА И ГЕНДЕРНОЕ НЕРАВЕНСТВО

Аннотация

Указывается роль современной Индии как активного члена Организации Объединённых Наций. Продемонстрирована её приверженность делу поощрения и защиты прав человека, что нашло отражение в Конституции Республики Индия. Кратко даётся демографическая характеристика страны. Рассмотрен рейтинг Индии по индексу человеческого развития (ИЧР). На основе статистических данных обращается внимание на ИЧР у женщин, индекс гендерного развития (ИГР) и индекс гендерного неравенства (ИГН). Приводятся информация, что по результатам недавнего опроса, проведенного фондом Thomson Reuters, Индия заняла первую строчку в списке самых опасных для женщин стран мира, потеснив Афганистан, Сирию и Саудовскую Аравию. Приводятся факты поддержки активной роли женщин Индии в общественной жизни страны, в том числе в политической борьбе. Рассмотрены данные, которые говорят о многомерной бедности и состоянии здоровья населения. Представлены достижения в области образования, труда и занятости. Приводится мнение женщин и мужчин о безопасности в стране. Показан гендерный разрыв в области возможностей и альтернатив выбора на протяжении жизни. Обращается внимание на расширение прав и возможностей индийских женщин на современном этапе развития.

Ключевые слова: Индия, женщины, права человека, гендерное развитие, гендерное неравенство

М.Х. Асырбеков¹, А.А. Такижбаев², Г.Т. Такижбаева³, Н.З. Такижбаева⁴,
¹1-санатты тарих пәнінің мұғалімі, ММО ОМ №70, Алматы қ., Қазақстан
²аудармашы, Тамос лингвистикалық мектебі, Алматы қ., Қазақстан
³ағылшын тілі мұғалімі, Тамос лингвистикалық мектебі, Алматы қ., Қазақстан
⁴т.ғ.қ., доцент, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮНДІ ӘЙЕЛДЕРІ: ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢСІЗДІК

Аңдатпа

Үндістанның – Біріккен Ұлттар Ұйымының белсенді мүшесі ретіндегі заманауи рөлі көрсетілді. Үндістанның адам құқықтарын көтермелеу және қорғау ісіне бейімділігі көрсетілді, бұлар Үндістан Республикасының Конституциясында көрініс тапқан. Елдің демографиялық жағдайының қысқаша сипаттамасы берілді. Үндістанның адам дамуының индексі (АДИ) бойынша рейтингі қарастырылды. Статистикалық деректер негізінде әйелдердегі АДИ, гендерлік даму индексіне (ГДИ) және гендерлік теңсіздік индексіне (ГТИ) назар аударылды. Thomson Reuters қоры жүргізген жуырдағы сауалнаманың нәтижесі бойынша, Үндістан Ауғанстанды, Сирияны және Сауд Арабиясын ығыстырып, әлем әйелдері үшін ең қауіпті елдердің тізімінде бірінші орынға ие болғандығы туралы ақпарат келтірілді. Үндістан әйелдерінің елдің қоғамдық өміріндегі, соның ішінде саяси күрестегі белсенділігін қолдаудың рөлі туралы дәлелдер келтірілді. Көп өлшемді кедейлік пен халықтың денсаулық жағдайы туралы айтылған деректер қарастырылды. Білім беру, еңбек және жұмыспен қамту саласындағы жетістіктері көрсетілді. Әйелдер мен ерлердің елдегі қауіпсіздік туралы пікірлері келтірілді. Мүмкіндіктері мен өмір бойындағы таңдау баламалары саласындағы гендерлік алшақтық ашып көрсетілді. Үнді әйелдерінің қазіргі даму кезеңіндегі құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге назар аударылды.

Түйін сөздер: Үндістан, әйелдер, адам құқығы, гендерлік даму, гендерлік теңсіздік.

М.Х. Assyrbekov¹, А.А. Takizhbayev², G.T. Takizhbayeva³, N.Z. Takizhbayeva⁴,
¹Almaty, Kazakhstan 2 history teacher of the 1st category, MGA PS № 70, Almaty, Kazakhstan translator²,
Almaty, Kazakhstan
³The translatorin Tamos Education Linguistic School Almaty, Kazakhstan
³The English teacher in Tamos Education Linguistic School Almaty, Kazakhstan
⁴Candidate of Science, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan

THE WOMEN OF MODERN INDIA. THEIR RIGHTS AND GENDER INEQUALITY

Abstract

It indicates the role of modern India as an active member of the United Nations. The commitment to the promotion and protection of human rights has been demonstrated by her, and reflected in the Constitution of the Republic of India. The demographic characteristics of the country are briefly given. India's rating of human development index (HDI) is considered. Based on statistical data, attention is paid to the HDI of women, the gender development index (GPI) and the gender inequality index (GII). According to a recent survey conducted by the Thomson Reuters Foundation, India ranked first for women in the list of the most dangerous countries in the world, surpassing Afghanistan, Syria and Saudi Arabia. There are facts of supporting the active role of Indian women in the social life of the country, including the political struggles. The considered data that talk about multidimensional poverty and the state of health of the population. The achievements presented in the field of education, labor and employment. The given opinions of women and men about security in the country. There is a gender gap shown in lifelong opportunities and choices. There is an attention to the empowerment of Indian women at the present stage of development.

Keywords: India, women, human rights, gender development, gender inequality

Индия, активный член Организации Объединённых Наций, является членом-учредителем этой авторитетной международной организации мира в 1945 г. На момент подписания Устава ООН, основополагающим принципом которого является равноправие мужчин и женщин, Индия была частью Британской империи. В результате движения за независимость Индия стала независимой 15 августа 1947 г. 26 января 1950 г., с момента вступления Конституции в силу, она была провозглашена республикой. Согласно Конституции Республика Индия (Republic of India /Bharatiya Ganarajya) Индия является

суверенной социалистической светской демократической республикой с федеративным устройством и парламентской формой правления (характеристики «социалистическое и светское» были внесены в 1976 году с принятием 42-й поправки к конституции) [1].

Уже с момента создания ООН и до сего дня Индия принимает активное участие в её работе, в том числе в формировании такого основополагающего документа, как Всеобщая декларация прав человека (ВДПЧ), прокладывая тем самым путь не только на международном уровне, но и у себя на родине. Одним из таких представителей женщин из восточных стран была Ханса Мета из Индии. Как делегат Комиссии ООН по правам человека (1947-1948 гг.) она была непреклонным борцом за права женщин в Индии и за границей. Широко признается её заслуга в том, что она внесла значительное изменение в формулировку статьи 1 ВДПЧ, заменив *men* («люди»), слово, которое могло также значить «мужчины», на нейтральное *human beings* («люди»). Вот как оценивает её деятельность политический аналитик Прия Равичандрани из Бангалора, чей проект «15 для Республики» исследует и критически оценивает жизнь и работу женщин, которые способствовали основанию государства Индия: «Я бы сказала, что её сохраняющимся наследием является её приверженность идее, что равенство полов является непреложным фактом. Каждое её действие основывалось на этом убеждении. Оно проходит красной нитью через всю её работу в ООН, в Индии в сфере образования, в качестве законодательного советника, доверенного лица, а также первой леди штата Гуджарат» [2].

Индия ратифицировала ключевые конвенции об основных правах человека, такие, как: Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации, 1965 (ратифицировала в 1968 г.), Международный пакт о гражданских и политических правах, 1966 (1979), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, 1966 (1979), Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, 1979 (1993), Конвенция о правах ребенка, 1989 (1992), Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся участия детей в вооружённых конфликтах, 2000 (2005), Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии, 2000 (2005), Конвенция о правах инвалидов, 2006 (2007) [3]. Кроме того, Индия была в числе первых, кто признал равные права транссексуалов. Также предусмотрена защита прав и интересов меньшинств. На обеспечение такой защиты направлены различные положения Конституции страны. В частности, статья 16 запрещает дискриминацию по признаку расы, религии, кастовой принадлежности, языка и т.д. при приеме на государственную службу. Статья 25 гарантирует каждому человеку свободу вероисповедания [4].

Конституция Индии также гарантирует равенство прав и возможностей и равные избирательные права всем взрослым гражданам страны. В преамбуле Конституции Индии закреплено обязательство обеспечить всем гражданам страны справедливость — социальную, экономическую и политическую; свободу мысли, выражения мнений, убеждений, вероисповедания и культов; равенство положения и возможностей; а также обязательство содействовать распространению среди всех братства, обеспечивающего достоинство личности и единство и целостность Нации. Неся ответственность за защиту и поощрение прав женщин, понимая, что гендерное равенство всегда было и остаётся ядром прав человека и ценностей ООН, Республика Индия в своей Конституции записала права женщин своего государства, которое ныне занимает второе место по численности населения и седьмой по территории [5].

Индия расположена в Южной Азии. Её площадь составляет 3,3 млн. кв.км. В административном отношении она состоит из 29 штатов и 7 территорий (в том числе 6 союзных территорий и одного Национального столичного округа Дели). На её территории проживает 17,9% населения всей Земли, тогда как по площади на эту страну приходится не больше 2% территории планеты. Численность населения страны на начало марта 2019 г. составило 1 373 млн. чел., из них мужчины 51,6%, а женщины – 48,4% [6]. По текущим данным, на 1 июля 2017 г. в городах проживало 33,5 процента [7]. В демографическом плане Индия продолжает оставаться молодым государством: более 60 процентов её населения моложе 35 лет. А вот средняя продолжительность жизни в Индии (по данным переписи населения 2011 г.) всего 55 лет [8]. При этом плотность населения такова, что на квадратный километр приходится 416,8 человека. Религиозная структура представлена так: приверженцы индуизма – 79,5 %, ислама – 14,4 %, христианства – 2,5 %, другие – 2,3%, буддизма – 0,8%, народные верования – 0,5% [9].

В рейтинге по индексу человеческого развития (ИЧР), разработанному ПРООН (Программа развития ООН), Индия занимает 129 место и относится к странам со средним уровнем человеческого развития. Человеческое развитие – это обеспечение свобод человека и формирование человеческого потенциала для всех, а не для немногих и даже не для большинства. Индекс человеческого развития (ИЧР) представляет

собой составной показатель, фокусирующийся на трех основных измерениях человеческого развития: здоровье и долголетие, знания и достойный уровень жизни.

Специалисты выделяют еще ИЧР, скорректированный с учетом неравенства (ИЧРН). ИЧРН выходит за рамки средних достижений страны в области долгожительства, образования и дохода, чтобы показать, как эти достижения распределяются между населением страны. Значение ИЧРН можно интерпретировать как уровень человеческого развития с учетом неравенства. Относительная разница между ИЧР и ИЧРН отражает обусловленный неравенством ущерб в распределении ИЧР внутри страны. В Индии разница в рейтингах по ИЧРН и ИЧР в 2017 г. составила минус 1 (-1). Отрицательное значение свидетельствует о том, что с учетом неравенства рейтинг страны в распределении ИЧР снижается. Обращает на себя внимание тот факт, что ИЧР у женщин в среднем на 6% меньше, чем у мужчин. В Индии эти показатели в 2017 г. выглядят так: 0,575 – у женщин, 0,683 – у мужчин. По индексу гендерного развития (ИГР, отношение женского и мужского значения ИЧР). Индия относится к группе стран с низким равенством в достижениях по ИГР между мужчинами и женщинами (абсолютное отклонение от гендерного равенства – более 10%). Сегодня Мировым сообществом признано, что одним из самых значительных барьеров на пути человеческого развития остается гендерное неравенство. Это составной показатель, измеряющий неравенство достижений между женщинами и мужчинами по трем измерениям: репродуктивному здоровью, расширению прав и возможностей и рынку труда). Индекс гендерного неравенства (ИГН) показывает степень расширения прав и возможностей женщин, в Индии он составляет 0,524% [10].

Как известно, женщинам Индии традиционно отводилась подчиненная роль в обществе, что проявляется и сегодня во всех сферах: образовании, культуре, экономике, религии. По результатам недавнего опроса, проведенного фондом Thomson Reuters, Индия заняла первую строчку в списке самых опасных для женщин стран мира, потеснив Афганистан, Сирию и Саудовскую Аравию. Исследование показало, что каждый час против представительниц прекрасного пола в Индии совершаются около 40 преступлений. Многим это трудно осмыслить, ведь ни в одной другой стране Южной Азии (да и Азии в целом) женщины не играют столь видную роль в политической и общественной жизни [11]. Хотя, конечно, доля мест, занимаемых женщинами в национальном парламенте, не столь значительна по сравнению с показателями в мире в целом – 11,6% и 23,5% соответственно [12]. Надо заметить, что в последнее время женщины стали активнее заниматься политикой, о чём свидетельствует рост численности женщин-избирателей. В частности, по данным на конец февраля 2019 г., в штате Тамил-Над (Южная Индия) имеется 5,91 млрд избирателей в соответствии с окончательными пересмотренными списками избирателей. Из них 2,98 млрд женщины и 2,92 млрд мужчины. В штате также зафиксировано 5472 транссексуалов. На каждые 1000 избирателей-мужчин приходится 1020 женщин. За 5 лет в штате Тамил-Над общая численность избирателей-женщин выросла на 11%, избирателей-мужчин - на 8,5% [13].

Активная роль женщин в общественной жизни Индии находит отражение в политической борьбе, развернувшейся накануне всеобщих парламентских выборов, которые пройдут в Индии в апреле-мае 2019 г. Например, «Индийский национальный конгресс» (ИНК) в случае победы на выборах планирует сделать своим основным приоритетом принятие закона о резервировании трети мест в парламенте и законодательных собраниях штатов за женщинами из зарегистрированных каст и племен. Кстати, ИНК пытается обеспечить принятие данного законопроекта ещё с 2008 г. и активно поощряет вовлечение женщин в политическую деятельность на всех уровнях партийной иерархии [14].

В январе 2019 г. индийские власти внесли поправки в конституцию, чтобы зарезервировать 10% государственных должностей для трудоустройства малоимущих. Однако там оговаривается, что на государственные должности не примут лиц, принадлежащих к обездоленным низшим кастам Индии, т.к. для них предусмотрены другие программы помощи. Это все равно, как считают специалисты, если бы правительство США зарезервировало 10% государственных должностей для всех, кроме афроамериканцев. Правительственные должности могут гарантировать постоянную занятость и достойную заработную плату, поэтому они пользуются популярностью среди населения. К малоимущим в Индии относят домашние хозяйства, которые владеют очень маленьким земельным наделом или годовой доход которых составляет менее 800 тыс. рупий (примерно \$11 тыс. 200). По мнению социологов, под определение малоимущих подпадает около 95% населения Индии. За необходимой информацией экономисты обычно обращались к официальным данным министерства труда Индии, которое регулярно публиковало статистические данные до 2016 года, после чего внезапно приняло решение отказаться от этой практики. Теперь аналитикам приходится полагаться на другие источники, косвенные данные и частные исследования. В частности, авторитетом пользуется Центр по мониторингу индийской экономики (The Center for Monitoring the Indian Economy). Представители этой компании считают, что уровень безработицы в Индии в декабре 2018 года

достиг 7,38%. Согласно крупному исследованию, проведенному в 2018 г. центром устойчивой занятости при Университете Азима Премджи, уровень безработицы среди молодежи в Индии достиг 16%. На долю женщин приходится всего 16% рабочих мест в сфере услуг. В 2011 году женщины занимали всего 13% высших управляющих должностей, а к 2015 году этот показатель снизился до 7% [15].

В целом, как признают некоторые политики, для современной Индии характерен кризис, связанный с занятостью населения. Лидер партии ИНК, внук Индиры Ганди, Рахул Ганди говорит: «В нашей стране проживает более 1,2 млрд человек, однако наше правительство создает только 450 рабочих мест в день. За это же время Китай создает 50 000 рабочих мест. Это цифры министерства финансов» [16].

В целом, среди трудоспособного населения (в возрасте 15 лет и старше) женщины представлены незначительно, о чём свидетельствует коэффициент экономической активности, т.е. доля трудоспособного населения страны, задействованного на рынке труда посредством работы или ее активного поиска, выраженная в процентах от численности всего трудоспособного населения: в 2017 г. у женщин он равнялся 27,2%, у мужчин 78,8% [17].

Удельный вес женщин, занятых по найму в несельскохозяйственном секторе, который включает в себя промышленность и сферу услуг, составляет 18,6% от всех занятых в несельскохозяйственных отраслях. Большая часть женщин, как известно, заняты неоплачиваемым домашним трудом и работой по уходу, однако статистических данных по этому показателю нет. Зато есть данные по безработице. В общей безработице обычно рассматривается рабочая сила в возрасте 15 лет и старше, которая не трудится по найму за вознаграждение и не является самозанятой, но доступна для работы и активно предпринимает шаги по устройству на оплачиваемую работу по найму или в секторе самозанятости. По этому показателю отношение процентной доли женской рабочей силы к процентной доле мужской рабочей силы составляет 1,27%. Также имеет место и безработица среди молодежи, т.е. рабочей силы в возрасте 15-24 лет, которая не трудится по найму за вознаграждение и не является самозанятой, но доступна для работы и активно предпринимает шаги по устройству на оплачиваемую работу по найму или в секторе самозанятости. Здесь отношение процентной доли женской рабочей силы к процентной доле мужской рабочей силы составляет 1,02%. Оценочный валовой национальный доход (ВНД) на душу населения, определенный на основе отношения заработной платы женщин к заработной плате мужчин, долей женского и мужского экономически активного населения и ВНД, в 2017 г. составлял в долл. США у женщин 2722, у мужчин – 9727. При этом удельный вес населения, работающего по найму, которое живет менее чем на 3,10 долл. США (по паритету покупательной способности) в день, в процентах к общей численности занятого населения в возрасте 15 лет и старше составил 42,9% [18]. В стране есть и миллиардеры: в 2018 г. их было 101 человек. По прогнозам международной консалтинговой компании Knight Frank, в Индии количество ультрахайнетов (людей с состоянием не менее \$30 млн) в ближайшие пять лет возрастет на 39% [19].

Нельзя не признать, что существует связь между уровнем экономического развития и гендерным равенством. Как посчитали эксперты Всемирного банка, в экономической сфере женщины имеют только три четверти прав, аналогичных мужским. Согласно последним данным, уровень гендерного равенства в Индии составляет 71,25 из 100 баллов. Это выше, чем в Южной Азии (58,36), но ниже, чем в мире (74,71) [20].

Очень важным показателем развитости страны является удельный вес населения в пенсионном возрасте, получающего пенсию по старости, который является индикатором социальной защищенности, связанной с занятостью. Так вот, пенсии в Индии выплачиваются только государственным служащим. По последним данным, общее количество получающих пенсию по старости составляет 24,1% от общей численности лиц пенсионного возраста (статистической информации в разрезе пола нет) [21]. Признавая первоочередность борьбы с бедностью и необходимость общего повышения уровня жизни населения, в 2019 г. в Индии запустили новую программу пенсионного обеспечения работников неорганизованного сектора экономики. В данную категорию входят сотрудники всех не инкорпорированных частных предприятий в собственности физических лиц и домохозяйств, штат которых не превышает десять человек. Теперь лица старше 60 лет будут получать 42 доллара США ежемесячно. Это первый случай за всю историю независимости Индии, когда работники неорганизованного сектора получают пенсионное обеспечение [22]. Всё это касается взрослых.

Однако сегодня в Индии сохраняется и детский труд, с которым правительство активное борется. В 2016 г. правительство ввело в действие принятые в том же году поправки к Закону о детском труде (запрет и регулирование), предусматривающие, в частности, полный запрет на работу детей моложе 14 лет и запрет на работу подростков в возрасте 14-18 лет на опасных работах. Эти поправки позволили привести законодательство страны в соответствие с Конвенцией МОТ 1973 года о минимальном возрасте для приема на работу (Конвенция № 138) и Конвенцией [23]. Такие подходы способствуют защите прав

детей. Например, в результате проведения пятой фазы операции «Улыбка», которая началась в январе 2019 года в индийском штате Телангана, были спасены от подневольного труда 2119 детей. Среди них было 466 несовершеннолетних девочек. 1303 ребенка, включая 274 девочки, были доставлены к своим родителям. Остальные временно были отправлены в специальные приюты. В ходе операции было задействовано 530 полицейских, которые искали детей на железнодорожных станциях, в религиозных местах и в местах транспортных развязок [24].

Как известно, самым главным для индийцев является семья. Именно семейные ценности спланируют общество, поддерживают бедных граждан и являются предметом гордости зажиточных людей. Бракам в Индии уделяют большое внимание, они до сих пор заключаются по воле родителей. Пары нередко подбираются по Интернету. В поисковом запросе учитывается всё: каста, религия, материальное положение, статус в обществе, желаемая дата рождения и дата свадьбы. Инициаторами брака обычно выступают родители невесты, которые к тому же несут все расходы, связанные со свадьбой. О низкой значимости женщины в современном обществе свидетельствует сохранившаяся традиция семье невесты платить семье жениха (даури). Платить можно деньгами, а также «подарками». К ним относятся недвижимость, машины, украшения, дорогие бытовые приборы. Официально даури запретили в 1961 г., но в силу того, что отследить выплату приданого трудно, эта практика существует до сих пор: родители невесты продолжают его платить, родители жениха продолжают его принимать. Приданое не платится только в том случае, если браки заключаются по инициативе молодых, то есть по любви. Размер приданого зависит от социального статуса жениха, уровня его образования, профессии, заработка и также, как ни странно, внешних данных. Среднее приданое составляет порядка десяти тысяч долларов США, если жених престижный, то размер приданого может вырасти до двадцати пяти тысяч долларов и более. Невеста, за которой не могут дать большое приданое, вынуждена довольствоваться женихом более низкого статуса, имеющего малооплачиваемую профессию, или происходящего из низкой касты. Деньги на приданое детям родители откладывают всю жизнь. Средняя зарплата в Индии составляет порядка 100 долларов в месяц, на 80 долларов обычно семья живет, а 20 откладывают в банк. При этом, доля населения, работающего по найму, которое живет менее чем на 3,10 долл. США (по паритету покупательной способности) в день, в процентах к общей численности занятого населения в возрасте 15 лет и старше в 2017 г. составило 42,9%. Сегодня, на март 2019 г. 60% всего населения страны живут на 3 доллара в день [25].

Особо следует сказать о детских, ранних и принудительных браках (ДРПБ). В 47% всех браков в Индии невеста является ребенком. Наибольшее число детских браков в абсолютных значениях происходит в связи с численностью её населения [26]. Согласно определению ООН, детский или ранний брак – это любой брак, в котором, по крайней мере, одной из сторон менее 18 лет. Принудительные браки – это браки, в которых одна и/или обе стороны не выражали лично полное и свободное согласие на вступление в такой союз. Детский брак считается формой принудительного брака при условии, что одна и/или обе стороны не выражали полного, свободного и осознанного согласия. И хотя термин «детский брак» относится к несовершеннолетним обоим полам, чаще всего от него страдают девочки. Это своего рода синоним рабства и является нарушением прав человека. Детский брак все шире признается как нарушение прав девочек по следующим причинам: препятствует эффективному завершению их образования; лишает каких-либо возможностей для приобретения профессиональных и жизненных навыков; подвергает их риску слишком ранней беременности, родов и материнства до того, как они станут готовы к этому с физической и психологической точки зрения; повышает риск сексуального насилия со стороны интимного партнера и ВИЧ-инфицирования [27].

Согласно последним статистическим данным, в Индии браки с несовершеннолетними, т.е. процент женщин в возрасте 20-24 лет, которые вступили в брак или приобрели постоянного полового партнера в возрасте до 18 лет составили 28,7%. Рождаемость среди подростков (число рождений у женщин в возрасте 15-19 лет в пересчете на 1 тыс. женщин этого возраста) составила 23,1. В докладе «Материнство в детстве», представленном в 2013 г. Фондом ООН в области народонаселения (ЮНФПА) особо отмечалось, что в любом регионе мира бедные и плохо образованные девочки, проживающие в сельской местности, подвергаются большему риску забеременеть, чем их более состоятельные и образованные городские сверстницы. К тому же риск забеременеть выше у девочек из этнических меньшинств или маргинализированных групп. Они лишены права выбора и имеют ограниченный доступ к услугам в сфере охраны сексуального и репродуктивного здоровья или вовсе лишены таких услуг. Кстати, распространенность противозачаточных средств (любой метод) в Индии очень низкая. Подтверждением этому служит удельный вес женщин репродуктивного возраста (15-49 лет) – замужних или имеющих постоянного полового партнера, – которые пользуются каким-либо методом контрацепции: всего 53,5%.

При этом на долю родов, принятых квалифицированным медперсоналом, приходилось 85,7%. В данном случае под квалифицированным медицинским персоналом понимаются обученные проведению жизнеспасательной скорой акушерской помощи, включая необходимое руководство, уход и консультирование женщин во время беременности, родов и в послеродовой период, самостоятельное принятие родов и заботу о новорожденных. К ним относятся в основном врачи, медсестры и акушерки. Сюда не входят традиционные акушерки-повитухи, даже прошедшие краткосрочный курс обучения. Надо иметь в виду, что в Индии очень высока материнская смертность: в частности, в 2015 г. на 100 тыс. живорождений приходилось 174 случаев смерти по причинам, связанным с беременностью (для сравнения: в Казахстане – 12, в Норвегии – 5). Кроме того, сегодня, в условиях трангуманизации общества, отрицания любых запретов, обычный человек для многих становится биоматериалом. Ни для кого не секрет, что сейчас женщины нередко превращаются в суррогатных матерей – в тот же биологический объект. Так, в Индии создан целый институт, который содержит женщин, рожающих для богатых людей из всех стран мира. Государство получает за это огромные деньги в бюджет. Очень высокой остается неудовлетворенная потребность в планировании семьи: на их долю в 2017 г. приходилось 12,9% женщин репродуктивного возраста (15–49 лет), способных к оплодотворению, – замужних или имеющих постоянного полового партнера. Кстати, в Индии предусмотрено обязательное предоставление оплачиваемого отпуска по беременности и родам. 182 дня – таково число дней оплаченного времени отсутствия на работе, которыми работница имеет право воспользоваться с целью ухода за новорожденным ребенком (для сравнения: в Казахстане – 126) [28].

Также обращает на себя внимание гендерный уклон и предвзятость. Статистические материалы переписи населения и текущего учёта населения свидетельствуют о вторичном соотношении численностей полов. По последним данным, отношение числа рождений мальчиков к числу рождений девочек составил 1,11 – демонстрируя тем самым гендерный уклон. Это, отражаясь на воспроизводстве населения, говорит о возможности возникновения в будущем социально-экономических проблем и может свидетельствовать о гендерной предвзятости [29].

Девочкам уже с рождения приходилось ощущать весь груз существования. Дочь воспринималась (и до сих пор воспринимается) как обуза для родителей, ведь они должны её вовремя выдать замуж с приданым. Она уходит из родительской семьи. Поэтому сын более желанен, чем дочь. Избавление от новорожденной девочки не осуждалось, а, наоборот, считалось правильным. Это традиционно. Ещё в древних религиозных текстах указывалось на три способа избавления от дочери. Первый – это дана, «передача» дочери с приданым в семью жениха. Второй – викрая, когда дочь можно продать (получить выкуп за невесту). Третий – атисарга, допускающий иные способы отказа от дочери. В одних районах Индии для этого использовали институт девадаси (служительниц бога) – религиозных танцовщиц и служанок в индуистских храмах, которые нередко были и храмовыми проститутками. Как факт признаётся, что в Индии девочек рождается и выживает меньше, чем мальчиков, поскольку в стране до сих пор распространено убийство новорожденных девочек (фемидид, или женский инфантицид) из-за того, что родители предпочитают иметь сыновей. Для борьбы с этим явлением правительство запретило больницам сообщать родителям пол еще нерожденных детей. В связи с истреблением девочек в младенчестве, в Индии женщин на 10% меньше, чем мужчин. Например, в районе Бхутта наблюдается наиболее неравноценное соотношение мальчиков и девочек – 750 девочек на 1000 мальчиков. По подсчётам индийских демографов, количество женихов, не имеющих шанса найти невесту, около 100 миллионов. В некоторых штатах сложилась такая ситуация, что из-за нехватки женского пола многие молодые люди не могут найти себе подходящую жену. Если беднякам так и приходится оставаться неженатыми, то обеспеченным молодым людям только и остается что прибегать к законам и рынка и платить посреднику, который ездит по всей стране с целью отыскать невесту. В результате за последние несколько лет бизнес продажи невест расширился. Например, в Пенджаб многие невесты привозятся из других регионов, таких как Западный Бенгал или Бихар, или даже из соседних стран, таких как Бангладеш или Непал. Этих девушек выкупают у бедных семей и продают холостякам, цена варьируется в зависимости от красоты девушки и происхождения – девушки с белой кожей ценятся выше. По статистике еще в течение 10 лет примерно 30 миллионов молодых мужчин не смогут жениться [30].

И всё же, и дочкам бывают рады. В конце 2018 г. в Индии, как сообщило британское издание Daily Mail произошёл редчайший случай: женщина во второй раз стала мамой в возрасте 65 лет, родив здорового ребенка. Отец ребенка, которому исполнилось 80 лет, поблагодарил жену за дочку, но сокрушался, что ему потребуются дополнительные средства, чтобы содержать ребенка. Кстати, у пары уже есть сын – ему исполнилось восемь лет [31].

Как и во всех странах мира, в Индии бывают и разводы. Возможность всем индийцам разводиться по взаимному согласию на законодательном уровне оформилась не сразу, а лишь с конца 70-х гг. XX в. Надо иметь в виду, что при осуществлении разводов нередко проявляются религиозные отличия супругов. Но индийское государство всегда придерживалось политики невмешательства в религиозную жизнь общин. Отсюда понятно, почему никак не удается осуществить конституционное требование общегражданского кодекса. Следует иметь в виду, что индийская общественность общегражданский кодекс по вопросам семейно-брачных отношений, наследования, развода, алиментирования и т.п. редактировала неоднократно. Например, в 1986 г. был принят и получил название «Закон о защите прав мусульманок (на развод)». Этот закон полностью исключил из поля действия Уголовно-процессуального кодекса разведенных мусульманок и передал решение их судеб в ведение мусульманского частного права. Мусульманки лишались возможности обращаться в гражданский суд. Это приводило их к дискриминации по сравнению со всеми остальными индианками. Всеиндийская демократическая ассоциация женщин (ВДАЖ) неоднократно подчеркивает, что для женщин важна не униформность законов, а женское равенство, закрепленное в них. ВДАЖ настаивает на том, чтобы сначала в самой мусульманской общине были проведены реформы с учетом интересов мусульманок, и лишь потом можно было ставить вопрос об общегражданском кодексе по вопросам семейно-брачных отношений. Надо заметить, что о реформе шариатского законодательства в последние годы все громче говорят в самой исламской общине. Но после прихода к власти националистов из «Бхаратия Джаната парти» борьба за шариат превратилась в вопрос сохранения самобытности мусульманского сообщества Индии как такового. Индийские националисты настаивают на том, что стране нужен единый гражданский кодекс, что это «требование времени», необходимое для «сохранения национальной целостности». Сторонники единого гражданского кодекса заявляют, что частное право разных религиозных общин способствует сохранению дискриминации по признаку касты, пола и верований, а также развитию религиозной обособленности, что противоречит духу секуляризма и препятствует формированию единой национальной идентичности. И сегодня в Индии в каждой религиозной общине сохраняется собственный гражданский кодекс. Это влечёт за собой дискриминацию почти трёх миллионов атеистов, проживающих в стране, чьи интересы индийские законы не учитывают в принципе – во всех случаях гражданского делопроизводства им приходится примыкать к одной из трех крупных общин [32].

При проведении последней переписи населения Индии (2011 г.) впервые было предложено включить в программу вопросы определения своего статуса с целью получения данных о разводах в стране: никогда не был (а) замужем, разделены, разведены, овдовел (а), женат (замужем). Итоги переписи показали следующую статистику: а) 1,36 млн человек в Индии разведены. Это эквивалентно 0,24% от населения, находящегося в браке и 0,11% от общей численности населения; б) число людей, разделенных почти в три раза больше числа разведённых – 0,61% от населения, находящегося в браке и 0,29% от общей численности населения; в) разведенных женщин больше, чем мужчин. Отсюда демографы делают вывод: 1) всё больше людей просто расходятся (в статистике их называют разделёнными, т.е. людьми, официально находящимися в браке, но живущими раздельно друг от друга). Это связано с традиционным предубеждением против разводов в стране, плюс медленное, а в некоторых случаях бесконечное судопроизводство, связанное с разводом, отбивает у людей всякую охоту оформить развод официально; 2) разведённых женщин в стране больше потому, что им сложнее найти партнёра для брака после развода. Мужчина после развода по статистике женится снова, тогда как женщине это сделать не так легко, в силу всё тех же традиционных взглядов на женщину, или даже скорее отголосков патриархата и предубеждения против разведённых женщин; 3) это большие различия в количестве разводов между штатами. Здесь специалисты объясняют ситуацию следующим образом – сельское население, в силу консервативности нравов, разводятся меньше, чем городское. Плюс в северо-восточных штатах традиционные племенные законы позволяют неофициальные отношения, да и женщины пользуются более высоким статусом и возможностью быть независимыми, что даёт рост числу разводов [33].

Сегодня, когда Индия стремится полнее осуществлять ту светскость и демократию, о которой заявлено в её Конституции, государство немало делает для объединения всех людей в единую нацию, тем более в условиях отсутствия единого гражданского кодекса. В частности, теперь при разводе личное присутствие не обязательно [34]. Как известно, в Индии проживает 172 миллионов индийских мусульман – сунниты, чья семейная жизнь подчиняется только религиозному закону. По его предписаниям, характерным для мусульман Индии, мужчина может разорвать брак, просто трижды повторив арабское слово «талак» – развод. Это разрешается делать как при личной встрече, так и с помощью телефонного звонка, СМС-сообщений и даже социальных сетей. 22 страны, включая соседние Пакистан и Бангладеш, уже запретили такую практику. В феврале 2019 г. в Индии вновь, несмотря на протесты определённых

групп населения, был продлён указ о запрете «тройного талака» с целью защиты прав замужних мусульманок [35].

Что касается причин развода, то специалисты отмечают такие, как: женщина независима материально и есть защита; жена обратилась в спец органы по защите женщин; муж-алкоголик; измена (это очень редко). Но и здесь наблюдается совершенствование законодательства, направленное на защиту прав супругов. В частности, ранее Законом предусматривалось, что мужчина, обвиненный в связи с замужней женщиной без согласия ее мужа, становился преступником. Ему грозило до пяти лет свободы или штраф. Женщину к уголовной ответственности не привлекали. При этом им запрещалось подавать жалобу на изменившего мужа. Инициатором разбирательства в высшей судебной инстанции стал 41-летний бизнесмен индийского происхождения Джозеф Шине, проживающий в Италии. В обращении к суду он указал, что закон, приравнивающий супружескую измену к уголовному преступлению, дискриминирует права женщин. «Замужние женщины не отличаются от женатых мужчин, потому не должны преследоваться по-особенному», – уверен бизнесмен. В итоге суд постановил, что доказанное прелюбодеяние может быть причиной для развода, но не уголовным преступлением [36].

Как известно, в Индии брак накладывает на людей определенные обязательства в социальном и религиозном плане. Он является священной обязанностью жителей этой страны, что находит отражение и в случае, если женщина, потеряв мужа, становится вдовой. В Индии, где вдовство считается низким статусом как социального, так и личного положения, тысячи вдов, лишённые собственности родственниками, оказываются бездомными и вынуждены либо искать неформальную работу в качестве домашней прислуги, либо заниматься попрошайничеством или проституцией. Оставшимся вдовами женщинам во многих странах нередко отказывают в наследстве и земельных правах, им приходится сталкиваться с унижающими достоинство и угрожающими жизни ритуалами скорби и погребения и иными формами жестокого отношения в отношении вдов. В индуизме, например, отношение к женщине-вдове предполагает следование таким традициям, как «белая вдова» и «сати». «Белая вдова» – это когда новоявленной вдове коротко обрезают волосы, и она должна облачиться в белое сари. С этого момента ей запрещено носить что-либо, кроме него (даже зимой), а также носить любые украшения, веселиться, участвовать в общественных гуляньях, петь и вообще как-либо демонстрировать радость. «Сати» – это обряд самосожжения вдовы на погребальном костре мужа. По данным отчета Комитета по положению женщин в Индии, вдовы составляли крупную социальную группу – 23,2 млн, или 8,7% всех женщин, причем 14,8 млн из них – в возрасте от 19 до 59 лет, а около 100 тыс. – моложе 18 лет. Характерно, что мужчин-вдовцов было всего 8 млн (2,8% всех мужчин). Конечно, определенному улучшению положения вдов способствовал Закон о наследовании индусов 1956 г., по которому вдова, наравне со своими детьми, получила право полной, а не ограниченной собственности на движимое и недвижимое имущество мужа, а вдовы государственных служащих – право на пенсионное обеспечение. Однако значительная часть общества продолжает считать, что вдовы должны соблюдать правила, установленные традицией. «Белые вдовы» обычно уходят в священный город Вриндаван - считается, что смерть там освобождает от круга жизни и смерти, а вдов - от повторения такого унижения. Вриндаван – это не единственной «город вдов». Их в Индии несколько. В стране также сохранился обряд кремации покойника и сожжения вдовы на его погребальном костре. Ежегодно полиция регистрирует десятки тысяч погребальных костров с женщинами. В Бомбее, например, лишь за февраль 1986 г. было зарегистрировано 50 случаев сати, в Мадрасе – 147, в Индоре – 144, в Хайдарабаде – 80. Причём в протоколах самосожжение вдовы одновременно с телом мужа записывают как обычную сахарана (совместная смерть). Бывает и одиночное сожжение – ану-марана. Из-за этого обычая процент самоубийств женщин в Индии в несколько раз выше, чем у мужчин. В 1987 г. в Индии установлена уголовная ответственность за подстрекательство к сати и даже за его совершение (если, конечно, женщине удастся остаться живой), но количество жертв не уменьшается. В конце XX в. только из Западной Бенгалии более 16 тыс. вдов были принуждены отправиться в индусские центры паломничества, такие как Матхура, Вриндаван и Варанаси. Большое число индусок, как молодых, так и старых, были насильно вытеснены из своих родных домов. По данным переписи 1991 г., в Индии проживало самое большое число вдов в мире – 33 млн, или 8% женского населения [37]. В последующие годы ситуация не улучшалась, и уже в 2015 г. в Индии было 46 миллионов вдов. Проблема вдов – это не только проблема Индии, но всей мировой общественности. И решаться она должна не только в рамках страны или региона, но и в ООН, свидетельством чему является резолюция Генеральной ассамблеи ООН (A/RES/65/189) от 21 декабря 2010 года. Она постановила ежегодно, начиная с 2011 года, отмечать 23 июня Международный день вдов; а также призвала государства-члены, систему ООН и другие международные и региональные организации в рамках их соответствующих мандатов уделять особое внимание положению вдов и их детей [38].

Надо заметить, что такое внимание со стороны мировой общественности постепенно меняет отношение к вдовам в Индии. Вызывает уважение поступок, который совершил бизнесмен из Гуджарата (Западная Индия) Джитендра Патель. На свадьбу сына Рави среди многочисленных гостей он позвал и 18 тысяч вдов. Отец жениха объяснил, что, рассылая приглашения вдовам, решил бросить вызов предрассудкам. «Мое сердечное желание было в том, чтобы Рави пожелали счастливой жизни в браке именно вдовы, которых не признает общество. Своим приглашением этих женщин на свадьбу я хочу доказать, что общепринятые воззрения на них как на приносящих несчастье не более чем как вредные предрассудки», – сказал Джитендра Патель. Кроме того, для каждой из вдов предприниматель Патель приготовил подарки. Не простые, а по-настоящему дорогие: полутысяче самых бедных вдов он презентовал по дойной корове, остальным отец жениха обещал оказывать постоянную помощь в домашнем хозяйстве, включая обработку их земельных наделов [39]. Такая филантропия характерна для людей, умеющих мыслить масштабно. «То, что вы спасаете одну жизнь, звучит более впечатляюще, чем то, что вы экономите один миллион», — говорит Билл Гейтс, богатейший человек планеты. — ... Филантропия существует потому, что правительство не очень инновационно и не готово идти на риск, в то время как люди с опытом в частном бизнесе способны собирать хорошие команды и тестировать новые подходы. Этим и занимается филантропия. ...Есть идея, что в мире не должно остаться миллиардеров, — боюсь, если вы ее действительно воплотите в жизнь, то получите куда меньше, чем потеряете», – считает Б.Гейтс [40]. Филантропия Джитендры Пателя, Билла Гейтса, Уоррена Баффета позволяет согласиться с этим утверждением.

Вместе с тем, в стране сохраняется насилие по отношению к женщинам. Среди причин этого можно назвать сохранение традиций, численное превосходство мужского населения и ряд изъянов в судебной-правовой системе Индии. Формы насилий различны: сексуальные домогательства, сексуальное насилие, отслеживание, торговля людьми, насилие в отношении женщин и девочек, другие вредные практики. Правительство Индии, реагируя на права личности, женщин и девочек, в 2013 г. внесло поправки в Уголовный закон Поправки направлены на то, чтобы сделать положения, касающиеся насилия в отношении женщин, более строгими. Ключевые особенности заключаются в следующем:

а) Новые преступления, такие как нападение с применением кислоты, сексуальные домогательства, вуайеризм, раздевание женщины, преследование, теперь включены в Уголовный кодекс Индии. Также было добавлено усиленное наказание за такие преступления, как изнасилование, сексуальные домогательства, преследование, вуайеризм, кислотные атаки, непристойные жесты, такие как слова, неуместное прикосновение и т. д.

б) Расширение определения изнасилования также включает непроникающий секс.

с) Положения, касающиеся изнасилования при отягчающих обстоятельствах, расширены и включают изнасилование, совершенное лицом, занимающим доминирующее положение, военнослужащими, возвращенными в этом районе, изнасилованием, совершенным во время насилия в семье или на религиозной почве, или женщиной, не способной дать согласие.

д) Увеличен штраф за групповое изнасилование и нанесение серьезной травмы жертве, в результате чего она остается в вегетативном состоянии.

е) Увеличение срока наказания осужденных за изнасилование, включая пожизненный и смертный приговор.

е) введение новых положений, возлагающих обязанность на все государственные и частные больницы, находящиеся в ведении центрального правительства или правительства штата, по оказанию первой медицинской помощи или оказанию медицинской помощи, бесплатно жертвам любого преступления (нападение с применением кислоты и изнасилование).

ф) Кроме того, предусмотрены комплексные меры по противодействию угрозе торговли людьми, включая торговлю детьми в целях эксплуатации в любой форме, включая физическую эксплуатацию или любую форму сексуальной эксплуатации, рабства, подневольного состояния или принудительного извлечения органов [41].

В Индии существует полиция защиты жертв насилия. Местная полиция может обеспечить полицейскую защиту на любом этапе судебного процесса по запросу жертвы через сотрудника по личной безопасности или путем установки статического охранника (т.е. главного констебля, констебля вместе с домашней охраной). в ее резиденции, чтобы защитить ее жизнь и имущество. В Индии есть женские полицейские участки, занимающиеся случаями насилия в отношении женщин. В 2010 г., например, их было 328 единиц на всю страну[42].

В целом, до сих пор проблема насилия в отношении девушек и женщин в Индии является одной из животрепещущей. И сегодня в обществе находится немало людей, которые оправдывают избиение жены.

47% женщин в возрасте 15-49 лет, считают, что муж имеет право ударить или избить жену по одной из следующих причин: если по вине жены пища подгорела, если жена пререкается с мужем, уходит из дома, не сказав об этом мужу, не уделяет внимания детям или отказывается вступить с мужем в половое сношение. Среди мужчин таких сторонников было 42%. По последним данным, удельный вес женского населения в возрасте 18 лет и старше, когда-либо подвергавшегося физическому и/или сексуальному насилию со стороны интимного партнера, составила 28,7%. Статистики по насилию не со стороны интимного партнёра не имеется [43]. Сильные предубеждения существуют относительно некоторых каст, областей, религий, пола. Нередко проявляется спорадическое насилие в отношении «уязвимых» групп населения – в том числе черных и белых женщин. Несмотря на то, что изнасилования уже давно стали в Индии проблемой национального масштаба, для того, чтобы заставить правосудие работать, женщинам нередко приходится устраивать массовые манифестации [44].

Что касается качества человеческого развития, в частности, качества здоровья, то здесь следует иметь в виду, что 23 сентября 2018 года в стране был дан старт крупнейшей в мире национальной программе здравоохранения под названием «Аюшман Бхарат» («Долголетие Индии»), которая позволила предоставить медицинскую помощь 100 миллионам индийских семей преимущественно из сельских районов страны. Эта программа страхования покрывает обширный список из 1300 заболеваний. Список больниц, участвующих в программе, постоянно пополняется. Однако, как свидетельствует практика, из-за бюрократических проволочек многие индийцы, принадлежащие к малоимущим слоям населения, не могут воспользоваться бесплатными медицинскими услугами. Это относится и девочкам-матерям. Ведь ранние браки и подростковая беременность увеличивают риск для здоровья как матерей, так и детей, особенно в связи с тем, что сами молодые матери недоедают и страдают анемией. В 2016 г. детей в возрасте 0-5 месяцев, которые питались исключительно грудным молоком в течение 24 часов до проведения обследования, было 54,9%. Выживших детей в возрасте до 1 года в 2017 г.: которые не получили первую дозу вакцины против коклюша, дифтерии и столбняка, было 9%; которые не получили первую дозу вакцины против кори было 12%. Недостаточное питание детей (задержка в росте умеренной или тяжелой степени) было у 37,9% детей. Это дети в возрасте до 5 лет, у которых показатель рост-возраст более чем на два стандартных отклонения ниже медианного показателя, разработанных Всемирной организацией здоровья (ВОЗ) норм роста детей. При этом коэффициент младенческой смертности, т.е. вероятность смерти ребенка в период от рождения до достижения годовалого возраста, выраженная в пересчете на 1 тыс. живорождений, составил 34,6. Смертность детей в возрасте до пяти лет (вероятность смерти в период от рождения до достижения пяти лет) в 2016 г. составила 43 ребёнка в пересчете на 1 тыс. живорожденных. В Индии немало внимания уделяется проблеме здоровья и недоедания среди детей. Расширен охват Комплексной программы развития детей, которая теперь включает меры по улучшению питания и охраны здоровья детей в возрасте до 6 лет и их всестороннему развитию. Программой предусматривается также оказание поддержки в области питания и охраны здоровья беременным женщинам и кормящим матерям. Индия продолжает прилагать усилия к обеспечению эффективного осуществления программы бесплатных обедов для учащихся государственных школ. Однако, согласно данным ВОЗ, на начало 2019 г. в Индии 40% индийских детей недоедают, а значит, склоны к различным заболеваниям. ВОЗ обеспокоена и проблемой недостаточного влияния на организм индусов противомикробных препаратов, и широким распространением в Индии бактерий и вирусов, устойчивых к лекарствам. Поэтому в Индии общие показатели заболеваемости являются самыми высокими в мире. Кроме того, здесь самая высокая в мире доля недоедающего населения. Как свидетельствует статистика, численность недоедающего населения за период 1990–2015 гг. сократилась с 210,1 млн человек до 194,6 млн человек, доля – с 23,7% до 15,2% всей численности страны. Причём в 2000 г. недоедали 177 млн человек, но уже к 2005 г. их стало 233 млн человек, что свидетельствует не о стабильном сокращении голода, основанном на выполнении государственных программ борьбы с голодом, а скорее о зависимости от условий производства продовольствия в наиболее бедных штатах, таких, как Ассам, Бихар, Орисса (Одиша), Мадхья-Прадеш, где недоедают свыше трети населения. В 2015 г. дефицит калорийности питания в среднем по Индии был равен 109 Ккал/чел./день, а продовольственный экспорт составлял 10% произведенных в стране зерновых, 25% – мяса 11% – рыбы и рыбных продуктов. Отсюда понятной становится статистика, свидетельствующая, что на 2016 г. груз потерянных лет здоровой жизни в Индии составил 13,9%. То есть такова относительная разница между ожидаемой продолжительностью жизни и ожидаемой продолжительностью здоровой жизни, выраженная в процентах к ожидаемой продолжительности жизни при рождении. В 2017 г. в пересчете на 10 тыс. чел. населения приходилось 7,6 врачей (как общего профиля, так и врачей-специалистов). При этом было 7 больничных коек на каждые на 10 тыс. чел. населения. Что касается смертности взрослого

населения, то вероятность того, что человек, достигший 15-летнего возраста, умрет, не дожив до 60 лет, выраженная в пересчете на 1 тыс. чел. у женщин составила 139 человек, у мужчин – 212 человек (данные на 2016 г.). Число самоубийств, т.е. преднамеренно нанесённых себе травм, среди женщин было 14,2 на 10 тысяч человек, а среди мужчин – 17,9. Потеряв одного или обоих родителей по любой причине, дети (в возрасте до 17 лет) становятся сиротами. Им еще повезёт, если они окажутся в приютах, которых в стране хоть и недостаточно, но они есть. Например, Католическая организация «Миссионеры милосердия» в Индии координирует работу 16-ти детских домов под общим названием «Нирмала Шишу Бхаван», обеспечивая брошенным и обездоленным детям кров, питание, медицинскую помощь и образование. Тринадцать приютов имеют лицензию правительства на работу в качестве центров по усыновлению. По данным министерства развития женщины и ребенка в 2014 году из общего числа детей-сирот, которое оценивается в Индии в диапазоне от 16 до 30 миллионов человек, были усыновлены только 2500 детей [45].

Обращает на себя внимание также такая социальная проблема, как дискриминация женщин и девочек в силу их физиологии, что является одной из важных проблем правозащитников не только в Индии, но и за её пределами [46]. Именно фертильность является одним из препятствий, которые проявляются в религии. В индуизме, например, такие женщины считаются «нечистыми» и не допускаются к участию в богослужениях и обрядах. Однако в современной истории Индии уже есть прецеденты, когда женщины добиваются отмены положений, которые нарушают конституционное равноправие граждан на вероисповедание. В частности, обратившись в Верховный Суд, они добились снятия запретов для сограждан женского пола на посещение индуистского храма Шани, мусульманской мечети Хаджи Али, индуистского храма Айапана в Сабаримале (штат Керала). Сабаримала, одна их важнейших индуистских святынь в стране, которую, в поиске благословения, посещают миллионы человек со всего мира [47].

Одной из последних таких акций, вытекающих из решений Верховного Суда Индии, были события в Керале. 1-го января 2019 г. жительницы этого штата выстроили живую стену длиной 620 км: от северной до южной оконечности штата Керала (от Касаргоде до столицы штата Тривандрум (Тируванантапурам)) – чтобы заявить, что «Керала не вернется в темные века». Надо иметь в виду, что Керала – единственный штат Индии, где численность женщин превышает численность мужчин (1058 женщин на 1000 мужчин). Здесь, кстати, самая высокая среди штатов Индии продолжительность жизни (75 лет – мужчины, 78 лет – женщины). Фертильность составляет 1,7 детей на 1 женщину (самая низкая в стране) [48].

По данным местных СМИ, в акции приняли участие от 3 млн до 5 млн женщин. Они встали вдоль шоссе между городами Касарагод и Тируванантапурам с выставленными вперед руками, сжатыми в кулак. К участницам также присоединились известные актрисы, политики, представляющие различные политические силы, которые приехали в Кералу специально на это мероприятие, и представительницы регионального правительства. В подготовке мероприятия были задействованы 176 социально-политических организаций. Кстати, в Керале правит Левый фронт, который возглавляют коммунисты. И их правительство спонсирует и поддерживает вход женщин в храм. «Цель сегодняшнего формирования женской стены – укрепление гендерного равенства. Женщины больше не должны сталкиваться с темными сторонами жизни», – заявила активистка Коммунистической партии Индии (марксистской) Бринда Карат. Организаторы при этом подчеркивают, что цель живой стены гораздо шире, чем протест против недопуска женщин в храм. Главная цель акции – призвать к совместной борьбе за равные права полов [49].

В ночь на 2 января две женщины – 42-летняя Бинду Аммини и 44-летняя Канакадурга, в сопровождении полицейских прошли в храм и совершили в нем молитву в 03:45 по местному времени (04:15 время Астаны), пока там было мало верующих. Бинду, 44 года, является лектором колледжа и активистом компартии; Канакадурга - работник гражданской службы. Она прибыла в Сабарималу 24 декабря после того, как 11 женщин-активисток из Ченнаи (город в Южной Индии), пытавшихся добраться до святилища, прогнали сторонники запрета. Женщины подчеркнули, что, посетив святыню, они реализовали свои конституционные права в соответствии с решением Верховного суда страны. Обе надеются, что их поступок откроет возможность и другим женщинам посетить храм. Они поднялись на 914 метров над уровнем моря, идя в гору более четырех часов. Главный министр Кералы Пинарай Виджаян подтвердил факт вхождения женщин в храм. При этом он подчеркнул, что полиция обязана защищать всех, кто хочет поклоняться в храме. «Тот факт, что женщины смогли сегодня зайти внутрь храма Сабарималу – это историческая победа. Это, прежде всего, победа за равенство всех женщин. После решения Верховного суда прошло много акций протеста, но все это было безуспешно – ведь женщины смогли войти внутрь», - говорит активистка Трапти Десаи. Между тем, священнослужители начали отмывать храм и проводить там религиозное очищение. По их мнению, женщины детородного возраста (от 10 до 50 лет) не могут быть «чистыми», а значит вход в Сабарималу им запрещен. Министр по связям с общественностью Кералы

Джаяраджан назвал это неуважением к суду, т.к. «неприкосновенность противоречит закону». Сами женщины заявили, что не намерены терпеть ущемления права на свободу вероисповедания. «Раз они пытаются запугать меня, я точно не намерена отступать. Бог Айяппан присутствует здесь. Он не против того, чтобы женщины посещали его храм. Тогда из-за чего же эти люди протестуют?» – заявила одна из них. Однако, женщинам, проникшим в индийский храм, предоставили круглосуточную охрану, т.к. им стали угрожать расправой. Канакадурга после своего возвращения была сильно избита своей свекровью деревянной палкой, так что даже потребовалось стационарное лечение. Вернувшись домой и обнаружив, что её муж запер двери и скрылся, Канакадурга, мать двоих детей, вынуждена была спать в правительственном приюте. Кстати, Премьер-министр Индии, член правящей индуистской националистической партии «Бхаратия джаната парти» (БДП), был осторожен, чтобы не критиковать Верховный суд, а вместо этого сосредоточил свой гнев на правительстве штата Керала, которое защищает и исполняет решение Верховного суда Индии, поддерживая женщин. Он заявил: «Мы знали, что коммунисты не уважают историю, культуру и духовность Индии, но никто не предполагал, что у них будет такая ненависть» [50].

Однако, несмотря ни на что, следует восхититься женщинами Индии, которые продемонстрировали свою приверженность ценностям светскости, демократии, равноправия, которые зафиксированы в Конституции государства. Надо особо отметить, что среди всех штатов Индии в штате Керала самый высокий уровень грамотных женщин – 92%, при общей грамотности населения в 91%. Это свидетельствует об огромной значимости образования в умении отказываться от отживших традиций, противоречащим правам человека. К началу XXI в. по уровню женской грамотности Индия находилась позади многих развивающихся стран, в том числе и некоторых африканских. По данным переписи 2011 г. грамотность всего населения составила 74%, мужская – 82, женская – 65%. Но к 2019 г. удельный вес грамотных понизился. Среди взрослого населения, т.е. старше 15 лет, читать и писать на каком-либо языке могут читать 72,14%, уровень грамотности среди мужского взрослого населения составил 80,95%, среди женского взрослого населения – 62,84%. Уровень грамотности молодёжи (а к ним относятся лица от 15 до 24 лет) – 89,65%, из молодых мужчин грамотными были 91,83%, а у женщин – 87,24 %. Однако грамотность в разрезе штатов была различной. Женская грамотность, например, в Раджастане, Бихаре, Джаркханде, Джамму и Кашмире, Уттар-Прадеше, Андхра-Прадеше, Аруначал-Прадеше, Мадхья-Прадеше и Чхаттисгархе – составляла менее 60% [51].

Положение с женской грамотностью в различных районах Индии зависело от сложившихся там исторических, социально-экономических и других условий. Контроль семьи и общества за поведением женщин, соблюдение правил затворничества приводили к тому, что многие родители не разрешали девочкам посещать школу. Коэффициент охвата населения образованием, численность девочек к численности мальчиков был следующим: дошкольным – 0,94; начальным – 1,17; средним – 1,02. Отсев девочек был больше с первого по восьмой класс. Поскольку в 9–10 классах многие мальчики уходили на заработки, 10-й класс оканчивало больше девочек, чем мальчиков. К тому же, большой проблемой для школ остаётся нехватка квалифицированных учителей. Например, лишь 70% учителей начальной школы имели необходимую подготовку. При этом, на одного учителя начального образования в среднем приходилось 35 учеников. Однако, даже в этих условиях, система образования продолжала существовать, о чём свидетельствует официальная статистика. В частности, что касается среднего образования. Отношение процентной доли женского населения в возрасте 25 лет и старше, имеющего (не обязательно законченное) среднее образование, к процентной доле мужского населения в возрасте 25 лет и старше с тем же образовательным уровнем был лишь 0,61%. При этом среди женского населения в возрасте от 25 лет и старше имели (не обязательно полное) среднее образование имели только 39,0%. У мужчин такой же показатель составлял 63,5% [52].

Что касается дальнейшего обучения, то не все имеют такую возможность: доступ к образованию после окончания средней школы составляет всего 10% среди населения университетского возраста в Индии. Это вывод из отчета «Межпоколенческие и региональные различия в высшем образовании в Индии», который сделали специалисты из Делийского центра исследований и дискуссий по политике развития и Национального совета прикладных наук (экономические исследования). В отчете говорится, что существует огромный разрыв – в том, что касается доступа к высшему образованию - между полами, социально-экономическими религиозными группами и географическими регионами. В возрастной группе 22-35 лет более 15% в северном регионе и 13% в южном регионе имеют доступ к высшему образованию. В северно-центральной регионе эта цифра составляет всего 10% для мужчин и 6% для женщин, тогда как на северо-востоке только 8% мужчин и 4% женщин имеют доступ к высшему образованию. Среди общин племена и далиты живут хуже всего (лишь 18% из них имеют высшее образование), мусульмане почти также бедны (лишь 2,1%

могут пойти на дальнейшее обучение). Аналогичным образом, только 2% сельского населения имеют образование выше среднего уровня по сравнению с 12% городского населения, и только 3% женщин получили образование в колледже по сравнению с 6% мужчин. Доля женщин среди выпускников учебных заведений третичного уровня по естественным наукам, математике, инженерно-техническим и строительным специальностям составила лишь 26,9%. В целом же, средняя продолжительность обучения (среднее количество лет образования, полученного лицами в возрасте 25 лет и старше, пересчитанное из показателей образовательного уровня населения с учетом официальной продолжительности каждого уровня образования) в 2017 г. составила (в годах) у женщин 4,8, у мужчин – 8,2. Средняя продолжительность обучения всего населения страны составила 6,4 года. Что касается доступа к всемирной сети, то в 2017 г. интернет-пользователей было всего 29,5%, из них на долю женщин приходилось менее одной трети. При этом пользователей мобильными телефонами тоже незначительно: в 2017 г. их было только 468 млн. человек, что для Индии очень мало[53].

Как известно, женщины современной Индии широко представлены в культуре и искусстве. Они также славятся своей красотой, становясь победительницами различных мировых конкурсов – «Мисс мира» (6 раз – 1966, 1994, 1997, 1999, 2000, 2017 гг.), «Мисс Вселенная» (2 раза – 1994, 2000 гг.) и т.д. Они известны и в спорте, успешно выступая на международных соревнованиях. При этом, судя по результатам Всемирного опроса Гэллапа, индийские женщины демонстрирует незначительный уровень индивидуального благополучия. В частности, на вопрос: «Чувствуете ли вы себя в безопасности, когда прогуливаетесь в одиночестве ночью в городе или районе, в котором вы живете?» ответивших «да» у женщин было 69%, у мужчин – 77%. На вопрос: «Удовлетворены ли Вы или не удовлетворены существующей в вашей стране свободой выбора в отношении того, чем Вы будете заниматься в жизни?» у женщин было 83%, кто был удовлетворен, у мужчин – 89% [54].

В целом, это находит отражение в таком показателе, как глобальный индекс многомерной бедности (ИМБ), международном показателе острой бедности. Он дополняет традиционные показатели бедности, основанные на доходах, так как фиксирует лишения, с которыми сталкивается каждый человек одновременно в отношении образования, здравоохранения и уровня жизни. Глобальный индекс потребительских цен 2018 года показывает, что Индия добилась значительных успехов, резко снизив уровень бедности с 55% в 2005/6 до 28% в 2015/16 гг. За эти десять лет из нищеты вышло 271 миллион человек. Несмотря на значительный прогресс, в стране по-прежнему проживает самое большое число людей, живущих в условиях многомерной бедности в мире: из 364 миллиона человек. Из них 156 миллионов (34,5%) – это дети. Фактически, из всех бедных людей в Индии чуть более четверти (27,1%) еще не достигли 10 лет. В 2005/6 году в Индии было 292 миллиона бедных детей, однако за десять лет произошло сокращение на 47% или на 136 миллионов детей, живущих в условиях многомерной бедности. Из 640 округов в Индии, самый бедный округ Алираджпур в штате Мадхья-Прадеш, где 76,5% людей являются многомерно бедными. В Индии 40,4 миллиона человек живут в районах, где более 60% людей имеют низкий уровень ИМБ. 8 миллионов индийцев живут в самых бедных районах штата Бихар. В Индии двое из пяти детей в возрасте до 10 лет имеют низкий уровень ИМБ. За десять лет с 2005/06 по 2015/16 годы более высокими темпами снижался уровень бедности у самых бедных групп в Индии – мусульман и зарегистрированных племен [55].

Таким образом, проанализировав имеющуюся статистику, можно констатировать, что за годы независимости страна сделала значительный рывок в своём развитии. Современная Индия, определившая себя в Конституции суверенной социалистической светской демократической республикой, подписав все основные документы ООН о правах человека, сегодня стоит перед необходимостью создать все условия для расширения прав и возможностей женщин страны. Это будет способствовать раскрытию заложенного природой и сформированного просвещением и образованием их потенциала. Именно женщины, вызывающие искреннее уважение и восхищение, смогут продвинуть Индию от гендерного неравенства к гендерному развитию и равенству.

Список использованной литературы:

1. Индия / Конституционные основы, характеристика формы правления. URL: <http://www.hyno.ru/tom2/323.html>; Республика Индия. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/in/-/asset_publisher/EpJ5G4lcymvb/content/id/2993692.

2. Роль женщин в формировании Всеобщей декларации прав человека. URL: <https://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Stories/Pages/TheRoleWomenShapingUDHR.aspx>.

3. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. Опубликовано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) pdf. – С.76.
4. Вербальная нота Постоянного представительства Индии при Организации Объединенных Наций от 29 августа 2018 года на имя Председателя Генеральной Ассамблеи. pdf. – С.6.
5. [Электронный ресурс] URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsGA84bcFRy75ulvS2cmS%2F%2Bjka3PZOKwiEGbqxBy6k1YqUAPrR49CgNDuaJy%2BjX2IDRq8kz8JRDgbMtuRGZdAsvuSMM0EGCODzwt%2B%2BFBzBYnDSQM6QXb14sV7r1p4EZjkkQ%3D%3D>
6. Население Индии. URL: https://countrymeters.info/ru/India#population_2019; Количество индийцев на планете скоро обгонит число китайцев. URL: <https://news.rambler.ru/asia/9465658-kolichestvo-indiytsev-na-planete-skoro-obgonit-chislo-kitaytsev/>. Население Земли. URL: https://countrymeters.info/ru/World#population_clock
7. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.46.
8. Вербальная нота Постоянного представительства Индии при Организации Объединенных Наций от 29 августа 2018 года на имя Председателя Генеральной Ассамблеи. pdf. – с.4; Индия подвела итоги переписи населения. URL: <https://www.5-tv.ru/news/38201/>.
9. Население Индии. URL: https://countrymeters.info/ru/India#population_density
10. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.21, 24, 36, 40.
11. Преступления без наказания: с чем сталкиваются женщины в современной Индии. URL: <https://ria.ru/20180807/1526060931.html>
12. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.88,90.
13. Сивакумар Б. Численность женщин-избирателей выросли на 11%, мужчин - на 8,5% за 5 лет в Тамилнаде. URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/city/chennai/women-voters-up-by-11-men-by-8-5-in-5yrs-in-tn/articleshow/67781996.cms> [крор — широко используемая в индийской системе счисления единица, равная десяти миллионам].
14. Оппозиция Индии введёт квоту для женщин в случае победы на выборах. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2562690.html>.
15. Белов А. New York Times: Какой «скелет» Индия прячет от посторонних? // URL: <https://regnum.ru/news/society/2564750.html>.
16. Лидер оппозиции Индии: Нарендра Моди не замечает кризис занятости. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2579805.html>
17. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.40.
18. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.36, 62, 88, 93.
19. Где живут миллиардеры: 15 стран мира. URL: <https://news.rambler.ru/other/39366541-gde-zhivut-milliardery-15-stran-mira/>; В лидерах по росту числа богатейших людей – Индия, Филиппины и Китай. URL: <https://regnum.ru/news/economy/2586622.html>
20. WOMEN, BUSINESS AND THE LAW 2019. Pdf. – С.9, 26; Законам ищут гендерное равновесие. Мониторинг гендерного равенства. URL: https://www.kommersant.ru/doc/3897145?utm_source=newspaper&utm_medium=email&utm_campaign=newsletter
21. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.62.
22. Премьер-министр Индии запустил новую программу пенсионного обеспечения. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2586887.html>
23. Вербальная нота Постоянного представительства Индии при Организации Объединенных Наций от 29 августа 2018 года на имя Председателя Генеральной Ассамблеи. pdf. – С.5.
24. В индийском штате Телангана 2000 детей спасены от рабского труда. URL: <https://regnum.ru/news/society/2566615.html>
25. Выборы в парламент Индии станут самыми дорогими в мире. URL: <https://regnum.ru/news/society/2590138.html>; Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.62; Индийская семья. URL: <http://family->

- abc.ru/etnografiya-semi/item/73-indijskaya-semya; От Болливуда к насилию: Как живут женщины в Индии. URL: <https://www.wonderzine.com/wonderzine/life/life/228342-women-in-india>
26. Детские браки: 39 000 каждый день. URL: https://www.who.int/mediacentre/news/releases/2013/child_marriage_20130307/ru/
27. Детские, ранние и принудительные браки, в том числе в гуманитарных ситуациях. URL: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/Women/WRGS/Pages/ChildMarriage.aspx>; ООН: ранний брак – синоним рабства. URL: <https://news.un.org/ru/audio/2017/02/1317172>; ЮНИСЕФ: за десять лет число детских браков сократилось на 15 процентов. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/03/1325072>.
28. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.91, 92, 93; Ежегодно 7,3 млн девочек-подростков становятся матерями. URL: <https://news.un.org/ru/story/2013/10/1231731>; Четверикова О.Н. Центры трансгуманизма в России. URL: <https://vstanzaveru.ru/o-n-chetverikova-tsentryi-transgumanizma-v-rossii/>
29. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.88.
30. Арбатова М. Дегустация Индии. pdf; Гендерные проблемы Индии. URL: <https://bigpicture.ru/?p=61917>; Некоторые семьи Индии жестоко обращаются с новорожденными девочками и мечтают о сыновьях. URL: https://joinfo.ua/inworld/1226360_Nekotorie-semi-Indii-zhestoko-obraschayutsya.html; Население Индии за десять лет выросло на 181 миллион. URL: <https://lenta.ru/news/2011/03/31/census/>. От Болливуда к насилию: Как живут женщины в Индии. URL: <https://www.wonderzine.com/wonderzine/life/life/228342-women-in-india>; Юрлова Е. С. Женщины Индии. Традиции и современность. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – С.41 – 43.
31. Женщина в 65 лет родила ребенка в Индии. URL: <https://ru.sputniknews.kz/world/20181228/8659710/samaya-pozhilaya-rozhenica-indiya.html>
32. Юрлова Е. С. Женщины Индии. Традиции и современность. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – С.113-120; Шариат по-индийски. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/05/11/shariaunderfire/>.
33. Брак и развод в Индии. Статистика и выводы. URL: <http://indiadaily.ru/lajfstajl/brak-i-razvod-v-indii-statistika-i-vyvody/?attempt=1>;
34. Развод в Индии: личное присутствие не обязательно. URL: <http://indiadaily.ru/lajfstajl/razvod-v-indii-lichnoe-prisustvie-ne-obyazatelno/#>
35. В Индии за развод по мусульманским обычаям начнут сажать в тюрьму. URL: https://lenta.ru/news/2018/09/19/sharia_not_today/; Правительство Индии вновь продлило указ о запрете исламского обычая развода. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2577700.html>.
36. В Индии измена перестала быть уголовным преступлением. URL: <https://iz.ru/793825/2018-09-27/v-indii-izmena-perestala-byt-ugolovnym-prestupleniem>; О свадьбе и о сексе на родине Камасутры. URL: https://wewed.ru/articles/svadebnie_traditsii/svadbi_raznih_narodov/svadba_i_pravila_semeynoy_zhizni_v_indii/.
37. В Индии благотворительные организации лишены поддержки. URL: <https://cml.news/366341>; Катастрофы сознания. Самоубийства религиозные, ритуальные, бытовые, способы самоубийств / Подгот. текста Ревяко Т. И., Трус Н. В.— Мн.: Литература, 1996. — С.69-73; Лысак И.В. Философско-антропологический анализ деструктивной деятельности современного человека. – Ростов-н/Дону. – Таганрог, 2004. – С.96; Международный день вдов 23 июня. Первая. URL: <http://www.un.org/ru/events/widowsday/>; Международный день вдов 23 июня. Основные сведения. URL: <http://www.un.org/ru/events/widowsday/background.shtml>; Скорбная участь «белых вдов», или почему индийские женщины лелеют мужей. URL: <https://kulturologia.ru/blogs/060617/34842/>; Юрлова Е.С. Женщины Индии. Традиции и современность. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – С.108-113.
38. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 21 декабря 2010 года [по докладу Третьего комитета (A/65/449)] 65/189. Международный день вдов. pdf.
39. Бизнесмен позвал на свадьбу сына две дивизии вдов. URL: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2713684>
40. Зачем нужны миллиардеры? Отвечает Билл Гейтс. URL: <https://www.forbes.ru/milliardery/372301-zachem-nuzhny-milliardery-otvechaet-bill-geyts>.
41. Глобальная база данных о насилии в отношении женщин. Уголовный закон (поправка), закон 2013 URL: <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/india/2013/criminal-law-amendment-act-2013>.
42. Глобальная база данных о насилии в отношении женщин. Полиция защиты жертв насилия. URL: <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/india/2010/police-protection-of-violence-victims>;

Женские полицейские участки. URL: <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/india/2010/women-police-stations>.

43. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. – С.66, 93.

44. В Индии возросли случаи расизма к африканцам. URL: <http://indiadaily.ru/lajfstajl/v-indii-vozrosli-sluchai-rasizma-k-afrikancam/>; В Индии изнасиловали участниц акции против торговли людьми. URL: <https://www.nur.kz/1738723-v-indii-iznasilovali-ucastnic-akcii-protiv-torgovli-ludmi.html>; Президент Красного Креста: очень часто преступления сексуального характера воспринимаются как неизбежный побочный эффект войны. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/02/1349812>; Самое чудовищное преступление. URL: <https://profile.ru/politika/item/125566-samoe-chudovishchnoe-prestuplenie>.

45. ВОЗ: устойчивость индийцев к лекарствам является большой проблемой. URL: <https://regnum.ru/news/society/2561781.html>; Дерюгина И.В. Цель сельского хозяйства Индии – экспортная ориентация: 25 лет экономической реформа (1991 – 2016) // Восток (Oriens) – 2018. – №5. – С.154-166; Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. – С.50,66; Католические приюты в Индии сворачивают работу по усыновлению детей. URL: <http://rublev.com/novosti/katolicheskie-priiuty-v-indii-svorachivaiut-rabotu-po-usynovleniiu-detei>; Оппозиция Индии: программа здравоохранения Моды выгодна богачам. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2592215.html>; Экспертный орган призывает к ускорению усилий по сокращению материнской и младенческой смертности и рождаемости. URL: <http://www.searo.who.int/mediacentre/releases/2019/1705/en/>.

46. В преддверии 8 марта правозащитники ООН призывают разрушить стереотипы и табу, связанные с менструацией. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/03/1350281>; Гендерные проблемы Индии. URL: <https://bigpicture.ru/?p=61917>; Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.50, 66, 83.

47. Верховный суд Индии поддерживает право женщин на посещение храма в Керале. URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/sep/28/indian-supreme-court-upholds-womens-right-to-enter-kerala-temple-ban-sabarimala-illegal>; Женщинам в детородном возрасте разрешили посещать индуистский храм. URL: https://lenta.ru/news/2018/09/28/holy_place/.

48. Керала. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B0>.

49. В Индии женщины выстроились в шеренгу длиной 620 километров ради равенства. URL: <https://ria.ru/20190101/1548975800.html>; В Индии миллионы женщин выстроились в шеренгу, требуя равенства. URL: <https://www.ntv.ru/novosti/2132120>; Миллионы женщин выстроились живой стеной в Индии в защиту своих прав. URL: <https://iz.ru/830401/2019-01-01/milliony-zhenshchin-vystroilis-zhivoi-stenoi-v-indii-v-zashchitu-svoikh-prav>; Попытка женщин посетить Сабарималу без помощи полиции. URL: <https://www.ndtv.com/india-news/two-women-attempt-sabarimala-without-police-aid-return-after-protests-1956465>.

50. В Индии женщины впервые вошли в храм бога Айяппа. URL: https://m.news.yandex.ru/story/Dve_zhenshhiny_vpervye_zha_neskolko_vekov_smogli_zajti_v_khram_v_Indii--dbd3d06f3dc1daa0ee04111429accf37?lr=213&lang=ru&stid=VZIQAFspgX7pNB78&rubric=index&from=index&turbo_url=https%3A%2F%2Frossaprimavera.ru%2Fnews%2F3d1c5509; В индийском штате Керала начались протесты после посещения храма женщинами. URL: <https://ria.ru/20190116/1549415903.html>; Две женщины до 50 лет входят в Сабарималу, храм открывается после «Очищения». URL: <https://www.ndtv.com/india-news/two-women-below-50-enter-keralas-sabarimala-temple-police-sources-1971204?pfrom=home-livety>; Женщина в Индии подверглась преследованиям после посещения храма. URL: <http://www.sedmitza.ru/text/8658319.html>; Женщина, которая бросила вызов индийскому запрету храма, «отвергнута» семьей. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/23/woman-indian-temple-family-sabarimala-kerala>; Женщинам, проникшим в индийский храм, предоставили круглосуточную охрану. URL: <https://regnum.ru/news/2555046.html>; Индию сотрясают религиозные волнения. URL: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=3101538>; Третья женщина входит в индийский храм на фоне протестов против отмены запрета. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/04/third-woman-enters-indian-temple-amid-protests-at-lifting-of-ban>.

51. Население Индии. URL: <https://countrymeters.info/ru/India#literacy>; Юрлова Е. С. Женщины Индии. Традиции и современность. – М.: Институт востоковедения РАН, 2014. – С.127; [Электронный

ресурсы]. URL: <http://www.keralaeducation.net/>; Керала. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B0>.

52. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. – С.40, 83, 88.

53. Доклад «Положение детей в мире, 2017 год». pdf; Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. – С.24, 36, 40, 93; К 2022 году в Индии будет 859 млн. пользователей мобильной связи. URL: <https://regnum.ru/news/economy/2588387.html>; Только 10% студентов имеют доступ к высшему образованию в стране. URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/home/education/news/Only-10-of-students-have-access-to-higher-education-in-country/articleshow/28420175.cms>.

54. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. – С.74.

55. Глобальный MPI 2018. URL: <https://ophi.org.uk/multidimensional-poverty-index/global-mpi-2018/>; Глобальный MPI 2018 показывает, что Индия достигла заметного прогресса. URL: <https://www.mppn.org/global-mpi-india-progress/>; Многомерная бедность и ее недовольство. URL: <https://ophi.org.uk/multidimensional-poverty-and-its-discontents/>; Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018. pdf. – С.9, 19.

УДК 93/94-11
ГРНТИ 03.01.17

Issova L.¹, Alimkhan A.²

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, e-mail: tanirbergenlaura@gmail.com, tel.:

²master of specialty «regional studies», e-mail: aiman.alimkhan@gmail.com, tel.: +7 7475269514
Chair of International Relations and World Economy, of Department of International Relations of Al-Farabi
Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

"ICE CHESSBOARD" IN THE MODERN GEOPOLITICS OF THE LEADING COUNTRIES OF THE WORLD

Abstract

This article is devoted to the study of the Arctic as a zone of confrontation of geopolitical interests between the Arctic countries, comparing the content and implementation of geopolitical interests of the Arctic, as well as non-Arctic countries such as Japan, South Korea, India, China in the Arctic. The analysis of the main problems associated with the development of the Arctic. These problems have become particularly relevant at the turn of the XX and XXI centuries, in particular, in connection with the crisis of the world capitalist system, the depletion of traditional hydrocarbon deposits and the lack of drinking water. In this article, a number of research methods were used, in particular: statistical; formal logical; analysis; historical; forecasting. It is concluded that the successes of the Asian states in the development of the Arctic largely determine the prospects for their further economic growth and geopolitical subjectivity.

Key words: Arctic, conflict zone, geopolitics, interests, Russia, the West, Asian countries, modern problems

Исова Л.¹, Әлімхан А.²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы

²«Аймақтану» мамандығының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы, Қазақстан, Алматы қ.

ӘЛЕМНІҢ ЖЕТЕКШІ ЕЛДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ГЕОСАЯСАТЫНДАҒЫ «МҰЗДЫ ШАХМАТ ТАҚТАСЫ»

Аңдатпа

Бұл мақала Арктика аймағын арктика елдері арасындағы геосаяси мүдделердің қақтығыс аймағы ретінде зерттеуге, сондай-ақ Жапония, Оңтүстік Корея, Үндістан, Қытай сияқты арктикалық емес елдердің осы аймақтағы геосаяси мүдделерінің мазмұнын салыстыруға арналған. Мақалада Арктиканы игерумен байланысты негізгі мәселелерге талдау жүргізілді. Бұл мәселелер XX және XXI ғасырлардың тоғысында, атап айтқанда, әлемдік капиталистік жүйенің дағдарысына, дәстүрлі табиғи ресурстардың сарқылуына және

ауыз судың жетіспеушілігіне байланысты аса өзекті болып отыр. Бұл мақалада зерттеудің бірқатар әдістері қолданылды, олар: статистикалық; формальды-логикалық; талдау; тарихи және болжау. Азия мемлекеттерінің Арктиканы игерудегі табыстары көбінесе олардың одан әрі экономикалық өсуінің перспективаларын және геосаяси субъектілігін анықтайды деген қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: Арктика, қақтығыс аймағы, геосаясат, мүдделер, Ресей, Батыс, Азия елдері, қазіргі заманғы проблемалар.

Исова Л.¹, Әлімхан А.²

¹кандидат исторических наук, доцент,

кафедра международных отношений и мировой экономики, факультета международных отношений,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²магистр по специальности «регионоведение»,

кафедра международных отношений и мировой экономики, факультета международных отношений,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

«ЛЕДЯНАЯ ШАХМАТНАЯ ДОСКА» В СОВРЕМЕННОЙ ГЕОПОЛИТИКЕ ВЕДУЩИХ СТРАН МИРА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению Арктики как зоны столкновения геополитических интересов между арктическими странами, сопоставлению содержания и реализации геополитических интересов арктических, а также неарктических стран как Японии, Южной Кореи, Индии, Китая в Арктике. Проводится анализ основных проблем, связанных с освоением Арктики. Эти проблемы стали особенно актуальными на рубеже XX и XXI веков, в частности, в связи с кризисом мировой капиталистической системы, истощением традиционных месторождений углеводородов и нехваткой питьевой воды. В этой статье были использованы ряд методов научного исследования, в частности: статистический; формально-логический; анализ; исторический; прогнозирования. Делается вывод о том, что успехи азиатских государств в освоении Арктики во многом определяют перспективы их дальнейшего экономического роста и геополитическую субъектность.

Ключевые слова: Арктика, конфликтная зона, геополитика, интересы, Россия, Запад, азиатские страны, современные проблемы.

Introduction

There are several reasons for the aggravation of the current geopolitical struggle in the Arctic, but the main ones are the legally uncertain status of national borders in the region, the wealth of resources in its bowels, and the strategic importance of the transport arteries of the Arctic region.

In the bowels of the Arctic, about a third of the world's natural gas reserves contain huge reserves of oil, coal, gold, copper, nickel, tin, platinum, manganese and other resources. Its waters are rich in valuable bioresources. The growing dependency of the world economy on energy resources is pushing foreign countries to actively develop new strategies for promoting their national interests in the Arctic zone. Arctic states have clearly outlined a course on compliance with international law and on resolving issues through established cooperation mechanisms. In the region there are considerable incentives for the development of constructive cooperation. The Arctic states are united by a historical, economic, cultural community, have their own specific interests, which are easiest to provide on the basis of mutually beneficial cooperation. Economic, environmental, scientific and humanitarian cooperation is actively developing[1].

The turn of the 20th centuries was marked by the transformation of the Arctic into an object of attraction of interests of the leading political and military blocs, states and international economic actors into a single space with its own regional identity [2]. The so-called "zero" years in reality were not so from the point of view of the formation of the arctic vector of world political and economic development. The first decade of the 2000s was marked by the "Arctic Strategy Parade", its interests and plans for action in the Arctic were consistently given a holistic legal fixation by Norway (2006), Russia (2008), Canada (2009-2010) and Finland (2010) [3]. Practically formed the Arctic focus of political and strategic doctrines of the United States, NATO and the EU. The driver of the "Arctic race" is the intellectual development of the region, and scientific Arctic programs and the creation of a research infrastructure are used as effective tools for demonstrating national interests and strengthening geopolitical positions [4].

At the same time, the corresponding interests and strategies of states that are not so-called "Arctic residents" are of particular importance for the further geopolitical prospects of the northern circumpolar regions. In this

context, the leading countries of East and South Asia, characterized by rapid economic dynamics and international political influence, population consumption and urbanization standards, trade expansion and a scientific and technological boom, a growing deficit of energy and resources [5].

The Arctic territory consists of the northernmost possessions of the eight Arctic states - Russia, Canada, Greenland (autonomous unit in Denmark), USA, Iceland, Norway, Sweden and Finland.

The Arctic Council, an intergovernmental high-level forum, promotes the interaction, cooperation and coordination between the Arctic states and the indigenous population. The organization has been operating since 1996.

In addition to Arctic members, six permanent participants are involved in the work of the council: the International Association of Aleuts, the Arctic Council of Atabaskos, the International Council of Gwich'in, the Inuit Circumpolar Conference, the Association of Indigenous Minorities of the North, Siberia and the Far East of the Russian Federation and the Saami Alliance. These organizations, representing thousands of people belonging to the indigenous peoples of the Arctic, deal with human rights, environmental protection, the preservation of traditional lifestyles, social and economic development and education [6].

According to some media reports, the US Arctic Action Plan was recently approved on November 10, 2009, as well as a number of national security directives. These documents directly emphasize that the Americans have broad and fundamental interests in the Arctic region, and the US is ready to promote them independently, or jointly with other countries.

Among these interests, we can point out the expansion of the scale of missile defense and early warning systems; deployment of naval and air military systems designed to support and support transit transport, strategic deterrence of the armed forces of geopolitical adversaries, expansion of the presence of their own armed forces on the seas, conduct operations to ensure maritime security, ensure freedom of navigation and overflight over the Arctic territory. In these documents, in fact, it is recognized that the United States actually declared vast territories within the Arctic Circle as a zone of its strategic interests [7].

At the same time, the main efforts of the United States and other geopolitical rivals are often aimed at proving that our country has no objective grounds for developing mineral deposits on the bottom of the Arctic Ocean. It is characteristic that in this case we are talking not so much about our own development of the Arctic territory, but about preventing such actions of Russia in the Arctic [8].

In this regard, the official circles of the United States pay special attention to the formation of a negative attitude to both Russia and other circumpolar states, which are direct competitors for control in the region. Currently, Washington is conducting an active information campaign aimed at discrediting the actions of Russia and Canada there in the eyes of the American and international community. In order to promote American interests in the region, it is expected to involve such levers of influence within the Arctic states as American and transnational oil and gas companies claiming to conduct extractive activities in the Arctic and international environmental organizations.

According to experts, Canada has a concept of advancing its interests in the Arctic, including the legal framework, organizational structure and model of international cooperation, and since 2006, the "General Program of Canadian Policies in the Arctic and the Far North" is being implemented there. Despite the alliance with the United States, the relationship between these countries is far from unambiguous. On the one hand, the United States and Canada are in favor of turning the Russian Northern Sea Route into an international commercial transit route, insisting on the cancellation of the mandatory posting of vessels by Russian pilots and icebreakers. On the other hand, the announcement by Canada of the Northwest Passage with its own territorial waters caused a rather sharp negative reaction from the US insisting on their international status [9].

Canadian officials do not hide that their country is for the sectoral division of the water area between the North Pole and its Arctic archipelago. Therefore, it is proposed that the boundaries of the Arctic shelf should extend from the extremities of national territories along the meridians to the very pole. The Arctic is divided into several parts in this section of the border: Russia gets the most (about 5.8 million km²), followed by Canada, then Denmark, Norway, and lastly the United States. The main subject of the dispute is the Lomonosov Ridge stretching from the Novosibirsk islands of Russia through the center of the Arctic Ocean to the Canadian island of Ellesmere.

Canada also claims to Denmark, with which it is not possible for a long time to agree on the ownership of the uninhabited island of Hans, allowing to control the Northwest Passage, in the water area of which there are rich mineral deposits [10].

Among the Arctic states, Norway has the largest number of territorial claims. The territory of the disputed territory in the Barents Sea is a continental shelf of about 175,000 km², including overlapping exclusive economic

zones of other countries within the territory. One can not ignore the contradictions in the use of the bioresources of the Barents Sea, aggravated in connection with the publication by the King of Norway of the "decree on Spitsbergen." This act made the area around this island their economic zone, imposing restrictions on fishing there by other countries.

Certain pressure on the course of the relevant negotiations is provided by the United States and the European Union, on the one hand, who do not want to stake on the volatile Middle East as their main oil and gas source, and on the other, fearing energy dependence on Russia. Therefore, Washington and Brussels are interested both in increasing the Norwegian share of hydrocarbons in exports, and in joint development with Russia of gas and oil fields on the shelf of the Barents Sea [11].

Norway, being a member of NATO, serves as the most active conductor of strategic interests of countries of Western Europe and the USA in the Arctic. Its current foreign policy in the region is characterized by a stiff position regarding the options for use by the Arctic coastal states of the use of the subsoil and the water area of the Arctic. Therefore, despite the sometimes expressed desire to reach a compromise solution to the controversial problems with Russia, Norway is a serious geopolitical rival in the Arctic, with a certain military potential, the possibility of conducting large-scale Arctic expeditions, and also having extensive experience in producing hydrocarbons on the shelf in severe climatic conditions [12].

Interest in the Arctic region is not limited to littoral states, as many non-arctic countries have been admitted as members or observer at the [Arctic Council](#). These include France, Germany, Italy, the Netherlands, Poland, Spain, the United Kingdom, Japan, South Korea, Singapore, India and China. While China has been steadily affirming its presence in the region (some academics even referred their country as "near-Arctic") the debate among scholars, media and the public is still ongoing as to what is its rightful place in the Arctic. The only unanimity among public voices appears to be that the Arctic belongs to humankind and not to any one country or group of countries [13].

As for China's opportunities for research in the Far North, according to experts from the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), China's scientific potential in this area is one of the most powerful. In 2003, the Chinese scientific research station "Yellow River" was established in Spitsbergen, and now the construction of an icebreaker is nearing completion, which, together with the legendary "Xuelun" ("Snow Dragon"), will become the second Chinese research vessel in the Arctic [14].

Climate change, however, has its practical advantages: in addition to becoming more accessible, the retreating sea ice opens up new opportunities for transport. According to Chinese scientists, "if in the future the Arctic sea routes become navigable, cooperation between the PRC and the Arctic states will acquire another dimension; the route from America and Europe to Asia will be significantly reduced, and European countries, as well as the US and Canada, will use this to expand trade relations with Asian countries; in turn, China and other countries in the region will do the same". [15]

The possibility of navigating the Northern Sea Route for China is especially important: this route will not only significantly shorten the time of delivery of goods, but will also become an alternative to traditional crossings through the Suez Canal and the Straits of Malacca [16]. At the same time, China, for which stability is one of the main principles in everything, does not hurry to rely on the still unstable effects of temperature growth and focuses on the development of its own project - the economic belt "Silk Road", within which the construction of transport infrastructure is not carried out only on land, but also on the sea. Meanwhile, the waters of the Arctic Ocean remain for the PRC primarily the territory of science: the mentioned icebreaker "Xuelun", which returned safely from the sixth Arctic expedition last year, made its first voyage along the Northern Sea Route [17].

India is a participant in the Spitsbergen Treaty, one of the first international agreements on the Arctic, which in 1920 the United Kingdom signed, including on behalf of its colonies. In this regard, Indian experts consider Delhi a full-fledged player in the Arctic region.

In 2013, after the summit of the Arctic Council in Kiruna, the Indian Foreign Ministry published a short statement on the Arctic region, in which the main objectives and tasks of the country in the Arctic were outlined. The statement stressed that India is closely following developments in the region in the light of new opportunities and problems arising from global warming and melting of Arctic ice. In general, modern Indian interests in the Arctic have a scientific, ecological, commercial and strategic character [18].

Having obtained observer status in the Arctic Council, India assumed certain obligations. First of all, it recognizes the sovereign rights of the Arctic states to the Arctic. At the same time, India does not have full access to the discussions and working documents of the AU, and the amount of its funding for the Council's projects can not exceed the amounts allocated by Member States. In addition, this status, which must be confirmed every four

years, can be suspended if the activities of the observer are contrary to the principles of the AU. Nevertheless, India can participate in the most active way in the six working groups of the Council, which, inter alia, monitor pollution, preserve flora and fauna, respond to emergencies, and economic cooperation. It is obvious that India, which has a rich experience of scientific research in the Antarctic and the Himalayas, can contribute to the work of these structural bodies.

India intensively promotes bilateral cooperation with the Arctic countries. Over the past five years, the country's top leaders made official visits to virtually all of the countries that make up the AU. Thus, Prime Minister N.Mody visited Canada (April 2015), the United States (September 2015) and Russia (December 2015), and President P. Mukherjee in Finland (October 2014), Russia (May 2015) and Sweden (June 2015). During his visit to Norway in October 2014, a videoconference was held with scientists from the Indian polar station "Himadri"[19].

Formation of the long-term policy of the Republic of Korea towards the Arctic originates in 1993, when the first comprehensive study of the problems of the Arctic zone appeared through the prism of South Korean interests. In 1999, the first international studies of the Arctic were conducted with the participation of the Geological Survey of Japan. In addition, a joint project was implemented with polar explorers from the PRC, in which South Korean scientists participated in the study of the Bering and Chukchi seas aboard the Chinese icebreaker "Xuelun" ("Snow Dragon"). In 2000, working contacts were established with Russian researchers from the Arctic and Antarctic Research Institute. However, polar research itself started in the new century. They were connected with the beginning of the operation in 2002 of the South Korean scientific station "Dasan", located on the territory of Norway, and the construction in 2009 of the icebreaker "Araon". Leading specialized research centers, including the Korea Maritime Institute, are involved in implementing the strategy of the Republic of Korea in the Arctic. The research is carried out by approximately 180 staff members in national and international oceanographic programs, focused on studying the potential of the fishing industry, exploring the marine and coastal mineral resource base, etc.

Strategic tasks were formulated in December 2013 in the government document "Arctic Policy of the Republic of Korea", known as the "Master Plan". In the program for 2013-2017 years, stated four goals, the achievement of which requires coordination of the activities of state, scientific and private institutions:

- strengthening international cooperation in the Arctic;
- development of scientific research in the polar zone;
- creating new business opportunities, including through active work in the AU
- Ensuring the safety of the institutions involved in the Arctic strategy, including through influencing the development of legal conditions for the development of the Arctic.

In addition, it was decided to create the Polar Information-Service[20].

Arctic shipping routes are of particular importance for the country for several reasons. The Northern Sea Route (NSR), which connects Japan to Europe, with which the state connects the most intensive trade flows, is 40% shorter than the traditional southern route through the Suez Canal. So, the length of the route from Yokohama to Rotterdam along the southern route is 20742 km, on the northern route - 12038 km. This means significant savings in time and fuel, cheaper transportation and increased attractiveness of the northern route. For example, if the southern path can be overcome in 40 days, then the northern one - for 25 days[21].

In addition, the southern route entails additional risks: the ships have to go through the South China Sea, which in recent years has aggravated the international situation because of territorial disputes, as well as through the Strait of Malacca, where the problem of sea piracy is still acute. NSR, running along the Arctic coast of Russia alone, in this regard is much safer.

Another important motive that determines Japan's increased interest in the Arctic is energy security. 80% of the oil, which is 42% of the primary energy balance of Japan, comes from the Middle East through the unsafe southern. Japan views the Arctic as an extremely important area that affects its vital interests [22].

A significant phenomenon of the last decade was the fact that Japan's activity towards the Arctic shifted from the research area to the level of concrete economic projects, and scientific developments were subordinated to solving problems in the field of economic security. The Japanese government has set quite clear and specific goals for enhancing the development of the Arctic region. The development of marine communications, the development of hydrocarbon deposits in the Arctic shelf, marine fishing, and the conservation and enhancement of marine bioresources are recognized as priorities of the Arctic policy of the country. Another qualitative shift in Japanese policy is that Tokyo indicated its intention to play a more active role in determining the regional order in The Arctic and the possible overlapping of the rules and norms established there with the interests of non-Arctic states [23].

Conclusion

New perspectives attract the attention of new players who are full of the desire to take advantage of economic potential and have the right to vote in matters of study, operation and management in the region. Among these new players are China and the EEA. The overall result of these and other events is that the Arctic today is becoming global. It can no longer be perceived as a spatially or administratively limited region. It takes on new forms and new dynamics in modern global politics.

In this global Arctic, there are unresolved and controversial issues such as the status of sea routes and the extension of the continental shelf, capable of provoking diplomatic disputes and even conflicts. But a characteristic feature of this region is multilateral cooperation and collective management. At the same time, there are various political interests and forces that approve of the principle of multilateral relations in the Arctic.

References

1. Marelle L., Thomas J. L., Raut J. C. et al. Air quality and radiative impacts of Arctic shipping emissions in the summertime in northern Norway: from the local to the regional scale // *Atmospheric Chemistry and Physics*. — 2016. — Vol. 16. — No. 4. — P. 2359-2379.
2. Stephenson S. R., Agnew J. A. The work of networks: Embedding firms, transport, and the state in the Russian Arctic oil and gas sector // *Environment and Planning A*. — 2016. — Vol. 48. — No 3. — P. 558-576.
3. Smith L.C. *The New North: the World in 2050*. London, Profile Books, 2011. — 336 p.
4. Gulas S, Downton M., D'Souza K., Hayden K., Walker T. R. Declining Arctic Ocean oil and gas developments: Opportunities to improve governance and environmental pollution control // *Marine Policy*. — 2017. — Vol. 75. — P. 53-61.
5. Steimmuller K. H. *Thinking Out of the Box. Weak Signals and Wild Cards for European Regions*. Futura. 2017. No. 2, pp. 22-29.
6. Arctic Council Secretariat – Arctic Council". www.arctic-council.org. Retrieved 2018-01-22.
7. *The National Military Strategy of the United States of America 2011: redefining America's leadership*. Washington: Department of Defense, 2011. P. 11.
8. Virtanen, Vesa. *The Arctic in World Politics. The United States, Russia, and China in the Arctic - Implications for Finland*. Harvard University, July 17, 2013. P. 81, 87.
9. *Open Canada: a Global Positioning Strategy for a new age*. Toronto: Canadian International Council. 2010. URL: <http://www.opencanada.org/wp-content/uploads/2011/06/Open-Canada-A-Global-Positioning-Strategy-for-a-Networked-Age-GPS-Panel.pdf> (accessed: 18.02.2019).
10. Young O.R. Whither the Arctic? Conflict or cooperation in the circumpolar north. *Polar record*. 2009. 45 (232), p. 73-82.
11. *Global Changes and Norwegian Foreign and Development Policy 2010-2020* / M.S. Andersen, I.B. Neumann, L. Seabrooke, O.J. Sending. Oslo, 2010. — P 25.
12. Bennett M. M. Discursive, material, vertical, and extensive dimensions of post-Cold War Arctic resource extraction // *Polar Geography*. — 2016. — Vol. 39. — No. 4. — P. 258-273
13. *Strany-nabliudateli v Arkticheskom sovete: pozitsiia i motivy deiatel'nosti*. — M.: ANO «Tsentr strategicheskikh otsenok i prognozov», 2018.
14. Zhuravel' V.P. Kitai, Respublika Korea, Iaponia v Arktike: politika, ekonomika, bezopasnost' // *Arktika i Sever*. - Arkhangel'sk: Severnyy (Arkticheskii) federal'nyy universitet imeni M.V. Lomonosova, 2016. — С. 119.
15. Nong Hong. *China's Emerging Interests in the Arctic* // *Cpianaly-sis.org*. - URL: <https://cpianalysis.org/2015/03/10/chinas-emerging-interests-in-the-arctic/>.
16. Ping, Su; Lanteigne, Marc. *China's Developing Arctic Policies: Myths and Misconceptions* // *Journal of China and International Relations*, 2015, Vol. 3, No. 1, p. 2
17. Komissina, I.N. *Arkticheskii vektor vneshney politiki Kitaya (The Arctic Vector of China's Foreign Policy)* // *Problemy natsional'noy strategii*, 2015, No. 1 (28), p. 5.
18. *Arctic Caucus official site*. Резюме документа: <http://www.pnwer.org/arctic-caucus.html> (accessed 31.01.19).
19. *The Arctic Council: Is there a Case for India*. URL: icwa.in/issue_briefs.html.
20. Tolstokulakov I.A. *Osnovy politiki Respubliki Koreia po voprosu osvoeniia Arktiki. Arktika v sovremennoi mirovoi politike: mesto v natsional'nykh vneshnepoliticheskikh interesakh (Po materialam kruglogo stola)*. Otdel izucheniiia mezhdunarodnykh otnoshenii i problem bezopasnosti IIAE DVO RAN, 13 noiabria 2014 g. URL: <http://ihaefe.org/files/pacific-ocean-map/36.pdf> (accessed: 15 February 2019).
21. Taisakulkeshima. *Japan's Role as an Observer State Within and Outside the Arctic Council's Framework* // *Polar Science*. 2016. №10. — P. 458-462.
22. Tonami A., Watters S. *Japan's Arctic Policy: The Sum of Many Parts* // *Arctic Yearbook*. 2012. — P. 98
23. Kurmazov A. *Iaponskie issledovaniia arkticheskikh morei*. Rybnoe khoziaistvo, 2015, № 1, pp. 9-11.

УДК 327.82
ГРНТИ 03.01.17

Кокенов Р.С.¹

¹докторант кафедры «Международных отношений»
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан

НАУЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ: РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Актуальным на сегодняшний день является внешнеполитическое направление научной дипломатии. Казахстан, как и любое государство, уделяет большое внимание вопросам научно-технического сотрудничества, развития научного потенциала страны, активно сотрудничая с международными организациями в области науки, технологий и инноваций. Научная дипломатия на сегодняшний день наряду с традиционными сферами дипломатии может способствовать укреплению международного имиджа и экономико-политическому развитию страны. В перспективе значение и роль данного направления казахстанской дипломатии будет только возрастать.

Ключевые слова: научное сотрудничество, научная дипломатия, обмен научным опытом, академии наук, атташе по науке.

Р.С. Кокенов ¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Халықаралық қатынастар» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

ҒЫЛЫМИ ДИПЛОМАТИЯ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ғылыми дипломатияның сыртқы саяси бағыты өзекті болып табылады. Қазақстан кез келген мемлекет сияқты ғылыми-техникалық ынтымақтастық, ғылым, технологиялар мен инновациялар саласында халықаралық ұйымдармен белсенді ынтымақтасып, елдің ғылыми әлеуетін дамыту мәселелеріне үлкен көңіл бөледі. Ғылыми дипломатия бүгінгі таңда дипломатияның дәстүрлі салаларымен қатар халықаралық имиджді нығайтуға және елдің экономикалық-саяси дамуына ықпал ете алады. Болашақта қазақстандық дипломатияның осы бағытының маңызы мен рөлі тек қана арта түсетін болады.

Түйінді сөздер: ғылыми ынтымақтастық, ғылыми дипломатия, ғылыми тәжірибе алмасу, Ғылым академиясы, Ғылым бойынша атташе.

Kokenov R. ¹

¹ Candidate to PhD of the Department of «International relations» L.N. Gumilov Eurasian national university,
Astana, Kazakhstan

SCIENCE DIPLOMACY: DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL SCIENCE COOPERATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Today, the foreign policy direction of scientific diplomacy is relevant. Kazakhstan, like any state, pays great attention to the issues of scientific and technical cooperation, development of scientific potential of the country, actively cooperating with international organizations in the field of science, technology and innovation. Today, along with the traditional spheres of diplomacy, science diplomacy can contribute to the strengthening of the international image and economic and political development of the country. In the future, the importance and role of Kazakhstan's diplomacy will only increase.

Keywords: scientific cooperation, scientific diplomacy, exchange of scientific experience, Academy of Sciences, science attaché.

В эпоху глобализации имидж страны все больше определяет ее значение в мире. В период независимости у Казахстана возникла необходимость в самоидентификации и формировании своего имиджа на международной арене. Одним из инструментов установления позитивного имиджа государства является дипломатия.

В целях решения глобальных проблем и развития в области науки, инновации и технологии, развитые страны мира, международные организации, фонды создают соответствующие проекты/программы, к реализации которых привлекают зарубежные научные организации и учёных. Казахстан ведет активную международную научную деятельность, при этом отсутствует информация об участии в таких проектах, о научных достижениях, о запатентованных изобретениях, открытиях мирового значения казахстанскими учеными.

Сейчас, когда страны мира устанавливают для себя одним из главных приоритетов достижение «научно-технологического прорыва» становится актуальным введение термина «научная дипломатия» среди международного сообщества. Предпосылкой возникновения данного определения является теория «мягкой» силы (**soft power**) и «жесткой» силы (**hard power**) в международных отношениях, разработанная известным американским политологом, сторонником теории неолиберализма - Джозефом Найем. В своих трудах Най говорил о балансе жестких и мягких методов в политике. Применение жестких методов в политической власти вкупе с мягкими, согласно теории Дж. Найя является абсолютным балансом сил, который дает возможность не наживать новых врагов, но и также привлекает внимание акторов международной политики [1]. Взяв за основу и доработав теорию Дж. Найя, в 2004 году бывший постоянный представитель США в ООН Сюзан Носсель впервые ввела термин «умная сила», который был опубликован в журнале «Foreign Affairs» [2].

Согласно общепринятому понятию, **научная дипломатия** – это переход от развития жестких силовых возможностей государства технологического развития армии к мягкой силе, использующий науку в качестве актива для дальнейшего посредничества и сотрудничества между нациями. Начиная с обретения независимости, научно-технологический потенциал Республики Казахстан развивается достаточно динамично, в настоящее время растет численность специалистов-исследователей по различным направлениям, увеличивается количество научно-исследовательских организаций, растет объем финансирования научно-грантовых проектов [3]. Научная дипломатия для Казахстана заключается в активном сотрудничестве в сфере науки, технологии и инноваций с развитыми странами мира, которое приносит крупные инвестиции в данную сферу и приводит к интеграции научного сообщества.

Первый компонент – наука в дипломатии. Глобальные вопросы в области международных отношений: цели устойчивого развития, изменение климата, продовольственная безопасность или энергетика должны быть освещены через призму научной деятельности и научного сотрудничества. **Вторым компонентом** является дипломатия для науки. Согласно данной концепции, каждая страна стремится продвигать национальное научное сообщество на международный уровень и способствует содействию сотрудничества с другими странами: дипломатические и консульские сети за рубежом традиционно отвечают за мобильность исследователей (финансовая помощь, визы) и помощь им в проведении переговоров (например, в отношении прав интеллектуальной собственности). **Третий компонент** – наука для дипломатии. При напряженных отношениях между странами, где традиционные методы дипломатии не действуют, научные отношения могут быть использованы для поддержания или восстановления культурных и политических связей. Научные экспертные знания и советы крайне важны для дипломатов и политиков. [1]. Таким образом, удалось выделить область деятельности научной дипломатии.

Важным аспектом поддержания научной дипломатии является обеспечение связи с сетью консультантов посольства зарубежом. На сегодняшний день сотрудников американской научной сети называют сотрудниками «Отдела науки, Техники и Здравоохранения» (ESTH). Магистраль сети состоит из 12 региональных узлов, что позволяет решать некоторые трансграничные проблемы, охватывая региональный масштаб. Эти региональные «офицеры» взаимодействуют с национальными должностными лицами, отвечающими за двусторонние отношения. Уполномоченные ESTH рассматривают только дела, касающиеся их страны проживания. Эти сотрудники являются профессиональными дипломатами. В общей сложности наличие научных консультантов и научных сотрудников охватывают 33 страны и четыре международных организации. В 146 других стран мира, охватывающих практически всю американскую дипломатическую сеть, научная деятельность поддерживается на специальной основе агентами, занимающимися главным образом экономическими и политическими вопросами [4].

В роли сбалансированной мягкой силы, например, Франции в Казахстане, выступают культурно-просветительские организации – «Французский Альянс» и «Campus France». Глава парижского университета Сорбонны Жан-Франсуа Жирар совместно с ректором Казахского национального педагогического университета имени Абая Сериком Пралиевым подписали меморандум об открытии филиала старейшего и престижного Университета Франции в Алматы. Также Академии государственного управления Астаны установила тесное взаимодействие с Национальной школой управления Франции (ENA), способствующее налаживанию устойчивых связей между французскими высшими школами и Назарбаев Университетом. В образовательной сфере осуществляются двух дипломные программы и стажировки, предусматривающие обучение по программе академической мобильности «Erasmus Mundus».

Научная деятельность Германии охватывает различные сферы социально-политического функционирования общества. Исследовательская и инновационная стратегия Германии и ее международный охват описан в двух программных документах Федерального министерства образования: «Стратегия высоких технологий», выпущенная в августе 2006 года и обновленная в июле 2010 года под названием «Идеи. Инновации. Процветания. Стратегия высоких технологий на 2020 год» и «Стратегия по интернационализации науки и исследований», опубликованная в 2008 году.

В данных документах выявляются амбиции Германии по укреплению своих позиций как ведущего центра исследований в Европе, призванного развивать способности вести исследовательскую и инновационную стратегию Старого Континента. В 2013 году 30 000 исследователей и ученых со всего мира получили поддержку от немецких финансовых органов. Эта политика поддерживается крупными бюджетными усилиями: в 2013 году расходы на НИОКР в Германии составили более чем 80 миллиардов евро или 2,85% ВВП, в свою очередь, в Казахстане объем финансирования в научно-образовательную область не доходит отметки 1% ВВП [5].

В рамках принятого подхода научной дипломатии в «Стратегии интернационализации науки и исследований» 2008 года, Германия приняла решение создать за рубежом «немецкие дома» – фонды по интеграции научной сферы за рубежом и тем самым укрепить научную сеть путем привлечения местного персонала. Так например, в 2013 году немецкая научная сеть состояла из 25 консультантов. Фонд «Deutsche Forschungsgemeinschaft» (DFG), который финансирует немецкие исследования. Институт «Fraunhofer-Gesellschaft» – очень крупная прикладная исследовательская организация, имеет семь представительств и четыре отделения связи за рубежом. Институт «Helmholtz-Gemeinschaft», еще одно немецкое исследовательское сообщество, институты, представлены в Пекине, Брюсселе и Москве [4].

В Казахстане научная дипломатия Германии осуществляется при помощи Германского Совета по Академическим Обменам (DAAD) – Германское национальное агентство по поддержке международного академического сотрудничества. Данная программа направлена на финансирование преподавателей, студентов бакалавриата и магистратуры для обучения в ВУЗах дальнего зарубежья. Продвижение научного потенциала казахстанского общества осуществляется при помощи финансовой поддержки двух крупнейших зарубежных фондов: «Фондом имени Фридриха Эберта» и «Фондом имени К. Аденауэра». Фонды являются надежными партнерами как гражданского общества, так и государственных структур Казахстана. Культурное взаимодействие подкрепляется тесными контактами с Институтом Гете и немецкими сообществами, составляющими немецкую диаспору Казахстана.

Развитие научной сферы является стратегическим ресурсом для экономических и социальных преобразований Республики Казахстан. Интеллектуальный потенциал определяет место и имидж государства среди других мировых держав. Согласно Стратегии «Казахстан-2050» одной из основополагающих задач является вхождение в «тридцатку» передовых стран мира. Для выполнения поставленной задачи необходимо мобилизовать научно-исследовательский потенциал страны для осуществления исследований международного уровня и их широкой практической реализации.

За годы независимости научно-технологический потенциал Казахстана растет ускоренными темпами. Научная деятельность в Казахстане регламентируется Законом Республики Казахстан от 18 февраля 2011 года «О науке», в котором разработана новая модель управления наукой, адаптированная к международной практике [6]. Закон «О коммерциализации результатов научной и (или) научно-технической деятельности» от 31 октября 2015 года и Государственная программа развития образования и науки на 2016-2019 годы направлены на создание передовых механизмов взаимодействия между наукой и бизнесом, способствуют стимулированию частного сектора для финансирования научных проектов, что приводит к повышению эффективности научных исследований [7].

В 2017 году в Республике Казахстан научными исследованиями и разработками занималось 386 организаций. В научных исследованиях и разработках было задействовано 22 081 человек, в том числе 17

205 специалистов-исследователей. Увеличился приток молодежи в науку. Так, доля ученых в возрасте до 35 лет выросла до 38%, доля ученых до 45 лет – до 56% [3].

Для установления контактов казахстанских ученых с зарубежными учеными на постоянной основе обеспечивается их участие в конференциях, семинарах и тренингах.

Важную миссию в научно-технологических исследованиях в Республике Казахстан возложено на ведущие университеты страны, такие как: «Назарбаев университет», «Казахский национальный университет им. Аль-Фараби», «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева» и других. На сегодняшний день, 93 ВУЗа, наряду с образовательной деятельностью, осуществляют научные исследования. В рейтинге ВУЗов по количеству публикаций первые строчки удерживают вышеуказанные университеты. [3].

В целях осуществления отечественных исследований в лучших мировых научных центрах с 2015 года в рамках реализации программы «Болашақ» запущен проект Split PhD, в рамках которого ведется подготовка докторов PhD.

ВУЗами и НИИ проводится большая работа по содействию ученым и исследователям в подборе научных журналов для опубликования научных статей. В рамках заключенных договоров с международными компаниями Clarivate Analytics и Elsevier в настоящее время проводится обучение казахстанских ученых из числа НИИ и ВУЗов РК подаче научных статей в журналы, индексируемые международными базами данных.

На сегодняшний день около 300 казахстанских ВУЗов и НИИ имеют возможность пользоваться актуальной научной информацией, сосредоточенной в зарубежных ресурсах крупнейших компаний Clarivate Analytics и Elsevier. По данным InCites (аналитический инструмент компании Clarivate Analytics), в международном рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума по индексу «Инновационное развитие» Казахстан занял 76-е место из 218 стран мира. Для сравнения, страны Евразийского экономического сотрудничества распределяются в следующем порядке: Россия – 15 место; Беларусь – 82 место; Армения – 95 место; Кыргызстан – 141 место [3].

В настоящее время одним из важных направлений развития научной сферы является интеграция казахстанской науки в мировое научное пространство. Заключено свыше 30 межгосударственных соглашений в области науки и техники с Великобританией, США, Китаем, Кореей, Японией, Германией, Францией, Польшей, Россией, Украиной и другими странами. Существенно значимым инструментом такой интеграции является проведение совместных научных исследований, участие в международных научных проектах и программах. Международное сотрудничество в области науки и техники развивается на основании двусторонних и многосторонних соглашений, так, например, установлено сотрудничество с ведущими международными организациями в области науки и техники (Международный научно-технический центр, Организация экономического сотрудничества и развития, Европейский союз, Корейский институт научно-технической информации, Японское Агентство международного сотрудничества, Организация исламского сотрудничества и т.д.).

В 2018 году начато обучение английскому языку 1500 ученых из 10 высших учебных заведений страны. Знание английского языка также способствует увеличению публикационной активности казахстанских ученых. По окончании курса ожидается, что ученые смогут легко ориентироваться в глобальной академической среде.

Одним из механизмов интеграции казахстанской науки в международное научное сообщество, является увеличение объемов финансирования науки.

В качестве первого шага запуска проводится работа по стимулированию практики подачи конкурсных заявок на международные грантовые программы.

На сегодняшний день в рамках грантового и программно-целевого финансирования на 2018-2020 годы ВУЗами Республики Казахстан совместно с зарубежными университетами, исследовательскими центрами реализуются научно-исследовательские проекты.

В проектах участвуют зарубежные ученые из ведущих университетов и научно-исследовательских организаций мира. НИИ и ВУЗами Казахстана ведётся активное сотрудничество с зарубежными концернами и консорциумами в области науки и техники, в рамках которого реализуются проекты в сфере сельского хозяйства, биоразнообразия, устойчивого развития, инфокоммуникационных технологий, космических и геоинформационных технологий, образования.

Казахстанские ВУЗы и НИИ принимают участие в программе ЕС «Erasmus+». Программа направлена на содействие интернационализации и международного сотрудничества через поддержку научно-исследовательских проектов, мобильности профессорско-преподавательского состава, студентов, магистрантов, докторантов, создание партнерств в области образования и обучения. Нынешний период программы «Erasmus+», (2014-2020 гг.) предоставляет финансирование на развитие сотрудничества в этих областях как между странами Европы, так и между странами Европейского Союза и другими странами во всем мире.

В рамках Рамочной программы ЕС «Горизонт 2020» совместно с европейскими партнерами в настоящее время реализуются 2 проекта. Партнерами казахстанских ученых выступают 20 ведущих университетов Европы. Проекты направлены на стимулирование международного сотрудничества Европы с другими странами, включая Казахстан.

Совместные проекты, финансируемые зарубежными фондами и организациями, являются важным источником привлечения средств на развитие науки в казахстанских ВУЗах:

- в Казахском национальном аграрном университете функционирует Агротехнологический ХАБ – международный аграрный инновационный центр, на базе которого реализуются проекты с Корнельским университетом, Университетом штата Мичиган и др;
- всемирно известные транснациональные корпорации TOTAL, Schneider Electric, Mitsubishi Electric, FESTO, Leica Geosystems, Eram Systems и FLUOR принимают участие в развитии 7 центров инженерных компетенций, функционирующих на базе Карагандинского государственного технического университета;
- ведущими ВУЗами республики налажено сотрудничество с зарубежными концернами и консорциумами. Можно отметить плодотворное сотрудничество в виде реализации исследовательских проектов с такими крупными организациями как Фондом Фольксваген, Европейской ассоциацией университетов, консорциумом китайских компаний.

Приведенные вышеуказанные примеры указывают на необходимость расширения сотрудничества и вовлечения казахстанских ученых в реализацию международных научно-исследовательских проектов/программ/грантов.

Важным аспектом развития казахстанской науки является интегрирование казахстанских исследований в мировое сообщество, активно используя английский язык. В мире на сегодня более 90% научных материалов издаются на английском языке, 24% из которых можно читать в открытом доступе. Уровень владения английским языком напрямую влияет на результативность науки. Главой государства была поставлена задача осуществления поэтапного перехода на английский язык прикладных научных исследований ученых Казахстана. В настоящее время проводятся обучающие семинары на базе ведущих мировых информационных систем Clarivate Analytics и Elsevier, направленных на повышение публикационной активности отечественных ученых в мировых изданиях на английском языке. В рамках проекта коммерциализации технологий планируется обучение английскому языку и процедуре подачи заявки в международные научные организации [3].

Актуально и создание казахстанских журналов на английском языке или полнотекстовой англоязычной версии журналов, что существенно повысит востребованность и научный авторитет журнала. Информировав международное сообщество о содержании научного поиска, темах и направлениях исследований, тем самым создаются условия как для активизации участия страны в общемировом научном прогрессе, так и для трансферта знаний и новых технологий в Казахстан [3].

В настоящее время наука является одним из важнейших инструментов международных отношений. Передовые страны Запада активно используют науку в качестве основополагающего механизма реализации «научной дипломатии», в контексте внешней политики страны. Опыт построения научной дипломатии в США, Германии и Франции является примером для других стран. Развитые страны мира придают данному направлению дипломатии ключевую роль во внешней политике, динамично внедряя ее во взаимоотношения с рядом стран.

Научная дипломатия для Казахстана заключается в активном сотрудничестве в сфере науки с передовыми странами, которое приносит крупные инвестиции в данную сферу и приводит к интеграции научного сообщества. В настоящее время одним из важных направлений развития научной дипломатии является интеграция казахстанской науки в мировое научное пространство посредством реализации

различных международных грантовых проектов и программ, которые способствуют повышению имиджа страны на международной арене.

В целях активизации мобильности человеческих ресурсов, получения научных, инновационных и технологических достижений казахстанских ученых, внедрение инноваций и ускоренное развития технологий, интеграции казахстанских ученых в мировое научное сообщество и развитие их компетенций, укрепление научного потенциала, повышение публикационной активности и цитируемости, улучшение показателей в международных рейтингах, привлечение финансирования науки (гранты зарубежных стран, международных организаций и фондов), информированности казахстанского научного сообщества, мониторинга развития международной науки Казахстана необходимо провести планомерную работу, которая состоит из следующих шагов:

- изучение и обобщение лучших практик привлечения ученых к участию в зарубежных научных проектах;
- мониторинг информации об участии казахстанских ученых в крупных международных и научно-исследовательских проектах мирового масштаба;
- подготовка и предоставление информации казахстанскому научному сообществу о патентах, научных достижениях и открытиях учеными Республики Казахстан. Сбор информации о наличии международных грантов и возможности принятия участия в них ученых Казахстана;
- предоставление предложения о внесении соответствующих изменений в Закон о науке.

Выполнение вышеперечисленных мероприятий окажет содействие к обеспечению реального вклада науки для ускоренной диверсификации и устойчивого развития экономики страны, а также достижение показателей науки Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума: научные публикации, качество исследовательских институтов; затраты на НИОКР, что в целом способствует развития научной дипломатии Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Nye J. S. *The Future of power*: N. Y.: PublicAffairs, 2011. – P. 20-21.
2. Чихарев И. Умная мощь //Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики (http://intertrends.ru/old/pdf/2011_25.pdf).
3. Национальная Академия Наук Республики Казахстан «Национальный доклад по науке». – Астана–Алматы, 2018.
4. Pierre-Bruno Runi «*Science and Diplomacy: A New Dimension of International Relations*» (<http://www.sciencediplomacy.org/tags/germany>).
5. Dennis Schroeder «*Between Intention and Serendipity*» (<http://www.sciencediplomacy.org/tags/germany>);
6. Закон Республики Казахстан «О науке» (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30938581#pos=3;-245).
7. Закон Республики Казахстан «О коммерциализации результатов научной и (или) научно-технической деятельности» (<https://online.zakon.kz>).

94(574)+355.232.6
ГРНТИ 04.01.07

Б.С. Сайлан¹, Н.Ж. Нурбосынова²

¹т.ғ.д., ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Тарих, археология және этнология факультетінің профессоры

¹тарих, археология және этнология факультетінің I курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Бүгінде Қазақстанның әскери білім беру жүйесі, оның ішінде Қазақстан Қарулы күштері, Ұлттық армия, әскери-әуе, әскери-теңіз күштері қалыптасып, егеменді ел тарихының маңызды беттеріне айналды. Ұлттық армиямыз алғашқы әскери бөлімдерден қазіргі заманғы ұлттық қорғаныс пен қауіпсіздіктің сындарлы жүйесіне дейінгі үлкен жолдан өтті.

Еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев халыққа Жолдауында: «Жаңа қазақстандық патриотизм біздің көпұлтты және көпконфессиядылық қоғамымыздың жетістігі үшін негіз болып табылады. Бұл бағытта біздің басты мақсатымыз қарапайым және түсінікті: біз қоғамдық келісімді сақтап, күшейтуіміз керек. Бұл біздің мемлекет ретінде, қоғам ретінде, ұлт ретінде өмір сүрудің аса қажетті шарты болып табылады. Қазақстандық патриотизмнің негізі - барлық азаматтардың теңдігі және олардың Отанға деген ортақ жауапкершілігі.

Мақалада әскери білім беру жүйесін 1992 жылдың 7 мамырында Президенттің «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қорғаныс комитетін Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі етіп қайта құру туралы», «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру туралы» жарлықтары шыққаннан кейін бастап қалыптасуы мәселесі және қазіргі таңдағы әскери білім институттары қарастырылады.

Түйін сөздер: әскери, қарулы күштер, ұлттық армия, қауіпсіздік, шекара, доктрина, білім беру жүйесі, каружарак, әуе-теңіз, ұлттық қауіпсіздік.

Сайлан Б.С.¹, Нурбосынова Н.Ж.²

¹д.и.н., профессор, Казахского национального университета имени аль-Фараби

²магистрант I-го курса факультета истории, археологии и этнологии г. Алматы, Казахстан

СИСТЕМА ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В настоящее время система военного образования Казахстана, включая Вооруженные Силы Республики Казахстан, Национальную армию, военно-морские силы, стала важнейшей страницей суверенной истории страны. Наша Национальная Армия прошла путь от первых воинских частей до конструктивной системы современной национальной обороны и безопасности.

Первый президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев в Послании народу сказал: «Новый казахстанский патриотизм – основа успеха нашего многонационального и многоконфессионального общества. Наша главная цель в данном направлении проста и понятна: мы должны сохранить и укрепить общественное согласие. Это – непреложное условие нашего существования как государства, как общества, как нации. Фундамент казахстанского патриотизма – это равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь Родины.

В статье рассматриваются вопросы формирования системы военного образования с 7 мая 1992 года после Указа Президента «О реорганизации Государственного комитета Республики Казахстан по обороне в Министерство обороны Республики Казахстан», «О Вооруженных силах Республики Казахстан» и военных учебных заведений на сегодняшний день.

Ключевые слова: военное, вооруженные силы, национальная армия, безопасность, граница, образовательная система, оружие, национальная безопасность.

B.S. Sailan¹, N.Zh. Nurbossynova²

¹d.p.s., professor Al-Farabi Kazakh National University Faculty of History, archeology and ethnology.

²Master Al-Farabi Kazakh National University Faculty of History, archeology and ethnology
Almaty, Kazakhstan

MILITARY EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Abstract

At present, the system of military education in Kazakhstan, including the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, the National Army, and the naval forces, has become the most important page in the country's sovereign history. Our National Army has gone from the first military units to the constructive system of modern national defense and security.

First President Nursultan Nazarbayev in his Address to the people said: "The new Kazakhstani patriotism is the basis of the success of our multi-ethnic and multi-religious society. Our main goal in this direction is simple and clear: we must preserve and strengthen public consent. This is an indispensable condition of our existence as a state, as a society, as a nation. The foundation of Kazakhstani patriotism is the equality of all citizens and their common responsibility for the honor of the Motherland.

The article deals with the formation of a military education system from May 7, 1992 after the Presidential Decree "On the reorganization of the State Defense Committee of the Republic of Kazakhstan to the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan", "On the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan" and military schools today.

Keywords: military, armed forces, national army, security, garnish, educational system, army, national security.

Жалпы, Қазақстан тәуелсіз ел ретінде өзінің дербес әскерін құру ісін және әскери білім беру жүйесін 1992 жылдың 7 мамырында Президенттің «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қорғаныс комитетін Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі етіп қайта құру туралы», «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру туралы» жарлықтары шыққаннан кейін бастап кетті [1]. Осы күні еліміздің аумағындағы КСРО әскери күштерінің есебіндегі мекемелер, бөлімдер, құрамалар, ұйымдар, полигондар, сақтау базалары, қоймалар, жылжитын және жылжымайтын әскери мүліктер Қазақстан құзыретіне берілді. Тағы бір еске түсіре кетер жайт, дәл сол күні генерал-лейтенант Сағадат Нұрмағамбетовке генерал-полковник шені тапсырылды және ол еліміздің Қорғаныс министрі болып тағайындалды. Содан бергі аралықта ел әскерін қалыптастыру жұмыстары мен әскери білім беру ісі жүйелі түрде жүргізілді. Бұл орайда, дәлірегі Қазақстан әскерін заманауи тұрғыда дамыту мәселесінде жаңа талаптар мен қазіргі таңдағы қауіп-қатерлер барынша ескерілді. Сондай-ақ әлемдік және аймақтық қауіпсіздікті сақтау шараларына еліміздің белсене қатысуын қамтамасыз ету бағытына ден қойылды. Бұл жұмыстарды нәтижелі жүргізу, Қарулы Күштеріміздің заманауи сипатын анықтау, оның нормативтік-құқықтық негізін құру және басқа да аса маңызды міндеттерді іске асыру үшін 1993 жылы ақпанда еліміздің *бірінші Әскери доктринасы* қабылданды [2]. Оған Қазақстан әскерін құру қағидаттары енгізілді. Бұл құжат әскерімізді заманауи тұрғыда дамытуға жол ашты. Одан кейінгі уақытта, яғни 2000 жылғы ақпанда екінші Әскери доктрина бекітілді. Ол Қарулы Күштерді құру және реформалаудың басым бағыттарын нақтылады. Ал 2007 жылы наурызда қабылданған Әскери доктринада өңірлік қолбасшылықтар әскерлерінің белгіленген аймақтарда әскери қауіпсіздік міндеттерін шешу мәселелеріндегі дербестігін қамтамасыз ету жайы айқындалды. Нақтылай айтқанда, ел әскерінің бүгінгі деңгейге жетуі Мемлекет басшысының қорғаныс саласын нығайтуға байланысты белгілеп берген басымдықтары мен міндеттерінің орындалуы арқасында жүзеге асты. Бүгінде Қарулы Күштеріміз үш түрлі құрылымнан тұрады. Олар: Құрлықтағы әскер, Әуе қорғанысы күштері және Әскери-теңіз күштері. Бұлардың әлеуеті ұлғайтылды. Стратегиялық тұрғыда дағдарыстық жағдайлар орын алған кезде негізгі міндеттерді шешуге қатысу үшін жоғары деңгейлі әскери топтар, кез келген қауіп-қатерге қарсы жедел әрекет ететін Арнайы операция тобы, киберкеңістікте қауіп-қатерге қарсы іс-қимыл мақсатында ақпараттық күрес компоненті құрылды. Сондай-ақ мемлекеттің аумақтық қорғаныс саласын біріктіру үшін Қарулы Күштер құрамындағы аумақтық әскерлердің басқару органы пайда болды. Құрылымның барлық сатылары қамтыла отырып, еліміздің әскери оқу орындары арқылы мамандар дайындау ісі жолға қойылды. Осы арада сәл шегіне сөйлесек, 1991 жылдың соңына қарай Қазақстан аумағында КСРО Қарулы Күштері әскерлерінің құрамында жалпы саны 200 мыңдай адам болған екен. Алғашқы кезде, әсіресе маман мәселесін шешу қиын болды. Өйткені өз әскерімізді жасақтау басталған кезеңде Қазақстанда қызмет етіп жүрген көптеген офицерлер әскери борыштарын ТМД-ның өзге мемлекеттерінде жалғастыруға немесе запасқа шығуға

шешім қабылдаған болатын. Дәлірегі, кезінде КСРО-ның ортақ армиясында қызмет еткен офицерлер өз елдеріне жол тартты. Соның себебінен екі жарым жыл көлемінде, яғни 1992 жылғы мамырдан 1995 жылғы қаңтарға дейін офицерлердің кету деңгейі тізімдік құрамның 89 пайызын құрады. Осыдан келіп, Қазақстан Қарулы Күштерінде әскери мамандардың тапшылығы туындады. Бұл түйткілді шешу кезек күттірмейтін шаруа еді. Содан білікті, кәсіби мамандарды даярлауға мемлекеттік деңгейде маңыз берілді. Негізінде заманауи әлеуетті армия жасақтау әскери техникаларды, қару-жарақты жетілдірумен қатар, кәсіби, жаңа әскери буынды тәрбиелеуге тікелей байланысты екені белгілі. Осы орайда 28 жыл ішінде елімізде ұлттық әскери мамандарды даярлау жүйесі өз деңгейінде қалыптасты. Әскери бағыттағы оқу орындардың оқу-тәрбиелік үдерісіне озық технологиялар енгізілді, мамандардың білім деңгейін көтеру үшін оқу-әдістемелік база кеңейтілді. Соның нәтижесінде тәуелсіздік жылдарында әскеріміз іс жүзінде жаңадан құрылды, еліміздің генералдары мен офицерлерінің жаңа әрі тұтас буыны өсіп шықты. Білікті, кәсіби әскери мамандар даярлау ісіне аз-кем тоқтала кетер болсақ, ол «*Білім беру туралы*» заңда көзделген бес деңгейді қамтиды [3]. Олар: орта білім, техникалық және кәсіби білім – магистратура және докторантура, қосымша білім – әскери кафедра, қайта даярлау және біліктілікті көтеру. Орта білімді Астана, Алматы, Қарағанды және Шымкент қалаларындағы «Жас ұлан» республикалық мектептері береді. Ал техникалық және кәсіптік білімді Ш.Уәлиханов атындағы Кадет корпусы ұсынады. Бұл оқу орнын бітіріп шыққан кәсіби сержанттар Қарулы Күштердің әртүрлі лауазымдарында қызмет етуде. Сондай-ақ Қарулы Күштер әскерлерінің барлық түрлері мен тектерінің мамандары 3 әскери жоғары оқу орындарында даярлануда. Мәселен, Құрлық әскерлерінің әскери институты кадрлар дайындауда орны ерекше. Қарулы Күштердің кіші офицерлер құрамының 70 пайыздан астамы осы оқу орнының түлектері. Тәуелсіздік жылдары бұл институтты 7 мыңнан астам офицер бітірген. Институттың 70-ке жуық түлегі генерал атағын алған. Бұдан бөлек, Әуе қорғанысы күштері, байланыс әскері, автоматтандырылған басқару жүйесі, ақпараттық (кибер) қауіпсіздік саласына кадрлар даярлау мақсатында 2001 жылы құрылған Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институтының да қызметі мақтауға тұрарлық. Институт 10 бағыт бойынша 1 мыңнан астам офицер дайындады. Сондай-ақ Талғат Бигелдинов атындағы Әуе қорғаныс күштері институтының да ерекше орны бар екенін айтпасқа болмайды. Бұл оқу орны Әскери-әуе күштеріне ғана емес, Ішкі істер министрлігі мен Ұлттық қауіпсіздік комитеті Шекара қызметі үшін де мамандар дайындайды. Мұнда бүгінге дейін 2 мыңға жуық ұшқыш пен инженер өз істеріне маманданды. Сонымен бірге Ақтау қаласындағы Әскери-теңіз институты да Әскери-теңіз күштері мен ҰҚК Шекара қызметінің теңіз бөлімдері кемелері мен жағалау бөлімдеріне, теңіз, ішкі жүзу кемелеріне және Қазақстан азаматтық флотының аралас кемелер қызметіне кадрлар даярлауда белсенділік танытуда. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті де мамандар даярлауда өзіндік зор үлесін қосып отыр. Ведомствоаралық оқу-әдістемелік орталық болып табылатын бұл университетті жыл сайын 100 офицер тәмамдайды. Реті келіп тұрғанда біздің болашақ генералдарымыз осы офицерлер арасынан шығатынын да айта кетейік. Тағы бір ерекше тоқтала кетер жайт, университетте Ұлттық ұлан факультетімен қатар, ҰҚК Шекара қызметі факультеті құрылған. Университет әлемдегі үздік жоғары оқу орындары тарапынан лайықты бағасын алып, мойындалған, Оксфорд қауымдастығы мен Еуразия университеттер қауымдастығына мүше. Еліміздің әскери білімінің биік мәртебесін біздің әскери жоғары оқу орындарымызда Армения, Қырғызстан және Тәжікстан сынды елдердің әскери қызметшілерінің білім алуы да айқындайды. Тәжірибе алмасу үшін біздің әскери қызметшілеріміз де шетелдердегі жоғары оқу орындарында шындалуда. Бұл бағыттағы жұмыстар халықаралық әскери ынтымақтастыққа, дәлірегі, басқа елдер әскерлерімен өзара іс-қимылға және тәжірибе алмасуға баса назар аударылуының арқасында жүзеге асырылуда. Осы орайда біздің әскери құрамалар ШЫҰ, ҰҚШҰ аясында өтетін оқу-жаттығуларға да үнемі белсене қатысып, өздерінің жоғары деңгейлерін көрсетіп жүргенін мақтанышпен айта аламыз. Саланы кәсіби мамандармен қамтамасыз етуде әскери-оқыту резервін даярлауға баса назар аударылып отыр. Бұл бағыттағы оқыту ісі азаматтық жоғары оқу орындары жанындағы 29 әскери кафедрада жүргізілуде. Жыл сайын бұл әскери кафедралар 3700-ден астам офицер даярлайды. Жалпы, Қарулы Күштеріміздің сапасын жоғары деңгейге көтеру үшін саланы заманауи стандарттарға, әлемдік тәжірибелерге сай дамыту басты міндеттердің бірі болып саналады. Сондықтан қазіргі таңда әскери білім беру жүйесі әскери шақыру және келісімшарт бойынша, яғни аралас тәсілмен жұмыс істеуде. Соның нәтижесінде сержанттар мен сарбаздар құрамының 70 пайыздан астамын келісімшарт бойынша қызмет ететін әскери қызметшілер құрап отыр. Қалған 30 пайызын әскери борышын өтеуге міндетті азаматтар құрайды. Әскерді жасақтаудың осы тәсілі өз тиімділігін көрсетуде. Бұл өз кезегінде Қарулы Күштердің жауынгерлік әзірлігі мен қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Тағы бір айта кетер жайт, тәуелсіздік жылдарында әскерімізді заманауи қару-жарақпен, озық үлгідегі әскери техникамен қамтамасыз ету жұмыстары қарқынды жүргізілді. Қажетті жаңа қару-жарақтар

мен техникалар сатып алынды. Бұған қоса, бұрыннан қолданыста болған құрал-жабдықтар мен әскери техникалар жөндеуден өткізіліп, жаңғыртылды. Тарқата айтар болсақ, Құрлықтағы әскерлер үшін брондалған машиналар мен бронды транспортерлер, заманауи радиоэлектронды барлау техникалары, ракеталық-артиллерия қару-жарағы, ауыр оқ ату жүйелері, ұялы байланыс кешендері, радиациялық, химиялық және биологиялық қатерлерден қорғайтын отандық машиналар, жанар-жағармай тасымалдайтын техникалар, далалық госпитальдар алынды. Ал Әуе қорғаныс күштері 4 Су-30СМ заманауи жойғыш ұшақтармен, өз санатындағы ең таңдаулы С-295 әскери-көліктік және оқу-жаттығуға арналған Zlin ұшақтарымен, ЕС-145, Ми-171Ш тікұшақтарымен, Ми-35М әскери-көліктік тікұшақтарымен толықтырылды. Әуе шабуылына қарсы қорғаныс жүйесінің техникалық паркі жаңартылды. Әуе кеңістігі шекараларын қорғау үшін С-300ПС, С-200, С-125 зениттік-ракеталық және отандық «Нұр» радиотехникалық кешендері орнатылды. Баршаға белгілі, Қазақстанға Каспийдің теңіз шекарасының ең ұзын бөлігі тиесілі. Оны ыждағаттылықпен қорғау мақсатында Әскери-теңіз күштері құрылған. Қазіргі таңда елімізде әскери маңызы зор корабльдер мен кемелерді шығару жолға қойылған. Мәселен, Орал қаласындағы «Зенит» зауыты еліміздің теңіздегі шекараларын күзету үшін бүгінге дейін 25-тен астам корабль мен кеме шығарды. Олар бүгінде ел игілігі үшін жоғары деңгейде қызмет көрсетуде. Мұның барлығы Қарулы Күштеріміздің заманауи қару-жарақпен және әскери техникамен жабдықталғанын айғақтайды [4]. Негізінде еліміздің Қарулы Күштері тәуелсіздік жылдарында өз деңгейінде қалыптасты дегенімізбен, оны одан әрі уақыт талабына сай жетілдіре түсу ісі тоқтамайды. Сондықтан ел әскерінің алдына Президент – Қарулы Күштердің Жоғарғы Бас Қолбасшысы үлкен міндеттер қойып отыр.

Бұл міндеттер: әскери жоспарлау жүйесін жетілдіруге, мемлекеттік және әскери басқаруды орталықтандыру, ракеталық ықтимал шабуылдардың алдын алу жүйесін дамытуды жалғастыру, киберқауіпсіздік саласының мүмкіндігін күшейту, автоматтандырылған басқару жүйелеріне Қарулы Күштердегі әскерлер, қару-жарақ пен ресурстарды енгізуді ілгерілету және басқа өзекті мәселелерге бағытталған.

Еліміздің қорғаныс жүйесі, оның ішінде әскери білім беру жүйесі дегеніміз – Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету, егемендігін, аумақтық тұтастығын және оның шекарасына қол сұғылмаушылықты қару-жарақпен қорғау жөніндегі саяси, әскери, экономикалық, әлеуметтік-құқықтық және өзге де сипаттағы мемлекеттік шаралар жүйесі болып табылады.

Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері еліміз заңнамасында нақтылы және толық көрсетілген. Оған мыналар жатады:

- басқа мемлекеттердің егемендігін, мемлекеттік шекаралардың мызғымайтындығын, аумақтық тұтастығын құрметтеу және олардың ішкі істеріне араласпау;
- әскери саладағы сенімділік және ашықтық шараларын нығайту;
- халықаралық дауларды бейбіт жолмен реттеу;
- өзара тиімді ынтымақтастық және өзара түсіністік негізінде барлық елдермен достық қарым-қатынасты ұстану;
- Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын халықаралық міндеттемелерді сақтау және шарттардың мақсатына қол жеткізуге жәрдемдесу;
- әскери жанжалдарды болғызбауға, бейбітшілікті қолдау мен қалпына келтіруге бағытталған жаһандық және өңірлік қауіпсіздік жүйелерін құруға қатысу болып табылады.

Қазақстанның әскери білім беру жүйесінде Қарулы күштері әлеуетінің аса маңызды қайнар көзі, саяси-ұйымдық және құқықтық негізі Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылатындығында және оның өз құзіреттеріне сәйкес армия тіршілігінің мынадай түбегейлі мәселелерін:

- Қазақстан Республикасы әскери саясатының негізгі бағыттарын айқындайды;
- Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын, Қарулы Күштер, басқа да әскерлер мен әскери құралымдар құрылысының және оларды дамытудың жоспарларын бекітеді;
- Қазақстан Республикасының Қарулы күштерін қолдану ережелерін және Қазақстан Республикасының аумағын жедел жабдықтау ережелерін бекітеді;
- Қарулы күштерді қолдану жоспарын, қорғаныс мүдделерімен Қазақстан Республикасының аумағын жедел жабдықтау жоспарын, сондай-ақ мемлекеттің жұмылдыру жоспарын бекітеді;
- Қарулы күштерге, басқа да әскерлер мен әскери құралымдарға жалпы басшылықты жүзеге асырады;
- Қарулы күштердің құрылымын, штат санының лимитін, сондай-ақ қызметшілір мен мемлекеттік қызметшілерге еңбекақы төлеу жүйесін бекітеді және тағы басқа да нақты шараларды жүзеге асырады [4].

Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігі мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен тату көршілік қарым-қатынастар, олардың теңдік және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу саясатын жүргізумен, болжанатын қатерлерге негіздей отырып бірінші болып қарулы күшті қолданудан бас тартумен, мемлекеттің әскери ұйымын нығайтумен, қарулы күштерді нығайтудың неғұрлым тиімді нысандары мен тәсілдерін айқындаумен және пайдаланумен қамтамасыз етіледі.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Құрылық әскерлерінен, Әуе қорғанысы күштерінен және Әскери-теңіз күштерінен тұратын Қарулы Күштердің онтайлы үш құрылымы құрылды. Құрылық әскерлерінің құрамына төрт өңірлік қолбасшылықтың әскерлері, сондай-ақ Аэроұтқыр әскерлері, Зымыран әскерлері мен артиллерия кірді. Әскер тектерін – Әскер-әуе күштері мен Әуе шабуылынан қорғаныс әскерін тиімді дамыту үшін Әуе қорғанысы күштерінің топтамаларын құру аяқталды, батыс стратегиялық бағытында әскерлер топтамалары нығайтылуда.

Бүгінде мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінде жоспарлау жүйесін жетілдіру және ведомствоаралық өзара іс-қимыл үдерісі жалғастырылуда. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Ішкі әскерлерінің құрылымы және оны дамыту кезең-кезеңімен және жоспарлы түрде жүзеге асырылуда, ол ұдайы әзірліктегі, жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, адам мен азаматтың, құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық және өзге де заңға қарсы қол сұғушылықтан қорғауға арналған ұтқыр, кәсіби даярланған әскерлерді құруға ықпал етеді. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекара қызметі Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын күзету жүйесін жетілдіруде. Бес мынадай өңірлік басқармалар құрылды: «Оңтүстік», «Солтүстік», «Шығыс», «Батыс», «Жағалық қорғаныс». Кеден одағының жұмыс істеуі мүддесінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасының учаскелерін күзетуді күшейту жөніндегі іс-шаралар жүргізілуде [5].

Төтенше жағдайлардың алдын алу және оны жоюдың мемлекеттік жүйесін жетілдіру және нығайту процесі, оның ішінде дүлей зілзалаларға, авариялар мен апаттарға қарсы іс-қимыл инфрақұрылымын және олардың тәуекелдерін басқару жүйесін дамыту, сұғыл ден қою күштерін қажетті авариялық-құтқару техникасымен, жабдықпен жабдықтау, мониторинг пен болжаудың тиімділігін арттыру жөніндегі іс-шаралар жүргізілді.

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарты ұйымы шеңберінде Ұжымдық жедел ден қою күштерінің (ҰЖДК) бөлімшелері құрылды. Бірлескен жедел және жауынгерлік дайындық іс-шаралары барысында олардың өзара іс-қимыл жасау деңгейін арттыру жүргізілуде. Шанхай ынтымақтастық ұйымы желісі бойынша Қазақстан ұйымының терроризмге қарсы әлеуетін нығайтуға, оның ішінде терроризмге қарсы бірлескен оқу-жаттығуларға қатысу жолымен белсенді қатысады. Ұлттық және өңірлік қауіпсіздікті нығайту мүддесінде Ресеймен, Қытаймен, АҚШ-пен және басқа да мемлекеттермен әскери және әскери-техникалық ынтымақтастық өрісі кеңейтілуде. Алайда әлемдегі және өңірдегі әскери-саяси жағдайдың шиеленісуі, техникалық прогресс, қарулы күрес жүргізудің нысандары мен тәсілдерін жетілдіру аясында әскери қауіпсіздіктің қазіргі заманғы қатерлеріне қарсы іс-қимыл жасау үшін мемлекеттің әскери ұйымның тиімділігін ұдайы арттыру қажет, ол мемлекеттің әскери саясатын түзетуді және әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін одан әрі дамытуды талап етеді.

Бүгінде Қазақстанда әскери білім беру жүйесі, оның ішінде Қазақстан Қарулы күштері, Ұлттық армия, әскери-әуе, әскери-теңіз күштері қалыптасып, егеменді ел тарихының маңызды беттеріне айналды. Ұлттық армиямыз алғашқы әскери бөлімдерден қазіргі заманғы ұлттық қорғаныс пен қауіпсіздіктің сындарлы жүйесіне дейінгі үлкен жолдан өтті. Президент Н.Назарбаев атап көрсеткендей заманауи қарумен және техникамен жабдықталуы, командирлердің кәсібилігі, жеке құрамның жоғарғы жауынгерлік дайындығы мен шыңдалу қасиеттері – біздің әскери білім беру жүйесіне сипатты сапалық қасиеттер.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан әскери жүйесінде түбегейлі өзгеріс және принципті жаңа әскер түрі – дербес Әскери-теңіз күштерінің құрылуы болды. Оның негізгі міндеті Каспий теңізінің қазақстандық секторында Қазақстан Республикасының шекарасының мызғымастығын, территориялық тұтастығын және экономикалық мүдделерін қорғау. Қазірде бұл күштердің базасы Ақтау қаласында орналасқан. Оның құрамына теңіз жаяу күштері, жағалаулық артиллерия және құрамында ондаған әскери қатерлері бірнеше орташа күзет корабльдері бар Каспий флотилиясы енеді. Бүгінде Әскери-теңіз күштерін жаңа типті корабльдермен жабдықтап, жалпы ондағы әскер санын 5 мыңға жеткізу жөніндегі жұмыстар жүйелі де табанды түрде жүргізілуде [6].

Қазіргі таңда Қарулы Күштеріміздің халықаралық рейтингтегі жағдайы жылдан-жылға оңала түскені жасырын емес. Global Firepower ұйымының рейтингі бойынша 2017 жылы біздің әскеріміз әлемдегі барлық әскерлер арасында 53-орыннан табылды. Бірақ бұған тоқмейілсуге әсте болмайды. Өйткені әскерімізді жаһандық сын-қатерлер мен өзгерістерді ескере отырып жетілдіре түсу жұмысын үздіксіз жүргізу – уақыт

талабы. Отанды қорғау – ең құрметті де абыройлы қызметке жататындықтан бүгінде бүкіл қоғам болып әскери білім жүйесіндегі осындай механизмдерінің моральдық-патриоттық рухын көтеру егемендік пен ұлттық қауіпсіздікті, ұлттық мүдделерді қорғаудың маңызды кепілі болып саналады.

Қорыта айтқанда, әскери білім беру жүйесін одан әрі дамыту, заман сұранысына сай жетілдіру, әскери дайындықты арттыру, сондай-ақ жаһандық қауіпсіздікті нығайтуға атсалысу үшін мүмкіндіктерді ұлғайту күн тәртібінен түспек емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қорғаныс комитетін Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі етіп қайта құру туралы», «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін құру туралы» ҚР Президентінің 1992 ж. 7 мамырдағы №738 Жарлығы //ҚР ПУАЖ, 1992, №18, 279-бап.

2. «Қазақстан Республикасының бірінші Әскери доктринасын бекіту туралы» ҚР Президентінің // 1993 ж. 11 ақпандағы №1094 Жарлығы.

3. «Қазақстан Республикасының Білім беру туралы»//1999 жылғы 7 маусымдағы №389-І Заңы.

4. «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері туралы»//2005 жылғы 7 қаңтардағы №29 Заңы.

5. «Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы» ҚР Президентінің //2011 жылғы 11 қазандағы №161 Жарлығы.

6. Александр Храмчихин. Сильная армия для Казахстана – не роскошь, а необходимость // «АПН Казахстан», 2006.09.18.

УДК 94(574)

ГРНТИ 03.01.11

Г.Ж. Примкулова¹, С.Ахметов²

т.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
gauhar-0068@mail.ru

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің I курс докторанты

ЖӘДИДШІЛДІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Ресей империясы қол астындағы мұсылман халықтарын, әсіресе, тілі мен тарихы ортақ түркі халықтары арасындағы байланыстарды нығайту, ағартушылық идеяларын тарату, олардың саяси санасы мен мәдениетін көтеру жәдитшілдік қозғалыстың басты бағыты болғаны туралы көрсетіледі. Жәдитшілдер Ресей билігіне ықпал ету арқылы бұратана халықтардың тең құқы үшін де күрес жүргізді. Жәдитшілдік қозғалыстың негізін қалаушы И.Гаспыралы саяси жүйенің басты мақсаты мемлекеттің бірлігін күшейту екенін және оған жетудің жолдарын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығының пайда болуы мен дамуы ағартушылық қайраткерліктің басты ұстанымы еуропалық өркениеттің, ғылым мен білімнің жетістіктерін, саяси-әлеуметтік қайта құру тәжірибесіндегі озық үлгілерін кеңінен пайдалана отырып, ұлттың тарихи кемелденуін қамтамасыз етуге ықпал жасады.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, патша өкіметі, мұсылмандық оқу орындары, реформа, ағартушылық жұмыс

Примкулова Г.Ж.¹, Ахметов С.²

¹к.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи.

²докторант I курса Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи

ФОРМИРОВАНИЕ ЖАДИДИЗМА

Аннотация

В этой статье исследуются проблемы становления джадидизма и его направления в развитии политического сознания и культуры, укрепления связи мусульманских, в особенности, тюркоязычных народов, имеющих общую историю и языковое родство, находившихся под игом Российской империи. Основатель движения джадидизма И.Гаспринский сумел показать, что основная цель политической

системы – усиление единства государства и указал пути его достижения. Возникновение и распространение казахского просветительства во второй половине XIX – начале XX века открыло путь созреванию национальной истории и возможность широко использовать в практике передовые идеи политико-социальных преобразований, достижений науки и образования европейской цивилизации.

Ключевые слова: система образования, царская власть, мусульманские учебные заведения, реформа, просветительская работа

Primkulova G.J.¹, Ahmetov S.²

¹*candidate of Historical Sciences, docent*

of the International Kazakh-Turkish University after Khoja Ahmed Yasawi.

²*doctoral student 1 course*

THE FORMATION OF JADIDISM

Abstract

This article examines the problems of formation of the movement of jadidism and its direction in the development of political consciousness and culture, strengthen the relationship of the Muslim, especially the Turkic-speaking peoples, having a common history and linguistic affinity, who were under the yoke of the Russian Empire. The founder of the movement of jadidism I. Gasprinsky was able to show that the main goal of the political system is to strengthen the unity of the state and pointed out the ways to achieve it. The emergence and spread of Kazakh enlightenment in the second half of the XIX-early XX century opened the way to the maturation of national history and the opportunity to widely use in practice the advanced ideas of political and social transformations, achievements of science and education of European civilization.

Keywords: education system, tsarist government, muslim educational institutions, reform, educational work

Ресей империясының қол астында отарлық тауқыметін тартып, білім беру жүйесі артта қалған түркі тілдес халықтардың өміріне ерекше серпіліс әкелген ағым жәдідшілдік еді. Оның бастау көзінде И.Гаспыралы тұрды. «Тәржіман» газетін шығарып, түркі тілдес мұсылман халықтарының арасында ағартушылық жұмысын жүргізуді көздеген И.Гаспыралы ендігі жерде ағартудың басты негізі болып табылатын оқу ісін де жолға қоюға ұйғарым жасады. Ол алдымен мұсылмандық білім беру орындарының не себепті артта қалғанына баса мән берді. Соның негізінде мұсылмандық оқу орындарының заман көшіне ілісе алмауының екі себебі бар, біріншісі, мұсылмандардың білім беру орындарының кертартпалығы, екіншісі, патша өкіметінің халық ағарту ісін орыстандыру арнасына бұруыға талпынуында деген пікірге келді.

И.Гаспыралы Ресей империясындағы мұсылмандық оқу орындарының тек діни білім берумен шектелуі дұрыс емес, бұл оқу орындары еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін басшылыққа алып, халықты озық өркениет жетістіктерімен табыстыруыға қызмет етуі тиіс деп есептеді. Бұрындары медреселер мен мешіттер жанынан ашылған мектептердің мұсылмандар арасынан ірі ғалымдарды шығарғанын үлгі етіп ұсынды. Патша өкіметінің халық ағарту саласында ұстанып отырған саясаты мұсылман халықтарының білім деңгейін көтеруге бағытталмағаны да И.Гаспыралының қынжылысын туғызды. Ол осыған байланысты: «Орыс билігі тұсында татарлардың ақыл-ой өрісінің дамуы құлдырады. Тек, жартылай қирап, күйреген ескерткіштердегі жазулар, шаң басып көгерген кітаптар ғана татарлардың бұрынғы кезде шебер сөйлеп, жаза білгенінің куәсі болып қалды. ... Қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық жағдайда орыстар мен мұсылмандар өзара ой-пікірмен, идеялармен алмасу мүмкіндігінен ада» [1, 31], – деп жазды.

И.Гаспыралы патша өкіметінің бірқатар шенеуніктерінің және миссионер ғалымдардың империя аумағындағы орыс емес халықтар артта қалған, олар тек орыстану арқылы ғана өркениетті халықтар қатарына қосыла алады деген пікіріне мүлдем қарсы болды. «Орыс өкіметінің бағынан түрік-татар тайпаларына деген қатынасына қарап, біздің байқағанымыз – оның түрік-татарлардың ішкі бітімі мен құрылымын аз білетіндігі, – деп түйеді өз ойын И.Гаспыралы. Татарларға деген орыс үстемдігі осы күнге дейін, менің білуімше, мынандай түрде көрінді: мен қожайынмын, ал сіздер төленіздер де қалаулаңызша өмір сүріңіздер. Бұл өте қарабайым, бірақ барынша мазмұнсыз... Расында, орыстар мен татарлар арасында қандай қатынас орнауы керек? Татарлар, орыс мұсылмандары орыстарға, керісінше, орыстар татарларға қандай қатынаста болуы тиіс? Орыс өкіметі бұратана мұсылмандарға байланысты қандай игі мақсатқа ұмтылады? Олар үшін орыстар не істеу керек және қалай істеу керек, сандай-ақ олардан не талап етеді? Орыстар мен орыс мұсылмандары бір заңға бағынып, бір жерде кездейсоқ жолаушылардай тұруы керек пе, әлде біздің ұлы отанымыздың үлкен отбасының балалары ретінде олардың арасында туыстық қарым-қатынасты дамыту

қажет пе? Орыс өкіметінің орыс мұсылмандарына қатысты қимыл-әрекетін реттеп, қанаттандырып отыратын идея қайда?» [2, 182 б.].

Ол бұл ретте татар халқының белгілі ағартушысы Ш.Маржанидің «барлық халықтар ғылымды, өнерді үйренуге бірдей қабілетке ие, мұндай қабілет барлық халыққа табиғаттан дарыған» деген пікірін қолдады [3, 168]. Осыған орай ол патша өкіметіне қаратып, «біз тұншығудамыз, жарық беріңіздер» деп, мұсылмандардың білім алуына жағдай жасауды талап етті [1, 35]. Ресей империясында мұсылмандық оқу орындары мемлекет тарапынан қаржыландырылмады. Бұл оқу орындарды халықтан жиналған қаржы есебінен ғана қызмет жасады.

«Ресейде туып, тұрып жатқаннан кейін, жалпы мемлекеттік заңдарына бас иіп, әрі қорғауына ие болғандықтан да, барлық салықтар мен міндеткерлікті өзгелердей атқарып жатқаннан кейін де орыс мұсылмандары өзінің міндетін басқа да Ресей азаматтарымен бірдей өтеді. Бірақ бұл аз. Мүмкіндігінше, бұл сыртқы, ресми байланыс бара-бара адамгершілік сипат алғаны жөн: ол әрдайым санада саяси қажеттілікпен ғана бекіп, жанданып қоймай, сонымен бірге ішкі тарихи қажеттілікті, пайдалылықты сезіндіру керек, орыс мұсылмандары ұлы Ресеймен тағдырлас бола отырып, өздеріне өркениетке, білім мен прогреске ыңғайлы жол ашылғандығын сезінулері қажет. Бұған қалай қол жеткізу керек? Үстем және білімді тайпа ретінде орыстар мұсылмандарға қалай қарауы керек? Мемлекеттік мүддені сақтау үшін орыс өкіметі бұратана мұсылмандармен қандай қатынаста болуы шарт? – Міне, барынша зарделей қарап, тыңғылықты талқылап шешетін мәселе осы болса керек және де бұл шешім кең-байтақ орыс еліне және оның миллиондаған орыс мұсылмандарына игі жақсылықты тілесек, мақсатты шараларды іске асыруы керек» [2, 187 б.], – деп көрсетеді И.Гаспыралы.

Мұндай жағдай олардың халық арасында кең ауқымда қызмет жасауын шектей түсетін. Осыған орай И.Гаспыралы мұсылмандар өз бетінше ғана өз оқу орындарын заман талабына сай қайта құра алады деген ұйғарымға келіп, өзінің бұл ойын «Тәржіман» газеті арқылы және өзі халық арасын аралай жүріп насихаттады. Осындай насихат жұмыстарының бірін ол Қазан қаласындағы мұсылмандар арасында насихаттаған еді. Қазанға барған кезде оның пікірі Ресейдегі әйгілі кәсіпкерлер, алтын өндіруші – ағайынды Шәкір және Закир Рамеевтер тарапынан және Ш.Маржани тарапынан қолдаушылыққа ие болды. Ш.Маржани И.Гаспыралының бастаған ісіне сәттілік тіледі [4, с.130].

И.Гаспыралыға осы сапары кезінде Ш.Маржанимен жолығуы да терең із қалдырды. Ш.Маржанидің XIX ғасырдың 70-80 жылдардағы ағартушылық идеялары татар халқының қоғамдық өмірінің барлық қырларын қамтыды. Ол татар халқының заманауи білім алып, өткен дәуірдің прогрессивті мұраларын және жаңа жетістіктерді татар халқы пайдалануын жақтады. Сондай-ақ ол елдегі әлеуметтік-саяси жағдайдың жақсаруын «ағартушы монарх» идеясымен байланыстырды [5, с.160-162].

Ресей империясындағы мұсылмандық білім беру орындарын реформалау жөніндегі И.Гаспыралының ұстанымы алдыңғы қатарлы педагогикалық ой-пікірдің ықпалы негізінде қалыптасты. Мұндай ықпал етушілер қатарында өзінің гуманды көзқарасымен әйгіленген чех педагог-ғалымы Ян Амос Коменский, педагогикалық теорияны дамытуға ерекше үлес қосқан швейцариялық ғалым Иоган Генрих Песталоцци, Ресейде ғылыми педагогиканың негізін қалаушы К.Д. Ушинский және Осман империясындағы халық ағарту ісі саласына жаңа серпін берген Селим Сәбит есімдерін ерекше атауға болады.

Я.А. Коменскийдің балаға білімді бастапқы сәтте ана тілінде беру және қыз балаларды да оқыту жөніндегі пікірлері И.Гаспыралының жаңа оқу әдісіне көшу жөніндегі ұстанымында көрініс тапты. Ортағасырлық Еуропада қыз балаларды оқытуға тыйым салынған болатын. Осыған орай Я.А. Коменский әйелдер білім алуға қауқарлы ма деген мәселе көтеріп, «әлсіз жандарды ғылыммен шұғылдандуына тыйым салынудың ешқандай нақтылы негізі жоқ, олар да ақыл даналығын тез қабылдау мүмкіндігіне ие» деген болатын. Бұл өз кезегінде И.Гаспыралының мұсылман қыздарында мектепке тарту керектігі жөніндегі талпынысына алып келген еді.

Балалардың ана тілінде сауатын ашуын жақтаған Я.А. Коменский «біреуді ана тілін меңгермей жатып, шет тіліне үйрету ақылға сыйымсыз» деп жазып, мектептерді ана тілінде білім беретін етіп құру керектігін талап етіп қойды. И.Гаспыралы да ескі «қадымшыл» мектептерде балалардың әліпбиді меңгерген бойда араб және парсы тілдеріндегі мәтіндерді оқуға кірісуін дұрыс емес, мұндай әдістің балаларға қиын тиетіндігі ешкімді ойландырмайды деген пікірде болды [6, с.175]. Ол «қадымшыл» мектептерде балалардың өздері білмейтін тілдердегі, діни мазмұндағы кітаптарды судыратып оқуын педагогикаға жат тәсіл деп санады.

Ана тілінде білім беретін мектептердің мақсаты – алты жастан он екі жасқа дейінгі барлық балаларды бүкіл өмір бойында қолданысқа ие болатын «азықпен» қамтамасыз ету деп санаған Я.А. Коменскийдің пікірі И.Гаспыралының «Мұғалімдерге арналған басшылық немесе мұғалімдерге көмек» («Рахбари

муалимин яки муалимларга юлдаш») атты оқу құралында негізге алынды. Ол бұл оқу құралында мұсылмандық білім беретін орындарда ана тілінде сауат ашудың маңыздылығын негіздей отырып, мектептегі оқу үрдісін Я.А. Коменский секілді ұйымдастыруды ұсынды: 1) оқушылар мектепке бірдей мезгілде қабылдануы тиіс; 2) қабылданға оқушыларды сыныптарға бөлу керек; 3) қанша сынып болса, сонша сыныптық бөлме болуы тиіс; 4) оқушылар сыныптық сабақтарына күніне төрт сағат уақыт бөлу керек; 5) әрбір сыныптық сағат белгілі бір міндетті жүзеге асыратындай болуы керек; 6) әрбір сағаттан кейін демалуға мүмкіндік беретін үзіліс берілуі қажет [7, с.102].

И.Гаспыралының оқыту тәсілінде Песталоццидің балаларды оқытуда бірізділік, оңайдан қиынға қарай жылжу принципі де көрініс тапты. Мектепте оқушы пәнді меңгермейінше мұғалім алға озып кетпеуі керек, пәнді меңгеру оқушы мен мұғалім арасындағы жарасымды қатынас арқылы жүзеге асуы тиіс деген ұстанымды жақтаған Песталоццидің идеясын И.Гаспыралы мұсылмандық мектептерге икемдеуді көздеді. Тәрбие беруде біреуге бас салып еліктеушілікке жол берілмеуі керек, мектепте оқушы ғылым негіздерімен танысып шығып, жаңа білім алудың жолын меңгеруі тиіс деген К.Д. Ушинскийдің пікірлері де И.Гаспыралыны қызықтырды. Әсіресе, оның оқу үрдісіндегі «үш элемент» теориясы – біріншіден, пәнді меңгеру тіл арқылы жүзеге асырылып, соның негізінде оқу және жазу туралы ұғым қалыптасады, екіншіден, есептеу, санау арқылы өлшем жайлы түсінік қалыптасады, үшіншіден, дін арқылы адамның рухани болмысы қалыптасады деген пікірін И.Гаспыралы мұсылмандық мектептерде басшылыққа алу керек деп санады [8, с. 57].

К.Д. Ушинский өз дәуірінде шет тілдерін меңгеру басымдыққа ие болуына қарсылық білдіріп, балаларының ана тілінде сауат ашуын жақтады. Сондықтан да орыс мектептерінде орыстіліне басымдық беруді қолдады. Осыған орай орыс балаларын ана тіліне қызықтыру мақсатында бастауыш мектептерге «Ана тілі» («Родное слово») пәнін енгізіп, осыған сай оқу құралын енгізді. Бұл өз кезегінде И.Гаспыралының мұсылмандық мектептерге арнап «Балалар мұғалімі» (Хаджан сибиан») деген оқулық жазуына алып келді.

И.Гаспыралы Осман империясындағы білім беру жүйесіндегі жетістіктерді Ресейдегі мұсылмандық мектептерге енгізуді көздеді. Осман империясындағы «Танзимат» реформалары кезінде халық ағарту ісіне бірқатар жаңалықтар енгізілген еді. 1869 жылы «Жалпы білім беру бағдарламасының» қабылданумен білім беру саласына зайырлы пәндерді енгізу жүзеге асырылды. Соның негізінде бастауыш мектептерде «Қысқаша арифметика», «Осман империясының қысқаша тарихы», «Қысқаша география» секілді пәндер оқытыла бастады. Түріктердің бастауыш мектептеріне сауат ашудың жаңа әдісін енгізу ағартушы-ғалым Селим Сәбиттің белсенді әрекеті нәтижесінде жүзеге асты.

Селим Сәбит бастауыш мектептерге жаңа әліпби енгізді. Бұл әліпби араб әріптерін түрік тілінің дыбысталуына үйлесімді етіп жасады. Оның ұсынысы бойынша барлық түрік мектептері жаңа әліпби негізінде оқыды. Оқудағы бұл үрдіс Осман империясында «усул жәдид» (жаңа, жаңарған) әдіс атанды. Сонымен қатар Селим Сәбит жаңа әдісті мектептерге енгізумен қатар, оқу ісін толық француздық үлгіге көшіруді де ұсынды. Оның ұсынысы османдық үкіметтің қолдауымен империядағы білім беру орындарына енгізілді. Бұл жағдай Осман империясына еуропалық үлгідегі оқу орындарының қалыптасуына негіз қалады. И.Гаспыралы да Селим Сәбит секілді мұсылмандық мектептерді еуропалық үлгіде болуын қалады. Осыған орай ол Селим Сәбиттің османдық түріктерді халық ағарту саласы арқылы еуропалық мәдениетке жақындата түсуін өзіне үлгі етіп алуға тырысты.

И.Гаспыралы Селим Сәбиттің оқу ісін ұйымдастыру тәсіліне еліктеді. Селим Сәбиттің тәсілі бойынша оқушылар жас ерекшелігіне қарай сыныптарға, сыныптардың өзі топтарға бөлінеді; әрбір сыныпқа оқушылар арасынан жетекші қойылады, олар сыныптағы тәртіпке жауап береді; мұғалім топтарға сабақ кестесіне сай сабақ жүгізеді; сыныптағы оқушылардың саны 50-ден асып кетсе мұғалімге көмекші (ассисент) берілетін. Селим Сәбиттің оқу ісін ұйымдастырудағы осы тәсілін И.Гаспыралы мұсылмандық мектептерде де қолдану керек деп шешті.

Ол ескі «қадымшыл» мектептерді өзгеріске түсіруде еуропалық үлгідегі білім беру жүйесіне көшу керек деп шешті. Бірақ еуропалық үлгідегі мектепке ұлттық мәдениеттің негіздерін сақтай отырып көшу қажеттігін жақтады. Сонымен қатар жаңашыл мектепте зайырлы пәндермен қатар Ислам діні негіздерін оқытуды қолдады. Оның мұндай ұстанымының астары жайлы тарихшы-ғалым Н.Д.Нұртазина былайша түсіндіреді: «Исмаил Гаспыралы мектеп пен дін проблемасын қозғағанда, мектеп, медресе тек Құранды ғана оқытады деген жалған түсінікке қарсылық білдіріп, Исламда «дін» мағынасы кең екенін, ал Халифат дәуірінде медреселерде химия, астрономия, медицина, математика, т.б. пәндер оқытыла бергенін айтқан. Ол дін мен ғылымды, қоғам мен шарифатты бөліп қарау мұсылман менталитетіне жат екенін еске салады. Шынында да, орта ғасырда, мысалы, арнайы медициналық медреселер болғаны бізге белгілі. Сондай-ақ, ортағасырлық мұсылман студенттері қаласа еврей, грек, басқа тілдерді де дәстүрлі оқу жүйесі аясында

үйрене берген. Сонымен қатар, заманға сай пайда болатын өзгерістер де ескерілді. Біріншіден, мұсылман мектебі өз эволюциясы жолында жәй мұсылман мектебі емес, ұлттық мұсылман мектебі түрінде ұласуы керек еді. Себебі, жер бетінде ұлттық мемлекеттер пайда болып жатты, езілген ұлттар үшін мәдениетін сақтап қалу, ұлт санасын ояту проблемасы туды. Шарифаттың да ұлттық шарифаттар – дербес құқықтық жүйелерге барып ұласқаны сияқты, мектеп-медресе жүйесі де ортағасырлық үлгіде қалып қалмауы керек еді. (Ерте кезде Еуропада да үлкен империялар, ұлттық белгісі жоқ жалпыхристиандық мәдениет пен оқу үстемдік құрды). Басқа сөзбен айтқанда, ендігі жерде мектеп, медреселерде жалпымұсылмандық мүдделер мен жеке ұлттық мүдделер дұрыс ұштастырылуы қажет болды. Екіншіден, дінді түсіндіру жолдары ғылыммен, бүгінгі психологиямен, ұлттық өнер құралдары арқылы, т.б. жүру керек еді» [9, 156-б.].

И.Гаспыралы ресейлік мұсылмандар өз мектептерінде жаңа оқу әдісін егізу арқылы қысқа мерзім уақыт аралығында дамудың жаңа сатысына көтеріледі деп ойлады. Оның бұл әдісті насихатауының да себебі осында жатты. И.Гаспыралының пікірінше, ресейлік мұсылмандар заман талабына сәйкес, көштен кеш қалмауы үшін бірінші кезекте оқу жүйесін реформалауы тиіс болды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина. – Симферополь: Тип. Спиро, 1881. – 46 с.
- 2 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. – 10-т. Түркі халықтарының тарихи ойы. – Астана: «Фолиант», 2006. – 392 б.
- 3 Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1981. – 232 с.
- 4 Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань: Татарское кн. изд-во, 2000. – 191 с.
- 5 Юзеев А.Н. Татарская философская мысль конца XVIII – XIX вв. – Казань: Татар кн. изд-во, 2001. – 192 с.
- 6 Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: «Akademnashr», 2011. – 384 с.
- 7 Гаспринский Исмаил: историко-документальный сборник / сост.: С.Рахимов. – Казань: «Жыен», 2006. – 502 с.
- 8 Байрамов Э. Великий просветитель российских мусульман И.Гаспринский. – М.: Экслибрис – Пресс, 2001. – 136 с.
- 9 Нұртазина Н.Д. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. – 208 б.

УДК 339.976.4
МРНТИ 11.07.75

М.К. Дюсембекова ¹, Р.С. Жанбулатова ²

¹саяси ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
саясаттану кафедрасының доценті, maira.enu@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану мамандығының
I курс докторанты zhanbulatova_rs@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЛАДАҒЫ ӘРІПТЕСТІГІНІҢ ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа

Қазақстан мен Ресейдің энергетика саласындағы ынтымақтастығына ерекше көңіл бөле отырып, авторлар оны ел экономикасының барлық салаларының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуде бүгінгі күні энергетика атқаратын төтенше маңызды рөлмен байланыстырады. Энергетикалық саланың жай-күйімен қоғам мен мемлекеттің тұрақтылық проблемасы байланыстырылады. Авторлар энергетикалық ынтымақтастықтың негізгі факторлары мен бағыттарын қарастырады және тиімді және өзара тиімді әріптестік елдің ұлттық мүдделерін іске асыруға ықпал етеді деп санайды. Мақалада сондай-ақ ұлттық, өңірлік және жаһандық ерекшеліктер призмасы арқылы энергетикалық саясат тәуекелдері қарастырылады.

Түйінді сөздер: энергетикалық ресурстар, энергетикалық қауіпсіздік, Қазақстан мен Ресейдің стратегиялық серіктестігі, энергетика, Еуразиялық экономикалық одақ, әртараптандыру.

Дюсембекова М.К.¹, Жанбулатова Р.С.²

¹к.полит.н., доцент кафедры политологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева maira.enu@mail.ru

²докторант 1 курса специальности политология ЕНУ им. Л.Н. Гумилева zhanbulatova_rs@mail.ru

ПОТЕНЦИАЛ ПАРТНЕРСТВА КАЗАХСТАНА И РОССИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ

Аннотация

Уделяя особое внимание сотрудничеству Казахстана и России в энергетической сфере, авторы связывают его с чрезвычайно значимой ролью, которую сегодня играет энергетика в обеспечении эффективного функционирования всех отраслей экономики стран. С состоянием энергетической сферы связывается проблема стабильности общества и государства. Авторы рассматривают основные факторы и направления энергетического сотрудничества и полагают, что эффективное и взаимовыгодное партнерство способствует реализации национальных интересов страны. В статье также рассматриваются риски энергетической политики через призму национальных, региональных и глобальных особенностей.

Ключевые слова: энергетические ресурсы, энергетическая безопасность, стратегическое партнерство Казахстана и России, энергетика, Евразийский экономический союз, диверсификация.

Dyussebekova M.K.¹, Zhanbulatova R.S.²

¹candidate of political Sciences, associate professor of political science

L.N. Gumilyov Eurasian National University maira.enu@mail.ru

²PhD student of the 1st year of specialty "political Science» L.N. Gumilyov Eurasian National University zhanbulatova_rs@mail.ru

POTENTIAL OF PARTNERSHIP BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE ENERGY SECTOR

Abstract

Paying special attention to cooperation between Kazakhstan and Russia in the energy sector, the authors associate it with the extremely important role that energy plays today in ensuring the effective functioning of all sectors of the economy. The problem of stability of society and the state is associated with the state of the energy sector. The authors consider the main factors and directions of energy cooperation and believe that an effective and mutually beneficial partnership contributes to the realization of the national interests of the country. The article also examines the risks of energy policy through the prism of national, regional and global features.

Keywords: energy resources, energy security, strategic partnership of Kazakhstan and Russia, energy, Eurasian economic Union, diversification.

Энергетикалық саладағы мемлекеттердің ынтымақтастық мәселелері қазіргі кезеңде экономикалық, саяси, әлеуметтік және техникалық жоспар проблемаларының тұтас спектрін өзара байланыстыра отырып, пікірталас және көп деңгейлі сипатқа ие.

Айта кету керек, Қазақстанның энергия ресурстарының әлемдік нарығында жақсы көрсеткіштер бар. 2017 жылы Қазақстанның бастапқы энергоресурстарының жиынтық қоры мұнай эквивалентінде 32 млрд тоннаны құрады немесе барлық әлемдік қорлардың 3,6% - ға жуығын құрады [1].

Қазақстанның отын - энергетикалық кешенінің (ОЭК) әлеуеті туралы төмендегі деректер бойынша айтуға болады (1-кесте).

1 кесте. ҚР энергетикалық секторының салалары бойынша өндіріс көлемі

Энергетика секторының саласы	2017 ж өндіру көлемі.	2016 жылмен салыстырғанда өсім. (%)
Мұнай саласы	86,2 млн. тонн	10,5%
Газ саласы	52,9 млрд. куб	14%
Көмір саласы	106,7 млн. тонна көмір	2,9 %
Атом энергетикасы	24 586 тонна уран	5,1 %
Электр энергетикасы	102,3 млрд. кВтч	8,8 %
Жаңартылатын энергия көздері	1,1 млрд. кВтч	- 19 % (2016 жылмен салыстырғанда төмендеу)

Дереккөз: авторлар жасады (ҚР мемлекеттік органдарының есептері, ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің материалдары)

Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы алдыңғы қатарлы әлемдік тәжірибе мен әлемдік энергетиканың соңғы даму үрдістерін ескере отырып, мұнай-газ, көмір, Атом және электр энергетикасы салаларының бірыңғай дамуын байланыстырады [2].

Әрине, энергетикалық секторды дамыту Қазақстан экономикасының барлық салаларының табысты жұмыс істеуі үшін іргелі шарт болып табылады. ХВҚ сарапшылары атап өткендей, ҚР-дағы экономикалық өсім мұнай секторына байланысты.

Осыған орай, Қазақстан үшін энергетикалық қауіпсіздік мәселесі стратегиялық маңызды мәселе болып табылады деп айтуға болады. Бұл фактор Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясын қоса алғанда, республиканың ұзақ мерзімді даму басымдықтарына қатысты бірқатар маңызды құжаттарда көрсетілген.

Жаһандану жағдайында энергетикалық сипаттағы мәселелер әлемнің жаңа геосаяси және геэкономикалық құрылымын қалыптастыру факторларының бірі болған кезде Қазақстан үшін энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы серіктестерге сүйену маңызды екенін атап өткен жөн. Республиканың энергетикалық саласының алдында тұрған сын-қатерлер Қазақстан Республикасының стратегиялық әріптесі – Ресей Федерациясымен ынтымақтастық шеңберінде оларды шешу жолдарын іздестіруді өзекті етеді.

Бұл мақалада авторлар энергетикалық сектордағы бар бірқатар проблемаларға назар аударып, тиімді тәсілдерді айқындау және энергетикалық нарықта жаһандық бәсекелестікті күшейту жағдайында әріптес мемлекеттердің мүдделерінің теңгеріміне қол жеткізу жөніндегі мүмкіндіктерді айқындау мақсатын алға қояды.

Қазақстан мен Ресейдің энергетикалық саясатының мәселесі бүгінгі таңда отандық және шетелдік дискурста белсенді талқылануда. Қазақстандық зерттеушілер М.Т. Лаумулин [5], К.Сыроежкин [6], Р.Изимов [7, 8] энергетикалық қауіпсіздік мәселесін мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды компоненті ретінде қарастыра отырып, оның геосаяси аспектілеріне назар аударады. Г.А. Мовкебаева, А.С. Нұрғазиева, Э.Айдарханова [9, 10], БЭК және ЕАЭО шеңберіндегі энергия ресурстары саласындағы ҚР мен РФ ынтымақтастығына ерекше көңіл бөледі. Көпжақты форматтағы (ШЫҰ, ТМД және басқа да құрылымдар) елдердің энергетикалық қауіпсіздігі проблемасына ресейлік сарапшыларының жарияланымдары арналған. Д.С. Лузянина [11], Б.Мальшева [12]. Қытай авторы Чэнь Сяочин Ресей мен ОА мемлекеттерімен ғаламдық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастықты талдайтын мәселелерді өзіне аударады [13].

Авторлар сүйенген әдіснамалық тәсілдер жалпы ғылыми әдістердің шеңберіне кіреді. Атап айтқанда, бұл талдау және синтездеу, сипаттау және салыстыру жолымен процестерді зерттеу әдістері, сондай-ақ экономикалық-статистикалық талдау тәсілдері. Екіжақты мемлекетаралық ынтымақтастық Халықаралық қатынастар жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатынына сүйене отырып, Қазақстан мен Ресейдің қарым-қатынастарын талдаудағы оңтайлы құрал жүйелік тәсіл әдісі болды. Жүйелік әдіс, энергетикалық саланы мультиакторлы және көп деңгейлі құрылымы бар біртұтас организм ретінде қарастырады, Қазақстанның мемлекетаралық энергетикалық қатынастар жүйесіндегі басымдықтарын анықтау, ҚР өңірлік және жаһандық энергетикадағы позициялау үшін іргетасы болып табылады.

ҚР мен РФ энергетикалық саладағы ынтымақтастық басымдықтары

Қазақстан өзінің сыртқы саяси басымдықтарында энергетикалық саясатта да ұстанатын көп векторлық тұжырымдаманы негізге алады. Әрине, Қазақстанның "көпвекторлы" энергетикалық стратегиясын іске асыруда Ресей маңызды рөл атқарады.

ҚР энергетикалық дипломатиясы тек осы салада ғана емес, жалпы алғанда, Ресей Федерациясының стратегиялық серіктесі ретінде елдің ұстанымын нығайтуда мемлекетаралық қатынастардың үлкен әлеуетін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

ҚР Тәуелсіз мемлекет ретінде құрылған сәттен бастап энергетикалық секторды дамыту мүддесінде Республика бірлескен кәсіпорындар құру арқылы тікелей шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдай жасады. Бірінші кезекте бұл Ресей Федерациясына қатысты.

Бұл бірқатар саяси, экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-гуманитарлық факторларға байланысты. Ресей Федерациясының Сыртқы саясатының тұжырымдамасында 2016 жылғы 30 қарашада Ресей Федерациясының сыртқы саясатының басымдығы «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше мемлекет-

термен екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты дамыту» ретінде көрінеді және оның басты міндеті - Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы ықпалдастық, Ресей Федерациясының Қазақстанмен қарым-қатынасының ерекше маңыздылығын атап өтуге болады [14].

Өз кезегінде, ҚР сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес, XXI ғасырдағы тату көршілік және одақтастық туралы шарт негізінде Ресей Федерациясымен ынтымақтастықтың барлық салаларындағы қатынастарды нығайту республиканың маңызды елдік және аймақтық басымдығы болып табылады [15].

Бірақ, ең алдымен, Қазақстан үшін энергетикалық саясаттың шешуші факторлары Ресейдің географиялық жақындығы және Орталық Азия (ОА) аймағындағы геосаяси конфигурацияның ерекшеліктері болып табылады. Ресеймен республиканың әлемдегі ең ұзын құрлық шекарасы-шамамен жеті жарым мың километр. Елдің ішкі материалдық жағдайын, теңізге тікелей шығудың болмауын, әлемдегі тоғызыншы елдің аумағы бойынша үлкен қашықтықты, сондай-ақ Қазақстанның шикі мұнай нарығындағы негізгі сыртқы сауда серіктестері Ресей аумағы арқылы шығатын Еуропа елдері болып табылатындығын ескере отырып, бұл фактордың мәні айқын. ҚР мен РФ Каспий теңізі бойынша жалпы шекараға ие, ал осы өңірге елдің көмірсутегі қорларының едәуір үлесі тиесілі (Каспий маңы мұнай-газ бассейнінде АҚШ энергетикалық ақпарат қызметінің бағалауына сәйкес, барланған қорларға 8,76 трлн текше метр 48 млрд баррель мен газ кіреді [16].

Жалпы, Қазақстан мен Ресейдің әріптестігін энергетикалық кезең-кезеңмен өлшеу көпжақты сипатқа ие. Салалық бөліністе энергетикалық саясатты талдау осы саланы әріптес елдер экономикалық қауіпсіздіктің өзекті мәселелері контекстінде қарайтынын көрсетеді.

Қазақстан мен Ресейдің мұнай секторындағы серіктестігі

ҚР Мұнай және газ өндірудің негізгі үлесі үш мега-жоба есебінен қамтамасыз етіледі: Қарашығанақ, Теңіз (ТШО), Қашаған. Барлық осы жобаларды іске асыру Қазақстан-Ресей әріптестігімен тығыз байланысты. Атап айтқанда, Қарашығанақ кенорны Қазақстанның мұнай-газ инфрақұрылымы нысандарының бірін әзірлеу "Қарашығанақ Петролеум Оперейтинг" (ҚРО) консорциумының қамқорлығымен жүргізілуде, оған ресейлік ЛУКОЙЛ (13,5% үлеспен) кіреді [17].

Қазақстандық мұнайдың басым үлесі Ресей аумағы арқылы тасымалданады, тіпті Каспий теңізіне шығу транзитті қолданбай әлемдік нарыққа шығуға мүмкіндік бермейді. 2-кестеде ҚР және РФ мұнай-газ секторындағы көлік инфрақұрылымының ассиметриялық сипатын көрсететін деректер берілген.

2-кесте. ҚР және РФ құбыр жүйесінің ұзындығы бойынша деректер (2015 жылы, мың км))

Көрсеткіш	Қазақстан Республикасы	Ресей Федерациясы
Магистральдық газ құбырлары	14,9	175,0
Магистральдық мұнай құбырлары	8,3	55,0
Мұнай өнімдері сымдары	0,3	19,0

Дереккөз: ЕЭК сайты

1997 жылғы мамырда Қазақстан мен Ресей әлемдегі жетекші мұнай өндіруші компаниялардың қатысуымен ірі халықаралық мұнай тасымалдау жобасы - Каспий құбыр консорциумын (КҚК) құру туралы уағдаласты, оның мақсаты ұзындығы 1511 километр (оның ішінде 452 км – қазақстандық учаске) магистральдық құбыр салу болды. КҚК өткізу қабілеті 2017 жылы жылына 67 млн. тоннаға дейін өсті. Ол "Теңіз" мұнай кен орнын және ресейлік "Новороссийск" теңіз портын Қара теңізге қосады, онда қазақстандық мұнай танкерлерге тиеледі және Еуроодақ елдеріне жөнелтіледі. КҚК құбыр жүйесі арқылы тасымалдау құқығы тек консорциум акционерлері (ҚазМұнайГаз, Шеврон, Лукойл, ExxonMobil, Роснефть-Shell, Ені және т.б.) бар екенін атап өткен жөн. Әрине, КҚК құрылысы Қазақстанның экспорттық мүмкіндіктерін айтарлықтай арттырды.

Атырау-Самара тағы бір мұнай құбыры (өткізу қабілеті – жылына 17,5 млн. тонна мұнай, 2018 жылы мұнай тасымалдау көлемі 14 млн 757 мың тонна мұнайды құрады) жалпы ұзындығы 697 км (оның ішінде

535 км - қазақстандық учаске) Ресей Федерациясының аумағы бойынша Ресей "Транснефть" компаниясының мұнай құбыры жүйесі арқылы нарықтарға қара және Балтық теңіздерінің порттарына қолжетімділікті ұсынады.

ҚР мен РФ энергетика мәселелері бойынша ынтымақтастығы екі елдің энергетикалық компанияларының бірлескен жұмысына негізделген. "Лукойл" Қарашығанақ, Құмкөл және Теңіз кен орындарын, сондай-ақ Каспий құбыр консорциумын (КТК) игеруге қатысады. Тағы бір ресейлік "Роснефть" компаниясы "Құрманғазы" кен орнында Каспий ресурстарын игеруге қатысады.

Қазақстан мен Ресей Каспий теңізінің солтүстік бөлігінің түбін шектеу туралы 1998 жылғы келісім негізінде бірлескен өндіруді жүзеге асырды. 2015 жылғы қазанда Қазақстан мен Ресей Президенттері шекара маңындағы аймақта орналасқан "Центральное" мұнай-газ конденсаты кен орнын бірлесіп пайдалануға байланысты осы Келісімге өзгерістерді келісті. Бұл жобаға "Лукойлмен" және "Газпроммен" қатар 50 пайыздық үлеспен "ҚазМұнайГаз" да кірді.

Сонымен қатар, 2013 жылдан бастап "Роснефть" жылына 10 млн.тоннаға дейінгі мөлшерде Омбы - Прииртышск - Атасу – Алашанькоу бағыты бойынша Қытайға ресейлік мұнайды жеткізуді жүзеге асырады [21].

Жоғарыда айтылған фактілер Қазақстан мен Ресейдің мұнай саласындағы ынтымақтастығының нығаюын куәландырады.

Газ энергетикасы саласындағы ынтымақтастық

Қазақстан мен Ресей арасындағы газ саласындағы өзара тиімді ынтымақтастықтың үлгісі 2001 жылы тепе-тең негізде құрылған "ҚазМұнайГаз" ҰК және "Газпром" ААҚ "ҚазРосГаз" серіктестігі болып табылады. Компанияның негізгі функциялары: ішкі және сыртқы нарықтарда қазақстандық табиғи газды және оны қайта өңдеу өнімдерін маркетинг, өңдеу, тасымалдау және сату. "ҚазРосГаз" негізінен Қарашығанақ ресурстарында жұмыс істейді [22].

2006 жылдан бастап Қазақстан газы Орынбор қаласында өңделеді және Ресейде Орынбор-Новопсков газ құбыры арқылы сатылады, ал Ресей газы Қостанай және Ақтөбе облыстарында тұтыну үшін төмендетілген бағамен сатылады.

Бұл мысалдар газ саясаты контекстіндегі Қазақстан мен Ресей ынтымақтастығының оң динамикасын көрсетеді.

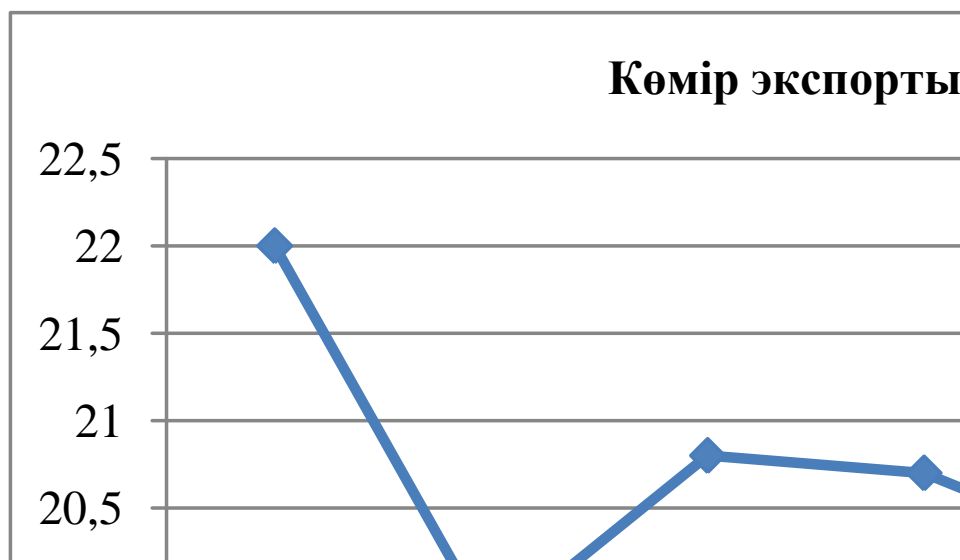
Көмір энергетикасы саласындағы ынтымақтастық

Әлемде дәлелденген көмір қоры бойынша сегізінші орында тұрған Қазақстанда (әлемдік қорлардың 4%-ы), 12 ірі көмір өндіруші, олардың үлесі ел бойынша өндірудің жиынтық көлемінде 98%-ды құрайды. Ірі өндірушілердің арасында жеке меншік "Еуразиялық Топ", оның өндіру үлесі 30% және мемлекеттік компаниялар ("Самұрық-Энерго" АҚ - 20% өндіру) бар. "Самұрық-Энерго" мен ресейлік "Русал" Қазақстанда көмір өндірудің 20 пайызға жуығы тиесілі кәсіпорын акцияларының 50%-на иелік етеді [23].

Орташа алғанда экспортқа Қазақстанда өндірілетін көмірдің 25% жеткізіледі. Негізгі өткізу нарығы Ресей болып табылады. 2016 жылғы 14 сәуірде ҚР Энергетика министрлігі мен РФ Энергетика министрлігі арасында Ресей Федерациясының электр генерациялаушы кәсіпорындарының 2016-2022 жылдарға арналған қазақстандық көмірді тұтыну индикативтік болжамына қол қойылды.

Салыстыру үшін, 2012 жылы ҚР Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі мен РФ Энергетика министрлігі арасында 2012-2015 жылдарға арналған екі елдің көмірінің бірлескен индикативтік теңгеріміне қол қойылды. Бұл индикативтік баланспен Ресейге қазақстандық көмір экспортының жыл сайынғы көлемі 29 млн тонна деңгейінде анықталды [24].

Сурет 1 Ресей бағытында көмір экспортының біртіндеп құлдырауы орын алатынын көрсетеді.

Сурет 1. ҚР-дан РФ-ға көмір экспортының жоспары

Ресейге экспорт көлемінің 90%-дан астамы Екібастұз бассейні көмірінің үлесіне тиесілі (негізінен Орал электр станциялары тұтынады). Бұдан басқа, Ресейдің өнеркәсіп кәсіпорындарының қажеттіліктері үшін Қарағанды бассейнінің кокстелетін көмірін жеткізу бар. ЕАДБ сарапшыларының пайымдауына, экспорттық жеткізілімдерді әртараптандыру ҚР-ның ірі экспорттық нарықтардан және жоғары көлік шығындарынан географиялық алшақтығына байланысты. Бұдан басқа, күлдігі мен жылу шығару сапасы жағынан жоғары болғандықтан, қазақстандық көмірдің бәсекеге қабілетсіздігі елдің экспорттық мүмкіндіктерін шектейді [25].

РФ-да көмір экспортының байқалып отырған құлдырауы себеп болды деп ойлаймыз. ең алдымен, бәсекелестік фактор.

Атом энергетикасы саласындағы ынтымақтастық

Қазақстан әлемде табиғи уран қоры бойынша екінші орында тұр, оның барланған әлемдік қорларының 12%-ы ҚР жер қойнауында шоғырланған. Ресей компаниялары Қазақстан нарығына қазақстандық кен орындарын игеретін әлемдік уран өндіруші кәсіпорындарды сатып алу арқылы кіреді. Ресей республикада уран өндіру саласында көш бастап тұр: 2013 жылы қазақстандық уран өндіруші компаниялардың бақылау пакеттері болған канадалық "Uranium One" акцияларының 100% сатып алып, ресейлік "Росатом" осы саладағы монополист болды. Uranium One Қазақстанда уран өндірудің 20%-дан астамы тиесілі [26].

Қазіргі кезеңде РФ мен ҚР бірлескен жобалар бойынша Қазақстандағы уран кен орындарын игеруде. Сондай-ақ, Ресей Қазақстандық уран шикізатының ірі тұтынушылары қатарында. Атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы ғылыми – техникалық ынтымақтастық туралы бірқатар келісімдер бар [27].

Атом энергетикасында Қазақстан мен Ресейдің қатынастары айтарлықтай серпінді дамып келе жатқанын атап өтуге болады.

Электр энергетикасы саласындағы ынтымақтастық

ҚР Электр энергетикасы саласын дамытудағы Ресейдің рөлі бұрынғы кеңес республикалары ССРО-дан бірыңғай энергетикалық жүйені иеленуімен байланысты. Атап айтқанда, Қазақстан мен Ресейді екі ел Біріккен Энергетикалық Жүйенің бір бөлігі болған кезде КСРО-да салынған ортақ электр беру желілері байланыстырады. Мысалы, Солтүстік Қазақстан Ресей БЭЖ электр беру желілерін кесіп өтеді. 2016 жылы экспортталды 1,858 млрд. квт / сағ РФ [28].

Тұтастай алғанда елдер Электр энергетикасы мәселелерін және 2007 жылы ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ортақ электр энергетикалық нарығын қалыптастыру туралы келісімге қол қоя отырып, ТМД шеңберінде көпжақты форматта да шеше алды [29].

ҚР мен РФ-ның энергетикадағы ынтымақтастығын дамытуға бірқатар факторлар әсер етеді.

Ішкі факторларға жатқызуға болады:

- өңірлер бойынша елдердің отын-энергетикалық теңгерімін бөлудің біркелкі еместігі
- көліктік-логистикалық инфрақұрылымның жағдайы
- экономиканың жоғары энергия сыйымдылығы.

Сыртқы факторлар да бар:

- көршілес және үшінші мемлекеттердің аумағы арқылы энергияның әртүрлі түрлерінің транзиті
- сыртқы нарықтардағы энергия ресурстарының құны
- тарифтік саясат
- инвестициялар тапшылығы
- геосаяси белгісіздік.

Жалпы, энергетикалық ынтымақтастық Қазақстан үшін де, Ресей үшін де бірдей маңызды. Энергетикалық байланыстарға нақты тұжырымдалған тәсілдердің арқасында олар өзара тиімді және өзара толықтыратын арнада дамып келеді.

Қазақстан-Ресей энергетикалық өзара іс-қимылының ерекшеліктері: амбиваленттілік әсері

Екі ел мүдделерінің маңызды саласына жататын ҚР мен РФ-ның екіжақты энергетикалық ынтымақтастығының жай-күйін бағалай отырып, олардың екі жақты сипатын белгілеуге болады. Бұл өзара іс-қимылды серіктестік қарым-қатынасы ретінде де, сондай-ақ тәуелділік пен бәсекелестік қатынастары ретінде де сипаттауға болады.

Қазақстанның Ресеймен энергетика саласындағы ынтымақтастығын транзиттік-көліктік тәуелділік призмасы арқылы қарастыру керек. Атап айтқанда, 2006 жылға дейін Ресей Қазақстаннан энергия ресурстарын тасымалдау бойынша нақты монополист болып табылды. Ресей Қазақстандық мұнай мен газды сатып алуда басымдыққа ие болды.

Осылайша, ресурстармен қамтамасыз етілуіне және энергия ресурстарын өндірудің белсенді қарқынына қарамастан, Қазақстанның Еуразия орталығында құрлықшілік орналасуы оның әлеуетін толық іске асыру үшін белгілі бір қиындықтар туғызады. Ресей мен Қазақстанның көлік жүйелерінің өзара байланысы өз мұнайын экспорттау жолдарын таңдауда үлкен дербестікке ұмтылатын Астана үшін таңдау мүмкіндігін тарылтады. Көмірсутегі экспортының негізгі бағыты бір бағытта жататынын түсіну оларды ҚР сыртқы саяси қызметі үшін маңызды әртараптандыру мәселесін өзектендірді.

Ресей үшін Қазақстанмен энергетика саласындағы әріптестік стратегиялық болып табылады. Біріншіден, посткөнестік кеңістікте әртүрлі геосаяси күштердің бәсекелестігін күшейту жағдайында Қазақстан Ресей үшін және өз мүдделерін іске асыру кезінде тиімді экономикалық серіктеске айналды.

Екіншіден, Ресей ОА бүкіл аймағын, оның ішінде Қазақстан өзінің "ықпал ету аймағы" ретінде қарастырады. Сарапшылардың пікірінше, Ресейдің ОА аймағындағы энергетикалық стратегиясы Мәскеудің "ОА елдерінің шикізат және өндірістік әлеуетін, РФ экономикалық және әскери қауіпсіздігіне ықпал ететін олардың инфрақұрылымын толыққанды пайдалануға, сондай-ақ Еуропаға және АТР-ға жіберілетін энергия ағындарын бақылауға мүдделілігіне негізделеді" [30].

Әрине, энергетика тек "экономикалық дивидендтердің" көзі ғана емес, сонымен қатар бәсекелестік тұрғысынан маңызды геосаяси ресурс. Ресей кен орындарын бірлесіп игеруге баса назар аударды. Бірақ өңірдің энергетикалық ресурстарын тасымалдауға монополия ықпал ету тетіктерінің бірі болып саналады. ҚХР мен РФ арасында өңірдің ресурстарына қол жеткізгені және оларды тасымалдау бағыттары үшін бәсекелестіктің күшеюінің айқын болашағы бар. Мысалы, Қытай өңірдің көмірсутектерін тасымалдауға ресейлік монополияны бұзуға және 2005 жылы ұзындығы 900 км-ден астам Атасу-Алашанькоу мұнай құбырының құрылысын бастаудың арқасында өңір айналасындағы геэкономикалық жағдайды өзгертуге қол жеткізді. Оның жобалық өткізу қабілеті жылына 20 млн. тоннаны құрайды [31]. Қазіргі уақытта Қытайға мұнай құбыры бойынша 12 млн.т мұнай жеткізіледі [32].

Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы келесі келісім 2006 жылдың сәуір айында қол қойылған Түркіменстан, Өзбекстан және Қазақстан аумағы арқылы өтетін жалпы ұзындығы 1830 км болатын "Орталық Азия – Қытай" жаңа газ құбырын салу туралы келісім болды. 2017 жылы газ құбыры жүйесінің қосымша қуаттарын, атап айтқанда "Бейнеу-Бозой-Шымкент" газ құбырын іске қосу арқылы 1 млрд. жылына текше м [34].

Бұл мұнай мен газ құбырларының Қазақстан үшін маңызын бағалау қиын. Қытай көмірсутегін өткізудің маңызды балама нарығына, ал мұнай құбыры елді ресейлік инфрақұрылымға тікелей тәуелділіктен босатқан мұнай экспортының алғашқы балама бағытына айналды. Қазақстан өзінің көмірсутектерін экспорттау бағыттарын нақты әртараптандыру бойынша жоспарларды жүзеге асыра отырып, маневр жасау үшін өз мүмкіндіктерін кеңейтті. Қытаймен тығыз ынтымақтастық сыртқы саяси ұстанымдарды, соның ішінде Мәскеумен қарым-қатынаста нығайтудың нақты құралына айналады.

Бұл сондай-ақ Ресей мен Орталық Азия елдерінің бәсекелестігінің басталуын білдіреді және РФ энергия ресурстарын жеткізудің шығыс бағыттарында өз назарын күшейтуге мәжбүр етеді.

Мұнай және газ құбырларының құрылысынан басқа ҚХР ОА-дағы бірқатар кен орындарын ұзақ мерзімді концессия жағдайында меншікке сатып алады немесе игеруді жүргізеді (Қазақстанда Ақтөбе мұнай компаниясы акцияларының 60,3%-ы сатып алынды, Кеңқияқ және Жанажол ірі кен орындарын игеруге) [35]. Бұл РФ үшін ШЫҰ-ға мүше елдер арасындағы энергетикалық саладағы өзара іс-қимылды күшейтуге, Пекиннің ШЫҰ-ның энергетикалық клубын құру жөніндегі бастамасын қолдауға септігін тигізді. Бірақ, Ресей зерттеушісі С.Лузяниннің пікірінше, ШЫҰ елдерінің экономикаларының түрлі масштабтарымен байланысты ұлттық энергетикалық стратегияларды үйлестіру қиындықтар іс жүзінде шешілмейтін болып табылады [11].

АҚШ пен ЕО-ға келетін болсақ, олардың стратегиясы энергия ресурстарына қол жеткізуді және ОА-ның энергия ресурстары Еуропаға Ресейдің айналып өтетіндей халықаралық көлік дәліздерін құруды болжайды. ОА мемлекеттері, өз кезегінде, көбінесе ірі әлемдік ойыншылар арасындағы қайшылықтарды ойнауға тырысады. ЕО мен Қазақстан арасындағы 2015 жылғы жаңа келісім энергетикалық ынтымақтастықты күшейте түседі және екінші жағынан шикізат ресурстарын өндіру және тасымалдау жөніндегі қазақстандық жобаларға қол жеткізу үшін күресті күшейте түседі. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, ҚХР-ның ОА елдерімен энергетикалық ынтымақтастығы Ресейдің назарын аударды және ол бір мәнді емес деп қабылдайды [36].

Теңізге шыға алмайтын ел бола отырып, Қазақстан көлік дәліздерін салу жөніндегі барлық жобаларды қолдайды. Ең дұрысы, ел "Солтүстік-Оңтүстік" және "Батыс-Шығыс" жолдары үшін транзиттік хабқа айнала алар еді, бұл шикізат қаржыландыру көзі бола бастаған жағдайда да елдің дамуын қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, көлік дәліздері жүйесі геосаяси шиеленіс деңгейін айтарлықтай төмендетеді, бұл да елдің маңызды міндеті болып табылады. Сайып келгенде, Қытай, Ресей және Қазақстан қауіпсіздіктің жаңа сын-қатерлері мен қатерлеріне байланысты өңірде тұрақты жағдайларды қамтамасыз етуге мүдделі. Біздің ойымызша, "бір жол" Қытай бастамасының ЕАЭО-мен түйісуі Пекин мен Мәскеудің қарсыластарындағы шиеленісті төмендетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, 2025 жылға қарай бірыңғай энергетикалық нарықты қалыптастыру жоспарланған ЕАЭО-ға қатысуға байланысты Қазақстан үшін энергетика саласында тәуекелдер де бар. Алайда, бүгінгі күні Ресей түрлі қатысушы мемлекеттерге қолданатын Мұнай және мұнай өнімдері саудасы жағдайындағы айырмашылықтар бойынша одаққа қатысушылар арасында келіспеушіліктер жиі туындайды. Сонымен қатар, Ресей ЕАЭО аясындағы әріптестердің арасында, оның нарығының көлеміне байланысты үстем жағдайға ие. Осыны негізге ала отырып, энергетика саласындағы саясатты оның орын алатын шамада үйлестіру ЕАЭО-ға қатысушы басқа елдердің саясатын, негізінен, Ресейде қалыптасқан жағдайларды ескере отырып, түзетуге алып келеді деп болжауға болады.

ЕАЭО мүшелігіне байланысты тәуекелдердің тағы бір факторы Украинадағы дағдарысқа байланысты Ресейге Еуропалық Одақ, АҚШ және басқа мемлекеттер салған санкциялардың экономикалық салдарымен байланысты. Қазақстан мен ОА аймағының басқа елдері экономикалық өсу үшін ынталандырудың жетіспеуі, инфляция, Ұлттық валютаның девальвациясы және т. б. сияқты проблемаларға тап болып отыр.

Мәселен, мұнай өндіру секторында терең су қайраңындағы кен орындарын игеру үшін қолданылатын технологиялар мен жабдықтарды беруге тыйым салынды. Сонымен қатар, арнайы қаржы санкциялары бірнеше мұнай компанияларына (мысалы, "Роснефть", "Транснефть", "Газпром Нефть", "Лукойл" және "Сургутнефтегаз") салынды.

Қаржыландыру ұсынуға, технологиялар беруге және тауарлар мен қызметтерді экспорттауға арналған Батыс санкциялары таяу перспективада белгісіздік факторына айналып отыр, бұл Ресеймен тығыз байланысты Қазақстан үшін теріс әсерге ие. Мұндай жағдайларда, геосаяси ойындардың күшеюі кезеңінде Қазақстан Ресеймен де, Батыспен де статус-кво сақтап қалуға тырыса отырып, күштер теңгерімін сақтау мақсатында маневр жасауға мәжбүр.

ҚР энергетикасының барлық салаларында Ресеймен ынтымақтастықпен байланысты Даму тәуекелдері бар. Мұнай немесе газ секторларында тасымалдау мәселелерінен басқа, атом саласын дамыту мен дамыту Ресейге көліктік - логистикалық тәуелділігімен ерекшеленеді. Уранды тасымалдау Ресей порттары арқылы жүзеге асырылатындықтан, Ресей тасымалдаушыларының темір жол және теңіздік шикізат тасымалдау бағасының өзгеру тәуекелі бар. Логистика проблемалары Қазақстанның көмір саласы үшін де өзекті. Әлеуетті өткізу нарықтары, мысалы, Еуропа елдері айтарлықтай алыс. Қазақстандық көмірдің ірі импортері болып табылатын Ресей Қазақстандық көмірде жұмыс істеген мамандандырылған электр станцияларының істен шығуына байланысты, сондай-ақ отандық өндірушілерді қолдау мақсатында Қазақстаннан жеткізілімдердің төмендеуін белгіледі.

Қазақстанның энергетика саласындағы саясаты бірқатар тетіктерді қамтиды, олардың үйлесімі мемлекет мүдделерінің үздік теңгерімін қамтамасыз етуге бағытталған. Сондай-ақ, халықаралық қатынастардың өңірлік кіші жүйесін қалыптастыру үдерісіндегі Қазақстанның энергетикалық саясатының маңызды рөлі айқын, ол ҚР мен РФ-ның трансөңірлік байланыстары мен жаһандық акторлардың бәсекелестігі контекстінде өзара қарым-қатынасының динамикасын талдау процесінде анық байқалады.

Жоғарыда баяндалған материалды түйіндей келе, Қазақстан энергетикалық ресурстарды ірі экспорттаушылардың бірі ретінде өңірлік және жаһандық ауқымдағы энергетикалық кеңістікті орналастыру мен теңгерімде маңызды позицияны иеленеді деп пайымдаймыз.

Құқықтық мәселелер шеңберіндегі энергетикалық саясатқа жаңа тәсілдер, институционалдық құрамдас бөлікті жегілдіру Қазақстанға Ресейдің стратегиялық серіктесі ретінде, сондай-ақ өңірде бәсекелес басқа да жаһандық және өңірлік акторлар ретіндегі өз ұстанымын нығайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның сыртқы саяси мүдделері энергетикалық ресурстарға немесе географиялық жағдайға қарамастан мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге энергетикалық секторда көпвекторлы саясатты күшейтуді талап етеді.

Энергетикалық проблемалар көп деңгейлі сипатқа ие бола отырып, өңірлік институттар (ЕАЭО) форматында, сондай-ақ жетекші державалардың мега-жобалары (ШЫҰ, "Бір белдеу", ТРАСЕКА) контекстінде Қазақстан мен Ресейдің неғұрлым тиімді ынтымақтастығына әкелуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Время возобновляемых источников энергии впереди* // [Электрон. ресурс], 2017. <https://csi.kz/news/23062017>(дата обращения: 11.09.2018)

2. *Об утверждении Концепции развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года* [Электрон. ресурс], 2014. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000724>(дата обращения: 19.10.2018)

3. *Republic of Kazakhstan : 2018 Article IV Consultation-Press Release; and Staff Report*<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2018/09/14/> [Электрон. ресурс], 2018. <http://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2018/09/14/> (дата обращения: 25.10.2018)

4. *Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года* [Электрон. ресурс], 2018. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>(дата обращения: 25.10.2018)

5. *Лаумулин М.Т. Политика США и ЕС в Центральной Азии (сравнительный анализ) // Вызовы безопасности в Центральной Азии. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 106-132.*

6. *К.Сыроежкин. Присутствие Китая в энергетическом секторе Центральной Азии. Центральная Азия и Кавказ.* [Электрон. ресурс], 2013. <https://cyberleninka.ru/article/n/> 2013. (дата обращения: 27.10.2018)

7. *Изимов Р. Глобальная энергетическая политика КНР и место в ней Центральной Азии.* [Электрон. ресурс], 2014 <http://cc-sauran.kz/rubriki/economika/107-globalnaya-energeticheskaya-politika-kitaya.html>(дата обращения: 27.10.2018)

8. *Изимов Р. Для нас рост военной мощи Китая не несет прямых угроз.* [Электрон. ресурс], 2017. <https://www.caravan.kz/gazeta/ruslan-izimov-dlya-nas-rost-voennoj-moshhi-kitaya-ne-neset-pryamykh-ugroz-392991/>(дата обращения: 27.10.2018)

9. *А.С. Нургазиева, Г.А. Мовкебаева. Сотрудничество России и Республики Казахстан в сфере энергоресурсов в рамках ЕЭП // Вестник КазНУ. Международные отношения и международное право. - 2014. - №2(66).- С. 95-99.*

10. *Г. Мовкебаева, Э. Айдарханова. Энергетическое сотрудничество Казахстана и России в рамках ЕАЭС // Вестник КазНУ, Сер. Международные отношения и международное право. – 2017. – №2. – С.44-51*

11. *Лузянин С. Китайские корни и российские ветви в Центральной Азии.* [Электрон. ресурс], 2007. <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskie-korni-i-rossiyskie-vetvi-v-tsentralnoy-azii-k-voprosu-o-sootnoshenii-politiki-knr-i-rf-v-regione> (дата обращения: 27.10.2018)

12. *Мальшиева Д.Б. Центральноазиатский узел мировой политики. – М.: ИМЭМО РАН, 2010. – 100 с.*

13. *Chen Xiaojin. Russia in the International Energy Security System / Chen Xiaojin. - Social Sciences Academic Press, 2012.*

14. *Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.)* [Электрон. ресурс], 2016. http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2542248 (дата обращения: 27.10.2018)

15. Концепция внешней политики РК на 2014 - 2020 г.г. [Электрон. ресурс], 2017. <http://www.mfa.kz/ru/erevan/content-view/konceptcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg> (дата обращения: 27.10.2018)
16. Oil and Natural Gas Production is Growing in Caspian Sea Region// U.S. Energy Information Administration, September 11, 2013. [Электрон. ресурс], 2013. <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=12911>
17. Лукойл в Республике Казахстан // <http://www.lukoil.ru/Company/BusinessOperation/GeographicReach/Asia/LUKOILinKazakhstan> (дата обращения: 27.11.2018)
18. Выступление Министра энергетики РК Бозумбаева К.А. на расширенном заседании коллегии Министерства об итогах деятельности за 2017 год и задачах на 2018 год (г. Астана, 23 февраля 2018 года). [Электрон. ресурс], 2018. <http://www.zakon.kz/4911798-vystuplenie-ministra-energetiki-rk.html> (дата обращения: 27.11.2018)
19. Национальный энергетический доклад 2017. [Электрон. ресурс], 2017. http://www.kazenergy.com/upload/document/energy-report/NationalReport17_ru.pdf (дата обращения: 27.11.2018)
20. РК и РФ согласуют поправки в соглашение по разработке месторождения Центральное на Каспии [Электрон. ресурс], 2015. <https://www.zakon.kz/4748497-rk-i-rf-soglasujut-popravki-v.html> (дата обращения: 27.11.2018)
21. КазТрансОйл. Официальный сайт [Электрон. ресурс], 2012. <https://www.kaztransoil.kz/ru/press-centre/press-releases/press-relizi/> (дата обращения: 27.11.2018)
22. Официальный сайт КазРосГаз. О компании [Электрон. ресурс], 2018. <http://kazrosgas.org/rus/o-kompanii/> (дата обращения: 27.11.2018)
23. Национальный энергетический доклад. 2015 [Электрон. ресурс], 2015. <file:///C:/Users/Acer/Desktop/национальный%20энергетический%20доклад.pdf> (дата обращения: 27.11.2018)
24. Россия медленно перекрывает Казахстану уголь [Электрон. ресурс], 2017. <https://inbusiness.kz/ru/news/rossiya-medlenno-perekryvaet-kazahstanu-ugol> (дата обращения: 27.11.2018)
25. Состояние и перспективы угольной промышленности Казахстана [Электрон. ресурс], 2017. <https://eabr.org/press/comments/sostoyanie-i-perspektivy-ugolnoy-promyshlennosti-kazakhstana> (дата обращения: 20.12.2018)
26. Борьба Казахстана за контроль на мировых рынках урана. [Электрон. ресурс], 2017. <http://vstroka.net/avtorskaya-kolonka/borba-kazahstana-za-kontrol-nad-mirovyim-ryinkom-urana/> (дата обращения: 20.12.2018)
27. Росатом и Министерство энергетики Республики Казахстан подписали документы в области сотрудничества в атомной сфере [Электрон. ресурс], 2017. <http://www.rosatom.ru/journalist/news/rosatom-i-ministerstvo-energetiki-respubliki-kazakhstan-podpisali-dokumenty-v-oblasti-sotrudnichestv/> (дата обращения: 20.12.2018)
28. Интегрированный годовой отчет [Электрон. ресурс], 2017. https://www.samruk-energy.kz/images/2017/akcioneru/se_ar2016_rus_t1.pdf (дата обращения: 20.12.2018)
29. Сборник нормативных правовых документов, принятых в рамках Содружества Независимых Государств в области электроэнергетики [Электрон. ресурс], 2015. Интернет-портал Электроэнергетического Совета Содружества Независимых Государств // <http://energo-cis.ru/getfile/662.pdf> (дата обращения: 20.12.2018)
30. Ю. Морозов. Россия, запад и страны ШОС в энергетических проектах Центральной Азии [Электрон. ресурс], 2008. <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-zapad-i-strany-shos-v-energeticheskikh-proektah-tsentralnoy-evrazii> (дата обращения: 27.12.2018)
31. Реальная работа нефтепровода Атасу - Алашанькоу начнется в середине 2006 года - глава МЭМР РК [Электрон. ресурс], 2005. <http://www.zakon.kz/67523-realnaja-rabota-nefteprovoda-atasu.html> (дата обращения: 27.12.2018)
32. Инвестиционные проекты КТО. [Электрон. ресурс], 2017. http://www.kaztransoil.kz/ru/o-kompanii/investicionnie_proekti/ (дата обращения: 27.12.2018)
33. Скоро стартует строительство новой ветки газопровода из Туркменистана в Китай [Электрон. ресурс], 2017. <http://sng.today/ashkhabad/5526> (дата обращения: 27.12.2018)
34. Отчет ЕАБР [Электрон. ресурс], 2017. https://eabr.org/upload/iblock/252/EDB-Centre_2017_Report-47_FDI-Eurasia_RUS_1.pdf (дата обращения: 11.01.2019)
35. Проекты китайских нефтегазовых корпораций в государствах ЦАР [Электрон. ресурс], 2015. <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=2274&type=news> (дата обращения: 11.01.2019)

36. Зеленева И. В. Перспективы экономического и политического присутствия России и Китая в Центральной Азии [Электрон. ресурс], 2014. <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-ekonomicheskogo-i-politicheskogo-prisutstviya-rossii-i-kitaya-v-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 27.12.2018)

37. Новые санкции США прервут международную экспансию российских нефтяников [Электрон. ресурс], 2017. <https://www.rbc.ru/economics/04/08/2017/59824c529a7947b30d0818eb> (дата обращения: 27.12.2018).

ӘӨЖ 987-23
FTAMP 13.01.11

Р.Б. Джельдыбаева¹, Р.К. Садықова²

ф.ғ.к., доцент,

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: nawrao@mail.ru

²ф.ғ.к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ПАРСЫ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЫПАЙЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ ЖӘНЕ СӘЛЕМДЕСУ ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа

Іскерлік қарым-қатынас-адам өмірінің қажетті бөлігі, басқа адамдармен қарым-қатынастың маңызды түрі. Іскерлік қарым-қатынас әдеби сөйлеушінің өз ісіне жауапкершілікпен қарауынан, кәсіби іс-әрекетте жүзеге асырылатын өзін-өзі ұстау нормаларын сақтауынан, сыпайылығынан, сөйлеу мәнерінен байқалады.

Қазір заман іскер, белсенді, өздігінен жол таба алатын адамдарды қажет етеді. Ал белсенділік, қиынды жеңілдетіп, дәлдеген нысананы дәл көздеп, ойлаған мақсаттарына жеткізеді. Әдеп әр халықтың әдет-ғұрпында қалыптасқан этикалық тәртіп. Игі әдетпен, өміршең әдет-ғұрыппен қалыптасқан ұлттық мәдениеттің көрінісі, мәдени үрдістердің, имандылықтың тірек негізі болып табылады. Әр халықтың әдептілігі – сол халық мәдениетінің айнасы.

Бұл мақалада шығыс халықтарының сыпайлық әдебінің тарихи жақтары қарастырылып, жалпы іскерлік қарым-қатынаста әдептілік, сыпайлық нормаларының сақталуы, іскерлік қарым-қатынастың жазбаша және ауызша түрлері, іскерлік қонақжайлылық саласындағы сәлемдесу құрылымдары және оның өзіндік ерекшеліктері, байланыс барысындағы сөйлеу әдебі туралы айтылады. Сондай-ақ қазақ, қытай, парсы тілдеріндегі таныстыру құрылымдары беріледі және оның өзіндік нормаларының сақталуы жайында баяндалады.

Түйін сөздер: сыпайлық, этикет, мәдениет, іскерлік қарым-қатынас, қонақжайлылық, қарым-қатынастың жазбаша және ауызша түрлері, сөйлеу әдебі.

Jeldybayeva R.B.¹, R.K.Sadykova²

Docent, Candidate of Philological Sciences of

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and Word Languages,

Almaty city, Kazakhstan, e-mail: nawrao@mail.ru

Candidate of Philology Science, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University

CATEGORY OF POLITENESS AND FORMS OF GREETING IN CHINESE AND PERSIAN LANGUAGES

Abstract

Business communication is a necessary part of human life, an important form of communication with other people. The ethics of business communication is demonstrated by the speaker's responsibility for his work, respect for self-discipline in professional activities, politeness and manner of speech.

Now is the time for business and active people. Activity, in turn, relieves complexity, accurate orientation.

Education is an ethical discipline established in the traditions of each nation. The reflection of national culture, embodied in good habits, lifestyle, is an important process of cultural processes and morality. The ethics of each people is a mirror of the culture of the people.

This article discusses the historical aspects of courtesy of the peoples of the East, describes compliance with the standards of courtesy, politeness in communication, written and oral forms of business communication, structure of greetings in the field of business hospitality and its specific features, ethics of communication. There will also be presented the presentation structures in Chinese, Persian and told about the observance of its own norms.

Keywords: politeness, etiquette, culture, business communication, hospitality, written and oral communication, speech ethics.

Джелдыбаева Р.Б.¹, Р.К. Садыкова²

*¹к.фило.н., доцент кафедры языков и перевода Китая и АТР, Каз УМО и МЯ им. Абылай хан
Казахстан, г. Алматы*

*²кандидат филологических наук, старший преподаватель,
Казахский государственный женский педагогический университет, roza.sadikova@mail.ru.*

КАТЕГОРИЯ ВЕЖЛИВОСТИ И ФОРМЫ ПРИВЕТСТВИЯ В КИТАЙСКОМ И ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Деловое общение-необходимая часть человеческой жизни, важная форма общения с другими людьми. Об этике делового общения свидетельствует ответственность спикера за его работу, соблюдение самодисциплины в профессиональной деятельности, вежливость и манера речи.

Сейчас настало время для деловых и активных людей. Активность в свою очередь облегчение сложностей, точная ориентация. Воспитание-этическая дисциплина сложившаяся в традициях каждого народа. Отражение национальной культуры, воплощенное в хороших привычках, образе жизни, является важным процессом культурных процессов и морали. Этичность каждого народа-это зеркало культуры народа.

В данной статье рассматриваются исторические стороны вежливости народов Востока, рассказывается о соблюдении норм вежливости, вежливости в общении, письменных и устных формах делового общения, структуре приветствия в области делового гостеприимства и его специфических особенностях, этике общения. Также будут представлены презентационные структуры на китайском, персидском языках и рассказаны о соблюдении его собственных норм.

Ключевые слова: вежливость, этикет, культура, деловое общение, гостеприимство, письменное и устное общение, речевая этика.

Қазақ тіліндегі әдептілік сөзіне өте жақын келетін қытай тіліндегі баламасы – li tao, бұл сөзді «сыпайылық әдебі» деп аударуға болады. Li tao ежелгі қытайдан келе жатқан li сөзінен бастау алады. Қазіргі кездегі li tao тіркесінің толық тұжырымын алу үшін, Конфуций (551-479) заманында қалыптасып үлгірген li ұғымының классикалық тұжырымына тоқталайық, өйткені ол өз маңызын әлі де сақтап отыр. Конфуций ескі құлшылық дәуірдің күні таусылып, қоғамды жаңа құрылып жатқан феодалдық мемлекеттер арасында ұзақ сонар соғыстар жүріп жатқан кезеңде өмір сүрді. Бұрынғы аксүйектердің қоғамдық иерархиясы бұзылып, елді бей-берекетсіздік жайлады. Конфуций болса, li – жағдайдың өзгеруіне кепілдік болатын сенімді шара деп есептеді. Осы li қоғамдық иерархия мен Чжоу династиясының (б.з.д. 1100 ж.) құлдық жүйесінің тәртібі ретінде қолданылып келді, Конфуций осы жүйе кез-келген қоғамға мінсіз идеал бола алады бола алады деген оймен оны кеңінен үгіттеді. Оның ойынша li-ді қалыпқа келтіру үшін zheng ming (тікелей аударғанда: «есімдерді түзету») болуы қажет. Конфуций іліміндегі ming (тікелей аударғанда: «есім») құрамына адамның қоғамдық рөлі мен оның мәртебесі кіреді, zheng ming жүйесі әр адамның өзіне ғана және оның әлеуметтік орнына сәйкес келетін орнында болуы қажет екенін алға тартады және соны көрсетіп береді. Мұның бәрі өте маңызды, өйткені «егер дұрыс атау (есім) берілмесе, онда сөз өз күшінен айырылады, оның ешқандай мәні болмайды. Егер сөзде мән болмаса, оның негізі жоғалса, онда ойлаған іс жүзеге аспайды. Егер іс жүзеге асырылмаса, онда жосықтар мен музыка гүлдене қоймайды. Егер жосықтар мен музыка гүлденбесе, онда жаза лайықты түрде қолданылмай қалады. Егер жаза лайықты түрде қолданылмаса, онда халық не істерін білмей, өздерін қалай ұстауды үйрене алмайды. Сондықтан да, қайырымды кісі есім (атау, ат) берген кезде, оны дұрыс дыбыстауға тырысу керек, ал дыбысталып, айтылған нәрсе

дұрыс орындалуы қажет. Мәртебелі кісінің тілінде дұрыс емес нәрсе болмауы тиіс» (Конфуция сөзінің аудармасы).

Конфуций қалыптастырған Іі-ден кейін екі жүз-үш жүз жыл өткенде сыпайылық қасиетін анықтайтын Іі пайда болды. Ол туралы «Ли Цзи» кітабында берілген, оның мағынасы – өзін өзі төмендету. «Ли Цзи» кітабында: «Іі-ді зерттеуге болмайды», «Іі-ді орындаған адам өзін-өзі төмен ұстайды, алай да ол басқаларды құрметтейді» [1]. Өздеріңді төмен ұстандар, басқаларды құрметтендер – қазіргі Іі тао тұжырымы осындай.

XX-ғасырдың елуінші жылдары жаңа Қытай дәуірінде адамдар арасындағы қоғамдық қатынастардың жаңа тәртібі енгізілді. Әрине ол өз кезегінді сыпайылық пен оның жаңа кейіптегі рөліне ықпал етті. Оның қоғамдық иерархиялық қатынастағы қызметі бұлыңғыр тарта бастады, сондықтан да, біздің заманымыздағы қытай қоғамының алдында екі жаңа міндетті орындау міндеті тұр: қоғамдық тепе-теңдікті сақтау және тұлғалар арасындағы шиеленіс пен қақтығыстарды тездетіп шешу. Үі (қазақ тіліндегі сыпайылық мағынасына жақын келеді) мәніне келесі белгілер жинақталып, мықтап орналасып алды: нормальдық; мәжбүрлілік және өзін-өзі тәрбиелеу; жалпылық пен әртүрлілік; тегіне тартушылық (тұқым қуалаушылық) пен өзгеріске бейімділік. Іі (үі) өзінің бірізділігімен; тұрақтылығымен, әдептілігімен; эстетикалық ұстанымдарымен ерекшеленеді [1, 86-90 б.]

Сыпайылық заманауи қытай қоғамында жаңа кейіпке еніп, жаңа мазмұнға ие болды.

Мәдени коммуникацияны зерттеуші белгілі ғалым Гу Юеого қытай коммуникативтік мінез-құлыққа тән төмендегідей сыпайылық максималарын құрып шықты:

Өзін-өзі төмендету және серігін аспандату максимасы. Бұл екі максиманың екеуі де қытай сыпайылығына тән маңызды қасиеттер. Бұл екеуінен жалпы сипаттағы мақұлдау мен қарапайымдылық максималары бөлініп шығады. Қытайларға гипер қарапайымдылық тән деп те айтуға болады, яғни өздеріне берген бағаны басқа кісілердің пікірімен салыстыра қаурауға дайын, өз бағаларын өздері төмендетеді.

Қытайлардың түсінігіндегі қарапайым адам: өзін-өзі ұстай алады, өз бағасын өзі жоғары бағаламайды, өз орнын жоғары баға бермейді, өз артықшылығы мен сіңген еңбегін жарияламайды, ол өзін-өзі төмендетіп, серігін аспандатуы мүмкін. Мұндай ерекшеліктер жоғарыда аталған «Ли Цзи» трактатында былай суреттеледі: «Ііін білетін және сүйетін адам қанша жерден бай немесе беделді болса да, өркөкірек емес, ол бетімен кетпейді», «Жасы үлкен кісімен әңгімелескенде, оған үстелді жақындатып, таяғын ұстап отыруы тиіс, ол осылай үлкен құрмет көрсетеді. Үлкен сұрағанда, бас тартуға болмайды, сұрағанын беру қажет – басқаша болса, лиге сәйкес келмей қалады» [1,149 б.] .

Иерархиялық қарым-қатынас максимасы. Көне дәуірлерден басталып, біздің заманымызға дейін қытай тілінде сөйлеушінің иерархиялық қарым-қатынастағы позициясы үлкен рөл ойнаған әлі де ойнап отыр. Қытайлар өз тобының басшысына міндетті түрде берілулері тиіс, әдетте басшы ретінде топтың үлкені алынады. Топ мүшелері, басшыларының іс-әрекетін айнытпай орындауға тырысады. Топ мүшелері өз араларында топқа зиян келтіретіндей әрекеттердің болмауына қадағалайды, өйткені топтың беделін сақтап қалу бәрінің міндеті. Үлкендердің беделіне нұқсан келтіруі мүмкін әрекеттер мүлдем жасалмайды. Қайшылық туындап жатқан жағдайлардың өзінде көбінесе кішісі немесе бағынышты адам күналы болып есептеледі.

Тілдік этикет деп нақты тілдік құрылымдарды, клиштенген тіркестерді, белгілі бір ымдарды ж.б. қолдануды айтамыз. Белгілі бір жағдайға қолданылып, сол жағдайға, соның құрамдасына сілтеме жасап көрсететін құрылымды тілдік этикет деп атасақ болады. Біз тілдік құрылымдар деп «жағдайға байланысты туындаған, коммуникативтік бағыттағы, тақырыптық жақтан тіркескен, диалогтық бірліктер аясында өзара байланысқан және өзара тәуелді – сұхбаттасудың тұрақты құрылымын» атаймыз [2, 80]. Іскерлік кездесудің ауызша қарым-қатынасқа түсу кезінде келесі этикеттік құрылымдар типтік және қолданылатын үлгісі болып келеді: сәлемдесу, таныстыру, тілек білдіру, құттықтау, қоштасу. Бұл құрылымдарды оқулықтар мен оқу құралдарынан, сондай-ақ сәйкес оқу құралдарына негізделіп жасалған білімгерлік хабарлардан кездестіруге болады.

Салыстыруға алынаған қазақ және қытай тілдеріндегі іскерлік қонақжайлылық саласындағы тілдік этикеттердің құрылымдарын 3 тілдік этикеттік құрылымдар блогына жинақтауға мүмкіндік алдық, ол әртүрлі тақырыптардан алынған: 1) екі тілдік мәдениеттерде сәйкес келетін құрылымдар; 2) ішінара сәйкес келетін құрылымдар; 3) қазақ және қытай мәдениеттеріндегі бір-біріне ұқсамайтын құрылымдар.

Іскерлік қонақжайлылық саласындағы сәлемдесу құрылымдары

Кездескен кезде, өзара сыйластықты сақтай отырып, сәлемдесудің әртүрлі үлгілері қазақ және шығыс тілдерінде жиі қолданыла береді. Ал іскерлік кездесулерде қазақ және қытай тілдерінде стилистік жақтан бейтарап құрылымдары немесе стилистік тұрғыдан жоғарғы деңгейдегі амандасу үлгілері қолданылуы

мүмкін, мысалы: Ханымдар мен мырзалар! (Достар! Әріптестер!) Сіздермен амандасып алуға рұқсат етіңіздер!

Қарым-қатынас жағдайына қарай немесе сөйлеушінің мақсатына байланысты құрылымдардың бірі таңдалып алынады, ортада салтанатты жағдай туғызғысы немесе достық, сенімдік сезім ұялтқысы келсе, соған орай құрылым алынады. Сырттан келуші адам алдымен сәлемдесуі тиіс (іште отырғандармен); жасына қарай – кішісі (үлкеніне); еркек (әйелге); бағынышты (бастыққа) амандасады. Қол алысып амандасу сұхбаттасушылардың қаншалықты таныс болуына және қарым-қатынас жағдайына қарай қосымша вербалды емес құрылым түрінде жасалады. Қалай болғанда да, амандасу сергек, жылы жағдайда өту қажет [3, 83 б.]

Қазақ тіліндегі сәлемдесу үлгілері көбіне тілек сипатты болып келеді, ал қытай тілінде басты назар бір-біріне деген ілтипатты аударылады, көбінесе «жалған» жан ашу немесе «қызығушылық» мақсаттағы сұрақтар қою түрінде амандаса береді. Мұнда да кейбір құрылымдар қазақ тіліне ұқсас болып келеді. Мысалы олар кешке жұмыстан қайтып бара жатып кездесіп қалса, «Қалыңыз қалай?», «Жұмыс бітті ме?» деген сияқты сұрақтармен амандаса береді. Егер қытайлық әріптесіңіз «Тамақ ішіп алдың ба?» десе – бұл амандасудың бір үлгісі деп түсіну қажет, өйткені ол сіздің тамақ ішкен-ішпегеніңізге емес, қалыңызды білейін деген мақсатта айтып отыр. Қазақ және қытай тілдеріндегі іскерлік қонақжайлылық саласындағы серіктестерді таныстырудағы құрылымдар

Іскерлік серіктестермен танысу үшін делдал болатындай кісі болғаны дұрыс, таныстыру шарасы «Сіздерге менің әріптесімді (серіктесімді) таныстыруға рұқсат етіңіздер» деген сөздермен басталуы тиіс; дегенмен де, іскерлік ортада бұл шараны өзіңіз де атқара аласыз. Қалыптасқан тәртіпке сәйкес алдымен еркек өзі бастап әйелмен танысады; кіші – үлкенмен; бойдақ – үйлімен; иерархия бойынша төмен тұрғаны – жоғарғысымен өздері бастап танысады.

Ресми ортада таныстыру төмендегідей тіркестермен басталады:

- Таныстыруға рұқсат етіңіз!

- Сізбен танысуға бола ма екен!?

Бұдан ары қарай сөйлеуші өз аты-жөнін толықтай айтып шығады (атын, әкесінің атын, тегін):

- Еркін Алматылы Батаев.

«Менің атым» деген тіркеспен бастаса да болады, ондай жағдайда тегін бөліп алған жөн:

- Менің атым Еркін, әкем аты – Алмат, тегім – Батаев.

Бұдан әрі мамандығы, лауазымы, жұмыс орны айтылады.

- Еркін Алматылы Батаев, «Қазақстан» қонақүйінің әкімшісі.

Іскерлік қарым-қатынас кезінде мамандыққа басты назар аударылса, мамандық лауазымның алдына қойылады.

- Асқар Аманжолұлы Қамбаров, журналист, «Хабар» ЖШС-ның директоры.

Егер таныстыру шарасы іскерлік қатынас кезінде орын алса, ондай жағдайда, белгілі бір тұлғаны немесе ұйымды таныстыруға өкілеттігі бар тұлға төмендегідей тіркестерді қолданады:

- Сіздерге «Тұмар» фирмасының ... танстыруға рұқсат етіңіздер.

Әдетте таныстыру кезінде іскер адамдар біріне-бірі визит карточкаларын ұсынады:

- Сізге менің визит карточкамды ұсынуға рұқсат етіңіз.

- Визит карточкадағы деректемелер арқылы байланыса аласыз.

Таныстыру аяқталғаннан кейін әдетте серіктестер бірімен-бірі сыпайылық тіркестермен алмасады, бұл арада бастаманы лауазымы жоғары адам немесе әйел жағы алады.

Қазақ тіліндегі таныстыру құрылымдары	Қытай тіліндегі таныстыру құрылымдары	Парсы тіліндегі таныстыру құрылымдары
Сізбен танысуға рұқсат етіңіз.	让我认识你	
Менің сізбен танысқым келеді.	我想见见您	
Сізбен танысуға бола ма?	我可以认识你吗?	

Іскерлік қарым-қатынас – ауызша сөйлеудің айрықша бір түрі. Іскерлік қарым-қатынас – мүдделес адамдардың іскерлік қарым-қатынас пен іскерлік мәселені шешу үшін бір-бірімен ауызша сөйлесуі.

Күнделікті іскерлік қарым-қатынаста, сондай-ақ клиенттермен сөйлесуде кей жағдайда сауатсыздыққа ұрыну олардың іскерлік байланысының қарқынды дамуына кедергі жасайды. Іскерлік қарым-қатынас-

тың ғылыми түсінігі қазіргі лингвистикада әлі де жолға қойылмаған. Осыдан ауызша іскерлік қарым-қатынастың кәсіпкерлік қызметте жетілмегендігі келіп шығады.

Іскерлік қарым-қатынастың өзіне тән лексика-грамматикалық және стилистикалық ерекшелігі бар, мұндай ерекшелік ерекшелігі бар, мұндай ерекшелік іскерлік қарым-қатынастың көркем әдебиетте қолданылуына кедергі жасайды. Керісінше іскерлік қарым-қатынастың тұрмыста және ресми іскерлік қарым-қатынаста қолданылуы айқын.

Іскерлік қарым-қатынас – ең алдымен жазбаша түрінен айрықша өзгешелігі бар ауызша іскерлік сөз. Бәрінен бұрын ауызша іскерлік қарым-қатынастың өзінің сұхбаттасына (немесе сұхбаттастарына) әсер ету мүмкіндігі мол. Жазбаша қарым-қатынастан ауызша іскерлік қатынастың тағы бір ерекшелігі бар, мұндай ерекшелік іскерлік қарым-қатынастың көркем әдебиетте қолданылуына кедергі жасайды. Керісінше, іскерлік қарым-қатынастың тұрмыста және ресми іскерлік қарым-қатынаста қолданылуы айқын.

Іскерлік қарым-қатынас – ең алдымен жазбаша түрінен айрықша өзгешелігі бар ауызша іскерлік сөз. Бәрінен бұрын ауызша іскерлік қарым-қатынастың өзінің сұхбаттасына (немесе сұхбаттастарына) әсер ету мүмкіндігі өте зор. Жазбаша қарым-қатынастан ауызша іскерлік қатынастың тағы бір ерекшелігі алдында сұхбаттасы болғандықтан, онымен ыммен, ишарамен т.б. сөйлесе алады.

«Ауызша іскерлік қарым-қатынастан дұрыстық, дәлдік, қысқа сөйлеу және сөздің нақтылығы талап етіледі. Енді осы талаптарға кезек-кезек тоқталайық:

1. Іскерлік қарым-қатынаста әңгімелесушілердің дұрыс сөйлеу талабы. Жазбаша қарым-қатынастағыдай ауызша іскерлік қатынаста сөйлеу нормасы қатаң болмағанмен, әңгімелесушілер өздерінің дұрыс сөйлеуіне талаптануы керек. Өйткені сұхбаттасушылар кей жағдайда өздерінің дұрыс сөйлеулеріне қарамастан, сұхбаттасының дұрыс сөйлемегенін бірден байқап қояды. Оның үстіне дұрыс сөйлей алмаған адам сұхбаттасының алдында сенімді болмай, бүкіл ойын іске бағыттай алмайды.

2. Дәлдік және айқындық – кез келген іскерлік қарым-қатынасқа қажетті талап. Дәлдік – сөйлеушінің ойы мен сөзінің бір жерден шығуы. Сөйлеудегі дәлдік пен айқындық бір-бірімен байланысты. Дәлдік сөзге айқындық береді, ал айқындық дәлдіктен келіп шығады. Бірақ іскерлік қарым-қатынаста әрқашан да дәлдікке жету мүмкін емес. Кітаби лексикадан жабысқан жаман әдет қарапайым және түсінікті сөйлеуге кедергі жасайды. Әсіресе шет тілден енген сөздерді шектен тыс қолдану іскерлік қарым-қатынастағы дәлдік пен айқындыққа кедергі келтіреді. Іскерлік қарым-қатынас нәтижелі болуы үшін іскерлік сөздің лексикасын, грамматикасын және стилистикасын білу жеткілікті емес. Сұхбаттасыңызды, өзіңіздің қарсыласыңызды, шағын және үлкен ортаны баурап алу үшін сөзді дұрыс қолдануға үйрену керек».

Сөз өнерін қажет етпейтін ешқандай мамандық жоқ шығар. Кейбір мамандықта, соның ішінде бизнесте сөз өнерін білу міндетті. Іскер адамға әрқашанда коммерциялық келіссөздерде, жиналыстарды сөйлеуге, қонақтарды, қызметтестерді қабылдауға тура келеді. Сол уақытта әдемі сөйлеу жеткіліксіз, ол шешендік өнермен қарулануы керек.

«Әдемі сөйлеуге үйрететін ғылым – шешендік немесе тілмарлық. Шешендік әсіресе іскер адамдарға қажет. Іскер адамның шешендік өнерді игермеуі оның маман-бизнесмендердің ортасында жолының болмауына әкеп соғады. Сондықтан шешендік өнердің жалпы мәнін ашып көрейік» [33, 6].

Сөйлеу этикетін сақтау – кез келген іскерлік қатынасты жүргізудің қажетті шарты. Сөйлеу этикетін бірінші кезекте сәлемдесудегі әдептілік көрсетеді. Бағзы заманнан адамдар сәлемдесу кезінде бір-біріне құрмет көрсетеді. Жалпы этикет бойынша еркектер әйелдерге, кішілер үлкендерге, қызметі төмендер қызметі жоғарыларға бірінші сәлем беруі дұрыс деп қаралғанымен, мәдениетті бизнесменге кішілердің немесе өзінен қызметі төмендегілердің бірінші сәлемдесуін күтпестен өзі бірінші болып сәлемдесуі дұрыс.

«Егер әйел ер адамға бірінші сәлем берсе, оны ер азаматқа деген құрмет деп білу керек. Әйелдерге көшеде сәлем берген кезде ер адамдар бас киімі мен қолғабын шешуі тиіс. Егер ол белгілі бір қашықтықта тұрып сәлемдесе, онда сәл ғана иіліп, бас киімін жай ғана көтереді. Ал әйел адамдарға бас киімін шешу міндетті емес. Бірақ әйел қолғабын шешсе, ол сәлем берген адамына деген құрметтің белгісі. Ал жастардың егде жастағы әйел адамға да, ер адамға да қолғабын шешіп сәлемдесуі міндетті. Сәлемдесу кезінде ауызда темекі болмауы және қолы қалтада тұрмауы тиіс. Әйелдер сәл ғана басын иіп, жымияды, бірақ қолын қалтасынан алу міндетті емес».

Егер әйел адам өзі бірінші қол берсе ғана ер адам әйелмен қол алысып сәлемдеседі. Қол алысып сәлемдесу бағзыдан достық пен бейбітшіліктің белгісі болып келген. Қол беріп сәлемдесудің де өзіне тән жоралғысы бар, яғни әйел ер азаматқа, үлкен кішіге, басшы адам қарамағындағыларға бірінші болып қол ұсынады. Ешуақытта әйелдің қолын ер адам құрмет үшін де далада сүюге болмайды, ол тек үйдің ішінде ғана рұқсат етілген және ол тек тұрмыстағы әйелдерге қатысты. Әйелдің қолын сүйгенде оның қолын жоғары көтермей, ер адам өзі сәл еңкеюі керек. Ерлер бір-бірімен қол алысып сәлемдескенде қолғаптарын

шешуге міндетті емес, ал егер біреуі шешсе, екіншісі де шешуі керек. Жүріп бара жатқан адам тұрған кісіге бірінші бас июі тиіс.

Қол беріп сәлемдескенде қолды қатты қысуға болмайды, бұл әсіресе әйелдің қолын алғанда ескерілуі шарт. Қызметтестер бір-бірімен далада немесе қызмет орнында кездескенде қол беріп сәлемдесу міндетті емес, ал басшыға сәлем бергенде «Қайырлы таң», «Сәлеметсіз бе?» деп басын сәл иіп жымыю жеткілікті.

Қол алысып сәлемдесу кезінде «Қайырлы күн», «Сізбен кездескеніме қуаныштымын», «Ата-анаңыздың денсаулығы жақсы ма?», «Үй-ішіңіз аман-есен бе?», «Балаларыңыз өсіп жатыр ма?» деген сияқты қысқаша жөн сұрасу айтылады. Егер бірнеше адамның ішінен біреуіне қол беріп сәлемдескіңіз келсе, тұрғандардың барлығының қолын алуыңыз қажет. Сәлемдесу кезінде ирандықтар қолдарын шайқайды, Ирандықтар бір-бірінің қолын алып болғаннан кейін, оң қолдарын жүрек тұсына қояды. Әйелдерге қолын созу әдетке айналмайды, әйелдерге қол тигізуге және оларды тікелей көзге қарауға тыйым салынады. Ирандықпен кездесу кезінде оның толық аты-жөні мен атауын білу маңызды. Егер атау болмаса, дәрігер, инженер, мырза және т.б. сыпайы түрде қолданады.

Ирандық кәсіпкерлер дәстүрлі хаттамаға бейімделуге үйренген өте сыпайы, мейірімді және қонақжай адамдар. Атап айтқанда, іскерлік кездесулер барысында кәсіпкер ирандықтар өз мекемелерінде қонақтарына өз орындарын отыруға ұсынады. Көптеген ирандық бизнесмендер Америка Құрама Штаттарында білім алғандар. Иран әкімшілігі мен кәсіпорындарының өкілдерімен барлық кездесулер алдын-ала ұйымдастырылады. Ирандықтар өте сыпайы түрде алғыс білдіреді және басқа адамдардан да күтеді. Жергілікті Ирандықтардың әдебі бойынша Иранда қонақты, яғни бөлмеге, лифтке, мекемеге және т.б. кіретін кезде бірінші жібереді. Іскерлік өмірде ирандықтар еуропалық стиль этикетіне назар аударады. Иранда темекі шегу қабылданбайды. Мүмкіндік болса, бұл жергілікті дәстүрді ұстану жақсы. Иранда діни ерекшеліктерге ие бюрократиялық көшбасшылық стилі басым. Сізге өзіңіздің ирандық серіктестеріңіз сыйлықтар ұсынуы да мүмкін, бірақ олар кішкентай ұмытылмас кәде сыймен ұсынылатын болса, бағалайды. Ең бастысы, ол алкоголь емес, ислам тыйым салған нәрсе емес болуы керек.

«Іскерлік қарым-қатынаста сөйлеу этикетінің өзіне тән ережесі бар. Сұхбаттасыңызбен сыпай түрде «сіз» деп сөйлесу адамның мәдениеттілігін және оның өзінің қызметтесіне, сұхбаттасына деген құрметін білдіреді. Тәрбиелі және көзі ашық іскер адам сұхбаттасы басшы немесе қарамағындағы адам; өзінен үлкен не кіші болсын әрқашан қарым-қатынастың осы сыпайы формасын қолданады. Қатынастың «сен» формасын қолдану іскерлік жағдайда дұрыс емес. «Сенді» тек жақын адамдар, құрдастар арасында ғана пайдалану орынды».

Парсы тілінде де танымайтын адамдарға «Азамат», «Мырза», «Ағай», «Апай», «Ханым», «Қарындас», «Інішек» деген сөздерді қолдануға болады, көп жағдайда бейтаныс адамға «Кешіріңіз», «Мархабат», «Өтінем» сияқты сөздерді қолданамыз.

Іскерлік қарым-қатынас жасаушылардың арасында белгілі бір шамада арақашықтықты ұстау дұрыс. Бұндайда жазылмаған бір заң бар: бір метрге дейін қашықтықты (әрине, бұл бейнелі ұғым) ұстайтындар жақын адамдар және достар. Ал бір метрден екі жарым метрге дейінгі қашықтықты ұстайтындар ресми адамдар.

Үш метрден астам қашықтық ұстайтындар – қарамағындағыға сөгіс жариялайтын басшылар. Ал сегіз метр қашықтықтан тек бұйрық беруге болады. Сондықтан іскерлік қарым-қатынасты сақтағыңыз келсе, 1,5 метрлік қашықтықты ұстағаныңыз дұрыс және араларыңызда үлкен жұмыс үстелі болмауын қадағалаңыз.

Іскерлік қарым-қатынастағы әдептіліктің қажетті және пайдалы элементінің бірі – таныстыру. Танысудың және таныстырудың этикетінде де белгілі бір нормалар қалыптасқан, осы нормалардан шығып кетуге болмайды.

«Іскерлік әңгімеде басшы мен қызметкердің арасында қызметтік субординация мен сыпайылық сақталуы керек. Егер басшы қарамағындағы қызметкерге жұмыс тапсырғысы келсе, ол бұйрық түрінде емес, өтініш түрінде болғаны дұрыс. Өтініш түрінде жұмыс тапсыру олардың арасын жақындатады және бір-біріне құрметпен қарауға алып келеді».

Қай ата-ана да өз шаңырағында шыр етіп сәби дүниеге келгенінде оған ең жақсы есімді қоюға тырысады. Негізінен, жаңа туған сәбиге есім таңдауға әр халық шебер. Алайда, әрбір ата-ана баласына ат қоярда өзіне жүктелер жауапкершілікті жете сезініп, оған сақтықпен қарағаны, он ойланып, он толғанып барып қана жүрегі қалаған есімді сәбиіне қойғаны абзал. Өйткені, есімдердің адам өміріне, адам атына планеталардың ықпалы өте айрықша. Ырымға байланысты ат қою, жас нәресте туған кезде ата-анасы ең сыйлы, қатты құрмет тұтатын адамына өз сәбиінің есімін қойғызады.

Қытай халқында балаға ат қою тек ата-ананың фантазиясымен шектеледі. Қытайлардың ат қою дәстүрі Шығыс Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азияны мекендейтін халықтардың көпшілігінің дәстүріне айналған. Шығыс Азияның барлық мемлекеті және Оңтүстік-Шығыс Азияның бірнеше мемлекеті қытай халқының

дәстүрін ұстанады. Қытай халқында толық атта алдымен адамның тегі, содан кейін оның жеке аты жазылады. Қытайларда балаларына ат қойған кезде тек қана айтылуы мен естілуіне ғана мән берілмей, сонымен қатар жазылуына да үлкен мән беріледі. Қытай әйел есімдері әдетте сұлулық, әсемдік, гүлдер атауы сынды мағынаны білдіреді. Қытай ерлер есімдері еңбек, күш-қуатқа байланысты қойылады.

Қай ел, қай халық болмасын өткені мен бүгінін сақтап қалып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуі үшін тек өзіне ғана салтын, дәстүрін, әдет-ғұрыптарын ұстанады. Қытай және Иран жер бетіндегі тарихы терең, мәдениеті мағыналы елдердің бірі болып саналады. Осы елдердің философиясын түсіну үшін аталмыш елдердің мәдениетін, тарихын, қоғамының қалыптасу кезеңдерімен жақын, жіті танысу шарт.

Сәлем сөздің анасы болып табылады. Шығыс халықтарында сәлемдесу әдебі, ерекше құрметке және ілтипататқа ие. Әр халықтың әдептілігі – сол халық мәдениетінің басты нышаны болып табылады.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Кейдун И.Б. «Ли Цзи»: бірінші тарау аудармасы басы («Цюй Ли») // Дінтану. – М., 2001. №1. – 147-164 бб.
2. Соколова Н.Л. Ағылшын сөйлеу әдебі. Монография. – М., Изд-во УДН, 1991. – 90 с.
3. Ращевская Е.П. Искери орыс тілі: оқу-әдістемелік кешені. - Кострома: Костромская гос. Технол. Ун-та, 2012. – 186 б.

УДК 811.111:378.662.147.33
МРНТИ 11.25.47

K.Zhampeiis¹, U. Satekova², G. Kyzabai³

¹ c.ph.s., Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aru_diya@mail.ru

² MA, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhaniyasha@mail.ru

³ MA, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulzat.555@mail.ru

USAGE OF THE PROBLEM-BASED TEACHING METHODS IN THE FRAMEWORK OF FOREIGN LANGUAGE TRAINING

Abstract

The article addresses the issue of the topicality of a foreign language in modern society. It means that a foreign language is accepted as one of the major disciplines, requiring a non-standard approach to learning. Methods of problem-based learning are proposed as an effective means of teaching a foreign language. First of all, there are various projects in terms of the subject and form of organization. Their usage in foreign language classes allows students to attract and use knowledge of various fields of science related to their professional or social interests. Thus, there is an enrichment of the existing knowledge base on the subject of the project, on the one hand, and the acquisition of additional knowledge and communication skills in a foreign language, on the other hand.

Key words: problem teaching methods, project method, case method, teaching a foreign language, educational process.

Қ.М. Жампейіс¹, У.Н. Сатеекова², Г.А. Қызайбай³

¹ ф.э.к., Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aru_diya@mail.ru

² магистр, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zhaniyasha@mail.ru

³ магистр, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: gulzat.555@mail.ru

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ШЕҢБЕРІНДЕ ШЕТ ТІЛІН МӘСЕЛЕЛІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі заман қоғамындағы шет тілінің өзектілігі туралы мәселе қарастырылады. Осыған байланысты, шет тілін оқытудың стандартты емес тәсілін талап ететін басым пәндердің бірі ретінде

белгіленеді. Проблемалық оқыту әдісі бейлингвистикалық университетте шет тілін оқытудың тиімді құралы ретінде ұсынылады. Еліміздің тәуелсіздігі нығайтып, қоғамдағы демократияның өрісі кеңейген шақта адамның қоғамдық та, тұлғалық та рөлі жаңа сипатқа ие болып отыр. Соған орай рухани құндылықтар жаңарып, адамның зияткерлік әлеуетін қалыптастырудағы білімнің маңыздылығы туралы қағидалар түбегейлі өзгерді.

Түйін сөздер: проблемалық оқыту әдістері, жоба әдісі, кейс әдісі, шет тілін меңгерту, оқу үдерісі.

Қ.М. Жампейіс¹, У.Н. Сатекова², Г.А. Қызайбай³

¹к.ф.н., Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aru_diya@mail.ru

²магистр, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: zhaniyasha@mail.ru

³магистр, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: gulzat.555@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В РАМКАХ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

Статья затрагивает вопрос актуальности иностранного языка в современном обществе. В связи с этим иностранный язык позиционируется, как одна из приоритетных дисциплин, требующая нестандартного подхода при обучении. Методы проблемного обучения предлагаются как эффективное средство обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Предлагаемая статья посвящена вопросам культуры речи в кыргызском и русском языках. Сначала хотелось бы кратко остановиться на роли двуязычия как определяющем факторе развития устно-разговорных и национальных литературных языков в наши дни. Именно от степени развития двуязычия зависит как объем общественных функций национальных литературных языков, так и характер языковых процессов и в литературном языке, и в устной речи

Ключевые слова: методы проблемного обучения, метод проектов, метод кейсов, обучение иностранному языку, учебный процесс.

In modern society, most areas of activity require a specialist not only to have professional competence but also to gain additional knowledge, skills, and experience necessary for effective activity. At the same time, it is no longer enough for a specialist to have information only in his native language. There is a need to be aware of the development of their field in world practice. At the same time, rapid integration processes occurring in various fields of activity pose the problem of intercultural communication. There is an urgent need for communication, networking, exchanging of experience. Therefore, a foreign language is of particular importance. Today it is an indispensable component of the professional training of specialists in all areas. Knowledge of a foreign language, both in every day and professional-business communication, is one of the indicators of the professional level of a specialist who can carry out his activities at the international level [4].

The problem of learning a foreign language as a means of communication, which allows a person to act freely and adequately in any speech situations, including unfamiliar and problem ones, is also actualized.

Accordingly, language training should include mastering a foreign language at a qualitatively different level, which requires the use of new methods and means of teaching.

The basis of teaching foreign languages in a non-native environment, in our opinion, should be based on the principle of socially and professionally-oriented teaching of foreign languages. This means that, firstly, the learning process should be as close as possible to real-life situations, including in the field of the future professional activity of the student, and secondly, to provide an opportunity to perform communication in a foreign language. The question arises of how this can be done outside the professional environment and the language environment.

As a result, educational methods that stimulate intellectual development, activate potential possibilities and offer situations that provoke communication in a foreign language are becoming popular. Such educational methods can be considered as methods of problem-based learning.

“Problem-based learning” is a set of teaching methods whose purpose is the activation of the cognitive interest of students and, as a result, the activation of cognitive activity. At the core of problem-based learning methods is the modeling of a “problem situation” with the goal of launching an active independent activity of

students to resolve a problem situation under the guidance of a teacher. "Problem situation" is the awareness that arises when performing a practical or theoretical task, the fact that previously acquired knowledge is not enough, and the emergence of the need for new knowledge that is realized in a targeted cognitive activity [5].

The essence of the problem-based methods is as follows: in the process of reviewing a problem situation, they are capable of generating interest (since the basis for such a situation is a significant problem for students in the field of their professional or social interests); they force to analyze the problem (highlighting in it known and unknown facts); they forced to make assumptions to solve the problem and check the correctness of these assumptions

The following stages of problem-based learning are emphasized:

The first stage is the creation of a problem situation, which contains a number of difficult moments that impede its quick solution. It should be difficult enough, but feasible.

The second stage is the work of the student. He analyzes the knowledge at his disposal on this issue, finds out that they are not enough to solve, and is actively involved in obtaining the missing information.

The third stage is aimed at acquiring knowledge in various ways necessary to solve the problem. This stage ends with an understanding of how to solve the problem.

The fourth stage is directly solving the problem.

The fifth stage is the verification of the results obtained, the comparison with the initial hypothesis, the systematization and generalization of the knowledge and skills obtained.

Within the discipline of a foreign language, the popular method of problem-based learning, in our opinion, is the project method and the case method (case study method).

Let us dwell on each method.

The main idea of the project method can be defined as obtaining knowledge by solving problem situations and attracting knowledge from related fields of science. A. S. Sergeev identifies the educational project as a combination of five "P": Problem, Planning, Information Search, Product, Presentation [1].

These are the stages of the project work, corresponding to the stages of problem-based learning mentioned above.

In the modern education system, the project method is actively used, including in the teaching of a foreign language. Consider how the method of projects contributes to the implementation of the idea of socially and professionally - oriented learning and the practice of oral speech when teaching a foreign language.

First of all, there are various projects in terms of the subject and form of organization. Their usage in foreign language classes allows students to attract and use knowledge of various fields of science related to their professional or social interests. Thus, there is an enrichment of the existing knowledge base on the subject of the project, on the one hand, and the acquisition of additional knowledge and communication skills in a foreign language, on the other hand.

Secondly, each new project is new situations, problems, and tasks that we have to deal with. Accordingly, each time it is necessary to adapt to the new conditions, new partners, new requirements, to show oneself from the new side, to search for and reveal in oneself the hidden opportunities and creative potential. At the same time, it remains important that within the discipline of a foreign language, most of these activities initially involve the use of a foreign language. As a result of living this kind of experience, students form a high level of adaptability to situations of various kinds of novelty, complexity and problematic. All this contributes to the development of a rapid response mechanism and an adequate response to what is happening, including in a foreign language space.

Thirdly, all activities related to the implementation of the project is a constant interaction with other project participants. This "provokes" communication, and for the most part, it occurs in a foreign language. Thus, there is an accumulation of experience in communicating in different situations in a foreign language.

It is obvious that an important characteristic of the successful use of the project method in teaching a foreign language is its universality, which combines a practical and communicative component. [2]

The case method is an active learning method based on the use of specific situations ("Case" - situation). This teaching technique uses the description of real economic, social and business situations (cases). Students are invited to study the problem situation, to understand the essence of the problem, propose possible solutions and choose the best of them. The result of this work is the presentation of their research in class.

The "case study method" in a foreign language lesson is in the activities of students in the framework of artificially created social and professional situations and involves active interaction in a foreign language in order to solve the tasks [4].

However, in our opinion, the case method, in contrast to the project method, has a more professional orientation. Its use is advisable when teaching a professional foreign language, when students have not only the basics of proficiency in a foreign language, but also have a certain professional base.

From this position, the case method plays an important role in teaching vocational foreign language in a non-linguistic university:

Firstly, the case study method in the absence of a language and professional environment helps to simulate situations that contribute to the effective development of such types of speech acts as reading, listening and speaking in a foreign language, and, on the other hand, professional skills.

Secondly, it helps to form professional-business communication skills, as well as a number of analytical, creative and social skills, including the ability to make decisions, including in difficult, stressful situations, the ability to quickly and adequately respond to the information received, including the number in foreign space [3].

Due to the regular use of the case study method in teaching a professional foreign language, two basic requirements are met: to gain experience of interacting in socially and professionally significant situations for students, to develop a model of behavior in them by performing communication in a foreign language.

To sum up, the use of problem-based teaching methods in teaching a foreign language contributes to the effectiveness of foreign language training, along with the improvement of professional skills, creates the prerequisites of intrinsic motivation, promotes the development of individual abilities and creative skills; allows one to master the ways of knowledge; gives the ability of self-development and self-learning.

References:

1. Sergeev I. S. *How to organize the project activities of students: A practical guide for employees of educational institutions - 2 nd ed., Rev. and add.* - M.: ARKTI, 2005. - 80 p. (Method, library).
2. Gorbatova T.N., Kudryashova A.V., Rybushkina S.V. *Method of projects as a means of forming communicative mobility of students when teaching a foreign language // Young Scientist.* - 2015. - № 6. - P. 582–584.
3. M. V. Zolotova, O. A. Demina *On some aspects of using the case method in teaching a foreign language // Theory and practice of social development.* - 2015. - № 4.
4. Gorbatova T.N., Rybushkina S.V. *Using the case method in teaching a foreign language as part of professional language training in a non-linguistic university // Young Scientist.* - 2015. - № 7. - p. 741–743.
5. Glossary // UPL: http://psihotesti.ru/gloss/tag/problemnaya_situatsiya/ (issue date: 04/27/15)

УДК 94(560):325.1(574)

ГРНТИ 03.09.11

Б.С. Сайлан¹, Г.Д. Чабденова²

¹т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнография факультетінің профессоры,

²магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнография факультеті, Алматы қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-90 ЖЫЛДАРДАҒЫ ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Түркия жеріне XX ғасырдың 50-90 жылдарында қазақ диаспорасының екі дүркін көшіп келу тарихы мен олардың қоныстануының тарихи-әлеуметтік себептерін және орнығуы уақытындағы алғашқы кезеңдердегі тұрмыстық қиыншылығын жеңілдету мақсатында Түркия мемлекетінің қазақтарды орналастыруы, көрсеткен көмегінің нәтижесінде Түркиядағы қазақтардың ата кәсіптерімен айналысып, өсіп-өркендеуі мәселесі қаралады. Осы қаралып отырылған уақытта Түркиядағы қандастарымыздың саны, рулық құрамы, басқа елде жүрсе де ата-бабаларымыздан қалған дәстүрлі мәдениетті сақтай отырып, ауыз бірлігін сақтай отырып, әл-ауқатын көтеру үшін бірігіп тері өңдеп, әртүрлі кіші кәсіпорындар ашып, сауда жасап өз отбасыларының экономикасын ғана емес, сонымен бірге тұрып жатқан елдегі экономикасын арттыруға үлкен септігін тиізгендігі көптеген зерттеулердің арқасында бәрімізге аян болып отыр.

Түйін сөздер: диаспора, ұлт, қазақ, түрік, әлеуметтік жағдай, экономика, кәсіп, тері өңдеу, зергерлік, егін шаруашылығы, мамандық.

Б.С. Сайлан¹, Г.Д. Чабденова²

¹профессор кафедры истории, археологии и этнографии КазНУ им. Аль-Фараби,
²магистрант факультета истории, археологии и этнографии КазНУ им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ В 50-90 ГОДАХ XX ВЕКА В ТУРЦИИ

Аннотация

В данной статье описывается история казахской диаспоры в 50-90-х годах XX века в истории Турции, а также рассматриваются историко-социальные причины их расселения и размещения казахов турецким государством с целью смягчения внутренних проблем на ранних этапах его расселения. Во время этого обзора число наших соотечественников в Турции, их наследственный состав, традиционно сохраняли традиции наших предков, вместе перерабатывая кожу, открывая различные мелкие предприятия, торгуя поднимали экономику не только своих семей, но и экономику страны, в которой они жили.

Ключевые слова: диаспора, национальность, казах, турок, социальное положение, экономика, профессия, кожа, ювелирные изделия, сельское хозяйство, профессия.

B.S. Sailan¹, G.D. Chabdenova²

Professor of the department of history, archeology and ethnography
Al-Farabi KazNU,
master's student of the faculty of history, archeology and ethnography
Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

SOCIAL CONDITIONS OF THE KAZAKH DIASPORA IN 50-90 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY IN TURKEY

Abstract

This article describes the history of the Kazakh diaspora in the 50-90s of the twentieth century in the history of Turkey, as well as examines the historical and social reasons for their settlement and the placement of Kazakhs by the Turkish state in order to mitigate internal problems in the early stages of its settlement. During this review, the number of our compatriots in Turkey, their hereditary composition, traditionally preserved the traditions of our ancestors, processing the leather together, opening various small enterprises, trading raised the economy not only of their families, but also the economy of the country in which they lived.

Keywords: diaspora, nationality, Kazakh, Turk, social status, economy, profession, leather, jewelry, agriculture, profession.

Бүгінде еліміздің тарихының толыққанды қалыптасу үдерісінде әр тарапта шашырап жүрген шетелдегі қандастарымыздың этникалық тарихын, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен құрылымын, дәстүрлі-рухани мәдениетіндегі өзгерістерін зерттеу және оны жан-жақты талқылап-қарастыру алдыңғы қатарда тұрған басты назар аударуды қажет ететін өзекті мәселе болып отыр. Бұл қазақ халқының ұлттық болмысын, рухани құндылығын, дәстүрлі мәдениеті мен өнерін қалыптастырудағы, әсіресе, ұлт тұтастығын, бірлігін сақтаудағы маңызды құрал болуы керек. Осының аясында елімізде бірнеше жұмыстар атқарылды. Оның алғашқы бастамаларының бірі – дүниежүзі қазақтарының басын қосқан ІІ құрылтай болды. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жасаған осы баяндамасында дүниежүзіндегі қазақтар, жалпы қазақ халқы үшін құрылтайдың маңыздылығы орасан зор екендігі айқын көрініп, халқымыздың бір екендігін танытатын ұлттық болмысы, салт-санасы мен әдет-ғұрпы – барша елге ортақ рухани құндылық болып табылатыны ерекше айтылып өтеді. Осы жайында елбасымыз: «Бұл бас қосу – біздің еліміздің шын мәнінде тәуелсіздікке жеткенінің, өркениетті елге айналғанының бір көрінісі, ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы аңсап өткен арман мақсаттарының жүзеге асуының айқын айғағы. Бұл құрылтай – қазақ халқының жаңа мыңжылдықта біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанының белгісі. Біздің бәріміз үшін бұдан артық бақыт, бұдан артық қуаныш болуы мүмкін емес», – деп атап өтеді [1].

Салыстырмалы түрде қарағанда, басқа шет мемлекеттердегі қазақтардан Түркия жеріндегі қазақтар саны жағынан басым. Осы себептен де, Түркия қазақтарының тарихын зерттеудің маңыздылығы арта түсері анық.

Түркиядағы қазақтар туралы толыққанды зерттеулер жоқтың-қасы. Соның ішінде, әсіресе, өткен ғасырдың 50-60 жылдарындағы Түркия жеріндегі қазақтардың өмірі, тыныс-тіршілігі, бейімделуі және т.б.

саяси-тарихи мәселелері туралы тым сирек десе де болады. Қазақтардың Түркия жеріне алғаш қоныстануын біршама зерттеуші-ғалымдар өз еңбектері, жинаған дереккөздері арқылы толыққанды түсіндіріп өтеді. Осы уақытқа дейін бұл аймақтағы қазақ диаспорасы жайлы мәліметтер берген шетелдік ғалымдардан швейцариялық ғалым Ингвар Сванберг [2], Годри Лиас [3], Отандық зерттеушілерден Г.М. Мендікұлова [4], түркиялық ғалым, Отандасымыз Абділуақап Қара [5], Б.К. Қалшабаева, А.Қ. Бейсеғұловалар [6] болды.

Түркия жеріндегі қазақтар турасында ақпарат беруші, деректер келтіруші тарихшы ғалымдар, зерттеушілер аз емес. Мәселен, Түркия жеріндегі қазақтар тарихын зерттеуші ғалым, тарих ғылымының докторы, Мимар Синан көркем өнер университетінің профессоры Абділуақап Қара «Қазақтардың Түркияға көші» атты еңбегінде Түркия қазақтары туралы алғашқы зерттеуді Анкара университетінің ғылыми қызметкері Сағдат Шағатайдың тарапынан жасалғанын айтады. «Сағдат ханым, 1952 жылдың қазан айында Кәшмірден бір топ қазақтың Түркияға келіп Ыстамбұлда босқындарға арналған үйлерге орналасқанын естиді. Келесі жылы ақпан айында Анкарадан Ыстамбұлға келіп Хұсайын Тәйжі жетекшілігіндегі қазақтармен танысады» [8, 5-бет]. Сол жерде нақ тарихтың куәсі болған халық арасынан шыққан адамдар да кездеседі. Түркия жерінде өмір сүріп, тарихтың талай қыспағына ұшыраған ауыр жылдар туралы деректерді Омар Жігіт, Мансұр Тәйжі, Абдулсалам Малкош, Әбдірахман Четин, Абділуақап Қара сынды зерттеуші зиялы қауым өкілдері береді және бұл деректер біздің мақаламыздың негізгі бір бөлшегіне айналды деуге болады.

Түркия жеріне ең алғаш қазақтардың қоныс аударуын біраз зерттеушілер ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап қарастырады, нақтырақ айтар болсақ, 1951-1953 жылдарды жатқызады. Ең алғашқы лекті осы жылдары Қытайдағы Шыңжаң-Ұйғыр автономиясының қазақтары бастайды. Аталған ғасырдың 80-жылдарына аяқ басқан тұста Ауғаныстан мен Иран жерінен көшіп келген қазақтар Түркия жеріне орын тебеді. Бұл аумақтағы (Түркия) қазақтар тарихтың талай зобалаңын басынан өткізіп, алдымен Қытайға, одан Тибет асып, Үндістан, Пәкістанға содан 1951-1953 жж. бастап Түркияға ат басын бұрып, тұрақтайды [6, 3-бет]. Абділуақап Қара олардың (қазақтардың) негізгі атамекеніне «Шығыс Түркістанның Алтай, Баркөл, Сауан, Гәскөл аймақтарынан үдере көшіп, алдымен Гансу, Шыңқайға өтіп одан Гималая мен Тақламақан шөлінен асып, Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркияға жеріне жетеді» [5] деп сипаттама береді. Осы айтылған пікірге сүйенетін болсақ, қазақтар Шығыс Түркістан арқылы Қытайға, Қытайдың Гансу, Шанхай елді-мекендерінен өтіп, Тибет, Үндістан және Пәкістан аумақтарынан үдере көшіп, осы Түркия жеріне қоныстанады. Стамбул қаласының өзін алып қарасақ, «Зейтинбурну», «Кучук Чекмеджи», «Сафра-кой», «Өрнектепе» сияқты аудандарда көптеген қазақ отбасылар қоныстанып, қазіргі күнде Түркиядағы қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен өнерінің қайнар көзіне айналып отыр. Бастапқыда қазақтар мекендеген аймаққа «Қазақкент» деген атау берілгенімен, кейіннен ол «Гюнешли», яғни «Күн сәулелі» деп аталып кетті.

Абділуақап Қараның дерегінде, қазақтардың Түркияға көші туралы былай сипатталады: «Түркияға қазақтар екі дүркін үдере көшті. Бірінші көш – Елісхан және Зайып батырлардың жетекшілігінде 1938 жылы басталды. Арттарынан үдере қуған қытай әскерлерімен шайқасып, Тибет, Гималайды асып, 1941 жылы Үндістанға жеткен. Екінші көш – бұдан он жылдан соң Мау Зыдұңның төңкерісінен кейін қозғалған. Бұл көшке Қалибек әкім, Сұлтаншәріп Зуқа батыр ұлы, Құсайын тәйжі, Дәлелхан Жаналтай сынды төрт адам басшылық жасады. Бұлар 1951 жылы Кәшмір қаласына келіп орналасты. Осы екі көш бір мезгілде Түркияға қоныс аударды. Бірінші көштегілер Үндістан – Пәкістанда жүрген кезде «Шығыс Түркістан қазақ босқындар қоғамын» құрып, соның атынан Түркияға қоныс аударуға арыз берген еді. Олардың бұл арызы 1952 жылы наурыз айында қабылданды. Сөйтіп, соңынан жеткен көш алдыңғысына ілесіп, Түркияға жетті. Түркиядағы қазақтар көші 1952 жылдан 1954 жылға дейін созылды. Олардың жалпы саны – 2 мыңға тарта адам еді», – деп көрсетіп береді [7]. Осы келтірілген мәліметтерге қарағанда, Түркияға қазақтардың алғашқы көші-қоны 1938 жылдан басталып, 1952-1954 жылдарды қамтиды. Біздің зерттеуімізде ХХ ғасырдың осы 50-60 жылдарындағы, яғни, бастапқы қоныс аудару кезіндегі әлеуметтік жағдай қарастырылады.

Сонымен, отандастарымыз Түркия жеріне үш аумақтан қоныс аударады. Бірінші топ 1928-1938 жж. Қытай жақтан Тибет, Үндістан, Пәкістан асып, 1951-1956 жж. Түркияға келген Алтай қазақтары. Екінші топ 1980 жылдары орыс-ауған соғысынан ауған Ауған қазақтары. Үшінші топты осы кезеңдерде Иранның ауған қазақтар құрайды.

Түркиядағы қазақтар тарихын жан-жақты қарастырып, нақты дерек көздерін пайдалана отырып, тарихи тұрғыда шынайы қарастырған ғалым – Абділуақап Қараның: «Әлемнің түрлі елдеріндегі қазақ диаспораларымен салыстырмалы түрде бағалайтын болсақ, ең бақытты диаспораның Түркиялық қазақтар екенін ауыз толтырып айтуға болады. Өйткені, Түркия түбі бір туысқан халық деп санап отырған қазақтарға әрқашан жанашырлық көрсете білді. Сондықтан бұл елдегі қазақтар әрқандай бір бөтендік, жаттық көріп, әрқандай бір этникалық қысым-қудалауға тап болған жоқ. Тіпті, қазақтарды Орта Азиядан жаңа келген нәсілі таза, қаны таза нағыз түрік деп, өзінен жоғары бағалап жатқан азаматтары да көптеп кездесіп жатады»

деген сөзін дәйектей келе, осындай себептермен қазақтардың келісім бойынша қоныс аударып баруына, тиісті жерлеріне тұрақтануына Түркия үкіметі қолдау көрсетті деп ашық айтуға болады [5]. Осы кездегі, дәлірек айтсақ, 1952-1954 жылдары аралығында қазақтарды Түркияның премьер-министрі Аднан Мендерес қабылдап, оларды Зейтінбұрын, Серкежи, Тұзла аудандарына орналастырды [6, 40-бет]. Бұл туралы Әбділуақап Қараның «Алғысқа бөленген Аднан Мендерес» [8], «Түркияда бір жұрт бар» [9], мақалаларында біршама тарқатылып айтылады.

Түркия қазақтарының тарихы, әлеуметтік өмірі туралы тың мәліметтерді ауызша жеткен тарихи деректер құрайды. Оның қатарына Қожан уәзір ақсақалдық ауызша деректерін жатқыза аламыз. Әбділуақап Қара 2004 жылы Қожан ақсақалдың айтқан мәліметтерін дыбыстық таспаға жазып алады. Жалпы біз сүйеніп отырған бұл деректегі Қожан Секейұлы 1937 жылы Шығыс Түркістаннан басталған көштен бастап, 1950 жылдары Түркияға барған көштің жетекшілігінде, бел ортасында жүреді. «Қазақтардың Түркияға көші» атты еңбегінде Әбділуақап Қара Қожан Секейұлының Түркияға көшінен бастап, өзге де құнды мәліметтер келтіреді. Мысалы, Түркияға көштің бастамасы жайлы: «Бұл арада «әнжіман» дейді, қоғам құрдық Пешаверде. Әнжіман құрған себебіміз, Түркияға баруға арызымызды үкіметтік орындарға жеткізу еді», – дейді [11]. Бұл құрылған қоғам «Шығыс Түркістан қазақ босқындары» деп аталып, төрағасы Құсман Зайыпұлы, хатшысы Халифа Алтай, төрағаның орынбасары Қамза Жақияұлы, оның артынан 11 төралқа мүшесі сайланады.

1952 жылдың 13 наурызында Түркияның Министрлер кабинетінде Үндістаннан, Пәкістаннан және Сауд Арабиясынан Шығыс Түркістан және қазақ босқындарының Түркияға қоныс аударуына рұқсат беру туралы №3/14595 шешімін қабылдайды. Түркияның президенті Жәлел Баяр және премьер-министрі Аднан Мендерес бастаған Түрік үкіметінің 16 министрі арнайы құжатқа қол қояды. 1952 жылғы 24 қыркүйекте ресми қоныс аударушы ретінде Түркияға тұрақты орнығу үшін Түрік үкіметінің шақыруымен 102 қазақ босқынының тізімі жасалды [9]. Бұл аталған бұйрық Қожа ақсақалдың дерегінде: «Алты айдан кейін «Үкімет сендерді қабылдайтын болды. «Исканды босқын» болып алынатын болдыңдар», – деп көрсетіледі. Мұндағы, «Искан» ұғымы аталған деректе «көшіріп алудың бүкіл шығындарын мемлекет көтереді және Түркияға барғаннан кейін үй-жермен қамтамасыз етіледі», – дегенді білдіреді.

Осылайша, Түркия жеріне алғаш қоныс аударған қазақтар Үкімет тарапынан берілген жерлері бойынша өз алдына аудандарға бөлініп орналасты. Діні, діліндегі, салт-дәстүрі мен мәдениетіндегі ұқсастықтарымен қатар қазақ жұртына түрік елінің көрсеткен қолдауы да айрықша болды. Ауа-райы да қолайлы болып, қазақ жұртына түбі бір түрік елінің ықыласы басым екендігі тегін тамақ, тегін үй беріп, тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік секілді белгілі кәсіптерге, арнайы мамандықтарға үйрете бастағанынан көрінді [7]. Сол себептен де, Мұстафа Шоқай «әрбір түрік тілдес халықтың екі Отаны бар, біреуі туған елі, екіншісі Түркия» деген еді.

Қазақтардың Түрік еліне бейімделуі турасында Б.К. Қалшабаева мен А.Қ. Бейсеғұлованың «Түркия қазақтары» атты монографиясында жақсы сипатталады. Бұл монографияда баян етілгендей, Түркия қазақтары Түркия елінің жағдайына, тұрмысына қаныққан қазақ қандастарымыз 5-6 жыл мемлекет бөліп берген жерлерде өз күндерін көріп өмір сүрді. Бірақ кейін келе жағдайларын жақсарту және ел қатарлы өмір сүру мақсатында халық көп шоғырланған сауда орталығы Стамбулға келе бастады. Ол жерде қандастарымыз қолөнер, сауда-саттықпен айналысып, ұжымшылдықпен құрған кішігірім зауыттар мен фабрикалар ашып жергілікті өмірге бейімделіп жағдайларын жақсартады [6, 43-бет].

Швейцариялық ғалым И Сванберг 1950-1958 жылдары Пәкістаннан Түркияның Адапте елді мекеніне 320 отбасы, жалпы саны 796 адам өз еріктерімен келді деп мәлімет береді. Бүгінде Түркия жеріндегі қазақтардың саны нақты белгіленбей отыр. Кейбір деректердегі берілген мәліметтерді қарағанда сандық айырмашылық 19 000-нан 25 000 аралығында, ал қазірде 10 000-ды құрайды [12]. Бұдан көріп отырғанымыздай, 1950-1958 жылдардан гөрі қазақтар саны бүгінде біраз артқаны байқалады. Түркия жеріндегі бір Зейтінбұрны ауданының өзінде 13400-дей (бұл кейін 10 000-ға қысқарған деген мәліметтер де кездеседі, Гүнешли ауданында 6000 қазақ мекендейді [13]. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында – 1500-2000, Измирде – 1000 қазақ тұрады. Жалпы алғанда, қазақ қауымдастық орталығы Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп отыр [14]. Осы мәліметтерге сүйенсек, қазіргі кезде Түркияда қазақтардың ең көп қоныстанған аудандары Стамбулдың Зейтінбұрны, Гүнешлі аудандарында 450-500 үй бар.

Қазақтар Түркия жеріне 1950 жылдан бастап осы күнге дейін бүгінгі таңда баспасөз беттерінде берілген мәліметтер бойынша барлық саны 25000 қазақ тұрып жатыр. Мәселен, Стамбул қаласында – 4680 отбасы (23400 адам), Маниса провинциясындағы Салихлы қаласында – 100 (500 адам), Ниде провинциясының

«Алтай ауылында» – 150 (750 адам), Измир қаласында – 20 отбасы (100 адам), Анкарада – 20 отбасы (100-ге жуық адам), Кония қаласында 30 отбасы (150 адам) бар деп көрсетіледі [15].

Түркия жеріне қоныс аударған соң, қазақтар өздерінің бұрыннан бері келе жатқан рулық құрылым бойынша топтасып орналаса бастады. 1950-1960 жылдар аралығындағы Түркия жеріне қоныс аударған отандастарымыздың басым көпшілігін Орта жүз бен Кіші жүзден шыққан қазақтар құрайды. Кейінгі 1978-1979 жылдардағы мәліметтермен салыстырмалы түрде қарағанда, бір Керей руынан тараған отбасылар саны – 594, найман руынан – 65, Уақтардан 15 отбасын құрайды [12].

Алғашында қазақтар Түркия үкіметі тарапынан қолдау көріп, сәйкесінше, арнайы мамандықтар бойынша оқыды, түрік тілін меңгерді. Белгілі бір мамандықты игермегендері тоқымашылық, зергерлік істерімен айналысып, теміржолдарда, өндіріс салаларында қара жұмыстармен айналыса бастады. Кейіннен сауда-саттықпен шұғылданып, кәсіптерін жаңартқанын көруге болады. Егіншілік, диканшылық кәсіптерімен де айналысқанын Қожан ақсақалдан жазып алынған мына деректен аңғара аламыз. «Коньяға барған 61 үйге ат-арба мен егістік жер берілді. Жан басына 40 дақардан (түрікшеден аударғанда 1000 м²). Сонымен қатар өкіметке өтініш жасап «Бізге трактор берілсін. Біздің ат байлайтын қорамыз жоқ. Малға беретін саманымыз жоқ» – дедік» [11, 97-бет].

Түркиядағы қандасымыз Мансұр Тәйжінің айтуынша, жаңадан көшіп келген қазақтарға Түркия үкіметі Маниса, Кония, Алтай сияқты аймақтардан егін шаруашылығымен айналысу үшін 35,955 гектар тегін жер бөліп берген.

Олардың ішінде, Конияға қоныстанған қазақтар ғана егіншілікпен айналысқан. Ал, басқа аймақтарға орналасқан қазақтардың тұрмысы ауыр жағдайда еді. Бұл жайлы профессор Әбдіуақап Қара былай деп баяндайды: «XX ғасырдың екінші жартысында Түркияда Алтайдағыдай мал өсіріп ары-бері көшіп қонып жүруге мүмкіншілік жоқ еді. Түркияның аталған өңірлерінде, аттың жалында түйенін, қомында көшіп-қонып жүру мүмкін емес-ті. Сонымен қазақтың күн көрісі қиындай бастады. Қарапайым халық түгіл бұрын ел бастаған жетекшілердің өзі бала шағаның несібесін табудың қамын ойлауға мәжбүр болды. Олар біреуге кіріптар болып алақан жаймай күн көрудің жолын іздестірді. Ақырында қолөнерімен, ата кәсіптерімен айналысып нан табудан басқа шара таба алмады. Сөйтіп жаңа өмір басталды. Бұрын ел бастаған тәйжілер, үкірдайлар мен зальыңдардың өзі тері иледі. Қолға ине тебен алып теріден қолғап, қалпақ, тон сияқты бұйымдар тікті. Тіпті сол тіккен бұйымдарын базарға апарып сату үшін дорба мен дағар арқалады. Әйтеуір қалай болғанда да отбасының несібесін адал еңбекпен табу табысты болды. Уақыт өте келе жаңа елдің салтын да, тілін де, заңын да меңгерді. Балалардың алды түрік мектептерінен білім алып та үлгерді. Сонымен 10 жылға жетпей қазақтар түрік елінде есін жия бастады» [11].

Түркиядағы қазақтардың тұрмысын зерттеген Б.Қалшабаева мен А.Бейсеғұлова 1960 жылдан бастап қазақтар біртіндеп үлкен қалаларға, әсіресе Түркияның сауда орталығы болған Ыстамбұлға, одан кейін Измир, Анкара қалаларына ойыса бастағаны туралы жазады. Табыс тауып, отбасыларын асырау үшін қазақ жастары қара жұмысқа шыққан. Уақыт өте келе олар 5-10, тіпті 30 кісіден ақшаларын біріктіріп, тері, пластика өнімдерін шығаратын шағын кәсіпорындар құрады [6]. Сөйтіп, жаңа мекенге қоныс аударған қазақтар күн көрудің өзіндік жолын салды. Бұл жақтағы қандастарымыздың осыншама уақыт аралығында өздерінің мәдениеттілігімен, тәрбиелілігімен ғана көзге түсіп, шетелдіктерге үлгі болып жүргенін айта кету керек.

1950-1960 жылдары Түркия қазақтарының тұрмыс-тіршілігі көбіне тері өңдеу, киім тігу, сауда-саттыққа негізделді. Кей деректерде қазақтар тері кәсібімен айналысқан кезде, түріктер мұны әлі игере қоймағандығы, соның арқасында түріктер тері өңдеу, оны игеру кәсібін меңгеріп, 1,5 млрд. доллар пайда тауып отырғаны туралы мәліметтер кездеседі [16].

Қазақ орталығының директоры 1955-1970 жылдардағы Кония өңіріндегі қазақтардың тұрмысы жайында баян етеді. Оның айтуы бойынша, осы кездері Конияның Исмир қаласында 300-400 үй түріктер тұрыпты. Қазақтар мемлекет берген материалдарды пайдаланып, үйлерін кірпіштен салған көрінеді. Басында мал ұстамай, егіншілікпен айналысады. 20-30 адам болып бірігіп, бидай егеді. 1960 жылы Еуропаға көшіп кеткен қазақтар арқылы теріден жасалған киімдерді көптеп сата бастайды. 1970 жылдары теріден күртеше тігіп, оны сыртқа экспортқа шығара бастайды [6, 54-55-бет].

Белгілі бір ақпарат көздерінен алынған мәліметтерде Түркиядағы қандастарымыз өз ата кәсіптерімен айналысып келгенін білеміз. Олар киіз үй тігіп, мал бағумен шұғылданады, жылқы ұстап, қымыз өндіреді. Мысалы, Әбділмансұр Ақжол деген кісіден алынған мына бір деректе ол: «Он жыл бұрын Стамбұлдан 30 шақырымдай жерден өзіме жер, жылқылар, өзгедей мал сатып алып, киіз үйлер тіктім», – дейді [6, 55-бет].

Түркиядағы көпшілік жастар мемлекеттің жұмысынан гөрі жеке өз кәсібімен шұғылданғанды жөн көреді. Өз жеке кәсіпшіліктерін ашып, жан-жақты айналымды реттеп жүрген қандастарымыз қаншама. Бұл құбылыс өткен ғасырдың 50-60 жылдары басталып, 70-жылдарға аяқ басқанда өрістейді. Алайда, 1980 жылдардан бастап жастардың сұраныстары басқа қырынан таныла бастайды. Олар бизнес, кәсіпшілік істерінен гөрі жоғары білім алып, арнайы мамандықтары бойынша қызмет етіп келеді. Қазіргі күнде халықтың әл-ауқаты 1950-60 жылдардағымен салыстырғанда әлдеқайда жоғары. Қазақ өкілдерінің балалары да қаны бір түркі елінің жастарымен тең дәрежеде білім алып, адвокат, журналист, дәрігер, мұғалім және т. б. мамандықтарды оқып, олардың арасынан қоғам сұранысына ие білімді, білікті жас мамандар көбейіп келе жатқаны іштей қуантады. Түркиядағы қазақ диаспорасы сол өңірдің тұрғылықты тұрғыны ретінде «Түркия елінің азаматы» болып жазылатыны шындық. Бұл жерде айта кетерлік жайт, түркі еліндегі қандастарымыздың, соның ішінде, кейіннен шыға бастаған жаңа буын өкілдері мектепте сауатын түрік тілінде ашады және тамырлас түрік елінің тілін тез арада меңгеріп алатыны соншалық, одан кейін олардың ана тіліне қарай дағдылануы біршама қиындық тудыратын жағдайға айналып отыр. Заман талабына сай, ағылшын, неміс, француз тілдерін жетік меңгергенімен, қазақ тіліне келгенде қиналады. Сол себептен де, бұл мәселені назардан тыс қалдыруға болмайды. Өзге елде жүрсе де ана тілінің қадірі мен қиетін ұғындыру үшін әр отбасы баласының бойына патриоттық рухты сіңіре отырып, ұлтымыздың болашағы жолында күресе білу қажет.

Сонымен қорытындылай келе, бүгінде дүниежүзі қазақтарының тарихын зерттеу, соның ішінде, қазақ диаспорасының ең көп шоғырланған жері Түркиядағы қазақтардың тарихын, олардың әлеуметтік жағдайын қарастыру аса маңызды мәселе болып отыр. Әлеуметтік-экономикалық және мәдени, рухани және т.б. ерекшеліктерін талдау, ұлт тұтастығын сақтау жолында тиянақты зерттеулер жүргізу – зерттеуші-ғалымдардың алдына қойылған негізгі міндеттердің бірі. Түрік еліндегі қазақтардың жағдайы тек сыртқы саясатта ғана емес, еліміздің тікелей ішкі саясатында да маңызға ие мәселердің бірі болып табылады. Сол себептен де, бұл тақырып өзектілігін жоймайды, керісінше, еліміздің, халқымыздың біртұтастығын сақтау жолында тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық тұрғыда тарихымыздың негізін қалыптастырып ел тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызы орасан зор деуге болады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл». //Дүниежүзі қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндама. – Алматы, 2007. – 67–71, 76–78 б.
2. Svanverg Ingvar. *Kazakh Refugees in Turkey. A Study of Cultural Persistence and Social Change.* – Upsal, 1989. – 211 p.
3. Lias Godfreu. *Kazakh Exodus.* London, 1956. – cit.p.9.
4. Мендиқұлова Г.М. *Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие.* – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.
5. Әбділуақап Қара. *Түркиядағы қазақтар және олардың тарихы.* // <http://yenitrt.com/kazakh/bag-darlamlar/2017/12/02/turkiadag>
6. Қалишабаева Б.К., Бейсегұлова А.Қ. *Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері).* – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 184 б.
7. Асылбек Рахатұлы. *Алтайдан Анадолыға дейін.* // Қазақ елі. – 1996. - №42. 18 қазан, 2-бет
8. Әбділуақап Қара «Алғысқа бөленген Аднан Мендерес». // *Түркістан.* – 2012. – 1 қараша.
9. Әбділуақап Қара «Түркияда бір жұрт бар». // *Түркістан.* – 2011. – 1 қыркүйек.
10. Халифа Алтай. *Алтайдан ауған ел.* – Астана: Астана полиграфия, 2011. -278 б.
11. Әбділуақап Қара. *Қазақтардың Түркияға көші (Қожан уәзір ақсақалдың ауызша деректері)* – Алматы: «Орхон» баспасы, 2016. – 136 бет.
12. Сванберг И. *Казахская диаспора: Проблемы этнического выживания.* Алматы: Атамұра, 1997. – С. 224.
13. Ұлттың ұлы жиыны. *Деректер жинағы // құраст. Ботагөз Уатқан.* – алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. «Атажұрт» баспа орталығы. – 2012. – 408 бет.
14. Бейбіт Бәженнің Дервиш Қылышпен сұқбаты. *Түбі бәріміз Отанға ораламыз // Айқын.* – 2008. – 3 шілде.
15. // <http://caspionet.kz>
16. Амандық Қорғанұлы. *Үндістан қазақтары //Түркістан.* – 2012. – 15 қараша

ӘӨЖ 374(03)
МРНТИ 11.25.47

Джолдыбаева У.М.¹, Абикенова К.Е.²

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
¹ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАКСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың экологиялық мәселелерді шешудегі рөлі талданады. Қазіргі таңда экологиялық, экономикалық, әлеуметтік мәселелерді интеграциялау саласындағы саяси іш-шараларды анықтау жолдары іздестірілуде. Алдыңғы қатарлы елдер қатарынан орын алу үшін біз экономикалық өлшемдерді ғана емес, еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыруымыз қажет, яғни еліміздің әрбір азаматының білім деңгейі барынша жоғары болуы тиіс, сонымен қатар әрбір отандасымыз қоғамдық қатынастарға құлшына араласатын, экологиялық тұрақтылықты орнатуға белсене атсалысатын азамат болуы керек. Себебі, Орхусс конвенциясы ең алдымен, мемлекеттік экологиялық проблемаларды шешу процесіне азаматтық қоғамның кең көлемде қатысуына арналған. Ал қоғам бойкүйездік танытқан жағдайда, Орхусс конвенциясының нәтижесі тиімді болатыны сөзсіз.

Тірек сөздер: экология, экономикалық-әлеуметтік мәселелер, экологиялық кодекс, ұйымдар, Қазақстан Республикасы

Джолдыбаева У.М.¹, Абикенова Г.Е.²

¹ кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени аль-Фараби
² кандидат исторических наук, доцент КазНПУ имени аль-Фараби agulzhazira@mail.ru

УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАЗАХСТАНА В РЕШЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация

В Экологическом кодексе Республики Казахстан предусмотрено «соблюдение права каждого человека на доступ к экологической информации и всестороннее участие общественности в решении вопросов охраны окружающей среды и устойчивого развития». Именно данным вопросам доступа общественности к экологической информации, участия общественных организаций в решение экологических проблем, и возможность обращения граждан в суд по вопросам экологической безопасности была посвящена конференция, проведенная в мае 2005 года с участием 40 стран-участниц Орхусской конвенции.

Ключевые слова: Экологический кодекс, Республика Казахстан, экология, организации

U.M. Dzholdybaeva¹, Abykenova G.E.²

¹ candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after al-Farabi
² candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after al-Farabi, agulzhazira@mail.ru

PARTICIPATION OF PUBLIC ORGANIZATIONS OF KAZAKHSTAN IN SOLVING ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Abstract

The Environmental Code of the Republic of Kazakhstan provides for “observance of the right of every person to access to environmental information and full public participation in addressing issues of environmental protection and sustainable development”. The conference held in May 2005 with the participation of 40 countries participating in the Aarhus Convention was devoted to these issues of public access to environmental information, the participation of public organizations in solving environmental problems, and the possibility of citizens applying to court on environmental safety issues.

Key words: Ecological Code, Republic of Kazakhstan, ecology, organizations

Экология – қоршаған ортаның жай-күйін, қоршаған ортаның ластануы мәселелерін зерттейтін ғылым. Академик А.Ф. Алимовтың анықтамасына сүйенсек, толық мәнінде экология дегеніміз – организмнен жоғары тұрған жүйелердің құрылымын, олардың табиғи жолмен және адам әрекетінің нәтижесінде үнемі өзгертіп отыратын жағдайдағы кеңістік пен уақыттағы қызметін зерттейтін фундаменталды биологиялық ғылым [1]. Жалпы алғанда, «Адамзат .. өзінің қоршаған ортадан (биосфера немесе ноосферадан) тәуелсіз, еркін әрекет ететін табиғи құбылыс емес екенін түсінуі тиіс. Ол кем дегенде екі миллиард жыл бойы заңды түрде жалғасып жатқан ауқымды табиғи процестің көрінісі болып табылады» [2], – деп, бұл әлеуметтік-табиғи мәселе «қоғам – табиғат» жүйесіндегі өзара қатынастарды бірлесе және келісе отырып шешу қажеттілігін туындатқан шынайы әлеуметтік проблема екендігіне баса назар аударады.

Қоршаған ортаның бұзылуы, экологиялық зардаптардың адамзат өмірі мен денсаулығына зор мөлшерде қауіп тудырып отырған қазіргі жағдайда, бүкіл әлемде тепе-теңдікті қалпына келтіру мәселелерін толық шешудің жолдары мен әдіс-амалдары қарастырылуда. Қоғамды экологияландыру - адам және табиғат үйлесімділігіне қол жеткізуге бағытталған іс-шаралар жүйесін қалыптастыру процесі болып табылады. Бұл шаралар экологиялық білім беру мен тәрбиелеуді дамыту, ғылыми қамтамасыз ету, экологиялық үгіт-насихат және жұртшылықтың қатысуы арқылы жүзеге асырылатыны баршаға мәлім. Экологиялық ақпараттар таратудың экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін шешуде ағартушылық-үгіт-насихаттық жұмыстың мәні орасан зор. Оған: орталық, облыстық және аудандық бұқаралық ақпарат құралдары да қатыстырылуы тиіс. Қазақстанда жаңа нарықтық жағдайларда табиғатты пайдалануды реттеу процесіне жұртшылықты тартуға мүмкіндік беретін пәрменді тетік болуға тиіс қоғамдық экологиялық сараптама жүргізу қызметі заңдық тұрғыдан бекітілген. Қазақстан Республикасының «Экологиялық сараптама туралы» Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу мақсатында үкіметтік емес ұйымдардың табиғатты қорғау қызметіне белсенділігі артуда. Бұл ұйымдардың ғылыми және шығармашылық әлеуетін, мүмкіндіктері мен ресурстарын есепке ала отырып, қоғам тарапынан заң актілеріне экологиялық сараптама жүргізуге, экологиялық жобаларды әзірлеуге, ғылыми-зерттеу жұмыстары мен экологиялық ахуалдың мониторингін өткізуге кеңінен қатыстыру қажеттілігі туындауда. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 17 наурыздағы №253 қаулысымен бекітілген «Үкіметтік емес ұйымдарды мемлекеттік қолдаудың 2003-2005 жылдарға арналған бағдарламасы» қабылданғаны мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс арқылы үкіметтік емес ұйымдардың экологиялық жобаларды іске асыруға, қоғамдық экологиялық сараптама жасау жұмыстарына тартуға мүмкіндіктер ашылды. Бұл орайда, халықаралық конвенциялар бойынша қабылданған міндеттемелерге сәйкес, үкіметтік емес экологиялық ұйымдардың әлеуетін қоғамдық бақылауды жандандыру, қоғамдық экологиялық сараптаманы жүргізу арқылы экологиялық проблемаларды шешуге, қоршаған ортаның сапасын жақсарту мәселелері бойынша қоғамдық көзқарасты қалыптастыруға қатысуға бағыттау қажет.

Қазіргі таңда Орталық Азия аймағындағы мемлекеттердің үкіметтері үкіметтік емес ұйымдардың жобалық қызметін қолдауға арналған арнайы гранттық бағдарламалар әзірлеу жұмыстарына кірісіп кеткені белгілі. Орталық Азияның аймақтық экологиялық орталығында үкіметтік емес ұйымдарға және қоғамның белсенді топтарына бағытталған бастамаларды қолдауға арналған бағдарламалар іске асырылуда. Мәселен, 2002-2005 жылдар аралығында Орталық Азияның аймақтық экологиялық орталығы 100-ден астам жобаны қолдап, ұлттық және аймақтық дәрежеде үкіметтік емес ұйымдардың қоғам өкілдерімен кездесулер ұйымдастыруы мәселесі назарында болғанын айта кеткен жөн. 2000 жылы ратификациялаған Орхусс конвенциясы – қоршаған ортаны қорғауға арналған ең маңызды халықаралық заңнамалық құралдардың бірі болып табылады. Алматы қаласында Қазақстанның мемлекеттік емес ұйымдары Конфедерациясының алғашқы құрылтай конференциясы 2000 жылғы 30 наурызда ұйымдастырылғаны мәлім. Сонымен қатар РИО Декларациясының 10-шы қағидасы, Орхусс конвенциясына және барлық халықаралық бағдарламалар мен жобаларға сәйкес үкімет органдары жанынан қоғамдық кеңестер және құрамына үкіметтік емес ұйымдар енген орнықты даму жөніндегі ұлттық комиссиялар құрылды. Конфедерацияның әлеуметтік маңызды бағдарламаларын іске асыратын республикалық мемлекеттік емес қоғамдық бірлестіктер және мемлекеттік емес ұйымдар құрғаны белгілі. Қазіргі кезде ҚМЕҰК құрамына жұмыс тәжірибиесі қомақты, әрі біздің елімізде қоғам мүддесін қорғаушы мемлекеттік емес секторының тұрақты дамуына ықпалы зор 300-дей МЕҰ кіреді. Конфедерацияға кірген ұйымдар ҚМЕҰК-ның 2001 жылғы наурыз айындағы конференциясында бекітілген МЕҰ жұмыс сапасы стандарттары мен Тәртіп кодексі талаптарына жауап беруі тиіс. ҚМЕҰК-ның басты міндеттері: мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін жалпы проблемаларды шешуге күш жұмылдыру бағытында үйлестіру; билік пен қоғам қарым-қатынасының тұрақты механизмін құру; заң жобаларын әрі қарай жылжыту, қолданыстағы заңнамаға өзгертулер енгізу мәселелері бойынша Қазақстан Республикасы Парламентіне ұсыныстар жасау; мемлекеттік емес ұйымдардың қызметін, олардың әлеуетін,

қоғамда, билік құрылымдарында алатын орны және қоғамның әлеуметтік маңызды проблемаларын шешудегі рөлін айқын көрсету; Қазақстанда мемлекеттік емес секторды әрі қарай дамыту мүддесін алға тарта отырып халықаралық байланыстарды дамыту [3]. Орхусс конвенциясының қоғамның қоршаған ортаға қатысты шешімдерді қабылдау барысында ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігіне ие болуы талабын орындау мақсатында Қазақстанда 2001-2003 жылдар аралығында «Орхусс конвенциясын жүзеге асыруда Қазақстанға жәрдем беру» байқау жобасы, 2002 жылы «Қоршаған ортаны қорғаудағы әрекеттестікті бағалау» байқау жобасы іске асырылды. Бұл жобаны іске асыруға қатысушы негізгі әріптестер Павлодар Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі аймақтық басқармасы және «ЭКОМ» қоғамдық ұйымы болды. Жобалардың негізгі мақсаттары: Орхусс конвенциясын орындауға жәрдем беру және оның халықаралық стандарттарға сәйкес орындалу мониторингін жүзеге асыру болды. Осы мақсаттарды орындау барысында үкіметтік емес ұйымдардың экологиялық бағдарламаларын дамыту үшін бірнеше стратегиялық бағдарлама, соның ішінде ақпараттық бағдарлама әзірленіп, 2002 жылы Қазақстан Республикасындағы табиғи ресурстар мен қоршаған ортаның жай-күйі туралы ақпараттың қандай түрде (баспадан шығарылған, электронды т.б.) және қайда (министрлік, агенттік, республикалық, мемлекеттік кәсіпорындар, үкіметтік емес ұйымдар т.б.) орналастырылғаны туралы мәліметтер беретін экологиялық ақпаратты түгендеу жүргізілді. Сонымен қатар Орталық Азиядағы өзекті экологиялық мәселелерді шешуге жыл сайын конференциялар ұйымдастыру және өткізу, бұқаралық ақпарат құралдарына жаңа материалдар шығару т.б. жөнінде экологиялық журналистика бойынша аймақтық ынтымақтастықты дамыту бастамасы көтерілді. Орталық Азияның аймақтық экологиялық орталығының басқару ұйымында шешімдер қабылдау кезінде үкіметтік емес ұйымдардың үкіметтік органдармен, яғни министрліктермен қатар тұратындығы бағдарламаларды іске асыру барысында тепе-теңдік сақтауға мүмкіндік берумен қатар шешімдердің халық назарына дұрыс жеткізілуін қамтамасыз етеді. Қоғамды ақпараттандыру және ОААЭО аймақтық ынтымақтастығын қолдауға арналған ОААЭО 5 тақырыптық Интернет-сайттарды, соның ішінде: «Су жөніндегі серіктестік», «Болашақтың қаласы», «Экожүйе» (Флора мен фаунаның қоры) т.б. қолдайды. Үнемі арнайы ақпараттық материалдар, бюллетендер, анықтамалықтар жариялынымы жүргізіліп тұратыны да басты назарда екенін ескерген абзал. Орталық Азия мемлекеттері жөніндегі ақпараттар барлық қызығушыларға қызмет көрсететін және оларды тарататын деректер қоры, кітапханалар желісі құрылған.

Жоғарыда аталған 2005 жылы Алматыда өткен Орхусс конвенциясы тараптарының II Конференциясы 100-ден астам халықаралық бақылаушы, 150 қоғамдық үкіметтік емес ұйымның өкілдері және Қазақстан Республикасының Үкіметі қатысқан ауқымды Халықаралық форум болғаны мәлім. Онда Конвенцияның кейбір шарттарын орындамау жайттары, атап айтқанда, қоғамның қоғамдық бірлестіктерін құру туралы шешімдер қабылдауға қатысуы мәселесі талқыланды. Орхусс конвенциясын сақтау жөніндегі комитеттің төрағасы Вайт Костер журналистермен кездесуінде Орталық Азия аймағындағы мемлекеттер ішінде Қазақстан Республикасы комитетпен тығыз байланыста табиғатты қорғаумен айналысатын бірқатар үкіметтік емес ұйымдар қызметі мен комитет ұсыныстарын жүзеге асыратын «үздік клиент» болып табылатындығын атап өтті [4]. Алайда, Орталық Азия мемлекеттерінің үкіметтік емес ұйымдарының негізі бола алатын қаржылық қолдаудың төмендігі кеңестік ұйымдар мен қоғамдық кеңестердің жұмысына кедергі болып отырғандығын атап өту қажет. Сондықтан, таяу болашақтағы негізгі қажеттілік – үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттық бағдарламаларды қолдау. Сонымен бірге бұқара халыққа таратылатын материалдардың сапасы, жеделдігі мен өзектілігін арттыру мақсатында тиімді шаралар қабылдау қажеттілігі мәселесі көтерілді. Мемлекеттік органдар ресми материалдар беру арқылы өзекті экологиялық проблемаларды бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауы тиіс болды. Бұл үшін интернет желісінде экологиялық сайттар құрып, онда ресми ақпаратты орналастыру, ғылыми мақалаларды, монографияларды жариялауды, экологиялық газеттер мен журналдар басып шығару істерін жалғастыру қажет.

Негізгі құрамдас бөлігі веб-портал болып табылатын Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің ақпараттық бюросы міндеттеріне: азаматтық қоғамды нығайту, білім мен ақпаратты әділетті түрде тарату көзделді. Бұл шаралар қоршаған ортаны сақтау, қорғау және қалпына келтірудің тиімділігін арттырады. Порталдың мақсаты – Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінде қоршаған ортаны қорғау және орнықты даму мәселелері бойынша аймақтағы мүдделі тараптарды ақпараттандыру көлемін ұлғайту, азаматтық қоғам өкілдерін қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге тарту және біртұтас ақпараттық кеңістік құру. «Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдары виртуалды экологиялық форумы», «Экохабарлар» ақпараттық-сараптамалық бюллетені арқылы электронды ақпарат тарату, сондай-ақ, үкіметтік емес ұйымдар арасында мемлекеттік құрылымдармен, қоғамда және бұқаралық ақпарат құралдарымен жүргізілетін ақпараттық кампанияларды өткізу жолымен қомақты жұмыс атқаратын веб-порталда конвенцияның Қазақстанда іске асырылуы мониторингіне арналған үлкен тарау бар. «Экохабарлар» бюллетені қоршаған ортаны қорғауға және орнықты дамуға арналған бағдарламаларды орындау процестеріне қалың бұқара халықты, үкіметтік

ұйымдарды, үкіметтік емес ұйымдарды, ғылыми мекемелерді тарту; «XXI ғасырға арналған күн тәртібі» негізінде Орталық Азия аймағында экономиканың, әлеуметтік жағдайдың тұрақты дамытудың жобаларын дамыту және оны жүзеге асыруды қолдау; үкіметтік емес ұйымдар мен қоғамдық мекемелердің табиғатты қорғау заңдарын жетілдіру жөніндегі бастамаларын жүзеге асыруына ақпараттық қолдау көрсету; қоршаған ортаны қорғауға және аймақтағы орнықты дамуға бағытталған акцияларды өткізу мақсатында Орталық Азия мемлекеттерінің күштерін біріктіру міндетін атқарады. Сондай-ақ, бұл бюллетень экологиялық форум мүшелеріне қоршаған ортаны қорғау саласындағы гранттық бағдарламалар, ынтымақтастық бағдарламалары және халықаралық деңгейдегі шаралар туралы ақпарат тарату құралы болып табылады.

Экологиялық проблемаларды шешуде барлық мүдделі азаматтардың қатысуының тиімділігін ескере отырып, мемлекеттік органдар экологиялық ақпаратқа тиісті қол жеткізуді, қоршаған ортаны қорғау саласындағы шешімдерді қабылдауды қамтамасыз етуі тиіс. Бұл қажеттілік сұранысқа ие ақпаратты берумен және қоршаған ортаға айтарлықтай әсер ететін ірі шаруашылық жобалар бойынша қоғамдық тыңдалымдар өткізу жолымен қамтамасыз етілуде. Қазақстан Республикасының барлық аймақтарында орнықты даму және экологиялық тұрақтылық мәселелері жөніндегі ұйымдар мен мекемелер үнемі қоғамдық тыңдалымдар өткізіп отырады. 2007 жылғы 6 сәуірде Өскемен қаласында Шығыс Қазақстан облысының экологиялық проблемалары бойынша өткізілген қоғамдық тыңдалым барысында оның қатысушылары Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жергілікті атқарушы, мемлекеттік өкілетті және арнайы өкілетті органдарға бірқатар құнды ұсыныстар жасап, оның ішінде ШҚО экологиялық проблемаларының Тізіліміне енген барлық шараларды толық көлемде орындауды ұсынған болатын [6]. Алайда, қоғамдық тыңдаулардың қағаз жүзінде немесе оларға қалың бұқара өкілдерінің кеңінен қатыстырылмайтындығы құпия емес. Үкіметтік емес ұйымдар мен азаматтар кез-келген экологиялық мәселені ашық талқылауы тиіс. Жоғарыда айтылып кеткен Орхусс конвенциясының екінші конференциясында жасалған қоғамдық тыңдауларға байланысты арнайы заң қажет деген қорытынды әлі де өзектілігін жоя қоймады [5].

Мәселен, 2004-2006 жылдар аралығында Еуразиялық қауіпсіздік ынтымақтастығы қоғамы және Эстонияның сыртқы істер министрлігі қолдауымен «Су ресурстарын басқарудағы қоғам қатысуының потенциалын жақсарту» жобасы іске асырылды. Жобаның басты мақсаты қоғамның Қазақстан және Қырғызстан аумағындағы Шу және Талас су қоймасында су қорын басқаруға қатысуын және қоғам қатысуының әлеуетін жақсарту мүмкіндіктерін зерттеу болғаны белгілі. Жобаны іске асыру барысында мүдделі тараптардың қатысуымен халықаралық конференция өткізіліп, су ресурстарын басқарудағы қоғамның қатысу потенциалын арттыру жоспары құрылды. Стейк-холдерлер директорысы жасалып, Шу және Талас өзендерінің су ресурстарын басқаруды дамыту үрдісін жүзеге асырудағы қоғам қажеттілігі анықталды. Ал Эстонияда болып өткен халықаралық семинарда Орталық Азиядағы қоғамның экологиялық тұрақтылық мәселелерін шешуге қатысу тәжірибесі көрсетілді.

АӨСШҚ, ШЫҒҰ, ҰҚШҰ сияқты аймақтық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін қалыптастырудың негізі болған, Қазақстанның бастамасымен немесе тікелей қатысуымен құрылған мемлекетаралық бірлестіктер өздерінің қажеттігін іс жүзінде дәлелдеді [6]. 1991 жылы Арал ауданына Даниядан халықаралық экологиялық топтың келуі және Халықаралық Дат-Қазақ «Каттегаттан Арал Теңізіне дейін» жобасының іске асырылуы нәтижесінде 1998 жылы басты мақсаты теңізде тұрақты балық аулау ісін қолдау арқылы Арал теңізін қалпына келтіру болып табылатын «Арал Теңізі» қоғамдық бірлестігі құрылған. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін бірлестік Арал балықшыларының, олардың отбасыларының әлеуметтік, экономикалық және экологиялық жағдайын жақсарту; тұрақты балық аулау кәсіпшілігімен айналысатын жергілікті халыққа және бірлестіктерге практикалық көмек көрсету; теңізді қалпына келтіруге және жергілікті аймақтың экологиялық жағдайын жақсартуға мүдделі инвесторлар мен донорларды тарту; аумақтық және халықаралық бейүкіметтік ұйымдармен байланыс орнату, тәжірибе алмасу; ғылыми-зерттеу ұйымдарына зерттеу жүргізуде көмек көрсету; қоғамдық ұйымның мақсатына қол жеткізу ісіне еріктілерді тарту; теңізді қалпына келтіру мақсатында бөгет салуға көмек көрсету міндеттерін орындайды [7].

Сонымен қатар 2002 жылы ОААЭО-да Орхусс конвенциясын жүзеге асыру барысында Украинаның әділ сот төрелігіне мүмкіндік алу тәжірибесін Қазақстан жағдайында қолдану және әділ сот төрелігіне мүмкіндік бойынша ТМД мемлекеттерінің тәжірибесін енгізу туралы ұсыныстар әзірлеу мақсатында Дат жобасын орындау жоспарына сәйкес дөңгелек үстел өткізілді. Қоршаған ортаны қорғау министрлігі, Жоғарғы сот, Әділет министрлігі, Парламент сияқты мемлекеттік құрылымдардың өкілдерімен қатар Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдары мен бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері қатысқан бұл алқалы жиында Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің қызметкерлері және үкіметтік емес ұйымдар экологиялық заңгерлері әділ сот төрелігіне мүмкіндік алуды жүзеге асыру стратегияларымен таныстырылды [8].

Мемлекеттік органдардың, экология саласында қызмет атқарып жүрген үкіметтік емес ұйымдардың өкілдері мен басқа да мүдделі тараптардың қатысуымен судьяларға арналған Орхусс конвенциясы ережелерін, ұлттық заңнаманы қолдану және қоғамның экологиялық ақпаратқа қол жеткізудегі қаралатын істерде сот әділдігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету жөнінде семинарлар өткізіліп тұрады. Бұл семинарларда

Қазақстан Республикасы азаматтарының экология саласындағы өз құқықтарын қорғауға қатысты мәселелер талқыланды. Кеңес өкіметі заманынан «еншіге» қалған ауқымды сипаттағы бірнеше экологиялық проблемаларды шешу үшін мемлекетіміз тиімді экологиялық заңнаманың аса қажеттілігін ғана емес, оған жалпы қоғамның қатысуының ерекше маңызын мойындайды. Экология саласындағы заңдардың сақталуын барынша қамтамасыз ету үшін ұлттық және халықаралық құқықтық режимдерді жүзеге асыру қажет. Бұл орайда судьялардың ұлттық экологиялық заңнама талаптарын орындауда халықаралық шарттарды дұрыс қолдана білуі тиіс. Сондықтан семинар барысында Жоғарғы Соттың жұмыс тобы ЕҚЫҰ Орталығының қолдауымен дайындаған еліміздегі судьяларға арналған Орхусс конвенциясының ережелерін қолдану жөніндегі оқу-тәжірибелік құралының тұсаукесерін жасады. Экологиялық даулар бойынша сот талқылауына қатысатын адамдар бұл құралдан Орхусс конвенциясы ережелерін дұрыс орындау жөнінде толық мағлұмат алады [9]. Алдыңғы қатарлы елдер қатарынан орын алу үшін біз экономикалық өлшемдерді ғана емес, еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыруымыз қажет, яғни еліміздің әрбір азаматының білім деңгейі барынша жоғары болуы тиіс, сонымен қатар әрбір отандасымыз қоғамдық қатынастарға құлшына араласатын, экологиялық тұрақтылықты орнатуға белсене атсалысатын азамат болуы керек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимов А.Ф. Экология как наука //«Спасение»/ всероссийская экологическая газета. 19.06.2002.
2. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с. – С. 28.
3. <http://www.balazan.kz/kz/comon/dostar/detail.php?ID=1734>
4. <http://kaz.newsfactory.kz/154.html>
5. <http://www.akimvko.gov.kz/news.htm?id=1289>
6. <http://kaz.newsfactory.kz/13201.html>
7. Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2008. – 64 б. – 30-б.
8. <http://www.aralsea.net/kz/index.htm>
9. http://www.ngo.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=85&lang=kazakh
10. http://www.supcourt.kz/kz/news/?ELEMENT_ID=11072

УДК 363.11
МРНТИ 11.25.41

Таубаева М.Е.¹, Корганова С.С.²

¹к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан, goha_batyr@mail.ru
²к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

СОВЕТСКО-КИТАЙСКИЙ КОНФЛИКТ 1929 г. И ЭМИГРАЦИОННЫЙ ВОПРОС

Аннотация

Статья посвящена анализу характера и степени участия русской радикальной эмиграции, ядром которой являлись бывшие военнослужащие Белой армии, в событиях советско-китайского конфликта 1929 г. на Китайской Восточной железной дороге. Автор показывает, что, несмотря на продолжающееся сохраняться в отечественной историографии мнение о совместном участии китайской армии и белоэмигрантских вооруженных формирований в разжигании конфликта, китайские власти практически не привлекали белоэмигрантские организации к сотрудничеству в борьбе с советской стороной вплоть до последней стадии конфликта. Восстановление и даже упрочнение позиций СССР в Маньчжурии после поражения Мукдена, а также еще ряд причин стимулировали начавшийся во второй половине 1920-х гг. процесс консолидации радикальной эмиграции в Китае и обеспечили рост антисоветского вооруженного сопротивления в эмиграции.

Ключевые слова: советско-китайский конфликт 1929 г., русская эмиграция, военная эмиграция, Китайская Восточная железная дорога, Маньчжурия, белопартизанское движение.

Таубаева Мираш Емешевна¹, Қорғанова Саида Султановна²

¹ф.э.к., М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті, Шымкент, Қазақстан, goha_batyr@mail.ru

²ф.э.к., М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті, Шымкент, Қазақстан, Шымкент, Қазақстан

1929 ЖЫЛҒЫ КЕҢЕС-ҚЫТАЙ ҚАҚТЫҒЫСЫ ЖӘНЕ ЭМИГРАЦИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ

Аңдатпа

Мақала 1929 жылғы Қытай Шығыс теміржолындағы кеңес-қытай қақтығысы оқиғаларындағы, бұрынғы Ақ әскерінің әскери қызметкерлерінен құрылған радикалды орыс эмиграциясының қатысу дәрежесі мен сипатын талдауға арналған. Посткеңестік тарихнамада қақтығысты жандандыру бойынша қытай әскері мен ақэмигранттар қарулы топтарының бірлесе қимылдағаны туралы пікірдің орын алуына қарамастан, автор қытай билігінің кеңес тарапымен күресте, қақтығыстың соңғы сатысына дейін ақ эмигранттарын тартпағандығын көрсетеді. Мукдендегі жеңілістен кейін, КСРО-ң Маньчжуриядағы тіректерінің қалпына келуі мен тіпті нығаю құбылыстары, сондай-ақ, басқа да себептер, 1920 жылдардың екінші жартысында Қытайдағы орыс радикалды эмиграциясының ынтымақтасығына алып келіп, эмиграциядағы антикеңестік қарулы қарсыластықты күшейтуді қамтамасыз етті.

Ключевые слова: 1929 жылғы кеңес-қытай жанжалы, орыс эмиграциясы, Қытай Шығыс теміржолы, Маньчжурия, ақпартизан қозғалысы.

Taubayeva Mirash Emeshevna¹, Korganova Saida Sultanovna²

¹Ph.D, associate Professor of South Kazakhstan state University named after M.Auevov, Shymkent, Kazakhstan, goha_batyr@mail.ru

²Ph.D, associate Professor of South Kazakhstan state University named after M.Auevov, Shymkent, Kazakhstan

THE SINO-SOVIET CONFLICT OF 1929 AND EMIGRATION ISSUE

Abstract

This article analyses the nature and extent of the involvement of the Russian radical emigrants, whose core comprised former officers and soldiers of the White army, in the Sino-Soviet conflict in 1929. The author demonstrates that despite the opinion persisting in post-Soviet historiography about the joint participation of the Chinese army and the White émigré military units in the conflict, the Chinese government did not involve the White émigré organizations in their struggle against the Soviet Union until the last phase of the conflict. The restoration and even strengthening of the USSR's positions in Manchuria after the defeat at Mukden and a number of other reasons stimulated the consolidation process of radical emigration in China begun in the second half of 1920s, and ensured the growth of anti-Soviet armed resistance in exile.

Keywords: Sino-Soviet conflict of 1929, Russian emigration, military emigration, Chinese Eastern railway, Manchuria, Russia.

Советско-китайский военный конфликт в Северной Маньчжурии в зоне Китайской Восточной железной дороги (КВЖД) 1929 г. и участие в нем белой радикальной эмиграции неизменно присутствуют в исторических работах, посвященных советско-китайским отношениям 1920-1930-х гг. и русскому дальневосточному зарубежью. При этом участие белой эмиграции в событиях 1929 г. трактуется достаточно однозначно, мало чем отличаясь от тех оценок, которые давала советская публицистическая литература времен конфликта и советская историография 1970–1980-х гг. [1, с. 169], разоблачавшие совместные провокационные действия белогвардейских банд и китайской военщины на советско-китайской границе в стремлении незаконно захватить КВЖД [2, с. 262]. Отдельные исследователи указывают на наличие 70 тысяч белогвардейцев в войсках военного губернатора Маньчжурии Чжан Сюэяня и значительное военно-техническое обеспечение белых [1, с. 168]. При этом все русское население Маньчжурии в конце 1920-х гг. составляло около 70 тысяч человек, а техническое оснащение самой китайской Мукденской армии оставляло желать лучшего. Даже в тех работах, где подчеркивается незначительное и чаще всего не связанное с волей китайских властей участие радикальной эмиграции в конфликте и представляются отдельные эпизоды этого участия нет более или менее полной картины антисоветских действий бывших русских военных, являвшихся ядром радикальной эмиграции, во время конфликта 1929 г. В свете этого настоящая статья является попыткой восполнить существующие пробелы в описании участия русской военной эмиграции в советско-китайском конфликте на КВЖД с опорой на сравнительно новые документы советских дипломатических и разведывательных структур и эмигрантские источники.

Напряженность в отношениях между СССР и Китаем вокруг КВЖД возникла почти сразу после восстановления двойственного управления дорогой в 1924 г. Одной из причин этой напряженности являлось то, что договор 1924 г., подписанный под давлением советской стороны [3, с. 74, 77], фактически восстанавливал дореволюционное положение «империалистической» России в Северо-восточной Маньчжурии, несмотря на декларируемые СССР принципы полного равноправия государств на международной арене. Другой причиной являлось использование советской стороной бывшей полосы отчуждения КВЖД в качестве канала экспорта революции в Китай. К концу 1920-х гг. напряжение достигло своего пика. Нанкинское правительство Чан Кайши, борющееся за объединение страны под своим руководством, стремилось лишить китайских коммунистов, главного из своих врагов, поддержки со стороны СССР и вернуть себе полный контроль над КВЖД. Деятельность Советского Союза в Китае Чан Кайши определял понятием «красный империализм», еще более опасный, чем империализм «белый». К тому же Чан Кайши, подталкивая к столкновению с СССР дружественного себе «правителя» Маньчжурии маршала Чжан Сюэляна, стремился его ослабить и не дать тому объединиться с другими милитаристами. В свою очередь, Чжан Сюэлян ставил перед собой задачу установить собственный контроль над КВЖД, тем самым еще больше укрепив свои позиции и автономию в отношениях с Нанкином. Первым шагом на пути эскалации напряженности между Мукденом и Москвой стал захват китайской полицией в декабре 1928 г. телефонной станции в Харбине, принадлежавшей КВЖД. В первой половине 1929 г. в китайской прессе развернулась мощная антисоветская кампания с требованием захвата железной дороги, ее принудительного выкупа и т. п. В мае 1929 г. Китайская полиция совершила обыски в советском Генеральном консульстве в Харбине и консульствах в Цицикаре и на ст. Маньчжурия [4, с. 122]. Некоторые советские сотрудники были арестованы и вывезены в Мукден.

В июле, после встречи Чан Кайши и Чжан Сюэляна в Пекине, китайцы осуществили вооруженный захват КВЖД. Были закрыты Торговое представительство СССР и представительства крупных советских торговых организаций. По всей линии железной дороги были закрыты и разгромлены профсоюзные и кооперативные организации советских рабочих и служащих дороги, часть советских сотрудников были уволены. Производились обыски и аресты советских граждан, некоторые из них были убиты. В Харбине для арестованных граждан СССР был создан специальный Сумбэйский лагерь. Действия китайских властей нашли поддержку главным образом только у имевших свои виды на Маньчжурию Соединенных Штатов, предложивших создать нейтральную международную комиссию, которая взяла бы на себя управление КВЖД. Однако данное предложение не было поддержано Японией и Германией. Для других стран, как, например, Великобритании и Франции, имевших свои концессии и мощные позиции в экономике Китая, прецедент с незаконным захватом КВЖД был также крайне невыгоден. В ответ на захват КВЖД правительство СССР закрыло в Китае свои дипломатические представительства, прекратило железнодорожное сообщение с китайской территорией, призвало советских железнодорожных рабочих и служащих начать забастовку. Места уволенных и забастовавших советских железнодорожников получили сотни русских эмигрантов, часть из которых являлись членами антисоветских организаций и белыми активистами. Это позволило китайской администрации КВЖД обеспечить бесперебойную работу железной дороги. Одновременно с попыткой остановить деятельность КВЖД советские власти приступили к концентрации частей Красной армии у границы. Ситуация приобретала вид старого «политического балета»: стремясь избавиться от советской «опеки», китайцы идут на обострение отношений – Советский Союз начинает военные маневры у границы – китайцы предлагают переговоры. В самом деле, в конце июля Мукденское правительство сформулировало свои предложения по урегулированию кризиса. Советская сторона откорректировала китайские предложения с минимальным ущербом для СССР, и, казалось бы, конфликт мог быть исчерпан традиционным дипломатическим путем. Но в этот раз, стремясь избавиться от повторения подобной ситуации, Москва решила наказать китайцев [5, с. 317].

Еще в начале августа И.В. Сталин отдал приказ о создании Особой Дальневосточной армии под руководством К.В. Блюхера. После чего китайские предложения по урегулированию конфликта были отклонены по надуманному поводу и в октябре 1929 г. части ОДВА, перейдя советско-китайскую границу, начали боевые действия против войск Чжан Сюэляна. Всего за октябрь-ноябрь 1929 г. советскими воинскими частями были осуществлены три наступательные операции: Сунгарийская, Мишаньфунская и Маньчжуро-Чжалайнорская. Кроме регулярных войск советская сторона использовала в конфликте красные партизанские отряды под руководством чинов ОГПУ и диверсионные группы из советских граждан, проживавших в зоне КВЖД. Вооруженное противостояние закончилось полной победой СССР и подписанием в декабре 1929 г. Хабаровского протокола, восстанавливавшего статус-кво в Северо-восточной Маньчжурии. Конфликт вокруг КВЖД заметно активизировал деятельность белых эмигрантских организаций. Стали формироваться вооруженные отряды, осуществлявшие набеги на приграничные советские территории.

По оперативным данным Полномочного представительства ОГПУ Дальневосточного края, на протяжении советско-китайской границы от Даурии до Владивостока в зоне дислокации советских

пограничных отрядов действовало 12 белобандитских формирований, численность которых в условиях военного времени, как предполагала советская сторона, могла достигать 1,5 тыс. человек, а максимальная численность всех военизированных эмигрантских организаций оценивалась в 6 тыс. человек [1, с. 91]. В Харбине предпринимались попытки формирования новых антисоветских объединений. Известно, что летом 1929 г. состоялось собрание по созданию так называемого Национального революционного комитета по борьбе с III Интернационалом, в состав которого вошел целый ряд офицеров, включая известных авантюристов генерала Н.И. Савельева и полковника И.А. Патиешвили [5, с. 100]. Другим образованием стало Объединение антикоммунистических организаций Дальнего Востока. Начальником Объединения являлся полковник Ф.В. Друри, ранее работавший у легитимистов. К наиболее активным членам организации также относился капитан Н.Н. Сушков, помощник начальника Харбинской дружины Русских Соколов, в свое время сотрудничавший с видным «николаевцем» генералом Н.П. Сахаровым. И то, и другое объединение принимали решения об организации партизанских отрядов [4, с. 61], вероятно, так и не реализовавшиеся. По крайней мере, о деятельности этих отрядов ничего не известно. Руководство Русского Обще-Воинского Союза в сложившихся условиях, отвергая путь иностранной военной интервенции и считая, что Россия должна быть освобождена из-под власти большевиков исключительно русскими руками, заняло весьма неопределенную позицию. Начальник РОВС генерал А.П. Кутепов в письмах к генералу М.В. Ханжину, начальнику Дальневосточного отдела союза, указывал, «что при возникновении военных действий на территории Маньчжурии и Монголии нам нельзя давать официального согласия на участие в борьбе с большевиками наших вооруженных сил (русских отрядов) совместно с японцами или китайцами» [2, с. 98]. К концу конфликта Кутепов заявил, что «русские национальные организации могут оказать помощь в борьбе с СССР лишь в случае определенной гарантии о ненарушении национальных интересов России» [6, с. 73].

Неоднозначное отношение РОВС и ориентированных на него организаций к конфликту вокруг КВЖД, а также запрет Нанкином создания военных отрядов из белых эмигрантов не позволили по-настоящему широко вовлечь эмигрантских активистов в борьбу против СССР. В данной ситуации очень характерным является письмо председателя шанхайского Казачьего Союза войскового старшины Г.К. Бологова к генералу Ханжину от июля 1929 г.: «Сообщения о возможных формированиях русских белых частей в полосе отчуждения воспринимаются казаками очень чутко; да это и вполне понятно — там наша развязка. Мы, не имея достаточной информации, смутно себе представляем отношение Нанкинского правительства к белым. По нашему мнению, вопрос об участии белых в происходящих событиях, как вооруженной силы, может быть разрешаем генералом Хорватом и Вами, как главой военных организаций на Д/В, в соответствии с указаниями с запада. Мы мало верим, чтобы частичное участие белых могло помочь делу. Нас стараются со всех сторон втянуть в политику, но будучи воинами и казаками мы от этого отказываемся...» [7, с. 146].

Генерал Сахаров, глава так называемого Дальневосточного корпуса русских добровольцев и член БРП, руководивший при генерале Бурлине всей партизанской работой «николаевцев», считал, что возможности, созданные для анти-большевиков конфликтом, необходимо активно использовать, но совершенно не имел денег для организации партизанского отряда. Более того, представители Дальневосточного объединения эмиграции в Харбине объявили затевавшемуся Сахаровым «авантюру» едва ли не советской провокацией и напомнили всем судьбу отряда полковника Карлова, снаряженного и направленного Сахаровым в 1927 г. на советскую территорию, где отряд был уничтожен советскими пограничниками [5, с. 81]. Сахарова это не остановило, средства на организацию отряда он получил от капитана 1-го ранга К.К. Шуберта, прибывшего в Харбин в 1929 г. по заданию Высшего монархического совета (ВМС). Набор людей и подготовку снаряжения осуществлял подполковник Мартынов [7, с. 76], имевший давние связи с партизанами.

В начале сентября 1929 г. отряд Мохова численностью в 22 человека вышел на советскую территорию. Совершив рейд по нескольким селам с агитационно-пропагандистскими целями, партизаны, в конце концов, были разгромлены подразделением ГПУ. Полковник Мохов и часть его бойцов погибли. Другие во главе с помощником Мохова, подполковником Н.Н. Степановым, были арестованы. Вскоре на страницах советских газет Приморья появилось покаянное письмо Степанова, а советская разведка получила немало интересных сведений, поскольку Степанов был близок к генералу Сахарову [8, с. 39]. Для Сахарова этот провал стал сокрушительным ударом. В 1930 г. он покинул Маньчжурию и в дальнейшем обосновался в Шанхае. Атаман Семенов и сибирские «областники» в организации антибольшевистских отрядов большие надежды возлагали на японцев. Деятельность семеновцев была сосредоточена главным образом на западной линии КВЖД и в районах Барги (Трехречье) с прицелом не только на 3 абайкалье, но и на Внешнюю Монголию. Главой Захинганской группы Семенова являлся проживавший в Хайларе генерал Н.А. Лоншаков, получавший инструкции от личного адъютанта атамана, хорунжего А.Ф. Кулакова из Дайрена. В 1929 г. Кулаков лично выезжал в Х айлар, но был выдворен

оттуда китайскими властями. Захинганская группа имела тесные контакты с семеновской организацией в Харбине, возглавляемой генералом А.П. Бакшеевым [4, с. 71].

В советских сводках упоминается о сотрудничестве руководства белых партизанских отрядов, действовавших в Аргунском районе, с командованием местных китайских воинских подразделений, в частности, с командованием 3-го полка, но эмигрантские источники рисуют другую картину. Русские отряды рассматривались китайцами как незаконные вооруженные формирования и мирились они с ними только в силу сложившейся ситуации. Мирное население с опаской относилось к партизанам и старалось с ними не контактировать. В сентябре 1929 г., в условиях растущей угрозы советского вторжения, Пешков собрал в пос. Драгоценка (центральный русский поселок в Трехречье) совещание с предложением мобилизовать молодежь в возрасте от 20 до 30 лет в отряды самообороны, но предложение не было поддержано. Представитель генерала Хорвата в Северо-Восточных провинциях Н.А. Митаревский обвинял Пешкова в том, что нападение его отряда на китайский поселок воспрепятствовало разрешению со стороны китайских властей создать из русских самообороны и вооружить ее [2, с. 58]. Поэтому противостоять красным партизанам, совершившим в начале октября вылазку в Трехречье, в результате которой несколько русских поселков были сожжены и в общей сложности пострадало около тысячи человек, эмигранты оказались бессильны. Начало боевых действий между советскими и китайскими войсками и разгром красными партизанами нескольких трехреченских поселков заставил китайцев согласиться с созданием в Трехречье отряда самообороны численностью в сто человек под командованием есаула Пинигина. Отряды Пешкова, Зыкова, Аксенова и других белых вожаков также выполняли роль охранных, воздерживаясь от каких-либо вылазок на советскую территорию. Японцы, для которых поражение китайцев в конфликте было гораздо выгоднее, чем поражение советской стороны, как и следовало ожидать, не оказали никакой помощи своим «подопечным». В 1920-е гг. работал с генералом Шильниковым, служил в Русской группе войск Шаньдунской армии в личном конвое дубаня. После возвращения из китайской армии снова восстановил связи с Шильниковым. Пешков являлся последовательным и активным антибольшевиком. Все знавшие его отмечали, что он хотя и молодой, но «очень храбрый и способный в боевом отношении офицер, особенно как партизанский начальник» [5, с. 108].

Более того, в 1929 г. Высший суд Японии вынес решение о том, что деньги с частного счета генерала М.П. Подтягина, на которые белые возлагали большие надежды, являются «казенными», принадлежащими Дальневосточной армии Забайкалья, которой уже давным-давно не существовало. Связи с представителями иностранных держав в деле организации партизанской борьбы против большевиков, как явствует из документов ИНО ОГПУ (не имеют подтверждения в эмигрантских документах), имел и генерал Ф.Л. Глебов, один из лидеров военной эмиграции в Шанхае. Якобы еще в сентябре 1928 г. Глебов с его помощником Голубевым имели совещание с японскими представителями в Порт-Артуре, где белым была обещана помощь оружием и боеприпасами. В 1929 г. о финансовой помощи Глебову при первом же выступлении в Приморье заявили англичане. Для борьбы с большевиками предполагалось организовать на Приморском направлении пять партизанских отрядов под общим руководством полковника Бирюкова, большого знатока Уссурийского края [4, с. 85]. О том, были ли организованы эти отряды и предпринимали ли они какую-то деятельность, ничего не известно. Также документально не подтверждено участие в организации боевых отрядов легитимистов.

Однако генерал В.А. Кислицин, главный представитель в. кн. Кирилла Владимировича в Маньчжурии, в своих воспоминаниях времен Маньчжоу-го указывал, что, будучи в 1929 г. на службе в Управлении железнодорожной полиции, сформировал по предложению китайских властей несколько подразделений из бывших военных, задействовать которые в боевых действиях китайцы не решились [1, с. 14]. Разрозненные, слабо подготовленные, не имеющие надежной финансовой и материальной базы выступления белых были обречены на неудачу. К тому же советская разведка, имея разветвленную сеть информаторов, среди которых было немало бывших военных, членов различных антисоветских организаций, была хорошо осведомлена о действиях белых партизан и играла на опережение. Согласно подписанному китайской стороной в декабре 1929 г. Хабаровскому протоколу, белые партизанские и самоохранные отряды подлежали роспуску, а белые активисты – высылке из Китая. В список белых активистов были включены генералы Макаренко, Сахаров, Нечаев, Шильников, полковник Назаров, есаулы Пешков и Плотников, а также Хорват и Остроумов [7, с. 107]. Однако китайская сторона, сославшись на отсутствие инициалов у представленных в списке лиц, требование об их высылке выполнила частично.

Наибольшую активность белые партизаны проявили на границе с советским Приморьем и в районе Трехречья, граничившего с Забайкальем. Восстановление и даже упрочнение позиций СССР в Маньчжурии после поражения Мукдена, а также еще ряд причин стимулировали начавшийся во второй половине 1920-х гг. процесс консолидации радикальной эмиграции в Китае и обеспечили рост антисоветского вооруженного сопротивления в эмиграции.

Список использованной литературы:

1. Аблажей Н.Н. С востока на восток: Российская эмиграция в Китае. Новосибирск: СО РАН, 2007.
2. Аблова Н. Е. КВЖД и российская эмиграция в Китае: международные и политические аспекты истории (первая половина XX в.). – М.: Рус. панорама, 2005.
3. Алексеев М. Советская военная разведка в Китае и хроника «китайской смуты» (1922–1929). – М.: Кучково поле, 2010.
4. Базанов П.Н. Братство Русской Правды - самая загадочная организация Русского Зарубежья. – М.: Посев, 2013.
5. Балмасов С.С. Белоэмигранты на военной службе в Китае. – М.: Центрполиграф, 2007.
6. Голдин В.И. Российская военная эмиграция и советские спецслужбы в 20-е гг. XX века. – Архангельск: Солти, 2010.
7. Мелихов Г.В. Российская эмиграция в международных отношениях на Дальнем Востоке (1925–1932). – М.: Рус. путь, 2007.
8. Кротова М.В. Синдром антибольшевизма на Дальнем Востоке // Воен.-ист. журн. 2014. № 10. – С. 71-77.

УДК 798
ГРНТИ 03.11.94

М.Багдатұлы¹

¹ оқытушы, Ш.Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Қазақстан, Ақтау қ., e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

ҰЛТАРАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ТҮСІНДІРУ, ҚАБЫЛДАУ ЖӘНЕ ТАРАТУ ҮРДІСІНЕ ЖАСТАРДЫ ТАРТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

«Ұлтаралық мәдениетті түсіндіру, қабылдау, тарату үрдісіне жастарды тартудың маңыздылығы» атты мақала да қазіргі қоғамда дамудың негізгі кілтін айналған ұлттар арасында мәдени қарым-қатынас-ты дамытудағы жастардың рөлінің маңызды екенін айқындайтын тұжырымдар келтірілген.

Өзге жұрттың тілі мен мәдениетін игеру, онымен етене араласа білуде жастардың нақты атқаратын қызметтері көрсетілді. Ұлтаралық мәдениет, оған қатысты теориялық көзқарастар, оның әр-алуандығы мен жаһандауға байланысты тақырыптар қамтылып, ұлтаралық мәдени қоғамдық институттар туралы ақпарат беріліп, қоғам құрылысы, топтар, желілер, ұйымдар және олардың қызметтері талқыланды.

Мақаланың басты мақсаты – жастарға ұлтаралық мәдениетке тарту арқылы ғылымға деген ынта-ықыласын, кәсіби біліктілігі мен шығармашылық қабілетін арттыруға қолдау көрсету, сол арқылы еліміздің интеллектуалдық әлеуетін көтеру ісіне қызмет ету.

Кілт сөздер: ұлтаралық толеранттылық, жастар, рухани жаңғыру, мәдениет, біртұтастық, ұлт, зияткерлік, жаһандану.

Bagdatuly M.¹

¹ teacher., Sh.Esenov Caspian state University of technology and engineering, Kazakhstan, Aktau., e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

THE IMPORTANCE OF INVOLVING YOUTH IN THE PROCESS OF INTERNATIONAL PERCEPTION AND DISSEMINATION OF ETHNIC CULTURE

Abstract

The article "the Importance of youth involvement in the process of explanation, perception, dissemination of ethnic culture" presents the conclusions reflecting the importance of the role of youth in the development of cultural relations between nationalities, which has become the main key to development in modern society.

The main activities of students in the development of the language and culture of other peoples in order to establish close relationships with them. The issues of interethnic culture in the space of globalization, theoretical aspects of their study, information about transnational cultural and public institutions were covered, issues of social construction, network, organization and their activities were discussed.

The main purpose of the article is to promote interest in science, professional competence and creativity, as well as to promote the intellectual potential of the country by involving young people in international culture.

Keywords: Interethnic tolerance, youth, spiritual modernization, culture, unity, nation, intellectual, globalization.

Багдатулы М.¹
¹ преподаватель,

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Казахстан, г. Актау, e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

ВАЖНОСТЬ ВОВЛЕЧЕНИЯ МОЛОДЕЖИ В ПРОЦЕСС РАЗЪЯСНЕНИЯ, ВОСПРИЯТИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В научной работе «Важность вовлечения молодежи в процесс разъяснения, восприятия, распространения межнациональной культуры» приведены выводы, отражающие важность роли молодежи в развитии культурных отношений между национальностями, ставшей основным ключом развития в современном обществе.

Рассмотрены основные виды деятельности студенческой молодежи в освоении языка и культуры других народов в целях налаживания тесных взаимосвязей с ними. Были освещены вопросы межкультурной культуры в пространстве глобализации, теоретические аспекты их изучения, информация о транснациональных культурно-общественных институтах, обсуждены вопросы общественного строительства, сети, организации и их деятельности.

Главная цель статьи – способствовать повышению интереса к науке, профессиональной компетентности и творческих способностей, а также способствовать повышению интеллектуального потенциала страны путем вовлечения молодежи в межнациональную культуру.

Ключевые слова: Межнациональная толерантность, молодежь, духовная модернизация, культура, единство, нация, интеллектуальная, глобализация.

Біз бүгін баршамыздың өмірімізді де, жұмысымызды да, күнделікті қарым-қатынасымызды да түбегейлі өзгертін алапат индустриялық революцияның бастауында өмір сүріп жатырмыз. Бұл төртінші революцияның ауқымы, қарымы мен күрделілігі жағынан осы уақытқа дейінгі адамзат тарихындағы құбылыстардың барлығынан асып түсті. Жасанды интеллектінің, роботтандырудың, робот-автомобильдердің, 3D басып шығарудың, нанотехнологияның, биотехнологияның дамуымен және тағы да толып жатқан ғажайыптардың пайда болуымен барлық салада қарыштап көкке өрлейтін, таңғаларлық технологиялық дүмпуге куә болмақпыз [1].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев жыл сайын халыққа дәстүрлі жолдаулары арқылы осындай алапат өзгерістердің әлеуетін алдын ала болжап, терең байыптап, оны қазақстандықтардың игілігіне жарату жолдарын қарастырып келеді. Дәлдеген межеге жету үшін тек технологияны, жасанды интеллекті, роботтандыруды дамыту жеткіліксіз болып қалады. Сонымен қатар бастысы адами құндылықтар екенінде атап көрсетті.

Қоғамның дамуы үшін бірлік, ынтымақ қажет, соның ішінде қазіргі түбегейлі өзгертін қарқыны алапат уақытта адам мен адамның, қоғам мен қоғамның, ұлт пен ұлттың арасындағы бірлік болашақтың басты кепілі екендігін уақыттың өзі дәлелдеді.

Қазақстан Республикасы өзінің тарихи даму жолында полиэтникалық мемлекет ретінде қалыптасып, тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен-ақ халықтың бірлігі мен тұтастығын нығайту, жаңа заман талабына жауап бере алатын мемлекеттің ұлттық идеясын жасау, әлеуметтік қайшылықтардың алдын алудың мүмкін жолдарының бірі – азаматтық сәйкестікті, толеранттылықты қалыптастыру мемлекеттік дамудың негізгі басымдығы ретінде белгіленді.

Жастарды ұлтаралық мәдениетке тәрбиелеу маңыздылығы тұжырымдамасын таңдау қажеттігі Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіздік алған кезден бергі барлық жолдауларында, яғни жастарды ұлтаралық толеранттылыққа, өзге ұлт өкілдеріне, өз Отанына сүйіспеншілікке, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге, ұлттық және өзге ұлт өкілдерінің дәстүрлерін қастерлеуге, тарихын, әдеп-ғұрыптарын зерделеу, меңгеру, ұлттық саясат, бірлігі, ынтымақты одан әрі дамыту міндеттерінен туындады [2].

Ұлтаралық толеранттылық – қазақ және басқа халықтардың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ұлтаралық мәдени қасиеттерін, жастардың бойына сіңіру, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру үшін мақсатты ықпалда жүзеге асатын іс-әрекет. Елімізде жоғары білім беретін оқу орындары барлық кезде студенттерге елін, халқын және сол елде етене араласып кеткен өзге ұлт өкілдеріне құрмет көрсету және соны дарытып және дамытып келеді. Әсіресе, жастарды толеранттылыққа тәрбиелеу мәселесі барлық кезде де қоғам мен мемлекеттің назарынан тыс болмаған. Оған дәлел ретінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі» атты жолдауының

«Халық табысының өсуі» бағытының бесінші бөлімінде «Жоғары білім беру ісінде оқу орындарының маман дайындау сапасына қатысты талаптар күшейтіледі» деп айтылып кеткен болатын [3].

Ал бүгінгі таңда жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанға айналу, яғни жаңарту үдерісі қоғамымыздың барлық саласында, соның ішінде білім беру саласында жүргізілуі әлемдік деңгейге сай дамуды талап етеді. Біз өмір сүріп жатқан қоғам көпұлтты және көпконфессиялы жағдайында қоғамдық келісімді одан әрі нығайту міндеті басты назарда тұрғандықтан, жастарды толеранттылық көзқарасын қалыптастыруда жаңа бағыттың қажет екендігі де аңғарылды [2]. Өйткені, өткен озық тәжірибелердің ұлттаралық мәдениетке игі әсер ететін тәлімді-тағылымдық әлеуеті мен бүгінгі қоғамдағы тәрбие әрекетінде, олардың пайдалануы арасында қайшылықтар сезіледі. Себебі осы елде өмір сүріп жатқан өзге ұлттардың салт-дәстүрі, тарихы мен Отан, сенім, ерлік, ар-намыс, елі үшін өзін құрбан ету сияқты құндылықтарға көзқарас өзгеріп кетті. Әлеуметтік-адамгершілік бағыт бұрмаланып, өзгеріп кетуі де мүмкін [2]. Күнделікті өмірде қазіргі жастардың ұлттаралық мәдениет міндеттерін орындамауы, әртүрлі діни ағымдарға кіруі, жасөспірімдер арасында заңсыз топтардың пайда болуы сияқты іс-әрекеттерден көрініс беруде. Туындап отырған жағдайлардың бірнеше себептері бар, еліміз егемендік алғаннан кейін ұлттаралық толеранттылық баса назар аударды [2]. Мемлекеттің тарапынан бірнеше бағдарламалар мен шешімдер қабылданып, 1995 жылы 1 наурызда «Қазақстан халқы Ассамблеясы» құрылды, ұлттаралық мәдениет жоғары деңгейде дамыды, әлемде өзіндік үлгісін қалыптастырып, көптеген елдерде үлгі ретінде пайдаланды [4]. Бірақ қазіргі қоғамда кері тартпалық, бір беткей, еліктеушілік жастардың адами құндылықтарын төмендетіп жатқанын көріпте жатырмыз. Аталған мәселелердің алдын алу негізінде жастарды ұлттаралық толеранттылық маңыздылығы жоғары. Осы тұрғыдан келгенде біздің тақырыбымыздың өзектілігі айқын көрінеді. Көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет жағдайында шынайы бейнесін қалыптастыруды қамтамасыз ету үшін, білім беру саласы қазіргі кездегі әлеуметтік маңызды құндылықтар мен мақсаттарды қоғамның жаңа құндылық жүйесіне біріктіруі қажет. Ол ашықтықты, рухани және мәдени мазмұнға бай ұлттаралық татулықты, толеранттылықты қамтамасыз етуге бағытталған сара жол болуы қажет [4].

21 ғасыр ғылым мен білім, технологияның қарқынды дамып, өте жоғары деңгейге жеткен шағы десек болады. Заман талабына сана өркениеті өзгеріп, өрістеп биіктеп барады. Бірақ бір белгісі, адамның санасы, дүниетанымы жоғарылаған сайын қоғам да өзгереді. Мысалы, интернет жүйесі 1969 жылы 2 қыркүйекте пайда болып, қоғамға енгенде оны ең жас пайдаланушылар жасы 20-25 жастан асқан, ересек адамдар болса, қазіргі таңда интернетке 5-6 жастағы бала да әуес. Әрине, бәрін бірдей пайдалы деу артықтау шығар, сананы ұлап та жататыны бар [5]. Бұл ақпараттық технологияның өте кеңінен тарауының да салдары болар.

Алайда осындай құбылыстар орын алған қоғамымызда ұстанатын тек екі қағида бар: бірі – жан-дүниенің рухани тазалығы болса, бірі – сананың сергектігі. Біріншісіне жүрек, екіншісіне ақыл керек. Осыларды ұғып, білуге қайрат керек. Бұл – сонау XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Абай Құнанбайұлының жазып кеткен қағидасы арқылы шыққан тұжырым. Әйгілі жазушы Мұхтар Әуезовтің «Ел болам десең – бесігіңді түзе» деген сөзінде сан-алуан астар бар. Кемелгеріміздің бұл жерде «бесігіңді түзе» деген сөзді «ұрпағыңды түзе» деген сөздің баламасы ретінде қолданып отыр. Демек, ұрпақтың дүние танымы мен рухани байлығы үлкен жауапкершіліктің жүгі екені айқын. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» деп атап өткен болатын [5].

Жалпы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі қазақстандық патриотизмге, төзушілікке, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Бұл жастарға этнопедагогикалық негізде білім беріп, патриоттыққа тәрбиелеу ісіне нұсқау әрі оның қажеттілігін айқындайтын бағдарлама деуге болады. Қазіргі күндегі Қазақстанның дербестікке жетуі халықтардың ұлттық дүние танымының өсуіне жағдай жасады. Елімізде соңғы жылы жоғары оқу орындарында тәрбие беру мәселесіне жаңаша көзқарас тұрғысынан қарауды және студенттердің патриоттық сана-сезімін, сапаларын, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді.

Бұл бүгінде байсалдылық, табандылық, батылдылық, батырлық, қайсарлық туралы білім ғана емес, өнегелік, тәрбиелік көрсету қажет болып отырған уақытта аса маңызды. Бұл Қазақстанның жоғарғы оқу орындарында студенттерге қазақ халқының этностық ерекшеліктерін, тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ халықтың батыр ұл-қыздарының ерлік істерін дәріптеу жастарға патриоттық тәрбие берудің және оны қазіргі жағдайда зерттеудің қажеттілігін арттыра түседі. [5].

Жоғары оқу орнында ұлттаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеуге байланысты көп жыл бұрын айтылса да, осы күнге дейін мәнін жоймаған академик Ю.В. Бромлейдің пікірін есепке алуымыз қажет. Егерде жеткіншектің санасында ұлттық және интернационалдықтың тәрбие бермесек, қайта тәрбиелеумен

айналысуға тура келеді. Сондықтан мектеп, колледж және ЖОО-дары тек қана элементарлық географиялық білім беріп қоймай, этнографиялық білім беруде тиісті» [6]. Қазақстан жалпы білім беретін жоғары оқу орындары білім мазмұнының тұжырымдамасында білім мазмұнын халықтық педагогикамен, ұлттық дәстүрлердің жалпы адамзат жинақтаған мәдени құндылықтармен диалектикалық бірлестіктегі ұлттық ерекшеліктерге сүйену принциптерін сақтау белгіленген [7].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі – отандық дәстүрлер, әлемдік тәжірибе және тұрақты даму қағидаттары негізінде білім берудің мазмұны мен құрылымын жаңарту белгіленген [8].

Жоғары оқу жоспарының пәндері құрамын және бағдарлама мен оқулықтарды құрайтын білімдер жүйесін дұрыс анықтау тәрбиелеушілік функциясын толық жүзеге асыруға, студенттерге құқықтық, моральдық-этикалық, эстетикалық т.б. көзқа-растарды, сапаларды қалыптастыруға мүмкіншілік береді.

Қазіргі уақытта ҚХА кафедралары студент жастарға заманауи өзекті мәселелерді талқылау, мемлекеттік этносаясат саласындағы жастардың құзыреттілігін қалыптастыру, еріктілік белсенділіктерін қалыптас-тыру бойынша басты диалог алаңына айналды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы мүшелерін және қоғам қайраткерлерін арнайы шақыртып, студент-терге дәріс оқытуда ерекше орында. Кафедраларға жүктелген тағы бір міндет – Қазақстан халқы Ассамблеясымен және этномәдени бірлестіктермен үнемі байланыста болу, шығармашылық ұжымдар мен студенттік қозғалыстардың өзара тәжірибе алмасуына, студент жастардың Қазақстандағы барша ұлттардың мәдениеті, салт-дәстүрімен танысуына мүмкіндік тудыратын кездесулер мен түрлі іс-шаралар ұйымдастыру [9].

Университетте толеранттылықты оқыту және тәрбиелеу үдерістеріндегі ғылыми-әдістемелік қолдауды жүзеге асырып, Қазақстан халқы Ассамблеясының этномәдени бірлестіктеріне консультатив-тік-әдістемелік және ұйымдастырушылық көмек көрсетеді.

Университеттерде кафедра қызметкерлері барлық мамандықтағы студенттерге Қазақстан аумағындағы студенттердің тарихи-мәдени және әлеуметтік-саяси аспектілердегі үдерістер мен құбылыстар туралы түсінігін қалыптастыруға үндейтін «Этноконфессионалдық келісімнің қазақстандық үлгісі» арнайы курсын өткізеді, бұл жас ұрпақтың заманауи **әлемде дұрыс бағдар алуына**, толеранттылықты сақтауға, қазақстандық **қоғамдағы рухани келісімге**, Қазақстан халқының бірігу үдерісіне белсене қатысуына және азаматтық қоғамдастықтың қалыптасуына мүмкіндік жасайды.

ЖОО-да ҚХА кафедрасы оқытушылық-профессорлық құрамының зияткерлік **әлеуетін мемлекеттік**, білім беру мекемелерінің және этносаралық қарым-қатынастар мәселелері бойынша облыстағы этно-мәдени қоғамдық ұйымдар қызметінің тәжірибесімен ұштастыруға бағытталған.

Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасы Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметіне байланысты, қала мен облыс қоғамдастығының кең байланысына қатысты ғылыми эзірлемелер жасауға ықпал етуді үндейді.

ЖОО ҚХА кафедралары негізінде діни сауаттылық деңгейін жоғарылатуға, жастардың радикалды секталарға **тартылуының алдын алуға**, рухани-адамгершілікті дамытуға, **патриоттық тәрбиеге**, студенттер-дің шығармашылық қабілеттерін арттыруға баса назар аударады.

ҚХА кафедрасы ұлтаралық толеранттылықты оқыту нәтижесінде Қазақстан және ТМД елдерінің жоғары оқу орындарымен және қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастықты дамытады. Кафедра қызмет-керлері этносаясат мәселелерін бұқаралық ақпарат құралдары арқылы кең аудиторияға танымал етеді.

Қазақстан халқы Ассамблеясы **кафедралары** толеранттылық курстарын оқыту арқылы **облыстық ассамблеяға**, ғылыми-эксперттік топқа, **этномәдени орталықтарға**, оқу мекемелеріне ғылыми-әдістемелік көмек көрсетеді. [7].

Мемлекетіміздің ұлттық саясатқа байланысты тұжырымдамаларын және басқа құқықтық актілерді ғылыми-педагогикалық талдаудан өткізіп оқушыларда ұлттық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің мынадай шараларын ұсынуға болады: [7].

1) ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің методологиялық және тәрбиелеу теориясын жасауға байланысты ғылыми зерттеулерді жүзеге асыру;

2) жоғары білім беру мазмұнына ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға бағытталған білімдерді көлемді түрде енгізу;

3) мемлекеттік білім беру стандартына студенттердің мемлекеттік ұлттық саясаттың қағидаларын, халықтар достығын және толеранттық мінез-құлықты қалыптастыратын білімдерді қамтамасыз ететін талаптарды енгізу;

4) «Ұлтаралық қарым-қатынас психологиясы және педагогикасы» курсының жоғары оқу орындарына даярлау (бағдарлама, оқулық және әдістемелік құралдар).

5) «Ұлттық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу» курсына жасау мектеп оқушыларына, арнаулы орта және жоғары білім беретін оқу орындарының студенттеріне, кадрлардың біліктілігін арттыратын мекемелерге бағдарламаларды және оқулықтарды даярлау;

6) студенттерді ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу үшін мектептің қазіргі оқу жоспарындағы пәндердің мазмұнына, мемлекеттің ұлттық саясатының қағидаларын, білімдерін және іскерліктерін енгізу;

7) жалпыадамзаттың, ұлттықтың және ерекшеліктің бірлігі қамтамасыз етілген «Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу» тұжырымдамасын жасау және жүзеге асыру [7].

Біздің мақалада ЖОО-ның мамандарын дайындауда оқу бағдарламасы және сабақтан тыс ұлтаралық мәдениетті қалыптастыратын қоғамдық жұмыстармен айналысқан болатынбыз. Сондай шаралардың бірі Ақтау қаласында өткізіліп жатқан студенттер арасында «Мәдени мұра-киелі мұра» атты топтан-топқа эстафетасын айналысып жатырмыз. Бұл іс-шара тікелей ұлтаралық мәдениетті қалыптастырудағы орны ерекше. Себебі, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар-рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы негізінде шыққан жаңа гуманитарлық білім, қазақ тілінде 100 жаңа оқулықтарының бірі Дэвид Бринкерхоф, Роуз Уейтс, Сюзан Ортега «Әлеуметтану негіздері» [10], Светлана Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» [11] атты кітаптарының толеранттылыққа жастарды қалай тәрбиелеудің тұжырым, талдауларын үлгісі негізінде іс-шаралар жүргізілген болатын.

Бұл жерде ұлт арасында материалдық емес мәдениеттің маңызды саласын – құндылықтар мен нормаларды қарастырамыз және олардың қоғам мен жеке тұлғалардың қалай қалыптастыратынын көрсетеді. Содан кейін адамдардың мәдениет ережелеріне сәйкес өмір сүруіне ұлтаралық мәдениеттің қалай ықпал ететіндігін қарастырамыз.

ЖОО-да сабақта және оданда тыс жұмыстарды жүргізу тек бір қоғамда жүргізеуіміз керек. Мәдени өзгерістер тек бір қоғамның ішінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдар арасында да болуы мүмкін. Кең мағынада бұл мәдениет жаһандану деп аталады. Жалпы әрбір іс әрекетімізді жаһандану процесі идеялардың, ресурстардың, тәжірибелер мен адамдардың көбіне жергілікті деңгейде емес, жаһандану процесіне білдіреді [11].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Светлана Тер-Минасова. *Тіл және мәдениетаралық коммуникация.* – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. – 320 бет.

2 Мүтәлі Ә. *Шет тілін оқыту үдерісінде оқушыларды елжандылыққа тәрбиелеу // Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты// Түркістан: 2008 жыл.*

3 Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қазақстан халқына 2018 жылы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың ал-ауқатының өсуі» атты жолдауы// www.akorda.kz

4 Мемлекет басшысының Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығымен құттықтауы. //Президент және халық // 2015 6-наурыз

5 Тухмарова Ш. *Қазіргі таңдағы қоғамдағы қазақстандық жастардың дүние танымдық және рухани байлықтары*// <http://e-history.kz/kz/contents/view/1840>

6 Бромлей Ю.В. *Национальные аспекты духовной жизни человека в исторической перспективе. // Актуальные проблемы национального и интернационального в духовном мире советского человека. Вып. 1. Баку. 1984.*

7 Молдағалиев Б.А., Рамазанова А.П. *Этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптас-тырудың теориялық және практикалық негіздері: Оқу құралы.* – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ Баспа оталығы, 2013. – 114б.

8 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. //Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан 2010.

9 Халил Маслов. *Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасы – толеранттылықты зерттеу орталығы*// <https://egemen.kz>

10 Дэвид Бринкерхоф, Роуз Уейтс, Сюзан Ортега «Әлеуметтану негіздері», 9-басылым. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. – 464 бет.

11 Светлана Тер-Минасова. *Тіл және мәдениетаралық коммуникация.* – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. – 320 бет.

UDC 332.025
IRSTI 06.51.51

Dyusekeeva M.M.¹, Ibrayeva A.E.², Nursultanova L.N.³

¹master student

²PhD doctor, assistant professor

³assoc.prof.,d.h.s.

Eurasian National University of L.N.Gumilev,
Astana Kazakhstan

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN RUSSIA AND AZERBAIJAN

Abstract

Trade and economic relations between Russia and Azerbaijan are regulated by the Agreement between the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Azerbaijan on free trade of September 30, 1992.

Trade and economic cooperation between Russia and Azerbaijan is developing incrementally. Economic ties with the Russian Federation are of particular importance for Azerbaijan and are promising from the point of view of geopolitical, social and economic interests of Azerbaijan and Russia.

Key words: Russia, Azerbaijan, economy, investment, foreign trade.

Дюсекеева М.М.¹, Ибраева А.Е.², Нұрсултанова Л.Н.³
¹магистрант, ²Phd, доцент, ³қауымдастырылған проф., т.ғ.д.
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана Қазақстан

РЕСЕЙ МЕН ӘЗІРБАЙЖАН АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңғалда

Ресей мен Әзірбайжан арасындағы сауда-экономикалық қатынастар Ресей Федерациясы Үкіметі мен Әзірбайжан Республикасының Үкіметі арасындағы 1992 жылғы 30 қыркүйектегі еркін сауда туралы Келісіммен реттеледі.

Ресей мен Әзірбайжан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық біртіндеп дамып келеді. Ресей Федерациясымен экономикалық байланыстар Әзірбайжан үшін айрықша маңызды және Әзірбайжан мен Ресейдің геосаяси, әлеуметтік және экономикалық мүдделері тұрғысынан перспективалы болып табылады.

Түйінді сөздер: Ресей, Әзірбайжан, экономика, инвестициялар, сыртқы сауда.

Дюсекеева М.М.¹, Ибраева А.Е.², Нұрсултанова Л.Н.³
¹магистрант, ²Phd, доцент, ³ассоц.проф., д.и.н.
Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана Казахстан

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РОССИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация

Торгово-экономические отношения между Россией и Азербайджаном регулируются Соглашением между Правительством Российской Федерации и Правительством Азербайджанской Республики о свободной торговле от 30 сентября 1992 г.

Многостороннее сотрудничество России и Азербайджана развивается динамично за последние годы. Экономические связи двух стран имеют особое значение и являются перспективными, с точки зрения геополитических, социально-экономических интересов обоих государств.

Ключевые слова: Россия, Азербайджан, экономика, инвестиции, внешняя торговля.

Introduction

Russia assigns a special place to Azerbaijan, as the most powerful state in the region, pursuing an independent foreign policy. Russia regards Azerbaijan as its strategic economic partner in the region with a growing potential.

The economic cooperation of Azerbaijan with the Russian Federation, as one of the main partners in foreign economic relations, has acquired an objective need from the point of view of the multilateralism of these relations has led to the development of bilateral relations as a special research problem. At the present stage, trends and prospects for economic ties are highly relevant. The use of the potential of economic cooperation, its organization on the basis of modern requirements, further increases the significance of these relations in the near and medium term. The complex of geopolitical, economic, socio-cultural, scientific and technical conditions promotes the establishment of partnership relations between Azerbaijan and Russia in new geopolitical and geo-economic conditions.

Main part

Trade and economic cooperation, which determines the pragmatic and balanced nature of the partnership dialogue, remains the fundamental pivot of relations between Russia and Azerbaijan. The structure of bilateral trade and economic relations today can be described as optimal. At the same time, the level of economic relations does not fully correspond to the real capabilities of the partner countries.

One of the resources for the implementation of these projects is the reserves of North-South trans-regional transport communications. In the future, they will allow Russian and Azerbaijani companies to more actively and with a stronger position to enter the international markets of the South and Southeast of Eurasia. There are several promising areas of investment of Russian capital in those sectors of the Azerbaijani economy that have the greatest potential, but previously were out of focus of the interests of Russian companies.

Firstly, this is an innovation sphere. Russia and Azerbaijan face common problems in building an innovative economy. There is a low proportion of the costs of research and development (R & D), irrational financing structure. There is a discrepancy between the quality of scientific products and international standards. Scientists, developers, as a rule, do not know the market and poorly represent how the obtained scientific results can be transformed into a market product. Thus, combining the innovative capabilities of Russia and Azerbaijan is not only the process of introducing modern technologies into production, but, above all, the development of a competitive scientific and intellectual human potential.

There are several promising areas within which it is possible to build innovative ties between the Russian Federation and Azerbaijan. However, it is necessary to pay attention to the substantial lack of contacts and practical cooperation programs through the National Academies of Science, which results in a low level of scientific and technical interaction.

The second important priority is the development of the e-government system of Azerbaijan and the development of a universal e-card. Moscow can assist in the experience of organizing an electronic “single window” for Azerbaijani departments: the State Customs Committee, the Ministry of Taxes, the migration service, the State Committee on Property. It is about creating a network of electronic centers in the country, operating under the State Agency for Citizen Services and Social Innovations of Azerbaijan.

In the development of this task, Azerbaijani specialists can get access to the experience of implementing the Russian Universal Electronic Card (authorized operator of the project, UEC OJSC Sberbank, Uralsib, Ak Bars, Sitronics). Using e-cards, Russia and Azerbaijan can develop approaches to electronic registration of migrant workers. Such a system will be highly relevant for Baku, in the light of the task of actually taking into account its migration potential. More than 11 thousand Azerbaijanis study in Russia. Each year they are given over 200 scholarships. And on the territory of the republic successfully operate two branches of Russian universities [1].

Russia has been and remains one of the main trade partners of Azerbaijan. It accounts for more than 50% of trade with the CIS countries. Russia's exports are dominated by products such as machinery and equipment, chemical products, wood, and pulp and paper products. But Azerbaijan supplies Russia with mainly fuel and energy resources, metals and products from them, fruits and other agricultural products. In the context of sustainable economic growth, Azerbaijan is becoming attractive for the implementation of large-scale projects by foreign and transnational companies. At the level of cooperation between state and private economic entities of Azerbaijan and Russia, there is also great potential for development. In the foreign trade balance of the Republic, the determining tone sets the export of oil and gas. The plans of the Azerbaijani government to avoid the commodity specialization of their own economy fit organically into the trade balance structure of the republic with the CIS countries [2].

The main trade partner of Azerbaijan among the CIS countries is still Russia, whose share is about 2/3 of the republic's turnover with the CIS countries. The structure of bilateral trade and economic relations continues to be fairly diversified. Mutual trade between Azerbaijan and Kazakhstan in total trade with the CIS countries reaches 9.5%. In 2017, the trade turnover between Azerbaijan and Russia reached a record amount - more than \$ 2.5

billion. Direct investments from Russia are also quite impressive - \$ 1.5 billion. Of the 700 joint companies that operate in Azerbaijan, one third are Russian capital. And soon there will be the first pharmaceutical production. The company will produce medicines for oncology patients, antibiotics, the price of such drugs will be several times cheaper than their foreign counterparts.

December 25, 2017, in the framework of the visit to Baku of the Minister of Economic Development of Russia M.S. Oreshkina held an extended meeting of the Russian-Azerbaijani Business Council, which resulted in the signing of five memorandums of intent between the Azerbaijani and Russian companies[3]. Russia is one of the main foreign trade partners of Azerbaijan, ranking third in 2017 (after Italy and Turkey) in the country's overall trade (9.48%) and leading in Azerbaijani imports - 17.7%. The trade turnover between Azerbaijan and Russia in January 2019 amounted to \$ 169.4 million, which is 3.4% more than in January 2018.

In the structure of Russia's exports to Azerbaijan over this period, the main commodity groups were food products and agricultural raw materials - \$ 590.7 million (30.5% of total exports), cars, equipment and vehicles - 510.2 million. USD (26.4%), metals and products from them - \$ 250.6 million (12.9%), wood and pulp and paper products - \$ 182.6 million (9.4%).

The structure of Russian imports was dominated by deliveries of food products and agricultural raw materials - \$ 449 million (64.9% of total imports), mineral products - \$ 72.2 million (10.4%), metals and products of them - 44.5 million dollars (6.4%), machinery, equipment and vehicles - 36.8 million dollars (5.3%), textiles and products from it - 27.0 million \$ (3.9%).

The structure of Russian exports to Azerbaijan is made up of such groups of goods as food products and agricultural raw materials; metals and articles thereof; machinery, equipment and vehicles; wood and pulp and paper products; chemical industry products; mineral products. Russian imports are represented by such goods as food products and agricultural raw materials; mineral products; metals and articles thereof; machinery, equipment and vehicles; textiles and shoes; chemical industry products [4].

In the field of energy relations are also developing successfully. Since July 2018 Russian electricity is exported to the republic. Large Russian oil companies are working in Azerbaijan, which help with the transit of Azerbaijani gas and oil. In 2013, an intergovernmental agreement was signed on the parallel operation of the energy systems of the two countries. The issue of synchronization of the work of the energy systems of Russia, Azerbaijan and Iran with the prospect of organizing the supply of electricity is being worked out.

AzRosPromInvest JV (the leader in the bentonite market of the CIS countries) operates in Azerbaijan, whose co-founders (50% share in the authorized capital) are Dash-Salakhly Bentonit and Russian Scientific and Production Association Bentonit, brewery Baltika-Baku "(the largest enterprise of this profile in the region)," "Dobromed" clinic. Successful cooperation continues between Metrovagonmash and the Baku Metro. In April 2015, a representative office of the Vostok-Service group of companies was opened in Baku [5].

At present, the economic cooperation between Russia and Azerbaijan is at a transitional stage: from strategic partnership to the formation of a free trade zone. Strategic partnership as a mature stage of economic cooperation is different from economic integration. Between Russia and Azerbaijan there is an increase in interaction in different directions: in trade, inter-country movement of investment and labor. The intensity, scale and speed of development of different areas of interaction differ significantly. Russia and Azerbaijan belong to the group of emerging market countries and have a number of similar macroeconomic characteristics. This refers to the direction of the trajectory of the dynamics of GDP; the presence of inflationary processes; a high proportion of raw materials and fuel products in exports; underdeveloped infrastructure, including roads and ports; strong monopolization of markets. The principal difference is in the scale of the economies - Russia's gross domestic product (GDP) is more than 30 times higher than Azerbaijan's GDP. The structure of Azerbaijan's GDP is significantly more biased in favor of the goods of the oil and gas industry. Russia is ahead of Azerbaijan in terms of GDP per capita. At the same time, Azerbaijan occupies a strategically important location and has high rates of economic growth. For Russia, Azerbaijan is the nearest regional market, and for Azerbaijan it is part of the global one.

The asymmetry of mutual commodity flows, their influence on the overall state of the foreign trade balance of each country is determined. Russia ranks first in terms of share in total imports of goods and services entering Azerbaijan (17.5%), with a long-term active trade balance. The reduction of this indicator is due to the increase in exports from Azerbaijan, mainly due to the supply of natural gas to Russia. Gazprom's purchase of Azerbaijani gas has not only an economic, but also a political aspect. Such a strategy allows Russia to control gas supplies in the region. The share of Azerbaijan in total Russian imports is fundamentally less, due to the orientation of Russian trade flows to the EU countries and the accelerated growth in trade turnover within the EAEU.

It was revealed that the main economic problem of expanding trade between the two countries is the similarity

of their export structures; low diversification of goods of the processing industry and the service sector, insufficient development of the production operation. Further expansion of the commodity turnover of the two countries is possible due to the supply of goods and services outside the fuel and energy complex (FEC). For Russia, such expansion is possible, first of all, at the expense of engineering products, and for Azerbaijan - due to the deep processing of oil and gas, the supply of vegetables and fruits not only fresh, but also in processed form. The potential for cooperation in the provision of recreational services, educational programs and R & D is not used.

Findings

Exploring this topic, we can assume that there is an objective need to reach higher levels in the field of trade, the development of joint innovative industries, to unite efforts in the implementation of various projects.

It is obvious that at present there are prerequisites for a more effective development of Russian-Azerbaijani relations in the trade and economic sphere. Therefore, the challenge is to realize the potential accumulated over the past decades. First of all, it is necessary to stimulate the development of innovations, know-how, the creation of new jobs, the pooling of efforts in the implementation of joint socio-economic programs.

It becomes obvious that the general direction of cooperation is joint diversification of production and modernization of the economy. In Russia and Azerbaijan, strategic plans for structural reforms, industrial-innovative development, ensuring food security, and improving the efficiency of the agricultural sector have been developed and are being implemented.

The economies of Russia and Azerbaijan are developing at a high rate. In the next decade, Russia will become a globally competitive state. In turn, the influence of the Azerbaijani economy will go beyond the regional borders. Russia and Azerbaijan are implementing a strategy to strengthen the middle class as the main sector of a market economy. The two countries are aimed at providing their citizens with quality services in the field of health care, education, decent pension provision, and, in general, the quality of life of the population.

Literature

1. *Rossiya – Azerbaijan: perspektivy sotrudnichestva* <http://pcsu.ru/www.newsazerbaijan.ru/politic/20130617/299003156.html> Data obrasheniya: 18.04.2019.
2. Loseva D.V. *Azerbaijano-rossiiskiyе otnosheniya: novye priority* // *Istoricheskaya i socialno-obrazovatel'naya mysl. M* 2014. № 4(26) S.190-192
3. *Posolstvo Rossiiskoi Federacii v Azerbajanskoi Respublike* <https://azerbaijan.mid.ru/torgovo-ekonomiceskie-svazi> Data obrasheniya: 28.04.2019.
4. Nikolskii A. *Mezhgosudarstvennyye otnosheniya Rossii i Azerbajjana* 27.09.2018. *Ria Novosti* <https://ria.ru/20180927/1529384196.html> Data obrasheniya: 03.05.2019.
5. Oreshkin M.S. *Rossiya i Azerbaijan rabotayut nad bolee aktivnym razvitiem ekonomicheskix otnoshenii*. 27sentyabrya 2018. <https://www.vestifinance.ru/articles/107632> Data obrasheniya: 06.05.2019.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 94 (100)
МРНТИ 03.09.03

М.А. Алтысбес¹, Ж.М. Жангабулова²

¹т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: alypsbes@mail.ru

²PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық Университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: zhansaya-777@list.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АҒЫЛШЫН-ОРЫС КҮШТЕРІНІҢ ҚАҚТЫҒЫСЫ ТУРАЛЫ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Ағылшын ғалымдары, саясаткерлері мен дипломаттары Орталық Азиядағы Ұлыбритания және Ресей империяларының арасындағы суық қатынастар мәселелеріне ең алғаш назар аударған. Мысалы, Генри Роулинсон, Чарльз Макгрегор және Джордж Брюс Маллесон, олар «ресейлік қауіп-қатер» деген маңызды мәселеге көп көңіл бөлді. 1930-шы және 1940-шы жылдардан бастап Ұлыбританияның Орталық Азиядағы мәселелерге қатысу саясаты туралы қалыптасқан екі негізгі ұғым пайда болды: «тұйық шекара» тұжырымдамасы және «қорлау саясаты» тұжырымдамасы. Көп ұзамай американдық және француздық шығыстанушылар зерттеуге қосылды. Американдық тарихшы Фируз Казем-Заде Ресей империясы мен Ұлыбритания империясының Ортаазиялық геосаяси бағытындағы қарым-қатынастарында, ең бастысы, қатыгез дипломатияның арқасында елеулі проблемалардың пайда болмағанын айтады.

Түйін сөздер: қактығыс, Орталық Азия, Ұлыбритания империясы, Ресей империясы, «қорлау саясаты», «тұйық шекара», ағылшын-ресей бәсекелестігі, дипломатия, Үндістанды қорғау, орыс қауіпі.

М.А. Алтысбес¹, Ж.М. Жангабулова²

¹д.и.н., профессор, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
г. Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан

²PhD докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева
г. Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан

ИСТОРИОГРАФИЯ ОБ АНГЛО-РУССКОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Английские ученые, политики и дипломаты первыми обратили внимание на проблему натянутых отношений между Британской и Российской империями в Центральной Азии. Генри Роулинсон, Чарльз МакГрегор и Джордж Брюс Маллесон, первые пытались привлечь внимание к такому серьезному вопросу, как «российская угроза». В 30-40-х годах XIX века формируются две основные концепции, определяющие политику Великобритании в отношении присутствия России в Центральной Азии: концепция «закрытой границы» и концепция «наступательной политики». Американские и французские востоковеды присоединились к изучению этого вопроса гораздо позже. Американский историк Фируз Казем-Заде утверждает, что серьезных проблем в отношениях между Российской и Британской империями в центрально-азиатском геополитическом направлении удалось избежать благодаря сильной дипломатии.

Ключевые слова: конфликт, Центральная Азия, Британская империя, Российская империя, «наступательная политика», «закрытая граница», англо-русское соперничество, дипломатия, защита Индии, российская угроза.

М.А. Alpysbes¹, Zh.M. Zhangabulova²

¹Doctor of historical sciences, professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

²PhD student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

HISTORIOGRAPHY ON THE CONFRONTATION BETWEEN THE BRITISH EMPIRE AND THE RUSSIAN EMPIRE IN CENTRAL ASIA

Abstract

English scientists, politicians and diplomats were the first to pay attention to the problem of the cold relations between the British and Russian Empires in Central Asia. For example, Henry Rawlinson, Charles MacGregor, and George Bruce Malleson, who had been tried to put an attention in a serious matter such as the Russian threat. Two main concepts began to take shape, determining the policy of the Great Britain in relation to Russia's presence in Central Asia back in the 30s-40s of the XIX century: the concept of "closed border" and the concept of "offensive policy". American and French Orientalists joined the study of this issue much later. The American historian Firus Kazem-Zadeh argues that serious problems in relations between the Russian Empire and Britain Empire in the Central Asian geopolitical direction were avoided outright due to the strong diplomacy.

Keywords: a conflict, Central Asia, British Empire, Russian Empire, "offensive policy", "closed border", the Anglo-Russian rivalry, diplomacy, defense of India, Russian threat.

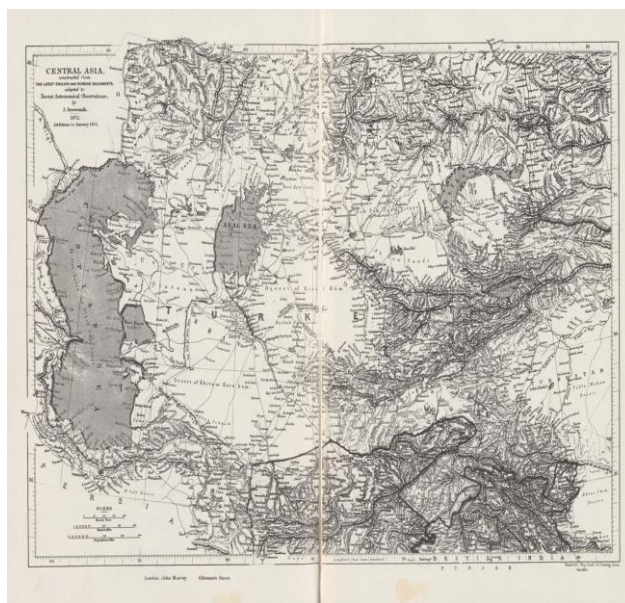
Ағылшын ғалымдары, саясаткерлері мен дипломаттары Орталық Азиядағы ағылшын–орыс мәселелеріне ең алғаш болып назар аударған. XIX ғасырда Балқан, Кавказ және Орталық Азияда Ресей ықпалының күшеюі, Англияның сыртқы саясатында осы аймақтардағы стратегиясы қызу пікір-талас туғызып тұрған сәтінде, бұл мәселе ағылшын саясаткерлерін алаңдатушылығын арттырды, және оны Англияның осы аймақтағы басты бәсекелесіне айналдырды.

XIX ғасырдың 30-40 жылдары Орталық Азиядағы Ресей ықпалына байланысты Ұлыбританияның саясатын анықтайтын екі негізгі тұжырымдама қалыптасты: «тұйық шекара» тұжырымдамасы және «қорлау саясаты» тұжырымдамасы. Оларды қалыптастырған көрнекті саяси және әскери қайраткерлер, дипломаттар, отарлау әкімшілігінің қызметкерлері, саяхатшылар, тарихшылар болды [1, б. 34].

Мысалы, Генри Роулинсон Шығысты зерттеумен 50 жылдан астам уақыт айналысты. Роулинсонның Шығыстағы ағылшын-орыс бақталастығы мәселелері жайлы негізі ойлары 1875 жылы жарық көрген және «England and Russia in the East» деген кітабында жан жақты берілді [2]. Бұл кітап әр жылдары жарияланған мақалалар жиынтығынан тұрады, негізіне мұнда «Quarterly Review» журналында жарияланып, кейіннен қайтадан автордың екшеуінен өткен, толықтырылған жаңа мақалалар да бар. Роулинсон өз еңбектерін жазуда, Үндістандағы ағылшын архиві қорларын, Орталық Азия мен Үндістанда көп жыл тұрақтап өмір сүрген саяхатшылардың жинақтаған бай мұрасын қолданды. Оксфорд және Кембридж университеттерінің құрметті докторы, Вена Ғылым Академиясының мүшесі Генри Роулинсонның пікірі Англияда жоғары бағаланды.

Бақытқа орай, Роулинсон, «Шығыстағы Англия мен Ресей» атты кітабын жазуда, британдық ең бірінші географы мен картографы Аарон Арроусмиттің (1750-1823) құрастырған Орталық Азия картасын қолданып, толықтырулар жасады [3]. «Англо-ресейлік сауалнамалардың толықтыруларының арқасында карта толығымен жасалды және, шамасы бойынша, Орталық Азияның кең ауқымды аймақтарын ең дәл анықтауы мүмкін болды. Саяси боялған облигациялар үшін, бірақ олар толықтай дәл емес, мен өзім жауаптымын» - Генри Роулинсон [4, б. 11].

Ағылшын географы және картографы Аарон Арроусмиттің құрастырған Орталық Азия картасы.

Өз қайраткерлігін консервативтік саяси органның мүддесімен ұштастырған, Роулинсон 1868 жылы «алдымен соққы беру курсы» туралы Меморандум бағдарламасын дайындады. Бастапқыда, бұл құжат қауымдар палатасында жасалатын баяндама тұрғысынан әзірленген еді. Бірақ, ол кезде билік басында либералдар тұрғандықтан, құжатта айтылған тұжырым либералдық үкіметтің сыртқы саяси курсының бағыттарына сәйкес келмеді. Роулинсонге сөз берілген жоқ, бірақ ол дайындаған баяндама мәтіні көбейтіліп, парламент мүшелеріне таратылған еді. Кейіннен, бұл құжат жоғарыда көрсетілген Роулинсонның мақалалар жинағына енді.

Меморандумда Роулинсон Орта Шығыстағы халықаралық қатынастардың негізгі түйінді мәселелеріне: ағылшын-орыс бақталастығы, Ресей мен Англияның Ауғанстандағы, Ирандағы және Орта Азиядағы саясатына көңіл аударды. Мұнда Ұлыбританияның Орта Шығыстағы басқыншылық саясатының негізгі бағыттары анықталды. Соның бірі ретінде Ауғанстандағы ағылшын саясаты қарастырылды.

Роулинсонның көзқарасы Үндістандағы ағылшын иеліктеріне төніп тұрған «орыс қаупі» тұрғысынан түсіндірілді. Роулинсон ең алдымен Үндістандағы ағылшын отарларын сақтап қалуға тырысуға шақырды. Патшалық Ресейдің Орта Азияға тереңдеп енуі фактісін келтіре отырып, ол Үндістанның Ресейден «қорғану» жоспарын жасады.

Келесі маңызды принцип ретінде Генри Роулинсон Ресейдің Орталық Азия мен Ауғанстан хандығымен шекаралас аймақтарға сауда қарым-қатынастарын жасау мақсатында тереңдеп еніп кетуінен сақтану қажеттігін келтірді. Ресейге тізгін беру, оның ойынша үнді отарларынан түсетін табысты азайтып, Ұлыбританияның әлемдік нарықтағы беделін түсіреді деді. Англия үшін экономикалық беделден айрылу, әрі қарай халықаралық саясаттағы беделді де төмендетері сөзсіз еді.

70-жылдардың аяғында Роулинсон бірқатар мақалалар жариялады: «Ауған соғысының нәтижелері» (1879), «Ауғанстандағы жағдай» (1880) және тағы басқа да Ауғанстандағы ағылшын - орыс бақталастығы туралы тарихи талдау мазмұнындағы мақалалар. Екінші ағылшын-ауған соғысы оқиғаларына талдау жасай отырып, 1879 жылы жаңа әмір Якуб хан Англиямен бейбітшілік бітімін жасап, Кабулда әрқашан ағылшын миссиясының тұруына келісім бергеннен кейін, Генри Роулинсон былай деп жазып көрсетті: «Үндістанның қауіпсіздігіне төніп тұрған қатер» жағдайында Ресей тарапынан оңтүстіктегі ауған территориясын ағылшын басқаруына беру Үндістанның «қорғанысы» үшін маңызды қадам болар еді. Негізінен, 1879 жылғы ағылшын-ауған келісімі Ауғанстандағы ағылшын протекторатын орнатты [5, б. 41].

Англияда орыстарға қарсы толқынның туындауына Чарльз Магрегордың (1840-1887) еңбектері де зор үлес қосты. Ол да, Роулинсон сияқты Ұлыбританияның сыртқы саясаты бойынша ірі эксперт болды. Ол Орта Шығыстың көптеген аудандарында болып, Англияның үнділік саясаты мәселелеріне арналған бірқатар еңбектердің авторы болды: «Орталық Азия» (1871), «Үндістан қорғанысы» (1886) және басқалары. Өз кітаптарында ол өзі болған Иран, Ауғанстан, Үндістан мен Ресейдегі бақылауларына сүйеніп,

Үндістандағы ағылшын үкіметінің әртүрлі департаменттардағы жинақтаған көптеген материалдарын қолданады.

Оның «Үндістан қорғанысы» еңбегі 1891 жылы орыс тіліне аударылып, «Азия бойынша топографиялық, этнографиялық, статистикалық материалдар жинағында» жарияланды [6].

Бұл еңбегінде автор 1838-1842 жылдары болған ағылшын-ауған соғысы туралы Ауғанстандағы ағылшын саяси қайраткері Генри Поттингердің жазбаларын, онымен жазысқан хаттарын, Петербургтегі әскери оқу комитеті мен Ташкенттегі штаб архивтерінің материалдарын қолданады [7]. Бұдан басқа, журналист Ч.Марвин өзінің Ресейде болған кезіндегі қолына түсірген бірқатар материалдарын да қолдануға ұсынады.

Макгрегордың еңбектері XIX ғасырдың II-жартысындағы ағылшын буржуазиялық идеологтарының ағылшын отарлаушыларының Ресей империясының, Кавказ бен Орта Азиядағы территориясына әскери-саяси, экономикалық бойлауының қажеттілігін теориялық тұрғыдан негіздеуіне талпыныс жасады.

Макгрегор ұсынған Орта Азиядағы ағылшын-орыс бәсекелестігін шешу «алдымен соққы беру» курсындағы шаралардан әрі қарай асып кетті. Сонда да, бұл ойлар Роулинсонның идеяларын әрі қарай дамыту болды. Джордж Брюс Маллесон (1825-1898) – әскери қызметкер, көптеген тарихи еңбектердің авторы. Ол «Ауғанстан тарихы» (1879) еңбегін жазып, белгілі тарихшы Дж.У. Кейдің XIX ғасырдың 50-жылдарындағы Үндістандағы оқиғалар туралы еңбегін аяқтады [8]. Оның «Үндістан көтерілісінің тарихы» (1891) кітабы, Кейдің «Сипай соғысының тарихы» еңбегінің соңғы томы болды деп айтуға болады. Маллесон Орта Шығыстағы ағылшын-орыс бақталастығына байланысты арнайы еңбектердің авторы болды: «Герат: Орталық Азияның асханасы мен бақшасы» (1880), «Ресей-ауған проблемасы және Үндістанға басып кіру» (1885). Олар сол кезде кеңінен танымал болып, тек ағылшындар арасында ғана емес орыс оқырмандарына да белгілі болды [9, б. 52].

Роулинсон секілді, Маллесон да былай деп жазды: «Біздің үнді империясында саясат, әділдік, адамгершілікті сақтау қозғалысты қажет етеді». Ол Англия үшін Орта Шығыстың нарығын жаулап алу, осы нарықта тек ағылшын көпестерінің үстемдік етуіне тиімді жағдай туғызатынын атап көрсетті.

XIX-XX ғасыр тоғысында Орталық Азияда Англияның «басқыншылық курсы» орындаушы көрнекті идеологтары ішінде ірі саясаткер Джордж Керзонді атап кету қажет. Ол Орталық Азия мәселелері жайлы көптеген кітаптар жазды.

Дж. Керзонның еңбектерінде үнді шекарасының қорғанысын күшейту туралы нақты жазылған. Ол Англия Үндістаннан айрылса, өз күшінің едәуір бөлігінен айрылады деп есептеген. Сондықтан, Керзон Үндістанды Түркістанның едәуір аймағын иемденіп отырған Ресей ықпалынан қорғау қажет деп санады. Оның ойынша, Орталық Азияда Ресей ықпалының күшеюі Үндістандағы ағылшын үстемдігінің тұрақтылығына кері әсер етеді, сондықтан басты міндет ретінде Керзон Ауғанстан мен Иранда тек ағылшын үстемдігін сақтау міндетін алдыға тартты [10].

Екінші концепция «тұйық шекара» (closed border policy) деген атауға ие болды. Ол Үндістан шекарасында әскери белсенділік жасауға қарсы болып, бұл мәселені дипломатиялық және сауда әдістерімен шешуді көздеді. Бұл көзқарасқа сүйенген саяхатшы Л.Бернс, 1864-1869 жылдардағы Үндістанның вице-королі Дж. Лоуренс, Үндістан ісі бойынша статс-хатшы, герцог Аргайл мен тарихшы Дж. Кей болды.

«Тұйық концепция» қолдаушыларының ішінен көрнекті британ премьер-министрі (1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894), мемлекеттік қайраткер Уильям Гладстон, герцог Аргайл 1868-1874 жылдары Гладстон кабинеті кезінде Үндістан ісі бойынша статс-хатшы болды, және де Үндістанның вице-королі Дж. Лоуренс. Олар «орыс қаупінің» бар екенін жоққа шығарды, сөйтіп, Үндістан шекарасына әскери жағдай енгізуге қарсы болып, бұл иеліктердегі ықпалын тек дипломатиялық жолмен және сауда қарым-қатынасы арқылы сақтап қалуға болатынын дәлелдеді [11, б. 54].

Аргайлдың баяндамасында Ұлыбританияның Орталық Азиядағы отарлаушылық саясатында Үндістанның солтүстік-батыс шекарасындағы саясатты талдау басты орын алды. Мемлекеттік жауапты қызметтерді ұзақ атқаруы Аргайлға Үндістан мен оның солтүстік-батыс шекараларындағы жағдаймен жете танысуына мүмкіндік берді. Англияның Үндістанның солтүстік-батыс шекарасындағы отарлаушылық саясатын күшейтуіне қарсылық ретінде жергілікті пуштун тайпалары көтеріліске шықты. Бұл жайт Аргайлға мәлім еді. Үндістан ісі бойынша статс-хатшы ретінде ол барлық оқиғалардан хабардар болды.

Либералдар көсемі Гладстон ауған әміріне қарсы соғыс «жоғары дәрежеде барып тұрған әділетсіздік», әрі Англияның беделіне нұқсан келтіретінін айтып түсіндірумен болды.

Консерваторларды сынай отырып, Гладстон Ресейдің Үндістанға жақындауы Англияға қатер төндірмейді, консерваторлар «орыс қаупінің» ойлап тауып, өз елдерін де, Ресейді де соғысқа итермелейді деп пайымдады [12, б. 56].

Осы екі концепцияны жақтаушылар XIX ғасырдың екінші жартысында ағылшын әскери-саяси және ғылыми ортасында бір-бірін алма-кезек ауыстыра отырып, Ресеймен тікелей қатынасқа ықпал етті. Бұл жағдай өз кезегінде біресе дағдарысқа ұшыратса, біресе империялар арасындағы қатынастың жақсаруына әкеліп соқтырды.

«Үлкен Ойын» мәселелері неміс әскери қызметкері Г.Крамердің «Орталық Азиядағы Ресей» еңбегінде де көрініс табады. Бұл автор, герман Бас штабындағы Ресей бойынша ірі сараптамашы болды. Оның пікірінше Ресейдің Еуразия орталығын иемденуі оның әлемдік билеуші елдер қатарына жақындатып, міндетті түрде Үндістандағы ағылшын иеліктеріне қауіп төндіреді. Орыстардың Орта Азияға бойлай енуі Англияның есін шығарып, мазасыздық туғызды. Ресейдің Азияға деген геосаяси назарын басқа жаққа аудару үшін Лондон Балқан славяндарының арасында түріктерге қарсы ұйымдастырды деп санайды Крамер. Ресей бұл көтерілісті басу үшін еріксіз назарын солай қарай аударды.

Неміс әскерінің ойынша 1876 жылы Ресей Бас штабында Үндістанға басып кіру жоспары дайындалды, ал 1877-1878 жылдардағы Балқандағы соғыс ол әрекеттерін жүзеге асыруға кедергі келтірді. Берлин Конгресі басқыншылықты болдырмады: Ұлыбритания мен Ресей ауған шекарасында күшпен ереуіл ұйымдастырумен ғана шектелді. Әрі қарай Англия екі нәрседен сескенді: біріншіден, ағылшындарға қарсы орыс-ауған одағының құрылуынан, екіншіден Ресейдің Үндістанда соғыс өртің тұтандыруынан [13, б. 214].

XIX ғасырдағы Орталық Азия тарихы бойынша АҚШ-та 5-6 еңбек жарық көрді, оларды жазған Джошуа Харлан мен Уильям Кертис болды. Кейіннен олардың еңбектері көптеген Батыс зерттеушілері үшін құнды дерекке айналды.

Американ және француз ориенталистері бұл мәселені зерттеуге кейіннен барып көңіл бөле бастады. Американ тарихшысы Фируз Казем-Заде Ресей империсы мен Ұлыбританияның Орталық Азиядағы геосаяси бағытында туындаған түсініспеушілік шешілді және дипломатия екі державаның да мемлекетаралық қатынастарында бетбұрысты бағыт болды деп есептейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций.* – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 34.
- 2 Henry Rawlinson. *England and Russia in the East.* London: John Murray, Albemarle Street, 1875, 410 pages.
- 3 The editors of *Encyclopedia Britannica. About Aaron Arrowsmith.* [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.britannica.com/biography/Aaron-Arrowsmith> (дата обращения: 4.03.2019).
- 4 Henry Rawlinson. *England and Russia in the East.* London: John Murray, Albemarle Street, 1875. P. 11.
- 5 Жигалина О. И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций.* – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 41.
- 6 Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Оборона Индии / Санкт-Петербург: Военная Типография Главного Штаба Его Императорского Величества, 1891. - Вып. 43. - Ч. I. – 270 с.; [Электронный ресурс]. - URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=95775> (дата обращения 13.03.2019).
- 7 Henry Pottinger. *Travels in Beloochistan and Sindh accompanied by a Geographical and historical account of those countries,* London: Printed for Longman Hurst, Rees, Orme and Brown. 1816, 469 pages.
- 8 George Bruce Mallison «*History of Afghanistan: From the Earliest Period to the Outbreak of the War of 1878*», Second Edition. London: W.H. Allen & Co., 13 Waterloo Place, Pall Mall, S.W. Published to the India Office, 1879, 490 p.
- 9 Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций.* – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 52.
- 10 Данков А.Г. *Британская историография второй половины XIX в. Об англо-русских противоречиях в Центральной Азии // Вестн. Том. гос. ун-та. 2007. №300-1.* URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/britanskaya-istoriografiya-vtoroy-poloviny-xix-v-ob-anglo-russkih-protivorechiyah-v-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 21.02.2019).
- 11 Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций.* – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 54.
- 12 Жигалина О.И. *Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций.* – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 56.
- 13 Лаумулин М.Т. *История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства).* – Астана: КИСИ, 2015. – 416 с. Часть IV. Востоковедение и политология в контексте изучения Центральной Азии. – С. 214.

УДК 930.25:94(574) «18/19»
МРНТИ 11.25.11

Қ.Д. Арыстанбекова¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың,
Тарих, археология және этнология факультетнің 1 курс PhD докторанты
dankura@mail.ru

ШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТАРДАҒЫ ҚАЗАҚ-БАШҚҰРТ-ҚАЛМАҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XVI ғ. – XVIII ғ. басы)

Түйіндеме

Мақалада XVI ғ. – XVIII ғ. басындағы шекаралық және трансшекаралық аймақтардағы қазақ-башқұрт-қалмақ халықтарының қарым-қатынасы тарихының зерттелу мәселесі қарастырылады. Бұл үш шекаралас орналасқан көшпелі халықтардың тарихы Ресей империясының ықпалына ұшырауымен тағдырлас. Алғашында башқұрттардың, одан соң қалмақтардың, кейіннен қазақтардың Ресей империясының шеткері аймағына айналуы бұл үш халықтың тарихи тағдырының ортақ екендігін көрсетеді. XVI-XVIII ғ. басындағы кезеңдегі шекаралық және трансшекаралық аймақтардағы көшпелі қазақ-башқұрт-қалмақ қарым-қатынастары тарихы осы уақытқа дейін арнайы зерттелу объектісі болған емес. Дегенмен де, әсіресе, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде біршама зерттеушілер бұл мәселені зерттей бастады.

Тірек сөздер: шекара, трансшекара, көшпелі, қазақ, башқұрт, қалмақ, қарым-қатынас

Арыстанбекова Қ.Д.

1 курс PhD докторант КазНУ им.аль-Фараби, факультета Истории, археологии и этнологии
dankura@mail.ru

ИСТОРИОГРАФИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ КАЗАХОВ, БАШКИР И КАЛМЫКОВ В ПОГРАНИЧНЫХ ЗОНАХ (XVI в. – начало XVIII в.)

Аннотация

В статье рассматривается изучение истории взаимодействий казахско-башкирско-калмыцких народов в пограничных и трансграничных зонах. История этих трех кочевых народов связана с влиянием Российской империи. Присоединение этих народов в состав Российской империи стало их общими историческими судьбами. История взаимодействий кочевых казахов, башкир и калмыков в пограничных и трансграничных зонах в XVI в. – начало XVIII в. до сих пор не была объектом специальных исследований. Однако, особенно после распада Советского Союза, некоторые исследователи начали изучать эту проблему.

Ключевые слова: граница, трансграница, кочевой, казахи, башкиры, калмыки, взаимодействия

Arystanbekova K.D.

PhD doctoral student of 1 course, KazNU named after Al-Farabi, Faculty of History, Archeology and Ethnology
dankura@mail.ru

HISTORIOGRAPHY OF INTERACTIONS OF THE KAZAKHS, BASHKIRS AND KALMYKS IN THE BORDER ZONES (XVI century – early XVIII century)

Abstract

The study examines the history of interactions of the Kazakh-Bashkir-Kalmyk peoples in the border and transboundary zones. The history of these three nomadic peoples is associated with the influence of the Russian Empire. The accession of these peoples to the Russian Empire became their common historical destinies. The history of interactions of nomadic Kazakhs, Bashkirs and Kalmyks in the border and transboundary zones in the XVI century - early XVIII century still not been the subject of special research. However, especially after the collapse of the Soviet Union, some researchers began to study this problem.

Keywords: border, transboundary, nomadic, Kazakhs, Bashkirs, Kalmyks, interactions

Егеменді ел болып, өзгелермен терезі теңестірілген қазақ халқының өткен тарихының ақтаңдақ беттерін объективті, шынайы тұрғыдан зерттеп, зерделеуге мүмкіндігі туды. Бүгінгі жаһандану заманында қазақ елінің басқа халықтармен әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси қарым-қатынастары тарихын зерттеу өте маңызды. «... Орта Азия халықтарымен, башқұрттармен және қалмақтармен қарым-қатынас тарихы мәселелері көлемді әрі дәлелді қарастыруды қажет етеді» деп Дахшлейгер өз заманында көрсетіп өткен болатын. [1, 61 б.].

Әр ұлттың тарихы көрші халықтар тарихымен тығыз байланысты. Кеңестік тарихнамада Еуразия кеңістігіндегі көшпелі халықтардың бір-бірімен қарым-қатынасы өз деңгейінде объективті зерделенген жоқ. Көбіне Ресейдің басқа халықтармен қарым-қатынасы негізгі мәселе ретінде қарастырылып, Ресей империясының көшпелі халықтарға қамқоршы ретінде болғаны дәріптелді. Еуразия кеңістігіндегі көшпелі халықтар сол кезеңдегі саяси жағдайларға байланысты өз еркімен Ресей империясының қарамағына кірді деген ұстанымдар насихатталды. Көшпелі халықтардың бір-бірімен тарихи тұтастығы Ресей империясының саяси мүддесіне қайшы еді. Ресей өзіне бағынышты шекаралас бұратана халықтарды өзара қарсы қою арқылы әлсіретіп, көтерілген халықты басу үшін оларды әскери күш ретінде тиімді пайдаланып отырды. Империялық құйтырқы саясаттың әсерінен көшпелі халықтар бір-бірімен жауласты, көп қан төгілді. Көшпелі халықтардың саяси және рухани бірігуінен Ресей империясы қатты сескенді. Ресей тарихнамасында көшпелі халықтардың тарихы тек қана орыс халқы тарихының көлеңкесінде қалды.

XVI-XVIII ғасырлар кезеңіндегі шекаралық аймақтардағы қазақ-башқұрт-қалмақ қарым-қатынастары тарихы осы уақытқа дейін арнайы зерттелу объектісі болған емес. Бұл үш шекаралас орналасқан көшпелі халықтардың тарихы Ресей империясының ықпалына ұшырауымен тағдырлас. Алғашында башқұрттардың, одан соң қалмақтардың, кейіннен қазақтардың Ресей империясының шеткері (перифериялық) аймағына айналуы бұл үш халықтың тарихи тағдырының ортақ екендігін көрсетеді.

Зерттеуші Сүтеева Қ.А. өзінің «Төңкеріске дейінгі Ресей дворян тарихшыларының Қазақстанның ғылыми тарихнамасының қалыптасуына қосқан үлесі» атты мақаласында бұл мәселенің көрініс табуын былайша сипаттайды: «XVI ғасырда Ресей мемлекетінің территориясы кеңейе берді, ол сонымен қатар шығысқа қарай жылжыды, ал XVIII ғасырда қазақ жерлері Ресей империясының құрамына енді. Бұдан кейінгі оқиғалар Қазақстанның бұл ірі мемлекеттің бір бөлігіне айналуына алып келді» [2, 20 б.].

Траншекаралық және шекаралық аймақтардағы көршілес халықтардың бір-бірімен байланысы, қарым-қатынасы өте терең. XVI-XVIII ғасырлар аралығында шекаралас қазақ-башқұрт-қалмақтардың тарихи тағдырлары бір арнаға тоғысты. Көшпелі халықтардың бір-бірімен қарым-қатынастарын зерделеу үшін, ең алдымен, көшпелілердің дүниетанымы мен өркениетін танып-білу қажет. Бұл көшпелі халықтардың осы кезеңдегі тарихын ашу үшін Еуразия кеңістігіндегі көшпелілік ұғымының мазмұнын ашып алып, осы үш халықтар байланысының шынайы сипатын жасауымыз қажет.

Қазақстан тарихы үшін маңызы ерекше болып табылатын кезеңдердің бірі XVI-XVII ғғ. деуге де болады. Себебі, дәл осы кезеңде Қазақ хандығы мемлекет ретінде өз тұғырына шығып, жеке, тәуелсіз мемлекет ретінде көрші халықтармен саяси да мәдени, сондай-ақ сауда жүргізуде де байланыстарын орнықтырып, дамытқан болатын. Көрші орналасқан аталған мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас мәселесі тек әскери-саяси тұрғыдан ғана орын алған жоқ, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік қырларынан да көрініс бергендігін байқаймыз. Мұндай байланыстарды көрші орналасқан көшпелі халықтардың тұрмыс-тіршілігінің, салтының, геосаяси орналасуының ұқсастықтарымен байланыстырамыз. Дегенмен де XVII-XVIII ғасырларда жер мәселесінде, билік мәселесінде көптеген әскери-саяси қақтығыстар жиі болып отырды. Мұндай тарихи сипатты зерттеуші Ә.О. Тұрдалиев XIX-XX ғғ. бас кезіндегі қазақ-қалмақ қатынастарын зерттей келе бұл кезеңнің ерекшелігін былайша түйіндейді: «...Бұл кезең Жоңғар хандығының күшейіп, қазақ жеріне көз алартуымен, XVII ғасырдың бас кезінде орыс мемлекеті құрамына өтіп, Еділ мен Жайық өзендері өңіріне қоныстануымен сипатталады. XVII-XVIII ғасырларда Еділ қалмақтарының патша үкіметінің көмегіне сүйенуі, Аюке-хан (1646-1724 жж.) тұсында олардың одан әрі күшеюіне алып келді» [3, 4 б.].

Қалмақтар мен қазақтардың шекаралық аймақтардағы қарым-қатынасы - өзекті мәселелердің бірі. Себебі жайылымдық жер іздеп, көшіп келген қалмақтар қазақ жұртымен тығыз байланыста болды. Тарихта халықтардың көшіп-қонуы белгілі бір жағдайлардың орын алғанына байланысты. Белгілі бір территорияға көшіп барған халық сол жерге өзінің салт-дәстүрімен, тіл ерекшеліктерімен, менталдылығымен, тіпті нәсілдік белгілерімен барады және жергілікті халықпен ассимиляцияға түседі. Сонымен қатар ұлттық мәдениеттің, тілдің, генетикалық болмыстың, рухтың қақтығыстары орын алады. Бұл қақтығыста күшті тайпаның құндылықтары алға шығып, әлсіз тайпа сол күшті тайпаның ықпалында қала береді. Сонда әрбір халық – тасымалдаушы. Ол өзінің әдет-ғұрыптарын, дүниетанымын, наным-

сенімдерін тасымалдайды. Еуразия кеңістігіндегі қазақтар мен қалмақтар да бір-бірімен біте қайнасып, араласып жатты. Қалмақтар – Еуропа территориясындағы жалғыз моңғол тілдес халық. Олардың діні, өмір салты басқа көршілес халықтардан ерекшеленіп тұрды. Бірақ көшпелілердің ежелден бері қалыптасқан Дала заңына бағынатын түрік пен моңғол тайпаларының ұрпақтары қазақтар мен қалмақтардың ұқсас тұстары аз емес еді.

Еуразия даласындағы көшпелі халықтардың өзара байланысы тарихы кеңестік кезеңдегі 80-ші жылдары ғылыми ортада әлі терең де кешенді зерттеуді қажет ететін мәселе ретінде күн тәртібіне қойылады. 1981 жылы Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуының 250 жылдығына байланысты 28-30 қыркүйек аралығында Кеңестік Қазақстанның астанасы Алма-Атада КСРО ғылым Академиясының ұйымдастыруымен «Қазақстан халықтарының тарихи тағдырларындағы Ресейдің прогрессивті рөлі» атты Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференциясы өтті. Бұл ғылыми конференцияның маңызы зор еді. Себебі қазақ халқының тарихи өткенін, соның ішінде қазақтардың Шығыс халықтарымен байланысын зерделеді. Конференция материалдары 1983 жылы «Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв.» [4] атты еңбекте жарық көреді. Бұл жинақтың мақалаларында Шығыс дереккөздері мен ресейлік мұрағат құжаттарының материалдарына негізделген Қазақстан, Орта және Орталық Азия халықтарының арасындағы қарым-қатынас тарихының белгілі бір тұстары қарастырылады. Орта ғасырлардағы және жаңа кезеңдердегі қазақ халқының этникалық, мәдени, саяси және сауда байланыстары Н.Б. Бикбулатов пен Р.Г. Кузеевтің баяндамаларында орын алады. Олардың баяндамалары XVI-XVIII ғасырлардағы Қазақстан мен Башқұртстанның этникалық және мәдени байланыстарына арналады [5, 13 б.].

Қазақтардың Орта Азия халықтарымен, башқұрттармен және қалмақтармен қарым-қатынасы тарихы көлемді әрі дәлелді қарастыруды қажет етеді деп жоғарыда атап өткен 1983 жылы жарық көрген «Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв.» атты жинақтың алғы сөзінде көрсетілген болатын. Сол кезден бастап бұл тақырыптың аясында біршама авторлар зерттеулер жүргізе бастады. Дегенмен де, ХҮІ ғ. - ХҮІІІ ғ. басындағы трансшекаралық және шекаралық аймақтардағы көшпелі халықтардың (қазақтар, башқұрттар және қалмақтар) қарым-қатынастары тарихы осы уақытқа дейін кешенді әрі жүйелі түрде қарастырылып, зерттелмеді, тек қана кейбір зерттеулерде ішінара айтылып кетеді. Сондықтан да ХҮІ ғ. - ХҮІІІ ғ. басындағы шекаралық аймақтардағы қазақтар, башқұрттар және қалмақтар қарым-қатынастары мәселесінің зерттелу аясы тар деп есептейміз. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде Қазақстан мен Ресей Федерациясының Избасарова [6], Абсалямова Ю.А. [7], Тұрдалиев Ә.О. [8], Бижанова М.Р. [9], Сабитов Ж.М. [10], Азнабаев Б.А. [11], зерттеушілерінің ғылыми зерттеулерінде бұл тақырып ішінара қозғалады.

XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-башқұрт қарым-қатынастары тарихына қалам тартқан ресейлік ғалым Р. Буканова болып табылады. Ол «XVI – XVIII ғасырлардағы башқұрттардың ноғайлармен, қалмақтармен және қазақтармен қарым-қатынасы» атты мақаласында былай дейді: «XVII ғ. соңы – XVIII ғ. бірінші жартысында оңтүстік-шығыс шекаралық аймақтардағы жалпы саяси ахуал башқұрттардың, қазақтардың және қалмақтардың қарым-қатынасы арқылы анықталды. Бұл аймақтың сипаты мен байланыстары күрделі және қарама-қайшы еді. Көшпелілерге тән өзара шапқыншылықтар, ортақ қарсыластарға қарсы бірлескен шабуылдар, сонымен қатар башқұрт көтерілісіне қазақтар мен қалмақтардың қатысуы сияқты байланыстар болды. Мысалы, қалмақтар 1662-1664 жылдары болған башқұрттардың көтерілісіне белсенді қатысқан болатын. Көтеріліс жеңіліспен аяқталған соң 8 мыңға жуық башқұрт көтерілісшілері қалмақ даласына тығылып қалды. 1704-1711 жылдардағы башқұрттардың көтерілісіне қазақтардың және олармен одақтас қарақалпақтардың қатысқандығы жөнінде құжаттар бар» [12].

Қорытындылай келе, XVI ғ. – XVIII ғ. басындағы трансшекаралық және шекаралық аймақтардағы көшпелі қазақ-башқұрт-қалмақ қарым-қатынастар тарихы зерттелуінің аясы өте тар. Осы уақытқа дейін арнайы көлемді еңбек жоқ, тек қана зерттеушілердің еңбектерінде ішінара зерттелгенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дахилейгер Г.Ф. *Историография Советского Казахстана*. – Алматы, 1969. – 61 с.
2. Сүтеева Қ.А. *Тәңкеріске дейінгі Ресей дворян тарихшыларының Қазақстанның ғылыми тарихнамасының қалыптасуына қосқан үлесі (методологиялық мәселелер)*. – ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – №3 (26). – Алматы, 2002. – 163 б. – 20 б.
3. Тұрдалиев Ә.О. *Қазақ-қалмақ қатынастары (XIX ғ. – XX ғ. бас кезі)*. Тарих ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2003. – 152 б. – 4 б.
4. *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI – XVIII вв.* – Алма-Ата: Наука, 1983. – 192 с.

5. Кузеев Р.Г., Н.Б. Бикбулатов. Этнические и культурные связи Казахстана и Башкирии в XVI - XVIII вв. // *Навеки вместе: К 250-летию добровольного присоединения Казахстана к России. Алма-Ата, 1982.* – 13 с.
6. Избасарова Г.Б. *Казахско-Башкирские отношения в XVIII веке (1701-1755 гг.). Тарих ғыл. канд. дисс.* – Алматы, 2000. – 134 с.
7. Абсалямова Ю. А. *Башкиры Восточного Оренбуржья. Канд. дисс. Уфа, 2009.* – 153 с.
8. Тұрдалиев Ә.О. *Қазақ-қалмақ қатынастары (XIX ғ. – XX ғ. бас кезі). Тарих ғыл. канд. дисс.* – Алматы, 2003. – 152 б.
9. Бижанова М.Р. *Башкиро-казахские отношения в XVIII веке. // Вестник Башкирского университета. №4. 2006.* – 146-147 с.
10. Сабитов Ж.М. *Казахско-калмыцкие отношения в 1700-1715 годах. // Средневековые торко-татарские государства. №6. 2014.* – 122-126 с.
11. Азнабаев Б.А. *Военные организации казахов и башкир в XVII – XVIII вв. (сравнительно-исторический аспект). // Вестник Академии наук Республики Башкортостан. Том 29 (4(92)). 2018.* – 11 с.
12. Буканова Р. *Взаимоотношения башкир с ногайцами, калмыками и казахами в XVI-XVIII вв. // Ватандаш, №6 2010.* – 36-51 с.

UDK 94 (574): 316.422 «1920/1936» (043)
ГРНТИ 03.09.03

Begalieva A.K.¹, Khairullayeva V.²

*¹Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer of the faculty Pre-College Education
Republic of Kazakhstan, Almaty city. E-mail: aysha.1958@mail.ru*

*²Associate professor of the University Narhoz
Republic of Kazakhstan, Almaty city*

DOCUMENTIC SOURCES OF THE NEP PERIOD HISTORY

Abstract

In this article the authors on the basis of party documents and materials deals political history of the NEP period. In the materials of the congress and conferences of the RCP(b)-All-union CP(b) have many documents which definite structure, development, body, directions of the party activity. These documents influence to the function of the law protection system.

Materials of the Party congress, conference, Plenary session of the Central Committee have rich materials about fight of the RCP (b)- All-unionCP(b) as with opposite party and groups and fraction inner-party struggle.

The authors on the basis of party documents came to conclusion that mass repression are organized with higher party instance

Keywords: new economic policy, the RCP(b), law protection organs, document, party, repression, conference.

Бегалиева А.К.¹, Хайруллаева В.²

*¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушы
E-mail: Aysha.1958@mail.ru*

*²Ассоциированный профессор университета Нархоз
Республика Казахстан, г. Алматы*

ЖЭС КЕЗЕҢІНДЕГІ ТАРИХ ТУРАЛЫ ҚҰЖАТТЫҚ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада партия РКП(б)-БКП(б) құжаттары мен материалдары негізінде ЖЭС тұсындағы саяси тарих қарастырылады. РКП(б) – БКП(б) съездері мен конференцияларының материалдарында партия қызметінің құрылысы, дамуы, құрамы туралы көптеген материалдар кездеседі. Бұл құжаттар құқық қорғау жүйесінің де қызметіне тікелей әсер еткені белгілі.

Партия създері, конференциялары, ОК Пленумдарының материалдары РКП(б)-БКП(б) оппозициялық партиялар мен топтармен де, партия ішіндегі фракциялармен де күресі туралы көптеген мәліметтер береді.

Авторлар жарияланған партия құжаттары негізінде жаппай репрессияның өзі жоғарыдағы партиялық билік ұйымдастырған деген қорытынды жасайды.

Тірек сөздер: жаңа экономикалық саясат, РКП(б), құқық қорғау органдары, құжат, партия, репрессия, конференция.

Бегалиева А.К.¹, Хайруллаева В.²

¹*ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби.*

Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail: aysha.1958 @ mail ru

²*Ассоциированный профессор университета Нархоз*

Республика Казахстан, г. Алматы

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПЕРИОДА НЭПА

Аннотация

В данной статье на основе партийных документов и материалов рассматривается политическая история периода НЭПа. В материалах съездов и конференций РКП (б) - ВКП (б) естественно содержится огромное количество документов, определявших структуру, развитие, состав, направления деятельности самой партии. Эти указания имели опосредованное воздействие на функционирование правоохранительной системы.

Материалы партийных съездов, конференций, Пленумов ЦК содержат богатый материал о борьбе РКП (б) - ВКП (б) как с оппозиционными партиями и группировками, так и с фракционностью внутри самой партии.

Авторы на основе анализа опубликованных партийных документов пришли к выводу, что массовые репрессии были организованы высшими партийными инстанциями.

Ключевые слова: новая экономическая политика, РКП(б), правоохранительные органы, документ, партия, репрессия, конференция.

Party documents contain materials of direct action on law enforcement agencies. So, in a special resolution of the IX Congress of the RCP (b) (March 29 - April 5, 1920) «On the militia system» [3, pp. 176768] was reflected theoretical position of Marxism about the withering away of the state. An attempt to implement the concept of the militia system was made in the late 1920s, because the country's difficulties after the civil war did not allow to implement this utopian idea and even to begin its implementation in the conditions of the most severe crisis and rampant crime. In 1922, on November 30, the Central Committee of the RCP (B.) Adopted a resolution «On Strengthening Party Work in the Militia», and in December 1922 – «On Cleansing in the Militia».

Political directives on the content and orientation of the functioning of the state law enforcement system and the development of law in connection with the transition to the NEP are contained in the documents of the XI All-Russian Conference of the RCP (b.) (December 19-22, 1922): «The establishment of revolutionary legality in all areas, strict responsibility bodies and agents of the authorities and citizens for violation of the laws created by the Soviet authorities and the order protected by it should go along with strengthening the guarantee of the identity and property of citizens»; «New forms of relations created in the process of revolution and on the basis of the economic policy pursued by the authorities should be expressed in law and protected in court»; «In order to resolve all kinds of conflicts in the field of property relations, solid civil norms must be established. Citizens and corporations that have entered into contractual relations with state bodies should be assured that their rights will be preserved»; «The judicial institutions of the Soviet Republic must be raised to the appropriate height»; «The competence and range of activities of the Cheka and its bodies should be accordingly narrowed down and it itself reorganized» [5, p. 306].

The XI Congress of the RCP (b) (March 27 - April 2, 1922), in the development of the action of revolutionary legality, emphasized: «The All-Russian Central Executive Committee should in fact become a body that develops the main issues of legislation ... and systematically controls both the activities of individual commissariats and the people's Komisars» [5, p.315]. The XV Congress of the CPSU (b) 1927 indicated the need to ensure the improvement and expansion of the court organs» [4, p.25].

The 9th All-Russian Conference of the RCP (b) (September 22-25, 1920) decided to establish a Control Commission, which was supposed to «exercise strict party control». «With all the provincial committees, special supervisory commissions should be organized among the most impartial and trusted comrades of the organization, which should receive complaints» [5, p.194-195]. During the period under study, the party control bodies had a significant impact on the personnel and methods of work of the party organizations, and through them on the law enforcement agencies. The competence of the bodies of party control was further developed in resolution X of the Congress «On Control Commissions» [5, pp. 224-226].

The XI Congress of the RCP (b) of 1922 stressed that «it becomes possible and necessary to unload the party from a number of questions of a purely Soviet nature, which it had to take on in the previous period» [3, p.315]. However, the new Charter of the RCP (b), adopted by the KP All-Russian Conference of the RCP (b) (4-7 August 1922), despite the statement of previous congresses about the democracy of inner-party life, fixed clearly discriminatory rules for admission to the party in three categories (workers, peasants and employees). And § 51 of the Statute of the RCP (b) (quite in the spirit of the methods of civil war) read: «The strictest party discipline is the primary duty of all members of the party and all party organizations». «Decisions of the party centers must be executed quickly and accurately» [5, p.383]. Restrictions on the beginnings of inner-party democracy include decisions of the XI and CP congresses, which established restrictions on the admission of non-proletarian elements to the party, the establishment of a partnership for certain categories of party officials, the approval of secretaries of higher instances [5, p.502].

The 13th Conference of the RCP (B) (January 10-18, 1924), speaking of the limits of democracy in the party, noted: «In no case can a party be viewed as an institution or department; but it also cannot be considered as a debating club for all and all directions» [5, c.502]. The XIV Congress of the CPSU (b) (December 1925) amended the Charter, which fixed discrimination when new members were admitted to the party. Depending on social origin, the candidate experience for workers was limited to six months, for peasants - less than one year, for employees and people from other parties for at least two years.

At the same time, measures were taken to expand and strengthen the class basis of the party. In this respect, the decision of the 13th party conference «On the involvement of at least 100 thousand industrial workers from the machine tool» and the resolution of the January Plenum of 1924 «On admission of workers from the machine tool to the party» [2, p. 13]. The 13th Congress approved the initiative and work of the Central Committee and, in connection with the Lenin appeal, stressed that the RCP (B.) was and remains a party of the working class. «After the declassification of the proletariat stopped, after the Soviet government gained its first significant successes on the economic front, it became possible to attract hundreds of thousands of new members of workers from the machine tool to the ranks» [2, c.40]. Measures to admit to the party «workers from the machine», «peasants from the plow» radically changed the composition of the party: from 1921 to 1929 its number grew eight times [2, p.543]. Its qualitative composition has also changed. Modern researchers estimate these changes in the ruling party as one of the reasons for establishing the sole authority of I.V. Stalin in the party and the country.

The party followed the qualitative composition of its ranks, especially actively exempt from the apparent and imaginary factionalists. The first general purge of the party was the immediate practical implementation of the decisions of the 10th Congress of the RCP (b) «On Unity» and «On the Syndicalist and Anarchist Deviation in our Party». It was organized by the letter of the Central Committee of the RCP (b) of July 27, 1921 [5, p.272-277]. The results of the general purge in the party were considered by the XI All-Russian Conference and the XI Congress of the RCP (b), which emphasized that «since the party became a government party, alien, careerist elements, mostly from the urban bourgeoisie, now constitutes the main mass of the elements expelled as a result of the All-Russian Party Cleansing».

During the 1920s. the party repeatedly took measures to purify its ranks: between the thirteenth and fourteenth congresses, an inspection of members and candidates for members of the party was carried out. It covered 25% of the total composition of the party, 6% of the total number of those tested were excluded. In 1926, a partial check of village cells was carried out, and in 1927 - an all-union census (census of members and candidates) [4, p.238-239].

The November (1928) Plenary Meeting of the Central Committee of the CPSU (B.) Decided on the most decisive cleansing «from socially alien, clinging, bureaucratic and decayed elements» - «elements using staying in the ruling party for their selfish and careerist goals, elements of bourgeois-bourgeois rebirth, fused with the kulaks, etc.». In the materials of the April (1929) Joint Plenum of the Central Committee and the Central Control Commission of the CPSU (b) and the XVI Conference of the CPSU (b) 1929, it was called the general purge of the party. In scope (it went along with the cleaning of the state apparatus), vocabulary, applied methods, it became one of the measures that determined the «emergency» regime at the turn of 1920-1930.

Studying the nature, directions, methods of this struggle allows us to more reasonably determine the content of this part of the law enforcement agencies, who practically followed the ruling party's instructions on the use of

repressive measures against its political opponents. Since the 10th Congress, throughout the entire period under study, the issues of fighting the opposition have been constant on the agendas of the Congresses and Plenary Meetings of the Central Committee. At the same time, methods of combating dissent in party ranks, with oppositionists, are characterized by an increase in intolerance, a shift from theoretical discussions and conclusions to the use of all the power of the law enforcement mechanism. Already in the CP materials of the All-Russian Conference of the RCP (B.) (August 4-7, 1922) a new wording appears in relation to opposition parties - the Mensheviks and Socialist-Revolutionaries. By the resolution «On anti-Soviet parties and trends» [3, p.390-396], they were actually outlawed, because their activities were qualified as anti-Soviet, anti-state. From here flowed direct conclusions for the activities of punitive bodies.

Issues of combating factionalism within the RCP (B) were considered at the Joint Plenum of the Central Committee and the Central Control Commission together with representatives of 10 party organizations (October 25-27, 1923), where Trotsky's letter against the Central Committee, the letter of 46 opposition participants, which were interpreted as schismatic policy» [3, c.496]. The January Plenum of the Central Committee of the RCP (B) of 1924 in a resolution «On the results of the discussion» condemned the line of Trotsky, Radek, Pyatakov, and others [5, c.497-498]. The thirteenth conference of the RCP (B) considered this problem more deeply (January 10-18, 1924). The resolution «On the outcome of the discussion and the petty-bourgeois deviation in the party» gave a sharply negative assessment of the Trotskyist opposition and asked «to immediately take the most severe measures to protect the iron Bolshevik discipline everywhere where it is being tried to waver». In particular, it was recommended to take decisive measures «against the distribution of documents» [5, pp.513-514], of which the Trotskyists were accused. This resolution served as a signal for repression against the Trotskyists and their allies.

Party documents provide rich material on the inner-party struggle, in which theoretical and political differences are closely intertwined with the power struggle, which has become extremely aggravated due to the illness and death of V.I. Lenin. In January 1925, the Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) in connection with the publication of L.D. Trotsky «Lessons of October» to discredit him gives the story of the controversy of L. Trotsky with the general line of the party [2, p.142-150]. The results of the struggle against Trotsky, Zinoviev and others summed up the XV Conference of the CPSU (B.) (October 26-November 3, 1926) in the resolution «On the Opposition Bloc», adopted on the report of I.V. Stalin. The conference gave a political assessment of the Trotsky-Zinoviev opposition as a «social democratic bias in the party» [2, p.401-412]. Such formulations prepared serious conclusions regarding the opposition. They were made by the Joint Plenum of the Central Committee and the Central Control Commission of the CPSU (b) (23 and 26 October 1926), which freed G. Zinoviev from work in the ECCL, L. Trotsky was removed from the members of the politburo, Kamenev dismissed from the duties of the candidate member of the politburo of the Central Committee of the CPSU (b) In a letter «To all organizations of the CPSU (b)» dated November 11, 1927, the Central Committee decided: «To take decisive measures against the opposition's attempts to transfer the party discussion outside the party's boundaries, to prevent illegal gatherings convened by the opposition, and if they are convened, measures taken by organizations to dissolve them by the forces of party organizations and workers» [2, p.5]. And in this case, the party resolution was taken as a direct indication for the arrests and convictions of those who were thought to belong or could belong to the opposition. And on November 14, 1927, the Central Committee and the Central Control Commission expelled Trotsky and Zinoviev from the party, which unleashed the hands of the special services in applying reprisals against them and their supporters.

The XV Congress of the CPSU (b) (October 2-19, 1927) approved the decree of the Central Committee and the Central Control Commission of the CPSU (b) of November 14, 1927 on the expulsion of Trotsky and Zinoviev from the party, and expelled from the party another 75 active opposition members and the Sapronov group (23 people). The congress emphasized: «The opposition ideologically broke off with Leninism, degenerated into a Menshevik group, objectively turned into a tool of the third force against the regime of the proletarian dictatorship» [4, p.20-21]. The special resolution of the congress «On the Opposition» analyzes the differences on ideological, tactical and organizational issues [4, c.71]. This decision of the congress meant the complete defeat of the opponents of Stalin, ensured his victory in the struggle for power and the course towards the accelerated construction of socialism by extraordinary methods. All this could not but be accompanied by concrete measures to raise the status of punitive organs in the mechanism of power, and to expand their powers.

Among the measures that ensured an unprecedented increase in repressions against one's own people, one should single out political conclusions and instructions of the November 1929 Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) «On the Turning of the Majority of the Peasantry to the Collective Farm Movement» [4, p.327], which served processes of collectivization, the transition to complete collectivization and revision of the control figures of the first five-year plan towards significant overestimation [4, p.326, 345]. A direct consequence of these political directives was the curtailment of the NEP, use of violence and arbitrariness against the peasantry, hence

the increase in crime and the expansion of extrajudicial repression against all categories of the population (peasants, workers, employees).

Analysis of published party documents, as well as party and state materials that became available in the 1990s, clearly indicate that mass repressions were initiated and organized by the highest party instances.

References:

1. Marks K., Engels F. Soch. – M., 1957. – T. 8.
2. KPSS v rezolyútsuah i reshenuah sezdov, konferentsu i plenýmov TsK. – M., 1970. – T. 3.
3. Lenin V.I. Poln. sobr. soch. - T. 43. - S. 385.
4. KPSS v rezolyútsuah i reshenuah sezdov, konferentsu i plenýmov TsK. – M., 1970. – T. 4.
5. KPSS v rezolyútsuah i reshenuah sezdov, konferentsu i plenýmov TsK. – M., 1970. – T.2.
6. Lenin V.I. Poln. sobr. soch. – T. 42.

ОӘЖ: 93/94:929

МРНТИ: 03.20

Г.Кайргалиева¹, Ә.Бегісбаев²

¹т.ғыл.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау, Қазақстан, g.kairgalieva@asu.edu.kz

²магистрант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау, Қазақстан

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада «Алаш» көшбасшыларының бірі, мемлекет және қоғам қайраткері Халел Досмұхамедұлының ғылыми еңбектеріндегі қазақ батырларының, оның ішінде Кіші жүз батырлары жайындағы мәліметтерге талдау жасалады. Х.Досмұхамедов сол кездегі қазақ зиялылары секілді ғылымның сансаласын зерттеумен ерекшеленеді. Оның «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет», «Шернияз шешен», «Алаш не сөз», «Бұқарадағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана», «Тіллә-Қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі», «Кенесарының соңғы күндері», «Мұрат ақын сөзі», «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат», «Махамбет батыр», «Исатай кім?», «Жалаңтөс батыр» еңбектерін атуға болады еңбектері тарихи тақырыптарда болуымен және қазақ батырлары жайында құнды пікірлер беруімен ерекшеленеді.

XIX ғасырда қазақ-хиуа, қазақ-түркімен, қазақ-башқұрт, қазақ-орыс азаттық күресіне қатысқан батырлар жайы зерттеледі. Бұл батырлар туралы арнайы зерттеулер болмағанмен, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау өңірлерінде ел аузында сақталған деректер көп кездеседі. Мақалада қазақ халқының азаттық күресінің қолбасшылары болған Сырым, Исатай, Махамбет батырлармен қатар халық арасында есімдері сақталған Сүйінқара, Атағозы, Нарынбай, Төремұрат, Өтен, Құлбарак және басқа да батырлар жайында өлкетанушылар, тарихшылар және әдебиетшілер зерттеулеріндегі ақпараттар зерделенеді.

Кілт сөздер: Х.Досмұхамедов, батыр, хиуа, түркмен, аламан, барымта, Сүйінқара, Атағозы, Нарынбай, Төремұрат, Өтен, Құлбарак

Г.Кайргалиева¹, Ә.Бегісбаев²

¹к.и.н., Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова
²магистрант, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова,

Атырау, Қазақстан

ТРУДЫ ХАЛЕЛА ДОСМҰХАМЕДУЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ

Аннотация

Статья посвящена трудам государственного и общественного деятеля, одного из лидеров «Алаш» Халела Досмұхамедұлы о казахских батырах, в том числе о батырах младшего жуза казахской орды. Рассматриваются жизнь и деятельность батыров, участвовавших в освободительной борьбе и казахско-хивинских, казахско-туркменских, казахско-башкирских, казахско-русских взаимоотношениях в XIX веке.

Несмотря на то что, нет специальных исследований относительно указанных Х.Досмухамедовым личностей, среди жителей Актюбинской, Атырауской, Мангистауской областей сохранились интересные сведения о них.

Ключевые слова: Х. Досмухамедов, батыр, хиуа, тюрки, аламан, барымта, Суйинкара, Атагозы, Нарымбай, Туремурат, Отен, Кулбарак.

Kairgaliyeva G.¹, Begisbayev A.²

¹*k.h.s., Kh. Dosmukhamedov Atyrau state university*

²*master student, Kh. Dosmukhamedov Atyrau state university, Atyrau, Kazakhstan*

WORKS OF KHALEL DOSMUKHAMEDULY ON KAZAKH BATYRS

Abstract

In this article informations about Kazakh heroes, including «Kishi Zhuz», in the works of the movement «Alash» Khalel of Dosmuhamedov. This article deals with the heritage of the heroes who participated in the Kazakh-huya, Kazakh-Turkic, Kazakh-Bashkir, Russian-Kazakhs in the XIX century. Although there are no special studies of these heroes, while in Aktobe, Atyrau and Mangystau regions are stored a lot of data which using to people.

Key words: H.Dosmukhamedov, batyr, huya, turkmen, alaman, barymta, Suinkara, Atagozy, Narynbai, Toremurat, Oten, Kulbarak

Х.Досмухамедұлы мамандығы дәрігер бола тұрып тек медицина, гигиена салалары бойынша ғана емес, жалпы табиғаттану, анатомия, физиология, зоология, ботаника, тіл, әдебиет, тарих білім-ғылымдары бойынша да көлемді-көлемді кітаптар мен ірілі-ұсақты мақалалар жариялаған өз заманының алдыңғы қатарлы тұлғасы. Мақаламызда зерттеушінің қазақ тарихына қатысты жарық көрген еңбектерін зерделеу алға қойылды.

Х.Досмухамедұлының кең көлемде жазылған мақалаларының бір тобы қазақ азаттық күресіне арналады. Оның «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» мақаласында Кіші жүздегі ұлт-азаттық көтерілістерді төмендегіше сипаттаған: «*Патша үкіметінің құрығынан құтылу үшін Кіші жүздің өткен істерінің біз бірқатарын ғана білеміз. Бұлардың ішінде зорлары мыналар: 1785-1800-інші жылдардың шамасында байұлы байбақты руынан шыққан Сырым батыр Датұлының көтерілісі. Сырым Нұралы ханды тақтан түсіріп, қуып, Есім ханды өлтіріп, патша хукіметімен жсауласты. Ақырында жеңілді. Бұл - бір. Екінші, 1830-1845-інші жылдардың шамасындағы байұлы беріш руынан шыққан Исатай Тайманұлының нәм Махамбет батыр Өтемісұлының көтерілісі. Үшінші, өткен ғасырдың алтысыншы жылдарының шамасындағы әлімұлы шекті руынан шыққан Есет батыр Көтібарұлының көтерілісі. Есет сұлтан-правитель болған Арыстан «ханды» өлтірді. Есеттің інісі Бекет ұсталды. Көтерілісті хукімет басты. Төртінші, 1869-1870-інші жылдардағы қазақты әбден ноқталаған «Уақытша дала низамына» көнбейміз деп Орал, Торғай қазақтарының жасаған көтерілісі. Бұл көтерілісті «Ауа» деп айтады» [1, 29 б.]. Халел хакімнің шығармаларында кездесетін азаттық үшін күрескен жоғары да келтірілген батырлар есімдерінен басқа да көптеген тарихи тұлғалар кездеседі. Досмухамедовтің тарихымызға арналған мақалаларындағы тарихи тұлғаларды нақтылап, зерттеу күні бүгінге дейін елдігіміз бен ерлігімізді түгендеуде маңызын жойған емес.*

Осы мақала барысында Х.Досмухамедов «зерттеушілері кейінірек табылар» деп үміт артқан батырлар жайында түрлі әдебиеттерде кездесетін деректерді талдауға мән беріледі.

Атырау өңірінің танымал жазушы-шежірешісі Берік Қорқытовтың «Атырау билері мен батырлары» еңбегінде Х.Досмухамедов жазған батырлардың есімдері кездеседі. Сонымен қатар кейінгі жылдары жергілікті А.Әміржанов, Ө.Әлімгереев және басқалардың жекелеген батырларға арналған мақалалары жарық көруде. Кейбір батырлардың есімдері ел арасында сақталған аңыз-әңгімелерде, жыр-дастандарда айтылады. Мақалада Досмухамедв еңбектерінде кездесетін батырлардың азаттық күресіндегі орны мен рөліне талдау жасалады.

Қазіргі таңда отандық тарихшылардың азаттық көтерілісінің басшылары Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Есет Көгібарұлы және басқа да тұлғалары турасында жүргізген зерттеулері аз емес. Олардың қатарында арнайы жеке тұлғаларға арналған диссертациялық жұмыстар мен монографиялар да бар. Осындай зерттеулерге қарағанда есімдері аталған батыр колбасшылар жанында оларды қолдаған батырлары, серіктестері болды. Олар жайында Х.Досмухамедов былай деп жазады:

Әсіресе, Адайдың Атақозы, Құдабай, Құлбарак, Дәуімиар, Сүйінқара; Байбақты Беркін, табын Алдаш пен Дәуіт, тана Жалмұхамбет, алаша Сейіл, таздан шыққан Өтен, Нарынбай, Төремұрат, беріштен шыққан Құлбарак, Батырбек, Жапарберді, Кебіс, Құлшар, есентемірден Мыңбай, Сұлтангелді, Көктаубай секілді көтеріліске бас болған адамдар ел қорғап, қазаққа дұшпан дегендермен көп жауласқан [1, 34 б.]. Зерттеу мақаламызда көтерілістің қозғаушы батырларының бірқатарына тоқталамыз.

Жоғарыда Х.Досмұхамедов атап өткен батырлар жайында Атырау өңіріне танымал өлкетанушы Берік Қорқытовтың жазбаларында былай тарқатылады: «Он екі ата Байұлының бір баласы – Беріш. Беріштің бұтағы – Қаратоқай. Бұлардан тарағандар өздерін «Қаратоқай Берішпіз» деп атайды. Қаратоқайдан Андағұл, Сасыған, Айтқожа туады. Андағұлдан Айболат, одан Есболай мен Бекбауыл туады. Есболайдан Итемген, Көтен, Мәймен, Күшік, Қоныс туады. Итемгеннен Табылды, Қара, Қабыл, Қалдыбай, Мәтен туады. Бұларды ел «Итемгеннің бес бөрісі» деп атайды. Табылдыдан Құлбарак туады. Құлбарактың туған жылын дәл айту қиын, бірақ шамамен шығаруға болады. Құлбарак Адай руының әрі биі, әрі батыры 1756 жылы туған Сүйінқарамен замандас. Араларында әрі кетсе бес-алты жас айырма болуы мүмкін. Сонда Құлбаракты не 1758 не 1760 жылдары туды деп шамалап айтуға болады. Ал өлген жылы анық, 1832 жыл» [2, 22 б.].

Х.Досмұхамедовтің және Б.Қорқытовтың еңбектерінде жазылған Құлбарак және Сүйінғара батыр туралы не білеміз? «Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында» мынадай мәліметтер бар: Құлбарак Табылдыұлы (т.ж.б. - 1832 ж.ш.ө) – батыр. Кіші жүздегі беріш руынан шыққан. Хиуа хандарының озбырлығына қарсы күрескен. Матай ақын «Батыр болып туыпты, Табылдыдан Құлбарак, Алты сан Алаш жиылып, Кем деген жоқ бір казак» деп жырлаған. Құлбарак ұрыс кезінде қаза тапқан [3,107].

Сүйінғара Үргенішбайұлы (1756-1841) – батыр, би. Кіші жүздің адай руының мұңал тармағынан шыққан. Ресей империясының, Хиуа хандарының, түркімен билеушілерінің үстемдігіне қарсы күрескен. 1831 жылы Орынбор әскери губернаторы граф П.П. Сухтеленге орыс тұтқындарын қайтарып, өзі басшылық жасайтын маңғыстаулықтардың атынан Ресеймен достықта болатыны жайлы сенімхат жазған. Граф Сухтелен өзінің ризашылығын хат арқылы білдіріп, батырға қылыш сыйлаған. Сүйінғара батыр 1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасы қазақтарының көтерілісі тұсында 1837 жылы Жайықтың шығыс бетіне өткен Исатай мен Махамбет батырларға әскери қол жинау ісінде жәрдем береді. Сүйінғараның інісі Кежінің балалары Бүркіталы, Сатыбалды, Көгібардың ерлігі, қыздары Айсалқам мен Жансалқамның қайғылы тағдыры туралы ел ауызында аңыздар көп сақталған. Батыр туралы ресейлік зерттеушілер А.Ф. Рязанов пен В.Ф. Шахматовтың ғылыми еңбектерінде мәліметтер бар. Маңғыстаулық жазушылар мен өлкетанушылардың да еңбектерінде біраз деректер табуға болады. Ә.Кекілбаев, Қ.Сыдықов, Е.Жаманбаев, І.Шырғанов, Ә.Сапановтың көпшілікке арналған мақалаларында сөз болады. Оған А.Өтембетұлы, Ы.Шөреков жыр арнаса, М.Әбдіқалықов «Сүйінғара» атты роман жазған. Денесі Маңғыстаудағы Сейсен ата қорымына жерленген [4,104-105 б.].

Сүйінқара батырдың бейнесін атақты жазушы Әнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романынан кездестіруге болады:

«Дембелше бойлы, емен ағаштың жуан тамырларынан шауып жасағандай шомбал денелі, сүзеген бұқадай алара қараған бір адам Ыбырай ақсақалдың ауласына тосыннан кештетіп кірді. Кірді де, еш жанға сәлем берместен, жан-жағына бұрылып қарамастан, Махамбетке тура тартты.

- Өтемістің ұлы Махамбет деген сенбісің?

- Өзің кімсің?

- Онда шаруаң болмасын! Атың қайда? Жүр. Сүйінқара тосып отыр.

- Қайда?

- Онда шаруаң болмасын. Ер соңымнан.

Астындағы аты да өзі сияқты жуан аяқ, шомбал екен, иесі әлгінің екі бүйірін тақымымен нығыз қысып, мықты отыр. Жолаушының астыңғы ерні жырық екен, жорық кезінде түскен жарақат болуы керек, быртқан жуан саусақтары да не көрмеген - көн болып, жарылып-жарылып кетіпті. Ол атының басын үнсіз бұрды да, аяндай берді.

- Қарағым, қай баласың, ең болмаса есіміңді айта кетсеңші? – деп еді Ыбырай кәрия, бірақ анау үн қатпады.

- Әй өзің бір өгіз сияқты неме екенсің?-деп айғайлады соңынан Ноян. Алайды анау естімегендей боп кете барды. Көшеге шықты да, қақпаға бет түзеді. Махамбетте асығыс атына мінді.

- Бірге барындар, деді Ыбырайбек жігіттерге. – Мына «мақаудың» қайда апарарын кім біледі. Қас қарайып келеді...

- Қайда барасындар түге? Екеуден артық ертпеймін, – деп беліндегі жалпайған қайқы пышағын түзеп қойды.

- Жә, қайтындар, көріп тұрсындар ғой ашуын – деп Махамбет күлді де қасына Жантас пен Балабекті ғана алып қалды.

Қаладан жеті шақырымдай ұзап, әлдекімдердің мақта егістігімен бау-бақшасын аралаған сүрлеумен біраз шиырлаған соң ол бұларды қалың қопаға әкеп кіргізді. Тас қараңғыда сипалағандай болып біраз жүрді де, айналасын ну жыныс қоршаған шошаланың алдында маздай жанған ошақ басынан бір-ақ шығарды.

- Түсіңдер аттарыңнан. Келдік...

Шошаладан ұзын бойлы біреу шықты, қараңғыда нағыз қара дәу тәрізді. Жантастың аты оскырынып жалт берді. Таяудан тоғай ішінен, жылқы кісінеді. Қараңғылық құшағынан тағы да бірнеше сарбаз шыға келді.

Дәу от басына жақындады. «Мақау» атынан жас баладай жеңіл қимылмен қарғып түсіп, әлде қайдан жолбарыс терісін алып келді де, дәудің аяқ астына тастады. Анау бөстекке отырды.

- Иә, кім боласындар, жөн айта отырындар? – деді ол.

- Мені шақыртқан кім, алдымен соның жөнін білгім келеді?

- Кездескісі келгенді шақыртатын әдетім болғанмен, кім көрінгенмен құшақтасып көрісер әдетім жоқ. Алдында тұрған адайлардың құдайы Сүйінқараның өзі! Руымды Арыстан дейді.

Белгілі туған ер едім,
Беліме садақ асынған,
Біріндеп жауды қашырған
Мен келелі қара бұлытпын,
Келе жаумай ашылман.
Найзағай менен жасылмын.

Жұрт айтады, осы өлеңді маған арнап Беріштен шыққан Махамбет ақын шығарды дейді..

- Сол Махамбет-мен! – деді ақын. – Қанша тұзақ құрса да Жәңгірдің қолына түспей зар қылған да мен. Ал Жәңгірдің ағасы Айшуақ хан менің әкем Өтемістің қас дұшпаны болатын...

Сүйінқара орнынан тұрды.

- Жігіттер-ау, бізге Беріштің сұңқары қонаққа келіп отыр ғой, сый-сыпат қайда?! – деп Махамбет пен оның жолдастарын кезек-кезек құшақтап шықты [5,73-75]

Кемеңгер жазушы Әбіш Кекілбаев өзінің «Күй» повесінде Сүйінқара батыр туралы былай деп жазады: Мәмбетпанның сағымға шомылған көп жылқысында көз ақысы бар қазақтардың бірі – Дүйімқара. Бүгінде Адай ғана емес, иісі Алшында одан асқан батыр жоқ. Оның қайнына ұрын барған сапарына дейін қазақ түгіл түрікменге де аңыз боп тараған. Қалыңдығының қасына алғаш түнеген түнінде қайын жұртының жылқысына жау тиіпті. Айдауға кеткен жылқысына қайтарып келер батыр таба алмай сасқан ел күйеудің отауына кіріп барады. «Жау тиді» қиқу құлағына тиісімен батыр күйеу жар төсіндегі жалаңаш қалпы атып шығып, атқа қонады. Таң енді сес берген елең-алаңда жауға да жетеді. Бұлыңғыр таңда жайдақ шауып келе жатқан жалаңаш немененің адам екенін, жын екенін біле алмаған барымташылар жылқыны тастап қаша жөнеледі. Ертеңіне түсте Дүйімқара жалаңаш етіне алдынан шыққан жылқышының қақпа шекпенін киіп, жылқыны айдап, қайнына оралыпты. Сөйткен, Дүйімқара бүгінде бір елді ығында жүргізген - ықпалы бар батыр. Қос балтыры бурадай, уда-дуда, жүн-жүн төсін дудыратып, иініне киім ілмей, белуардан жоғары тыр жалаңаш шабытып оны түрікменнің жылқысына дейін сондайдан танып, жөнкіле қашады. Бірақ оған да тісін қайраушылар көп-ақ. Оның ауылының да іргесі тыныш тұрмайды. Әсіресе, Мәмбетпана әулеті сойыл жиып, Дүйімқараға қарсы аттандырады да жатады. Екі жақтың да бір-біріне соғымға сойдыртқан жылқысынан соққыға жыққызған жігіті көп [6,17-18].

Көріп отырғанымыздай, үзінді келтірген екі әдеби шығармада да Сүйінқараның заманында халқына аса сыйлы батыр болғанын анық байқаймыз.

Көптеген қазақ батырларының есімдері XIX ғасырдағы қазақ-хиуа арасындағы шиеленістерге байланысты танымал болады. XIX ғасырды басынан бастап Сырдарияның төменгі сағасы, Арал маңы мен Үстіртті мекендеген Кіші жүз қазақтарын жаулап алу мақсатында жорықтарын ұйымдастырған болатын. 1806-1825 жылдары билік құрған Хиуа ханы Мұхаммед Рахым тұсында хандықтың шекарасы Сырдарияның төменгі саласы мен Арал теңізі маңындағы қазақ қоныстарына жақындады. Хиуа бектері осы жерлерде қорғаныс бекіністерін салып, оны қазақ даласының ішкі жағына қарай кіре түсу үшін алдыңғы шеп ретінде пайдалануға тырысты. 1835 ж. Қуандария сыртындағы Құртөбе деген жерде хиуалықтар бекініс салып, онда

200-ге тарта әскер ұстады. Сырдарияның сол жақ беткейіне Қожанияз (осы бекіністі салуға басшылық еткен Хиуа бегінің атымен аталған) бекінісі, одан кейін Жаңақала деген бекіністі қамал салынды. Хиуа ханының қазынасы үшін қазақтардан зекет, ұшыр секілді әр-түрлі алым-салықтар жинау мақсатымен Жем өзеніне дейін Кіші жүз жеріне осы бекіністерден әскери жасақтар жіберілді. Хиуа хандары Кіші жүз аумағын өз қол астына қарату мақсатында қазақ сұлтандарын пайдаланды. Оларға хан атағын сыйлаған жарлығын беріп, қару-жарақ және әскери көмек көрсетті. Қазақ рулары бағынудан бас тартқан кезде Хиуа бектерінің жасақтары бағынбаған ауылдарды шауып, тонап отырды. Мысалы 1847 жылы наурызда Уәйіс-Нияз бектің жасағы Сыр бойына қоныстанған қазақтардың 1400-ге жуық үйін ойрандады. Сол жылдың тамыз айында Хиуаның 1500 адамдық жасағы Сырдың оң жағасына өтіп, мұндағы қазақ ауылдарына шабуыл жасады. Бұл шапқыншылықта бір мыңнан аса үй талқандалып, тоналды. 1847 ж. тамыздан 1848 жылғы наурызға дейінгі уақыт ішінде Хиуа нөкерлері жүздеген қазақ ауылдарын шауып, 500-дей адамды өлтірді, көптеген адамды тұтқынға алды. Мұндай шапқыншылықтар қазақ руларының хиуалықтарға деген өшпенділігін күшейтті. Бұл шабуылдар Хиуа хандығы Ресей протекторатына айналғаннан кейін тоқтады [7,328].

Хиуа ханы Аллақұл көршілес Маңғыстау қазақтарына маза бермей қысым көрсетумен болады. Шамадан тыс салық салып, төлемесе зорлық-зомбылық жасап, еріксіз тонап алады. Хиуа хандығының қазақтарға көрсеткен қысымы мен озбырлығына көнгісі келмеген Адай руының батыры Сүйінқара 1832 жыл Кіші жүздің Жайықтың шығыс бөлімін билеуші сұлтаны Баймағанбет Айшуақовқа Ресейге қосылу туралы өтінішін жасап уәде береді. Бұл жаңалықты естіген хиуалық Аллақұл хан арнайы үш мың қол аттандырып Маңғыстау тұрғындарын, оның ішінде Сүйінқара батырдың ауылын шаптырады. Мал-мүлік ғана тонап қоймай, үш жүздей адамды өлтіреді, отыз қыз-келіншекті барымталайды. Сүйінқара батырдың Айсалқам, Жансалқам есімді қыздары мен бір ұлын байлап алып кетеді. Сүйінқара қоныстас отырған Беріштің батырларына хабар салып, Құлбарақ, Жапарберді, Мырзатай батырлар бастаған 800 адам хан әскерін алты күнде қуып жетіп, үлкен қырғын шайқас болады. Сан жағынан аз Сүйінқара жағы жеңіліп, Құлбарақ батыр ерлікпен қаза табады. Құлбарақтың өлімі жайында ел ауызында мынадай бір аңыз әңгіме бар. Аллақұл әскеріне аттанарда: – Маған Сүйінқараның басын әкеліндер, – деп тапсырады. Құлбарақты бұрын көрмеген танымайтын хан жендеттері аса қатты қарсылық көрсетіп, садақ оғын қардай боратып жатқан батырдың артынан келіп, қапсығын тауып басын шауып, Сүйінқараның басын әкелдік деп ханға хабарлайды. Хан: – Мен Сүйінқараның кәллесін танымын, әкеліндер өз көзіммен көремін, – деп басты алдырады да, тандана қарап отырып: – Бұл Сүйінқараның кәллесі емес, әм тегін де кәллә емес мен білсем жиеніміз – Құлбарақ батырдың кәлләсі болып жүрмесін, – депті. Сонда рас болса, батырдың басы жымылып күлген екен. Бұл сөзді естіген, Құлбарақтың басын өз қолымен шапқан түрікпен нөкері: – Танымай жиенімнің басын алдым, жекпе-жек емес, бұғып барып бұқпантайлап алдым, Алланың алдында күнәға қалдым, – деп сол жерде өзін-өзі өлтіріпті. Бастың шабылғаны рас болғанмен, күлгені, әрине аңыз, бұл халықтың өз батырына деген құрметінен туған аңыз. Батырдың басын түрікпендер өз жеріне арулап қойып, үстіне үй көтереді, ал мүрдесі жерленген орын Маңғыстауда осы күнге дейін «Құлбарақ қауымы» деп аталады [2, 22-24 б.].

Атағозы Айтқұлұлы (1704-94) – батыр, руы – адай. 40 мыңдай қазақ, қарақалпақ жасақтарының 1723 ж. Қалмақтармен соғысында ерлігімен аты шыққан. 1726 ж қалмақ ханы Сэрен Дондукке қарсы жорықтарда ерекше, көзге түскен. Еділ, Жем, Үстірт, Маңғыстау жерлерінде басқыншылармен болған шайқастарға қатысқан. Халық аузында Атағозы батыр туралы және батыр айтты деген көптеген қанатты сөздер сақталған. Мұрат Мөңкеұлы, Аралбай, Нұрым сынды ақын-жыраулар жырға қосқан. Атағозының зираты Бейнеудегі Бекет ата мешітінің солтүстігінде 2 км жерде [8, 504].

Х.Досмұхамедов өзінің «Аламан» жинағында Атағозы есімін қазақтың атақты билері қатарына былай деп қосады: *«Халық жадында көптеген билердің есімдері сақталған, қайсыбір аңыз, әңгімелер солардың атымен байланысты айтылады. Мысал үшін айтсақ, Төле би, Досбол би, Бала би, Атағозы би, Есет би, Ескелді би, Байдалы би, Қазыбек би есімдері өздерінің билік сөздері, нақылдарымен даңқы шыққан»* [9, 32].

Халел Досмұхамедов еңбектерінде кездестетін батырлардың бірі Төремұрат. Кейінгі кездегі баспасөз беттерінде Төремұрат батыр туралы аздап болса да ақпараттар жарияланып жүр. «Қазақ әдебиеті» газетінде бұл батыр туралы мындай мәліметтер жазылған (қараңыз: Қазақ әдебиеті, №33.13 тамыз, 1996 жыл).

Төремұрат Кіші жүз, он екі ата байұлының таз руынан, оның ішінен жастабаннан шыққан. Жастабан іргелі ел болған. Одан Төремұрат, Нарымбет, Өтен, Тінәлі, тағы басқа да қол бастаған батырлар, Балаораз, Қашқымбай, Көшкімбай сияқты ақындар, Қосымбай, Дүйсалыдай атақты ірі билер шыққан [10]. Бала Ораз ақынның атақты Мұрат Мөңкеұлдымен айтысында:

Мұратжан, бала сен бе едің,
Жоқ еді бұрын көргенім.
Көрмегеннің белгісі-

Жасы үлкен аға деп,
Көрісіп сәлем бермедің.
Быттырғы жылдың күзінде
Алдаберген мырза қасында
Рас па еді, Мұратжан,
Айтысам деп іздеп келгенің?
Біздің мынау Қаратаздың ішінде
Төремұрат, Нарынбай,
Өтен деген ерлерім,
Ол ерлерім тұсында
Қазақты деңгел көрмедім,
Қолдан намыс бермедім.
Жемнің бойын алдырмай,
Дін қылышын сермедім,
Қарабау мен Қаракөл,
Тайсоған, Бүйрек ішінде
Бұқпақтап көшкен Берішке
Тола ма менің шеңгелім ?

деген шумақтары бар [11, 59-60]. Сол заманда Ресей патшалығы Жем өзенінің төменгі саласынан «Қызылқала» әскери бекінісін тұрғызбақшы болған. Осы бекіністі Төремұрат, Нарымбай, Өтен бастаған жергілікті халық жасақшылары бірнеше рет шабуылдар жасап талқандап, ақырында әскери бекініс камалын салғызбаған екен. Өтен батыр патша үкіметінің отаршылдық езгісіне қарсы соғыста қаза тапқан. Ел ол кісіні әулие деп танып, оның бейітіне ауырған адамдарды түнетіп, батырдың әруағына сыйынып, тағзым етіп жүретін болған.

Ел арасында сақталған әңгімелердің біразы Төремұрат пен Қызданайға қатысты. Аңыз әңгіме желісі былайша тарқиталады:

«Төремұрат өзімен рулас Мақан деген жігітке атастырылып қойған асқан сұлу, ақылды Қызданай деген қызбен көңіл қосып, оны алып қашқан. Міне осыдан бастап жастабан руы екі топқа бөлініп, елге аңыз болып кеткен «Қызданайдың қырғыны» басталған. Жесір алып қашу, жауласу барымта-қарымтаның небір сорақы түрлері етек алған.

Мақан жағы Төремұрат елінің: «Біздің ауылдың жесірі сіздерге де кеткен, соның бір өтеуі болсын немесе Қызданайға берген қалың малды түгел өтейік. Ол аз болса қосымша айып малын төлейік, ағайын арасын бұзбайық» дегеніне көнбей, бітімге келмей Қызданайды қайтаруды талап еткен. Сонымен, жауласу екі ел арасында күннен-күнге етек алып, үдей түскен, лаулап жанған өрттей болып жан-жағын шарпи берген. Төремұраттың жеке басына төнген қауіп, ел арасындағы араздық аз да болса саябырсып, бәсеңдер ме екен деген оймен жанашыр жақын достары Төремұратты өте құпия түрде бір түнде елден көшіріп жібереді. Қызданай екеуін бой тасалай тұрсын деп құдығы алғалау, елсіз жапан далаға (көліктік, сауындық, бір-екі түйе, жылқы беріп) жасырып қойған екен. Елге «Білмейміз қайда кеткенін. Бір түнде жоқ болып кетті. Шамасы басқа елге ауып кеткен болу керек» деген.

Төремұраттың түрікпеннің Көрғұлы деген батырынан тамыр болып қалап алған ақ аты болған. Ерекше мықты, жүйрік, батырға лайық тұлпардың етіне еш уақытта қамшы тигізбейтін қасиеті бар екен. Егер қамшы тисе басын алып қашып, елден шығарып кетеді екен. Төремұрат сол жасырын қонысына келіп қонғаннан кейін, шамасы жарты айдай өткенде, сәскетұс кезінде құдықтан малын суаырып, үйіне келіп жатса, көзі ілініп кеткен екен. Үй жанында арқандаулы тұрған ақ аттың оқыс мінезінен оянып:

- Қызданай, ақ ат ұзақ шабуылға түсіп қатты қиналатын болса, жер тартып, жиі-жиі пысқыра беруші еді. Қазір сол оқыс мінезін істеп тұр екен. Сен қырға шығып жан-жақты шолып қарап келші, – депті.

Қызданай қырға шығып келіп:

- Батыр-ай! Күнбатыс жақтан қаптаған көп қол келе жатқаны көрінеді, – депті.

- Олай болса сен ақ атты әкеліп ерттей бер, мен киінейін, деп үстіне сауытын киіп, бойына бес қаруын асынып, ақ атқа мініп, келе жатқан қолға қарсы жүріпті. Қарсы топ қатты дауыс естілетіндей жер шамасына келгенде тоқтап, топтан бір адам жаяу шығыпты. Төремұрат та атынан түсіп, шылбырын шұбатып бір төбешіктеу жерге отырыпты. Келген ақсақалды адам сол елдің атақты ру басы, белгілі билердің бірі екен. «Әңгіменің қысқасы, ел арасындағы қырғынды тоқтату үшін Қызданайды төркініне қайтар» депті ол.

Төремұрат «өз ауылымның ақсақал-билерінің бұған дейінгі айтқан келісім шарттарына менің қосып аларым жоқ. Егер Мақан жағы бұған көнбейтін болса, қасық қаным қалғанша, Қызданаидың жолында ақырғы демім біткенше алысып өлуден басқа амалым қалған жоқ» деп кесіп айтыпты. Сонда ақсақал шал орнынан атып тұрып Төремұратты қамшымен тартып-тартып жіберіпті де кейін жүре беріпті. Сонымен, бұл келген айбарлы қол әрі толқып, бері толқып, ақыры қан төгіске бармай қайтып кетеді [10].

Кейін Төремұрат елден ығыстап Маңғыстауға түрікпен, қарақалпақ елдеріне қарай кеткен. Ол кезде бұл маңдағы қазақ елі басмашылардан көп зардап шегеді екен. Бір жолы басмашылардың қазақ еліне шабуылға әзірленіп жатқаны туралы астыртын хабар келеді. Ел қорғаны азаматтар жауды ел ішіне кіргізбей жолдан тосып алу жоспарын ойластырады. Төремұрат өз тобымен Тінәлі батырдың ауылына жиналуға ұйғарады. Сарбаздарымен жолда келе жатып айдалада тұрған бір жолым үйге кездеседі. Сырттан ат үстінен «хабарласатын кім бар?» деп дауыстағанда, үйденешкім дыбыс бермеген соң, бір сарбазын үйге кіріп білуге жібереді. Сарбаз үйге кірсе, үй ішінде беті жабулы бір адам сұлап жатыр, қасында бір әйел адам жылап отыр екен. Мән-жайды сұрастырса өліп жатқан адам бір байдың қойшысы екен, жұқпалы аурумен ауырған соң қорқып, бай қашып, көшіп кеткен. Жалғыз әйел не істерін білмей жылап отырған күйі екен. Төремұрат сарбаздарымен өлікті ақ жуып жерлеп, қашып көшкен байдың ауылының ізімен қуып жетіп, байға өлген малшысын жерлемей қашып кеткені үшін қырық қамшы дүре соқтырады.

Өмір тауқыметімен елден ығыстап жүрген Төремұрат жазықсыз қуғынға түскен Құрманғазымен қанды көйлек жолдас, айрылмас дос болыпты. Құрманғазы атақты «Төремұрат» күйін екеуі қуғында бірге жүрген сол бір шақтарда шығарыпты [10].

Нарынбай батыр туралы кеңестік тарихнамаға қысқа болса да, алғаш қалам тартқан Х.Досмұхамедұлы болатын. Атап айтқанда оның 1925 жылы Ташкентте шыққан «Исатай-Махамбет» кітабында Нарынбай батырдың аты аталады. Ал қазіргі кезде батыр туралы мәліметтерді баспасөз беттерінен кездестіруге болады. Қазақ батыры газетінде Нарымбай батыр туралы мынадай мәлімет келтірілген (Қазақ батыры №8 (37) тамыз, 2001 жыл)

Нарымбай батыр дегеніміз кім? Қандай ерлік істермен халық жадында қалып отыр? Бұл сұрақтарға біршама толық жауапты белгілі Бала Ораз шайыр Өтебайұлының төмендегі жырынан табуға болады.

Арқадағы алты Әлім,
Желкедегі Жетіру,
Он екі ата Байұлы,
Ұраны-Бақай-Қаратаз,
Толықсып жатқан ерлерім.
Сол елдердің ішінде,
Төремұрат, Нарымбай,
Өтен сынды қаһарман,
Бақытқа туған ерлерім.
Сол ерлерім барында,
Қолдан намыс бермедім.
Орыс деген жұртына,
Жемнің бойын алдырмай,
Жемге қала салдырмай,
Дін қылышын сермедім.
Құлшылыққа көнбедім,
Дұшпанға теңдік бермедім.
Дөң бөрікті түрікмен,
Егесем бітім бермедім!

Нарымбай осы жырда айтылғандай Кіші жүздегі он екі ата Байұлы рулар бірлестігіне кіретін Таз руының үш ірі арысының бірі – Шарға арысынан шыққан батыр. Сегіз арыс Шарғаны былай деп жіктейді: Ақсерке, Жантай, Жақсыбай, Күнбас, Асан, Сырлыбай, Жолым, Жиен. Нарымбай батыр болса, осылардың бірі – Жақсыбай арысынан тарайды. Жылыойлық шежірешілер А.Тағанов пен М.Қайрақалиевтың деректеріне қарағанда, Жақсыбайдан бес перзент өрбиді: Сүттібай, Құттыбай, Құртқа, Кенжеғұл, Қожамберлі. Бұлардың тұңғышы Сүттібай жалғыз балалы болады, оның есімі Байшағыр екен. Одан үш бала тарайды: Шанды, Тұратай мен Сауықбай, Шанды бауырынан төрт перзент көріпті: Әзірбай, Нарынбай, Құлыбек және Бекқұлы.

Нарынбай Шаңдыұлы 1805 жылы Атырау облысының Жылыой өңірінде дүниеге келіп, 1880 жылы бақилық болды. Оның бейігі бүгінге шейін Жылыой ауданының Қараша елді мекені жанындағы Шегірлі көл деген жерде тұр. Ол турасында Таз руының ақыны Қоспақ Шолақұлы былай деп нақты дерек береді:

Мазары Шөгірлі көлде Нарымбайдың,
Қоныс еді шөбі шүйгін малға жайлы.
Атадан ел қамқоры, ұл боп туған,
Батыр ед төрт тұрманы бірдей сайлы.

XIX ғасыр қазақ халқы үшін Ресей отаршылдығының озбырлығы ерекше қатты тиген кез. Қазақ-станға тізесін батыра түскен отаршылдар әкімшілік реформалар арқылы қазақ жерін отралық аумақ ретінде толықтай заңдастырып алды. Қазақ халқының азаттық күресін халықтың алдыңғы қатарлы ұлдары – қазақ батырлары ұдайы жалғастырып отырды. Халық намысы қайраттандырғандардың бірі Нарымбай батыр болды. Көнекөз қарттардың айтуынша, бойының биіктігі екі метрден асқан, «білегі қара бураның жуан санындай» тумысынан ерекше аса ірі жаратылған екен. Мұндай алыпты кез-келген ат көтере алмайтыны белгілі, сондықтан Бәйге күрең сияқты белді аттар ғана алып жүріпті. Осы себепті батыр көбіне-көп түйеге мініп жүреді де, ал, жорықтарға өзінің атақты екі тұлпарымен ғана барады екен. Оның қуаты да өте ересен болады: «желмая үстінен сәл еңкейіп, қалың өскен жыңғылды жас баланың білегіндей келетін саусақтарымен уыстай тартқанда қиналмай-ақ тамырымен суырып алады екен, ал екі қолымен кір сыққандай бұрағанда тобылғы-жыңғылдың сөлі тамшылап аға жөнеледі екен» дейді қарттарымыз.

Нарынбай батырдың қару жарағы да алып күші мен таудай денесіне сай болған көрінеді. Жылыойлық Есқуат Аманбаев былай дейді: «Батыр бабамыз бірде жолаушылап келе жатып, бір ауылға түстенеді. Түйесінен түсіп, жуынуға бет алған Нарекең жігіттерге өзінің шоқпарын үйге апарып, ілуді сұрапты. Сонда ол шоқпарды бір жігіт көтере алмай, тағы бір жігіттің көмегімен керегенің басына екеулеп, азар іліпті» [10].

Нарынбай батыр да басқалармен бірге орыс отаршылдығына қарсы аянбай күресті. XIX ғасырдың 20-40 жылдары Жылыой өңіріне патша үкіметінің салығын жинаушы сардар болған. Самай қожа Ханқожаұлы елге зорлық-зомбылық жасап, алым-салықты әлденеше есе артығымен жинайды. Қанағатсыздықтың құлқына түсіп, өзіне ұнамағандарды қудалай бастайды. Солардың бірі – Таздың атақты батыры әрі әулиесі Өтен Ақтоғайұлы екен. Ел талабын айтып, алдына барған батырды қорлап «Ей Қаратаз, қасарма, қасарсаң қасамды қазаныңа салармын!» дейді. Жендеттеріне батырды астыртын түрде өлтіруге тапсырма береді. Олар Өтенді қылыштап кетеді, бірақ батыр аман қалады. Бұдан соң ел-жұрт қожаны құртуға анттасыпты. Оны орындау Өтен бастаған 15 тапсырылыпты.

Тарихтан белгілі 1832 жылы хиуалықтардың адай руының атақты батыры Сүйінқара Үргешбайұлының ауылын шапқандығы белгілі. Түрікпендер батырдың өзін Каспий теңізіндегі мұз үстіне қуып тастайды. Содан соң Сүйінқара Жылыойдың атақты батыры Нарынбайдан көмек сұрайды. Нарынбай батыр «Елдің би-батырларымен ақылдасып, бір жыл дайындық жүргіземіз, келесі жылы осы уақытта көмекке барамыз!» деп жауап береді. Айтылғандай, келесі жылы Нарынбай бастаған Кіші жүз қолы ұрысқа аттанып, жеңіске жетеді. Қазақтар бірнеше шарттар қойып, ол бойынша Маңғыстау өңірінен түрікпендер шауып әкеткен барлық мал-мүлік, тұтқынға кеткен адамдардың басым көпшілігі қайтарылады. Хиуа қалаларына қазақтардың еркін келіп, қоныстануына және кедергісіз сауда-саттық жасауына жағдай туғызылады.

Нарынбай батыр қазақтардағы әскери істі жетік біліпті. Жиналған қол бас сардар және ту ұстаушыны сыйлайды, жеке топтарды атағы шыққан, ұрыс-шайқастарда әбден шыңдалған баһадүр батырлар басқарады. Әскер оң қанат және сол қанат болып екіге топтастырылады. Майдан басталмас бұрын ту көтеріліп, дабыл қағылады. Ал, шайқас басталғанда ту ұстаушы батыр Нарынбай дабылшысымен және нағыз ержүрек бір топ батырларымен бірге төбеге көтеріледі. Осы жерден ол бүкіл әскер қимылын, дұшпан қолының әрекетін жіті ұадағалап тұрады. Осалсып бара жатқан өз тобына қосымша күш жібереді, жаңа соққылардың бағытын белгілейді, қашқандарды рухтандырып, қайтадан шабуылға қосады [12].

Дәуіт Асауұлы (туған-өлген жылы белгісіз) – батыр. 19 ғасырдың 50-жылдарында Орынбор ведомствосына қарайтын табын руының қарақойлы бөлімшесінің басқарушысы болған. 19 ғасырдың 40-50-жылдарында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы Кіші жүз қазақтарының көтерілістеріне Есет Көтібарұлымен бірге жетекшілік жасағандардың бірі. 1855 жылы Орынбор өлкесінде Есет Көтібарұлы мен Дәуіт бастаған шектілер мен табындардың наразылығы болды. Көтерілісшілер қазақ даласына жазалау отрядтарын жіберуді тыюды, қазақ қауымынан түйе жинауды тоқтатуды, түтін

салығын жоюды, Жем, Елек, Қобда, Жайық өзендерінің бойларына көшіп-қонуға мүмкіндік жасап, шаруаларға жайылымдық жерлерге еркіндік беруді талап етті. Қазақтардың Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылығы кейін де жалғасты. Дәуіт Ресей үкіметінің 1867-68 жылы жүргізген әкімшілік және сот реформаларына наразылық білдіріп, 1869 жылы Орал мен Торғай облыстары қазақтарының көтерілісіне басшылық жасағандардың бірі болды [13, 171].

Ғалымның қазақ қоғамына байланысты шығармалары ішінде «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет», «Исатай кім?», «Аламан» және басқа да еңбектері бар. Олардың ерекшелігі тарихи оқиғаларды, ел аузынан естігендері мен білгендерін тізіп, сипаттап жазбай, оқиға мен ол болған дәуірге талдау жасауы болып табылады. «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» мақаласында мәселе «ақтабан шұбырынды» оқиғасынан бастау алады. Яғни көтерілістің себептерін талдай келе, «он сегізінші, он тоғызыншы ғасырлардағы ең күштілері – Сырымдыкі, Исатайдыкі, Кенесарыныкі», - деп қазақ даласында болған азаттық күресіне талдау жасайды. Атап айтқанда, «Үш көтерілістің басты мақсаты – қазақты орыстың жәңгірлік құшағынан құтқару. Сырым мен Исатай хандарды патша үкіметінің құралы болғанына түсінікті, әуелі орыс үкіметі арқылы хандарды жойып, сонан соң орыс үкіметінен құтыламыз деген саясат жүргізді. Хандар мен патша үкіметін бір-бірінен айыруға мүмкін емес екендігін бұл екеуі тез-ақ түсінді. Сондықтан ақырында хандарға да, орыс үкіметіне де қатар қарсы болды», – деп зерттеушілік түйін жасады [14, 38].

Жоғарыда келтірілген батырлардың барлығы да қазақ халқының тәуелсіздігі үшін еңбек етті. Локалды сипат алса да сайып келгенде олардың отандық тарихтың азаттық күресіне арналған беттерінен алар орын жоғары деп санаймыз.

Қорытынды. Алаш зиялысы Халел Досмұхамедовтің еңбектерінде кездесетін батырлар есімдерін зерттеу барысында әлі де тарихи тұлғаларымызды зерделеудің қажеттілігін байқадық. Қазіргі таңда Х.Досмұхамедұлының мұрасы – тарихшылар үшін зерттеудің көзі болып табылып отыр.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында қасиетті Қазақстан бағдарламасын жасау жайында міндеттер қойған болатын. Досмұхамедов жазған еңбектерде есімдері аталатын және осы мақалада келтірілген бірқатар тарихи тұлғалар күні бүгінге дейін жергілікті тұрғындар арасында әулие, қасиетті, аруақты адамдар ретінде пір тұтылып келеді. Маңғыстаудағы «Сисен Ата», Атырау облысындағы «Дәрі», Ақтөбе облысындағы «Дәуімшар» қорымдары өткен дәуірлерде өмір сүрген атақты тарихи тұлғалар жерленген зираттар. Бұларды жергілікті тұрғындар қасиетті орындар ретінде қастерлейді. Осы қорымдардың орналасу схемасын жасау, облыс орталығы мен елді-мекендерге жақын маңдарда таныстырылымдық тарихи-танымдық маршруттарды жасау арқылы өлкедегі туризмді дамытуға да болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 334 б.
- 2 Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары. – Алматы: «Өлке», 1992. – 123 б.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяган. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2004. – 696.
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Б.Аяган. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006. – 704.
5. Әлімжанов Ә. Махамбеттің жебесі. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1970. – 490.
6. Кекілбаев.Ә. Күй. Повесть. – Алматы: «Өнер» баспасы, 1980.
7. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Б.Аяган. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 688.
- 8.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 720.
9. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176.
10. Қазақ әдебиеті №33.13 тамыз, 1996 жыл.
11. Бала Ораз Өтебайұлы. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002. – 72.
12. Қазақ батыры №8 (37) тамыз, 2001 жыл.
13. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2001 III том. – 720 бет.
14. Кайргалиева Г., Бегісбаев Ә. Х. Досмұхамедов – дәстүрлі қазақ қоғамын зерттеуші // Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. №3 (50), 2018, 31-39 бб.

ӘӘЖ 94(574.1)
ГРНТИ 03.23.07

Б.С. Жұмагулов¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының директоры,
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

XX ғ. 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚАРСЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Мақалада отандық тарихнамадағы Кеңес үкіметінің көшпелі және жартылай көшпелі шаруа қожалықтарын меншіктен айыру, күштеп ұжымдастыру мен отырықшыландыруға қарсы халықтың қарсылығы соңғы кездері айналымға енген құжаттар мен деректер негізінде жаңаша көзқараспен талданады. 1920 жылдардың соңы 1930 жылдардың басында орын алған өзінің ауқымды да табанды қарсылығымен ерекшеленетін, зерттеу еңбектерде «**Адай көтерілісі**» аталған Батыс Қазақстандағы халық қарсылығы мәселесі жаңа хронологиялық, географиялық тұрғыдан сараланады. Сондай-ақ көтеріліске қатысушылардың естеліктері, ұлттық және жергілікті мерзімді басылымдар мәліметтері, мұрағат материалдары арқылы зерделенеді.

Кілт сөздер: Кеңес үкіметі, меншіктен айыру, күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру, халық қарсылығы.

Б.С. Жумагулов¹

¹КазНПУ имени Абая, Директор Института истории и права
кандидат исторических наук, профессор

ИССЛЕДОВАНИЕ СОПРОТИВЛЕНИЯ НАРОДА ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 20-30 гг. XX века

Аннотация

В статье анализируется новый взгляд в отечественной историографии на сопротивляемость населения в отношении насильственного перехода к оседлому образу жизни, коллективизации, лишение имущества кочевых и полукочевых хозяйств Советского правительства на основе документов и источниках вошедшие в оборот за последнее время. Проблема противостояния народа Западного Казахстана которая характеризуется его обширным и постоянным сопротивлением в конце 1920-х и начале 1930-х годов, так же которому было дано название как «**Адайское восстание**» в исследуемых работах была анализирована с новой хронологической и географической точки зрения. Также были исследованы воспоминания участников восстания, сведения национальных и местных периодических изданий и архивные материалы.

Ключевые слова: Советское правительство, лишение собственности, насильственная коллективизация, оседлый образ жизни, сопротивление народа.

B.S. Zhumagulov¹

¹Director of the Institute of history and law,
Candidate of historical Sciences, Professor of Abay KazNPU

STUDY OF THE RESISTANCE OF THE POPULATION IN WESTERN KAZAKHSTAN IN 20-30 of the XX centuries

Abstract

The article analyzes the basis of documents and data that have recently been introduced into circulation in the domestic historiography against alienation, violent organization and settlement of nomadic and semi-nomadic farms of the Soviet government in a new way.

The article also analyzes the problem of confrontation of the people in Western Kazakhstan which characterized in the late 1920s, in the early 1930s, with its large-scale and persistent resistance in the new chronological, geographical plan in the research works of the "**Adai uprising**".

Memories of participants of revolt, data of national and local periodicals are also studied through archival materials

Key words: Soviet government, deprivation of property, forced collectivization, settlement, opposition of the people.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан тарихына оның ең қасіретті беттерінің бірі болып енді. Сөз жүзінде автономия және өз тағдырын өзі анықтау құқығына ие бола тұрып, іс жүзінде қазақ халқы өте қатал зұлымдық пен қуғын-сүргінге ұшырап, қасіретке душар болды. Бұл кезде бостандық, бақыт және теңдік туралы ұрандарды алға тарта отырып, Қазақстанды кеңестік империяның шикізат көзіне және тұтас халықтарды жер аударатын аймаққа айналдырған тоталитарлық жүйе дәстүрлі өмір жүйесін қиратуға кіріскен еді. Шын мәнінде кеңестер қоғамындағы өзгерістер тоталитарлық режимнің қыспағымен, халықтың белгілі бір бөлігін құрбан ету арқылы іске асырылды.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында әлі күнге дейін қатпары ашылмаған тарихи беттерге назар аударта келе, былай деген болатын: «...Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту-еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы» [1].

Бұл дегеніміз, ұлттық тарихымызды қайта қарап, оның ауыр болса да сабақтары мен тағылымын, тәуелсіз республикамызды бүкіл әлемге танытуға және болашақ ұрпаққа тәлім-тәрбие беру үшін пайдалануға мемлекеттік көлемде назар аударту еді.

Кезінде әлеуметтік-экономикалық прогресс заңдылықтарына қайшы келетін әдістермен шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастырудың халқымызға қандай қасірет әкелгені бүгінде бүкіл әлемге аян. Алайда, Қазан төңкерісінен кейінгі жолымыздағы орны толмас олқылықтарды және 20-жылдардың ортасы мен 30-жылдардағы Қазақстандағы социализм құру барысындағы тұтас бір халықты жойып жібере жаздаған Голощекиннің жүргізген сұрқия саясатының қасіретті зардаптарын әлі де терең зерттеу қажет екендігінде күмән жоқ. Сонымен қатар, бүгінгі тарих ғылымының жетістіктерін атай отырып, сонда да болса бұл мәселе жан-жақты зерттеліп, өз шешімін толық тапты деп айта алмаймыз. XXI ғасырға аяқ басқан тұста тәуелсіз еліміздің қандай жолдан өткенін зерттеуде шынайы тарихымызды қалпына келтіріп, оқиғаларды объективтік тұрғыда саралап, әділ баға берудің танымдық мәні өте зор.

Кеңес өкіметінің шаруа қожалықтарын ұжымдастыру және отырықшыландырудағы саясаты қазақ халқына аштық пен апат алып келді. Мыңдаған шаруалардың жанұялары туған жерін тастап, елден тыс ауа көшіп, алыс аймақтарға, басқа мемлекеттерге кетуге мәжбүр болды. Олардың көбі жолшыбай аштан өліп, қырылып қалған еді. Елде қалып, ұжымдастыру мен отырықшылану азабына ұшырағандар ғасырлар бойы күнкөрістің көзі болып келген малдан айырылып, соның салдарынан жұтқа, алапат аштыққа тап болып, сол даңғаза науқанның құрбаны болды.

Міне, сол кезеңнің басты оқиғасы, 1931-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру мен аштықтың салдарынан болған қазақ халқының басына түскен зобалаң тек Кеңес өкіметі ыдырап, тәуелсіздікке қолымыз жеткесін ғана тиянақты зерттеу объектісіне айналған еді. Бірақ соған қарамастан бұл мәселенің көптеген жақтары әлі де толық анықтала қойған жоқ. Солардың бірі, 1929-1933 жылдары бүкіл Қазақстан территориясында етек алған шаруалардың әкімшіл-әміршілдік жүйенің халық басына әкелген ауыртпашылығына, олардың итаршыларының жөнсіз зорлығына және көрсеткен қорлығына қарсы бағытталған көтерілістері болып табылады. Осының бәрі бұл тақырыптың әлі де танымдық мәнін, бүгінгі күн талабына сай өзектілігін дәлелдеп, байыпты зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Әділдік тұрғыдан танылып, зерделенбеген тарих шындығының бүгінгі күн проблемаларын дұрыс түсінуге мүмкіндік бермейтіндігі, болашаққа дұрыс жол көрсете алмайтындығы белгілі. Оны кеңес дәуірінің тарихы, кеңестік тарихнама тәжірибесі де айқын көрсетті.

Ел арасында «Адай көтерілісі» деген атпен таралып, тарихы әлі толық зерттеліп, талданбаған, тарих оқулықтарында жазылмай, тек ауызекі әңгімелерге арқау болып жүрген бұл қозғалыстың сипаты, шығу себептері және қозғаушы күштері туралы мәселені анықтауды алдымен ежелгі заманнан малын бағып, өздерінің шаруасын күйттеп, көшіп-қонып жүрген қазақ елінің 20-жылдардағы жағдайына, кеңес өкіметінің аграрлық саясатымен тығыз байланыста қараған жөн. Бұрынғы Адай округіндегі шаруалар көтерілісінің сол кездегі бүкіл Қазақстан өлкесіндегі оқиғалармен тығыз байланыста болып, өзара үндесіп және ұштасып жатқандығы ақиқат. Көлемі мен ұзақтығы жөнінен сол жылдардағы барлық шаруалар қозғалысынан асып түсетін бұрынғы Адай округіндегі шаруалар көтерілісінің алғышарттары мен себептері, барысы мен тарихы, жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу әлі де қажет.

Себебі, біріншіден, бұл тақырыптың бұрын зерттелмеген ғылыми маңыздылығында; екіншіден, саяси тәрбиелік мәнінде; үшіншіден, бұрмалаушылыққа ұшыраған, немесе айтылмай келген мәселелер туралы шындықты қалпына келтіру, сол арқылы өткен оқиғалардан тарихи тағылым мен қорытынды шығару қажеттілігінде деп білеміз.

Кеңес өкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты мен 30-жылдардағы ашаршылық трагедиясы шынайы ақиқат тұрғысынан тек 90-жылдардың бас кезінен бері ғана жазыла бастады. Бұрынғы КСРО мемлекетінде қоғамдық-саяси ахуалдың өзгеріп, демократияландыру нышандары айқын белең алған кезде мерзімді баспасөз бетінде 30-жылдардағы қазақ халқының басына түскен нәубет мәселесіне арналған публицистикалық мақалалар жарияланды. Алайда мәселенің анық-қанығын ашатын құжаттар жабық болғандықтан зерттеушілердің байыпты пікір айтуға мүмкіншілігі болған жоқ.

Соған қарамастан тарихшылар Т.Омарбеков пен Қ.Атабаевтың «Коллективтендіру сабақтары», Б.Төлепбаев пен В.Осиповтың «Асырмай да жасырмай айтылар шындық» атты мақалаларында тұңғыш рет ашаршылыққа байланысты нақтылы архив деректері келтіріліп, қазақ халқының басына түскен демографиялық опатқа ғылыми талдау жүргізудің алғашқы қадамы жасалды [2].

1988 жылдың қараша айында Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты «Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы ұжымдастыру: тәжірибесі мен тағылымдары» атты Бүкілодақтық ғылыми конференция өткізіп, күштеп ұжымдастыру мен оның зардаптарын жаңа тұрғыдан жүйелі түрде зерттеу мәселесін күн тәртібіне қойды [3,180 б.]. Осыдан кейін біртіндеп тарихшы ғалымдар мәселені әр қырынан зерттеп, құжаттық негіздегі тұжырымдар жасауға жол ашылды.

Қазақстандағы ашаршылық нәубеті туралы алғашқы ғылыми мақаланы «Вопросы истории» журналында 1990 жылы белгілі тарихшылар М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілқожин және демограф М.Б. Тәтімов жариялады [4, 85-102 бб.]. Сол кездегі КСРО көлеміне және шет елге белгілі бұл басылым арқылы 30-жылдардағы қазақ халқының қасіреті туралы нақты деректер әлемге әйгілі болды.

Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру, қазақ шаруаларын меншігінен айыру, ашаршылық құрбандарының мөлшерін анықтау, жалпы 20-30-жылдардағы саяси қуғын-сүргін барысын айқындап, ақиқатты қалпына келтіру тұрғысында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің арнайы комиссиясы атқарған жұмыстың ерекше маңызы болғанын атап өткен жөн. Комиссия құрамына кірген ғалымдар академик М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен бұрын қатаң бақылауда болған архив құжаттарын, оның ішінде бұрынғы ОГПУ-НКВД, КПСС Орталық Комитетінің «Ерекше папкасындағы» құжаттарды көтеріп, сарапқа салу нәтижесінде мәселенің егжей-тегжейін анықтауға жол ашты. Комиссия жұмысының қорытындысы баспасөзде жарияланып, жұртшылыққа мәлім болды [5].

Комиссия жұмысының нәтижесінде баспасөзде жарияланған материалдарда 20-30-жылдардағы ашаршылық трагедиясының алғышарттарына талдау жасалып, оның неден бастау алатыны, Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты қандай негізге сүйенгені туралы тың пікірлер айтылды. Бұл тұрғыда М.Қозыбаев, Т.Омарбеков, Қ.Алдажұманов, М.Тәтімов, М.Қойгелдиев, Қ.Атабаев, Б.Елкеев және басқаларының мерзімді баспасөзде жариялаған мақалалары осы мәселеге байланысты қоғамдық пікірді қалыптастыруға, тоталитарлық жүйе тұсында қалыптасқан қасаң идеологиялық тұжырымдарды бұзып, жаңа тұрғыдан зерттеуге себепкер болды. Сол сияқты ашаршылық кезеңі мен саяси қуғын-сүргін қиындықтарын бастан өткерген куәгерлер мен ғалымдардың, жазушы журналистердің естеліктері мен жазбалары да бұл мәселеден оқырманға көп мағлұмат берді. Олардың көпшілігі 1993 жылы Алматыда шыққан «Қызылдар қырғыны», «Нәубет» /1992/ және «Зауал» /1991/ атты жинақтарда жарияланды. Күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық тарихын талдау нәтижесінде ғалымдар Қ.Алдажұманов пен Ж.Әбілқожин «этноцид» деген сипат берді. «Егеменді Қазақстан» газетінің 1992 жылғы 30 мамырда жарияланған осы аттас үлкен мақаласында олар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесінің ешқандай әзірліксіз аяусыз қиратылып, дамудың басқа үлгісі күшпен таңылғаны күн көріс шаруашылығынан айрылған халықты қырғынға душар еткенін дәлелдейді. Осының нәтижесінде қазақ халқының ұлт ретінде жойылып кету қаупі төнгенін баяндайды. Бұл пікірдің бірыңғай мал шаруашылығымен күн көрген Адай округінің қазақтарына да қатысы бар.

Осы кезден бастап Қазақстандағы ашаршылық, Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты мен тоталитарлық жүйенің халыққа қарсы жүргізген қуғын-сүргіні отандық тарих ғылымында жүйелі зерттеу бағытына айналды. Мәселені зерттеуде М.Қ. Қозыбаев, К.Нұрпейісов, Ж.Б. Әбілқожин, Т.Омарбеков, М.Қ.Қойгелдиев, Қ.С.Алдажұманов және басқа ғалымдар белсенділік танытып, көптеген еңбектер жариялады [6].

Кеңес өкіметінің аграрлық саясатын, шаруа қожалықтарын меншігінен айырып, тәркілеу барысын, шаруалардың жаппай қарсылығы мен көтерілістерін зерттеуде тарихшы Т.Омарбековтың жұмыстары ерекше орын алады [7]. Оның шаруа көтерілістері туралы мерзімді баспасөзде жарияланған мақалалары бұл мәселені тарихи тұрғыдан жаңаша көзқараспен зерттеу қажеттігін дәлелдей түсті. Себебі, кеңестік коммунистік идеология жағдайында 30-жылдардағы шаруа көтерілістері «бандалық», «басымашылық қозғалысы», «бүліншіліктер» деп бағаланып келгені мәлім. Т.Омарбеков осы мәселені басқаша, объективтік тұрғыдан зерттеп, «ақтаңдақтар» ақиқатын жария етті. Оның 1992-1993 жылдары «Жұлдыз» журналының бірнеше номеріне «Халық қаһары» деген атпен жарияланған мақалаларында Қазақстанда болған әрбір ірі көтеріліс ошақтарының тарихы әңгімеленген. Оның осы топтама мақалаларының бірі – «Адай көтерілісі» деп аталады [8,157-171 бб.].

Осымен қатар автор 1993 жылы «Ақиқат» журналының 4-ші санында «Маңғыстау өңіріндегі халық қозғалысы» атты мақала жариялап, онда да Адай көтерілісіне қысқаша талдау жасайды. Адай көтерілісінің ақиқатын айтуда алғаш қалам тартқан авторлардың бірі болған Т.Омарбеков «Зобалаң», «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты монографияларында да жоғарыда аталған материалдар негізінде Адай көтерілісінің барысын қысқаша баяндайды. Автор осы кітаптарында Қазақстандағы шаруа көтерілістерін тұңғыш рет зерттеп, олардың болған аймақтарын, нақты мерзімдері мен қатынасқан адамдардың аты жөнін халыққа алғаш таныстырды. Оларда Адай көтерілісінің барысы жөнінде де арнайы мәлімет бар.

Кеңес өкіметінің аграрлық саясатына қарсы шаруа көтерілістері мен халыққа қарсы жүргізілген саяси қуғын-сүргін науқаны Қ.С. Алдажұмановтың зерттеулеріне де арқау болды [9]. Автор тарихнамаға күштеп ұжымдастыру жылдарындағы шаруа көтерілістері мен толқуларын «Қарсыласу қозғалысы» деген атаумен енгізді. Автордың зерттеулерінде Адай көтерілісі жөнінде де тың мағлұматтар бар.

Алайда, Адай округінде болған кең көлемді көтеріліс барысы, халықтың жаппай үдіре көшіп, қарсылық көрсетуі туралы осы уақытқа дейін арнайы монографиялық зерттеу болған жоқ. Осы мақала авторының Қ.С. Алдажұмановпен бірге жариялаған арнайы мақаласы осы мәселенің көлемін, оқиғалардың өрбуін, Адай округі мен жалпы батыс Қазақстан, Арал мен Шалқар өңірінен босқындыққа ұшыраған шаруалар мен қарсыласу қозғалысына қатынасқандардың тағдырын қысқаша сөз етеді [10,112 б.].

20-30 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тарихын жазу барысында Адай округіндегі көтеріліске қатынасқандар, ондағы саяси ахуалдың нәтижесінде құрбандыққа ұшырағандар туралы дерктер 1996-1998 жылдары жарық көрген «Азалы кітапта» келтірілген. Маңғыстау облысы бойынша да арнайы «Азалы кітап» шығарылып, қуғын-сүргінге ұшырағандар, Адай көтерілісіне байланысты жауапқа тартылғандардың қысқаша өмірбаяндары жарияланды.

Батыс Қазақстан өңіріндегі күштеп ұжымдастыру мен ашаршылық нәубеті, босқындарды қайтару, отырықшыландыру мәселесі К.М. Жаулин мен Ж.Т. Таңатарованың диссертацияларына арқау болды [11,24 б.]. Алайда авторлардың негізгі мақсаты басқа болғандықтан Адай көтерілісіне бұл жұмыстарда назар аударылған жоқ. Тек, К.М. Жаулиннің диссертациясында ғана Адай көтерілісі жөнінде жалпы мағлұмат берілген.

Адай округіндегі көтеріліс жөнінде ОГПУ тергеу материалдары негізінде алғаш жазған автор жазушы-документалист М.Омаров еді. Оның «Расстрелянная степь. История Адаевского восстания 1931 года. По материалам ОГПУ» деген кітапшасы көтерілістің себептерін, негізгі оқиғалары мен кейіпкерлерін айқындауда оқырмандарға едәуір мағлұмат береді. І.Сариев пен М.Омаровтың «Ойрандалған Адай даласы» атты кітабы да осының алдында орыс тілінде жарияланған кітапшаның қазақ тіліндегі кеңейтілген нұсқасы [12, с.160]. Алайда авторлар жазушы-журналист тұрғысынан оқиғаларды жалпы баяндағанымен, тарихи ахуал, кеңес өкіметінің нақты аграрлық саясаты тұрғысынан толық ашпайды.

Маңғыстау өңіріндегі 20-жылдардағы оқиғалар, оның ішінде қазақ еліне кеңінен танымал қайраткер Тобанияз Әлниязұлы туралы соңғы жылдары мерзімді баспасөз бетінде едәуір жазылды. Жазықсыз жазаланған қайраткерге Ақтау қаласында ескерткіш орнатылды. Осы жарияланған материалдар негізінде Ақтаулық журналист Әбілқайыр Спанов «Тобанияз», «Тоқабай Құрмаш» атты кітапшалар шығарып, олармен бірге болған адамдар жөнінде қосымша деректерді жариялады [13,109 б.]. Сонымен қатар жазушы Тәжібай Жаңаев «Тобанияз қыстауы» деген Тобанияз Әлниязұлы өмірінің соңғы жылдары мен оның іс-қызметі туралы халық жадында сақталып қалған естеліктер негізінде құрылған деректі хикаятты [14,144 б.]. жарияласа, Саламат Хайдарұлы да «Қанды асу» атты публицистикалық кітабын [15,164 б.] жарыққа шығарып, онда Маңғыстау түбегінің бас көтерген азаматтары Тобанияз Әлниязұлы, Оразмағанбет Тұрмағанбетов, Алшын Меңдіалиев, Байбоз Қилыбаев және бұрынғы Гурьев /Атырау/ округтік, өлкелік партия комитеттерінің хатшысы Х.Ақботиндер отбасыларының қиын тағдырын сөз етеді. Бірақ бұл кітапшаларда

Адай көтерілісіне дейінгі ахуал жеке адамдар төңірегінде ғана әңгімеленеді. Т.Әлниязұлы туралы естеліктері белгілі жазушы Ғалым Ахметовтың «Алаш Алаш болғанда» атты кітабында жарияланған. Онда автор Тобаниязды көрнекті қоғам қайраткері, ірі тұлға ретінде шынайы тұрғыдан бейнелейді [16,224 б.].

Сонымен қатар бұл көтеріліске арналған көркем әдеби шығармалар да жарық көруде. Мысалы, Тайсойған өңірінің азаматы, кезінде «банды Құныскерей» атанған, Құныскерей Қожахметұлының сан-килы тағдырына арналған роман жазған жазушы Марат Мәжитовтың екі кітаптан тұратын «Тобанияз» атты романының бірінші кітабы 2003 жылы «Өлке» баспасынан жарық көрді. Мұнда автор өз кейіпкері Тобанияздың Адай уездік комитетінің төрағасы болып сайлануына дейінгі өмір-дастанын суреттейді. Баржоғы елу бес жас жасап, Кеңес өкіметінің қаһарына ілігіп, атылып кеткен бұл аяулы жанның сан-салалы қызметі мен тіршілік-тынысын жазушы кестелі тілмен, оралымды оймен көрсете білген. Сегіз арыс Адай еліне хан Тобанияз атанған бұл қайраткер образы романда ашық та айшықты бейнеленген [17,288 б.].

Соңғы жылдары жалпы Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы жөнінде О.Мұхатова бірнеше мақала жариялап, арнайы монография жазды [18,177 б.]. Онда Батыс Қазақстан өңірі бойынша ұжымдастыру тарихына арналған зерттеулерге де шолу жасалған.

Зерттеліп отырған мәселенің деректік негізіне байланысты екі құжаттар жинағы жарық көрді [19,с.263]. Оларда жалпы Қазақстан бойынша 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың бас кезіндегі ұжымдастыру мен ашаршылық тарихына байланысты құжаттар жарияланған.

Мәселені зерттеуде кеңес дәуіріндегі жарық көрген іргелі еңбектерді де жоққа шығаруға болмайды. Г.Ф. Дахшлейгер, К.Нұрпейісов, Б.А. Төлепбаев, Ә.Тұрсынбаев, Ж.Жұмабеков және басқаларының еңбектерінде мәселеге байланысты құнды деректер бар [20]. Кеңес өкіметі мен КПСС-тің идеологиялық қысымы жағдайында жазылған бұл еңбектердің авторлары ақиқатты айтып, басқаша жазуға мүмкіндігі болған жоқ.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес жалпы бұрынғы Кеңестік тарих ғылымында Адай округіндегі көтеріліс кеңес өкіметінің аграрлық саясаты тұрғысынан жеке дара зерттеу объектісі болған жоқ. Өзінің көлемі мен хронологиялық шеңбері, қамтыған әлеуметтік құрамы жағынан Адай көтерілісі Қазақстанда 1929-1932 жылдары болып өткен 372 көтерілістің ішіндегі ең ірісі. Бір шеті Ақтөбе облысының Ойыл, Табын, Шалқар, Батыс Қазақстан облысының Тайпақ, Жаңақала, қазіргі Қызылорда облысының Арал аудандарына дейін шарпыған бұл көтеріліс пен шаруалардың қарсыласу қозғалысы Үстірт арқылы Маңғыстау өңірін қамтып, Түркіменстан шекарасына дейін жетті. Босқындар мен ауа көшкендер Түркімен жері мен Қарақалпақстан арқылы әрі қарай шет елге – Ауғанстан мен Иранға өтіп кетті.

Халықтың ашаршылық салдарынан қырылуы, қалғандарының республикадан тыс жерлерге босып кетуі және үкімет тарапынан болған қуғын-сүргіннің салдары өз жерінде, ата қонысында қазақ халқының санының күрт азаюына әкелген еді. Сергелденге түскен қазақ халқы өзінің ашаршылықта жоғалтқан ұл-қыздарының қатарын тек қырық жылдан кейін ғана қалпына келтірді.

Адай көтерілісі 1922-1933 жылдар аралығын қамтитығын ескерген жөн. Себебі, Адай округіндегі көтерілістің алғышарттары 20-жылдардағы кеңес өкіметінің солақай саясатынан, сол өңірдегі саяси-әлеуметтік ахуалдан бастау алады. Көтерілістің басталып, кең қанат жаю мерзімі – 1929-1931 жылдар. Ал, 1932 жылы көтерілістің соңғы ошақтары жойылып, 1933 жылы босқындыққа ұшыраған халықты қайтару, барған жерінде орналастыру шаралары жүргізілді. Адай көтерілісінің географиялық ауқымы Батыс Қазақстан өңірінің көптеген аудандарын (Жаңақала, Тайпақ, Табын, Ойыл, Шалқар, Арал аудандары, Атырау мен Маңғыстау) қамтығандықтан оқиға желісіне байланысты Адай округінен тыс жерлерді назардан тыс қалдырмаған жөн.

Адай көтерілісі туралы құнды деректер архив құжаттары мен материалдарында, оның ішінде негізінен бұрын жабық жатқан ҚР ҰҚК архивіндегі Адай округіндегі саяси қуғын-сүргін құрбандары мен көтеріліске қатынасқандардың тергеу істерінің (№011377, 8184 архивтер) жазбаларында кездеседі.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатындағы Қазақ АКСР Халық комиссарлары кеңесінің (30-қор), Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетінің (5-қор), Қазақ АКСР Халкомсовы жанындағы Мемлекеттік жоспарлау комитетінің (1179-қор), Республика заң комиссариатының (1383-қор) және басқа да Республикалық басқару органдарының материалдары (44-қор) да көп мәселе туралы мәлімет берсе, сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Президентінің Архивіндегі ВКП/б/ Қазақстан өлкелік комитетінің (141-қор) және басқа да партия органдарының (139-қор) құжаттары мәселенің әртүрлі проблемаларын жан-жақты ашып көрсетуге септігін тигізуі даусыз.

Адай көтерілісін зерттеушілерге Атырау облыстық мемлекеттік архивінің (2, 16, 117-қорлар), Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінің (17, 185, 259-қорлар) материалдары да көп көмек береді. Оларда Адай округінің шаруашылық жағдайына, әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелеріне

арналған құжаттар мен деректер бар. Осы деректер жергілікті жағдайды, жекелеген шаруашылықтар мен адамдарға байланысты оқиғаларды салыстыра отырып анықтауға мүмкіндік берді.

Бұл тұрғыда ерекше айта кететін мәселе, ресми басқару органдарының 20-жылдары Адай округінде қалыптасқан жағдайға байланысты құжаттары көбінесе мәселені айқын көрсетпей, саяси тұрғыдан Тобанияз Әлниязұлы сияқты тарихи тұлғалар төңірегінде округтегі шиеленіс ахуалын әдейі ушықтырғандығы, ал 20-жылдардың соңында күштеп тәркілеу мен ұжымдастыру барысында туындаған ашаршылық қаупін, өкімет саясатына халықтың жаппай наразылығын әдейі жұмсартып ақпарат бергендігі байқалады. Сондықтан, ондай материалдарға басқа да дерек көздерімен салыстырмалы түрде сараптау жасалып, мерзімді баспасөз материалдарымен, соңғы жылдары белгілі болған жаңа деректермен толықтырылу, нақтылану арқылы пайдаланған жөн. Бұл бағытта Адай көтерілісінің жай-жапсары мен барысын айқындау, қарулы қақтығыстар қашан және қай жерлерде болғанын нақтылау, көтеріліс көлемін, оған қатынасқандар қатарын, негізгі ошақтары мен олардың жетекшілерін анықтау жұмыстары ерекше мәнге ие. Сондықтан бұл тұрғыда ОГПУ-НКВД органдарының көтерілісшілер үстінен жүргізген тергеу істерінің ерекше маңызды екенін айту қажет. Көп томдық бұл тергеу құжаттарының басты ерекшелігі – Кеңес өкіметінің жалпы ұстанған саясатына, оның ішінде әсіресе 20-жылдардың соңына қарай орын алған жаппай террор саясатына жергілікті халықтың қалай қарағанын айқын бейнелеуінде дер едік. Өйткені олардан Адай округінде 20-жылдардың бас кезінен бері ревком төрағасы Т.Әлниязұлы мен оның серіктестері төңірегінде өрбіп келген саяси тартыс пен кикілжің, жалпы Маңғыстау өңірінде табиғи-географиялық, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерден туындаған қиындықтар, соның нәтижесінде жаппай орын алған көтеріліс пен үдере көшудің алғышарттары көрініс тапқан. Сонымен қатар олар 1929 жылы Адай көтерілісі басталғанға дейін бұрынғы округ пен оған қараған аудан басшыларының, басқа да шаруашылық қызметкерлері мен елдің бетке ұстар беделді адамдарының қалай репрессияға ұшырап, құрбан болғандығын ашық көрсетеді. Сондай-ақ, көтеріліске қатынасып, тірідей немесе жараланып қолға түскен репрессия құрбандарының есімін сол құжаттар арқылы бүгінгі ұрпаққа жеткізуге болады.

Алайда ОГПУ органдарының тергеу құжаттары мен үштік үкімдері оқиғаларды, оларға қатынасқан адамдарды біржақты «жаулық әрекет» және «халық жаулары» деп көрсететінін де атап айтқан жөн. Сондықтан бұл материалдардың тиісті сараптаудан өткізіліп, сыни тұрғыдан пайдаланылғаны жөн.

Деректік негізге сонымен қатар баспасөз, статистикалық және құжаттық жинақтар материалдары, естеліктерді де пайдалануға болады. Сондай-ақ, тарихшы-ғалымдардың 20-30-жылдардағы аграрлық мәселе мен қоғамдық-саяси өмір туралы зерттеулері де бұл мәселені жан-жақты зерделеуге септігін тигізеді.

Міне сондықтан, өткен тарихымыздың ащы кезеңдерінің тәжірибесінен қорытындылар шығара отырып, қазіргі нарық заманында ауыл экономикасын көтеруге, сол арқылы қазақ халқының ата кәсібі мал шаруашылығын одан әрі дамытып, оны халық игілігіне айналдырған дұрыс сияқты. Сонда ғана әлі күнге дейін талас туғызып келе жатқан мәселелер өз шешімін тауып, күн тәртібінен түскен болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. //Егемен Қазақстан. 2018. 21. 11.
2. Лениншіл жас. 1988. 3, 4 тамыз, 13, 14 желтоқсан; Социалистік Қазақстан. 1989. 14 қаңтар.
3. Коллективизация в республиках Средней Азии и Казахстана: опыт и проблемы. – Алма-Ата «Ғылым» 1990. – С.180.
4. Казахстанская трагедия. //Вопросы истории. 1989. №7. – С.85-102.
5. Егемен Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан.
6. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы «Қазақ университеті», 1992. – 272 б.; Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. – Алматы «Ататек», 1995. – 256 б., Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Алма-Ата «Ғылым», 1991. – 240 б.; Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы «Ана тілі», 1993. -208б.; Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру: қорлық пен зорлық. – Алматы: «Ғылым», 1992. – 36 б.
7. Омарбеков Т. Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы). – Алматы: «Санат», 1994. – 272 б.; Сонікі: 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.
8. Жұлдыз. 1992. №7. – 157-171 бб.
9. Алдажұманов К. Крестьянское движение сопротивления в Казахстане в 1929-1932 гг. //Адилет. Материалы «круглых столов» и семинаров. XXI век. – Алматы 1996. – С.158 /114-120/, Сонікі: Открытые судебные процессы 1937 года в Казахстане. //Народ не безмолвствует. Алматы «Обелиск» 1996. – С.305 /12-20/, Сонікі: Крестьянское движение сопротивления. //Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс-Қазақстан 1998. – С.428 /66-93/.

10. Алдажуманов К., Жумагулов Б.С. Восстание казахских шаруа в Адаевском округе. //Социально-политическое развитие Казахстана и его взаимосвязь с сопредельными странами. Сборник научных трудов. – Алматы 1994. – С.112 /41-51/.

11. Жаулин К.М. Батыс Қазақстандағы шаруа қожалықтарын күшпен ұжымдастыру: тарих және тағылым /1928-1933 жж./ тарих ғыл. Кандидаты... дисс. Авторефераты. – Алматы 1997. – 24 б.; Таңатарова Ж.Т. Қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру және босқындарды шаруашылықтық орналастыру /1930-1937 жж./ тарих ғыл. Кандидаты... дисс. Авторефераты. – Алматы, 1999. – 29 б.

12. Омаров М. Расстрелянная степь. – Алматы: «Ғылым», 1994. – С.104.; І.Сариев, М.Омаров Ойрандалған Адай даласы. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 160 б.

13. Спанов Ә. Тобанияз. Ақтау 1995. – 109б.; Сонікі: Тоқабай Құрмаиш. – Ақтау, 1994. – 86 б.

14. Жаңаев Т. Тобанияз қыстауы. – Алматы: «Жазушы», 1998. – 144 б.

15. Хайдарұлы С. Қанды асу. – Алматы «Өлке», 1997. – 164 б.

16. Ахметов Ф. Алаш Алаш болғанда. – Алматы: «Жалын» 1996. – 224 б.

17. Мәжітов М. Тобанияз. – Алматы: «Өлке», 2003. – 288б.; Сонікі: Құныскерей. – Алматы: «Өлке», 2002. – 352 б.

18. Мұхатова О. Қазақстандағы ХХ-ғасырдың 20-90 жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 177 б.

19. Қазақ қалай аштыққа ұшырады? – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 208 б.; Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. – Алматы «XXI век» 1998. – С.263.

20. Дахилейгер Б.А., Нурпеисов К.Н. История Крестьянства Советского Казахстана. т.1. – Алма-Ата: «Наука», 1985. – С.290.; Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. – Москва «Наука», 1984. – С.290.; Турсынбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. – Алма-Ата: «Казгосиздат», 1957. – С.325.; Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. – Алма-Ата: «Казахстан», 1973. – С.178.

ӘӘЖ 387.03

ГРНТИ 03.23.07

Sultanova V.I.¹

¹c.h.sc., Associate professor «Miras» University

FROM THE HISTORY OF THE MILITARY EXPANSION of the KOKAND RULERS IN SOUTHERN KAZAKHSTAN IN the MIDDLE OF XIX century

Abstract

This article attempts to systematically study the history of the aggressive policy of the Kokand rulers of southern Kazakhstan at the end of the 19th century. The problem of the history of relations between Kazakhstan and the Central Asian khanates at the end of the XIX century has always been in the field of view of Kazakh researchers throughout the centuries-old history of the Kazakh people. As shown by historical practice under the domination of the Soviet totalitarian system, when the growth of national consciousness was deliberately suppressed, historical memory, past, indigenous inhabitants of Turkestan region, there was enough weakening of attention of historians of the Soviet period to problems of relationship of Kazakhs with the Central Asian khanates. For political and ideological reasons, the history of relations between the Kazakhs and neighboring countries has not received an objective assessment in connection with the domination of the Communist party ideology. At the present stage of social and economic development of sovereign Kazakhstan the issues of relations between Kazakhs and Central Asian States acquired a new color and coverage. Kazakhstan historical science of the Independent period has sufficiently accumulated a significant layer of empirical materials, in which in the expanded plan the real historical picture of that time is presented, the history of relations between the Turkic people in the conditions of military confrontation between the Kazakhs and the Central Asian rulers.

Key words: The military history of the Kokand rulers, redistribution of territories and the division of the metropolis

В.И. Султанова¹
«Мирас» университетінің доценті

ХІХ ғ. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҚАН БИЛЕУШІЛЕРІНІҢ БАСЫП АЛУ САЯСАТЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Осы мақалада ХІХ ғ. Оңтүстік Қазақстандағы қоқан билеушілерінің басып алу саясатын зерттеу тарихы қарастырылған. ХІХ ғасырдың аяғында Қазақстан мен Орталық Азия хандығы арасындағы қарым-қатынас тарихының мәселесі қазақстандық ғалымдардың ғасырлар бойы қазақ халқының тарихында әрдайым көрініс тапқан. Тарихи тәжірибе ретінде ол кеңестік тоталитарлық жүйенің басқаруымен көрсеткендей, ұлттық өзін-өзі танудың өсуі қасақана басылғанда, тарихи жады, Түркістан аймағының байырғы тұрғындары Кеңес дәуірінің тарихшыларының назарын қазақтар мен Орталық Азия хандығы арасындағы қатынастарға жеткілікті түрде әлсіреді. Саяси және идеологиялық себептер бойынша қазақтар мен көршілес елдер арасындағы қарым-қатынас тарихы коммунистік партия идеологиясының үстемдігімен байланысты объективті баға алды. Егеменді Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі кезеңінде қазақтар мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы қарым-қатынас мәселелері жаңа түсті және жарық түсірді. Тәуелсіз кезеңдегі Қазақстан тарихи ғылымы эмпирикалық материалдардың маңызды қабатын жеткілікті түрде жинақтады, онда егжей-тегжейлі жоспар осы уақыттың нақты тарихи көрінісін, қазақтардың Орта Азия билеушілерімен әскери қарсыласуы тұрғысынан түркі халықтарының арасындағы қарым-қатынас тарихын ұсынады.

Тірек сөздер: Қоқан билеушілерінің әскери кеңею тарихы, аумақтарды басып алу, мегаполисті қайта бөлу

Султанова В.И.¹
¹ доцент университета «Мирас»

ИЗ ИСТОРИИ ВОЕННОЙ ЭКСПАНСИИ КОКАНДСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ В СЕРЕДИНЕ ХІХ ВЕКА

Аннотация

В данной статье предпринята попытка систематического исследования истории завоевательной политики кокандских правителей Южного Казахстана в конце ХІХ в. Проблема истории взаимоотношений Казахстана со среднеазиатскими ханствами в конце ХІХ столетия всегда находилась в поле зрения казахстанских исследователей на протяжении всей многовековой истории казахского народа. Как показала сама историческая практика в условиях господства советской тоталитарной системы, когда намеренно подавлялось рост национального самосознания, исторической памяти, прошлого, коренных насельников Туркестанского края, наблюдалось в достаточной степени ослабление внимания историков советского периода проблемам взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами. По политическим и идеологическим соображениям история взаимоотношений казахов сопредельными государствами не получила объективной оценки в связи с господством коммунистической партийной идеологии. На современном этапе общественно-экономического развития суверенного Казахстана вопросы взаимоотношений казахов со среднеазиатскими государствами приобрела новую окраску и освещение. Казахская историческая наука Независимого периода в достаточной степени накопило значительный пласт эмпирических материалов, в которых в развернутом плане представлена реальная историческая картина того времени, история взаимоотношений тюркских народов в условиях военного противостояния казахов со среднеазиатскими правителями.

Ключевые слова: История военной экспансии кокандских правителей, захват территорий, передел метрополий

At the present stage of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan, worthy of joining the world community as an equal of equals, the role and importance of historical science as a means of cognition of the past has increased dramatically, historical roots of the indigenous inhabitants of the Central Asian region, growth of national consciousness, spiritual revival and historical memory of this or that people. In this regard, the

dominant factor in the historiography of the independent period is the identification and introduction into scientific circulation of previously unknown unexplored historical facts and sources and their in-depth comprehensive study from the point of view of modern data.

As you know, under the domination of the Soviet totalitarian system, when the growth of national consciousness was suppressed in every possible way, there was a weakening of historians' attention to the pre-revolutionary period of history as a whole, problems of inter-ethnic relations, relations of the Kazakhs with neighboring peoples, Central Asian khanates, unreasonably created a skilful impression of its problem-free, the past of the people of Central Asia was deliberately distorted for ideological reasons, falsified and of course presented in a different perspective.

Hence, there was an urgent need for a conceptual and qualitative update of the methodology of historical science from the standpoint of universal spiritual and cultural values and, above all, the deepening of the process of integration and consolidation of the people of Central Asia.

As you know, there was a lot in common over the centuries in the historical destinies of the people of Central Asia. The indigenous inhabitants of the Turkestan region have long gravitated towards rapprochement with each other even in the most difficult conditions. But despite the expansionary policy of the Kokand, Khiva rulers aimed at the destruction of inter-ethnic, cultural ties between the people of Central Asia, good-neighborly friendly relations were still maintained, which, in our opinion, found an echo in reality.

Describing the history of the aggressive policy of the Kokand rulers, a well-known Kazakh researcher Koblandy K.I. notes that: "As is known in the historical literature of the period of the Kokand presence in southern Kazakhstan is divided into two stages. The first covers the time from the beginning of the conquest (1810) until the early 1840s and falls on the heyday of the Kokand khanate. The second stage is associated with the socio-political crisis in the khanate, which ended with the capture of Tashkent by Russian troops in 1865 and the transition of the entire region under the rule of the Russian Empire. The Kokand khans were active policy of conquest. The territory of the khanate was significantly expanded under Omar Khan, with him the power of Kokand extended not only to the Syr Darya Kazakhs, Sairam, Chimkent, but also to Turkestan and Aulie-Atu. By the middle of the XIX century, most of the Kazakh clans of southern Kazakhstan were under the rule of Kokand Khan. The whole population had to pay certain taxes, among which the main ones were *zyaket* and *haraj* from the agricultural population" [1].

As noted by S.Madanov: "At the turn of XVIII-XIX centuries Tashkent and Kazakh nomadic tribes of the surrounding steppes became the object of expansion by the Kokand rulers. At the very end of the XVIII century there were numerous bloody clashes between Tashkent and Kokand. In 1799 on Chirchik Kokand army was defeated by Tashkent ruler Yunus-Khoja. Learning about the defeat of Kokand near Tashkent, Bukhara Emir hastened to seize Khodjent, but Alim Khan managed to win from the Bukharans Khodjent and Ura-tube, and then break Yunus-Khoja. In Tashkent, the son of Yunus-Khoja Hamid-Khoja was left as Governor. However, soon after that, the independent behavior of Hamid Haji caused a new campaign of Kokand people to Tashkent. Having mastered the fortress Niyazbek, he put the Tashkent people in a difficult position, depriving them of water. Citizens and the Kazakh militia showed to kokandets persistent resistance, however, in a bloody battle were defeated, and the city was occupied by the army of Alim Khan, Kokand army looted nearby Uzbek villages and Kazakh villages, captured many prisoners, mostly civilians. Submit Tashkent greatly facilitated the Kokand further promotion deep into the Kazakh steppe" [2].

Further S.Madyanov emphasizes: "In 1809 the army of Alim Khan entered the territory of the Elder Zhuz. Having chosen Chimkent and Sairam as the object of military operations, Kokand people scattered on space from Tashkent to Turkestan – and Aulie-Atu, plundering and exterminating the civilians who were here. During the siege and capture of Chimkent, the townspeople and the surrounding population showed stubborn resistance. The struggle of the working people of the South of Kazakhstan continued under the successors of Alim Khan" [3].

Numerous military campaigns of Alim Khan had a heavy impact on the situation of the masses. This caused a sharp discontent among the people. As correctly noted by the famous pre-revolutionary Russian researcher VP Nalivkin: "Alim Khan loved the war, and it saw no charm of the rest, in the eyes of which conquering aspirations of Khan were not more as personal fun last, the fun that the people are not only not brought any benefits, but even caused and still a lot of waste of time, money, and often human life" [4].

According to the testimony of R.N. Nabieva: "in the historical sources preserved information about the rebellion of the workers of the South of Kazakhstan under the leadership of a Kabul against the Kokand Khan Umar. The main events of this movement unfolded in the region of Bogistan. The rebels took a number of battles with the Kokand and were forced to hide in the fortress of Bogistan. After a long and grueling siege, the Kokand managed to capture the leader of the rebel Kabul, who was executed in Tashkent." [5].

Well-known Kazakh scholar E. B. Bekmakhanov in his monograph "Kazakhstan in 20-40-years of XIX century" rightly notes, that: "Aggressive policy of the khans of Kokand in the Elder Zhuz and Kyrgyzstan are not only pursued the goal of robbery, but it was also dictated by trade interests. City Kokand, as well as the cities of Tashkent and Andijan subordinated to it, owing to their geographical position early turned into the trade and industrial centers. In the conquered territory of the Elder Zhuz and Alatau Kirghiz Kokand beks everywhere opened trading posts" [6].

Describing the reign of Omar Khan, E. B. Bekmakhanov rightly emphasizes, that: "Under Omar Khan, the power of Kokand extended not only to the territory of the Syr Darya Kazakhs, Sairam and Shymkent, but also in Turkestan and Auliye – ATA. Subject to the Kokand Khan of the Kazakhs experienced a heavy tax burden. The main source of profit of the Kokand Khan was the collection of the zyaket. One of Chimkent the governorate, for example, Khan received as dusk till 80 thousand rubles. silver per year" [7].

According to the famous Russian researcher Yu. Yuzhakova "under the authority of Kokand were Kazakhs birth bestmale, sikim, "shymyr", Jany. Bestmale included in the composition of the subgenera ysty, oshakty, shaprashty, zhalair and Sirgeli" [8].

In addition, J. Yuzhakov, in his article, rightly, stated the membership of the clans and tribes of the Kazakhs of the Elder Zhuz and their habitats.

As noted by Y. Yuzhakov: "collection Sakata began in the early spring. Previously were sent to the steppe horsemen, that by the time the collectors made calculations and selected the best sheep. Kharaj were collected from agricultural population. The unit of measurement of the sown area was the so-called takip. These were sown to 12 tweets of wheat that is 78 pounds, and Kosh sowed from 3 to 5 batmans 1260 pounds. Each Kosh, it was said, from 14 to 25 takips. Kokand beks from each Kosh took on average from 40 to 70 poods of wheat" [9].

Thus, Yu. Yuzhakov, it is true, stressed that the collection of tax duties, both from pastoralists and farmers laid a heavy burden on the shoulders of the working population of southern Kazakhstan.

As O. Ia. Osmolovsky notes: "in contrast to all the Mohammedan laws, determining to collect from the cattle of the fortieth part of the Kokand was taken, with all sorts of violence, annually up to 6 sheep with tents, and with rich Kirghiz twice more, this number does not included gifts, given by the Kyrgyz as the main takechi and his assistants. With bread Kokand removed a third of the crop, and some of the Kirghiz, wandering at the fortifications, instead of haraj grain, took baked bread and millet porridge. The kharaj still belong fees firewood, coal, hay. Each tent recoveries in year 24 bags of coal, 4 pack of saxaul 1000 sheaves of reeds of grass" [10].

As reported by V.M. Flat: "in the reign of Madali Khan (1822-1842 gg) the entire conquered territory of the South Kazakhstan, together with Tashkent was given kushali (ruler) for an annual payment of 20,000 ducats. In 1825. Madali Khan, taking advantage of feudal tribal feuds of the seven rivers and the Chui valley, sends there troops to conquer under his possession with the requirement of their taxes", in the amount of 4000 soldiers. Part of the Kazakh and Kyrgyz tribes of the Chui valley, unable to resist the military force of the Kokand made a zyaket" [11].

In our opinion, the success of the Kokand offensive was favored by internal circumstances. In this period of intensified inter-tribal strife, feudal strife of Kyrgyz and Kazakh ancestors, artfully kindled by kingdom Russia.

In the period under review, despite the bloody feudal wars of the Kokand ruling circles and the national strife incited by the feudal nobility, between the labor masses of Kazakhs and Uzbeks strengthened economic and cultural connections. Write about this in his notes GN Potanin, who noted: "from here we continued our way to the Turkestan city of Chimkent. The eyes of the traveler are presented in these countries are no longer wild barren desert, not the people, constantly passing with mobile dwellings and numerous herds from one place to another. Here he sees everywhere the fields worked by the hard-working hand of the farmer, sees the vast cities and many villages, sees the people United in a political body, achieved some degree of civic education, obeying the benevolent voice of the authorities and laws and dealing with trade, useful crafts and arts" [12].

According to N. Petrovsky: "during the reign of Khudoyar Khan (1845-1875 yy.) heavy oppression experienced not only Kazakhs and Kyrgyz, but working Uzbek decanto. This is evidenced by the story of one Kokand. "We haul to all: for the honor of the shops that we guard, for a place in the market, where we are temporarily staying with their carts, for sold firewood and straw on the Khan's work expelled thousands of people, workers are not given money or food, but they are also charged." [13].

As noted by E.B. Bekmakhanov: "under Khudoyar Khan, numerous fortifications were erected downstream of the Syr Darya, that evidence further the subordination of the Kazakh Khan of Kokand. As and previous rulers, Khudoyar Khan increased the amount of taxes and duties. For profit he has made frequent predatory raids on the Kazakhs living in the Syr Darya. In 1849, for example, was looted to thousands of families chuokeizai and other

Kazakh clans. In 1850 a punitive expedition of the Khan of Kokand, led by Akmechetka Deputy Yakdybek, again plundered cumaceans and durkalski birth. In 1852 at chuokeizai kind was stolen to 150 thousand sheep" [14].

Thus, the E.B. Bekmakhanov was able, correctly, to reflect the ambitions, the cunning and cruelty of the Kokand ruler Khudoyar Khan, who pursued his selfish ambitions towards the conquered people.

The difficult situation of the masses led to the aggravation of class contradictions and often joint armed uprisings of the Kazakh, Kyrgyz and Uzbek workers of the masses of the South of Kazakhstan against the Kokand rule was an uprising in 1858. The main centers of it were the cities of Aulie-ATA, Turkestan and Chimkent, as well as the districts of Semirechye" [15].

As noted by the famous Uzbek researcher A.Khasanov " in 1857. a General uprising of Kyrgyz and Kazakhs broke out in the vicinity of the strengthening of Aulie-Ata In March 1857. the ruler of Tashkent Mirza-Ahmad joined 3000 soldiers in Aulie-Ata to forcibly collect taxes from aulieatinsk Kazakhs and Talas Kirghiz who roamed in the area. On the cruelty and arbitrariness of Kokand tax collectors sent by Mirza Ahmed, the commander of the Syrdarya line reported to the Orenburg Governor-General: "Mirza Ahmad sent his counters to each clan and each Department, giving them a team of 100 and 200 people, these zacatechichi stretched his audacity, until he's appointed apply for one till every grown-up girl, with different excesses. For example, zaletchiki svidetelstvovat all women and Breasts had to know if she's married or maiden". The excesses and violence of the Kokand tax collectors served as a direct impetus to the speech. The uprising spread to the whole of the Chui valley. United detachments of Kyrgyz and Kazakhs, breaking Kokand under Pishpek, moved to Aulie-Ata and besieged the fortress, where Mirza-Ahmad, who asked for reinforcements from Kokand Khan. A large army was sent from the capital of Kokand. Having learned about his approach, the rebels lifted the siege of Aulie-Ata and dispersed to their auls. But the Kokand massacred them, and their leaders were executed" [16].

The cruelty and arbitrariness of Mirza Ahmad is reported by the famous Uzbek researcher R. N. Nabiyeв in his work "from the history of the Kokand khanate". In particular, the author gives the following data. "At this time, Mirza Ahmad firmly established himself in the independent rule of Tashkent. He spread and dispersed the hands of violence on the population of the city, regions and regions. His oppression and tyranny of the steppe population had no limits. Therefore, the nomadic tribes were killed at night, Mirza Bey (cousin Mirza Ahmad) with his people-the collectors of zakat and tribes, contact in different parts of the Deshti Kypchak among themselves, out of control of Kokand and Tashkent state his possession. They did not pay any dirham nor the Fels sunset. Territory from the beginning of the Deshti Kypchak tribes to the borders of Turkistan was engulfed in uprisings and unrest" [17].

The same author notes that "Mirza Ahmad in 1858 gathered an army, opposed the rebellious nomadic tribes. He stopped in Alma-Ata and sent the army in the amount of five padstows against Suftai bei, located in the area of the fortress Pishpek, but was defeated. Inspired by this victory, the herdsmen besieged Aulie-Ata, where Mirza Ahmad was with his army. A detachment sent at the head of the Tashkent vezir Mirza-Bey in the center of Shymkent for the collection of zakat was defeated by the tribes Sirgeli, Kungrat and others. Mirza-Bey and many of his entourage were killed. The tribes of Argun, duglat, Kungrad, Kangly, Sergeli and others gathered on all sides a vast territory and brutally besieged Mirza Ahmad. Khudoyar Khan of Kokand sent troops led Shadman – Khodja mingboshi and his brother Malla-Beck, who accepted the conditions of the Kazakhs, and this freed Mirza-Ahmad" [18].

The reign of Khudoyar Khan was full of events, associated with the turbulent political situation and social movement in East Turkestan. The political situation in the khanate itself was very tense, often changed the main vezir. Such influential segments of the population as Khoja, tyur, Kypchaks were active in political struggle. The latter were defeated and dispersed" [19].

Known pre-revolutionary Russian researcher N.Petrovsky writes: "Under Khudoyar heavy oppression experienced not only Kazakhs, but the local work population. We haul for all: for the honor of the shops that we are to guard, for a place in the market, where we temporarily stop with the carts, for the sold firewood and straw. Thousands of people are expelled for Khan's works, workers are not only not given money or food, but also take money from them. The greed of Khudoyar Khan was not limited to this. He personally engaged in usury, he kept numerous agents-traders, who sold the products of their monopolized crafts. Many merchants were shareholders of the same Khan" [20].

The mass extermination of Kypchaks is reported by the well-known Russian researcher N.D. Mallitsky in his work "Kazakhs-ethnographic essay" [21]. "At last Kypchaks allocated as special nationality are very close to Kazakhs now only in Fergana. The name Kypchak was called in the middle ages, the entire band southern Russian and Kypchak steppes (Deshti-Kypchak). Kypchak genus and villages with this name are found in all

places of Turkestan, both among Kazakhs and Kurama, and among Uzbeks. As a warlike people, United and restless, Kypchaks played an active political role in the former Kokand khanate and were subjected to mass extermination under Khudoyar Khan. Today in Fergana not more than 32,000 people in Andijan and Namangan districts in part" [22].

Significant changes in the relationship of the senior Zhuz Kazakhs with the Kokand khanate on the one hand and Russia on the other occurred in the early 60s of the XIX century. This was primarily due to the aggravation of relations between Russia and Kokand, with the strengthening of Russian influence on the Kazakh tribes of Semirechye, in the area of the Chu and Talas rivers. In October, 1860 under Usunagach Russian armies defeated the main forces of the Kokand Khan. In the summer of 1864 Chernyaev took the fortress Aulie-Ata and Verevkin Turkestan. With the occupation of Tashkent and the approval of the Russian protectorate over it, war of Russia with Kokand was basically completed" [23].

Thus, in the 20-40 yy. of XIX in the most relief outlines the great strategic importance of Kazakhstan, located between kingdom Russia, Central Asian khanates and China. As we have seen on the specific factual material, this was a difficult era for the Kazakh ethnic group, the real danger of colonial enslavement was coming from all sides and especially from the North of kingdom Russia and from the South from the Khiva and Kokand khanates. So 40-60-ies of the XIX century were marked by significant movements of the Royal troops in Central Asia, what eventually led to the capture of a vast territory of the Kazakhs and the Kokand khanate.

References:

1. Loblandin K.I. *Kazakhs and clash Of Russian-Kokand interests in the XIX century // Bulletin KAZNU. Historical series # 4 (51) 2008. – P.3.*
2. Madunov S. *The relations of the Kazakhs with other neighboring peoples of Central Asia in XVIII-the beginning XX century. (Political and socio-economic aspects). – Almaty, 1995. – P.67.*
3. *There. P.68.*
4. Nalivkin V.P. *A brief history of the Kokand khanate. – Kazan, 1886. P.32.*
5. Nabiev R.N. *Tashkent uprising 1847 y. and its socio-economic background. Tashkent, 1966. – P.16.*
6. Bekmakhanov E.B. *Kazakhstan in 20-40 yy. XIX century. – Alma-Ata, 1992. – P.162.*
7. *There. P. 163.*
8. Yuzhakov Yu. *Our acquisitions are in Central Asia. // Turkestan collection Vol 54. SPb., 1873. – P. 65.*
9. *There. P. 67.*
10. *There. P. 68.*
11. Ploskih V.M. *Kyrgyz and Kokand khanate. Frunze, 1977. – P.102.*
12. *Notes on the Kokand khanate of horunzhego G.N.Potanin. // Bulletin of irgo, book 6 the office part 2 18 SPb, 1856. P.263.*
13. Petrovski N. *Sketch of the Kokand khanate. // Bulletin of Europe #10 Moscow, 1875. P.63.*
14. Bekmakhanov E.B. *Kazakhstan in 20-40 years XIX century. Alma-Ata, 1992. P.168.*
15. *There. P.64.*
16. Khasanov A.Kh. *The people's movement in Kyrgyzstan in the period of the Kokand khanate. Moscow, 1977. P.36.*
17. Nabiev R.N. *From the history of Kokand khanate. Tashkent, 1973. – P. 51.*
18. *There. P.52.*
19. *There. C.53.*
20. Bekmakhanov E.B. *Kazakhstan in 20-40 years XIX century. – Alma-Ata, 1992. – P.169*
21. *Central state archive of the Republic of Uzbekistan Ph-2231. Inventory deal 2. P.14. (Personal fund N.G.Malicki)*
22. *There. P. 14 vol.*
23. Madunov S. *Relations of Kazakhs with other neighboring peoples of Central Asia in XVIII-early XX centuries. (Political and socio-economic aspects). – Almaty, 1995. – P.91.*

ӘӨЖ03.81.37
ГРНТИ 03.23.07

Ғ.М. Қарасаев¹

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор
ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкер,
Астана қ.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН ОТАРЛАУ ТАРИХЫ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫ ДЕРЕКТЕРІНДЕ (Қазақстанның Шығыс аймағы және Алтай өңірі тарихынан)

Аңдатпа

Мақалада Ресей империясының қазақ жерін отарлау тарихы ХІХ ғасырдағы Ресей Мемлекеттік мұрағаты деректерінде қарастырылады. Сонымен қатар Қазақстанның Шығыс аймағы және Алтай өңірі тарихы бойынша отарлау саясаты баяндалады. Бірнеше ресми деректерден ХІХ ғасырдағы Ресей империясының отарлық саясатынан барынша Қазақстанның Шығыс аймағы және Алтай өңірі зардап шегіп, өз жерінде өгейліктің күнін кешкен күнін кешкен қазақ халқының ауыр тағдырын білуге болады. Ресейдің бұл аймақтарды өзіне қаратуы негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын жергілікті тұрғындарды жайылымдықтарынан күшпен ығыстыру, қолайсыз өңірлерге көшіру, оларды барша құқықтарынан айыру арқылы іске асырылды. Осындай жағдайлардан шығудың жолын таба алмаған көптеген қазақ жанұяларының ата-қоныстарында қалу үшін казак әскерлеріне жазылу мақсатымен патша әкімшілігіне өтініш жасаулары орын алды.

Түйін сөздер: отарлау саясаты, қазақ жерлері, Ресей империясы, мемлекеттік Ресей мұрағаты, ХІХ ғасырдағы құжаттар.

Карасаев Г.М.¹

¹д.и.н., профессор, Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана, Казахстан

ИСТОРИЯ КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ РОССИЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ ХІХ ВЕКА (на примере восточных регионов Казахстана и Алтайского края)

Аннотация

В статье «История колонизации казахских земель Российской империи в государственных российских архивных документах ХІХ века» на основе архивных источниках, накопленных в фондах РГИА (г. Санкт-Петербург), ГАОО (г. Омск) раскрывается история колонизации казахских земель на примере восточных регионов Казахстана и Алтайского края в период конца ХVІІІ- первой половины ХІХ веков.

На основе достоверных архивных и исторических материалов изложены цели, задачи, итоги этих завоеваний, их последствия для местного населения. Участие России в этих областях во многом было вызвано вынужденным переселением местных жителей из кочевого животноводства, переводом их в неблагоприятные регионы и лишением их всех прав. По мнению российских правителей, «они (казахи, казахи) подвергались пыткам, убийствам своего казахского народа, их резне, невинным убийствам и так далее». нет вредных людей, нет людей, и никакие жесткие меры не могут быть приняты против них.

Ключевые слова: колонизация, казахских земель, Российской империя, государственный российский архив, документы ХІХ в.

G.M. Karassayev¹

¹Doctor of historical science, professor, Institute of State history SC MES RK
Astana, Kazakhstan

HISTORY OF COLONIZATION OF THE KAZAKH LANDS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE STATE RUSSIAN ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE XIX CENTURY (on the example of the east region of Kazakhstan and the Altai territory Y)

Abstract

The article “The History of Colonization of the Kazakh Lands of the Russian Empire in the State Russian Archival Documents of the 19-th Century”, based on archival sources accumulated in the funds of the Russian State Historical Archive (St. Petersburg city), the State Archive of Orenburg Region (Omsk), reveals the history of colonization of the Kazakh lands using the example of eastern regions of Kazakhstan and Altai Region in the period starting from the end of the XVIII-th to the first half of the XIX-th centuries.

On the basis of reliable archival and historical material are set out the aims, objectives and results of these conquests and their consequences for the local population. Russia's participation in these areas was largely caused by the forced relocation of local residents from nomadic animal husbandry, their transfer to unfavorable regions and the deprivation of all their rights. According to the Russian rulers, "they (Kazakhs, Kazakhs) were subjected to torture, the murder of their Kazakh people, their massacre, innocent murder, and so on." no harmful people, no people, and no tough measures can be taken against them.

Key words: colonization, Kazakh lands, Russian empire, state Russian archive, documents of XIX century.

XVIII ғасырдың соңындағы Ермақтың жаулау соғыстарынан басталатын Ресей мемлекетінің Батыс Сібірді, соның ішінде Алтай өңірлерін отарлауы осы жерлер тарихи ата-қоныстары болып келген қазақтарды бірнеше ғасырлық бодандықтың күндерін кешуге мәжбүр етті.

Ресейдің бұл аймақтарды өзіне қаратуы негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын жергілікті тұрғындарды жайылымдықтарынан күшпен ығыстыру, қолайсыз өңірлерге көшіру, оларды барша құқықтарынан айыру арқылы іске асырылды. Қазақтарды қорлау, малдарын тартып алу, жазықсыз жаза-лап, ешқандай себепсіз қырғынға ұшырату, тағы да басқалары бүкіл отарлау мерзімінде толығынан және үздіксіз орын алды. “Орыс билеушілерінің түсінігінде, – деп жазады М.Тынышбаев, – олар (қазақтар, – Ғ.Қ.) адам емес, қайдағы бір өмір сүруге құқығы жоқ зияндылар, сондықтан да оларға қарсы кез-келген қатал шараларды қолдануға болады.

Тұрғындар әбден шарасыздыққа ұшыраған: олар естіп көрмеген қорлық пен қанауды бастарынан кешіруде.

... Қырғыздардың орыс бодандығына енген кезінен бастап жарқын, қуанышты күн, бақытты бір сәт болған жоқ. Сол кезеңнен бастап ешкім, ешқандай ресми басшы қырғыздар үшін қайырымды іс, не осыған ұқсас ештеңе де атқарған емес.

... үкімет біріншіден, жабайы және дөрекі жазалау шаралары мен тіліне, салтына, дініне қысым жасау арқылы ... жеке ұлт ретіндегі қырғыздарды жою негізінде барша өңірді орыстандыруға, екіншіден, әртүрлі әкімшілік шаралары, жарлықтары, ережелері арқылы қырғыздарды ешқандай құқықсыз заңнан тыс тобыр етуге, үшіншіден, олардың қанымен сақтап қалған және бабаларының сүйектері толған жерлерінен айыру, тақыр және өнімсіз жерлерге, ажал құшағына қууға ұмтылуда, ...” [1].

Отарлаушылардың, солардың ішіндегі казак әскерлерінің казак даласындағы орын алып келген жүгенсіздіктерін олардың бұл қылықтарына толығымен куә болған Ш.Уәлиханов та ашына баяндады. “Олардың (қазақтардың, – Ғ.Қ.) күйреуге ұшырауларына, – деп көрсетеді ол, – екінші кінәлі казактар. Бұл тонаушы тұрғындар өздерін барлық жерлерде көрсете білді. Қырғызбен қалай қатынас жасайды? Өте қарапайым. Олардың барлық жекеменшігі казактар үшін өздерінікіндей көрінеді, сондықтан да қырғыздың қойын тартып алу, өгізі не жылқысын ұрлап кету-жастықтан, еркеліктен басқа ештеңе емес деп бағаланады.

... Тіпті барлық Сібір әскерлері қырғыздар есебінен күн көреді деп айтуға болады”[2].

“Казактардың қырғыздардың құқықтары мен меншігін силамаудың жоғары шегіне жеткендігі сондай, – деген айқындама жасайды XIX ғасырдағы Батыс Сібір казактарының тарихын зерттеуші И.Ф. Бабков-оларды ұсақ тонауға ұшырату мен күш көрсету жергілікті казактар басшылығы тарапынан жасырылып отырады – бұл барлығына белгілі жағдай. Пикеттік (шекара күзетіндегі, – Ғ.Қ.) казактар үнемі қырғыз

малдарын аулауға шығатындықтан олардың арасында қақтығыс орын алады, алайда өзінің құқтарын қорғауға ұмтылған қарусыз қырғыз әрқашан өлімге дейін апаратын жеңіліс табады және мұндай жағдайда жергілікті казак басшылығы қылмысты жасырып, генерал-губернаторға дейін жеткізбейді” [3].

Келесі, XX ғасырдың басында Зайсан аймағында мұғалімдік қызмет атқарған Хафиз Сәрсекеев: “Көшкен елмен Алтай тауына шыққанымда мұжықтардың (орыс қоныстанушы шаруаларының, – Ғ.Қ.) қазаққа қылып отырған зорлықтарының шет жағасын көрдім. Қара Ертіс елінің болысы Ахмеди Саржан ұғлының ауылдары жайлаудан қайтып келе жатып, Балақалжыр деген жердегі мұжық қаласының жанына қонды. Ауылдың келіп түскені-ақ сол еді, әлгі қаланың мұжықтары “8 атымыз жоғалып еді, ізі осында келді” деп сап ете түсті. “Атымызды тап, болмаса ізімізді шығарып бер” деп отырып алды. Қазақ пен мұжық барып ізді қараса із ескі, мұжық жаңа келген із деп бой бермейді. Сөйтіп тұрғанда мұжықтар жабыла атқа мініп, қалың халыққа жөнелісті. Барысымен шетте жатқан Іштікбай дегеннің бір айғырының үйірін айдай жөнелді. Іштікбай жылқысының соңынан шапқанда мұжықтар сол арада жұрттың көзінше мылтықпен басып салды, Іштікбай опат болды. Бұл іс туралы қаладан судиа мен доктор келіп өлген кісіні сойып, дознание қылып кетті. Іштікбайды өлтірген мұжықты абақтыға жапқан жоқ, кепілге берді.

Мұжықтардың түрі жаман болған соң қазақ өте қорқады. “Ақпыз бізге не қылады” - деп отыра алмайды. Бұл жақта мұжықтың малы жоғалса болыстар қазақтың қолынан тауып беруге подписка алады екен. Бұлай етпей амал да жоқ: малдан бас қымбат қой,” [4] - деген хабарлама береді.

“Базардан қайтқан бір аттылы казак, деп жазылған төменгі айғақтамада, - жолды қысқарту үшін төтелей тартып, орыс поселкасының ішінен өтпей ме. Аттылы қазақтың орыс поселкасының ішімен жайбарақат кетіп бара жатқанын терезеден көрген С.Кузнецов деген келімсек жалмажан винтовкасын терезеден шығарып, әлгі қазақты атып өлтіреді. Артынан сот болады. Тергеуші Кузнецовқа “Сен әлгі қазақты неге атып өлтірдің” демей ме сонда Кузнецов тергеушіге шекеден қарап, “Ол неге біздің көшемен жүреді?! Оған орыс поселкасының ішімен жүруге кім рұқсат берді?!” дейді. (Бұл туралы Тұрар Рысқұлов бір емес, бірнеше рет жазды да)” [5]. Міне осындай бірнеше тарихи мағлұматтардың өзі ғана қазақ халқының бірнеше ғасырларға созылған ресейлік отарлаудан көрген барша қасіреті мен қайғысын көз алдымызға әкелетіндігі айғақ.

Негізінен алғанда, ХУІІІ-ХІХ ғасырдың 50-жылдарына дейінгі уақыттағы халқымызды табанға басып, құл еткен қазақ өлкесін әскери, өнеркәсіптік тұрғыдағы отарлау (әскери қамалдар, шекара шептерін салу, тау-кен орындары мен зауыттар негіздеу), әскери адамдарды, казактарды, өндіріс орындарына тіркелген шаруаларды, қылмыскерлерді, т.б. қоныстандыру арқылы жүргізілді. Осылай қазақ өлкесі, әсіресе оның шығысы, Алтай өңірі империяның түсті металдар, көмір, темір өндіретін орталығына айналдырылды. ХІХ ғасырдың басындағы ресейлік мемлекеттік тарихи мұрағаттарында аталған мерзімдегі жерімізді отарлаудың мақсаты, барысына арналған деректер молынан кездеседі. Мысалы, “Қырғыздарды қазыналық жерлерден ығыстыру” деп аталатын құжаттағы: “1808 жылдың 23 мамыр күніндегі Үкіметтік Сенаттың Орынбор Әскери Губернаторы және Сібір Генерал-Губернаторына арналған төмендегі мазмұндағы Жоғары мәртебелі жарлығы шығарылды. Онда:

“Мәлім болған деректерге орай Ресей билігіне өткен Орынбор жүйесіне жақын және Каспий теңізінен Сібірге дейін көшіп жүрген қырғыздар аса кедейшілік жағдайда, олардың арасында ашаршылық жайлаған, осыдан барып шекарада тәртіпсіздіктер орын алып келеді. Көптеген қырғыздар тіпті өздерінің балаларын лажсыздықтан хиуалықтарға сатуға мәжбүр болуда. Міне сондықтан да Жоғары мәртебелі Ұлы Император мұндай жағдайды болдырмау үшін төмендегідей жарлық шығарды:

... 3. Қоныстар салынуға байланысты жайылымдықтары алынған қырғыздарға құнарлылығы аз болса да бос жатқан аймақтардан ... жер берілуі тиіс.

7. Жүйелерде (шекара жүйелелерінде, - Ғ.Қ.) орналасқан барлық ресейліктерге 25 жасқа толғанда еркіндіктерін беру міндетімен қырғыз балаларын сатып алуға рұқсат беріледі”, [6] - деген деректен Ресей империясының бодандығына түсіп, күнкөріс көздерінен айырылған қазақтардың мүшкіл жағдайларын білуге болады.

Ал, келесі: “Тобол Азаматтық Губернаторы (23 қыркүйек 1809 ж.) жер бөлімдері басшыларының берген мәліметтерге орай Кіметтік Сенатқа жолдаған: “1710 қырғыз жанұясын жайылымдықтарынан ығыстыруға болады.

Бұл жанұя мүшелерін басқа жерлерге көшіру үшін қазынадан 145976 рубль 73 копейки бөлінген”. [7], - деген ұсыныс жасап, Үкіметтік Сенат оның орындалуы туралы шешім шығарған. Мұның қазақтарды ата қоныстарынан күшпен аластау ісінің ХІХ ғасырдың басынан үздіксіз жүргізіліп келгендігін көретеді..

Жүйенің негізгі тұрғындары, яғни заң негізіндегі губерния иелігінің ішіндегі 40 шақырымдық жердің қожалары (орыс казактары, - Ғ.Қ.) болып табылады. Ал қарақшылыққа айналған үнемі болып тұратын өзара барымтадан барынша күйзелген, одан құтылу мақсатымен жүйе ішін уақытша және тұрақты мекен ретінде паналауға ұмтылатын қырғыздар шаруалардың (орыс шаруаларының, - Ғ.Қ.) барынша қанаушылықтарына ұшырайды, [8] - деген деректер жергілікті казактарды олардың ауыр жағдайларына қарамас-тан жерлері орыс отарлаушыларының иелігіне өткен казактардың одан ары қанаушылыққа ұшырағандықтарын көрсетеді.

XIX ғасырдың ортасындағы ресейлік мұрағат деректерінде бодандықтың бұғауы бастарына түскен жергілікті казактардың күнделікті ауыр тұрмыстарынан молынан мәліметтер беріледі. Мысалы, бұл жазбаларда: “Жалдаушы қырғыз қожаларынан тамақ пен киімнен басқа ештеңе де талап етпей барлық жұмыстарды атқарады, ...

... Генерал-лейтенант Глазенаптың 1798 жылдың 23 шілдесіндегі жарлығына байланысты:

1. Қырғыздарды ішкі жүйеге паналатқанда қайшылықты жағдайлардың үнемі орын алатындығын ескеру керек, сондықтан да сақтық шараларын тұрақты түрде қолдану қажет. Орын алған оқиғаларды жоғары мәртебеліге (Глазенапқа, - Ғ.Қ.) бірден жеткізіп отыру міндетті.

е) қаңғыбас қырғыздарды шарт негізінде киім, тамақ беру арқылы жалдамалы жұмысқа алу қажет немесе жұмыс қолы қажет болмаса жүйеден бірден аластау керек.

г) Қырғыздардың жүйенің ішіне кіруінің 30 шақырымнан аспауына бақылау жасап, оны земство басшысына хабарлап отыру қажет.

1809 жылы Сібір корпусы штаб бастығының жарлығы бойынша қырғыздардың ішкі жүйедегі селенияларға 40 вестке дейін жақындап келуіне тиым салынады. Себебі оларды жүйенің ішкі жағына өткізу елеулі тұрғыдағы тәртіпсіздіктерге әкеледі.

... Қырғыздар зауыт қоныстарына ене отыра малдарымен егістікті, шабындықты таптайды, едәуір мол малды, соның ішінде әсіресе жылқыларды ұрлайды, мысалы Локтев зауыты жанындағы шағын кеңістікте (1814-1815 жылдары) екіжүзге жуық жылқыны айдап кеткен.

... Шаруалар (орыс шаруалары, - Ғ.Қ.) және шекара жүйесі (орыс, - Ғ.Қ.) казактары өзара жылқы ұрлаумен айналысып, оны қырғыздарға жабады, қырғыздарды кінәләй отыра, өздерінің қылмыстарының ашылып қалатындықтарын ойламайды, бар кінәні жүйенің арғы жағындағы қырғыздарға аударады.

... Әскери басшылыққа қарайтын зауыттық округта жұмысқа жалданған қырғыздар кен және земство басшылығына, шенеуніктеріне бағынудан бас тартады.

... Қырғыздардың ішкі жүйеге өтуге ұмтылыстарының себебі, сыртқы жүйеде жайылымдық жердің болмауы, керісінше ішкі жүйеде жайылымдық жердің молдығы соншалы, көптеген казактар, көпестер мен мещандар мал табындарын молынан ұстайды.

Ішкі жүйеге жыл сайын жайылымдық үшін өтетін қырғыздар әр жүз бас малдан бір бас салық төлейді.

Қырғыздардың зауыт қоныстарына жақын келуі кикілжің, тонау, шаруашылықтық күйзелуден басқа ештеңеге әкелмейді. Зауыт иелерінің қырғыз жұмысшыларын жалдауларына жол бермеу қажет. Кейбіреулерімен ... тиімді болғанда ғана келісім жасалуы ажет.

... Қырғыздардың пайдалануына берілетін ішкі жүйедегі жерлер жүйе басшыларының ұсыныстарына сай селениялардан 40 верст, ал жүйеден тыс аймақтарда одан 30 верст қашықтықтан берілуі міндетті.

... Бөлінетін жерлер белгілі болысымен және жайылымдыққа қажетті жерлер анықталғаннан кейін тиісті салық алу арқылы жыл ішінде қырғыздарға өткізу рұқсаттарын белгілеуге болады”, [9] - деп көрсетіліп, олардан ресейлік отарлаудың салдарынан лажсыздыққа түсіп, өмір сүру құқықтарынан айырылған халқымыздың сол мерзімдегі өз ата-қоныстарындағы ауыр жағдайлары паш етіледі.

XVIII ғасырдың соңынан казак руларының құнарлы жайылымдықтары саналып келген Ертіс, Бұқтырма, Нарын өзендері бойымен кен өндіру, қорғаныс орындарымен қатар толып жатқан казак станица-лары, шаруалар деревнялары мен селолар салына бастады. Осыларға байланысты бұл жерлерден казактар толығымен аластатылды. Олар амалсыздан мал шаруашылығына қолайсыз құрғақ, шөлді аймақтарға ығыс-ты. Басым бөлегінің ондай жерлерді де таба алмай, ішкі шекара жүйесіндегі орыс шаруалары мен казактары иелігіндегі бос жерлерді қымбат бағаға жалдаудан басқа амалдары қалмады. Мәжбүр болды. Жерді жалға алуға мүмкіндіктері жоқтар болымшы ақы үшін орыс казактары мен шаруаларының барлық шаруашылықтары, үй жұмыстарын атқаруға мәжбүр болды. Бұл айтылғандарға “Қытай қарауылы орналасқан Нарым өзені бастауынан Бұқтырма қамалына дейінгі жүйенің бойындағы шаруалар деревнялары – Солонька,

Соловьев, Снегиров, Кондратьев, Крестовка және тағы басқалары, Ертіс өзені бойындағы Зыряновск және Бұқтырма кен орындарынан кемелер арқылы Бұқтырма қамалына кендер әкелінеді” [10] - деген деректер дәлел болады.

Міне осындай жағдайлардан шығудың жолын таба алмаған көптеген қазақ жанұяларының ата-коньыстарында қалу үшін казак әскерлеріне жазылу мақсатымен патша әкімшілігіне өтініш жасаулары орын алды. Оны 1860 жылдың 19 қараша күнгі Көкпекті округі Терістамғалы болыстығының старшины Бәйжігіт Шаловтың ауылдастары атынан Жеке Сібір корпусының командирі, Батыс Сібір Генерал-Губернаторы, Инфентерия және атты әскер генералы Гасфортқа жазған: “Мен биылғы жылдың наурыз айында біздің болыстықтың 80 жанұясымен 8-казак полкының командиріне бізді Сібір жүйелік казак әскерлері қатарына алу туралы өтініш жасаған едік. Біраздан кейін аталған полк командирінен біздің өтінішіміздің сізге жіберілгендігін білдік.

Алға қойған мақсатымызға жету үшін мен өзімнің ауылдастарымның атынан сізден бізді Сібір жүйелік казак әскерлері құрамына қосуды сұраймыз. Ұсынысымыз қанағаттандырылған жағдайда бұған басқа қырғыз жанұялары қосылатындығына сендіремін” [11], - деген өтінішінен білуге болады. Алайда әскери министрдің 1862 жылдың 29 тамызындағы: “Мәртебелі сіздің осы жылдың мамыр айындағы №619 Семей облысы Көкпекті париказы Терістамғалы болыстығы қырғыздарының өтініштері туралы ұсынысыңызды қарай келе қырғыздардың Сібір казак әскерлері ұсақ станицаларына жекелеп немесе үлкен станицаға орналасқылары келмейтіндігін ескеріп, олардың казак атауын алып өздерінің жерлерінде қалып, жеке станица негіздеу туралы өтініштерін қанағаттандыру мүмкін емес деген шешіміңізді еске алып, қырғыздардың бұл туралы өтінішін орындаусыз қалдыру туралы жарлық бердім, осы ұйғарымды өтініш берушілерге жеткізуіңізді сұраймын,” [12] - деген жауабы алынып, олардың бұл сұраныстары қабылданбады.

Қорыта айтқанда, осы келтірілген бірнеше ресми деректерден ХІХ ғасырдағы Ресей империясының отарлық саясатынан барынша зардап шегіп, өз жерінде өгейліктің күнін кешкен күнін кешкен казак халқының ауыр тағдырын білуге болады.

Список использованной литературы:

1. Тынышбаев М. *История казахского народа*. – Алма-Ата, 1993. – С.24-25.
2. Валиханов Ч.Ч. *Собрание сочинений в пяти томах. Том ІҮ, Издательство “Наука” Казахской ССР*. – Алма-Ата, 1968. – С.31.
3. Бабков И.Ф. *Записки о моей службе в Сибири*. – Санкт-Петербург, 1912. – С.85-86
4. *Қазақ газеті. 1913 жыл / Редакторы Ғ.Халидуллин. Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева*. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2009. – 304-305 бб.
5. //Жас Алаш, 26 шілде 2016 жыл, №59-60, (16141-140). – 1 б.
6. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, лл. 163-64
7. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, л. 168
8. ИАОО, Фонд 2, опись 1, дело 127, л. 44
9. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, лл. 288-289
10. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, л.232
11. ИИОО, Фонд 6, опись 1, дело 331, лл.2-3 об
12. ИИОО, Фонд 6, опись 1, дело 331, лл.39, 39 об.

ӘОЖ (33) 336.717.061
ГРНТИ 03.81.37

Нәметқұл Д.¹, Мұхажанова Т.Н.²

¹«Мұрағаттану, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: dilshat.nametkul@kaznu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: tolkynm3010@gmail.com

БАНК ҚҰЖАТТАМАСЫН САҚТАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚҰЖАТТАНУ САЛАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПРОЦЕСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада банк құжаттарын сақтауды ұйымдастыру қызметінде Қазақстан Республикасында қолданылатын үлгілер сипатталған. Банктің ағымдағы мұрағатындағы құжаттардың сақталуы реті жайлы мағлұматтар берілді. Әрбір сипаттама қолданыс табатын жүйе мысалында түсіндіріліп, артықшылықтары немесе кем тұстары айтылған. Қазақстан Республикасы мұрағат қорының мемлекеттік емес бөлігі құжаттарының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында кредиттік ұйымдар олардың осы мақсаттар үшін құрылатын мұрағаттарда немесе құрылымдық бөлімшелерде тұрақты сақталуын қамтамасыз етеді. Электрондық мұрағаттау технологиясы кеше пайда болмағаны құпия емес. Электрондық мұрағат - кез келген кредиттік ұйымның күн тәртібінде тұрған бірқатар бизнес - міндеттерді шешуге арналған жаңа құрал. Бұл ретте ол құжаттарды электрондық түрге аудару арқылы физикалық сақтау проблемасын шешуге ғана емес, сонымен қатар сканерлеу кезеңіне дейін толық құрылымдалған мұрағатқа бытыраңқы қағаз ағынын келтіруге мүмкіндік береді. Алайда оны қолдану Қазақстанда электрондық мұрағат құжаттарына дәстүрлі қағаз құжаттарымен тең жұмыс істеуге мүмкіндік беретін берік заңнамалық база құрылғаннан кейін ғана шын мәнінде ақталғандығы жайлы жан-жақты талданады. Сонымен қатар, мақалада банк құжаттарын сақтаудың теориялық негізі қарастырылған. Мақала тақырыбы бойынша көптеген экономикалық, саяси әдебиеттер зерттеліп, әр түрлі ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды.

Түйін сөздер: банк құжаттамасы, банк жүйесі, құжаттар, құжаттаманы сақтау, электрондық мұрағат.

Nametkul D.¹, Mukazhanova T.N.²

¹ master degree "Archives, records management and documentation management" al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan. Almaty, e-mail: dilshat.nametkul@kaznu.kz

² al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan. Almaty, e-mail: tolkynm3010@gmail.com

ORGANIZATION OF STORAGE OF BANK DOCUMENTS AS THE MAIN PROCESS OF DOCUMENTATION

This article describes the templates used in organizing the storage of bank documents in the Republic of Kazakhstan. Information is given on the procedure for storing documents in the current archive of the bank. Each description is illustrated by the example of the system in which it is used, and has its own advantages or disadvantages. In order to ensure compliance of documents of the non-state part of the archival fund of the Republic of Kazakhstan, credit organizations ensure their permanent storage in archives or structural subdivisions created for these purposes. It is no secret that electronic archiving technologies did not appear yesterday. Electronic archive is a new tool for solving a number of business problems on the agenda of any credit institution. This allows not only to solve the problem of physical storage by transferring documents into electronic format, but also to create single-stream paper in a fully structured archive up to the scanning stage. However, its use is carefully analyzed in Kazakhstan to the effect that electronic archival documents are justified after creating a solid legal framework that allows them to work with traditional paper documents. In addition, the article presents the theoretical basis for maintaining bank documents. Numerous economic, political literature has been studied and analyzed by various scholars on the topic of the article.

Key words: banking documentation, banking system, documents, storage of documents, electronic archive.

Наметкул Д.¹, Мухажанова Т.Н.²

¹ магистрант специальности «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение управления», Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: dilshat.nametkul@kaznu.kz

² candidate of Historical Sciences, senior lecturer, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Tolkynm3010@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ ХРАНЕНИЯ БАНКОВСКИХ ДОКУМЕНТОВ КАК ОСНОВНОЙ ПРОЦЕСС ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В данной статье описаны шаблоны, используемые при организации хранения банковских документов в Республике Казахстан. Дано информация о порядке хранения документов в текущем архиве банка. Каждое описание поясняется на примере системы, в которой оно используется, и имеет свои преимущества или недостатки. В целях обеспечения соответствия документов негосударственной части архивного фонда Республики Казахстан кредитные организации обеспечивают их постоянное хранение в архивах или структурных подразделениях, созданных для этих целей. Не секрет, что технологии электронного архивирования появились недавно. Электронный архив новый инструмент для решения ряда бизнес-задач, стоящих на повестке дня любой кредитной организации. Это позволяет не только решить проблему физического хранения путем перевода документов в электронный формат, но и создать однопотоковую бумагу в полностью структурированный архив вплоть до стадии сканирования. Тем не менее, его использование тщательно анализируется в Казахстане на предмет того, что электронные архивные документы обоснованы после создания прочной правовой базы, которая позволяет им работать с традиционными бумажными документами. Кроме того, в статье приведены теоретические основы ведения банковских документов. Многочисленная экономическая, политическая литература была изучена и проанализирована различные труды по теме статьи.

Ключевые слова: банковская документация, банковская система, документы, хранение документов, электронный архив.

Кіріспе

Қазіргі күні қаржы жүйесінде банк құжаттарын реттеу маңызды қажеттілікке ие. Банктік құжаттамалар экономика саласының барлық жүйесін қамтитындығы себепті, банкте құжат айналымын ұйымдастыру, құжаттарды дұрыс ұйымдастыру және сақтау процесі маңызды болып отыр. Сол себепті де кез-келген мемлекет банктік құжаттаманың тиімді сақталуын қамтамасыз ету мен оны ұйымдастыруды алдыңғы қатардағы басты мақсаттардың бірі ретінде қояды.

Халықаралық ортада банк құжаттамасын ұйымдастыру экономиканың әр саласы қызмет етуінің басты элементі бола отырып, кешенді сипаттамаға ие.

Банктік құжаттар дегеніміз - банк операцияларын жүзеге асыру үшін қажетті және дұрыс ақпаратты қамтитын құжаттар олардың заңдылығын растайды және операцияларды бухгалтерлік есепте көрсету үшін негіз болып табылады (Закон «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан»).

Банк жүйесі нарықтық экономиканың аса маңызды және ажырамас құрылымдарының бірі болып табылады. Банктер халық шаруашылығының барлық басқару деңгейлерінің тыныс-тіршілігімен тікелей әрі күнделікті байланыста болды. Нарықтық экономикада банктер монополистерге айналып, барлығы дерлік қаржы капиталына иелік жасайды. Экономиканы басқару органы ретіндегі банктердің рөлі олардың өз функцияларын орындауы және банк ісін ұйымдастырудың жалпы принциптерін сақтауы барысында көрініс табады.

Жалпы, банк құжаттары кіріс, шығыс және банкішілік болып бөлінеді. Кіріс құжаттарын клиенттер Банкке ұсынады: оларға банктер арқылы қолма-қол ақшасыз есеп айырысу бойынша төлем құжаттары (төлем талабы, төлем тапсырмасы, есеп айырысу чегі және т.б.), банктердің кредиттік операциялары бойынша құжаттар жатады: жалақы қорларының жұмсалыуы үшін банктерді бақылау бойынша құжаттар: күрделі салымдарды қаржыландыру бойынша құжаттар; Халықаралық есеп айырысумен байланысты банктердің операциялары бойынша құжаттар шығыс құжаттары банкте жасалады және клиенттерге беріледі. Оларға дербес шоттар және дербес шоттардан үзінді көшірмелер жатады. Банк ішіндегі құжаттар тек банк ішінде ғана жіберіледі. Банктік құжаттар есептеу техникасының көмегімен толтыруға және өңдеуге бейімделген бланкілерде жасалады (Закон «О Национальном Банке Республики Казахстан»).

Құжаттарды сақтау. Банктер шаруашылық қызметі бойынша құжаттарды ғана емес, банк клиенттерінің есеп айырысу - төлем құжаттарын түсінетін бухгалтерлік құжаттардың қатаң сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

Бухгалтерлік құжаттарды дұрыс ұйымдастыру және сақтаудың белгіленген тәртібін сақтау үшін жауапкершілік банктің басшылары мен бас бухгалтерлеріне жүктеледі.

Бухгалтерлік есеп тіркелімдерін сақтау кезінде оларды рұқсатсыз түзетулерден қорғау қамтамасыз етілуі тиіс. Бухгалтерлік есеп тіркеліміндегі қатені түзету негізделуі және түзету күнін көрсете отырып, түзету енгізген тұлғаның қолымен расталуы тиіс.

Қазіргі уақытта бухгалтерлік есептің жаңа ережелеріне сәйкес ЭЕМ-де дербес шоттардың деректер базасы кем дегенде екі түрлі тасығыштарда міндетті түрде қайталанып жүргізіледі және тиісті құжаттарды сақтау үшін белгіленген мерзім ішінде ақпараттың сақталуын қамтамасыз етуі тиіс.

Орналастырылған (тартылған) қаражат қалдықтарының ведомосты күн сайын бағдарламалық жолмен жүргізіледі, қажеттілігіне қарай ЭЕМ-ден мөрге беріледі.

Бухгалтерлік (мемориалдық) құжаттар дебеттелген баланстық шоттар нөмірлерінің өсу тәртібімен әрбір жұмыс күні үшін тігіліп сақталады. Құжаттарды іріктеп, қалыптастыруды жүктелген қызметкерлер жүзеге асырады.

Электрондық құжаттардың белгіленген форматтары бойынша құжаттарды қағазға шығару мүмкіндігімен деректер базасы түрінде сақталады. Деректер базасындағы құжаттар қағаз құжаттарының ережелері бойынша топтастырылады.

Қағаз банк құжаттары банк қоймасында немесе арнайы мұрағатта сақталады. Мұрағатқа құжаттарға қол жеткізу құқығы шектеулі жеке үй-жай бөлінеді.

Қоймада, бухгалтерияда және ағымдағы мұрағатта сақталатын құжаттар бойынша анықтамалар жауапкершілікті құжаттары бар кассирдің немесе ағымдағы мұрағатты жүргізетін қызметкердің қатысуымен Бас бухгалтер немесе оның орынбасары (бөлім бастығы) қол қойған талаптар бойынша жүргізіледі.

Бухгалтерлік және кассалық журналдар мен күнделікті баланстар айлар бойынша брошюрананады.

Бухгалтерлік (мемориалдық) құжаттар дебеттелген баланстық шоттар нөмірлерінің өсу тәртібімен әрбір жұмыс күні үшін тігіліп сақталады. Құжаттарды іріктеуді құжаттарды қалыптастыру жүктелген қызметкер жүзеге асырады.

Жекелеген папкаларға кассалық құжаттар, азаматтардың салымдары бойынша, жеке қарыз алушыларға кредиттер бойынша, шетел валютасымен операциялар бойынша және Банктің шаруашылық операциялары бойынша құжаттар орналастырылады, өйткені бұл құжаттар сақтау мерзімімен ерекшеленеді.

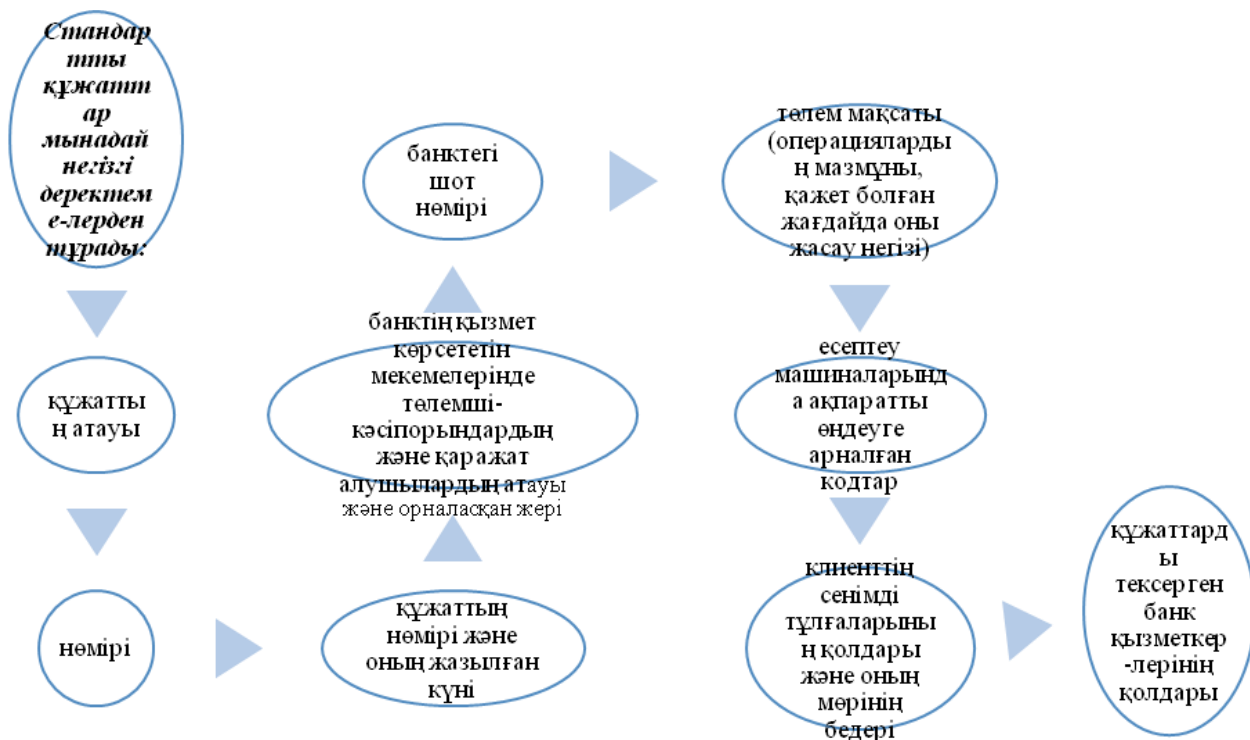
Ұлттық Банкінің есеп айырысу желісі арқылы қолма-қол ақшасыз есеп айырысуды жүзеге асыру және оларды сақтау кезінде пайдаланылатын электрондық құжаттармен жұмыс істеу кезінде Ұлттық Банкінің есеп айырысу желісі арқылы есеп айырысуды жүзеге асыру кезінде Ұлттық Банкі, кредиттік ұйымдар (филиалдар) және Ұлттық Банкінің басқа клиенттері арасындағы электрондық құжаттар алмасу ережелері туралы Уақытша Ережеге сәйкес бірнеше ерекшеліктер бар. Электрондық құжаттардың, цифрлық қолтаңбаның дұрыстығын тексеру құралдарының мұрағаттары және өзге де мұрағаттар Ұлттық Банкінің мекемелерінде және қатысушыларда барлық кіріс және шығыс электрондық құжаттар бөлігінде төлем құжаттары үшін қағаз тасығыштарда белгіленген сақтау мерзімдеріне сәйкес жүргізіледі. Көрсетілген мұрағаттарды жүргізу ережелері Ұлттық Банкінің нормативтік актілерін қоса алғанда, қолданыстағы заңнамамен және банктер арасындағы шартпен реттеледі (Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 29.02.2016 г. № 66).

Кәсіпорындар банктерге ұсынатын құжаттардың, сондай-ақ тиісті операцияларды орындауды растау үшін олардың банктерден алатын құжаттарының нысандары ақша-есеп айырысу құжаттамасының бірігейлендірілген жүйесіне енгізілген. Баж үшін құжаттаманың бірігейлендірілген жүйесіне енгізілген құжаттар нысандары мемлекеттік тіркеуге жатады, оларға басқару құжаттамасының жіктеуші бойынша нөмірлер беріледі. Жекелеген банкішілік операциялар бойынша тек банктерде қолданылатын ерекше нысандағы құжаттар пайдаланылады, сондықтан құжаттаманың бірыңғайландырылған жүйесіне енгізілмейді. Құжаттарды жасау үшін баспаханалық тәсілмен дайындалған белгіленген нысандағы стандартты бланкілер пайдаланылады. Баспаханалық бланкілерді қолданбай (бірақ осы операция бойынша бланкінің стандартты нысанында көзделген деректемелерді ұқсас орналастыра отырып) электрондық есептеу машиналарында ақша-есеп айырысу құжаттарын жасауға жол беріледі. Олардың мазмұнын ашатын құжаттардың деректері деректемелер деп аталады. Банктерде қолданылатын құжаттардың негізгі деректемелері есеп айырысу құжаттары туралы Ережемен регламенттелген, онда құжаттарды рәсімдеу ережелері мен мерзімдері, оларға қол қойған лауазымды тұлғалардың жауапкершілігі қарастырылған (Постановление Национального Банка от 31.12.1996 N 351).

Барлық банктер Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес бухгалтерлік құжаттар мен есептіліктің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті. Бухгалтерлік есеп пен есептілік құжаттарының сақталуын ұйымдастыруға банк басшысы жауапты болады.

Банк басшысының бұйрығымен (өкімімен) құжаттарды сақтауға арналған орындар анықталуы, олардың сақталуын қамтамасыз етуге жауапты тұлғалар тағайындалуы тиіс, олар банкте қолданылып жүрген құжаттарды сақтау тәртібімен қол қойғызып таныстырылады.

Төтенше жағдайлар болған жағдайда құжаттарды қауіпсіз орындарға шығару тәртібі мен кезектілігін анықтайтын нұсқаулықты банк басшысы әзірлеп, бекітуі тиіс. Құжаттарды сақтау жүктелген тұлғалар олардың толық сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

1 сызба - стандартты құжаттардың негізгі деректемелері

Мемориалдық құжаттар қағаз түрінде әрбір жұмыс күні үшін тігілген жеке папкаларда сақталады. Оларды қалыптастыруды осы функциялар жүктелген жауапты орындаушы жүргізеді.

Касса журналдары кассаның кірісі мен шығысы бойынша күн құжаттарына тігілмейді, ал жеке сақталады.

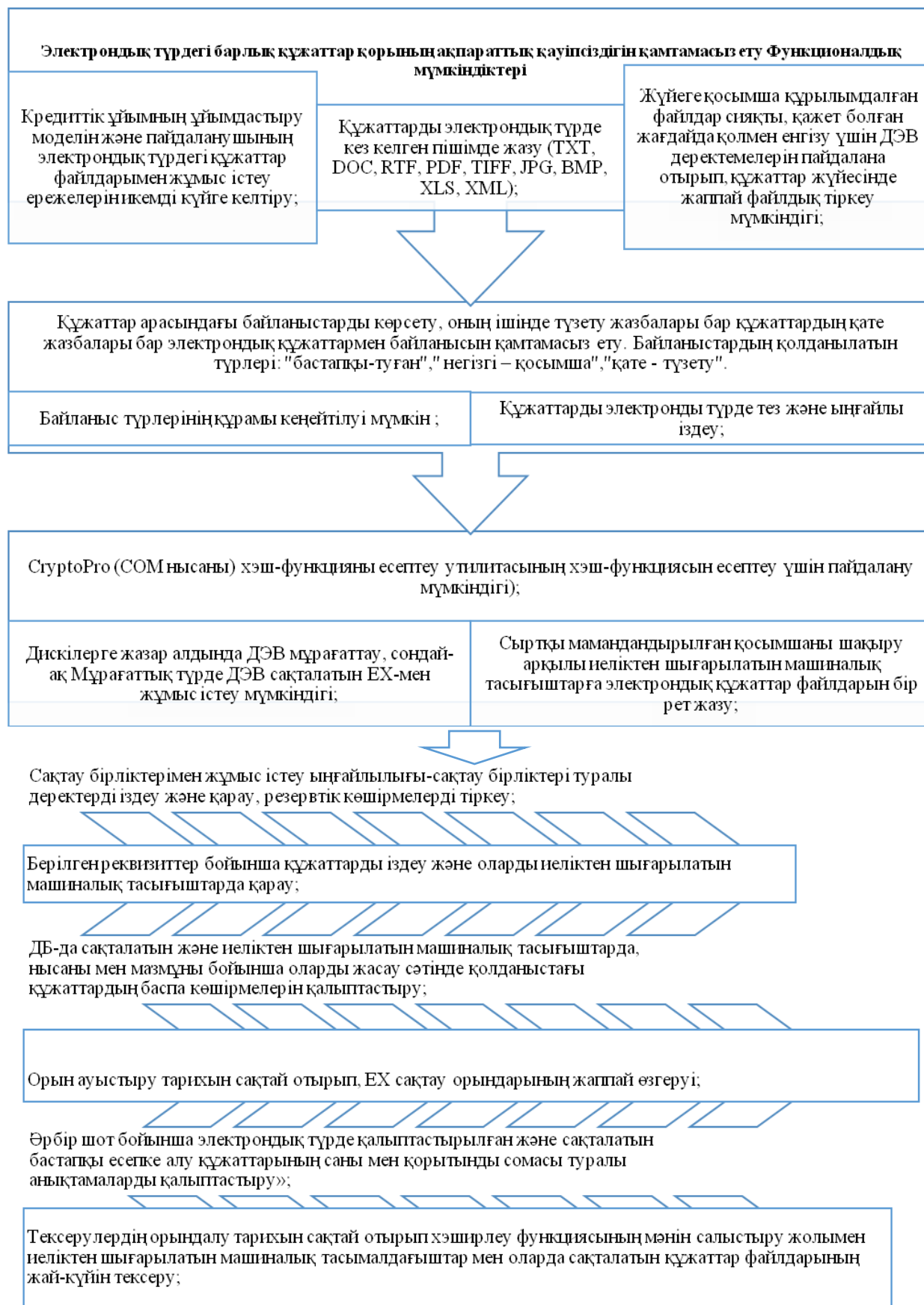
Электрондық мемориалдық құжаттарды сақтау әрбір банктік күн үшін электрондық құжаттар айналымы саласындағы Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарын орындау кезінде жеке файлдарда жүзеге асырылады.

Файлдардың құрылымы мен мазмұны мемориалдық құжаттарды қағаз түрінде қалыптастыру жөніндегі талаптарға сәйкес болуы тиіс.

Бұл ретте мемориалдық құжаттар салынған папкаға қағаз түріндегі ағымдағы күн ішінде жауапты орындаушы мен бас бухгалтер немесе ол уәкілеттік берген тұлға қол қойған электрондық мемориалдық құжаттар бар файлдарда сақталатын дебет және кредит бойынша баланстық шоттар бөлінісіндегі құжаттар сомалары туралы анықтамалар, сондай-ақ осы файлдардың атаулары орналастырылады.

Бухгалтерлік есептің барлық құжаттары оларды банк мұрағатына тапсырғанға дейін арнайы бөлінген қызметкердің қарамағында болатын бухгалтерияның ағымдағы мұрағатында сақталуы тиіс. Мұрағат стеллаждармен жабдықталуы және құжаттардың сақталуын қамтамасыз етуі тиіс. Мұрағаттарда сақталатын құжаттарға бөгде адамдардың қол жетімділігі шектелуі тиіс (Балабанов И.Т., 2000).

Банктің ағымдағы мұрағатындағы орындардың жетіспеуіне байланысты құжаттар бухгалтерияда құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету функциялары жүктелген қызметкердің жауапкершілігімен жанбайтын сейфтерде немесе темір шкафтарда сақталуы мүмкін.

2 сызба - электрондық түрдегі барлық құжаттар қорының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мүмкіндіктері

Банктік құжаттардың электрондық мұрағатының жобасын іске асыру бірнеше кезеңнен тұрады.

1. Жүйеге қойылатын талаптарды анықтау

- Бастапқы кезеңде болашақ жүйеге қойылатын барлық талаптарды жазу маңызды. Ол үшін электронды мұрағаттың жұмысы байланысты міндеттер мен талаптар тізімін ойластыру қажет. Бұл ретте тізімге ат-сәнімен байланышқан, бірақ қойылған міндеттерді шешуге іс жүзінде қатыспайтын параметрлерді қоспау қажет. Мәні бойынша ойлаңыз-және сіз жобаның құны мен орындалу мерзімін айтарлықтай төмендетесіз.

2. Бағдарламалық өнімді таңдау және бағдарламаны орнату

- Бағдарламалық өнімді таңдағанда, тек бағдарлама сипаттарын ғана емес, әзірлеушінің сенімділігін де ескеріңіз. Егер бұрын компания ұқсас жобаларды енгізсе, бұл оның сізбен жұмыс істеудің табысқа жету мүмкіндігін арттырады. Жобаның егжей-тегжейін біліңіз. Ол үшін компанияның өкілімен кездесу тағайындау немесе сізге бағдарламаның мүмкіндіктерін көрсететін кеңсеге келу қажет. Бүгін көптеген компаниялар электрондық мұрағаттың демоверсиясын тегін сынауды ұсынады. Мұндай нұсқада құжаттарды жүктеудің функционалы мен көлемі шектеліп отырғанына қарамастан, ол өніммен жанасуға және оның артықшылықтары мен мүмкін кемшіліктерін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бағдарламалық жасақтаманы таңдау кезінде бағдарламаның жұмысы үшін талап етілетін техникалық сипаттамалар (серверге қойылатын талаптар, DLP және т.б.) маңызды емес.

3. Құжаттарды сканерлеу, атрибуттарды енгізу, құжаттарды тану

- Электрондық мұрағатты құру кезіндегі жұмыстардың ең көп үлесі барлық құжаттарды электрондық форматқа аударуға тура келеді. Ұйымның мүмкіндіктеріне байланысты банк құжаттарын цифрлаудың бірнеше нұсқасы бар.

3 сызба - банктік құжаттардың электрондық мұрағатының жобасын іске асыру кезеңдері

Аутсорсингке құжаттарды беру.

Егер компанияда күн сайын көптеген құжаттар пайда болса, онда сканерлеу пунктін банктің өзінде ұйымдастыруға болады. Бұл ретте сканерлеуді Орындаушы компанияның қызметкерлері жүргізеді. Егер құжаттар аз болса және олар орталық кеңсеге күн сайын жіберілмесе, онда абоненттік сканерлеу қызметіне жүгініңіз. Соңғы жағдайда мұрағат компаниясының қызметкерлері құжаттарды кезеңдермен (мысалы, айына бір рет) электрондық түрге аударатын болады.

Банктің талабы бойынша мұрағат компаниясы құжаттардың электрондық бейнелерінің мәтінін тануды жүргізеді. Бұл барлық құжаттар бойынша тез іздестіруді ұйымдастыру үшін қажет. Құжаттарды сканерлеу

процесі атрибуттарды базаға енгізумен және оларды электрондық мұрағат жүйесіне бір мезгілде жүктеумен сүйемелденеді. Бұл жұмыстың үлкен қабаты. Әрбір құжатқа өзінің атрибуттық сипаттамалары беріледі (әдетте 3-6), олар бағдарламаға енгізіледі. Үлкен деректер массивін өңдеу қажеттігінен бұл кезеңде машинистерді жиі қосады (Сейітқасымов Ғ., Бекболатұлы Ж., Кәрімжанов С., 2008).

Қорытынды

Құжаттар қағаз және электрондық нысанда сақталады.

Іс жүргізу және мұрағат ісін ұйымдастыру және жүргізу бойынша өз жұмысында банктер ҚР-ның мемлекеттік мұрағат қызметінің жалпы сипаты бар, сондай-ақ несие ұйымдары үшін тікелей әзірленген нормативтік құжаттарын басшылыққа алуы тиіс.

Қазақстан Республикасы мұрағат қорының мемлекеттік емес бөлігі құжаттарының сақталуын қамтамасыз ету мақсатында кредиттік ұйымдар олардың осы мақсаттар үшін құрылатын мұрағаттарда немесе құрылымдық бөлімшелерде тұрақты сақталуын қамтамасыз етеді.

Тұрақты сақталатын құжаттар мен жеке құрам бойынша құжаттар Ұлттық Банкінің хатына сәйкес мемлекеттік мұрағаттарға беріледі.

Мемлекеттің экономикалық жүйесінде банк құжаттамасын сақтауды ұйымдастырудың алатын орны өте зор. Олардың міндеті қаржы саласындағы қажетті құжаттардың қозғалысын қамтамасыз ету, банк жүйесінде құнды құжаттар қорын жинау үшін жағдай жасау болып табылады.

Қазақстан Республикасының банк құжаттарын сақтауды оңтайлы ұйымдастыру банк жүйесінің жоғары деңгейін білдіреді.

Қорыта келгенде, банктік құжаттаманы ұйымдастыру жүйесінің дамуы, оның проблемалары, даму перспективалары экономикадағы ең маңызды факторлардың бірі болып қалады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Закон "О Национальном Банке РК" от 30.03.1995г.С учетом изменений и дополнений.
- 2 Закон «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан», от 31.08.1995 г. №2444 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.02.2007 года №235-III)
- 3 Закон «О Национальном Банке Республики Казахстан» от 24.12.1996 г. №15–I (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.02.2007 года №235-III)
- 4 Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 29.02.2016 г. № 66. Зарегистрировано в Министерстве юстиции Республики Казахстан 17.05.2016 г. № 13710.
- 5 Постановление Национального Банка от 31.12.1996 N 351 "Об утверждении инструкции об оформлении учета документов, подлежащих хранению в банках, и требованиях по организации хранения документов" (ред. от 26.03.2005). Об установлении Перечня основных документов, подлежащих хранению, и сроков их хранения в банках второго уровня
- 6 Балабанов И.Т. Банки и банковская документация - Санкт –Петербург, 2002 – 301стр.
- 7 Искаков Ұ.М. Банк ісі. Оқулық. – Алматы: Экономика, 2008. – 776 б.
- 8 Калиева Г.Т. Коммерческие банки в Казахстане и проблемы обеспечения их устойчивости: Автореферат. – Алматы: 2004
- 9 Крымова В. Экономическая теория. – Алматы 2002 г.
- 10 Лаврушин О.Н. Банковское дело. – М.: Финансы и статистика, 2000 г.
- 11 Лукин И.В. Банковское дело.-Алматы:Вестник КазНУ,2012г.
- 12 Нурсеит И.А. Обеспечение устойчивости и ликвидности банковской системы Казахстана // Банки Казахстана. – Алматы. – №7. – 2003. – С.15-22
- 13 Сейітқасымов Ғ.,Бекболатұлы Ж.,Кәрімжанов С. Қазақстанның банк жүйесі. Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2008. – 186 б.
- 14 Сейітқасымов Г.С. Банковское дело. – Алматы: Каржы-Каражат, 2002
- 15 Хамитов Н.Н.Банковское дело.Курс лекций. – Алматы:«Экономика», 2005 г.

УДК 94 (420) «1678-1751»
ГРНТИ 03.81.37

З.Н. Хибина¹, Н.Н. Хибина²

¹т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

²з.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН АҒАРТУШЫСЫ Г. БОЛИНГБРОК ТАРИХТЫҢ ПАЙДАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада Г.Сент-Джон Лорд Болингброктың (1678-1751) тарих ғылымының маңыздылығына деген көзқарастары талданады, бұл мәселе оның "Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар" шығармасында неғұрлым айқын көрсетіледі, ол тарихты философиялық тұрғыдан түсіну үшін жеткілікті жаңашыл идеяны ұсынады. Лорд Г.Болингброктың адамды өткеннің мысалдары арқылы үйрететін тарих ғылымының тәжірибелік маңыздылығына сенімі қарастырылады. Оқырман осы шығарманың жекелеген хаттарынан шығарып алуға тиіс болған мысалдар мен сабақтар, Г.Болингброкты өзінің саяси қызметінде мүддесін қорғаған тори партиясы саясатының дұрыстығына сендіруге арналады.

Түйін сөздер: Болингброк, Ағартушылық, тарих және теория, Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар, күштер ара-салмағы, Ағылшын буржуазиялық революциясы.

З.Н. Хибина¹, Н.Н. Хибина²

¹Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, к.и.н.
г. Актобе, Казахстан

²к.ю.н., Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

АНГЛИЙСКИЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ Г. БОЛИНГБРОК ОБ ИЗУЧЕНИИ И ПОЛЬЗЕ ИСТОРИИ

Аннотация

В данной статье анализируется взгляды Г. Сент-Джона лорда Болингброка (1678-1751) на значение исторической науки, которые наиболее ярко представлены в его сочинении «Письма об изучении и пользе истории», предлагающем достаточно новаторскую для того времени идею философского осмысления истории. Рассматривается убежденность лорда Г. Болингброка в практической значимости исторической науки, которая учит человека с помощью примеров прошлого. Приведенные им примеры и уроки, которые читатель должен был извлечь из отдельных писем этого произведения, призваны были убедить последнего в правильности политики партии тори, чьи интересы отстаивал Г. Болингброк в своей политической деятельности.

Ключевые слова: Болингброк, Просвещение, история и теория, Письма об изучении и пользе истории, баланс сил, Английская буржуазная революция.

Z. Khibina¹, N. Khibina²

¹Candidate of Science, Aktobe Regional State University K.Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

²Candidate of Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ENGLISH EDUCATOR G. BOLINGBROKE ON THE STUDY AND USE OF HISTORY

Abstract

This article analyzes the views of G. St. John Lord Bolingbroke (1678-1751) on the value of historical science, which are most clearly represented in his essay "Letters on the study and benefits of history", which offers a fairly innovative idea for that time of philosophical understanding of history. The conviction of Lord G.Bolingbroke in the practical significance of historical science, which teaches a person with the help of examples of the past, is considered. The examples and lessons he cited, which the reader should have learned from the

individual letters of this work, were intended to convince the latter of the correctness of the party's Tory policy, whose interests G. Bolingbroke defended in his political activities.

Key words: Bolingbroke, Enlightenment, history and theory, "Letters on the study and Use of History", balance of power, The English bourgeois revolution.

Ағылшын революциясы Англияның бүкіл қоғамдық дамуына әсер етіп, ескі феодалдық экономикалық қатынастарды және Стюарттар мен I Яков (1603-1625), I Карл (1625-1649) тұсында буржуазиялық қатынастардың онан әрі дамуына кедергі жасаған абсолютизмді жоюға бағытталды. Абсолютизм мен оны қолдаушы англикан шіркеуіне қарсы шыққан буржуазия және жаңашыл (буржуазияланған) дворяндар тобы идеологиялық жағынан пуританизм негізінде ұйымдық жағынан парламентте қалыптасты. Корольдық өкімет пен буржуазиялық оппозиция арасындағы жанжал 1640 жылы қатты шиеленісті.

1648 жылы көктемде басталған екінші азамат соғысы Престон іргесінде революцияшыл армияның жеңіске жетуімен аяқталды. Революцияшыл бұқараның қысымымен 1649 жылғы кезеңге Ағылшын буржуазиялық революциясы буржуазиялық-демократиялық сипат алды.

Бос жатқан жерлерді бөліп алу үшін болған левеллерлер көтерілісін (1649 ж. мамыр), диггерлердің бас көтеруін (1650 ж.) индипенденттер республикасы басып жаныштады. 1653 жылы Кромвель протектораты - жаңашыл дворяндар мен буржуазияның әскери диктатурасы орнады.

1658 жылы шаруа-плебейлер қозғалысына қарсы күресуші реакция күшейе түсті, сөйтіп конституциялық монархия негізінде (1660 ж.) Стюарттар әулеті қайтадан өкімет басына келді (II Карл). Оның реакциялық саясатына вигилер қарсы шықты. 1688-1689 жылдары мемлекеттік төңкеріс болып, нәтижесінде III Вильгельм Оранский таққа отырды. Бұл төңкеріс ағылшын буржуазиялық революциясында жеңіске жеткен буржуазия мен жаңашыл дворяндар және ірі жер иелері - ақсүйектердің бір бөлігі арасында өзара келісім болғанын бейнелейді. 1689 жылы қабылданған құқық туралы Билль (заң) корольдың пұрсаттарына бірқатар конституциялық тежеулер тағайындады. Ағылшын буржуазиялық революциясы Еуропа тарихындағы, тіпті бүкіл дүниежүзі тарихындағы аса маңызды оқиға болды.

XVIII ғасырдағы ағылшын революциясынан кейін, Еуропа материгінің бірқатар елдерінде феодалдық езгіге қарсы бағытталған халық қозғалысы күшейе түсті. Осы кезде феодалдық тәртіптерге қарсы күрес жүргізген ағартушылардың рөлі жоғары тұрды. Феодализмнің негізгі тірегінің бірі - дінге қарсы алдыңғы қатарлы жазушылар мен ғалымдардың күресі жандана бастады.

XVIII ғасырда ағылшын философиясын, әсіресе материализмінің дамуы елдің экономикалық, саяси-әлеуметтік өмірінің жаппай өрлеуімен және буржуазиялық революциямен байланысты болды.

XVIII ғасырдағы француз тарихшыларының көпшілігіне қарағанда, оның ішінде Вольтермен және Кондорсемен салыстырғанда, Ағартушылық кезеңдегі ағылшын тарихшыларының білімпаздығы, фактілерді мазмұндауда тиянақтылығы басым болды, бірақ олардың еңбектері оқырмандарды қызықтырмады. Ағылшын тарихшыларында тарихи баяндаудың ескі әдістері басым сақталды. Ал бұл тәсілдерден Кондорсе мен Вольтер мүлде бас тартты. Олар тарихқа қызықты мазмұн беруге ұмтылды, қызықты әңгімелермен, түрлі шешендік әрлеулермен толтырды. Бұл орайда оларда гуманистік дәстүрлер әлі де күшті болды.

Ағартушы ақсүйектерінің тарихи ойлары әлеуметтік жіктердің әртүрлі топтары арасында дамып, соның нәтижесінде Англия Франциядан 100 жыл бұрын «феодалдық социализммен» танысты.

XVIII ғасырдағы буржуазиялық қоғамның алғашқы дворяндық ойшылдарының бірі лорд Болингброк болды. Болингброк ақсүйек ретінде, маңызды мәселелерді талдай отырып көп жағдайда өзінің саяси қолдаушыларына қарағанда, тарих аясында тұрды.

Ағылшын буржуазиясы діни рухпен, пуритандық тұжырымдамамен өмір сүрді. XVIII-XVIII ғасырлардағы ағылшынның философиялық ой-пікірі революцияның салдары сияқты еді. Дегенмен, көп қырлы материалистік ой-пікір ақсүйектерге ғана тән болды. Вольтердің өмірбаянында біршама рөл ойнаған виконт Болингброк - соның сипатты мысалы.

Саяси қоғамның алғашқы сатысы – «кіші мемлекеттер», олар табиғи заңдылықтардың іс-қимылына байланысты. Екінші саты - азаматтық қоғам, олар сапалы іс-әрекеттердің нәтижесі. Осы идеяны негізге ала отырып, Болингброк қоғамдық келісім «саяси қоғамның» [1, с. 11] негізгі іргетасы деген либералдық вигизмді теріске шығара отырып, корольдық билікті тікелей «әкелік билікпен» байланыстырып шығаратын Дильмердің теориясын атап көрсетті. Осы айтылған айрықша күзретті корольдық «құдайшыл табиғи билікті» Болингброк «сүйкімсіз, санасыз және құлдық көрініс», «кашаннан бергі қағаз бетіне жазылған көп қателіктердің бірі» - деп атады [1, 12].

Болингброк саяси теорияда нақты сенімділік көзқараста болды. Тек сондықтан ғана ол Макиавеллидің адам табиғаты мен саяси тұжырымдамасындағы сенімсіздік, салғырт көзқарастарына қарсы шықты.

Сонымен қатар, Болингброк Макиавеллидің «мемлекет құлдырау бағдарында болып, белгілі уақыттардан соң оны қайта құрып, дамытатын алғашқы қағидасына қайта оралады» деген ойын мақұлдады [1, 13]. Осы айтылған шешімді қалай шешу керектігі жағынан оның идеялары тағы да Макиавелли идеясымен қарама-қайшылыққа тап болды. Макиавеллише, қиындықты шешу санаулы тұлғалардың қолынан келеді. Олар арыстанның айбары мен түлкінің қулығына ие болу керек. Бұл тұлғалар ешбір қиындықтан тайынбайды және қажетті жағдайда моральдық келісімді қайта қалпына келтіру жолында қатыгездікке дайын. Болингброктың Макиавеллиден айырмашылығы - ол «жасанды мейірімді, әділ болып көрінетін билеуші үшін емес, тек шындығында нағыз жарылқаушы билеуші үшін жазатынын» атап көрсетті.

Болингброктың тарихи тұлғаға көңіл бөлуі философ және саясаткер кейпіндегі ағартушының бейнесін көрсетті. Демек, Болингброк Еуропа тарихына арналған үлкен тарихи еңбекті жазуға жақсы даярланды. «Хаттардың» құрылымы бұны айқын дәлелдейді. «Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар» деген еңбегінде ҮІІ және ҮІІІ хаттар өзгеше атап көрсетіледі. Мәселен, ҮІІ хат «1659-1688 жж. дейінгі Пиреней әлемінен Еуропаға дейінгі тарихи очерктер» деп аталады. ҮІІІ хат «1688 жылы айтылған ойдың жалғасы» болып кетеді.

«Еуропаның Жалпы тарихы үшін жоспар» деген жазбасын Еуропаның қазіргі заман тарихы ретінде жазуға тырысты. Осы тарихты жазуда Болингброк сол кезеңдегі оқиғаның белсенді қатысушылардың қатарында болды. ҮІІ, ҮІІІ хаттар толық аяқталмай қалған еңбек түрлеріне жатады.

Болингброк антикалық тарихшылар еңбектерін жақсы біліп, гуманистік ойларды терең зерттеді. Ол, әсіресе, ағылшын және француз авторларының еңбектерін жақсы білді [2, 129].

Ағартушылықтың ойшылдары әдеби түрде көп қырлы және терең мазмұндағы еңбектерді жаза білді. Болингброктың «Хаттары» қарапайымдылығымен ерекшеленеді.

Болингброк «Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар» деген еңбегін жазған кезде Англиядағы гуманистік мектепке 200 жыл толған еді. Осы жағдай жалпыға бірдей қабылданған «академиялық дәстүрді» алға тартып, «тарихты» оқушыларға өзгеше ой қалдырды [3, С. 67].

Болингброктың «Хаттары» сол кезеңдегі ескі дәстүрлі ойларды ысырған еңбек болды. Ол жаңа мәселелер қойып, шешудің жолдарын қарастырды. Сонымен қатар ол өзінің еңбегінің жаңашылдығын жақсы түсінді. «Кез-келген жағдайда біздің тұжырымдарымыз еркін болуы шарт..., сондықтан да оқымысты әлемнің тәжірибесіне көңіл аудармастан, мен өзімнің жеке ойларымды айтқым келеді», - деп жазды [2, С. 270].

Болингброк «Хаттарында» тарихшылардың төрт ерекшелігі көрсетіледі. Адамдардың тарихқа деген қызығушылығы неде? Оның пікірінше, біреулер үшін тарих - ермек, екіншілері үшін жетіспейтін ақылының және жұпыны қиялын толықтыру үшін қажет. Үшіншілерге тарихпен айналысу кәсіп болып табылады. Төртінші біреулер - асқан білімді тарихтың жүйесін және уақыттың шеңберін құрастыратын тарихшылар [4, С. 102]. ХҮІ ғасыр гуманистеріне қарағанда көптеген мәселелер өзгерістерге ұшырады [1, С. 18]. Болингброктың айтуынша адамның тарихқа деген құштарлығынан өзіңе деген қызығушылық пайда болады. Бұл - өмірдің табиғилығы [1, С. 19]. «Адам мен қоғам табиғат жүйесінің жанды бөлшегі сапасында көрініп, нәтижесінде табиғи заңдардың әрекеті арқылы адамзат тарихы бейнеленеді», - деген ой туындайды. Басқаша айтқанда, тарихқа деген қызығушылық уақытша құбылыс немесе ермек емес, адамның мәңгілік, адамшылық, ізгілік қажеттілігі болып табылады. Алайда тарихқа қызығушылық заң ретінде қабылданғанымен әртүрлі ұрпақ назарын аударатын тарих мәселелері өзгермейді деп айтуға болмайды. Осы мәселе бойынша Болингброк тарихи тұғырнаманы ұстанды. Ол әрбір ұрпақты толғандыратын мәселелер өткен күннен емес, қазіргі күннен туындайды деп есептеді. Болингброк тарихи мүдделерінің, қызығушылықтардың тұрақты ауысуы туралы ойларға жақын болды. Қайта өрлеу дәуірінен бастап қарама-қайшылықты талқылау кеңінен таралды. Тарихта ақиқат мәселесі адамдардың қызығушылығын туындатады. Сондықтан да тарих пәнінің табиғатының өзі дербес талдауға, еркін ойлауға оқырманды итермелейді [5, С. 276].

Болингброктың ойынша, тарихтағы жақсы еңбектердің өзі ақыл-парасатты сирек негізге алады. Өкініштісі сол біз табиғаттың берген сезім, парасат сияқты қабілетін ақыл-ойымызға бастаушы ретінде үнемі қолдана алмаймыз [5, С. 277].

Болингброк тарих ғылымының алғашқы ағылшын теоретигі болғандықтан, гуманистік тарихнамалық дәстүр жетегінде тарихты жазудың екі түрлі қырын, оларды «әсерлі» (поэтикалық) және «парасатты» тарих ретінде ашып көрсетеді. Біріншісі тек қана «адам көңіліне демеу» бола алғанымен, ақылға азық бола алмайды. Болингброктың есебінше, тарихты оқудың ақиқатты мағынасы мен оның шын пайдасы парасатты тарихнама жолына жетелейді. Ол ақыл қызметін оята алады. Бірақ, осындай жағдайда тарихтың пайдасын қалай көруге болады?

Әлеуметтік тарихи тәжірибе, ұрпақтардың тәжірибесі жеке адам өмірінің жол серігі ғана емес, бүкіл қоғамның тағдыры болып та табылады. Оған ХҮІ ғасырда гуманизм ойлары толық қол жеткізе алмады. Тәжірибе екі түрде ғана мүмкін бола алады: қазіргі түрде және тарихи тәжірибе түрінде. Жеке адам үшін көрсетілген түрдің біріншісі - жеке тәжірибе болса, ал тұтас қоғам үшін - бұл саяси тәжірибе болып табылады. Болингброк бірінші және екінші түрдің арасындағы терең байланысты көрсете білді. Ол: «тарихи тәжірибе бүгінгі күнді және болашақты түсіну үшін қажет», - деп дәлелдейді. «Тіпті, данышпанның өзі, - деп көрсетеді Болингброк, өзгелердің, өзге уақыттың тәжірибесіне мойын бұрмай өзін-өзі жарыққа шығара алмайды. Қарапайым жандар әлеуметтік ғылымда тек қана жартылай білгір ретінде көрінеді [1, С. 59].

Болингброктың «Хаттарындағы» тарихи тәжірибе туралы мәселе кең философиялық ойлармен ерекшеленеді. Одан тарихи таным адамзат танымының қондырмасы мен алғышарты болып табылады деген қорытынды шығады. Адам өмірде өткен тарихтан нәтиже шығарып, парасатты іс-әрекеттерді жасауы тиіс. Адам жас кезіндегі қатесіне қартайғанда өкінішпен қарайды [6, Р. 238-302].

Сонымен, тарих - әлеуметтік тәжірибенің баға жетпес байлығы. Болингброктың ойынша, «тарих жеке мақсаттарды емес, жалпы философиялық, адамзатты қызықтыратын шешімдерді қозғауы тиіс». Егер де тарихты оқу бізді ақылды пайдалы азаматтарға айналдырмаса, онда тарихты оқытудың пайдасы жоқ. Біз тарих дегеніміз өзі философия екендігін әрдайым есте сақтауымыз шарт [5, С. 279-287].

«Тарих, - деп жазды Болингброк, адамдардың ой-өрісін дамытады, нәсілдік бөлінушілікке, діни қырқысқа жол бермейді, сонымен қатар, тарих патриотизм сезімін тудырады» [5, С. 274].

Тарих, Болингброктың пікірінше бір жеке тарихи мәселені шешеді: өткен қайраткерлерге, тарихи тұлғаларға - еңбегіне сай «тарих әділеттілікті» қалпына келтіреді; Басқаша айтқанда, ХҮІ ғасырдың гуманистерінің ізімен Болингброк тарихнамалық мәселелердің этикалық табиғатына сенеді. Алайда «тарихшылықтың» қиялы, біріншіден, тарихтың моральдық жағынан сыналудына сүйенеді, екіншіден тарихты «трибуналға» айналдыратын мәселелерді қарастырады [7, С. 38].

Болингброк тарихтың ақиқатын қалай шешеді? Егер шын мәнінде тарих философияның бір түрі болса, онда оған тарихи дәлелдің шынтуайттылығы аса қажет. Жекелеген дәлелдердің ақиқаты тұтас тарихтың ақиқатына кепілдік бере алмайды [6, Р. 32-45]. Қарастырылып отырған мәселелердің барлығы Болингброкты қанағаттандырмады. Біріншіден, олардың байланысы түсініксіз дәрежеде көрсетілді, екіншіден, олардың мақсаты ешқандай да еңбекте дәлелденбеді. Сонымен, білімпаздық тарихнама оқырмандарды қалың дәлелдермен шектеді, оларда философиялық ойлар өте аз келтірілді. Аталған мектептердің алғашқы еңбектерін, Болингброк сындық тұрғыда бағалады.

Болингброк бүкіл әлемдік тарихтың антикалық бөлімдерінің деректемелік базасын, әсіресе, библия текстерін сынай білді және ХІХ ғасырдың деректемесіндегі сынаушылық әдістерді ерекше бағалады [6, Р. 45-57].

Тарихи құрылымның ақиқаттылығы туралы сұрақты қалай шешуге болады? Жоғарыда оңтайлы (рациональды) тарихнаманың маңызды шешімдері туралы айтылды. Ол жекелеген дәлелдің ақиқатын қалпына келтіру үшін маңызды философиялық идеяларды алға қоюы қажет [6, Р. 59-62]. Біздер кейде дәлелдерді талдай алмай қарама-қайшы, кереғар пікірлерді тудырамыз. Адамзат басынан өтетін тарихи кезеңдердің нақтылы уақыттық шеңберін және жағырафиясын шынтуайтты дәрежеде талдауымыз шарт [8, С. 168]. Адамзат өмірінің нағыз шындық сипаты тарихтың философиялық ақиқаты туралы көріністі кеңінен таратады [5, С. 297-301].

Адамзат табиғаты өз жаратылысынан өзгеріссіз болғандықтан, тек қана жағдайға байланысты икемделіп отырады. Азаматтық тарих ағартушылар үшін саяси тарих кейпінде, ал саясаттың шешуші факторы ретінде «идея» мен «мотивтер» қарастырылды.

Философия дәрістері тарихынан парасатты құндылықтар жүйесі туындады. Өткен тарих пен бүгінгінің арасында философиялық берік байланыс орнауы тиіс. Тарих өзінің жеке мағынасынан айырылмағанда ғана қазіргі күнге қызмет ете алады. Әрбір дәуірде адамзат мәдениеті тарихпен байланыста болатындығы дәлелденуде [1, С. 13]. Тарихты «философияша жазу» оқырманға аса пайдалы дәріс берер еді. Ақиқаттың мәселесі тарихи материалмен байланыста ғана емес, тарихшының құндылықтар жүйесімен байланысы да қарастырылады [9, С. 387].

Осы мәселені талдағанда да Болингброк «орталық» бағдарды ұстанды. Ол тарихтың әлеуметтік және этикалық пайдасының шынтуайттылығын байланыстырды [1, С. 10].

Торри Болингброк туралы мәселені жиі қарастырады. Шындығында, - деп мойындайды Торридің өзі, - Вольтер басқа ағылшындарға қарағанда Болингброкты көбірек еске түсіреді, алайда айтылған дәлелдердің барлығы Вольтердің көзқарастарына Болингброктың әсері тиген деген ойға әкеледі. Сондықтан да Вольтер өзін Болингброкқа қарыздармын, - деп сезінген деген пікірді қалыптастыруға болмайды. Бұл өзгеше байла-

ныспен және басқаша тұрғыдан қарастырылады [10, С. 153]. Алайда Болингброктың Вольтерге [11, С. 138] жазған ашық хаты талас - пікірді басқа бағытқа ауыстыруға ықпалын тигізді. Яғни, Болингброк (хат бойынша) жас Вольтердің философиялық пайымдауларының бағыт алуына мәнді де маңызды әсер ете біліп, оны Локк пен Ньютонмен таныстырады.

Болингброктың отандасы Дегори Уирдің ХҮІІ ғасырдың 30-жылдарында жазылған еңбегімен тақырыбы жағынан ұқсастық байқалады. «Хат» жалпы Батыс Еуропаның сонымен қатар Англияның өзіндік мәндегі тарихи дәуірінің ақыл-ойының дамуымен ерекшеленеді. Сонымен бірге еңбек өзіндік ойлармен көзге түседі. Болингброктың еңбектері Ағартушылық ғасырының философиялық шығармашылығының ағылшындық үлгісі болды. Оның құрылымы ұстаз бен шәкірттің жәйбарақат әңгімесіне, сол уақытта жарияланған Лангле дю Френуаның білімпаздық еңбегіне ұқсайтынды. Шығармалар өздерінің көлемі жағынан ғана емес, сонымен қатар мақсат, құрылымы, дәлелдердің сипаты және мәнімен ерекшеленеді. Біздің алдымызда уақыт ауқымының жақындығы тарихи әркелкі уақытты шынында да бейнелейтіндігі айқын көрініп тұр. Олар, біріншіден, көпшілік оқырманды өзіне қаратты, екіншіден, тек қана ағылшын мәселесін ғана емес, жалпы адамзаттық мәселелерді қарастырды, үшіншіден, айқын әдеби түрмен ерекшеленді.

Болингброк тарихи деректерді парасатты тұрғыдан сынап, ежелгі кезеңдердің танымдық мәніне назар аударды. «Мен тарихтың барлық уақытта жүйелі түрде шындыққа жанаспайтын пікірлермен жазылғандығымен келісемін, - деп жазады Болингброк, - шіркеу биліктері әрдайым үлгі көрсете отырып, тарихи оқиғаларға бағыт бергендігін ескеруіміз шарт» [1, С. 11]. Бұл алайда шексіз күмәнданудың негізі болып табылатындықтан, тарихи шынтуайттылыққа нұқсан келтіреді. Тарихтың көпшілігі, тарихи кітаптар мен мемуарларды қайта өрлеу дәуірінен алып кітапханаларды толтырды. Кітап басудың бастамасы жаңа заман тарихы үшін ыңғайлы жағдайды туындатады. Сондықтан да Болингброк бүкіләлемдік тарихтың ежелгі орта ғасырлық кезеңдерімен таныса әрі жаңа тарихқа мән бере отырып, қайта өрлеу дәуірінен пәннің маңыздылығын көре алады.

Аталған мәселе тұрғысынан Болингброк маңызды шешім қабылдауға ұмтылып, тарихтың жолына көп көңіл бөледі. Қайта өрлеу ойшылдарының пайымдауынша, тарих субъективті топшылаулармен шектеліп, тарихи тұлғалардың жеке қасиеттері, басқарушылар мен оларды қоршаған адамдардың қылықтары тұрғысынан жазылды. Алайда, Болингброк тарихтың нақты қырларын ажырата бастайды. Ол «адамдар үлгісі» мен «оқиғалар үлгісін» айырып, оларды екі түрлі деңгейде оқыту мүмкіндігін айтады. Оқиғаларды біз тарихтың арқасында ғана зерттеп, біле аламыз және олардың бір-бірімен байланысын, себептері мен салдарын талдаймыз. «Оқиғалар қатары» тарихта кездейсоқтық нәтижесінде ғана емес, адамдардың іс-әрекеті салдарынан көрінеді. Болингброк тарихтың жекелеген кезеңдеріне тән нақты шын байланыстар туралы пайымдап, Вольтердің көзқарастарын дәріптейді. Тарих кеңістікті туындатады, - деп жазады Болингброк, - және біздің бақылайтын уақытымызды ұзартады. Біздің өзіміз куә болған оқиғалар адам өмірінің барысындағы кездейсоқтықтың нәтижесінде болған «оқиғалар» ретінде көрінеді. Себептерді іздеудің жеке тәжірибесінің нәтижелі болуы мүмкін емес. Тарихтың бастамасын жекелеген тарихи оқиғалар арқылы түсіндіруге болады. Мәселен, тарихтың болашағы империялардың, бірінен соң бірі ауысатын мемлекеттік жүйелердің қарым-қатынасынан ғана емес, тарихи оқиғалардың нәтижесінде көрінеді.

Болингброк тарихты кезектесіп келетін, бірақ өзара байланысты емес даму дәуірлеріне бөледі. Осындай кезеңдердің әрқайсысының басталуы негізделген себептерге қатысты болғандықтан адамдар оқиғалар қатарын толық бақылай алмайды, себебі, оған өмірі жетпейді. Ал жаңа кезең жаңа себептерге толы болады. Болингброктың есептеуінше жаңа тарихтың кезеңі «Ғылымдардың қайта өрлеу» уақытынан бастау алды. Бірақ ол өз хаттарында жаңа кезеңді ашқан алғышарттарды көрсетпейді. Осы кезеңнің құрамына бірыңғай оқиғалар жалғасы көп болғандықтан бақылаушы сол оқиғалардың қатысушысына айналады. «Қазіргі тәжірибеміз оқиғалардың салдарын көрсетсе, жаңа тарих оның себептерін көрсетеді», - деп жазды Болингброк.

1688 жылғы революцияның себептерін көптеген адамдар анықтауға тырысты. Болингброктың пікірінше, оның себептерін І Яковтың басқаруына дейінгі кезеңнен бастау қажет, сонда ғана 1688 жылғы революцияның шыншыл, игілікті сабақтарын ала аламыз. Осыған орай Болингброк тарихының «Үлгілері» мен «сабақтар» ұғымдары империялық бақылаудан тыс жатқан тарихи байланысты түсіндіреді. Әртүрлі зерттеудің түрлері оқиғаның себеп-салдарына қатысты түрліше ойларға тіреледі. Қоғам мен адамға «ортақ білім» біздерге жалпы оқиғалар барысын және адамзаттық іс-әрекетін талдауға мүмкіндік береді.

Бұл жалпы уақыттан тыс заңдылықтар дегенді қалай түсінуге болады? Оны қарастыра отырып, біз оқиғаларды адамгершілікпен, психологиямен, адамзат ақылымен байланысты шешетін дәстүрлі гуманистік көзқарасқа тап боламыз. «Адамзат табиғаты» үнемі қайталанатын. Табиғаттың басты элементтері уақыт пен жағырафиядан тәуелсіз өмір сүреді. Тарихтың уақытша заңдылықтары оқиғаның субъективті жақ-тарынан

туындайды. Осы пайымдаудан Болингброктың философиялық идеализмі көрінеді. Кейбіреулер тарих сабақтарын саналы түрде қабылдаса, басқалар оған діни тұжырымдар мен фанатизм арқылы келеді. Сонымен саяси тарихтың дара психологиялық қыры Болингброктың құрылымында әлемдік тарихтың әмбебап сапасы негізінде қолданылады. Ал оны оқытудың объективті негізі «философия ретінде» пайымдалды.

Болингброктың айтуынша, ғажайыптар мен жаңалықтар кезеңі артта қалғанымен адам болашақты болжай алмайды, тек қана өткен мен бүгінгіні салыстыра отырып тарихты түсіне алады [1, С. 18]. Алайда осы пікір әрі қарай терең зерттелмеді.

Болингброк «тәртіптер» мен «қағидаларды» тарихты философиялық негіздеу барысында пайдаланды. Олардың негізінде этика мен саясаттың жалпы жүйесін дамытты. Басқаша айтқанда, уақытылы ашылған заңдылықтардың нәтижесінде қоғам тарихына тән тарихнама, философиялық бағыт жүйесі этика мен саясаттың жалпы жүйесі үшін негіз болып табылады. «Жекелеген оқиғаларды ажырата отырып, себептерін іздестіріп, сол бір жалғыз себептің ғажайып өнімділігін көруге болады. Адам әртүрлі әдістер арқылы асқан бейімділікпен тарихты оқытудың жолын жеңілдеті алады».

Осы жерде тек қана «тарихқа философиялық тұрғыдан» қараудың мақсатына сәйкес әдістер көрсетіліп, тарихи үрдістің нақтылы жолдарын автор қысқаша сипаттайды. Бақылаулар қайта өрлеу тарихи ойлардың жетістігі болды, ал Болингброк оларды әдіске айналдыру мақсатында жүйеге келтірді. Өзінің «Хаттарында» ол тарихтың әдістерінің мәнін көрсетті. Бәрімізге белгілі Аристотельден қалған дәстүр бойынша тарихқа философия ғана емес, сонымен қатар поэзия, драма қарсы қойылады. Осындай талқылаудың астарында тарихи құбылыстың қайталанбайтыны, бірлігі туралы ұғым жатыр.

Макиавелли осы қиындықтардан «дәлелдер» жолымен шығуға ұмтылды және ақиқат құндылықтары арқылы дәлелдерді келтірді. Болингброк айтылған әдіске қарсылық білдіреді. Ол жекелеген мысалдардың кейбір жағдайда ғана пайдалы екенін ескереді. Жоғарыда аталғандай Болингброк қатаң индукция әдісімен жекеден жалпыға қарай жылжи отырып, Макиавелли көрсеткен жосыққа қарсылық білдірді, «біз жеке білімнен жалпы білімге қарай өрлеуіміз қажет» деп жазады.

Болингброк тарих жалпыға, мәнді шындыққа тек қана философиялық рухпен оқытылғанда ғана жете алады, алайда тарих философия әдістерін көшірмелемеуі тиіс дейді. Оның ойынша, философия парасаттан бастау алып топшылаумен аяқталады. Тарихшы деректен бастау алып, тарихтың «парасатымен» аяқталуы тиіс. «Біз егер де мүмкін болса рухты иеленуіміз қажет... Бірақ, біз ұлы адамдардың бейнелерін, іс-әрекеттерін құлша қайталаудан сақтануымыз керек. Еліктей отырып, біз өз дәуіріміздің қайталанбас тұлғасына айналуымыз қажет».

Болингброк тарихты шындыққа негізделген аса қажетті ғылым ретінде қарастырды. Ол оқырманға трагедияны немесе комедияны талдауды ұсынады. Жаңа тарихты жекелеген оқиғаларды бағалай отырып оқуды ұсынады. Тарихтың ежелгі кезеңдері деректердің жетіспеушілігіне байланысты ақиқатқа сай келмейді. Басқаша айтқанда, ол ежелгі тарихтың пайдасын мойындамайды.

Ежелгі дворян тегінің ұрпағы, болашақ лорд Болингброк, Генри Сент-Джон 1678 жылы 1 қарашада Лондонға жақын жердегі Баттерсиде дүниеге келді. Оның жанұясында дворяндық тәрбие жоғары дәрежеде берілді. Болингброк пуритандық тәрбиелеуге ұмтылған атасы мен әжесінің көзін көріп өсті. Генри Сент-Джон Итондағы аристократиялық колледжде оқып, білім алды. 1702 жылы ол Оксфордтың құрметті докторы атағын иеленді.

1697 жылы Генри Сент-Джон 19 жасында, ақсүйектер тәрбиесінің жазылмаған заңына сәйкес, континентке саяхатқа жіберілді. Ол классикалық әдебиетті жақсы білді және кең дүниетанымымен ерекшеленді, есте сақтау қабілеті де өте жоғары болды. Өзінің екі жылдық саяхатының басым көпшілігін ол Парижде өткізді. Онда ол француз тілін еркін меңгеріп, өмірінің ақырына дейін таза дұрыс сөйлей білді. Одан кейін 1699 жылы мамырда Италияға сапар шегіп, Римге орналасты. Италиян тілімен айналыса жүріп, ол тарих пен хронология бойынша жазылған кітаптарды жинайды. Схоластикалық ілімге деген оның гуманистік қарым-қатынасын көрсету үшін хаттарынан мысал келтірсек, Герцог Тосканскийдің кітапханасын сақтаушы туралы: «Мен осында келгенде танысуға асыққан бірінші адам болатын-ды. Енді қалай? Мен атаққұмар, кітапты ешқандай әдіссіз оқи беретін, оқығанды айтуға жүгіретін, бір сөзбен айтқанда «ақылды Бедламның кейпіндегі» қартты көрдім...», - деп мәлімдейді. Ескі кардинал туралы кітаптарға: «Бұл кітаптар соншалықты схоластикалық дәрежеде болғандықтан, менің талғамыма сәйкес келмейді. Мен әлі олардың бірде-бірін ашқан жоқпын», - деген сипаттама береді.

1700 жылы Англияға келген соң Генри Сент-Джон тек қана шет тілдерді, дәстүрлерді еркін игеруші ғана емес, сапалы қасиеттерді де меңгерген тұлға ретінде танымал болды. Оның ешқандай кемшілігі көрінбеді. Дауыс ырғағы сөз байлығы, қылықтары патша сарайындағылардан да асып түсті.

Көптеген тарихшылар Лесли Стефен және т.б. авторлар ХУІІІ ғасырдағы Англияның саяси тарихындағы Болингброктың алатын орнын мойындағылары келмейді. Олардың пікірінше ол дербес философиялық жүйені, ерекше саяси теорияны құра алмады; бірінші мәселе бойынша ол Локктың шәкірті ретінде, екінші мәселеде - Гаррингтонның ізбасары ретінде көріне білді. «Ағартушылық» дәуірде ақыл-ойдың қозғалысының қайнар көзі жаратылыстанудағы үлкен жетістіктер болып табылады.

Бэкон мен Декарттан қалған пікірлер ХУІІ ғасырды органикалық және органикалық емес табиғат аймағындағы ғылыми ақиқаттардың дәлелденуіне әкелді.

ХУІІІ ғасырдың басындағы дүниетанымды көзқарас, Мильтонның ізімен дамыған, үлкен жетістіктерді иеленіп, табиғат туралы ғылыми пікірлер қалыптасты. Жер шексіз космоста шағын көлемімен елестетіле бастады, екіншіден адамзаттың экономикалық, саяси, рухани, моральдық, діни және этикалық қызметтері табиғаттың әмбебап заңдарының ықпалынан дамиды, яғни заттардың табиғи қалпының бөлімі болып табылатындығы айтылды. Бұл, ағартушылардың ойларына адамзат парасатына барлық космостық құбылыстардың бағыну үрдісіне әкелетін-ді.

Болингброктың тарихшылығында екі қарама-қайшы пікір жатыр; біреуі тарихи құбылысты «актерлердің» волонтаризмімен түсіндіретін және ежелден туындаған ағымды көрсетсе, екіншісі тарихтың «табиғи» заңына сүйенетін, натурфилософиялық пікір.

Болингброктың идеялық мұраларында философ бәрінен де әлсіз деңгейде көрсетілгендігін ескеру қажет. Ол өзінің философиялық дәрістері туралы үлкен ұстамдылық пікірде [12, С. 16] болатын және оған деген қызығушылығы өте жоғары деңгейде [8, С. 168] қалыптасқандығын ешкім де жоққа шығара алмайды. Болингброктың философиялық мұраларының жүйелі түрде талданған бөлігі, оның «адамзат білімі туралы тәжірибелері» болып табылады. Онда ол Локктың сенсуализмі мен эмпиризмнің ізбасары, материалист ретінде көрінеді. «Біздің санамыз - дейді ол, - физика бөлімі болып табылады. Оны ойша және тәжірибе арқылы оқыту қажет. Сана мен дене адамзат жаратылысының бірлігін көрсетеді. Қандай да күш болмасын денеден тыс санаға әсер ете алмайды, ал оны сезіну денені белсенді күйге түсіреді. Табиғи философияда сезіну мәселесі артта қалса, ақыл-ой да жартымсыз болмақ».

Өзінің эмпиризм мен сенсуализмінде Болингброк Локктың ойын жалғастырды. Бірінші сапа, оның ойынша, дене де шын өмір сүреді, екінші сапа заттардың қасиетінен көрініс береді. Локк олардың субъективті шығу тегі туралы көзқарасты ұстанды. Болингброк бірінші және екінші сапаны объективті әлемнің сыртқы белгілері ретінде қарастырды. «Табиғат өзі көрсеткендей бізге қарым-қатынастар мен идеялардың күрделі түрлерін ұсынады, субстанция идеясы да ешқандай күмән тудырмайды». Рефлексия сезім мүшелеріне әсер ететін нәрселерді туындата алмайды. Бұл қарапайым әртүрлі идея қатарына жатады. Рефлексия өзіне табиғаттан берілгенде ғана әсерді жеткізуге бейім болып келеді. Философтардың қатесі мынада: олар біздің алған «әсерлеріміз» арқылы алынатын идеялардан бас тартады. Табиғаттың сабақтары біздің қарапайым идеяларымызбен әртүрлі қылықтарымыздың үйлесуінің негізінде жатыр. Ал олар қарапайым және күрделі идеялардан құрылады. Біздің біліміміз табиғаттың дәрістері арқылы жинақталады. Болингброк Локктың сенсуализмі мен эмпиризмнің логикалық нәтижесін талдауға ұмтылды. «Идеялар» бір-бірінен рефлексияның қайта өңделуіне байланысты ерекшеленеді және табиғат бізге осындай қайта өңдеудің «әдістері» мен «жоспарын» айтып береді. Сенім саласында осындай таным теориясының таралуы ашық атеизмнің, белгілі дәрежедегі деизмнің дамуына әкелді. Болингброк өз уақытының ағылшын еркін ойының көрнекті өкілі, әрі деист болды.

Деизм – Ағартушылықтың діни философиясы болса, ал теологиялық христианшылдық – бұл адамдардың ойлап тапқан діні еді. Адамзатқа тән құмарлықтар, адасушылықтар, Никейден Триденттікке дейінгі шіркеу соборларының барлығы қазіргі теологиялық христиандықтың түсініксіз, күрмелген жүйесін құрастыруға өз үлестерін қосты. Бұл ымырашыл деизмнің бағыты болды.

Алайда, деист өзінің мәні бойынша табиғаттың құбылыстарын суреттеуде, адамзат өмірін түсіндіруде де ешқандай мұқтаждықтарды қажет етпейді. «Құдайды тану» алғашында физика, кейін этика, саясат пен тарих салаларында көріне бастады.

Болингброк Свифтке жазған хатында деистік ойларын: «Егерде еркін ойлайтын болсаңыз, сіз өзінің ақыл-парасатын жан-жақты пайдалана алатын адамды түсінесіз. Ақиқат пен өтіріктің, оң мен солдың арақатынасын айыра білуді қайырымды жаратушы бізге сыйлаған, бірақ адамдардың көпшілігі өз әрекеттеріне өздері есеп бере алмайды. Әлем мен адамзат бақыты - еркін ойлаушының ұлы мақсаты», - деп келтіреді. Деистің негізгі қағидасы бойынша; адамзат ақыл-парасаты әлемді танып-білуге ұмтылады, ал біздің еркімізден тыс құдіретті күшке келгенде адам санасы оған тікелей тәуелді қалыпта болады. Парасаттың объектісі - шексіз ақиқат. «Мен табиғаттың жүйелі жаратылысына қарай отырып, оны құдайдың жүйелі түрде жаратқанын байқаймын, ол бізге бүкіл ғылымдарды, соның ішінде теология мен этиканы түсінуге көмектеседі». Адам ақиқатты өзі көріп - білген дүниеден іздеп, ақырында философияға келіп тіреледі.

Болингброкты көп жағдайда деизмнің этикасы қызықтырды. «Табиғаттың заңы, - деп жазды Болингброк, - құдайдың заңы болып табылады» [13, С. 28]. Олардың барлығы дұрыс ойлаудың нәтижесінде ғана ашылады.

«Моральдық заңға» сипаттама беруде Болингброк Кембридждік платоншылдар мен Гоббс аралығындағы «орталық тұғырнаманы» иеленді. Біріншілері моральды мәңгі, өзгермейтін мәнде қараса, екіншілері заң шығарушылар азаматтық құқықты жасамағанша мораль өмірде болмаған деп есептеді. Болингброктың пікірінше, ондай тұғырыққа тірелген ойлардан қашу керек. «Платоншылардың» мәні болмайтын себебі, олардың санасы оны қабылдай алмайды. Болингброк Гоббсты да сынап отырып, моральдық міндеттер қоғамның заңынан емес, табиғаттың заңынан туындайтындығын айтады. «Бізге кеңес беретін таза санамызға біз сенім білдірмейміз және сезімдерімізге де мән бермейміз, моральдың негіздерін қозғалмас жартастай қабылдаймыз». Мұнда француз Ағартушылығында дамыған табиғи құқықтың эмпирикалық теориясы айтылады. Бұл заң бәрімізге әрқашан ортақ болса, онда ол «біздің ойымыздың маңызды бөлімі болып табылады». Жеке кезеңдердегі оқиғаларды түсіндіретін заңдылықтардан басқа, адамзат қоғамына тән жалпы заңдылықтар болады. Азаматтық заңдар оған қарағанда мазмұны жағынан түсінікті болып келетіндіктен, ақырында бұл әлемдік парасат, жаратушының парасаты адамдарға табиғат арқылы ғана түсіндіріледі. Ол моральдан басқа еш нәрсені жазбайды, жат қылықтарға ғана тиым салады [11, С. 139]. Осы заңның рухын сақтау арқылы адамзат бақыты өседі.

Этика саласындағы табиғи заңның негізгі қағидаларына «әмбебап игілік тілеушілік» жатады. Осы заң арқылы адам өзінің жақындарымен қарым-қатынас жасай алады. Алайда осыдан келіп Болингброк - альтруизм тұжырымын жақтаушы, граф Шефтсберидің пікірлесі деген қате қорытынды жасауға болар еді. Болингброктың ойынша, моральдық заңның жылжымалы қағидасы өзін жақсы көрушілік болып табылады. Гоббс азаматтық қоғам мен мемлекеттің пайда болуына дейін моральдық заң болмаған деп дәлелдегенімен, осы уақытқа дейін заң шығарушы жақсылық пен жамандықтың арасына шек қоя алмауда. Адам өзінің қоғамында өзімішл бола алады. «Біз қарама-қайшылықтар, қиындықтар нәтижесінде дамимыз», - деп жазады Болингброк. Құмарлыққа қарағанда парасат адамзат бойынан асқан сабырлықпен, баяу түрде көрініс беретіндіктен, осыдан келіп қоғамдағы бақытсыздықтар туындайды.

Гоббстан Болингброктың ерекшелігі – ол қоғамдық шарт идеясын емес, табиғи тұжырымды дамытады. ...Біз өзіміздің жанұямызды, қоғамды жақсы көреміз, нәтижесінде біздің қайырымдылығымыз бүкіл адамзатқа әсерін тигізеді және осының бәрі өзімізді жақсы көруден басталады [1, С. 18]. Қоғам тарихындағы кезеңдер отбасылардың «табиғи қоғамы» түрінде көрініс беріп, ақырында жанұя басшыларының келісімімен мемлекеттік билік үстемдігі басталады. Заңдардың генеологиясы бар, - деп көрсетеді ол, оған сәйкес табиғат табиғи заңды өмірге әкеледі, ал табиғи заң әлеуметтік мазмұнға ие болады, ал бұл қоғамға бірігу болып табылады. Нәтижесінде азаматтық заңдар арқылы міндеткерліктермен негізделген одақ құрылады. Сонымен Шефтсбери қоғамның пайда болуын альтруизм түйсігінен көрді, ал Гоббс, керісінше эгоизм түйсігінен көрсе, Болингброк аралық тұғырнаманы иеленеді.

Ағартушылық идеологиясының беталысы буржуазиялық революциямен белгіленді. Экономикалық-саяси өзгерістер рухани салаға да үлкен әсерін тигізді. Философтар, экономистер, жазушылар өздерінің шығармашылығымен ағылшын Ағартушылығының мазмұнын байытты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Пер. С.М. Берковской, А.Т. Парфенова, А.С. Розенцвейга. – М.: Наука, 1978.
2. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1970.
3. Барг М. Шекспир и история. – М., 1976, гл. IV.
4. Киссель М.А. Учение о диалектике в буржуазной философии XX в. – Л., 1970.
5. Барг М.А. Историческая мысль английского Просвещения: Болингброк // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978.
6. Lord Bolingbroke. Letters of the study and use of history / The Works of Lord Bolingbroke with a life, London. 1844. – Vol. II.
7. Нарский И.С. Философия Джона Локка. – М., 1960.
8. Державин К.Н. Вольтер. – М.: Изд-во АН СССР, 1946.
9. Косминский Е.А. Историография средних веков. – М.: МГУ, 1963.
10. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977.
11. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1970.
12. Блок М. Апология истории. – М.: Наука, 1973.
13. Гулыга А.В. Эстетика истории. – М.: Наука, 1974.

ӘӨЖ 433.93

ҒТАМР 03.81.37

Ә.М. Таиқараева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Тарих» мамандығының докторанты
Астана қ., Қазақстан

«ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ДЕРЕКТІК ШОЛУ

Аңдатпа

Мақала XVII ғасырда өмір сүрген Хиуа ханы, тарихшы-шежіреші Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасын деректік талдауға арналған. Мақаланың негізгі мақсаты «Шежіре-и-таракиме» шығармасындағы географиялық, топографиялық, этникалық атаулар, тарихи оқиғалар мен билік құрған тұлғаларға байланысты деректерді басқа деректермен салыстыра отырып, талдау жасау.

Бұл зерттеудің ақпарат көздерінің негізгі тобына Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының факсимилесі мен аудармалары, сондай-ақ, еңбектегі деректемелерге қатысты ортағасырлық авторлардың еңбектері жатады. Тарих ғылымында қолданылатын методологиялық кешені жұмыстың зерттеу негізін құруға мүмкіндік береді. Жалпы, жұмысты жазуда тарихилық қағида бірінші кезекке қойылды. Сонымен қатар, зерттеу жүйелілік, объективтілік қағидаларына да негізделді. Аталған методологиялық қағидалардан проблемалық-хронологиялық және тарихи-салыстыру әдістері туындады.

Түйін сөздер: шежіре, оғыздар, түрікмен, қаңлы, ұйғыр, қалаш, қарлұқ, қыпшақ, тайпа.

Таиқараева А.М.¹

¹Докторант специальности "История". Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан

«ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация

Статья посвящена источниковедческому анализу произведения Абу-л-Гази «Шежіре-и-таракиме» правителя Хивы, историка-летописца, жившего в XVII веке. Основной целью статьи является сравнительный анализ географических, топографических, этнических наименований, исторических событий и исторических личностей во власти в произведении «Шежіре-и-таракиме» с другими источниками.

К основной группе источников информации этого исследования относятся факсимиле и перевод произведения Абу-л-Гази «Шежіре-и-таракиме», а также труды других средневековых авторов. Методологический комплекс, применяемый в исторической науке, позволяет создать основу исследования работы. В целом, при написании работы исторический принцип было поставлено на первый план. Кроме того, исследование основано на принципах системности, объективности. Из указанных методологических принципов возникли проблемно-хронологические и историко-сравнительные методы.

Ключевые слова: шежіре, огузы, туркмен, канлы, уйгур, қалаш, қарлұқ, қыпшақ, племена.

Taskarayeva A.M.¹

¹Doctoral student of the specialty "History". Eurasian national University. L. N. Gumilev. Astana, Kazakhstan

“SHEZHIRE-I-TARAKIME”: REVIEW OF SOURCES

Abstract

The article is devoted to the source analysis of the work of Abu-l-Ghazi "Shezhire-i-tarakime" ruler of Khiva, historian-chronicler, who lived in the XVII century. The main purpose of the article is a comparative analysis of geographic, topographic, ethnic names, historical events and historical figures in power in the work "Shezhire-i-tarakime" with other sources.

The main group of information sources of this study include the facsimile and translation of the works of Abu-l-Ghazi "Shezhire-i-tarakime", as well as the writings of other medieval authors. The methodological complex used in historical science allows to create the basis for the study of the work. In General, when writing the work, the historical principle was put to the fore. In addition, the study is based on the principles of consistency, objectivity. From these methodological principles arose problem-chronological and historical-comparative methods.

Keywords: Shezhire, Oghuz, Turkmens, kanly, Uighur, Kalash, Qarluq, Kypchak, tribes.

Қазіргі таңда ортағасырлық авторлардың шығармаларын жүйелі зерттеудің ғылыми қажеттігі туындайды. Соның бірі - XVII ғасырда өмір сүрген Хиуа ханы, тарихшы-шежіреші Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-

таракиме» шығармасы. Бұл тарихи-мәдени ескерткіш орта ғасыр дәуіріндегі түрік дүниесіне қатысты аңыздар, әңгімелер, әдет-ғұрыптар, тайпалардың шығуы туралы баяндалатын маңызды деректеме.

«Шежіре-и-таракиме» хижра жыл санауының 1071 жылы (1660-1661) жазылған. А.Н.Кононовтың пікірінше, Абу-л-Ғази бұл шығарманы дәл осы жылы ғана жаза алуы мүмкін еді. Себебі оның Варданзиге жорығы 1069 жылға (1658-1659), ал, Бұхараға соңғы жорығы 1072 жылға (1661-1662) сәйкес келеді. Тек 1071 жыл ғана негізгі шапқыншылықтардан қолы босап, ел арасында уақытша тыныштық орнаған кезең еді [1. 20 б.]. Бұл туралы Абу-л-Ғази шежіренің бастамасында Адам атадан бастап, еңбектің жазылған күніне дейін яғни, 1071 жылға дейін түрікмендер туралы деректер келтіретінін жазған [1. 37 б.]. Сондай-ақ: «Бұл еңбек жазылмастан он жеті жыл бұрын түрікмендер бізбен жауласып еді. Осы себептен біз оларға көптеген жорықтар ұйымдастырдық. Бір жолы Беурма атты өзеннің жағасында олар әскер жинап, бізбен соғысты. Құдай жеңісті бізге бұйырды», - деген деректер келтіреді [1. 36 б.]. Абу-л-Ғази бұл жерде 1645 жылы Хиуаның тағына отырғанға дейінгі түрікмендермен болған қақтығыстар жөнінде айтып тұрған болуы керек. Ал, кейінірек болған Беурма өзенінің жағасындағы жеңіспен аяқталған соғысы 1648 жылы Тедженнен, Хиуадан, Балхтан қашып, Бами-Беурма өңіріне тұрақтаған түрікмендерге бағытталған жорығы еді [2. 289 б.].

«Біз бұл кітапқа Түрікмен шежіресі деген атау бердік. Және әрбір түрікке түсінікті болуы үшін араб, парсы сөздерінің қоспасынсыз жазып шықтық», - деп [1. 37 б.] басталатын қолжазба көне түркі тілінде, шағатай жазуымен жазылған. Абу-л-Ғази еңбекті баяндау күйінде емес, зерттеуші ретінде белгілі бір жүйе бойынша, хронологиялық принциппен жеткізген және басқа да орта ғасырлық туындыларға тән ерекшелікпен жазған: Аллаға мадақтармен басталып, кей мәліметтерді түрлендіріп, өлең жолдарымен келтірген.

Абу-л-Ғазидің сөзінше, «Шежіре-и-таракиме» шығармасы түрікмен моллары, шейхтары мен бектерінің өтініші бойынша жазылған. Олардың пікірінше, халық арасында кең тараған Оғыз-наме шығармасында қателіктер мен сәйкес келмейтін тұстары көп еді. Түрікмендер, басқа түркі тайпалары, мысалы, монғолдар сияқты өздерінің шығу тарихы және шежіресі туралы деректі осы күнге дейін сақтап келді. Бірақ кейбір түрікмендердің өздерінің тайпаларының шежірелері болмады. Сол себепті, түрікмендердің шығу тегі, дамуы және таралуы туралы ресми басылым қажет болды. Сондай-ақ, Абу-л-Ғазиге мемлекеттік қайраткер ретінде, саяси мақсаттар үшін жекеленген тайпалардың шашыраңқы, карама-қайшылыққа толы шежіресін нақтылау қажет болды.

«Шежіре-и-таракимедегі» деректерді нақты деректер және аңыздық сипатта жеткен, бірақ шынайы негізі бар мәліметтер деп қарастыруға болады. Шығармада аумақтық шегі ортағасырлардағы Азия, әсіресе Орта Азияны қамтитын географиялық, топографиялық, этникалық атаулар, тарихи оқиғалар мен билік құрған тұлғаларға байланысты мәліметтердің молдығы және автордың өзі жазған шежіредегі тарихи оқиғаларға өзінің тікелей қатысуы мен араласуы еңбектің құндылығын арттыра түседі.

Ал, мазмұны жағынан Адам атаның жаратылуынан басталатын діни сипаттағы мәліметтер, Оғыз хан, оның ұрпақтары, таралуы, бөлінуі және тікелей түрікмендер тарихы деп қарастыруға болады. Абу-л-Ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының «Құдай тағаланың Адам ғалаиссаламды жаратқанының баяны» деген алғашқы бөлімінде Адам атаның жаратылуы мен оның он жеті ұрпағы туралы қысқаша баяндап, Оғыз ханның әкесі Қара ханмен тоқтайды. Бұл мәліметтер ел аузында жақсы сақталғандықтан, қысқаша ғана тоқталып, көп жерде тек тізбектеумен шектеледі: Адам → Шес → Ануш → Қинан → Мәһләйіл → Берді → Ыдырыс (Аһнұк) → Мүтүшлаһ → Ләмек → Нұх → Йафес → Түрік → Түтік → Амулджахан → Деббақой → Күйік → Алынша → Монғол → Қара хан [1. 37-40 бб.]. Абу-л-Ғазидің тоғыз баптан тұратын екінші іргелі еңбегі «Шежіре-и-түрікте» де Адам атадан Қара ханға дейінгі есімдердің берілуі жоғарыдағыдай: бірінші бабында Алынша ханның егіз туған екі ұлы, сәйкесінше Адам атаның он алтыншы ұрпағы Татар және Монғолмен тоқталып, келесі бөлімінде Татар ханның жеті ұрпағына дейін патшалық құрғанын жазады. Ал, екінші бапта Монғол хан және Қара хан туралы сөз етеді. Яғни, Татар ханды қоспағанда, екі шығармада да бір мәлімет.

Еңбектің көп бөлігі Оғыз қағанның тууы мен өсіп ер жетуінен бастап, оның ел билеуі, жасаған жорықтары, өсиеттері, өмірінің соңында үлкен той жасап, алты баласына жаулап алған жерлері мен есепсіз байлық-жиһаздарын мұра қылып, үлестіріп бөліп бергені және кейінгі ұрпақтарының билігі кеңінен баяндалады. Бұл жерде де автордың екі шығармасындағы мәліметтердің берілуі бір. Тек, Оғыз ханның үлкен ұлы Күн ханның билік етуінен бастап шежірелер тармақталады. Түріктер шежіресінде: «Күн хан жетпіс жыл патшалық құрған соң, өз орнына інісі Ай ханды отырғызып, хақ рахметіне кетті», - дейді де, Ай ханнан Шыңғыс ханға қарай билік құрған хандар реті бойынша деректер береді [3. 21 б.]. Ал, «Шежіре-и-түрікте» Күн хан қайтыс болған соң оның үлкен ұлы Қайы ханның билікке келуінен бастап, түрікмендердің тарихына бағытталады. Дегенмен, түрікмендер шежіресінде оғыздарға қатысты деректер молырақ және жан-жақты берілген.

Абу-л-ғазидің Оғыз ханның туылуы мен ер жетуі, билік етуіне қатысты мәліметтері Рашид-ад-Диннің еңбегімен шамалас, екі еңбекте де шынайы негізі бар аңыз түріндегі мәліметтер беріледі. Автор Оғыздың туылуының өзін елден ерек сиқырлы, артық қасиеттерге бөлеп, оның ерекше тұлғасын сипаттайды: «Моңғолдың (мұң, ұл – қайғылы ұл) төрт ұлының үлкені Қараханның үлкен әйелінен Оғыз хан туады. Айдай, күндей сұлу бала ана сүтін үш күн бойы ембей, анасына мұсылман болсаң ғана сүтінді емемін деген шарт қояды. Бір жылдан кейін жұрт оған ат қоюға жиналғанда, ол менің атым – «Оғыз» деп жария етеді» [1. 40 б.]. Қара ханның сол кездегі монғолдардың дәстүрі бойынша, бала жасқа келгенде ат қою үшін бүкіл елді жинап, үлкен той жасағанда, Оғызға тіл бітіп, өзіне өзі ат қоюы шынайылығы мен аңызы аралас мәлімет. Автор «Оғыз» атауының мағынасына тоқталмайды, кейбір зерттеушілер «оғыз» атауын «оқ» сөзінен шыққан дейді. Профессор Ж.Артықбаев Қазақ шежіресінде Оғыздың аты «Уыз» ретінде аталауын анасының сүтінен бас тартуымен байланыстырады [8].

Абу-л-ғазиді одан әрі еңбекте: «Әкесі құда түсіп алып берген қыздармен мұсылман емес деп тұрмыс құрмайды, алайда сол дінді қабылдауға келісім берген кейінгі бір айттырылған сұлу қызға үйленеді. Мұны естіген әкесі Оғызды өлтірмек болады. Қарахан мен Оғыз соғысып, баласы жеңіп, әкесінің орнына хан болады», - дейді [1. 40 б.]. Бұл жердегі Оғыздың өзінің «мұсылмандықты қабылда» деп қойған шартын қабыл алған қызға үйленуі, жоғарыда жазып өткеніміздей, анасына «мұсылмандықты қабылда» деп шарт қойып, үш күн бойы омырауын ембеуі сияқты жазбалардан Оғыз ханның дінге деген беріктігін көреміз.

Ал, «Оғыз-наме» дастанының ұйғырлық нұсқасында ислам дінінің әсері байқалмайды, Оғыз хан Ай қағаннан туды дейді [9, 22 б.]. «Оғыз-наме» дастанында Оғыз ханның тұлғасы қиял-ғажайып оқиғалармен суреттеліп, аңыз адам кейіпінде берілген: «Тағы күндерде бір күн Ай қағанның көзі жарқ етіп ашылып, ер бала туды. Осы ұлдың өңі – шырайы көк еді, ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары кара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді. Осы ұл анасының көкірегінен уызын татып көріп, одан кейін ембеді; шикі ет, ас, шарап сұрады. Тілге келе бастады. Қырық күннен соң өсті, жүрді, ойнады. Аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын түгел қалың түк басқан еді», - деп сипаттайды [6, 36 б.].

Оғыз хан тағына отырғаннан кейін жан-жақты шапқыншылық жорықтарын жүргізеді. Абу-л-ғазидің Оғыздың жаулаушылық жорықтарын рет-ретімен, жүйелі түрде және нақты деректермен жеткізген.

Абу-л-ғазидің Оғыз ханның алғашқы жеңіспен аяқталған жорығы татарларға бағытталғанын, осы кезден бастап жетпіс екі жыл бойы шыққан тегінің бір екеніне қарамастан монғол және татарлармен соғыс жүргізіп, жетпіс үшінші жылы өзіне түбегейлі бағындырып, ислам дінін орнатқанын жазады. Шежіредегі деректерге сәйкес, Оғыз хан Жүржіт, Хатай және Таңғұт, Қарақытайларды өзіне қаратты. Бұл кезде Хатайдың арғы бетінде, теңіздің жағалауындағы кішігірім тауларда бірнеше тайпалар өмір сүрген еді. Бұл тайпалардың басшысы Ит-Барақ хан еді. Оғыз хан Ит-Барақ ханмен соғысып, жеңіліске ұшырайды. Тек он жеті жылдан кейін жаңа күшпен келіп, Ит-Барақты өлтіріп, әскерін талқандайды, өз еркімен мұсылман болғандарға тиіспей, қалғанын тұтқынға алады [1. 43-45 б.].

Енді Оғыз хан өзіне қараған татарлар мен монғолдардан әскерінің қатарын көбейтіп, балаларымен бірге Сайрам, Ташкентті, Түркістан мен Әндіжанды алып, даруғаларды тағайындап, Самарқандты, одан әрі Бұқара, Балх қалалары және Гор уәләйятын, Кабул және Ғазнинді, Кашмирді жаулап алды. Бұдан кейін бір жыл елінде тұрып, екінші жылы Иранға аттанды. Хорасанды алған соң, Әзербайжан, Әрмения, Шам, Мысырды алды. Алған жерлерінің барлығына даруғалар тағайындап, еліне оралды. [1. 45-48 бб.] Абу-л-ғазидің қысқаша келтірген бұл мәліметтері Рашид ад-Диннің «Оғыз-намедегі» мәліметтеріне ұқсас, алайда Рашид ад-Дин Оғыз ханның әлемді жаулауға арнаған жорықтарына он төрт бөлімін арнап, толығырақ мәлімет береді.

Шежіреде Абу-л-ғазидің Оғыз хан еліне оралып, 116 жыл патшалық құрған өмірінің соңында ұлан-асыр той жасағаны және алты ұлына жаулап алған жерлері мен есепсіз байлығы, дүние-мүлкін үлестіріп, алтын жақ тауып алып келген үлкен үш ұлына «бұзық», үш оқ тауып алып келген үш кіші баласына «үш оқ» деген ат беріп, өзінен кейін таққа Күн хан отыруын және одан соң бұзық нәсілінен кімді қабыл қылса соны патша етуін кеңес қылғанын жазады. Абу-л-ғазидің Оғыз ханның билікке келісімен-ақ өзіне қараған елдің бәрін мұсылман болуын талап еткенін, мұсылман болғандарына құрметпен қарап, болмағандарының соңына түскенін жазады. Сондай-ақ, жорық үстінде өз қарамағындағы бектерге, олардың ерлік істері мен алғырлық-тапқырлығына, оң қолынан өнері тамған шеберлігіне, тіпті сыртқы кескін-келбетіне қарай ат қою дәстүрі де тартымды баяндалады.

Шежіреде Оғыз ханның ұлдары мен немерелерінің есімдері аталып, олардың мағыналары түсіндіріледі. Балаларының есімдерін автор келесі ретпен берген: Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз. Күн ханнан Қайы, Баят, Алқайылі, Қарайылі туады. Ай ханнан Языр, Ясыр, Дұдырға, Дөкір. Жұлдыздан Ұшар, Қазық,

Бекдәлі, Қарқын туады. Көктен Баяндүр, Бешена, Шауылдыр, Жебні туады. Таудан Салұр, Елұр, Алажұнтты, Үркер, ал Теңізден Егдүз, Бегдүз, Ауа, Қанық туады. Сондай-ақ, Оғыздың некесіз туылған балаларының есімдері: Кене, Көне, Торбатлы, Герейлі, Сұлтанлы, Оқлы, Көккі, Сушылы, Харасанлы, Жұртшы, Жамшы, Тұрымшы, Құмы, Сорқы, Құржық, Сұрашық, Қарашық, Қырғыз, Текин, Лала, Мұрдашой, Сайыр [1. 51 б.].

Қазірде тайпалардың атауының этимологиясы туралы сан түрлі пікірлер мен тұжырымдар бар, ол тұжырымдардың барлығы түпдеректер негізінде жасалған. Осы орайда, Абу-л-ғазидің еңбекте тайпаларға қатысты келтірген деректерін айта кету керек. Автор шежіреде оғыздардың «жиырма төрт жүздік» пен «жиырма төрт аймақ» сөздерінің шығу тәркінін, тамғалар мен онгондар туралы жазып, сексенге жуық тайпалардың атын атайды. Оның ішінде қыпшақ, қарлық, қаңлы, ұйғыр және қалаш тайпаларының шығу тарихын Оғыз ханмен байланыстырады. Соның бірі – «ұйғыр» этнонимінің шығуы туралы. «Оғыздың әкесі Қара хан баласының мұсылман екенін біліп қойып, оның көзін жоюға бел буды. Бұл туралы білген Оғыз хан өзіне еретін адамдар болса келуін айтып, елге кісі жібереді. Сонда Қара ханның інілерінің ұлдары Оғыздың жанына келді. Оларды Қара ханнан айырылар деп ешкім ойламап еді, сондықтан Оғыз хан оларға «ұйғыр» деген ат берді. Ұйғыр – түркі сөзі, мағынасы «қосылу», «жабысу» дегенді білдіреді», - дейді [1. 42 б.].

Абу-л-ғазидің Оғыз ханның татарларға бағытталған жорығы туралы баянында: «Бұл жорықта оғыз әскері жеңіске жетіп, үлкен олжаға кенелді, алайда оны арту үшін ат көлігі жетпеді. Әскердің ішінде шебер адам бар еді, ол ат арба жасады. Оған қарап барлығы да арба жасап, мол олжаны артып әкетті. Бұл уақытқа дейін арба да, арба атауы да жоқ еді, сондықтан арбаның шығарған даусына қарап «қаңқ» деп атады. Ал оны жасаған адамды «қаңқлы» деп атады. Барлық қаңқлы тайпасы осы адамның ұрпағы», - деп, қаңлы атауының шығуы туралы аңызды келтіреді [1. 43 б.].

Одан әрі қыпшақтардың шығу тегі жөнінде Абу-л-ғазиді былай дейді: «Оғыз ханның бір бегі соғысқа әйелін алып барып еді. Өзі ұрыста өліп, қатыны қашып құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жетті. Әйел жүкті еді, толғағы келді. Күн суық еді, кіретін үй жоқ, әйел іші шіріген бір үлкен ағаш-тың қуысына босанып, ұл тапты. Мұны естіген хан: «Әкесі менің көз алдымда соғыста өлді, қамқоршысы жоқ» деп атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды. Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді. Бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен қ-нің орнына ш-айтып кеткен. Бұл баланы хан өз тәрбиесінде ұстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нөкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқұр елдеріне жіберді. 300 жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша қыпшақ елі соның нәсілінен шықты. Оғыз ханның заманынан Шыңғыс ханның заманына дейін Дон, Еділ, Жайық аталатын бұл үш судың жағасында қыпшақтан өзге ел жоқ еді. Ол жерде қыпшақтар төрт мың жылдай отырды, сондықтан ол жер Дешті қыпшақ (қыпшақ даласы) деп аталды» [1. 43-44 бб.]. Қыпшақ атауының шығуы туралы дерек Рашид ад-диннің еңбегінде де жазылған [18-19 бб.], Абу-л-ғазидің бұл деректі Оғыз-намеден алған болуы керек. Дегенмен, қыпшақтардың тек шығу тарихымен шектелмей, одан кейінгі тарихына қысқаша тоқталып өтеді.

Шығармада аты аталатын келесі тайпа – қарлұқтар. Абу-л-ғазидің Оғыз ханның Тұран мен Үндістанға жорығының баянында Оғыз ханның жаулап алынған Сайрам, Ташкент, Түркістан, Әндіжан, Самарқанд, Бұхара, Балх елдеріне даруғалар қойып, Гур уәләтына келгенін жаза келе: «Ол кезде қыс еді, Гур тауларында қар қалың жауып, әскердің жүруіне қиын болды. Хан: «Ешкім менен қалып қоймасын», - деген әмір беріп, барып Гурды алды. Көктем келіп, күн жылынғанда Оғыз хан әскерін түгендеп еді, бірнеше кісіге кем болды. Олардың қайда екенін ешкім білмеді. Бірнеше күннен кейін жоғалған кісілер ханға келді. Хан олардан мән-жайды сұрағанда, олар әскердің соңында жүріп, қар қалың жауғанда қалып қойғанын, көліктерінен айырылып, көктем шыққанда жаяу келгенін айтады. Хан бұл адамдарға «қарлықтар» деген атау береді, барлық қарлық елі осы кісілердің ұрпағы», - дейді [1. 45 б.]. Абу-л-ғазидің қалаш тайпасының шығуын да Оғыз ханмен байланыстырады: «Оғыз хан «бірнеше жылға Иранға жорыққа аттанамыз» деп жарлық етеді. Екінші жылы Талас өзенінің жағасына келді. Шаршаған, ашыққан, адасып кеткен немесе әскер соңында қалып кеткен кісілерді алып келу үшін ханның арнайы таағайындалған адамдары бар еді. Бұл адамдар бір отбасын ханның алдына алып келді. Хан олардан қалып қойғандарының себебін сұрағанда, олар: «Ашыққандықтан, мен әскердің соңында жүріп келдім, жанымда әйелім бар еді, жолда босанып қалды. Тамақ ішпегендіктен балаға сүті жетпеді. Бірақ, мен жүруімді тоқтатпадым. Өзеннің жағасына келгенде ши бөрінің қырғауылды ұстап алғанын көрдім. Жүгіріп барып, бөрінің басынан ағашпен ұрып едім, ол аузындағысын тастай сала қашып кетті. Мен қырғауылмен әйелімді тамақтандырдым. Содан кейін сіздің адамдарыңыз келіп, осында алып келді», - дейді. Оғыз хан астына көлік беріп, азық пен біраз мал беріп, оған: «Енді әскердің соңынан ерме, осында «қал аш», - дейді. Барлық қалаш тайпасы осы кісінің ұрпағы. Қазір оларды «халаж» деп атайды. Олардың көбі Мәуреннахрда. Бұл жерде олар Аймақ тайпасымен бірікті. Хорасан мен Иракта да көп. Ол жерде Шағатай елімен біріккен» [1.47 б.]. Абу-л-ғазидің шежіреде жоғарыда аты аталған тайпалардың

шығуына байланысты аңыздарды келтіріп қана қоймай, олардың кейінгі тарихына шолу жасап, таралу аймақтары туралы деректер ретін келтіреді.

Келесі кезекте Абу-л-ғазиз еңбегінде Оғыз ханның үлкен ұлы Көк ханның билігіне тоқталып, оның кіші інілері мен ұлдарына үлес орнын бөліп бергенін, одан кейін билікке үлкен ұлы Қайы хан, одан кейін Деббақой, одан кейін Кузы-Йавы хан болды дейді. Бұдан әрі: «Оғыз ханнан Кузы-Йавыға дейін айттық, енді Инал-хан туралы айтатын боламыз. Инал-ханнан бұл кітап жазылған уақытқа дейін (1661) жазғанымызың бәрі рас, ешқандай жаңылыс жоқ. Ал, Кузы-Йавы мен Инал ханға дейін неше жыл өткені анық емес», - дейді де: «Оғыз хан Кеюмарстың замандасы, ал Инал-Йавының кезінде Қорқыт ата уәзір болған. Пайғамбарымыздың нағашы ағасы Аббастың ұрпақтары Бағдатта бес жүз жыл бойы өз биліктерін жүргізді, Кеюмарспен Аббас ұрпақтарының арасында бес мыңжылдық өтті. Кузы-Йавы Оғыздың бесінші ұрпағы, енді әрі қарай өзіңіз есептеңіз», - дейді [1, 55 б.]. Ал, Рашид ад-Диннің мәліметінде Кузы-Йавы мен Инал ханның арасы үзілмеген: «Курс Явқуй хан (Кузы-Йавы) – 30 жыл биледі, Кору Ясак Явқуй – 90 жыл биледі, Инал Явқуй хан – 120 жыл ел биледі, содан кейін Иналсыр Явқуй-хан (Абу-л-ғазиз бойынша Инал-Йавы) – 7 жыл биледі», - дейді [4, 35-36 бб.]. Яғни, Рашид ад-Диннің мәліметіне сәйкес, Кузы-Йавы мен Инал Йавы ханның арасында 117 жыл өткен. Егер, Оғыз ханды шамамен б.з.д. 1 мыңжылдықтың соңы мен б.з. 1 мыңжылдықтың басында өмір сүрді деп есептеп, ал Инал Йавы Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) замандасы екенін ескерсек, Рашид ад-Диннің мәліметі ақиқатқа жақын, бірақ ол Оғыз ханның өмір сүрген уақыты мың жыл деп есептейді.

Оғыз мемлекетінің нығаюына мол үлес қосқан тұлғалардың бірі Қорқыт. Ол заманда Қорқыт атадан ақыл сұрап, кеңесін алмайынша ешбір істі бастамаған, айтқанын бұлжытпай орындап, әр сөзіне құлақ асып отырған [9, 11 б.]. Өте ақылды, керемет ғұлама Қорқыт өз өмірінде бірнеше ханның уәзірлігіне тағайындалған. Әсіресе, Инал ханның тұсында Қорқыттың қайраткерлік тұлғасы ашылады [5, 31 б.].

Абу-л-ғазиз Қорқыт ата Қайы тайпасынан шыққан Қараходжаның ұлы, 295 жыл өмір сүріп, үш патшаның уәзірі әрі ақылшысы болғанын жазса, Рашид ад-Дин баят тайпасынан шықты дейді. Ал, «Баят руында Қорқыт ата дейтін билікті, сәуегей адам болыпты», - деп басталатын Қорқыт ата кітабында оның баят тайпасынан шыққаны жазылған [7, 7 б.]. Абу-л-ғазиз келтірген деректерге сәйкес, Қорқыт ата салор тайпасынан шыққан Енкеш қожа және Авашбан қожамен бірге Инал Йавыны хан көтереді. Инал Йавы жеті жылдық билігінде Қорқыт атаның ақыл-кеңесінен шықпаған. Инал-Йавының екі ұлы бар еді: Ал және Дүйлі Қайы. Инал Йавы қайтыс болар алдында Дүйлі Қайыны өз орнына отырғызады. Дүйлі Қайы да көп жылдар Қорқыт атаның ақыл-кеңесімен билік жүргізіп, қайтыс болады. Оның жерлеу рәсімін Әркі атты туысы жүргізеді. Рәсім барысында ханның әйелдерінің арасында біреуі жүкті екені анықталып, кейіннен дүниеге ұл келеді. Қорқыттың асқан ақылдылықпен, көрегенділікпен балаға ат қоюы суреттеледі: Еркі баланың туылу құрметіне үлкен той жасайды. Той барысында оғыз елі Қорқыт атаға балаға ат қоюын сұрағанда: «Баланың аты Тұман болсын, бұдан жақсы және лайықты ат болмас. Себебі, Дүйлі Қайы қайтыс болғанда елімізді тұман жайлап, қараңғылық орнады. Бұл бала тұман кезінде туылды. Екіншіден, тұман ұзақ тұрмайды, тұманның артынан ашық, жайма-шуақ күн туады. Бұл бала хан тағына отырғанда бақытты күндер болады» деп түсіндіреді.

Шығармада Қорқыт ата бұл патшалықтағы басты тұлға болғанын аңғаруға болады: бүкіл халықтың Қорқыттан ақыл сұрауы, хандарға ақылшы болуы, үлкен тойларды шатырдағы төрде отыруы, қасындағылар мен бүкіл елдің оның сөзінен аспауы жазылған [1, 59 б.].

Келесі ретте Абу-л-ғазиз оғыз еліндегі хандарды келесі тізбектермен көрсетеді: «Тұман хан, Қанлы Йавлы, Мур Йавы, Қара хан, Богра хан, Күзі Тегін, Арслан хан, Осман хан (Арсланның інісі), Еслі хан (Османның інісі), Шейбан хан, Боран хан, Али хан мен Қылыш Арслан (Шахмәлік) бір уақытта, Тоғрұл хан (Қайы тайпасынан шыққан Тоғырмыштың ұлы), Арслан хан (Тоғрұлдың інісі), Асыл зада, Арслан, Кукем Бақуй, Серенк». Кукем Бақуй мен Серенктен кейін оғыз елі өз бетінше хан көтере алмады, Маңғышлақ пен Балқан түрікпендері Үргенішке, Хорасан маңындағылар Хорасандағы билікке бағынды дейді. [1, 69 б.].

Абу-л-ғазиз Орта Азияның ежелгі және орта ғасырлық кезеңіндегі тарихына, географиясына, этнографиясына қатысты мол мағлұмат береді. Қорыта келгенде, «Түрікмен шежіресі» - маңызды тарихи дерек қана емес, сонымен қатар, көптеген халықтық аңыз-әңгімелер, аңыздар, этнонимдердің этимологиясы, мақалдар мен мәтелдер туралы маңызды тарихи-мәдени ескерткіш болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кононов А.Н. Родословная туркмен/Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Издательство АН СССР. – Москва-Ленинград, 1958.
2. В.В.Бартольд Сочинения том II часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – Москва, 1963. – 1020 стр.
3. Әбілғазы. Түрік шежіресі. / Көне түркі тілінен аударған Б.Әбілқасымұлы. – Алматы: Ана тілі, 2006 ж. – 200 бет.

4. Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме. // Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М. Шукюровой. Баку «Элм», 1987. – 128 с.
5. Айдосов А.Х. Қорқытнама / жалпы ред. басқарған, ред. З.Қари. – Алматы: Бастау, 1997. – 67 б.
6. «Оғыз-наме». «Мұхаббат-наме». – Алматы: Ғылым, 1986. – 208 бет.
7. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос / орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 бет.
8. Артықбаев Ж. Огуз-хан и проблемы древней истории Среднего Прииртышья (Огуз хан, Уыз хан, Огуз-каган) // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526>
9. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. Москва: издательство восточной литературы, 1959. – 170 стр.

УДК 9:001.891
ГРНТИ 03.23.07

А.У. Ермагамбетова¹, Ж.Ж. Каускалиева²

¹т.ғ.к., қоғамдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, магистранты, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

Х.ТАБЫЛДИЕВТЫҢ «АТЫРАУ ОБЫЛЫСЫ ОТТЫ ЖЫЛДАРДА (1941-1945 ЖЖ)» ЕҢБЕГІ ХАҚЫНДА

Аңдатпа

Қазақстандық тарих ғылымының дамуы, тарихи зерттеулердің сапасы мен тиімділігінің артуы, олардың қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және мәдени-тәрбиелік мазмұнына ықпалы белгілі бір дәрежеде тарихнамалық зерттеулермен анықталатындығы белгілі. Сондықтан да қазіргі таңдағы отандық тарих ғылымының дамуы мен өсуін бағамдау мақсатында қазақстандық тарихнама мен олардың әдістемелік зерттеулерінің қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Бұл мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанға көшірілген зауыттар мен кәсіпорындардың жұмыс істеу жағдайы, қазақстандықтардың соның ішінде тыл еңбеккерлерінің, мұнайшылар мен балықшылардың, колхозшылардың, әйелдер мен жастардың ерен еңбектері, майданға берген көмектері, мамандардың тапшылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Тарих, КСРО, Х.Табылдиев, Ұлы Отан соғысы, Гурьев, монография, мұнайшылар, балықшылар, профессор, Атырау өңірі, тарих ғылымының дамуы, Қазақстан, экономика.

Ермагамбетова А.У.¹, Каускалиева Ж.Ж.²

¹т.ғ.к., қоғамдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, магистранты, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы

О ТРУДЕ Х. ТАБЫЛДИЕВА «АТЫРАУСКАЯ ОБЛАСТЬ В ОГНЕННЫЕ ГОДЫ (1941-1945 ГГ)»

Аннотация

Развитие казахстанской исторической науки, повышение качества и эффективности исторических исследований, их социально-политическое и культурно-воспитательное значение общественного развития. Поэтому в целях оценки роста и развития современной отечественной исторической науки у казахов есть свои особенности формирования казахстанской истории и их методических исследований.

Для этой цели предусматривается состояние работы предприятий и предприятий, переведенных в Казахстан в годы Великой Отечественной войны, самоотверженный труд казахстанцев, в том числе тружеников тыла, нефтяников и рыб, колхозников, женщин и молодежи, помощь фронту, вручение специалистов.

Ключевые слова: Россия и Украина, поставки газа Табылдиев, Великая Отечественная война, Гурьев, монография, нефтяники, рыбаки, профессор, Атырауский регион, развитие исторической науки, Казахстан, экономика.

Ermagambetova A.U.¹, Kauskaliyeva Zh.Zh.²

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Atyrau State University named after H.Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan*

² *magnitnant of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, City Atyrau, Republic of Kazakhstan*

ON LABOR H.TABYLDIEVA "ATYRAU REGION IN THE FIERY YEARS (1941-1945)»

Abstract

Development of Kazakhstan historical science, improving the quality and efficiency of historical research, their socio-political, cultural and educational value of social development. Therefore, in order to assess the growth and development of modern domestic historical science, the Kazakhs have their own peculiarities of the formation of Kazakhstan's history and their methodological research.

For this purpose, the state of work of enterprises and enterprises transferred to Kazakhstan during the great Patriotic war, selfless work of Kazakhstanis, including home front workers, oil and fish, collective farmers, women and youth, assistance to the front, awarding of specialists.

Key words: Russia and Ukraine, gas supplies Tabylidiev, the Great Patriotic war, Guryev, monograph, oilmen, fishermen, Professor, Atyrau region, development of historical science, Kazakhstan, economy.

Кіріспе. Қазақстандық тарих ғылымының дамуы, тарихи зерттеулердің сапасы мен тиімділігінің артуы, олардың қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және мәдени-тәрбиелік мазмұнына ықпалы белгілі бір дәрежеде тарихнамалық зерттеулермен анықталатындығы белгілі. Сондықтан да қазіргі таңдағы отандық тарих ғылымының дамуы мен өсуін бағамдау мақсатында қазақстандық тарихнама мен олардың әдістемелік зерттеулерінің қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері бар.

Соның ішінде қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысы жылдарында көрсеткен ерлігі мен тыл еңбеккерлерінің ерен еңбектеріне арналған Х.Табылдиевтың «Атырау облысы отты жылдарда (1941-1945 жж.)» монографиясының орны бөлек.

Х.Табылдиевтың бұл еңбегі тарихшылар мен өлкетанушылар тарапынан үлкен теориялық және практикалық қызығушылық туғызды. Онда КСРО мен Қазақстанның және Атырау өңірінің мұрағаттарында сақталған құжаттар жинақталып, сарапталған.

Отандық тарихшылар мен қоғамтанушылар тарапынан Ұлы Отан соғысы тарихы әлі де үлкен қызығушылық танытуда. Бұл мәселеге ұрпақ сабақтастығы тұрасында үлкен мән берілуде.

1. Қазақстанда соғыс жағдайында болған жалғыз облыс.

Х.Б. Табылдиев Атырау өңірін Қазақстанда соғыс жағдайында болған Қорғаныс Комитеті құрған жалғыз облыс болды деп атап көрсетеді. Жау Гурьевке жақын келіп қаланы қаратпақ болған кезде, КСРО Қорғаныс Комитеті Каспий жағалауын соғыс жағдайында деп жариялап, бес адамнан құралған Гурьев облыстық комитетін құрады. Оның төрағасы болып, сол кезде облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М.Бекжанов тағайындалады. Еңбекте сол қаулының орысша түпнұсқасы беріледі.

«В связи с объявлением военного положения на побережье Каспийского моря ЦК КП (б) Казахстана постановляет:

1. Утвердить решение Гурьевского обкома КП (б) Казахстана об организации в области комитета обороны в составе Т.Бекежанова – секретаря обкома партии (председатель комитета) и членов: Иргалиева – председателя облсовета депутатов трудящихся, Гончарова – начальника областного управления НКВД, Голосова – облвоенкома и начальника гарнизона города Гурьева.

2. В целях выполнения имеющегося задания на призыв военнообязанных в Красную Армию при отсутствии в области необходимого количества незабронированного контингента, разрешить Гурьевскому комитету обороны призвать в ряды Красной Армии годных к строевой службе 1100 человек отобработанных рабочих рыбной промышленности, речных ловцов, охраны запретных зон, рабочих рыбзаводов и подсобных предприятий, не затрагивая морской лов, с заменой призванных невоенно - обязанными, женщинами из рыболовецких колхозов.

3. Просить ЦК ВКП (б) утвердить настоящее постановление.

Секретарь ЦК КП (б) Казахстана, Н. Скворцов» [1].

Х.Табылдиев осы Жоғарғы Кеңестің Жарлығында Гурьев Қорғаныс комитетіне шексіз билік берілетіндігін, олардың тапсырмаларын сол жердегі мемлекеттік ұйым, мекемелер, шаруашылық, өндіріс орындары бұлжытпай орындайтыны айтылған, - деп атап көрсетеді. Сөйтіп облыстағы барлық органдар, буындар бір қолға бағындырылып, Қорғаныс комитетіне жай адамдар емес, тек басшы жауапты қызметтегі адамдар кіретіндігі айтылған. Бұл өз тарапынан өңірдегі жұмысты күрт өзгертіп жібереді.

Автор соғыс жылдарындағы Гурьев Қорғаныс комитетінің жұмысына жоғары баға бере отырып, оның көп жұмыс атқарғандығын атап көрсетеді. Мәселен, қаланы толықтай қараңғылатып, түнде көшелерде, үйлердің терезелерінен жарық көрсетуге тиым салынғандығын, тәртіпті сақтау үшін күндіз – түні кезекшілер қойылғандығын және Облыстық партия комитетінің басшылығымен атқыштар батальоны, арнаулы әскери бөлімдер құрылғандығын, сондай-ақ әуе қорғанысына да ерекше көңіл бөлінгендігін келтіреді. Осындай алдын-ала жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде жау ұшқыштарының Гурьев аймағына тастаған бомбалары, антисоветтік үндеулері халық арасында қобалжу туғыза алмады.

Х.Табылдиевтың пікірінше, облыстық Қорғаныс комитетінің жасаған үлкен жұмыстарының бірі, жау жіберген диверсант топтарды ауыздықтау болды.

Соғыс алдында Атырау мұнайын Ресейдің Орскі қаласындағы мұнай өңдеу зауытына жеткізу үшін ұзындығы 800 шақырым Каспий – Орск мұнай құбыры іске қосылған болатын. Құбыр бойына 7 бекет салынған еді. Неміс басшылығының Гурьев облысы Жылыой / Құлсары/ ауданына диверсант жіберудегі басты мақсаты осы бекеттерді істен шығару болды.

Неміс диверсанттары 1944 жылы мамыр айында Жылыой ауданына түсірілген. Топты Алихан Агаев (шын аты – жөні Амірхан Тлеумағанбетов) басқарған.

Соңғы жылдары Түркістан легионы және қазақ тұтқындары туралы көп жазылып жүр. Ол дұрыс. Біз тарихымыздың барлық жақтарын сараптауымыз керек. Әсіресе Ұлы отан соғысы туралы жазғанда қателесуімізге болмайды. Ал кей жағдайда зерттеушілер дәлелденбеген фактілерді келтіреді.

Мәселен Р.А. Жумабек «ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ» атты мақаласында былай дейді: «...Алғашқы түрік батальоны 1941 жылы қазанда майор А.Майер-Мадера басшылығымен құрылып, Абвердің 2-ші бөліміне берілді. Кейіннен бұл батальон 450-ші түркістандық батальон деп өзгертіліп, жаяу әскер ретінде пайдаланылды. Майер-Мадердің дайындаған және Абвердің жіберілген түркі десанттарынан құрылған, Кеңес барлаушысы Алихан Агаевтың басшылығымен дайындалған лагерьлерде, майданға жіберілген бір топ легионерлер толық құрамымен кеңес әскерімен бейтараптандырылып, жауға беріліп немесе байланысқа мүлдем түспеген. Ал Гурьевке жіберілген қазақ барлаушы тобы кеңес әскеріне ұсталып, радиоойынға (жауға жалған ақпарат беру) қосылды, деп көрсетеді...

Сонымен қатар обар-лейтенант Алихан Агаев басшылық еткен қазақтардан тұратын «Алаш» командасы туралы да айтылады. Алғаш 40 адамнан құралды. Кейін батальон «жаңа» Қазақстанның ұлттық әскерінің негізін қалауға тиіс еді. Жартысы «Цепеллиннің» оперативті басқаруында болып, Түркістан легионына кірмеді. Бұл бастамалардың барлығы кеңестің барлауының бақылауында болды. Ал Алихан Агаев Кеңес агенті еді» [2]

Алайда бұл шындыққа жараспайды. Х.Табылдиевтың пікірінше обер -лейтенант Алихан Агаевті Жылыой ауданы НКВД капитаны Г.Хусайнов атып өлтіреді. Сол үшінде Г.Хусайновқа «Қызыл Жұлдыз» ордені берілген

Ал, Алихан Агаевтың тобын адастырып жіберген, сөйтіп қазақтың Сусанині аталған, ерлікпен қаза тапқан Байжан Атағозиев бейіті басына ескерткіш қойылған [3].

Х.Табылдиев өз еңбегінде Атырау өңірін соғыс жағдайында деп жариялаудың бірнеше себептерін ашып көрсеткен.

Біріншіден, Солтүстік Кавказ жау қолында қалып, онан алынып тұрған жанармай тоқтаған кезде, жанармайды Бакуден Гурьевке баржамен тасыған.

Екіншіден, Сталинград майданының дүрсілі Гурьевке естіліп жатты. Егер Қорғаныс комитеті 1942 жылы 1 қыркүйекте құрылған болса, он күннен кейін неміс «онкерстері» қаланы бомбылай бастады [4].

Сондықтан да Атырау өңірін соғыс жағдайында деп жариялау өзін толықтай ақтап шықты.

Х.Табылдиевтың өзінің еңбегінде соңғы уақытқа дейін құпия болып келген құжаттарды пайдалануы оның маңыздылығын арттырып отыр. Автор өз ойын ҚР Президенті архивіндегі сақталған құжаттарға сүйене отырып дәлелдейді. Мәселен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1942 жылғы 22 маусымдағы қаулысына сәйкес, облыс НКВД бастығы Гончаров соғыс жағдайындағы аймақтағы тұратын немістер және басқа да КСРО мен соғысып жатқан елдердің ұлттары территориядан шығару туралы шешім қабылдаған [5].

Ал мұның өзі құпия түрде жүргізілген.

Сонымен бірге Атырау өңірін жау ұшақтарынан қорғау үшін қалада құрамында 300 адамға дейін мүшесі бар истребитель құрамдары, ал ауылдық жерлерде 50 адамдық құрамдар құрылған. Осындай алдын ала жүргізілген шаралардың нәтижесінде қазан-қараша айларында мұнай резервуарларына тасталған фугастық бомбалары Ширина, Қарабатан, Таушық ауылды мекендерге зиян келтіре алмады.

Х.Табылдиевты кешегі сұрапыл соғыс тарихын жазуда Атырау облысының, демек Қазақстанның терең тыл болды деген ұғымы, соғыс жағдайында болған бүгінгі күнге дейін бірде-бір Отандық оқулықтарға енбегін Гурьев Қорғаныс комитетінің тарихи рөлінің өзінің тиісті бағасын ала алмай отырғаны қынжылтты.

2. Мұнайшылар майдан мүддесі үшін

Атырау мұнайшылары Ұлы Отан соғысы жылдарында ерлік еңбектің үлгісін көрсетті. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап, мұнайшылар майданға көп мұнай беруді жақсы түсінді.

Х.Б. Табылдиев соғыстың алдында Атырау өлкесінде Доссор, Мақат, Сағыз, Байшонас, Ескене, Қосшағыл, Құлсары, Шұбарқұдық, Жақсымай барлығы 9 мұнай кәсіпшілігі жұмыс істеп тұрғандығын және жаңадан Қошқар, Комсомол, Тентексор мұнай кәсіпшіліктері қосылып жаңа мұнай көздері ашылғандығын атап көрсетеді. Оның пікірінше Гурьевтегі «Қазақстан нефть» ұжымы қызметкерлері 12 сағаттық жұмыс кестесіне көшсе, мұнай бұрғылау, өндіру бригадалары демалыссыз еңбек етуге көшті [6].

Атырау мұнайшылары соғыс жылдарында жаңа техникалық-экономикалық шешімдерді батыл ұсынып, тәжірибелер мен жаңа әдістерге көшіп жатты. Мәселен, сұйықты еселеп алу, қосымша перформациялау, екі және көп қабаттарды қатар пайдалану сияқты рационалды ұсыныстарды атап өтуге болады. Профессор Х.Б. Табылдиев өз еңбегінде Байшонас кәсіпшілігінің геологтары Ж.А. Досмұқанбетов пен В.И. Иванов және инженер Гаврилкевич екінші кен қабатынан еселеп мұнай алуға көшу арқылы өнімді өсіруге болатынын дәлелдегендігін айта келіп, Байшонас ұңғылыр өнімі тәулігіне 2 тоннадан 9,5 тоннаға дейін өскендігін дәлеледейді [7].

Соғыс кезіндегі Гурьев мұнайшыларының тылдағы ерен еңбегінің КСРО көлемінде мақтана жазылуын, профессор Х.Табылдиев былай дәлелдейді. Мәселен, Ембі мұнайшылары соғыс алдында іске асырылып жатқан бесжылдықтың 3,5 жылының өзінде бірінші бесжылдыққа қарағанда елге мұнайдың 65 пайызын артық өндірсе, екінші бесжылдықтан 52 пайыз артық өндірді. Демек өлке мұнайшылары алғашқы бесжылдықтарға қарағанда мұнайды тәулігіне 2,3 есе артық өндіріп отырған. Егер 1939 жылы облыс бойынша 787 мың тонна өндірілсе, 1941 жылы 864 мың тонна өндірілді. Мұнайды жылдан - жылға көп өндіруге Байшонас, Қосшағыл, Мақат кәсіпшіліктерінде жаңа мұнай алаңдарының ашылуы көп септігін тигізді [8].

Сондай-ақ Қазақстандағы инженер-мұнайшылар сапында болған Сафи Өтебаев басқарған Құлсары мұнайшылары жаңадан 29 скважинаны іске қосу арқасында 1941 жылы мұнайды екі есе көп өндіріп отырған [9].

Өтебаев Сафи Өтебайұлы 1909 жылы 25 мамырда Қызылқоға ауданыныңда дүниеге келген. Инженер-мұнайшылар бірінші қатарында ол Баку Қазақ мұнай институтын (1935) бітірген. 1935-1945 жылдары - инженер, НПУ Мақат Байшонас, Құлсары, Комсомольск бірлестігі болып жұмыс істеді «Ембімұнай». 1945-1951 жылдары – Қазақстан Ембінің Компартиясы облыстық комитетінің бірінші хатшысы. 1951-1957 жылдары – «Қазақстанмұнай» бірлестігінің басшысы. 1957-1965 жылдары – Атырау және Батыс Қазақстан экономикалық кеңестің төрағасы. КСРО "Құрметті мұнайшысы" (1969). Қазақ КСР-ның Ғылым және техникаға еңбек сіңірген қайраткері (1969).

1965-1971 жылдары – «Қазақстан мұнай» бірлестігінің директоры және «Маңғышлақмұнай» Республикасының министрі мәртебесінде. 1971-1980 жылдары - техникалық ақпарат ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары (ҚазТАҒЗИ). Қазақ КСР Мемлекеттік жоспарлау комитеті. Өтебаев Сафи Құлсары, Комсомольск, Прорва, Кеңқияқ, Қаратон, Мұнайлы, Жетібай, Өзен жерлеріндегі алғашқы мұнай-кен орындарының ашылуының бірі болып табылады. Ол XXII-XXIV партия съездерінің және Қазақ КСР және КСРО бірнеше рет Жоғарғы Кеңес депутаттығына делегат болып сайланды. Ленин орденімен, Қазан революциясы, Екінші дүниежүзілік соғыс, Еңбек Қызыл Ту орденімен, «Құрмет белгісі», «Отан» - (1999) I «Барыс» дәрежесін (2004) және көптеген медальдармен және дипломдармен марапатталды.

Академик М. Қозыбаев өзінің «Қазақстан арсенал - фронта» деген еңбегінде былай деп атап көрсетеді: «Выдающихся успехов добился коллектив самого молодого промысла на Эмбе-Кульсары., возглавляемый одним из первых казахских инженеров – нефтяников – Сафи Утебаевым. В 1941 году

нефтянники Кульсары ввели в эксплуатацию 29 скважин. Суточная добыча в июле-декабре 1941 года по сравнению с довоенным полугодием возросла более чем в два раза...» [10].

Қорытынды

Сонымен Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстан экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу шаралары қолға алынып, республика экономикасы әскери бағытқа көшірілді. Бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылып, көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады. Еліміздің Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты, Қарағанды көмір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнімдер шығаратын өнеркәсіптерінің құрылыстары шұғыл арада толығымен аяқталды. Ал соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 зауыт пен фабриканы, кәсіпорындары Қазақстанға көшіру жүргізілді. Мәселен, Мәскеу қаласы мен Мәскеу облысынан Мәскеу авиация жасау зауыты, Урюпинск ет-консерві зауыты, Дзержинский атындағы электротехника зауыты, Мәскеу рентген зауыты, № 3 Александр радио зауыты, С. Орджоникидзе атындағы механика зауыты сынды 40-қа жуық Қазақстанға әкелінді. Сонымен қатар Украинадан да Харьков электротехника зауыты, Подольск механика зауыты, Запорожье ферроқорытпа зауыты, Днепропетровск вагон жасау зауыты 70 өнеркәсіп орны мен оған қажетті жабдықтар жеткізілді. Бұл кәсіпорындардың барлығы да республиканың Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларында орналастырылды. Әрине, Қазақстанға әкелінген кәсіпорындар өте қиын жағдайда жұмыс істегендігі, қажетті мамандардың тапшылығы болғандығы анық.

Х.Табылдиев концепциясы бойынша «Қазақстан тарихында Ұлы Отан соғысы тақырыбы біржақты жазылып жүр», қазақстандықтардың еңбектегі ерлігін, майданға көрсеткен көмегін жоққа шығарғысы келетіндер де кездеседі. Автор тек бір Атырау облысы еңбекшілерінің бұл соғыста шығарған өнімдері, майданға берген көмегі, мұнайшылардың, балықшылардың, колхозшылардың, әйелдер мен жастардың қажырлы еңбегін «Атырау облысы отты жылдарда» атты монографиясында толық дәлелдеп бере алды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. *Архив Президента РК, фонд 708, опись 1, дело 5, лист 408, подлинник*
2. zhu.edu.kz/...04/1459936262_zhumabek-r.a.-maala.docx
3. *Табылдиев Х.Б. Атырау облысы отты жылдарда. – Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасы. – 10-11 бб.*
4. *Бұлда сонда.*
5. *Архив Президента РК, фонд 708, опись 6/2, дело 71, лист 53*
6. *ЦГА Народного Хозяйства. Москва. Фонды 8627, оп.15, дело 559, л. 77-79.*
7. *Нефть СССР. – Москва, 1987, стр.5*
8. *Табылдиев Х.Б. Атырау облысы отты жылдарда. – Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасы. – 20-21 бб.*
9. *Атырау мемлекеттік облыстық архиві, фонд 1, оп. 4. Ед.хр. 180, 110.*
10. *М. Козыбаев. Қазақстан арсенал – фронта. – Алма-Ата, 1970. – С. 254*

УДК 325.1:314(574)«19/20»
ГРНТИ 03.23.07

Қ.Ерімбетова¹, О.Табылдиева²

¹ҚР БҒМ Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты
Нұр-Сұлтан қаласы

²Ш.Есенов атындағы мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің аға оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Ақтау қаласы

АЙМАҚТЫҚ ТҰРҒЫНДАР КӨШІ-ҚОНЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың басы мен ХХІ ғасыр басындағы Қазақстандағы тұрғындар көші-қоны мен демографиялық ахуалына қатысты талдау жасалынады. Тұрғындар өсіміне әсер етуші факторлар, республиканың ішкі және сыртқы көші-қонын реттеу механизмдері мен мемлекеттік бағдарламалардың стратегиялық алғышарттары сараланады.

Аймақтық тұрғындардың өмір сүру сапасын арттыруға, әлеуметтік мәселелердің алдын алуға, демографиялық ахуалды жақсартуды қамтамасыз етуге бағытталған нақты іс-қимылдар сипатталады.

Түйін сөздер: тұрғындар көші-қоны, демография, табиғи өсім, репатрианттар, халықаралық көші-қон, босқындар

К.Еримбетова¹, О.Табылдиева²

Leading researcher of the Institute of state history of the Committee of science of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan

Senior lecturer of the Department of Pre-University Training Sh.Esenov Caspian State University of technology and engineering, Candidate of Historical Science, city of Aktau

THE MIGRATION PATTERNS OF THE POPULATION OF THE REGION

Abstract

The article analyzes the migration and demographic situation of the population of Kazakhstan in the early twentieth and early XXI century. The factors influencing population growth, mechanisms of regulation of internal and external migration of the Republic and strategic prerequisites of the state programs are considered.

It describes specific actions aimed at improving the quality of life of the population of the region, prevention of social issues, ensuring the improvement of the demographic situation.

Key words: population migration, demography, natural growth, repatriates, international migration, refugees.

Кундызай Еримбетова¹, О. Табылдиева²

¹ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК,

г. Нур-Султан

²старший преподаватель Государственного Университета технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ РЕГИОНА

Аннотация

В статье анализируется миграция и демографическая ситуация населения Казахстана в начале ХХ и начале ХХІ века. Рассматриваются факторы, влияющие на рост населения, механизмы регулирования внутренней и внешней миграции республики и стратегические предпосылки государственных программ. Описываются конкретные действия, направленные на повышение качества жизни населения региона, предупреждение социальных вопросов, обеспечение улучшения демографической ситуации.

Ключевые слова: миграция населения, демография, естественный прирост, репатрианты, международная миграция, беженцы.

ХХ ғасырдың 80-жылдарының соңы мен 90-жылдардың басында экономикалық дағдарыстың терендеуі әсерінен тұрғындардың өмір сүру деңгейінің төмендеуімен демографиялық жағдай нашарлады. Тұрғындар өсімі төмендеді. Мысалы қарағанды облысында 1979 жылы 23850 адам өмірге келіп, өлім-жітім көлемі – 8975 адамды (оның ішінде бір жасқа дейінгілері - 661) құраған. 12387 адам некеге тұрса, 3714 адам ажырасқан [1].

Республикада 1989-1992 жылдар аралығында тұрғындар саны өсімінің орташа жылдық қарқыны 0,7% құраса, одан кейінгі жылдары орташа жылдық қарқыны 0,9%-ға төмендегені тіркелген. Нәтижесінде республиканың тұрғындар саны 1991 жылы 16,9 млн.-нан 1996 жылы 16,5 млн. адамға кеміді. Тұрғындар өсіміне әсер ететін факторлар табиғи өсім және механикалық өсім болып табылады. 1991-1993 жылдары табиғи өсім берген Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда облыстарының тұрғындары. Осы мерзімде өнеркәсіп, құрылыс, геология, кен зерттеу, геодезия, гидрометеорологиялық қызмет салаларында жұмыс жасайтындардың санының төмендеуі байқалды. Сауда және қоғамдық тамақтану, құрылыс, ауыл шаруашылық, өнеркәсіп салаларын материалдық-техникалық қамтамасыз ету көлемі азайды. Өнеркәсіп орындарының тұрақсыз жұмысы, басым бөлігінде ақысыз демалыс уақытының ұзартылуы, жалақының төмен болуы, оның уақытылды берілмеуі салдарынан Жезқазған, Павлодар, Семей, Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Алматы қаласынан сыртқа көшкендер саны артты, 1995 жылдың өзінде түрлі өнеркәсіп орындары мен ұйымдардан 1200 мың қызметкерлер (ауылдық жер мен кіші кәсіпорындарды қоспағанда) елден сыртқа кетті. Әрине жұмыссыздар саны да арта бастады, 1996 жылы ресми мәлімет бойынша жұмыссыздар саны – 391,7 мың адамды құраса, оның жартысы ауылдық жердің тұрғындары - 170,8 мың адам. 1997 жылдың 1 ақпанындағы мәлімет бойынша түрлі себептермен 612 кәсіпорынның (77 мың адамды құрайтын) жұмысы тоқтатылған, 1181 кәсіпорында (316,7 мың адам) ішінара өндіріс өндіру тоқтаса, 423 кәсіпорында жартылай жұмыс күні тәртібінде жұмыс атқарды [2].

1979 жылдың төртінші тоқсанындағы қарағанды облысының 18 ауылдық кеңесі, бір аудандық аурухана және 25 қалалық емдеу мекемелеріндегі нәрестенің дүниеге келуі мен қайтыс болған тұрғындарды тіркеу бойынша тексеру жүргізілген. Шаруашылық кітабындағы мәліметтер төмендегідей [3]:

Тексеру жүргізген аудандар/ ауылдық советтер	Ауылдық кеңестің саны	Тұрғын. Саны 1.1.79	Барлығы			Тексеруге дейінгі ЗАГС кітабына тіркелгендер			ЗАГС кітабында тіркелмегендер		
			туу	Өлім-жітім	Оның ішінде 1 жасқа дейінгі	туу	Өлім-жітім	1 жасқа дейінгі	туу	Өлім-жітім	1 жасқа дейінгі
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Егіндібұлақ ауд.	1	2097	6	9	1	6	8	-	-	1	-
2. Қарқаралы ауд.	1	2028	60	22	12	60	22	12	-	-	-
3. Мичурин ауд.	2	3718	99	26	1	99	26	1	-	-	-
4. Молодежный ауд.	2	2148	74	5	1	74	5	1	-	-	-
5. Нұра ауд.	4	5817	185	43	4	185	43	4	-	-	-
6. Осакаровск ауд.	2	5067	102	50	-	102	50	-	-	-	-
7. Талды ауд.	2	4055	142	37	5	142	37	5	-	-	-
8. Тельман ауд.	2	5666	151	35	3	151	34	3	-	1	1
9. Ульяновск ауд.	2	3497	98	22	4	98	22	4	-	-	-
Ауылдық кеңестер бойынша барлығы	18	34093	917	249	31	917	247	30	-	2	1

«Нұрлы көші» жобасының негізделуі. Республикада тұрғындар санының кемуіне сыртқы көші-қон әсерін берді. 1990 жылдың аяғында тұрғындар саны 16 793,1 адамды құраса, 1995 жылы – 16 607,1 адам. Тиісінше көші қон айырымы осы жылдары 130,9 мың адам және 238,5 мың адамды құрады. 1995 жылы келгендер саны 376,1 адам болса, кеткендер саны – 614,2 мың адамды құрады. Сыртқы көші-қонға қатысқандар ішінде өнеркәсібі дамыған Ақмола, Қарағанды, Павлодар, Қостанай, Көкшетау облысының тұрғындары бойынша басымдылық алды. Этникалық құрамда эмигранттардың басым бөлігі алдымен орыстар, онан соң немістер, украиндықтар, татарлар, белорустарды құрады. (Статистический пресс-бюллетень. № 1-1996 г. - с.100). 1995 жылдың алғашқы сегіз айында Қарағанды облысынан алыс шетелге Германия, Израиль, Грекия, АҚШ-қа - 13 005 адам қоныс аударған. Сыртқа кеткендер ішінде немістердің үлесі – 78%-ды құрады [4].

Республиканың ішкі көші-қондағы үлес салмағы басым болған – қазақтар. Бұл экологиясы нашар аймақтар бойынша Қызылорда және Семей облыстарының тұрғындары құрады, шөл және шөлейтті аймақтардың ауылдық жерлерінің тұрғындары аудан орталықтары мен ірі қалаларға қоныс аударып бастады. Сыртқы және ішкі көші-қон аясында республика тұрғындарының этникалық құрамында өзгерістер байқалды. 1994 және 1995 жылы 1 қаңтарындағы жағдай бойынша қазақтар саны тиісінше 44,3%-дан 46,0%-ға өссе, орыстар саны тиісінше 35,8%-дан 34,8%-ға кемісе, өзбектер 2,2%-дан 2,3%-ға өсті және басқа. Қарағанды облысы бойынша 1980 жылы қалалық және ауылдық жерлердегі көші-қон үдерісіне 47181 адам қатынасқан, оның ішінде этностар арасында орыстар және қазақтар, тиісінше – 24 175 және 8707 тұрғын [5].

«Нұрлы көш» жобасы, көші-қон басқару жүйесін дамыту Мемлекеттік бағдарламасының құрамдас бөлігі болып табылады. 2006 жылдың 28 тамызында № 167 ҚР Президентінің Жарлығымен бекітілген 2015 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының аймақтық даму Стратегиясын және 2004-2010 жылдарға дейінгі ауылдық аумақтардың дамуы Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталған болатын. Көші-қон легі стихиялық негізде де орын алды. Осының салдарынан әлеуметтік инфрақұрылым мүмкіндіктері нақты ескерілмегендіктен де республиканың өңірлік еңбек нарықтарында сәйкессіздік орын алды немесе әлеуметтік салада тұрақсыздық жағдайлары байқалды. Сондықтан да этникалық көшіп келушілер Қазақстан Республикасының аймағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін келген Қазақстанның бұрынғы тұрғылықты азаматтарды, елдің қолайсыз аудандарында тұратын Қазақстан Республикасының азаматтарын қолдауға байланысты сапалы және толық жетілдірілген жаңа бағыттарды дамыту мақсатында 2010-2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасы қолға алынды. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі аймақтық даму стратегиясына сәйкес Солтүстік, Оңтүстік және Орталық аймақтарға қоныстандыру бағытындағы жұмыстар қолға алынды.

Мысалы, аталған бағдарламаны жүзеге асыруға алғышарт болған себептерді Қостанай облысы бойынша деректерге қатысты талдау жасасақ. 2008 жылдың 1 қазандағы ахуал көрсеткіш бойынша жалпы халық саны 891083 адамды құрады. Осы уақытта халықтың тығыздығы бір шаршы шақырымда 4,5 адамды құрады. Қала халқы жалпы тұрғындар санының 48,5 процентін, ауыл тұрғындары 51,1 пайызын құрады. Жыныстық құрылымына қарай 47,3 пайызы ер адамдарды, 52,7 пайызы әйел адамдарды құрады. Орта есеппен тұрғындардың 65 пайызы еңбекке қабілетті болды. 2008 жылдың 9 айында Қостанай облысына 16 900 адам көшіп келсе, аймақтан 20 649 адам көшіп кеткен болатын. Рудный, Лисаков қалаларына және Таран ауданына көшіп келушілер артты. Аймақ бойынша сыртқы көші-қон салдарынан теріс айырым берген Қостанай, Рудный, Лисаковск қалалары мен Қостанай, Жітіқара аудандары болатын.

Демографиялық жағдай. Облыстың демографиялық жағдайы 1999 жылдың 1 қаңтарындағы ахуал бойынша халықтың жалпы саны 1 020504 адамнан 2008 жылдың 1 қазанындағы ахуал бойынша 891083 адамға немесе 12,5 пайызға кеміген. Халықтың жалпы санының кемуінің жоғары деңгейі көші-қонның теріс айырымымен түсіндіріледі. Алайда, 2008 жылы халықтың табиғи өсуінің оң көрсеткіші, өлім-жітім деңгейін төмендетіп, бала туу деңгейінің өсуіне негіз болды. Мұны төмендегі кестеден көруге болады [6]:

Жылдар	Табиғи өсім (+, -)	Көші-қон айырымы (+,-)
1999	-592	-31125
2000	-805	-28708
2001	-186	-23371
2002	28	-16187
2003	-173	-5950
2004	156	-6195
2005	-590	-3628
2006	-458	-2387
2007	-599	-5576
2008 қаңтар-қыркүйек	640	-3749

2008 жылғы қаңтар-қыркүйек айларында халықтың елеулі өсуі Қостанай, Арқалық қалаларында, Алтынсарин, Аманкелді, Қостанай, Жанкелдин, Қамысты, Наурызым аудандарында көрініс тапты. Тұрғындар санының айтарлықтай төмендеуі Рудный, Лисаков, Жітіқара, қарабалық, Меңдіқара, Ұзынкөл, Феодоров, Таран аудандарында тіркелді. Сондықтан да облыс бойынша жалпы көші-қон және демографиялық жағдайды жақсарту үшін жекелеген өңірлерде халық санын көтеру үшін облыс аумағына қоныстандыру үшін «Нұрлы көш» жобасына қатысушыларды тарту қажеттілігі артты. Негізгі мақсат - өңірді демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамыту болатын.

Мұның аясында экономиканың еңбек ресурстарына және серпінді жобаларды іске асыру бағытына сәйкес қоныстанушылар ынталандырылды, әлеуметтік қолдаудың жаңа тетіктері әзірленіп, іске асыру, тұрғын үймен қамтамасыз ету мақсатында көші-қон процестерін басқарудың нормативтік құқықтық базасы жетілдірілді. Бағдарламаға этникалық қазақтар, Қазақстан Республикасының аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін келген Қазақстанның бұрынғы азаматтары, елдің қолайсыз аудандарында тұратын Қазақстан Республикасының азаматтары қатысты. Бағдарламаға қатысушыларды макроаймақтардың ішінде қоныстандыру:

- ұлттық және өңірлік деңгейдегі көшбасшы және тірек қалалардың айналасында. Өзіне тән экономикалық мамандануы мен дамыған жергілікті еңбек нарығы бар шағын серіктес қалалар желісін қалыптастыру қарастырылды.

- шекараға іргелес елді мекендерде: халықтың санын тұрақтандыру үшін, шекараға іргелес ірі өңірлердің әкімшілік маңызын арттыру үшін және көршілес мемлекеттердің еңбек күші артық өңірлерінің тарапынан бытыраңқы сыртқы көші-қонның алдын алу үшін, даму әлеуеті жоғары және орташа ауылдық елді мекендерде іске асырылды. Бұл елді мекендердің әлеуметтік сыйымдылығы Солтүстік аумақтық дамуы бойынша – 342,2 мың адамды, Оңтүстік бағыты бойынша – 898,6 мың адамды, Орталық бағыты бойынша – 77,7 мың адамды құрады.

Бағдарламаны іске асыру. Бағдарлама этникалық, ішкі және сыртқы көші-қон процестерін реттеуге, қоныстанушылардың өмір сүру сапасын арттыруға, әлеуметтік қатерлердің алдын алуға, демографиялық ахуалдың жақсарын қамтамасыз етуге бағытталды. Мысалы, Қостанай облысы бойынша 2008 жылдың 1 қазанындағы жағдай бойынша 25 отбасы, яғни 120 адам есепте тұрды. Оның 116 адам мемлекеттік әлеуметтік көмек алса, 55 отбасы тұрғын үй төлеміне ие болды, сол сияқты 85 балаға балаға мемлекеттік төлем төленді, 36 адам тегін тамақтанды, 44 оралманға бір реттік қамқорлық көмек жасалынды. 2008 жылдың тоғыз айында аз қамтылған 10 оралман жұмыспен қамтамасыз етілсе, жеті оралман қоғамдық жұмысқа тартылды [7].

2009 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша оралмандар отбасы – 31, яғни 151 адамды құрады [8].

2001 жылдың басында Арқалық қаласы 29 отбасы Моңғолия, Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан, Украинадан репатрианттарды қабылдады. Алайда, жыл соңында алты отбасы өзге аймаққа қоныс аударды. Жалпы Қостанай облысы бойынша 2001 жылы 65 отбасы есепке алынып, материалдық және қаржылай (950 384 теңге) көмек көрсетілді [9]. 2002-2004 жылдар аралығында квота бойынша қоныстанғандардың жол шығындары (жолақысы, жүктерін жеткізу, бір реттік төлем түрлері) өтелді [10]. Жалпы халық көші-қоны. 2008-2012 жылдар аралығында республика көлеміне келгендер мен кеткендер көші-қонының айырымы кеміді, тиісінше 5 753 және 2 387 адамды құрады. Қазақстан аумағында өңіраралық көші-қон кемісе, өңірлік көші-қон тұрақтанды деп айтуға болады. Тек халықаралық көші-қон ТМД елдері мен одан тыс Германия, Моңғолия елдеріне қатысты болғанмен, 2012 жылы төмендеді. 2012 жылдың статистикалық мәліметі бойынша Қостанай облысындағы көші-қонға қатысушылардың ұлттық құрамы республикаға келгендер ішінде қазақтар – 63, орыстар -21,2 және украиндар – 6,8 пайызды құрады. Облыстан тыс кеткендер ішінде қазақтар -56,2 пайыз, орыстар - 26,4 және украиндар – 8,0 пайызын құрады. Облыс бойынша келген және кеткендер арасында белоустар, татарлар, немістер және өзге де этностар орын алды. 2008-2012 жылдар аралығында Қостанай облысынан кеткендердің басым бөлігі Ресейге, Беларусь, Украинаға, алыс шетел Германия, Израиль, Канадаға кеткен. Дегенмен көші-қон айырымы 2008 жылғы 3201-ден, 2012 жылы 1095 адамға кеміген. ТМД елдерінен тыс жерлерге кеткендердің көші-қон айырымы 215-тен 84-ке кеміген [11].

Қарағанды облысында 1992-1998 жылдар аралығында Моңғолияның өзінен репатрианттардың 2513 отбасы қабылданған болатын. Ал 1997 жылы белгіленген 180 иммиграция квотасы бойынша 124 отбасы қабылданып, жоспар 68,9 пайызға орындалған. Иммигранттар Моңғолия, Ресей, Түркіменстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Әзірбайжаннан келгендерден құралды. Репатрианттар отбасы Қарағанды, Теміртау, Қаражал қалалары, Бұқар жырау, Шет, Қарқаралы, Абай және Осакаров селолық аудандарына орналастырылды [12]. Жеке этностар қатынасында Қарағанды облысы бойынша 1999 жылы 1998 жылмен салыстырғанда қазақтар саны 38,4 процентті құрап (тиісінше 37,4) өсім берсе, өзге этностар орыстар 43,2 (тиісінше 43,8), белорустар 2,1 (тиісінше) және басқалар санының кемуі байқалды [13]. Бұл олардың сыртқы көші-қонға белсенді қатысынан болатын.

Қазақстанда 2001 жылы Иран Ислам Республикасы, Пакистан Ислам Республикасы, ҚХР, Моңғолия, Түркия, Ресей, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан елдерінен келетін 5000 репатриантқа иммиграциялық квота белгіленді [14].

Республикадағы Көші-қон және демография жөніндегі облыстық басқармалар көші-қон процестеріне талдау және болжам жасай отырып, жергілікті облыс әкіміне ақпарат береді [15]. Сол сияқты көші-қон саласының негізгі бағыттарының жобаларын әзірлеп, ішкі және сыртқы көші-қон, демографиялық жағдайларға қатысты ұзақ мерзімді болжамдар жасау арқылы көші-қон мәселелері бойынша бекітілген заңнамалардың іске асуына бақылау жұмысын жүргізеді.

Босқындар және мигранттар. Бүгінгі күні әлем бойынша 258 миллион адам көші-қон легіне қатысады екен. Бұлар жақсы жұмыс табу үшін, тұрмыс сапасын жақсарту және білім алу мақсатында жүргендер. Осыған қоса оған, қысым көру немесе опат болудың тікелей қауіп-қатерінен өзге елдерге

аттанатын босқындар да кіреді. Көші-қон мәселесіне негіз болатын негізгі факторлар: кедейшілік, ауа-райының өзгеруі және теңсіздік салдары. Шет мемлекеттерде өзге елдерге отбасы мәпақасы үшін босқан (мысалы, Орталық Америка елдерінен Құрама Штаттардың оңтүстік шекарасына қозғалған «мигранттар керуені» және т.б.) босқындар және өз өмірлерін жақсы жағына өзгертуге талпынушы мигранттар көші-қонына қатысты, сол сияқты олардың көрген тауқыметін, жалпы берекесіздікті доғару мәселесі күн тәртібінде. Оған қоса, ең бастысы мигранттардың және оларды қабылдайтын елдің мүддесі ескерілетін көші-қон легін реттеу қажеттілігі пісіп жетілгені рас. Әлемнің қандай мемлекеті болмасын мигранттарды заңды түрде қабылдауға мүдделі. Осы мақсатта 2018 жылдың желтоқсан айында әлемнің 164 мемлекетінің өкілдері «жол картасын» яғни, жаңа келісімді (бірқатар елдер бұдан бас тартты) мақұлдады. Ол заңнамалық міндетті құжат болмаса да, қауіпсіз, бірыңғай және ашық көші-қон туралы Жаһандық шарт ретінде жарияланды. Бұл мемлекеттердің егемендігін толықтай құрмет тұтатын көші-қон саласының халықаралық ынтымақтастық негізі тұрғысында түсіндіріледі. Осы тұста Жаһандық шарттың екі маңызды тұсы аталып өтті. *Біріншіден*, тұрақты болып тұратын құбылыс ретінде халықаралық көші-қон тиімді басқарылуы және ол қауіпсіз болуы керек. *Екіншіден*, көші-қон саласындағы ұлттық саясат халықаралық ынтымақтастыққа негізделуі қажет. Мигранттардың да сақтайтын құқы барлығы айтылды. «бір тілім нан» үшін аттанатын мигранттар алдында таңдау жоқ, келешекке сенімі, қауіпсіздігі мен көші-қон бағытының баламасы да бұлыңғыр болған тұста, олар жеке өмірлерін нар тәуекел жолына тігеді. Бұл кейбір мигранттар үшін соңғы жолы да болды. Осындай «жақсы өмірге аттанғандар» арасында 2000 жылдан бері 60 мың мигрант жолда жан тапсырған. Осы деректі келтіре келе, БҰҰ басшысы бұл қасіреттің бүкіл адамзаттың «ұжымдық масқаралануы» болғанын атап көрсетті.

Көші-қонның теріс әсерінің көріністері: Мигранттардың мардымсыз еңбекақы үшін өздерінің қауіпсіздіктерін ескерместен заңсыз жұмысқа орналасулары. Онда да ол жұмысқа белгілі делдалдар арқылы төлем төлеп кіретіндіктен, көбіне алаяқтардың құрбанына айналып мәжбүрлі еңбек етуге жегіледі. Оған қоса, мигранттардың көпшілігі қабылдаушы елдерде кемсіту мен өшпенділікке кез болуда. Адам, оның ішінде балалар саудасы орын алып отыр.

Көші-қонның өзекті болатын тұсы: белгілі бір жағдайда жұмысшы күшінің жеткіліксіздігі мәселесін шешеді, азаматтар арасында мәдени, экономикалық және әлеуметтік салаларда өзара іс-қимылдар жасауға көмектеседі. Мигранттар өз елдеріне қайта оралғанда өздерінің жинақтаған тәжірибесі мен ғылыми-техникалық әлеуетін жинақтап, пайдалана алады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚарОМА. 596-қор, 10 (прод.)-тізім, 383-іс, 81-п.
 2. Статистический пресс-бюллетень № 1-1997.-с.66; Статистический пресс-бюллетень. № 2-1996.-с. 94; Статистический пресс-бюллетень. № 4-1997.-с.65-66; Асылбеков М.Х., Козина В.В. Некоторые аспекты современной демографической ситуации Республики Казахстан. – Алматы, 1995. – С. 32.; Миграция населения. Итоги переписи населения 1999 года. – С. 6-10.
 3. ҚарОМА. 596-қор, 10 (прод.)-тізім, 383-іс, 51-п.
 4. Учет и перепись населения мира и Казахстана. – Алматы, 1996. – С. 52
 5. ҚОМА. 596-қор, 10-тізім, 384-іс, 4-п.
 6. ҚОМА. 1027-қор, 4-тізім, 44-іс, 6-п.
 7. ҚОМА. 1027-қор, 4-тізім, 40-іс, 14-п.
 8. ҚОМА. 1027-қор, 4-тізім, 40-іс, 28-п.
 9. ҚОМА. 1027-қор, 4-тізім, 10-іс, 18-20п.
 10. ҚОМА. 1027-қор, 4-тізім, 11-іс, 3-10п.
 11. Қостанай облысының Статистика департаменті. Қостанай облысы. 2012. – С.9-14; Уровень жизни населения Кустанайской области. 2013. – С. 11
 12. ҚарОМА. 193-қор, 1-тізім, 3-іс, 1-24п.
 13. ҚарОМА. 193-қор, 1-тізім, 16-іс, 16-п.
 14. ҚарОМА. 668-қор, 1пхр-тізім, 75-іс, 40-п.
 15. ҚарОМА. 193-қор, 1-тізім, 11-іс, 3-п.
- ӘОЖ 930:39 (= 512.122) (571.1)
ГРНТИ 03.23.07

Куркеев Е.М.¹

¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: ethnology.kz@gmail.com

ОҢТҮСТІК-БАТЫС СІБІР ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ХVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада оңтүстік-батыс Сібір аймағының қазақтарына қатысты тарихи-этнографиялық деректерге шолу жүргізіледі. Бұл территория ежелден орта жүз қазақтарының ата қонысы болып есептеледі. Дегенмен, тарихи себептерге байланысты біз қарастырып отырған аймақтағы қазақтар қазіргі таңда Ресейдегі қазақ диаспорасы болып табылады. Сондықтан да автор ХVIII-XX ғасырлардағы тарихи-этнографиялық деректерді талдай отырып, оңтүстік-батыс Сібірдегі қазақтардың рулық құрамы, қоныстануы секілді маңызды мәселелерді қозғайды.

Ресей Сібірді геосаяси тұрғыда маңызды аймақ ретінде қарастырып, экспедициялар ұйымдастырып отыруы аймақтағы қазақтар және басқа ұлттар жайлы деректер қорының жинақталуына әкелді. Бұл үрдіс кеңестік кезеңде де көрініс табады. Жұмыста автор патшалы Ресей мен КСРО уақытындағы этнографиялық зерттеулерге талдау жасау арқылы отарлық кезеңдегі ұлттарға (оның ішінде қазақтарға) қатысты жүргізілген саясатты да сипаттайды.

Кілт сөздер: оңтүстік-батыс Сібір, қазақтар, тарихи-этнографиялық зерттеулер, экспедиция, рулық құрам, отарлау.

Куркеев Е.М.¹

¹PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: ethnology.kz@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХОВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ СИБИРИ В ХVIII-XX ВВ

Аннотация

В статье рассматриваются историко-этнографические сведения о казахах юго-западной Сибири. Эта территория является древним поселением казахов среднего жуза. Однако по историческим причинам казахи в регионе в настоящее время являются казахской диаспорой в России. Поэтому автор анализирует историко-этнографические данные ХVIII-XX веков и затрагивает такие важные вопросы, как племенной состав, этническая принадлежность казахов юго-западной Сибири.

Россия считала Сибирь геополитически важным регионом, экспедиции которые проводились здесь привели к накоплению базы данных о казахах и о других этнических группах в регионе. Эта тенденция нашла отражение и в советский период. В работе автор анализируя этнографические исследования, описывает колониальную политику в период царизма и СССР по отношению нациям (в том числе казахам).

Ключевые слова: юго-западная Сибирь, казахи, историко-этнографические исследования, экспедиция, племенная структура, колонизация.

Kurkeyev E.M.¹

¹PhD, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: ethnology.kz@gmail.com

FROM THE HISTORY OF ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE KAZAKHS OF THE SOUTH- WESTERN SIBERIA IN THE ХVIII-XX CENTURIES

Abstract

The article discusses historical and ethnographic information about the Kazakhs of southwestern Siberia. This territory is an ancient settlement of the Kazakhs of the middle zhuz. However, for historical reasons, Kazakhs in the region are currently the Kazakh diaspora in Russia. Therefore, the author analyzes the historical and ethnographic data of the ХVIII-XX centuries and addresses such important issues as tribal composition, ethnicity of the Kazakhs in south-western Siberia.

Russia considered Siberia to be a geopolitically important region, the expeditions that were conducted here led to the accumulation of a database of Kazakhs and other ethnic groups in the region. This trend is reflected in

the Soviet period. In this paper, the author, analyzing ethnographic studies, describes the colonial policy during the period of tsarism and the USSR in relation to nations (including the Kazakhs).

Key words: Southwestern Siberia, Kazakhs, historical and ethnographic research, expedition, tribal structure, colonization.

Қазіргі таңда Ресейдегі қазақ диаспорасы жайлы көптеген мәліметтер жинақталып, ғылыми көпшілікке жария болды. Дегенмен, біз қарастырып отырған тақырып әлі де кең ауқымды зерттеулерді талап етеді. Себебі жинақталған дерек қорын сүзгіден өткізе отырып, біз Ресейдің түрлі аймақтарында шоғырланған қазақтарға қатысты кейбір мәселелердің бетін ашуымыз қажет. Ресей қазақтарын ғылыми тұрғыда зерттеу XVIII ғасырдан бастау алады. Осы уақыттан бастап Ресей Сібір мен Орта Азияны геосаяси тұрғыда маңызды аймақ ретінде қарастырып, экспедициялар ұйымдастырып отырды. Экспедиция мүшелерінің Ресей қазақтары жайлы алғашқы жазбалары өмір салты, тұрмысы мен шаруашылығы секілді салаларын сипаттау мақсатында жазылған. Бұл Ресей Ғылым Академиясының ғалымдары Г.Ф. Миллер, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.С. Паллас, И.Г. Андреев, В.Н. Татищев, П.И. Рычков және т.б. құнды деректері еді.

Ресейде жүргізілген 2010 жылғы халық санағы бойынша көрші елдегі қазақтардың саны 650 мыңға жуық болған. Қазақтар негізінен Қазақстанмен шектесетін облыстар мен аймақтарда, сондай-ақ Алтай Республикасында шоғырланған. Аздаған қазақ топтары Мәскеу мен Санкт-Петербург, Сібір мен Қиыр Шығыста да тұрақтаған [1].

Біз қарастырып отырған Ресейдің оңтүстік-батыс Сібір бөлігінің (Түмен облысы, Томбы облысы, Омбы облысы, Новосібір облысы, Алтай аймағы мен Алтай Республикасының) қазақтары аталған аймақтардың тұрғылықты халқы екендігінде дау жоқ. Тобыл қаласында 1701 жылы құрастырылып, кейіннен басылып шыққан Ремезовтың «Чертежная книга Сибири» еңбегінде қазақтарды Сібірдің байырғы тұрғындары ретінде көрсетеді. Сонымен қатар, бұл еңбекте оңтүстік-батыс Сібірдегі қазақ тайпаларының қоныстануы мен шекаралық шептерге жорықтары туралы да айтылады [2, 159-160]. Деректен өлкеге казак әскерлерінің келуімен қазақтар мен соңғылардың арасында жағдайдың шиеленісе түскенін байқаймыз.

В.Берингтің екінші экспедициясының мүшесі болған Г.Ф. Миллердің Сібірді зерттеуде еңбегі орасан болды. Ол 1733-43 жылдар аралығында он жыл бойы аталған аймақтың халықтарының фольклоры мен этнографиясына қатысты көп мәліметтер жинақтады. Г.Ф. Миллер «История Сибири» еңбегінде орыс жылнамалары мен түрік шежірелеріне сүйене отырып, Сібірді Ресей империясы отарлауды бастамас бұрын бұл жерде қазақтардың арғын, керей, қыпшақ, уақ секілді рулары көшіп-қонып жүргендігін айтады [3, 87]. Қазіргі уақыттағы оңтүстік-батыс Сібірде тұрақтаған қазақтар осы рулардан екендігін ескерсек, Г.Ф. Миллердің тұжырымының шынайылығын байқауға болады.

XVIII ғасырдағы зерттеушілердің бірі И.П. Фальк та оңтүстік-батыс Сібірдегі қазақтардың рулық құрамына тоқталады [4, 117]. Сібірді алғаш зерттеуші ғалымдардың еңбектерінен қазақ руларының оңтүстік-батыс Сібірді ертеден қоныстанғандығын анық байқауға болады. Ресей Ғылым Академиясының экспедициялары отарлық мақсатты көздегендіктен еңбектер бірінші кезекте тысқары аймақтағы халықтар жайлы толыққанды ақпарат жинақтау мақсатында жазылды.

Оңтүстік-батыс Сібір қазақтары жайлы құнды деректердің келесі легі XIX ғасыр зерттеушілерінің еңбектері. Бұл кезеңде Н.А. Аристов, А.И. Левшин, Г.Е. Катанаев, М. Красовский, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов және т.б. Сібір қазақтары жайлы құнды мәліметтер қалдырды.

«Қазақ даласының Геродоты» атанған А.И. Левшиннің еңбегі XIX ғасырдағы қазақтардың этнографиясына қатысты ең маңызды деректердің бірі. Автордың архив деректері мен этнографиялық зерттеулердің қорытындысын пайдалануы бұл еңбекті құнды ете түседі. А.И. Левшин кейбір мәліметтерді қазақтардың өзінен сұрап растап отырғандығын да айтады. Дегенмен еңбекте қазақ халқына деген менсінбеушілікті де байқауға болады [5]. Бұл туралы кейіннен В.В. Радлов та «көшпелі мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері оларды артта қалған деп санауға жол бермейді» деп А.И. Левшиннің ойына қатысты өз пікірін білдіреді [6, 136].

Н.А. Аристов Батыс Сібірде қазақтардың XVI ғасырда мекен еткенін, осы аймақтың негізгі тұрғылықты халқы екенін айта келе, бұл аймақтағы қазақ руларының шығу тегі Орталық Азия деп көрсетеді [7, 79]. Аристовтың еңбегі оңтүстік-батыс Сібір қазақтарының рулық құрамы жайлы құнды деректер береді. Бұл жерде сол арғын, найман, керей, қыпшақ т.б. рулардың қоныстанғандығын айтады.

Қазақ руларының қоныстануы мен құрамы жайлы тағы бір дерек М.И. Красовскийдің «Область сибирских киргизов» еңбегі. Ресей империясының ішкі аудандары мен шекаралық аймақтағы қазақтардың жағдайын сипаттай келе, қоныстануы мен көшіп-қону аумақтарын көрсетеді. Сондай-ақ, Ресейдің

ішкі аудандарына өткен қазақтардың заңдық құқы туралы сөз қозғайды. Олардың Ресей империясының басқа тұрғындарымен салыстырғанда заңдық құқы анықталмағандығын таңырқай жазады [8, 175].

Ресей империясына қарасты қазақтардың заңдық құқы анық еместігін С.Б. Броневский де қозғайды. Орта жүз қазақтарының қоныстануын, рулық құрамын жазып, оларды басқаруда бір жүйеліліктің жоқтығын көтереді [9]. Бұл 1822 жылы қабылданған «Сібір қазақтарының жарғысының» біраз жылдар халыққа түсініксіз болып келгендігінен хабардар етеді. Өйткені, М.И. Красовский де, С.Б. Броневский де қазақтарды басқару құқығы қазақ сұлтандары мен Ресей империясының жергілікті жердегі басқарма органдары арасында әлі де болса нақты бөлінбегендігі жайлы айтады.

И.И. Завалишин Сібірдегі халықтар ішінде қазақтар мәдени дамудың жоғарғы сатысында тұрғандығынан хабардар етеді және орыс әліпбиін қазақ тіліне икемдеп, қазақтардың сауат ашуына жағдай жасау керек екендігіне назар аудартады [10, 42]. 1903 жылы жарық көрген «Киргизский край» энциклопедиясында да Орталық Азияда көшіп-қонып жүрген халықтардың арасындағы мәдениеттісі қазақтар екендігі сипатталады [11, 203].

1896-1903 жылдары қазақтар жайлы жан-жақты мәлімет жинақтаған Ф.А. Щербина экспедициясы болды. Деректің алғы сөзінде автор «...экспедиция толығымен 1896 жылдың мамырында құрылды. Мамыр мен маусымның басында Омбы уезінде алдын-ала зерттеу жұмыстары жүргізіліп, осы жұмыстарда жинақталған тәжірибе мен материалдардың негізінде бағдарлама әзірленіп, Көкшетау уезіндегі қырғыздардың (қазақтардың) шаруашылығын зерттеуге кірістік» деп жазады [12, 11-13]. Экспедицияның бағдарламасы 17 тараудан тұрады. Бұл тарауларда ауылдардың тарихы, жерді пайдалану формасы, мал шаруашылығы, пішен шабу, жер өңдеу, бақташылық, бақшалық, орман және тоғайлы жерлер, жерді жалға беру, өнеркәсіп және жалақы, алым-салық, қырғыз (қазақ) отбасының ерекшелігі, ортақ шаруашылық істері, сауда, несие, халықтың қажеттілігі т.б. қарастырылды [13, 10]. Ф.А. Щербина экспедициясы қазақ жерін жан-жақты зерттей отырып, оны отарлауға ғылыми негіз жасап берді. Патшалы Ресейдегі XX ғасырдың басындағы тұрақсыз жағдай және патшаның тақтан кетуімен байланысты қазақтарды тарихи-этнографиялық тұрғыда зерттеу белгілі уақытқа дейін тоқтап қалды.

Біз қарастырып отырған аймақ қазақтарын ғылыми тұрғыда зерттеу XX ғасырдың 20-шы жылдарында қайта жанданды. Атап айтқанда, КСРО Ғылым Академиясының 1927 жылы Ертіс бойы, Таулы Алтай мен Батыс Сібірге ұйымдастырған экспедициясы қазақтар жайлы құнды мәліметтер жинақтады [14]. Дегенмен, кеңестік кезең зерттеушілері оңтүстік-батыс Сібір қазақтарын өлкенің байырғы тұрғындары емес, келімсектер етіп көрсетеді. Бұл КСРО-ның ұлттарға қатысты жүргізген саясатынан деп те айта аламыз. Себебі, аталған кезеңде «кеңестік ұлтты» қалыптастыру үрдісі жүрді де, жекелеген ұлттардың тарихы мен мәдениетін зерттеу және дәріптеу қатаң қадағалауда болды. Кеңестік кезеңде оңтүстік-батыс Сібір қазақтарын зерттеуде А.П. Окладников, З.Я. Бояршинова, М.С. Мұқанов, О.Б. Наумова, Н.А. Томилов, К.Н. Балтабаева және т.б. табысты еңбек етті.

Сібір тарихының белді мамандарының бірі З.Я. Бояршинованың Батыс Сібірдің халықтарына арналған басты еңбегінде де қазақтарды Сібірдің тұрғылықты халқы ретінде көрсетпеген [15]. Батыс Сібір қазақтарын осы аймақтың жергілікті халқы деп батыл көрсеткен М.С. Мұқанов болды [16, 112]. Ол өз еңбегінде Орта жүз қазақтарының қоныстануын келтіре отырып, оңтүстік-батыс Сібір қазақтары ешқандай «келімсектер» емес деген қорытынды шығарады.

Оңтүстік-батыс Сібір қазақтары туралы көлемді зерттеулердің бірі Н.А. Томиловтың «Казахи Западной Сибири в XVI-XX вв.» еңбегі еді. Тарихи деректерге және этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, автор оңтүстік-батыс Сібір қазақтарын сол аймақтың ежелгі халықтары деген қорытынды шығарады [17, 69-71]. Н.А. Томиловтың кеңестік ғалымдар арасында қазақтарды Сібірдің ежелгі халқы деп көрсетуі батылдық болды.

Оңтүстік-батыс Сібірдің XVIII-XX ғасырлар аралығындағы қазақтар өмірінен хабардар беретін тағы бір құнды дерек О.Б. Наумованың еңбегі. Автор қазақтардың саны, қоныстануы, шаруашылығы жайлы мағлұмат бере келе, қазақтар мен орыс патшасы арасындағы байланыстарды сипаттайды [18, 67]. Сондай-ақ, кеңестік тарихшылар мен этнографтар арасында біз қарастырып отырған аймақтың қазақтары жайлы Н.Е. Бекмаханова, О.М. Проваторова, К.Н. Балтабаева және т.б. тікелей және жанама мәлімет беретін деректері баршылық.

Қорытындылай келе, оңтүстік-батыс Сібір қазақтары Патшалы Ресей мен кеңестік кезеңде этнографиялық тұрғыда айтарлықтай зерттеліп, деректік қор қалыптасты. Дегенмен, кейбір мәселелердің басының ашық қалуы болашақта аталған аймақтың қазақтарына қатысты басқа да тақырыптарды көтеруге түрткі болды. Қазіргі таңда Ресейлік ғалымдар тарапынан Сібір қазақтарын «келімсектер»

ретінде көрсетуі біз қарастырып отырған тақырыпты өзекті ете түседі және аталған мәселе бойынша толыққанды зерттеулерді қажет ететіндігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Материалы Всероссийской переписи населения 2010 года. Электронный ресурс: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm*
- 2 *Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским С. Ремезовым в 1701 году. – СПб., 1882. – 276 с.*
- 3 *История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв.: путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям XVIII-XIX века/ сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т.6. – 516 с.*
- 4 *Фальк И.П. Описание всех национальностей России. – Алматы. Ғылым. 1999. – 135 с.*
- 5 *Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под общ. ред. акад. М.К. Козыбаева. – Алматы. Санат, 1996. – 656 с.*
- 6 *Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника / пер. с нем. К.Д. Цивинной, Б.Е. Чистовой. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1989. – 749 с.*
- 7 *Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – 182 с.*
- 8 *Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Изд. 2-е, доп. – серия: БКЭ. – Астана: Алтын кітап, 2007. – Т.12. – 287 с.*
- 9 *Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. – СПб., 1830. – Ч. 41, 42, 43.*
- 10 *Завалишин И.И. Описание Западной Сибири: Сибирско-киргизская степь. – М., 1867. – Т.3. – 145 с.*
- 11 *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. В.П. Семенова. – СПб.: Издание Девриена, 1903. – Т.18: Киргизский край. – 479 с.*
- 12 *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Под. ред. Ф.Щербина. Т. 1. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. - Воронеж., 1898. - 1041 с.*
- 13 *Алферова Ю.А. Ф.А.Щербина в общественно-политической жизни России: 60-е годы XIX-начало XX вв.: Автореферат дис. канд. истор. наук. - Москва, 2003. – 198 с.*
- 14 *Казаки// Сборник статей антропологического отряда Казакстанской экспедиции Академии Наук СССР. Исследование 1927 г. – Материалы комиссий экспедиционных исследований: – Л.: Издание АН СССР, 1930. – Вып.15. – 334 с.*
- 15 *Бояришинова З. Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации (Виды хоз. деятельности и обществ. строй местного населения): Спец. кур по истории народов Сибири для студентов-заочников ист. фак. ун-та. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1960. – 151 с.*
- 16 *Муканов, М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата, «Наука», КазССР, 1974. – 200 с.*
- 17 *Томилов Н.А. Казахи Западной Сибири в XVI-XX вв. // От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири) сост.: Н.А. Томилов. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1995. – Кн.1. – С. 66-75.*
- 18 *Опарина О.Б. (Наумова). Казахи Омской области как этнографическая группа (второй половины XVIII - начала XX вв.) // Матер. Всесоюз. науч. студ. конф.: «Студент и научно-технический прогресс»: секция История. – Новосибирск, 1977. – С. 66-68.*

УДК 94(574)
ГРНТИ 03.23.07

Мекебаев Т.К.¹, Кумганбаев Ж.Ж.²

Associate Professor of al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Talgat.Mekebaev@kaznu.kz

zhankum0186@mail.ru

PhD, al-Farabi Kazakh National University, Almaty

MODERN PROBLEMS OF STUDY OF PERSONALITY IN KAZAKHSTAN

Abstract

The paper analyzes and evaluates the problems of methodology in contemporary research on the study of personality in Kazakhstan. Notably, the authors pay a special attention to the main issues that researchers in the field of the personality studies frequently encounter. The authors have also made an attempt to look at every aspects of the problem on the personality studies. At the same time, it was fundamentally important for each researcher to determine the specifics and key features of the research results in personality studies in various fields and to analyze the methodology and methods of research in this area. The use and development of the methods of the personality studies is considered in the context of the current views and perspectives.

Key words: the personality studies, methods, science, problems, personality, analysis.

Т.К.Мекебаев¹, Құмғанбаев Ж.Ж.²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің доценті, Алматы

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тұлғаның өмірін зерттеу бойынша Қазақстандағы қазіргі зерттеулердің әдіснаманың мәселелері талданылып, бағаланды. Авторлар, жеке тұлға өмірін зерттеу саласында зерттеушілердің басында жиі кездесетін негізгі мәселелерге ерекше назар аударғандығын атап өтеміз. Сонымен бірге, авторлар жеке тұлғаны зерттеу мәселесінің барлық аспектілерін қарастыруға тырысты. Осы тұрғыда кез-келген зерттеуші үшін, түрлі салалардағы жеке тұлғаны зерттеу бойынша зерттеулердің негізгі нәтижелері мен ерекшеліктерін анықтау және осы саладағы әдістер мен әдіснаманы талдау аса маңызды болып табылды. Жеке тұлғаны зерттеу әдістерін пайдалану және дамыту, қазіргі заманғы көзқарастар мен перспективалар тұрғысында қарастырылады.

Түйін сөздер: жеке тұлғаны зерттеу, әдістер, ғылым, мәселелер, тұлға, талдау.

Мекебаев Т.К.¹, Қумғанбаев Ж.Ж.²

¹доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы

²PhD, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье анализируются и оцениваются проблемы методологии современных исследований по изучению личности в Казахстане. Примечательно, что авторы уделяют особое внимание основным вопросам, с которыми часто сталкиваются исследователи в области изучения личности. Также авторы предприняли попытку взглянуть на все аспекты проблемы изучения личности. При этом для каждого исследователя было принципиально важно определить специфику и ключевые особенности результатов исследования в исследованиях личности в различных областях и проанализировать методологию и методы исследования в этой области. Использование и развитие методов исследования личности рассматривается в контексте современных взглядов и перспектив.

Ключевые слова: исследования личности, методы, наука, проблемы, личность, анализ.

The meaning and essence of the personality studies is directly linked with the human culture. In making an attempt to reveal its core meaning, the image of personality in the context of culture is to become the target for research undertakings. As a rule, the disregard and insufficient research of the meaning and essence of person's life leads to the making every cultural research a mere set of ideas and hypothesis. In this case, the capacity of

understanding of spiritual processes will lose its significance. The life of a person first and foremost means the transfer of interconnected events by a certain person into a continuous process. In this direction, each person is connected to history by biography and becomes a definite result of many individuals' destiny. It is known that the first studies on personality were undertaken and developed in ancient in China and Greece. In China, in accordance with traditions, processes and life in the society and the whole historical process were considered a set of biographies of individuals. In contrast, for instance the ancient Greek philosopher Plutarch came to the conclusion that writing a person's life was far more interesting than writing the history.

In fact, in science the so-called method of personality has not yet been fully developed. It can be classified as "interdisciplinary area" or "general methodological arsenal" of the scientific field. Moreover, there are multi-faceted characteristics of the personality method such as historical, psychological, anthropological, social and cultural.

At the present time, the reason in the rise in demand for personality research can be explained in terms of the weakness of proper understanding of the human nature and of what or who human being is in modern science. From this point of view, it is true that humanity has not yet managed to link the categories of research on the essence and characteristics of human nature with the forces of history, society, and culture. It should be noted, however, that the above-mentioned ideas are not related to the global phenomenon. In other words, it is primarily related to Kazakhstan. Specifically speaking, it would be premature to make a claim that a common methodology of personality studies and the general principles of its research have been developed in contemporary science of Kazakhstan. On top of that, overwhelming majority of published works and papers first and foremost deal with the past periods as a subject of research. As a result, the image of modern personality in society remains hidden. Namely, there is no balance in the study of the image of personality's past and present. In this matter, in particular, historical facts prevail. It is apparent that in the personality study, there is a lack of author's approaches to make judgment and conclusions. Perhaps it is due to the fact that researchers tend to express their point of views mainly on the basis of available data and literature. Yet they do not express their willingness to try to identify the accuracy and social background and roots of the data.

It is a fact that there is a lack of academic research and studies to analyze and address the problematic aspects and mechanisms of this issue. Meanwhile, this research paper is intended to fill the existing gaps and contribute to find solutions to the problems in this significant field study. The major goal of the research is to identify current problems of personality studies, determine its causes and evaluate the role of personality method.

It is obvious that currently the personality studies is one of the most discussed topics in the Kazakhstani social sciences. It should be noted, however, that the main problem is not about the quantity of research works, but quite opposite the apparent weaknesses of research results is considered the main issue. Due to the absence of the theoretical-methodological basis in the personality studies and the absence of tested evaluation measures, historical-cultural personality is not considered through the lens of their state of being, but predominately continues to be regarded as something that serves the interests of narrow individual or group. This often gives the reader a sense of personality that meets her or his personal preference or interest and keeps away from the historical reality.

Many of the researchers who grew up and educated under the strong influence of the Communist Party, despite the fact that the Soviet Union ceased to exist many years ago they were unable to abandon their traditional class struggle or class conflict ideas and assumptions especially in examining the personality issues.

However, in spite of this, one of the few scientists, who regained spirituality and began to build independent historical perspectives, was a prominent Kazakh historian M. Kozybaev. By highlighting the need for a much greater focus on carrying out more comprehensive research on national leaders and personalities, he pointed out that, "The relationship between the personalities and the people has not been fully understood. Moreover, the concept of "figures" is lowered to the rank of employees and officials. The figure or individual is a creative person, has the ability to do anything for his people, has the capability to integrate and harmonize his own personal interests with people's interests, and has the ability to make a contribution to the development of his people in the advancement of civilization. Therefore, it is necessary to take some casual people from the history and to place the historical figures on their stables" (Kozybaev, 2009, 96).

In fact, in the spiritual space of Kazakhstan there are a number of themes and personalities, which are still undeveloped scientifically. At the same time, there are some outstanding people and individuals who have not yet received their true scientific evaluation. A number of special investigations and research have been undertaken to identify and promote their role and identity.

So far, the Uzbek researcher such as R.Y. Rajabova, S.Tleukulov, Sh. Orazymbetov, a well-known Russian professor A.Arapov, and T.Kozhakeev, R.Berdibay, A.Takenov, M.Koygeldyev, K.Ergobek, B.Koyshibaev,

Zh. Almashevich, A. Sharip and other prominent Kazakhstani historians, cultural and literary scholars have published their works and presented their research findings. However, there are flaws and weaknesses in analyzing and studying the political and literary-cultural heritage of the persons. As a result, the question arises, what is the main reason of such problems? It is undeniable that the main reason is the lack of certain scientific methods and concepts in the study of the personality. On top of that the lack of the concrete principles regarding personalities who have influenced culture could be another reason. During the Soviet era, the study of the life of the Kazakh intelligentsia was directly dependent on official politics and changed accordingly. Nevertheless, the pretext of such a policy was quite conceivable and understandable. To be able to enjoy the full and unequivocal support of the Kazakh people the Bolsheviks set a clear goal to eliminate the Kazakh democratic intelligentsia and leaders from the political arena who struggled for the national sovereignty, freedom and liberty of the people. As a result, the lives of individuals were studied and widely publicized in accordance with the official ideology and according to the Communist Party's views. It should be emphasized that today there is no such official ideology or dominant despotic political group that would determine everything. Quite opposite, currently researchers are fully free from any control or political pressure especially from above like it was during the Soviet era, and thus they can carry out their research on the personality studies without any fear. The main question now is how to apply research methods to studying the lives of people and personalities.

Over the many years scholars of various academic backgrounds have developed the hypothesis and assumptions to measure and determine the place and the role of personalities in society. For instance, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, one of the greatest philosophers of all time, defined the great man or person as someone who "has the ability to display the desire of his age with his words, who has the ability to deliver his desire and to implement it effectively. Its realization is the essence of the epoch, through which the epoch is reflected." (Gershenson, 2010: 128). It is understood from these words that it is the recognition of the true image of the individual and the recognition of the social reality of his era.

It is apparent that currently research of the personal studies based on the serving the interests of the author rather than serving the truth. Here it is important to take into account the importance of knowing the origin of the researchers' background. This is especially true for the Kazakh society. It is true that the phenomena of division in the society on the basis of belonging to certain area and tribe have not been eliminated so far. Therefore, when analyzing scientific papers about any person, it is important to take into account critical thinking.

The most important aspect of the personality studies is considered to be the critical and profound analysis of the life and activities of a person. One-sided praise or castigate anyone would prevent the discovery of the true content of the culture of that period. At the same time, in the Kazakhstani scientific community, the following view is broadly expressed: research of a person's life is one of the easiest things in science. It defines the view that the examined and studied era is incapable of providing the full understanding the history of society as well as of its culture and social issues. Hence, it is important to look at those who are engaged in developing odd and personal views towards researchers of the personality studies and seeking to find faults in their works. It has to be acknowledged that such a weakness and fault can be seen in the domestic social sciences. In contrast, it is true that in other countries, the principles of recognition of the whole society through the person are scientifically established. But in this case, national researchers are partially guilty of such a situation in this field of study. Their works mainly seek to clarify a single-sided approach, which does not have the means to prove their goals and objectives. Although it is possible to change the format of science in solving this problem, it is more difficult and challenging to keep track of the writers' and researchers' actions (Abzhanov, 2014: 84).

In contemporary Kazakhstani research environment the modern methodological bases of the personal studies have not been developed well. It is mainly linked with the intention of some low-minded researchers who are conducting their research by pushing Kazakh public figures against each other, not allowing ordinary people to have the right idea of scientific understanding and thus the results of their research and their assumptions are primarily flawed. However, the values such as political, cultural, spiritual, national are become known through the activities of individuals and persons. Moreover, the same existence of the views and hypothesis that are shaped by above-mentioned values are considered through the legitimacy of unity of contradictions. Then the question arises whether through the personification of phenomena is it needed to reveal and explore it. That means, in order to reveal the roots and secrets of socio-political tensions and conflicts it is necessary to analyze and assess scientifically the views and political activities of individuals.

Such methodological principles have many reasons for learning historical and cultural figures. For example, the activity of many personalities is intended to represent the interests of certain people, groups, classes, and parties. In this regard, the answer to the question "Who are the individuals, why their interests and in what ways" explains the history of the whole phenomenon. This situation is beyond the scope of scientific knowledge in some

studies, and only the name of a historical person, often referred to as honor and dignity, and the socio-historical content is partly and unambiguous. And from the point of view of history, it is difficult for some people not to limit themselves to the idea of one basis, one social-political structure, or even one homeland.

Together with the change of the society, the views on the persons of the past have changed, and the principles of scientific knowledge change as well. In this dialectical law, the above conclusion should be stabilized regarding the researcher's scientific mission. In justifying this point, the following points about the role of the individual in cultural development are required: the leader of the Bolsheviks Vladimir Lenin's categorical claim was that, "The truth about the life and death of political figures is needed by the proletariat, because even those who truly deserve the name of a political figure will never die for politics" (Abzhanov, 2007: 89). It is apparent that such kind of conclusion applies to all political figures and individuals.

In this sense, one of the researchers, who exposed the totalitarian society, D.A. Volkogonov said that "the life of prominent statesman, public figure is not only his particular thoughts and actions in the system of moral and social orientation, but also the influence of personality on social processes, even after his departure from politics" (Omarov, 2013: 61). Thus, the prominent figures of the Alash elite and the Bolshevik nomenclature at the beginning of the 20th century, who was at the forefront of the national statehood, are still continuing to be the subject of scientific thought and analysis. It should be emphasized that the lack of "immortality for politics" and "the impact on the social processes after the politically abandoned" reflects the height of their political figure.

At the present times, the image of a person is one of the most pressing and significant issues in humanities and social sciences. Owing to the fact that the intensive social development of our society puts high demands on the creation of an active, and at the same time creative person. In addition to that, in the current state of the society, the renewal of political, cultural, socio-economic aspects of the country, the development of the younger generation in the future as a good citizen will certainly have a great impact on the well-being of their personality.

Therefore, it is necessary to take a look at the theoretical research of personalities and at the analysis of the concepts and theories. In fact, a person is a product of social and historical development. The social environment or the place where a person is in the system of public relations, his actions are the circumstances that determine the formation of his personality. The formation of a person takes an important place in the character of the human being that is, forming a basis of his behavior and actions, and forming a unity of all his relationships with reality. Overwhelmingly, this view is the basis for most researchers. However, many authors consider the content of a person's endeavors (motives and needs, aspirations and pursuit, etc.) differently and from multiple perspectives. Thus, a person is first of all an individual as a subject of social interaction and conscious behavior. Secondly, the systematic character of this individual is defined by his public involvement and is formed in a combination of actions and relationships. That is why there is a need make a theoretical overview of the problem of the person. Furthermore, there are more than 300 definitions of psychology and sociology in the absence of unified view of the individual (Nazarbayev, 2016: 22). The definition of a person is also united in its structures.

According to S. Vygotsky, a person's personality develops as a result of the complex influence of his relations. The place where a person takes his status in the system of public relations, and it also determines his actions and his identity. A researcher, who is engaged in examining and analyzing the role of personalities, serves the public through the ability to recognize, convey, and communicate it to the public. On top of that, the excellence of the civic perception of a scientist who puts the individual's ambition and the interests of the individual above the ideals of science is indeed questionable. It is true that the event and the phenomenon is assessed and estimated by comparison.

In fact, there is no conclusion that the truth is relative. Historical truth can be in the midst of such multi-vector approaches. Nevertheless, it is unrealistic, unethical and unscientific to try to impose his opinion on others against their will, and to claim that his views are an absolute truth and others ought to accept it as the truth. Instead, it is necessary to make a statement that you have the right idea, to put forward your argument, and then the competent readers can separate the truth themselves. Such a stance ought to be considered a basis for research and analysis. Additionally, this independent personality studies is one of the basic principles of research and understanding. Modern knowledge cannot be based on old totalitarian and communist principles and values that were buried many years ago. Therefore, it is time to say, "Hands off from the spiritual world of the Kazakhs." It must be said for the benefit of the group, not for one person's benefit, but for the nation. Another quote such as "Plato is my friend, but truth is a better friend" is also appropriate to use here. This principle is not only indispensable and crucial for just every researcher and every member of the community, but as well as it is essential for the evaluation of historical events and phenomena. The well-known Kazak scholar Mekemtas Myrzakhmetuly who has studied the greatest Kazakh poet Abay for many years, quotes Baurzhan Momyshuly as saying: "Turar Ryskulov was undoubtedly one of the most unique figures, and he was a prominent figure on the world stage, a

prominent figure in the Communist International. It was indeed our Sherkhan Murtaza who reanimated and revived Turar. For his invaluable work Sherhan deserves to get the appreciation and recognition from the public and society. But I should say that this is my personal opinion. We have other readers. And I genuinely believe that they know all well, they are truly knowledgeable, have higher education degrees and have the right to speak. Therefore, we ought to listen to them and to take into account their point of views very seriously.” (Dukenbaeva, 2003: 98). At the same time, our hero (Baurzhan Momyshuly) insistently urged not to forget that taking into consideration the historical and cultural value of the person, and it is always necessary to take public opinion into account appropriately. By praising and giving high priority to Sherkhan’s work and contribution, Baurzhan Momyshuly always demonstrated his great wisdom not only for his generations but as well as for younger generations. And it is a very important scientific approach that can be employed by researchers. Most importantly, Baurzhan Momyshuly never imposed his opinion or will on others and always respected opinions of other people.

Notably, such a theoretical conclusion should be a methodological basis for examining and analyzing the identity of our ancestors and to increase the cognitive interest of people. However, this interest is not intended to hold accountable those personalities for their mistakes in different historical circumstances, but as the well-known Russian historian V.O. Klyushchevsky noted, it is necessary to determine their role and place in history and should serve as a lesson for something useful. It must be borne in mind that the historical person is judged and assessed not only by an individual, but first and foremost by time.

It is obvious that there some assumptions and concepts on the basis of which the historical personalities are judged and their political-ideological views are respected. A prominent Kazakh academician Manash Kozybaev notes that “the history of the national intelligentsia has not yet been formed and has not been academically researched due to the fact that the idea of the internationalism is based on Bolshevism’s class struggle or class conflict” (Kozybayev, 2001: 5). In other words, that means the reason why the history and political activities of the Kazakh intelligentsia and national leaders have not been studied properly yet because of the Bolshevik and communist policy and its legacy. Moreover, some researchers who followed the methodology of Marxism-Leninism formulated the thesis that the Kazakh intellectuals had not been formed before the October Revolution.

A prominent Kazakh political figure and historian Sanzhar Asfendiyarov asserted that the Kazakh intelligentsia consisted of three groups: “The first one is the intelligentsia: mainly the officials and officers of the Kazakh feudal aristocracy (sultans, descendants of Genghis khan); the second is that there are many different specialists from the feudal aristocracy and the wealthy people like doctors, engineers, and the third is the democratic community such as teachers, writers and others” (Kozybaev, 2009: 6). According to Sanzhar Zhagiparuly, the democratic wing of intelligentsia who had been active in the October Revolution became a democratic community (intellectuals).

It is undeniable that our distinguished scholars have not yet felt the need to promote national interest in updating the content of our spiritual world, or even hesitate to say it openly. The answers to questions “What is national interest in spiritual desires, and what is their purpose?” are clear. In terms of national interest, a group of people advances and serves goals and values such as national identity, national unity and national progress. Would we be able to clarify that this phenomenon is an integral part of the history of the country if we do not consider the history of the Turkestan national liberation movement and the Turkestan autonomy in the national interest that the representatives of the national political elite are actively involved? There is no doubt that we could not do that. And Russian researchers consider the Alash movement figures only within the framework of the established autonomous movement, and they will definitely not go further. After all, the national interests of the Russian unity do not support the transition of the autonomous movement to national independence. Similarly, if we do not appreciate the Alash movement according to the national interest, we will not be able to understand and cherish the national independence and its historical significance. Therefore, we know that the national interest in historical knowledge should be regarded as the interests of not only the constituent nation, but also the whole state.

National and state interest should be the focus of attention in the formation of a new methodological framework for the research of the personalities and identification of historical truths from the new documentary evidence presented to the scientific circulation in the revaluation of historical and cultural phenomena and phenomena of spiritual content. This scientific and social dimension, which requires the unconditional and immortal spiritual cognition, updates the content of national identity in accordance with universal values and stabilizes public consciousness.

Currently in Kazakhstan one of the emerging trends in personality research is to compare individuals. It is no longer appropriate to compare one’s personality with each other, lift one hand manually, lower one another and divide them into a camp opposite. Each historic period had its influence on individuals and personalities relationship. For example, if we compare Abulkhair khan with Abilay khan or Mustafa Shokai and Alibi

Zhangeldin it is necessary to pay attention to their political views and geographical environment (Abdramanova, 2014).

Definitely, personality and intelligence are twin notions. Scientifically, in academic world those who belong to “intellectuals” are considered to be “full persons”. We can systematize the methods of personal research by assessing the methods of personality studies. There are a lot of works in Kazakhstan science on this matter. Comprehensive approach to growth and professional activity of national creative intelligentsia has been developed by a prominent Kazakh historian Z.Dukenbaeva. In her research she has made attempts to give a broader definition of intelligence. For example, she compares the intelligentsia to the freedom fighters that are well aware of their destiny and the fate of the people, putting the interests of the people above all, defending and protecting the nation and country. Z.Dukenbaeva maintains that the intelligentsia is “a vanguard of political elite and movement, democracy, national and state sovereignty. The intellectual heritage of the intelligentsia shows that they were national educators. In other countries, intelligentsia is regarded as the leaders of the people, but for the Kazakh people the intelligentsia are the children of the nation” (Dukenbaeva, 2003: 108). By making such a statement, the researcher draws a closer look to the modern elite category, but she defines the term “there is no like this or there is no twins to this” (Shakarim), which is unique to the intelligentsia, and is unique in its contemporary image. Consequently, according to this definition, we add the intellectuals of this category of traditional Kazakh society to the creative elite, in accordance with their official character as well as personality dimensions.

It is true that the trend of conscious manipulation of the history of persons is growing in science. That is the phenomenon of creating a new hero’s imagination. Kazakhstani researchers currently focus on this issue and carrying out their research. It should be noted, however, that the conclusions out there are indeed few. It should also be acknowledged that the act of mythicizing of the image of the person will eventually lead to the division of the public opinion, and it will be the cause of the conflict, and at the same time the others will reject it.

The area of personality studies is closely connected with the historical science and other social sciences as well. This is a common feature and common trend in Kazakhstani academic environment. However, representatives of historical science do not give a clear answer to what research should be based on, what approach or position should be used or taken into account when writing papers. It is not a secret that the main problem is that the divisions along the line narrow clan or tribal affiliation. Collecting archive data and oral literature legends about the history of individuals, and bringing them a scientific explanation should be combined with national interests. Why? In the 20th century and at the present time we embarked and are continuing to do a series of “Collections of Materials”, which we could get from archives and libraries. Especially we can find huge information and data in Russian archives. A reader who reads all this data will be able to look into the life of his ancestors, who were dependent on Russia. This reader will be able to see the impoverished people who desperately looked at other empires, hoping for help and assistance. Then, what will happen to that reader who is ignorant or so away from his history, does not know what happened in the past, what events took place in history, is not aware of the heroic deeds of his ancestors and how one his people were united. It is obvious that it is a historical fact, and those who want to reach the reader will also be able to print without changing it.

Nonetheless, who wrote historical materials, what purpose it pursued, who was interested in that, who understood the Kazakhs, who was well familiar with their food and traditions, and who were the translators and the writers of the history at the request of the Russian. Therefore, researchers should take into account the fact that not archival data contains the historical truth and therefore one has to be very careful with historical documents and archives. Furthermore, it is crucial to expand and promote academic papers, books and research findings on the history and destiny of personalities, and research monographs should be available to the reader. At present time, the circulation of the works written on the basis of non-published materials is limited to the size of 1000 copies and is based on a limited regional scope. In this case, the younger generation will not be able to obtain the necessary information about the lives, legacy and work of the historical personalities of Kazakhstan, thus their historical knowledge will be limited. The consequences of this will be the consolidation of the united people (Koygeldyev, 2004: 119). Therefore, it needs to be paid attention and the government and people ought to focus on this issue.

At the present time, in researching the socio-political activity of individuals, the scientist must have a strict critical approach to all the materials that they are interested in. Sometimes poor research is publicly disclosed even before it is published by its author. In fact, in recent years, such research publications have been growing, and such research will inevitably affect the reader and society as well. Notwithstanding, it is appropriate for researchers to take responsibility for the task they are pursuing.

It is obvious that the second conclusion, which is a methodological mistake, does not give rise to scientific knowledge. It is also undeniable that such methods do not disclose the truth, but shadow it. It is true that in the Soviet era, some of our nation's personalities were intentionally promoted and praised in the same degree, and at the same time that many of our people's true heroes were left in the shade of history because they were opposed to the dominant political system and regime or did fight them bravely. Therefore, before doing comprehensive research on personality studies, we ought to restore justice by reviving and reanimating the names of our historical figures that were purposefully forgotten and left out entirely. Only then we will be able to carry out research on personalities, including historical figures.

The greatness of any nation and people is not measured by the abundance of the population, but rather by the greatness of its many individuals. Moreover, the essence and peculiarity of each era is determined by individuals. The main task of research of historic and cultural persons is to collect important information about the person, as well as to collect other information related to the subscription of the famous works, and to put it in a timely manner and to make archival materials value source of information.

At the present time, it is possible to recognize the spiritual world of the country in the past, through its famous figures. Getting to know and familiarizing yourself with the history of the nation's prominent and well-known heroes, first of all, is the result of the scientific truth. If the moral values that have begun to spring up through the next generation continue to grow, the value of life will increase, the nation's honesty will be stable, the sense of confidence and pride in people's hearts will grow, and the creative spirit will be great. All this, in turn, should guarantee the cultural and spiritual progress of the nation. Great personalities are people who have made their political or spiritual work more satisfying the needs of the society and have a significant impact on its development, whose activities have been beneficial for the whole world and have become popular all over the world. Therefore, it is not surprising that any state's culture and history can be seen through the prism of the great personalities that are more vivid and impressive. In addition, history itself is sometimes associated with those individuals.

As the president of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev noted "Until one knows their great personalities, no era can be properly recognized. We cannot only perceive the mystery of the history of human fate, but also feel its spirit and breath. Therefore, people who clearly and accurately understood their commitment to their people and their country, and who did not hesitate to do it in the most difficult times, have always been true citizens of their own people" (Hazretali, 2013: 189).

Furthermore, the wisdom of the great men in the human culture is the common wealth and achievement of the age, as well as an inexhaustible treasure. It is not exhausted, and it will not lose its significance. It is true that as high mountains become farther, they will seem higher. By the same token, these high mountains could be regarded as the wisdom and guidance for people, give them a better future.

At the same time, the ability to replenish spiritual wealth of Kazakhstan through personalities and historical figures is one of the fruits of independence. The experience of life activity of the great people is one of the factors of formation of Kazakhstan patriotism.

In addition to that, historical and cultural figures will be more important and revered only if they create and sometimes change history, and at the same time they cherish and value cultural values, moral principles and traditions. The human race needs to memorize, know and transfer history from generation to generation and learn from it as well.

Currently, research of the identity of the person and historical figures in Kazakhstan is becoming more popular especially in academic environment and therefore is on the way to the new direction. Moreover, research centers are opened in many higher education institutions of the country, and substantial work is being done. The study of talented individuals is widely considered to be a big task, as well as a human duty.

We are deeply convinced that the publication and promotion of some pivotal and truly historic ideas and concepts by the leader of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev such as "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity" and "New Opportunities Under the Fourth Industrial Revolution" will definitely encourage researchers to carry out more research on the personality studies and to produce more valuable academic books and papers.

References

1. Abzhanov, H. 2014. *National elite and the destiny of the country*. Almaty, Zhalyln.
2. Abdramanova, A.T. 2014. *The Role of National Education in Forming the Spiritual Values of Individuals*. e-history.kz. <https://e-history.kz/kz/contents/view/1725>
3. Dukenbaeva, Z. 2003. *History of Kazakh Creative Intelligentsia (1917-1941)*. Almaty: Gylym.

4. Gershenzon, M.O. 2000. *Selected Works*. Jerusalem: *Gesharim*.
5. Nazarbayev, N.A. 2016. *The heroes of the Great Steppe*. Astana.
6. Koygeldyev, M. 2004. *National political elite*. Almaty, Rauan.
7. Kozybaev, M. 2001. *Civilization and Nation*. Almaty.
8. Kozybaev, I. 2009. *The pedestal of personalities*. Almaty: KazAkparat.
9. Omarov, K. *The historical figures is a topical issue*. 2013. *e-history.kz*. <https://e-history.kz/kz/contents/view/1725>.
10. Haziretali, T. 2013. *Alash and Turkestan*. Almaty: El-shezhire.

УДК 930: 94(574)
ГРНТИ03.81.37

Ш.У. Бурашов¹

¹ *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 6М051500 – Мұрағаттану, құжаттану және құжаттаманы басқаруды қамтамасыз ету мамандығының 2 курс магистранты, shokan_1995@mail.ru*
Ғылыми жетекшісі: Алпысбаева Н.К. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінің доценті, nurzipakz@mail.ru

АШЫҚ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АРХИВТЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада ашық азаматтық қоғамды қалыптастыруда архивтердің рөлі қарастырылады. Қазақстанда ашық азаматтық қоғамды қалыптастыру мәселесі бірінші кезекте азаматтардың құқықтары мен бостандықтары сақталатын, ақпаратқа қолжетімділік және сөз бостандығы қамтамасыз етілетін, сипаты жағынан зайырлы демократиялық, табысты және жоғары әл-ауқатты қоғам құру мәселелерімен байланысты. Елімізде ашық азаматтық қоғам орнатуда маңызды рөлді архивтер атқарады. Құжаттардың тұрақты сақталуы мен пайдалануын қамтамасыз ете отырып, еліміздің архивтері азаматтық қоғамның нығаюына, құқықтық мемлекеттің құрылуына, демократиялық көзқарастардың қалыптасуына, қазақстандықтарды азаматтық, отаншылдық, толеранттық рухта тәрбиелеуге септігін тигізеді. Архив құжаттарын тиімді пайдалану арқылы Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін ашуға, шындыққа жетуге және тарихы әділдікті орнатуға мүмкіндік туады.

Түйін сөздер: ашық азаматтық қоғам, архивтер, Ұлттық архив қоры, электронды архивтер, электронды құжаттар, цифрландыру.

Бурашов Ш.У.¹

¹ *магистрант 2 курса КазНУ им. аль-Фараби специальности 6М051500 – Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение, shokan_1995@mail.ru*
Научный руководитель: Алпысбаева Н.К. – к.и.н., доцент факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, nurzipakz@mail.ru

РОЛЬ АРХИВОВ В ФОРМИРОВАНИИ ОТКРЫТОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается роль архивов в формировании открытого гражданского общества. Проблемы формирования в Казахстане открытого гражданского общества связаны, в первую очередь с вопросами создания светского демократического, успешного и высокого благосостоятельного общества, в котором сохраняются права и свободы граждан, обеспечивается доступ к информации и свобода слова. Важную роль в создании в стране открытого гражданского общества играют архивы. Обеспечивая постоянное хранение и использование документов, архивы страны способствуют укреплению гражданского общества, созданию правового государства, формированию демократических взглядов, воспитанию казахстанцев в духе гражданственности, патриотизма, толерантности.

Ключевые слова: открытое гражданское общество, архивы, Национальный архивный фонд, электронные архивы, электронные документы, цифровизация.

Burashov Sh.U.¹

¹ 2nd course master KazNU. Al-Farabi Specialty 6M051500 – Archival Studies, Documentation and documentation support, shokan_1995@mail.ru

Scientific supervisor: **Alpysbayeva N.K.** - Ph.D., Associate Professor, Faculty of History, Archeology and Ethnology, KazNU. Al-Farabi, nurzipakz@mail.ru

THE ROLE OF ARCHIVES IN THE FORMATION OF AN OPEN CIVIL SOCIETY

Abstract

The article discusses the role of archives in the formation of an open civil society. The formation of an open civil society in Kazakhstan is primarily related to the creation of a secular, democratic, successful and prosperous society in which the rights and freedoms of citizens are preserved, access to information and freedom of speech are ensured. Archives play an important role in the creation of an open civil society in the country. By ensuring the permanent storage and use of documents, the archives of the country contribute to the strengthening of civil society, the creation of the rule of law, the formation of democratic views, and education of Kazakhstanis in the spirit of citizenship, patriotism and tolerance. Effective use of archival documents will reveal the white spots of the history of Kazakhstan find the truth in history and establish historical justice.

Key words: open civil society, archives, the National Archival Fund, electronic archives, electronic documents, digitalization.

Жаһандық өзгерістер мен жаңғырулар орын алған жаңа тарихи дәуірде ашық азаматтық қоғам туралы, еркіндік және прогресс, яғни қазіргі әлем мен болашақта ашық болатын қоғам туралы түсініктер өзектеніп түсуде. Қазақстан секілді саяси даму жолына түскеніне ұзақ уақыт болмаған және Кенестің тоталитарлық жүйеде болған елдерде ашық азаматтық қоғамның қалыптасуы, сұрыпталуы және дамуы ұзақ және күрделі процесс екендігі анық. Ашық азаматтық қоғам құрылысы тәуелсіз елдегі саясат практикасы мен тарихын зерттеушілер үшін әлі де талай қызықты деректерді берері сөзсіз. Зайырлы демократияға, заңдылық пен қоғамдық келісімге негізделген кез келген билік ашық азаматтық қоғам қызметіне сүйенбей өмір сүре алмайды.

Қазақстандағы ашық азаматтық қоғам мәселелерін зерттеу кезінде, әлемнің басқа елдерінің ашық азаматтық қоғам құру жолында қол жеткізген жетістіктерін ескеріп өту қажет. Дамыған елдердің көпшілігінде толық жетілген ашық азаматтық қоғамдар бар. Бұл елдер жоғары даму деңгейіне, оларды азаматтық даму жолына бастаушы, жетілген ашық азаматтық қоғамның арқасында жетті. Ол елдердің азаматтарының құқықтық мәдениеті жоғары, өз құқықтарын біліп қана қоймай, оны өз мақсаттары мен міндеттерін орындауға пайдаланады. Мемлекетте өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері көбіне азаматтардың құқықтық санасына, азаматтық қоғамның белсенділігіне, өздігінен ұйымдасқыштықтарына байланысты. Сондықтан да, Қазақстан осы салада айтарлықтай зор табыстарға жеткен шет елдердің тәжірибесін пайдаланып, жаңғырығы жаңа заманға жеткен тоталитарлы тарихыздан сабақ алуымыз аса маңызды. Бүгінгі таңда ел азаматтарының құқықтарына, іскерлігіне және жауапкершілігіне сүйенетін ашық, демократиялық, зайырлы, азаматтық қоғам құру, қоғамдық өмірдің демократиялануы іргелі міндеттердің бірі болып табылады.

Ашық азаматтық қоғам, құқықтық - демократиялық мемлекет орнату жолына түскен елдердің саяси жүйесінің құрылымында ерекше орын алатыны белгелі. Еліміздегі саяси жүйе, азаматтық қоғам құрылысы, оның қалыптасу және даму үрдісі Қазақстан үшін айрықша мәселе. Демократия жолына түскен барлық мемлекеттерде аталған үрдіске жетудің ең пәрменді құралы - ашық азаматтық қоғамды құру екендігі, адамзат өркениеті жолымен дамуының басты қорытындыларының бірі болып табылады.

Құқықтық-демократиялық мемлекеттің азаматтары дербес бостандық құқығына ие, сонымен қатар басқа мемлекеттік институттармен бірге болашақты құру жауапкершілігін бөліседі.

Ашық азаматтық қоғам құқықтық, демократиялық саяси жүйе жағдайында ғана қоғам мен билік арасындағы қатынастардың көпшілік келісім негізінде қалыптасатын, ең жоғары даму деңгейіне жеткізеді. Азаматтық қоғамдағы билік қызметінің сапасын бұқаралық бағалау құқығына және қоғамның мүдделері үшін билікке ықпал ету тетіктеріне негізделеді.

Ашық азаматтық қоғамның міндеті - азаматтар, жеке тұлға және мемлекет арасындағы делдал болу. Оның мақсаты қоғамның әрмүшесінің мүдделерін қорғау, оның мүдделерін билік және қоғам алдында

бейімдеу, билікқызметін қоғамдық бақылау, әрі оның ішкі және сыртқы саясатын қалыптастыру болып табылады [1].

Қазақстан өз тәуелсіздігін алуына байланысты еліміздің әлеуметтік өмірінің барлық саласы толығымен өзгеріп, саяси-экономикалық, мәдени-рухани және әлеуметтік жүйесі әлемдік өркениет үлгісінде қайта құрылып жатыр. Қазіргі саяси және қоғамдық құрылыстың мән-мағынасын терең түсініп білуге, азаматтардың өмірінде атқаратын рөлі мен орнын айқындауға, оларға сантүрлі құқықтары мен бостандықтарын дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді. Саяси ғылым негіздерін меңгеру арқылы, әсіресе бүгінгі өтпелі кезеңдегі күрделі қоғамдық - саяси жағдайда белсенді іс-әрекет жасауға, еркін бағдар ұстап, сыртқы және ішкі саясаттың сыр сипатын біліп, өзге азаматтардың құқықтарын бағалап, қадірлеуге, өркениетті түрде өзінің мақсат-мүддесін білдіріп, оны қорғауына жол ашады. Жалпыхалықтық қазыналарға негізделген зайырлы-демократиялық, құқықтық тәртіпті құрметтеуге, ортақ мәселелерді бірлесе шешуге үйретеді.

Халықтың саяси мәдениетінің төмен болуы, құқықтық-демократиялық мемлекеттің орнауына және тиімді жұмыс істеуіне жол бермейді. Әрине де қандай қоғамда болмасын барлық азаматтар түгелімен саяси шешім қабылдауға қатыса алмайды. Мемлекеттік саясатта халықтың әртүрлі топтарының мақсат мүдделерінің ескерілуі, басқарушы биліктің құзыреттілігі мен жауапкершілігі көбінесе азаматтардың санасы мен белсенділігіне байланысты. Азаматтардың саясатқа араласып, салиқали шешім қабылдаулары өздігінен тумайды. Ол үшін теледидар көріп, жаңалықтар тыңдап, газет-журналдарды оқу да аз. Ондағы материалдарды сыни сараптап, шынайы қорытынды шығару қажет. Саяси өмірдің субъектісі болу үшін жүйелі түрде саясат теориясын оқып игеріп, саяси процесстерге қатысу жолдарын арнайы оқып үйрену және де тәжірибе керек. Қазіргі заманымызда саясаттан тыс болғанына қарамастан саяси білім мен мәдениет әрбір азаматқа қажет. Себебі ол қоғамда тұрақты тіршілік еткендіктен басқа тұлғалармен, мемлекетпен бірлесіп әрекет етеді. Саяси білімі жоқ тұлға саяси істерде қулықтың, амал айланың құлы болып кетеді. Бұл тұлғаны саяси жағынан белсенді күштер өз мақсаттарына пайдаланады. Азаматтардың көпшілігінің саяси сауаттылығы қоғам үшін де маңызды болып табылады. Саяси сауаттылық қоғамды бір тұлғаның жеке әкімшілік басқаруына негізделген үкімет жүйесінен, қатаң, деспоттық басқарудан, жеке тұлғалардың қабілеттеріне қарсы, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдастырудың экономикалық тиімсіз түрлерінен сақтайды. Сондықтанда азаматтарды біріктіріп, бір мемлекеттің ішінде өркениетті өмір сүруге тек жақсы тұлға ғана емес, барлық қоғам мүдделі және ол осы бағытта талмай тиімді жұмыс істеуі тиіс [2].

Жеке тұлғалардың саяси белсенділігі және ықпалы әр түрлі. Олардың саяси белсенділікке қатысы мүмкіндіктері көбейіп, биіктеген сайын, олардың қоғамдағы орны да жоғары болады. Азаматтың саяси және әлеуметтік мәртебесі оның саяси субъект болуының негізгі өлшемі болып саналатын құқықтық-азаматтық заңдарда айқындалады. Азаматтардың саяси өмірге қатысуға мүмкіндік беретін құқығы конституциялық сипаттан, қарапайым демократиялық еркіндікке тікелей байланысты. Азаматтардың саяси өмірге белсенді араласуы үшін А. Маслоудың «қажеттілік пирамидасында» көрсетілген тұлғаның төменгі қажеттіліктері қамтамасыз етілуі қажет. Мысалға тұлғаның тамағы, киімі, жатар орны, тұрмыс жағдайы, белгілі бір дәрежеде білімі, кәсіби дайындығы, саяси мәдениеті болуы қажет. Білімді тұлғаның мәдениеті жоғары болуы анық. Егерде жоғарыда айтылған алғышарттар болмаса, тұлғаның қоғамдық саяси өмірге белсене араласып, оның нағыз субъектісіне айналуы қиынға соғады. Сондықтан да нағыз демократиялық, құқықтық мемлекет құрып, ашық азаматтық қоғам орнатымын деген елдер, өз азаматтарының жалпы мәдениетін, оның ішінде саяси сауатын көтеруге күш салады.

Екінші маңызды мәселе - жеке тұлғаның құқығы мен бостандықтары. Азаматтардың құқығы деп оларға белгілі игілік алуды қамтамасыз ететін тұлғалар мен мемлекет арасындағы ережелердің өзара қатынастарын атайды. Азаматтардың бостандығына олардың өз ойынша әрекет етуге мүмкіндік беретін, мемлекет пен азаматтардың ара-қатынасының принциптері жатады. Мәдени құқық азаматтың рухани дамуын өрбітіп өрістеуге бағытталған. Азаматтарға білім алуға, мәдени қазыналарды көруге рұқсат, өнер және техникалық жасампаздыққа, қоғамның мәдени өміріне еркін араласуға құқығы және т.б. жатады. Азаматтардың құқығы мен бостандығының жүзеге асуы олардың қоғам мен мемлекеттің алдындағы міндеттерінен ажыратып қарастыруға болмайды. Олар өзара тікелей және тығыз байланысты. Бұл міндеттердің орындалуы мемлекеттік, қоғамдық және жеке мүдделерді қамтамасыз ету үшін қажет.

Қазақстанда саяси модернизациялау процессінде ашық азаматтық қоғамның алатын орны ерекше. Себебі, ашық демократиялық қоғамның басты аспектілерінің бірі - азаматтық қоғамның белсенді қызмет атқаруы. Осы арқылы қоғамдағы көзқарастар плюрализмі, әлеуметтік топтардың мүдделерінің билік

назарында болуы және іске асуы жүреді. Ашық азаматтық қоғам Еліміздің келешегін жастармен байланыстырады және саяси-әлеуметтік күш ретінде жастарға үлкен мән береді.

Ашық азаматтық қоғам қалыптастыру, халқымыздың қоғамдық санасындағы демократиялық және құқықтық мемлекет идеяларын көкейтесті етеді. Ашық азаматтық қоғамның негізгі идеологиясы азаматтардың құқықтарының басымдықтары мен барлық азаматтық институттардың мүдделерін өзара мойындауға негізделеді. Бұл мақсаттарды жүзеге асыру қоғамдық келісім мен түсіністіктің күшеюіне ықпал етеді. Осы жағдайда мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыру мен азаматтық қоғам мүдделерін келістіру оңтайлы түрде қамтамасыз етіледі. Қазақстан Республикасында ашық азаматтық қоғамды қалыптастырудың негізгі бағыттары:

1. Қоғамда шынайы плюрализмді қалыптастыру. Ол дегеніміз әдеттегі партиялардың ықпалының төмендеуі және бұқаралық саяси белсенділіктің артуы, өзін-өзі басқару құрылымдарының, қауымдас-тықтардың, бейресми азаматтық қозғалыстардың пайда болуына алып келеді.

2. Құқықтық басымдылыққа негізделген, бүгінде туындап отырған әртүрлі топтар мен қауымдас-тықтардың мүдделер тұтастығы жағдайындағы әлеуметтік әріптестікке қабілетті мемлекеттік басқарудың жаңа түрін құру

3. Экономикалық іргетасты меншік нысандарының әр алуандығы мен әлеуметтік бағытталған нарықтық экономика негізінде құру.

4. Саяси және азаматтық мәдениет арасындағы дәстүрлі тайталасты жөну, яғни азаматтық бейбіт-шілік негізінде оларға конституциялық кепілдіктер беру арқылы қоғамды тұрақтандыру.

Осылайша, ашық азаматтық қоғам - аталған кезеңде қоғамдық өмірді жетілдіру жолындағы негізгі элемент болып табылады. Ашық азаматтық қоғамды қалыптастыру маңыздылығына бірнеше дәлел келтіруге болады [3].

Біріншіден, тарихтан белгілі билікті мемлекет қолына толығымен беру механизмі өзің ақтамаған. Саяси партиялар, қоғамдық және үкіметтік емес ұйымдар секілді азаматтық қоғам институттары арқылы қоғамның өзі шешуі қажет бірқатар мәселелер бар.

Екіншіден, ашық азаматтық қоғам мемлекеттің мүдделері мен қоғам мүдделерін теңестіру қабілетіне ие. Ашық азаматтық қоғам құрылымдары арқылы азаматтар өз мәселелерін бейбіт жолмен шеше алады. Мемлекет пен жеке тұлға арасындағы байланыс екі тарап үшін де максимальді түрде тиімді болады.

Қазақстанда ашық азаматтық қоғамды қалыптастыру мәселесі бірінші кезекте азаматтардың құқық-тары мен бостандықтары сақталатын, ақпаратқа қолжетімділік және сөз бостандығы қамтамасыз етілетін, сипаты жағынан зайырлы демократиялық, табысты және жоғары әл-ауқатты қоғам құру мәселелерімен байланысты.

Қазақстан Республикасында ашық азаматтық қоғам тұжырымдамасы аясында күтілетін нәтижелер:

1. Халықтың азаматтық белсенділік деңгейін арттыру.

2. Қоғамның мемлекеттік билік органдары мен олардың қызметінің тиімді бақылауын жүзеге асыру. Азаматтық қоғам ұйымдары мен билік органдары арасында серіктестік қағыдалары негізінде ынтымақ-тастық мәдениетін қалыптастыру.

3. Әртүрлі халық топтары мен жекелеген тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету және мүдделерін қанағаттандыру.

4. Ашық азаматтық қоғам институттарын қарқынды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау.

5. Әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесін қалыптастыру.

6. Билік пен қоғам мүдделерінің өзара келісім жүйесін құру.

7. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің теңдестірілген жүйесін қалыптастыру.

8. Билік пен қоғам азаматтардың сөз, ақпаратқа қолжетімділік, дін бостандығы мен құқықтарын қамтамасыз етуі қажет [4].

Мемлекет пен қоғамды дамытудың стратегиялық бағытын Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған Конституциясы анықтап берді. Конституцияда адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, заң үстемдігі, біртұтас мемлекеттік биліктің тармақтарғы бөлінуі және олардың теже-мелік, әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы келісілген іс-қимылының басымдары қағидаларына негізделген демократиялық-құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет құру бағытын заңнамада біртіндеп жүзеге асыруды қамтамасыз ету көрсетілген. Бұл ретте адам құқықтарының басымдылығын мемлекет пен қоғам мүдделерімен үйлестіру қажет [5].

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1 бабының 2 тармағында Республика қызметінің негізгі қағидалары: қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық, қазақстандық патриотизм; бүкіл ел мүддесі

үшін экономикалық даму, мемлекеттік өмірдің маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, яғни республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу болып табылады.

Ашық азаматтық қоғамды қалыптастыруда және дамытуда маңызды рөлдің бірін тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары атқарады. Тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарының жүйесін құру үшін БАҚ нарығында бәсекелес ортаны қалыптастыру қажет. Ол осы нарыққа отандық компаниялармен қатар, әлемдік медиа компаниялар мен қаржы-өнеркәсіптік топтардың тең құқылы кіруіне негізделуі қажет. Бұл өз кезегінде өркениетті ақпараттық бизнеске арналған құқықтық және экономикалық жағдайды жасауға мүмкіндік береді. Тек қана экономикалық тиімді бұқаралық ақпарат құралдары ғана өзінің қоғамдық міндеттерін еркін және жауапты атқара алады.

Елімізде ашық азаматтық қоғам орнатуда маңызды рөлді архивтер атқарады. Архивтер тек тарихи шежіре қоймасы ғана емес, ол әрбір ұлттың тарихының қазынасы. Ата-бабаларымыздың тарихын ғана емес, олардың даналығы мен даралығын, ақыл-ойын, парасаты мен үлгі-өнеге өсиеттерін, арман-тілегін сақтап отыратын киелі орын. Қазақстан архивтерінің мемлекет тарихының қалыптасудағы рөлі өте зор. Олар халықтың құжаттық жадын жинап, өскелең ұрпақ үшін сақтайды. Архив – адамның, қоғамның және мемлекеттің басқару қызметінің сенімді серігі, керек деректі дер кезінде жинақтап, ақпаратты сақтаушы, жеткізуші мекеме. Архивті сақтау, оны түгендеу өркениетті елдердің үрдісі. Жаһандану заманында тарихқа табан тіремесе халық жадын сақтап қалу қиын. Қазіргі кезде ұлттық архив ісіне жаңаша көзқарас керек. Заман жаңа, мемлекетіміз жас, уақыт архив қызметкерлеріне үлкен міндет жүктеп отыр. Себебі, бұрынғы Орталықтың бұйрығын ғана орындап, бұйрықты тіршілік кешудің заманы өткен.

Құжаттардың тұрақты сақталуы мен пайдалануын қамтамасыз ете отырып, еліміздің архивтері азаматтық қоғамның нығаюына, құқықтық мемлекеттің құрылуына, демократиялық көзқарастардың қалыптасуына, қазақстандықтарды азаматтық, отаншылдық, толеранттық рухта тәрбиелеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар архивтер тарихи-мәдени, ғылыми-оқу мекемесі ретінде оқу орындарымен, ұйымдар және мекемелермен қызметтестік қарым қатынастар орнатады.

Архив құжаттары тарихи дерек ретінде Қазақстанның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына тигізер әсері мол. Себебі өткен тарихи кезеңдерді зерттеп білу үшін архив құжаттарына сүйенеміз. Архив құжаттарын тиімді пайдалану арқылы Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерін ашуға, шындыққа жетуге, тарихы әділдікті орнатуға мүмкіндік туады. Тарихи және басқада зерттеулер мұрағат құжаттары негізінде жинақталып жазылатындықтан бұл мәселе қазіргі таңда өзекті болып отыр. Еліміздің архив қызметінің негізгі бағыттардың бірі құжаттарды пайдалану болып келеді. Архивтік құжаттарды пайдалану – ол құжаттарды көрмелер арқылы халыққа таныстыру, баспаға шығару, сұраныстарды орындау болып табылады. Осы арқылы халықтың өз тарихына деген қызығушылығын арттырып, тарихи және саяси санасының қалыптасып, өсуіне септігін тигізу. Архив құжаттарын мәдени - ағарту және насихаттық мақсатта пайдаланудың барысында: көрмелер ұйымдастырып, теле және радио хабарлар даярлап, лекция мен экскурсия өткізіп және мерзімді басылымдарда мақалалар жариялап, түрлі құжаттық көрме ұйымдастыру болып табылады.

Мемлекеттік архивтер жыл сайын әлеуметтік-құқықтық сипаттағы 300 мыңнан аса өтініштерді, 32 мыңнан аса тақырыптық және генеалогиялық өтінішті орындайды. Қазақстан архивтерінде мемлекетіміздің тарихы төңірегіндегі түрлі тақырыптар мен бұрмалаудың алдын алуға мүмкіндік беретін бірегей материалдар жинақталған. Қазіргі таңда құжаттар түпнұсқасымен оқырмандар залдарында, құжаттамалық көрмелерде танысуға мүмкіндік бар, соңғы бес жылда 200 архивтік құжаттардың жинақтары жарық көрді. Сондай-ақ, республикамыздың мемлекеттік архивтері құжаттамалық материалдарды сандық форматқа аудару бойынша ауқымды жұмыстар жүргізуде. Барлығы 200 мыңнан аса сақталған бірліктер сандық форматқа өтті, бұл шамамен 23 млн. парақтар. Бұл саладағы көшбасшы ұйымдар Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар архиві және Қазақстан Республикасы Президентінің архиві болып табылады [6].

Сонымен қатар «Электрондық құжаттар қоймасы» сервистік бағдарламалық өнімін жүзеге асыру бойынша жұмыстар атқарылуда. Ол архивтерді электрондық Үкімет жүйесіне мемлекеттік тетік элементтерінің бірі ретінде өндіру мақсатында электрондық құжаттарды электрондық құжат айналым жүйесінен ұйымның ведомствалық архивіне өткізу барысын толық автоматтандырылуын қамтамасыз етеді.

2017 жылдың 12 желтоқсанында үкіметтің қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Осы бағдарлама аясында «Бірыңғай электронды архив құжаттары» атты ақпараттық жүйесінің жобасы әзірленді. «Электронды архив» бірыңғай ақпараттық іздеу жүйесі төрт бағытта жұмыс істейді: жинақтау, сақтау, қолдану және ғылыми-анықтамалық аппарат жасақтау. Жинақтау бағыты

бойынша ведомствалық архив құжаттарын есепке алу және осы бағытта мониторинг жүргізу, жеке архив қорлары туралы мәлімет жинақтау сынды шаралар атқарылады.

Яғни, осы бағдарлама шеңберінде архив қызметін заманауи үлгіде, жаңа технологияларды пайдалану арқылы оңтайландыру, құжатты пайдалану, іздеудің ыңғайлылығы мен жылдамадығын қамтамасыз ету жұмыстары қолға алынып, архивтегі мәліметтерге қол жеткізуді ісі уақыт талабына сай бейімделіп келеді.

Автоматтандырылған ақпараттық технологиялардың архивтерге енуі құжаттық ақпараттың құндылығы мен пайдаланылу дәрежесін арттырып отыр. Жаңа технологияларды өндіру архив ісі саласында халықаралық және республикалық деңгейдегі ұлттық құндылықтарға деген жаңа жауапкершілік дәрежесін, архивтардың жаңа даму бағыттарын қалыптасыруда, ақпараттық шешімдерді жедел әрі тиімді, сонымен қатар мәдени және шығармашылық тұрғысында орындауға үлес қосады. Цифрлы технологиялар қағазды құжатқа цифрлы көшірме жасау арқылы түпнұсқалығын сақтау мүмкіндігін береді. Бұл бір жағынан, сақтаудың міндеттерін шешіп берсе, ал екінші жағынан, архивтік мұраның жаппай цифрлау деректерімен жұмыс жасайтын зерттеушілер санының ұлғаюына мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялардың арқасында құжат ашық әрі қолжетімді күйге енеді

Тарихи естеліктерді сақтап, тұрақты түрде толықтырып отыратын архивтер қазіргі ғана емес, болашақ қазақстандық ұрпаққа қызмет етуі тиіс. Ұзақ мерзімді сақтаудың басты мақсаты Ұлттық архив қорын заманауи талаптарға жауап беретін ақпараттық жүйеге айналдыру. Негізгі бағыт Қазақстан Республикасында құрылатын бірыңғай ақпараттық кеңістік талаптарына жауап бере алатын архивтік ақпараттық технологиялар арқылы ақпаратты жинақтау, өңдеу, сақтау, іздеу және тапсыру процестерін автоматтандыру болып табылады. Бұл Қазақстан азаматтарына ретроспективті құжаттық ақпараттарды оңтайлы түрде алуға, архивте сақтаулы түпнұсқалық құжаттарды ұзақ мерзімге сақтап қалуда зерттеушілер мен тұтынушылардың архив құжаттары көшірмелерін пайдалануды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.А. *Новый шаг. Казахстан на пути углубления демократии и развития гражданского общества // Литовский курьер. - №48 (404). 11.28.2002.*

2 *Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 29 желтоқсандағы №1391 «Азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру мен дамыту жөніндегі ұсыныстарды тұжырымдау бойынша тұрақты жұмыс істейтін кеңес туралы» қаулысы.*

3 *Концепция развития гражданского общества в Республике Казахстан // Юридическая газета-2006, июль.*

4 *Доклад Назарбаева Н.А. на встрече с дипломатическим корпусом. – Астана, 2004 ж.*

5 *Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995.*

6 *Жапаров Б.А. Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының ақпараттандыру тұжырымдамасы // Құжат айналымы мәселелері. – 2014. – № 3. – Б. 3-13.*

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 391.2
ГРНТИ 03.23.07

А.Б. Сарбасова¹

¹тарих магистрі, М.Тынышбаев атындағы

Қазақ Көлік және коммуникациялар академиясы, «ҚТ және ӘГП» кафедрасының сениор лекторы
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ БАС КИІМДЕРДІҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа

Әйел киімінің басты элементтерінің бірі-бас киім. Өмірдің әр кезеңінде әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты бас киімнің өзгеріп тұруы әйелдің әлеуметтік статусының ауысуының символы болғандай. Қазақ әйелдері жасы мен отбасы жағдайына байланысты өзіндік ерекшелігі бар баскиімдер киген. Қазақ қызға қырық үйден тыю жасаған, қазақ қыз-келіншектерінің киімінде көшпелі ұлттың қатпарлы тарихы қатталып жатқандай. Қыз етегінің ұзын болу себебі, ибалықты білдірсе, кимешек секілді басты жауып тұратын бас киімдер көшпелі халықты желдің өтінен, күннің ыстығынан, қыстың ызғарынан қорғаған. Ұлттық киімдеріміз басқа халықтардың киімдеріне ұқсай бермейтін өзгеше даралығы және жарасымды сән-салтанатымен бағалы.

Бұл мақалада ұлттық бас киім, оның ішінде Қазақ әйелдерінің бас киім үлгілеріне қатысты ерекше назар аударылып, оның жас ерекшелігіне қарай киілетіндігіне тоқтала келіп, қазіргі таңдағы қоғамдағы хиджаб мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: бас киім, сә укеле, қасаба, орамал, бөрік, сораба, хиджаб.

Sarbassova A.B.¹

¹Master of Historical sciences Senior Lecturer of., «History Kazakhstan and Socio-humanitarian disciplines»,
Kazakh Academy of transport and communications named after M.Tynyshtayev
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF NATIONAL HEADGEAR IN THE SOCIETY

Abstract

One of the main elements of women's clothing is a headdress. According to customs and traditions, in different periods of life, changing the headdress has become a symbol of the transition of the social status of women. Kazakh women wore original hats for age and family circumstances. As the proverb says, a girl with forty families is forbidden. In the clothes of Kazakh women is the story of a nomadic nation. While the length of the skirts of Kazakh girls meant their modesty, hats such as kimeshek protected the nomadic population from wind, solar heat and winter. Our national clothes are valuable unusual personality and harmonious model, not like the clothes of other Nations.

The article deals with the issue of hijab in modern society, stressing that national hats, including women's hats, worn by age characteristics .

Key words: headgear , saukele , qasaba, oramal, scarf, hat, sorabah, the hijab.

А.Б.Сарбасова¹

¹магистр истории, Казахская академия транспорта и коммуникаций им.М.Тынышпаева, сениор лектор кафедры «ИК и СГД» Алматы қ., Қазақстан

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

Один из главных элементов женской одежды-головной убор. В разные периоды жизни, по обычаям и традициям, изменение головного убора стало символом перехода социального статуса женщины. Казахские женщины носили оригинальные головные уборы по возрасту и семейным обстоятельствам. Как гласит народная мудрость, девушке с сорока семей запрет. В одежде казахских женщин складывается история кочевой нации. В то время, как длина юбок казахских девушек означала их скромность, головные уборы, такие как кимешек, защищали кочевое население от ветра, солнечной жары и зимы. Наша национальная одежда ценна необычной индивидуальностью и гармоничной моделью, не похожей на одежду других народов.

В данной статье рассмотрены вопрос хиджаба в современном обществе, подчеркнув, что национальные головные уборы, в том числе женские головные уборы, носятся по возрастным особенностям.

Ключевые слова: Головные уборы, саукеле, касаба, орамал, шапка, сораба, хиджаб.

Қазақ халқының киімі басқа ұлттарға қарағанда өзіндік қасиетке толы, ерекше. Киіміне қарап адамдардың ұлтын, сонымен қатар оның қандай дінді ұстанатындығын, қала адамын, ауыл тұрғынынан, бойжеткенді жас келіншектен айыруға болатын болған. Қазақтар ұлттық бас киімдерін XV ғасырда Қазақ хандығы орнағаннан бастап кие бастаған. Қазақтың ұлттық киімдері, оның ішінде әйел затының қалай киінетіндігіне көп көңіл бөлген.

Әйел киімінің басты элементтерінің бірі- бас киім. Өмірдің әр кезеңінде әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты бас киімнің өзгеріп тұруы әйелдің әлеуметтік статусының ауысуының символы болғандай. Қай қоғамда да бас киім бірнеше қызмет атқарған: 1) әйелдің жас ерекшелігін, отбасындағы жағдайын және тіршілік ету аймағын білдірген, 2) эстетикалық, 3) діни-магиялық т.б. Жас қыздар бүрмелі етеккі көйлек, бешпет, камзол, қынама бел киімдер киеді. Бастарына үкі кепеш, аяқтарына мәсі, оюлы кебістер киген. Бойжеткен қыздар кәмшат бөрік, сәндеп өрнектелген ақ шыт тағады. Тұрмысқа шыққан қыздар алғашқы жылы сәукеле, күнделікті өмірде желек киеді де, балалы болған соң сәукелесін тастап, шылауыш орамал жамылады. Жас келін деп үлкен кісілерді көрген кезде бетін желегімен көлегейлеп жүреді, бұл иба көрсеткенің белгісі. Әлеуметтік мәртебесі бекіп, бірнеше балалы болған соң кимешек шылауыш киеді. Кимешекті қызыл жіппен шым кестелеп кесе күйеуі барлығын, ал ақ жіппен жай ғана су тартып кесе жесір әйел екендігін көрсетеді. Шылауышты кимешектің үстінен тартады. Қазақ әйелдерінің бас киімдерінің төмендегідей түрлерін айтуымызға болады: сәукеле, бөрік, қарқара, кимешек, жаулық, күндік, желек, шәлі (жібек, шілтер, оюлы түрі бар), бүркеніш, бергек, қасаба, тақия.

Қыздардың тақиясы қызыл, күлгін, жасыл, тағы басқа бір түсті шұға, барқыт, мауыты сияқты кездемелерден өнді маталардан қабатталып сырылып тігіледі. Тақия XVIII ғасырдан бастап киіле бастаған. Тақия төбесі, әлбетте, төрт сай немесе дөңгелек келеді. «Гандай», «ирек», «қабырға» тігістермен сырылып, жібек, алтын, күміс, зер жіптермен кестеленіп, моншақ асыл тастармен безендіріледі. Түрлі-түсті моншақ-маржан, алтын, күміс теңгелер және асыл тастармен безендіріледі. Үкінің үлпілдек қауырсынын әсемдік үшін тақияның төбесіне қадайды. Үкілі қадалған тақия қазақ қыздарының ерекше ұнатып киетін бас киімі болған. Қыздардың киетін тақиялары жібек, зер жіптермен тігіліп, Маңғыстауда “телпек”, шығыс Қазақстанда “кепеш” деп атаған. Мысалы: Зейнептің тақиясын айтуымызға болады, ол - баянауылдық Мұса Шормановтардың қызы, осал жерден емес [1,92-93бб].

Сәукеле – қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдері аса бай, керемет сәнді бас киімдер ішіндегі ең әшекейлі, әрі күрделі, ұзатылған қыз киетін аса қымбат бағалы ғұрыптық бас киім. Тіліміздегі этномәдени сәукеле сөзінің о бастағы шығу тегі Сақ дәуірінен бастау алады. Атауды морфологиялық жағынан талдасақ, екі компоненттен құралған: алдыңғы буындағы «сәу» байырғы «сақ» тайпа атының тілдік өзгеріске түсуінен қалыптасқан. Сөздің екінші бөлігіндегі «келе» бас киім ұғымындағы архаизм. Яғни, сәукеле этнографизмінің мағынасын «сақтардың бас киімі» деудің мүмкіндігі бар [2,7 б.].

Дәстүр бойынша сәукеле тек ұзатылатын қыздарға ғана кигізіледі, оны айырбастамайды, біреуге кие тұруға беруге болмайды. Сәукеленің биіктігі шамамен бір жарым, екі қарыстай болады. Оны биік ету арқылы қыз атты қымбат қазынаның қол жетпейтін биікте тұрғанын меңзеген. Мұның өзі қазақтардың

киімі тұнып тұрған ұлағат екенін көрсетеді. Сәукеленің негізін жұқа ақ киізден сырып тігеді де, сыртын қызыл шұғамен тыстап, қымбат бағалы аң терісімен әдіптейді: алтын, күміс әшекейлер, моншақтар тағады; жоғары қарай жіңішкере түскен төбесіне үкі қадап, тірсекке түсетін асыл тасты, оқалы лента тігіп, бергегіне бетті көлегейлейтін желек бекітеді.

Сәукеленің негізгі бөліктері –тәж, төбе, құлақ бау және артқы бау. Сәукеленің төбесі қиықтанып келеді. Оның төбесінде тәж деп аталатын жартылай дөңгелек айдары болады. Сәукеленің екі самайдан түсіп тұратын інжу, маржаннан жасаған шашақталған төгілме моншақ, салпыншақ шекелік немесе жақтама аталады. Ол барған жерінің ұрпағын көбейтсін, өсіп-өнсін деген игі тілекпен жасалған. Екі жақ самай тұсына бетке жеткізе шолпы тәріздендіріп бірнеше қатар маржан тізілген салпыншақтарды сәукеленің бетмоншағы деп атайды. Сәукеле бастан қисайып немесе түсіп кетпеу үшін тамақтан өткізетін бау тағылады. Екі құлақ тұсына омырауға жететін құлақша тоқылады. Сәукеленің арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, маңдайшасы, екі жағында тізілген маржаннан салпыншақ пен жақтауы және белге дейін түсіп тұратын артқы құлағы болады. Сәукеленің төбесіне жібектен желек салынып, оған үкі (қарқара) қадалады. Ту сыртынан жерге жететіндей ақ желең немесе ақ жібек жаулығы тағылады. Мысалы: Шоканның жары атақты Тезек төренің қызы, оның да сәукелесін айтуымызға болады. XIX ғ. Бірнеше тарихи құжаттарға сүйенсек сәукелені арнайы шеберге тапсырыс беріп, оның құны бірнеше қараның құнына тең болған. Сәукеле – бойжеткеннің ұзатылуынан бастап, келін болып түскен тойынан бір жылға дейін, тіпті тұрмыс құрған жұбайлық өмірдің алғашқы жылдарында мейрамдар мен той-томалақта киетін бас киімі екен. Сәукеле ұғымының мәні - «қалыңдықтың жан-тәнінің тазалығы мен салауаттылығына, ақыл-ойының тұнықтығы мен серектігіне кепіл тұрыптық қорған белгісі», - дегенді білдіреді. Ол жөнінде көптеген дастандарда, аңыздарда айтылған. Сондай аңыздың бірі: «Ертеде ғұн ханының асқан сұлу екі қызы болыпты. Оларды ақсүйектер Құдайға балапты. Әкесі қыздарын күйеуге бергісі келмей, көкке арнап, қала сыртындағы аулақтан биік мұнара тұрғыздырып, оған қыздарын құлыптап, Көк Иесінен оларды қабылдауын өтінеді...». Осы мифтік әңгіме сюжетіндегі ханның көк Тәңіріне арнаған қыздарын биік мұнарада ұстау себебі жоғарғы әлеммен байланыстыратын дәнекерге балап тұр [2,9 б.].

Қасаба – тұрпаты дөңгелек, желкесіне қарай ойыңқылау келген, дөңгелек тақияға ұқсас етіп пішіледі де, артқы жағына немесе желкесіне қарай бірте-бірте ойыңқы түскен құламасы болады, ұшы әйелдің арқасына қарай төгіліп жатады. Айдыны зерлі жіптермен кестеленіп, қиылысқан жерін алтын жолақпен жауып, зерлі әшекеймен безендіреді. Құламасына шашақтар тағылады. Шашақтың көп тағылуын “ұрпағы көбейсін” деген игі тілекпен түсіндіруге болады. Қасабаның маңдай тұсына түрлі асыл тастармен тізілген дөңгелек табақшалармен бекітілген қыстырма ілінген. Ал самай тұсына ұзынырақ күміс қоңыраушалармен ұшталған 5-6 тізбек салпыншақ қыстырған. Қасаба көбіне төре, сұлтандардың қыздары киетін бас киім саналған. Бүгінде Жамал Омарованың, Роза Бағланованың киген қасабалары құнды жәдігер ретінде ел мұражайларында сақтаулы.

Жарасқан келбетіне қарқарасы. Сұлуға әркімнің-ақ бар таласы. Өнге арқау болған сирек кездесетін ерекше бас киімнің бірі- Қарқара. Ш.Уәлиханов еңбегінде: «Қыздардың басында төбесіне құс қауырсыны қадалған сұлтан киетін бас киім болыпты» дейді [3,326б]. Қарқара кигенде әйелдер жаулықтың бір ұшын желке тұсына келтіре сәл шығарып қояды да, қалған бөлігін кимешектің сыртынан айналдырады, шашын көрсетпей жауып тұрарлықтай етіп орайды. Жаулықтың ұзындығына байланысты қарқараның биіктігі де әртүрлі болады.

Қазақ халқы бас киімді мәнімен, сәнімен киюге өте ұқыпты болған. Айталық тұрмысқа шыққанда алқа тағып сәукеле киіп келген қыз, ана болғанда бір үйде тұратын ата-енесіне, ауыл-жұртына омырауын көрсетпеу үшін кимешек, аяғын көрсетпес үшін ұзын көйлек көйлек киіп жүрген. Кимешек – қастерлі, ел арасынан үзілмей келе жатқан әйел адамның бас киімі [1,96-98 бб.]. Кимешек ақ бұлдан тігіліп, жиегін астарлайды. Кимешектің иекті айнала маңдайды жауып тұратын екі жағын “шықшыт” дейді. Кимешекті жас ерекшелігіне сәйкес әшекейлейді. Егде әйелдердің кимешегінің әшекейі аздау, ою-кестесі жеңіл болады, сары, ақ жіппен сырылады. Жас әйелдердікі қызыл, жасылмен әшекейленеді. Кимешектің алдын “жақ” деп атайды. Оны қол кестесімен кестелейді. Кимешек-шылауышты жас келіншектер, орта жастағы әйелдер, кемпірлер тартып киеді. Кимешектің адамның арқасына түсер жері ұзыншақ келеді. Мұны “құйрықша” деп атайды. Адамның белінен төмен түсіп, шашты жауып тұратындықтан осылай аталғанға ұқсайды.

Кестесіне қарай кимешек қызыл жақ, сары жақ, ақ жақ деп үшке бөлінеді. Ақ жақты қарт әжелер, қызыл жақты келіншектер, сары жақты жастар киеді. Кимешек кейде күміспен, тана, моншақтармен шеттіктеледі. Әр тайпа мен рудың кимешектерінің пішімінде, түрінде және сырт көрінісінде өзіне тән ерекшеліктері болған. Дина апамыздың басындағы кимешек-шылауышы, Шәкәрімде: «Күндіктері

қайқыып, Бәйбіше шығар балпыып», – деген жолдар бар емес пе? Ә.Қастеев, Е.Сидоркинде әжелерінің бауырында отырған жас балалардың суреттерін қарасақ, қазақ аналарының символикасы кимешек екендігін байқаймыз. Шоқанның әжесі Айғанымның суретін жақсылап қарасақ, кимешектің сыртына алтын тиындар тігілгенін айтуымызға болады.

Шәлінің бүркеніш, жібек, оюлы, торғын, шілтерлі деген түрлері және гүл шоқтары салынған әртүрлі бедерлі немесе шымұай қызыл күлгін, т.б. өңділері де болады. Шәліні әйелдер өздеріне шаршылап, кейде үшбұрыштап әртүрлі үлгіде із салып, ақ немесе күлгін түсті ешкі түбітінен де тоқиды. Қыстық жүн шәлілер түбіт, түйе жүнінен үлпілдек етіліп тоқылған, жылы матадан жасалып, барлығының да шетіне шашақ төгіледі. Бедері барын жастар, бірыңғай өңділерін орта жастан асқан ана, әжелер салған.

Орамал. Ол пішіміне сәйкес шаршы, қиықша болып бөлінеді. Орамалды (парсы, араб, румал) жаулық деп те атаған. Арзанқол матадан да, қымбат матадан да жасайды. Жібектен шашақтап тоқылғаны – «бөртпе». Жібектен, матадан шашақталмай, қалыңдау келген түрі – салы.

Бөрік- халқымыздың ертеден келе жатқан көрікті, ұлттық бас киімі. Оны ерлер де, қыздар да киеді. Бағалы аң терісінен тігіледі, жиегіне жұрын жүргізіледі. Жұрындалған терісіне сәйкес бөріктің мынандай түрлері бар: алтай қызыл бөрік, қамқа бөрік, қазақы бөрік, қарқаралы бөрік, құлын бөрік, құндыз бөрік, құрайыш бөрік, құс бөрік, мари бөрік, нар өркеш бөрік, ноғай бөрік, оқалы бөрік, сәукеле бөрік, шеркеш бөрік, шоқты бөрік, шоппаш бөрік т.б. Төбесі төрт сай, алты сай болып келеді. Әр сайдың төбеде түйісетін ұштары үшбұрыш тәрізді, етек жақтары тік төртбұрышқа ұқсайды [4,77 бб.]. Осылардың ішінде, Бөкей ордасының соңғы ханы Жәңгірдің әйелі Фатима ханым шошақ төбе құндыз бөрік киген.

Шылауыш немесе жаулық. Ақ түсті матадан немесе жібектен тігілген жаулықты егде әйелдер басына орап киеді. Өз әжелерді, асыл аналарды ардақтағанда «ақ жаулықты» деп дәріптеуі сондықтан. Жаулық әр руға байланысты әрқилы аталады [5,7 б.].

Сораба. Тақия тәріздес. Артында салпыншағы бар. Қыздар тіл-көзден аман болсын деп, оларға ырымдап кигізеді. Жырға. Асыл тастармен, ақық моншақпен көмкерілген сәнді баскиім.

Қазақ халқының қолынан міне, осындай сан түрлі киім үлгілері жасалып шыққан. Әсіресе, ұлт өмірінде әйел затына арналған киімдердің ерекше рөлі болғаны анық. Себебі, әйел затына ерекше құрметпен қарау дәстүрлі мәдениетіміздің ерекше көрінісі екені күмәнсіз. Халқымыз қыз баланың әсемдігін денесін жалаңаштау арқылы емес, мың құлпырған бояуы қанық, келісті де көрікті киімдері арқылы көрсетуді жөн көрген.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында товарлық өндірістің дамуы, патша өкіметінің отаршылдық саясатының негізінде, Қазақстанға орыстардың, украиндардың, татарлардың тағы да басқа халықтардың көптеп қоныс аудару бастауына байланысты ұлттық киімге біраз өзгерістер енді. Сол себепті де бір хронологиялық дәуірдің өзінде әр аумақтарда әр түрлі пішімді бас киімдер қолданылған.

Ал, Тәуелсіздігімізді алған кейінгі кезде ұлттық баскиімдерге айтарлықтай өзрегистер ене бастады. Мысалы, ірі сауда үйлерінде сатылатын сәукелелерге қарасақ, олардың биіктігі отыз сантиметрдей және маржан-моншақтармен словян халықтаының өрнектері салынған, ақ матамен тысталған. Шындығында сәукеле өте биік бас киім.

Ұлттық бас киімдеріміздің әр жақтан енген өзгерістерін айтар болсақ, әсіресе соңғы 4-5 жылда орамал тағатын қыз-келіншектердің қатары көбейіп келеді.

Дей тұрғанмен, «еліктеушілік» атты жағымсыз қасиеттің кесірінен жастарымыздың бірі батысқа еліктеп жартылай жалаңаштанып, ал екіншісі араб елінің сән үлгісіне елітіп тұмшаланып қазақи болмысымызды жоғалтып барамыз. Елімізде соңғы он жыл көлемінде «исламдық сән» үлкен серпіліс туғызып отыр. Мұсылмандық жолға бет бұрдық деген қыздарымыздың қазақилыққа жат қап-қара хиджаб жамылып, паранджа киюі, жігіттеріміздің сақал қойып, балағын шорт кесіп тастауы барлығымызды алаңдатып отыр. Елімізге осы сән қайдан келді? Оның түп-төркініне үңіліп көрелік, паранджа парсының «фараджи» деген сөзінен шыққан. Алғашқыда оны кең қолтықты, ұзын жеңді болғандықтан ер адамдар киген. ХҮІ ғасырда әйелдер арасында да тарала бастаған паранджа кию дәстүрі мәдениеттің өркендеуімен байланысты Орта Азия халықтарына XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында, Қазақстанға соңғы он жыл ішінде келген. Ал, «хиджаб» терминіне бүгінде әртүрлі түсінік беріліп жүр. Араб тілінен тікелей аударғанда «хиджаб» сөзі «шымылдық, тосқауыл» деген ұғымды білдіреді екен. Көбіне хиджаб шарифат қағидаларын ұстанатын мұсылман әйелдерінің бас киімі немесе орамалы ретінде түсіндіріледі. Бірақ, түп-төркініне үңілер болсаң арабтардың киімі екеніне көзің жетеді. Араб елі әуел бастан ислам дінінің орталығы болғандықтан, оның халқы да дінді берік ұстанады. Сондықтан, олардың ұзын етек көйлек киіп, бет тұмшалаған орамал жамылуы тек ислам дінінің көрінісі ғана емес, елдің әдет-ғұрпын да

сақтағаны. Елдің заңына да, шариятқа да еш қайшылығы жоқ. Ғасырлар қатпарына көз жіберсек, қазақ халқының тарихында хиджаб, паранджа кию болмаған.

Франция президенті елде «хиджаб» киюге тыйым салды, бұл әрекетімен француз халқын исламдық экстремизмнен сақтандырғысы келгенін ашық айтты. Орталық Азия республикалары халқының басым көпшілігі мұсылман болғанымен, мемлекет ресми түрде зайырлы болып табылады. Бұл елдің өкіметтері елді исламдық экстремизмнің қаупінен сақтандыруға үндейді. Сонымен қатар елде хиджаб киген қыздар мен әйелдер санының күрт артуына байланысты Қырғызстан мен Тәжікстан билігі мектептер мен ЖОО-да мұсылман киімдеріне шектеу қоюға тырысуда. Ал, Өзбекстан үкіметі елдің оңтүстік аймағында ислам дінінің көп шоғырлануына байланысты хиджабты қоғамдық орындарда да, тіпті, Тәуелсіздік күні мерекесінде әйелдерге орамал тағуға да тыйым салып отыр.

Сәнге айналған соңғы үлгідегі қара орамал қазақстандық билікті де ойландырмай қойған жоқ. Бұрын пайдаланылмаған бұл киім түрі соңғы уақыт студенттерді, тіпті, мектеп оқушыларын да «қызықтырып», қоғамды алаңдатуда.

Түркістанда Президент Нұрсұлтан Назарбаев: «Жастар мектептер, институттарда хиджаб пен паранджа кие бастады. Мен бұған қашанда қарсымын» - дей келе: «Біздің әйелдер ешқашан да мұндай киім кимеген әрі бетін жасырмаған» деп мәлімдеген еді.

Қазақстан Мұсылмандар діни басқармасының баспасөз хатшысы Оңғар қажы Өмірбек «Айқын» газетіне берген жауабында: «Бұлай киіну қазақы салт-дәстүрімізге де, Құранда айтылған талаптарға да сай емес. Құранның бұған қатысты аяты бар. Бұл аятта: «Әурет жерлерінді жабындар» деген Бұл «Бет аузыңның бәрін тұмшалап жауып ал» деген сөз емес» деген өз пікірін айтты [6,16 б.].

Қыз-келіншектердің хиджаб кию мәселесі 4-наурызда Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде ұйымдастырылған «Әйел және дін» деп аталатын халықаралық форумда да жан-жақты талқыланды. Форумда Дін істері агенттігінің төрағасы Қайрат Лама Шәріп Біз хиджаб мәселесіне қатысты баршаға ортақ ұстаным қалыптастырмасақ, бара-бара қазақтың қыз-келіншектері қоғамдық орындарда ерлермен бірдей жүріп-тұрып, қоғамдық қызметке еркін араласа алмайтын хәлге жетіп, өзінің тұлға ретіндегі, азамат ретіндегі әлеуетін толық мәнінде жүзеге асыра алмайтын болады дей келіп, хиджаб туралы пікірталастарға, жат мәдениет ықпалына көзсіз еруге, бөтен идеологияның жетегінде кетуге тек дәстүрлі ислам қарсы тұра алатындығын айтты.

Қорыта айтқанда, Қыз-келіншектер алдымен өздерінің ұлт айнасы екендігін ақыл таразысына әбден салғандары жөн. Себебі, қыздарымыздың жүріс-тұрысына, парасатына қарап, өзге жұрт бизді бағалайды. Аруларымыз өздері бірінші кезекте әрбір шаңырақтың ырыс-берекесі, гүлі ғана емес, ертең бір азаматқа жар, ұрпақ өсірер ана екендігін ұмытпаса екен.

«Ана бір қолымен - бесікті, екінші қолымен-әлемді тербетеді» деген сөз де бостан-босқа айтылмаған. Өйткені қандай лауазым мен мамандық иесі болмасын, ол ең алдымен ардақты ананың алдында өмір бойы бас иіп өтеді.

Қазіргі кезде жастарымыз бас киімге ерекше көңіл аударуда. Бұл әркімнің рухани байлығы мен жеке басының тәрбиесін, эстетикалық талғамын байқатады.

Әр халық өзінің тұрмысына, табиғатына сай киінеді ғой, осыны неге ескермейміз?

Бүгінде заман талабына сай көркем, талғаммен киіну сәнге айналып бара жатыр. Күннен-күнге сәңгер мамандар көбейіп, олардың жаңа топтамалары ел назарына ұсынылуда.

Шығысқа еліктеп, тұмшаланбай, батысқа еліктеп жалаңаштанбай, өзіміздің қазақи келбетімізді, ұяңдығымызды сақтай білейік.

Жарасымды, көрікті бас киімді таңдай білудің өзі – өнер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асанов С, Птицина А. Қазақтың ұлттық киімдері және қолөнер тарихы. – Астана 2011 ж. – 92-98 бб.
2. Аманқос Мектептегі. «Сәукеледе сәнмен бірге мән де бар» //Мәдениет, 2009 ж. №9. – 8-9 бб.
3. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. I том, 326 б. – Алматы, 1985.
4. Мұқашқызы С. «Кестелі құндыз бөрік» // Қазақстан мектебі, 1996 ж. – 77б.
5. Аршабеков Т.Т., Сапахова А.К. «Әйел көркі ақ жаулық» //Сыр мен сымбат, 2009 ж. – 7 б.
6. Сайпенова К. «Хиджаб па, орамал ма?» // Алтын орда, 2012 ж. №16, 16б.

ӘОЖ 323.11 (574) «1989/2018»
ГРНТИ 03.23.09

Қ.А.Еңсенов¹

¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты
Email:kanat-02-79@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР (1989-2018 жж.)

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы халықтың ұлттық құрамындағы өзгерістер қарастырылған. Мәселен, 1989-2018 жылдар аралығында республика халқының ұлттық құрамындағы өзгерістерді Тарихи-демография саласы бойынша зерттеуде теория-методологиялық әдебиеттер пайдаланылып, статистикалық деректер де қолданылды. Соның нәтижесінде 1989, 1999 және 2009 жылдар аралығындағы республика халқының саны, ұлттық құрамы анықтала түсті. Жалпы, республика тұрғындарын зерттеу нысаны етіп алу, осы тақырыпта зерттеу жасаудың стратегиялық маңызы бар. Сондықтан, республика халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын зерделеу аса өзекті және қажет мәселе.

Ал, тарихи-демография саласы бойынша ұлттық мәселені зерделеу тарих ғылымы және пәнаралық байланыста зерттеуді жүзеге асыру бағытында да қажет. Себебі, тарихи тұрғыдан ұлттардың саны мен құрамын анықтау үшін санақ, статистикалық және ғылыми әдебиеттерге сүйену мен талдау жасау аса маңызды.

Жалпы, осындай тарихи-демографиялық зерттеулер арқылы республика халқының ұлттық құрамындағы өзгерістерді зерделеу арқылы, елімізде тұратын орыс, украин, беларус, татар, неміс, кәріс, азербайжан, армян, башқұрт, ұйғыр, өзбек және тағы басқа халықтардың республика бойынша орналасуы, саны, ұлттық құрамы және үлес салмағы анықтала түседі. Сондай-ақ, еліміздің демографиялық саясатын белгілеу үшін сараптамалар мен талдаулар жасаған ғылыми-зерттеу еңбектері аса қажет.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Ұлт, Этнос, Демография, Диаспора, Этнодемография, Этнос, Миграция, Халық саны, Ұлттық құрамы.

К.А. Енсенов¹

¹Ведущий научный сотрудник института Истории государства КН МОН РК,
кандидат исторических наук
Email:kanat-02-79@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЯ В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА (1989-2018 гг.)

Аннотация

В статье рассмотрены изменения этнического состава населения Казахстана. К примеру, для историко-демографического изучения изменений в этническом составе населения Казахстана в период 1989-2018 гг. использовалась теоретико-методологическая литература и статистические данные. В результате этого был определен этнический состав населения республики за 1989, 1999 и 2009 гг. В целом изучение населения республики как предмет исследования имеет стратегическое значение. Поэтому, изучение социально-демографического развития населения республики является актуальной проблемой.

Историко-демографическое изучение национального вопроса необходимо также для реализации исследований исторической науки в междисциплинарной связи, потому что для определения численности и состава этносов с исторической точки зрения важен анализ статистических данных, данных переписи и научной литературы.

В целом, с помощью изучения изменений в этническом составе населения республики посредством проведения таких историко-демографических исследований будут определены численность, этнический состав, удельный вес и расположение русских, украинцев, беларусов, татар, немцев, корейцев, азербайджанцев, армян, башкир, уйгуров, узбеков и других проживающих в Казахстане этносов по

республике. Вместе с тем, для определения демографической политики республики необходимы также аналитические и научно-исследовательские работы.

Ключевые слова: Республика Казахстан, нация, этнос, демография, диаспора, этнодемография, миграция, численность населения, этнический состав.

K.A. Yensenov¹

¹ *Major scientific researcher of Committee of State History Institute of Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan Candidate in historical sciences
E-mail:kanat-02-79@mail.ru*

CHANGES IN ETHNIC COMPOSITION OF KAZAKHSTAN POPULATION (1989-2018)

Abstract

This article considers changes in the ethnic composition of the population of the Republic of Kazakhstan. For example, theoretical and methodological literature and statistic data were used in the study of changes in ethnic composition of the population of the republic in the historical-demographic area in the years 1989-2018. As a result, the number of population and ethnic composition of the republic in the years 1989, 1999 and 2009 were determined. Therefore, the study of the social and demographic development of the population of the republic has strategic importance for the population of the republic as a subject of research. Therefore, the study of the socio-demographic development of the population of the republic is a topical issue.

And the study of the national issue in the field of historical demography is also necessary in the field of historical science and interdisciplinary research. It is crucial to rely on and analyze census, statistical, and scientific literature to determine the number and composition of nations from historical point of view.

In general, through the study of changes in the national composition of the population of the republic through such historical-demographic research studies, the number of Russian, Ukrainian, Belarusian, Tatar, German, Korean, Azerbaijani, Armenian, Bashkir, Uighur, Uzbek, their composition and specific weight. It is also necessary to carry out research and development studies to analyze the country's demographic policy.

Key words: Republic of Kazakhstan, Nation, Ethnic, Demography, Diaspore, Ethno-demography, Migration, Number of Population, Ethnic composition

Республикадағы халықтың саны мен құрамындағы өзгерістер екі факторға: халықтың табиғи өсімі (туылғандар мен өлім-жітімнің арасындағы айырым) мен көші-қондағы (келушілер кеткендерден артық болса оң, ал кетушілер көп болса теріс) айырымға немесе елге тұрақты тұруға келушілер мен елден шетке тұрақты тұруға кеткендер арасындағы айырмашылыққа байланысты. Сонымен бірге, халық құрамындағы өзгерістерге әкімшілік-территориялық өзгерістердің ықпалы бар. Себебі, бұл өзгерістер халық санының динамикасын тұтастай алғанда өзгермегенімен, ел ішіндегі аймақтардың, облыстар мен аудандардың, қалалар мен ауылдардың ішкі сандық және сапалық өзгерістерін нақтылағанда байқалады.

1989 жылдың қаңтарында КСРО-да соңғы рет халық санағы өтті. Бұл санақта Қазақстан халқының саны 16 миллион адамға жетті. Біршама ірі этностардың үлес мөлшері төмендегідей болды: қазақтар – 39,7%, орыстар – 37,8%, украиндар – 5,4%, немістер – 5,8%, татарлар – 2%, өзбектер – 2%, беларусьтер және ұйғырлар – 1,1%, кәрістер – 0,6%, эзирбайжандар – 0,5. 1990 жылдардың басында Қазақстанда тұрақты 130-ға жуық ұлт өкілі тұрды. Олардың ішіндегі 9 ұлтқа (қазақ, орыс, неміс, украин, өзбек, татар, ұйғыр, беларус, кәріс) жалпы саны 95 % тиесілі болды [1].

Тәуелсіздік қарсаңындағы Қазақстан халқының құрамындағы өзгерістерді анықтау үшін Қазақстанның КСРО-ның құрамында болған кездегі соңғы 1989 жылғы санақ пен 1991 жыл аралығындағы мәліметтерді салыстырамыз. БҰҰ-ның ұйғарымы бойынша, әрбір он жылда өтуге тиісті халық санақтары елдегі халық құрамындағы өзгерістерді жинақтайды. Халық санақтарында елдегі халықтың республика, қала, село, аймақ бойынша саны мен үлесі, ұлттық құрамы, тілі, жыныстық жағдайы, еңбекпен қамтамасыз ету және тағы басқа көрсеткіштер тіркеледі. Соңғы кеңестік санақтан бастап тәуелсіздікке дейінгі аралықта халықтың әлеуметтік және демографиялық құрылымында жүрген бірқатар өзгерістер республикадағы көші-қон процестеріне де қатысы болды.

1989 жылғы санақта Қазақстанда 16527,6 адам есептелінді. Оның 8959,2 мыңы (56,3%) қала тұрғындары, 6956,1 мыңы (43,7%) ауыл халқы еді. 1989-1991 жылдары республика халқы өсті: 1990 жылдары 16690,3 мың адам болса, 1991 жылы 16793,1 мың адамға көтерілді. Қала мен ауыл халқының

ара салмағында айтарлықтай өзгеріс болған жоқ. 1989-1992 жылдар аралығында халық санының жылдық орташа өсімі 0,7% болып, 4 жылда 102,7 мың адамға өскен.

1989 жылдан бастап халықтың табиғи өсімі төмендей түсті. Туу көрсеткіші азайды. 1989-1992 жылдар арасында 43,8 мың адам кем туылды. 1993 жылдың басына дейін республикадағы халық санының өсіп отырғандығын ескерсек, туудың кеміп, өлім-жітімнің өсуі республикада осы жылдары алаңдатарлық жағдайдың орын алғанынан хабардар етеді. Туудың төмендеп, өлім-жітімнің өсу үрдісі келесі ХХІ ғасырдың басына дейін сақталған.

Тәуелсіз Қазақстанның саяси, экономикалық дербестігі мен қуаттылығы оны мекендеген этностар өкілдері арасындағы достыққа, бірлік пен түсіністікке байланысты. Қазақстан халқының әлемнің басқа мемлекеттерімен салыстырғандағы, басты ерекшелігі – оның көп этносты құрамының қалыптасуының көші-қон процесіне байланыстылығы.

1989-1999 жылдар арасында – 10 жыл ішінде – табиғи өсім Қазақстаннан сыртқа кеткендердің орнын толтыра алмады. Он жыл ішінде елден 3108,4 мың адам шетке көшіп, 1145,8 мың адам елге келді, кері айырмасы – 1963 мың адам, яғни табиғи өсім көші-қоннан 412 мың адамға аз болды. Тәуелсіздік алған Қазақстан өзінің алғашқы халық санағын 1999 жылы өткізді. Бұл санақ бойынша Қазақстан халқының саны 14953246 адамды құрады.

Қазақстанның Ресеймен шекаралас орналасқан Орал облысында 1999 жылы 618,6 мың адам тіркелген. Оның ішінде қала тұрғындары – 41%, ауыл тұрғындары – 59%-ды құраған. 1989 жылмен салыстырғанда облыстың халқы 2%-ға қысқарған [2].

Халықтың құрамы жағынан славян ұлтының өкілдері көп шоғырланған Қостанай облысына 1999 жылы 7 қаңтарда Қазақстан халқы Ассамблеясының бесінші сессиясын шақыру жөнінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың өкімі келіп түскен. Онда 1999 жыл Қазақстанда «Ұлттық бірлік жылы» деп жарияланғандықтан іс-шаралар ұйымдастыру жоспарланған [3].

1999 жылы санақта қазақтар – 53,4%, орыстар – 30%, украиндар – 3,7%, өзбектер – 2,5%, немістер – 2,4%, татарлар – 1,7%, ұйғырлар – 1,4% болса, 2009 жылы санақта қазақтар – 63,1%, орыстар – 23,7%, өзбектер – 2,8%, украиндар – 2,1%, татарлар – 1,3%, ұйғырлар – 1,4%, немістер – 1,1%-дық көрсеткішті құрады [4].

1989-1999 жылдар аралығында Қазақстан халқы 800 мың адамға азайды. Республика халқының азаюы, біріншіден, шығыс славян этностарының көшіп кетуіне байланысты болды. Сондай-ақ, халықтың азаюы неміс этносының құрамында да болды. Олардың саны 2/3 есеге кеміді. Басқа этностар ішінен поляк, грек, литва, латыш, эстондар да болды.

Қазақстан Республикасындағы халықтың 95%-ын құрайтын этностар. 2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша Ақмола облысы – қазақтар – 50,40%, орыстар – 33,58%, өзбектер – 0,18%, украиндар – 4,54%, ұйғырлар – 0,03%, татарлар – 1,81%, немістер – 3,5%, басқалары – 2,10%. Ақтөбе облысы – қазақтар – 81,68%, орыстар – 12,09 %, өзбектер – 0,16%, украиндар – 2,74%, ұйғырлар – 0,02%, татарлар – 1,12%, немістер – 0,68%, басқалары – 0,73%. Алматы облысы – қазақтар – 70,71%, орыстар – 14,33%, өзбектер – 0,24%, украиндар – 0,22%, ұйғырлар – 7,88%, татарлар – 0,66%, немістер – 0,45%, басқалары – 0,70%.

Ал, Атырау облысы – қазақтар – 92,12, орыстар – 5,67%, өзбектер – 0,25%, украиндар – 0,13%, ұйғырлар – 0,02%, татарлар – 0,39 %, немістер – 0,08 %, басқалары – 0,58%. Шығыс Қазақстан облысы – қазақтар – 59,37%, орыстар – 37,11 %, өзбектер – 0,10 %, украиндар – 0,33%, ұйғырлар – 0,07%, татарлар – 1,20%, немістер – 0,96%, басқалары – 0,34%. Жамбыл облысы – қазақтар – 72,55%, орыстар – 10,28%, өзбектер – 2,47 %, украиндар – 0,31%, ұйғырлар – 0,25%, татарлар – 0,81%, немістер – 0,40%, басқалары – 1,42%. Батыс Қазақстан облысы – қазақтар – 75,16%, орыстар – 20,23%, өзбектер – 0,09 %, украиндар – 1,55%, ұйғырлар – 0,02%, татарлар – 1,33%, немістер – 0,21%, басқалары – 0,51%.

Сондай-ақ, Қарағанды облысы – қазақтар – 50,35 %, орыстар – 36,52 %, өзбектер – 0,31%, украиндар – 3,13%, ұйғырлар – 0,25%, татарлар – 2,28%, немістер – 2,39%, басқалары – 1,69%. Қостанай облысы – қазақтар – 39,71%, орыстар – 41,5%, өзбектер – 0,14 %, украиндар – 8,60%, ұйғырлар – 0,02%, татарлар – 1,84%, немістер – 3,17 %, басқалары – 1,63 %. Қызылорда облысы – қазақтар – 95,98%, орыстар – 1,98%, өзбектер – 0,21%, украиндар – 0,24%, ұйғырлар – 0,22 %, татарлар – 0,21%, немістер – 0,02%, басқалары – 0,13%. Маңғыстау облысы – қазақтар – 90,26%, орыстар – 6,10 %, өзбектер – 0,35%, украиндар – 0,31 %, ұйғырлар – 0,22%, татарлар – 0,27%, немістер – 0,05%, басқалары – 1,38%.

Павлодар облысы – қазақтар – 50,87%, орыстар – 36,49%, өзбектер – 0,17%, украиндар – 4,60%, ұйғырлар – 0,03%, татарлар – 1,87%, немістер – 2,79%, басқалары – 1,55%. Солтүстік Қазақстан облысы –

қазақтар – 34,62%, орыстар – 49,76%, өзбектер – 0,69%, украиндар – 4,35%, ұйғырлар – 0,02%, татарлар – 2,17%, немістер – 3,54%, басқалары – 1,40%.

Оңтүстік Қазақстан облысы – қазақтар – 72,93 %, орыстар – 4,60 %, өзбектер – 16,87 %, украиндар – 0,15%, ұйғырлар – 0,14%, татарлар – 0,65%, немістер – 0,69%, басқалары – 0,53%. Алматы қаласы - қазақтар – 58,19%, орыстар – 27,49%, өзбектер – 0,62%, украиндар – 0,63%, ұйғырлар – 5,40%, татарлар – 1,39%, немістер – 0,43%, басқалары – 1,57%. Астана қаласы – қазақтар – 75,51%, орыстар – 15,31%, өзбектер – 1,05%, украиндар – 1,58 %, ұйғырлар – 0,12%, татарлар – 1,24%, немістер – 0,99%, басқалары – 1,56% болды [5]. Демек, Қазақстан Республикасы халқының өзара үлес салмағындағы өзгерістер 1989, 1999 және 2018 жылдар аралығындағы санақта әртүрлі көрсеткішті құрағанынын байқаймыз.

Республика халқының демографиялық ахуалына келетін болсақ, Атырау, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстары мен Астана, Алматы қалаларынан басқа республика жерінде жалпы халық саны негізінен кеміген болса, қазақтар қатары барлық облыстарда өсумен болды.

Қазақтар орыс, украин, неміс және басқа еуропалық ұлт өкілдеріне қарағанда табиғи өсімі жоғары саналғанмен, 1990 жылдары олардың арасында 3 және одан көп балалы болу азая түсті. Тіпті бұл жағдай көп балалы тән Оңтүстік Қазақстан аймағында да байқалуда. Қазақтардың табиғи өсімі төмендеуі нарықтық қатынасқа, ауылдың қиыншылықтарына, қымбатшылық пен жұмыссыздықтың өрістеуіне, әсіресе қазақтар басым орналасқан ауыл-селоның жағдайының күрт нашарлауына және басқа өтпелі кезеңнің ауыртпалықтарына байланысты еді.

Қазақстан 1993 жылы дүниежүзінің 175 мемлекеті ішінде 54 орынға ие болса, 1997 жылы 93 орынға төмендеді. Республика халқы ішінде әйелдер үлесі еркектерден басым дегенімізбен, қазақтар арасында еркектер көп болып отыр. Сонымен қатар республика халқы көбіне қартай түссе, қазақтардың басым көпшілігі жастар мен балалар екені байқалуда. Қазақтардың арифметикалық орта жасы бар болғаны 25 жас, ал некеге тұру мен бала тууға байланысты орта жас – 21. Бұл кезеңде ауылдағы жұмыссыздықтан қазақтардың қалаға бет бұрғаны айқын көрінгенімен, олардың әлі де жартысынан көбі (2004 ж. – 51,8%) ауылдық жерде қоныс тепкен. Дегенмен қала тұрғандары арасында қазақтар үлесі 1989 жылы 27,1%-дан 1999 жылы 43,1%-ға, ал 2004 жылы – 48,2% жеткенін басып айту қажет.

Қарастырылған кезеңде саны өскен ұлттарға қазақтар, түріктер, өзбектер, ұйғырлар және тағы басқалары жатады. 1991-2009 жж. Қазақстанға ресми тіркелгені бар, квотадан тыс келгені бар 1 миллионнан аса қазақ келді. Қазақ халқы өзінің тарихи отанында ХХ ғ. 20-жж. соң алғаш рет басым көпшілікке айналды. Қазақтардың республика халқының құрамындағы үлесі 63,1%-ды көрсетіп, 20%-ға көтерілді. Көп ғасырлық тарихында қазақтар саны алғаш рет 10 миллионнан асты. Келесі орында өзбектер: 20 жыл ішінде 38%-ға немесе 126,2 мың адамға көбейіп, үлесі 0,8 % көтерілген. 2009 ж. Қазақстанда 457,2 мың өзбек тіркелді. Ұйғырлардың да өсу қарқыны жылдам – 20 жыл ішінде 22,6%-ға немесе 41,1 мың адамға өсіп, үлесі 0,3 %-ға көтерілді. 2009 ж. 223,1 мың адамға жетті.

Қазақстандағы саны мен үлесі азайған этностық топтарға орыстар, немістер, еврейлер, татарлар, украиндар, поляктар, белорустар және тағы басқа жатады. 1989-2009 жж. еуропалық ұлттар өкілдерінің сыртқа көші-қонындағы теріс айырым мен табиғи өсімнің күрт төмендеуі олардың сандық және үлестік мөлшерін ерекше төмендетті. Көші-қон есебінен кему үрдісі негізінде өз халқының бастапқы мөлшерінен айрылу көлемі жағынан жоғары көрсеткіш көрсеткен немістер, украиндар мен белорустар болып табылады [6]. Ал, бір мемлекетте әр түрлі халықтар мен ұлттар өкілдерінің бейбіт өмір сүруі қоғамды демократияландырудың негізгі белгілерінің бірі. Мемлекет құраушы – қазақ ұлты қоғамымыздың барлық мүшелерімен иық тіресе, азаматтық мемлекет құруы еліміздің жарқын болашағының кепілі. Көші-қон қозғалысының оң айырымдық көрсеткішінің елдің әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуындағы артықшылықтарымен бірге, ел халқының құрамындағы сапалық жетістіктерге жеткізетіні шүбәсіз.

Қазақстан халқының жалпы саны 2018 жылғы 1 желтоқсанда 18,376,178 адамды құрады [7]. Қазақстанда 1990-2015 жылдардағы туғандар мен өлім-жітім саны. Халық саны бойынша елдердің тізімінде 74-ші орында тұр. Орташа тығыздық - км²-ге шаққанда 6,72 адамнан асады (халықтың тығыздығы бойынша елдер тізімінде 184 орын). 2018 жылдың басындағы мәліметтерге сәйкес, қазақтардың этникалық тобы халықтың басым бөлігін құрайды (67,47%). Орыстар (19,76%), өзбектер (3,18%), украиндар (1,53%), ұйғырлар (1,46%), татарлар (1,11%) және тағы басқа этнос өкілдері құрады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Государственный комитет Казахской ССР по статистике.* – Алма-Ата : Респ. инф.-изд. Центр. – С. 16.
2. *Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві (БҚМА).* 693-қ., 12-т., 286-іс, 6-п.
3. *Қостанай облысының мемлекеттік архиві (ҚОМА).* 917-қ., 1-т., 35-іс, 1-п.
4. *1999 жылғы Қазақстан Республикасы халық санағы. Қысқаша қорытындылар. Статистикалық жинақ.* – Астана, 1999. – 7-б.

5. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халық санағы. Қысқаша қорытындылар. Статистикалық жинақ. /Редакциясын басқарған Ә.А. Смаилов. – Астана, 2010. – 6-7 бб.

6. Асылбеков М.Х., Ниязханқызы Г. Тәуелсіз Қазақстан халқының көші-қоны (1991-2010 жж.). – Өскемен: ШҚМТУ, 2013. – 154 б.

7. Население Казахстана. 2018 год. <https://ru.wikipedia.org/wiki>. 05.04.2019.

ӘӨЖ 94(548)
ГРНТИ 03.61.21

Г.Е. Сабденова¹, Усерова А.Н.²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры м.а., т.ғ.к.
gulmiras2801@gmail.com

²Орталық Азия Университетінің доценті, з.ғ.к., aiguluser@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕСІНДЕГІ ИСЛАМДЫҚ ҰСТАНЫМДАР: ТАРИХЫ МЕН МӘНІ

Аңдатпа

Дәстүрлі қазақ отбасында балаларды тәрбиелеу әрдайым басты қағидаттардың бірі болып келді. Тұлғаның физикалық, зияткерлік, моральдық-тәлімдік және руханилық тәрбие деңгейі адамдар мен атананың өміріне ықпал ететіндігі белгілі. Сол себепті ертеңгі күнге алаңдаған қазақ қоғамы келешек ұрпақтың тәрбиесі мен біліміне үлкен мән берді. Қазақтар ең алдымен өскелең ұрпақты адами қасиеттерге баулуға тырысты, сонымен қатар халықтық ақыл-парасат пен ислами мәдениет арқылы жалпыадамзаттық канондарды, мораль нормалары мен құндылықтарды сіңіруге талпынды. Күрделі көпғасырлық үдерістер мен жекелеген алауыздықтардың өзі де біздің ата-бабамыздың әуел бастағы жастарға тәлім-тәрбие беруі ісіндегі түсініктерін өзгерте қоймады. Мұны біз эпикалық поэмалардан, өлеңдер мен ертігілерден де көреміз. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу адамдар өміріне зор әсерін тигізді және оның қажеттілігін үнемі арттырып отырды. Сонымен қатар мұндай келелі іс адамдар арасындағы қарым-қатынастарды, өзара байланысты реттеп отыруға жәрдемін тигізді.

Түйін сөздер: қазақ отбасы, тәрбие, қоғам, құқық, дәстүр, құндылық, мәдениет, ислам

Сабденова Г.Е.¹, Усерова А.Н.²

¹и.о. профессора КазНУ им. аль-Фараби, к.и.н.
gulmiras2801@gmail.com

²доцент Центрально-Азиатского Университета, к.ю.н.
aiguluser@mail.ru

ИСЛАМСКИЕ ОРИЕНТИРЫ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА: ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

В традиционной казахской семье воспитание детей всегда было одним из приоритетов. Физическая, интеллектуальная, морально-нравственная и духовная уровень личности могло оказывать огромное влияние на жизнь людей и родителей. Поэтому казахское общество беспокоясь о завтрашнем дне уделяло большое внимание на воспитание и образование будущих поколений. Казахи в первую очередь старались воспитать в подрастающем поколении человечность, также привить общечеловеческие каноны, норм морали и нравственности, особенно через народную мудрость и исламскую культуру. Сложные многовековые процессы и частые конфликты не могли огородить наших предков от их первоначальных убеждений в деле воспитания молодежи. Мы можем ясно видеть это из эпических поэм, стихов и сказок. Воспитание детей оказывало огромное влияние на жизнь людей и увеличивало их потребности. Более того, это помогало регулировать отношения между людьми, развитию коммуникации с другими членами общества.

Ключевые слова: казахская семья, воспитание, общество, право, традиция, нравственность, культура, ислам

Sabdenova G.E.¹, Userova A.N.²

¹gulmiras2801@gmail.com

Acting Professor KazNU Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences

²Ass. professor of Central Asian University, Candidate of Legal Sciences, aiguluser@mail.ru

ISLAMIC ORIENTEERS IN NURTURING OF KIDS IN KAZAKH NATION: HISTORY AND MEANING

Abstrac

In traditional kazakh family nurturing of kids always has been one of top priorities. Physical, intellectual, moral and spiritual level of personality might have huge influence to life of people and family. Because of that kazakh society worried about tomorrow and paid big attention to nurturing and education of future generations. Kazakhs firstly tried to nurture in growing generation humanity, also to instill common to all humankind conns, norms of moral, especially through folk's wisdom and islamic culture. Complicated centuries-old processes and frequent conflicts could not protect our ancestors from their initial beliefs in the topic of nurturing youth. We can see it from epic poems, verses and tales. Nurturing had huge influence to life of people and increased their demand. Moreover, it helped to regulate relations between humans, development of communication with other members of society.

Key words: kazakh family, education, society, law, tradition, morality, culture, Islam

Кіріспе

Қандай дін болмасын өзінің қызметін тәлім-тәрбиеден бастап жүргізеді. Саналы адамзат баласы өзінің дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыру барысында оны дінмен байланыстыра қараулары да сондықтан. Көне дәуірлерде ата-бабаларымыздың наным-сенімдері Тәңірге барып тірелген. Тәңірі бүкіл әлемді жаратушы құдірет иесі, оның мекені көкте деп ұққан. Бұл наным-сенім көп рулық-тайпалықтарға бірден ортақ бола қойған жоқ. Олардың кейбіреулері отты құдай ретінде қабылдаса, екінші біреулері пұтқа табынған. Еуразия аумағында өмір сүрген тайпалардың осындай әралуандығы ұзақ мезгіл бойы сақталып қалды. Бұл олардың өндірістік күштерінің үдемелі дамуына нұқсан келтіріп, соғыс пен жаулап алушылықты күшейтті. Кімнің тәртібі мықты, соғыс тәсілдері мықты да шапшаң болса, солар сахна төріне шығып отырды. Бұл дін наным-сенімдердің өзгеріп отыруына да әсер етті. Христиан, будда, зароастристік діндер мен шамандық наным-сенімдер Еуразия аумағындағы тайпа-рулар арасында ауық-ауық алмасып, басты наным-сенімге айналып отырды. Алайда, бұлардан гөрі кейін түркі халқын құраған тайпа-рулардың діни көзқарастары тұрақты, Тәңірі мен аруақты қастерлеу дәстүрі мықты болды.

Күрделі де көп ғасырлық процестер мен өзара жиі болған қақтығыстар ата-бабаларымызды бастапқы наным-сенімінен ажырата алмады. Мұны біз ежелден сақталып келе жатқан эпикалық дастандар, жырлар, ертегілерден де айқын байқай аламыз. Жаратылуға деген сенім белгілі бір діни идеологияны құрайды. Бұл идеология адам өміріне қатты әсер етіп, қажетсінуін арттыра түседі. Оның үстіне адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге көп жәрдем етеді. Яғни дін адамның тұрмыстық өмірін ғана емес, оның сана-сезімін, қоғамдық идеологиясын да өзгерте алады. Сондықтан мұны жақсы түсінген ата-бабаларымыз дін адамға оның санасымен, сезімімен, жанымен бірге жаратылады деп ойлаған. Адамның биологиялық денесі жан арқылы өмір сүреді, жан денеде болмаса, онда дене өз қасиетінен ажырайды. Жан ұшып кететін нәрсе. Сондықтан оны шыбынға ұқсатқан. Мысалы, «шыбын жаным ұшқалы тұр» дегенде жаным денемді тастап кеткелі тұр дегенді білдіреді.

Адам табиғатпен бірлесе әрекет етеді. Өйткені, табиғат – адамның мекені. Екіншіден, адам адамсыз тіршілік ете алмайды. Ал адамның шынайы, пәк болмысының сақталуы қоғамды дамытады. Керісі, яғни болмысын сақтамауы (тәртіп бұзуы) қоғамды шірітеді. Сөйтіп, дін адамды тәрбиелейді, оларға топырақтан жаралып, топырақпен (содан өсіп-өнген нәрселермен) қоректенеді. Жаратылыстан өз қажетсінуін табады. Бұл пікір ислам діні енуімен кемелдене түсті.

Тәрбиедегі ислами құндылықтар

Ислам адамдық қасиеттерді нақты көрсете отырып, оны орындауды қатаң талап етті. Ал адамдық қасиетті жоғалтатын, нұқсан келтіретін іс-әрекеттерге қатаң тыйым салды. Бұл талап-міндеттерді отбасы тәрбиесінен бастауды талап етеді. Ата-анаға отбасының тәрбиелік қажеттерін толық қамтамасыз ету талап етіледі. Ата-ананың әрқайсысының міндеттері нақтыланып көрсетіледі. Оны олар адал орындап, отбасы мүшелеріне үлгі болады. Өйткені, олар дініне адал, сенімі мықты. Ежелгі Тәңіріге сену, кейінгі ислам діні де ұрлық пен зорлықты, зінәкорлықты, нахақ қан төгуді, біреуге жамандық жасауды, өсек пен

гайбат сөйлеуді, паракорлықты қолдамайды. Қайта адамгершілікті, ата-анаға қамқоршылықты, туыстықты, көрші сыйластығын, жетім-жесірге қайырымдылықты, әлсіздерге мейірімділікті, қиыншылықтағыларға жәрдемдесуді қолдайды. Қысқаша айтқанда, адамдық қасиеттерді иеленушілер арқылы қоғамды дамыта аламыз. Қоғамның мәйегі осылардан тұрғанда ғана әділдік, шындық, қанағатшылдық, имандылық бой көтереді. Мұны түсінгендер әрдайым шалыс баспайды. Яғни, адам өмірінен бастап, қоғамдық қатынас, саясат, базар, мектеп, сот, т.б. құбылыстар исламдық моральмен қамтылады.

Адамзат баласы қандай қоғамда өмір сүрсе де іс-әрекетін басқарып тұратын тәлімі болмайынша өмір сүре алмайды. Мұндай тәлім белгілі бір халықтың сан ғасырлар бойы жинап, қалыптастырған құндылықтары болып табылады. Оны ысырып тастап, жаңадан тәлім жасауға мүлдем болмайды. Өкінішке орай, өткеніне өгейсі қарау, ата-бабаларының әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ескіліктің қалдығы деп түсіну пиғылдары әлі де болса бар екені жасырын емес. Соның салдарынан тіліміз де, дініміз де азып-тозуға бет алғаны шындық. Тәрбиеге деген ынтаның аздығынан қоғамымызда келеңсіз жағдайлар орын алып, рухани дағдарысты басынан кешіру үстінде.

Діннің басты тамырлары белгілі бір қоғамдық жүйенің діндік тәлім-тәрбиені қажет етуі болып табылады әрі қоғам мен адам арасындағы қатынастарды реттеуге көмектеседі. Адамзат баласы Адам мен Науадан, ол екеуі Алла құдіретімен жаратылып, содан өсіп-өнді. Алғашқыда қарама-қарсы екі жыныстан пайда болған адамдар өсіп-өніп, кейін әлемге тарайды, түрлі этностарды құрды. Сондықтан ислам әлем халықтарын түсіне, түріне, тіліне қарап бөлмейді. Адамдарды байлығына, кедейлігіне, лауазымдығына, туыстығына, ұлтына қарап ажыратпайды, қайта олар бір-біріне туыс, барлығы тең құқықты, бірінен бірі артық-кем емес деп санайды. Олардың арасындағы айырмашылық тек олардың ойлау қабілетінде, өмір сүруінде, мінез-құлық, сенімінде деп санайды. Сол үшін әрбір адам қоғамдағы әлеуметтік статусына, сөйлеген тіліне қарамай тең құқылы. Қайта Тәуке ханның «Жеті Жарғысында» ақсүйектерге 7 есе құн айып салып, әлеуметтік теңсіздікті қолдаған. Ал, ислам абстракты идея ғана емес, өмір қағидасы, оған қуат берер күш. Исламның адам өміріне араласпайтын аясы жоқ. Шыр етіп өмірге келсең де, кәметке жетіп, отбасын құрсаң да, тіпті бақилық өмірге кетсең де ислам діні араласуды қажет етеді. Мұның бәрі ойластырылған, ақылға қонымды, бойға қуат беретін тылсым күштер. Мысалы, пәктену, намаз оқу, ораза тұту, қажылық жасау, зекет беру дененді жеңілдетіп, бойыңа рухани күш береді. Алға сеніммен қарауға түрткі болады.

Ислам адамның еркін өсіп-дамуы, ақыл-ойының жетілуіне дұрыс тамақтану қажеттілігін ерекше ұғындырады. «Ауыз – қалта, қанша салсаң толмайды» дегендей, тамақты пайдаланудың да қағидасы бар. Ислам адам денсаулығына зияны тимейтін, қайта қуат беретін тағамдарды ғана пайдалануға рұхсат етеді [1, 90 б.]. Сондықтан тағамдарды адал мен арамға бөледі. Мұсылмандарды тек адал тамақ жеуге шақырады. Арам аталған ас-тағамдар адамның денсаулығын бұзып, істен шығарады. Адамды тіпті адамдық қасиетінен ажыратады. Мысалы, ішімдік, есірткі, бұзылған тамақтар. Тіпті бұл тамақтар адамды ауруға шалдықтырып қана қоймай, адамдық қасиетінен айырып, күнәлі істер жасауға, қылмысқа алып барады. Сол үшін адамзатқа зияндық әкелетін ас-тағамдар, іс-әрекеттер арам, күнә есептеледі [1, 450-451 бб.]. Тіпті адал тамақты шектен тыс жеп-ішу де арамға айналып кетеді. Өйткені, шектен тыс көп пайдалану адам денсаулығына зиянды. Адам өзінің денсаулығын үнемі күтуін ислам талап етеді. Тісті күніге екі-үш рет тазалау міндеттелген.

Ислам діні адамның киім киісіне де үлкен мән береді. Адам қарапайым, аса қымбат емес, өз тәніне сән беріп, үйлесетін киімдер киюге үндейді. Жұрттан өзгешеленіп, көзге түсуді қолдамайды. Әдемі, қымбат киімдер адамды тәкаппарлыққа жетелейді. Ислам ер адамдарға алтынмен апталып, күміспен қапталуға рұхсат етпейді. Адам өзгеге киімімен емес, өзінің мінез-құлқымен, іс-әрекетімен, ақылымен көрінуін қалайды. Тек әйелдерге нәзік, сұлулықтың мәйегі ретінде қарап, оларға боянып, иіс су сеуіп, әдемі киінуге, әр түрлі сұлулық бұйымдарды тағуға рұхсат береді. Бірақ, таныс емес, бөгде еркектер арасында беті-жүзін көлегейлеп, арам ойлардан сақтанып, өздерін мықты ұстауға үндейді.

Ислам діні әйелдің кедейлігіне немесе тіпті күң екендігіне қарамайды, оның Аллаға құлшылық етуіне, пайымына қарап үйленуді насихаттайды. Нағыз құдай жолындағы адамдардың отбасын құруы оларды өкіндірмейді. Өзара түсінісіп, бірін-бірі сыйлайды әрі балаларына ізгіліктік тәлім-тәрбие бере алады.

Ешуақытта да балалары ата-аналарына зияндық келтірмеулері тиіс [1,137 б.]. Өз кезегінде ата-аналары да балаларына зияндық жасамай, имандылықпен тәрбиелеп, тура жолды көрсетуі тиіс. Өйткені, бала туылғанда пәк, ешқандай күнәсіз туылады. Осы қасиетін барынша сақтау жолдарын, әрине ата-аналары үйретулері керек қой. Бала өмірін сақтау, өмір сүруін қамтамасыз ету ата-ана парызы. Сол үшін ислам ешуақытта «бала тастауға» (аборт) рұхсат етпейді. Баланы әкесіз өсіруге де жол бермейді, әрі баланың жалғыз әкесі болуын ескертеді.

Әке-шешесі бар баланың жүрегі жараланбай, толыққанды болып өсіп- жетіледі. Бала барынша толыққанды болып жетілуі үшін оған ішім-жем, тәрбие беру ғана емес, сол секілді білім беруді ислам маңызды орынға қояды. Бала туылғаннан соң 7 күн өткенде оған әдемі, жарасымды ат қоюды, шашын алуды Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.а.) өсиеттеген.

«Жас балаларын бағудан қашып, кедейліктен қорқып, соғыста қолға түсіп құл немесе күң болады деп намыстанып, тірілей көміп тастайтын. Оның үстіне ата-бабаларынан қалған бұзық дін, жаман әдет-ғұрыпқа қатты берілген еді. Мұхаммед пайғамбар енді жас балаларын тірідей көмуге тыйым салды [30, 25 б.].

Ата-анасы жоқ баланы қамқорлыққа алу, жетімдіктің салдарын көрсетпеу кез келген мұсылманның міндеті. Жетім баланы тәрбиелеу бүкіл қоғамға жүктеледі. Адам баласының дұрыс тәлім-тәрбие алуына барлық жағдай жасалған қоғамдағы қарым-қатынас нәтижесі де адамгершілік аясында болады. Қоғам ішінде өмір сүретін барлық адам тең құқықты, міндеттері де бірдей болуы қажет. Тектік, қасталық айырмашылықтар мүлдем болмауы тиіс. Бұл жайлы қасиетті Құранда жиі айтылған [2, 286 б.]. Өйткені, барлық адамзат баласы топырақтан жаратылған. Олар Алла алдында тең. Тек айырмашылықтары әрқайсысының істеген іс-әрекетімен ғана ажыратылады. Сол үшін Құран адамдарды өзара ынтымақты болуға, бір-біріне жәрдемдесуге, мейірім мен шапағаттарын төгуге, қоғам үшін қолынан келген жақсылық істерін арнауға шақырады.

Мұны данышпан ақынымыз Абай Құнанбаев өте жақсы түсінген. Ол:

*Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Басқасы хаққа қол емес, –*

деп, өзінің ізгіліктік тұрғыдан айтылатын жырында сенімді ынталы жүрек, шын көңілмен сүюді ескертіп отыр [3, 191 б.]

Құранның негізгі қағидалары: «Барша адам мәртебелі», «Ата-ана құрметті», «Адам қаны қасиетті, оны төгуге ешкімнің құқы жоқ», «Әркімнің мал-мүлкі қасиетті, оған ешкімнің қол сұғуына құқы жоқ», «Әлем білім мен әдептілікпен ғана дамиды», «Әркімнің ожданы еркін», «Әділдік ауадай қажет», «Ысырапшылдыққа жол жоқ», «Әркім пайдалы іс істесін», «Барлық адамға білім үйрену – парыз», т.т. Бұл қағида-ережелер бір қауым не халыққа емес, барша адамзат баласына байланысты әрі белгілі бір мерзімге емес, бүкіл адам өміріне айтылған. Құрандағы қағида-ережелер тәлім-тәрбие жұмыстарында үнемі көзделуі тиіс.

Рас, әлемдегі ірі діндер он сегіз мың ғаламның жаратушысы барлығына сенім көрсете отырып, бәрі де әлем жүйесінің бір заңдылыққа бағынатынын мойындайды. Бірақ, исламнан өзгелері белгілі бір халыққа көбірек жан беріп, кейде тура жолдан шеттеп шыға келеді. Мысалы, христиан діні Иса пайғамбарды Алланың ұлы десе, индустар адам жаны қайтадан өзге ұрпақтарына келіп өмір сүреді деп адасады. Ислам діні болса баршаға бірдей тек адамгершілік сипатын сақтап, өзара ынтымақтасып өмір сүруге шақырады. Адамгершілік қасиет ұяттан, сүйіспеншіліктен, ізгіліктен тұратынын ескертіп, адамзат баласы ар-ожданын жоғалтпауға, өзара сүйіспеншілікпен қарауға, өзара ізгілікті болуды, егер оны жоғалтса, тұрмыс-тіршілігі бұл дүниеде ғана емес, мәңгілік дүниеде де қараңғы болатынын түсіндіреді. Біздің ата-бабаларымыздың Тәңіршілік наным-сенімі де осы тұрғылас болғандықтан, ислам діні тіршілігімізге оңай кірігіп кетті.

Ислам діні де, өзге діндер де үнемі үш сипатқа ерекше мән береді. Олар: ұялушылық, қиянатсыздық және сенімділік. Бұл үш сипат адамдарды жаман іс-әрекеттерден сақтайды. Ұятсыздарды, қиянатшыларды және сенімсіздерді көне дәуірде өмір сүрген философ-заңгер Солон өлім жазасына кесу керек деп бекерге заң шығармаған. Ұяты бар адам ешуақытта да бет шіркейін, намысын төгуге жол бермейді. Ондай әрекеттерден өзін тежейді. Өздерінің бет суын төгуден өлгенін артық санайды. Алайда, қазіргі кезде ислам дінінен өзгелері бұл қасиетті қастерлеуді ұмытып бара жатыр. Содан болса керек, өркениеттіміз деген елдерде әйелдер әсіре жалаңаштанып жүруді, көпшілік көзінше сүйісуді ұят санамайды. Ал мұның астарында қылмысқа шақыру, отбасының бұзылуы, әсіре әуестік секілді келеңсіз нәрселер жатқан жоқ па?

Ислам діні және біздің ата-бабаларымыз тәлім-тәрбиесінде мұны қатты сақтайды. Мұны істесең өзгелерден ұят болады, күледі деп үнемі сақтандырады. Тіпті, қазақ қоғамының кез келген ортасында (мейлі, алтыбақан тепсе де, той-домалақ болса да, ас-жиында да, мерекелерде де) келеңсіз іс-әрекеттер шешен тілділер сынына ұшырайтындықтан, «бүлінген ел» аталғысы келмей, отбасынан бастап руластарына дейін мұндай тәлім-тәрбиеге аса мән беріп отырған. Белгілі философ, үлкен ғалым Ғарифолла

Есім: «Менің дінге, оның ішінде ислам дініне деген көзқарасым өте жақсы. Бұл – алдыңғы діндердің жақсы жақтарын бойына сіңіре білген ең соңғы тарихи дін. Өткен тарихи діндердің жағымсыз тұстарын қабылдамаған, дүниетанымдық мәселесін күшейткен, философиясын нықтаған, ұғымдарын нығайтқан» [4, 32 б.] – деп қазір әлемдегі ең кемелденген дін екенін нақты көрсетеді.

«Ақ пен қараның аражігі ажыратылмай, әділетсіздік салтанат құрып, адамдар құнды қасиеттерінен айырылып, шынайы Жаратушысын ұмытып, қолдан жасаған сансыз меңіреу пұттарға табынып кеткендерге Аллаһ елшісі Құдіретті Аллаһқа иман келтіруге, тәуһид нұрымен сусындауға үндеді» [5,9 б.]. Сөйтіп, Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.а.) адамдар жүрегіне Құран арқылы ұлы төңкеріс жасады.

Шынында да, ислам діні адамды ізгілікке, адамгершілікке баулиды. Мұсылман елдерінде (бұрын өзіміздің қоғамда да) ажырасу, некелеспей жақындасу, бала тууды шектеу, тастанды бала, қарттар үйі дегендер мүлдем жоқ. Бұрын қазақ халқы балаларын ата-анасы қалауымен үйлендіргеніне қарамай, бәрі де отбасын күйретпеді. Құдаларын құдайындай сыйлап, жезөкшелікке, ажырасуға жол берілмеді. «Қайтып келген қыз жаман» деп, оған тітіркене қарады. Ата-анасын сыйламағандарды қара өгізге теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, бүкіл елді аралатып, масқаралаған. Ұл мен қыздың тәрбиесіне ерекше мән берген. Ұлға отыз үйден, қызға қырық үйден тыйым жасалынып, олардың тәлім-тәрбиесіне бүкіл қоғам араласқан. Қыз баланы төрге отырғызып, құрметтеген. Болашақ ананы ұрпақ жалғастырушы ретінде қасиеттеген. Отбасының өзінде-ақ үй шаруасына бейім етіп өсіріп, өзгелерді сыйлап-құрметтеуді бойына сіңірген. Осыдан келіп, жатқа барған қыз ол жаққа тез сіңісіп, бауыр басқан. Сол елдің отымен кіріп, күлімен шыққан. Сүйегі өз жұрты болғанымен, ішкі мәні барған жерімен біте қайнасып кеткен. Әрине, мұның бәрі ислам діні әсерінен болатын.

Ұлттық тәлім-тәрбие негіздері

Дінге үрке қарағалы бұл дәстүр сағымға айналып, тәлім-тәрбие қайнар көзінен айырылғалы бері қыз барған жеріне сіңісе алмай, көзге шыққан сүйелдей көрініп, ажырасулар, зінәқорлықтар көбейе түсуде.

Ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып жастар санасынан орын алмағандықтан, қайта жаман қылықтар мен азғындық іс-әрекеттер күшейе түсуде. Тіпті, жезөкшелік кәсіпке айналып, ауылға да тарап бара жатыр. Қоғам ішінде мас болу, ұрлық-қарлық, қылмыс, тәрбиесіздік әрекеттер белең алуда. Бұрын торғайды да өлтіре алмайтын ұл-қыздарымыз қатыгездіктің көкесін көрсетіп, тіпті өз ата-аналарын да өлтіруге көшті. Мұндай әрекеттер тәлім-тәрбиелі деген отбасылары арасынан да кездесіп жүр.

Қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері қоғам ішінде мұндай келеңсіздіктерді болдырмауға арналып, оны бұлжытпай сақтайтын қағида-ережелер мен дәстүрлерді қалыптастырған. Оның бастысы ұл мен қыздың адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке тәрбиеленуі. Екі жас бір-біріне қосылғанда ойларында арам ниет болмайды, екеуі де пәк, бір-бірін адам ретінде құрметтеп, өмірдің ащысына да, тәттісіне де төзімді болып, тек некелескеннен соң ғана жақындасқан. Егер әсіресе, қыз пәк болмаса, оның қара күйесі ата-анасына ғана емес, бүкіл руына жұғып, үлкен дау-дамайға айналады. Кешегі кеңес өкіметі халықтың ділін бұзу үшін әр түрлі айла-тәсілдерді қолданды. Баланы әйелдер босанатын үйде босандырып, кіндігін өзгеге кестірді, өзгенің сүтін еміздірді, қанын құйды. Ержеткендерін интернационалдық отбасын құруға үндеді. Қазақтар арасында өзге ұлттармен аралас некелесу дәстүрі пайда болды. Бұл ұлтымызға зияннан өзге жақсылық әкелмеді. Бұл отаршылдық саясат болып, өзге халықтарды генетикалық тұрғыдан аздырып-тоздырды, ұлттық ерекшеліктерін жоюға көмектесті. Бұлардан тараған ұрпақтар өз ана тіліне шорқақ, қазақ әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен мақұрым, орыс тілді болып өсті. Тіпті солардың ұл-қыздарының көпшілігі тек орысқа үйленіп, орыстанып кетті [6, 24-25 бб.]. Мұның аяғы ұлттық болмыстан айырып, бұрынғы адалдық, тазалық, адамгершілік, ізгілік қасиеттерге жылан көрістіретін шығар.

Адам баласы шыр етіп дүниеге келгенінде пәк, таза, періште түрінде болады. Кейін есейгеннен соң да сол тазалық, пәктік, адалдық, адамгершілік, ізгілік қасиеттер адам бойында сақталуы үшін мемлекеттік, ұлттық сана мен намыс жоғары болуы қажет. Сол үшін ежелден-ақ ата-бабаларымыз біреудің ала жібін аттамауға, ұятын жоғалтпауға, заңды бұзбауға, ата дәстүрін үнемі бұлжытпай сақтауға бар күшін салып, әдет-ғұрып заң-қағидаларын қалыптастырған. Билер мен шешендер, ақсақалдар мен ел ағалары әрдайым өтірік пен өсекке, аярлық пен қылмыстық істерге, кісі ақысын жеуге, әлсізге күш көрсеткендерге қарсы аянбай күрескен. Әр түрлі себеп-салдарлар нәтижесінде адалдық пен адамдық қасиеттер бүлінді. Бүлінгені жоқ-ау, тіпті жоғала бастады. Адам ақылы толысқан сайын өрлеп-даму барысы адамзатқа да, қоршаған табиғатқа да зиянын тигізуде. Адам мен табиғат егіз екенін көне замандарда-ақ сезінген ата-бабаларымыздың терең қасиеті құрдымға кетті. Ел азып, табиғат тозып бара жатыр. Мұны сақтайтын бір-ақ күш бар. Ол – ислам діні мен ата-бабаларымыздың кіршіксіз таза әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері. Бұлардың механизмдерін заңдастырып, осы заманға түр бере отырып қағида-ережелер қабылдау керек. Сонда ғана тарих сахнасынан мүлдем жоқ болғалы тұрған қазақ халқының ұрпағын сан ғасырларға дейін

сақтап, өніп-өсеміз. Бұл көкейтесті мәселе бүкіл халық қолдаған әрі мемлекеттік саясаттын басты тірегі болуы керек.

Ислам діні өзінің тәлім-тәрбие беру әдептерін тоғыз топқа бөледі және төмендегі жайттерге арнайы тоқталады:

1. Мұсылманның Алла тағаламен арадағы әдебі.
2. Мұсылманның өзіндік әдебі.
3. Мұсылманның ата-анасымен әдебі.
4. Мұсылманның өз әйелімен әдебі.
5. Мұсылманның өз балаларымен әдебі.
6. Мұсылманның туыстарымен әдебі.
7. Мұсылманның көршілерімен арадағы әдебі.
8. Мұсылманның достарымен, жолдастарымен әдебі.
9. Мұсылманның қоғамдағы әдебі [7].

Осы көрсетілгендерді мықты ұстанған мұсылмандар мейірімді де кешірімді, ғайбат сөзден аулақ, тәкаппар емес, өзгелерге кішіпейіл, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуші, екіжүзді емес, қонақжайлы, араздасқандарды татуластырушы, жетім мен жесірлерге қамқоршы, сөзіне опа ететін болып жетіледі.

Мұхаммед (с.ғ.а.): «Әрқайсыңыз алдарындағы малына жауап беретін қойшы іспеттісіздер» [8, 7 б.] деп, әрбір ата-анаға өз ұл-қыздарына жауапты екенін, оларға жақсы тәлім-тәрбие беруге міндетті екендіктерін ескертеді.

«Біздің қазақ халқы – туа-бітісімен мұсылманшылыққа өте жақын халық. Өйткені, кең жазира далада жат адамдарды өте сирек көру нәтижесінде томаға-тұйық, тұрмыс-тіршілік ету аккөңілдікке, мейірімділікке жетеледі. Бір-біріне қонақ екенін, бұл өмір мәңгі тұрмайтынын ұғысқан ата-бабаларымыз ежелден-ақ исламдық талап-тілектерге жақын түрде іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын қалыптастырған. Ислам діні келіп тарағанда оны құптап, тез игеріп, қарсылық көрсетпегені осындай қасиеттерінен болса керек» [9, 3 б.] деп Н.Өсерұлы және А.Аққошқарова айтқан тұжырымдарында жан бар. Өйткені, ата-бабаларымыз Тәңіріге иланып, оған серік қоспаған, христиандардай баласы бар деген. Сол үшін Тәңірілік ұғым мен сенім исламға қайшы келмей, нәтижеде Алла Тәңіріні алмастырған, қазақтардың мұсылмандық тәлім-тәрбиенің мәні мен мазмұны өз дәстүрлеріне кереғар еместігін көріп, мойындаған дей аламыз.

Ежелгі қалыптасқан діни сенім тәлім-тәрбиеге бастау болса, ал исламдық тәлім-тәрбие оны бұрынғы әдептілік жүйені адамгершілікке толы сипаттарымен көмкере түсті. «Көшпелі қазақ қоғамындағы құқықтық сана-сезімнің ерекшелігі ол сахара жұртының дүниетанымының құрамдас бір бөлігі, ажырамас қыртысы есебінде көрініс табады. Демек, бұл адам, қоғам және әлем, олардың арақатынасы туралы, адам өмірінің мәні мен мақсаты, оның қоғамдағы орны жайлы қазақ сахарасында қалыптасқан ой-сезім, ой-санаға ден қоюды қажет етеді» [10, 30 б.] деп айтқан З.Кенжалиевтің сөзі өте дұрыс. Өйткені, осы сана-сезімдер тәлім-тәрбиеге қатысты, оның қайнар көздері мен бастау бұлақтары. Осы ой-сезімдерден тәлім-тәрбие, құқықтық тәртіп келіп шықты. Бұлар адами құндылықтарды жасауда ерекше орын алған. Қоғамдық тәртіп дегеніміз бейбіт өмір, тыныштық күй дегенді білдерсе керек. Ел ішінің тыныштығы, ағайын және жекжат татулығы бірлікке, ынтымақтастыққа, ал бірлік пен ынтымақ еркін өмір сүруге жетелейді. Сондықтан да тәртіп те, құқық та жеке адамға байланысты болып, оның жарқын көрінісі адамдық сипаттарда (әділдік, теңдік, бауырластық, сыйластық) сомдалады. Адам өзін-өзі билейді, ал заң мен қағида шектейді. Бірақ, бұл шектеу адамның өзінің ар-ұятынан, санасынан, мінез-құлқынан күшті емес.

Діннің мықтылығы сонда, әрбір өзін мұсылманмын деп санаған жеке адам Алла міндеттеген адами жолдан ауытқымауында, Алладан қорқуында, өзін-өзі тежеуінде жатыр.

Сондықтан да, Алла міндеттеген іс-әрекеттерді ғана орындап, ал Ол тыйым салған іс-әрекеттерден өздерін шектейді. Адамның ішкі сезімі мен сыртқы бейнесінен бастап, ойы, ниеті, сөйлеген сөзі, істейтін іс-әрекеті ислам діні мен оның қағида-ережелеріне сәйкес келуі тиіс. Өйткені, жақсыны істемей, жаманды істеу, сауапты істемей, обалды істеу, ақты ақ демей, қара деу күнәға, қылмысқа апарып соғады. Тәлім-тәрбиенің толықтығы мұндай қателіктерге жол бермейді. Мұндай адам Алланы есіне алып, істер ісін ашық, дәлелді, тәжірибеге сүйеніп, талассыз, шын, ақиқи түрде жасайды. Дін сол үшін әркім бір іс-әрекет істер алдын ойланып-толғануды, көңілде шүбһә келтірмей, ақыл-оймен әділ шешуді талап етеді. Тәлім-тәрбие беруде исламдық қағидалардың маңыз зор екендігі де сол себепті. Бір ғана арақ-шарап ішуді мысалға алайық. Оған кәніккен адам жаман қасиеттерге барып, өтірік сөйлейді, арам жүреді, денсаулығын құртады, отбасы азар болады, қылмыс жасайды. Сол үшін ислам діні арақ-шарапты арамға жатқызады. Адам екенсің, адамдық қасиетінді сақтауың керек. Ол қасиеттерді отбасы, бала тәрбиесінен бастап, қоғамдық қатынастарда да үзбей, бір ырғақта сақтау қажет. Келісім, міндеттеме, мәмілелерде

адал болып, өзгеге зиян келтірмеу, алдамау, алған қарызды мерзімінде қайтару, үстінен пайда көремін деп сүтқорлыққа салынбау, өзара ризалығымен істеу, әділдіктен аттамау, жетім-жесір ақысын жемеу, әлсіздерге жәрдемдесу, адал жүріп, адал тұру, шын сөйлеу нағыз дінге сенімділердің әдеті.

Адамдардың ең жақсысы – адамдар үшін пайдалысы. Қазақ халқы тәлім-тәрбиені осыдан бастаған. Бұл исламдық жолға да, қазақ әдет-ғұрпына да жат емес. Әсіресе, тәлім-тәрбиеде қатаң тыйым салынған іс-әрекеттер мыналар: нақақ қан төгу, адам өлтіру, біреудің мал-мүлкін ұрлау, тонау, таразыдан алдап жеу, қарыз бергенге қарызын қайтармау, жетім-жесірдің ақысын жеу, аманатқа қиянат жасау, аборт жасату, ерлі-зайыптылар арасына шоқ салу, біреудің әйелін азғыру, жалшыға ақысын бермеу, ғайбаттау, қабірді қазу, ата-анаға тіл тигізу, табиғатты бүлдіру, сәлемді қабыл алмау, өтірік күәлік беру, жезөкшелік, діннен безу, жолды бұзу, көпірді алып тастау, қызды өз еркімен күйеуге ұзатпау, уәдені бұзу, арақ-шарап ішу, отанына опасыздық ету, біреуді қылмысқа итермелеу, құмар ойнау, дүниеқоңыздық, пара алу, жағымпаздық, сабыр сақтамау, тәкаппарлық, қызғаншақтық, еңбек етпей жалқау болу, халық мұрасына зияндық жасау, арам тағам ішу, ұрланған малды біле тұра сатып алу, т.б. Міне, көріп отырғанымыздай тәлім-тәрбие араласпайтын жер жоқ. Ислам дінінің де мақсаты адамды көркем мінезге тәрбиелеу. Бұл өркениет талаптарының да негізгі желісі.

Қорытынды

Біздің қазақ халқы туа-бітісімен мұсылмандыққа етене халық. Өйткені, ұлан-асыр кең далада өзге адамдарды өте сирек көру, көшпенділік тұрмыс ақкөңілдікке, адамды құрметтеп сыйласуға, мейірімділікке жетеледі. Адамдар бір біріне қонақ екенін, бұл өмір мәңгі баста тұрмайтынын ұғысып, ежелден-ақ ата-бабаларымыз исламдық талап-міндеттерге жақын түрде іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын қалыптастырған. Ислам діні келіп таралғанда оны құптап, тез игеріп, қарсылық көрсетпегені де осындай қасиеттерінен болса керек.

Құдайға шүкір, ежелден-ақ ата-бабаларымыз өзгелердей қолдан құдай жасап, не болса соған табынбаған. Тек Тәңіріге иланып, оны Көкте тұрады деп санаған. Оған серік қоспаған, баласы бар демеген. Қалыптасқан осындай наным-сенімдер исламнан алшақ болмағандықтан, екі сенім тез киюласып, бірігіп кетті.

Кең дала, шетсіз-шексіз әлем тұрмыс-тіршілікке саналы ой тастауға мәжбүр еткен. Нәтижеде жаратушы бар, ол Тәңірі деп ұққан. Өйткені, барлық нәрсенің басы мен аяғы бар, іс-әрекеттің жақсысы мен жаманы бар деп қарап, сол себепті әлемдік құбылысты: ақ-қара, жақсы-жаман, шындық-өтірік, күшті-әлсіз, үлкен-кіші, обал-сауап, өмір-өлім секілді қарама-қайшылықтарға жауап іздеп, оны реттестіру жолын қарастырған. Оны жүзеге асыруда Тәңіріні еске алып, есеп беруді жадында сақтаған. Осындай сенім ата-бабаларымыздың бойына әбден сіңген болатын. Осыдан келіп, адамгершілікке толы, әмбеге қолайлы, баршаның мақсат-мүддесіне сай жол таңдалған. Бұл жол нағыз демократиялық сипатқа ие жол еді.

Мейірбандылық тек жақсы тәлім-тәрбиеден келіп шығады. Әрбір ата-ана өз нәрестесіне кез келген кезде жанын құрбан етуге, оны сақтап-өсіруге даяр тұрады. Қажет болса отқа да түседі. Сондықтан да ата-ана нәрестенің алғашқы да ең аяулы ұстазы. Әркім тәлім-тәрбиенің ең пәк те шынайы түрін отбасынан алады. Жаратылысына, тұла бойына тәлім-тәрбие өнегелі сипатта құйыла берсе, рухы мен болмысы мықты болады. Шын ықылас пен мейір арқылы құйылатын ата-ананың тәрбиесінің орны бөлек. Ата-бабаларымыз осыны көре біліп, отбасына ерекше мән берген, тәлім-тәрбиенің негізгі қазығы санаған, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп мақалдаған. Міне, осындай пәк жолдарды ислам діні қолдап-қуаттап, сол жолмен тәлім-тәрбие беруге шақырады. Ер мен әйелдің психологиялық үйлесім тауып, өзара сыйластықта болуы тәлім-тәрбиенің дұрыс жүргізілуіне жол ашады. Татулық пен ынтымақ қарым-қатынасты нығайтып, бала мінезінің шынайы қалыптасуына күшті әсер етеді. Ислам діні сондықтан да ерлі-зайыптыларға өзара адал, пәк, тату-тәтті болуды міндеттейді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Құран. Бақара сурасы / Аударғандар Н.Өсерұлы, Ж. Истаев. – М., 1990. – 1 т. – 656 б.
2. Ахметов Қ.П. Соңғы пайғамбар. – Алматы, 2005. – 448 б.
3. Мырзахметұлы М. Абай және шығыс. – Алматы, 1994. – 208 б.
4. Есім Ф. Жалғанда жар жағалап ғұмыр кешеміз // Қазақ әдебиет. – 2004. – 25 тамыз.
5. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы, 2004. – 264 б.
6. Әзімбай Ф., Дінмұхаммет Ф. Этнодемография және саясат жырғы. – Алматы, 2003. – 169 б.
7. Мұхаммед Әли әл-Хашими. Личность мусульманина согласно Корану и сунне. – М., 1999. – 414 с.
8. Хадис әл-Жамиъ. Ас-Сахих. – Ташкент, 1991. – 4 т. – 560 б.
9. Өсерұлы Н., Аққошқарова А.С. Мұсылмандықтың негіздері. – Алматы, 2001. – 96 б.
10. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы, 1997. – 192 б.

УДК 39 (4/9)
ГРНТИ 03.61.91

А.Т. Кашкинбаева¹, Б.А. Габдулина²

*PhD докторант 1 курса Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан, E-mail: asemi7@mail.ru*

*доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан, E-mail: bagish68@yandex.kz*

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ КАК СРЕДСТВО УКРЕПЛЕНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ (на примере Туркестанской области)

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию роли этнокультурных объединений города Шымкента и Туркестанской области в укреплении межэтнического согласия. Показаны этнокультурные контакты и межэтнические коммуникации, которые призваны объяснить механизм развития и функционирования современных этнических процессов, формы трансляции и сохранения своего этнокультурного опыта. Обоснован вывод о том, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены в этнополитике государства. Этнокультурные объединения и дома Дружбы должны вести слаженную работу в сфере культуры, языка, традиций, реализуя национальную политику Республики Казахстан.

Ключевые слова: межэтническое согласие, этнокультурные объединения, национальные традиции, права человека, этнополитика, Ассамблея народа Казахстана, самосознание, национальное достоинство.

А.Т. Кашкинбаева¹, Б.А. Габдулина²

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 1 курс PhD докторанты,
Астана, Қазақстан, E-mail: asemi7@mail.ru*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті,
Астана, Қазақстан, E-mail: bagish68@yandex.kz*

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛЕСТІКТЕР ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМДІ НЫҒАЙТУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ (Түркістан облысының мысалында)

Аңдатпа

Аталған мақала Шымкент қаласы мен Түркістан облысындағы этномәдени бірлестіктердің рөлін зерттеуге арналған. Зерттеу жұмысында қазіргі таңдағы этникалық үдерістердің дамуы мен қызмет ету тетіктерін, өзінің этномәдени тәжірбиесінің берілу мен сақталу формаларын түсіндіретін этномәдени байланыстар мен этносаралық қатынастар көрсетілген. Тарих пен ұлттық дәстүрлердің мемлекеттің этносаясатында ескерілуі қажеттігі турасындағы пайымдау негізделген. Этномәдени бірлестіктер мен Достық үйлері, Қазақстан Республикасының мәдениет, тіл, дәстүр, ұлттық саясатын жүзеге асыру салаларында қоян-қолтық жұмыс жасаулары тиіс.

Түйін сөздер: этносаралық келісім, этномәдени бірлестіктер, ұлттық дәстүрлер, адам құқығы, этносаясат, Қазақстан халықтары Ассамблеясы, өзіндік сана, ұлттық қадір-қасиет.

А.Т. Kashkinbayeva¹, B.A. Gabdulina²

*PhD doctoral student of the 1st course of the Eurasian National University after L.N.Gumilyov,
Astana, Kazakhstan*

Associate Professor of Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Astana, Kazakhstan

ETHNO-CULTURAL ASSOCIATIONS AS A MEANS OF STRENGTHENING INTER-ETHNIC HARMONY (on the example of Turkestan region)

Abstract

This article is devoted to the study of the role of ethno-cultural associations of Shymkent and Turkestan region in strengthening interethnic harmony. Ethno-cultural contacts and interethnic communications are shown, which are designed to explain the mechanism of development and functioning of modern ethnic processes, forms

of translation and preservation of their ethno-cultural experience. The conclusion that the history and national traditions must be taken into account in the Ethno politics of the state is substantiated. Ethno-cultural associations and houses of Friendship should conduct coordinated work in the field of culture, language, traditions, implementing the national policy of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: interethnic consent, ethno cultural associations, national traditions, human rights, ethno policy, Assembly of the people of Kazakhstan, consciousness, national advantage.

Возрастание роли и численности этнокультурных объединений в Казахстане обусловлено полиэтничным составом южных областей. Все это объясняется и тем, что в системе социализации каждой здоровой этнической культуры заложены механизмы воспитания у ее представителей не только уважения к иным культурам, но в первую очередь чувства предпочтения родовых этнокультурных ценностей. Как элементы этнической культуры эти механизмы являются важнейшими психологическими условиями сохранения этнической общности как целостного и неповторимого организма. Роль этнокультурных объединений велика в сохранении межэтнического согласия в обществе. По мнению исследователей «современная ситуация отличается небывалым культурно-историческим качеством. В отличие от всех прежних эпох, согласие затрагивает все социальные слои, этносы, возрасты культуры, народы, страны» [1].

В советское время с одной стороны, последовательное отчуждение целых поколений от родовых этнокультурных ценностей, от естественной человеческой природы и нравственности определило деформацию собственно национальных черт и привело к опасности этнического обезличивания не только отдельных личностей, но и целых народов. С другой стороны, общество длительное время воспитывало в своих гражданах определенный стиль поведения, в основе которого – борьба, а не поиск компромиссов. Такая ориентация способствовала формированию личностей с агрессивной направленностью. Привычка «бороться» во всех областях жизни («борьба за повышение производительности труда», «битва за урожай» и т. д.) распространилась и на сферу межэтнических взаимоотношений. Развивающееся на фоне укоренившихся на бытовом и официальном уровнях воинствующих тенденций противоречие между декларируемыми абсолютными принципами интернационалистских межнациональных отношений и естественной нравственностью и культурными предпочтениями народов не могло не повлиять на перспективные схемы и поведенческие модели, входящие в соционормативную структуру этнического самосознания. Сейчас это объективно выражается в нежелании народов идти на взаимные компромиссы и уступки в разрешении конфликтов, в психологических трудностях на пути межнационального примирения, в росте межэтнической нетерпимости. Отчуждение от родной культуры в советский период проходило на фоне приобщения к так называемой социалистической культуре, не имеющей собственного, выкристаллизованного в веках духовно-нравственного наполнения. А та единственная господствующая в стране идеология, на которую она опиралась, оказалась, как ясно сейчас, нежизнеспособной заменой родовым этнокультурным ценностям и ложной основой содружества народов.

Как показывает практика, интенсивный рост этнического самосознания, свойственный сейчас всем социальным группам стран СНГ особенно болезненно и противоречиво проходит именно у этнокультурных маргиналов. В условиях всплеска национального возрождения сил, в силу особенностей социализации, они оказались в зыбкой зоне межкультурного пространства без устойчивой родовой почвы под ногами. Осознавая собственную ущемленность и незащищенность, находясь перед неотвратимостью проблемы выбора и испытывая бессознательный страх психологической и культурной ассимиляции, этнокультурные маргиналы являются осязаемым источником тревожности и агрессии. Поэтому разработка исследований этнических аспектов социокультурной деятельности населения СНГ, в том числе и Казахстана имеет не только культурную, но и социально-политическую значимость для предотвращения социальных и этнических конфликтов. Немаловажен в этом аспекте и гуманистический смысл, в связи с осознанием равенства прав и возможностей людей разных этнических культур.

По утверждению российского исследователя Т.Г. Бортниковой: «межэтнические и этнокультурные процессы представляют собой довольно сложное явление в силу противоречивости и неоднозначности. Именно поэтому необходимы исследования различных видов этнокультурных контактов и межэтнических коммуникаций, т.к. они призваны объяснить механизм развития и функционирования современных этнических процессов, формы трансляции и сохранения своего этнокультурного опыта и способы принятия социокультурного образа других этносов» [2]. Современные реалии таковы, что в XXI веке не угасает разнообразие и самобытность культур, а усиливается их самоутверждение, сопровождаемое интенсивным стремлением к возрождению и преобразованию в соответствии с новыми веяниями

времени, но с сохранением специфики своего этноса. В международных и казахстанских правовых документах принцип равноправия культур подразумевает устранение каких-либо юридических ограничений и духовного подавления возможности любой этнической группе придерживаться своей культуры и сохранять свою самобытность. Как правило, основными принципиальными подходами в реализации государственной политики управления многообразием являются: - соблюдение прав человека; - сохранение этнической, культурной, языковой, религиозной и других видов идентичности. В своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в пункте « I. О национальном сознании в XXI веке», Президент страны, Лидер нации Н.А.Назарбаев указывал, что «без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе. Я же хочу, чтобы она твердо стояла на земле. А это значит, что история и национальные традиции должны быть обязательно учтены» [3].

Этнополитика в стране осуществляется в рамках Конституции Республики Казахстан, где статья 14.2. гласит, что «никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждения, места жительства или по любым иным обстоятельствам» [4]. Как известно, существует три документа, которые закрепляют права человека - «Всеобщая декларация прав и свобод человека ООН», «Международный пакт о гражданских и политических правах», «Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах», принятые в 1966 г. В них есть положения о том, что, «все народы имеют право на самоопределение; все народы для достижения своих целей могут свободно распоряжаться своими естественными богатствами и ресурсами; все участвующие в настоящем Пакте государства должны в соответствии с положениями Устава Организации Объединённых наций поощрять осуществление права на самоопределение и уважать это право.» На эти положения, нашедшие закрепление в Уставе ООН, ссылаются практически все идеологи, защищающие права народов.

В мире насчитывается до 5 тысяч народов и немногим более 200 государств. И хотя число государств растёт, иметь их могут не все народы. Большинство государств остаётся полиэтничными, и в мировой практике такими считаются все государства, имеющие более 5% иноэтничного населения» [5]. (Это Венгрия, Ирландия, Португалия, Албания, Армения, Мальта, Йемен, Сомали, Барбадос, Ямайка, хотя за границей живёт каждый второй ирландец, албанец, армянин, каждый третий мальтиец, йеменец, ямаец, каждый четвёртый венгр, португалец, сомалиец, барбадосец).

В Республике Казахстан важную роль в укреплении межэтнического согласия играет Ассамблея народа Казахстана. Примечательно, что в Законе «Об Ассамблее народа Казахстана», статья 14-1. «Этнокультурные объединения Ассамблеи» гласит о том, что целями деятельности этнокультурных объединений Ассамблеи являются развитие активности и самостоятельности граждан, удовлетворение их интересов в сфере сохранения и развития традиций, языков и культуры. Этнокультурные объединения Ассамблеи создаются в организационно-правовой форме общественных объединений и могут действовать как местные, региональные или республиканские этнокультурные объединения Ассамблеи. К местным этнокультурным объединениям Ассамблеи относятся общественные объединения, действующие в пределах одной области, в том числе города республиканского значения, столицы Республики Казахстан, и консолидирующие представителей этноса для реализации цели и задач Ассамблеи. К региональным этнокультурным объединениям Ассамблеи относятся общественные объединения, имеющие свои структурные подразделения (филиалы и представительства) на территории менее половины областей, в том числе городов республиканского значения, столицы Республики Казахстан, и консолидирующие представителей этноса для реализации цели и задач Ассамблеи. К республиканским этнокультурным объединениям Ассамблеи относятся общественные объединения, имеющие свои структурные подразделения (филиалы и представительства) на территории более половины областей, в том числе городов республиканского значения, столицы Республики Казахстан, и консолидирующие представителей этноса для реализации цели и задач Ассамблеи народа Казахстана [6].

В настоящее время в республике действуют более тысячи этнокультурных объединений, 30 из них имеют республиканский статус. Как показывает практика, независимо от религиозной, или светской направленности, основное внимание эти организации уделяют культуре своего этноса. Многие стороны их деятельности связаны с изучением этнического языка, истории этноса и его миграций, возрождением культурных традиций и народного художественного творчества. Особую важность приобретает статус религии, присущей данному этносу. Следует также отметить, что деятельность организаций подобного рода протекает весьма активно и в тех случаях, когда этническая группа проживает вне своей исконной территории среди другого этноса. Все это еще раз доказывает, что этническая культура является одной из важнейших сторон их жизнедеятельности. Важную конструктивную роль в укреплении культуры

межнационального общения играют многочисленные Национально-культурные центры и объединения, действующие в каждом регионе Казахстана. На международном уровне признается, что в Казахстане проводится мудрая и взвешенная национальная политика. «Этносоциальная политика Казахстана неслучайно получила высокую оценку со стороны ООН, ОБСЕ и других авторитетных международных организаций, а также многих близких и дальних стран», было отмечено Президентом РК Н.А. Назарбаевым на XXVI сессии Ассамблеи народа Казахстана [7].

Закон «Об Ассамблее народа Казахстана», статья 15. Членство в Ассамблее гласит, что: «Состав Ассамблеи и ассамблей областей (города республиканского значения, столицы) формируется из числа граждан Республики Казахстан - представителей этнокультурных и иных общественных объединений, представителей государственных органов и иных лиц с учетом их авторитета в обществе»[8]. Все этнокультурные объединения осуществляют свою работу под руководством компетентных лидеров этнических групп, исходя из поставленных задач Елбасы, Лидера нации: «никакая модернизация не может иметь место без сохранения национальной культуры»[9].

По последним данным, в Туркестанской области, где проживают представители разных этносов, успешно функционируют и взаимодействуют 12-этнокультурных объединений, например: 1) Узбекское этнокультурное объединение (председатель: Нишанкулов Б.И.). 2) Турецкое этнокультурное объединение (председатель: Сапаров С.К.). 3) Славянское этнокультурное объединение (председатель: Лимаренко М.А). 4) Туркестанский областной филиал курдского республиканского общественного объединения «Барбанг» (председатель: Надиров А.С.). 5) Иранское этнокультурное объединение (председатель: Капар-Пур Н.К.). 6) Кыргызское этнокультурное объединение (председатель: Рысбеков А.С.). 7) Таджикское этнокультурное объединение (председатель: Султанов Ю.Ш.). 8) Чечено-ингушское этнокультурное объединение (председатель: Бациев Х.Ш.). 9) Польское этнокультурное объединение (председатель: Мадиебекова Ж.А.). 10) Татаро-башкыртское этнокультурное объединение (председатель: Аюпов Ф.Г.). 11) Уйгурское этнокультурное объединение (председатель: Манников Б.К.). 12) Каракалпакское этнокультурное объединение (председатель: Ибрагимов К.И.).

В городе Шымкент, который имеет республиканский статус, ведут свою деятельность: всего - 8 этнокультурных объединений, такие как: Межэтническое культурное объединение «Ынтымак» (председатель - Толеева Г.В.), Славянское этнокультурное объединение (председатель - Узбекское этнокультурное объединение (председатель- Хакимбеков Т.Т.), Греческое этнокультурное объединение «Ирини» (председатель - Параскевопуло О.И.), **Немецкое этнокультурное Объединение «Возрождение»** (председатель - Бахман И.В.), Азербайджанское этнокультурное объединение (председатель- Ибрагимов Н.Н.), Турецкое этнокультурное объединение «Ахыска» (председатель - Асанов Л.К), Татаро-башкирское этнокультурное объединение «Ак-барс» (председатель - Мухамедова А.И.). Всеми существующими этнокультурными объединениями руководят граждане РК, представители различных этнических групп, имеющие авторитет и уважение в обществе. На сегодня в городе успешно функционируют:

1. Межэтнический культурный центр «Ынтымак» объединил под своим крылом все этнокультурные центры и стал связующим звеном между ними. В своей работе «Ынтымак» опирается на молодежь. Ответвления от центра «Ынтымак» существуют в школах, вузах области. В праздники слова дружбы, объединения звучат на всех языках. Особая ценность «Ынтымака» заключается в том, что малые народности и этносы, проживающие в городе Шымкенте, могут объединяться и проводить совместные мероприятия. Работа МКЦ «Ынтымак» многогранна, особенно красочно организует праздники, посвященные Наурыз: организует концертные программы, демонстрирует народные казахские обычаи и традиции, накрывает праздничный дастархан и др [10].

2. Славянский этнокультурный центр создан в 1991 году, на заре становления молодого суверенного государства. В городе Шымкенте проживает 93607 русских, около 3000 украинцев. Славянский этнокультурный центр, как и все этнокультурные центры, ведут активную работу по духовно-культурному взаимодействию, развитию народной славянской самобытности, зарождая тем самым новую культуру на основе межэтнического согласия. В ряду наиболее значимых общих праздников, организованных Славянским этнокультурным объединением можно назвать регулярно проводимые фестивали дружбы народов. Рожденный в Шымкенте Международный конкурс исполнителей русского и казахского романса. Международный литературный конкурс, ежегодно посвящаемый Дням славянской письменности и культуры. Красочно, интересно проходит межобластной конкурс - фестиваль «Играй гармонь». Эти фестивали стали заметны не только в культурной жизни нашего региона, но и всей Центральной Азии. Массовые фольклорные праздники и тематические вечера,

организованные славянским этнокультурным объединением пользуются у горожан огромной популярностью. Новогодние мероприятия, рождественские вечеринки, праздник Масленицы и Медовый спас объединяют не только славян, но и представителей других этносов. 3. **Азербайджанский этнокультурный центр** создан в 1999 году. В Южном Казахстане проживает более 30 тысяч, а в городе Шымкенте - 15357 азербайджанцев. Ежегодно проводится праздник «День языка, культуры и традиций азербайджанского народа». Деятельность азербайджанского этнокультурного центра неразрывно связана с деятельностью Ассамблеи народа Казахстан. Создан детский танцевальный ансамбль мальчиков и танцевальная группа девочек «Арзу достлугу». Турки в Казахстане появились в 20-е годы XX века и за несколько десятилетий превратились в одну из самых многочисленных и быстрорастущих этнических общин республики.

4. **Турецкий этнокультурный центр «Ахыска»** участвует в осуществлении культурно-просветительской деятельности среди лиц турецкой национальности, изучении истории, сохранении и развитии языка, культуры, обычаев и традиций турецкого народа. Создана и функционирует воскресная школа. Разнообразна общественно-культурная жизнь диаспоры. Дни языка, национальной культуры, другие мероприятия собирают множество людей. Турецкий этнокультурный центр всегда принимает активное участие в благотворительных акциях. В Казахстане проживает 25 тысяч армян [6, с. 8].

5. **Греческий культурный центр «Ирини»** был образован в 1990 году. История греческого народа очень трагична. В начале XX века была отнята родина-земля древнего Понта. С 1942 года начался жестокий процесс, выселение греков из мест их проживания в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан. Грекам, равно как в ту пору репрессированным сталинским режимом народам, пришлось сполна хлебнуть всех ужасов депортации. Благодаря терпению, трудолюбию, а самое главное доброжелательное отношение казахского народа помогло грекам выжить, сохранить язык, традиции, обычаи, культуру.

6. **Немецкое этнокультурное Объединение «Возрождение».** Целью создания ЭКЦ является возрождение традиций и обычаев немецкого народа, сохранение национальной самобытности. Большое внимание уделяется тому, чтобы немецкая часть населения чувствовала себя комфортно в политической, экономической и социальных областях жизни. Сегодня немецкий этнокультурный центр координирует деятельность по ряду грантовых и обычных проектов: воскресные школы и языковые курсы, молодежные программы и клубы по интересам, программа «Синьоринг-клуб». В большинстве своем проекты немецкого этнокультурного центра рассчитаны на сохранение немецкой идентичности. При областном немецком культурном центре создана сеть центров встреч (СЦВ).

7. **Татаро-башкирское этнокультурное объединение «Ак-барс» (председатель - Мухамедова А.И.).** Актив центра составляет более 100 человек, которые принимают участие во всех мероприятиях областного, городского, районного уровня по вопросам идеологии, культуры, пропаганды дружбы, согласия, патриотизма.

8. **Узбекское этнокультурное объединение имеет свою солидную историю.** (Председатель-Хакимбеков Т.Т.) За годы деятельности центра было сделано немало. Успешно работают Совет старейшин, молодежное крыло, спортивный отдел, женский совет, религиозный отдел. Открыт узбекский областной драматический театр, возродились конкурсы «Офарин», что в переводе означает «Браво», «Лапар», появился фестивали поэтический «Мушоира» и кулинарный фестиваль плова. Самый яркий праздник у узбекского этноса День языка, культуры и традиций узбекского народа.

Как видим, этнокультурные объединения и дома Дружбы ведут работу в сфере культуры, языка, традиций. Мир и согласие в обществе – это главный стержень казахстанской национальной идеи. Эта идеология должна опираться на активную, слаженную работу всех государственных органов, ассамблеи - большой и малых, этнокультурных центров. «Нужно распределить свои ресурсы так, чтобы охватить всю матрицу межэтнической и межконфессиональной сферы, чтобы не упустить даже самый маленький вопрос» [11]. Ныне действующие этнокультурные объединения Туркестанской области (ранее ЮКО) способствуют взаимовлиянию, взаимодействию и взаимообогащению культур всех этнических групп и способствуют укреплению межэтнического согласия в регионе.

В современном казахстанском обществе, утвержденный праздник «День благодарности» становится великим днем патриотизма, дружбы, днем культурного разнообразия, ведь каждый из более 100 этносов имеет свою уникальную особенность, и все они в сумме дают уникальное преимущество нашей Единой Нации. Все этносы как граждане Казахстана, вкладывают свои усилия для укрепления стабильности и общественного согласия в стране. В своей статье «План нации- путь к казахстанской мечте», пишет о том, что «у 100 казахстанских этносов не менее 100 особых и неповторимых черт, которые дают уникальное преимущество нашей Единой нации» [12].

Национальное самосознание, культура межнационального общения являются базисными формами развития культуры межнациональных отношений. Это определенные взаимосвязи и взаимоотношения, в

процессе которых люди различных национальностей обмениваются опытом, ценностями, мыслями, чувствами, переживаниями. В процессе межэтнического общения проявляются не только личные качества, но и особенности психологии, традиций, культуры народов, представителями которых являются общающиеся. Несомненно, в этом процессе большую роль играют Этнокультурные объединения областей. Специфика укрепления межэтнического согласия определяется в первую очередь ценностными ориентациями общества, имеющими относительно широкое распространение в этнической общности. Все это предполагает развитие культуры межэтнического общения, т.е. уважительного отношения человека к людям разных наций, к их культуре, традициям, языкам, истории, национальному достоинству, которая предполагает выполнение людьми правовых и морально-этических норм в полиэтнической среде.

На сегодняшний день этнокультурные центры достойно занимают свою консолидирующую роль в общественно-политической структуре Туркестанской области и города Шымкента. Они являются инициаторами и участниками многих общественно-значимых мероприятий, в том числе и посвященных государственным праздникам Республики Казахстан. По словам Елбасы: «в рамках продвижения Туркестана в качестве нового областного центра необходимо системное усиление его позиционирования на международной арене» [10, с. 11]. В реализации этой задачи важную роль сыграют ЭКЦ на местах.

Концепция этнокультурного образования в РК была утверждена распоряжением Президента РК от 15 июля 1996г., №3058. Основной идеей концепции является реализация этнокультурных интересов населения в области образования. Стратегия этнокультурного образования направлена на реализацию двух взаимосвязанных целей: этническая идентификация и государственная интеграция, т.е. ориентация на сохранение самобытности этнических групп и, одновременно, освоение ценностей и стандартов других культур. По мнению российского ученого Дугаровой Т.Ц.: «своеобразный ответ на вызовы глобализации дают этнические группы с их стремлением сохранить глубинные психологические установки, ценностные регулятивы общества, формирующие социальную структуру и культуру народа. Нивелирование этнических особенностей может привести к нежелательным, а порой и катастрофическим последствиям. Поэтому анализ ментальности тесно связан с изучением архетипических образов, которые являются базисом мышледеятельности народа и определяют его поведение в критических ситуациях» [12, с. 139]. Справедливы утверждения о том, что этнополитика является эффективной, если она гибкая, оперативно отвечает на вызовы практик, если законы действуют и их используют в случае нарушения прав человека и группы. И даже в такой ситуации нельзя забывать о психологических факторах - обеспечивать доверие к власти как гаранту согласованных решений, воспринимаемых как справедливые.

Таким образом, этнокультурные объединения становятся средством осознания человеком своей причастности к родному этносу и формой этнокультурного обмена, при котором индивид возвеличивается, ощущая себя частицей не только своего народа, но и человечества в целом. В этнокультурном просвещении наших граждан, и в продвижении программ межнационального согласия, и в защите интересов в чем-то ущемленных этнических групп, соответствующим специалистам, психологам и работникам образования всех уровней нужна настойчивость и целеустремленность. Несомненно, межэтническое общение дает возможность приобщиться к традициям, к культурам, к историческому опыту многих этносов, что формирует широкий взгляд на окружающий мир, этноязыковые процессы, человеческое и национальное достоинство и общечеловеческие ценности в целом.

В заключении можно сделать следующие выводы:

- деятельность этнокультурных объединений возрастает в построении гражданского общества и правового государства и носит комплексный характер;
- необходимо обозначить и охарактеризовать научно-практические основы, выступающие фундаментом процесса укрепления межэтнического согласия и мира;
- важно раскрыть особенности этнокультурных, религиозных и психологических ментальности народа во всех областях;
- должны быть показаны конкретные пути решения стоящих проблем на местах, с помощью социальных, образовательных и иных технологий;
- этнокультурным объединениям шире освещать свою деятельность на страницах СМИ, все больше привлекая молодежь области.

В связи с этим, госслужащие новой формации должны сократить дистанцию между государством и обществом. Это предусматривает постоянную обратную связь, живое обсуждение и разъяснение людям конкретных мер и результатов государственной политики. Численность населения страны превысила 18 миллионов человек, продолжительность жизни достигла 72,5 лет. «Мы всегда адекватно отвечаем на вызовы времени. Это достигается в первую очередь благодаря нашему единству. Богата та страна, где живут в согласии – говорят у нас в народе», - отметил Президент страны Н.А. Назарбаев своем Послании

народу Казахстана» [13]. Ведь залогом успешности государства становится развитие главного богатства – человека и рост благосостояния всех казахстанцев.

Список использованной литературы:

1. Бейсенова Г.А. Проблемы глобализации и идентичности. – Алматы. 2009. – С. 152.
2. Бортникова Т.Г. Автореферат диссертации «Общественные и этнокультурные объединения как социальный институт». 13.00.05-теория, методика и организация социально-культурной деятельности. – Тамбов, 2004.
3. Назарбаев Н.А «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», в пункте «I. О национальном сознании в XXI веке» // Казправда, 13 апреля 2017. – С. 2.
4. Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2008. – С. 8.
5. Геллнер Э. Нации и национализм. – М: Наука, 1991.
6. Акбердиева С.Н. Сборник о деятельности этнокультурных центров города Шымкента. – Шымкент, 2015. – С. 7-10.
7. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // Казправда, 13 апреля 2017 года. – С. 2.
8. Материалы XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация». – Астана, 2012.
9. Этнический состав населения и этнокультурные объединения Южно-Казахстанской области. – Шымкент, 2015. – С.43.
10. Назарбаев Н.А. План нации- путь к казахстанской мечте // Казправда, 7 января 2016 года. – С. 1-7.
11. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. 21 ноября 2018 года // <https://ru.sputniknews.kz/culture/20181121/8168170/statya-nazarbaev-ruhani-zhangyru.html>.
12. Образы, традиции и культура межнационального мира и согласия: монография./науч.ред. А.Д.Карнышев. Иркутск: Игу, 2014. – 391с.
13. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни», от 5 октября 2018 г. Резиденция "Акorda", Астана. <http://www.akorda.kz/ru>.

МРНТИ 03.41.91

Бексеитов Ф.Т., Құрманязов И.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті, т.ғ.к.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: bek_ok@mail.ru*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының Ікурс докторанты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: egypt.993@mail.ru*

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНЫҢ КӨНЕ АРНАЛАРЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҰРАҚТАР МЕН ҚОНЫСТАРДЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ*

Аңдатпа

Мақалада Солтүстік-Шығыс Арал маңының географиялық аймағының жаңа тас ғасыры мен қола дәуірінде өмір сүрген ежелгі адамдардың ескерткіштеріндегі су көзі, суландыру жүйелері мен құдықтары және олардың зерттелу тарихына шолу жасалған. Жаңа кезеңде жүргізілген зерттеулер және Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының кешенді барлау, қазба жұмыстарының қорытындылары берілген.

2018 жылы Арал маңы Қарақұмында жүргізілген барлау жұмыстарының қысқаша нәтижелері және шегенделген құдыққа байланысты материалдар жарияланып отыр.

Кілт сөздер: Сырдария, Арал маңы Қарақұмы, қоныстар, құдықтар және арналар.

*Зерттеу жұмысы «Қазақстанның аридтік аймақтарында сумен қамтудың дәстүрлі әдістері: этнологиялық және георхеологиялық тұрғыдан қарастыру» ҚР БҒМ жобасы аясында жасалды.

ОРОСИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА ДРЕВНИЕ СТОЯНОКИ И ПОСЕЛЕНИЙ НИЗОВИЙ СЫРДАРЬИ

Аннотация

В статье представлен обзор источников воды, обводнительных систем и колодцев на памятниках древних людей, живших в Северо-Восточном Приаральском географическом регионе в эпоху неолита-бронзы и история их изучения. Представлены результаты археологических исследований проведенных на новом этапе и комплексной работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.

Краткие результаты проведенных разведочных работ 2018 года на Приаральских Каракумах связанные с изучением древних источников воды и колодцев.

Ключевые слова: Сырдарья, Приаральские Каракумыпоселения, колодцы и каналы.

THE IRRIGATION SYSTEM OF THE ANCIENT ENCAMPMENT AND SETTLEMENTS OF THE LOWER REACHES OF THE SYRDARYA

Abstract

The article presents an overview of water sources, water supply systems and wells on the monuments of ancient people who lived in the Northeastern Aral Geographical Region in the Neolithic-Bronze Age and the history of their study. The results of archaeological research conducted at the new stage and the integrated work of the Khorezm archeological-ethnographic expedition are presented.

Brief results of the conducted exploration work in 2018 on the Aral Karakum desert connected with the study of ancient water sources and wells.

Key words: Syrdarya, Aral Karakum settlements, wells and canals.

Евразия құрылығы оның ішінде Қазақстан жерін мекен еткен әлем өркениетінің дамуына елеулі үлес қосып ықпал еткен әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесі жоғары жаңа тас ғасыры, қола дәуірі және ерте темір ғасырларының тайпаларының тарихы жалпы түркі халықтары, оның ішінде Қазақ халқының тарихының іргетасы болып саналады. Алайда, жазба деректері сақталмаған осы кезең тарихын қайта жаңғыртуға бірден-бір дерек көзі болып саналатын археологиялық ескерткіштердің аумағы зор.

Қазақстан жерінің әр аймақтарының біркелкі дәрежеде зерттелуіне байланысты әлі де болса біртұтас, жүйелі тарихи тұжырымдар жасалуына мүмкіндік болмай отыр. Осындай өлкенің бірі Аралдың шығыс аймағы, яғни көне Сырдың теңізге құятын тарам-тарам ескі арналары бойындағы жүздеген ескерткіштердің әлі де болса терең сырын аша алмай жатқандығы. Жалпы тіршілік көзі болып табылатын су, жер өңдеу шаруашылығының мәселелерін зерттеу көне заман тарихының ең маңызды бөлігі болып отыр. Археологиялық деректер бойынша суды пайдалану, игеру және жер өңдеу шаруашылығымен ирригациямен айналасу ең ірі Тигр мен Ефрат және Хуанхэ өзендерінің бойында жайлаған Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирия және Қытай сияқты мемлекеттер дедамып отырған. Қазіргі таңдағы ашылып жатқан археологиялық Еуразия құрлығында Аралдың оңтүстік, оңтүстік-шығыс және шығыс өңірлерін мекендеген тайпалар мен халықтардың мыңдаған ғасырлық тарихы мәдениеті Әмудария мен Сырдариясағаларының тарихымен тығыз байланысты. Осы ұлы екі өзенің сағаларын адамдар тас ғасырнан бастап қоныстанып арналардың жағалары балыққа және өсімдік бай аридті аймақ өмір сүруге қолайлы болған [1,52-57].

Сырдарияның төменгі ағысындағы арналық ландшафтының өзгеру заңдылықтарын түсініп ұғыну үшін, сулану тарихына тоқталу, сондай-ақ осы аймақта зерттеу жұмыстарын жүргізген Хорезм археологиялық және этнографиялық экспедициясының жетекшісі көрнекті ғалым С.П. Толстов жүргізілген ізденістері және осы экспедициясының құрамы аясында 1952 жылы жасақталған археологиялық-топографиялық топ жетекшісі Б.В. Андриановтың бастауымен Сырдарияның төменгі ағысындағы суландыру жүйесінің қалыптасуы тарихы мәселесін зерттеумен айналысты [2,5-14].

Қолдағы бар деректерді жинастыра келе Сырдария өзенінің көне арналарының қалыптасуы тарихына келетін болсақ, қазіргі таңда Сырдария өзенінің төменгі ағысынан арналары Іңкәдария, Қуандария және Жаңадария, Ескідариялық арналары орын тепкен. Осы арналардың қалыптасуы жағдайына байланысты олардың бойында тіршілік әр түрлі уақытта өрбіген.

Жаңа кезеңдегі зерттеулер 2006-2007 жж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірікрат археологиялық экспедициясының барлау отряды (жетекшісі Ж.Құрманқұлов) «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары нәтижелері қаралады [3,5-15].

Осы зерттеулердің әдіснамасын пайдаланып Сырдарияның төменгі ағысы арналарының ландшафтының адами антропогендік әсер ету дәрежесін бағалау үшін біз Іңкәдария, Қуандария және

Жаңадария арналарының жиегінде орналасқан тұрақтар мен қоныстардың зерттелу тарихы қарастырылады.

Табылған археологиялық ескерткіштер бойынша Аралдың солтүстік-шығыс маңынан кейінгі жылдары палеолит және неолит дәуірінің ескерткіштері табылып отыр. Бұл аймақтың палеолит дәуірінің тұрақтарының уақытша тұрақтап отырған, бұл дәуірдің тұрақтары кейінгі отандық зерттеу жұмыстары жүргізілгеннен кейін анықтала бастады. Ескерткіштердің орналасу аймағы суға жақын жерлерде орын тепкен, барлау жұмыстарының нәтижесінде Арал 1-3, Ақеспе, Аққыр, Әйтеке би шеберханасы анықталған, алынған тас құралдар жайлы О.А. Артюхованың еңбектерінде жарық көрді [4,32-38].

Арал өңірінің неолит дәуірі көршілес Хорезм территориясынан ашылған кельтеминар мәдениетінің шеңберіне жатқызылған. Олардың атақтылары Сексеуіл 1,2, Көнту, Ақеспе, Қара-сандық, Шөлқұм, Тәмпі, Қосамантұрақтары Солтүстік Арал маңы мен Кіші Борсық құмдарынан табылып отыр. Бұл ескерткіштердің орналасу аймағы Арал теңізіне жақын жерде орналасқан, яғни өмір сүруге қолайлы және осы тұрақтардан еңбек құралдары және қыш ыдыстар сынықтары табылған сонымен қатар қой, сиыр және құланның сүйектерінің анықталуы мал өсіру кәсібіне өткендігі анықталып отыр [5,30].

Сырдарияның төменгі ағысы археологиялық зерттеулер бойынша жаңа тас ғасыры, яғни неолит дәуірінде, Оңтүстік Арал маңында Сырдария өзенінің негізгі арналары қалыптаса бастайды. Сырдарияның ежелгі арналары Іңкәрдария мен Қуандария бойында Хорезм экспедициясының барлау жұмыстары барысында 1954-1958 жылдары А.В. Виноградовтың бастамасымен Сырдарияның төменгі ағысынан Іңкәрдария арнасы мен Жаңадария бойынан Жалпақ құдығының жанынан 6 тұрақ орны анықталған [6,90-94;7,87-134]. Шамасы жаңа тас ғасыры адамдарына осы су орны тіршілік көзі болып табылса керек.

1963 және 1973 жылдары Есентөбе, Қосмола 1-6, Аймора, Талас 1 ескерткіштерін ашып зерттеді. Бұл тұрақтар жоғарыда айтып отқандай Қуандария арнасының батыс жағалауларында тізбектей орын тепкен және үрлемелі құмның әсерінен беті қабаты ашылып жатыр. Осы тұрақтар ашылған уақытта тұрақтардың мәдени қабаты сақталмаған, табылған қыш ыдыстар мен тас құралдар арнаның ауысуы тартылуы салдарынан көшіп құммен жылжып отырған [8,91-97;9,102-108].

Сырдарияның ежелгі бассейнінде екі бағытта су аққандығын, яғни, Іңкәрдария арналарының жүйесі оңтүстіктен батысқа қарай Әмударияның Ақшадария саласына барып қосылса, Сырдарияның орталық арналарының бөлігі Іңкәрдарияның оңтүстігінен солтүстікке қарай Қуандария сағасы арқылы аққандығын көрсетеді.

А.Виноградовтың пікірінше Қосмола және Жалпақ кешенінен табылған заттар жақындығы жағынан Солтүстік Арал маңынан ашылған Сексеуіл 1,2 ескерткіштерінен табылған тас құралдармен ұқсас болып келген жасалуы жергілікті кварциттен және әкелінген шикізат материалдарынан жасалған тік және ойылған жүздері бар дұрыс пышақ тәрізді пластиналар, пластиналардағы шеткі қырғыштар, кесетін өткір тіліктер табылып отыр [6,97]. Жебенің ұштары-жапырақ тәрізді, олардың көпшілігі түбінен алынған; олардың ұзындығы 3-5 см. Қыш ыдыстар кешені жазық түпті, ыдыстардың ернеулері түзу, сәл қалыңдатылған, кейде жиек бойымен қиғаш кесілген, иығы анық бөлінбеген. Бұл ескерткіштердің кезеңделу мәселесі көршілес Хорезм территориясынан ашылған кельтеминар мәдениетіне жатқызылып, ерте неолиттік кезеңнің ескерткіштері Толстов тұрағы мен Зеравшан өңірінің Дарбазақыр 2 ескерткішіне жатқызылып мерзімі Б.з.д. III-II мыңжылдықтармен саналады [8,92]. Жоғарыда аталып өткен жаңа тас ғасыры ескерткіштері көп жағдайда су көздері жанында орналасқандығы байқалып отыр.

Сырдарияның төменгі ағысының ежелгі арналары Іңкәрдария мен Қуандария арналарының бойында орын тепкен неолиттік тұрақтарда отырған халықтың, мал шаруашылығымен айналысып арналар жиегінде тұрақтап отырмаған, тек уақытша тұрақ орындары болып табылады.

Бұл арналаросы аймақтарды зерттеген ғалымдардың пікірінше біресе құрғап, біресе қайта толып отырған. Арналарының құбылмалы тарихы, сағалар аймағының көп бөлігі антикалық дәуірде орта ғасырларда, тіпті жаңа замандарда игерілгендігін аңғаруға болады. Осының салдарынан алғашқы қауым адамдарының бұл жерлерде мекендеген қоныстары жойылып кеткенге ұқсайды [10,131-157;11,54].

Сырдарияның төменгі ағысы қола дәуір тұсында археологиялық, геологиялық деректер бойынша осы уақытта М.Итинаның пікірінше Іңкәрдария арнасы өмір сүруін жалғастырып тұрды

Басқаша сөзбен айтқанда Қызылорда қаласының оңтүстігінен бастау ала отырып, Іңкәрдария арнасы өз ағысын өзгертіп Аралға қарай құйып отырған. Сондықтан оңтүстік Іңкәрдария (Қарадария) орта және Солтүстік (Дарьялық) арналарының жүйесі туралы айтуға болады. Бұл ретте, Іңкәрдарияның солтүстік аймақтарында байырғы Қызылқұм құмының шетін бойлай келе жатқан оңтүстік Іңкәрдария арналардың жекелеген тіліктерімен ғана көрсетілген, бірыңғай арна ретінде анық байқалады [12,96-105].

Оңтүстік Іңкәрдария (Қарадарья) арнасы қазіргі Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа қарай, Айдарлы ауылынан оңтүстікке қарай құмды жиектерінде 1972 жылы Хорезм экспедициясының барлау жұмыстарын жүргізген. Барлау жұмыстарының нәтижесінде арналардың жиегінен үрлемелі құмның әсерінен ашылып қалғаншағын қоныс орындарынан қыш ыдыстар сынықтарын анықтап, кейінгі қола дәуірімен мерзімделген. Ашылған қоныстар Ортаңғы Іңкәрдария арнасының жағаларынан Көк Сенгір шатқалынан ашылып, олардың шартты атауы Тас 1-3 қоныстары және оңтүстік Іңкәрдария арнасының жағалауларынан Баян шатқалынан Егізкөк қоныстары деген атаумен белгілі.

Бұл қоныстарды мекендеген адамдардың мал шаруашылығымен айналысқаны және осы ескерткіштер қола дәуірінің ең соңғы кезеңімен мерзімделеді. Қыш ыдыс сынықтары жақындығы жағынан Солтүстік Түгіскен кесенесінен табылған ыдыстарға және замараев, әмірабад мәдениеттерімен ұқсас болып келген, мерзімі шамамен б.з.д II ғ соңымен I ғасырларға жатады [13].

Бұл жерде Іңкәрдарияның тармақтарынан мал шаруашылығына негізделген тайпалар қоныстанған, қыш ыдыстар арнаның жиектерінің шетінен табылған, көне бақташылар, қазіргі уақыттағы малшылар сияқты өздерінің малдарын құмдарда жайланға ұқсайды.

Осы тұста айта кететін бір дерек қола дәуірінің ескерткіші атақты Солтүстік Түгіскен қорымы Іңкәрдарияның құрғап қалған арнасын бойлай 400 шаршы метрге жуық ауданды алып жатыр. Солтүстік Түгіскен қорымы өзінің үлкен жерлеу құрылыстарымен (кесенелер) және олардың үстіне пахса кесектерден салынған құрылыстармен ерекшеленеді. 20-ға жуықірі және шағын жерлеу құрылыстарынан тұрады [14].

Еуразия құрылығында қола дәуірінің жерлеу орындары мен материалдық мәдениетке бай Солтүстік Түгіскен ескерткіші болып қала береді. Бұл жерлеу құрылысында белгілі адамдарды жерленген. Көне заманан бастап тоналған бұл қорымда ХАЭЭ-сы зерттеулер жүргізу барысында алтынан, күмістен жасалаған бұйымдар тапқан.

Солтүстік Түгіскен маңында мекендеген қола дәуірі адамдары жер игеру мен мал бағуды кәсібін қатар алып жүрген. Оған себеп қорымдардан табылған ірі қара сүйектері, әсіресе жылқынікі көптеп кездеседі. Қыш ыдыстары кешендері Ақшадария арнасының жағасындағы әмірабад мәдениетінің тұрақтарындағы қыш ыдыс кешендерімен ұқсастығы бар [15,27;16].

Бұл жұмыстың қорытындыларын нәтижелері М.А. Итина мен Л.Т. Яблонскийдің «Саки Нижней Сырдарьи» (1997) және «Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи» (2001) еңбектерінде көрініс тапқан [17].

Кейінгі археологиялық зерттеулер нәтижесінде Аралдың солтүстік маңында Арал маңы Қаракұмынан 2013 жылы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығы және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана филиалының ғалымдарымен бірлесіп Қазалы ауданы, Әйтеке би кентінен солтүстік-шығысқа қарай 80 км жерде орналасқан Тапа ауылының жанындағы Тапа 1,2 қола дәуірінің ескерткіштерін ашқан [18, 167-170].

Бұл ескерткіштердің ашылған жердің аймағы шөлді құмды аймақ және арналар мен өзендер жүйесі орналаспаған. Қазіргі уақытта мекендеген халық суды қолдан қазылған құдықтар арқылы тұтынып шаруашылыққа пайдаланып келеді. Ескерткіштердің орналасуы үрлемелі құмның әсерінен нақты аймағы белгісіз, беткі қабатынан қыш ыдыстар және тас еңбек құралдары жиналып алынған. Жергілікті халық қазіргі таңа мал шаруашылығымен айналысып отыр, малшылар үйлер жекелей орналасқан әр қайсысының өздері қазып алған құдықтары бар. Бұл дейтініміз қола дәуірінде өмір сүрген адамдарда мал шаруашылығымен айналысқан. Жылжыған құмдардан алынған бүтін қыш құмыралар және тас құралдар жиынтығы табылған.

Қолдан қазылған шегенделген құдықтар бұл аймақта көп кездеседі көне қыстаулар жанында және Тапа ауылының маңынан қола дәуірінің ескерткіштерінің жанында орналасқан. 2018 жылы Тапа ауылынан оңтүстік қарай 50 км жерде Үрген құдығының жанынан қола дәуірі және ерте темір дәуір кезеңдермен мерзімделетін ескерткіш ашылды. Қоныстың керамикалық кешеніне байланысты қазіргі таңда лабораториялық өңдеу жұмыстары жүргізіліп жатыр.

Қоныстың табылған шегенделген құдықтар жасалу технологиясына тоқталатын болсақ құдықтар 4 метр тереңдікте қазылған, қазуға 3-4 адамның көмегі керек және жан-жағынан беткі қабатынан түзгенмен сабан араластырылып топырақ құламас үшін сабан шөп төселген (Сурет 1). Жергілікті жерде өсетін баялыш шөбімен шегенделген құдықтар аз кездеседі. Көбінесе сексеуіл немесе түзгінмен жабылған, бұл аймақта «жылжымалы құдық» деген термин бар, ол дегеніміз терең құдық қазу үшін пайдаланылған, әуелі шегенделіп терең қылып қазылған әдіс. Тапа және Үрген құмдарынан ашылған ескерткіштердің жанынан қола дәуірмен кезеңмен мерзімделетін құдықтар анықталмай отыр, себебі жылжымалы құмның

ығысуына байланысты сақталмаған. Айта кететін жайт Арал маңы Қарақұмы жер асты суына бай. Тұщы суы жер бетінен 2-3 м тереңдікте, артезиан суы бор және палеоген жыныстарының қабаттарында, яғни 100-200 м тереңдікте жатыр. Олардың минералдану дәрежесі әр түрлі (тұщы, кермек, ащы) суларға бай.

Көршілес аймақтардан табылған шегенделген құдықтар әр түрлі мақсатты пайдаланған, солардың ішіндегі Орталық Қазақстан және Орал маңындағы ескерткіштерінің жанынан ашылған құдықтар металл қорытатын пештерге пайдаланылған. Екінші мақсаты қоныстарға ауыз сумен қамтамсыз ету үшін пайдаланса керек [19,92-107].

Солтүстік Арал маңына жақын орналасқан ескерткіш 1962 жылы Ақтөбе облысынан В.С. Сорокин басқарған археологиялық қазба жұмыстары кезінде Тастұбақ қола дәуірінің қонысынан табылған [20,51-61]. Тастұбақ қонысы Ақтөбе облысының Ор өзенінің оң жағалауында Ақтөбе қаласынан шығысқа қарай 160 км жерде орналасқан. Қоныста қазба жұмыстарының бірнеше құдықтар табылып оларға зерттеу жұмыстары жүргізілді (Сурет 2). Осы қазба жұмыстары барысында құдықтар жергілікті жерде өсетін өсімдіктер сексеуіл және түзгінен қаланған.

Тапа қонысының беткі қабатынан жиналып алынған қыш ыдыстар кешені ұқсастығы жағынан Тастұбақ ескерткіші және көршілес Хорезм аумағынан ашылған Анка 5, Кават 5, Кокча 15,16, қоныстары мен қорымдарынан табылған ыдыстарға жақындағы бар және осыған ұқсас болып келген жақын маңдағы ескерткіш 2006 жылы Арал теңізінің жағасынан Шірік Рабат археологиялық экспедициясының барлау отряды ашқан Ермбет жаға қонысынан табылған қыш ыдыстары ұқсастығы бар екендігі анықталған [21,438-440].

Жоғарыда Солтүстік-шығыс Арал маңының жаңа тас ғасыры мен қола дәуірі ескерткіштерін жинастыру барысында аймақтың Сырдарияның төменгі ағысы арналарының осы кезеңдерде өмір сүргенін археологиялық деректер арқылы құрастырып, ескерткіштерге шолу жасалды. Солтүстік Арал маңындағы жаңа кезеңде ашылған қола дәуірі ескерткіштерінің орналасқан аймақтағы суландыру жүйесі құдықтың жасалу технологиясына қысқаша жайлы сипаттамалар берілді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Вайнберг Б.И. *Этногеография Турана в древности VII в. до н. э. – VIII в. н. э.* – М., 1999. – 359 с.
2. Андрианов Б.В. *Древние оросительные системы Приаралья.* – М., 1969.
3. *Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы.* – Алматы, 2011.
4. Артюхова О.А. *Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук 2001 №1. С.32-38.*
5. Исаков Г.Т. *Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06.* – А.: 2005. – 30 с.
6. Виноградов А.В. *Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья // ТХАЭЭ. Т. XIII.* – М., 1981. – 173 с.
7. Коробкова Г.Ф. *Средняя Азия и Казахстан // Археология. Неолит Северной Евразии.* – Москва «Наука» 1996. – С. 87-134.
8. Виноградов А.В. *Новые материалы для изучения кельтеминарской культуры // МХЭ. Выпуск 6. 1963. С. 91-97.*
9. Тажекеев А.А. *Памятники кельтеминарской культуры Нижней Сырдарьи // Отан тарихы. №1 (57). 2012. – С. 102-108.*
10. Андрианов Б.В. *Прошлое и будущее земель древнего орошения // Природа. №9. 1972. – С. 131-157.*
11. Андрианов Б.В., Итина М.А., Кесь А.С. *Земли древнего орошения юго-восточного Приаралья. их прошлое и перспективы освоения // СЭ. №5. 1974. – С.54.*
12. Тажекеев А.А. *История обводнения южных протоков Нижней Сырдарьи по археологическим данным. Инкардарья // Материалы III международной конференции «Кадырбаевские чтения – 2012».* – Ақтобе, 2012. – С. 96-105.
13. Толстов С.П. *Древняя ирригационная сеть и перспективы современного орошения // ВАН СССР. №11. – М., 1961*
14. Итина М.А., Яблонский Л.Т. *Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи.* – М., 2001.
15. Толстов С.П. *Древний Хорезм.* – М., 1948. – С. 27.
16. Толстов С.П. *По древним дельтам Окса и Яксарта.* – М., 1962. – С. 78.

17. Итина М.А. Ранние саки Приаралья // *Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время.* – М., 1992. – 493 с.

18. Тажекеев А.А., Онгар А., Шораев Б.К. Тапа – памятник эпохи бронзы Северо-восточного Приаралья // *Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. – Астана, 2013. Т. 2.* – С. 167-170

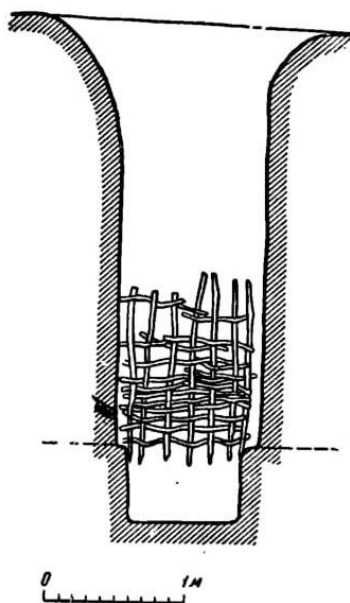
19. Григорьев С.А. О некоторых особенностях функционирования и интерпретации колодцев эпохе бронзы. С.92-106.

20. Сорокин В.С. Жилища поселения Тасты-Бутак // *Краткие сообщения института археологии.* – 1962. – №91. – С.51-61.

21. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Еримбет-жага – стоянка эпохи бронзы // *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Материалы и исследования по археологии России №3.* – Москва, 2010. – С. 438-440.

Сурет 1. Үрген қонысының маңындағы шегенделген құдық.

Сурет 2. Тастыбұтақ қонысың құдығының жоспары 1962 жыл.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

УДК 387.11
ГРНТИ03.01.09

Р.А. Айткалиева¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD докторанты,
Алматы қ., Қазақстан*

АРХИВ ІСІ САЛАСЫНА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ

Аңдатпа

XXI ғасыр ақпарат заманы болғандықтан ақпарат, соның ішінде ретроспективті құжаттар ақпарат қоғамның рухани, мәдени дамуындағы басты ресурсқа айналды. Бұл үрдіс архив ісінде де үлкен маңызға ие. Архив ісінің ақпараттандырылуы бүкіл қоғамның тарихи-саяси, әлеуметтік қызмет алуының жеделдігі мен ыңғайлығына, ауысып отыратын заман талаптарына толыққанды жауап беруді қамтамасыз етеді. Сондықтан да архив ісі саласына ақпараттық технологияларды қазіргі заман талабына сай енгізу архивтану ғылымының көкейісті мәселелерінің бірі болып табылады.

Мақалада деректік қорларды құру, архивтерді ортақ ақпараттық кеңістікте біріктіру, олардың электронды базасы, жаңа технологиялармен жабдықталуын, қазіргі таңда электрондық құжаттар бойынша жұмыс жүргізу ісінде туындайтын мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: архив, құжат, электронды құжат, ақпарат, автоматтандырылған ақпарат, технология.

Айткалиева Р. А.¹

*¹PhD докторант, Института истории и права КазНПУ им. Абая
г. Алматы, Казахстан*

ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЛАСТИ АРХИВНОГО ДЕЛА

Аннотация

В связи с тем, что XXI век является периодом информации, информация, в том числе ретроспективные документы, стала главным ресурсом духовного, культурного развития общества. Этот процесс имеет большое значение и в архивном деле. Информированность архивного дела обеспечивает полноценную ответственность за оперативность и удобство получения историко-политических, социальных услуг всего общества, требования времени перехода. Поэтому внедрение информационных технологий в области архивного дела в соответствии с современными требованиями является одной из актуальных проблем архивоведения.

В статье рассмотрены вопросы создания базы данных, объединения архивов в едином информационном пространстве, их электронной базы, оснащения новыми технологиями, в настоящее время, работы по электронным документам.

Ключевые слова: архив, документ, электронный документ, информация, автоматизированная информация, технология.

Aitkaliyeva R.A.¹

*¹PhD student of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

THE INTRODUCTION OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE FIELD OF ARCHIVING

Abstract

Due to the fact that the 21st century is a period of information, information, including retrospective documents, has become the main resource for the spiritual and cultural development of society. This process is of great importance in the archives. Awareness of archives ensures full responsibility for the efficiency and

convenience of obtaining historical, political and social services of the whole society, the requirements of transition time. Therefore, the introduction of information technology in the field of archiving in accordance with modern requirements is one of the urgent problems of archival science.

The article deals with the creation of a database, combining archives in a single information space, their electronic database, equipping with new technologies, currently, work on electronic documents.

Key words: archive, document, electronic document, information, automated information, technology

Адамзаттың ақпараттық қоғамға аяқ басуымен, ақпараттандыру үрдісі кез келген салада басты стратегиялық даму бағытының негізгі құралына айналды. Кез келген елдің ел болуы, мемлекеттің мемлекет болуы сол ел тарихының дәлелі болып табылатын жазба қазыналарын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге тікелей байланысты. Бұл орайда қоғам және мемлекет өміріндегі аса маңызды институт ретінде бағаланатын архивтің ақпараттандырылуы, автоматтандырылуы жалпы қоғамның жетілгендігінің көрсеткіші іспеттес.

Қазіргі таңда архивтер тарихи-мәдени, әлеуметтік, білім беру, өндірістік салалардағы ақпараттандыру үрдісіне кіріктіріледі. Өз мақсаты сыртқы факторлар мен мәдениеттің жағдайына сай пайдаланушыларына жоғары дәрежедегі қызмет көрсету деп білетін архивтердің бүгінгі таңдағы басты ұстанымы пайдаланушыларға жаңа жетілген қызмет пен инновацияны ұсыну болып табылады.

Қазіргі таңда құжаттарды қалыптастыру үшін қолданылатын компьютерлік бағдарламалар сан алуан. Солардың ішіндегі кең тарағаны электрондық құжаттарды қалыптастыру. Электрондық құжаттардың ақпараттық табиғатына тән бір ерекшелік – ол қағаз құжаттарға қарағанда ұзақ және сенімдірек сақталады. Мұнда ақпарат салынатын негізге емес, ақпараттың өзінің ерекшеліктеріне назар аударылады. Олардың материалдық негізін сақтауға байланысты жұмыстар қосалқы мәнге ие болады. Әйтсе де, бұл құжаттарға қатысты нәрселердің бәрін: ақпарат мазмұнын, оның материалдық негізін, деректемелер мен құжат түзу технологиясын, сонымен қатар оны пайдалану тәсілдерін біртұтас бірлікте алып қарастыру өте күрделі мәселе. Ақпарат жазылатын қандай да бір негіз болмаса, құжаттың өзі де пайда болмайды. Электрондық құжат та сол сияқты сәйкестендіру, түпнұсқаландыру, сенімділігіне көз жеткізу жолдары арқылы пайда болады. Электрондық құжаттарда сәйкестендіру мен түпнұсқаландырудың үйлесімді әдістемесін жасау болашақта олардың түпнұсқалық қасиеттерін сақтауға кепіл бола алады. Әйтсе де, бірыңғай баламалы технологияларды қолданбайынша, электрондық құжат өзінің негізіндегі файл күйінде қала береді. Мұндай электрондық құжаттарды мәтіні өшіп қалған қағаз құжаттармен салыстыруға болады: құжат бар болғанымен, оның мазмұны белгіленбеген соң жоққа тән. Яғни электрондық құжатты файлдан шығарып, құрамындағы ақпаратты монитор бейнесінен оқуға болатын жағдайға келтірілгеннен кейін ғана «құжат» деп есептеуге болады [1].

Қазіргі таңда электрондық құжаттар бойынша жұмыс жүргізу ісінде мынадай мәселелер туындайды:

- электрондық құжаттар бойынша жүргізілетін жұмыстарды нормативтік-әдістемелік құралдармен қамсыздандыру деңгейі ақпараттық-технологиялық тұрғыдан алғанда артта келеді;
- атқарушы билік органдарындағы электрондық құжаттар бойынша жүргізілетін жұмыстарға қолданылатын техникалық құралдардың әр тектілігі немесе сондай-ақ жетіспеушілігі;
- басқару органдарындағы құжаттаманы басқару ісін автоматтандыру бойынша қолданылатын бағдарламалардың бірыңғай еместігі;
- құжат жүргізуді басқарудың автоматтандырылған жүйесі мен құжаттарды архивтік сақтау жүйелерінің ұштаспауы.

Электрондық құжаттар архиві – бұл іс қағаздарын жүргізу қызметі мен құжат айналымын автоматтандыруды арнайы бағдарламалармен жабдықтаушылар ойлайтындай жай ғана дербес серверлер, компьютерлер кешені мен деректік қорлар немесе электрондық ақпаратты тауып беріп, ұсынатын іздестіру жүйесі емес, құжаттардың сараптау, құндылығын анықтаудан бастап оларды ең түпкі пайдалануына дейінгі архивтік сақтау қызметінің толық циклін қамтып, қамсыздандыратын күрделі технологиялық және өндірістік үдерістер болып табылады. Үдерістер құжаттық есеп алу, құжаттарды сипаттау, сақталуын қамтамасыз ету және ғылыми-анықтамалық аппаратын жетілдіру сияқты іс-шараларды жүзеге асыру арқылы орындалады [2].

Ақпараттарды жаңа тасушыға, жаңа бағдарламалық платформаға тасымалдау кезіндегі электрондық құжаттардың миграциясының, құжаттың пайда болуынан бастап: мекеменің іс жүргізуі - мекеменің архиві - мемлекеттік архив бойынша қозғалысының толық тізбегінде ақпараттық массивтерді сипаттау мен ұйымдастырудың стандарттарын қалыптастыру аса қажет болып табылады. Мекемелер – жинақтау көздерімен жұмыс жүргізуді автоматтандыру аясында архивте орын алатын ақпараттық-технологиялық

шешімдердің үйлесімін қамтамасыз ететін бірыңғай технологияларды ұйымдастыру жөн саналады. Мекемелерде туындаған есептік сипаттағы материалдар деректерді қол күшімен қайталап енгізуді және автоматтандырылған режимде деректерді өңдеуді қажет етпейтін Архивтегі есепке алу бойынша деректер қорының органикалық негізгі бөліктерінің біріне айналуы керек. Бұл принципті жинақтау, толықтыру көздері болып саналатын мекемелермен келісімдердің арнайы бөлімдерінде бекіту қажет.

Кез келген сипаттағы архивтік автоматтандырылған ақпараттық ресурстардың жинақталуына қарай, деректік қорды пайдаланушылар аясының кеңеюіне байланысты ақпаратты заңсыз қол жетімділіктен, ұрлау және қасақана немесе абайсыздан бүлінудінен қорғау мәселесі өзектілікке ие болады. Ақпараттандыруды қарқынды мен нәтижелілігін арттырудың маңызды шарасы компьютерлік технологияларды қолданудың нормативтік-әдістемелік базасын құру мен оны мемлекеттік архивтер қызметінің негізгі Ережелерінің құрамына енгізу болып табылады.

Ақпараттандырудың бастапқы кезеңінде ақпараттық технологиялар жүйесі біршама дәрежеде осыған дейін қалыптасқан құжаттармен дәстүрлі «қағаз» жұмысы технологиясын, салаішілік, салааралық ақпарат ағымдарының берік қаланған сызба-сұлбасын қайталайды. Автоматтандырылған ақпараттық ресурстардың көбеюіне, олардың белсенді айналымға еніп, архивтік ақпараттық технологиялар тәжірибесіне кіріктірілуіне қарай, ақпарат ағымының, архив қызметінің, сонымен қатар пайдаланушылар қызметінің түрлері мен әдістерінің құрылымы мен қарқындылығының өзгеруі сөзсіз орын алады. Бұл факторлар мен компьютерлік техника және технологияның үздіксіз дамуы Қазақстан Республикасындағы архив ісін ақпараттандыру бойынша үздіксіз және жоғары нәтижелі қызмет қажеттілігін айқындайды.

Архивтерді автоматты түрде ақпараттандыруда бірдей бағдарламалық жабдықтар мен бір желіні пайдаланған дұрыс, себебі мұның барлығы архив ісін жалпы ақпараттандырылуының жүйелілігіне әкеледі.

Ұлттық архив қорының бөлінген ДҚ құрылымы:

- 1) Орталық қор каталогы (қорлардың атауы, тізімдемелер мен істердің саны);
- 2) жеке қор құрамы бойынша құжаттардың сақталу орны жайлы анықтама;
- 3) ақпараттық-анықтамалық қор (әдістеме);
- 4) кітапханалық қордан тұрады.

Архивтік мекемелердің бірыңғай ақпараттық іздеу жүйесі және деректік қорды құру инвентарлау, біріздендіру, бірыңғай платформаға келтіру, бұрын қолданысқа енген әртекті барлық мәлімет қорларын автоматтандыру бойынша негізгі қызмет түрлері: жинақтау, сипаттау, есепке алу, сақтау және пайдалану бойынша функционалды бағдарламалық блоктарды біріктіруді талап етеді.

Электрондық құжаттар мен деректік қорлардың қалып-форматтары, тасушылары, оларды сипаттау мен сақтауға қатысты жетілдірілген мемлекеттік стандарттар болмаса, сондай-ақ, электрондық құжаттардың миграциясын іске асырудың технологиялық регламентінсіз толыққанды жұмыс атқарылмайды. Нәтижесінде электрондық құжаттар мемлекеттік архивтерге келіп түсіп, ұзақ мерзімнен соң олардың идентификациясына қатысты мәселелер туындайды. Электрондық-есептеуіш құралдар мен бағдарламалық жасақтама да жылдам ескіреді, шаралар кешенін қолданып отырмаса, электрондық құжаттарды оқу қиынға соғатын болады.

Есептік сипаттағы архившілік деректік қорлар мәліметтердің нақтылығы мен архивтік құжаттардың көлемі, сондай-ақ олардың сақталу жағдайы туралы ақпарат беру жеделдігін жоғарылатады, қажетті ақпаратты іздеу мен жеткізуге кететін уақытты біршама қысқарта отырып, автоматтандырылған қор каталогтары, әр түрлі көрсеткіштер, мекемелер – қор құрушылардың тізімдерін құрудың негізіне айналады.

Бірыңғай ақпараттық-іздеу жүйесі барлық тізімдемелер, анықтамалар, жолсілтерлер мен каталогтарды қамтитын, аталған ресурстар бойынша алғашқы ақпаратты бағдарламалық-техникалық іздеудің пәрменді және ыңғайлы құралдарының көмегімен иерархиялық деректер базасын құрайтын электрондық ҒАА негізделеді.

Мемлекеттік архивтердің электрондық архивтерін құру барысында осы уақытқа дейін сақтаулы дәстүрлі қағаз құжаттарын сандық түрге аударудың күрделі мәселелері анықталды. Сақтау бірліктерінің толық көлемі мен барлық түрлерін (мәтін, аудио-, видео-, фотоқұжаттар) кең көлемді сандық түрге аудару жолымен деректік қорлардың бірыңғай негізін құру мемлекеттік архивтердің біріккен ақпараттық жүйесінің технологиялық күрделі, маңызды құраушысы болып табылады. Құжаттарды ағымдық сандау үдерісі құжаттарды іріктеу, істерді сөгу, құжат парақтарын сканерлеу, сканерлеу нәтижелерін тексеру, құжаттарды брошюралау сияқты міндетті жұмыстар арқылы жүреді.

Деректік қорды құру кезінде бағдарламалық жасақтама, жылдамдығы жоғары сканерлер, құжаттарды тексеру мен анықтау (атрибуттау) станциялары, құжаттардың электрондық қалыптарын сақтауға арналған

серверлердің болмауы бұл жұмыстың ондаған жылдарға созылуына әкелуі мүмкін. Келісімшарттарға сай құжаттарды ағымдық сканерлеу мемлекеттік архивтердің қолында жоқ қыруар қаржыны қажет етеді. Мысалға, ҚР Президентінің Архивінде сақтаулы құжаттарды толық көлемде сандауға 5 млн. АҚШ доллары қажет етіледі.

Құжаттарды машинамен оқылатын қалыпқа конверсиялау, яғни сандау архивтердің сақтауды қамтамасыз ету қызметіндегі басты мәселелердің бірі болып табылады. Мүмкіндіктер шексіз, ал артықшылықтар айқын сияқты көрінеді және кез келген тұрғыда жаңа ақпараттық технологияларды енгізудің пайдасына дәлелдер келтіріледі.

Дегенмен кейбір жағдайларда архивтік мамандар үшін сандық түрге аудару қарама-қайшылықты болып іске асады. Сақтауды қамтамасыз ету тұрғысынан алғанда, жаңа заман талаптарына сай үнемі өзгеріп отыратын ақпараттық аяда 10 жыл сақтау мерзіміне кепілдік беретін тасымалдаушыларға сенім арту екі жақты сұрақ болып табылады. Ақпарат тасушысының мүмкіндіктеріне жаппай тамсану орын алған жағдайда оның барлық артықшылықтары мен кемшіліктерін таразыға салу қиынға соғады.

Материалдарды сақтау жұмыстарына белсенді түрде қатысатын Неміс зерттеу ассоциациясы (Deutsche Forschungsgemeinschaft – DFG) сандау технологиясы мен микрофильмдеу әдістерінің ұзақ мерзімді сақтаудағы потенциалдарының үйлесімдігіне зерттеу жасады. Бұл зерттеу екі әдісті болашақта қандай жолмен біріктіру мүмкіндігіне ие болу үшін олардың ерекшеліктерін нысан етіп жүргізді. Нәтижесінде микрофильмдеудің сандаудың негізі ретіндегі техникалық талаптары мен артықшылықтарының баянды есебі жарияланды. Есеп әрбір технологиядан барынша пайда алу, сонымен қатар ең тиімді сақтаумен бірге ашық қол жетімділікті қамтамасыз ету жолдарын көрсетеді.

Ондаған жылдар бойы мемлекеттік қаржыландыру тарапынан газеттер, кітаптар мен архивтік материалдарды эндрогенді сапаның төмендеуі және т.б. қауіптерден сақтау үшін микрофильмдеу үдерісі жүзеге асып келеді. Зерттеушілерге қызмет көрсету үшін түпнұсқаларға қарағанда көшірмелер, дубликаттар – микрофильмдер ұсынуы жөнді болатыны архив қызметінің басты қағидаттарына айналған.

Сонымен қатар құжаттар мен деректік қорлардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету де аса маңызды мәселе болып табылады. Оған Интернет арқылы кіруден, оқырман залында оқырмандардың заңсыз әрекеттерінен, қызметкерлердің қауіпті қателіктерінен сақтау шаралары, оларды болдырмау мақсатында ережелерді ұйымдастыру жатады.

Электрондық технологиялар жедел және ыңғайлы жұмысты ғана ұсынбай, мәліметтерді жоғалтудан да сақтауға көмектесетінін естен шығармау керек [3].

Қорытындылай келе, архив ісіндегі ақпараттық технологиялар – құжаттық ақпаратты жинау, есепке алу, сақтау, толықтыру, өңдеу, іздестіру, пайдалануға ұсыну мен жариялануын қамтамасыз ететін технологиялық кешенге біріктірілген әдістердің, өндірістік үдерістердің, бағдарламалық-техникалық құралдардың кешені. Ақпараттық технологияларды ендіру Қазақстан архивтерінің қызметінде жаңа заман талаптарына сай функциялануына, қызметтерін жетік ұсынып, атқаруына, әлемдік ақпараттық кеңістікте өз орнын анықтауға жол ашады [4].

Елімізде ақпараттық технологияларды пайдалану аясы техникалық-бағдарламалық қамтамасыз етілу және де соған байланысты қаржыландырылу деңгейінің мәселесінен шектеліп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тихонов В.И., Юшин И.Ф. *Современные концепции электронных архивов // Вестник архивиста. – 2003. - №2. – С. 18-27.*
- 2 Джапаров Б. *Информационные технологии – будущее архивного дела. // Вопросы документооборота. - 2014. - №12(60). – 16-26 С.*
- 3 Жакытов М.Х. *О новых технологиях в управленческой деятельности // Отечественные архивы. – 2005. – №1. – С. 45-53;*
- 4 *Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 г. № 370 – II ЗРК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи». – Ведомости Парламента РК, 2003, № 1-2. – С. 1.*

ӘӨЖ 974-11
ГРНТИ03.20.01

Г.Р. Нұрымбетова¹

¹ саяси ғылымдарының докторы, профессор, «Ұлы дала тұлғалары» орталығының директоры
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Автор мақалада алаш зиялыларының ағартушылық қызметін бірнеше бағытқа бөліп қарастырған. Олар біріншіден, мерзімді басылымды ұйымдастыру, екіншіден, кітап басу ісін ұйымдастыру, үшіншіден, аударма ісін ұйымдастыру, төртіншіден, өз шығармаларында оқу-білімнің қажеттігін негіздеу арқылы жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: ағартушылық, оқу-білім, оқулық, мерзімді басылым, оқу бағдарламасы, мұғалім.

Нұрымбетова Г.Р.¹

¹ доктор политических наук, профессор, директор центра «Улы дала тұлғалары» КазНПУ им.Абая,
Алматы, Республика Казахстан. E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ

Аннотация

В статье автор рассматривает просветительскую деятельность Алашской интеллигенции. Что было осуществлено, во-первых, выпуском периодических изданий, во-вторых, организацией книгопечатания, в-третьих, развитием переводческого дела, в-четвертых, обоснованием необходимости образования и распространения знаний в своих сочинениях.

Ключевые слова: просветительство, образование, учебники, периодические издания, учебная программа, учитель.

Nurymbetova G.R.¹

¹ doctor of political sciences, professor KazNPU named after Abai, Director of the center "Uly Dala Tұлғалары"
Almaty, Republic of Kazakhstan

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ALASH FIGURES

Abstract

In the article the author considers the educational activities of the Alash intellectuals. What was done, firstly, by issuing periodicals, secondly, by organizing printing, thirdly, by developing the translation business; fourthly, by justifying the need for education and dissemination of knowledge in his writings.

Keywords: enlightenment, education, textbooks, periodicals, curriculum, teacher.

Кіріспе.

Ағартушылық – XVIII-XIX ғғ. дамыған идеялық ағым екені белгілі. Ағартушылыққа берілген анықтамаға сүйенсек бұл ағымның өкілдері ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның саясатын, тұрмысын өзгертуге ұмтылды. «Басты идеяларын қоғамның барлық топтары мен жіктеріне, билік өкілдеріне бағыштады. Қоғамдағы кертартпа көріністердің бәрі адамдардың надандығынан, олардың өздерін бағалай білмеуінен деп түсіндірді. Ағартушылар сол қоғамда әлеуметтік көзқарастардың қайта қалыптасуына ықпал жасады. Шығыс елдеріндегі ағартушылықтың өзіндік сипаты бар». XIX ғасырдағы қазақ ағартушылары ескі феодалдық тәртіп пен қоғамдық қатынастарға, ресейлік отарлық езгіден құтылуға шақырды. Сондай-ақ, заман талабына сай лайық білім алуға, ғылымды игеруге үндеді. Кеңестік идеология қазақ ағарту-

шылығын Шоқан, Ыбырай және Абайдың қызметімен шектеп, Алаш зиялыларының ағартушылық қызметін мақсатты түрде ұмыт қалдырды.

«Алаш» зиялыларының есімі мен мұрасын халықпен табыстырған еліміздің тәуелсіздігі. Тәуелсіздік арқасында «Алаш» зиялыларының қызметі әділ бағасын алып, шығармашылық мұрасы ғылыми айналымға енді. «Алаш» қозғалысы мен партиясының көшбасшылары Ә.Бөкейханның, А.Байтұрсынұлының, М.Дулатовтың, М.Жұмабаевтың, Х.Досмұхамедұлының шығармаларының бір томдығы мен таңдамалысы және соңғы жылдарда көп томдығы жарияланды. Осы жылдарда «Алаш» қозғалысының дүниеге келуі, «Алаш» партиясының құрылуы мен қызметі, «Алаш Орда автономиясының» құрылуы мен қызметі, «Алаш» зиялыларының өмірі мен мұрасы туралы талай еңбектер дүниеге келді. Бұл мәселеге тарихшылармен қатар әдебиет тарихын зерттеушілер, тіл мамандары, саясаттанушылар да қалам тартты. Мысалы, тарихшылар К.Нұрпейісұлының, М.Қойгелдиевтің, Д.Аманжолованың, Т.Хазіретәлінің, Ө.Озғанбайдың, С.Смағұлованың [1], әдебиет тарихшылары С.Қирабаевтың, Р.Нұрғалидың, Ш.Сәтбаеваның, Т.Жұртбайдың, Д.Қамзабекұлының [2], тіл мамандары Р.Сыздықованың, Ғ.Әнестің, Ш.Құрманбайұлының еңбектері жарық көрді [3]. Докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды. Осындай зор еңбектің нәтижесінде бүгінгі күні тарих ғылымындағы «Алаштану» бағыты қалыптасты. Алаш қайраткерлерінің мұрасы ұшан-теңіз, сан-қырлы. Зерттеушілер назарынан тыс қалып, көп айтыла бермейтін, мән берілмей жүрген тұстары да бар.

Жалпы қазақ қоғамындағы өзекжарды мәселелерді шешуде Алаш зиялыларының ағартушылықты басшылыққа алғаны айқын. Олар Шоқан, Ыбырай, Абай негізін салған ағартушылықты одан әрі жалғастырып, ұлттық өрлеуге жол салды.

Алаш зиялыларының ағартушылық қызметін келесі бағыттарда қарастыруымызға болады. Біріншіден, ағартушылық қызметті мерзімді басылымды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырды. «Қазақ» газетінің бірінші нөмірінде оқырманға арналған бас мақалада газетті «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп анықтап, оның қажеттігін «...газета – халыққа білім таратушы, олай дейтініміз газетадан жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, іс те жеттікпекші» [4] деп көрсеткен екен. Демек, газетте қазақ қоғамын алаңдатқан мәселелерді көтеріп, халыққа жеткізу арқылы өз халқын рухани кемелділік биігіне жетеледі. Екіншіден, «...білімнің бас құралы - кітап» деп білген Алаш зиялылары кітап басу ісін ұйымдастырумен айналысты. Осы жерде «Алаш» партиясының бағдарламасында кітап бастыруға еркіншілік негізгі құқтардың бірі ретінде қарастырылғанын да айта кеткеніміз жөн. Бұл мәселені қарастырғанда Алаш қайраткерлері жазған кітаптарды да, олардың бастамасымен жарық көрген кітаптарды да жатқызамыз. Мысалы, А.Байтұрсынұлының «Маса» (1911), «Қырық мысалы» (1909), М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» (1909), М.Жұмабаевтың «Шолпан» (1912) кітаптары айғақ. Сондай-ақ, осы кезеңде жарық көрген Абайдың өлеңдер жинағы, Ш.Құдайбердіұлының кітаптары дәлел. Ал 1915 жылы жазған мақаласында М.Дулатов соңғы екі жыл ішінде 15 атаумен 45 000 дана қазақ кітабының шыққанын көрсеткен екен. Олар мұндай кітаптарды шығарып қана қоймай, «Қазақ» газетінің әрбір нөмірінде «Жарық шыққан кітаптар», «Жақын арада басылып шыққан һәм шығатын кітаптар» айдарымен хабарлама беру арқылы кітаптарды оқырманға жеткізу жолдарын да қарастырып, тиімді шешіп отырған. Осы жерде көңіл бөлетін тағы бір мәселе бар. Ол Ә.Бөкейханұлының, А.Байтұрсынұлының, М.Жұмабаевтың және т.б. жарық көрген кітаптарға қатысты өздерінің сын-пікірлерін білдіріп, оң-теріс жақтарын жан-жақты талдап отырғаны. Мысалы, 1913 жылы «Қазақ» газетінің 12 нөмірінде «Оқшау сөз» айдарымен Ә.Бөкейханұлы Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты кітабына пікірін білдірген. Онда «...Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шаһкәрімнің кітабын әбден білмей қадам баспасын» дей отыра, Ә.Бөкейханұлы кітаптың кемшін тұстарын көрсетуді де назардан тыс қалдырмаған. Үшіншіден, әлемдік ақыл-ойдың үздіктерінің шығармаларын аударып, оларды қазақ қоғамына етене таныстырды. Ә.Бөкейхан Л.Толстойды, А.Чеховті, В.Короленконы, И.Тургеневті қазақша сөйлеткені белгілі. Тәуелсіздік тұсында «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары аясында әлемдік үздік авторлар кітаптарының, оқулықтарының қазақ тіліне аударылғаны белгілі, ал осы істің бастауында қазақ ағартушылары тұрғанын ұмытпауымыз керек. Төртіншіден, өз шығармаларында оқу-білім мәселелерін көтеріп, оның қажеттігін қоғамға түсіндіру жолында жан-тәндерімен қызмет етті. Осы мәселеге кеңірек тоқталайық.

«Алаш» зиялыларының білім, ғылымға қатысты ұстанымдары анық та қанық еді. Олардың әр жылдарда жазылған шығармаларында, әсіресе, оқу-білімді игеру мәселесі бірінші орында тұрды. Ал оқу-білім алу үшін мектепті ұйымдастыру мәселесі жалпылама түрде емес, нақты анықталып, негізделді. Сол мектепті ұйымдастыру үшін керектердің қатарында бірінші кезекте, «білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. ...

Үшінші, мектепке керегі белгіленген программа» [5, 316 б.]. Сонымен, мұғалімнің кәсібилігі, оқулық мәселесі, одан кейін оқу бағдарламасы қойылған. Осы күн тәртібіне қойылған мәселелерді жеке-жеке қарастырып көрелік.

Оқу-білім мен мектептің қажеттігінің негізделуі. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Оқу жайы» атты мақаласында оқу-білімнің қажеттігін: «Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» [5, 302 б.] деп анықтаған. Осылайша, кез келген халықты үдемелі дамуға, өркениетке жетелейтін де, оларды теңестіретін де оқу екенін көрсеткен. Осы орайда, А.Байтұрсынұлының өзі «Қазақтың ұлы ақыны» деп ұлықтаған Абайдың «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық» дегені еске түседі. Бұдан біз ой сабақтастығын, жалғастығын көреміз. Осы ойын ол әрі қарай: «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік [5, 303 б.] – деп тереңдете түседі. Яғни, оқу-білімді игеру отарлықтан құтқаратын, тәуелсіздікке жеткізетін бірден бір жол ретінде қарастырылып отыр. Патша өкіметінің қазақтарды оқыту мәселесіне қатысты саясатын «Хүкімет қазаққа қазақша мектеп салып бермейді, қазақтың қазақша оқуын тіпті де тілемейді. Сондықтан мектептерімізді тәртіпке қою, қазақша оқуды халыққа тарату – өз міндетіміз» деп дәп анықтаған [5, 304 б.].

Мұғалімнің рөлі мен кәсібилігі жайында. Ұстаз – ең сыйлы, құрметті мамандық, кәсіп. Алаш зиялыларының да бұл мәселеге деген көзқарасы бір-бірімен үндесіп жатыр. А.Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы» [5, 315 б.] деп баланың білімді болуы мұғалімнен тікелей тәуелді екенін көрсеткен. Ал мұғалім қандай болуы керек деген сұраққа да жауап іздеген, «Қазақша оқу жайында» мақаласында: «...бір нәрсені істегенде сол істі істей білетін адам істесе шапшаң да, жақсы да істейді. Бұл жалғыз қол ісі емес, ми ісінде де солай. ... Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек» [5, 308 б.]. Бұдан оның кез келген істе кәсібилікке, демек адам өзінің қолынан келетін іспен айналысқанда нәтиже болатынына аса көңіл бөлгені байқалады. Яғни мұғалім өзі оқытатын пәнді игеріп қана қоймай, баланың жан-дүниесін түсіне алатын адам болуы керектігін айтқан. Осы А.Байтұрсынұлының ойын Ж.Аймауытов былай жалғастырады: «... Одан да зор шарт мұғалім басында. Мұғалім кез келген мәселеге бүгілмей суырып салғандай мағлұматты, комплекс тақырыбын табиғат таңдауға үйлестіруге, байластыруға, икемді, тапқыш, көпті көрген көне, жырынды тәжірибелі ойдан шығарғыш, зерек, іс бастағыш көсем, түбірлегіш, талантты болу керек.

Бұл айтылғандар қай мұғалімге болсын керек сипат. «Бірден мұндай шарттар табылмайды, әуре болмайық», деп қорку керек емес. Ізденсе, талаптанса, қолдан жасалмайтын шарт жоқ» [6, 34-35 б.]. Бұдан бір ғасырға жуық бұрын айтылса да, әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпаған ойлар дер едік. Себебі қазіргі уақытта елімізде қоғамдағы мұғалім мәртебесіне көңіл бөлініп, тіптен заң жобасы талқылану үстінде екенін жақсы білеміз. Әрине, қандай нәтиже болатыны уақыт еншісінде.

Оқулық, оқу құралдары мәселесі. Оқулық, оқу құралдарын мектеп керектерінің бірі ретінде қарастыра отырып, оларды жазуға барынша атсалысқан. А.Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдар аралығында 7 рет қайта басылып, ұлтты біліммен сусындатуға үздіксіз қызмет етті. Айта кеткен жөн, «Оқу құралына» өзгерістер енгізіліп, жаңартылып отырған. М.Дулатовтың біліммен бірге тәрбие беруді көздеген «Қирағат кітабы» 1911 жылы, ал бастауыш мектептің екі жылдығына арналған «Есеп құралы» 1914 жылы жарық көрді.

Кеңестік жүйе тұсында да алаш зиялылары бұл мәселеден тыс қалған жоқ. Оқуда, білім беруде оқулықтың ауадай қажеттігін жақсы түсіне білген А.Байтұрсынұлы 1920-1921 жж. Халық ағарту комиссары болып тұрғанда оқулық жазу ісін жүйелендірді. Осы ұйымдастырушылық жұмыстың арқасында Қ.Кемеңгерұлының – тарих, М.Дулатовтың, Ә.Ермековтың – математика, Ж.Аймауытұлының – психология, М.Жұмабайұлының – педагогика, Е.Омарұлының – физика, геометрия, Ж.Күдеріұлының – биология, Х.Досмұхамедұлының – табиғат тану, жануарлар, анатомия, Т.Шонанұлының – тарих, тілге арналған оқу құралдары жарық көрді.

Сондай-ақ, осы жылдарда орыс тіліндегі оқулықтар, ғылыми еңбектер де қазақ тіліне аударылды. 1921 жылы 13 қаңтарда Халық ағарту комиссары А.Байтұрсынұлы өткізген оқу құралдарын даярлау

туралы кеңес 19 тармақтан тұратын қаулы қабылдайды. Соның бірі аударма ісіне арналған болатын: «Бірінші һәм екінші буын мектептердің оқу жобасына жанастырып, төменгі кітаптар тәржімалансын: арифметика, геометрия, естествознание, алгебра, география, жалпы һәм қазақ-қырғыз тарихы, мектептегі гигиена» [7, 76-б.].

Осылайша, А.Байтұрсынұлы Халық ағарту комиссары қызметін атқара жүріп, қазақ мектептеріне арналған оқулық, оқу құралдары мәселелерін шешуге басшылық жасады. Алайда, оның бұл істері коммунистік партия идеологтарына жақпай, ол партиялық жазалауға ұшырайды. 1921 ж. партияны тазалау жөніндегі Губерниялық комиссияға жазған «Жазығым не?» деген өтінішінде ол «...Мен қазақтар арасында жүргізілетін мәдени істердің ішінде қазақ тілінде оқулықтар жазу жөніндегі жұмысымды өзімнің басты қызметім санай отырып, өзге жұмыстарға тек аса қажеттілік туғанда ғана белгілі мөлшерде уақыт бөліп отырдым» деп өзінің азаматтық ұстанымын бүкпесіз ашық айтқан. Бұл ол үшін оқулық жазу жұмысының қаншалықты маңызды болғанын дәлелдей түседі. Бір өкініштісі, қазақ тіліндегі оқулық, оқу құралдарының сапасы мәселесі әлі күнге дейін шешілмей отыр.

Оқу бағдарламасы. А.Байтұрсынұлы бағдарламаны «...Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбек үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепке үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі» деп анықтаған. Бұл мәселеге Жалпы қазақ құрылтайының (сиезінің) оқу мәселесіне қатысты қаулысында да көңіл бөлінген: «1. Ұлт мектептеріне программа жасау. 2. Мұғалімдер қалай оқыту тәртіптерін үйрететін жолбасшы кітаптар жазу. 3. Тәрбие жайынан кітаптар жазу. 4. Бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару. 5. «Қазақ» емлесін тексеріп, түзету. 6. Қазақ-қырғыз тіліне пайдалы кітаптарды тәржімә ету» күн тәртібіне өткір қойылды. Өзіміз көріп отырғандай қаулыда Алаш зиялылары көтерген мәселелердің барлығы қамтылған.

Қорытынды.

Қорытындылар болсақ, Алаш зиялылары білімді болу отаршылдық езгіден азат болудың бірден бір жолы деп білген. Ұлтының азаттығын көздеген алаштықтар қолдан келген мүмкіндіктің бәрін кәдеге жаратты. Осы жолда еңбек етті. Білім беру жолында Алаш мұрасынан, Алаш тағылымынан, Алаш тұлғаларынан үйренсек Алаш аманатын соңына дейін жеткізеріміз сөзсіз. Оян, қазақ! – деп қазақ халқын оятқан Алаш зиялыларының өмірі мен мұрасынан алар тағылымымыз әлі де мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрпейісұлы К. *Алаш ақиқаты.* – Алматы, 2010; Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы. 1 кітап.* – Алматы, 1995; Қойгелдиев М. *Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы).* – Алматы, 2014; Аманжолова Д. *Алаш: исторический смысл демократического выбора.* – Алматы, 2013.
2. Қирабаев С. *Ахмет Байтұрсынов — тәуелсіздік жыршысы // Қазақ.* — 2012. — №14-15; Қамзабекұлы Д. *Алаш және әдебиет.* – Астана, 2002; Жұртбай Т. «Ұраным – Алаш!..», *Түрме әфсанасы, Жегі, 1 том;* - Алматы, 2007; Жұртбай Т. «Ұраным - алаш!..», *Түрме әфсанасы, Талқы, 3 том.* – Алматы, 2012 және т.б.
3. Сыздықова Р. *А.Байтұрсынов.* - Алматы, 1990; Кенжебаев Ғ., Әнес Ғ. *Халел Досмұхамедұлы.* – Алматы, 2018; Құрманбайұлы Ш. *Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы // Ана тілі.* – 2013. – 21-27 ақпан.
4. *Қазақ газеті. 1913 жыл /Құраст. С.О.Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева.* – Алматы, 2009.
5. *Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы.* – Алматы, 2013. Т.4.
6. *Аймауытұлы Ж. Алты томдық шығармалар жинағы..* – Алматы, 2013. Т.4.
7. *Мағжан Жұмабай өмірі мен шығармашылығының шежіресі. Ахметжанова Г.Б., Мәлікова С.З., Оспанов К.Қ., Тайшыбай З.С. – Петропавл, 2018. Т.1.*
8. *Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар.* – Алматы, 2013. Т.6.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

УДК 387.11
ГРНТИ03.01.09

Бағдатұлы М.¹

¹оқытушы, Ш.Есенов атындағы каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Қазақстан, Ақтау қ., e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

НҰРТАС ОҢДАСЫНОВТЫҢ ЖЕКЕ ҚОРИНДАҒЫ ҚҰЖАТТАРДЫҢ ҚҰРАМЫ

Аңдатпа

Мақалада Нұртас Оңдасыновтың отан, халық сенім артқан ерекше тарихи тұлға ретінде назарға алынған. Бұл әрине заңды. Себебі Нұртас Оңдасынов алдымен мемлекет және қоғам қайраткері. XX ғасырда 30 жылдарында бүкіл Қазақстан экономикасы мен мәдениетін дамытуға айтарлықтай қосқан үлесі, жұмыста принциптілік және талапшылдық, еңбекқорлық, тиянақтылық және адамгершілік, жеке басындағы қарапайымдылық оны республика халқымен әріптестері, шәкірттері, қызметкерлерінің үлкен құрметіне бөленгені, әрі сан қырлы талантымен танылған ардагер-азаматтың қазақ халқына сіңірген еңбегі туралы баяндалды.

Саяси қоғам қайраткері Нұртас Оңдасыновтың жеке мұрағат қорларының қалыптасу, даму тарихы қарастырылады. Н.Оңдасыновтың жеке мұрағат қорының ғылыми тұрғыда сипаттаудағы ерекшеліктері, қор құжаттарын жіктеу, қор құжаттарының маңыздылығы сынды мәселелерге баса назар аударылған. Н.Оңдасыновтың жеке қор құжаттарының пайда болуы объективтілігі, маңызы мен ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: саяси қоғам қайраткері, архив, жеке қор, тарих, мәдениет.

Bagdatuly M.¹

¹ teacher., Sh.Esenov Caspian state University of technology and engineering,
Kazakhstan, Aktau., e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

THE COMPOSITION OF DOCUMENTS FROM THE PERSONAL FUND OF NURTAS UNDASYNOV

Abstract

This article shows how nation, homeland (Kazakhstan) state Nurtas Ondasynov as a special historical person. This is actually legal. Because, first of all, Nurtas Ondasynov is a statesmen and a social activist. He discussed about how for 30 years of 20th centuries he made a major contribution for economic and cultural development of all Kazakhstan, principle and demanding in the work, hardworking, caring and humanity, own «simplicity» in his personal life played a lot of roles for economic and cultural development of Kazakhstan and made enormous contribution for Kazakh culture development.

It is dealt with story of becoming and development political social activist Nurtas Ondasynov's personal archive fund. Much attention is given to scientific description questions N. Ondasynov's personal archive fund, classification of fund documents, importance of these documents. It is analyzed objectivity, meaning and specific emergence Ondasynov's personal fund.

Keywords: statesmen, archive, personal fund, history(story), culture.

Бағдатұлы. М.¹

¹преподаватель, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, Казахстан, г. Актау., e-mail: mirzhakip9191@mail.ru

СОСТАВ ДОКУМЕНТОВ ЛИЧНОГО ФОНДА НУРТАСА ОНДАСЫНОВА

Аннотация

В статье рассматривается как народ, Родина Нуртаса Ондасынова считает как особую историческую личность. Это конечно закономерно. Потому что Нуртас Ондасынов, прежде всего, государственный и общественный деятель. Он рассказал о том, что за 30 лет XX века он внес значительный вклад в развитие экономики и культуры всего Казахстана, принципиальность и требовательность в работе, трудолюбие, доброжелательность и гуманность, личная простота в его личной жизни, внесла огромный вклад в развитие экономики и культуры всего Казахстана, и внесла огромный вклад в развитие казахской культуры.

Рассматривается история становления и развития личных архивных фондов политического общественного деятеля Нуртаса Ондасынова. Особое внимание уделено вопросам научного описания личного архивного фонда Н. Ондасынова, классификации документов фонда, важности документов фонда. Анализируется объективность, значение и особенности возникновения документов личного фонда Ондасынова.

Ключевые слова: политический деятель, архив, личный фонд, история, культура.

Өткен өмір тарихтың қатпар қойнауына кеткенмен ол бүгінмен, болашақпен өмір бойы сабақтасып, өркені үзілмей жалғасып жатыр. Ғасырлар бойы тарихымыз жекелеген адамдардың бір-біріне асыл мұра етіп жеткізумен сақталып келгені белгілі. Сондықтан жекеленген қорлардың құрамына кіретін қолжазбалар, жазбалар, күнделіктер, қойын дәптерлер, шежірелер және тағыда басқаларды қор құрушының өмірі мен шығармашылық қызметі, өмір сүрген ортасын зерттеуде бірден – дерек көзі болып табылады. Бұл деректерді жете білу дегеніміз тарихтан тағылым алу деген сөз өткенді білу – тірліктің, заңдылықтарын сараптауға мүмкіндік береді. Соның арқасында тарихтың тағылымы бүгінгімізге сабақ, болашағымызға бағдар бола алады. Тарих ғылымының өрсі мен мәдениетінің қалыптасуы деректерді толыққанды игеру арқылы айқындалады. Сондықтан да құжаттарды жинақтап, реттеп, сақтап отырған мұрағаттардың тарихи деректердің ұрпақтар мүддесіне қызмет етуіне қосар үлесі зор. Қазіргі таңда жеке тұлғалардың өмірі, қоғамдық - саяси қызметі, тарихи көзқарастары кең көлемді және кезең-кезеңге бөліп зерттелуде. Соның ішінде, XX ғасырдағы қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдерінің еңбектерін талдау қолға алынып жатыр. Қазақ зиялыларының бірі Нұртас Ондасынов ірі мемлекет қайраткері ғана емес сонымен бірге тіл, білім саласында да біраз еңбек сіңірген зерттеуші, ғалым ретінде бай мұра қалдырған қайталанбас тұлға. Оның әр шығармасы тарихи негізде жазылды [1].

Зерттеушілердің көпшілігі Н.Ондасыновты отан, халық сенім артқан ерекше тарихи тұлға ретінде назарға алады. Бұл әрине заңды. Себебі Нұртас Ондасынов алдымен мемлекет және қоғам қайраткері. XX ғасырда 30 жылдарында бүкіл Қазақстан экономикасы мен мәдениетін дамытуға айтарлықтай үлес қосты, жұмыста принциптілік және талапшылдық, еңбекқорлық, тиянаттылық және адамгершілік, жеке басындағы қарапайымдылық оны республика халқымен әріптестері, шәкірттері, қызметкерлерінің үлкен құрметіне бөледі, әрі сан қырлы талантымен танылған ардагер-азаматтың қазақ халқына сіңірген еңбегі орасан зор.

Мақалада жеке қор құжаттарын зерттеу арқылы Нұртас Дәндібайұлы Ондасыновтың жеке қор құжаттарына жалпы сипаттама берілген. Қай жылы қоры құрылды, қор құрушы кім, нақты және қысқаша сипатталған. Алдымен Нұртас Дәндібайұлының өмір баянына қысқаша тоқталып кеткенді жөн көрдік.

Нұртас Дәндібайұлы Ондасынов 1904 жылы қазан айының 26 күні Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан ауданындағы Үшқайық ауылында кедей шаруа отбасында дүниеге келген. Алғаш ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан. 1920 жылы осы мектеп-интернат жанынан Ғани Мұратбаев ұйымдастыруымен комсомол ұясына мүшелікке өткен.

1927 жылы Ташкенттегі Қазақ орман шаруашылығы тенимын бітіріп, 1930 жылға дейін орман жіне су шаруашылықтары саласында өз мамандығы бойынша қызмет атқарған.

1930-1934 жылдары Ташкенттегі Орта Азиялық су инженерлері институтында оқып, 1934-1938 жылдары Қазақстанда орман шаруашылығы саласында басшы қызметтерінде еңбек еткен. 1938 жылдың ақпан айында орталығы Семей қаласы болған Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы

болып тағайындалып, сол жерде Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің мүшесі, Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Қазақстан Компартиясының екінші съезіне делегат болып сайланды.

1938-1951 жылдары Қазақ ССР Үкіметінің Төрағасы қызметін атқарған. 1951-1953 жылдары КПСС Орталық комитеті жанындағы Жоғарғы партия мектебінде оқыған. 1954 жылдың наурыз айында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы болып сайланған.

1955-1962 жылдар аралығында Гурьев облысында қызмет атқарған. Алғашқы екі жылда облыстық Кеңес атқару комитетінің төрағасы, бес жыл облыстық комитет төрағасы, бес жыл Қазақстан КП Гурьев облыстық комитетінің бірінші хатшы қызметін атқарған. Үш рет Ленин орденімен, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, көптеген медальдармен, Құрмет грамоталарымен марапатталған.

Нұртас Оңдасынов ірі мемлекет қайраткері ғана емес сонымен бірге тіл білім саласында да біраз еңбек сіңірген ғалым. Зейнеткерлікке шыққаннан кейін де ғылыми жұмыспен айналысқан. «Арапша-қазақша түсіндірме сөздік», «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік», «Арап текті қазақ есімдері» және т.б. оқулықтардың, әдеби-ғылыми мақалалардың авторы [2].

Н.Оңдасыновтың жеке қорының құжаттары 2005 жылы Г. Оразалиеваның өтініші бойынша Орталық мемлекеттік мұрағатына қабылданған. Енді осы қор құжаттарын жинақта, бізге ұсынып отырған Гүлсім апкеміздің жеке өміріне кішкене тоқала кетсем: Гүлсім Оразалықызының балалық және жастық шағында ешқандай ерекшеліктер болған емес, ол ауылда туылып, әдеттегі ауыл адамдары арасында өсті. Отбасында жалғыз бала болды. Ауылда 8-сыныпты аяқтап, тоғызыншы және оныншы сыныптарда Түркістан қаласындағы Ленин атындағы мектепте оқыды. Ол басқа балалар сияқты жоғарғы білім алуды армандады. Қарағанды мемлекеттік университетінің филология факультетіне түсіп, оны 1979 жылы аяқтады. Осы кезде оның өмірі ойындағыдан басқаша болып өзгере бастады. Алған мамандығы бойынша қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі болып жұмыс істеудің орнына «Орталық Қазақстан» атты Қарағанды облыстық газетіне хатшы болып жұмысқа кірді, үш айдан кейін осы жерде тілші міндеттерін атқара бастады. Бұл оның өміріндегі күтпеген және ойламаған жағдай болды. Ол кездері бірде-бір мақала жазбай газетке журналист болып жұмысқа кіру жағдайлары өте сирек кездесетін. Осындай сирек кездесетін жағдай Гүлсімнің алдынан шықты. Ол «Орталық Қазақстан» газетінде журналистика теориясы мен практикасын өтіп, көптеген қиыншылықтарды басынан кешірді. Өз ойын қағазға түсіруді бастаған кезде бір-біріне сәйкес келмейтін сөздерді ұйқастыра алмай, өз ойын толықтай жеткізе алмай, мәтінмен ұзақ жұмыс істеп отыратын. Осы жылдары Гүлсім С.Сейфуллин атындағы облыстық драма театрының халық әртістері Жәмила Шашкинаның, Қарағандыбай Сатаевтің, Әсия Аблаеваның, Рамазан Баймағанбетовтың..., сонымен қатар республикада танымал әншілер Роза Бағланованың, Бибігүл Төлегенованың, Ермек Серкебаевтің, композитор Ғазиза Жұбанованың, дирижер Төлепберген Абдырашевтің шығармашылық портреттерін жазды.

Сонымен қатар ол академиктер: Ебіней Букетовтың, Төрегелді Шармановтың, Мұхтар Өтебаевтің, Зейнолла Молдахметовтың шығармашылық портреттерін жазды. 1989 жылы жазылған Зейнолла Молдахметов туралы мақаласы жылдың ең үздік мақаласы болып танылып, Гүлсім облыстық газеттің лауреаты атанды. Сонымен қатар Гүлсім облыстық өнер қызметкерлері туралы да, мысалы әнші Құралай Шәймерденова, сыбызғышы Бекболат Байсағатов (қазір облыстық мәдениет басқармасының бастығы) туралы жазды. Гүлсім қазақ тілі мәселесін алғашқы рет көтергендердің бірі болды. Ол кезде Қарағанды облысында тек бір ғана қазақ мектебі болатын. «Орталық Қазақстан» газетінде оқырмандарға еліміздің ұмытылып келе жатқан бай салт-дәстүрі, мерекелері, ұлттық тағамдары, киім-кешегі, қазақтардың тұрмысы және тағы басқалар туралы ақпарат беретін «Ата салты» атты апталық бағананы жүргізді.

Жоғарғы оқу орындарының және мектептердің мәселелері туралы мақалалар жазып, газет беттерінде үздік студенттермен таныстырды. Облыста айтыс өнері жандана бастады. Осы халық шығармашылығының түрін жандандырған: Қазақстанның танымал режиссері, Қазақстанға еңбегі сіңген мәдениет қызметкері Болат Атабаев (ол кезде Теміртау қаласындағы неміс театрының режиссері) және Естай әндерін жинап, елге паш етіп жүрген Құралай Шәймерденова болды. Гүлсім қазақтар саны өте аз, Теміртау қаласының тұрғындарына қазақ өнерінің даңқын шығарып жүрген қызметкерлер туралы мақтаншыпен жазып, оларды жастарға үлгі етуге шақырды.

1986 жылы желтоқсан оқиғасы орын алды. Гүлсім өзінің қайсар мінезінің және әділдігін арқасында осы оқиғадан тыс қала алмады, сондықтан ол Қарағанды қаласындағы наразылық митингілеріне белсене қатысып, алты ай бойы тергеу астында жүрді, саяси жағдайдың өзгеруінің ғана арқасында оған айып тағылған жоқ. Бұл жерде Гүлсімнің «Орталық Қазақстан» журналында шығарған мақаласынан үзінді келтірген жөн: «... ол кезде ертеңгі күн туралы ойланбадық, тек әділетсіздікке және Мәскеудің өктем шешіміне қарсы күрестік, үйде тығылып отырмай, алматылық жастарды қолдағымыз келді... ерлік

алдын-ала жоспарланбайды және қаулымен бекітілмейді, ол табиғаттың жасырын күші секілді жоқ жерден пайда болады. Біз өзіміздің азаматтық позициямызды көрсеттік, қазақ ұлтына деген әділетсіздік пен қастандыққа қарсы тұрдық». Бұдан артық еш нәрсе айта алмайсын...

1989 жылғы қазан айында, Мәскеуде тұратын, танымал мемлекеттік және қоғам қызметкер, Қазақстан Үкіметін он үш жыл бойы тиімді басқарған Оңдасынов Нұртас Дәндібайұлы Гүлсімді өзінің Қарағандыда тұратын қарындасы Зубайра арқылы Мәскеуге арнайы шақыртты. Олар: Оңдасынов, оның қарындасы Зубайра және Гүлсім бір ауылдан шыққан және бір-біріне туыс болып келеді. Гүлсім мен Зубайра Мәскеуге келеді, ол кезде Оңдасынов науқас болатын, және оның халі нашарлап бара жаты. Отбасының көзінше ол Гүлсімге өзінің қолжазбаларын тапсырып: «Мен сені қызымдай көремін, мені әкеңнен кем сыйлама! Менің қолжазбаларымды сақтап қал!», - деп табыстады.

Осылайша Гүлсім өзіне сеніммен берілген міндеттемелерді арқалап, Мәскеуден Қарағандыға қайтып оралады. Осы сәттен бастап, оның журналистік өміріне және «жұмыс кестесіне» «Нұртас Оңдасынов» деген міндет кіреді. Осы кезде Гүлсімнің жұбайы, заңгер және композитор Ислам Байгісіев қызмет бабымен ҚР-ның Бас прокуратурасына ауысып, оның отбасы Алматыға көшеді.

Алматыда 1990-1993 жылдар аралығында Гүлсім Оразалықызы «Жалын» республикалық жастар журналының критика бөлімін басқарады, содан кейін 1993-1996 жылдар аралығында ол ағылшын тілінде шығатын «Қазақстан» халықаралық газетінің мәдени бөлімін басқарады. Токсаныншы жылдары халықтың басынан кешкен қиыншылықтары Гүлсімнің отбасына да туды. Балалары Мәди мен Әйгерімге жоғарғы білім беру үшін ата-анасының аз ғана мемлекеттік жалақысы жеткіліксіз болды, Гүлсімге жақсы жұмысқа тұруға тура келді. Балалары оқуларын аяқтап, мамандықтарға ие болды. Осы кезде Гүлсім барлық жұмыстарын қойып, ұзақ уақыт бойы шаң басып жатқан Нұртас Оңдасыновтың қолжазбаларына кірісті. Осы зерттеу жұмысының нәтижесінде «Нұртас Оңдасынов» атты 2002, 2004 және 2007 жылдары үш кітап шықты. Барлық кітаптарда Нұртас Оңдасыновтың соғыс жылдарындағы, КСРО мен Қазақстанның шаруашылығының жандануы кезіндегі қызметі баяндалады. Оқырмандарға бұрын-соңды белгісіз болған оның халыққа жасаған істері туралы айтылады. Оның әріптестері мен қызметтестерінің еске түсіріп айтқан оқиғалары жинақталып, жіктеледі. Оңдасынов тек жоғарыдан келген бұйрықтардың орындаушысы ғана емес, халықтың игілігіне жұмыс істейтін қызметкер болған. Оған құжаттар куә. Қазір осы естеліктер өте құнды, өйткені сол естеліктермен бөліскен адамдардың көбі дүние салды. Болашақ ұрпақ үшін өте құнды кітап.

Төртінші кітап қазақстандық алғашқы мұнайшы инженерлерінің бірі Табын Оржанов туралы жазылды (2009 жыл). Соғыстан кейін Оржанов Мәскеуге барып, арнайы техникалық білім алып, мұнайшы-инженер мамандығын иемдеген аз ғана қазақтардың бірі болды. Бұл кітапта оның қазіргі қазақстандық ұрпақтарға үлгі болатындай адами қасиеттері, әсіресе, оның орыс тілін білмегендігіне қарамастан, Мәскеуге барып, Губкин атындағы танымал мұнай институтын үздік аяқтағандығы туралы айтылады. Содан кейін ұзақ жылдар бойы ол «Маңғыстаумұнайгаз» бірлестігінде бас инженер болып жұмыс істеп, жас мамандарды оқытты. Гүлсімнің бесінші кітабы академик Шахмардан Есеновке арналған (2011 жыл). Қ.Сәтбаевтің шәкірті, оның ісін жалғастырушы ғалым геологтың өмірі өте қызықты және мазмұнға толы. Ұстазының арманының орындалуын жалғастырған шәкірт Сәтбаевтың тапқан кен-орындарының санын 4-5 есеге көбейтті. Отыз үш жасында Геология министрі, отыз тоғыз жасында - Қазақстан Республикасында ең беделді және жауапты лауазымдардың бірі - Ғылым академиясының президенті қызметін атқарды. Министр Ш.Есеновтың аты Қазақстандағы Жетібай және Өзен ірі мұнай кен орындарының ашылуымен танымал, ұзақ уақыт бойы ол жер қойнауын барлаушылармен жұмыс істеді. Оның еңбегі жоғары бағаланып, мұнайшылар тобымен бірге Ленин сыйлығына ие болды. Дарынды, геологияның қыр-сырын білетін Есеновтың атағы республиканың шекарасынан шығып, Мәскеудің ғалымдар шеңберіне де жетті. Кітапта оның оқиғаларға бай өмірі баяндалады. Онымен бірге жұмыс істеген ғалымдар мен замандастары оған қарсы жасалған әділетсіз іс-әрекеттерді де жасырмай баяндаған. Осы Гүлсім Оразалықызының «Нұртас Оңдасынов», «Табын Оржанов», «Шахмардан Есенов» атты кітаптары «Мұнайшы» қоғамдық қорының тапсырысы бойынша жазылып, шығарылды. Қазір зерттеу жұмыстарының арқасында Шахмардан Есеновтың биографиясы қайта жазылды, толықтырылып, «Қазақстан» баспасында, «ТАӨ» сериясының қазақстандық аналогында, «Гибратты ғұмыр» сериясында жарық көрді. Кітаптың жаңа нұсқасында журналист Гүлсім Оразалықызы Шахмардан Есеновке қатысты әділетсіз әрекеттерді тереңінен қарастырып, оның себептерін ашады. Осының арқасында Кеңес дәуірінің тұрмысымен, сол заманның командалық-әкімшілік бейнесімен жақынырақ танысуға болады. Кітапта журналист Қазақстан басшылығында жұмыс істеген кейбір басшылардың еріксіз әрекеттерін көрсетеді, басшылық қызметте отырған мемлекеттік және қоғамдық қайраткерлерді сөйлетеді. Оларды «Неге Шахмардан

Есенов сияқты тұлғаларды үкімет пен заманы бағаламады?» деген сұраққа жауап беруге тартады, сонымен қатар Гүлсім өз бетінше іздеу жұмыстарын жүргізіп, талқылап, қорытынды жасайды. Осы жаңа нұсқада шыққан кітап өзінің шыншылдығымен құнды деп сеніммен айтуға болады [3].

Зерттеуші-журналисттің алдына қойған мақсаттары мен жоспарлары мол. Ол Нұртас Оңдасыновтың биографиясын жаңа деректермен толықтырып, «Гибратты ғұмыр» сериясында шығарғысы келеді. Болашақта өзін тәрбиелеген, журналист ретінде қалыптасуға көмектескен, Ебіней Букетов туралы жазу да ойында бар, өйткені Букетов - командалық-әкімшілік заманның құрбаны болған ұлы ғалым, кең пейілді адам. Академик Букетовтың жұбайы Зубайра ханымның қамқорлығының астында болған Гүлсім, олардың бұрынғы Кеңес дәуірінде олардың отбасыларының бастарынан кешкен қиыншылықтары мен әділетсіздіктері туралы айту өзінің парызы деп есептейді. Бұрын Букетов туралы ақиқатты ол «Орталық Қазақстан» Қарағанды облыстық газетінің үш санында шығарған.

Тізімдемедегі істер құжаттардың мазмұны, мағынасына қарай «Шығармашылық құжаттар», «Хаттар», «Өмірбаяндық құжаттары», «Қор иесі туралы құжаттар», «Фотосуреттер», «Жинақ құжаттары», деген бөлімдерге топтастырылған. Шығармашылық құжаттары:

Бұл бөлім 3 бөлімшеден құралған.

1.1. Ғылыми еңбектері. Алғашқы бөлімшеге қор иесінің «Парсыша – қазақша түсіндірме сөздік» атты еңбегін I, II-ші варианттары мен сөздіктің шимай варианттары енгізілді.

Очерктері, мақалалары. Бұл бөлімшеде «Мен Түркістанның түлегімін», «Живательный источник избытия» атты очерктері мен «Туған коллектив», «Қазақша жазу мәдениеті жөнінде кейбір пікірлер», «Ғанидан ғибрат өмірбаяым» атты Ғ.Мұратбаев туралы, «Тұңғыш президент» атты Қ.Сәтбаев жайында жазған және т.б мақалалары топтастырылған.

Естеліктері. Бұл бөлімшеде «Д.Қонаев» туралы, «Қазақстан – кладовая Советского Союза и школа дружбы народов», «Қазақстан в период Великой Отчественной войны» атты естеліктері енгізілді.

Сұхбаттары. Бұл бөлімшеге Н.Оңдасыновтың Қазақ ССР жоғарғы Кеңесінің сайлауы алдында берген сұхбаты мен «Елеулі кезеңдер есімде» атты Қарағанды облысының 50 жылдығына «Орталық Қазақстан» газетіне берген сұхбаты да енгізілді.

2. Хаттары.

2.1. Қор иесіне жазған хаттары. Бұл бөлімшеге Ө.Жәнібековтің қазақ тілі мәдениетінің өзекті мәселелері туралы, М.Қозыбаевтың «Қазақстан Ұлы Отан соғысы кезінде» атты жинаққа естелігін жазуын және де достарының, туыс-таныстарының амандық – саулық сұрап жазған хаттары мен әртүрлі мерекелермен құттықтау открыткалары енгізілді.

3. Өмірбаяндық құжаттары. Бұл бөлім мағынасымен мазмұнына қарай 2 бөлімшеге бөлінген.

3.1. Жеке бас құжаттары. Бұл бөлімшеде қор иесінің қор иесінің өмірбаяндық, неке туралы куәлігі, мүшелік билеттері, қаулылары мен 90,100 жасқа толу мерейтойларының шақыру билеттері бар.

3.2. Қызметіне байланысты құжаттар. Бұл бөлімшеге қор иесінің Қазақ ССР жоғарғы Кеңесінің депутаттығына үміткер болғандағы афишасы, қызметіне байланысты анықтамалар, өтініштері топтастырылады.

4. Қор иесі туралы құжаттар.

4.1. Очерктер. Бұл бөлімшеге Г.Оразалиеваның «Оңдасынов ұмытылып бара ма?», Б.Шынарбаевтың «Нұртаспен адал дос болдық» атты және т.б. очерктер беріліп отыр.

4.2. Мақалалар. Бұл бөлімшеге Х.Наурызбаевтың «Арқамна қаққан алақан», С.Мәметовтың «Өзені таза, өзегі сары адам», Ә.Кекілбайдың «Басшы.Көзден кетседе көңілден кетпес тұлға жайында толғаныс» атты және т.б мақалалар енгізілді.

4.3. Өлеңдері. Бұл бөлімшеге Б.Бәйімбетұлының «Нұртас Дәндібайұлы Оңдасынов – 90 жаста», Н.Төрмұратовтың «Таза жан» атты өлеңдері енгізілді.

4.4. Естеліктер.

Бұл бөлімшеге С.Жаданов, Х. Наурызбаевтың қор иесі туралы естеліктері топтастырылған. Сонымен қатар осы бөлімшенің соңына құжат саны аз болғандықтан Е. Бекмұхамедовтың қор иесінің «Парсыша – қазақша түсіндірме сөздігіне» жазған пікірі, 90,100 жасқа толуына орай өткізілген ғылыми-теориялық конференциялардың бағдарламалары, С.Құбашевтің қор иесіне құрмет грамота тапсыру кезінде сөйлеген сөзі, Г.Оразалиеваның қор Н.Назарбаев, И.Тасмағанбетов, Д.Ахметовтерге және т.б мемлекет қайраткерлеріне Н.Оңдасыновтың 100 жылдық мерей тойына мемлекеттік дәрежеде атап өтуін өтініп жазған хаттары топтастырылады.

5. Фотосуреттері. Бұл бөлімде қор иесінің жеке, отбасымен, Жамбыл Жабаев, Кенен Әзірбаев, Б.Момышұлының, Д.Қонаев, С.Мәуленовтармен және т.б. түскен фото суреттері бар.

6. Жинақ құжаттары. Бұл бөлімге Ақтөбе облысындағы көне құлыптастардың фотосуреттері, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі туралы мәліметтер, Түркістан қаласы туралы мақалалар, Ә.Жангелдин мен Х.Наурызбаев туралы және т.б құжаттар топтастырылған.

Адам аты-жөніне байланысты көрсеткіш.

Құжаттарда кездесетін есімдерге қатысты олардың мамандығы, қызметі, лауазымы туралы мәліметтер мүмкіндігінше анықталып берілген [4].

Қорыта келген, Тарихи фактілер үрдістерді баяндау негізі, ал фактілерді зерттеуші тарихи деректер арқылы біледі. Бұның барлығы тарихи оқиғадан туындаған деректерді зерттеушінің талдауына алып келеді. Өйткені деректанудың объектісін тарихи дерек құрайды, ал деректанудың зерттеу пәні ондағы тарихи факт болып табылады. Ал деректердің басым бөлігін жазба деректер құрайды, оның ішінде басты орынды мұрағаттық деректер алады. Мұрағаттық деректер Қазақстан тарихының басым бөлігін зерттейтін дерек көзі болғандықтан, зерттеу қажеттілігі өзінен – өзі туындайды. Ал ХХ ғасырдың тарихына байланысты деректердің басым көпшілігі орталық және жергілікті мұрағаттарда жинақталған [6].

Мемлекеттік мұрағаттар жалпы ұлттық деңгейде тарихи-мәдени мұралардың жинақталуы мен сақтауына жауап береді. Мемлекеттік мұрағат қорларының негізгі құрамының құнды бөліктерінің бірін жеке тектік мұрағат қорлары құрайды. Олар тарихи деректердің негізгі бөліктерін құрап, бірігей ретроспективті ақпаратты қамтиды. Бүгінгі таңда жеке тектік құжаттарды тұрақты сақтауға қабылдаудың маңыздылығына ешкім күмән келтірмейді. Олардың деректік маңызы, әсіресе әдебиет тарихын, ғылым және өнер тарихын және жеке тұлғалардың қоғамдық саяси қызметі мен өмірі жолын зерттеуде арта түспек. Жеке тектік мұрағат қорларының тағы бір ерекшелігі олардың сипаты, мазмұны мен маңызының әртүрлі және көп бейінді болып келетіндігінде. Бұл сипат құжаттық қордың мазмұнын қызықты ете түсетіні сөзсіз [7].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей еліміздің тарихи деректерінің негізгі бөліктерінің бірі болып саналатын жеке мұрағаттық қор құжаттары екеніні белгілі. Солардың бірі және бірігейі - Алаш жұртының ардақты азаматы, қазақ халқының қоғам қайраткері, үш рет Ленин орденімен, екі рет Еңбек Қызыл Ту орденімен, көптеген медальдармен, Құрмет грамоталарымен марапатталған - Қазақстан Республикасындағы Орталық Мемлекеттік мұрағатының жеке тектік қорында құжаттары тарихи дерек болып сақталған - Нұртас Дәндібайұлы Оңдасыновтың қоры болып табылады.

Мақалада Нұртас Оңдасыновтың жеке қорының құжаттарын жіктеп, сипаттай келе, алмасқан хаттары, қалдырған естеліктері, жинақтары мен мақалалары т.б. арқылы төмендегідей тарихи оқиғалардың және Қазақстан тарихы үшін ең негізгі деректерге куә болдық.

Оңдасынов ұлттық өнердің де қамқоршысы болды. 1943 жылы ұмытылып кеткен ақындар айтысын тірілтті. Алматыда айтыс ұйымдастырып, ақындардың елінің мұңын мұңдап, жоғын жоқтауына мүмкіндік берді. Сөйтіп, соғыс зардабын тартқан елге демеу болды. Бұдан кейін бәйге, көкпар, қыз қуу секілді ұлттық ойындарды қайта жаңғыртты. Бұл атқарылған істерден басқа маңызы ғылыми жұмыстары да жеткілікті. Міне біздер Нұртас Оңдасыновтың қазақ ұлты үшін атқарған ерен еңбектерін анық, айқын байқаймыз және жадымызда сақтаймыз [8].

Нұртас Оңдасыновтың жеке қорын зерттеу алдында, бірінші кезекте тұрған басты міндет - мұрағат құжаттары арқылы Н.Оңдасыновтың 1904-1989 жылдар аралығында өмірі баяндалып, Халық Комиссарлары Кеңесінің - Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметін атқару барысында жүріп өткен өмір жолын айқындау, халық шаруашылығының әр саласының дамуына сіңірген ерен еңбегін, болашақ ұрпаққа қалдырған ғылыми зерттеулерін, шығармашылық құжаттарын деректер негізінде жіктеп, көрсету болатын.

Осы міндетті жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтаулы жеке тектік қорларының құжаттары қарастырылып, зерттелді. Зерттеу барысында жинақталған деректерді саралау негізінде болашақ құжаттар жинағының мазмұны айқындалып, жекелеген тараулар анықталды. Мақалада көрнекті тұлғаның өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдеріне сәйкес қарастырылған.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бағдатұлы М. (2015) *Жеке қор құжаттарының ғылыми сипаттамасы. ҚазҰУ Хабаршы, №1 (76).*
- 2 Қаратаева Г.М., А.О. Алғабаева, Г.С. Бекмұратова, М.Б. Мұқатайлар. (2004) *Нұртас Оңдасынов құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: «АБДИ Компани» АҚ. – 968 б.*
- 3 ҚРОММ. 2330 қ. 12і.
- 4 Елубаев Ж.С. *Гүлсім Оразалықызы: құрметтеуге тұрарлық өмірі мен істері. // Параграф. <http://online.zakon.kz/>*

5 Хазретәліқызы Р. (2014) ОҚО мемлекеттік мұрағатында жеке тектік қор құжаттарын жинақтау тәжірибесі // Қазақстан мұрағаттары. – №2. – 126-1287 б.

6 Умербекова Г. (2014) Мұрағат құжаттарын жариялаудағы ресейлік тәжірибе // Жас ғалымдар зердесі. – 248-253 б.

7 Оразалықызы Г. (2004) Нұртас Оңдасынов. – Алматы: Білім.

УДК 94 (574/42)

ГРНТИ 03.01.09

М.Д. Шаймерденова¹

*¹ тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры
Алматы қ., Қазақстан*

ЕСЕТ БАТЫР БАСТАҒАН СЫР БОЙЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада автор XIX ғасырдың ортасындағы патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы Есет батыр бастаған Сыр бойы қазақтарының азаттық қозғалысының тарихына арналған. Автор осы мәселе төңірегінде зерттеу жұмыстарын жүргізген авторлар мен тарихи деректер негізінде мәселені жан-жақты ашуға талпынады. Мақалада автор патшалық Ресейдің Сыр бойындағы және жалпы Қазақстандағы отарлық саясатының негізгі мәнін аша отырып, оның дәстүрлі қазақ қоғамына тигізген кері әсеріне баға береді. Сөзсіз патшалық Ресейдің отарлық саясаты қазақ қоғамына тек саяси тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар қоғамның барлық саласында да өзінің теріс әсерін берді. Сыр бойы қазақтары тек патшалық Ресей ғана емес, белгілі бір дәрежеде Орта Азия хандықтарының да саяси ықпалына түсті. Міне осындай саяси ахуалда қазақ халқының жағдайын ескеріп, Сыр бойы қазақтарының азаттық жолындағы көтерілістері орын алды. Осындай көтерілістердің бірін Есет батыр бастады. Есет батыр бастаған Сыр бойы қазақтарының азаттық көтерілісі қазақ халқының мүддесін қорғау мақсатында орын алғаны белгілі. Көтеріліс белгілі дәрежеде патшалық Ресей үкіметінің өкілдерін қиын жағдайға алып келді. Сондықтан есет батыр бастаған көтерілісшілермен патшалық Ресей үкіметі санасуға мәжбүр болды. Осы аталған мәселелер мен қатар автор көтерілістің барысын сипаттап, оның тарихи маңызы ашуға тырысады. Сонымен қатар мәселеге қатысты өзіндік тұжырымдар да жасайды.

Түйін сөздер: патша, Сыр бойы, отарлау, көтеріліс, әскер, жазалау, шайқас, қайсарлық.

Shaimerdenova M.D.¹

*¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Professor of T.Zhurgenov Kazakh national academy of Arts
Almaty, Kazakhstan*

THE LIBERATION UPRISING OF THE SYR DARYA KAZAKHS UNDER THE LEADERSHIP OF BATYR YESET

Abstract

The article is devoted to the history of the liberation movement of the Kazakhs on the Syr Darya, headed by the batyr Eset against the colonial policy of Russia in the middle of the XIX century. The author seeks to investigate the problem based on the findings of researchers and historical data on this issue. In the article, the author assesses the profound influence of the colonial policy of Tsarist Russia and evaluates its negative impact on the traditional Kazakh society of the Syrdarya nomads. Of course, the colonial policy of tsarist Russia is not only political, but also has a negative impact on all spheres of Kazakh society.

The vital activity of the Syr Darya Kazakhs was influenced not only by Tsarist Russia, but also to some extent by the political influence of the Central Asian khanates. In such a political situation, given the state of the

nomadic society, there was an uprising of the Kazakhs. One of these uprisings began under the leadership of Batyr Yeset. It is well known that Batyr Eset headed the liberation uprising of the Kazakhs on Syrdarya in order to protect the interests of his people. The uprising led the tsarist government of Russia to exacerbate the political situation. The rebels, led by Yesset Kotibarov, were forced to oppose the tsarist government of Russia. Together with these questions, the author describes the course of the uprising and tries to reveal its historical significance. He also draws his own conclusions on this issue.

Key words: king, Syr Darya, colonial policy, policy of tsarist Russia, colonization, rebellion, army, execution, battle, struggle for land.

Шаймерденова М.Д.¹

*¹ кандидат исторических наук., ассоц. профессор,
профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова
г. Алматы, Казахстан*

ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ СЫРДАРЬИНСКИХ КАЗАХОВ ПОД РУКОВОДСТВОМ БАТЫРА ЕСЕТА

Аннотация

Статья посвящена истории освободительного движения казахов на Сырдарье, возглавляемого батыром Есетом против колониальной политики России в середине XIX века. Автор стремится исследовать проблему на основе выводов исследователей и исторических данных по данному вопросу. В статье автор оценивает глубинное влияние колониальной политики царской России и оценивает ее негативное влияние на традиционное казахское общество Сырдарьинских кочевий. Конечно, колониальная политика царской России является не только политическим, но и оказывает негативное влияние на все сферы жизни общества казахов.

На жизнедеятельность сырдарьинских казахов оказало влияние не только царская Россия, но и в какой-то степени политическое влияние среднеазиатских ханств. В такой политической ситуации, учитывая состояние кочевого общества, произошло восстание казахов. Одно из этих восстаний началось под руководством батыра Есета. Общеизвестно, что батыр Есет возглавлял освободительное восстание казахов на Сырдарье с целью защиты интересов своего народа. Восстание привело царское правительство России к обострению политической ситуации. Повстанцы во главе с Есетом Котибаровым были вынуждены выступать против царской власти России. Вместе с этими вопросами автор описывает ход восстания и пытается раскрыть его историческое значение. Он также делает свои собственные выводы по этому вопросу.

Ключевые слова: царь, Сырдарья, колониальная политика, колонизация, восстание, армия, казнь, битва, борьба за землю.

Кіріспе

Қазақ хандығы патшалық Ресейдің құрамына кіргеннен бастап бүтіндей қазақ жері отарлық саясаттың басты нысанына айналды. Мұндай отарлық сипаттағы саясат Сыр бойын мекен еткен қазақ халқының дәстүрлі қоғамы мен өмір сүру ерекшелігіне де үлкен өзгерістер әкелді. Сыр бойын жаулап алу патша өкіметі үшін бірнеше стратегиялық жағынан маңызы бар артықшылықтар беретін. Ол артықшылық патша үкіметінің астыртын жоспарларын жүзеге асыруға толық мүмкіндік беретіндігі белгілі. Ең алдымен кез-келген отарлаушы аппарат сынды патша өкіметі алдымен табиғат байлықтарына өте бай Түркістан өлкесі қызықтырды. Осы өлкедегі мал шаруашылығымен қатар, мақта және мал өнімдері Ресей мануфактурасына ең қажетті шикізат көздері болып табылды. Патшалық Ресей империясы Шығыстан мол табиғат байлықтарын іздеп қана қоймай, стратегиялық жағынан маңызды Сыр өңірінің сауда жолдарын толық бақылауға алуға ұмтылды. Өйткені патшалық Ресей Азиядағы сауда-саттық мәселесіне үлкен мән берген болатын. Орыс деректерінің бірінде «Азиямен сауда жүргізу – Ресей үшін ұлы мақсат» деп те айтылғанын атап өткеніміз дұрыс (Киняпин, 1984: 213). Демек қазақ даласы капиталистік қатынастарға дендеп ене бастаған Ресей экономикасы мен нарығына қажетті шикізат қоры мен тауарларын өткізетін нарық қызметін атқарып тұруы тиіс саналды.

Мәліметтер мен әдістер.

Аталған мәселені қарастыру бүгінгі Отан тарихының маңызды әрі өзекті екендігін ескере келе, зерттеу нысанының толыққанды ашылуы мақсатында тарих ғылымымен қатар, гуманитарлық ғылымға белгілі әдіс-тәсілдер қатшалық кеңінен қолданылды. Атап айтқанда патшалық Ресейдің отарлық саясатының мәнін аша отырып, азаттық қозғалыстардың пайда болу алғышарттарын жалпыдан жалқыға көшу сынды әдістер сәтті пайдаланылды. Сондай-ақ аталған мәселеге қатысты жарық көрген еңбектер мен зерттеу жұмыстарын сыни талдау арқылы өзіндік көзқарастарды қалыптастыру. Сонымен қатар тарихи-ретроспективалық әдіске сай мәселеге қатысты оқиғаларды өзара байланысты оқиғалармен салыстырмалы талдау әдісі де кеңінен қолданылды.

Талқылау.

Сыр бойы қазақтарының азаттық күресі мәселесі зерттеушілер тарапынан белгілі бір дәрежеде қарастырылған тақырыптардың бірі болып табылады. Аталмыш мәселе әр кезеңде зерттеу нысанына айналып отырды. Осындай ұзақ жылғы ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде мәселе төңірегінде қазақ және өзге тілдерде бірқатар еңбектер жарық көрді. Әртүрлі тарихи кезеңдерде жарық көрген ғылыми-зерттеу жұмыстары заманның дамуындағы ерекшелігіне қатысты өзіндік табиғаты нәтижесінде құрылды. Сондықтан осы тарихи кезеңдердегі ғылыми-зерттеу жұмыстары белгілі бір дәрежеде құндылықтарға ие. Мұндай еңбектер қатарында В.Я. Басиннің «Политика царизма в Младшем и Среднем жузах в конце 50-х годах ХУІІІ в.» [Басин, 1968] еңбегімен қатар, П.Г. Галузоның «Туркестан колония (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г.)» [Галузо, 1929], Б.А. Жүрсінбаев пен Б.Т. Жұбаньшовтың «Қазақстандағы азаттық қозғалыс тарихы» [Жүрсінбаев, Жұбаньшов, 2013], сондай-ақ Д. Жамбыловтың «Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс» [Жамбылов, 2001: 69-74] атты еңбектер мәселені жан-жақты ашуға көмектеседі. Сонымен қатар А.С. Киняпин, М.М. Блиев пен В.В. Дегаевтың «Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России» [Киняпин, 1984: 213], В. Шахматов Есет Котибаров [Шахматов, 1946], А. Якунин мен В. Шахматовтың «Восстания в Казахстане в 50-х годах ХІХ в» атты еңбектерді атап өтуге болады [Якунин, Шахматов, 1940].

Нәтижелер.

Патшалық Ресейдің Орталық Азия елдеріне жақындай отырып, бүкіл Түркістанды бағындыру үшін ең алдымен – Сыр бойын жаулап алуы тиіс саналды [Галузо, 1929: 25-27]. Өйткені Сыр өңірінің өзіндік артықшылықтары болды. Олардың қатарында аймақтың тоғыз жолдың торабында орналасуымен қатар, Арал теңізі мен Сырдария өзені арқылы Түркістан өлкесіне етене ену мүмкіндіктерінің артуы және бұл өлкенің әскери-стратегиялық маңызын еселеп арттырды. Сол себепті де патша үкіметі Сыр бойын жаулап алу үшін бірнеше әскери міндеттерді өз алдына қойды:

- 1) гарнизондар мен бекіністер салу, тұрақты әскерлер мен казактарды орналастыру, қару-жарак қоймасын жасау;
- 2) Орта Азияға басқыншылық жорықтарын дайындау және өлкеде әскери-әкімшілік басқаруды енгізу;
- 3) Қоқан әскерлерін ығыстырып, қазақ жерін бағындыруды аяқтау [Басин, 1968: 27-33].

Жоғарыда аталған міндеттерді алға тартатын болсақ, Сыр бойы патша әскерлерінің негізгі стратегиялық алаңына айнала бастағандығына көз жеткізуге болады. Көрсетілген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында патша әкімшілігі біріншіден бірқатар әскери-барлау және жазалау экспедицияларын жүйелі түрде ұйымдастыра алды. Сөзсіз патша үкіметінің мұндай отарлық мәндегі саясаты Сыр бойы қазақтарының наразылығын тудырып, ол өз кезегінде азаттық күреске жалғасты. Осындай сипаттағы азаттық күресті бастаған тарихи тұлғалардың бірі – Есет батыр болды. Ол патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы тұрған Сыр қазақтарының алғашқы көтерілістерінің біріне басшылық жасады. Осы мәселеге қатысты өзінің арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізген Б.А. Жүрсінбаев пен Б.Т. Жұбаньшовтың «Қазақстандағы азаттық қозғалыс тарихы» атты еңбектерінде «ХІХ ғасырдың 40-50 жылдарында Кіші жүз жерінде патша өкіметінің әскери басқыншылық саясаты күшейіп, жаңа бекіністер мен қаптаған тірек орындар арқылы әлімұлылар мекендеген аймаққа ішкерілеп ене бастайды. Сол кезде қазақ руларының арасында тәуелсіздік жолын күреске шыққан батырлар мен билердің рөлі артып, азаттығы үшін соғысқан халыққа басшылық жасады. Сондай батырлардың бірі Кіші жүзде үлкен беделге ие болған Есет Көтібарұлы еді. Шектінің атақты батыры Көтібардың ұлы Есет жас кезінен-ақ әкесіне еріп, Кіші жүздің қоғамдық-саяси өміріне белсенді араласқан. Оның есімі алғашрет тарихи құжаттарда 1822 жылы орыс көпестерінің сауда керуендерін шапқан кезден бастап кездеседі. Тіпті ол ХІХ ғасырдың 30 жылдарының ортасында шағын қолдармен патша әскеріне қарсы шығып отырған. Мәселен 1837 жылы Есеттің басшылығымен қазақтардың бір тобы орыс әскерінің мол күшінің шоғырлануына қарамастан

Ембі бекінісінен 398, Ақбұлақтан 32 жылқыны айдап кетсе, Ақбұлақтан 32 жылқыны айдап кетіп, 1838 жылы хорунжий Шустиков, урядник Малков және оларға қоса 5 казакты тұтқынға алып, Подгорный станцасына шабуыл жасайды» деген мәліметтер келтіреді [Жүрсінбаев, Жұбаньшов, 2013: 92-93]. Сонымен қатар авторлар дәл сол жылы Есет батырдың Жоламан Тіленшіұлымен де бірігіп, Елек бекінісіне шабуыл жасағандығы туралы да ақпараттар береді. Есет Көтібарұлының негізгі әрекеті Арал теңізіне бағыт алған патшаның әскерлеріне қатты қарсылық көрсету болды. Ол туралы В.В. Григорьев былай деп жазды: «Ең әрі дегенде 50 жылдарда далада Есет Көтібаров пайда болды. Ол Ақмешітті алу үшін жарактандырылып жатқан экспедицияларға түйелер беруден бас тартты. Оны ұстауға жіберілген біздің әскерден Есет қашып, үш жыл қатарынан далада жортып жүрді» деген болатын [Жүрсінбаев, Жұбаньшов, 2013: 363]. Байқағанымыздай Есет Көтібарұлының көтерілісі патшалық Ресейдің жазалаушы әскері үшін қолайсыз қарсылас болған. Алдағы уақытта Хиуа хандығымен одақ құра отырып, біріккен саяси күш арқылы патшаның отарлық саясатына қарсы тұрған Есет батырдың көтерілісін шекті, табын, адай, қаракесек, төртқара, қарасақал, кете, тама және тағы да басқа да рулар қолдау көрсеткен.

Есет батыр Көтібарұлы 1807-1888 жылдар аралығында өмір сүрген. Сыр қазақтарының ішіндегі әйгілі батырлардың бірі. Көтеріліс қарсаңында кіші жүздің Қабақ руының басқарушысы болған. Есет Көтібарұлының азаттық көтерілісі 1847-1858 жылдар аралығын қамтыды. Дегенмен оның көтерілісі, яғни көтерілісші рухы тым әріден бастау алады. Өйткені біз жоғарыда атап өткеніміздей ол 1838 жылы Жоламан батырмен бірге көтеріліске шығып, Елек қорғанына шабуыл жасаған болатын. Ал 1847-1878 жылдары Жанқожа батырмен бірге Қоқан, Хиуа хандықтарына қарсы шыққан болатын. Ал негізгі Ресей патшалығына қарсы көтерілісі 1847-1858 жылдарды қамтығанын атап өттік. Осы жылдар аралығындағы оның азаттық күресі Арал теңізінің батыс жағалауын, Үлкен және кіші Борсық құмдары мен Мұғалжар тауларын, Жем, Сағыз, Бірғыз, Елек, Ойыл, Қыйыл өзендерінің бойын жайлаған қазақтардың Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы көтерілісіне басшылық жасаумен ерекшеленді [Шахматов, 1946: 5-6].

Жалпы Есет Көтібарұлының тарихи бейнесі туралы деректер мен зерттеулер көбінесе тек жағымды жағынан ғана белгілі. Мысалы 1856-1861 жылдар аралығында Ресейдің сыртқы істер министрлігіне қарасты Азия департаментінің директоры қызметін атқарған Е.Ковалевский Хиуаға жасалған сапары барысында Есет Көтібарұлымен кездескен болатын. Осы кездесуі туралы ол «Арал маңындағы Кіші жүз қазақтарының кейбір топтарынан құрылған отаршылдыққа қарсы қозғалысты басқаруынан бұрын Есетті сайын дала торабынан кездестірдім. Есет Геркулес сияқты атлетикалық дене бітімді, сұлу келбетті және ерлік іс-әрекеттері кез-келген еуропалықты таңғалдыратындай және бұл қасиеттері өз отандастарына да қатты әсерін тигізген» деген мәліметтер береді [Якунин, 1940: 77-80].

1847 жылы жаз айларында Есет Көтібаров бастаған көтерілісшілер Ресей көпестерінің бірнеше керуендерін тонаушылыққа ұшыратады. Сол жылы 18 шілдеде Есет Көтібаров бастаған көтерілісшілер Орынбор және орал әскерлерінің 200 казагынан тұратын және патша үкіметіне қызмет еткен сұлтандар басқарған 120 казактан тұратынқұралған жазалау әскеріне шабуыл жасайды. Алайда көтерілісшілер 30 адамынан айрылады. Осыдан кейін Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілер Арыс Бұрта және Имеш Шаған алқаптарына қарай шегініп, сол жерде жасырынады [Жүрсінбаев, Жұбаньшов, 2013: 94].

Осыдан кейін Есет Көтібарұлының әрекетінде патша әскерін жеңу үшін айлаға көшу әрекеті байқалады. Мысалы Хиуа ханының 12 мыңдық әскерімен қатар 6 мыңдық қазақ жасақтарына сүйене отырып, өзінің інісі Шынтемір арқылы патша жасақтарына теріс ақпарат жеткізеді. Мұндағы мақсаты тұтқиылдан және күтпеген жерден шабуыл жасау мақсат еді. Осылайша уақыт өте қолындағы жасақтарымен партизандық қозғалысқа да бет бұрған. 1848 жылы прапорщик Яковлевпен шайқасқа түсіп, қосымша күштің келетіндігі ғана батырды әскери әрекеттерді кейінге қалдыруға мәжбүр еткен. Есет Көтібарұлының азаттық қозғалысының қайта қарқын алып, өршуіне себеп болған жайттың бірі – Ақмешіт жорығы еді. Өйткені Перовский 1853 жылы Ақмешітке шабуылына дайындық барысында қазақтарды пайдалану әрекетін бастайды. Өйткені жорыққа қажетті дүниелерді қазақтардан жинап алу басталады. Мысалы шекті руынан 4000 түйемен қатар, әр 5 түйеге бір адамнан қосымша алады. Міне бұл жайттар Есет Көтібарұлының азаттық жолындағы күресін қарқынды ете түсті [Жүрсінбаев, Жұбаньшов, 2013: 96-98].

Есет батыр бастаған көтерілістің алғышарттары, себептері Ресейдің отарлық саясатынан туындады. Азаттық жолындағы күресі барысында Есет Көтібарұлы шекараға жақын орналасқан Ресей бекеттеріне шабуыл жасап отырған. Азаттық жолындағы күресі негізінен 1853-1854 жылдар аралығында болып өтті. Осы жылдары Есет батыр бастаған Кіші жүз қазақтары мен шекаралық әкімшілік арасында ірі қақтығыстар орын алды. Есет Көтібарұлының осы жылдардағы азаттық күресі патша үшін аса ауыр болған. Сондықтан болар 1853 жылы осы Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісті басуға сұлтан Арыстан Жантөрин, екі казак отряды мен 200 жігітті бастаған сұлтан Таукин, Орал бекінісінен майор Михайлов

пен 600 жігітті бастаған сұлтан Е.Қасымов жұмылдырылды. Осы жайттан хабардар болған болған Есет Көтібарұлының әрекеті нағыз сүйсінерлік. Өйткені патша әкімшілігінің жазалаушы жасақтарының саны мен сапасына қарамастан, қашпай тек шекті ауылдарын Үстіртке жібереді. Ал өзі 800 жігітпен жазалаушы жасақтарды күтіп қалады. Әрине жазалаушы жасақтарының қарулануы да саны жағынан да тым көп еді. Алайда Есет Көтібарұлының табандылығы мен қайсарлығы, еліне деген махаббаты жақсы қаруланған жазалаушы жасақтарының көтерілісшілерге қарсы әрекетінен еш сескенбеді. Есет батырдың салмақты шешімі мен салқынқандылығынан болар Орынбор генерал-губернаторы жаңа нұсқау беріп, көтерілісті басу келесі көктемге қалдырылады. Осыдан кейін ол 1853-1854 жылдың қысын Үлкен Борсықта өткізеді. Осы аралықтағы орнаған тыныштық пен есет батырдың беделі наразы топтардың сан жағынан өсуіне жалғасады. 1854 жылы көтерілісшілердің саны 1500-ге жеткен болатын. Сыр бойы қазақтарының наразы топтарын жанына жинай алған Есет батыр патшалық Ресей үкіметіне қазақ қауымынан түйе жинауды тоқтату және жайылымдық жерге еркіндік бере отырып, Жем, Мұғалжар, Елек, Қобда, Жайық өзендерінің бойларына көшіп-қонуға мүмкіндік жасау туралы талаптар қояды. Наразы топтың патшалық ресей үшін тиімсіз шарттар қойғандықтан 1855 жылы Орынбор генерал-губернаторы Кіші жүздің бір топ билеуші сұлтандарына көтерілісті басу және Есет батырды қолға түсіру туралы қатаң тапсырма береді. Осы тапсырмаға арқаланған топ осы жылдың маусым айында 900 адамдық жасақ, екі зеңбіректі бар қазақ әскерінің жүздігі және дистанция бастықтарымен бірге Арыстан Жантөрин жұмылдырылады. Олар көтеріліске тосқауыл және өзге наразы топтармен бірігуіне жол бермеу үшін Ор бекінісінен 140 шақырым жер шамасындағы Елек өзенінің жоғарғы сағасындағы Суықсу шатқалына келіп бекінеді. Әрине жазалаушы әскер мықты және сапа жағынан жоғары болса ешуақытта көтерілісшілердің айтқанына көнбейтіні белгілі. Алайда осы шатқалда жатып жазалаушылар Есет Көтібарұлымен бірнеше күн бойы келіссөз жүргізуге мәжбүр болады. Екі жаққа тиімді нақты шешімге келе алмағандықтан Есет батыр сұлтан ордасына шабуыл жасауды ойластырып, 1855 жылы шілдеде көтерілісшілер сұлтан ордасын тұтқиылдан шабуылдауды бастайды [Есет, 1992: 95].

Көптеген зерттеушілердің еңбектері мен осы батырдың жеке қасиеттерін ашуға арналған ғылыми-зерттеу жұмыстарына мән берсек, оларға тән ортақ қасиет – Есет батырдың қайсарлығы мен өжеттігін, Сыр өңіріндегі көтеріліс басшыларының ішіндегі аса беделдісі деген сипаттама болып табылады. Біз осы мәселеге қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарына оқи отырып, осы ортақ анықтаманың рас екендігіне көз жеткіздік. Өйткені осы жоғарыда атаған қақатығыс барысында қарулануы жоғары болған жазалаушы жасақтарының көптігіне қарамастан Есет Көтібарұлы А.Жантөрин бастаған он шақты би-старшындарын өлтіріп, қазақ отрядын талқандай алады. Есет Көтібарұлының ерен ерліктеріне көзі анық жеткен, Орынбор әкімшілігі көтерілісшілерді басуға тағы да жазалаушы отрядтар жіберуге мәжбүр болады. Олар өз кезегінде батырмен бетпе-бет келу емес, қорғансыз қазақ ауылдарын қырғынға ұшыратты. Есет батырға тісін батыру үшін 1856 жылы қыркүйекте әскери дала сотының үкімімен А. Есмамбетов, Қ. Қарин және Е. Айнақұловтар атылады. Сондай-ақ 1857 жылы Ерназар Кенжалин, Бекет Серкебаев, тағы басқа 18 адам Сібірге жер аударылады [Жамбылов, 2001: 69-74].

Біздің пікірімізше Есет батырға жақын адамдарды осылайша жазалау шараларының басты сыры батырға жанама ықпал ету болып табылды. Өйткені 1858 жылы қыркүйекте Бородин басқарған жазалаушы отряд көтерілісті біржолата басқанымен, азаттық қозғалыстың түйінделуне тікелей әсер еткен Есет батыр көтерілістен бас тартуы болып табылады деп санаймыз. Өйткені руластары мен ауылдастарын қуғындауды тоқтатудың бірден-бір жолы осы көтерілістен бас тарту еді. Сондықтан Есет Көтібарұлы жазалаушы жасақтармен болған қақтығыстарды анық жеңілмеген деп нақты тұжырым жасауға болады. Өйткені Есет батыр анық жеңілген жағдайда оның өзін қудалап, әскери дала сотымен ату жазасына кесуі мүмкін еді. Керісінше оған кешірім жарияланды. Байқасақ осы жылдардан бастап Есет батырмен ашық кескілескен шайқасқа шыға алмай, ал оның соңынан шөл даланы кезуден жалыққан патша жазалаушы әскерлері қулыққа басып, онымен келіссөздер жүргізу үшін адай және өзге де кіші жүздің беделді билерін ортаға салып, патша үкіметіне мойынсұнуға үгіттеу жұмысы басталады. Мұндағы билердің алға тартқандары көтерілісшілердің ауыр жағдайы мен патша үкіметінің мықтылығын түсіндіру еді. Алайда оған көнбеген Есет батыр қарсыласу әрекеттерін жалғастыра береді. Алайда 1856 жылы болған жұт, қыстың ұзақ болуы халықтың әлеуметтік жағдайын қиындатады. Ол сөзсіз көтерілісшілер мен Есет батыр үшін де ауыр тиді. Оған қоса осы уақытта бастап патшаның әскері, оның ішінде Кузьминскийдің Есетке туысқан болып келетін адамдарды қудалау саясаты мен бейбіт жатқан ауылдарды қанау саясаты көтерілісшілер ішіндегі алаңдаушылық пен патша жағына шығу әдеттерін қалыптастырады. Міне осындай факторлардың әсер ету салдарынан 1858 жылдың 31 мамырында Жем өзені бойындағы Шошөкөл маңында Есет Көтібарұлы мен Орынбор генерал-губернаторы А.Катенин арасындағы

келіссөздерден кейін, Есет батыр өз көтерілісінің аяқталғаны туралы сөз береді [Жүрсінбаев, Жұбанышов, 2013: 109-114].

1859 жылы 24 тамызда Санкт-Петербургта патша Александр II-нің қабылдауында болады. Сөйтіп 1861 жылы Есет Көтібарұлы қабақ руының басқарушысы болып тағайындалып, 1869 жылы Ырғыз уезі бастығының көмекшісі болып бекітілді. Осы қабақ руының басшысы мен Ырғыз уезінің бастығы көмекшісі болған уақытында поляктың демократ-революционері, суретші Бронислав Залесский өзінің «Қазақ сахарасына саяхат» деген кітабында «Мен бір күнімді Есет Көтібаров есімді қазақпен өткіздім. Ол осы замандағы қазақ даласына танымал ерекше тұлға... ол көсем болып қалды... және қазының міндетін атқарды» дей келе, Б.Залесский осы сапарында қара қарындашпен Есеттің қырынан отырған суретін салып алған. Сонымен қатар «Есет сол заманда Еуропада, Ресейде суретке түсірілген, ол суреттері кезінде газет-журналдарда жарық көрген санаулы адамдардың бірі болды» деген мәлімет береді. Патшалық Ресей кез-келген уақытта Есет батырдың қартайған шамасына қарамастан одан қатты сескенген сыңайлы. Мысалы Орынбор генерал-губернаторы Назар Есетұлын немере ағасы Бекет Серкебайұлымен бірге Орынбор түрмесіне қамаған болатын. Алайда Есет батырдың тағы да наразылығын тудырып аламын ба деген ой жеңгендіктен босатып жібереді [Рысбеков, 2001: 25-32]. Патшаға деген адалдық оны 1873 жылы Хиуа жорығына қатысуына мәжбүрлеген. Осы үшін де патшадан алтын медаль алды. Тек 1879 жылы ол қызметтен босатылады.

Қорытынды.

Міне Сыр бойындағы патша үкіметінің отарлық саясаты Есет батыр сынды ұлт мүддесін жоғары қойған тұлғалар азаттық күрес тарихының ажырамас бөлшегіне айналды. Олардың талап-тілектері патшалық үкімет тарапынан толыққанды орындала бермесе де отарлық саясаттың құрбанына айналған қазақ халқының күрескерлік рухын оятып, өз мүддесінің қамын ойлау сынды сананы қалыптастыра алды. Алайда дәл Есет батыр сынды өзге де тұлғалардың XIX ғасырдың екінші жартысында оқтын-оқтын ғана бой көрсеткен Сыр бойы қазақтарының отарлаушы үкімет билеушілеріне қарсы бағытталған азаттық күресі сол ғасырдың бірінші жартысындағы көтерілістердің заңды жалғасы болды. Дегенмен оның қарқыны бірінші кезеңдегідей қарқынды бола қоймады деп айта аламыз. Оның басты себептерінің бірі – орыс үкіметінің отаршылдық саясатының белсенді қарқын алуында болса керек.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Басин, 1968 - Басин В.Я. Политика царизма в Младшем и Среднем жузах в конце 50-х годах XVIII в. // *Известия АН КазССР. Серия общественная №3. 1968. – 247 с.*
2. Галузо, 1929 - Галузо П.Г. Туркестан колония (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г.). – М., 1929. – 224 с.
3. Есет Көтібаровтың 125 жылдығына арналған ғылыми-теориялық мәслихат материалдары. Ақтөбе, 1992. 95 б.
4. Жүрсінбаев, Жұбанышов, 2013 - Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т. Қазақстандағы азаттық қозғалыс тарихы. – А.: Қыздар университеті, 2013. – 377 б.
5. Жамбылов, 2001 - Жамбылов Д. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. А, 2001. 83 б.
6. Кинятин Блиев, 1984 - Кинятин А.С. Блиев М.М. Дегаев В.В. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. – М: МГУ, 1984. – 328 с.
7. Рысбеков, Бірімжаров, Құрманалин, 2001 - Рысбеков З.Т., Бірімжаров Б.Қ., Құрманалин С.Б., Жақсығалиев Ж.Ж. Батыс Қазақстан облысының тарихы. – Орал, 2001. – 203 б.
8. Шахматов, 1946 - Шахматов В. Есет Көтібаров // *Известия Казахского филиала Академии Наук СССР. Серия историческая. № 2 (27). – М., 1946. – 184 с.*
9. Якунин, Шахматов, 1940 - Якунин А., Шахматов В. Восстания в Казахстане в 50-х годах XIX в. // *Известия Казахстанского филиала Академии Наук СССР. Серия историческая. Вып. 1. – М., 1940. – 194.*

УДК 94 (574. 2)
ГРНТИ 03.01.09

Э.Әзіретбергенова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих ғылымының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан

С.ЛАПИННИҢ -“ШУРО-И-УЛАМО” ҰЙЫМЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Серәлі Лапиннің XX ғасырдың басындағы мұсылман шариаттарын негізге ала отырып, өзінің заңды құқығы үшін күш жігерін жұмсап, халықты да осы бағытқа шақырып, осының негізінде молдалар, ишандар, діни медреселердің ұстаздары басымдылық танытатын «Шура-и-уламо» ұйымының қалай құрылғаны жөнінде баяндалған. Сонымен қатар, мақалад ұйымның жарғысы туралы сөз қозғалып, Бүкілресей құрылтай жиналысы мен Бүкілресей парламенті тарапынан Түркістанға байланысты шығарылып жатқан заңдардың шариғат мекемесіне бағынуын талап етуі туралы да баяндалады.

Түйін сөздер: «Шура-и-ислам» мұсылман шариғаты, жарғы, мұсылмандық көзқарас, «Шура-и-уламо», «Дін иелері кеңесі», «Ғұламалар қоғамы», «Иттифак», «Одақ».

Азіретбергенова Э.¹

¹кандидат исторических наук, КазНПУ им. Абая

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ С.ЛАПИНА В ОРГАНИЗАЦИИ «ШУРА-И-УЛАМО»

Аннотация

В этой статье говорится о том, как создана организация «Шура-и-уламо», в которой Серали Лапин, основываясь на мусульманских шариатах начала XX века, прилагая усилия за свои законные права, призывая народ к этому направлению, на основе которой доминируют преподаватели мулл, Ишанов, религиозных медресе. Кроме того, в статье говорится о уставе организации, а также о том, что со стороны всего Учредительного собрания и Всесоюзного парламента все законы, издаваемые в связи с Туркестаном, требуют подчинения шариату.

Ключевые слова: «Шура-и-Ислам», «Шляр-и-ислам», «Дін иелері кеңесі», «Ғұламалар қоғамы», «Иттифак», «Одақ», «Шура-и-ислам»

E.Azretbergenova¹

¹Candidate historical sciences, KazNPU named after Abai

S.LAPIN'S ACTIVITY IN THE "SHURA-I-ULAMO" ORGANIZATION

Annotation

This article describes how the organization "Shura-I-Ulamo" was created, in which Serali Lapin, based on the Muslim Sharia of the early XX century, making efforts for their legitimate rights, calling the people to this direction, based on which the teachers of mullahs, ishans, religious madrassas dominate. In addition, the article refers to the Charter of the organization, as well as the fact that on the part of the Constituent Assembly and the all-Union Parliament all laws issued in connection with Turkestan, require submission to the Sharia.

Ключевые слова: "Shura-i-Islam", "Shlyar-i-Islam", "Dyn ieleri kenesi", "Oklamalar Kogory", "Ittifak", "Odakh", "Shura-i-Islam"

С.Лапиннің «Шура-и-ислам» ұйымы құрамынан шығуы Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрамынан Н.Щепкиннің отставкаға кетуіне түспатүс келді. Бұл кезде М.Шоқай жетекшілік еткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі Түркістан комитетінің төрағалығына В.Чайкинді тағайындату бағытындағы қызу іс-шараларды ұйымдастырып жатқан еді.

Түркістан өлкесінің ұлттық-демократиялық күштерінің талап етуімен Уақытша үкімет 1917 жылы 8 шілде күні В.Чайкинді Түркістан комитетінің Ташкент жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің наразылық танытуы себепті В.Чайкин төрағалық қызметтен бас тартты. Көп ұзамай, 12 шілде күні Түркістан комитетінің төрағасы болып В.П. Наливкин тағайындалды. Ұлттық демократиялық күштер

Түркістан комитетінің төрағалығына В.Чайкин кандидатурасын өткізу бағытында күрес жүргізіп жатқан шақта С.Лапин одан тыс қалды. Ол бұл тұста Ташкент қаласының дін иелерімен байланыс орнатып, ислам діні негіздерін, шариғат қағидаларын басшылыққа алатын ұйым құруды қолға алған еді. Мұндай ұйымды құру шілде айының 10 күні Ташкент қаласындағы Беклер-Бегі мешітінің ауласында 25 мыңға жуық адамның қатысуымен өткен митингі кезінде жүзеге асты. Тек дін иелері ғана емес, диқандар мен қолөнершілер және т.б кәсіп иелері қатысуымен өткен митингі кезінде С.Лапин өзінің «әрқашанда таза мұсылмандықты, шариғат қағидаларын жоғары тұтатындағын алға тартып, мұсылмандардың өзін-өзі билеудегі заңды құқығын қамтамасыз етуге бар күш жігерін аямайтындығын мәлімдеп», халықты да осы бағытта болуға және бұл бағытты таңдағандарды бір ұйымға бірігуге үндеді. Митингіге қатысушылар мұндай ұйымды құруды бірауыздан қолдап, оны «Шуро-и-улома» («Дін иелері кеңесі», «Ғұламалар қоғамы») деп атауды ұйғарды. С.Лапин жетекшілік еткен «Шуро-и-улома» ұйымының мүшелері құрамында дін иелері – молдалар, ишандар, діни медреселердің ұстаздары басымдылық танытты. Ұйымның белсенді мүшелері болды: Пірмұхаммед Ачлам молда, Мұхитдинхан молда, Хулугхан Тюрязев, Махмұд Махзум молда, Мұхаммед Маралов, Ерназар Мырзаев, Солиджон Мұхаммедов, Ахметжан Қожаев. Бұл мүшелердің біразы бұрын «Шуро-и ислам» ұйымында болып, одан С.Лапинмен бірге шығып кеткендер еді. Сондай-ақ жоғарыда аталған ұйым мүшелері құрамында мұсылмандардың саяси оянуына зор ықпал еткен жәдиттік қозғалысқа оқу-ағарту саласындағы жаңа оқу тәсіліне ашық курсы шығушылар, яғни ескі оқу тәсілін қадими жақтаушылар басымдылық танытты. Сондықтан да «Шуро-и-ислам» ұйымы жәдитшілер жаңашылдар ұйымы деп аталына бастаған еді. Дін иелерінің қолдауына ие болған «Шуро-и-улома» ұйымының бөлімшелерін ашу бағытында бірсыпыра жұмыстар атқарылды. Мұндай әрекеттерге қарамастан ұйым бөлімшелерін ашу аса табысты жүре қоймады. Шілде айының соңына қарай Қоқан қаласында ұйымның бөлімшесін ашуға қол жеткізілді. Самарқан қаласында ұйымның бөлімшесі ашылмаса да ондағы жергілікті «Иттифак» («Одақ») ұйымы «Шуро и уломаға» ізгі ниетте екенін танытты. Түркістан өлкесінің бөлімшесі ашылмады. Бірақта онда да С.Лапиннің ұстанған бағытына қолдаушылық білдірушілер болды. «Шуро-и-улома» ұйымының жарғысы болды. Онда ұйымның мақсаты жайлы былай делінді:

1. Ұлттық-діни ой-пікір мен ішкі саяси өмірді прогрессивті жолға қоюды насихаттау... 2. Ұлтты, мұсылмандардың адамгершілік негіздерін тұрақты мерзімді басылымдар шығару арқылы қорғау; 3. Мұсылман азаматтардың шағымдарын шешудің жолын қарастыру және олардың діни негізінде туындауы мүмкін келеңсіз жайттарға жол бермеу; 4. Медреселерге, ондағы мұғалімдер мен оқушыларға қолдау көрсетіп, оларды тәртіпке келтіру; 5. Мұғалімдерді ғылыми-ағартушылық жұмыста өздерін көрсете білген адамдар арасынан сайлап, тағайындау. Жарғыда сонымен қатар, ұйым мүшелерінің сауатты, көзі ашық адамдар болуы керектігі, ұйымға ерекше қызмет сіңген уламонлар (дін иелері, ғұламалар жалпы жиналыста құрметті мүше болып сайланатындығы, қарапайым мүшелердің жылына 6 сом көлемінде жарна төлейтіндігі, ұйымға зиянды деп танылғандардың жиналыс ұйғарымымен қатардан шығарылатындығы аталып көрсетілді. «Шуро-и-улома» ұйымы Ресей Федерациясы құрамында Түркістан өлкесінің территориялық автономияны иеленуін жақтай отырып, оның мемлекеттік құрылымында өзіндік ерекшеліктер болуын талап етті. Бұл жайлы М.Шоқай өз естелігінде былай деп жазды: «Ғұлама қоғамы» «Шуро-и-улома» мәселеге басқашалау тұрғыдан келді. Революцияны, яғни Ресейдегі мемлекеттік тәртіптің өзгеруін «Ғұлама қоғамы» сонау Әзіреті Осман заманынан бері мұсылман халықтарының тарихында болып көрмеген әл-халуфа әр-рашидун мемлекеттік құрылысын қайталау кезеңі демекші болды. «Ғұлама қоғамының» төрағасы Серәлі Лапин өз қоғамы атынан уақытша үкіметтің Түркістанда «Маһками шариат» («Шарғат соты») деген атпен депутаттар мәжілісін (сенат) құрып, Бүкілресей құрылтай жиналысы мен Бүкілресей парламенті тарапынан Түркістанға байланысты шығарылып жатқан заңдардың осы шариғат мекемесіне бағынуын талап етті. Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың «аспандағы айды алып бер» деген далбасасына ұқсайтын. Мұндай мықты мұсылмандық идеяны жүзеге асыру үшін Түркістан ең алдымен Ресейге бағыныштылықтан біржола құтылуы керек еді. Алайда «Ғұлама қоғамы» ежелден ұлттық ұйымдарымыз армандап келген Ресей Федерациясы ішінде автономия беруді ғана талап етті».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ӨРМММ.И-1044-қ., 1-т., 37-іс, 25-н.
2. Улуғ Туркистон. 1917.23 шілде.
3. РМӘСТМ.71-қ., 34-т., 1745-іс, 19-н.
4. Сонда. 1600-іс, 2-н.
5. Бірлік туы. 1917.20 қазан.
6. РМӘСТМ М. Таңдамалы. 2т. – Алматы, “Қайнар”, 1999. – 520 б./273-б/.

УДК574 (897)
ГРНТИ 03.01.09

A.G. Shabambayeva¹, Z.O. Dukenbayeva²

¹PhD doctoral student of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, professor, Eurasian National University named after L.N.Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE CONTRIBUTION OF A. MASHANOV TO DEVELOPMENT OF FARABIOLOGY

Abstract

The article considers with the contribution of the doctor of geological and mineralogical sciences, professor, the corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, the honored worker of Kazakhstan Akzhan Zhaksybekovich Mashanov to the research of scientific heritage of Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farabi. A. Mashanov was the first in Kazakhstan in studying Al-Farabi's scientific heritage. His report on 15.11.1960 which was addressed to K.I. Satpayev, the President of the Academy of Science of the Kazakh SSR, about the need of studying of Al-Farabi's scientific heritage laid the foundation for development of the farabiology in Kazakhstan.

Akzhan Mashanov not only proved to the international community that the homeland of "the Second Teacher" is the Otrar city, but also was the first to find the burial of the great ancestor at the Bab as-Saghir cemetery in Damascus. The scientist first managed to prove and convince the scientific community of the USSR about the need of studying of al-Farabi's heritage in Kazakhstan, the homeland of "the Second Teacher", thanks to him the international scientific conference devoted to al-Farabi's 1100-th anniversary took place in 1975 in Alma-Ata.

Keywords: A.Zh. Mashanov, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farabi, a farabiology, Otrar, the Bab as-Saghir cemetery, Kitab al-Musiqi al-kabir.

А.Г. Шабамбаева¹, З.О. Дүкенбаева²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

А.МАШАНОВТЫҢ ФАРАБИТАНУ ІЛІМІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада геолого-минералогиялық ғылымдар докторы, профессор, корреспондент-мүшесі, Қазақ КСР Ғылым Академиясының, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Ақжан Жақсыбекович Машановтың Әбу Насыр Мухаммад ибн Мухаммад әл-Фараби ғылыми мұраларын зерттеуіндегі қосқан үлесі қарастырылады. А. Ж. Машанов Қазақстанда Әл-Фараби ғылыми мұрасын зерттеушілердің бірі болды. Оның 15.11.1960 ж. ҚазКСР ҒА Президенті Қ. И. Сәтпаевтың атына Әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеу қажеттілігі туралы баяндама хаты Қазақстандағы фарабитану дамуына бастау алды.

Ақжан Жақсыбекұлы "екінші мұғалімнің" отаны Отырар қаласы екенін әлемдік қоғамдастыққа дәлелдеп қана қоймай, Дамаск қаласындағы Баб ас - Сағир зиратында ұлы ата-бабаның жерленген жерін бірінші тапқан болды..

Ғалым бірінші болып КСРО-ның ғылыми қоғамдастығын Қазақстандағы, "екінші мұғалімнің" отанында әл-Фараби мұрасын зерттеу қажеттігіне дәлелдей алды, оның арқасында 1975 жылы Алматыда әл-Фарабидің 1100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция өтті.

Кілт сөздері: А.Ж. Машанов, Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад әл-Фараби, фараби туралы зерттеулер, Оtrar, баб ас-Сагир зиратты, Китаб аль-музыка аль-Кабир.

А.Г. Шабамбаева¹, З.О. Дукенбаева²

PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан, E-mail: shabambaeva.anar@mail.ru

д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

ВКЛАД А. МАШАНОВА В РАЗВИТИЕ ФАРАБИЕВЕДЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается вклад доктора геолого-минералогических наук, профессора, член-корреспондента Академии Наук Казахской ССР, заслуженного деятеля Казахстана Акжана Жаксыбековича Машанова в исследовании научного наследия Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад аль-Фараби. А.Ж. Машанов первым в Казахстане стал изучать научное наследие аль-Фараби. Его докладная записка от 15.11. 1960 г. на имя Президента АН КазССР К.И. Сатпаеву о необходимости изучения научного наследия аль-Фараби положило начало развитию фарабиеведения в Казахстане.

Акжан Жаксыбекович не только доказал мировому сообществу, что родиной «Второго учителя» является город Отрар, но и первым нашел захоронение великого предка на кладбище Баб ас- Сагир в Дамаске. Ученый первым сумел доказать и убедить научное сообщество СССР в необходимости изучения наследия аль-Фараби в Казахстане, на родине «Второго учителя», благодаря ему в 1975 году в Алма-Ате прошла международная научная конференция, посвященная 1100-летию аль-Фараби.

Ключевые слова: А.Ж. Машанов, Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад аль-Фараби, фарабиеведение, Отрар, кладбище Баб ас- Сагир, Книга аль-музыка аль-Кабир.

In world science the works of the Second Teacher are known, he has written many tractates in the field of history, philosophy, cultural studies, astronomy, music, etc. It is proved that the rise of a scientist took place on the territory of Kazakhstan. But few people know that Akzhan Mashanov proved in 1964 that the city of Otrar is the motherland of al-Farabi.

Akzhan Mashanov heard the name of al-Farabi for the first time in 1943 at the lecture "About the Great Thinkers of Central Asia" by Ernest Yaromirovich Kolman, the Soviet Marxist philosopher and mathematician. [1, P. 3turn]. Being a patriot and a tireless seeker of truth, Akzhan Mashanov was one of the first in Kazakhstan science to pay attention to the study of the heritage of Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farabi. Remembering this, he wrote: "Doesn't anyone forbid us to engage in studying the scientific heritage of al-Farabi and isn't it a matter of the direct and honorable duty of scientists of Kazakhstan - his homeland? It is our duty to the people and to the memory of one of his great sons. And I set myself the task: to start the research on the al-Farabi heritage. This was in 1956 ... " [2, p. 166].

According to Akzhan Mashanov, al-Farabi was known in Kazakhstan for a long time, "but apart from that, in Kazakhstan we had nothing of his works. And within the USSR, we could find only separate passages from the field of philosophy" [1, P.5]. In this regard, the scientist begins an active search for the works of the medieval thinker: he works in the archives and libraries of Kazakhstan, the Caucasus, Russia, Lithuania, leads an active correspondence with the libraries of the Jagiellonian University (Krakow, Poland), the Royal Monastery of San Lorenzo de El Escorial (Madrid, Spain), Uppsala University (Uppsala, Sweden), National Library of Lebanon (Beirut, Lebanon), etc. Akzhan Mashanov not only managed to establish a connection with the libraries of the world, but also to receive copies of microfilms of al-Farabi's works. So, in the fall of 1962 the scientist received a copy of the "Kitab al-Musiqi al-kabir" from the library of the University of Leiden (Leiden, the Netherlands). Recalling this event, Akzhan Mashanov wrote in the "Following the Footsteps of al-Farabi" manuscript: "One of the first to read this book was Ahmet Zhubanov, People's Artist of the Kazakh SSR, Academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, composer and musicologist.

Looking through al-Farabi's "Great Book of Music", reviewing al-Farabi's drawings and pictures of musical instruments, he was too thrilled for words. Suddenly he stopped at one of the pictures, where a celestial musician was depicted - "Venus" with a lute in her hands. After reading the Arabic inscription on this picture, he said: "Our ignorant enemies say that such image and such a high understanding of music was forbidden in the East. I gifted him some of al-Farabi's pictures of musical instruments. A few days later he published a large article in "Sotsialistik Kazakhstan" regarding this important event in the musical life of the republic" [1, p. 65].

From the library of the Uppsala University the scientist received a microfilm of the manuscript of the mathematical tractate of al-Farabi, from the library of the Bratislava University - a copy of al-Farabi's manuscripts on logic and philosophy. It should be noted that all these works have never been published anywhere before.

Thus, as a result of the search works, Kazakhstan began to possess the original collection of al-Farabi's works, "now we could confidently declare to the whole world that the homeland of "Aristotle of the East" is the center for studying his scientific heritage" [1, P.66].

From 1958 to 1968, Akzhan Mashanov starts to travel along the tracks of al-Farabi from his birthplace to the place of burial: he visits the Arystanbab mausoleum in Otrar (A. Mashanov next to the Arystanbab mausoleum) and the Bab as-Saghir cemetery in Damascus, Syria (A. Mashanov at the Bab as-Saghir cemetery in Damascus). The scientist notes that until 1968 "in the new time neither Arystanbab nor Bab as-Saghir were documented nowhere in the world. Both places created with the birth and death of the great thinker were first photographed and published by me" [1, p. 5].

Recalling his trip to Damascus, his mental state at the moment when he found the tombstone of al-Farabi, Akzhan Mashanov said: "I could not stop my tears, I wrapped a handful of earth from al-Farabi's grave in a handkerchief and dedicated surah from the Quran to him"[3, p. 141].

Here in Damascus, standing near the burial place of al-Farabi, A. Mashanov expressed his rueful feelings with poems:

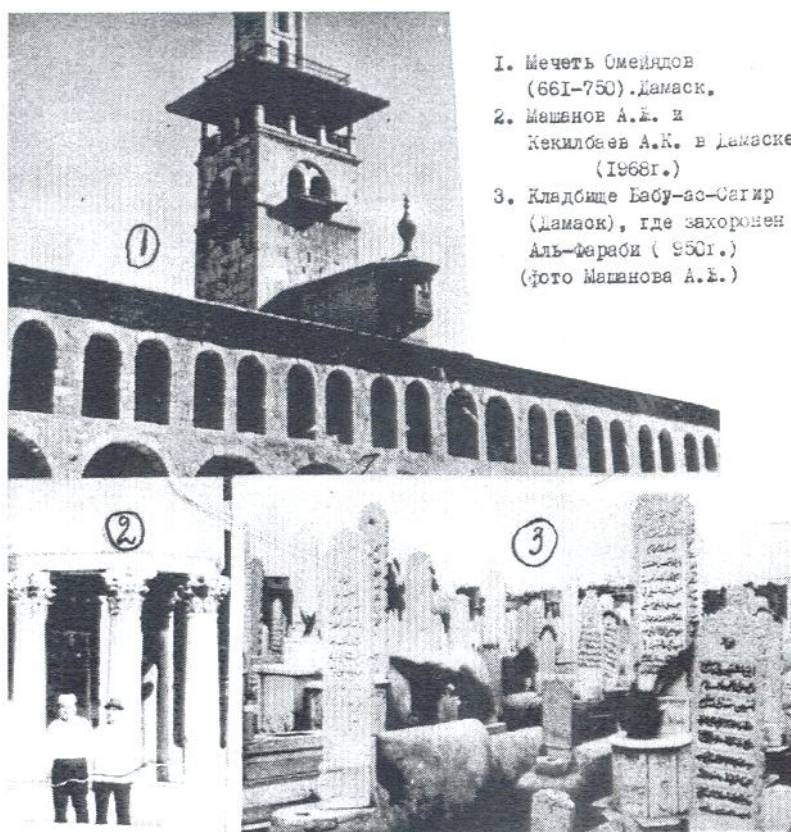
Вы, Туркестан и древний Шам, связали меж собой навек,
Вот Ваш потомок у могилы, чья мудрость полноводней рек.
Средь тюрков, персов и арабов, кто имя Ваше не слышал?!
И узнают другие, коль глянут на Истории пьедестал!

Месяцами искал я могилу,
С Вашей родины прибыл сюда.
Талисманом одну лишь горстину,
Я земли взял с могилы тогда.
О, мечеть - купола Магауи!
Пыль веков..... Сколько видели Вы?!
Место святости Дар ас-Салам.
Девяносто ветвей здесь встречались,
Перекресток известных дорог.
Здесь народы с историей знали,
Где нашел Вам пристанище Рок.

23.09.1968, Damascus

A. Mashanov next to the Arystanbab mausoleum

A. Mashanov at the Bab as-Saghir cemetery in Damascus

Thus, we can conclude that Akzhan Mashanov was the first among scientists in Kazakhstan and the former Soviet Union who not only found the burial place of the outstanding medieval scientist and philosopher Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farabi, but also proved that Otrar was the birthplace of the medieval scientist. Akzhan al-Mashani was able to prove that al-Farabi was born in the Otrar city. “The Second Teacher” of the world was born in the Kazakh steppe. Sh.A. Abdraman put it this way: “This was a blow to the well-known communist thesis that “the nomads were able to achieve civilization only during the Soviet Union” [4, p. 240].

Since 1960, Akzhan Mashanov has been actively promoting the work of al-Farabi and is beginning to engage people for the development of farabiology in Kazakhstan. In November of the same year, A. Mashanov wrote a report addressed to K.I. Satpayev about the need of systematical studying of the scientific heritage of al-Farabi. The report was endorsed: “I agree. Implement”- K. Satpayev, 15.11.1960 [1, P.4 turn]. A positive resolution was received. However, it was not so simple to realize his plan. One of the reasons is the sudden death of Kanysh Imantayevich. Due to grief, A. Mashanov could not get over it for a long time. At first, Shapyk Shokaevich, the new President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, wanted to complete the work of Kanysh Imantayevich and bring research into work plans of the Academy. But for several reasons he could not do it. Only under Shakhmardan Esenovich Esenov’s management at the Academy of Sciences of the Kazakh SSR they began to study the scientific heritage of Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Farabi.

In 1968-1969 the Academy of Sciences of the Kazakh SSR includes farabiology in the work plan. In his memoirs, Akzhan Zhaksybekovich wrote that “heretofore, for ten years I had studied the scientific heritage of al-Farabi on my own initiative, at my own expense. It was the second risk and sacrifice in the name of science, after work on geomechanics” [5, p. 33]. As Akzhan Zhaksybekovich notes: “during this period, only rare people responded to my invitation” [1, p. 6], namely, A. Kubesov (mathematician), I.M. Khairulloev (philosopher). Among the leading orientologists of the USSR academicians B.G. Gafurov, B.M. Kedrov, P.N. Fedoseev, professors E.Ya.Kolman, A.P. Yushkevich, B.A. Rosenfeld lend big support to the scientist. [1, p. 7]. With the support of

these scientists, Akzhan Zhaksybekovich took an active part in the work of many scientific conferences and symposia of international, union and republican scale. This was the start of a whole branch in Kazakhstan science – farabiology, the center of which became the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [2, p. 167]. Regarding the development of farabiology in Kazakhstan, G.K. Kurmangaliyeva notes that: “the development of farabiology in Kazakhstan has started thanks to the efforts of A.Al Mashani, A.Kh. Kasymzhanov, A.K. Kubessov and others, as well as support of the management of the Academy of Sciences.” [2, p. 167].

In 1968, the Institute of Philosophy and Law of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR included in the work plan the study of the scientific heritage of al-Farabi. A.Mashanov, A.Kubessov and A.Kasymzhanov were appointed as the executors of the “The Scientific Heritage of al-Farabi” program, the deadlines for implementation were 1968-1970 [6, P.1]. The main task of the program was to study al-Farabi’s heritage in depth, collect manuscripts and texts of al-Farabi’s works, translate the scientist’s tractates into Russian, publish collections devoted to the analysis of al-Farabi’s works in Kazakh and Russian.

In 1971, at the XIII UNESCO Congress in Moscow, a study of a group of Kazakhstan scientists led by A. Mashanov, dedicated to al-Farabi, was presented. It was at this congress that the historic decision was made - to hold a scientific conference in Kazakhstan dedicated to the 1100th anniversary of al-Farabi. Thus, in 1975, from September 8 to September 13, the World Scientific Forum dedicated to the “second Aristotle” was held. The events within the framework of the forum began in Moscow and ended in the homeland of the scientist - in Kazakhstan, in Alma-Ata. This is the first event and the first recognition of al-Farabi in the international arena. By that time, 32 scientific works of al-Mashani were published about the heritage of al-Farabi. Two of them are monographs; one is the historical novel “al-Farabi”. It was the first work in the Kazakh literature with the image of a world thinker.

It should be noted that when scientists of Kazakhstan started to raise the problem of studying al-Farabi’s scientific heritage and raised the question of preparing and conducting his 1100th anniversary of his birth, “some of our fraternal scientists (Tajiks and Uzbeks) also began to claim the heritage of al-Farabi” [1, P. 69]. Uzbek orientologists directly insisted that the center of the study of al-Farabi’s scientific heritage should be Tashkent, and not Alma-Ata, for a number of reasons:

1. Al-Farabi is a scientist of Central Asia, and not just a Kazakh, because that time the Kazakh nation, as such, has not yet been formed.
2. The place of his birth is not far from Tashkent, while Alma-Ata is much further.
3. Uzbekistan has already created a special Institute of Oriental Studies, where there are experienced personnel to study the scientific heritage of al-Farabi. And in Kazakhstan there is no such center, and there is no translation group.

All of the above reasons were quite justified, but the motives of Kazakhstani scientists turned out to be stronger:

1. According to the existing tradition, the main center for studying the scientific heritage of a scientist is usually his homeland.
2. For the same reasons, according to the same principle, Kazakhstan has the right to consider itself the legitimate heir of al-Farabi’s work, who was born on the territory of Kazakhstan, and Kazakhstan’s people started to study the scientific legacy of al-Farabi earlier, collected a significant amount of his works.
3. In Kazakhstan, there really is no center for oriental studies, but such center should be established. The preparation of events for the 1100th anniversary of al-Farabi will serve as an impetus for the creation of a center for oriental studies in Kazakhstan [1, p. 70].

Akzhan Zhaksybekovich writes that “after series of meetings and discussions, the final solution of the issue was handed over to the All-Union Scientific Council on the coordination of Oriental studies, led by Academician B.G. Gafurov. Bobodzhan Gafurovich decided to hold the 1100th anniversary of al-Farabi in Alma-Ata. The anniversary of al-Farabi in Alma-Ata gave an impetus to holding his anniversary in Iraq and other countries.

In 1972, Akzhan Zhaksybekovich publishes the article “Stars of Culture of Central Asia” in the “Al-Farabi” journal in Kuwait [3, p. 142], where he proves that in the book “The Music of Heaven” of the German astronomer Johannes Kepler many facts and data are from al-Farabi’s work “Kitab al-music al-Kabir.” Subsequently, many

reviews devoted to this article fully confirmed that "Mr. Al-Mashani was right ...". From this time forward, it is believed that the great scholar al-Farabi was discovered for the Kazakh people by A. al-Mashani [3, p. 142].

Speaking at the 90th anniversary of A. Mashanov, Rector of the Al-Farabi Kazakh National University Kupzhasar Naribayevich Naribayev said: "All the Kazakh people love you because you created a heroic act by looking into the depths of history. To the people who were already afraid of their history, you brought the spirit of our ancestor al-Farabi and his works from the country of Sham. You helped publish his works and hold the 1100th anniversary of al-Farabi's birth. You proved that al-Farabi's homeland is Kazakhstan. For this, the Kazakh people bow their heads before you ... " [2, p. 7]

Speaking of Akzhan Zhaksybekovich, Olzhas Omarovich Suleimenov notes that "the main business of the scientist was the study of the work of al-Farabi. Every nation has the right to know about its best sons. Akzhan Mashanov has returned al-Farabi to the Kazakh people, and this is his merit." [2, p. 16-17].

Not so often the person can be met whose name becomes a legend in his lifetime. There are scholars in every era, but becoming a genius is a rare phenomenon in society. The rise of genius is the requirement of time. In addition to his brilliant erudition Akzhan Zhaksybekovich al-Mashani is known for his selfless patriotism and service to the people. Living in a Soviet atheistic society, he devoted half a century of his conscious life to studying and spreading the rich and diverse heritage of the great thinker, scientist and encyclopedist Abu Nasr al-Farabi, to returning his name to his historic homeland.

References

1. TsGA RK – F. 2285. - Op. 1. - D. 8. – delo «Po sledam al-Farabi».
2. Mashanov A. Ónegeli ómir. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2017. – 312 b.
3. Nýrpeisova M.B. Mashanovtyń ğylymi mektebi. Almaty: Iskander, 2016. -223 b.
4. Dýkenbaeva Z.O., Talgatbek M.M., Shabambaeva A.G. Aqjan ál-Mashani. – Kókshetaý, 2019. – 412 b.
5. TsGA RK – F. 2285. - Op. 1. - D. 76. – delo «Pamiatnye vehi moego pyti v nayký»
6. Naychnyi arhiv RGP na PHV «Ĝylym ordasy» - F. 98. - Op. 1. - D. 246. – delo «Programma: Naychnoe nasledie al-Farabi».

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК:376-056.37:373(574)

ГРНТИ 03.01.09

А.М.Адильбеков¹, С.Ж.Рамазанов²

¹БМ011400-Тарих мамандығының магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Тарих және құқық институты,
Алматы қ Қазақстан

²Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің I курс PhD докторанты

ОТАНДЫҚ ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУДЫҢ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда бұл мақалада Отандық мектептерде инклюзивті оқытудың 2011-2020 жылдарға жоспарланған жұмыс жағдаяттары қарастырылған.

Бұл мәселе бойынша отандық ғалымдар мән беріп зерттеулер жүргізуде. Мүмкіншілігі шектеулі балалар, оқушыларда білім алуға міндетті. Бұндай жаңдарды қоғам шектете алмайды. Қазіргі қоғам көз қарасын нығайтуына сәйкес мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқығы мен мүмкіндіктеріне байланысты арнайы білім берудің мақсат – міндеттері маңызы өзекті мәселе ретінде қарастырылып жатыр. Осыған сай педагогикалық білімді нақты қайта құру барысында Республикада инклюзивті білімнің нашар дамуы елімізде білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналған мемлекеттік білім бағдарламасында сипатталып, оның жоспарлы дамуына әсер ететін қауіп-қатер ретінде елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар мен мүгедек балалардың көбеюі атап көрсетілді және екі кезеңге белгіленген инклюзивті білімді жүзеге асыруға мақсаттары мен міндеттері айқындалады.

Түйін сөздер: Инклюзия, интеграция, мүмкіншілік, кемтар, технология, БЦС, эпилепсия, пандус, жасөспірім.

А.М.Адильбеков¹, С.Ж.Рамазанов²

¹Магистрант по специальности БМ011400-История, Института Истории и права при КазНПУ им. Абая

²Докторант I курса Жетісуский государственный университет им.И.Жансугурова

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЕ И НЫНЕШНЯЯ СИТУАЦИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЕ НАШЕЙ СТРАНЫ.

Аннотация

В данной статье рассмотрен вопрос об изучения инклюзивных обучениях на сегодняшний день и о запланированных ситуациях на 2011-2020 г. По этому вопросу, республиканские ученые изучают и ведут исследование, уделяя основные внимания. Детям и учащимся с ограниченным доступом в обязательном порядке требуется образования. Такие законы общества не может уменьшить возможность усиления видения. С развитым взглядом современного общества усиленно развивается права и возможности детям с ограниченным доступом. Нужно рассматривать их цели обязанности и дать им специальное образование. На оснований этого вопроса пересматривается педагогическое образование и внедрение новых планов на 2011-2020 г.г. Доказано, что в нашем стране с каждым годом увеличивается дети с ограниченным доступом дети инвалиды. На этом основе назначено цели и обязанности на два этапа о внедрении инклюзивной знаний.

Ключевые слова: Инклюзия, интеграция, возможности, технологии, БЦС, эпилепсия, пандус, подросток.

A.M. Adilbekov¹, S.Zh. Ramazanov²

*¹ Institute of History and Law of Kazakhstan KazNPU named after Abai, master student 2 course
Almaty, Kazakhstan*

² PhD student of the 1 st course in Zhetysay State University named after I.Zhansugurov

PROBLEM OF THE RESEARCH AND THE CURRENT SITUATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEM OF OUR COUNTRY

Abstract

This article provides the issue of studying inclusive education in our days and about the planned situations for 2011-2020. On this issue, Republican scientists paying the main attention of the studying and conducting research. Children and students with limited access need education. Such laws of society cannot lessen the possibility of enhancing the vision. With a developed view of modern society, the rights and opportunities for children with limited access are intensively developing.

It is necessary to consider their goals duties and give them a special education. On the basis of this issue, pedagogical education and the introduction of new plans for 2011-2020 are being revised. It is proved that in our country children with limited access and disabled childrens percentage are increasing every year. On this basis, assigned goals and responsibilities for the two stages of the implementation of inclusive knowledge.

Key words: Inclusion, integration, capabilities, technology, BCS, epilepsy, ramp, teenager.

Кез келген елдің экономикалық жағдайын көтеру үшін ең бірінші сол мемлекеттің білім беру саласын нақтылап дамыту қажет. Сондықтан Қазақстан республикасының инклюзивті білім беру тарихын зерттеу өте өзекті болып табылады. Мақаламыз Қазақстанның 2008 жылы БҰҰ-ның «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенциясына қол қойылуы, барлық мүмкіндіктерге және шектеулі жандарға жағдай жасауға міндеттерін қарастырамыз. Осы тұрғыдан алғанда отанымызда жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың жағдайы және тарихи жолы, оның дамуы немесе үкіметтің қолға алуы 2011 жылдарға жоспарланып бет бұра бастаған еді.

Осыған сай педагогикалық білімді нақты қайта құру барысында Республикада инклюзивті білімнің нашар дамуы елімізде білім беруді дамытудың 2011-2020 жылға арналған мемлекеттік білім бағдарламасында сипатталып, оның жоспарлы дамуына әсер ететін қауіп-қатер ретінде елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар мен мүгедек балалардың көбеюі атап көрсетілді және екі кезеңге белгіленген инклюзивті білімді жүзеге асыруға мақсаттары мен міндеттері айқындалды. Бағдарламаны іске асыру нәтижесінде ҚР-да 2015 жылға қарай инклюзивті білім беру мен мүмкіндігі шектеулі балалардың 25% қамтылған, инклюзивтік білім беруге жағдай жасау 30%, 2020 жылға қарай 70% ұлғаяды. Инклюзивті біліммен қамтылған балалар үлесі даму мүмкіндігі шектеулі балалардың 50% құрайтын болады [1,3-б.].

Отандық Ерсарина А.Қ., Жалмұхамедова А.Қ., Сүлейменова Р.А. т.б. ғылыми зерттеулері бойынша ерте жастан кемістікті анықтау және дәл сол кезден кешенді тузету жұмыстын бастау, кейіннен бала дамуында басқа ауытқушылықтар алдын алуға жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі уақытта Қазақстан қоғамының алдында мүмкіндігі шектеулі балаларға сапалы білім беруге арналған тең мүмкіндіктермен қамтамасыз ететін білім беру жүйесін тұрақты дамыту міндеті өзекті болып тұр.

Республикада қазіргі қоғам көз қарасын нығайтуына сәйкес мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың құқығы мен мүмкіндіктеріне байланысты арнайы білім берудің мақсат – міндеттері маңызы өзекті мәселе ретінде қарастырылып жатыр. Бұл біздің еліміздегі білім беру саласында жалпы ұлттық қызығушылықты және оған деген әлеуметтік талап етуді етлейтін жаңа білім беру саясатының жақтылануы мен құрылуы қажет екендігін білдіреді.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жалпы білім беру үдерісінде балаларды біріктіру ұйымдарының қажеттілігін құруға мүмкіндік туғызатын негіздер, өзара байланыстыру ресурстары мен мерзімдері бойынша іс-шаралар кешені қарастырылған. Мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыратын іс-шаралар жоспарында:

- инклюзивті білім беру үшін жағдайлар туғызатын мектептер үлесін арттыру;
- даму мүмкіндігі шектеулі балалар арасында инклюзивті біліммен қамтылған балалар үлесін арттыру;
- мектептегі инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіру және білім беру қызметінің сапасын көтеру көрсетілген.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың инклюзивті сыныптарға қабылдануы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 17 мамырдағы №499 қаулысымен бекітілген «Жалпы білім беру ұйымдары (бастауыш, негізгі орта және жалпы орта) қызметінің үлгілік қағидаларының» нормативтік нұсқаларымен айқындалған [2,141-б.].

Осы тақырыпты зерттеуге отандық жас педагог мамандар көптеген еңбектерің мақалаларын төмендегідей Абдираимова, Э.К., Арыстанғалиева, В.Т. Инклюзивті білім беру – мәселелері және шешу жолдары. Ибатов Г.Б., Оразаева, Г.С. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру жағдайында логопедиялық жұмыстың ұйымдастырылуы және мазмұны. Ораш, Н. Инклюзивті білім беру үрдісінде қатысушыларды педагогикалық-психологиялық қолдау. Аққожина, Р.С. Инклюзивті білім беру - қоғам қажеттілігі. Утепова, М.С., Чуреева, Н. Инклюзивті білім беру жағдайында мүмкіндігі шектеулі балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету жұмысының ұйымдастырылуы. Кинжекова Р.С., Габдрахманова Ш.Т. Тұлғалық-бағдарлы инклюзивті білім беру кеңістігінде балаларды қолдаудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері. Жантурсеева, А.А. ж.б. Инклюзивті білім беру-қайырымдық пен адамгершілік бастауы. Джонисова Г.Қ., Муханбетчина А.Г. Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі арнайы білімді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру. Халикова Б.Т., Шонбаева, С.Т. Мектеп жасына дейінгі сөйлеу тілінде бұзылысы бар балаларды инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық. Макутова, А.С. Инклюзивті білім беру жағдайында бастауыш сынып оқушыларымен жүргізілетін логопедиялық қызмет жүйесі. Оразбаева, Ж.А., Утеғалиева, А.М. Даму мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім берудегі психологиялық педагогикалық қолдау қызметін ұйымдастыруда тиімді әдістерді қолдану. Мусағалиева, А.Қ. Арнайы білім беру қажеттіліктері бар адамдарға инклюзивті және арнайы білім беру дегі өзекті мәселелер. Валиева, В.С. Инклюзивті білім берудің мазмұны мен инновациялық жолдарын жүзеге асырудағы психологиялық – педагогикалық түзеу кабинетінің ролі. Муханбетчина А.Г., Айтжанова О.А. Инклюзивті білім берудің теориялық негіздері. Габдрахманова Ш.Т., Киякбаева Г.Т. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарына инклюзивті білім берудің теориялық аспектілері. Кулдашева, Н.У., Мұрат Ж. Жалпы орта білім беретін мектептерде инклюзивті білім беруді ұйымдастырудың негізгі мәселелері. Ер尼亚зов О.Н., Шапхатова А.С. Жасөспірім жасындағыларға инклюзивті білім мен жыныстық тәрбие берудің ерекшеліктері. Мухамбетжанова Ә.М. ж.б. Инклюзивті білім беруде М.Монтессори әдістемесінің маңыздылығы. Мұханбетжанова Ә.М., Айтжанова О.А. Инклюзивті білім берудің мүмкіндіктері. Сабирова Ж.Н., Бисенова, Ш.Н. Инклюзивті топтағы тәрбиешілердің қолданылатын білім беру технологиялары атты зерттеп жазуда.

Сондай-ақ отандық жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың жағдайын жасауда Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен Астанада «Инклюзивті білім беру саясатын жүзеге асыру» атты халықаралық конференция өттіліп жұмыс жасалынып жатыр. Осы бағытта ЮНЕСКО Кластерлік бюросы, Қазақстандағы балалар қоры және 48 халықаралық конференция нұсқауларын жүзеге асыру мақсатында Сорос қоры үлкен қолдау көрсеткен. «Барлығына арналған оқыту» атты халықаралық бағдарламаның бір бөлігі ретінде, инклюзивті білім беру дегеніміз – балалардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, сапалы білім алу және өздерінің потенциалдық дамыту мүмкіндігіне ие болу деп атап көрсетіп қолдаулар табуда.

Республикамызда балалар білім алу үшін жағдай жасаудың басым бағытына қатысты келесідей бағыттар бар.

Бірінші бағыт – балалардың дамуындағы кемшіліктерді тауып, жастық кезеңнен бастап түзету-педагогикалық жұмыстарын ұйымдастыру болып табылады. Мектепке дейінгі уақтылы көрсетілген көмек жалпы білім алу ортасында оқуға баланың негізгі кемшіліктерін түзетуді қамтамасыз етеді. Республикадағы арнайы білім беру жүйесінің бастапқы буыны баланың оқу, әлеуметтік және медициналық қызметтерін алуға құқығын орнататын, психологиялық, медициналық және педагогикалық консультативция болып табылады. (бір ПМПК балалардың 60 мың тұрғындарға ашылады).

Бүгінгі таңда елімізде 56 облыстық, қалалық және аудандық, соның ішінде бір республикалық ПМПК жұмыс істейді.

Екінші бағыт – барлық деңгейдегі балаларға олардың психофизикалық ерекшеліктерін ескере отырып, білім алу құқығын жүзеге асыру үшін вариациялық жағдайлар құру болып табылады [3,5-б.].

Осымен де байланысты, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Бесіншіден, мүмкіндігі шектеулі азаматтарымызға көбірек көңіл бөлу керек. Олар үшін Қазақстан кедергісіз аймаққа айналуға тиіс. Бізде аз емес ондай адамдарға қамқорлық көрсетілуге тиіс – бұл өзіміздің және қоғам алдындағы біздің парызымыз. Бүкіл әлем осымен айналысады. Мүмкіндігі шектеулі адамдар тұрмыстық

қызмет көрсету, тағам өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында жұмыс істей алады», - деп мүмкіндігі шектеулі жандарға қолдау көрсетіп, олардың оқып-білім алуына, еңбек етуіне мүмкіндік туғызу керек екендігіне баса назар аударды [5,7-6.].

2015 жылға қарай мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламаларымен және мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортада біріктіріп оқыту ережесімен әзірленеді; 2020 жылға қарай мектептерде мүгедек балалар үшін көтергіш жабдықтар, пандустар, санитарлық бөлмелерде арнайы құралдар орнату, тұтқалар мен арнайы парталар, арнайы үстелдер және басқа да компенсаторларлық құралдармен жарактандыру арқылы «кедергісіз аймақтар» құрылады делінген. Осылайша, Қазақстан Республикасында 2020 жылға қарай инклюзивті білім жүйесі енгізіледі; инклюзивті білім үшін жағдай жасайтын мектептердің үлесі мектептердің жалпы санынан 70%-ға ұлғаяды; мүгедек балалар үшін «кедергісіз қол жеткізуді» жасайтын мектептердің үлесі мектептердің жалпы санынан – 20%; инклюзивті біліммен қамтылған балалардың үлесі даму мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы санынан 50% құрайтын болады. Бүгінгі таңда елімізде 18 жасқа дейінгі мүмкіндігі шектеулі балалар саны 138,5 мыңды құрайды. Ол жалпы бала санының 2,8% құрайды. Оның ішінде 44 мың 773 мектепке дейінгі мүмкіндігі шектеулі балалар. Инклюзивті білім беруді даму мүмкіндіктері шектеулі балалардың білім алу жүйесін жетілдірудің басты бағыттарының бірі ретінде қарастырған жөн. Бала және оның ата-анасының тұрғылықты жеріне сәйкес жалпы типтегі мекемелерде мұндай балаларға білім беруді ұйымдастыру оларды ұзақ мерзімге мектеп-интернатқа жіберуден сақтап, отбасында тәрбиеленіп тұруы үшін жағдай жасайды, қалыпты деңгейдегі дамыған құрдастарымен күнделікті қарым-қатынас жасауды қамтамасыз етеді, әлеуметтік бейімделуі және қоғамға кіріктіруге қатысты мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді. Қазақстанда мүмкіншілігі шектелген балалардың туғанынан әлеуметтік және медициналық-педагогикалық коррекциялық амалдары, психологиялық-медициналық-педагогикалық тексерілуді және білім аруды ақысыз пайдалану құқығы еліміздің бас Конституциясында «Білім туралы», «Мүмкіншілігі шектелген балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау туралы», «Қазақстан Республикасында мүгедектерді қорғау туралы», «Арнайы әлеуметтік қызмет туралы» заңдарда бекітілген. Біздің елімізде инклюзивті білім идеясына қоғамның қатынасы әлі де болса төмендігі байқалады. Бұқаралық ақпарат құралдары (газет, журнал, теледидар, радио) арқылы инклюзив идеясын халыққа жеткізу жеткілікті дамымаған десе де болады. Көп жағдайда бұқаралық ақпарат құралдары мүмкіндігі шектеулі балалар кейпін «кемтар» «мүгедек», «әрдайым материалдық жәрдемді қажет ететін» қоғам мүшесі ретінде көрсетеді. Инклюзивті білім беру проблемасын жүйелі түрде шешу қажет. Жалпы білім беретін орта мектептерде олардың оқып, білім алуына жағдай жасау енді-енді қолға алына бастады.

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11-шілдедегі кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы заңында даму мүмкіндігі шектелген барлық балалар психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңестің (ПМПК) қорытындысы сәйкес арнайы түзету мекемелерінде және мемлекеттік білім жалпы беретін мектептерде тегін оқуға құқылы делінген. Атап айтсақ, мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортаға кіріктіру мақсатында 2009 жылғы Қазақстан Республикасы инклюзивті білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасы әзірленген, сонымен қатар 2010 жылдың 1 ақпанында бекітілген ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын атауға болады. Бұл бағдарламаның басты міндеттерінің бірі-еліміздің инклюзивті оқытуды дамыту болып саналады. Инклюзивті білім беру саласын дамытуға арналған бағыттар: Қоғамның, жалпы білім беретін мектепке дейінгі ұйымдардың мүмкіндігі шектеулі балаларды қабылдауына дайын болуы. Инклюзивті білім беру идеясын таратуда, шектеулі мүмкіндіктері бар балаларға толерантты, дұрыс қарым-қатынастың қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдарының қатысуын қамтамасыз ету. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істейтін мамандар арасында тәжірибе алмасушылықты қамтамасыз ету, дұрыс тәжірибелерді баспалар, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тарату. Аймақтарда инклюзивті білім беру мәселесі бойынша Үйлестіру кеңесін құру. Ата-аналар қоғамдастығының мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуға құқығын және мүдделерін іске асыруға және оны қорғауға қатысуы, оқыту үрдісінің өзіне және түзету көмегін іске асыруға қатысуы. Инклюзивті білім берудің көп аспектілік мәселесіне ғылыми зерттеулер өткізу. Инклюзивті мектепке дейінгі ұйымда жұмыс істеу мақсатында педагогика қызметкерлерін даярлау; Педагогикалық ЖОО және медициналық колледждерде кіші жастағы балалармен жұмыс істеу мақсатында мамандарды даярлау жүйесін жасау. Арнайы (түзету) мекемелері мен жалпы білім беру мекемелері өзара сабақтастықта жұмыс жасау. Мүмкіндігі шектеулі балаларды ерте кезден бастап түзетуді қолға алу жүйесінің басымдылығын қолдау. Кіші жастағы балаларды дамыту қызметі жүйесінің нормативті-құқықтық және ғылымипрактикалық негізін жасау. Мектепке дейінгі мекемелерде мүмкіндігі шектеулі балаларды дамыту үрдісінің

мониторингін жасау. Жүйке және дене дамуы бұзылған тәрбиеленушілерге, жанұясына кеңестік көмек көрсету, баласының оқу және тәрбие үрдісіне ата-анасын қатыстыру, өйткені, оларда даму ерекшелігіне деген оң қарым-қатынас қалыптастыру [6,118-122 бб].

Қазіргі уақытта республикамызда мүмкіндігі шектеулі балалардың оқуын ұйымдастыру үшін арнайы білім беру ұйымдарының дифференциалданған желілері бар. Оған түрі мен типіне байланысты арнайы білім беру ұйымдары, жалпы типтегі бала-бақша жадындағы топтар және жалпы білім беру мектептеріндегі арнайы сыныптар кіреді: жалпы типтегі 35 арнайы бала-бақшаларда және 228 бала бақша жадындағы арнайы топтарда 10 мыңнан астам мектепке дейінгі балалар тәрбиеленіп білім алуда.

Мектеп жасындағы дамуында 8 негізгі түрі және типінен кемшіліктері бар балалардың 24 мыңнан астамы жалпы білім беру мектептер жадындағы 820 арнайы сыныптарда және 101 түзету мектептерінде білім алуда.

Ағымдағы жылы дамуындағы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуды ұйымдастыру мақсатында арнайы жалпы білім беру типтік бағдарламалары құрылғын. (ҚР ғылым және білім министрлігінің 2009ж. 8 маусымнан № 8 бұйрығы). Балалардық психофизикалық дамуында оқушылардың танымдық мүмкіндіктері және келесідегіде вариативті оқыту қарастырылады:

1) танымдық мүмкіндіктерінің деңгейі жас шамасына сәйкес келетін, сенсорлық, сөйлеу, қозғалғыш қасиеттерінің бұзылуы бар балалар үшін мемлекеттік жалпы білім беру стандартына сай болатын білім;

2) танымдық мүмкіндіктерінің деңгейі жас шамасына сәйкес емес, психикалық дамуының кешеуілі, қозғалтқыш дене мүшелерінің бұзылуы, сөйлеу және сенсорлық қасиеттерінің бұзылуы бар оқушылар жеке оқу жоспарлары бойынша, қысқартылған оқу бағдарламалары арқылы білім алуды жүзеге асыру;

3) жекешелендірілген бағдарламалар (ауыр дәрежедегі ақыл-есі кем және көптеген ауытқулары бар балалар үшін) және интеллектуалды ауытқулары бар балалар үшін арнаулы бағдарламалары бар мектептерде білім алуды жүзеге асыру.

Мемлекеттік білім беру бағдарламасын дамыту саласында бұл деңгейдегі балалардың білім сапасын көтеру және жақсарту мақсатында 2005-2010 жылдың 2-ші кезеңінде келесідегі мәселелер қарастырылған:

Мүмкіндігі шектеулі балаларға медико-педагогикалық және әлеуметтік көмек жүйесін тиімді дамыту интегралды білім берудің принциптері мен идеясын жүзеге асыру болып табылады. Оның құралдары балаларды бөлектеу және өздерінің олқылығы туралы тұрақты көрініс табу емес, мүмкіндігі шектеулі балаларды дені сау балалар ортасына қосу, біріктіріп оқыту, бос уақытын бірге өткізуді ұйымдастыру және оларға өзара көмек көрсету арқылы шешілетін, әлеуметтік өмір траекториясының құрылымын жасау болып табылады. Мысалы, Шығыс Қазақстанда, Алматы және Астана қалаларында ертеректе оқуға жарамайтын және білім алуға, өз жасындағы балалармен араласуға мүмкіндігі жоқ болған, орташа және ауыр деңгейдегі ақыл-есі кем балалар үшін интеллектуалды кемшіліктері бар балаларға арналған мектептерде арнайы сыныптар ашылған.

Сонымен қатар сауықтыру орталықтарында, түзету мектептерінде және балабақшаларда күрделі құрамалары және басқа да дамуындағы ауытқушылықтары бар, ерік-сезімдік өрісінде бұзылысы анық көрінетін балалар үшін эксперименттік топтар және сыныптар ашылған.

Қазақстан Республикасындағы арнайы білім беру ұйымдарының жетіспеушілігі арнайы мектептердің тұрғылықты жерлерден алшақтағы дамуында ауытқуы бар балаларды жалпы білім беретін мектептерде оқытуға мәжбүр етеді. Бірақ бұл жерде ата-аналарының білім беру ұйымын еркін таңдау құқығы мен баланың отбасында болу құқығы туралы ерекше айту қажет.

Қазіргі уақытта Республиканың жалпы білім беру мектептерінде 70 мыңнан астам мүмкіндігі шектеулі балалар оқытылады, бұл арнайы білім беру мекемелерінде оқытылатын оқушылар санынан үш есе асады. Бұл естуінде, көруінде, зият, сөйлеу ауытқулықтары бар, психологиялық дамуы тежелген балалар. Тек қалалық Алматы психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялардың мәліметтері бойынша қаланың жалпы білім беретін мектептерінде 934 мүмкіндігі шектеулі оқушыларды, сонымен қатар БЦС балалар – 306, эпилепсиясы бар балалар – 77, психикалық аурулары бар – 16, соматикалық патологияның күрделі формалары бар 447, көруінде кемістігі бар – 63, естуінде кемістігі бар – 25. Сонымен қатар психикалық дамуы тежелген, эмоция-ерік сферасы бұзылған әлеуметтік жағынан артта қалған, деменциялық мінез құлқы бар, ақыл-ойы жетіспеушілігінің жеңіл түрі бар. Оқытуда парциалды қиыншылықтары бар балалардың саны көп.

Жалпы білім беретін мектептер тәжірибесіне инклюзивті оқытуды ендіру ең алдымен осы мәселені ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуді қажеттейді. Өйткені, мүмкіндігі шектеулі балаларды ойдағыдай дамытын құрдастарымен бірге оқыту мен тәрбиелеу жүйелі, жоспарлы, мақсатты үрдіс болғанда ғана оның тиімділігі туралы сөз болуы мүмкін.

Сондықтан, мүмкіндігі шектеулі балаларға арнайы педагогикалық көмек көрсету, оларды ойдағыдай дамытын оқушылармен бірге оқыту, ата-аналарға қажетті кеңестік көмек көрсету, жаппай мектептердің мұғалімдеріне мүгедек балалармен жұмыста білікті әдістемелік қолғабыс көрсету әр бір мектептің өзіне тән инклюзивті оқыту моделі болуын талап етеді.

Отандық мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқытудың ресейлік дефектолог-ғалымдар Н.Н. Малофеев және Н.Д. Шматко ұсынған модельдерін пайдалануды ұсыну мүмкін. Авторлар ұсынған инклюзивті оқыту үлгілерінің артықшылығы, олардың мүмкіндігі шектеулі балаларды ойдағыдай дамуға құрдастарымен бірге оқытуды жоспарлау және ұйымдастыруда туындайтын сұрақтарды толығымен қамтығандығы. Инклюзивті оқыту модельдерін ұсына келе, Н.Н. Малофеев және Н.Д. Шматко мына сұрақтарға жауап іздестірген: – интеграциялаудың дәл осы түрі қандай балаларға пайдалы болуы мүмкін? – жалпы білім беретін оқу орындарының қандай түрлерінде олар ұйымдастырылуы мүмкін; – топтар мен сыныптарды іріктеп жынақтаудың қағидалары қандай? – интеграция уақыты қандай мөлшерленеді? – балалардың біріккен іс-әрекетінің мазмұны мен сипаты қандай? – оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде қандай мамандар қатысады? – қай жерде және кім тарапынан арнайы педагогикалық көмек көрсетіледі? – жаппай және арнайы педагогтардың өзара әрекеттесуінің тетігі қандай? Инклюзивті (интегративті) оқытудың мынадай үлгілері ұсынылады: 1) Ұдайы толық интеграция (кіріктіру); 2) Ұдайы шамалы интеграция; 3) Уақытша және шамалы интеграция; 4) Эпизодтық интеграция [7,60 б.].

Сонымен қорыта айтқанда Қазақстан республикасының инклюзивті білім беру тарихы және Отандық жалпы білім беретін мектептерде инклюзивті оқытудың жағдайы жақсарту немесе Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптасу жұмыстары жүргізілуде. Осы оқыту үрдісі елімізде ХХІ ғасырдың бас ширегінен орта ширегіне өту уақытында қалыптасты десек артық айтқанымыз емес. Бұл мақаламызда бұл білім беруді тарихи принциптермен жазып шығу өте қиындыққа соқтырды. Себебі көп мәліметтер әлеуметтік және педагогикалық бағыт бойынша жазылған. Сондай-ақ зерттеуіміз тек ХХІ ғасырдың бірінші ширегінде қалыптасқан педагогикалық инклюзивті білім берудің жоғары адамгершілік құндылықтарды қоғам түсінігінде бекітіп дамытқан жөндеп санаймыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 Джонисова Г. Қ., Муханбетчина А.Г. *Инклюзивті білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі арнайы білімді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру. // Инклюзивті білім берудің теориялық және тәжірибелік өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. - Орал, 2016. - 21-23 б.*

2 *Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы 2014-2015 оқу жылында қазақстан республикасының жалпы орта білім беретін (сонымен бірге инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын) ұйымдарында ғылым негіздерін оқытудың ерекшеліктері туралы Әдістемелік нұсқау хат. – Астана, 2014. – 400 б.*

3 *Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыттары. ҚР-ның Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан. 2012ж, 28 қаңтар.*

4 *2011-2020 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2010, 18 – маусым.*

5 *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Қазақстан жолы – 2050: Бірмақсат, бірмүдде, бірболашақ, 17 қаңтар 2014 ж.*

6 *Ойлыбаева, Л.Н., Айтжан, Б.Т. Инклюзивті білім беру-білім берудегі жаңа мүмкіндік. // Инклюзивті білім берудің теориялық және тәжірибелік өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Орал, 2016. - 118-122 б.*

7 *Бримқұлова А. Жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқытудың үлгілерімен жүзеге асыру. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, № 3-2011 ж.*

ӘӨЖ 93/574
ГРНТИ 03.01.06

М.Ж. Ахмеджанова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Тарих және құқық институтының 1 курс магистранты

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – ХХ БАСЫНДАҒЫ ТАТАР АҒАРТУШЫЛЫҒЫ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада жарияланған деректер мен материалдар негізінде 19 ғасырдың екінші жартысы мен 20 ғасыр басындағы татар ағартушылығы тарихы мәселесі қарастырылады. Жәдидшілдік қозғалыс тарихы жеке зерттеуге арқау болатын көлемді тақырып екендігі мақалада баяндалады. Жәдидшілдік өзінің табиғаты бойынша ағартушылық сипатқа ие қозғалыс болып табылады. Ағартушылық татарлар арасында ХVІІІ ғасырдың соңында қалыптаса бастайды, ал ХІХ ғасырдың екінші жартысында пісіп-жетілген болатын. Оның қалыптасуы мен дамуы діни реформаторлықпен тығыз астасып жатыр. Мұсылман әлемінде татарлар ағартушылық-реформаторлық идеяларды насихаттап, негіздеуші ізашарлар болғандығы баяндалады.

Тірек сөздер: ағартушылық, татар ағартушылық қозғалысы, жәдидшілік қозғалыс

Ахмеджанова М.Ж.¹

¹ магистрант по специальности 6М011400 – История, Института
Истории и права при КазНПУ им. Абая,

ИЗ ИСТОРИИ ТАТАРСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ ВЕКА – НАЧАЛА ХХ ВЕКА

Аннотация

На основе опубликованных источников и материалов в статье освещается проблема истории татарской просветительской мысли второй половины 19 – начала 20 вв. В статье далее рассматриваются 1890 году в Казани существовало 69 начальных учебных заведений. Открытие новых школ было направлено на снижение числа учеников в уже существующих учебных заведениях, что позволило бы преподавателям повысить уровень знаний обучающихся. Также школы открывались на окраинах города Казани, что способствовало приобщению большего количества детей к грамотности, в том числе детей бедных семей. При сравнении существовавших учебных заведений в 1832 и 1870 гг. необходимо отметить: количество учебных заведений для мальчиков увеличилось на пять; две женские были созданы только в 1865 году, которые сохранились до 1870 года. Число обучающихся также увеличивалось: мальчиков с 86 - до 941 (с 1832 по 1870 гг.); девочек со 108 до 110 (с 1865 по 1870 гг.). В 1890 году в Казани находилось 23 начальных училища; из них мужских -11, женских - 8, смешанных - 4.

В национальном образовании происходило переход от кадимизма к джадидизму. Данное направление способствовало развитию светского образования татарского народа. Просвещение начало формироваться у татар в конце ХVІІІ века и созревало во второй половине ХІХ века. Его формирование и развитие тесно связано с религиозной реформой. В мусульманском мире татары были первопроходцами, которые пропагандируют и продвигают реформистские идеи.

Ключевые слова: просветительство, татарское просветительское движение, джадидское движение

Akhmedzhanova M.ZH.¹

¹master of 6M011400-History, Institute of History and Law, Kazakhstan at Abai
KazNPU, Almaty, Kazakhstan

THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - FROM THE HISTORY OF THE TATAR EDUCATION OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

On the basis of published sources and materials, the article highlights the problem of the history of Tatar educational thought in the second half of the 19th - early 20th centuries. On the basis of published sources and materials, the article highlights the problem of the history of Tatar educational thought in the second half of the 19th - early 20th centuries. The article further discusses the year 1890 in Kazan, there were 69 primary schools. The opening of new schools was aimed at reducing the number of pupils in existing educational institutions, which would enable teachers to increase the level of students' knowledge. Schools also opened on the outskirts of the city of Kazan, which contributed to the introduction of more children to literacy, including children of poor families. When comparing the existing educational institutions in 1832 and 1870. It should be noted: the number of schools for boys has increased by five; two women were created only in 1865, which survived until 1870. The number of students also increased: boys from 86 - to 941 (from 1832 to 1870); girls from 108 to 110 (from 1865 to 1870). In 1890, there were 23 elementary schools in Kazan; 11 of them are males, 8 are females, 4 are mixed.

In national education there was a transition from cadimism to jadidism. This direction contributed to the development of secular education of the Tatar people. Enlightenment began to take shape among the Tatars at the end of the 18th century and matured in the second half of the 19th century. Its formation and development is closely related to religious reform. In the Muslim world, Tatars were pioneers who advocate and promote reformist ideas.

Key words: enlightenment, Tatar educational movement, Jadid movement

Гуманизм идеяларын және адам бостандығын қорғаумен ерекшеленген ағартушылық идеологиялық ағым және философиялық тұжырымдама ретінде өзінің бастауын ерте заманнан алады. Жалпы алғанда, ағартушылық XVIII-XIX ғасырларда көрініс берген қоғамдық-саяси ағымның бірі болып саналады. Әлем тарихында танымал ағартушылар қатарында Вольтер, Ж.Ж. Руссо, Ш.Монтескье, П.А. Гольбах, К.А. Гельвеций, Д.Дидро, И.Г. Гердер, Г.Э. Лессинг, И.Ф. Шиллер, И.В. Гёте және т.б. болды. Өздері өмір сүрген қоғамның кем-кетігін түзетіп, халық мүдделеріне сай келмейтін құбылыстарды, адамдар арасындағы надандықты жоюға болатынына сенген ағартушылар идеяларында ізгілік пен әділдік және ғылым мен білім тарату арқылы қоғам кемшіліктерін түзету сияқты ізгі арман, мұраттар жатты. Батыста XVIII ғасырдағы әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуына ағартушылықтың өзіндік ықпалы болды, ал Шығыс елдерінде бұл ағым біршама өзіндік сипатта қалыптасып, дамыды.

Типологиялық сипаты жағынан батысеуропалық (XVIII) және орыс ағартушылығының (XIX) негізін антифеодалдық идеология және буржуазиялық революцияны рухани әзірлеу құрайтынын ескерсек, татар ағартушылығының алғышарты XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында қалыптаса бастады [1, с. 112].

«Татар ағартушы ойшылдары да бір шеті араб-мұсылман және жалпытүркілік дәстүрін жалғастырушылар болса, екінші шеті батысеурпалық және орыс философиялық дәстүрін жалғастырушылар болды. Бұл екіжақты әсер екі дәуірге – орта ғасырлар мен Жаңа заманға сәйкес келеді» [2, с. 185], – деп жазады зерттеуші А.Н. Юзеев.

Ағартушылық идеялары татар қоғамдық ойына XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ене бастады. Ал татар ағартушылығының қалыптасып, дамыған кезі XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі болып табылады.

Татар ағартушылары өз еңбектерінде діни-реформаторлық, ағартушылық идеяларын дамытты, татардың тарих ғылымының бастауында тұрды. Міне сондықтан аталмыш тақырыпты зерттеу өзекті болып табылады. Татар ағартушылығының қалыптасуы мен дамуы тарихын зерттеуге С.М. Михайлова [3], Я.Т. Абдуллин [4], М.А. Усманов [5], А.Н. Юзеев [2], М.Х. Гайнуллин [6] сияқты зерттеушілер өзіндік үлес қосты. Ал татар ағартушылығының қалыптасуы мен дамуы тарихын зерттеу отандық тарихнамада жүйелі жолға қойылмағанын айта кеткен жөн. Тақырыпты зерттеу татар ағартушылық тарихының қалыптасуы ғана емес, сонымен бірге оның даму динамикасын түсінуге көмектеседі және де ағартушылық тарихының аясының кеңдігін де көрсетеді.

Татар ағартушыларының Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтар арасындағы педагогикалық қызметі де зерттеу аясынан тыс қалып келеді. «Отан тарихы ондаған жылдар бойы жалпы одақтық тарих ғылымының құрамдас бөлігі деп табылып, нәтижесінде оның даму арнасымен жазылған болатын. Бұл жағдай өзгеде орыс емес ұлттар тарихы секілді қазақ халқы тарихында екінші дәрежелі сипатта деп ұғуға барлық прогресивті оқиғалармен құбылыстар тек орыс халқы арасында болды деп түсінуге алып келгені белгілі. Бұқара санасына күштеп сіңірілген мұндай партиялық принциптерге құрылған шамадан тыс идеологияландырылған тарих ұлттық оқу-ағарту ісін зерттеуге де өз көлеңкесін түсірмей қойған жоқ. XIX ғасырдың ортасындағы Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерге оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары болды. Қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары осы татар молдаларынан білім алған» [7], – деп көрсетеді қазақ зерттеушілерінің бірі.

Қазақ халқы сияқты татарлар да патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының ауыр зардаптарын бастан кешті. Дербестігін жоғалтқан татарлар

көп ұлттық құндылықтарынан айрылды Қарқын алған орыстандыру, шоқындыру саясатына қарсылық татар халқының өз дінін бекем ұстап, өзара ұйысуын жеделдетті [8, с. 6].

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезі татар рухани мәдениеті үшін Жаңа заман дәуірінің бастауы болды. Осы кезеңде татар философиялық ойы батысеуропалық және орыс идеяларымен толыға бастайды. Әсіресе, жаратылыстану бойынша білімнің таралуы қарқын алды. Қазан қаласында 1758 жылы гимназияның ашылуы, 1804 жылы Қазан университетінің бой көтеруі татар мәдениетінде секуляризация үдерісінің ықпалының басым түсуіне әкелді. Дәл осы оқу орындарында татарлар алғаш рет зайырлы және еуропалық білім алды [1, с. 112].

Ғылым-білім саласындағы татар-орыс байланыстарын да аталған оқу орындары жандандыра түсті. Ғылым мен білімнің таралуына бірінші Қазан гимназиясы жанынан 1801 жылы ашылған баспахана және 1809 жылы ашылған Қазан университеті жанынан бой көтерген баспахана көп септігін тигізеді. Университетте Н.И. Лобачевский, А.М. Бутлеров, И.М. Симонов секілді әлемге танымал жаратылыстану бойынша беделді орыс ғалымдары және Қазан қаласын әлемдік шығыстану орталығына айналдырған арабтанушы Х.Д. Френ, түркітанушы және иранист А.М. Казембек пен И.Н. Березин, моңғолтанушы О.М. Ковалевский және А.В. Попов, қытайтанушы В.П. Васильев және т.б. таңдаулы ориенталистер қызмет істеді. Олар болашақ татар оқытушы-ғалымдарын, зиялыларын орыс және батысеуропалық ғылым-білім, мәдениетпен сусындатты.

Татардан шыққан Сагит Халфин, Исхак Халфин, Ибрагим Халфин сияқты педагог-ғалым ұстаздар да татар жастарының білімін тереңдете түсті. Халфиндер әулетінің ұстаздық қызметін ары қарай жалғастырған А.Вагапов, С.Кукляшевтер болды және де олар татар ағартушылық тарихының бастауында тұрады. Олар XIX ғасырдың екінші жартысындағы татар ағартушылық қозғалысын даярлауға өз үлесін қосқан А.Утыз – Имани, А.Курсавилермен қатар тұрады.

Татар ағартушылық идеологиясы XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты [1, с. 115]. Оның көрнекті өкілдерінің қатарында Ш.Маржани, Х.Фаизханов, К.Насыри есімдері аталады.

Мұсылман болғандықтан татар ағартушылары дін мәселесін айналып өте алмады. Әсіресе, Х.Фаизханов, К.Насыри көзқарастарында діни көзқарас басым келеді, ал Ш.Маржани діни және зайырлылық көзқарастары қатар келіп, бір-бірін толықтыра түседі. Ой еркіндігі, зайырлы білімге ден қою, адамның ішкі дүниесіне үңілу татар ағартушыларына тән дүние. Осы жерде зайырлы білімді татарлар арасына тарату қажеттілігі жөнінде қоғамның екіге бөлінгенін айта кету керек. Ш.Маржани, Х.Фаизханов, К.Насыри татар мәдениетіне зайырлы білімнің енуін қолдады, ал Ш.Мухаммадиев және оның жақтастары, керісінше, тек мұсылмандық білім алу қажеттілігін алға тартты.

Қазан университетіндегі ғылыми мектептер мен дәстүрлер татар ағартушыларының қызығушылықтары мен көзқарастарына оң әсерін тигізді. Ш.Марджани, К.Насыри Қазан университетімен ынтымақтасып жұмыс істеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында татар ағартушылығының көрнекті өкілінің бірі Ш.Маржани еді. Ол алғаш Ташкичу ауылындағы медреседе, кейін Бұқара, Самарқан медреселерінде оқиды. 1850 ж. Қазан мешітінде имам-мударрис болады. Ал 1867 ж. Орынбор мұсылман діни басқармасы Қазанның ахуны және мухтасибі қылып тағайындайды. Дегенмен де Ш.Маржани зайырлы ортамен де байланысын үзбеді. Ш.Марджани (1818-1889) Қазан университетінің белгілі шығыстанушыларымен тығыз араласып, олардың еңбектерімен жақын танысты.

Татар ағартушылары тарих бойынша кітап жазып, халықтың тарихи танымының көкжиегін кеңейте түсті. Кітап және кітап шығару ісі кез келген халықтың сауаттылығы мен білім дәрежесінің айнасы іспеттес екені белгілі. Татар ағартушылары да кітап жазу арқылы халық санасының оянуына, ағарту ісінің дамуына өз септіктерін тигізді.

«Шаһабутдин Маржани – түрік халықтарының Геродоты» болды [9, 64 б.]. Оның қаламынан төмендегідей шығармалар шыққан:

1) «Хакк аль-ма'рифат ва хусн аль-идрак» («Таным ақиқаты және оны тану көркемдігі», 1880 ж. жазылды, мұсылмандық құқық туралы шығарма, әлеуметтік-саяси көзқарастары баяндалады);

2) «Мустафад ал-ахбар фи ахваль Казан ва Булгар» («Қазан және Булғар істері туралы мәліметтер жинағы», 1885 ж. жазылды, Еділ Булғариясы мен Қазан хандығы туралы тарихи еңбек);

3) «Китаб аль-хикма аль-балига аль-джинния фи шарх аль-акаид аль-ханафия» («Ханафи ілімі туралы кітап», 1888 ж. жазылған, мұнда автор өзінің діни-философиялық көзқарастарын баян етеді);

4) «Ат-тарикат ал-масали ва ал-акидат ал-хасани» («Үлгілі әдіс және таптырмас сенім» 1890 ж. Маржани көз жұмғаннан кейін жарияланған еңбек, логика, таным, мұсылмандық құқық, сөз мәдениеті жөнінде айтылады) және т.б.

Қазіргі заманғы маржанитанушылар бұл күндері оның еңбектерінің жалпы тізімі 32-ге жеткенін анықтап отыр [10, с. 211-215].

Ш.Маржанимен қатар өмір сүріп, еңбек еткен татардың көрнекті тағы екі ағартушы ғалымы бар. Олар Каюм Насыри мен Хусаин Фаизханов [11, 105 б.].

Х.Фаизханов (1828-1866) Ш.Маржанидің шәкірті және сенімді серігі, пікірлес жақын адамы болды. Ол шығыстанушы-ғалым болатын, Санкт-Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінің оқытушысы қызметін атқарды. Қысқа ғұмыр кешкенімен, татар ағартушылығы тарихында терең із қалдырып үлгерді. Оның 1 ғана еңбегі – «Татар тілінің қысқаша грамматикасы» 1862 ж. жарық көрді. Х.Фаизхановтың ағартушылық көзқарасын татар халқының этногенезі туралы, татар халқына жаңа білім мен ғылымның жетістіктерін игеру қажеттілігі туралы тұжырымдамалар құрады.

Х.Фаизханов татар қоғамдық өміріндегі келеңсіз құбылыстардың бәріне қарсы тұрды, халқын жаңа мәдени деңгейге көтеруге талпынды, татар қоғамдық өмірінің көптеген салаларындағы артта қалушылықты сезіне отырып, халқының орыстық, еуропалық мәдени деңгейге сай болуын аңсады. Әйтсе де өзінің «еуропалық» ұмтылыстарына қарамастан, Х.Фаизханов исламнан бас тартуды ұсынған жоқ. Ол татарлардың мұсылмандық құндылықтарды сақтай отырып, жаңашылдыққа бой алдырып, ресейлік қоғамнан өз орнын табуын қуаттады.

Тарих мәселесінде Х.Фаизханов әлем тарихында татарлардың өз орнын табуы үшін өткен бабалар тарихын білуі және болашақ тарихты негіздеуі қажеттілігін алға тартады. Оның пікірінше, Еділ Булғариясының құрамына кейіннен келген қыпшақтілділер де енді, сонымен бірге түркі тілдес финдер – шуаштар (Х.Фаизханов түсінігінде) да үстем болды.

Х.Фаизхановтың татар халқының рухани мәдениетіндегі үлесі де зор. Жария болмай қалған, «Ислах ал-мадарис» («Мектептегі реформалар») еңбегінде мұсылмандық біліммен қатар жаңа ғылымды үйрететін жаңа үлгідегі медресе ашу қажеттілігін ұсынды. Ол медресе Қазанда ашылып, барлық жағынан жаңа жабдықтармен қамтамасыз етілуі тиіс, қазына есебінен 60-70 шәкірт оқытылып, керек болса, ерікті тыңдаушыларға да рұқсат етіліп, мұсылмандық юриспруденция және араб филологиясы, еуропалық тілдер, география, медицина, жаратылыстану орыс тілінде, ал қалған пәндер түркі тілінде оқытлуы тиіс деген ұсынысын жасады. Оның бұл еңбегіндегі ойлар Ш.Маржаниға жазған хатында баяндалды. Ш.Маржани оның осы ойларын «Вафийят ал-аслаф ва тахийят ал-ахлаф» (Өткендерге салауат, ұрпақтарға аманат») атты еңбегінде Х.Фаизхановтың өмірбаянына байланысты әңгімеге арқау етеді. Ш.Маржани Х.Фаизхановтың жаңа үлгідегі медресе ашу туралы идеясын қызу қолдады [1, с. 118].

К.Насыри (1825-1902) көрнекті ғалым-ағартушы, жазушы, педагог болатын. Молда кісінің отбасында дүниеге келіп, 1841-1845 жж. «Касимия» медресесінде білім алады. 1855-1871 жж. Қазан діни училищесінде татар тілінен, ал 1871-1876 жж. өзі ашқан орыс-татар мектебінде дәріс береді. Өзінің бүкіл өмірін ағартушылық жұмысқа арнайды, татар әдеби тілін дамытуға атсалысады.

К. Насыри 1871 жылы орыс тілін оқытатын татар балаларына арналған зайырлы мектеп ашады. Бұл татар мәдени өміріндегі ерекше құбылыс болды. Оның мектебі татар халқының мәдени тарихында маңызды орынды иемденеді. Себебі, бұл ресейлік мұсылмандарға орыс және еуропа мәдениетінің жетістіктерін орыс тілінде игеруге қадам жасаған алғашқы оқу орны болатын. Көптеген кедергілерге қарамастан, К.Насыри 1871 жылы тағы бір үлкен іске ұйытқы болады, ол үстелге қоятын жылсайынғы күнтізбе (настойный ежегодный календарь) басып шығарады. Күнтізбенің басылымын К.Насыри 24 жыл бойына үзбей жалғастырып, көпшілікке таратып отырды. К.Насыри өзінің күнтізбесі арқылы

француз ағартушылары Д.Дидро, Вольтер, Ж.Руссо сияқты ағартушылармен қатар қоюға тұрарлық тұлға деп бағалауда [1, с. 123].

Оның алғашқы балаларға арналған еңбегі «Буш вақыт» (Боя сөз) деп аталып, 1860 жылы жарық көрді. «Фә вакиһелжә лә са фил әдәбият» еңбегі 1884 жылы баспа бетін көреді, 40 бөлімнен тұратын бұл шығармасында адамның ақыл-ойы, тәрбиесі, ғылым туралы және т.б. баяндалады. К.Насыри «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства» (1880 жылы), «Образцы народной литературы казанских татар» (1896 жылы) еңбектерін орыс тілінде жариялайды, онда татарлардың фольклоры, этнографиясы және т.б. сөз етіледі.

К.Насыридің жеке тұлғаның дене және рухани дамуына арналған «Тәрбие туралы кітап» шығармасы баға жетпес еңбек болып табылады. Оның мазмұнына тәлім-тәрбие, оқу тарихы мен нақыл сөздер кірді. Сонымен бірге ағартушы татар-орыс, орыс-татар сөздіктерінің де авторы болды.

Көрсетілген татар ағартушылары мұрасының татар мәдениеті үшін тарихи маңызы аса зор болды. Олар халыққа мүлтіксіз қызмет етудің тамаша үлгісін көрсете білді. Х.Фаизханов пен Ш.Маржани Ресейдегі жадидтік қозғалыстың ізашарлары болды. Медреселерде оқу реформасын жүргізудің қажеттілігін де алғаш көтергендер солар еді.

Жәдидшілдік қозғалыс XIX ғасырдың 80 жылдары қалыптаса бастайды. Түркі тілдес мұсылман халықтарының арасында жәдидшілдіктің реформаторлық қозғалыс ретінде қалыптасуына бастаушы білім беру саласына «усул жәдид» атты жаңа оқу әдісін енгізумен тікелей байланысты. Бастау көзінде И. Гаспыралы тұрған жәдидшілдік түркі тілдес мұсылман халықтарды еуропалық мәдениетке жақындастыруды және қоғамды заман талабына сай қайта құруды көздеді. И. Гаспыралы Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтарға арналған алғашқы мерзімді басылым «Тәржіман» (Аудармашы) газетін 1883 жылдан бастап шығара бастайды. Сөйтіп, аталмыш басылым 20 жыл бойы қоғамдағы қордаланып қалған мәселелерді, әсіресе, халық ағарту саласындағы және мәдени өмірдегі мәселерді көтеріп, түркі тілдес халықтардың барлығының ағартушылығына қызмет еткен бірден бір басылым болды.

И.Гаспыралы 1883 жылы ол Бахчасарайда үлгілі мектепті ашып, дыбыс әдісі бойынша Әліппе құрады. Ол Ресейдің барлық мұсылмандарын және тіпті жалпы тілмен біріктіргісі келетін бүкіл түркі әлемін ағартуды дамытуды мақсат етті. «Тәржіман» газеті де бүкіл түркі жұртына қызмет етті. И.Гаспыралы Еділ татарларының ағартушылығын дамыту тарихында да көрнекті орын алады. Оның идеяларымен бастамашылық еткен жәдидшілдік қозғалыс XIX-XX ғасырлардағы ең үлкен ойға ие болып, татар арасында зайырлы білімнің таралуында, татар оқу орындарына еуропалық педагогиканың идеялары мен әдістерінің енуінде үлкен рөл атқарды.

Жәдидшілдік қозғалыс тарихы жеке зерттеуге арқау болатын көлемді тақырып. Сондықтан оны тарқатып айтуды кейінге қалдыра отырып, бүгіндері жәдидшілдік татар ағартушылығы дамуындағы бір кезең ретінде қарастырылып жатқанын айта кетуді жөн көрдік. Расында да жәдидшілдік өзінің табиғаты бойынша ағартушылық сипатқа ие қозғалыс болып табылады. Дегенмен жәдидшілдікті жалпы татар ағартушылығы деп қабылдау қате ұғым. Ағартушылық татарлар арасында XVIII ғасырдың соңында қалыптаса бастайды, ал XIX ғасырдың екінші жартысында пісіп-жетілген болатын. Оның қалыптасуы мен дамуы діни реформаторлықпен тығыз астасып жатыр. Мұсылман әлемінде татарлар ағартушылық-реформаторлық идеяларды насихаттап, негіздеуші ізашарлар болды. Ағартушылық тарихын, соның ішінде татар ағартушылығы тарихын білу мен оны тану барысында ағартушылардың тарихи тұлғасын тануға, олардың әлі күнге дейін құндылығын жоғалпаған еңбектерімен танысуға, түптеп келгенде түбі бір түркі әлемінің тұлғаларын тануға жол ашылады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань: Татар. Кн. изд-во, 2000. – 191 с.*
- 2 *Юзеев А.Н. Татарская философская мысль конца XVIII – XIX вв. – Казань: Татар. Кн. издательство, 2001. – 192 с.*
- 3 *Қазақ қоғамындағы татар зиялыларының ағартушылық қызметі // Ақпараттық портал «Baq.kz».*
- 4 *Михайлова С.М. Формирование и развитие просветительства среди татар Поволжья (1800-1861). – Казань, 1972.*
- 5 *Абдуллин Я.Т. Татарская просветительская мысль. – Казань, 1976.*
- 6 *Усманов М.А. Заветная мечта Хусаина Фаизханова. – Казань, 1980.*
- 7 *Гайнуллин М.Х. К. Насыри и просветительское движение среди татар. – Казань, 1955.*
- 7 *Думава Н. Пробуждение русских татар и их литература. – Казань: Изд-во Иман, 1999. – 17 с.*
- 8 *Каримуллин А. Татарское государственное издательство и татарская книга России (1917-1932). – Казань: Татар. кн. издательство, 1999. – 320 с.*

9 Махаева А.Ш. Шаһабутдин Маржани – түрік халықтарының Геродоты // Ақиқат. – 2000. – №5. – 64-67 б.

10 Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: Татар. кн. издательство, 1981. – 222 с.

11 Алишев С.Х. Татар тарихчылары. – Казань: Татар кит. нәшр, 2006. – 206 б.

ӘӨЖ 930/94

ГРНТИ 03.20.01

С.Е. Абиыр¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

1950-1960 ЖЫЛДАРЫ ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТҰРМЫСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (НАРЫНҚОЛ ӨңІРІ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Қытайға қоныс аударып кеткен қазақтардың тарихи отанына оралу шараларының ғасыр бойы жалғасқаны белгілі. Ел басына күн туған қиын замандарда шетелдерге қоныс аударуға амалсыз мәжбүр болған қандастарымыз ХХ ғасырдың 1950-1960 жылдарынан бастап, бүгінгі күнге дейін тарихи отанына оралу жалғасуда. Мақалада 1950-1960 жылдары Қытайдан келген қазақтардың әлеуметтік-тұрмыстық мәселелері (Нарынқол өңірі бойынша) жайлы сөз етіледі. Ата қонысқа көшіп келгеннен кейінгі халықтың өңірге орналасуы, тұрмысы, қоғамдық өмірге бейімделу мәселелері архивтік деректерге және ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, жан-жақты талдау жасалынады.

Түйін сөздер: қазақ, репатриант, ата-жұрт, көші-қон, отан, тарих, отбасы, бейімделу, демография.

С.Е. Абиыр¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНО - БЫТОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХОВ ПРИЕХАВШИХ ИЗ КИТАЯ В 1950-1960 ГОДАХ (ПО НАРЫНКОЛСКОМУ РЕГИОНУ)

Аннотация

Как известно, с 1950-1960-х годов ХХ века и до наших дней, продолжается возвращение казахов-переселенцев на историческую родину, которые вынуждены были иммигрировать в зарубежные страны в трудные времена.

В статье рассматриваются социально-бытовые аспекты и проблемы с которыми сталкивались казахи-репатрианты с Китая, прибывших в 1950-1960 годах (по Нарынколскому региону). На основе архивных источников и научных исследований проводится анализ о расселении репатриантов по региону, их быт и адаптация к общественной жизни после возвращения на землю предков.

Ключевые слова: казах, репатриант, земля предков, миграция, родина, история, семья, адаптация, демография.

S.E.Abiyr

Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan

SOCIAL PROBLEMS OF KAZAKHS WHO CAME FROM CHINA IN THE 1950S AND 1960S (FOR NARYNKOL REGION)

Abstract

As is known, from the 1950s-1960s of the 20th century to the present day, the return of the Kazakh immigrants to their historic homeland, who were forced to immigrate to foreign countries in difficult times, continues.

The article discusses the social aspects and problems faced by repatriate Kazakhs from China, who arrived in 1950-1960 (in the Narynkol region). Based on archival sources and scientific research, an analysis is carried out

on the resettlement of repatriates in the region, their life and adaptation to public life after returning to the land of their ancestors.

Key words: kazakh, repatriate, ancestral land, migration, homeland, history, family, adaptation, demography.

Қазақтардың көші-қон тарихы – өзектілігін жоймайтын мәселе. Ел басына күн туған қиын замандарда шетелдерге қоныс аударуға амалсыз мәжбүр болған қандастарымыз ХХ ғасырдың 1950-1960 жылдарынан бастап, бүгінгі күнге дейін тарихи отанына оралу жалғасуда. Отандық тарих ғылымында 1950-1960 жылдарында Қытай мемлекетінен өз ата-жұртына оралған қазақтардың әлеуметтік-мәдени өмірі, олардың жаңа жағдайға бейімделу мәселелері мен кездескен түрлі проблемалары отандық тарихнамада зерттеуге алынбай келеді. Десе де бүгінгі таңда Қытайдан келген қазақтардың әлеуметтік-мәдени өмірін жан-жақты зерттеу отандық тарих ғылымы үшін қажет, әрі өзекті мәселе.

ХХ ғасырдағы 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісіне қатысқандарды жазалауға байланысты ресей патша өкіметінің қысымынан шыдамай шарасыздықтан ел ауған, 1921-1922 жж., 1931-1933 жж. ашаршылық нәубетінен және 1927-1928 жж. күштеп ауқатты бай адамдардың мал-мүлкін тәркілеп орталыққа ұжымдастыру, байларды тергеп, қуғын сүргінге жер аударған, ату жазаларына ілініп, тағдырлары тығырыққа тірелген елдің қытай еліне шарасыздан босуына тура келді. Қиын қыстау кездерде тігілген үй, асулы қазандарын тастап, бас амандықтарын алып қашып, көрші қытай еліне мәжбүрліктен ел асқан. Екі үлкен алып мемлекетке тәуелді болып, бір-бірінен ағайын, туыс ел-жұртынан қол үзіп, хабарсыз болып, абдырап қалған бір ғасырға шамалас өмір сүрген қазақтардың қасіретке толы тағдыры болды. Қытай елінде ағайын туысым бар деп іздемек түгілі, ауызға алып айтудың өзі кеңес өкіметінен қорқып, іштен тынып, запыран құсқан елдің ауыр тағдырына әкеп соқты.

Жалпы осы уақытқа дейін, осы тақырыптардың аясында қазақтардың ата-жұртқа оралу тарихы мен демографиялық мәселелері туралы, әлеуметтік-мәдени бейімделуін, көші-қон процесстерін зерттеген А.И. Құдайбергенова, М.Х. Асылбеков, Л.Х. Төлешова, С.И. Ковальская, З. Қинаятұлы, М.К. Төлекова, Қ.М. Ерімбетова сынды аға буын тарихшыларымыздың еңбектері бар.

Қазақтардың Қытайдың Шыңжаң аймағынан кеңес өкіметі кезінде қайта өз отанына оралу процесі 1954ж КСРО мен Қытай мемлекеті арасындағы қарым-қатынас туралы жасалынған он жылдық келісім шарт «кеңес азаматтарының» тарихи отанына оралуына зор мүмкіндік болды. 1954 ж. 16-сәуірде №751-329 аса – құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге байланысты көшіру туралы, 1955ж. 17 қыркүйекте №1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбекпен қамту» туралы қаулы қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданы мен т.б. аудандарынан казак, ұйғыр, дүнген, орыстар қайта орала бастады [1, 268 б.].

1955 жж. 1-сәуірінен бастап Қытайдан «кеңес азаматтары» арнайы тәртіппен келе бастады. Жалпы репатрианттардың ішінде Республика бойынша қазақтар ғана емес басқа ұлттың өкілдері де болды. Мысалы, қазақтар 41654 адам болса (90%), ұйғырлар 2853, өзбек 494, орыс 455, татар 427, қытай 119, қырғыз 9, еврей 16 және басқа да ұлттар болды [2, 29 б.]. Біз сөз еткелі отырған Алматы облысы Нарынқол өңірі бойынша еліміздің Қорғас кеден бекетімен және Нарынқол ауданының Абай елді мекеніндегі уақытша кеден бекетінен Қытайдың Іле-Қазақ облысынан көптеп қазақтар және дүнген, орыс, ұйғыр ұлтынан «кеңес азаматтары деген» қолдарында қызыл паспорттары, формасы 3x4 фотосуреттері бар репатрианттар ағылып, шетінен келіп жатты. Репатрианттардың біраз бөлігі Нарынқол өңіріне барып орналасты, себебі басым көпшілігінің ағайын-тума бауырлары осы ауданда өмір сүріп жатқан болатын. Тамырын іздеген қазақтар ілбесіп өмір сүру жағдайларын ойлады. Шекарадан қабылдап алу үшін Алматы облысы көші-қон бөлімінен арнайы өкілдер, Нарынқол ауданының есепшілері және техникалық қызметкерлері арнайы жоспар мен кесте бойынша жұмыстар жүргізді. Барлық пункттер бойынша сауда орындары ашылып, дәрігерлік және мәдени қызмет көрсету шаралары ұйымдастырылған. Алматы облысының мұрағат құжаттарының дереккөзінде көрсетілгендей, 1955ж. 12 қарашада шыққын №433-ші КСРО партия комитеті және министрлер кеңесінің қоныс аударушылардың шаруашылық құрылымы туралы шешімінің жоспары бойынша Алматы облысының 17 колхоздарына 415 отбасыны бөліп орналастырған. Нарынқол ауданына 1955 ж. 219 отбасы адам саны 518 болса, ал 1956 ж. 1-ші қазанда Алматы облыстық қоныстандыру бөлімінің көмекшісі А.Өмірзақовтың берген анықтамасы бойынша облыс бойынша басқа аудандарға тұрғын үйдің жоқтығына байланысты риза болмағандықтан қоныс аударушылар басқа елді мекендерге көшіп кеткендерін айта кетіп, Нарынқол ауданы бойынша 235 отбасы, 560 адамдардың тұрып жатқандығын репатрианттарға 213 үй салынып кіргендігі туралы анықтама есебінде көрсеткен [3, 22 п].

Моңғолия елінен өз атамекеніне келген қандасымыз тарихшы, ғалым З.Қинаятұлы былай деген «Ата-жұртқа 1955-62 жж. қытайдан келген қазақтардың біріншіден алғашқы легінің елге табандарының тигені тарихи орны ерекше жағдай, екіншіден империал-коммунистік аса қатаң жүйені мойынсұндырған күрделі құбылыс», – деп бағалай келе ол көштің легінде келгендер үкіметтен бір басының сыюынан өзге ештеңе күтпеген. Олар саяси идеологияның қатаң бақылауында жүріп-ақ, қазақтың этномәдениетіне өзіндік үлес қосты», – деп баға берген [4, 3 б.].

1956 жылы Алматы облысына 300 отбасыдан өтініш келеді. Осыған орай Алматы облыстық атқару комитеті көшіп келушілерді Нарынқол, Кеген, Жамбыл аудандарына тіркеуді жөн көрді. Осы жылға үш аудандарда 510 үй қарастырылды. Соның ішінде 483 үйге күрделі жөндеу керек болған. Сол кезеңде Нарынқол, Кеген аудандарының қоймаларында 991 центнер дән дақылдары, 745 центнер картоп, 325 бас шошқа, 520 бас қой-ешкі дайындалған. Одан басқа көшіп келушілерге 450 бас сиыр сатуға бөлінген. Сонымен бірге өз күштерімен үй салып алушыларға 1060 метр куб бөрене ағаштар, егін егуге 32,5 мың тонна дәндер бөліп берілген. Еңкейгеннің еңсесін еңбек көтереді демекші, Қытайдан келген қазақтардың негізгі бөлігі ауылшаруашылығына орналасты, оның ішінде мал шаруашылығынан орын алды. Колхоз, совхоздарда мал шаруашылығының жылдам қарқынмен дамуына зор үлес қосқан осы репатрианттардың еңбегі еді. Қанша айтқанымызбен іс жүзінде көпшілік колхоздар дер кезінде үй-жай бөлу, жұмыспен қамтамасыз ету, ссудалар беру жөнінде ақсап жатты. Сонымен қатар партиялық, идеологиялық жұмыстардың өз уақытысымен жүргізілмеген жергілікті колхоз тұрғындарына және кейбір колхоз басшыларының көшіп келушілерге суық қабақ танытқандары болған.

1955-1956 жылдары Алматы облысында 119 колхоз болса, соның 93-інде 12000-ға жуық қол күші жетіспеген, бұлар ауылшаруашылығының барлық саласына басшылардан бастап жай колхозшыларға дейін керек болған. Соның ішінде Нарынқол ауданының колхоздарына жұмысқа жарамды 3000-3500 ауылшаруашылығы мамандарынан бастап қарапайым колхоз жұмысшылары жетіспеген. Осы жылдары ауданда 25000 гектар егістік жерлер болған. Одан басқа 50000 гектар игерілмеген суармалы жерлер болған. Көшіп келгендердің бір бөлігі колхоз басшыларының немқұрайлы қарауынан мал, дән жәрдемдерін, жылы киім, отындарын ала алмаған. Нарынқол ауданының Ленин колхозының председатели (қазіргі Сарыбастау ауылы) Нүсіпбек Әшімбаев елге оралған қандастарымызға «келімсектер» деп дөрекі мінез көрсеткен. Осы Ленин колхозынан екі отбасы (Булугина, Детлева отбасылары), Калинин атындағы колхозынан үш отбасы колхозда жұмыс істеуден бас тартқаны үшін колхоздан шеттетіліп басқа өңірлерге көшірілген. Осындай жағдайлар ауданның Карл Маркс, Каганович атындағы колхоздарында да орын алған. Жұмысқа орныққандардың бір күндік еңбек ақысы төленбеген, істеген жұмыстарының бағасы еңбек ақысы орыс тілдерінде жүргізіліп, жұмыскерлерге түсінік жұмыстары жүргізілмеген. Газет, журналдар уақытымен келмеген, докладтар жиналыстар орыс тілінде жүргізілген, жұмыс істегені туралы хабарлар еңбек кітапшаларына енгізілмеген. Осының себебінен жоғарғы органдарға көшіп келушілерден көптеп наразылық шағымдар түскен. Жағдайлары жасалмаған 48 отбасы Нарынқол ауданынан көшіп кетеді [5, 11 п.]. Нарынқол ауданына жұмысқа жарамды колхозшылар саны 1216 адам деп анықталып, 1491 мың сом кредит берілген. Сонымен 1957 жылы 10 маусымға дейін Нарынқол ауданына 278 жанұя көшіріліп әкелінген. Шекарадан ауылдық жерлерге әр жанұяны өкіметтің тегін жеткізу көмек шаралары болған. Көшіп кеткендердің 23-і Карл Маркс колхозынан, 19-і Каганович колхозынан, 19-і Сталин колхозынан, 16-і Ленин колхозынан, 11-і Ворошилов колхозынан [6, 16 п.].

1958 жылға ҚХР-нан Нарынқол ауданына көшіп келуге өтініш берген жанұяның саны 22 болған. 1958-1959 жылдары ҚХР-нан көшіп келушілерді қабылдауға колхоздарға кредиттер 2 миллион 800 мың сомның 2279 мың сомы ғана игерілген. 1958 жылы 273 отбасы ал 1959 жылы 1087 отбасы Қытайдан көшіп келген. Қиын жағдайларды ескерген Алматы облыстық тұтынушылар одағы Қытайдан келген азаматтарға қосымша құрылыс материалдарын, ыдыс-аяқ, қазан, сұйық май, ұн өнімдерін үлестіріледі. Осы кеінгі 2 жылда яғни 1958-1959 оқу жылдарында 12 мектеп ашылып, кешкі мектептер жұмыстар жасаған. Барлық ауылдардан медицина бөлімшелері ашылып, көшіп келушілерге жұқпалы ауруларға қарсы екпе егу іс-шаралары жүргізіліп отырды [7, 23-26 п.].

1960-шы жылдың қараша, желтоқсан айларында Алматы облысы колхоздарына ҚХР-нан 4500 отбасыны бөліп орналастырады, соның ішінде 500 отбасыны Нарынқол ауданына жіберіледі. Осылардың 80-і жаңа үйге, 120-сы қайта жөндеу жұмыстары жүргізілген үйлерге, қалған 300-үй тұрғылықты халықтың үйлеріне тығырылыстырылып жайластырылады. 1961 жылы 30 отбасы көшіп келсе осы жылы ауданға 341 мың сом кредит бөлініп, оның 211 мың сомы игерілген [8,31 п.]. Аудан бойынша 1962 жылға дейін 1483 отбасы көшіп келген, адам саны 6755. Жоспар бойынша 1962 жылы 100 үйдің орнына артығымен 108 үй салынып бітіп, 60 жанұяға кредит беріліп, әр адам басына 60 сом ақшадан, әр отбасыға

300 сомнан үлестірілген. 1962-1963 жылдары «Коммунизм» колхозына председателі Жауықбаев 304 отбасыны, яғни 1587 адамды қабылдаған [9,13-14 п].

Қорыта келе, 1950-1960 жылдары Қытайдағы қазақтардың тарихи отанына оралуының Қазақстандағы халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуына, демографиясының өсуіне тікелей әсері болды. Десе де, шет елге кеткен қандастарымыздың оралуы әлі де жалғасуда және тарихи отанына қайтып келген бауырларымыз елдің экономикасына, әлеуметтік-демографиялық дамуына оң ықпалын тигізері сөзсіз деп білеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенова А.И Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің тарихи демографиялық қыры (1917-1991жж.). – Алматы: Елтаным, 2011. – 416 б.
2. Ермбетова Қ.М. Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің көші-қон саясаты (1960-1990 жж.)- Алматы: Тарих тағлымы, 2009. –192 б.
3. Қазақстан Республикасының Алматы облыстық мемлекеттік мұрағаты. ҚРАОММ. 1747-қ., 2-т., б-іс.
4. Қинаятұлы З. Көш ол-ұлт өміріндегі құбылыс // Егемен Қазақстан. – 2001, – 22 наурыз.
5. ҚРАОММ. 1474-қ., 2-т., 14-іс.
6. ҚРАОММ. 685-қ., 1-т., 413-іс.
7. ҚРАОММ. 1747-қ., 1-т., 25-іс.
8. ҚРАОММ. 685-қ., 8-т., 319-іс.
9. ҚРАОММ. 1747-қ., 1-т., 90-іс.

УДК 930.25:378 (470)

ГРНТИ 03.20.01

Ж.Б.Болатбекова¹

¹ магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУАК КАК СИСТЕМОЙ ОСНОВЫ РЕГИОНАЛЬНОГО АРХИВОВЕДЕНИЯ В РОССИИ

Аннотация

В данной статье проделана попытка проанализировать деятельность губернских ученых архивных комиссии на примере Тверской, Саратовской и Оренбургской комиссиях, и оценить их вклад в становление архивного дела в России и развитие общероссийской истории. Необходимо отметить, что изучение деятельности губернских ученых архивных комиссий дает возможность изучить этап в развитии архивного дела в дореволюционный период, выяснить уровень исторических знаний провинциального общества на стыке XIX-XX столетий, определить их вклад в изучение как региональной, так и общей истории всей России. В статье предлагается общий обзор истории развития регионального архивоведения России в конце XIX – начале XX века. Предметом рассмотрения является функционирование губернских ученых архивных комиссий и особенности их архивной деятельности.

Ключевые слова: губернские архивисты, архивная комиссия, культурное наследие, исторический источник, деятельность комиссии.

Ж.Б.Болатбекова¹

¹ Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты, Алматы қ., Қазақстан

РЕСЕЙДЕГІ АЙМАҚТЫҚ МҰРАҒАТТАНУДЫҢ ЖҮЙЕЛІК НЕГІЗІ РЕТІНДЕГІ ГУБЕРНИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ МҰРАҒАТТЫҚ КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Тверь, Саратов және Орынбор комиссияларының мысалында губерниялық ғылыми мұрағаттық комиссияларының қызметін талдау және олардың Ресейдегі мұрағат ісі мен тарихын

дамытуға қосқан үлесін бағалауға әрекет жасалды. Губерниялық ғылыми мұрағаттық комиссиялардың қызметін зерттеу революцияға дейінгі кезеңдегі мұрағаттық ісінің даму кезеңін зерттеуге, XIX-XX ғасырлардағы провинциялық қоғамның тарихи білімдерінің деңгейін анықтауға және олардың бүкіл Ресейдің аймақтық және жалпы тарихын зерттеуге қосқан үлесін анықтауға мүмкіндік береді. Мақалада XIX ғасырдың соңында - XX ғасырдың басындағы Ресейдегі аймақтық мұрағат ғылымының даму тарихы туралы жалпы шолу берілген. Қарастыру тақырыбы - Губерниялық ғылыми мұрағаттық комиссиялардың жұмыс істеуі және олардың мұрағаттық қызметінің ерекшеліктері.

Түйін сөздер: губерниялық мұрағатшы, мұрағаттық комиссия, мәдени мұра, тарихи дерек, комиссияның қызметі.

*Zh.B.Bolatbekova*¹

¹ *master student of Kazakh National university named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

THE ACTIVITIES OF THE PROVINCIAL SCIENTIFIC ARCHIVAL COMMISSIONS AS A SYSTEM BASIS FOR REGIONAL ARCHIVAL SCIENCE IN RUSSIA

Abstract

In this article, has been made an attempt to analyze the activities of the provincial scientific archive commissions on the example of the Tver', Saratov and Orenburg commissions, and to evaluate their contribution to the development of archival affairs in Russia and the development of Russian history. It should be noted that the study of the activities of the provincial scientific archive commissions provides an opportunity to study the stage in the development of archives in the pre-revolutionary period, to determine the level of historical knowledge of the provincial society at the turn of the XIX - XX centuries and to determine their contribution to the study of both regional and general history of the whole of Russia. The article offers a general overview of the history of the development of regional archival science in Russia in the late XIX - early XX century. The subject of consideration is the functioning of the provincial scientific archive commissions and the features of their archival activities.

Key words: provincial archivists, archive commission, cultural heritage, historical source, activity of commission.

Данная статья написана в рамках диссертационной работы «Подготовка архивистов в образовательном пространстве России: современное состояние». Для того, чтобы исследовать указанную тематику, необходимо сначала изучить всю историю развития архивного дела в России. Невозможно ясно представить процесс подготовки архивистов в современной России, не постигнув процесс формирования архивного дела в регионах. Особо значимую роль в развитии архивного дела в регионах сыграла деятельность Губернских ученых архивных комиссии (ГУАК). Именно поэтому, мы посчитали важным изучить их деятельность и определить их огромный вклад в продвижение архивной сферы. Ведь ГУАК являются первыми научными и краеведческими обществами, которые заложили предпосылки зарождения архивного дела на территории России и формирования архивных кадров.

Актуальность темы. В современной исторической науке усиливается интерес к проблемам развития архивного дела России, в которой нашли отражение как огромная созидательная работа по сохранению и приумножению величайшего культурного достояния народа, так и трудности, трагические коллизии прожитых десятилетий. В настоящий момент существует настоятельная необходимость способствовать раскрытию гуманистического потенциала архивоведения, вытекающего из понимания потребности в правде о прошлом, которую призваны сохранять и делать доступной архивы. Необходим пересмотр многих устоявшихся оценок роли отдельных личностей, событий и процессов в целом. В истории архивного дела до сих пор остаются малоизученными отдельные его периоды, оказавшие большое влияние на процесс становления централизованной структуры архивов. Усиление роли региональных архивных учреждений подводит нас к необходимости изучения проблемы становления архивного дела на местах как составляющей развития общероссийского архивоведения. В этом и заключается актуальность данной статьи [1].

Несмотря на то, что период функционирования архивных комиссии сыграл большую роль в российской истории и, в особенности, в архивном деле, деятельность губернских ученых архивных

комиссии, которые действовали на всей территории России, недостаточно изучена, мало того, их роль недооценивается. Из этого видно новизна данного исследования.

Наша задача выявить роль ГУАК в развитии архивного дела России и рассмотреть деятельность комиссии как основу регионального архивоведения.

Объектом исследования в данной статье выступает деятельность губернских ученых архивных комиссии.

Предметом рассмотрения является история зарождения и функционирования Тверской, Саратовской и Оренбургской губернских ученых архивных комиссии и их деятельность по собиранию архивных источников и изучению проблем и краевой истории.

Целью исследования является анализ деятельности губернских ученых архивных комиссии на примере некоторых из них.

В работе применялись исторический метод, сравнительный метод и метод анализа и синтеза.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что данная статья представляет собой специальное комплексное исследование, которое может быть использовано для написания научных статей, а также при разработке методических и учебных пособий по специальности архивоведение. Данная статья полезна для изучения и в нашей стране, так как для Республики Казахстан очень важен опыт России в этой сфере.

Для того, чтобы приступить к непосредственному изучению деятельности ГУАК требуется, прежде всего, составить картину развития архивного дела России во второй половине XIX века.

Вторая половина XIX века занимает особое место в истории развития архивного дела России. В этот период происходят попытки реорганизации архивного дела. В то время, не хватало учреждений, хранящих архивные документы, в следствие чего архивы были переполнены. И, соответственно, эта проблема привела к массовым уничтожениям архивных материалов, в частности, секретные материалы сжигались, а несекретные продавались. В XIX веке не было понимания важности архивных материалов, к ним относились как к ненужным бумагам и даже архивная профессия считалась достаточно униженной. Вся эта ситуация вызвала обеспокоенность в среде научной общественности. В связи с этим, ученый Калачов, осознавая нехватку учреждения и комиссии для занятия разбором дел и выявления для сохранения из их числа особо важных, предложил идею создания в губерниях центральные исторические архивы и тем самым прекратить уничтожение дел.

13 апреля 1884 года императором было утверждено положение о губернских ученых архивных комиссиях и губернских исторических архивах. Целью создания комиссии было упорядочение архивного дела в регионе. Губернские ученые архивные комиссии должны были разбирать дела местных учреждений, выделенные к уничтожению, составлять к отобранным материалам описи и указатели, располагать документы в таком порядке, чтобы они были доступны исследователям, то есть создавать на местах исторические архивы. В целом всю деятельность ГУАК можно подразделить на внутреннюю, связанную с решением поставленных задач, и внешнюю, ориентированную на популяризацию местных исторических знаний в регионах [2 с.106].

Первые ученые архивные комиссии были открыты в Твери, Рязани, Орле и Тамбове. Вслед за ними стали образовываться комиссии и в других губернских центрах России. Губернские архивные комиссии собрали и сберегли для нас огромное количество исторических источников, прежде всего письменных, издали немало научных и научно-популярных книг и брошюр, осуществили целый ряд неотложных мероприятий по спасению гибнущего национального культурного достояния. Они заложили прочный фундамент для развития современного научного краеведения. Деятельность ГУАК отличалась универсализмом. Каждая из комиссии несла черты неповторимости, у каждой объектом научного исследования был особый регион с его историческими, хозяйственно-бытовыми и природно-климатическими особенностями. Губернские архивисты вели не только изучение истории и культуры своих регионов, они вели просветительскую деятельность среди населения. Комиссии оказывали активное влияние на формирование национального самосознания [3 с.4-5].

История каждой архивной комиссии заслуживает специального исследования. Не составляют исключения Тверская ГУАК, Саратовская ГУАК и Оренбургская ГУАК, на примере которых в данной статье предлагается изучить деятельность всех архивных комиссии России.

Тверская губернская ученая архивная комиссия была открыта первой в Российской империи и первой в Поволжье. На ее открытие 22 июня 1884 г. собрались почетные гости и ученые.

Члены комиссии не были профессионалами архивного дела, однако именно эти люди и взялись за сохранность нашего исторического и культурного наследия. Ведь именно они и были преданы этому делу

и сберегли для нас нашу историю. Эти люди показывают бескорыстное служение своей стране, тем самым дают хороший пример народу. Но, к сожалению, до сегодняшнего дня их имена не являются широко известными в обществе.

На собраниях Тверской ГУАК постоянно ставились и обсуждались вопросы о поиске и публикации источников по местной истории. Графиня П.С. Уварова составила сборник по археологии Тверской губернии, а М.И. Семевский ходатайствовал о восстановлении памятника Екатерине II в Твери, о пользе «устроения заседаний» архивной комиссии зимой, о расширении промышленного отдела в музее и о собирании в музее портретов, автографов и трудов лиц, родившихся в Тверской губернии [5 с. 5-7].

С первых же лет деятельности Тверская ГУАК стала публиковать материалы, имевшие важное значение и для общерусской истории. Епископ Савва собрал труд «Письма Филарета митрополита Московского и Коломенского к Высочайшим особам и разным лицам» (24 письма), А.К. Жизневский осуществил описание синодика Старицкого Успенского монастыря XVII в., протоиерей Владиславлев издал труд «Рукопись князя Терентия Ивановича Волоскова о вразумлении раскольников», а В.И. Колосов издал в Журнале министерства народного просвещения «Вновь открытое сочинение Юрия Крижанича», опубликовано было «Житие Арсения епископа Тверского» и работа «Александр Сергеевич Пушкин в Тверской губернии в 1827 г.», Квашнин-Самарин подготовил труд «Исследование озер и рек Тверской губернии». Переписную книгу Бежецкого верху 1709 г. исследовал Н.Н. Овсяников, историю учреждения врачебной управы Тверской губернии – В.А. Плетнев, А.Д. Покровский описал реставрацию древнего храма в с. Микулино Городище [5 с. 11-12].

Исходя из вышесказанного, можно увидеть огромный труд членов комиссии и активную работу, которую они проводили по поискам и публикациям документов по истории региона, а также всевозможные попытки сохранения ценных архивных документов.

Следует отметить, что в докладах и публикациях Тверской ГУАК приводилась масса сведений по истории Тверской епархии, церквях и монастырях, религиозных деятелях, иконах и мощах. [6 с. 17].

Таким образом, рассмотрев разностороннюю деятельность членов Тверской ГУАК, необходимо отметить, что комиссия сделала много для сохранения архивных материалов и для формирования и укрепления научного интереса к историко-культурному наследию края.

Касательно Саратовской губернской ученой архивной комиссии, необходимо сказать, что ученая архивная комиссия в Саратове была открыта 12 декабря 1886 г. под председательством А.А. Тилло, его сменил Н.М. Минх, который позднее был избран ее почетным членом и почетным «пожизненным председателем». Хранителем архива комиссии, а затем председателем являлся В.П. Соколов [3 с. 72].

Подводя итоги двадцатипятилетней деятельности архивной комиссии, В.П. Соколов отмечал, что первые три-четыре года она существовала относительно благополучно на средства г. Саратова, земств и уездных городов без всякой правительственной субсидии, а «затем очутилась в печальном положении: у ней долго не было почти никаких средств, но было достаточно долгов, за которые однажды ее обстановка была описана "судебным приставом". "Злополучные странствования" закончились лишь в 1911 г., когда почетный член комиссии А.А. Тилло подарил комиссии дом с усадебным местом и службами и процент с 20 тыс. капитала. Несмотря на трудные условия существования, Саратовская ГУАК создала архив, где хранилось более 30 тысяч только обработанных дел и большое количество необработанных, библиотеку из 15 тыс. томов и музей с 3 тыс. «предметов древности, нумизматики, палеографии» [3 с. 73].

Основу комиссии составили А.Н. Минх, Ф.С. Голицын, Ф.Ф. Чекалин, А.А. Тилло, Н.И. Непорожнев, А.И. Соколов, А.И. Шахматов, В.В. Безобразов, М.С. Кропотов, Н. Н. Минх, М.В. Готовицкий, Н.С. Соколов. Примечательно, что сам непреременный попечитель комиссии губернатор Зубов на открытии общества поставил задачу изучать историю «не государства только, но и народа». История же народа не мыслилась без создания истории «областной» [7 с. 11].

Первым шагом саратовских архивистов было стремление собрать всю информацию о своем регионе в уже опубликованных исторических сочинениях Дубровина, Карамзина, Костомарова, Мордовцева. Архивисты обнаружили лишь «отдельные эпизоды из местной истории» и, чтобы создать историю цельную, они обратились к изучению первоисточников и сбору огромного материала из различных архивов Саратовской губернии [7 с. 17].

Забота о благополучии потомков была важным стимулом в деятельности саратовских архивистов и поэтому они полагали, что «областная наука» может правильнее и эффективнее решить «областные вопросы», чем наука «универсальная». Нравственное начало являлось необходимым критерием в оценке научных трудов [7 с. 20].

Саратовская ГУАК ставила себе в заслугу, что научно обосновала дату основания Саратова – 1590 г. А. Минх собрал и опубликовал материалы по истории заселения Саратовского края, а Ф. Чекалин представил картографические данные. А.А. Герасимов обнаружил столбцы из исторического архива комиссии за конец XVII в. [3 с.74-75]. В 1919 г. Саратовская ГУАК была преобразована в «Общество истории, археологии и этнографии при Саратовском университете».

Подводя итоги деятельности Саратовской ГУАК, необходимо подчеркнуть, что несмотря на то, что финансовое положение комиссии было на плачевном уровне, они продолжали заниматься сохранением архивных источников. В связи с этим, один из членов комиссии, сам, сделав пожертвования, обеспечил комиссию домом и капиталом. Судя даже по данному факту, можно сделать вывод о том, что все члены ГУАК были преданы своему делу, они изо всех сил старались работать несмотря ни на какие трудности. Их деятельность заслуживает огромного уважения и похвалы. Сохранив множество важных архивных документов и изучив их, Саратовской ГУАК было выпущено в свет множество трудов по истории Саратовского края. Изучая различные источники, ими даже была установлена дата основания Саратова. Ведь все эти данные, собираемые архивной комиссией являются доказательствами событий в прошлом, т.е. это история. Невозможно не оценить вклад ученых губернских архивных комиссии, ведь если бы не они, мы бы не познали многого. История всей страны начинается с изучения истории регионов и, в этом плане, губернские архивисты внесли огромный вклад в ее развитие.

Деятельность следующей губернской ученой архивной комиссии, а именно Оренбургской архивной комиссии, нельзя не рассмотреть, так как Оренбургский край, находясь на стыке Европы и Азии, связывает историю России с нашей страной – Республикой Казахстан. Многие труды ОУАК были связаны с исследованиями по истории Казахстана, что делает их интереснее для изучения у нас в стране.

Несмотря на то, что ОУАК была учреждена в 1887 году, по-настоящему она развернула свою работу только в 1896 году. Комиссия действовала до 1917 года. Самым ценным фактором было то, что ОУАК имела свой печатный орган «Труды», ряд российских ГУАК не имели печатных изданий [8].

Оренбургская ученая архивная комиссия объединила и направляла усилия местной демократической общественности по изучению древностей края, положила начало архивоведческой работе, археологическим, источниковедческим исследованиям. Они нашли отражение в выпущенных ею 35 томах «Трудов» ОУАК, в числе которых крупные исторические монографии, публикации документальных, мемуарных, археологических источников, десятки статей и заметки историко-краеведческого характера. Следует подчеркнуть, что по масштабам и результатам краеведческой работы ОУАК не уступала, а во многом опережала другие подобные комиссии Урала и Поволжья. В деятельности комиссии можно выделить следующие три важнейших аспекта: 1) научно-техническая обработка архивных материалов, 2) научно-исследовательская работа, 3) воссоздание музея. Сотрудники музея в тяжелых условиях, без материальной поддержки со стороны властей, испытывая крайний недостаток денежных средств, просмотрели, систематизировали, описали и, тем самым, сохранили для потомков многие тысячи архивных дел [9 с.67-72].

Деятели ОУАК заложили основы археологии в регионе, благодаря их археологической деятельности интеллектуальным слоям Оренбургского общества стали доступны уникальные архивные документы, рукописи. Издательская деятельность ОУАК заключалась в публикации материалов о ее текущей деятельности в виде протоколов, отчетов, в создании новых типов провинциальных научных изданий в виде «Трудов», на страницах которых публиковались исторические, археологические, этнографические исследования членов ОУАК, издававшиеся в виде рефератов, докладов, научных описаний документов. Эти публикации имеют особую ценность, так как далеко не все подлинники документов сохранились до нашего времени [10 с.10]

Плодотворной и значительной была научно-исследовательская деятельность членов Оренбургской комиссии на основе исследования богатейших архивных материалов, впервые вводимых в научный оборот, они создали десятки самостоятельных работ по истории и археологии края [11 с.144].

Не только для Оренбургских, но и для всех краеведов характерно почтительное отношение к факту. Они были самоотверженны в поисках новых документов, старались сохранить их в первозданности. В этом смысле, они поистине хранители памяти. Научное значение их трудов состоит в накоплении богатого фактического материала, который подчас создает удивительный эффект присутствия. Факты,

собранные и приведенные в систему дореволюционными краеведами, позволяют современному историку глубже познать прошлое, лучше понять настоящее [11 с.132].

Члены всех губернских ученых архивных комиссии по-настоящему герои. Они создали историю, сохранили ее и передали новому поколению. Без их вклада в развитие регионального архивоведения, невозможно представить сегодняшний день. Они показали, что бесконтрольное уничтожение архивных материалов в то время являлось большой ошибкой, которая отразилась бы на будущем, они сумели пройти все преграды, трудности, происходившие на их пути и, в итоге сохранить большое количество архивных документов, выпустить в свет огромное количество научных трудов, которые по сей день пользуются спросом у современных историков.

ОУАК имела своей прямой задачей собирание, хранение и разработку письменных памятников прошлого. «И первую специальною задачею было приведение в порядок и научное описание представленного в ее ведение обширного архива бывшего генерал-губернаторского управления. В этих делах-до 100 000, отразилась вся жизнь громадного Оренбургского края, а жизнь так богата событиями» - отметил в своей речи председатель комиссии П.И. Цыпляев, оценивая 22 года деятельности ОУАК [12].

Как мы можем видеть, исходя из предыдущих слов, в составе и Оренбургской ученой комиссии, также как и в других комиссиях, были далеко не архивисты и даже не историки. Эти люди совсем из разных сфер деятельности, однако несмотря на это, они сочли своим долгом подумать о будущем поколении, сохранив для нас большое культурное и историческое богатство. Необходимо отметить энтузиазм и добровольное содействие местных любителей истории. Невозможно не оценить значимость всех проделанных ими работ. Члены комиссии работали в нелегких условиях в сырых, темных и холодных помещениях. При такой обстановке гибло очень много архивных документов, имеющие научную значимость. Пространства для хранения документов было очень и очень мало, разбор документов становился все труднее, но несмотря на все эти обстоятельства, члены комиссии продолжали кропотливо трудиться.

С 1986 г. стали издаваться «Труды Оренбургской ученой архивной комиссии». Они начались с публикации документальных материалов: указов Екатерины II и Павла I оренбургским военным губернаторам. Всего комиссией издано 35 выпусков своих трудов. Тематика и проблематика исследования членов ОУАК широка и разнообразна [9 с.67-72].

Говоря подробнее о трудах, необходимо отметить, что из всех существовавших 39 комиссии, 32 из них имели свои собственные издания. Не составляют исключения и все рассматриваемые в данной статье комиссии, а именно и Саратовская, и Тверская, и Оренбургская комиссии. Проанализировав их труды, можно понять, как происходил весь процесс разбора архивных дел, их описания, условия их хранения и многое другое. К примеру, из отчета о деятельности ОУАК за 1897 г., мы можем видеть, что к этому времени архивистами было рассмотрено более 10 тыс. дел. И из них большая часть, если точнее 8430 дел были отнесены к уничтожаемым, и только 2556 дел подлежали хранению. Губернские архивисты и к тем, и к другим составляли описи.

Затем по мере накопления материалов, подлежащих обсуждению председатель комиссии назначал день собрания членов комиссии и об этом оповещалось в местных газетах. На этих собраниях рассматривались краткие рефераты, которые составляли члены комиссии по данным заинтересовавшим их архивным документам [13 с.39].

Из этого следует, что отбор на хранение ценных архивных документов проводился очень ответственно и тщательно. Несмотря на то, что в этот период для хранения документов не было ни помещения, ни средств, процесс разбора архивных материалов происходил непрерывно.

Помимо разбора архивных дел, все губернские ученые архивные комиссии считали работу по описанию материалов одной из своих первоочередных задач. К примеру, процесс описания дел членами Оренбургской комиссии начал налаживаться и приводиться в соответствие только к 1900 году. К данному периоду началась вестись хронологическая опись, т.е. документы распределялись по годам, месяцам и числам. Это означает, что постепенно налаживался и процесс отыскания дел.

Подводя итоги статьи, необходимо отметить, что образование и развитие ОУАК в конце XIX - начале XX в. были связаны с необходимостью проведения в России архивной реформы.

Проанализировав их деятельность, мы понимаем, какой большой вклад они внесли в нашу историю, в особенности, в развитие архивного дела в регионах России. Проработав в не простых условиях,

губернские архивисты провели множество различных мероприятий по спасению от гибели важных архивных документов, которыегодились нам и сегодня. Трудности были не только в финансовом плане, но и в том, что почти все составы комиссии состояли не из специалистов, а просто местных любителей истории, которые «болели душой» за спасение культурного наследия. А ведь нигде даже и не было четко прописано, какие архивные документы стоит сохранить, а какие уничтожить. Эти люди сами, своим кропотливым трудом выискивали все самое ценное и необходимое для нас. Научно-просветительская деятельность архивных комиссий носила разнородный характер. И ее результаты явились ценным вкладом в развитие архивоведения и истории. Комиссии распространяли научные знания среди населения губерний, также формировали понятия о всей важности сохранения архивных материалов, и для них было в приоритете, прежде всего, сохранение и спасение исторических и культурных памятников прошлого.

Исходя из всего сказанного, можно сделать вывод о том, что заслуги ГУАК состояли в спасении большого количества архивных дел, собрания несметного количества значимых документов, особенно по истории регионов, создании музеев и библиотек, издании огромного количества ценных трудов, формировании кадров архивных работников, альтруистично преданных своему делу.

Необходимо отметить, что изучение деятельности губернских ученых архивных комиссий дает возможность изучить этап в развитии архивного дела в дореволюционный период, выяснить уровень исторических знаний провинциального общества на стыке XIX-XX столетий, определить их вклад в изучение как региональной, так и общей истории всей России.

Список использованной литературы:

1. Чирикова М.В. *Формирование и деятельность Иркутской губернской ученой архивной комиссии [электронный ресурс].* - URL: <http://cheloveknauka.com> (дата обращения: 15.01.2019)
2. Самошенко В. Н. *История архивного дела в дореволюционной России.* – М., 1989. – 136 с.
3. Макарихин В.П. *Губернские ученые архивные комиссии России.* – г.Новгород: Волго-Вят.кн.издат, 1991. – 118 с.
4. *Открытие Тверской губернской ученой архивной комиссии.* – Тверь, 1884. – 144 с.
5. *Отчет о деятельности Тверской ГУАК за 1888 г.* – Тверь, 1889. – 115 с.
6. *Отчет о деятельности Тверской ГУАК за 1900 г.* – Тверь, 1901. – 117 с.
7. *Празднование 25-летнего юбилея Саратовской ученой архивной комиссии.* – Саратов, 1912. – 111 с.
8. Удербоева С.К. *Археографическая, публикаторская и издательская деятельность Оренбургской ученой архивной комиссии [электронный ресурс].* – URL: <http://ulitykarhiv.kz/ru> (дата обращения: 18.02.2019)
9. Удербоева С.К. *Роль Оренбургской губернской ученой архивной комиссии в публикации источников и изучению местной истории // Материалы республиканской научно-теоретической конференции.* – Алматы, 2007. – 430 с.
10. Удербоева С.К. *«Труды» Оренбургской ученой архивной комиссии как источник по истории Казахстана (период деятельности 1887-1917гг) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.* – Алматы, 2010. – 24 с.
11. Зобов Ю.С. *Оренбургская ученая архивная комиссия (Из истории становления исторического краеведения в Южном Урале) // Восьмые Бирюковские чтения.* – Челябинск, 1988. – 142 с.
12. Цыплев П.И. *ОУАК // Труды ОУАК. Вып.23.* – Оренбург, 1911. – 318 с.
13. *Отчет о деятельности ОУАК за 1897 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Выпуск IV.* – Оренбург, 1898. – 512 с.

УДК 974(11)
ГРНТИ 03.20.07

Әзімхан А.А.¹

¹магистрант 2 курса КазНПУ имени Абая

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА АТАТЮРКА

Аннотация

В данной работе рассмотрена социально-культурная политика Мустафы Кемалья Ататюрка. Предпринята попытка раскрыть влияние и роль реформ в становлении современной Турецкой Республики. Прослеживается процесс проводимых преобразований в сфере политики, образования и культуры. Курс реформ Ататюрка базировался на политической доктрине кемализма, провозглашенной в 1931 г. и состоящей из шести основных принципов, получивших название «шесть стрел». Эти принципы впоследствии закрепились в Конституции 1937 года.

Ключевые слова: политика, культура, реформа, Турция, Ататюрк, модернизация

А.А.Әзімхан¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты

АТАТҮРІКТІҢ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Мұстафа Кемал Ататүріктің әлеуметтік-мәдени саясаты зерттелді. Қазіргі Түрік Республикасының қалыптасуындағы реформалардың ықпалын және рөлін анықтауға әрекет жасалды. Саясат, білім беру және мәдениет саласында жүргізілген реформалар үрдісі бақылауға алынды. Ататүріктің реформасы 1931 жылы жарияланған және «алты жебе» деп аталатын алты негізгі қағидаттан тұратын кемализмнің саяси доктринасына негізделген. Бұл принциптер 1937 жылғы Конституцияда бекітілген.

Түйін сөздер: саясат, мәдениет, реформалар, Түркия, Ататүрік, жаңғырту

Azimhan A.A.¹

¹The 2-year master student KazNPU named after Abai

ATATÜRK'S SOCIAL-CULTURAL POLICY

Abstract

This article examines the socio-cultural policy of Mustafa Kemal Ataturk. The influence and role of reforms in the formation of the modern Turkish Republic is revealed. The process of ongoing reforms in the field of politics, education and culture has been studied. The course of Atatürk's reforms was based on the political doctrine of Kemalism, proclaimed in 1931 and consisting of six basic principles, called the "six arrows". These principles are subsequently enshrined in the 1937 Constitution.

Keywords: politic, culture, reform, Turkey, Ataturk, modernization

В истории Турции нет исторической личности, сопоставимой с личностью Мустафы Кемалья Ататюрка – создателя и первого президента Турецкой республики, человека, который своими революционными реформами стал образцом для подражания многих поколений государственных деятелей. Провозглашенный президентом 29 октября 1923 года, Мустафа Кемаль стал настоящим правителем, употребив свою власть на реформы, преобразование, надеясь превратить страну в цивилизованное государство.

«Выполненная нами социально - культурная работа показала нам национальное с четкими чертами лицо Турецкой Республики. Новые буквы, национальная история, собственный язык, мужчина, женщина с равными правами, техническими и научными музыкальными институтами, современное турецкое общество – работа последних лет...» [1, 21]. Как отмечал Мустафа Кемаль Ататюрк в 1935 году, период со становления Турецкой Республики до 1930-х годов был периодом осуществления вышеперечисленных изменений и попыток усиления новой политики. После объявления страны Республикой начавшиеся

реформы были направлены на преобразование народа Турецкой Республики в цивилизованное культурное общество, согласно тенденциям нового времени. Эта цель и стала основным принципом всех дальнейших реформ. Пережитые ранее страной политические, социальные и экономические проблемы повлияли и на культурную жизнь. По причине которой Мустафа Кемаль и принял решение изучить культурную жизнь Республики и ввести новую политику. Требовалось трансформировать веками складывавшиеся стереотипы поведения и принципиальные ценности, по-новому взглянуть на жизнь. Приоритетной задачей для Мустафы Кемалья стало формирование нового общества в отрыве от османского прошлого [2, 27].

Курс реформ базировался на политической доктрине кемализма, провозглашенной в 1931 г. и состоящей из шести основных принципов, получивших название «шесть стрел», впоследствии закрепленных в Конституции 1937 года:

- республиканизм (тур. Cumhuriyetçilik), в основе которого лежали идеи народного суверенитета, свободы и равенства граждан перед законом;
- лаицизм (тур. Laiklik), предполагающее размежевание религии и государства, установление светского контроля над правовой системой и образованием;
- секуляризация - декларировала построение светского государства, отделенного от церкви, в противовес религиозному догматизму, имевшему место в недалёком прошлом;
- этатизм (тур. Devletçilik), предполагающая активную роль государства в социальной, экономической и культурной жизни страны при условии ограничения влияния иностранного капитала;
- кемализм – национализм (тур. Milliyetçilik), применялся в смысле языковой общности, фактически цементирующей нацию;
- народность (тур. Halkçılık) – декларировал отрицание наличия классов и классовой борьбы;
- революционность (тур. İnkılapçılık), требовавший демонстрации приверженности кемалистским идеям и реформам. В широком смысле революционность указывала, что власть и государство должны создать мощную экономику, проявив себя в социальной культурной и образовательной сферах, отстаивая при этом общенациональные интересы.

Мустафа Кемаль постоянно искал исторические аргументы ради восстановления в народе чувства национальной гордости, подорванного за предшествующие два века почти непрерывными поражениями и внутренним развалом страны. Можно представить себе чувства турецких патриотов того времени, когда в европейской литературе и прессе слово «турок» почти всегда употреблялось с оттенком пренебрежения и враждебности [3]. Заметим, что Ататюрку пришлось создавать национальную идею с чистого листа – в Османской многонациональной империи такой идеи не было. Самое важное состоит в том, что граждане Турции в эту идею поверили, стали чувствовать себя представителями бурно развивающегося народа со своей культурой, со своим местом как в Европе, так и в Азии

Мустафа Кемаль Ататюрк, который хотел видеть Турецкую Республику на уровне современной цивилизации; революционные шаги, предпринятые им в области права, экономики и образования, перенес так же и в область искусства и культуры. Потому что культура играет важную роль в развитии общества и его продвижении в другие страны; влияет на всю структуру общества.

Политика Мустафы Кемалья Ататюрка встала на путь определения национальной идентичности, становления новых типов и критериев социальных менталитетов, которую принято называть модернизацией. Изменения, произошедшие в культуре, искусстве во время процесса турецкой модернизации, были осуществлены параллельно с изменениями, наблюдаемыми в социальной структуре общества [4]. Работа по созданию «национальной идентичности» после возникновения Республики Турции привела к использованию культуры в качестве идеологического инструмента.

Ататюрк отмечал, что турецкая культура – должна не только быть присущей турецкому народу, но и должна наполняться новыми и современными качествами, открытыми для цивилизованного мира, и занять свое место в международной культуре; и что она должна быть представлена миру.

К примеру, можно перечислить изменения и разработки, сделанные Ататюрком только в направлении принципов музыки, следующим образом [1, 299]:

- Турецкие народные песни были собраны, записаны и опубликованы. Были созданы оркестры и хоры для озвучивания и интерпретации этих произведений.
- В турецкой музыке стала использоваться новая концепция полифонии.
- Народные мелодии исполнялись по западной технике. Те же мелодии с использованием современных технологий были записаны в оригинальные произведения.
- Турецкие оперы были поставлены.
- Были обучены и подготовлены музыканты и специалисты традиционной турецкой народной музыки, традиционной турецкой художественной музыки и современной полифонической турецкой музыки.

- Открываются множество музыкальных школ и консерваторий, а также музыкальные отделы на факультетах, в различных университетах.

- В Турции начинают организовываться международные музыкальные фестивали [5].

В «Таймс» написали [6] об Ататюрке: «Своему государству он дал силу огня, стремление к успеху, неповторимую энергию и интеллектуальный радикализм, он отбросил исторические традиции и религиозные правила в государственном управлении. Однако осуществляя все это, он действовал как мудрый политик».

Список использованной литературы:

1. Mehmet Kaygısız, *Türkler'de Müzik*, // *Kaynak Yayınları*, 2000, s.299
2. Ованнисян С. *Кемалистская парадигма турецкой национальной идентичности в контексте образовательных реформ* // *Национальная идея.-2008.- № 8. С. 24-32.*
3. Гудзик К. *Демократия Ататюрка: излечение страны от имперского синдрома. День – 2004 - №162*
4. Мухамеджанова Н. *Актуальные проблемы социокультурной динамики* // *Учебное пособие. Оренбург, 2009*
5. Güdek B. *Foreign Expert Reports In The Field Of Music During The Republican Era* // *Journal of History School. - March 2014. - pp. 629-659*
6. Юрий Райхель. Газета «День». [Электронный ресурс] <http://www.blackseanews.net>

УДК 373.016: 930 (574)

ГРНТИ 03.20.11

Н.Н.Мәлік¹

*¹БМ011400-Тарих мамандығының магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Тарих және құқық институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты – Мемлекетіміздегі отандық тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуын, және ХІХ ғасырдағы қазақ ағартушылары мен ХХ ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция өкілдерінің тарихи білімді дамытуға қосқан үлестерін тарихнамалық және теориялық тұрғысынан бағамдау. Қазақстандағы тарихи білімнің даму факторларын айқындау. Қазақстандағы ұлттық тарихи білімнің кезеңдеріне жан-жақты сипаттама беріп, оның өзіндік ерекшеліктерін анықтау. Қазақстан тарихының ғылыми пән ретінде жалпы білім беретін мектептерде қалыптасуының ерекшеліктері мен оның республиканың тарихи білімін дамытудағы рөлін көрсету.

Кілт сөздері: тарих, ағартушы ұстаз, қазақ тарихының программасы, мәдениет, тарихнама, бірегейлік, білім беру, жалпы білім беретін мектептер, педагогика.

Н.Н. Малик¹

*¹магистрант по специальности БМ011400-История, Института Истории и права при КазНПУ им.
Абая, г.Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

Основная цель статьи - дать историографическую и теоретическую оценку становлению и развитию отечественного исторического образования в стране, а также вклада казахских просветителей ХІХ века и представителей национальной интеллигенции начала ХХ века в развитие исторических знаний. Дать всестороннюю характеристику этапам Национального исторического образования в Казахстане, определить

его особенности. Показать особенности восстановления истории Казахстана как научной дисциплины в общеобразовательных школах и ее роль в развитии исторического образования республики.

Ключевые слова: история, учитель-просветитель, программа казахской истории, культура, историография, идентичность, образование, общеобразовательные учреждения, педагогика.

Malik N.N.¹

¹ Master of 6M011400-History, Institute of History and Law, Kazakhstan at Abai KazNPU,

² Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF RESEARCH AND DEVELOPMENT OF TEACHING HISTORY OF KAZAKHSTAN IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Abstract

The main goal of the article is to provide a historiographic and theoretical assessment of the formation and development of national historical education in the country, as well as the contribution of the Kazakh enlighteners of the 19th century and representatives of the national intellectuals of the early 20th century to the development of historical knowledge. To give a comprehensive description of the stages of the National Historical Education in Kazakhstan and to determine its features. To show the peculiarities of restoring the history of Kazakhstan as a scientific discipline in general-education schools and its role in the development of the republic's historical education.

Keywords: history, teacher-educator, program of Kazakh history, culture, historiography, identity, education, educational institutions, pedagogy.

«Тарих кісінің көңілін оятады, жүректі тербейді, бұрынғы жанның үстіне жаңа жан кіргізіп жасартады. Тарих кісі пікірін ашады, зор қиял кіргізеді, алдыңғы жақтан үмітті арттырады, көңілді кеңейтіп, ұзақшыл қылады, бір күндік қана жаман ойдан құтқарады. Тарих кісінің мінезін түзейді, ерлендіреді, шыдамды етеді, өткір сөзді, жүректі қылады, намысты, арды жетілдіреді. Тарих кісінің ұлтын сүйдіреді, ұлтшыл қылады. Ұлт ісіне аянбай кірісетін бір сабаз кісіні қалыптастырады. Тарих кісінің дінін жақсы кіргізеді, діндар қылады, діндегі артықтықты үйретеді. Өтірік уәде беруден құтқарады. Мен тарихтың пайдасын санап бітіре алмаймын. Тарих – жүректің айнасы. Кісілік көрейін деген адам тарихты оқиды» [1, 14 б.]. – деп жазған қазақ зиялыларының бірі Мәннен Тұрғанбаевтың бұл ойынан адамзат үшін тарихи біліммен тарихи сананың, яғни тарих ғылымының алатын орны ерекше екенін көреміз. Тарих – мемлекеттің, адамзаттың, қоғамның өркениеттілігін, дәрежесін көрсететін аса маңызды ғылым саласы. Қазақстандағы тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуын ғалымдар еңбегін зерделей отырып жүйелі түрде қарар болсақ, тарихи ұғымдар мен анықтамалар, тарихтың қоғамда алатын рөліне берілген бағаны яғни теориялық негіздерін айқындауда ғалымдар мен зерттеушілердің сіңірген еңбегі зор деп айтуға болады.

Кез-келген мемлекет өзінің дамуы барысында ең алдымен мемлекеттің тарихына ерекше көңіл бөледі. Еліміз Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі халықаралық жағдайы, оның дүниежүзілік дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуы, және дүниежүзінің көптеген мемлекеттері мен қарым-қатынас жасауы да еліміздің әрбір азаматына өз елінің тарихын жақсы білуді қажет етеді. Сонымен қатар әрбір азамат өз елінің шынайы тарихын біліп қана қоймай Отансүйгіштік сезімін қалыптастырып, одан әрі дамытуы қажет. Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың: «Қазақстанда тұратын әрбір азамат өзін осы елдің перзенті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше, біздің жұмысымыз ілгері баспайды» [2, 7 б.] - деген сөзін негізге ала отырып жас ұрпақты отаншылдыққа тәрбиелеп, жоғары деңгейде білім беруіміз қажет. Осы міндеттердің негізгі себебі жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын Қазақстан тарихы пәнінің алатын орны ерекше. Қазақстан тарихы пәнінің мемлекетіміздің әрбір азаматы үшін, оның ішінде мектеп оқушыларының білімділік, тәрбиелік және елінің тарихын білуіне, отансүйгіштік қасиетін қалыптастыруда, басты білімдерін жетілдіруде үлкен маңызға ие.

Жалпы қазақ жерінде мекендеген халықтардың қоғамда өздері қалыптастырған салт-дәстүрі, мәдениеті мен бай тарихи мұрасы бар. Соның ішінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетіп отырған халық ауыз әдебиетімен қатар «шежіре», «даланың ауызша тарихы» сынды қалыптасқан тарихи-мәдени мұралары көптеп кездеседі. Ал оның дәстүрлік бейнесін – Рашид-ад дин, М.Х. Дулати, Әбілғазы баһадүр хан, Қ.Жалайыри, Қ.Халид, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.Ж.Көпейұлы, Ш.Құдайбердиев сынды түркі және қазақ ғұламалары мен ұлт зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов т.б. өз еңбектерінде қарастырған. Одан кейінгі кәсіби тарихшылар мен зерттеушілер -

Ә.Марғұлан, А.Чулошников, А.Рязанов, Б.Герасимов, С.Асфендияров, М.Тынышпаев, Т.Шонанов, Е.Бекмаханов т.б. осы қазақ халқының «шежіресін», халық ауыз әдебиеті деректерін өз зерттеулерінде пайдалана отырып Қазақстан тарихын очерктері мен оқулықтарын жазды. Мұнан байқайтынымыз Қазақстан КСРО құрамында болған кезде білімділік, дәстүрлі тарихи ой-пікір мен тарихи сананы берік ұстау, Қазақстан тарихын зерттеу мен ғылыми еңбектер жазу үдерісі тоқтап қалмағанын байқауға болады. Сондай-ақ, қоғамда орныққан тоталитарлық жүйені «айналып» өткен қазақ ғалымдары мен жазушылары: С.Аманжолов, М.Ақынжанов, Х.Әділгереев, Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, С.Мұқанов, М.Әуезовпен, І.Есенберлин, О.Сүлейменовтердің шығармалары мен еңбектерінде өз жалғасын тауып отырды. Осының жалғасы ретінде 50-ші жылдардың соңы мен 60-шы жылдардың басында елімізде Г.Ф.Дахшлейгер, Д.И. Дулатова, П.Г. Галузо, З.А. Алдамжаров, Н.Бекмахановтың, ал 70-ші және 80-ші жылдардың соңынан бастау алған академик А.Нүсіпбеков, К.Нұрпейісов, М.Қозыбаев, т.б. тарихи еңбектері мен оқулықтары, тарихи тұжырымдар мен шығармаларды қалдырды. Бұл әрине кейінгі жас ғалымдар үшін, зерттеушілер үшін тарихнамалық талдау жасауға аса құнды зерттеулер болып табылады.

КСРО ыдырағаннан кейін, тәуелсіздік алған мемлекеттер, оның ішінде Қазақстан Республикасында тарихи сананы жаңғырту мен тарихи білімге қатысты, кенестік билік тұсындағы тарихи оқиғаларға ұлттық көзқарас тұрғысынан баға беру, ғылыми ізденістер жасау істері ғылыми-зерттеу институттары деңгейінде жүзеге асып, диссертациялар жазылып, ғылыми еңбектер жарық көріп, ғылыми мақалалар мен оқулықтар көбейді.

Осы уақыттан бастап Қазақстан тарихы ғылымын зерттеу мен оны пән ретінде қалыптастыру, білім беру орындарында оқыту, әдістемесі мен ұйымдастыру формаларына көп көңіл бөлінді. Бұған сүбелі үлес қосқан ғалымдар: К.Нұрпейісов, Т.Омарбеков, М.Қойгелдиев, М.Қозыбаев, Ж.Қасымбаев, археолог-ғалым К.Байпақов, тарихшы-әдіскер Т.Тұрлығұл, Б.Аяған, С.Сыздықов, С.Жолдасбаев, т.б. Сондай-ақ, тарихымыздың өзекті мәселелерінің бірі - тәуелсіз Қазақстанның өз мемлекеттігін құру мәселесі, егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы, тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы тұңғыш Президентіміздің еңбектерінде де жан-жақты қарастырылған. Сондықтан Н.Ә.Назарбаев еңбектерін – тәуелсіз Қазақстан мемлекетін қалыптастыру, нығайту және дамыту тарихының дерек көзі ретінде талдау жасауға болады.

Халық ағарту саласы мен педагогикалық білім берудің, сонымен қатар Қазақстан тарихын оқытамыз деп алғаш бастама көтерген ағартушы ұстаз ол Ыбырай Алтынсарин бабамыз деп айтуға болады. Ол оқу орындарында педагогикалық әдістемелік жетекшілік ұйымдастыру мен қатар 15 білім беретін оқу орнын ашқан. Ы.Алтынсарин, Я.А. Коменский, К.Д. Ушинскийдің дидактикалық тұжырымдарына сүйене отырып, және оларды шығармашылықпен қолданып, қазақ мектептеріндегі білім беру мен оқыту үрдісін жаңа пікірлер мен толықтырып өзіндік іздену мен одан ілгері дамытты. 1879 жылы ағартушы ұстаз Ы.Алтынсариннің жарыққа шыққан «Қазақ хрестоматиясының» бірінші бөліміне тарихи этнографиялық, «киіз үй мен ағаш үй», «Қыпшақ Сейтқұл», «Қазақтардың жерлеу дәстүрі», «Жиренше шешен», «Жәнібек батыр», секілді тарихи әңгімелер мен қиссалар енгізілген. Ы.Алтынсарин осы хрестоматиясының II бөліміне арнайы «Тарих» тарауын қосып, оған қазақ тарихынан оқу материалын енгізуді жоспарлап «...қазір қазақ хрестоматиясының екінші бөлімін құрастырып жатыр едім», - деп жазады Н.И. Ильминскиге, «ал кітаптың осы бөлімінің тарих тарауында қазақ тарихынан да мақалалар берілуі керек еді, бірақ оған еш жерден материал таба алмай отырмын. Тіпті Левишин мен Вельяминов-Зернов шығармаларында еш жерден таба алмадым» [3, 81 б.] - дей келіп, осындай материал табуға көмектесуін сұраған екен. Осындай ағартушы ұстаздың ізін жалғап Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында біздің елімізде мектептегі тарих пәнінің мақсат-мүддесін алдымен айтқандардың бірі – Жүсіпбек Аймауытов. 1924 жылы Орынборда басылып шыққан «Тәрбие жетекшісі» кітапшасында бірқатар дидактикалық мәселелер мен бірге тарих пәнін оқытудың мән-мазмұнына да ерекше тоқталады. Бұл пәнді 4-сыныптан бастап оқытуды ұсынады. Қандай тарихты оқыту керек деген сұраққа Дүниежүзі, КСРО тарихтарынан бұрын алдымен балалардың күнделікті өміріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты өз жұртының тарихын оқытудан бастаған дұрыс деген ойды айтады. Бірақ кеңес мектептерінде ұлт республикаларының тарихын оқыту туралы ол кезде ешқандай шешім қабылданбағанын аңғарамыз. Бұл мәселені қозғауға БК(б)П Орталық Комитетінің «Бастауыш және орта мектептердің оқу программалары мен режимі туралы» 1932 жылғы 25 тамыздағы шыққан қаулысы бастау болды. Онда: «Қоғамтану, әдебиет, тіл, география және тарих пәндерінің оқу программаларына КСРО халықтарының ұлттық мәдениетін, көркем өнерін сонымен қатар тарихи дамуынан, КСРО-ның өлкетану материалдарынан (табиғат ерекшеліктері, өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, әлеуметтік экономикалық дамуы т.б.) негізгі білім беретін материалдарды енгізу қажет» деп көрсеткен болатын. 1934 жылы ҚазақАКСР Халық

ағарту Комиссариатының алқасы профессор С.Ж.Асфендияровтың құрастырған, орта мектептің 6-7 сыныптарында оқытуға арналған 24 сағаттық «Қазақ тарихы программасын» бекітті. Көп ұзамай осы автордың оқулығы да жарыққа шықты, бірақ ол жылдары да қазақ тарихы мектептерде оқытылмай қалған еді. Тұңғыш профессор С.Асфендияров өз заманында теориялық-методологиялық дүниетанымы кең, ғылыми көзқарастары мен концепциялары толысқан ғалым болған. Профессор С.Асфендияров Қазақстан тарихының негізін қалағанын және оны орта мектептер мен жоғары оқу орындарында оқыту ісін қолға алғанын ерекше атап өткеніміз жөн. Кейіннен тоталитарлық биліктің жазықсыз құрбаны болды.

1946 жылы мамыр айында КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Қазақ КСР Ғылым академиясы болып қайта құрылып өз алдына жеке шаңырақ көтерді. Оның тұңғыш президенті академик Қ.И. Сәтпаев болды. Нәтижесінде еліміздегі ғалымдар өсіп жаңа бағытта, қазақ халқының шығу тегі, оның қалыптасу кезеңдері, таптық қатынастардың қалыптасу ерекшеліктері Қазақстанның Ресей құрамына қосылуы, қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси көзқарасы сияқты т.б. мәселелерді көтеріп, тың деректерді қолдана отырып зерттей бастады. 1941 жылы Ленинградтық ғалым М.П. Вяткиннің тарихи білімнің дамуындағы жетістіктері ретінде Қазақстан территориясындағы өмір сүрген тайпалардың географиялық орналасу аймағы, шаруашылығы, Қазақ ордаларының қалыптасуы мен Қазақ жүздері т.б. Қазақстанның XVIII ғасырға дейінгі тарихын қамтитын очеркі жарық көреді. Сонымен қатар 1943 жылы көрнекті тарихшы А.М.Панкратованың басшылығымен ерте заманнан Кеңес-Герман соғысына дейінгі кезеңдерді қамтитын «Қазақ КСР тарихының» 2 томдық оқулығы жарық көрді. Осы кезеңде жалпы білім беретін білім беру орындарында «Қазақ ССР тарихы» жүріп жатқан. «Қазақ ССР тарихында» ұлт-азаттық қозғалыстары туралы, соның ішінде әсіресе ауқымды, дау тудырған, көп жылға созылған Кеңесары қозғалысы талқыға түсіп, талай ғалымдардың тағдырына қаяу салғаны белгілі. Солардың ішінде талантты тарихшы Е.Бекмаханов болды. «Қазақ ССР тарихының» дау туғызған Кеңесары көтерілісі тарауын жазу Е. Бекмахановқа тапсырылған болатын. Ал 1943 жылы 28 маусымда ол «Қазақтардың Кеңесары Қасымов бастаған азаттық күресі (1837-1847 жж.)» тақырыбында Мәскеудің Тарих институтында кандидаттық диссертация қорғайды. Артынша бұл мәселені кеңейтіп 1946 жылы «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» деген монографиясы бойынша докторлық диссертация қорғайды [3, 50-51-б.]. Осы еңбегі 1947 жылы М.П.Вяткиннің редакциясымен Алматыда жарық көрген. Алайда, 1950 жылдың желтоқсан айында «Правда» газетінде «Қазақстан тарихы мәселелері марксистік-лениндік тұрғыдан зерттелсін» деген мақала жарыққа шығып, қазақ тарихшыларын оған қоса басқа да қоғамдық ғылымдар саласында қуғын-сүргіннің әлі де жалғасып жатқандығын көрсетті. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Бекмахановтың мектептерде Қазақстан тарихы курсының қалыптасуына және нығаюына қосқан үлесіне қысқаша шолу жасап өтуді жөн санап отырмыз. Ғалым Кеңесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі туралы зерттеу жүргізіп, оқулықтар жазған. Бұл оқулықтар ежелгі дәуірден 1960 жылға дейінгі ұзақ уақытты және әр түрлі тарихи кезеңдерді, солардың арасында қарама-қайшы кезеңдерді қамтиды. Оқулықтар жарыққа шыққаннан кейін, орталық, республикалық баспасөз беттерінде Е.Бекмаханов жазған еңбектерге оң пікірлер берілген. Бұның өзі автордың Қазақстан тарихын, оның басты проблемаларын жетік білгендігін көрсетеді. Е.Бекмаханов жазған Қазақстан тарихының мектеп оқулықтары отыз жылдай республика мектептерінде пайдаланылып келді. Үнемі шығармашылықпен іздену, еліміздің мұрағаттарынан тың материалдар мен құжаттарды тауып, ұтымды пайдалану, тарихи материалды баяндауда оқушылардың ерекшелігін, ғылыми және әдістемелік талаптарды мұқият ескеру авторға өз кезіне лайық жақсы да сапалы, әрі ұзақ уақыт тұрақты пайдаланатын оқулықтар жазуға мүмкіндік берді. Е.Бекмаханов қайтыс болғаннан кейін 70 жылдардың аяқ кезінен бастап Қазақстан тарихының мектеп оқулықтарына, оның қызы тарих ғылымдарының докторы, профессор Н.Е.Бекмаханова екінші автор болып тағайындалады және қажеттілігіне қарай оқулықтарға тиісті өзгерістер жасап, оларды жетілдірді. Осы тарихи кезеңдерден кейін, халық ағарту саласы мен ғылым білім жүйесінде өзгерістер орын алып жатты.

1958-1959 оқу жылында тұңғыш рет «Қазақ КСР тарихы» курсы мектепте енгізілді. 8-сыныпта 9 сағат көлемінде оқытылатын бұл курс сабақтары газетке, баспасөзге жарияланған жаңа бағдарламаны басшылыққа алып, Қазақ КСР тарихының II томдық академиялық басылымының I-ші томындағы материалдары пайдаланылып, толықтырылып басылып шықты. Сонымен қатар осындай маңызды ғылыми зерттеулер мен еңбектердің нәтижесінде 1977-1981 жж. Қазақстан тарихының көп томдығы жарық көріп жатты. Осы оқулықтардың авторы профессор Е.Бекмахановтың оқулықтары сол кезеңде маңызды ғылыми оқулық екенін көрсетті. Осыдан кейінгі жылдары Қазақстан тарихы енді ғана дербес пәнге айналып және оған берілген сағат саны көбейтіліп, артынша жаңа оқулықтар мен оқу құрал-

дарының жарыққа шығуы ғылым саласында маңызды құбылыс болды. Әрине бұл қазақ ғылымының тәуелсіздікке әрқашан ұмтылып, жасалып жатқан маңызды қадамдар екендігі сөзсіз еді.

1970 жылдары тарих ғылымында тарихшы ғалымдар Д.Бабаев, Н.Бекмаханова, Ж.Қасымбаев, М.Қозыбаевтардың авторлығымен және «Рауан» баспасының халыққа білім беру саласына жасаған ғылыми еңбектері жарық көрді. Мектептердің жаңа білім мазмұнына көшуі, оқыту мен тәрбиелеуге қойылған жаңа міндеттер, осыған сәйкес Қазақстан тарихы оқу бағдарламалары мен оқулықтарының өңделіп, жетіліп, толықтырылуы мұғалімдер алдында оқытудың сапасын арттыру міндетін белгілеп берді. Тың, жаңа оқулықтар мен қатар оқу әдістемелік құралдары мен кітапшалары жарық көрді. «Қазақстан тарихы» және оны оқыту әдістемесінің ғылыми негіздері жасалына бастады.

1989-1990 жылдардан бастап Қазақстан тарихы пәніне көңіл бөлініп жалпы білім беретін мектептерде дербес пән болып оқытыла бастады. Бұл әрине саяси жағынан да елдің болашақ азаматтарына білім, тәрбие беру және оларды жан-жақты дамыту тұрғысынан да айтулы өте маңызды оқиға болды. Қазақстан тарихы пәні қалыптасуымен қатар оны оқыту әдістемесінің негізгі мәселелері болып табылатын пәнді оқытудың мақсаты, оның білім мазмұнын анықтау бұрынғыдан да басқаша көзқараста қарастырыла бастады. 1989-90 оқу жылынан бастап «Қазақстан тарихы» жалпы білім беретін мектептер мен білім беру орындарында оқу жоспарына жаңа дербес пән болып енгізіліп оқытыла бастады [4, 55-б.]. Осыған байланысты «Мектепте Қазақстан тарихын оқыту тұжырымдамасы», оның дербес бағдарламалары, Қазақстан тарихынан жаңа оқулықтармен еңбектер жарық көрді. Бірқатар тарихшы ғалымдар Б.Аяғанов, Н.Жақсылықов, М.Қ.Қозыбаев, І.М.Қозыбаев, Т.А.Абраев, К.Байпақов, Д.И.Дулатова, Ж.Қасымбаев, К.Әбжанов, А.В.Шарипова сынды ғалымдардың авторлығымен мектеп оқулықтары басылып шықты. Сонымен қатар Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен методикасын қарастырған зерттеуші ғалымдардың арасында педагогика ғылымдарының докторы, профессор Т.Т.Тұрлығұлды ерекше атап өтуге болады. Ол 60 жылға жуық осы салада зерттеулер жүргізіп, Қазақстан тарихын оқытудың негізгі мәселелерін түгел талдап беретін әдістемелік кітапшалар мен мұғалімдерге арналған әдістемелік педагогикалық оқу құралдарының авторы болды.

Қорытындылай келе Қазақстан тарихының пән ретінде қалыптасуы мен нығаюын, жалпы білім беретін мектептерде оқыту мәселесі әр кезеңде ғалымдар тарапынан көтеріліп, жемісті нәтижелерге жете отырып бүгінгі таңға дейінгі қалыптасқан жолын қысқаша көрсеттік. Ежелден-ақ қазақ халқы өз ұрпағын адамгершілікке, ізгілікке, инабаттылыққа тәрбиелеуді басты мақсат еткен. Ата-бабамыз жазу-сызудың кем соғып жатқан шағында, көшіп-қонып жүріп-ақ ұрпақ қамын, оның болашағын жеткілікті ойластырған. Тарих – біздің игілігіміз, біз оны құрметтеп, ерекше көңіл бөліп қастерлеуіміз қажет. Тарих адамға алдымен өз халқының өткенін, оның озық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын таныстыруы тиіс. Осы арқылы адамда ұлттық сана, ұлттық намыс қалыптасады. Тарихи санасы толық қалыптасқан адам ғана өмірдегі, қоғамдағы өз орнын дұрыс анықтай алады. Тарих сабақтары оқушылардың өткен кезеңдердің ұлы істерін басынан кешіріп, саралауына, елінің жүріп өткен тарихын кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық қасиеттердің барлығын пайдалана білулеріне бағыттайды. Тарих – бүкіл халықтың жан дүниесінің көрінісі. Сонымен қатар ерекше атап көрсететін мәселе ол, тарих пәнінің тәрбиелеушілік мүмкіндігі өте мол. Өйткені ол бүкіл адам баласының ғасырлар бойы жинаған тәжірбиесін баяндайды. Тарих халықтың зердесі, ол содан қуат алады, әлеуметтік шығармашылыққа, жарқын болашаққа бастайтын шабыт беретін күш. Еліміз Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік бірлігінің қалыптасуының, оның егемендігін нығайтудың, азаматтық пен отаншылдықтың негізгі факторларының бірі ол – тарих ғылымы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тұрлығұл Т.Т. Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Қарасай, 2011. – 262 б.
2. Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» мемлекеттің стратегиялық ұстанымы // Егемен Қазақстан. – 14 желтоқсан, 2007.
3. Қазақстан тарихы пәнінің негізін қалаушы//Қазақ тарихы. Республикалық ғылыми педагогикалық журнал. – Алматы, 2005. – №2. – 128 б.
4. Әбдіғұлова Б.К. Тарихты оқыту теориясы мен әдістемесі. – Алматы: ҚазҰПУ, 2012. – 240 б.

УДК 94/533
ГРНТИ 03.20.19

Жарасбаева А.Б.¹

¹магистрант 2-го курса, специальность
«6М020300 – История», Университет иностранных языков и деловой карьеры,
г. Алматы, Казахстан

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛБАСЫ – ЗАЛОГ ПРОЦВЕТАНИЯ ГОСУДАРСТВА

Аннотация

Нурсултан Абишевич Назарбаев обладает качеством упорного стремления к осуществлению и достижению всего задуманного, всех целей. Еще в самом начале становления суверенного государства Президент Н.А. Назарбаев выдвинул главные принципы: создания благоприятных внешних условий для дальнейшего экономического, социального, интеллектуального и культурного развития и реформирования страны, создать инструмент внешнеполитического обеспечения общественно-политической стабильности, национальной безопасности, а также на внешней политики Республики Казахстан, создать благоприятную, стойкую внутреннюю политику.

Статья посвящена взвешенной и мудрой политике Елбасы, благодаря которой, Казахстан проявил себя как светское, толерантное и современное государство. Следуя принципам и политике Елбасы, Казахстан, и мы в целом, добились значительных результатов. Казахстан очень приблизился к качественному уровню социально-экономического развития государств Центральной и Восточной Европы. Есть осязаемое продвижение вперед в диверсификации экономики, ее инновационно-технологическом обновлении.

Ключевые слова: политика Елбасы, унитарное государство, Первый Президент РК, идеология, светское государство, стратегия, модернизация.

А.Б. Жарасбаева¹

¹ 2-ші курс магистранты, мамандығы
«6М020300 – Тарих», Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы қ., Казахстан

ЕЛБАСЫ ҚЫЗМЕТІ – МЕМЛЕКЕТ ӨРКЕНДЕУІНІҢ КЕПІЛІ

Аңдатпа

Әбішұлы Назарбаев Нұрсұлтан – елге, барша әлемге танылған, өмір еңбектің шытырман жолдарынан өткен, шыңдалған, болашақты көрегенділікпен саралап, болжай білетін азамат. Елбасы егемендігіміздің алғашқы күнінен бастап, жатса- тұрса ойлайтыны да, айтатыны да еліміздің тыныштығы мен бірлігін сақтап қалу болды. Бар уайымы, халықты аштыққа, жалаңаштыққа ұрындырмау болды. Қазақстанның тәуелсіз мемлекетке айналар жолында, не қилы қиындықтар кезінде халқын қолдап, рух-жігерін көтерді. Қазақ халқының құлаған іргесін қайтадан көтеру оңай болған жоқ. Алайда, елбасымыз бар күш-жігерін елінің аяғына нық тұруына бағыттады. Елбасымыздың арқасында біз көп жетістіктерге қол жеткіздік. Мысал келтірер болсақ, байтақ еліміз, тұңғыш Президентіміздің басшылығымен әлем мойындаған, жаһанға аты жеткен мемлекетке айналды. Сонымен қатар, еліміздің экономикасын жақсартып, халқымыздың әл аukatын көтерді.

Бұл мақалада Елбасының көреген саясаты, сындарлы бастамасы, еліміздің өрісі мен өрлеуі де, өркендеуі мен дамуы анық айқындалған. Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың салиқалы саясаты Ұлы Отанымыздың тәуелсіз туын шынға шарықтатты. Ұлт көшбасшысының сарабал саясатының арқасында Қазақстан Орталық Азия елдерінің ғана емес, ТМД-да алдыңғы лектен орын алды. Еліміздегі сан саланы дамыту, байтақ даламыздың абыройын асқақтату бірлесу жолында әлемдік бастамалар идеясы туындады.

Түйін сөздер: Елбасы саясаты, унитарлы мемлекет, ҚР Тұңғыш Президенті, идеология, зайырлы мемлекет, стратегия, жаңғырту.

Zharasbayeva A.B.¹

¹master of Science student, specialty

"6M020300 - History", University of Foreign Languages and Business Careers,
Almaty, Kazakhstan

ACTIVITY LEADER – THE KEY TO THE PROSPERITY OF THE STATE

Abstract

Nursultan Abishevich Nazarbayev has the quality of hard striving for the realization and achievement of all his plans, all the goals. At the very beginning of the formation of a sovereign state, President N. Ah. Nazarbayev put forward the main principles: to create favorable external conditions for further economic, social, intellectual and cultural development and reform of the country, to create an instrument of foreign policy to ensure socio-political stability, national security, as well as the foreign policy of the Republic of Kazakhstan, to create a favorable, stable domestic policy.

The article is devoted to the balanced and wise policy of the Elbasy, thanks to which Kazakhstan has proved itself as a secular, tolerant and modern state. Following the principles and policies of the Elbasy, Kazakhstan, and we in General, have achieved significant results. Kazakhstan is very close to the qualitative level of socio-economic development of Central and Eastern Europe. There is a tangible progress in the diversification of the economy, its innovative and technological renewal.

Key words: policy of the Elbasy, unitary state, the First President of Kazakhstan, ideology, secular state, strategy, modernization.

Начиная с распада СССР, в 1991 году, шло интенсивное формирование новых, независимых государств. Во главе этих государств требовались физически и морально сильные, умные, справедливые люди, которым будет по силу собрать весь народ воедино, построить новое государство с нуля и развивать его во всех сферах. Люди, которые в первую очередь будут думать о жизни простого народа, о развитии их жизнедеятельности и всего государства в целом. Так, перед молодым Казахстаном стояла задача создания благоприятных условий для жизни в независимом, суверенном государстве, сохранения стабильности и мира в стране, осуществления необходимых экономических преобразований, создавать международные отношения и заслуживать уважения к своей стране, со стороны других государств и народов мира. Всю эту ответственность на себя взял наш первый и нынешний Президент - Нурсултан Абишевич Назарбаев.

С первых дней Независимости, наш Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев уделяет особое внимание именно формированию сильного, экономически развитого, профессионального государства, для которого народ, служение народу и государству будет превыше всего, и делает он для этого все возможное.

Чтобы осуществить все задуманное, надо было принимать какие-то стратегические решения, от которых зависел весь дальнейший путь государства и народа. В те года положение дел было невероятно тяжелым, и от одного неверно принятого решения зависела вся траектория движения страны на многие годы или даже десятилетия. Эти решения мог принимать тогда только один человек - Нурсултан Назарбаев, ибо только в его руках была тогда легитимная власть в Казахстане.

Одним из первых стратегических решений, принятых Президентом, стало согласие на отказ Казахстана от ядерного статуса. Казахстан согласился на быстрое уничтожение имевшихся у него межконтинентальных ракет и боеголовок, а также пусковых шахт под наблюдением российских и западных военных экспертов. Некоторые из казахстанских политиков и общественных деятелей считали это решение ошибкой Назарбаева. Однако Н.А. Назарбаев знал что делал и он не стал спорить на этот счет. Быстрый отказ от ядерного статуса сразу же избавил республику от немалых и явно обременительных для Казахстана военных расходов, тем самым позволил тратить те деньги на более жизненно важные затраты страны. Это решение увеличивало, а не уменьшало доверие главных мировых держав к Казахстану.

Другое решение было связано с введением новой казахстанской валюты. Это был также весьма трудный выбор для страны. Уже весной 1992 г. Нурсултан Назарбаев издал секретный указ о подготовке к выпуску собственной национальной валюты - тенге. После этого решения нашего Президента, стало известно что и другие страны СНГ тоже начали принимать подобные решения.

Пожалуй, самыми трудными решениями для Назарбаева были решения о приватизации в экономике, промышленности, сельском хозяйстве и сфере услуг. В руководстве Казахстана и среди общественных деятелей было много людей, которые рекомендовали президенту идти по тому пути, который избрала в 1992-1993гг. Россия. Также было не мало и тех, кто рекомендовал Н.А. Назарбаеву, напротив, сохранить государственную собственность на все главные предприятия Казахстана. Н.А. Назарбаев был крайне осторожен и нетороплив в своих решениях, и тем самым добивался успехов.

В конечном итоге, стратегический курс Н.А. Назарбаева стал залогом дальнейшего успеха в стране и помог во многих сотрудничествах с государствами-соседями, с другими государствами мира, тем самым постепенно развивал экономику и международные отношения. Он утверждал суверенность и независимость государства, а также старался сделать все, чтобы Казахстан был узнаваем во всем земном шаре. Казахстан достигал быстрых успехов в социально-экономическом развитии, законодательной и финансовой сферах, достижение статуса одного из лидеров лидеров-государств среди постсоветских государств усиливала убежденность в той особой роли в этом процессе Главы государства, показывающего великолепные организаторские способности по консолидации казахстанской нации на решение внутренних и внешних задач.

К началу 1997 г. самый трудный период в жизни Казахстана, казалось бы, был преодолен. Падение экономики остановилось, и даже наметился ее небольшой рост. Быстрыми темпами шло строительство новой столицы республики. Вступила в действие новая Конституция Казахстана, принятая на всенародном референдуме 1995г. На этом же референдуме полномочия Н.А. Назарбаева как президента республики были продлены до 2000г. В 1996г. начал свою работу и новый Парламент республики, избранный на основе новой Конституции Казахстана. Все это открывало возможности для новых шагов вперед, даже для нового поворота. В такой обстановке Нурсултан Назарбаев решил начать разрабатывать масштабный и комплексный план развития Казахстана на несколько десятилетий вперед. Это решение было одним из важнейших стратегических решений президента. Ни у одной из стран СНГ не было еще никаких долгосрочных планов развития.

Разрабатывалась большая программа "Казахстан - 2030" под руководством самого Нурсултана Назарбаева работала большая группа экономистов, практиков-управленцев. Также, к этой работе привлекались многие зарубежные эксперты.

Основные положения своей грандиозной и ожидаемой программы Н.А. Назарбаев изложил в большом докладе 6 июля 1997 г. на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана. Впервые эта авторитетная и созданная в 1995 г. Ассамблея собралась уже не в Алма-Ате, а в Астане. В октябре 1997 г. программа "Казахстан - 2030" в более систематическом и обширном виде была изложена в большом послании Президента Н.А. Назарбаева "Казахстан - 2030. Процветание, безопасность и улучшение благо - состояния всех казахстанцев".

За годы независимости в Казахстане заложены основы межэтнического и межконфессионального мира. Толерантность, взаимопонимание, взаимообогащение, мир и согласие - основные принципы и цели как казахстанского общества, так и президента. В связи с этим, в Казахстане сформировались различные организации и специальные институты, целью которых является гармонизация межэтнических и межрелигиозных отношений. Взаимодействие Ассамблеи народа Казахстана, национально-культурных центров и государственных органов способствует формированию единой казахстанской конкурентоспособной нации.

В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан №2066 от 1 марта 1995 года, была образована Ассамблея народа Казахстана. Впервые идея о создании Ассамблеи народа Казахстана была предложена Президентом страны Н.А. Назарбаевым в 1992 году на Первом Форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости.

Если же мы будем говорить о внешней стратегии Республики Казахстан, то мы не можем отделить его от имени Н.А. Назарбаева. Ведь внешнеполитические проблемы, также как и остальные, не решаются сами по себе, для этого нужен генератор внешнеполитических идей, который будет решать все проблемы и двигаться дальше. Для молодого государства, такого как Казахстан, которое начало свою жизнь на постсоветском пространстве, нужна была не слабая, а мощная, не агрессивная и блуждающая, а целенаправленная, последовательная, много векторная внешняя политика. Именно такую политику создал Президент Казахстана, Н.А. Назарбаев, и воплощает в жизнь до сегодняшнего дня.

Международные эксперты главным условием успеха в модернизации государственной службы отмечают политическую Волю Президента страны по развитию и укреплению государственности.

За последние 20 лет наша страна поднялась на 52 позиции с 154 до 102 места в рейтинге "Эффективность Правительства".

Казахстан уже признается лидером среди стран СНГ и Восточной Европы в вопросах реформирования рассматриваемой сферы. По отдельным аспектам наблюдается даже опережение развитых государств.

Важно указать, что казахстанская внешняя политика базируется на доктрине выстраивания наших отношений с соседними странами, как сверх приоритет и как константа нашего поведения на ближайшие годы. Особо нужно говорить и отмечать многовекторность внешней политики, которая закреплена в Концепции внешней политики Республики Казахстан. Этот принцип значит следующее: каждый вектор по своему самоценен, какие бы то ни было их противопоставления, схемы и тому подобное исключены. Разыгрывание одних партнеров против других, стоять между ними и грубо говоря "поджигать" отношения других стран, мягко говоря, нецелесообразно и не в интересах Казахстана.

Феномен Президента Казахстана - как генератора и организатора внешнеполитической стратегии, особо проявился в процессе формирования региональной безопасности. Первостепенной задачей поставленной именно Президентом было безопасность государственной границы. От этих решений зависела будущее независимого Казахстана. Казахские специальные, соответствующие службы успешно решили эту стратегическую задачу. На сегодня Казахстан определил всю свою границу по всему периметру, официально и законодательно закрепил все международные соглашения по этой проблематике, которые были достигнуты с соседними странами.

Внешняя политика Казахстана не раз подвергалась корректировкам на различных направлениях, таких как: формирование экономических отношений, региональных комплексов безопасности на постсоветском пространстве и т.д. Неизменным оставались только благие намерения на добрососедские отношения. За годы независимости было создано много различных систем и стратегий, в том числе, была создана целая система экономических и научно-технологических и культурных связей. Также, укрепили и расширили общую инфраструктуру коммуникаций и средств связи. Казахстан, так же как и остальные дружелюбные страны, заинтересован и старается укрепить отношения в решении проблем с безопасностью. Наша Республика имеет относительно хорошее взаимодействие в борьбе против международного терроризма, незаконного распространения наркотических веществ и других запретных, нетрадиционных угроз. Сегодня же, эффективность роли Казахстана в мировой политике, в мировом разделении труда, во всемирных связях во многом зависит от качества и активности его участия в мировых процессах, от многогранного сотрудничества и взаимодействия с государствами-соседями Россией, Китаем, странами Средней Азии, с США и Европой, государствами Азиатско-Тихоокеанского региона. Если говорить о России, то это уже отдельная и большая тема сотрудничества, у которой уже существует реальная экономическая база. Казахстанско-российские экономические отношения развиваются очень хорошо и достаточно быстрыми темпами. Руководство Республики Казахстан часто заявляет о приоритетности развития взаимных связей, о их взаимовыгодном и дружеском характере. Подтверждением этому может служить более 600 документов, которые были подписаны Казахстаном по линии СНГ. Например, "Договор о дружбе и сотрудничестве" был подписан в 1992 году, "Договор о вечной дружбе и сотрудничестве" в 1998 году и т.д. Ныне, основным экономическим партнером по импорту, и по экспорту Казахстана продолжает оставаться Россия. Китай также является активным партнером Казахстана на востоке.

Нурсултан Абишевич Назарбаев – один из политиков на постсоветском пространстве, который очень хорошо знает и понимает всю суть политики, обладает искусством восточной дипломатии, является лучшим переговорщиком и верным партнером во всех делах. Он является ярким сторонником реальных интеграционных структур на постсоветском пространстве. Речь идет о создании Единого экономического пространства. Активно работает и Шанхайская организация сотрудничества. В условиях глобализации интеграция в любых ее формах становится доминирующей тенденцией. Именно углубление и развитие интеграции будет способствовать росту экономики и во многом будет содействовать реализации стратегической задачи Казахстана, войти в топ – 30 наиболее конкурентоспособных и развитых стран мира. Нурсултан Назарбаев – это не просто авторитетный политик, он также безусловный политический и национальный лидер.

18 ноября 2011 году, главы Республики Казахстан, Республики Беларусь и Российской Федерации приняли Декларацию о евразийской интеграции. Целью данной Декларации было дальнейшее углубление интеграционных процессов на евразийском пространстве.

Н.А. Назарбаев, является автором многих инициатив, имеющих огромное значение как для своей страны, так и для всего мира. Он всегда выступает с точными предложениями по обеспечению всемирной ядерной безопасности, принятию Всеобщей декларации безядерного мира и другим жизненно важным проблемам глобальной и региональной безопасности. Особенно можно отметить и даже похвалить нашего Президента за его инициативу и практическое воплощение создания Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии – СВМДА.

Сегодня же, оно рассматривается мировым обществом как новая площадка для совместных, межгосударственных переговоров и консультаций, согласования мер на основе консенсуса по проблемам безопасности и сотрудничества на Азиатском континенте. Через некоторое время, главой нашего государства предложено трансформировать Совещание в более крупную, уточненную и полноценную международную организацию.

Глава нашего государства решил расширить контакты и взаимодействия с ООН, и нашел отражение в этом. Уже в марте 1992 года, Казахстан стал полноправным членом ООН. С первых дней своего членства в этой организации, наша страна показала себя с хорошего ракурса и активно взаимодействовала с ООН по различным международным проблемам, представляющие собой интерес для всего мирового сообщества.

Н.А. Назарбаев не ограничивался достигнутым и хотел дальше развивать отношение с ООН, и саму организацию ООН. Президент предложил дальнейшее реформирование ООН в части необходимости повышения дееспособности ООН как ключевого механизма коллективного регулирования международных отношений и формирования многополярного мироустройства на основе Устава ООН.

Как известно всем нам, в 1995 году Казахстан становится членом Организации исламская конференция (ОИС). ОИС была создана в 1962 году, для совместных действий по усилению исламской солидарности и поддержки сотрудничества между исламскими государствами-членами ОИС в политической, экономической и социальной областях. А также для совместных усилий, направленных на сохранение ценностей ислама, дать поддержку мусульманским народам в защите своей свободы и независимости. Важно отметить, что Казахстан стал председателем этой Организации в 2011 году.

Подводя итоги реализации Стратегии «Казахстан–2030», глава государства поспешил отметить необходимость создания дальнейшего плана по совершенствованию правовой основы государственной службы.

В 2012 году Президент в Послании народу представил новую стратегию «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшего государства». Главной задачей этой стратегии является создать и сформировать профессиональный государственный аппарат, для которого служение народу и государству будет превыше всего.

Концепция новой модели государственной службы предусматривала собой модернизацию самого понятия «государственной службы» как синонима «служения народу». Очень важно было правильно понимать эти словосочетания, так как именно в них заложена вся суть и цель стратегии «Казахстан–2050».

Пройдя некоторое время, Президент принял новый План нации «100 конкретных шагов». Целью принятия этого плана было достижение всех целей, поставленных в стратегии «Казахстан – 2050». В конце 2015 года, в рамках реализации Плана нации «100 конкретных шагов» был принят новый Закон «О государственной службе Республики Казахстан». Новшеством этого Закона стал переход системы государственной службы от смешанной «позиционно-карьерной» к «карьерной» модели.

А также в Стратегии «Казахстан – 2050» Н.А. Назарбаев определил дальнейшие крупные и важные для государства задачи по модернизации и совершенствовании внешней политики страны. Там говорилось о развитии партнерств и взаимных отношений с крупными странами, такими как: Россия, Китай, страны Центральной Азии, США, Европейский Союз и государства Азии. Говорилось и о диверсификации внешней политики, развитие экономической и торговой дипломатии, и активное участие в устранении конфликтных ситуаций в мире и регионе.

Особо можно отметить опять же оригинальное предложение нашего Президента, Н.А. Назарбаева, о новом формате международного диалога – G-Global. G-Global позволит объединить усилия всех стран в деле создания справедливого и безопасного миропорядка во всем мире.

Список использованной литературы:

1. Сапарғалиев Г.С. Основы государства и права РК. – Алматы, Білім, 1997.
2. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999.
3. Горюхиц Дональд Л. Различия демократий // Век XX и мир. 1999 г.

4. Валиев Х. Президент, Казахстан и глобальный мир: В историю Казахстана 2011 год войдет как год 20-летия Независимости страны. //Казахстанская правда.-2011.- 8 октября.

5. Казахстанский путь: от стабильности - через модернизацию к процветанию: Выступление Н.А.Назарбаева на торжественном собрании, посвященном 15-летию независимости РК. //Казахстанская правда. - 2006. -16 декабря //Байтерек.– 2006. - №6. – С.6.

ӘӨЖ 11/987
ГРНТИ 03.20.01

М.С. Ержанова¹

¹2-курс магистранты, "Тарих және құқық" институты, Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: meruert_--_@mail.ru

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ӨЗГЕРІСКЕ ТҮСУІ: РЕСМИ ЖӘНЕ ШЫНАЙЫ ТАРИХТА (АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысының басталуының білім беру ісіне тигізген әсері мен орта білім берудегі қайта құрулар үрдісі қарастырылған. Соғыстың жағдайындағы Алматы облысы мектеп оқушыларының күнделікті өмірі баяндалады. Білім алумен қатар мектеп жасындағы балаларға жүктелетін жұмыстар : күнделікті еңбекке белсене араласуы, егістік жинауға, әскери оқу жаттығуларға қатысуы, тимур қозғалыстарына ат салысуы, соғысқа керекті заттар, ақша жинау жұмыстары болып табылады. Бірінші кезекте Қызыл армия жауынгерлері балалары және мектеп оқушыларына киімдер, күнделікті тамақпен қамтамасыз ету мәселелері бірінші тұрды. Мектептердің материалдық-тұрмыстық жағдайы, білім беру мекемелерінің кадрлармен қамтамасыз ету ісі қарастырылған .

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, соғыс балалары, күнделікті өмір тарихы, тимур қозғалысы, оқу-тәрбие үрдісі, әскери-патриоттық тәрбие, майданға көмек

М.С. Ержанова¹

¹ магистр 2-курса, "Институт истории и права" КазНПУ им. Абая,
г.Алматы, Казахстан, e-mail: meruert_--_82@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ГОДЫ ВОЙНЫ: В ОФИЦИАЛЬНОЙ И РЕАЛЬНОЙ ИСТОРИИ (НА МАТЕРИАЛАХ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В статье рассмотрены подвижки в структуре и содержании школьного образования, вызванные чрезвычайной ситуацией военного времени. А также

прослеживаются изменения, произошедшие в повседневной жизни школьников Алматинской области в первые годы Великой Отечественной войны, подробно описана трансформация занятий учащихся. Так, помимо учебы, юноши и девушки занимались уборкой урожая, проходили военную подготовку во всеобуче, принимали участие в тимуровском движении, собирали пожертвования для фронта как денежные, так и в виде вещей. Остро стоял вопрос обеспечения семей школьников предметами одежды и продуктами питания, при этом приоритетным было материальное снабжение детей красноармейцев. Охарактеризована ситуация с наличием школ в городе, их кадровым составом.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, дети войны, история повседневности, тимуровское движение, учебно-воспитательный процесс, военно-патриотическое воспитание, помощь фронту.

M.S.Yerzhanova¹
¹2-course, master institute of "History and Law" at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: meruert_--_@mail.ru

CHANGES IN EDUCATION IN THE WAR YEARS: IN THE OFFICIAL AND REAL HISTORY (ON MATERIALS OF ALMATY REGION)

Abstract

The research examined the changes in everyday live of Almaty region school students in the early years of the Great Patriotic War the transformation of their lessons was described. Thus, in addition to tuition, boys and girls gathered crops from the fields, received universal military training became the members of the Timur movement, collected donations (money, clothes), and sent them to the military front. To provide families of school students with clothes and food was the urgent task. At the same time the priority was given to the financial support for soldiers children.

Keywords: the Great Patriotic War, children of war, history daily live, the Timur movement, educational process, military-patriotic education, aid to the front.

XX ғасырдың ортасындағы Кеңес халықтарының Гитлерлік Германиямен жүргізілген Ұлы Отан соғысының тарихи маңызы аса зор. Төрт жылға жуық уақыт үздіксіз жүргізіліп, оған қатысқан елдерге тарихта болып көрмеген адам шығынына, шаруашылықтық қирау мен экономикалық, мәдени құлдырауға әкелген осы соғысты Кеңес Одағының жеңіспен аяқтауының себептерінің ең негізгісі – ортақ Отандарын қорғауға сол мерзімдегі КСРО құрамындағы барлық халықтардың белсене қатысуы, олардың басым бөлігінің бойындағы патриотизм рухының жоғары болуы еді. Отан соғысы тақырыбын зерттеуге үлкен үлес қосқан тарихшы-ғалым, академик М.Қ. Қозыбаев: «Ұлы Отан соғысындағы тағы бір үлкен тақырып – халықтар достығы... Біздің халқымыз қиындықтарда әр кез бірге болған. Отан үшін, ел болу үшін күресіп жатқанымызда халықтар достығының тарихын біз әрқашан да еске алып отыруымыз керек. Осы жайлардан Ұлы Отан соғысының тарихы бізге керемет сабақ береді», – деп жазды [1].

Отандық тарих ғылымында Ұлы Отан соғысының тарихы мен республиканың жеңіске қосқан үлесіне қатысты мәселелер әлі де өзекті және соғыстың тарихнамасы тарих ғылымының барынша жасалған және басым бағыттарының бірі болып табылады. Ұлы Отан соғысы тарихы тақырыбына көптеген ғылыми жұмыстар арналған, оларда халықтың еңбектегі ерліктері, халық шаруашылығының соғыс жылдарындағы дамуы және оның Жеңіске қосқан үлесі, майдан қажеті үшін өнім шығару мен өндірістік ұжымдарда жарыстарды ұйымдастырудағы қоғамдық ұйымдар мен партиялық комитеттердің рөлі мәселесі де бар. Қазақстандағы зерттеу жұмыстары өнімді жүргізілген. Бұл салада соғыс кезінің тарихын арнайы зерттейтін маман тарихшылардың еңбектерін қоспағанда, тыл ардагерлері мен соғыс куәгерлерінің, мемлекет қайраткерлерінің және басқа тұлғалардың да жазған еңбектері көптеп кездеседі.

Соғыс жылдары жайлы академик М.Қ. Қозыбаев [2] зерттеуінде Қазақстанның халық шаруашылығы майдан арсеналдарының бірі ретінде соғыс қажетіне қызмет етті деп көрсетеді.

Сол кезеңдегі республика халық шаруашылығының тарихы бойынша өнімді еңбекті Қаз КСР ҒА корреспондент мүшесі, экономика ғылымдарының докторы, профессор Г.Ч. Чулановтың [3] басшылығымен экономист-ғалымдар ұжымы жасады.

Қазақстанның колхозшы шаруаларының Жеңіске қосқан үлесі, олардың майдан мен тылды азық-түлікпен, өнеркәсіпті шикізатпен жабдықтау жөніндегі рөлі туралы мәселеге де ерекше назар аударып, қарастырған Т.Б. Балақаев пен Қ.Алдажұмановтың [4] еңбектері, соғыс жылдарында республикадағы жасақталған әскери құрамалар, Отан қорғау қорының жасалуы, қазақстандық еңбекшілердің Одақтың қорғаныс қуатын нығайтуға қосқан үлесі, майданға көрсеткен патриоттық көмегі, майдан мен тылдың байланысы, азат етілген аудандарға көмек көрсету туралы соғыс пен тыл ардагерлерінің естеліктері, мұрағат құжаттары мен сол кезде жарияланған сонғы деректердің негізінде баяндалады.

К.В. Островитяновтың [5] кітапшасын тылға арнады, ол алғаш рет соғыстың бастапқы кезеңіндегі республиканың колхозшыларының еңбегін сипаттауға талпыныс жасалды.

С.Қаймолдиннің [6] еңбегінде Ұлы Отан соғысының қаһарлы жылдарындағы Қазақстанның жергілікті Кеңестерінің жан-жақты қызметін ашып көрсетеді. Елдегі жауды талқандауға материалдық және адам ресурстарын жұмылдыру бойынша, әскери жағдайға бейімдеуде жергілікті өнеркәсіпті қайта құрастыру бойынша, қала тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз етуде, эвакуацияланған тұрғындарды

орналастыру бойынша жүргізілген салмақты жұмыстарда барлық деңгейдегі кеңестер үлкен рөл атқарғаны баяндалады.

А.Шошенконың [7] жұмысында партияның соғыс жылдарындағы тылды бекітудегі, эвакуацияланған кәсіпорындарды, адамдарды қабылдау мен орналастыру, эвакуацияланған зауыттарда әскери өнімдерді шығару үшін жағдай жасаудағы ұйымдастырушылық рөлі туралы кеңінен жазған. И.Спиридонов [8] өз зерттеуінде соғыс жылдарындағы республиканың жастар ұйымдарының қызметі, комсомол-жастар бригадасының құрылуы, майдан мен тылды қару-жарақпен, мұнай өнімдерімен қамтамасыз ету бойынша үкіметтің тапсырмаларын орындауда комсомолдың рөлі мен маңызы қарастырылған.

Г.Әбішевтың [9] ғылыми жұмысы Қазақстанның тарих ғылымындағы тұжырымды еңбектердің бірі болып табылады. Онда халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру, республиканың ауыл шаруашылығын, көлік байланысын, өнеркәсіпті мамандармен қамтамасыз ету, эвакуацияланған халықтар мен балаларды, құрал-жабдықтарды қабылдау мен орналастыру қарастырылады.

Соғыс жылдарында эвакуацияланған балалар тағдыры мен олардың өмірлері жайлы зерттеген алғашқы ғалымның бірі А.М. Сеницын [10] өзінің монографиясының бесінші тарауында кеңестік мемлекеттің жетім қалған балаларды орналастыру, жағдай жасау мәселелерін қамтыған, балалар үйінің саны мен материалдық жағдайында қарастырған

Ұлы отан соғысы туралы кеңестік, посткеңестік, шетелдік зерттеушілермен көптеген еңбектер жазылған. Дегенмен, жарық көрген монографиялар, мақалалар, мемуарлар мен соғыс тақырыбындағы құжаттар жинағының санына қарамастан соғыс жылдарындағы мектеп жасындағы балалардың рөліне терең талдау жасаған арнайы отандық еңбектер жоқ. Бұл жағдайдың өзінде де басты назарды тек оқушы балалардың үлесіне ғана емес, оларды осындай ерлікке итермелеген, түрткі болған нәрселер тұрғысынан балалардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерінен шыға отырып зерттелуі қажет. Соғыс жылдары кеңестік балалардың білім алуы, соның ішінде қазақстандық балалар төніп тұрған қауіп ықпалынан соғыс тауқыметінің ауыр жүгін арқалауға қабілетті болған қоғамның мықты бөлшегіне айналғандығын қарастыру қажет.

Соғыс жылдарында ЖОО-ры мен техникумдар, ғылыми орталықтар Қазақстанға көшіріліп, ғылымның дамуына өзіндік ықпалын тигізгенімен, орта білім беру саласында айтарлықтай алға басу болмады. Тылдағы өмірдің бірден күрт өзгеріске түсуі, қоғамның барлық саласына кері әсерін тигізді. Әрине, оның себептерінің бірі – соғыс басталысымен орта буынның соғысқа аттануы салдарынан мемлекет тек саяси тұрғыдан ғана емес әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, ғылым мен ағарту жағынан да орын алған мәселелерге қарай қайта жасақталды.

Соғыс жылдарында білім беру мекемелердің жағдайы мәз болмағаны баршаға белгілі жағдай. Соған қарамастан білім беру саласы да шет қалмады, оған сол уақыттағы мектептердің, интернаттардың және балалар үйлерінің материалдық жағдайы нақты дәлел бола алады. Облыс көлеміндегі бірқатар мектептерді тексеру кезінде олардың материалдық базасы қанағаттанарлықсыз деңгейде екені анықталған [11]. Мектеп-интернаттар отынмен толық қамтылмады. Дайындалған отын жеткізілмей қалды, сынып жиһаздары мен мектеп ғимараттары сапасыз жөнделді, тіпті, мектепке ең бірінші кезекте керек зат – тақталардың өзі жөндеу көрмеді, мектептерде санитариялық талаптары сақталмаған. Оқушыларды мектепке қажетті керек-жарақпен қамтамасыз ету бақылаусыз жүргізілді, соның салдарынан онсыз да шектеулі көлемде шығатын оқулықтар, дәптерлер, қарындаштар оқушыларға толығымен жетпеген оқиғаларда орын алып отырды.

Соғыстың және экономикалық жағдайдың қиындығына қарамастан, партия мен үкімет-мектептер мен тәрбие мекемелерінің дұрыс жұмыс істеуі үшін ерекше қамқорлық жасалды. Мектеп үйлерінің, оқулықтар мен оқу құралдарының жетіспеуіне, мұғалімдердің жүктемелерінің ауырлығына байланысты туындаған көптеген мәселелер шешіліп отырылды. Соғыстың алғашқы жылдары ер мұғалімдердің негізгі бөлігі әскерге алынды.

Барлығы бірдей – жасы да, жасамысы да – колхозшылар, жұмысшылар, қызметшілер, резервшілер, әйелдер, қарттар мен балалар ортақ Жеңісті қамтамасыз етуге қатысты. Ауыл-село еңбеккерлері майданға көмек беруге күш қайраттарын да уақыттарын да аямады. Алматы облысының мемлекеттік мұрағатының қорларында майдан мен тылдың берік байланысын қуаландыратын көптеген мәліметтер сақталған – соғыстағы жерлестерімізге азық-түлікпен, киім-кешекпен көмек көрсету, ұшақтардың және танк колонналарының құрылысына қаржы жинау жұмыстарында мектеп жасындағы балалардың ерен еңбектері айқын көрініс табады [12].

Мұрағат құжаттары облыстың қалалары мен аудандарына эвакуацияланған кәсіпорындарды қабылдау және орналастыру, олардың өндірісін қалыптастыру; әскери-жұмылдыру жұмыстарын өткізу;

эвакуацияланған тұрғындар мен балаларды орналастыру; соғыс жағдайына бейімделу жұмыстары дәлелі ретінде. Ересектермен қатар барлық жерлерде балалар да жұмыс істеді.

1932 жылы құрылған Алматы облыстық білім бөлімі мекемесі бірнеше құрылымдардан жасақталған болатын. Құрылымына тоқталсақ: негізгі бөлім, мектеп секторы, жоспарлы-финанстық сектор, мектепке дейінгі сектор және балалар үйі, әкімшілік-шаруашылық секторы, кадрлар секторы, есеп бөлімі. Әр бөлім өздеріне бөлініп берілген жұмыстарды қатаң бақылаумен жүргізіп отырды. Орта мектеппен айналысатын сектор білім беру ісін бақылаумен қатар, тәрбие жұмыстары, оқушылардың тылдағы жұмыстарға ат салысуы және денсаулығында тексеріп отырды. Сол жылдары орын алған тұрмыстық заттар тапшылығына байланысты мектеп жасындағы балалардың жеке бас гигиенасын дұрыс сақтамауы кездесіп отырған [13,11 б].

Соғыс жылдарында мектептің оқу-тәрбие жұмысының мазмұнына кейбір өзгерістер енгізілді. Әртүрлі оқу пәндеріне әскери-қорғаныс тақырыптары енгізілді: физика курсына қазіргі әскери техника оқытылды; химия курсына улы заттар және одан қорғанудың тәсілдері; жағрафиядан "Жастар және карта" тақырыбын оқыту кеңейтілді; онда карта бойынша және жергілікті жерлер бағдарлай білу ептілігіне ерекше көңіл бөлінді. Шет тілі және орыс тілі сабақтарында әскери терминология оқытылды; 1941-42 оқу жылынан бастап, тарих және әдебиетті оқытуда патриоттық тәрбиеге ерекше мән берілді. Тарих сабағында біздің халқымыздың қаһармандық өткен тарихына және оның шетел шапқыншыларына қарсы күресіне ерекше көңіл бөлінді.

Тек 1941 жылдың жазында Алматы облысының егістік алқаптарында 18795 оқушылар мен 1195 мұғалім жұмыс істеді. Оқушылар қазу, отырғызу, бидай жинау, ұн тарту, малды қарау сияқты жұмыстармен айналысты. Көптеген мектептерде тракторды, комбайнды, машиналарды оқыту пәні енгізілді. 1941-1942 оқу жылдары 35 орта мектепте 2 мыңға жуық болашақ трактор, комбайн, машина жүргізушілер оқыды [14,8 б].

Соғыс жағдайына байланысты мектеп жасындағы балаларға білім беру ісінде жаңартылған тұрғыда қайта құру үрдісі жүргізілді. Республиканың барлық аймақтарында комсомолдық- жастар биригадалары құрылды. 1942 жылдың 21 мамырында шыққан қаулыға сәйкес 14 жасқа толған жеткіншектерді өндіріс орындарында еңбекке араласты. Бірінші кезекте көмекші ретінде 3 ай тәжірибелік курстан өтті, кейінірек толыққанды жұмысшы болуға құқылы болды. Соғыстың ұзаққа созылуына байланысты 12-13 жастағы балаларда жұмысқа тартыла бастады.

1942 сәуір айында партияның жетекшілігімен "Қалалар мен ауылдарда колхоз, совхоз және МТС ауылшаруашылық жұмыстарына жұмылдыру жайлы" тәртібі бекітілді. ЖОО-ның, техникумдардың студенттері, орта және орталау мектептердің 6-10 сынып оқушылары қаулыға сәйкес жұмыс жасау міндеттелді. Атқаратын жұмыстың ауырлығына байланысты уақыты 6-8 сағат аралығында болды. 12-16 жастағы оқушылар жылына орта есеппен 50 күн жұмыс жасады. Күнделікті жұмыспен қатар оқушылар колхоз жұмыскерлерінің арасында жаппай үгіттеу шараларын іске асырды. [15]

Соғыс жылдары бастауыш сыныпта оқыған Алматы облысы, Балхаш ауданы, Көкжиде ауылының тұрғыны 1936 жылы туылған Төстікбаев Бейсенбек атамның естелігі бойынша: «Бірінші сыныпқа 1942 жылы бардым, 1943 жылдың күзінде әкемнен қара қағаз келді. Үйде бас көтерер азаматқа қалай айналғанымды білмей қалдым, оқуды тастауға мәжбүр болдым себебі үйдегі анамның денсулығы күрт нашарлап кетті. Келесі оқу жылы қайтадан мектеп табалдырығын аттадым. Сабақтан соң колхоздың жұмысына барушы едім. Негізгі жұмысым ауылдың жанынан қазылып жатқан канал жұмысшыларына сусын тасу, қолым босаса ежтеп газет қиындыларын оқимын. Кетпен арқалап бара жатқан жоғары сынып оқушыларына қызыға қараушы едім. Мектеп ғимараты біздің ауылдағы ең биік төбеде орналасқандықтан ба әлде шынында биік болды ма мен үшін алыстан керемет ғимарат болып көрініп тұратын. Біздің мұғалімдеріміз ерлі-зайыптылар болды, ері мектеп директоры және жоғары, бастауыш сыныптарға сабақ беретін, жолдасы тек бастауыш сыныптарға беретін. Түске дейін бастауыш сыныптар, түстен кейін жоғары сыныптар оқитынбыз. Мектебіміз 8-жылдық еді, оқу құралдарының тапшылығын көрдік, дегенмен сауат ашқанымызға қуанатынбыз. Ата-анам хат танымаушы еді сондықтан ба мен үшін мектепте оқыған керемет бір мақтанш еді» [16].

1942 ж. 18 ақпанда Еңбекші депутаттарының Алматы облыстық Кеңесі атқару комитетінің председателі жолдас Шариповқа жазған хатында: «Отан қорын күшейту және отан қорғау қорына түскен қаржыларды тиісті орындарға уағында жіберіп отыру жөнінде мынандай жұмыстар істелініп отыр: 13220 кг бидай, 13960 кг тары, 524 кг сары май, 1 бас ірі қара (370 кг), 11 бас қой-ешкі, ақшадай 86567 сом 98 тиын, 3314 түрлі жылы киімдер жиналды. Облыс көлемінде 171 пионерлер мен оқушылардан жасақталған бригада жасақталды, олар қара және түрлі-түсті металдар жинап тапсырды» [17, 4 б].

Ұлы Отан соғысы жылдары ағарту мекемелерінің жұмыстары екі еселенді. Соғыстың алғашқы жылдары майданда жауынгерлердің көптеп қаза табуы салдарынан жетімдер саныда арта түсті, осыған

байланысты асыраушысынан айырылған балаларды және эвакуацияланған балаларды орналастыру мәселесі туындады. 1941-1944 жж. елімізге 970000 халық қоныс аударды, осылардың көпшілігін балалар құрады [18]. Мекеме қызметкерлеріне мектеп жасындағы балаларды балалар үйі мен мектептерге орналастыру жүктелді.

1942 жылы 23 қаңтарда "Ата-анасыз қалған балаларды орналастыру" арнайы Қаулы шықты осыны негізге ала отырып, 15 жасқа толмаған балалар арнайы мекемелерге немесе тұрғылықты отбасыларға патронаждыққа берілсе, 15 жастан жоғары жасөспірім балалар белгілі мамандыққа баулитын мектеп-интернаттарға орналастырылды. Республика бойынша ағарту мекемелерінде көптеген жұмыстар атқарылды.

1942 жылдың 1 шілде айында КазССР-дың Мемлекеттік жоспар Төрағасының орынбасары И.Караванскийдің дайындаған мәліметтер бойынша біздің елімізге 111 балалар үйіне жалпы саны 12969 бала орналастырылған. Соның ішінде көбісі оңтүстік-шығыс облыстарында Алматы облысына -1544 адам [19, 3 б].

1942 жылы 27 қазанда Халық комиссарлар Кеңесінің қаулысы шықты, бұл қаулы бойынша бір баланың тамақтану рационна мына төмендегі тағамдар енуі тиіс болатын: ет пен балық -1500грамм, майлар 450 грамм, қант - 450грамм, картоп пен басқа көкөністер 7500 грамм, нан күніне -300 грамды құрады. Бірақ соғыс жағдайындағы азық-түлік тапшылығына байланысты көптеген балалар үйінің күндік нормасы өзгеріске түсіп отырды.

Алматы облысы Балхаш аудандық Еңбекші депутаттары Кеңесінің атқару комитеті председателінің орынбасары қызметін атқарушы Жукебаевтің мәлідемесінде: «Ағарту мекемелеріне қолынан іс келетін кадрлардан іріктеліп қойылды. 1942 жылдың алғашқы тоқсанында 194 сауатсыз, 1660 шала сауатты бар. Бұл сауатсыз, шала сауаттыларға хаттану үшін ұйымдастыру жұмысын жүргізіліп жатыр» [20, 11 б].

Оқушылардың күнделікті өмірінде «Социалистік жолмен» деген ұранмен Қызыл армияның 26 жылдығы сияқты шаралар өткізіліп тұрды, оқушылардың ұйымдастыруымен мереке күндері арнайы ұйымдастырылған концерттерден түскен қаржыны майданға жіберіп отырды.

Ұлы Отан соғысы барша халықтың рухани жігері мен күш-қуатының үлкен сынға түскен кезеңі болды. Орасан зор қиындықтарды бастан кешірген халық жауды жеңу үшін соғыс даласында да, еңбек майданында да үлкен қаһармандық жасады.

Сол кезеңдегі қоғамға рухани ықпал етудің негізгі құралдарының бірі Кеңес Одағының білім беру жүйесі болды. Бұл жүйе Қызыл Армияны және тылды білікті кадрлармен қамтамасыз еткен арнаулы орта және жоғары оқу орындарын талапкерлермен қамту көзі ғана емес, ауыр жылдарда өскелең ұрпақты елдік рухта тәрбиелеудің маңызды тәсілі де болды. Тылда қалған жасөспірімдер, әйелдер мен қарттар өлшеусіз ауыр да ақысыз тыл жұмыстарына тартылды. Міне осылай, сол мерзімдегі қазақ халқының түгелге жуығы отан қорғауға ісіне қатыстырылды. Ұлы Отан соғысының аяқталғанынан бері 74 жыл өткенімен, оның бүкіл барысы, қорытындысы ашылып, қазіргі ұрпаққа берер толыққанды сабақтары жасалған жоқ. Кеңестік жүйе кезінде Ұлы Отан соғысы тарихының нақты шындығы бұрмаланып келді. Осылардың қатарында біздің халқымыздың бұл соғыстағы жеңіске қосқан үлесі де толығымен айқындалмаған. Әсіресе күнделікті өмір тарихы толыққанды зерттелмеген. Көршілес Ресей мемлекеті бұл салада көптеген еңбектер жазылып, зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Бұл мақалада тек алда атқаратын жұмыстың бір бөлшегін ғана көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қозыбаев М.Қ. *Тарих зердесі (Замана асуы). 1- кітап.* – Алматы: Ғылым, 1998. – 279 б.
2. Қозыбаев М.К. *Казахстан-арсенал фронта.* – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 475 с.
- 3 Чуланов Г.Ч. *Очерки народного хозяйства КазССР, 1963.* – 486 с.
4. Балақаев Б., Алдажұманов Қ. *Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941– 1945 жж.).* – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.
5. *Островитянов К.В. Колхозы Казахстана в борьбе за укрепление обороноспособности СССР; /Акад. наук СССР. Ин-т экономики.* – Алма-Ата : КазОГИЗ, 1943. – 24 с.
- 6 *Каймолдин С. Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны.* – Алма-Ата: Казахстан, 1969. – 176 с.
- 7 *Шошенко А. Борьба партии большевиков за укрепление тыла в годы Великой Отечественной войны (по материалам Казахской ССР).* – Алма-Ата: КазГИС, 1951. – С.15.
- 8 *Спирidonов И. Комсомол Казахстана в дни Великой Отечественной войны.* – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1948. – 325 с.
- 9 *Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.).* – Алма-Ата: КазГИС, 1958. – С.66.

10 Синицын А.М. *Всенародная помощь фронту.* – М.: Воениздат, 1985 г. – 319 с

11 Ассман Я. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности.* – М., 2004.

12 Балақаев Т.Б. *Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны.* – АлмаАта: «Наука», 1980. – 115 с.

13 АОММ 499-қор, 8-тізбек, 168-іс

14 АОММ 685-қор, 4- тізбек, 571-іс

15 *Очерки истории Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* – М., 1955

16 Төстікбаев Бейсенбекпен (1936 ж.т.) сұхбат 26.10.2019. 1сағат 15 минут

17 АПРК 708-қор, 5- тізбек , 2969-іс 2369

18 *Трудовой подвиг Казахстана: цифры и факты* (www.zakon.kz)

19 АОММ 499-қор, 8-тізбек, 112-іс

20 АОММ 685-қор, 4- тізбек, 462-іс

УДК 552/553: 929 (574)

МРНТИ 03.20

Е.Б. Қойшы¹

¹6М011400–Тарих мамандығының магистранты, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Тарих және құқық институты
Алматы қ., Қазақстан

ГЕОЛОГИЯ-МИНЕРОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ – ПАТШАЙЫМ ТӘЖІБАЙҚЫЗЫНЫҢ ҒЫЛЫМДАҒЫ ӨМІРІ

Аңдатпа

Тарихымыздың осы уақытқа дейін толық әрі терең зерттелмеген қырлары көп. Солардың бірі қазақ әйелдерінің республикамыздың қоғамдық-саяси өміріндегі, түрлі ғылым салаларындағы орны мен қызметі болып табылады. Бүгінгі таңда осы сынды көптеген мәселелерді өмір шындығына сай қарастыруға мүмкіндік туып отыр. Тарихымыздың кенестік кезеңіне әр алуан өткір сындар айтылып жатқанымен, кеңес өкіметі әйелдерді мемлекеттік басқару жұмысына дайындау, біртіндеп олардың қызмет дәрежесін көтеру, ғылымға белсенді түрде араластырудың дұрыс механизімін қалыптастыру мәселелерімен жүйелі түрде айналысқандығы шындық. Елдің ғылым мен мәдениетін дамыту шараларынан қазақ әйелдері де тыс қалған жоқ.

Мақаланың негізгі мақсаты – геология-минерология ғылымдарының докторы Патшайым Тәжібайқызының ғылымдағы өмірін және ғалымның мемлекеттік-бірегейлік көзқарасын көрсету.

Кілт сөздері: геология, литология, мүше-корреспондент, шөгінді жыныстар, төраға, ассоциация.

Қойшы Е.Б. ¹

¹магистрант по специальности 6М011400–История,
Института Истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЖИЗНЬ В НАУКЕ ДОКТОРА ГЕОЛОГО-МИНЕРАЛОГИЧЕСКИХ НАУК – ПАТШАЙЫМ ТАЖИБАЕВОЙ

Аннотация

Есть много аспектов нашей истории, которые еще не были полностью изучены. Одним из них является место и деятельность казахских женщин в общественно-политической жизни республики, в различных областях науки. На сегодняшний день существует возможность рассмотреть многие подобные проблемы в соответствии с реальностью жизни. В советский период нашей истории звучат разные острые вызовы, но, фактом является то, что советская власть систематически занималась подготовкой женщин к государственному управлению, постепенно повышая их степень деятельности и формируя правильный

механизм для активного участия в науке. Не остались в стороне и казахские женщины в развитии науки и культуры страны.

Основная цель статьи – показать жизнь Патчаим Тажобаевной в науке и государственно-уникальную точку зрения ученого.

Ключевые слова: геология, литология, член-корреспондент, осадочные породы, председатель, ассоциация

Koishy E.B.¹

*¹Master of 6M011400- History, Institute of History and Law at
Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

LIFE IN THE SCIENCE OF THE DOCTOR OF THE GEOLOGO-MINERALOGICAL SCIENCES - PATCHAIM TAZHIBAeva

Abstract

There are many aspects of our history that have not yet been fully explored. One is the place and activity of Kazakh women in the public and political life of the republic, in various fields of science. To date there is an opportunity to review many such problems in accordance with fact of life. During the Soviet period of our history, various acute challenges are heard, but the fact is that the Soviet power systematically engaged in preparing women for public administration, gradually increasing their degree of activity and forming the right control for active participation in science. Kazakh women had not remained immune in science and national culture development.

The main purpose of article - is to show Patchaim Tazhibaeva's life in science and the state-unique point of view of a scientist.

Keywords: geology, lithology, corresponding member, sedimentary rocks, chairman, association

Халқымыз ежелден-ақ ғылым мен өнердің адамзат өміріне өте қажеттігін біліп, оны мейлінше жоғары бағалаған. Халық аузында: «Ғалымның даңқын хаты (ғылыми ойы мен идеялары) шығарар, ердің атын ісі шығарар» сынды асыл сөздер жетерлік.

Халықаралық ұйым – ЮНЕСКО-ның шешімі бойынша 1999-жыл әлем бойынша Қ.И. Сәтпаев жылы деген зор атаққа ие болған-ды. Ғұлама ғалымымыздың жүз жылдық мерей-тойын әлем бойынша, ТМД елдерімен бірге еліміз зор қуанышпен атап өтті. Сөз басында Қ.И. Сәтпаев сияқты ірі ғалымды тілге тиек етуіміз бекер емес. Өз заманында ғалымның ғылым есігін жаңа ашқан жастарға көрсеткен қамқорлығы орасан зор. Академиктің дарынды шәкірттерінің бірі, қазақтан шыққан тұңғыш ғалым-литолог - Патшайым Тәжібайқызы болатын.

Академик Қ.И.Сәтпаев Қазақстан геологиясының іргесін қалаған бірінші ұстазы - атасы болса, ал осы ғұламаның шәкірті Патшайым Тәжібайқызы, алты алаш қыздарының арасынан шыққан алғашқы ғылым докторларының бірі, геология ғылымдарының өзекті саласы - литологияны республикада тұңғыш рет дамытқан ғалым еді.

Өз басына өмірде де, ғылымда да, пионер болу деген қиын да абыройлы жүкті арқалаған қазақтың ерен қызы – Патшайым Тәжібайқызы тек қана Қазақстан ғылымына емес, бүкіл дүниежүзілік ғылымға зор үлес қосушы, Шығыс әйелдері арасынан шыққан тұңғыш геология-минералогия ғылымдарының докторы. Литология мен шөгінді пайдалы қазбалар жөніндегі ілімнің негізін қалаушы, осы ғылым саласының республикадағы алғашқы зерттеушісі де, ұйымдастырушысы да, іске асырушысы да. Оның жемісті ғылыми еңбегі Қ.И. Сәтпаев атындағы геология институтымен тығыз байланысты.

Өмірінің ұзақ жылдарын өзінің сүйген ғылымы - геологияға, оның ішінде литологияға және осымен тығыз байланысты қазба байлықтарды зерттеуге арнады.

Геология ғылымдары табиғи ғылымдардың ішіндегі ең жасы деуге болады. Осы жастығына қарамай геология ғылымдары қазіргі кезде табиғи ғылымдардың алғашқы шебінде деуге болады және бұл ғылымның басқалардан ерекшелігі, өзінің ғылыми тұрғысында - мұқтажына математика мен физиканың, биология мен химияның негізгі заңдары мен қағидаларын және жетістіктерін толығынан пайдаланады да, өзіндік геологиялық мәселелерді шешеді. Геология ғылымының да басқа табиғи ғылымдар сияқты ондаған өзекті салалары бар: минералогия, металлогения, геохимия, петрография, литология, минералогия, геотектоника,

геофизика т.б. Соның ішінде, литология жалпылай петрография саласының бір бөлігіне жатады. Батыс елдерінде литологияны «седиментология» деп атайды. Литология ғылымы шөгінді тау жыныстарының қалай жаралуы, құрылысы, құрамы, олардың геологиялық, минерологиялық, литологиялық, геохимиялық ерекшеліктерін зерттейді. Жер қойнауындағы қазба байлықтардың 60-70 пайызы осы шөгінді тау жыныстарымен тығыз байланысты, кен орындары солардың арқасында қалыптасады. Мұның бәрі литологияның өте маңызды ғылым екенін, ал ғалым-литолог Патшайым Тәжібайқызының геологияда қалдырған еңбектерінің өте құнды екенін дәлелдей түседі.

Қ.И. Сәтпаевтың жетекшілігімен ғалым Сарыарқа жеріндегі Ұлытау – Жезқазған аймағындағы негізгі кендер – мыс, темір, алюминий, асбест, т.б. қазбалардың шөгінді жыныстармен тығыз байланыста екенінін зерттеп, олардың геологиялық, минералды-геохимиялық ерекшеліктерін толығымен көрсетті. Одақтар көлемінде бірінші болып шөгінді жыныстарда көптеп тараған майда дисперсті саз минералдардың ерекшелігін зерттеу үшін рентген электронды микроскоптарды қолданды. Ғалым Ұлытау – Жезқазған аймағынан кейін Сарыарқаның көптеген өлкелерінде перм дәуіріндегі шөгінді жыныстарды және тотыққан қабықшаның (кора выветривания) литологиясы мен минералогиясын зерттеп бірнеше еңбектер жазып, олардың арасында қазба байлықтардың (никель, алюминий, т.б.) бар екенін дәлелдеді.

Кандидаттық диссертациясын ойдағыдай қорғап, елге оралған П.Тәжібайқызының еңбегін академик Қаныш Имантайұлы: «Тәжібаева жолдастың диссертациялық еңбегі, әсіресе, Жезқазған кендерін зерттеу жолында ғылымға қосылған өте бағалы қазына болып есептеледі. Ол ғылыми-зерттеу жұмысында жас ғалым табандылығын және келешегі мол жас екенін көрсете білді», – деп жоғары бағалаған.

П.Тәжібайқызы 1947 жылдың 1 ақпанынан бастап ҚазКСР Ғылым Академиясының геология ғылымдары институтында жұмыс жасайды. 1947 жылы ғалым Қазақстанда тұңғыш рет рентгенология лабораториясын ұйымдастырып, 1947-1959 жж. осы лабораторияда меңгерушісі қызметін атқарды. 1960-1989 жж. Геология институтының литология секторын, 1975 жылдан бастап лабораториясын басқарды және жетекшілік жасады.

Литология саласында ғалымның 200-ге жақын ғылыми еңбектері жарық көрді, оның ішінде бірнеше құнды монографиялар бар: 1) «Үлкен Жезқазған мыс-кен орнындағы шөгінді жыныстармен байланысты мыс рудаларының литологиясы және оның генезисі»; 2) «Батыс Орталық Қазақстанның төменгі перм дәуіріндегі шөгінділерінің литологиясы»; 3) «Қазақстандағы ультрамафиттік жыныстармен байланысты толықталған қабықшалардың литологиясы және қазба байлықтары»; 4) «Қазақстан байырғы толықталған қабықшаларының минералдары».

Осы көрсетілген монографияларында ғалым рудалық литологияны тереңінен зерттеп, оның систематикасын, минералды-геохимиялық, палеогеографиялық жағдайларын көрсеткен-ді. Соның ішінде Ұлытау – Жезқазған аймағының әлемге әйгілі мыс кенінің генезисіне, минералогиясына, литологиясына қарасты мағлұматтарды жан-жақты зерттеген еді.

Ғылыми жұмыстарымен қатар ол ҚазКСР Жоғары мектеп және ғылыми мекемелер қызметкерлері кәсіподағының Республикалық комитетінің төрағасы қызметін қоса атқарған. Институт партбюро мүшелігіне бірнеше рет сайланып, 1958 жылдан 1963 жылға дейін Алматы қалалық еңбекшілер депутаттары Кеңесінің депутаты және 1963 жылдан 1965 жылға дейін Алматы облыстық комитетінің мүшесі болды.

Көп жылғы ғылыми еңбегінің арқасында П.Тәжібайқызы 1960 жылы докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғап шығады. 1961 жылдан бастап шөгінді жыныстар жөніндегі комиссияның Қазақстандық бөлімшесінің төрағасы және КСРО Ғылым академиясының Ведомствоаралық литологиялық комитеті пленумының мүшесі болып қызмет атқарады. 1966 ж. ғалым Голландиядағы Халықаралық седиментологтар ассоциациясының тұрақты мүшесі, 1969 ж. бастап саз және сазды минералдарды зерттеу бойынша Халықаралық ассоциациясының мүшесі, 1971 ж. бастап сазды зерттеу бойынша Жапон қоғамының мүшесі болып сайланады.

Осы қызмет жолында жүріп Патшайым Тәжібайқызы Қазақстанда литологияның дамуына көп күш салды. Оның басшылығымен көп жылдар бойы республикада жүргізілген литологиялық, минералогиялық, палеогеографиялық зерттеулердің негізі қорытындылары жарияланған 6 литологиялық жинақ жарыққа шықты.

П.Тәжібайқызы – ірі ғалым ғана емес, белгілі қоғам қайраткері де болды. Ол 1963 ж. ҚазКСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып және Жоғарғы Кеңестің бірінші сессиясында ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі төрағасының орынбасары болып сайланды.

1948 жылдың қаңтарынан бастап Кеңес Одағының Коммунистік партиясы қатарында болған Патшайым Тәжібайқызының қоғамдық қызметі жоғары бағаланып, 1958 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен, 1970 жылы «В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толуына орай сіңірген ерен еңбегі үшін», Қазақстанның 50 жылдығы құрметіне қосқан ерен еңбегі үшін" медальдарымен және Кеңес ғылымын дамытуға қосқан зор үлесі үшін, КСРО халық шаруашылығының бес жылдық жоспарын табысты орындауға ықпал еткен, халық шаруашылығына зерттеу нәтижелерін енгізгені үшін КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1971 жылғы 20 шілдедегі Жарлығымен Еңбек Қызыл Ту Орденінің екінші орденімен марапатталған. Сонымен қатар, ғылымды дамытуға сіңірген еңбегі және тоғызыншы бесжылдықтың тапсырмаларын табысты орындағаны үшін 1976 жылы ҚазКСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталған болатын.

Патшайым Тәжібайқызы – таланты мен еңбекқорлығы арқасында ғылымның биік шыңына шығып, кеңестік ғылымды бірнеше рет шет елдерге таныстырған ғалым. КСРО делегациясының құрамында болып Бельгия (Халықаралық көрме, 1958 ж.), Жапония (Саз және сазды минералдарды зерттеу бойынша Халықаралық конференция, 1969 ж.), Үндістан (Халықаралық геологтар конгресі, 1964 ж.) жерлеріндегі симпозиумдар жұмысына белсене қатысып, Халықаралық ғылыми конгрестерде баяндама жасады: Ұлыбританиядағы VII Халықаралық седиментологтар конгресінде: «Шөгінді жыныстардағы родусит-асбеттің түзілу табиғаты» (1967 ж.), ГФР-де өткен VIII Халықаралық седиментологтар конгресінде: «Орталық Қазақстан палеозойдың қызыл түстері және онымен байланысты пайдалы қазбалар» (1971 ж.), Испанияда саз және сазды минералдарды зерттеу бойынша өткен халықаралық конференцияда: «Қазақстан бентониттерінің генетикалық ерекшеліктері» (1972 ж.), Францияда өткен IX Халықаралық седиментологтар конгресінде: «Орталық Қазақстандағы пермь кезеңіндегі құрлықтық седиментация механизмі» (1975 ж.), Мексикада саз және сазды минералдарды зерттеу бойынша өткен Халықаралық конференцияда: «Тоттықан қабықшадағы коалиндердің қалыптасуының кейбір ерекшеліктері туралы» (1975 ж.), Австралияда өткен XXV Халықаралық геологтар конгресінде: «Қазақстанның пайдалы қазбалары каледониді және шөгінді жинаудың даму кезеңдері, эволюциясы» (1976 ж.).

Халықаралық седиментологтар ассоциациясына мүше болып сайланған 1966 жылдан бері П.Тәжібайқызы көптеген елдерде ғылыми басқосуларда болғандығы айтылды. Осындай түрлі жиындарда талай-талай мақтаулар естіген ғалым мұндай жылы лебіздің бәрін өзінің еліне, халқына арналған деп қабылдап, екінші жағынан өзіне қойылған талап деп сезінген. Оны Патшайым Тәжібайқызының тілшілерге берген кейбір сұхбаттарынан аңғару қиын емес:

«Свои личные трудовые успехи я неразрывно связываю с успехами всей нашей Родины и моего Казахстана, которые стали возможны только благодаря Октябрьской революции. Как ученого меня глубоко радует сознание, что мои труды в области геологии широко признаны у нас в стране и за ее рубежами.

Конечно же, самым памятным событием для меня является день, когда мне вручили партийный билет. Не забудется и день успешной защиты докторской диссертации в 1960 году. Радует меня и успех казахской школы литологов, честь создания которой выпала на мною долю. Теперь в начатом мною деле появились талантливые молодые ученые, которым я желаю всяческих успехов. («Вечерняя Алма-Ата», 28 августа 1970 г.)».

Патшайым Тәжібайқызы жайында ғалымның көзін көрген біраз белгілі тұлғалардың жақсы пікірлері жетерлік. Ғалымды академик Қ.И. Сәтпаев, А.П. Александров, М.В. Келдыш, А.П. Виноградов, А.В. Сидоренко, Ф.В. Чухров, Д.В. Наливкин, Н.Б. Вассоевич, Н.А. Шило, Ф.Д. Овчаренко сынды аса көрнекті ғалымдар жақсы танып, жоғары бағалап, терең құрметтеген:

«Я горячо поддерживаю Патчаим Тажибаевну как крупнейшего литолога, талантливого организатора, создателя собственной школы, новых лабораторий, инициатора, организатора, вдохновителя ряда научных конференций Казахстана» (КСРО ҒА мүше-корреспонденті, профессор Н.Б. Вассоевич); «Патчаим Тажибаевна Тажибаева является крупным специалистом и выдающимся ученым в области литологии» (академик Н.А. Шило); «Патчаим Тажибаева является известным литологом СССР. Благодаря ее деятельности казахстанское отделение превратилось в одно из наиболее крупных, ведущих отделений Союза» (академик Ф.В. Чухров).

Қырық жылдан аса бір мекемеде қызметтес болған, Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Әбдірахман Нұрлыбаев ғалым жайында: «Пәтекең (институтта әріптестері көбінесе осылай құрметпен атайтын) адамгершілігі өте зор, өте принципті, қайтпас-қайсар адам еді. Екі сөйлеген адамдарды жек көретін, ер мінезділігі – ешкімнен қорықпайтын, талай ғылыми кеңестерде, жиналыстарда

көңілдегі ойларын, сөзін үлкен демей, кіші демей, дәрежесіне де қарамай мүдірмей, тайынбай айтатын, міне, оның ерлігі, батырлығы!», деп пікір айтса, Қазақстанның халық әртісі, профессор Асқар Тоқпанов ғалымды «ғылым әлеміндегі әйелден шыққан Сәтпаев» дейді.

Ұлттық Ғылым академиясының академигі, корреспондент-мүшесі Өмірзақ Сұлтанғазин ғалымның еңбекқорлығын өте жоғары бағалайды: «Патшайым Тәжібайқызы Қазақстан, тек қана Қазақстан ғылымына емес, бүкіл дүниежүзілік ғылымға үлес қосқан апамыз. Бұл қазақ әйелдерінен тұңғыш рет шығып, жарып шығып, жеке шығып, жол көрсетіп өзінің үлкен еңбегінің арқасында сол Қазақстан ғылымын дамытып, бірінші рет литология саласында жаңа ғылыми бағыт ашқан үлкен ғалым».

Жоғарыда мысалға келтірілген естелік-жазбалар қазақтың талантты да қайсар ғалым қызы жайында жазылған естеліктердің тек бір шоғыры ғана.

П. Тәжібайқызының артына қалдырған ғылыми еңбектерін мәңгі өшпестей етіп әрі қарай дамытуда ерен еңбек етіп жүрген шәкірттері барда, оның жарқын бейнесі, ғылымда қалдырған өлмес мұралары ғылым кеңістігінен жоғалмақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Жүзтаева Б.Н. Қазақстан әйелдерінің қоғам дамуындағы рөлі: тарихи талдау (1946-1991 жж.): дис. ...т.ғ.к. – Астана, 2010.
- 2 Қожабекова А.Д. Кеңес өкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі: нақтылы тарихи зерттеу (Қазақстан мысалында 1917-1990 жж.): дис. ...т.ғ.к. – Алматы, 2007.
- 3 Досанов С.А., Ақкошқарова К.А. Асыл тастар асқар тауда туады. – Алматы: Дәуір, 1999. -228 б.
- 4 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты 2043-қор (Патчаим Тажібаева), 1(жалғасы)-тізбе, 345-іс.
- 5 ҚР ОММ 2043-қор, 1(жалғасы)-тізбе, 378-іс.
- 6 ҚР ОММ 2043-қор, 1(жалғасы)-тізбе, 346-іс.
- 7 ҚР ОММ 2043-қор, 1(жалғасы)-тізбе, 218-іс.

ӘӨЖ 11.574
ГРНТИ03.20.11

М.Қызыбай¹

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
6М020300-тарих мамандығының 2 курс магистранты
moldirnurgaly03@gmail.com

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ БАСТАУЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ – ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТТЫМЫЗДЫҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Алаш идеясының бүгінгі күнгі «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жаңғыруы мен сабақтасуы барысына тоқталып, қазіргі әлемдік жаһанданудың, жаңарудың өміршеңдігінің негізі ұлттық рухты бойына сіңірген жастардың тәлім-тәрбие, білім мен ғылымға баса мән бергендігі айтылады.

Сонымен қатар Алаш зиялыларының арман мүддесін алдына қойған мақсат-міндеттерін іс жүзіне айналдырып, зерттеу-зерделеуде мол мүмкіндікке жол ашқан, Рухани жаңғыру бағдарламасы тұтас халықтың бәсекеге қабілеттілігін арттырып ұлтымыздың ұлттық рух пен патриоттық тәлім-тәрбиенің қайнаркөзі, ұлттық руханиятымыздың негізі.

Алаш қайраткерлері ұстанған жолы халқын тәуелсіздікке революциялық жолмен емес, бейбіт жолмен жеткізу болды. Ол жол білім мен ғылым, ақыл мен парасаттылықтың жолы екенін нұсқады. Туған халқы мен кең байтақ жері үшін сіңірген игілікті еңбегі егемен Қазақстанның қалыптасуының негізін қалауға мүмкіндік береді. Алаш идеясының Рухани Жаңғыру идеясымен ұласуы, байланыс табуы бүгінде Алаш мұратының іске асқанын байқауға болады.

Кілт сөз: Алаш идеясы, Алаш қайраткерлері, рухани жаңғыру, білім, рухани даму, ұлттық сана, мақсаты, мақала, жаңғыру.

Кызаибай М.Н.¹

¹Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan

THE IDEA OF ALASH IN THE BEGINNING OF THE SPIRITUAL RENAISSANCE IS THE BASIS OF OUR NATIONAL SPIRITUALITY

Abstract

This article is about connection between “The idea of Alash” and nowadays programme “Ruhani zhangyru”. This article also speaks now “The idea of Alash” is proclamation via “Ruhani zhangyru”, worldwide progress depends on young people who are interested in know ledge. All of them have values such as humanity, optimism, wisdom, courage, habits, coustoms, way of thinking, culture history all this wealth is represented by people’s vospitanie. These young people who have like these habits are very workaholic and they like discovering something new and useful.

Key words: *idea of Alash, spiritual rebirth, knowledge, intellectual development, national identity.*

Қызайбай М.Н.¹

¹Казахский государственный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан

ИДЕЯ АЛАША В НАЧАЛЕ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ ЯВЛЯЕТСЯ ОСНОВОЙ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОСТИ

Аннотация

Деятели «Алаша» и представители казахской управленческой элиты, научной и творческой интеллигенции заложили фундамент казахской государственности. Казахские интеллигенты того поколения были людьми высокого порыва и самопожертвования, формировавшими мировоззрение своей эпохи. Они являются для нас, современников, поистине безусловным образцом нравственности, бескорыстия и преданности национальному и гражданскому долгу.

Алашординцы и близкие к ним по духу казахские интеллектуалы и творческие деятели не были ограничены в своих национальных рамках, как раз наоборот – все они были людьми глубоко просвещенными и многогранно талантливыми, открытыми, чуждыми любой замкнутости. Ведь многие из них окончили передовые учебные заведения России, а также ряд из них – и зарубежные учебные заведения. Они были непревзойденными публицистами, организовали выпуск ярких газет и журналов – печатных органов правительства Алаш Орды. Деятели «Алаша» были феноменами, рождающимися раз в столетие. Каждый из них был маяком, светочем для народа.

Ключевые слова: *Интеллигенции Алаш, духовного возрождения, программа, модернизация, интеллигенция, движение, народное образование Казахстана, идеология, гуманизм.*

XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасын оятқан ұлт зиялылары, ұлтқа қызмет еткен азаматтары дәстүрі мен заманауи жетістіктерді қатар алып жүретін Жапонияны үлгі етіп, өзіндік мақсат, бағдар тұтып, алда бейбіт, жарқын күнді көре білетін ұрпақ келеріне, түптің түбінде тәуелсіздік жолындағы өздері бастамашы болған кемел істі жалғастырырына әрі баянды етеріне нық сенімде болды және осы жолда еңбек етті.

Алаш көсемі һәм қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы «Біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіруіміз керек.Басқадан кем болмас үшін білімді, һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға-оқу керек, бай болуға - кәсіп керек, күшті болуға-бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек», - деп осы керектер жолында нақты жұмыс жасау керектігін басып айтады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің бағдарламалық мақаласында: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» деп, жастарға тек білім ғана табысқа жетудің кілті екендігін атап өтті [1].

Алаш зиялыларының арман мүддесін алдына қойған мақсат-міндеттерін іс жүзіне айналдырып, зерттеу-зерделеуде мол мүмкіндікке жол ашқан, Рухани жаңғыру бағдарламасы тұтас халықтың бәсекеге

қабілеттілігін арттырып ұлтымыздың ұлттық рух пен патриоттық тәлім-тәрбиенің қайнаркөзі, ұлттық руханиятымыздың негізі.

Рухани жаңғыру бағдарламасында ұлттық мүдде тұрғысынан қарау алдағы бағыт-бағдарымызды анықтауға мүмкіндік береді. Сананы жаңғырту бүкіл қазақстандықтарға ортақ мақсат екенін түсінеміз. Бірақ қазіргі жаһандану заманында жұтылып кетпеудің басты амалы ұлттық мүддеге бекем болу. Саяси, экономикалық тәуелсіз дамудан кейінгі тәуелсіз еліміздің үшінші даму жолын рухани сананың тәуелсіздігіне жасалған қадам деп ойлаймыз. Бұл жаңғыру жолын көптен күткен қазақ елі, ұлт зиялылары рухани тәуелсіздіктің, отарсызданудың басы деп қабылдады.

Ел дамуының жарқын көрінісімен, нақты қадамдарынан құрылған маңызды құжат. Ұлттық болмыс пен ұлттық кодтан айырлмай замана көшіне ілесуді мақсат етті. Осы уақыт ішінде жасампаз еліміз жаңғыруға бет бұрды. Ұлттық дамудың ұлағатты үлгісі қалыптасты. Республикамызда бағдарламаға бағытталған маңызды бастамалар мен игі бастамалар жүзеге асты.

Мемлекетіміздің сарқылмас қазынасы, байлығы қойнауға толған қазба байлығы емес, ол адам. Адами капитал – жаңғыру негізі. Жаңғыру – өзінің мәдениетінді, атап айтқанда, дәстүрлерің мен әдеп-ғұрып-тарыңды, тілің, әуенің, әдебиетінді, яғни ұлттық рухани ерекшелікті құрайтын барлық нәрсені сақтаған кезде ғана мүмкін болады. Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады. Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек.

Әлемдік деңгейде кең қанат жайып келе жатқан ғаламдану үрдісінде әр халықтың өзіндік бет - бейнесін сақтап қалуы мен ұлттық ерекшеліктерді қазіргі өркениет талаптарына сай жетілдіру мәселесі зор маңызға ие болып отыр. Халықтың рухани құндылықтары ақпараттар ағымымен, жан- жақтан еніп жатқан жат түсініктер тасқынында жоғалып кетпеуі үшін жас ұрпақтың білімі жоғары болуы тиіс.

«Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттермен озады» деген ұлы ақын Абай сөзі барлық уақытта өз мәнін жойған емес. Озық ойлы білімдар адамдар заманның, қоғамның дамуына, өзгеруіне өз үлесін қосады. Жан-жақты терең білім беру мақсатында көптеген технологиялар ұсынылуда. Кез-келген пайдалы білім белгілі мөлшерде адамды дамытады.

Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала беретіндігін [1] Елбасымыз мақаласында негізгі ой болып қорытындыланған болатын.

Қазақ елі, оның біртуар перзенттері алаш зиялылары үшін ұлттық сана, халықтың мәдени болмысын, ой еркіндігін негіздейтін ұлттық идеология, ел мүддесіне адалдық, осы адалдықты азаматтық, кісілік жолмен көрсету. Ол білімді, саяси сауаты терең, елдің мүддесін қорғауға қабілетті болу.

Табиғатынан дарынды жаратылған бұл буын өкілдері қазақы тал бесікте тербетіліп, исламның иманды бұлағынан нәр алып, мұсылманша хат танып, одан кейін жәдитше, орысша оқып, орта, жоғары дәрежелі білім алған: Орынбор, Омбы, Семей, Алматы, Ташкент, Уфа, Қазан, Мәскеу, Петербор секілді шаһарлар тәрбиесін көрген, өз заманының көзі ашық зиялылары. Бұлар мұғалімдік, инженерлік, заңгерлік, экономистік, дәрігерлік секілді сан алуан мамандық иелері. Түркі, славянды былай қойғанда, араб-парсы, ағылшын, неміс, француз секілді жеті жұрттың тілін меңгерген. Күрес жолына шыққан кезде бұл ерлердің бес қаруы сай еді. Сол замандағы кез келген озық елдің зиялыларынан асып түспесе, кем соқпайтын, әртүрлі ғылым негіздерін меңгерген, сегіз қырлы, бір сырлы тұлғалар еді. Алаш қозғалысын туғызып, Алаш партиясын құрысып, Алашорда өкіметін жасаған қайраткерлер ішінен қазақ әдебиетінің алтын дінгек, сом тұлғалары шықты. Отаршылдықпен шайқас, артта қалушылыққа қарсылық, азат, тәуелсіз демократиялық, дербес мемлекет құруды биік нысана ету, белгілі бір тап мүддесі емес, жалпы ұлт мақсаты үшін күресу, өркениетті нысана тұту – бұл ағымда болған ұлылы - кішілі азаматтардың баршасының дүниетанымына ортақ, етене қасиет сапалар еді [2].

Алаш зиялыларының ғаламдық өзгерісті өз табиғаттарына ыңғайлап алатын, қара алтын мен ақ алтыны болмаса да еңбекке құштар халқы бар, дәстүр мен заманауи жетістіктерді қатар алып жүретін Жапонияны үлгі етуінде де өзіндік мақсат болғанын осыдан-ақ бағамдай беріңіз. Иә, рухани байлық пен материалдық байлықты, ұлттық тәрбие мен техника, технология өндіруді құстың қос қанатындай тең

ұстай алсақ, Қазақ елі де күндердің күні алаш арыстары арман еткендей әлемде орнын ойып тұрып алатын қуатты мемлекет бола алады деген үміт мол.

Оқу-ағарту саласы мен қазақ мектептерінің жай-күйі, мұғалім білімін жетілдіру мен оқыту әдіснамасы, шетелдерде білім алып жүрген шәкірттерге жәрдемдесу, жергілікті биліктің халық ағарту ісіндегі жауапкершілігіне қатысты Алаш зиялыларының мақалалары мен еңбектері, көркем және ғылыми аудармаларымен қазақ халқы рухани кемелділік биігіне жетеледі.

Ұлттық педагогикалық тәлім-тәрбие рухында өсіп-өнген қазақ баласының әлемдік ақыл-ой қайнарынан нәр алуын нұсқаған Алаш қайраткері Әлихан Бөкейхан: «Біздің қазаққа қазіргі кезде баласын оқытатын мектеп, жерін гүлдететін су, елге қызмет қылатын Боргенсен мен Миллер сықылды жігіт, май алатын, жүн жуатын, тері илейтін, ет сататын, мал өсіретін, егін салатын кәператип керек», – деп [3] ұтқыр уақыттың талабымен толықтай үйлесетін кәсіби білікті мамандар дайындауды қазақ қоғамының түйінді мәселесі деп білді.

Қоғамдық сана түрлері, оның өз жолымен дамуы қашанда мемлекеттің, ұлттың жетістігі болып саналады. XX ғасыр басында-ақ Ахмет Байтұрсынов қазақ байларын қаржыны білім мен ғылымға салуға шақырды. Мақсат Еуропаның игі істерінен, әлеуметтік-экономикалық дамуынан үлгі алу болатын. Ол Ахмет Байтұрсынов жазғандай: «Ұлт намысы дегенді қазақтың көбі екі ауылдың, екі таптың я екі рудың намысы деп ұғады. Басқадан кемшілік көрсе, намыстанбайды, кектемейді, бір-бірінен кемшілік көрсе, кегін жібермейді. Ауылын шауып, адамын сабаса, жауын мұқатып, мақсатына жетіп болғаны. Халықтың көбі сондай болған соң, сол көптің ішіндегі байлар қайда барсын?! Сондықтан қазақ байлары білім бәйгесіне ақшасын Еуропа байларындай басы бүтін бере алмайды... Осыны есімізге алып, Еуропа үлгісін қазақтың мүшесіне лайықтап, артығын мінеп, қазақ байларының алдына саламыз» деген жолдармен түсіндіріледі. А.Байтұрсыновтың ашық ойлары «Қазақ» газетінде талқыға ұласты, оны қолдап қаржы бөлген қазақтар қарасы байқалды. Бұл да – бүгінде біз үшін өзекті мәселе. Бағдарламадағы: «Туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеудің түрлі жолдарын табу керек. Бұл жерде де көп жұмыс бар. Осы арқылы қалаларды көгалдандыруға, мектептерді компьютерлендіруге, жергілікті жоғары оқу орындарына демеушілік жасауға, музейлер мен галереялар қорын байыта түсуге болады» [1] деген жолдары Ақаңның ойымен астасып жатыр. Елбасының қаржысы бар әлемдегі қазақтарды ел экономикасына шақырып, тікелей қолдау көрсетуі сол Алаш ісінің жалғасы іспеттес.

Зиялылық жоғары дәрежедегі халықтың ой-өрісі мен ұлттық мәдениетінің қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, ұлт еркіндігі, ұлт ісіне деген құндылықтардың, табандылықтың рухани қасиет үлгілерімен келетіндігі ақиқат. Ахмет Байтұрсынов: «Білім жарысының басқадан артық бір жері мынау: бұған шығарған ақша далаға кетпей, көздеген мақсатқа тура тиеді. Егін салсаң, шықпай қалып, босқа шығындау ықтимал, мал жисаң, өліп қалып, босқа шығындау ықтимал, білім бәйгесінен пайда болмаса, шығын болмайды» деген түсініктемесін береді. Осы жайлы Халел Досмұхамедов: «Қазақ-қырғыз жұрты оянғаннан бері мәдениет бәйгесінде ілгері кеткен жұртқа жетудің қамын қылып жатыр. Мәдениеттің негізі – білім. Білім тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады», – дей келе, «Аурупа жұрттарының ғылым тілі қылып алған тілі – латын тілі. Латын тіліндегі терминдерді ешкім қалдыруға ниет қылған жоқ, қалдыруға қолдан да келмейді. Ғылым ұлғайған сайын латын терминдері де ұлғайып барады», [4] – деп замана ағымын сезінгендей болды.

Тарихи тамыры терең тұғырлы тілімізді түлетіп, санамызды сілкінткен, заманның өзі талап еткен, латын негізді әліпбиге көшу бастамасы тұрасында Елбасымыз «Жаңа әліпбидің бізді жаңа мүмкіндіктерге, зор жетістіктерге бастайтыны сөзсіз. Латыншаға көшу қазіргі заманғы технологиялық ортаның және ана тіліміздің жаһандық ғылым мен білімге кірігуін әрі әлем қазақтарының рухани тұтастығын қамтамасыз ететін бірегей қадам. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу бүкіл түркі әлемін біріктіріп, бірлігімізді нығайтып, рухани жақындастыра түседі» деп түйінді ой қорытты. Тарихи сабақтастық, уақыт Алаш ардақтыларының терең түсінігін ақтады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Алаштың басты мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің қазіргі жедел жаңғыру, яғни, модернизация бағытымызға да сай келеді. Алаш арыстары бізге мемлекеттілік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті... Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қарапайым тілмен айтсақ, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді, – дей келе олардың алдына қойған мақсат-мүдделері арқылы өткенімізді саралап, болашағымызға назар аударды.

Қазіргі қазақ қоғамында сол кездегі Алаш идеясына деген ерекше ұмтылыс байқалады. Ә.Бөкейханов бастаған Алаш зиялылары сол кездің өзінде «Қазақ халқы білімде, ғылымда, мәдениет пен әдебиетте, өнерде жаңа сатыға көтеріліп, түрлі кәсіп пен өнерді меңгеріп, сол арқылы өзінің қазба байлықтарын

игеру дәрежесіне көтерілсе...» деп армандаған. Өз байлығын өзі игеріп, өз билігіне өзі иелік еткен елдің ғана болашағы жарқын болып, жаңа сатыға аяқ басады. Алаш идеясы бүгінде жаңарып, жаңғырып, өркендеп жатыр. Қазақ жастарының алдында жаңа технология мен техниканы, түрлі ғылым салаларын игеру мақсаты тұр. Алаш идеясы бүгінгі күні «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында сабақтасып жатыр деп айтуға толықтай негіз бар.

Кешегі заман мен бүгіннің түйген тәжірибесін, ұрпақтар сабақтастығын одан әрі дамытатын рухани жаңғыру еліміздің идеологиялық тірегі оның айқын көрінісі. Ұлтын өлшеусіз махаббатпен сүйе білген, артына өлшеусіз із қалдырған Алаш арыстарының ісі- ұрпаққа мәңгі мұра болып қалмақ. Қаһармандылық пен ізгілік қатар тұрғанда ғана адамдық қасиет шыңға шығады. Әрқашан Алаш аманатына адал болайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев, *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //«Егемен Қазақстан» газеті.* – Алматы, 2017. – №10(78). – 1б.

2. Р.Нұрғали, *Тәуелсіз Қазақстан мұраттарының Алаш идеяларымен сабақтастығы//Әлем халықтарының рухани сұхбаты: тіл, мәдениет және Алаш мұраты. Халықаралық ғылым теориялық конференция материалдары.* – Алматы: 2008. – Б.5-16.

3. «Ә.Н.Бөкейхан Шығармалар жинағы». Құрастырушы: С.Жүсіп. – Астана, 2013. 8-т. – 216 б.

4. Мұқтар Әбілсейіт, *Рухани жаңғыру және Алаш зиялылары* [Электрон.ресурс.] URL: <http://aikyn.kz/2017/07/22/21182.html> (22.06.2017)

УДК:373,016:94(574)

ГРНТИ 03.20.03

А.С. Зияшев¹

¹*БМ011400-Тарих мамандығының магистранты,
Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҒЫНДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Қазіргі уақытта отандық және әлемдік білім беру жүйесін жақсарту мақсатында көптеген өзгерістер жасап жатыр. Бұның басты мақсаты өсіп жатқан ұрпақты сапалы әрі тұлғаға бағытталған дұрыс білім беру болып тұр, осы арада әлемдік және отандық білім беру жүйесі көп өзгерістер басынан кешіруде.

Бұл мақалада Қазақстан тарихы сабағында дифференциалды оқыту әдісінің тиімділігі мәселесі туралы қарастыылған. Яғни отандық және әлемдік білім беру жүйесінде дифференциалды оқыту технологиясын қолданылуы және зерттелуі туралы жан-жақты қарастырылады. Бұдан бөлек дифференциалды оқыту технологиясының ерекшеліктері мен басқа әдістерге қарағанда артықшылықтары туралы, және білім беру процессінде қолдануы туралы жазылған.

Түйін сөздер: дифференциалды, технология, әдіс, саралау, саралап оқыту, топтар.

Зияшев А.С.¹

¹*Магистрант по специальности БМ011400-История, Института
Истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алмата, Казахстан*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В настоящее время отечественном и мировой системе образования происходят изменения, цель которой улучшения качество образования. Главной целью этих изменений является чтобы подросток поколение получала качественное и правильное образование, связи с этим в мировом и отечественной системе образования ждут большие изменения.

В данной статье рассматривается эффективность в использовании дифференцированного обучения на уроках истории Казахстана, то есть применения и изучение дифференцированного обучения в мировом и отечественном системе образования. Кроме того рассматриваются плюсы дифференцированного обучения и чем выделяется от других методов обучения, и применение дифференцированного обучения в процессе обучения.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, технологий, метод, дифференциация, группы.

Ziyashev A.S.¹

¹Master of 6M011400-History, Institute of History and Law,
Kazakhstan at Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

THE BENEFITS OF USING DIFFERENTIAL LEARNING OF KAZAKHSTAN STORIES

Abstract

Nowadays, the domestic and global education system is undergoing changes, the goal of which is to improve the quality of education. The main purpose of these changes is to ensure that the rising generation receives high-quality and proper education, and experted in the global and domestic system.

This article discusses the issues of differentiated learning, that is, the application and study of differentiated learning in the world and national educational system. In addition, it considers the advantages of differentiated learning and how it stands out from other teaching methods, and the use of differentiated learning in the learning process.

Key words: differentiated learning, technologies, method, differentiation, groups.

Кіріспе. Қазіргі уақытта білім беру үдерісіне көп көңіл бөлінуде. Білім беру мектеп қабырғаларында басталады, яғни сабақтың оқушыларға сапалы өткізілуіне көп көңіл бөлінуде. Осыған орай сабақты өткізу әдістеріде өзгеріске ұшырауда. Қазіргі білім беру ісіне қойылып отырған талаптар дәстүрлі сабақ өткізу әдісінен алшақтау болып тұр, сол себепті жаңа әдістерді қолдану екені айқын. Жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып баланың жеке дара қасиеттерін, шығармашылық ойын дамыту бүгінгі педагогтың алдына қойылған мақсат болып табылады. Алға мақсат қойылған, осы мақсатты орындауда біздің ойымызша дифференциалды немесе саралап оқыту әдісі қолайлы болып келеді.

Дифференциалды оқыту – жеке тұлғаның жеке психологиялық, тұлғалық ерекшеліктерін ескеретін білім беру үдерісін ұйымдастыру, оқушылардың білімді әртүрлі мазмұнымен, оқыту әдісі болып келеді. Оқу үрдісін ұйымдастырудың нысаны, мұғалім оқушылар тобымен жұмыс жасайды, оқу үдерісі үшін маңызы бар (біртекті топ) кез-келген білім сапасын ескере отырып құрастырылады, сабақтардың әртүрлі топтары үшін оқу үдерісінің мамандануын қамтамасыз ететін жалпы дидактикалық жүйенің бір бөлігі болып саналады.

Негізгі бөлім. Дифференциалды оқыту процесі – бұл оқушылардың оқуға қабілетінің, бейімділігінің, қажеттілігінің, психологиялық-педагогикалық диагностиканың нәтижесінде, оқу әрекетін ұйымдастыруда әр түрлі формалар мен тәсілдерді кең түрде қолдану.

Дифференциалды оқытудың екі түрлі формасы бар, олар:

- Ішкі (деңгейлік) дифференциация — барлық оқушылардың дайындықтық міндетті базалық деңгейін меңгеруге білімді қабылдауда әртүрлі деңгейдің бөлінуі негізінде оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, ұйымдастыруда оқытудың әдісі, формасы және тәсілінің жиынтығы.

- Сыртқы дифференциация – білім беру мазмұны және оқушыларға ұсынылған талаптар ескерілетін, белгілі принциптер негізінде (қызығушылық, қабілеттілік, нәтижеге жету, бейімделгіштік) тұрақты топ құру [1,374 б.].

Жалпы Қазақстан тарихы сабағында дифференциалды әдісті сабақта қолдануын кезеңдерге бөліп қарастыруға болады, яғни ол 3 кезеңнен тұрады:

1. Диагностика кезеңі. Бұл кезеңде оқушының пәнге қызығушылығын ояту, ой-өрісін кеңейту және талғампаздықты қалыптастыру үшін жүйелі түрде берілетін тапсырмалар мен нұсқаулар: мазмұнды түсіну мен мәтінді талдауды білу, тәжірибе жасау және бақылау нәтижесін түсіндіру, тағы басқаларды үйренеді.

2. Оқыту кезеңінде саралау. Бұл кезеңде сабақтың түріне және түрлі оқушылар санатына дайындалатын тапсырмалар жиынтығымен байланысты. Мұғалім оқу мазмұнын Блум таксономиясы (төменгі

ойлау деңгейінен жоғары ойлау деңгейіне дейін зияткерлік деңгейлер жіктемесі) бойынша әртүрлі деңгейдегі қамтитын оқушылар тобынан оқу әдістерін ұйымдастыру керек.

3. Оқыту мазмұнындағы саралау. Сыртқы және ішкі саралау айырмашылығы: сыртқы саралау (білімнің мазмұны бойынша) оқытудың үшінші деңгейінде қолданылса, ал ішкі саралау (оқушының даму деңгейі бойынша) негізгі және орта мектепте жүреді. [2, 21-24 б].

Дифференциалдық оқытудағы ерекшеліктеріне мән берсек бұл әдістің стандартты оқытудан айырмашылығы оқушыларды топтарға бөліп жұмыс істеу, топтарға түрлі ерекшеліктерге қарай бөледі: психологиялық ерекшеліктеріне қарай, оқу үлгерімі бойынша бөлу, бағдарына қарай бөлу.

Дифференциалды әдістің тағы бір ерекшелігі ол баланы жеке бір тұлға ретінде қарастырып сол баланың жақсы дамыған жағын қарап, соған орай сабақты дұрыс түсіндіру. Әр топта оқушының білімі мен жақсы дамыған жағына қарай немесе бір бірімен оқушылардың жақсы қарым қатынасына қарай топтарға бөлу керек. Әр топқа бір тапсырма беруге немесе ортаға бір проблема немесе бір пікір салып сөз таластар жүргізуге болады. Бұл әдістің басты ерекшелігі сабақта мүлдем қатыспай сөйлемейтін оқушыда сабаққа белсенді қатысып отырады, және әр баланың белсенділігіне қарай бағалауға мүмкіндік береді.

Білімді даралап, саралап берудің басты бір бағыттарының бірі – дарынды, талантты балалар мен жас өспірімдерді оқыту. Кейінгі кезде мұндай өзекті мәселеге әлемдік педагогикалық қызығушылық бары байқалады. Соның бір айғағы ретінде жоғарғы қабілетті Еуропалық ассоциация құрылды. Ассоциацияның басты мақсаты – дарынды балаларды зерттеу, қолдау және мадақтау. Мұндай саясат Қазақстанда да жүріп жатыр. (**“Болашақ” бағдарламасы, “Дарын” орталығы**). Саралап оқыту әдісін әлемнің көптеген мемлекеттерінде кеңінен қолдануда, бірақ кішкене өзгерістермен:

Англияда дарынды балаларды зерттеу орталығы бар. Мұнда дарынды балалармен жұмыс істейтін мектептер, арнаулы бөлімдер және тездетіп, терендетіп оқытатын курстар жетерлік. Ағылшын педагогтарының дарынды балаларды оқыту әдістемесі бойынша диагностикалық тестілеу тәжірибелері мол.

Германияның Гамбург қаласында 1985 жылдан ерекше қабілетті оқушылармен шұғылданатын қызмет орны жұмыс істейді.

Францияда 80-жылдардың ортасынан бастап кейбір бастауыш оқу мекемелерінде талантты балаларға арналған сыныптар пайда бола бастады. 90-шы жылдардың басында Страсбургте ойлау қабілеті өте жоғары балаларға арналған ерекше мектеп ашылды.

Жапонияда дарынды балаларды оқыту мәселесіне салыстырмалы түрде ұстамды бағыт көрсетіледі. Кейбір оқу орындарында талантты оқушыларды анықтау бағытында диагностикалық тестілеу жүргізіледі. Оларға арнап арнаулы оқулықтар мен оқу құралдары шығарылады.

Ресейде де ұлттық қолайлы тобын (элитасын) тәрбиелеу қажеттілігін түсінеді. 1989 жылы “Дарынды балалар” атты кешенді бағдарлама жасалды, арнаулы “Ресейлік мәдени қор” ұйымдастырылды, қаражат бөлінді. 1996 жылы бұл қор 229 дарынды оқушыларға стипендия бөлді.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін дарынды балаларды оқу-білім жүйесінде қолдау ісін әр өңірде мемлекеттік дәрежеде қолға ала бастады. Сондай істің бірі Тараз қаласында №8 гимназияда саралап оқыту идеясы 1991-92 оқу жылында қолға алынды. №8 гимназияның басқа инновациялық мектептерден басты ерекшелігі сол, оқушыларға оқу бітіргенше үш рет гимназия сыныптарын таңдап алуға құқық берілген. Бірінші кезең – 5-сыныпта, екінші кезең – 8-сыныпта, үшінші кезең – 10-сыныпта. Алдын-ала зерттеуге жүгінсек, шамамен оқушылардың 30 пайыздайды гимназия сыныптарын қайта таңдап алатындығы белгілі болып отыр [3, 12 б.].

Дифференциацияның негізгі жолы топтарға бөлу болып келеді. Әрбір сабаққа сияқты топқа бөлу қажетті дайындық деңгейін қол жеткізу үшін өлшемдер негізінде жүргізіледі, сол себепті Қазақстан тарихы сабақтарында да осылай топтарға бөлуді қажет етеді. Оқушыларды негізінде үш топқа бөледі:

- Бірінші топтағы оқушылар бағдарлама материалдарын білудегі кемшіліктерге ие, бір немесе екі сатыдағы дербес тапсырмаларды атқара алады, күрделі тапсырмаларды орындау соқыр үлгілерден басталады, олар жаттығу жолына мақсатты түрде іздеу жүргізе алмайды. Бұл топта сабаққа жүйелі түрде дайындалмау себебінен аурудың салдарынан жиі болмауына байланысты білім кемшіліктері мен даму кемшіліктері бар оқушылар болуы мүмкін;

- Екінші топ оқушыларды бағдарламалық материал туралы жеткілікті білімдерге ие, олар стандартты тапсырмаларды шеше алады. Яғни бұл топтағы оқушылардың білім сапасы жақсы берілген сұрақ тапсырмаларды оңай шешіп отырады;

Үшінші топ жаңа материалдарды өз бетімен меңгеруге, тапсырманы орындаудың бірнеше жолдарын табуға болатын оқушылардан тұрады. Бұл әдісті тек сабақ өткізуде ғана емес жалпы сабақ барысында қолдануға мүмкіндік береді. Мысалыға: бақылау жұмысын алған уақытта бөлінген үш топтағы әр балаға әр түрлі деңгейдегі жеке тапсырмалар беруге болады, осы арқылы баланың оқуға деген ынтасын ашуға болады. Ал жаңа материалды түсіндіру барысында тек қана мұғалім ғана сөйлемей керек сыныппен

(аудиториямен) әрекет етіп әр оқушының белсенді қатысып отыруы негізгі мақсат болып келеді. Жаңа материалды бекітіп жатқанда, түзетуге қатысты мәселелерді бөліп аламын. 3-ші топтың балалары үшін мен бірден практикалық тапсырманы орындауды ұсынамын. 2 топтағы балалар үшін оқулықпен жұмыс істеуді ұсынамын. Әлсіз балалармен негізгі ойларды қайталаймын, олардың әрқайсысында егжей-тегжейлі айтылады. Тапсырмалардың саны, сондай-ақ оларды әр түрлі топтарға енгізу уақытын әртүрлі беріледі. Күшті балаларға тапсырманың мақсатын, ал орташа және әлсіздеу балаларға - тапсырмаларды егжей-тегжейлі сипаттаймын. Уақыт өте келе, барлық топтардағы тапсырмалар күрделенеді, бұл психикалық белсенділікті дамытуға ықпал ететін негізгі фактор болып табылады. Дифференциалды оқытуды қолдану мұғалімге келесі мақсаттарға жетуге көмектеседі:

Бірінші топ үшін:

- өзінің жеке ерекшеліктеріне сәйкес жұмыс істеуге мүмкіндік беретін негізгі деңгейдегі тапсырмаларды қолдану арқылы субъектінің пәнге деген қызығушылықты ояту;

- Оқытылып жатқан пәндегі білім сапасын жоғарлату ;
- Осыған қарап оқушының басқа сабақтарға даынтасын ашу;

Екінші топ үшін:

- Тақырыпқа үнемі қызығушылық таныту;
- Қолданыстағы білімін нығайту және қайталау;
- Жаңа материалдарды табысты зерттеу үшін өткен материалды игеру;
- Тапсырма бойынша өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру;

Үшінші топ үшін:

- Тақырып бойынша жалпыланған қызығушылығын арттыру;
- Қиын тапсырмаларды орындауға дағдылау [4, 42-47 б.].

Дифференциалды оқыту әдісін қолданудың тағы бір қасиеті ол – шығармашылық тұлғаны дамытудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Оқушыларға сараланған көзқарас принципі әр оқушының жеке қабілеттеріне оқу материалдары мен оқыту әдістерін оңтайлы бейімдеуді қарастырады. Бұдан бөлек Қазақстан тарих сабақтарында қолдану барысында дифференциация оқушылардың жеке-психологиялық ерекшеліктеріне негізделеді, олардың бір оқушыны екіншісінен ажыратады, кез-келген қызметтің табысқа жетуіне байланысты қабілеттерін білдіреді. Мектептерде үздік, дарынды оқушылар бар, олардың үміт талабын, бағыт, бағдарын дамытуда саралай оқыту – бүгінгі күннің алға қойған міндетін шешудің негізгі жолы. Саралап оқыту екі кезеңнен тұрады:

1. Дайындық кезеңнің басты міндеттерінің бірі – шәкірттер ішінен талантты, дарындыларды тауып, олардың қабілеттерін дамыту, білімге құштарлығын қанағаттандырып, белсенділіктерін арттыру.

2. Негізгі кезең – оқушыны ынталандырған пәндерді айқындап, ондағы оқуға қажеттіліктерді тереңдете оқытуға назар аудару [5, 8-9 б.].

Уақытша топтарды құрған кезде, оқушылар топтарға бөліну себебін білмеуі керек, себебі бұл оларды психикасын жарақаттауы мүмкін. Топ әдетте 4-6 оқушыдан тұрады, ол бірдей деңгейдегі оқушылардан (біртекті) болуы мүмкін, бұл білім арудың бірдей деңгейі бар немесе өзара үйрену үшін біртекті (аралас) тиімді аралас топ болып табылады, бірақ оның жұмысының өнімділігі төмен де болуы мүмкін. Дифференциалды білім беру жүргізілетін сабақтың құрылымы құрылымдық элементтердің келесі тізбегін қарастырады: оқушыларды орналастыру; мұғалімнің тапсырма туралы мәлімдемесі және оқушылардың оны түсінуі; алдыңғы ойлар, мәселені шешу жолдары туралы пікірталастар, іс-әрекеттер жасау; проблеманы шешу; білім беру және танымдық қызметтің нәтижелерін бағалау. Сабақта дифференциаланған оқыту үшін мұғалімнің мұқият даярлығын, белгілі бір дағдыларды талап етеді. Ол оқушылардың жеке қасиеттерін білуі, оларды топтар арасында бөлу, осы топтарды орналастыру және студенттердің кеңес беруін таңдау керек. Сабақтың мазмұны мен құрылымы нақты ойлауды талап етеді. Әсіресе ойластырылған негізгі және қосымша сұрақтарға, оларды жүзеге асыру үшін уақыт, соның ішінде, сабақтың мазмұны мен құрылымы болуы тиіс. Сабақ барысында дидактикалық материалдарды пайдалануда оқушылардың жеке, топтық және жалпы жұмысын өздерінің педагогикалық қызметімен біріктіру маңызды.

Қай заманда, қандай реформа болсын мектептің басты тұлғасы – мұғалім. Мемлекеттің білім саясаты да осы мұғалім арқылы жүзеге аспақ. Ал қазіргі таңда мектеп пен мұғалімнің басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру, яғни Қазақстан тарихын оқыту баланың патриоттық сезімдерін ояту, елін, жерін сүю, отан үшін қызмет жасау мақсатында көптеген бағдарламалар қарастырылуда. Осыған орай дифференциалды оқыту әдісін тарих сабақтарында пайдалансақ пайдасы мол болып келеді. Ішкі әлемнің әр түрлілігі әр баланың ерекшелігінің анықтайды. Оқушыларының оқуының ұйымдастыруда мұндай «орташа оқушының» пайда болуына алып келеді. Әрбір оқушының ішкі дүниесінің бірегейлігі, оның ерекше дүниетануымен кәсіптік мектеп оқушысы танымдық мүмкіндіктерінің пайда болуының қамтамасыз етеді. Мектепте мұндай ерекшеліктерін ескеру оқытудың қызметтік және

мотивациялық аспектілерін жоғарлатуда көрінетін әрбір оқушыны дұрыс нәтижелерге жетуіне басты рөл атқарады. Оқытуда оқушының барлық ерекшеліктерін ескеруді жүзеге асыратын құрал дифференциация болып табылады [6,123-129 б.].

Дифференциалды оқыту технологиясы – білім мазмұнын оқушыларға меңгерту жолындағы алға қойылған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін әдіс – тәсілдер жүйесі болып табылады. Жаңа технология оқушы алдына өздігінен білім алу мақсатын қояды, ал мұғалім ұйымдастырушы рөл атқарады [7, 14 б.].

Қорытынды. Жалпы қорытындылай келе саралап оқыту (дифференциалды) оқыту әдісі туралы қысқаша көрсетіп кеттім. Бұл әдіс мектепте Қазақстан тарихы сабақтарында қолдануға жақсы келеді, бұл әдісті шет елдерде көп қолдануда, бірақ біздің елімізде де арнайы бағдарламаларда қолданып келеді. Жалпы бұл әдістің зерттелгені көп, осыны методист ғалымдар да психолог ғалымдардан да көп қолдау көрсетілуде. Бұл әдісті біздің елімізде қолданған жағдайда білім жүйесі, жалпы мектептегі мұғаліммен оқушының арасындағы қарым-қатынас жақсарып оқушы мектепке ынтасымен, белсенді қатысуы арттады дегенге күмәнім жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гончаров Н.К. // Вопросы педагогики. – М.: АПН РСФСР, 1960 г. – 420 б.
2. Түлембетова А. Саралап оқытуды қолдану тиімділігі. 2017 ж. // Қазақстан мектебі. – Ақтау. – 88 б.
3. Джурицкий А.Н. Сравнительная педагогика // Издательский центр «академия», 1980 г. – Монахов В.М., Орлов В.А., Фирсов. – 220 б.
4. Монахов В.М., Орлов В.А., Фирсов В.В. Дифференциация обучения в средней школе // Советская педагогика. – № 8. – 32
5. Вальчук Л.И. Дифференцированное обучение - условие для развития творческой личности//ГУ «Комсомольская средняя школа отдела образования Есильского района»// 2013г. 25б.
6. Копжасаров М. Развитие идей дифференцированного обучения в теории и практике общеобразовательной школы //Изданіс. — 2001. — № 1. — С.185
7. К.Қараева. Қазақстан мектептеріндегі шет ел тілдерін оқыту //Қазақстан мектебі. – 2005 ж. – 25 б.

ӘОЖ 94(574) «1926/36»
ГРНТИ 03.20.11

Қабдолдина Керім¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2 курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ МАМАН РЕТІНДЕ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БЕТТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада 1920-1930 жылдары Кеңес өкіметінің әйелдер қоғамдық өмірде белсенділігінің құрылуына қатысты саясаты қарастырылады. Қарастырылып отырған кезеңде әйелдерді кіріптарлықтан босатудың оң және теріс жақтары ашып көрсетіледі. Сонымен қатар Кеңес өкіметінің әйелдерге қатысты қабылдаған заң актілері мен мерзімді басылымдардың маңыздылығы айқындалады. Қарастырылып отырған мәселе ғылым үшін өзекті болып табылады. Себебі тарихтың көленкесінде қалып келген қазақ әйелінің тарихы кеңестік модернизация кезеңінен кейін қаншалықты деңгейде өзгергені ғылым үшін маңызды. Қазақ әйелі тек қазақ отбасының ғана асыраушысы, анасы емес, қазақ әйелі – бүкіл ұлттың тәрбиешісі. Олай болса тоталитарлық жүйедегі қазақ әйелдерінің қоғамдық – саяси жұмысын зерттеу – тәуелсіз Қазақстанның негізін құрайтын ұрпақ тәрбиесінде қазақ әйелдерінің рөлінің зор екендігін танып-білуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: кеңес өкіметі, гендерлік саясат, қазақ әйелі, теңдік, қалың малды жою, мерзімдік басылымдар, модернизация, әйел эманципациясы.

Кабдолдина Керім¹

¹ магистрант 2–курса Казахского Национального Университета
имени аль – Фараби Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

АДАПТАЦИЯ ЖЕНЩИНЫ К СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ

Аннотация

В статье рассматриваются политика советской власти по отношению к женщинам, вовлечение женщин в производственную и общественную жизнь, формирование их активности в 1920-1930 гг. Раскрываются положительные и негативные стороны процесса раскрепощения женщин в рассматриваемый период. А также рассматриваются важность законодательных актов и периодических изданий, принятых советскими властями в отношении женщин. Для науки важно, чтобы история женщины, которая осталась в тени изменилась после периода обширной модернизации. Казахская женщина – не только кормилец казахской семьи, но и ее мать, казахская женщина - воспитатель всей нации. Таким образом, изучение общественно-политической работы казахских женщин в тоталитарной системе позволяет нам признать большую роль казахских женщин в воспитании поколений независимого Казахстана.

Ключевые слова: советское правительство, гендерная политика, казахская женщина, равенство, уничтожение калыма, периодические издания, модернизация, эманципация женщин.

Kabdoldina Kerim¹

¹2nd year Master student of Kazakh National University named al-Farabi
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: kerim.kabdoldina@mail.ru

ADAPTATION OF THE WOMAN TO THE SOCIAL ENVIRONMENT AND THEIR REFLECTION IN PERIODICALS

Abstract

The article discusses the policy of the Soviet government in relation to women, the involvement of women in production and social life, the formation of their activity in 1920-1930. The positive and negative sides of the process of women's emancipation in the period under review are revealed. It also discusses the importance of legislative acts and periodicals adopted by the Soviet authorities with regard to women. For science, it is important that the story of a woman who remained in the shadows changed after a period of extensive modernization. A Kazakh woman is not only the breadwinner of a Kazakh family, but also her mother, a Kazakh woman who educates the whole nation. Thus, the study of the socio-political work of Kazakh women in a totalitarian system allows us to recognize the large role of Kazakh women in educating the generations of independent Kazakhstan.

Keywords: Soviet government, gender policy, Kazakh woman, equality, destruction of kalym, periodicals, modernization, emancipation of women.

Баспасөз беттерінің бірегейлікті қалыптастыруда үлкен рөл атқаратындығы қазіргі кезеңде көпшілік мойындаған факт болып табылады. Баспасөз - халық арасында әр түрлі ақпараттар тарата отырып, қоғамдық пікір қалыптастыруға, саяси жұмыстар жүргізуге, мемлекеттің, әлеуметтік топтардың не жекелеген тұлғалардың мүдделі мұраттарын танытуға қызмет етеді. Сондықтан да әйелдер журналы арқылы большевиктердің жаңа қазақстандық әйелді қалыптастыруда жүргізген үгіт-насихаттары мен тәжірибесін зерттеу өзекті болып отыр. Бір жағынан қазақ әйелдеріне арналған әйелдер журналын оқу большевиктерге коммунистік идеологияны сіңіруге көмектесе, екінші бір жағынан құндылықтар жүйесін өзгерте отырып, қоғамдағы жаңа рөлі мен орнын әйелдердің толықтай сезінуі большевиктер жобасының тұтастығы мен жетістігі тұрғысынан маңызды. Олар шектеулі ресурстарға қарамастан қысқа мерзім ішінде өз мақсаттарына қол жеткізгендігі бүгінгі күнде большевиктердің әлеуметтік инженерияға арналған жүйелік жобасын зерттеу, әсіресе әйелдер рөлі мен орнын қайта құрудағы ерекшеліктерін қарастыру маңызды болып табылады.

Алаш қайраткерлерінің бірі М.Дулатов баспасөзге байланысты: «Мерзімді баспасөз бізде қашан туғаны белгілі. Әр жұрттың, әр мемлекеттің мәдениет майданында ілгері-кейінгінің қатесіз бір өлшеушісі баспасөз болады. Қай жұрттың баспасөзі күшті болса, сол жұрттың өзі де күшті болатындығы айдан

анық, бұған еш нәрсе білмейтін надандар, соқырлар болмаса, көзі ашық, көңілі тетіктер көптен иман келтірген. Сондықтан Еуропа жұрты баспасөзге «алтыншы мемлекет» деп ат қойған», - деп жазушы ақпарат құралдарының құндылығын айқындай түседі [1].

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы мерзімді баспасөз большевиктік идеология құралы болғанымен де, сол жылдардағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік – экономикалық, мәдени өмірінің кейбір мәселелерін айқындауда бірден –бір дереккөзі болып табылады. Ол жерлерде еліміздегі саяси-әлеуметтік жағдай, жүргізілген түрлі реформалар мен науқандар, экономика саласындағы жетістіктер мен кемшіліктер, мәдени революция барысы мерзімді баспасөздің басты тақырыбына айналды. Әйелдер қауымы да дәл осы тұста Кеңес өкіметін нығайту ісіне, елдің этникасы мен мәдениетін дамыту шараларына кеңінен тартылды. Бұл істен әрине қазақ әйелдері де тыс қалдырылған жоқ.

1926 жылы 1 қаңтарда Қызылордада қалыңмал күніне арналған уездік әйелдер конференциясы өткізілді. Оған қалаға жақын ел ішінен 50 шамалы әйелдер қатынасты. Конференцияның күн тәртібіне қалыңмал, ана мен баланың денсаулығын қорғау, сот жұмысы жайынан мәселелер қарастырылды. Конференция барысы «Әйел теңдігі» журналының бірінші санында жарияланды. Журналда көрсетілгендей, әйелдер бірауыздан қалыңмалға, күндікті тудырып отырған себептерге қарсы бірлесе күресу турасында шешімді қолдаған. Денсаулық мәселесі төңірегінде көп ақыл-кеңестер айтылып, ел ішінде ауруханалар ашу, оларға білікті дәрігер мамандарын жіберу мәселесін көтерсе, ал сот жұмысында айтысты тақырыптар туындап, сот мекемелерінің тергеу жұмыстарын мезгіліне қарамай ұзаққа созатындығын, осы мекемелердегі ер адамдар арыз айта барған әйелдердің мәселесін қарамақ түгіл, тыңдамайтындығы сынға алынды [2]. Әйелдер арасында жұмысты іске асыруда қызыл отаулардың маңызы ерекше болды. Олардың құрылуы қазақ әйелдерінің арасында жұмысты жандандырып қане қойған жоқ, сонымен бірге олардың белсенділіктерін арттырды. Қазақстанның түпкір-түпкірінде 8 наурыз әйелдер мейрамы ретінде кеңінен өткізіле бастады. «Әйел теңдігі» журналы Қазақстан әйелдерін бұл мерекенің тарихымен де таныстырды. 1910 жылы Клара Цеткин 8 наурыз күнін әйелдер мейрамы ретінде тойлау турасында ұсыныс түсірген еді. Әйелдердің осы кезден басталған мейрамының 16 жылдық тарихы «Әйел теңдігі» журналына арнайы түрде жарияланды. Автор 1911 жылы бұл ұсыныс тек Германия, Австрия мемлекеттерінде ғана аталып көткендігін, мейрамның бір жетідей тойланғандығын, осы жылы әйелдерге арналып бір газет пен журнал шығарғандығы жөнінде қызықты мәліметтер келтірді.

«Әйел теңдігі» журналына қалыңмалды жою турасындағы декреттің қабылданғанына 6 жыл толуына орай Нағима Арықова «6 жылда әйел теңдігі» атты көлемді мақала жариялап, қазақ әйелінің осы жылдары аралығында өзінің кім екендігін танып, елге танытып, еркектермен қатар сайлауларға қатысып, кедергілерге қарамай жоғарғы оқу орындарында оқып жатқандығы үлкен жеңіспен пара-пар екендігін айтса [3], Сара Есова қалыңмал, көп әйел алушылықпен күрес жұмысының жылдан жылға кеңейіп дұрыс жолға салынып келе жатқандығын айтып, қалыңмалға қарсы жұмыла күресуге шақырды [4].

Қазақ әйелдерінің арасында қоғам қызметіне тарту мәселесі қызу жүргізілгенімен ауыл әйелдерінің арасында селкостық танытып, қызыл отау жұмыстарына көңіл бөлмеу, әйелдер жиналысына қатысуға белсенділік танытпаған және ескілік шырмауынан шыға алмай отырған әйелдердің қатары әлі де болса көп еді. Оның үстіне әйелдердің құқығы ерлермен тең екендігін жете түсініп білмеген, әлі де әйел үстіне әйелдікке баруға мойынсұнғандардың қатары сиремеген болатын. Журнал қыздар арасында жұмысты күшейтуге көңіл қойылмайтындығын айтып, оның негізгі жолы қыздар ұясын ашып, қыздардың сауатсыздығы жайынан, қолөнері, тазалыққа үйрететін үйірмелер ашу, қалыңмалға, көп әйел алушылыққа қарсы заңдарды қыз-келіншектер арасында түсіндіру, қыздар арасында белсенді қызметкерлер даярлау сияқты іс-шараларды жүзеге асыруды міндеттеу қажеттігін көтерді [5].

Қазақ әйелдерін қоғамдық жұмысқа тартуда мерзімді баспасөздің рөлі зор болды. Қызыл отауда белсенді қызмет етіп, қазақ әйелдерін сауатсыздықты жоюға шақырып, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізген әйел-қыздар туралы очерктер, шағын хабарламалар жариялап, олардың одан әрі екіпінді жұмыс істеуіне қолдау жасап отырды. Мәселен, «Әйел теңдігі» журналының 1927 жылғы №3 санында осындай белсенді қыздардың қатарынан Ағжан Аманкеліні, Қайша Омартбайқызы, Меруерт Қоянбайқызы, Каникүл Сейітмұратқызы, Ұрқия Тоқсанкеліні, Жамила Қарымсақкеліні, Қамаш Жарылқамысқызы аталған. Қазақ әйелдерінің қоғам жұмысына тікелей араласуына Сара Есова, Нағима Арықова, Шолпан Иманбаева және тағы да басқа сол сияқты қазақтың қыздары көп еңбек сіңірді. Сара Есова 1920 жылдан партия қатарына өтіп, 1921-22 жж. комсомол әйелдер арасында қызметте болған. 1922-25 жылдар аралығында Алматыда шыққан «Тілші» газетінің редакторы болып қызмет етсе, ал 1925 жылдан «Әйел теңдігі» журналының редакторы болып қызметін атқарды. Ол өлкелік әйелдер комитетінің жұмысына белсене араласқан. Ал Шолпан Иманбаева 1918 жылы күштеп ұзатылған жерінен кеңес заңының

арқасында бостандық алып, оқу оқып, 1923 жылдан бастап Ақмола коммуна мектебінде тәрбиеші болған. 1924 жылдан Орынборға келіп әйелдер мектебінде қызметте бола жүріп, «Еңбекші қазақ» пен «Әйел теңдігіне» өлеңдерін жариялап, қазақ қыз-келіншектерінің арасында таныла бастаған. 1926 жылы кенеттен көкірек ауруынан қайтыс болады.

Шолпанның қазақ әйелдерінің арасында суырылып алға шыққан бірден-бір қарлығаш екендігін С. Сейфуллин мен С.Есова «Әйел теңдігіне» жариялаған мақалаларында жазды. Сәкен «Шолпан еңбек жолында өлді» десе, ал Сара Шолпанның еліне тигізген еңбегін келесі қыз-келіншектердің жалғастыратынана сенетіндігін білдіре: «Қызметке тәрбиелеп жүрген кезімде қатарымыздан кеткен қадірлі жолдасымыз Шолпанның орнын ойсыратпай, көп болып жұмысқа жұмылдыру – кейінгі жас буын қыздардың міндеті», - деп жазды [6]. Сонымен қатар мақалада Шолпанның суреті де бейнеленген. Бұл жерде ол жаңа кеңестік үлгіге сай басында орамалсыз, шашы қысқа қиылған паспорттық образдағы әйел бейнесін береді [7]. Осы тұрғыдан Шолпанның бет-бейнесі арқылы кеңестік идеологияны терең түсіндіруге тырысқанын байқауымызға болады.

Қазақ мерзімді басылымы қазақ қыз-келіншектерінің өлең, әңгімелерін жариялап отырған. Ол журналдың әдебиет бөлімінде жарық көріп тұрды. Бұл ретте Шолпанның бірнеше өлеңдерін, Зейнептің «Раушан» атты әңгімесін, Тоқсанкеліні Ұрқияның «Ұлы күнге», Мәриямның «Ел қыздарына» және тағы да басқа өлең-жырларды атап өтуге болады. Өлеңдерге ортақ белгі барлығы да әйелдер тақырыбына арналды. Қазақстандық әйелдердің ескінің қалдықтарымен өмір сүріп, қорланып жүргені теңдік пен бостандыққа революциядан кейін, кеңестік саясаттың арқасында қол жетуге болатыны насихатталып жырланды.

Осылайша Кеңестік кезеңнің гендерлік қатынастарына, жаңа кеңестік әйел бейнесіне мінездеме бере отырып, әлеуметтану «жұмыскер аналардың келісімшарты» деп бірегей сараптама берді. Яғни бұндай жүйеде әйелдерге екі рөл берілген: «еңбекшілер» және «аналар». Социализмнің өмір сүрген бүкіл кезеңінде осы екі ұғым әрқашан міндетті болып келген. Олар азаматша мәртебесімен қамтамасыз етіп келді. Алайда бұл рөлдің бейнесі социализмнің құрылу кезеңдерімен конституциялық қатарға, декреттерге және нұсқауларға негізделіп құқықтық нормалардың бекітілуімен, өзгеріп отырған. Осы кезеңде мемлекетке әйелдердің арзан жұмыс күші қажет болғанын да атап өткен жөн. Және де ол оны ала алды. Әйелдердің еңбегі бұл дәуірдің символына айналды десек болады. Алайда үкімет әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы бойынша да, онымен қоса тұрмыстық борышын, балалар тәрбиесі бойынша да өзіне алған жауапкершілікті өтей алмады. Экономикалық себептер бойынша іске асыра алмады. Сондықтан да билік өкілдері біртіндеп отбасына деген бұрынғы әдіс-тәсілдерді, қоғамдағы әйелдердің тағайындалған рөлін қайта қарастыра бастады. Бұған итермелеген тағы бір жағдай себеп болды. Ол отбасылық байланыстардың әлсіреуінің себебінен туу көрсеткішінің бірден төмендеп кетуіне әкелді және ол халықтың өсуіне үрей туғызды. Ал өзінің пайда болғанынан бастап әлемде бір ғана социалистік мемлекет болып тұрған ел соғыстың қарсаңында еді. Сондықтан да бұл жағдайға жол бере алған жоқ. Осылайша әйелдердің қоғамдағы рөлін анықтай отырып, олардың қандай өзгерістерге ұшырағанына келетін болсақ. Кеңес өкіметінің құрылған алғашқы жылдарынан бастап-ақ әйелдерді басыбайлықтан босатып, қоғамдық өмірдің барлық саласын еркек пен әйел құқығының теңдігін орнатуға тырысты. Өмір бойы әдет-ғұрыптың шырмауында болып келген қазақ әйелі бірден Кеңес ұйымының жұмысына қатынаса алмады. Сондықтан да әйелдің сана сезімін оятып, қатарға алу үшін, алдымен тең құқықтылықты түсіндіріп, ескі әдет-ғұрыптардың тамырын құрту керек болды. Осы жолда мерзімді басылымдардың рөлі ерекше болды. Бұл біріншіден, тарихымыздың деректік негізін кеңейтсе, екіншіден қарастырылған тақырыптың көмескі тұстарын ашуға көмектеседі.

Бүгінгі таңда әйелдердің күнделікті тарихына деген қызығушылық артып келеді, біздің көзқарасымыз да екі себеппен түсіндіріледі. Біріншіден, адамзат тарихындағы жаңа аспектілердің барлығын оқып зерттеу тарих ғылымын дамыта түседі. Екіншіден, заманауи қазақ қоғамында аралас экономика жағдайында, қалаландырудың қарқынды дамуымен, жеке табыстарға деген және әл-ауқатты арттыру, қайтадан әйелдердің жұмыссыздығының өзекті мәселесіне айналады, жөзекшелік, ажырасу санының артуы және отбасындағы зорлық-зомбылық, тастанды балалардың санының артуы, түсік жасау және балалар өлімі барлығы жалғыз басты әйелдердің қорғалмауымен тікелей байланысты. Бұл жағдай билік иелерінің және қоғамның, сонымен қатар ғалымдардың да өткен дәуірдің тәжірибесіне жүгінуге әкеледі, ол әйелдерге қатысты неғұрлым теңдестірілген, әлеуметтік, мәдени және экономикалық саясатты дамытады.

Қалың малды жою заңдарының шығуына қарамастан, онымен күрес әлсіз жүріп жатты. Көрсетілген қылмыстар (қалың мал және т.б.) сотқа жетпей отырған. Ауылдағы партия ұйымдары да бұл мәселеге екіұшты қарап отырған. Қазақстанда алып отырған әйелдерге қатысты жағдайды Назарова Анна Ильинична-ның ҚР ОММ-дағы жеке құжаттарын оқи отырып, зерттеп біле аламыз. Назарова А.И. Қазақстанда және

Орталық Азиядағы әйелдер қозғалысының ұйымдастырушысы, комсомол партиясының ардагері. Назарова Анна 1900 жылы Орынбор қаласындағы теміржолшылар отбасында дүниеге келген. Өзінің еңбек жолын 1914 жылы «Орынбор» станциясында теміржолдан бастады. 1919 жылы медбике ретінде Қызыл Армия қатарына қосылды. Ақтармен қосылып Ақтөбе, Орал маңында соғысқа қатысып, екі рет жарақат алған. Сол жылы комсомолға өтті. Ал 1925 жылы КПСС қатарына қабылданды. 1923-1930 жылдары Ақтөбе облысы, Шалқар ауылында әйелдер ұйымдарының, Қызылорда уезіндегі әйелдер арасында бөлім меңгерушісі болып қызмет етті. Ол өз естеліктерінде былай деп жазады: «Ол уақытта қазақ әйелдерінің арасында сауаттылары өте аз еді. Солардың бірі 1919 жылы партия мүшесі, тұңғыш қазақ коммунист әйел Алма Уразбаева болды. Азамат соғысына қатысушы. Ол азамат соғысында қызыл әскердің құрамында жауынгер-агитатор болған алғашқы қазақ қызы. Бірнеше рет облыстық және республикалық съездердің және республикалық партия конференциясының делегаткасы болды. Ұзын бойлы, әдемі қазақ әйелі үнемі өзін жоғары ұстап, жұмсақ әрі өтімді даусымен сөйлейтін. Ол қазақ қыздарының неке жасын бекіту декретіне орсан зор үлес қосқан қазақ әйелі. Сонымен қатар, Алма атақты революционер Клара Цеткин және Надежда Крупскаямен жақын араласқан. Алма Уразбаеваның жақын құрбысы әрі көмекшісі Нагима Арыкова болды. Нагима Арыкова қарапайым жұмысшыдан республиканың халық комиссары қызметіне дейін өте үлкен қадам жасады.» Сонымен қатар Назарова А.И.-дың естеліктерінен қалың мал және көп әйел алумен күрестің қалай жүргізілгенін де байқауға болады.

1927 жылы 23 маусымда «әйелдердің еңбегі мен тұрмыс жағдайын жақсарту» комиссиясының кезекті пленумы өткізілді [8]. Пленум ауыл шаруашылық саласында әйел еңбегін мамандандыруды көтеру мақсатында ауылшаруашылық техникумдарының жанынан жергілікті әйелдерге арнап губерниялық ауыл шаруашылық курстарын ұйымдастыруды талқылады. Енді бір осындай кезекті мәжілісте комиссия кәсіптік ауыл шаруашылық кооперациясы, жер органдары, халық шаруашылық кеңестері арқылы әйелдердің еңбегін жеңілдету үшін техниканы ендіру (тоқыма станоктары, сепараторлар және т.б.), әйелдер артелін ұйымдастыру, комиссия тарапынан әйелдерге қатысты тұрмыстық сарқыншақтарға қарсы күресті жүргізу, кеңес органдарына және қоғамдық ұйымдарға әйелдердің көптеп тартылуын қарастырды. Комиссия өз жұмысын әйелдер клубы мен қызыл отаулар арқылы жүргізді. Қазақ әйелдерінің тұрмысын жақсартып, еңбегін ұйымдастыру арқылы «жаңа қоғамның негізін қалаушы» кадрларды өсіріп шығаруға талпыныс жасалды. Сол мақсатта қолда бар барлық мүмкіндіктер іске қосылды. Әйелді экономикалық тәуелділіктен босату арқылы елде кең орын алған қалың мал, көп әйел алу және т.с.с тұрмыстық үдерістермен күрестің әдістері жасалды. Әйелдер ісін жүзеге асырып отырған қызыл отаулар жөнінде айтып өтетін болсақ. Бұл отаулар көшпелі сипатта және және ауылдағы әйелдердің арасындағы тәрбие, сауатсыздықты жою мен саяси-ағарту жұмысының орталығы болды. Ең алғашқы қызыл отаулар Ақтөбе мен Семей губернияларында құрылды. 1925-1926 жылдары Қазақстан бойынша барлығы 25 қызыл отау жұмыс істеді [9]. Қазақ қоғамында әйелдер мәселесі бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстарды жүзеге асыруда осы қызыл отаулардың маңызы зор болды. Мысал ретінде сол кездегі баспасөз «Әйел тендігі» журналының № 7-10 соның ішінде 21-беттегі мақалаға тоқталып өтсек.

Бірінші – қазақ әйелдерінің көпшілігі надан екенін еске алып, ең алдымен сауатсыздықты жою мектебі ашылды.

Екінші қазақ әйелдерінің ең керек жұмысы денсаулық сақтау жұмысы болғандықтан отау жанында денсаулық сақтау үйірмесі ашылды. Мұнда әйелдерге түсінікті, жеңіл түрдегі әңгімелер болды. Әйелдерге шаруасын көркейту, тұрмысын оңдау үшін өнер үйрену керек болғандықтан отау жанында жип иіру, шал тоқыу үйірмесі ашылды. Осы уақыт халықтың егін-тегіні жиыла қоймағандықтан әйелдердің қолында жүн алатын ақшасы жоқ болғандықтан, бұл кемшілік жүре түзелмек.

Төртінші Қызыл отауда Өкіл әйелдердің екі жұмада бір жалпы жиылыстар болып тұрмақ. Бұл жиылыстарда әртүрлі іс-шаруа орындарының, кеңес мекемелерінің баяндамасы қойылмақ. Ауылдағы әйелдердің жалпы жиылысы айына бір рет болады. Бұнда да әйелдердің шаруа тіршілігі қолдау туралы баяндамалар қойылады.

Бесінші жергілікті партия ұйымдарымен байланыс жасап, партияның ашық жиналыстарына ауыл әйелдерін қатынастырмақ. Мұндағы мақсат әйелдерді комсомол жұмыстарымен таныстыру. Бұл жоспар сентябрьдің 1-не дейін істелетін жұмыстың түрін айтады. Қызыл отаудың әзіргі жұмысы жақсы. Қазақ әйелдері жұмысқа бар ынтасын салған. Қызыл отау жанында ашылған сауатсыздық мектебінің оқуы күнде болып тұрады. «Қуаныш» қоғамының тұрмыс-жайы барлығы егінші отырықшылыққа айналған он жыл болды. Әйелдері шаруашылық егін егіп, егін орғаны былай тұрсын керпіш құйып үйде салады. Оның үстіне үйдегі жұмысын атқарады, бидай түйіп, қолынан келісі түспейді. Қысқасы үйдің бар қызметі

әйелдің мойнында солай бола тұрып шаруамыз бар деп, жұмыстан қалмайды. Түсте малдарын келіп жайлаған соң, мектепке келіп 2-3 сағат сабақ оқиды, үйірменің жұмыстарына қатынасады. Араларында Семейге тіпті Қызылордаға оқуға барамыз деушілері де бар. «Қуаныш» қоғамының әйелдер қазақ әйелдерінің Қызыл отау жалғыз Зайсан уездерінде ғана емес, Семей губерниясына қараған уездердегі отаулардың алдыңғысы болып игілікті жұмысын бастап отыр. Басқа жер осыдан үлгі алу керек. Басқа Қызыл отаулардың жұмысы туралы журнал бетінде пікір алысып тұрайық [10].

1927 жылы 17-ші ақпанда болған Қазақстан Орталық Атқару Комитеті президиумының мәжілісінде жұмысшы - шаруа әйелдерін әсіресе қазақ және қарақалпақ әйелдерін басшы Кеңестік жұмысқа ұсыну мен әйелдерді кооперацияның барлық түріне тартуды күшейту, ФУЗ мектебіне және курстарға тарту жолымен жұмысшы әйелдердің мамандығын көтеруге шара қолдану мәселелері қаралды [11]. Және «әйелдің еңбегі мен тұрмысын жақсарту туралы» қаулысы шықты. Ал, бұл жұмысты орындау тағы да «әйелдердің еңбегі мен тұрмыс жағдайын жақсарту» комиссиясына жүктелді.

Кеңестік кезеңде Қазақстанда екі жақты жағдай қалыптасты десек болады. Бір жағынан мемлекет әйелдер эмансипациясын кеңейте түсті, екінші жағынан тұрмыстық жағдайда дәстүрлі этникалық нормалар сақталып қалды. Мемлекет тарапынан қанша шектеу қойылса да, бейресми деңгейде әсіресе ауылдық жерлерде өз жалғасын тапты. Орталық Азияның қалалық және ауылдық жерлерінде тұратын әйелдеріне терең саралау тән. Кеңестік мемлекет әйелдер еңбегінің орасан зор маңызын ресми түрде мойындаған болатын. Бірақ, қазақ әйелдерінің отбасылық мәртебесіне, дәстүрлі отбасылық құндылықтарға бағытталған жағдайын елемеді.

Дәстүрлі қоғамда қазақ әйелінің әлеуметтік жағдайын жалпылама сипаттай отырып, әйелдер өмірінің әр кезеңіне өзіндік әлеуметтік мәртебесі тән екендігін естен шағармау керек. Бақылап отырған кезеңде әйел бейнесінің өзгеруі әйелдердің жасына, сонымен бірге белгілі бір міндетін атқарған әлеуметтік рөліне де байланысты болады. Әйелдердің нақты бір кезеңде өмір сүргенін сипаттайтын негізгі белгілері болып, киімдері, шаш үлгілері, ортада өздерін ұстау стереотиптері жатады. Осындай белгілеріне талдау жасай отырып біз әйел адамдырдың әлеуметтік ортадағы мәртебесі мен жағдайын ашып көрсетуге тырыстық. Әлеуметтік мәртебе өз кезегінде адамдарды қоғам қалай қабылдайды және де қандай мінездеме берілетіне байланысты бірнеше белгілерді өзіне қабылдайды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дулатов. Баспасөз үмесі // Еңбекшіл қазақ, – 1923. – 17 мамыр. - № 88. – Б 8.
2. Арықова Н. Қызылорда уезінде әйелдер конференциясы қалай өтті? // Әйел теңдігі. – 1926. - №1. – 13-14 бб.
3. Арықова Н. 6 жылда әйел теңдігі // Әйел теңдігі. – 1926. – №7-10. – Б 17.
4. Есқызы С. Қазақ әйелінің теңдік мейрамына // Әйел теңдігі. – 1926. – №12-13. – Б 15.
5. Есқызы С. Иманбайқызы Шолпан // Әйел теңдігі. – 1926. – №7-10. – Б 4.
6. Кундакбаева Ж.Б Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы. Алматы. Қазақ университеті. 2017. – 162 С.
7. Жаманқұлқызы Б. Ленин жолын құрамыз // Әйел теңдігі. – 1931. - №1. – Б 12.
8. ҚРОММ. 248-қ. 1-т. 2-іс. 31-п.
9. Нұхрат А. Юрты кочевки М., Центр. Изд-во народов ССС, 1929. – Б-5.
10. Әбдірашидқызы Н. Зайсан уезіндегі Қызыл Отау жайы // Әйел теңдігі. – 1926. – №7-10. – Б. 21.
11. ҚРОММ. 248-қ. 1-т. 2-іс. 65-п.

УДК 794/19
ГРНТИ03.61.10

Калдыбаева Г.А.¹

¹магистрант 2 курса КазНПУ имени Абая

«ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА ВОСТОЧНЫЙ ТИМОР. ПРОБЛЕМЫ ПРИЗНАНИЯ»

Аннотация

Статья посвящена вопросу признания Демократической Республики Восточного Тимора. Рассматриваются исторические, географические, экономические причины возникновения конфликта, а также отношения государств на современном этапе. Помимо вышперечисленного, на территории Восточного Тимора преобладают интересы не только близлежащих к нему государств, что говорит об экономической составляющей феномена непризнания. Предприняты попытки всеобъемлюще раскрыть аспекты возникновения «конфликта низкой интенсивности», а также показать пример государства, сражавшегося и получившего в итоге признание государств.

Ключевые слова: Восточный Тимор, первое признанное государство, ООН.

Г.А. Калдыбаева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты

«ШЫҒЫС ТИМОРЫ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫ. ТАҢУ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

Аңдатпа

Мақала Шығыс Тимор Демократиялық Республикасының танылуына арналған. Жанжалдың тарихи, географиялық, экономикалық себептері, қазіргі кезеңдегі мемлекеттердің қатынастары қарастырылған. Жоғарыда айтылғандардан басқа, Шығыс Тимор аумағында тек қана көрші мемлекеттердің мүдделері басым емес, бұл танылмаған феноменнің экономикалық құрамдас бөлігін білдіреді. «Төмен қарқындылық қақтығысының» аспектілерін жан-жақты ашуға, сондай соғысқан және танылған мемлекеттің үлгісін көрсету әрекеттері жасалды.

Түйінді сөздер: Шығыс Тимор, бірінші танылған мемлекет, БҰҰ.

Kaldybayeva G.A.¹

¹The 2-year master student KazNPU named after Abai

«DEMOCRATIC REPUBLIC OF EAST TIMOR. RECOGNITION PROBLEMS»

Abstract

The article is devoted to the recognition of the Democratic Republic of East Timor.

The historical, geographical, economic causes of the conflict, as well as the relations of states at the present stage are considered. In addition to the above, the interests of not only the neighboring states prevail in the territory of East Timor, which indicates the economic component of the phenomenon of non-recognition. Attempts have been made to comprehensively uncover aspects of the “low intensity conflict”, as well as to show an example of a state that has fought and received recognition.

Keywords: East Timor, the first recognized state, the UN.

В настоящем отрезке времени Восточный Тимор стал первым независимым признанным государством, появившемся на карте мира в XXI веке. Несмотря на это, все еще рано говорить о полном независимом состоянии, присовокупляя к этому рождение новых проблем по причине внутривнутриполитического положения.

Как и многие другие государства Юго-Восточной Азии, Восточный Тимор находился под колониальным гнетом Португалии вплоть до 1975 года. Тимор-Лешти в результате революции провозгласил свою независимость, просуществовав вне подчинения лишь девять дней. Назвав Восточный Тимор 27-ой провинцией, территорию насильно оккупировала Индонезия.

Сейчас ситуацию в Восточном Тиморе можно отнести к «конфликту низкой интенсивности», где политико-военное столкновение ограничено ради достижения политических, военных, социальных, экономических или психологических целей, однако именно такой вид конфликтной ситуации с 70-х годов

XX века именуется, как «феномен войн будущего» [1, 359-361].

Однако под завесой термина сокрыты тысячи пострадавших, угнетающее социальное положение, а также внутреннее неустойчивое состояние государства. Фактически в период, равный четверти столетия в Восточном Тиморе погибло, согласно разным источникам, от 150 тысяч до 250 тысяч человек. Такое же количество людей стали беженцами, превратились в руины около 80% жилищ. Несмотря на это, мировое сообщество «умолчало» о существующем на тот период терроре и геноциде населения Тимора-Лешти Индонезией. Что же касается действий международных организаций, они заключались в рамках Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН о непризнании оккупации Восточного Тимора [2].

В 1998 году сторона Индонезии, после падения диктаторского режима внутри страны, согласилась о передаче Восточному Тимору больших государственных прав, но, несмотря на это, об абсолютной независимости речи не было.

Вне зависимости от запугивания и террора со стороны Индонезии, в результате проведенного референдума от 30 августа 1999 года, жители государства продемонстрировали намерение стать независимыми. Как результат проведенного референдума, на территории Восточного Тимора погибло свыше 2 тысяч человек, в том числе военные, международные наблюдатели и мирные жители.

Как следствие Восточный Тимор получил право на самоопределение, однако он не стал суверенным. Управление административного характера перешло к ООН, собранные из контингента семнадцати государств, были введены войска ООН для поддержания порядка. В 2002 году на территории Тимор-Лешти после создания переходного правительства, состоялось провозглашение независимости государства Восточный Тимор.

В период 2005-2006 годов в рядах военнослужащих произошел кризис, по этой причине прибыли войска из Австралии, Новой Зеландии, Португалии, Малайзии под руководством Интегрированной миссии ООН. По причинам внутривосточных проблем миссия продлевалась в течение нескольких раз. Окончательно срок прошел 31 декабря 2012 года. Завершив выполнение своего мандата, Интегрированная миссия ООН покинула страну. По вышеназванной причине, Совет Безопасности высоко оценил те успехи, которых добилось государство за прошедшее десятилетие [2, 199-231].

В настоящее время те препятствия, что ощущает государство, стали более острыми. Одной из причин тому является отягощающее колониальное наследие. Эксплуатация территории в течение продолжительного периода времени, португальцами, а затем индонезийской стороной привели к экономическому кризису, серьезным социальным проблемам, а также уничтожению инфраструктуры. На данном этапе непрекращающаяся политическая борьба стала закономерным явлением для этого молодого государства, но данное неустойчивое положение делает фактически неизбежным иностранное военное присутствие.

Де-юре независимое государство остается все еще меж Австралией и Индонезией. По этой причине, военное доминирование сосредотачивается в тисках Австралии, оказывающей влияние на политические и экономические процессы, что также подразумевает под собой владение природными ресурсами страны.

Еще в 2002 году Восточный Тимор подписал с Австралией соглашение о начале разработки природного газа в промышленном контексте. Соглашение гласило о том, что сторона Тимора-Лешти будет получать 90% прибыли от эксплуатации газовой месторождения Баю-Ундан. Несмотря на это, Австралия все еще продолжает предъявлять права на залежи нефти, находящиеся на территории Восточного Тимора [3].

Австралийских и индонезийских компаний интересуют неразведанные месторождения нефти и газа в Тихом океане, находящегося возле Восточного Тимора. Помимо этого, их внимание привлекают 300 млн. баррелей легкой нефти, а также около 9 трлн. кубических футов газа. В том числе можно назвать большой потенциал геотермальной энергии, что может значительно повлиять на состояние экономики государства.

Одним из немаловажных географических факторов является то, что Восточный Тимор расположен близко к проливу Ветар, который в свою очередь является одним из самых глубоких проливов в мире и вполне может стать идеальным маршрутом для подводных лодок в Индийский океан. То есть, в случае появления конфликтных ситуаций в данной части света, наиболее эффективное использование подводного флота будет зависеть от обладания Ветаром, и как первопричина – обладание Восточным Тимором.

Местоположение Восточного Тимора, помимо Индонезии и Австралии, немаловажную роль играет и для Китая, который успел зарекомендовать себя как одного из ценных экономических партнеров Тимора-Лешти.

Другим партнером Восточного Тимора стали США, которые пытаются усилить свое присутствие в стране. Кроме того, США сотрудничают с Восточным Тимором в военной сфере, проводя совместные учения, делают ставку на развитие инфраструктуры в государстве, оказывают гуманитарную поддержку населению, а в виду своей географической отдаленности, они не представляют угрозы оккупации для Восточного Тимора, в отличие от Индонезии или Австралии [3].

Стоит отметить, что и Китай, и США разработали различные тактики установления влияния в стране. Китай делает акцент на межгосударственные отношения, систему займов и кредитов, в то время как США завоевывают доверие населения, проводя пропагандистскую политику [4].

Ситуация, сложившаяся в Восточном Тиморе, указывает на то, что «конфликты низкой интенсивности» могут долгое время оставаться без внимания больших держав по политическим или экономическим причинам.

Но, несмотря на это, конфликт в этой стране уникален, что указывает на вероятную доказуемость теории многообразия и разноплановости современных локальных конфликтов международного масштаба.

Список использованной литературы:

1. *Men in Arms: A History of Warfare and It's Interrelationships with Western Society* // Orlando, 1991.
2. *Kiernan B. War, Genocide, and Resistance in East Timor, 1975–99: Comparative Reflections on Cambodia / The resistance in East Timor : the UN-sponsored truth commission analysis.* – 2008.
3. *Гулевич В. Кумай-США: борьба за Тимор / В.Гулевич // Международная жизнь.* – 2011. [Электронный ресурс] <http://www.intertrends.ru>
4. *Легкость ведения бизнеса в Тимор-Лешти* // Washington, 2013. – *Doing Business* [Электронный ресурс] <http://russian.doingbusiness.org>

ӘӨЖ11/987
ГРНТИ 03.61.18

*А.М. Коньрова*¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1 курс PhD докторанты
Алматы қаласы

ПАТШАЛЫҚ БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН ОРЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (XIX ғ. II - ЖАРТЫСЫ- XX ғ. I - ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа

Еліміз егемендікке қол жеткізгелі тарихымыздың кейбір беттерін қайта қарауды қолға ала бастадық. Сондай тақырыптардың бірі патша өкіметінің қазақ қоғамын орыстандыру саясаты. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ қоғамын орыстандыру мақсатында бірнеше реформалар енгізіліп соның аясында, жерімізбен қоса рухани тұрғыдан орыстандыру саясатының құрбаны болдық. Тіліміз бен дінімізді ұмытуға шақ қалдық.

Мақалада XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. I-жартысындағы патшалық биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясаты жайында баяндалады. Сол кездегі қазақ жеріне енгізілген реформалар, олардың іске асырылуы, орыс саяхатшыларының қазақ даласына жүргізілген зерттеулері жайында баяндалады.

Түйін сөздер: реформа, миссионер, Қасиетті Синод жиыны, Қазақ газетасы

*Коньрова А.М.*¹

¹PhD докторант 1-го курса Казахского национального университета им. Аль-Фараби. г. Алматы

ПОЛИТИКА РУСИФИКАЦИИ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ (ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в - В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX в)

Аннотация

Мы начали пересматривать некоторые страницы нашей истории с обретением нашего государства суверенитета. Одной из таких тем является политика русификации царского правительства по отношению к казахскому обществу. Со второй половины XIX века было проведено несколько реформ, чтобы русифицировать казахское общество, и в результате казахское общество стало жертвой этой политики, оставив в забвении свой родной язык и религию.

В статье «Политика русификации царского правительства в казахском обществе (во второй половине XIX в- в первой половине XX в)» приводятся факты политических и насильственных реформах, которые были введены на территории казахского народа, их реализация, а также исследования казахской степи русскими путешественниками.

Ключевые слова: реформа, миссионер, собрание Священного Синода, газета «Қазақ»

Konyrova A.M.¹

¹PhD Doctoral student of the 1st course of the Kazakh National University. Al-Farabi. Almaty city

THE POLICY OF THE IMPERIAL GOVERNMENT IN THE KAZAKH SOCIETY (half of the XIX century- in the first half of the XX century)

Abstract

We began to revise some pages of our history after the acquisition sovereignty. One of these topics is the policy of the imperial government in russification of the Kazakh society. Since the second half of the XIX century, several reforms were carried out to rusification of the Kazakh society, and as a result we became victims of the policy of this policy. As a result, the people lost their values in the face of their native language and religious individuality.

In an article «The policy of the imperial government in the Kazakh society (half of the XIX century- in the first half of the XX century)» presents the facts of reforms that were introduced into the land of the Kazakh nation, their implementation, as well as the study of the Kazakh steppe Russian travelers.

Key words: reform, missionary, meeting of the Holy Synod, newspaper «Kazakh»

Патшалық кезеңде және де Кеңес өкіметінің отаршыл саясатынан туындаған аласапыран заманда өмір сүрген қазақ халқының өткен тарихына көз жүгіртер болсақ қиын да, ауыр жолмен жүріп өткендігі бізге белгілі. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін бұрынғы, яғни кеңестік билік тұсында бұрмаланған тарихымызды қайта қарауды кең қолға алды. Оның ішінде: XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы ресейлік және кеңестік биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясатын зерттеу аса маңызды болып табылады. Сол жылдары еліміз жерінен ғана айрылып қана қоймай, сонымен қатар, еркін ойлау қабілетінен де шектеді. Қазақ елінің өткен сындарлы тарихына көз жүгіртіп қарайтын болсақ, XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ тарихының қайғысы мол, қасіреті ауыр парақтары жеткілікті. Бүгінгі тақырыбымыздың өзектілігі XIX ғасырдың 60-90 жылдарындағы реформалардың қазақ халқына тигізген әсері, реформалардың арқасындағы болған өзгерістер.

Еліміздің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы ретінде «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы әрбір қазақтың туған жерінің тарихын білуге, ұлттық құндылықтарын қастерлеуге міндеттейді. Ұлттың сан ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесі нәтижесінде қалыптасқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыпы өзгелерден ерекшелейтін негізгі құндылықтары болып табылады.

Елбасы өзінің мақаласында: «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді. Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, әлеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек.

Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз» [Н.Ә. Назарбаев, 21.11.2018], деп айтқандай зерттеу осындай тақырыптардың әліде қарастырылмай қалған құнды деректерді ғылыми айналымға енгізу қажеттілікті туғызады.

XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың бірінші жартысындағы ресейлік және кеңестік биліктің қазақ қоғамын орыстандыру саясатына байланысты сол кезде қабылданған реформалар қазақ даласын орыстандыру мақсатында жасалған алғашқы қадамдардың бірі болып саналады. XIX ғасырдың 60-жылдарында қазақ даласын отарлау аяқталды. Жаңадан алынған жерлерді игеру үшін Қазақстанды толығымен патша әкімшілігіне бағындыру қажет болды. Бұл міндетті орындауды жеңілдетуде қазақ

даласында бірыңғай басқару жүйесін енгізді. Сол мақсатта 1867-1868 жылдарға арналған екі жылдық Уақытша Ереже қабылданды. XIX ғасырдың 60-жылдары қазақтардың басқару жүйесін өзгерту үшін И.И. Бутков басқарған комиссия құрылды. Қазақ даласын екі облысқа бөлу жоспарланғанымен бұл ұсыныс қабылданбады. 1865 жылы Ішкі істер министрлігі кеңесінің мүшесі Гирс басқарған Дала комиссиясы құрылды. 1865 жылы 5 маусымда II Александр бұйрығымен қазақ жерін зерттеу сұрақтары дайындалды: жерді иелену түрлері, сот ісі, ағарту ісі, салық, діни мәселе тағы басқа сұрақтар қарастырылды. Әкімшілік басқару жүйесін құру ісіне Ш.Уәлиханов қатысты. Ол реформаға қатысты өзінің ұстанымын ұстанғандардың бірі болды және реформаның дайындығы кезінде жергілікті халықтың салт-дәстүрі, өмір сүру ортасы жайында санау керектігін білдірді. Оның басты басымдылығы әлеуметтік топтың көзқарасы емес, ортақ ұлттың көзқарасы болды [Валиханов Ч.Ч., стр 12].

Ш.Шыңғысұлы Қазақстанның Ресейдің құрамына енгенін құп көргендердің бірі болды. Қазақ халқының әлемдік өркениетке жетіп, олардың тәжірибесімен танысуын мақұлдады. Реформаға қатысты өз пікірлерін ұсынғанымен ол қабылданбай, комиссия мүшелері ірі феодалдармен ақылдасып, мәліметтерді солардан жинады.

1868 жылы Орынбордан шыққан жаңа Ереже бойынша қырғыздарды басқару туралы реформа патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының маңызды бөлігінің біріне айналды. Себебі, бұл реформа әкімшілік құрылыс, жер қатынастары, сот құрылысы, халыққа білім беру, дін мәселесі сияқты қазақ қоғамының шешуші салаларының бәрін қамтыды. Патшаның жарлығымен 1867 жылы Империя құрамындағы Түркістан генерал-губернаторлығы, 1868 жылы Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары құрылды. Жерді пайдалану мен иеленуге шек қойыла бастады. Жерден басқада рухани жағыда елеусіз қалмады. «Уақытша Ереже» бірнеше баптарға бөлінді. Соның ішіндегі кейбір баптары бойынша Мұсылман дінінің қазақтарға және қазақтардың қоғамдық өміріне ықпалын шектеуге бағытталған шаралар да қарастырылды. Қазақтардың рухани істері Орынбор мұсылман қоғамының қарамағынан алынып, Ішкі істер министрлігіне бағындырылды. Әр болысқа бір ғана молда белгіленіп, өз бетімен мешіттер салуға және мұсылман мешіттерін ашуға тиым салынды. «Ережеде» мұсылман дін иелерінің құқығына көптеген шектеулер қойылса, керісінше христиан дінін қабылдайтын қазақтарға жеңілдіктер берілді. Қазақтарға балаларын ана тілінде оқытуға тиым салынып, орыс-қазақ мектептерінің ашылатыны және мұғалімдердің орыс тілін білуі талап етілді. Сонымен қатар христиан дінін қабылдаған қазақтар орыстармен тең дәрежелі құқыққа ие болады делінген. Осындай мәліметтерден кейін қазақтардың өздерінен төмен дәрежеде санағанын аңғаруымызға болады.

Патша үкіметінің 1886 жылғы Түркістан туралы ережесі және 1891 жылғы Далалық облыстарды басқару туралы Ережесі қазақ даласындағы жерге байланысты барлық заңдарды бір ізге түсіру үшін, 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» қабылданды. Бұл Ереже барлық саланы қамтитын бірнеше тармаққа бөлінген жинақ болды. Алғашқы тармақтары бойынша облыстар және оларға кіретін уездер белгіленді. Қазақ даласы 1891 жылғы Далалық Ереже бойынша бес облысқа бөлінді:

Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстары болды. Ақмола облысы бес уезге: Омск, Петропавл, Ақмола, Кокшетау және Атбасар. Семей облысы бес уезге; Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен және Зайсан. Жетісу облысы алты уезге: Верный, Қапал, Лепсі, Пржевальск, Пішпек және Жаркент. Орал облысы төрт уезге: Орал, Калмық, Гурев және Темір. Торғай облысы төрт уезге: Ақтөбе, Николаев, Бірғыз және Торғай деп бөлінді [Положение. 1891 г.].

Ереженің 97 бабында көрсетілгендей көшпелі және отырықшы халықтардың әр болысына бір молда болуына рұқсат етілді; 98 бапта Молданың өз орталарынан болуы тиіс және ол Әскери Губернаторға бағынышты болды; 99 бап бойынша мешіттерді тұрғызу үшін Ақмола, Семей және Жетісу облыстарына рұқсатты Далалық генерал-губернатор берсе, Орал және Торғай облыстарына рұқсатты Ішкі істер министрлігі беретін болды. Мешіттер мен мектептерді әр облыс өздері қамтамасыз ететін болды [Положение. 1891 г.] Бұл ережеден де көріп отырғанымыздай дінімізді ұстануда да әскери губернаторлыққа бағынышты болып, олардың сырттай бақылауында болатынымыз.

Қазақ халқының ұлт жанашыры, көш басшысы Ахмет Байтұрсынұлы сол кездегі бұқара халықтың сауатсыздығын айта келіп қабылданып жатқан ережеге сәйкес ой түйіндейді: «Қазақ пайдасындағы жерлерді алады, қыстауларынан көшіріледі, қай жөнімен алып, қай орынға көшіреді – оны қазақ білмейді. Жоғары хакімдердің қазақ жері турасындағы шығарған низам, бұйрықтар болса да, ол бұйрықтарды мұндағылардың қайсылары орнына келтіріп, қайсылары орнына келтірмейді. «Қазақ жол ретін білмейді», – дейді де, бірлеулері жолмен істемей, жосып бетімен кетеді. «Мынауың жолсыз ғой», – деп, қазақ дауласа алмайды. Білмейтұғын қазаққа бәрі жолсыз болып көрінеді. Қазақ жерін алу турасында шыққан

низам, бұйрықтарды қазақтар білсе, осындай жәбір көрушілер азаяр еді деймін. Жол бойынша: қазақты қыстауынан көшірмей тұрып, жаңа жерден орын сайлап беруге міндет, қазақ көшкенде даярлап, шығарып, белгілеп берген жерге көшпек. Жаңа жер бергенше орнынан қозғалмасқа. Бұл жолды білмей, «мұжық қуып шығарды, пәлен қуып шығарды, отыра алмадық» дейді. Мұжық болсын, басқа болсын низамнан күшті емес. Осылардың барлығы да қазақтың жол білмеген нашарлығының кесапаты. Жалпақ жұрттың бәрі болмаса да, жалғыз жарым азы да болса, пайдаланар деген ниетпен қазақтың жерін алу турасындағы шыққан низам, бұйрықтарды қазақшаға аударып, бірте-бірте жұрттың құлағына тигізбек ойым бар» [А.Байтұрсынұлы, 1996; 19], деп әр пунктті жеке-жеке ашып көрсетеді. Бұл жердегі «Жаңа низам» деп отырғаны, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресейдің қазақ қоғамына қолданған құқық түрі.

Міне осындай Ережелер негізінде қазақ даласы онымен қоса халқының саяси, әлеуметтік, экономикалық және рухани тұрғыдан өздеріне бағынышты етіп биледі деуге толық негіз бар. Қазақ жеріне осы жылдары көптеген экспедициялар әр түрлі салада зерттеу үшін, бекіністер салу үшін ағыла бастады. Олар халықтың жай- жапсырымен танысып тарихи-этнографиялық мәліметтерді жинады.

Белгілі орыс ғалымдарының географиялық және этнографиялық еңбектерімен таныса отырып қазақ халқының рухани өміріне назар аударғандарын ашық көруге болады. Мысалы Балкашкин Н.Н., Крафт И.И., Харузин А.Н., т.б. еңбектерінде көптеген тақырыпқа қатысты мәлеметтер келтіріледі. «Материалы Хивинского похода 1873 года – Оренбургский отряд» деген еңбекте «Қазақ халқын Азия қақпасының кілті» [Материалы Хивинского похода, 1873 г.1 с.], деген сөзді ашық жазып көрсетеді. Еліміз сыртқы жауларынан қорғанып, Ресейдің құрамында еніп, алаңсыз өмір сүруінің бір кезеңі десек, екінші жағынан рухани санамыздың уланып, өз дініміз бен тіліміздің болашағына балта шабыла бастаған кезең екенін осындай қабылданған ережелердегі баптармен қоса деректерді оқи отырып анық көруімізге болады. Қазақты отырықшы қылғанда оған түбінде христиан дінін қабылдату жағы да қарастырылған. Сол мақсатта қазақтар орыстармен бірге қатар отырғызылуы қажет және орыстардың саны қазақтарға қарағанда басым болуы керек деп білді. Ондағы мақсат қазақтар орыстардан христиан дінін қабылдап, сол дінге көшуі көзделген.

Қырғыздар рухани істері жөнінде, облыстық мұсылмандық діни істері бойынша молдаға олардың азаматтық басқармасына бағынды. Әрбір болыстың қоғамдық үкім бойынша сайланатын бір ғана молдасы болуы мүмкін, ұлты қазақ, сот бойынша тергеуде жоқ және орыс боданы болуы тиіс. Молданы уездік басқарма арқылы облыстық басқарманың қарауына ұсынылады және губернатормен бекітіледі. Облыстық басқарма губернатордың анықтауы бойынша молдалар жұмыстан босатылады. Тек генерал-губернатордың рұқсатымен ғана тұрғызылатын мешіттер қырғыз қоғамының есебіне жатады [Материалы Хивинского похода, 1873 г.7 с.]. Алғашқы кездері мектепті қамтамасыз ету үшін облыстық басқармадан көп қаражат жұмсалағандықтан, білім алу мақсатында уездерде барлық ұлтқа бір мектептен білім алуына тура келді. Медицина саласында да облыстық дәрігерлер, уездік дәрігерлер және үлкен қариялар дем салатын болды. Орыс саяхатшысы А.Харузин «Киргизы Букеевской орды. Антрополого-этнологический очерк» еңбегінде, қазақ даласына жасаған саяхатынан мағлұматтар береді. Онда былай деп көрсетілген: «Қазақ даласында қырғыз ақсүйектерінен тұратын «Уақытша Кеңес» құрылған, ол орында орыс өкілі ауыстырады, содан кейін кеңесші де орыс ұлтынан (алғашында қырғыз) болады» [Харузин А. 1889 г. 87 с.] деп атап көрсетеді. Міне, осындай деректерден орыстандыру саясатын ашық байқауымызға болады. Жергілікті халық қырғыздар мен ақсүйектер. Содан кейін бірте-бірте билеушілерге орыс тілін үйрену жөнінде міндеттеме қойылады, бұл шара билеушілерге де, ақырында бұқара халыққа да жүктеледі. Ең бастысы дін, содан кейінгі орында тіл. Бұдан біздің байқағанымыз қазақ халқын орыстандыру мақсатында жергілікті халықты ең бірінші дінінен, тілінен айыру саясатын мықтап қолға алғаны.

Сонымен қатар автор мынандай мәліметті береді: Бөкей қырғыздарының діншілдігін көрсете келе молданың міндетіне мыналар жүктелді: мешіттер мен училищелер салу; жасөсірімдерге сауат аштыру; Құдайға күнделікті сыйыну және ораза ұстау; қырғыздарға дінді үйрету; жаңа туылған нәрестелерге дұрыс есім беру; ер балаларды сүндетке отырғызу; құдаластырып үйлендіру, өлікті жөнелту, осыларды дәстүрге сай жасау; қызды ұзатарда, жігітті үйлендіруде қалың малын төлеу. Куәргелердің қатысуымен ата-аналары «бердім», «алдым» деген сөздерін айту; жігітпен қызға некелеспей тұрып кездесуге тыйым салу; жесір ата-анасының рұқсатынсыз ешкіммен некелеспеу. Қайтыс болған адамның дүние мүлкін заң бойынша бөлу. Бақуатты қырғыздарды зекет беруге міндеттеу; қарапайым қырғыздарға қамқорлық көрсету; қырғыздардың ұрлық жасамауын қадағалау [Харузин А. 1889 г. 99-100 с.].

Осы заңнан байқағанымыздай қырғыздар арасында исламды күшейтуге ғана емес, сонымен қатар қырғыздардың ежелгі дәстүрлеріне де бағытталған. Бөкей ордасында орнаған мұсылмандық қырғыз-

дардың орыстармен бірігуіне күшті кедергі болып табылады және осы мағынада далада Исламды одан әрі нығайту қажет емес, жергілікті әкімшілік тарапынан қырғыздарды мұсылман дінін күшейту үшін барлығы жасалады. Оның діни сезімдерін қорлауға болмайды, оған бірінші күннен бастап православияны күштеп мәжбүрлеуге болмайды, бірақ біздің мемлекеттік бастауларымызды мұсылмандық – татар бағытына тарту керек деп» өздерінің саясатын астарлы түрде жоспарлап, соған жету мақсатында күш салуға тырысқан. Еңбекте білім саласы жайында да айтылған мәліметтер кездеседі. Бұл өңірде мектептердің жағдайы өте төмен. Орталықта орыс шенеуніктерінің қызметкерлеріне арналған кітапхана жоқ және ағарту саласының болмауын білдіреді. Қырғыз мектептеріне келетін болсақ, оған терезелері мен ғимараттар жартылай жарылған. Басқарма басшыларының нұсқауымен орыс-қырғыз мектептерін міндетті түрде орыс тілінде оқыту бұрыннан айтылған болатын. Әр мектепте орыс мұғалімі бар. Мектептер Халық Ағарту министрлігінің тікелей қарамағында. Бөкей Ордасында барлығы 8 мектеп, оның біреуі уақытша жабылған. Біреуі әйелдерге арналған. 6 мектептің біреуі екі сыныптық. Білім алушы оқушылардың саны барлығы 182, 164 ер бала, 18 қыз бала. Қыз баланың төртеуі қырғыз, қалғаны орыс ұлтынан болды. 164 ер баланың 152 қырғыз, 12 орыс ұлтынан. Орыс-қырғыздардан басқа татар-қырғыз мектебі яғни, медреселерде білім алушылар саны көптеп кездеседі. Оның бізге белгілісі 74, оларда татар молдалары сауат ашуға үйретеді. Орташа есеппен бір медреседе 27 білім алушы бар және барлығы 2000 тәрбиеленуші. [Харузин А. 1889 г.159-160 с.].

Қазақ даласына дейін Ресей империясының миссионерлері басқа ұлт өкілдеріне шоқындыру саясатын бастағанын тарихтан білеміз және аса бір белсенділік татар халқына байланысты жұмсалғаны байқалады. Жоспарда одан кейінгі кезекте қазақ халқы тұрды. Себебі қазақтар өз дінінен және тілінен бас тартса, орыстануға тез қадам жасауға болатыны ашық түрде көрінді, және сол мақсатта жоспарларды іске асыруда басталды.

Осының бір дәлелі ретінде Қасиетті Синод жиынында: қазақты отырықшы қылғанда оған түбінде христиан дінін қабылдату жағы да қарастырылған. Сол мақсатта қазақтар орыстармен бірге қатар отырғызылуы қажет және орыстардың саны қазақтарға қарағанда басым болуы керек деп білді. Ондағы мақсат қазақтар орыстардан христиан дінін қабылдап, сол дінге көшуі көзделген. Ол жөнінде Қазақ газетінде «Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау» деген тақырыппен шыққан мақалада көрсетілген:

«Уақыт» газетасы айтады: «Қазақтың отырықшы болғаны хукіметке пайдалы, қазақтарға зарарсыз іс қой» – деп, бұрын біздер, иәғни ноғай газеталары, «қазақтар қала болындар» деп ақыл беруші едік, һәм соңғы жылдарда, әуелі переселен шенеуніктерінің айтқан ақылы, екінші ноғай газеталарының берген ақылы, үшінші, қазақ оқығандарының айтқан сөздері қамшы болып, қазақтардың көбі отырықшы болуға сұранып, бір сыпыралары отырықшы боламыз деп мұжық нормасыменен жер кестіріпте алып еді дейді. Мұнан былай біз ноғай газеталары қазақтың жер туралы ісіне тіл қатып, кіріспейміз, өйткені жер жұмысына тиімсіз басқа жұмыс кірісіп тұр- ол миссионерлік жұмыс дейді. Сенод айтуынша, қазақ христиан дінін мұжыққа қарап телміргенде қабыл етпек. Оны құр ойларымен бал ашып, айтып отырған жоқ, іс жүзінен көріп айтып отыр. Алтай және қазақ миссиясының 1893-ші жылғы отшетында айтады: «1893-нші жылы қазақтан шоқынған еркек-әйел бар 69 кісі. Христиан дінін оңай қабыл еткіштер жарлылар. Қалың қазақтың ішінен шығып, қалаларға келіп малайлыққа жалданғандар. Бұлар бірте-бірте орыс тілін біліп, орыстың ғұрпымен, дінімен танысады. Сонан соң христиан дініне икемдеп бұрмалаушы әуел бастап тұрған қожалары болады» – деп көрсетеді [«Қазақ» газеті 2009, 15-18 бб.].

Кейбір деректерде қазақтардың ішінде шоқынғандары жарлылары, өз жұрттарының ішінде теңдікке қол жеткізе алмай малай болып жүргендері. Олардың ойынша жаңа дінге кіріп, жақсылыққа қол жеткізуді ойлаған болатын. Орыс миссионерлері діндерін уағыздауда айла әрекетке де барғандары байқалады. Мысалы 1892 жылы Қостанай уезінің бір ауылының жарлылары ашаршылық кезінде түгелдей дерлік шоқынғандары баспасөз беттерінде жарияланды. Осындай мәліметтер деректермен тансу барысында көптеп кездеседі. Сол кездегі патша өкіметінің жүргізген реформалары қазақ халқының әлеуметтік, саяси, мәдени жағына өз әсерін тигізді.

Қорытындылай келе, мұндағы орыстардың басты мақсаты қазақ халқын тек жерінен ғана емес, тілі мен дінінен айыру көзделген болатын. Ол үшін қаншама жұмыстар атқарылды. Ережелер шығарып, экспедициялар жіберіп терең зерттеу нәтижесінде құйтырқы әрекеттердің арқасында оңай жолмен еніп алғысы келді. Мұндай саясаттары іс жүзіне асты да, нәтижесінде рухани санамызға қатты соққы болып тиді, қаншама мешіттер мен медреселер жабылды, тілімізге де қауіп төнді. Қазақ халқы өзінің жерін, тілін, дінін қорғау мақсатында қиыншылықты басынан өткергенімен қазіргі уақытта дұрыс шешімін көріп отырғаны анық. Еліміз егемендікке қол жеткізуінің өзі ата-бабаларымыздың ерен еңбегі деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Егемен Қазақстан. 21.11.2018 ж.
2. Валиханов Ч. Записка о судебной реформе. (Издание второе, дополнительное и исправленное). Вступительная статья и примечания д.ю.н., профессора С.Ф. Ударцева. – Алматы: «Жеті жарғы», 2004. – С. 12.
3. Положение о управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Том II. 1891 г.
4. Положение о управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Том II. 1891 г.
5. А. Байтұрсынұлы. Жаңа низам. – Алматы: «Жеті жарғы», 1996 ж. – 19 бет.
6. Материалы Хивинского похода 1873 года – оренбургский отряд, стр 1.
7. Материалы Хивинского похода 1873 года – оренбургский отряд, стр 7
8. Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Антрополого-этнологический очерк. Москва Выпуск первый 1889. – С. 87.
9. Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Антрополого- этнологический очерк. Москва Выпуск первый 1889. – С. 99-100.
10. Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Антрополого- этнологический очерк. Москва Выпуск первый 1889.. – С. 159-160.
11. «Қазақ» газеті 1914 жыл Алматы Арыс баспасы 2009, № 46. – 15-18 бб.

ӘӨЖ 574.07
ГРНТИ 03.09.31

Ұ.Сұлташова¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 2 курс магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: uldana0405@mail.ru

ҚАРАХАН ДӘУІРІНДЕГІ РУХАНИ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада дамыған ортағасырлық Қазақстан тарихында мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, ислам дінін толыққанды қалыптастыра отырып, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін қалдырған Қарахан мемлекеті туралы баяндалады. Мақалада негізінен Қарахан мемлекетінде қалыптасқан ислам діні мен оның негізінде орын алған материалдық мәдениет ескерткіштеріне сипаттама береді. Сонымен бірге осы тұстағы мәдениеттің дамуындағы өзара ықпалдастықтар, ислам дінінің саулет өнері мен қала мәдениетінің өркендеуіне, ал қала мәдениетінің сауда-саттық пен қолөнер салаларының қалыптасына негіз болуы тұжырымдалады.

Түйін сөздер: ықпалдастық, рухани жаңғыру, мәңгілік ел, ренессанс

Сұлташова Улдана¹

¹магистрантка 2-го курса КазНУ имени әль -Фараби
E-mail: uldana0405@mail.ru

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ДУХОВНОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЭПОХУ КАРАХАНА

Аннотация

В данной статье описывается государство Карахан, которое оставило памятники материальной и духовной культуры, формируя полноценное государство Ислам в истории средневекового Казахстана. В статье в основном описывается исламская религия в Караханском государстве и его памятники материальной культуры. В то же время он должен стать основой для взаимодействия в области развития культуры, развития исламской культуры и культуры города, а также формирования торговли и ремесленного производства города.

Ключевые слова: интеграция, духовное возрождение, вечная страна, ренессанс

Sultashova U.¹

¹Master student KazNU named al-Farabi

THE INTERACTION OF SPIRITUAL AND MATERIAL CULTURE IN THE ERA OF KARAKHAN

Abstract

This article describes the state of Karakhan, which left the monuments of material and spiritual culture, forming a full-fledged state of Islam in the history of medieval Kazakhstan. The article mainly describes the Islamic religion in the Karakhan state and its monuments of material culture. At the same time, it should become the basis for cooperation in the development of culture, development of Islamic culture and the culture of the city, as well as the formation of trade and craft production of the city.

Keywords: integration, spiritual rebirth, eternal country, renaissance

Еліміздің өткен тарихын қайта ой елегінен өткізе отырып жан-жақты зерделеу, оны жас ұрпақ санасына сіңіру бүгінгі рухани жаңғыру жағдайындағы еліміздің зор мақсаттарына жету жолындағы негізгі кепілдіктерінің бірі болып отырғаны белгілі. Бүгінгі таңда «Мәңгілік ел» идеясы немесе «Рухани жаңғыру» жағдайында елімізде көптеген жұмыстар атқарылып, оның негізінде халық санасын қайта жаңғыру, жас ұрпаққа өзінің өткені мен бүгінгі жайында ұғындыра отырып, олардың жүрегіне патриоттық жігер, отансүйгіштікке тәрбиелеу мен адамгершілік қасиеттерге баулу негізгі міндет болып отыр. Осы орайда Қазақстан аумағын мекен еткен тайпалар мен ұлыстар, мемлекеттер турасында сөз қозғап, олардың қалдырып кеткен рухани мұраларының ел тарихы үшін алатын орнын ерекшелеу қажеттілігі туындап отыр. Олардың қатарында Орта Азия мен Қазақстан территориясын мекен еткен түркі халықтары мен ұлыстарының, әсіресе мемлекеттік дәрежеге жеткен Қарахан мемлекетінің алатын орны ерекше. Орталық Тянь-Шань территориясының негізгі бөлігін қарлұқ, шігіл, яғма, тухси, ұйғыр тайпалары мекен етіп, кейіннен өзбек, қазақ, ұйғыр, тәжік бірлестіктерінің қатарына еніп кеткені белгілі. Осы аталған халықтардың қалыптасып, даму тарихында айтарлықтай із қалдырған Қарахан елі де болғаны тарихымыздан белгілі.

Жалпы Қарахан мемлекетінің тарихы арқылы ортазиялық халықтардың дәстүрлі байланыстарын, қала мәдениетінің дамуын, әсіресе оған ерекше әсер еткен ислам дінінің рөлін нақтылап айта кеткен жөн. Қарахандар әулеті өз дәуірінде мәдени дамуы жағынан үлкен гүлдену процесін бастан өткізгені белгілі. Алайда осы мәдени гүлденуге ислам дінінің ықпалы мен ондағы негізгі ерекшеліктерін жүйелі түрде бағалау қажет. Себебі осы уақытқа дейін европацентристік тұрғыдан Орта Азия мен Қазақстан халықтары мұсылмандық ренессанс құбылысына толық қосылмайды тек, "Шағылысты Ренессанс" (конрат) түрінде мәдени дамуды бастарынан өткізді деген пікір қалыптасты. Бұл дегеніміз араб - мұсылман мәдениеті келгенге дейін аталған аймақта өзіндік мәдени даму үрдісі болмаған деген пікірді туғызды.

Кеңестік тарихнамада қазақ халқының аса бай мәдени және тарихи мұрасы, көшпелі өркениеттің өзіне тән ерекшелігі дүниежүзілік тарихта бағаланбай келді. Дүниежүзілік мәдениеттің дамуы тек отырықшы өркениет пен шаруашылық жүргізумен ғана байланыстырылды. Адамзат мәдениеті мен оның барлық техникалық жетістіктері еуропалық өркениетке ғана теңестірілді. Яғни, Қазақстан тарихы Орталық Азия елдерінің түрік халықтары тарихынан оқшауланып насихатталды.

Республикамыздағы бетбұрыс кезеңінде орын алған өзгерістер тарих ғылымының дамуына жаңаша міндеттер қойды. Плюрализм жағдайында түрлі әдебиеттер пайда болды. Тарихи тақырыпта жазылған бұл еңбектер арасында этникалық, саяси, әлеуметтік тарихтың күрделі мәселелері кәсіби емес, әуесқой деңгейде шешілгендігі аз емес. Ал, мұндай ғылымнан алыс зерттеушілер шынайы тарихты бұрмалап, тарих ғылымының негіздерін жазуға айтарлықтай нұқсын келтірері сөзсіз. Олардың қатарында түркі халықтарының тарихы, болса да Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі мемлекеттерінің тарихы да біршама бұрмалауға түскені сөзсіз.

Ортағасырлық Қазақстан тарихында мемлекеттік деңгейге дейін көтеріліп, ислам дінін алғашқылардың бірі болып мемлекеттік дін ретінде насихаттап, қала мен дала мәдениетін тоғыстырған Қарахан мемлекеті болғаны баршамазға мәлім. Бүгінгі таңда аталған мемлекет пен оның тарихи-мәдени дамуына қатысты зерттеу еңбектері мен деректер қатары жыл өткен сайын толығуда.

Соңғы жылдары зерттеуші ғалымдар Н.Д. Нұртазина, К.М. Байпаков, Г.Б. Хабижанова, Ж.Ж. Жеңіс, Е.Т. Қартабаева, А.Қыраубаева тағы басқалары ортағасырлық Қазақстан тарихындағы исламның орны оның таралуы мен өзіндік ерекшеліктерін, ортағасырлық қалалық мәдениеттің дамуын, Қарахан

мемлекетінің құрамындағы түркі тайпаларының ерекшеліктері мен рухани мәдениетіне қатысты пікірлер білдіріп жүр.

Десек те, дамыған ортағасырлық Қарахан мемлекетін зерттеп, оның рухани-мәдени өміріне қатысты алғаш пікір білдірген шығыстанушы ғалым, академик В.В. Бартольд болды. В.В. Бартольдтың «Монгол дәуіріне дейінгі Түркістандағы христиандық» деп аталатын еңбегінде қарахандық түріктік ислам мен кидандар арасындағы буддизм діндерінің өзара байланыстары сөз етіледі [1]. Тіпті еңбекте қарахан және кидан елдерінің саяси өмірінің кейбір тұстарына да тоқталып өтеді. Сол сияқты академик В.В. Бартольд «Ғылыми мақсаттағы Орта Азияға саяхаттың есебі 1893-1894» атты еңбегінде Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан аймағындағы қала мәдениеті, соған орай орын алған IX-X ғасырлардағы сауда байланыстары туралы да жазады [2].

Өзімізге белгілі болыр отырғандай, Қарахандар дәуірінен көптеген аса құнды тарихи ескерткіштер қалғаны белгілі. Қарахандар дәуіріндегі ескерткіштер қатарына биіктігі 52 метрге жететін, 1127 жылы Арыслан-хан Мұхаммед тұрғызған Бұқарадағы мұнара, Бұқарадан шығысқа қарайғы Мелик даласындағы 1078-1079 жылдары Шемс ал-мүлік Насыр тұрғызған «патша рабаты» (Рабат-и Мелик) жатқызылады. Мәуереннахрды Қарахандар басып алған соң билік бір жолата түркі тайпаларының қолына түсті. Қарахан мемлекетінің өзі В.Бартольдтың сөзімен айтар болсақ, көп кешікпей-ақ әр түрлі бөліктерге бөлініп кеткен, және дербес иеліктерге айналған кәдімгі, әдеттегідей саяси көшпелі бірлестік болды. Қарахандардың лауазымдар-атақтарында түріктің саяси дәстүрінің және қытайдың императорлық билігінің ықпалы байқалды: Қарахандар табгач хан немесе тамгач хан деген лауазымды қабылдады, түріктер осылайша қытай билеушілерін айтатын еді. Бірақ, олардың Мәуереннахрды басып алуы жергілікті халықтың ерекше қарсылығына кездесе қойған жоқ және бұған себеп болған нәрсе, жаулаушы түріктер бұл уақытқа дейін өздерінен бұрынғы Саманидтердің династиясы кезінде айтарлықтай исламданып үлгерген еді, және мұсылмандардың бірлігі туралы идея жергілікті патриотизмды жеңіп шықты, ал мұның өзі халықтың Қарахандар жаулауына немкетті қарауына алып келді [3] Қарахандар билігінің кезеңі – исламның көшпелі халыққа ықпалы күшейген уақыт еді. Миссионерлердің жасай алмағанын, енді суфийлер жасады. XI-XII ғасырларда Орталық Азияда дәруштердің ордені пайда болып, далада исламды тарату ісінде үлкен табыстарға жетті. «960 жылдан кейін даладағы халықтың исламды жаппай қабылдаулары туралы хабар, тарихшы Ибн ал Асир жазып кеткен, 1043 жылға жатады; бұл жолы азырақ халық (барлығы 10 мың түтінге жуық) қыста Шу аңғарына жақын Жетісуда, ал жазда Еділ болгарларына жақын далаларда өмір сүргендер исламды қабылдады» деп мәліметтер қалдырады. [4]

X ғасырдың басында Қарахандар әулетінің негізін қалаған Сатук ислам дінін қабылдап, ал оның ұлы Богра-хан Харуб Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялағаны тарихымыздан белгілі. Соған орай мұсылман діні бірінші кезекте қалалы аймақтарда таралды. Бұл туралы саяхатшы Ибн Хордатбек Фарабтың бас қаласы, Кенжиде мен Шаш аралығында көшіп жүргенін мұсылман түріктер туралы хабарлауы осыны нақтылай түседі [5]. Себебі, түріктер арасында ислам дінінің таралуына сауда, миссионерлік саяхат пен экономикалық тұрғыдан жәрдем беру, салық салудан босату сынды бейбіт шаралардың қолданушылығы негіз болады. Ислам діні де жергілікті халықтардың діни наным-сенімдеріне сәйкес қалыптасты. Халықтардың арасындағы әулиелер культі, молалар басына шырақтар жағу, наурыз тойын тойлау сынды толып жатқан ұқсастықтар мұсылмандыққа дейінгі әдет-ғұрыптарды ислам өз бойына сіңіріп алды.

Қарахан еліндегі жалпы ислам дінінің таралуы турасында академик В.В. Бартольд өзіндік дүниетанымдық және саяси көзқарастарына қарамастан кеңестік кезеңде де бұрынғы бағыттағы зерттеулерін табысты жалғастырып, үлкен жетістіктерге жеткені белгілі. Ол 1918 жылы «Ұлықбек және оның дәуірі», «Ислам» және «Мұсылмандық мәдениет», 1922 жылы «Түркістан тарихы» атты еңбектерін жариялайды. Бұл зерттеулерінің ішінде біз қарастырып отырған мәселе, яғни исламдінінің таралуы туралы ғылыми тұжырымдары кездеседі. Әсіресе, бұл ортағасырлар дәуіріндегі мұсылман дінінің таралуына қатысты болды. Бұл байланыстадың сан қырларын, атап айтсақ, сауда-экономикалық, діни-рухани, материалдық мәдениет саласындағы, қалалық мәдениет пен егіншілік бойынша байланыстарының қарастырылды [6].

Археологиялық зерттеулер мен материалдар Қарахан дәуірі тұсында қалалар санының көбейгенін көрсетеді. Егер осының алдындағы кезеңде Оңтүстік Қазақстанда 30 қаланың орны бар деп саналса, ал қарахандық кезеңде олардың саны 37-ге жеткен. Мәселен, деректемелерде тау етегіндегі белдеулерде жаңадан Жумишлагу және Манкент қалалары аталады, сол кезде Арыстың орта ағысында орталығы Осбаникет болған Кенже округі құрылған. Ал Фараб округінде орта ғасырлардағы авторлар Отырардан басқа, жаңа Астана Кедерді, Весидж және Бұрық қалаларының болғанын атайды [7].

Сол кезде қалалардың дамығанын сәулетті құрылыстарының болуы да дәлелденіп отыр. Оған баршамызға белгілі Тараз маңындағы Бабаджа-хатун (X-XI ғғ.), Айша-бибі (XI-XII ғғ.) кесенелері, Тараздағы Қарахан кесенесі, Сырдарияның төменгі сағасындағы Сырлытам, Орталық Қазақстанның Домбауыл кесенесі ортағасырлық сәулеттік ескерткіштерін жатқызамыз. Бұл тұстағы қалаларының сәулеті бұрынғы өткен заманның сәулет өнерімен тығыз байланысты болғанын да көруге болады. Яғни, үйлерді салуға шикі кірпіш, құм, ағаш қолданылған. Ірі ғимараттар мен бекіністердің сыртқы қабырғасы көбінесе күйдірілген сары саздан жасалған кірпіштермен қапталып салынып отырылған. Сөйтіп, орта ғасырда Қазақстан аумағында тек көшпелі өркениет қана дамып қойған жоқ, сонымен бірге отырықшылық, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы мен қалалық мәдениет қатар дамып, олар бір-бірін толықтырып, бір-бірін байытып, бір-біріне үлгі болып, өзара ықпалдастығымен негізделді.

1983 жылы С.Р. Ердәулетовтың «Тараз – Аулие – Ата - Джамбул» атты еңбегінде қаланың 1856 жылы Қараханидтер әулетінің негізін салушы Қараханның құрметіне Әулиеата деп аталғандығын, ол атаудың сақталуының XII ғасырда тұрғызылған Қарахан мавзолейін «Әулиеата» деп атаумен байланысты болғандығын жазады. Әулиеата сыртқы көрінісі және жоспарлануы бойынша басқа де ортаазиялық қалалардан ерекшеленбеді дей отырып, қаланы төмендегіше сипаттайды: «Саз балшықтан жасалған, терезелері көшеге қарап тұрған үйлер тар әрі қисық көшелер бойында орналасты. Көшелерінде ағаш өспеді. Саз балшық дуалдардың ішінде бақша, гүлзарлар мен бау-бақша болды. Қаланың ортасында көптеген дүкендер мен қолөнершілердің шеберханалары бар базар орналасқан. Одан радиус тәрізді болып жан-жаққа басты көшелер тарайды. Оларда шайханалар, кішкене дүкендер, керуен-сарайлар болды. Бұл көшелер базарды дөңгелене орналасқан көшелермен қиылысып жатты. Сөйтіп қала көшелері радиусты-шеңберлі жүйе бойынша орналасты. Қалада көптеген мешіттер болды» [8]. Бұдан байқайтынымыз елде ислам дінінің орнығуымен бірге ол қала мәдениетін, сәулет ескерткіштерінің салынуын, тіпті ол қала мәдениетін одан әрі неіздеуге ықпал еткен қолөнершілер мен олар өндірген бұйымдарды сататын дүкендердің болғандығын негіздеп отыр.

Сонымен бірге, Қарахандар дәуірінде Шу және Талас аңғарларының халқы бұрынғысынша, қарлұқтардың үстемдігі кезіндегідей, диханшылықпен және үдемелі мал шаруашылығымен айналысқандығы айтылады. «Худуд ал-Аламда» Қарахан мемлекетінің шығыс бөлігіндегі халықтың-яғмалардың, қарлұқтардың, чигилдердің, тухсилердің негізгі байлығы қойлар, сиырлар және жылқылар екендігі атап көрсетілген. Қарахан мемлекетінде қалалар санының көп болуы қол-өнердің: тоқыма, ыдыс-аяқ жасау, зергерлік тәрізділердің және басқаларының кеңінен дамығанын дәлелдей түседі [9].

Қарахан мемлекетіндегі сауда-саттықтың дамуына келер болсақ, ол біртіндеп ақша арқылы жүзеге аса бастады. Тек мемлекеттің шығыс жағында ғана көшпелілермен сауда-саттықта заттай айырбас орнады. Заттай айырбас тұтыну саласында кеңінен дамыса керек. Тухси, яғма және чигил тайпалары арасында биста деп аталатын ерекше саты, дәлірек айтсақ адамдар болды. Бұл кісілер саудагерлерге түнеме баспаналар тауып берді, олардың тауарларын сатуға көмектесті, оларды тамақтандырды, олардың малдарын күтіп бақты, осының бәрі үшін әрбір жиырма бас қойдан бір қой алып қалды.

Кейбір деректер Қарахан мемлекетінде тау-кен ісінің дамуы туралы мәліметтер береді. Мәселен, Абу Дулаф қарлұқтар еліндегі кен орны туралы атыап өткен. «Йакут чигилдердің безоар өндіргені туралы мәлімет бере кетеді. Олардың негізінен алғанда Орта Азияның шығыс бөлігін және оңтүстік Қазақстанды мекендегендері белгілі», деп сипаттама береді [10].

Ол тұстағы Қарахан мемлекетінің мәдени, шаруашылық саладағы бір жетістігі екенін дәлелдеп отыр. Өз бастауын араб мемлекетінен алған ислам діні өз кезегінде түркі тайпаларына тарап, ал кейіннен мемлекет дәрежесіне жеткен Қарахан елінің негізгі діңгегіне айналғаны белгілі. Соған сай біртұтастық пен өзара татулықтың символы бола білген ислам діні халықтың тұрмыс-тіршілігіне әсер етіп, қала мәдениетінің гүлденіп және оның сәулетін кіргізген ғимараттардың салынуына, одан қала берді қолөнер мен сауда ісінің дамуына ықпал еткендігін байқаймыз отырмыз. Бұл сол тұстағы қарахандық отырықшы мәдениеттің одан әрі гүлденіп, қанат жаюына алып келді. Тіпті сол заманда өмір сүрген ғұлама ғалымдар тобы да осы дінмен сусындап, өз еңбектерінде дін мен қалалардың гүлдену тарихын назардан тыс қалдырмады. Сол себепті де біз қарахан мемлекетіндегі ислам дінінің таралып дамуы, ел экономикасы мен саяси өмірінің жандануына үлкен ықпал етті және рухани мәдениет пен материалдық мәдениеттер арасында өзара ықпалдастық жүрді және ол өзінің озық үлгісін бере алды демекпіз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, 1963. – Т.1.
2. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. – Москва., 1963. – Т.4.
3. Бартольд В. Соч., т.2, ч.1. – М., 1963. – 248-249 бб.
4. Бартольд В. Соч., т.2, ч.1. – М., 1963. – 252 б.
5. Пособие к лекциям по истории Востока. – СПб., 1901. – 74 б.
6. История и культура Востока Азии. – Новосибирск: Сиб. отделение, 1972. - Т.1.– 176 с.
7. Нуртазина Н.Д. Қазақ мәдениеті және ислам. – Алматы., 2002. – 208.б.
8. 1983 жылы Ердәулетов С.Р. Тараз – Аулие – Ата – Джамбул. – Алма-Ата, 1983. – 178 б.
9. Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины. В. Кн: Средняя Азия в древности и Средневековье. – М., 1977. – С. 177-178
10. Караев О. История Караханидского каганата. – М., 1983. – 237 б.

ӘӨЖ 984.574

ГРНТИ03.61.10

*Ж.А. Наурызбаев*¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы бейнелі фразеологизмдер талқыланды. Абай шығармаларындағы фразеологизмдердің дені қазақ тілі мен әдебиетінде бұрыннан қолданылып келген фразеологизмдер. Дегенмен, ақын кейде оларды одан да бейнелендіре, түрлендіре қолданған, қазақтың фразеологизм жасау модельдеріне сүйене отырып өзіндік авторлық фразеологизмдерін тудырған және орыс тілінен көптеген фразеологизмдер аударған. Мақала авторы сондай бейнелі фразеологизмдердің Абай шығармаларындағы контекстуалды мағынасына баса назар аударып, олардың қолданылу ерекшеліктеріне тоқталған. Сонымен қатар Абайдың жаңа фразеологизм жасауда жиі қолданған тәсілдеріне түсініктеме берген.

Түйін сөздер: фразеологизм, фразеологиялық тіркес, ақын, шығарма, бейнелі тіркес.

*Наурызбаев Ж.А.*¹

¹ магистрант 2-курса КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, E-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com.

ОБРАЗНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ

Аннотация

В данной статье обсуждаются образные фразеологизмы в произведениях великого казахского поэта Абая Құнанбаева. В произведениях Абая наиболее распространены фразеологизмы, которые давно использовались в казахском языке и литературе. Однако поэт, иногда преобразовывал эти фразеологизмы, делая их еще образнее, создавал собственные авторские фразеологизмы, опираясь на модели создания казахских фразеологизмов и переводил с русского языка множество фразеологизмов. Автор статьи акцентировал внимание на контекстном значении таких образных фразеологизмов в произведениях Абая. А также были разъяснены способы, которые Абай часто использовал при построении новых фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, поэт, произведение, образное словосочетание.

Zh.A. Nauryzbayev¹

¹2 course master student, al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com.

FIGURATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN ABAI'S WORKS

Abstract

This article discusses figurative phraseological units in the works of the great Kazakh poet Abay Kunanbayev. In his works Abay mostly used common phraseological units, which had long been used in the Kazakh language and literature. However, the poet sometimes transformed these phraseological units, making them even more figurative, based on the models of creation of Kazakh phraseological units created his own phraseological units, and translated many phraseological units from Russian. The author of the article focused on the contextual meaning of such figurative phraseological units in Abay's works. And also explained the ways that Abay often used in the construction of new phraseological units.

Key words: phraseology, phraseological unit, poet, artwork, figurative phrase.

Абай шығармашылығы ұзақ уақыт бойы ғалымдардың – әдебиеттанушылар мен лингвистердің назарын өзіне аударып келеді. Әрбір ұрпақ ұлы сөз шеберінің мұрасын жаңаша оқуға және зерделеуге, заман шындығы мен адам болмысын сыни ұғынудағы Абайдың көркемдік әдісінің ерекшелігін түсінуге ұмтылады.

Абай заманы – қиын және халық басына күн туған кезең. Ауылдарға тауар-ақша қатынастарының енуімен, феодалдық пен отаршылдықтың күшеюімен даладағы ғасырлық патриархалдық-феодалдық орнығулар қирай бастады; хандықтардың жойылуы және болыстық басқарудың орнауы билік, дұшпандық үшін күресті күшейтті, халық байлығы талан-таражға түсіп жатты. Дегенмен, жергілікті және отарлық билік қазақ прогрессивті қоғамдық ойлары мен көркем әдебиетінің дамуын тоқтата алмады. Бұл уақыт Абай қалыптастырған ұлттық реалистік әдебиеттің қалыптасуымен және одан әрі дамуымен ерекшеленді.

Ақыл-ой, ғылым, ерік-жігер, қайрат бастаған қоғамның прогрессивті дамуына ұмтылу Абай шығармашылығының басты бағыттарының бірі болып табылады. Еңбекті қоғамның байлығы мен молшылығына жалғыз жол ретінде бағалады. Халық пен үстемдік өкілдері арасындағы антагонистік қайшылықтарды ашып, руаралық дауларға қарсы тұрып, қоғамдағы атакқұмарлық және феодалдық мінез-құлықты сынады, заманының қамын ойлады. “Заманның қамын ойлау дегенді Абайдың танымына сай аңдағанда заманды өзгерту, жаңарту, жақсарту деген түсінік туады” (Ж.Дәдебаев, 2016).

Абай халықты жақсылыққа шақырушы, адамгершілікті үндеуші ретінде өзі туған ортадан жоғары тұрды. Осы бағытта құрылған поэтикалық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік-қоғамдық, моральдық мәселелерін сөз етті, қазақтарды өркениетті дамудың дұрыс жолына шығуға шақырды.

Кемеңгер ойшылдың ішкі әлемі мен қоршаған шындыққа деген қатынасы оның лирикасында, ақындық тұрғысында көрініс тапты. Ал ол не дегенге келетін болсақ – “...Абайдың адамзат тарихында, адамзаттың өмірлік тәжірибесінде атам заманынан бері жинақталған, сұрыпталған ілім қорын, рухани асыл құндылықтарды бойына сіңіру, олардың жарығы мен жылуында жетілу, сөйтіп қайта түлеу, жүрек көзін ашу нәтижесінде өз өмірінің мәдени өрісінде, өз өмірінің мәдени кезеңі мен кеңістігінде қалыптастырған айрықша қасиеті” (Ж.Дәдебаев, 2016). Абай бойына тек өз ұлтының ғана емес, бүкіл әлемдік ілім қорын жинақтады. Абай үшін шығыс ілімінің кілті – парсы және араб тілдері болса, еуропа классиктерін ақын орыс тілі арқылы таныды. Осындай кең ғылым-білім негізінде жетілген Абай халықты жақсылыққа шақырушы, адамгершілікті үндеуші ретінде өзі туған ортадан жоғары тұрды. Осы бағытта құрылған поэтикалық шығармаларында қазақ халқының әлеуметтік-қоғамдық, моральдық мәселелерін сөз етті, қазақтарды өркениетті дамудың дұрыс жолына шығуға шақырды.

Абайдың шығармалары фразеологизмдерге толы. Ғасырлар бойы халықпен бірге жасап, дамыған фразеологизмдер оның тарихымен, салтымен, дәстүрімен етене байланысып жатыр. Абай шығармаларындағы фразеологизмдердің дені қазақтың фольклорында, төл әдебиетінде бұрыннан қолданылып келген және халық арасында, күнделікті ауызекі тілде жұмсалып жүрген фразеологизмдер. Дегенмен, ақын оларды бірде өзгеріссіз өз қалпында жұмсаса, енді бірде оларды одан да бейнелендіре, түрлендіре қолданады. Сонымен қатар, Абай қазақтың фразеологизм жасау модельдеріне сүйене отырып өзіндік авторлық фразеологизмдерін де тудырған, орыс тілінен көптеген фразеологизмдер аударған.

Абай қазақ көркем әдебиеті тілінің реформаторы болды. Қазақ ұлттық тілінің заңдарынан терең білімі, шығармалардың идеялық-көркемдік ойына сәйкес нақты, жарқын сөздер мен тіркестерді мұқият іріктеуі оның кез-келген шығармасынан анық байқалады. Өз заманын, сол заман адамдарын суреттеуде ақын көптеген образдар, бейнелі суреттеулер жасаған. “Белгілі бір образды беруде фразеологизмдер – поэтикалық экспрессияның ең бір ұтымды құралы” (Р.Сыздықова, 2014). Сондай бейнелі образдар тудырудағы қазақ тілінің экспрессиялы фразеологизмдерін ақын шебер әрі орынды пайдаланған.

Із жоғалту – таппай қалу, жоғалтып алу деген мағынада қолданылатын фразеологизм. Ал Абай тілі сөздігінде фразеологизм мағынасы – ұрланған малдың ізі-түзі білінбеу, хабарсыз кету деп берілген. Яғни, Абай аталмыш фразеологизмді нақты малға байланысты қолданған: *Байлар да мал қызығын біле алмай жүр, Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр. Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып, Бізаменен ыржиып күле алмай жүр* (Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да). Ақынның басқа да шығармаларында із сөзімен фразеологизмдер кездеседі, оның бірі атау мәндегі тіркес болса (басқан із – өткен өмір, бастан кешкен іс-әрекет), қалғандары осы секілді етістікті тіркестер: *із шалу* – аңның ізіне түсу, *ізіне түспеу* – менің күнімді кешпе, менің жүрген жолыммен жүрме, *із қалдырмау* – белгі қалдырмау, үлгі қалдырмау, *ізі кетпеу* – естен шықпау, ұмытылмау.

Ішіне қонбау (ішке қонбау) – бір нәрсені түсінбеу, ұнатпау. *Ол тілге едік оңдайлы, Қарыпсыз біліп сондайды, Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек, Енді ішіме қонбайды* (Ғашықтың тілі – тілсіз тіл). Ақын бұл өлеңінде ғашықтық тілді бұрын оңай ұғынсам, қазір мүлдем түсінбеймін деген. Бұл фразеологизмнің тілімізде *көңілге қонбау* деген синонимі де кездеседі және фразеологиялық антонимдері де баршылық: *көңілге қону, ішке кіру* – ұғыну, көкейге қону. Абай оны да шебер пайдаланған: *Ақылыңа сөзің сай, Сіз – жалын шоқ, біз – бір май; Бістық сөзің кірді ішке, Май тұра ма шыжымай* (Қыз сөзі). Ақын өлеңдерінде іш сөзімен сын есім мәндегі фразеологизмдер де бар: *іші тар* – қызғаншақ, *іші өлген* – жан дүниесі жаралы, *іші мықты* – ішкі есебі мықты, арам, *іші түтін* – мұңлы.

Көзге ұру – көзге көріну, көзге түсу: *Өзіңде бармен көзге ұрып, Артылам деме өзгеден* (Өсемпаз болма әрнеге). Көзге түсу деген тіркестің өзі тура емес, ауыспалы мағынасында жұмсалады және фразеологизмдер қатарына да жатқызуға болатын тіркес, дегенмен *көзге ұру* көркемдік бояуы жағынан басымырақ. *Көзіне бағу* – абайлау, сақ болу: *Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жақ, Иілтіп, екі басын ұстаған Хақ. Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ, Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ* (Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі). Көз компонентімен Абайдың шығармаларында фразеологиялық тіркестер көптеп кездеседі, олардың біршамасы осы сияқты етістік мәнді тіркестер болса (*көз алартысу* – араздасу, *көз аудармау* – көзін алмай қарау, *көзге сынық келу* – ұнау, *көзі ашылмау* – құтылмау, *көзі жету* – білу, ұғыну, *көз сүзу* – көзін алмай қарау, *көз тігу* – қарау, *көз тою* – қанағаттану, *көзін салу* – қарау, *көзін шел басу* – өзінен басқаны көрмеу, *көз жұму* – өлу), келесі тобы сын есім тіркестер (*екі көзден от жанған* – өжет, *жетім көз* – қанағатсыз, *көзге қамшы тигендей* – амалсыз, *көз жетпес* – алыс, *көз көрмес* – алыс).

Қырымға қарау – алысқа қарау: *Қыранша қарап қырымға, Мұң мен зарды қолға алар. Кектеніп надан, зұлымға, Шиыршық атар, толғанар* (Адамның кейбір кездері). Бұл жерде ақын фразеологизмді бұрын өткен өміріне қарайды деген мағынада қолданып отыр.

Табанынан тозу – сандалу, әбден шаршау: *Табаныңнан тозасың, Құр жүгіріп тарпылдап* (Болыс болдыс мінекей). Ақын бұл өлеңінде бекерге малын шашып, болыстыққа жеткен пенденің образын жасаған, оның тындырған түгі жоқ, құр сандалып шаршағанын беруде осы бір фразеологизмді орынды қолданған. Фразеологизмнің тілімізде *табанын таусылу* деген синонимі кездеседі, Абай өлеңдерінде оны да кездестіруге болады: *Отыз ұлы таусылды табанынан* (Өзім әңгімесі).

Намысқа шабу – намысты қорғау, есесін жібермеу: *Бас қосылса арысқа, кім шабады намысқа* (Бөтен елде бар болса). Бұл өлеңде қазақ атқамінерлері арасындағы дау, келіспеушілік, бақталастық сөз бола келе, атқамінерлер солай болса, халықтың жағдайы не болмақ, кім халық намысын қорғамақ деген сын пікірлер айтылған.

Тілін безеу – тілі мен жағына сүйеніп сарнау: *Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап* (Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы). Сөздің асылы – поэзияға арналған аталмыш өлеңде өлеңнің сыны келтірілген, жақсы өлеңнің қасиеттері көрсетіліп, ұлылығы сипатталған. Дегенмен, Абай осы сөз асылының соңғы кездері қор болып жүргенін, ал оны айтушы ақын сымақтардың тек мал, пайда үшін өлеңді ермекке айналдырғанын айтады, сондай ақылсыз, надан ақындарды тілі мен жағына сүйеніп, сарнайды деп кінәлайды, сондай ақындарға ортақ образ жасайды. Тіліміздегі кеңінен қолданылатын атауыш мәндегі *қызыл тіл, тәтті тіл, ащы тіл, орамды тіл* сияқты фразеологизмдер де Абай шығармаларында мольнан қолданыс тапқан.

Шырыш бұзу – шырқын бұзу, берекесін кетіру: *Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған* (Масғұт). Фразеологизмнің синонимі болып келетін *шырық бұзу* тіркесі ақынның “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” өлеңінде қолданылған: *...Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын*.

Мойыны түсу – басы салбырау, ұнжырғасы түсу: *Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті* (Ескендір). Өзге өлеңдерде *мойын* компоненті бар фразеологизмдер де кездеседі. Оларды осыған дейінгі фразеологизмдер секілді сын есім мәніндегі (*кердең мойын* – бірбеткей, қырсық) және етістік мәндегі (*мойны босау* – қолы босау, істейтін ісі біту, *мойын бұрмау* – ескеріп қарамау, *мойын сұну* – бағыну, *мойындау*, *мойнына салу* – міндеттеу) деп екіге бөліп қарастырсақ болады.

Абай өзіне дейінгі қазақ әдеби тілінің фразеологиялық қорын қалай шеберлікпен, орнымен жұмсаған болса, солардың негізінде өзі де көптеген фразеологизмдер тудырды, әдеби қорды молайтты, тың, қайталанбас бейнелі тіркестер тудырды. Фразеологизмдер экспрессиялы тілдік құралдар, шығарманы бейнелендіреді және әсерін арттырады, ал Абай сол фразеологизмдерді кейде одан да бейнелендіре, әсерлендіре түсу мақсатында түрлі түрлендіру амалдарын пайдаланған: мағынасын нақтылай түсу үшін фразеологизм компоненттерін арттырған (тіркес құрамына жаңа сөз қосқан), екі фразеологиялық бірлікті қатар қолданған.

Жылы ізін суытпау. Бұл жерде фразеологизмге автор қосу жасаған, *ізін суытпау* – қарым-қатынаста болу, келіп тұру дегенді білдіретін фразеологизм, мұндағы суытпау дегеннің өзі “іздің жылы болғанын” білдіреді, бірақ Абай оны нақтылай, экспрессиялық бояуын арттыра жылы деген сөзді қосып пайдаланған: *Емінер, “әй” дегізер, дайын қылар, Жүрегің қалай соқса, пайым қылар. Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес, Бір оңаша жолығар жер айтқызар* (Онегиннің сипаты).

Дүниені үш айналу – дүниені шарлау, жер-көкті кезу: *Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр* (Жиырма жетінші қара сөз). Бұл фразеологизмнің тіліміздегі негізінен қолданып жүрген формалары “дүниені кезу” немесе “дүниені айналу” тіркестері, бұлардың өзі де сол дүниені, әлемді аралау мәніндегі бейнелі тіркестер қатар, бірақ Абайдың жұмсауындағы өзгертілген формасы олардан да бейнелі, арқалаған образы олардан да жоғары: дүниені бір ғана емес үш рет айналған, көпті көрген адам образы.

Алты бақан ала ауыз – бірлігі жоқ, берекесіз: *Сорлы қазақ сол үшін алты бақан ала ауыз* (Сабырсыз, арсыз, еріншек...). Әдеби шығармалар мен күнделікті қолданысымызда “ала ауыз” тіркесі ынтымақсыздықты, берекесіздікті білдіру үшін жиі қолданылатын тіркестер қатарында, тіпті оның кей кездері фразеологизм екені де ескерілмей, сол ынтымақсыздық пен берекесіздікке синонимдес сөз ретінде жұмасала береді. Ал Абай қолданысты оның эмоционалдық бояуы қанық, өз алдына жеке фразеологизм екендігі бірден көзге ұрып көрініп тұр.

“Образды күштірек, әсерлірек етіп шығару үшін ақын бір фразеологизмді қатарынан екі рет жұмсайды, бірақ құрылымдарын сәл өзгертіп береді. Мысалы, нәзіктік образын айту үшін Абай: “*Тал жібектей оралып, Гүл шыбықтай бұралып*” деген өлең жолдарында тал шыбықтай бұралу деген кәнігі фразеологизмді *тал жібектей оралу* және *гүл шыбықтай бұралу* деп екі вариант етіп келтіреді. Осы арқылы қыз нәзіктігі күшейтіліп суреттеліп тұр” (Р.Сыздықова, 2014).

Р.Сыздықова Абайдың жаңа фразеологизмдер тудыруының жиі қолданған негізгі тәсілі ретінде контаминация амалын атап көрсеткен. Мұнда ақын әдеттегі дайын фразеологизм компоненттерін өзге сөздермен алмастырып немесе екі фразеологизмнің компоненттерін бір фразеологизмге біріктіріп, жаңа фразеологизм алған.

Көз майын ағызу деген фразеологизмнің мағынасы А.Ысқақовтың “Абай тілі сөздігінде” “махаббат сезіміне қатты бой ұру” (А.Ысқақов, 2011) деп берілсе, І.Кеңесбаевтың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде” “зарланып, өксікпен жылады” (І.Кеңесбаев, 2007) делінген. Қазақ тілінде “көз майын тауысты” және “көз жасын ағызды” деген фразеологиялық тіркестер кездеседі, Абай сол екеуінің компоненттерін біріктіре тың тіркес тудырған. Екі сөздіктегі аталмыш фразеологизм мағыналарын қате деп айта алмаймыз, дегенмен олар бірін бірі толықтырып, фразеологизм мағынасын одан ары аша түседі десек қате болмас. Екеуінің анықтамаларын біреуге біріктіріп айтсақ – зарланып, өксікпен жылай отырып, махаббат сезіміне бой алдыру. Бұл фразеологизм мағынасын Р.Сыздықова өз зерттеуінде шебер әрі нақ анықтап кеткен: “...Аттың майы “аттың күші” деген мағынаны білдіретін болса, көздің майы, сөздің майы деген тіркестерде Абай осы мағынаны пайдаланады: көздің майын ағызу – көздің күші, жасында болса, сол жасты төгіп “қалқаға сөз айту” (Р.Сыздықова, 2014).

От азаю – әлсіреу, күші кету: *Қартаң тартқан адамнан от азаймақ, От азайса, әр істің бүрі тайғақ* (Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас). “Отты жүрек”, “көзінде оты бар”, “жалынды жас” сынды фразеологизмдер жас адамдарға қатысты айтылады, ендігі жас емес, қартаң тартқан адам образын

жасауда Абай осы фразеологизмдердегі от компонентінің азаюымен, кемуімен берген, экспрессия да сақталған. Әйтпесе, бұл мағынаны образдылығы, әсері төмен “күші кему” немесе “әлі кету” деген тіркестермен де беруге болар еді.

Алыс айға талпыну – қолы жетпейтін нәрсеге ұмтылу: *Жас жүрек жайып саусағын, Талпынған шығар айға алыс* (Татьянаның Онегинге жазған хаты). Бұл фразеологизмге Абайдың қосқаны *алыс* сөзі. Татьянаның бірінші қадамға барып, бар үмітін Онегиннің жауапты сезіміне артып, хат жазғандағы ішкі үрейі мен қорқынышын дәл суреттеген. Жай “айға талпыну” деп алса да болатын еді, бірақ Абай қыз қорқынышын одан да арттыра, үміттің оты тым әлсіз екендігін жеткізу үшін *алыс* сөзін қосып, бейнелілік қосарлайды, ұйқасқа ыңғайландырады. Тілімізде “айға ұмтылу”, “айға шабу” сынды осы фразеологизмнің синонимдері де баршылық, дегенмен осы тұста “талпыну” сөзінің экспрессиясы “ұмтылудан” басым және контекстуалды тұрғыда “шабудан” нақтырақ болғаны анық.

Ақыл табу – амалын табу, жолын табу: *Адамзат тірлікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек* (Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек). “Амалын табу”, “жолын табу”, “істің көзін табу” деген фразеологизмдер бірін бірі алмастырып қолданыла беретін синонимдес тіркестер, Абай қолданысындағы бұл тіркес те осыларға мәндел, бірақ контекстуалдық мағынасы олардан жоғары болса керек. “Ақыл табу” дегеніміз “бір нәрсенің ақылды, тиімді жолын табу” дегенге саяды, сонда ақын берген образ істің жай ғана жолын таппай, ақылды жолын, амалын табады.

Жанды ұрлау – өлтіру, мерт қылу: *Өлейін деп өлмейді өлерлік жан, Әсте өлмесін білгендей қылық қылған. Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа, Өмір қайда, сен қайда, соны да ойла* (Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен). Ақын бұл жерде әрбір адам өзінің өлер шағын білмейді, өлімнің қапыда келіп қалғанын байқамайды дейді, ажал білдірмей келіп “жанды ұрлап” әкетеді. Тілде “жанды алу”, “жанды әкету” секілді осы фразеологизмге мәндел, мағыналас тіркестер баршылық, бірақ аталмыш фразеологизмдердің компоненттері болып тұрған “ұрлау”, “алу”, “әкету” етістіктерінің мағыналарына үнілсек соңғы екеуі сөзсіз өз қолынан алу алып кету деген мағынада болса, алғашқысы білдірмей, рұқсатсыз алып кету. Осы себептен Абай ажалдың білдірмей келетінін образды түрде “ажал келіп бас салса, жанды ұрласа” деп жеткізеді. Экспрессиясы да жоғары, контекстуалды жағынан да дәлірек.

Басты бұлт алу – басқа қиындық түсу: *Жаман дос - көлеңке: Басыңды күн шалса, Қашып құтыла алмайсың; Басыңды бұлт алса, Іздеп таба алмайсың* (Отыз жетінші сөз). Ақын бұл жерде қазақ тілінің қолданыстағы “басқа бұлт үйірілу”, “басқа бұлт төну” тіркестерінің құрамын өзгертіп, солардың негізінде тың тіркес жасаған. Өз кезегінде “бұлт шалса” тіркесі алдыңғы жолдағы “күн шалса” тіркесімен ұйқас құрап тұр.

Ит қор адам – өмірде көп қиындық көрген, жапа шеккен адам: *Қабыл көрсең, көңілім жай, Тастан кетсең, япырмай, Ит қор адам болар ма, Бұл жалғанда сорлыңдай?* (Қыз сөзі). “Ит қорлық”, “ит өмір” мәндел фразеологизмдер өмірдің азабын тартуды, көп қиыншылықты бастан өткеруді білдіреді, сондай жағдайларға тап болған адамдардың өмірін “ит қорлыққа” теңеп жатады. Ал тілімізде дәл сондай адамның өзін сипаттайтын бүтін фразеологизм болмаған, ондайларды жай “ит қорлық” көрген адам деп фразеологизм мен жай сөздердің қосындысымен берілетін. Абай осы бір бостықты “ит қор адам” деп толықтырып, фразеологиялық қорға тарту жасаған.

Жаңа өспірім – жас өспірім, жас жеткіншек: *Жаңа өспірім, көкөрім, Бейне қолдың саласы* (Интернатта оқып жүр). “Жас өспірім” фразеологизмімен мәндел бұл тіркес интернатта оқып жүрген көп жеткіншек балалар образын құрауда қолданылған.

Р.Сыздықова Абайдың жаңа фразеологизмдер жасауда бұрынғы қазақ фразеологиздерінің модельдерін пайдаланғанын айтады, онда ақын семантикалық мағыналары бірімен-бірі мүлдем үйлеспейтін есім сөз бен етістік сөздерді тіркестіру жолымен жаңа фразеологизмдер жасаған. Зерттеуші Абай жасаған фразеологизмдерде жиі кездесетін етістік сөздерді де атап көрсеткен: *сату* – *күшін сату, құлық сату, құлағын сату, көзін сату, еңбегін сату, жүзін сату, өз басын сату, жүрегін ұстап сату, жанын сату, сөзін сату, терін сату; сауу* – *еңбек сауу, құлық сауу, адам сауу; қуу* – *мақтан қуу, пайда қуу, мал қуу, қызық қуу; табу* – *ар табу, абұйыр табу, айласын табу, ақыл табу, ғылым табу, ем табу, жай табу, жол табу, кетігін табу; бағу* – *сөз бағу, ел бағу, көкке бағу, ғылым бағу, дін бағу.*

Сату компонентімен қазақ тілінде Абайға дейін қолданыста “арын сату”, “сақалын сату”, “жақынын сату” сынды фразеологизмдер болған, соның негізінде ол өзіндік тың фразеологизмдерін құрастырған. Бұл жердегі “еңбегін сату” мен “терін сату” синонимдес фразеологизмдер болып келеді, адам еңбекті маңдай терін төгіп жасары анық, сондықтан адал еңбекпен, таза жолмен жолмен пайда табуды осы фразеологизмдермен беру орынды. 1. *Сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық* (Отыз жетінші кара сөзі). 2. *Терін сатпай, телміріп көзін сатып, Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман*

(Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман). Бірінші мысалда Абай қарттығын, жасы үлкендігін алға тартып, пайда ойлаған қарттан адал еңбегіне жүгінетін баланы артық деген. Екінші мысалда еңбекпен емес телміріп, аяушылық тудырып пайда тапқысы келетін аларман болған жұрт образын берген. Бұдан келіп шығатыны екі фразеологизм мағыналас, мәндес болып келеді, орайы келсе, бірін-бірі алмастыра алатын синонимдік тіркестер.

1. *Терін сатпай, телміріп көзін сатып, Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман* (Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман). Жоғарыда айтқанымыздай бұл жерде, телміріп, сұраншақтанған аларман жұрттың адал еңбекті ұмытқандығы айтылады. 2. *Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан, Антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып* (Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?). Бұл өлеңде де құлқыны үшін ғана жылы жүз білдіретін адам образын береді. Тиісінше “көзін сату” және “жүзін сату” тіркестері де синоним фразеологизмдер және Абайдың жаңа фразеологизмдерді сирек емес, әр контекстке орай арнайы жасап отырған деп тұжырымдауға әбден келеді.

Ақы беріп тыңдатқан - Сөз көкейге қонар ма? Құлағын сатқан тәңірі атқан Оңдырар ма, оңар ма? (Жүрегім, нені сезесің). Бұл өлеңнің алдыңғы шумағы “*Ақыл айтсаң біреуге, Ішің еріп, егіліп, Ұялмас ақы тілеуге, Бермесең қалар түңіліп*” болып келеді, яғни ақын бұл жерде ақылға құлақ салар ешкім жоқ, ал тыңдайтындар тек ақы үшін ғана тыңдамақ. Сондай тыңдағаны үшін ақы тіленуді Абай “құлағын сату” деген бейнелі фразеологизм арқылы суреттеген. Ал керісінше айтқан екі ауыз сөзі үшін ақы тіленген “саудагер” ақынның келесі “Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?” өлеңінде сипатталған: *Жұрттың бәрі сөз сатқан, Сатып алып не керек? Екі сөзді Тәңірі атқан – Шыр айналған дөңгелек*. Абай оларды да бейнелі фразеологизммен “сөзін сатты” деп сөгеді.

1. *Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың. Мал үшін аш қатасың жан сатасың* (Ой. Лермонтовтан). Өлеңде мал табу, пайдаға жету жолында ештеңеден тайынбайтын, тіпті жанын пайда ететін пенденің образы суреттелген. 2. *Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ, Кірмен өлиеп базарға ұстап сатпақ* (Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы. Я.Полонскийден). Бұл жерде де сондай адам бейнесі бар, бірақ осы жолы ақын суреттеуіндегі образ пайдасы үшін жанын емес жүрегін саудалайды. 3. *...басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр* (Он бірінші қара сөз). Ұлықтар жайлы сөз қозғаған Абай олардың кім көп соның жағында екенін, оның да жеке пайдасы үшін басын саудаға тігетіндігін айтады. Байқап тұрсақ үш фразеологизмнің мағыналары астарлас, мәндес, үшеуі де мал, пайда жолында ештеңеден тайынбайтын, арсыздыққа салынған адам бейнесін кескіндейді.

Абай тура мағынада “мал сауу” мәнінде жұмсалатын *сауу* семантикалық мағыналары үйлеспейтін *еңбек, адам және қулық* сөздерімен тіркестіріп жұмсаған. Біз малды сүтін алу үшін, яғни азық үшін сауатынымыз сияқты *саудың* бұл ауыспалы мағынада жұмсалған тіркестердегі мағынасы да күн көріс қамы үшін *еңбекті, өзге адамды және қулықты* пайдалану дегенге саяды. “Абай тілі сөздігінде” бұл сөздің мағынасы “бір нәрсені кәсіп етіп күн көру, күнелту” (А.Ысқақов, 2011) деп берілген. Сонда, *еңбек сауу* (*Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды*. Төртінші қара сөз) – адал еңбекпен, маңдай термен күн көру болса, *қулық сауу* мен *адам сауу* (*Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі*. Төртінші қара сөз) – қулық-сұмдықпен пайда тауып, өзге адамның есебінен өмір сүру мағынасындағы тіркестер болмақ.

Мақтан қуу – біреудің айтқан мақтауына иланып, соның соғына түсу, мақтау сөз естуге құмарту: *Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе, Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе* (Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап). Абай тілінде фразеологизмнің *мақтан көйлеу, мақтан іздеу, мақтанға еру* секілді синонимдес тіркестері де бар.

Пайда қуу – пайда ойлау, тек пайда әкелетін істің соңына түсу: *Талаппен ұшып, талпынып, Шар тарапты көздемес. Пайданы қуып алқынып, Өзгені әсте сөз демес* (Қарашада өмір тұр). Кез-келген істен пайда алу әсте жаман нәрсе емес, бірақ ақын мұнда сол пайда жолына құныға түсуді меңзеп, арнайы қуу сөзімен тіркестіріп қолданған. Пайдаға құныққандардың соңында “өз жүрегін”, “басын”, “жанын” сатудан тайынбайтынын алдында айтып кеткен болатынбыз. Ақынның келесі өлеңіндегі *мал қуу* фразеологизмі де осы *пайда қуу* фразеологизмімен мәндес болып келеді, себебі Абай *мал* сөзін ылғи тура мағынасындағы *түлік* деп емес, кейде *пайда, ақша, байлық* сөздерінің денотаты ретінде пайдаланған: *Мансап іздер, мал қуар, Бәрі мақтан іздеген* (Күлімсіреп аспан тұр).

Қызық қуу – қызықтың соңына түсу, шамадан тыс көңіл көтеру: *...біреп қызықты құғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен* (Он бесінші қара сөз). Ақын бұл ғақлиясында қызықтың соңына бір түскен адам қайтадан талаптана алмайды деген.

Абайдың табу етістігімен жасаған фразеологизмдерін синонимдік қатарларға топтастыруға әбден келеді. Мәселен, қазақтың кәнігі *ебін табу* фразеологизмімен синонимдес қатарға *айласын табу*: *Адамның тауып айласын, Кісілікті ойламай* (Жастықтың оты, қайдасың); *жол табу*: *Қайрат пен ақыл жол табар Қашқанға да, қуғанға* (Әсемпаз болма әрнеге); *ақыл табу*: *Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек* (Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек) сынды фразеологизмдерді кіргізуге болады.

Ар табу мен *абұйыр табу* фразеологизмдерін де синонимдес деп қарастыруға әбден болады, тіпті ақынның оларды қатар пайдаланған тұстары да кездеседі: *Осы да есеп бола ма ар, абұйыр тапқанға?* (Мәз болады болысың). “Абай тілі сөздігінде” тіркес мағынасы “ар, ұятын сақтау” деп берілген.

Кетігін табу – жетіспейтін жерін анықтау, өз орнын табу: *Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан. Сен де – бір кірпіш, дүниеге Кетігін тап та, бар қалан!* (Әсемпаз болма әрнеге). Өлеңнің осы шумағының соңғы екі жолы бүгінгі күнде барша қазақ баласына таныс, қанатты сөзге айналған тіркес. Бұл фразеологизмнің артында философиялық ой, кемеңгерлік даналық жатыр. Ақын дүниеге әркім өзінің қолынан келгенше пайда әкелуі, шамасының жеткенінше соның “кетігін” бүтіндеуі керектігін алға тартады.

Ғылым табу – білім алу, бір ғылымды игеру: *Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба, Құмарланып шаттанба ойнап босқа күлуге* (Ғылым таппай мақтанба). Ақын мұнда оқырманына тек ойын-күлкіге еруден аулақ бол, мақтанбай тұрып білім ал, ғылымға қолың сөз деп кеңес береді. Аталмыш фразеологизм ақын ойларының бейнелі өрілуіне септігін тигізіп тұр.

Мал бағу тіркесінде тура мағынада қолданылатын *бағу* сөзін Абай ауыспалы мағынасында алып, *сөз бағу* – сөз аңду; *ел бағу* – ел басқару, билік ету; *көкке бағу* – құдайға құлшылық ету; *ғылым бағу* – ғылым жолына түсу, білім алу; *дін бағу* – дін жолына түсу секілді жаңа фразеологизмдердің негізгі компоненті ретінде пайдаланған.

Абай фразеологизмдерді өз шығармаларында экспрессияны күшейту үшін кеңінен пайдаланған. Ақынның қолданысындағы фразеологизмдерді топтайтын болсақ:

- Абайға дейінгі қалыптасқан қазақ фразеологиясының мол қоры;
- жалпыхалықтық фразеологизмдердің құрылымдық бөліктерін ауыстыру арқылы алынған жаңа фразеологиялық тіркестер;
- қазақ фразеологизмдерінің құрылу модельдеріне сүйене отырып тудырған ақынның тың фразеологизмдері.

Абайдың құрылымын өзгертіп жұмасаған және жаңадан тудырған фразеологиялық бірліктері бұрыннан қолданыста жүрген фразеологизмдер секілді тілге жатық әрі ұғымды, қазіргі таңда ел арасында кеңінен тараған.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. *Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X том.* – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 269 б.
2. Сыздықова Р. *Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы.* – Алматы: «Ел-шежіре», – 2014.
3. Ысқақов А. *Абай тілі сөздігі.* – Алматы: «Өнер», – 2011. – 616 бет.
4. Кеңесбаев І. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.* – Алматы: «ҚазАқпарат», – 2007. – 356 бет.
5. Алдашева А. *Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер.* – Алматы: “Арыс” баспасы, 1998. – 161 б.
6. *Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік.* – А., 2004.

ӘӨЖ 984.574
ГРНТИ03.61.10

Б.Ағыбаев¹

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және Құқық институты, Әлем тарихы кафедрасының 1-курс докторанты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XXI ғ.)

Аңдатпа

Мақалада ХХІ ғасырдың басындағы Қазақстан Республикасындағы көші-қон проблемаларының өзекті мәселелері және онымен сабақтас еңбек миграциясы баяндалады. Сонымен қатар Республикадағы негізгі көші-қон ағымы Ресей, Украина және Орталық Азия елдерімен ТМД және Германия шегінде алыс шетел мемлекеттері арасында қалыптасқандығы талданған. Автор мақалада белсенді көші-қон үдерістерінің ерекшелігі, олар Қазақстан Республикасы халқының этникалық және демографиялық құрамына тікелей әсер ететіндігі туралы қарастырылған. Тәуелсіздік жылдарында шет елдегі қазақ ұлты ата қонысына оралғаны жайында талдай келе, тарихи маңызына баса назар аударған. Елдегі әлеуметтік-экономикалық ахуал қалыпты түрде өзгеріп келе жатқандықтан, ауылдан қалаға көшіп-қонудың дәстүрлі бағытымен қатар, халықтың оңтүстігінен солтүстік аймақтарға көшуінен тұратын жаңа көші-қон бағыттары пайда болуы мүмкін деген тұжырымдарға сүйенеді. Автор достастық шеңберінде еркін еңбек қозғалысы үшін жағдай жасау және мұндай жағдайларда ұлттық еңбек нарығының жалпы мәселелерін реттеу, халықтың қозғалысын бақылайтын ұлттық заңнамалық актілерді жетілдіру бойынша келісілген шаралар қабылдау қажеттігін ұсынған. Сондықтан, қоғамда отандық жұмыспен қамту бағдарламасын әзірлеу және іске асыру, жұмыс істейтін халықтың білікті әлеуетін қалыптастыру және тиімді пайдалану, әлеуметтік құқықтар мен кепілдіктерді қамтамасыз ету, тұрақты ішкі саяси жағдайды қолдау қажет болып табылады.

Кілт сөздер: еңбек миграциясы, көші-қон, Қазақстан Республикасының көші-қон саясаты, оралмандар, қала мигранттары, қоныс аудару

Ағыбаев Б.К.¹

¹ докторант 1 курса кафедры всемирной истории Казахского национального педагогического университета им. Абая, Институт истории и права

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ (XXI век)

Аннотация

В статье представлены актуальные проблемы миграции в Республике Казахстан начала XIX века и связанной с ней трудовой миграции. В нем также был проанализирован тот факт, что основные миграционные потоки в Республике Россия, Украине и Центральной Азии были созданы в странах СНГ и Германии в странах дальнего зарубежья. Автор подчеркнул особенность активных миграционных процессов, которые непосредственно влияют на этнический и демографический состав населения Республики Казахстан. Проанализировав казахскую национальность за рубежом в годы независимости, он остановился на своем историческом значении. Поскольку социально-экономическая ситуация в стране меняется нормально, она основана на выводах о том, что новые миграционные маршруты, от сельской к традиционной городской миграции, могут привести к переходу с юга в северные регионы. Автор предложил создать условия для свободного передвижения рабочей силы в рамках Содружества и в таких случаях, принять согласованные меры для регулирования общих вопросов национального рынка труда и усовершенствования национальных законодательств, контролирующих движение населения. Следовательно, необходимо разработать и реализовать национальную программу занятости в обществе, сформулировать и эффективно использовать конкурентоспособность трудоспособного населения, обеспечить социальные права и гарантии и поддерживать стабильную внутривнутриполитическую ситуацию.

Ключевые слова: трудовая миграция, миграция, миграционная политика Республики Казахстан, оралманы, трудовые мигранты, миграция.

Beryk Agibaev¹

¹ PhD student of 1 course the Department of General History
of the Kazakh National Pedagogical University. Abay, Institute of History and Law

ACTUAL PROBLEMS OF MIGRATION PROCESSES IN KAZAKHSTAN (XXI CENTURY)

Abstract

The article presents current problems of migration in the Republic of Kazakhstan at the beginning of the XIX century and labor migration related to it. It also analyzed the fact that the main migration flows in the Republic of Russia, Ukraine and Central Asia were created in the CIS countries and Germany in foreign countries. The author emphasized the peculiarity of active migration processes that directly affect the ethnic and demographic composition of the population of the Republic of Kazakhstan. After analyzing the Kazakh nationality abroad in the years of independence, he focused on its historical significance. Since the socio-economic situation in the country is changing normally, it is based on the findings that new migration routes, from rural to traditional urban migration, can lead to a transition from the south to the northern regions. The author proposed to create conditions for the free movement of labor within the Commonwealth and in such cases, to take concerted measures to regulate the general issues of the national labor market and improve the national legislation that controls the movement of the population. Therefore, it is necessary to develop and implement a national employment program in society, formulate and effectively use the competitiveness of the working population, ensure social rights and guarantees and maintain a stable domestic political situation.

Key words: labor migration, migration, migration policy of the Republic of Kazakhstan, oralmans, labor migrants, migration.

XXI ғасырдың басындағы Қазақстан Республикасындағы көші-қон проблемалары өзекті болғаны анық. 1999 жылғы халық санағынан кейін «көші-қон мәселесінің ауытқуы» көрсеткіші айтарлықтай төмендеді. Бұл негізінен сыртқы көші-қон әсерінің төмендеуіне байланысты болды. Екінші жағынан, ол қазақ этносының демографиялық үрдістерін барынша айқындайды. Мәселен, егер 1999 жылы табиғи өсімге байланысты қазақтардың саны 97,2% болса, 2004 жылы тиісінше 75,1% және 24,9% оң миграциялық баланс есебінен 2,8% өсті. 1999 жылы ресейліктердің шығыны 75,7% -ға көші-қонның теріс сальдосымен, ал теріс табиғи өсімге 24,3% -ды құрады. 2004 жылы тиісінше 58,7% және 41,3%. 1999-2005 жылдарға арналған Республикаға тұрақты тұру үшін 409,2 мың иммигрант келді, ал 774,2 мың көшіп-қонушы елден тысқары жерлерден шығып кетті. Бұл кезеңде көші-қонның өсімі 365 мың адамды құрады.

2004 жылдан бастап, яғни 36 жыл өткеннен кейін ел халықтың көші-қонының оң көрсеткіші анықталса, 2005 жылы халықтың көші-қон көлемі арта түсті. Нақты айтар болсақ, 22668 адамды құрады және 2004 жылмен салыстырғанда 8,1 есе артты. 2003 жылдан бастап жалпы, ТМД елдерімен республикада 2005 жылы көші-қонның оң өзгерісі байқалады, яғни 25131 адамды құрады. ТМД аумағынан тыс елдерде 2005 жылы 2463 адам көрсеткішімен жағымсыз миграциялық теңгерім байқалды.

Республикадағы негізгі көші-қон ағымы Ресей, Украина және Орталық Азия елдерімен ТМД және Германия шегінде алыс шетел мемлекеттері арасында қалыптасты.

ТМД елдеріндегі Ресей Федерациясы, Беларусь және Украина елдерінен басқа ТМД елдеріндегі көші-қон мәселесі оң көрсеткіште екені байқалады. Алайда, 1999 жылдан 2005 жылға дейінгі кезеңде осы елдермен салыстырғанда көші-қонның төмендеуі 3,5 есе, тиісінше 8,9 және 9,9 есе азайды. Бұл кезеңде көшіп келушілердің ең көп келуі Өзбекстан мен Ресейден болды, олардың үлесі ТМД елдерінен келушілердің жалпы санының тиісінше 46,6% және 40,2% құрады. ТМД елдеріне кетіп бара жатқан мигранттардың жалпы санының 92,8%-ы Ресей Федерациясына қоныс аударады.

Шетелдік елдерден Қытай, Моңғолия, Түркия елдерімен халықтың көші-қонының жағымды қорытындысын, сондай-ақ Германия, АҚШ, Канада және Израильмен теріс теңгерім қалыптасты. 1999-2005 жылдарға арналған Қытаймен, Моңғолиямен көші-қон алмасуларында халықтың өсімі 31,8 есе, сәйкесінше 11,1 есеге артты, Германиямен салыстырғанда 4,2 есе төмендеді, оның ішінде алыс шетелдерге көшіп-қонғандардың 92,6%-ы. Қазақстанға алыс шетелден келген иммигранттар арасында Қытайдан келген мигранттар - 36%, Моңғолия - 23,3%, Германия - 13,3%.

2005 жылы Қазақстанға келгендер арасында Қазақстандықтардың басым бөлігі - 77,3%, орыстар - 13,1%, немістер - 1%. Қазақстандық иммигранттар саны 1999 жылмен салыстырғанда. 5,3 есе өсті.

Қазақстаннан шыққандардың ішінде ресейліктердің үлесі 62,4%, немістер - 14,5%, қазақтар - 5,5% болды. Неміс иммигранттарының саны 1999 жылмен салыстырғанда. 4,3 есе, ресейлік эмигранттар - 2,8

есе азайды. Демек, экономикалық және саяси факторлардың үйлесуі туралы ғана емес, Еуропа елдеріне де көші-қон қозғалысының айқын векторы туралы айтуға болады, бұл процесс барлық Азия елдерінің көші-қон ағындарына тән. Мамандар сондай-ақ көші-қонды ұлғайтудың маңызды себебін атап өтті, себебі орыс тілінде екінші мемлекеттік тілдің мәртебесі жоқ. Дегенмен, орыс тілін ресми лауазымы берілгенге дейін орыс тілі ресми түрде мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті билік органдарында қазақ тілінде қолданылған. Шын мәнінде, бұл шындыққа жанаспайды, бірақ көптеген жағдайларда орыс тілі үстемдік үстінде екені анық. Сонымен қатар, ресейлік ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің пікірінше, Қазақстанда мемлекеттік қызметте және азаматтардың саяси өсуі үшін қазақ тілін меңгеруін қажет етеді. Орыс ұлтының көшіп кету факторының бірі тілді меңгермеуі екенін айтуға. [1].

Осылайша, Қазақстан халқының этникалық құрамы орыстардың, немістердің, украиндықтардың, беларустар мен татарлардың тарихи Отанына көшуіне байланысты елеулі өзгерістерге ұшырады. Көшіп-қонушылардың көпшілігі орыс ұлты, одан кейін украиндар, немістер, татарлар және беларустар.

Белсенді көші-қон үдерістерінің ерекшелігі, олар Қазақстан Республикасы халқының этникалық және демографиялық құрамына тікелей әсер етеді.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ диаспорасының 374 мың өкілі ата қонысына оралды. Егер 2000 жылы қандастардың келу квотасы тек 500 отбасы болса, 2004 жылы - 10000, одан кейін 2005-2007 жылдар аралығында жылына 15 000 отбасы анықталды.

Квота көлемінің ұлғаюы 2015 жылға қарай ел халқының 20 миллион адамға көбейтілуіне байланысты. 2004 жылы Өзбекстаннан келетін квота шеңберінде 6216 қазақ отбасы оралды; Ресей Федерациясы – 1445, Түрікменстан – 781, ҚХР – 666, Моңғолия – 620, Қырғызстан – 78 отбасы.

2004 жылы иммигранттар саны 2003 жылмен салыстырғанда 3 858 адамға немесе 5,9% -ға өсті, оның ішінде 2028 адам немесе ТМД елдерінің есебінен 3,3%. Көші-қон негізінен негізінен Оңтүстік Қазақстан, Алматы және Маңғыстау облыстарында орналасады: тиісінше 8651, 5274 және 5681 адам. [2]. 2005 жылғы қарашада Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «2005-2007 жылдарға арналған шетелде тұратын отандастарға қолдау көрсетудің Мемлекеттік бағдарламасы туралы» Жарлыққа қол қойды. Басқа да заңнамалық актілердің арасында: «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының 2001-2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасы, 2005-2007 жылдарға оралмандардың көшіп келу квотасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, оралман мәртебесі (оралман), иммигрант, сондай-ақ мәжбүрлі мигрант.

Республикадағы әлеуметтік-экономикалық және саяси ахуалдың тұрақты дамуы және көрші елдердегі иммиграциялық көңіл-күйді талдау, сондай-ақ Қазақстанда жүргізілетін диаспора саясаты Қазақстанға келген оралмандар санының одан әрі артуын болжауға мүмкіндік береді.

Соңғы 10 жылда халықтың көші-қоны республикалық деңгейде болған. Бұл кезеңде республикалық көші-қондағы үлес жалпы көші-қон ағындарының 60,0%-ын құрады. Жыл сайын үш жүз мыңға жуық мемлекет ішінде белсенді көшіп-қонып жүр. Аймақаралық ағындардың құрылымында олардың көлемін төмендету үрдісінің тұрақты үрдісін қолдау 1991 жылы 155,8 мың адамнан 2000 жылы 79,1 мың адамға дейін байқалды (яғни, ол дерлік екі есе), облыс ішіндегі көші-қон, осы кезеңде 275,5 мың адамнан 105,3 мың адамға дейін азайды (яғни, бұл 260 есе). 2000 жыл үшін елдегі қозғалыс саны 1999 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда шамамен 11 мың адам немесе 6,3% өсті. Бір уақытта 10 мың адамға шаққандағы көші-қон мобильділігінің деңгейі 1999 жылы 116 қарсы 116 болды. Аймақаралық алмасу кезінде теріс миграциялық теңгерім Оңтүстік Қазақстан (-3 мың адам), Алматы (-2,9 мың), Қостанай (2,7 мың), Шығыс Қазақстан (-2,6 мың) және Жамбыл (-2,5 мың адам) облыстары бар. Өңіраралық айырбастау кезінде көші-қонның жағымды және ең көп өсуі бұрынғыдай Алматы қаласы (10,2 мың адам) және Астана қаласы (6,4 мың адам) болды.

Астана қаласы миграциясының жағымды өсімі негізінен Ақмола, Қарағанды және Қостанай облыстарынан және Алматы, тиісінше Алматы, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Шығыс Қазақстан облыстарынан. Сонымен қатар, сандардың ең көп өсуі 1998 жылдың қаңтарынан 2000 жылдың қыркүйегіне дейін 24124 қазақты қоныс аударған кезде жаңа астанаға көшірілді. Оның ішінде ауылдық жерлерден - 13 502 адам (43,5%). Астанаға көшкендердің көпшілігі Ақмола облысының тұрғындарына тиесілі, одан кейін республиканың орталық және солтүстік өңірлері Алматы қаласы. Бұл серия төрт оңтүстік аймақтан келген мигранттармен жабылады. 2004 жылы елдегі мигранттардың саны 317928 адамды құрады (1999 жылы - 232427 адам). Аймақаралық алмасу барысында еліміздің 4 өңірінде (6) оң миграциялық теңгерім қалыптасты, оның ішінде Алматы және Астана қалаларында ең үлкені (тиісінше 23284 және 14819 адам). Жалпы алғанда 1999-2005 жылдарға арналған республикалық халықтың көші-қонының көлемі. 1958,3 мың адамды құрады, оның 884,1 мыңы немесе 45,1% - аймақаралық көші-қон.

Осы кезеңде аймақтық көші-қонда өзгерістер болды, бұл көрсеткіш 1999 жылы 100,6 мыңнан артты. 2005 жылы 167,6 мың адамға дейін немесе 1,7 есе өсті.

Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына Жолдауында аймақтық және әкімшілік өзгерістерге, соның ішінде Алматыдан Астанаға ауысуды, сондай-ақ халықтың қолайсыз ауылдық аймақтардан шығып кетуіне байланысты туындаған урбанизация мәселелерін атап өтті. Жаңа қалалық ортадағы ауылдық мигранттар өмір сүру сияқты осындай мінез-құлық стратегиялары бойынша сипатталады. Демек, көші-қонның басым әлеуметтік-экономикалық себептері және бейімделудің дәстүрлі механизмдері - отбасы, туысқандар, жақын достар (көршілер, достар).

Қала мигранттары үшін көші-қонның әлеуметтік-экономикалық себептеріне қосымша әлеуметтік-мәдени құндылықтар маңызды және өмір сүрудің орнына табысқа жету стратегиясы басым мінез-құлық стратегиясы болып табылады. Осылайша, бірнеше топ факторларының комбинациясы мен өзара әрекеті халықтың көші-қонға ықпалын тигізеді. Сыртқы көші-қон үшін әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлар басым, ішкі көші-қон, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық факторлар басым. Жоғары әлеуметтік сапасы бар халық: білімді, білікті мамандар, әлеуметтік өсімге ұмтылатын адамдар. Ішкі маңызды мәселелердің бірі Қазақстан азаматтығын алудың көп қырлы жағы болып табылады. Оралмандарда қазақстандық азаматтығының болмауы оларды көшбасшылардың және қоғамның белсенділерінің пікірінше, мүліктік құқықтар мен болашақта Қазақстанда болудың болашағын жоққа шығарады. Ішкі проблемалар сондай-ақ оралмандардың жағдайын, жұмыссыздықтың жоғары деңгейін, қоныс аударатын қызметтердің тиімділігінің төмендігі мен оралмандарды климаттық жағдайларды және олардың кәсіби бағдарлануынсыз орналастыруды қамтиды.

Сыртқы мәселелерге шетелдіктердің көші-қон саясаты саласындағы саясаты, көшіп-қонушылардың әлеуметтік-демографиялық және кәсіби сипаттамалары, сондай-ақ алыс және жақын шет елдердің кейбір елдеріндегі этникалық азшылықтарға қатысты кемсіту жатады.

Еңбек нарығындағы ахуалды нашарлататын арзан еңбек ағыны заңсыз еңбек миграциясы болып табылады. Тұрақты саяси жағдайға ие және иммиграцияны бақылау және депортациялау механизмі жеткіліксіз республика заңсыз көші-қонға тартымды. Қазақстанда халықаралық заңсыз көші-қон проблемасы пайда болды, әсіресе республиканың оңтүстік өңірлерінде.

Кейбір мигранттар республикаға қоныс аударады, жалған некеге кіреді, төленетін жоғары оқу орындарына түсуге, бірлескен кәсіпорындар құру және т.б. Бірақ олардың массасы маусымдық жұмыс кезінде келеді. Көршілес елдерден (Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан және т.б.) заңсыз еңбек көші-қоны көбейді.

Тек 2001 жылдың бірінші жартыжылдығында 8 мыңнан астам адам арзан заңсыз еңбек ретінде отандық жұмысшылармен жарысып жатты. Оңтүстік Қазақстан облысы осыған байланысты теріс әсерін тигізеді. Өздігінен еңбек биржалары шекара аудандарында тығыз орналасқан. Сондай-ақ, шетелдік мамандарды тартуға және қолдануға болады, олар біздің мамандарымызға айтарлықтай бәсекелестік тудырады.

2001 жылы мемлекет экономикалық белсенді халықтың 0,15% мөлшерінде республикадағы еңбек қызметіне шетелдік жұмыс күшін тартуды реттеді. Жылдың бірінші жартысында 5190 қызметкер тартылды, бұл 2000 жылдың сәйкес кезеңіне қарағанда 10,3%-ға аз. Негізінен бұл шетелдік жұмысшылар (61,4%) Ұлыбритания, Венгрия, Италия, Қытай, Түркия, Құрама Штаттардан келді. 2000-шы жылға қарағанда 13,1%-дық үлес оң нәтиже болып табылады). Түркия елдердің тізімін басқарады.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша 2004 жылы шетелдік жұмыс күшінің саны 2003 жылмен салыстырғанда 161,6%-ға артып, 17 274 адамды құрады. 2005 жылдың бірінші тоқсанында Ұлттық экономикаға 4,0 мың адам тартылды, оның ішінде Достастық елдерінен 653 адам (негізінен Ресей мен Өзбекстаннан) және алыс шетел елдерінен 3 352 адам. Шет елдерге қатысты бұрынғы тоқсанмен салыстырғанда, тартылған мамандардың саны мен донорлық елдердің географиясы өзгерді. 2005 жылдың бірінші тоқсанында Түркиядан келген мамандар алыс шетелдерден - 39%, Қытайдан - 8,5%, Югославиядан - 5,0% болды.

Ең аз дегенде шетелдік мамандар өндіріс пен электр энергиясын, газды және суды өндіру, денсаулық сақтау және қаржылық ұйымдар үшін тартылды. [3]. Шетелдік сарапшылар Қазақстан экономикасының түрлі салаларында жұмыс істейді. Мәселен, 2005 жылдың бірінші тоқсанында. Шетелдік мамандардың ең көп саны құрылыс және тау-кен өнеркәсібіне тартылды - тиісінше 59,1% және барлық шетелдік жұмыс күшінің 19%. Құрылыс жұмыстарына және тау-кен өнеркәсібінде және өңдеу өнеркәсібінде тартылған шетелдік мамандардың саны артып отыр (орта есеппен 6%). Республиканың өңірлерінде шетел мамандарын тарату мынадай: 2005 жылдың бірінші тоқсанында шетелдік мамандар саны бойынша

бірінші орында Атырау облысы болды, республика бойынша жұмысқа қабылданған барлық шетелдік жұмыс күшінің 29%-ы өз аумағында жұмыс істейді және сәйкесінше Астана және Алматы қалаларында 22% және 14%. [4].

Тартылған шетелдік сарапшылардың негізгі бөлігі Атырау облысының құрылыс ұйымдарында және жылдарда жұмыс істеді. Астана және Алматы. Осылайша, 2005 жылдың бірінші тоқсанында республикаға келген 2367 шетелдік маманның ішінде Атырау облысында құрылыс саласында жұмыс істеу үшін 1161 адам жұмыс істеді. Астана және Алматы қалаларында - тиісінше 765 және 220 адам. Сонымен бірге, Ақтөбе (241 адам), Атырау (173), Маңғыстау (123), Батыс Қазақстан (92) және Қызылорда облыстарындағы тау-кен өнеркәсібінде тартылған шетелдік мамандардың басым бөлігі жұмысқа орналастырылды. Алайда, Батыс Қазақстан облысында осы аймақта шетелдік жұмыс күшінің жартысынан көбі (382 адамнан 197 адам) коммуналдық және әлеуметтік қызметтер көрсетті. [5]. Болжамдалған бағалаулар бойынша, Қазақстанда халықтың өндірістік қуаттарды бөлуіне және жұмыс орындарын құруға байланысты қоныс аударатын болады. Халықтың еңбекке жарамды бөлігі жерді тиімді пайдалану аймақтарына және дамыған инфрақұрылымға көшеді.

Елдегі әлеуметтік-экономикалық ахуал қалыпты түрде өзгеріп келе жатқандықтан, ауылдан қалаға көшіп-қонудың дәстүрлі бағытымен қатар, халықтың оңтүстігінен солтүстік аймақтарға көшуінен тұратын жаңа көші-қон бағыттары пайда болуы мүмкін. Ауылдан қалаға көшу, егер ол ауыл шаруашылығын жедел дамытуға, еңбек өнімділігін арттыруға негізделген болса, отандық нарықтың азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету қағидасын сақтай отырып, қазақстандық қоғамның ұзақ мерзімді мүдделеріне сай келеді.

Қазақстан үшін орталық және жергілікті атқарушы органдар еңбек миграциясы мәселелерін шешудегі ынтымақтастықты күшейту, оның ішінде шетелдік энергетиканы тартуды және пайдалануды бақылауды, отандық еңбек нарығын қорғауды, қазақстандықтардың бос орындарға ие болудың басым құқықтарын қамтамасыз етуді, келіп түскендерді заңдастыруды басымдыққа ие болуда. Қазақстан Республикасының аумағындағы еңбекші-мигранттарға, жұмыс берушілердің еңбек шарттарының талапта Заңсыз еңбек көші-қонына қарсы іс-қимыл шараларын жүргізу және жұмыс аяқталғаннан кейін шетелдік жұмыс күшінің уақытында кетуіне бақылау жасау және қолданыстағы заңнаманы бұза отырып жұмысқа тартылған шетелдіктерді депортациялау қажет. Сонымен қатар, уақытша еңбек көші-қоны маңызды әлеуметтік рөлді атқарады, мигранттардың отбасыларының көптеген экономикалық мәселелерін әлсіретеді, ТМД елдерінің көптеген тұрғындарына салыстырмалы түрде жоғары еңбекақы алуға және отбасын қолдауға мүмкіндік беретінін ескеру қажет. Осылайша, еңбек көші-қонын дамыту жалпы алғанда Достастықтағы әлеуметтік ахуалды тұрақтандыруға ықпал етеді. Рына сәйкестігіне қатысты.

Достастық шеңберінде еркін еңбек қозғалысы үшін жағдай жасау қажет. Мұндай жағдайларда ұлттық еңбек нарығының жалпы мәселелерін реттеу және халықтың қозғалысын реттейтін ұлттық заңнамалық актілерді жетілдіру бойынша келісілген шаралар қабылдау қажет. Сондықтан, отандық жұмыспен қамту бағдарламасын әзірлеу және іске асыру, жұмыс істейтін халықтың білікті әлеуетін қалыптастыру және тиімді пайдалану, әлеуметтік құқықтар мен кепілдіктерді қамтамасыз ету, тұрақты ішкі саяси жағдайды қолдау қажет.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Брусина О. *Орыс тілді халықты итермелейтін фактор ретінде Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің өміріндегі әлеуметтік дәстүрлер // Орта Азиядағы қазіргі этносаяси үдерістер және көші-қон ахуалы. - М.: Карнеги Мәскеу орталығы, 1998. – 229 б. – Р.46-55.*
2. *2001 жылдың бірінші тоқсанында Қазақстан Республикасында шетелдік мамандарды тарту туралы.*
3. *Шетелдерден келген оралмандардың мысалында Қазақстандағы иммиграциялық саясат. / Ed. ed. Әуезов М., Жусупов С. – Алматы: Сорос-Қазақстан қоры, 2000. – С.4.*
4. <http://www.stat.kz>
5. *2005 жылдың бірінші тоқсанында Қазақстан Республикасында шетелдік мамандарды тарту туралы.*

УДК: 94
ГРНТИ 03.20.09

Супанева А.В.¹

¹магистрант 1 курса по специальности 6МО11400–История КазНПУ им. Абая,
snowqueen2009@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ПРОТЕСТАНТСКОЙ РЕФОРМАЦИИ В РАМКАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ЕЁ ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ ЭПОХИ

Аннотация

В данной статье автор раскрывает понятие протестантской Реформации, с точки зрения исследователя современной эпохи и практической значимости изучения данных процессов, пытаясь доказать необходимость рассмотрения её в контексте всех течений, возникших на её основе. Ни для кого не секрет, что сегодня под гнётом повседневных проблем и городской суеты люди все чаще обращаются к религии в своих духовных поисках. Вследствие этого ежегодно во всем мире увеличивается число последователей протестантизма, как одной из ведущих христианских религий, возникновение которой, несомненно, следует рассматривать в контексте генезиса Реформации, начавшейся в Европе в начале XVI века. Поэтому 500-летие Реформации и дефицит работ, посвященных изучению эволюции протестантских течений, обуславливает огромный интерес к данной тематике.

Ключевые слова: Реформация, протестантизм, протестантская реформация, духовные течения, религия, конфессия.

А.В. Супанева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ магистранті, мамандығы: 6МО11400-тарих, бірінші курс,
snowqueen2009@mail.ru

ПРОТЕСТАНТТЫҚ РЕФОРМАЦИЯНЫҢ ЖАҢА ДӘУІРДІҢ ҚҰРЫЛУЫНА ҮҚПАЛЫН ЗЕРТТЕУ АЯСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бұл жұмыста протестанттық Реформация ұғымын және бұл процестердің тәжірибеде қолданылуын қазіргі уақыттағы зерттеушінің көзқарасымен түсіндіріп, Реформация негізінде пайда болған барлық протестанттық ағымдарды қарастырудың қажеттілігін дәлелдеуге тырысып отыр. Қазіргі таңда қарбалас өмір мен күнделікті мәселелер адамдарды рухани ізденіс мақсатында дінге бет бұрғызып жатқанын жасыра алмаймыз. Осының нәтижесінде әлемде христиан дінінің басты тармағы саналатын, өзінің жалғасын XVI ғасырда Европада басталған Реформациядан табатын протестантизмді ұстанушылар көбейіп келеді. Реформацияның 500 жылдығы мен протестанттық ағымдардың эволюциясына қатысты жұмыстырдың жоқтығы нәтижесінде осы тақырыпқа туған қызығушылықты ескере отырып.

Түйін сөздер: Реформация, протестантизм, протестанттық реформация, рухани ағымдар, дін, конфессия.

Supaneva A. V.¹

¹ KazNPUnamed after Abai, speciality 6MO11400-history, the first year student of master's degree,
snowqueen2009@mail.ru

THE IMPORTANCE OF THE PROTESTANT REFORMATION IN THE STUDY OF ITS IMPACT ON THE FORMATION OF A NEW ERA

Abstract

In this article the author reveals the concept of the Protestant reformation, from the point of view of the researcher of the modern era and the practical significance of the study of these processes, trying to prove the need to consider it in the context of all the currents that arose on its basis. It's no secret that today, under the oppression of everyday problems and bustle of the city, people are increasingly turning to religion in their spiritual

quest. As a result, the number of followers of Protestantism, as one of the leading Christian religions, is increasing every year all over the world, the emergence of which, undoubtedly, should be considered in the context of the Genesis of the reformation that began in Europe at the beginning of the XVI century. So the great interest in this subject, due to the 500th anniversary of the reformation and the shortage of works devoted to the study of the evolution of Protestant movements.

Key words: Reformation, protestantism, protestant reformation, spiritual currents, religion, denomination.

Религия сегодня занимает весомое место в общественной и политической жизни любой страны. В многонациональной Республике Казахстан, где проживают представители 45 конфессий, изучение любой из них, включая протестантизм, является актуальным, так как способствует укреплению толерантности, взаимоуважения и межконфессионального согласия, которое определяется в качестве основного фактора политической стабильности нашего государства. Появление же самого протестантизма, как понятия и социального явления неразрывно связано с процессом Реформации, что уже ранее отмечалось. Именно эта синергетическая связь и является объектом изучения данной статьи.

Исследованием Реформации занимались с начала её возникновения. Это обусловлено масштабом изменений, сопутствующих данному процессу, затронувших все сферы жизни тогдашнего общества и все его социальные слои. Однако рассмотрение этого процесса глазами исследователя средневековья и современного исследователя, дадут совершенно разные результаты и выводы, что естественно связано с условиями той эпохи к которой принадлежит исследователь. Проблема заключается в том, что современные подходы к историческому исследованию порождают множество взглядов в рассмотрении данного явления и его значимости. Большинство же ответов либо вскользь касаются каких-либо вопросов, либо сводятся к обычной исторической сводке. Справедливо ли отождествлять понятия протестантизма и реформации. Справедливо ли причислять к протестантам все христианские течения не соответствующие законам православия и католицизма. Можем ли мы говорить о феномене «Протестантской реформации» или более справедливо говорить о «Лютеранской Реформации». В данной статье автором предпринимается попытка ответов на некоторые из вышеперечисленных вопросов, что придает ей особую актуальность ввиду особого интереса, связанного с 500-летним юбилеем реформации, отсутствием в Казахстане исследований посвященных данной проблематике.

Во-первых, необходимо разобраться в понимании самого понятия «Протестантская реформация», рассмотреть общие характеристики данного процесса, «целостное описание прошлого и теоритические выводы» [1]. «В этом контексте принципиально важно наблюдение, сделанное А.Я. Гуревичем: понятия, используемые исторической наукой, употребляются в обществе, к которому принадлежат сами исследователи, и соответствуют специфике современного им общества. Наука прилагает эти понятия к иным эпохам, и неизбежно должен возникнуть вопрос, в какой мере правомерна подобная операция, не нуждаются ли при этом общие категории в переосмыслении и насыщении исторически конкретным содержанием, отвечающим отношениям изучаемой эпохи?». Игнорирование этого аспекта ведет не только к значительному упрощению сложной исторической картины, но и к ее искажениям, формированию дефективной исследовательской парадигмы и «вчитыванию» в источники смыслов, которых в них нет и быть не могло.» [2]

Ярким свидетельством подобного исследовательского азарта служат разнообразные вариации интерпретации понятия «Реформации».

Если мы обратимся к «Малой христианской энциклопедии» В.А.Бачинина, то обнаружим, что в поисках значения терминов Реформации или английской Реформации, автор направляет нас к понятию «Протестантизм», определяемым им, как совокупность христианских вероучений, впервые возникших в Европе в XVI в. в результате церковно-общественного движения Реформации. То есть в данном случае Реформация рассматривается автором в ограниченном религиозными рамками пространстве, породившим современную конфессиональную мозаику, а её роль только и сводится к её многообразию.

Г. Г. Пиков. в своей работе «Реформация в контексте истории европейской цивилизации» в широком смысле под «Реформацией» понимает четыре духовных течения. – Лютеранство, Реформатская Церковь, часто называемая «кальвинизм», «радикальная Реформация», проводимая независимо от согласия светских властей и чаще сводимая лишь к «анабаптизму», и «Контр-Реформация» или «католическая Реформация». В данном случае термин используется в более узком смысле, означая лишь «Протестантскую Реформацию» и исключая Католическую Реформацию. Этот акцент имеет особое значение, так как именно «Протестантская Реформация», известная также как «Магистерская Реформация» или «Реформация основного течения», в большей степени, чем католическая, поднимает социально-экономические и

этико-культурные проблемы, видя насущную необходимость их нового решения как с точки зрения стремительно развивающейся светской власти в городах и национальных государствах, так и с точки зрения новых формирующихся слоев общества. Магистерская реформация, т.е. реформа церковной жизни, проводимая городским магистратом через светскую или княжескую власть и совместно с ней и заканчивающаяся созданием национальной церкви.

Подобно ему Алистер Мак Грат – теолог и профессор богословия приводит те же четыре составляющих богословных течения Реформации, однако отделяет Магистерскую Реформацию, состоящую из лютеранской и реформатской церквей, англиканства, исключая анабаптистов от «Протестантской Реформации», не касающейся лишь только Католической.

Однако рассуждая об историческом значении Реформации, возможно ли упустить из виду изменения, которые она привнесла в жизнь Католической церкви или в процессы роста самосознания, обусловленные популяризацией анабаптизма. Ведь на самом деле, при рассмотрении «протестантской Реформации» возникает ассоциация с протестантизмом в первую очередь, под которым понимается далеко не протест шести князей и четырнадцати свободных городов Священной Римской империи на рейхстаге в Германии обоснованный в «шпейерском протесте», а те самые протестантские течения. Однако вторая часть исследуемого понятия – Реформация всё же напоминает нам и о других не менее важных исторических, культурных, социальных и политических событиях, сопутствующих генезису идей великого М.Лютера. Кроме того этот самый генезис, продолжающийся кстати по сей день, также можно назвать реформацией, её второй или даже уже третьей (так как сегодня внутри вчерашних новообразованных конфессий появляются новые деноминации) волной реформации. Иными словами это Реформация внутри протестантизма, поэтому употребление термина протестантская Реформация вполне справедливо и для данного контекста.

Немало исследователей, которые подобно Зассе, отдают предпочтение широкому применению понятия Лютеранской Реформации, т.е говоря простым языком в результате, мы получаем образ той же Протестантской реформации, только сложившийся в процессе генезиса взглядов Мартина Лютера, обозначенных им в своих 95 тезисах [3], прибитых к Виттенбергским воротам, так как именно с них начинается история реформации, хотя некоторые идеи высказывались и ранее, к чему мы вернемся чуть позднее.

Что касается историографических источников, кроме вышеупомянутой работы, у М.Лютера также имеется не безызвестный трактат «Письмо папе Льву X», а у Жана Кальвина «Наставление в христианской вере». Какие же основные и в тоже время общие черты формируют данный образ реформации?

- вера внутри каждого;
- искупление посредством свершения добрых дел, исключительно в земной жизни;
- протест в адрес экономической составляющей политики духовенства (взимание различных видов платы, продажа индульгенций и т.д.);
- соотношение политического от религиозного компонентов в жизни общества;
- трактовка священного писания (несение слова божьего в массы).

И это лишь то, что лежит на поверхности... Однако и этого вполне достаточно, чтобы сходу углядеть образ реформации, то есть её семиотический код в любом другом источнике, например, в произведении Карла Гинзбурга «Сыр и черви» [4]. И хотя упоминания этой работы мы не находим в обычном списке источников по теме реформации, при знакомстве с ней мы видим все вышеупомянутые принципы, что автоматически относит её к свидетельствам широкого распространения реформаторских идей среди общественных масс (суждения Меннокио о бессмысленности церковных таинств, добрых делах, несение собственного видения священного писания, жесткая критика церковных поборов).

Возвращаясь к вышесказанному говоря о том, что: «некоторые идеи высказывались и ранее»... Еще в XIV веке Джон Виклиф требовал подчинения английской церкви в гражданских делах королю, выступал против поборов римских пап с Англии, усомнился в праве церкви на индульгенции, настаивал на приоритете священного писания, но только сейчас мы относим его к предшественникам реформаторов, так как только после появления тезисов мы получили этот образ реформации.

То есть, существует определенная тенденция, когда Лютер рассматривается как герой, как великий человек; соответственно он помещается среди множества других великих людей – гениев, творящих историю. Он вписывается в такой ряд, как: Лютер – Гете – Бисмарк, или Павел – Августин – Лютер, или Лютер – Цвингли-Кальвин, или в другую подобную цепочку исторических личностей, в зависимости от того, на кого из них мы привыкли равняться в истории. Понимание лютеровской Реформации согласно такому истолкованию, всецело зависит от понимания Лютера, как личности. Каждый, кто преуспел в

понимании великого человека- Лютера – каких-то специфических черт его характера, его образа мышления, его намерений, его внутренних противоречий и его развития, как личности – обретает понимание лютеровской Реформации, понимание деяний, проистекавших от личных свойств этого великого человека.

Именно таким образом произведено на свет традиционное популярное представление о реформации, как жизни и деятельности Реформатора. Вся потребность поклонения герою, все нереализованное стремление к поклонению святым находит выражение в таком истолковании Реформации. Там, где процветают эрудиция и ученость, эта потребность подавляется, формы ее удовлетворения становятся более утонченными, обожествление героя – более сдержанным.

Справедливости ради, здесь важно учесть соответствующие условия, способствующие такого рода идеализации Лютера. Реформация стала возможной в силу ряда сложившихся условий: упрочившейся светской государственности, независимой от Рима; ослабления влияния на население главного вероисповедания западного христианства – католицизма; из-за упадка нравов среди католического духовенства, а так же вследствие развития гуманистических идей и роста повсеместного недовольства папством. Иллюстрацией массового духовного подъема людей служат сообщения очевидца, писавшего, что все кто умел читать по-немецки жадно читали и перечитывали «Новый Завет», «ходили из города в город, из селения в селение, проповедуя Евангелие» [5]. Завершившись успехом в Германии, Реформация послужила примером создания национальных церковных организаций и в других странах.

Высокообразованный Мартин Лютер, осознавший данные особенности, использовал для распространения своих идей короткие, ясные и написанные на доступном простому народу немецком языке публикации. В совершенстве владея немецким языком письма, он перевел Библию для народа, которая в течение последующих десятилетий в Виттенберге была отпечатано более чем в 100 тысячах копий (для сравнения тираж латинской "Библии Гутенберга" - 180 копий).

«Новое применение печатных технологий для выпуска коротких, ярких памфлетов на народном языке преобразило саму отрасль. На протяжении нескольких десятилетий, предшествовавших появлению тезисов Лютера, книгопечатники Виттенберга публиковали в среднем лишь восемь изданий в год, все эти книги были на латыни и предназначались для местной университетской аудитории. Между тем, согласно подсчетам британского историка Эндрю Петтигри, с 1517 года до смерти Лютера в 1546 году местные издатели "опубликовали, как минимум, 2721 сочинение", то есть в среднем выпускали "91 издание каждый год", а их общий тираж составил примерно три миллиона копий.

Петтигри подсчитал, что треть всех изданий, опубликованных в этот период, были написаны самим Лютером, и что после его смерти темпы роста числа публикаций продолжали увеличиваться. Фактически Лютер публиковал по одному сочинению каждые две недели на протяжении 25 лет». [6]

Историк Джаред Рубин утверждал, что один факт наличия печатного станка в городе до 1500 года значительно повышал вероятность того, что к 1530 году этот город становился протестантским. Иными словами, близость к печатному станку, с большей вероятностью меняла представления обывателя об отношениях с Церковью, самым могущественным институтом своего времени, и с Богом.

«Лютер и его друзья использовали все средства коммуникаций, которые существовали в Европе в Средние века и в эпоху Возрождения – письма, песни, устную пропаганду, картины и гравюры. Но, с другой стороны, без поддержки, которую Лютер имел от своих коллег, университета, горожан и Саксонского курфюрста Фридриха Мудрого, он не смог бы проводить свою Реформацию.

Лютеранство одно из первых течений, возникших в направлении реформации и в попытках изменить что-либо. Которое прошло тернистый путь и сопровождалось неустанными попытками Лютера и его последователей, таких как Филип Меланхтон в своих работах создать совершенно иную религиозную организацию отдельную от католической церкви. Прошли ли иные называемые нами протестантские течения подобные лишения и внесли ли что-то качественно новое в данные уже признанные работы или просто продолжили работу на уже имевшейся базе. Вправе ли мы называть признанные протестантскими течения, выступали ли они с протестом против чего-либо и реформами к чему либо или они лишь продукт своеобразной трактовки писания в основе которого все же лежит лютеранство.

Это спорный вопрос, который и отражает саму суть Реформации. Тем не менее, рассуждая о ней в теологическом смысле, мы не подразумеваем под ней совокупности всех мировых событий в среде которых произошел «религиозный переворот» шестнадцатого столетия, но скорее, мы имеем ввиду обновление церкви, как единое событие, произошедшее наряду со всеми другими мировыми событиями. Различия во мнениях начинают проявляться в тот момент, когда мы спрашиваем, в чем состоит это событие. Какое из них в конце концов является истинной реформацией церкви? Общеизвестно, что не все

взгляды, выражавшиеся в те времена, были правильными. Но и нет единого мнения о том, какое из учений эпохи Реформации было истинным, а какое ложным, где находится истинная Реформация, а где только её видимость. По окончании века Реформации, различные конфессиональные церкви, несмотря на взаимное осознание общей принадлежности, проводили все же весьма жесткие и прочные границы между собой. Объединяющим и одновременно разделяющим фактором для них было их Исповедание – то есть догматически выраженная точка зрения о том, что такое Евангельская истина.

Таким образом переход к новой эпохе неразрывно связан со всеми реформационными процессами, описанными ранее, и отделение какого-либо из них непосредственно влияет на искажение качественного представления о протестантской Реформации и порожденной ею новой эпохи. Рассмотрение же протестантской Реформации в контексте четырех вышеперечисленных духовных течений, а также возникших в ходе их трансформации конфессий и деноминаций открывает возможность полноценного сравнительного анализа как положительных, так и негативных последствий данного процесса.

Список использованной литературы:

1. Алексеев В. В., Крадин Н.Н., Коротаев А.В., Гринин Л.Е., Теория и методология истории: учебник для вузов. – Волгоград: Учитель, 2014. – 504 с.
2. Фадеев И.А. "Протестантизм" и "Протестантская Реформация": проблема исторической терминологии // Вестник Московского университета. Серия 8: История. 2016. № 4. – С. 15-31.
3. Электронный источник: <https://www.liga.net/society/opinion/tekhnologicheskaya-revolyuetsiya-i-reformatsiya-uroki-martina-lyutera>
4. Гинзбург К.Г. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. Андреева М.Л., Архангельской М.Н., М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 272 с.
5. Мережковский Д.С. Реформаторы. Лютер, Кальвин, Паскаль, Брюссель, 1990.
Ивонин Ю.Е., Петтигри Э. бренд «Лютер»: как неизвестный монах сделал маленький немецкий город центром печатной индустрии, а себя знаменитым человеком Европы, и началась протестантская Реформация. – Берлин: Инзель Ферлаг, 2016. – 407 с

ӘӨЖ 11.98-16
ГРНТИ 03.06.09

Р.Р. Оспанова¹

¹*т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті*

**РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ
ЗЕРТТЕУШІ – ЧИНОВНИКТЕР МЕН ӨЛКЕГЕ САЯСИ ЖЕР АУДАРЫЛҒАН ЗЕРТТЕУШІЛЕР
ЕҢБЕКЕТІРІНДЕ (XIX ғасырдың екінші жартысы)**

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы қоныстандыру саясаты зерттеуші - чиновниктер мен өлкеге саяси жер аударылған зерттеушілер еңбекетірін негізге ала отырып қарастырылған.

Ресей империясы жүргізген отарлау саясатының ажырамас бір бөлігі-қоныстандыру саясаты болып табылды. Оның себебі, 1861 жылы Ресейде басыбайлылық құқықтың жойылуы және әлеуметтік-әкімшілік реформалардың аграрлық мәселені толық шеше алмауы себеп болады. Оған қоса осы кезеңдегі Ресейдің орталық аудандарындағы шаруалардың толқулары жиі-жиі өріс алып тұрды.

Ресейдегі аграрлық мәселелерді шешу үшін Сібір және Қазақстанның солтүстік-батыс, орталық және оңтүстік-шығыс аудандары тандалып алынды. Аталған қоныстанған орыс шаруаларының негізінде Ресей өкіметі жергілікті жерлерде өз тіректерін жасауды көздеді. Қазақстандағы қоныс аудару саясаты Отан тарихында үш кезеңге бөліп қарастырылады.

Тірек сөздер: Ресей империясы, уезі, қоныс аудару саясаты, ереже, реформа, Қазақстан

Оспанова Р.Р.¹

¹к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ ТРУДАХ ССЫЛЬНЫХ ПОЛИТИКОВ И ИССЛЕДОВАТЕЛИ (во второй половине 19-го века)

Аннотация

Неослабевающий интерес ученых к «переселенческому вопросу» и многим его аспектам на протяжении разных этапов исторического развития страны является доказательством актуальности темы. Новый этап истории Казахстана как суверенного государства позволяет изучить переселенчество как феномен общей истории двух стран с опорой на впервые вводимые в научный оборот в постсоветский период источники и документы, свободные от риторики и идеологической доминанты советского времени. Переселенческая политика российской империи в казахской степи трудах ссыльных политиков и исследователи как объект историографии второй половины XIX - начала XXI в. подробно исследуется в статье автора. Переселение крестьян на территорию Казахстана происходило неорганизованно, стихийно. Поэтому правительство Российской империи решило придать переселению организованный характер. Для этого в 1889 году было издано положение «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли». По этому положению крестьяне могли переселяться на территорию Казахстана только с разрешения русского правительства. Для того, чтобы наделить русских крестьян землей, правительство России стала забирать лучшие земли у казахов. Поэтому многим казахам негде было пасти свой скот, что приводило к гибели скота. Казахи, потерявшие свой скот, были вынуждены уходить на заработки в города, рудники, шахты или русские поселения. Таким образом, переселение русских крестьян привело к обеднению казахского населения.

Ключевые слова: Российская империя, уезд, иммиграционная политика, власть, реформа, Казахстан

Ospanova R.R.¹

¹ candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after Abai

THE RESETTLEMENT POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE KAZAKH STEPPE WORKS OF EXILED POLITICIANS AND RESEARCHERS (in the second half of the 19th century)

Abstract

The unrelenting interest of scholars in the “migration issue” and many of its aspects throughout the different stages of the country's historical development is proof of the relevance of the topic. A new stage in the history of Kazakhstan as a sovereign state makes it possible to study resettlement as a phenomenon of the common history of the two countries based on the sources and documents that were first introduced into the scientific circulation in the post-Soviet period, free from rhetoric and ideological dominant of the Soviet era. The resettlement policy of the Russian empire in the Kazakh steppe works of exiled politicians and researchers as an object of historiography of the second half of the XIX - started in the XXI century. studied in detail in the article of the author. The resettlement of peasants to the territory of Kazakhstan took place spontaneously and spontaneously. Therefore, the government of the Russian Empire decided to make the resettlement organized. To this end, in 1889, a provision was issued “On the voluntary relocation of rural inhabitants and townspeople to public lands”. According to this provision, the peasants could move to the territory of Kazakhstan only with the permission of the Russian government. In order to give the Russian peasants land, the Russian government began to take the best lands from the Kazakhs. Therefore, many Kazakhs had nowhere to graze their cattle, which led to the death of cattle. The Kazakhs who lost their livestock were forced to go to work in the cities, mines, mines or Russian settlements. Thus, the resettlement of Russian peasants led to the impoverishment of the Kazakh population.

Key words: Russian Empire, county, immigration policy, power, reform, Kazakhstan.

Патшалық Ресей үкіметі тарапынан әртүрлі тапсырмалармен жіберілген (арнайы) зерттеуші – чиновниктердің тобына жататын авторларға негізінен: А.Е. Алекторов, А.А. Кауфман, П.П. Румянцев, Н.К. Коншин, В.Кузнецовтың еңбектерін жатқызсақ, өлкеге саяси жер аударылған зерттеушілердің

тобына жататын зерттеушілердің қатарына В.Васильев, Н.Васильев, Т.Седельников, А.А.Комаров, К.К.Паленнің еңбектерін яғни демократиялық бағытта жазылған еңбектерді ерекше атап өтуге болады.

Патшалықтың қазақ жеріне орыс мұжықтарын орналастыруы оның қазақ қоғамын саяси, экономикалық, рухани жағынан отарлаумен астасып жатты.

Орыс тарихнамасындағы еңбектердің басым көпшілігінде патша үкіметінің қоныстандыру саясатын ақтау орын алған. Олардан отарлау барысында «артта» қалған қазақ даласына капиталистік қатынастарды алып келді. Батыстың мәдениеті елдің оқу ағарту саласын дамытты және халық отырықшылыққа көше бастады деген қағидаларды жиі кездестіреміз. Бұл бағыттағы еңбектер мен ғылыми зерттеулерді сын көзбен талдай отырып, пайдалануды қажет етеді. Біз оларды шартты түрде а) ресми көзқарасты білдірші; ә) белгілі бір дәрежеде болмысты шынайылықты көрсеткен еңбектер деп те екіге бөлуге болады.

Қоныстандыру басқармасы басылымдарында жарық көрген ресми бағыттағы еңбектерде көптеген астарлы тұстар бар. Мысалы: қоныстанушылар учаскелерінің құрылуы барысында өкіметтің көздеген отарлық мақсаты барысында империяның қазақдаласындағы экономикалық рухани мүдделері атап айтылмай, қалтарыста қалған.

Патша өкіметінің аграрлық саясаты революцияға дейінгі авторлардың «Вопросы колонизации» журналында жарық көрген мақалаларында жан-жақты қарастырылады. Т.Седельников, Н.М. Ядренцев, М.А. Гурвич, П.Хворостанский, П.Румянцев, А.Комаровтың еңбектері қазақ даласын отарлау мәселесіне арналған. Бірақ әрине аталған еңбектердің барлығында дерлік Ресей империясының Қазақстанды отарлау проблемалары дәйекті түрде көрініс таппаған.

Зерттеушілердің басты назар аударған мәселесі – қазақ жерлеріндегі тек орыс шаруаларының ғана әлеуметтік-экономикалық жағдайы болды.

Ең бастысы – жергілікті халыққа жүргізілген «сұрқия тәжірибе» жайлы, яғни қазақтардың рухани жан - дүниесіне жасалынған. «Орыстандыру», «шоқындыру», « мәңгірттікке айналдыру» және тағы басқа рухани бағыттағы мәселелер туралы орыс тарихнамасында сөзқозғалмаған. Олардың көпшілігі Ресейдің капиталистік экономикасы қазақ өлкесіне тек жақсылық әкеледі деумен ғана шектелген.

Қазақ жеріне орыс шаруаларын жаппай қоныстандыру мәселесі ең алғаш ресми түрде 1873 жылдары көтерілген болатын.

Шаруаларды жаппай қоныстандырудың рухани қажеттілігі – қазақ халқын орыстандыру, орыстар нәсілдік жағынан қазақтардан басым түр деп дәріштеп, орыс халқының өлкедегі санын арттыру мақсатын қойса, экономикалық жағынан қазақ даласының табиғат байлығын тонап, талан-таражға салуға жол ашуды көздеді.

Отаршылық әкімшілікті алаңдатқан орыс ұлты өкілдерінің қазақ өлкесіндегі санының «аздығы» еді. Шығыста орыс халқының санын арттырып, күшейтпесек, оларды бұратана ұлттар «жұтып қоюы» мүмкін, қазақтардың «әдет-ғұрыптарын» бойына сіңіріп, тілдерін меңгере бастады» деп мазаланды. Өкіметті «өлкені орыстандыру мақсатында орыс – қазақ қоныстарының үкіметке ешқандай пайдасы болмағаны қынжылтты». Патша үкіметі қазақ жеріне ресейдің түпкір-түпкірінен ауып келген қарашекпенділерді жаппай қоныстандыру арқылы қазақ халқын орыстандыру мақсатын көздеді.

Ал қазақтарды орыстандыру - халықты көзқарасынан, түсінігі мен ұғымынан, ой-пікірінен, ұлттық сана-сезімінен жұрдай ететіні белгілі. Бұл қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптақан әдет-ғұрпына, салт-санасына, тәлім-тәрбиесіне, тілі мен дініне қарсы жасалған көзге көрінбейтін сұрқия әрекеттер еді. Осылайша патша үкіметі орыс шаруаларын қазақ жеріне жаппай жергілікті халықпен кірістіре орналастыру арқылы, қазақтарды рухани жағынан меңгеруді мақсат етіп қойды.

Патша үкіметінің қазақ халқына қатысты осындай саясатын М.Тынышбаев: Үкіметтің мені көздеп отырғаны түсінікті: біріншіден, жабайы тағылық қуғын-сүргіндер және тілді, әдет-ғұрыпты, барлық өзіндік ерекшелікті қыспаққа алу арқылы қазақтарды дербес ұлтретінде жою және бүкіләлкені орыстандыру; екіншіден түрлі әкімшілік пәрмендер мен ережелер күшімен қазақтарды құқықсыз, қауқарсыз заң – тобырға айналдыру; үшіншіден оларды қаны төгіліп, сүйегі шайылған ата қоныс жерлерін енайыру және құла дүз, қу далаға ажал алаңына айдау. Қандай қанқұйлы мақсат» деп айыптады [1].

Қазақтарды отырықшылыққа көшіру мәселесінің патшалықтың орыстандыру және шоқындыру мақсатымен де біте қайнасып жатқандығын атап өтуіміз керек. Мәселен «Далалық облыстық генерал губернаторы Таубе «отырықшылыққа көшуге дайын деп, бірінші кезекте христиандық дінін қабылдаған қырғыздарды есептеуіміз керек және оларды әскери міндеткерліктен босату құқығын сақтау қажет», - деп көрсетті.

Қоныстанушылар мен қазақ халқының арасындағы мәдени – тұрмыстық байланыстар туралы айтатын болсақ, бұрын-соңды тарих ғылымында оның прогрессивтік сипаты ғана сөз болып, ал көлеңке

күңгіртті жақтарына терең назар аударылған жоқ. Патша отаршыларының келімсектерді жергілікті халықтан жоғары ұстауы қазақтардың қоғамдық өмірінің әр саласының өзінің кері әсерін тигізді және қазақ халқының атадан балаға мұра болып келе жатқан ұлттық дәстүрі мен рухани байлығының түбіне балта шауып, экономикалық құрылымына күйзелуіне, рухани бастауларының құлдырауына алып келді. Қоныстанушылар поселкаларының қазақ ауылдарымен қатар немесе аралас құрылуы тек шаруашылық жағынан ғана емес, сонымен қатар жергілікті халықтың мәдени тұрмыстық өмірінде де көп өзгерістер әкелді. Қазақ жеріне орыс мұжықтарын қоныстандырудағы патша үкіметінің негізгі мақсаты ішкі Ресейдегі аграрлық мәселелерді шешіп қана қоймай, қол астында езіп – жаншып, отарлап отырған қазақ халқын орыстандыру, оны рухани жағынан меңгеру болатын.

Маклинский «...әкімшілік өкілдер: «саяси жағынан алғанда нәсілдік және мәдени тұрғыда орыстар қырғыздардан үстем болғандықтан өлкеге орыстарды қоныстандыру ісі бұл бұратана элементі орыстандыруға алып келуі тиіс» десе генерал Казнаков: «... қырғыз халқын бірте-бірте орыстандыру мәселесі – жергілікті әкімшіліктің басты міндеті. Оған жетудің ең тиімді және дұрыс жолы қырғыз даласының ең негізгі жерлерін отырықшы орыстармен аса сақтықпен отарлау арқылы оларды орыстармен араластыра қоныстандыру» деп ашық айтты.

Қазақ жерін отарлаумен қоса, патшалық өлкеге өздерінің азматтық заңдары мен христиан дінінің шарттарын енгізе бастады.

Тарихшы – ғалым, профессор С. Жақыпбектің айтуынша «... мұрағаттарда кездесетін материалдарға қарағанда, қазақтарды шоқынуға өте күрделі, ауыр, қиын жағдайлар итермелегені көрініп тұр. Сөз жоқ, шоқынуға төрт түлігі түгел дәулетті қазақ ешқашан да болмаған». Отарлық әкімшілік «қамшылау және алдап-арбау» тәсілімен орыстандырып – шоқындыру үшін қазақ халқының жанына да ауыз салды [2].

XIX ғасырдың соңына қарай шоқынған қазақтар саны арта берді. Чиновник Черновский былай деп жазды. «Орынбор өлкесі қырғыздарының орыстарды рухани ықпалына көп болған жоқ – небары ғасырдың соңғы ширегі. Жергілікті халықты орыстандыру бағытындағы басты шаралардың тағы да бірі ретінде 1870 жылдардан бастап мұсылман мектептері мен медреселерінде орыс тілін міндетті пән ретінде оқыту және 70-жылдардың екінші жартысынан бастап қазақ жазуына орыс графикасын енгізу қолға алынды. Осыған орай қазақ өлкесін зерттеуші Ядренцев «Бұратаналардың төл тіліндегі жазуларының жүйелі түрде құғындалып, орыс азбукасымен өзгертілуі олардың көпшілігінің толық сауатсыздануына әкеліп соқты» деп атап көрсетті. Халық ағарту министрінің 1870 ж. жарлығында «Біздің отанымызды мекендейтін барлық бұратана халықтарды оқу-ағарту ісінің түпкілікті мақсаты сөз жоқ, орыстандыру және оларды орыс халқымен тұтастыру болуы тиіс» деп көрсетілді.

Туған халқының басына түскен азапты жағдай мен оның аянышты халі жандарын жегідей жеген, халқын отарлық езгіден құтқарып, азат ету жолында өздерінің өмірін сарп еткен қазақ зиялыларының ұлттық бірігу концепциясы осындай талапқа және ұлт мүддесіне сай дүниеге келген.

Осылайша, отаршыл өкімет қазақ жерін тартып алып, тонағанымен қоймай қазақтарды ұлттық рухынан, сан ғасырлар бойғы дәстүрлі өмір салтынан айырып, рухани құлдыққа түсіру бағытын ұстады. Сондықтан да патша үкіметі орыс шаруаларымен бірге қазақ даласына жасампаздық пен игілік азаматтық пен мәдениет емес қазақ жерін талап, тілі мен дінін ұлттық ерекшеліктерімен рухын жоятын отарлық езгі әкелді.

Қазақ елі Ресей империясының құрамына қосылғаннан бастап әскери қамалдар салу, әскери қоныстандыру мәселесі қолға алына бастады. Бұл жөнінде зерттеуші Т.Седельников «Қырғыз даласындағы жер үшін күрес» деп аталатын монографиясында: «... даланы қазақтардың отарлауы XVIII ғасырдың отрасында басталып, үздіксіз түрде, XIX ғ. соңғы ширегіне дейін жалғасты. Сөйтіп, бірте-бірте қырғыздардың миллиондаған десятина ең керемет жерлерін тартып алды», - деп жазды [3].

Патша әкімшілігі казачествоны экспансионистік саясатын орындайтын күш ретінде пайдаланды. Сондықтан да оларға сословиелік артықшылықтар беріліп, жартылай әскери өмір салтын, жастар арасында «әскери тектілікке» табынушылықты, қысқасы патшалық кез-келген сәтте өзінің мүддесін қарудың күшімен қорғауға әзір тұрған қоғамның іріктелген қалаулы тобын құруға ұмтылды. 1861 жылы казачество мәртебесін император Александр II ресми түрде былай мәлімдеген: «Мемлекетке казак сословиесі жаулаққан, қолайсыз тайпалармен шектескен империя шекарасын сақтау және олардан тартып алынған жерлерге қоныстандыру үшін қажет», - деп шешкен мәлімдемені зерттеуші А.И. Макшеевтің «Түркістанға тарихи шолу» деп аталатын монографиясынан көз жеткізуге болады [4]. Сол мақсатпен алғаш казак жеріне қазақтарды әкеліп қоныстандыра бастады. Казактар ең құнарлы деген Жайық, Ой, Ертіс, Іле, Лепсі, Қаратал, Ақсу және т.б. өзен-көлдердің бойына орналасып алып, әскери бекіністер салып, қазақтардың ең шұрайлы деген жерлерін тартып алып, ол жерлерде өздерінің станицаларын құра

бастады. Сөйтіп, Ресей империясындағы 11 казак әскерінің төртеуі: Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу казачестволары қазақ жерінде құрылды. Жетісу жерін жетік зерттеген В.А. Васильев өзінің монографиясында Жетісу жерін алғаш қоныстанушылар Сібір әскери казактары екенін, олардың 20 жыл бойы (1847-1867 жж.) аралығында 15 мыңға жуық казактар келіп қоныстанғанын, осы жылдар аралығында 14 казак станицаларының бой көтіргенін айтады [5].

Казак қоныстанушылары казактардан тартып алған жерлеріне немқурайдылықпен қарап, казак жерінің табиғатына нұқсан келтіргені былай тұрсын, жергілікті халықтан тартып алған егіншілікке жарамды жерлерді аз уақыт пайдаланып, тастап жаңа жерлерге кетіп отырғаны зерттеуші М.А.Терентьевтің «Орта Азияны жаулап алу тарихы» атты еңбегінде сөз болады [6]. Патшалық көшпелі халықтың арасында егіншілік мәдениетін қалыптастырады деп «үміттенген» казактар ұрда-жық, қорқыту, үркіту саясатын ұстанып, үкімет берген «артықшылықтарды» жеке мүддесіне пайдаланып, жергілікті халық казактарға зорлық-зомбылық жасап отырғандығы жөнінде зерттеуші А.К. Гейнс өзінің жинағында былай деп жазады: «Үкіметтің казактарға сыйлаған артықшылықтары олардың тұрмыс жағдайлары мен қызметін жоғарылатуға емес, керісінше жаппай ырду-дырдулықтың және жалқаулықтың дамуына, олардың шаруашылықтарының құлазуына және жүйелі, ұйымдасқан түрде қырғыздарды (казактарды) тонаушылыққа алып келді. ... өздерінің тонаушылығы мен зорлық-зомбылығы арқылы олар қырғыздардың (казактардың) бойында бүкіл орыс халқына деген өшпенділік сезім орнатты» [7].

XX ғасырдың басында жарық көрген, қоныстандыру саясатына сын көзбен қараған, патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы жазылған Т.Седельниковтың «Қырғыз даласындағы жер үшін күрес» деп аталатын шағын монографиясында қоныс аударуды ұйымдастыруда жіберілген қателіктер мен патша чиновниктерінің өз еріктерімен жасаған жүгенсіздіктерін ашып көрсетеді. Автор казак жерінің қоныстандыру үшін тартып алынғанын, оларды шөл-шөлейт аудандарға ығыстырғанын, қоныс аудару қорлары жергілікті тұрғындардың пайдаланып, отырған жерлері есебінен жүргізілгендігін, әсіресе ағаштардың саяжайлар салу үшін кесілуін ашық әрі жан-жақты сынап жазады. «Ол (жерге орналастыру жүйесі) қырғыздардың (казактардың) ең таңдаулы жерлерін тартып алып, ... үйсіз, қаңғырып қалған көшпенділерге ешқандай пайда көрсетпей, оларға сәтті жүргізіліп жатқан іске кедергі келтіруші ретінде қарайды», - деген автор пайымдауы осының дәлелі [8]. Осылайша автор «Қазақ даласы мен оның тұрғындарын рулық емес, территориялық болыстарға бөлген ережелер елдің қоғамның және шаруалардың өмірін орыс чиновниктері, бюрократиялық мекемелері қадағалап отыруға тиіс болды, соның салдарынан казак халқына еркін пайдалануға берілген жайылымның қысқаруы дағдарысқа әкеліп, одан шығудың жолы әуелі кедейленгендерді, содан соң жаппай отырықшы егінші шаруашылыққа бірте-бірте өтуге мәжбүр етті», - деген шындыққа жана сатын пікір айтады. Сондай-ақ А.Комаров «Қоныстандыру ісі туралы шындық» атты еңбегінде әкімшіліктің қоныс аудару ісіндегі жүгенсіздіктерін, паракорлығын, мемлекеттік қаржының талан-таражға салынуын айыптайды[9].

Хандық жүйенің жойлуы, казак халқының тұрмыс тіршілігі мен әдет-ғұрпының бұрмалануы, тілге орыс орфографиясын енгізу, аралас мектептер ашу, христиан дінін енгізу бұлардың бәрі отаршыл империяның отарлау саясаты болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Тынышбаев М. *Истории казахского народа*. – Алма-Ата, 1993. – 30-31 б.
 - 2 Жақыбек С. *Қазақ қалай шоқындырылды? //Ақиқат, 1997, №3. – 46-47 бб.*
 - 3 Седельников Т. *Борьба за землю в киргизской степи*. – СПб, 1907, А., 1991, 79 (31)
 - 4 Макшеев А.И. *Исторический образ Туркестана*. – СПб, 1890. – 125 с.
 - 5 Васильев В.А. *Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины*. – Пг., 1915. – 280 с.
- (66)
- 6 Терентьев М.А. *История завоевания Средней Азии*. Т. 2-3. – СПб., 1906. – 268 с.
 - 7 Гейнс А.К. *Собрание литературных трудов А.К. Гейнса, том 1*. – СПб., 1897. – 590 с. (116)
 - 8 Седельников Т. *Борьба за землю в киргизской степи*. СПб, 1907. – А., 1991. – 79 с. (47,10)
 - 9 Комаров А.А. *Правда о переселенческом деле*. – СПб., 1913. – 112 с.

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ARCHIVAL DOCUMENTS

Өткен ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ахуалдар туралы архивтік деректер
(Микоянның Қазақстаннан орталыққа жіберген мәліметтері)

Дәуренбек Ескекбаев¹
Алматы менеджмент университетінің
бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты.

Архивные данные о голоде в Казахстане

Аннотация

В статье представлены документальные сведения, связанные с голодом в Казахстане и полученные из государственного архива Российской Федерации в Москве. Изучив документы, можно заметить причины и следствия голода. Согласно архивным сведениям, один из высокопоставленных чиновников Советского союза в то время А.Микоян несколько раз приезжал в Казахстан с целью сбора продовольствия и его действия указаны в архивных документах. Из архивных документов можно увидеть, что он постоянно докладывал самому Сталину о ходе своего визита и Сталин был осведомлен о ситуации в Казахстане.

Ключевые слова: Голод в Казахстане, тяготы, Микоян, письмо Сталину, дневник.

Daurenbek Yeskekbayev¹

¹ *Chief Researcher Almaty Management University, Candidate of Historical Sciences*
Almaty Management University

ARCHIVAL DATA ABOUT THE FAMINE IN KAZAKHSTAN

Annotation

The documentary data regarding the famine in Kazakhstan, obtained from the Russian Federal state archive in Moscow, are presented in the article. It is possible to observe causes and consequences of the famine. According to archival data, one of high rank officials of the Soviet Union A. Mikoyan arrived in Kazakhstan several times to gather the food and his acts are stated in the archival documents. We can see from the archival documents that he continuously reported directly to Stalin on the progress of his visit and Stalin was aware of situation in Kazakhstan.

Keywords: Famine in Kazakhstan, misery, Mikoyan, letter to Stalin, diary.

Кеңес Одағындағы күштеп ұжымдастыру науқаны ғасырлар бойы қазақ қоғамында қалыптасқан дәстүрлі қазақ шаруашылығы мен тұрмысын бұзып қазақ шаңырағын қатты шайқалтқаны белгілі. Бұған Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарды тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу және жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларына сәйкес жаппай жүргізілген тәркілеулерден бастау алғаны тарихқа аян. Алайда «жау жағадан алғанда» демекші бұған жанама және тікелей себептер де бар. Төмендегі Мәскеудегі Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінен (ГАРФ) табылған мұрағаттық құжаттар бұлай деп баға беруімізге дәлел бола алады. Сол замандарда Кеңес Одағының «салтанатты шерулерін» каматамасыз ету үшін Қызыл Армияны азақ-түлікпен, киім-кешекпен жабдықтау ең өзекті мәселелердің

бірі болып, қорғаныс саласының саяси маңызды бір бөлігінің біріне айналды. Шет аймақта, ашаршылықпен алысып жатқанына қарамастан бұл науқаннан Қазақстан да тыс қалмай «донор» ретінде тартылды. Бұған төмендегі құжаттарда көрсетілгендей ірі мемлекеттік шенеунік Микоянның өзі тікелей қатысқаны және қазақтардың жаппай қырылып немесе шет жұрттарға көтеріле көшіп жатқанына қарамастан Қазақстанға азық-түлік жинау мақсатымен бірнеше рет келгені дәлел (оның мемлекеттік қорғаныс комитетінің мүшесі болуы да осы қызметімен байланысты). Осы «қайраткерлігі» ерекше бағаланып ірі қызметтер атқарумен қатар жоғары мемлекеттік наградаларға да ие болған. Енді Микоянның қысқаша өмірдеректеріне тоқталсақ мынадай мәліметтер алар едік. Микоян Анастас Иванович (25. 11. 1895 – 21. 10. 1978), Кеңестік дәуірдегі ірі партия және мемлекет қайраткері, Сталиннің ең жақын серіктерінің бірі болғанын байқаймыз. Партиялық және мемлекеттік орган жүйесіндегі қызметтерін 1919 жылы Ленинмен танысудан бастаған ол Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары, бюро мүшесі, Кеңестер Одағы сыртқы сауда Халық Комиссары, Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті мүшесі, Бүкілодақтық Коммунистік Партия Орталық Комитетінің (большевиктер) мүшесі болған.

1926-1930 жылдар аралығында Кеңестер Одағы сыртқы және ішкі сауда Комиссариатының Халық Комиссары, ал 1930 жылдан бастап Кеңестер Одағы жабдықтау Комиссариатының Халық Комиссары қызметтерінде болды.

1934-1938 жылдары Сталиннің ұсынысымен Кеңестер Одағы тамақ өнеркәсібі Халық Комиссариаты құрылып оның басында да Микоян тұрған екен. 1937-1946 жылдар аралығында ол Кеңестер Одағы Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары, ал 1941-46 жылдарда оның бюро мүшесі және сонымен қатар 1938-1946 жылдарда сыртқы сауда Халық Комиссары қызметтерін атқарған.

Сонау зобалаңға толы отызыншы жылдары, қырғынға толы қыркыншы жылдары осындай ең күрделі де жауапты қызмет жолдарынан өткен Микоян бұдан кейінгі жылдары да қызмет биігінен түскен жоқ, биліктен кеткен жоқ. 1946-55 жылдары Кеңестер Одағы Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, 1955-1964 жылдары оның бірінші орынбасары, ал сонымен қатар 1946-1949 жылдары сыртқы сауда министрі қызметтерін қоса атқарған. 1953-1955 жылдары Кеңестер Одағы сауда министрі, 1964-1965 жылдары Кеңестер Одағы Жоғарғы Кеңесінің Президиумы төрағасы лауазымды қызметтерінде болып, 1937-1974 жылдар аралығында Кеңестер Одағы Жоғарғы Кеңесінің үзіліссіз депутаты болып сайланған екен.

Микоян қызметтік баспалдақтарын Ленинмен танысып, кездесуден бастап Брежневпен аяқтаған артына халық арасында мәтелге айналған *«от Ильича до Ильича без инфаркта и паралича»* деген қанатты сөз қалдырған қазақша айтқанда «суға батпайтын, отқа жанбайтын» бірден-бір мемлекеттік қайраткер болды.

Осы еңбектері көзі тірісінде мемлекет тарапынан жоғары бағаланып Азамат соғысы жылдарының өзінде-ақ Қызыл Жұлдыз орденімен марапатталып кейіннен Октябрь Революциясы және алты бірдей Ленин орденімен наградталған.

Қиын-қыстау жылдары Қызыл Армия мен Ұлы Отан соғысы жылдарында азық-түлікпен және киім-кешекпен қамтамасыз етуде көрсеткен ерең еңбектері үшін 1943 жылғы 30 сентябрьде Жоғарғы Кеңес Президиумының Указымен оған Социалистік Еңбек Ері жоғары мәртебелі атағы беріледі.

Справочные материалы к поездке А.И. Микояна в Казахстан (таблицы справки, информации). Январь-февраль, 1931 г.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы Қазақстандағы хал-ахуалды бейнелейтін мына құжаттарда А.Микоянның Орталыққа жіберген мәліметтері мен Голощекин мен екі арадағы телеграф арқылы сөйлескен сөздері беріліп отыр. Құжаттар тарихи дерек болғандықтан емлелік, стенографиялық ерекшеліктерін сақтап сол қалпында ұсынып отырмыз.

Я внимательно ознакомился с той частью письма Казкрайкома в ЦК, которая касается вопроса так называемой «передержки скота», и проверил все документы, связанные с этим вопросом.

Не могу не выразить удивления, зачем понадобилось Казкрайкому плохо произведенными историческими раскопками попытаться по существу оправдать то безобразие с передержкой скота, которое совершенно правильно было расценено в телеграмме Вашей и тов. МОЛОТОВА, как способ обмена рабочего государства. Тем более непонятно это письмо, что Бюро Казкрайкома в моем присутствии, в своем постановлении от 23 января 1931 года приняло следующее постановление:

**«СЧИТАТЬ СОВЕРШЕННО НЕДОПУСТИМОЙ
ИМЕЮЩУЮСЯ ПРАКТИКУ СДАЧИ КРАЕВОЙ КОНТОРОЙ
СОЮЗМЯСА СКОТА, ПРЕДНАЗНАЧЕНОГО НА МЯСОСНАБЖЕНИЕ,
НА ПЕРЕДЕРЖКУ КОЛХОЗЫ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ
КРЕСТЬЯНСКИЕ ХОЗЯЙСТВА. ДОГОВОР, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ
КРАЕВОЙ КОНТОРОЙ СОЮЗМЯСА С КАЗКРАЙСОЮЗОМ И
КАЗЖИВМОЛСОЮЗОМ, ОТМЕНИТЬ.»**

Все ссылки Казкрайкома на телеграмму тов. Чухриты от 5-го ноября 1929 года и работу подкомиссии тов. Лациса в Казахстане не могут послужить основанием для безобразных операций в конце 1930 года, во-первых, потому, что они КАСАЮТСЯ 1929 ГОДА, и во-вторых, ни одним словом не сказано проводить такую передержку скота в таких формах и с таким материальным содержанием, какая-имела место в Казахстане в конце 1930 года.

Все ссылки Союзмяса на 1930 года, а именно:

1/ протокол совещания работников Союзмяса в феврале 1930 года,

2/ генеральный договор, заключенный между Правлением Союзмяса и Животноводцентром 1930 г. и

3/ телеграмма тов. Базовского от ноября 1930 года, -

все это никакого отношения не имеет к той передержке скота, каковая имела место в Казахстане в 1930 году, и что мною было обнаружено, и отменено Краевым Комитетом Партии, как «совершенно недопустимое.»

Во всех этих документах, на которые ссылается Казкрайком, цепляясь за слово «передержке», речь идет о СОВСЕМ ДРУГОЙ передержке, а именно: о предубойной передержке на несколько дней на базах СОЮЗМЯСА И ЗАГОТОВИТЕЛЕЙ (Ф. 5446. Оп.120. Д. 190. Л. 7.).

Такая передержка была, есть и будет, ибо мы не в состоянии, благодаря отсутствию транспорта, загрузке боен и т.д., немедленно убивать заготовленный скот, будучи вынужденными на несколько дней передерживать его до подачи вагонов или до приемки его бойней.

В этих документах речь идет также О ТАКОЙ ПЕРЕДЕРЖКЕ, которая непосредственно связана с НАГУЛЬНЫМИ ОПЕРАЦИЯМИ. Она заключается в том, что заготовленный весной худой скот, который нет смысла забивать, и кроме того, благодаря поступлению и при отсутствии холодильников нельзя забивать, направляется на пастбища с тем, чтобы этот скот гоним направляет на Петропавловский или Уральский мясные комбинаты на убой, по пути нагуливая вес. Нагульные операции и временная передержка для составления нагульных гуртов были и будут. НЕ ОБ ЭТОМ ИДЕТ РЕЧЬ. Не это отменено Казкрайкомом, и не это надо считать нетерпимым для рабочего государства безобразием. СУТЬ КАЗАКСТАНСКОЙ ПЕРЕДЕРЖКИ СКОТА ЗАКЛЮЧАЕТСЯ В ПРЯМОМ ОГРАБЛЕНИИ ГОСУДАРСТВА. Так, я ее охарактеризовал на Бюро Казкрайкома, и тов. Голощекин со мной согласился. В своей телеграмме на имя тов. Сталина, обнаружив такие факты передержки в районе Аулие-Ата, я писал следующее: «СЧИТАЮ НУЖНЫМ ВАМ СООБЩИТЬ ФАКТ ВОЗМУТИТЕЛЬНОГО РАЗБАЗАРИВАНИЯ государственных средств.»

Я считаю, что в этих словах нет ни одной нотки преувеличения. Для того, чтобы Вам был ясен весь чудовищно анти-рабочий смысл всей практики передержки скота в Казахстане, я Вам перечислю без всяких комментариев несколько пунктов, ОТОБРАЖАЮЩИХ МАТЕРИАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДОГОВОРА между краевой конторой Союзмяса и Казакскими кооперативными организациями.

«Союзмясо сдает, а Казкрайсоюз принимает обязательство через свои системы /РайПО/ X/ организовать и произвести в период с 1 НОЯБРЯ 1930 ГОДА ПО 1 МАЯ 1931 ГОДА, А В ЮЖНЫХ РАЙОНАХ КАССР до 15 апреля 1931 ГОДА ЗИМНЮЮ ПЕРЕДЕРЖКУ НА СУХИХ КОРМАХ ПРИНАДЛЕЖАЩЕГО СОЮЗМЯСУ РОГАТОГО СКОТА.»

«Перегон сдаваемого скота НА ПЕРЕДЕРЖКУ И ОБРАТНО по окончании таковой производится силами и средствами РайПО и за его полной ответственностью. За перегон скота Союзмясо уплачивает РайПО ЗА ГОЛОВУ-КИЛОМЕТР РОГСКОТА 2 КОП., И БАРАНА – 0,5 КОП.»

За проведение указанной операции СОЮЗМЯСО УПЛАЧИВАЕТ с момента постановки скота на стойловое содержание, каковой момент определяется соответствующим актом с участием местной власти – за одну голову взрослого рогатого скота – живесом до 140 килограмм – бр.48 к.в месяц.

Х) То же самое относится к Казживмолсоюзу и Казколхозцентру, ибо договор краевой конторой заключен с тремя союзами одного и того же содержания (Ф. 5446. Оп. 120. Д. 190. Л. 8.).

За одну голову взрослого рогатого скота –

от 140 кило до 160 кило 6 р.82к. от 160 до 180 кило - 7 р. 09к.

180 » 200 » 7 р.36к. от 200 до 220 » 7р. 60к.

220 » 240 » 7 р.98к. от 240 до 260 » 8р. 09к.

260 » 280 » 8 р.39к. от 280 до 300 » 8р. 59к.

За одну голову теленка, передерживаемого НА ОДНОМ СЕНЕ ж/весом-

от 35 до 52 кгр. - 5р. 20к. от 52 до 78 кгр. -5р. 72к.

78 120» - 6р. 37к. в месяц: ЗА ТЕЛЕНКА, ПЕРЕДЕРЖИВАЕМОГО НА СЕНЕ, С КОНЦЕНТРИРОВАННЫМИ КОРМАМИ, живвесом –

35 до 52 кгр. - 6р. 19к, от 52 до 78 кгр. – 7р.41к.

ЗА ОДНОГО БАРАНА или яловую овцу – 2р. 05к. в месяц.

За одного ягненка после отъема от матери – 2р. 5бр. в м-ц.

СТОИМОСТЬ КОНЦКОРМОВ, израсходованных на подкорм стельных и суягных маток, относится по конвенционным ЦЕНАМ ЗА СЧЕТ СОЮЗМЯСА, сверх платы, установленной 9 п «а», «б», «в», «г», пунктами настоящего геноглашения.

НА ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ РАСХОДЫ и контроль операции СОЮЗМЯСО УПЛАЧИВАЕТ КАЗКРАЙСОЮЗУ комиссию В РАЗМЕРЕ 6,7% С ОБЩИ СТОИМОСТИ ПЕРЕДЕРЖКИ, из коих 5,2% получает РайПО, а 1,5% Казкрайсоюз.

РАСХОДЫ ПО ВЕТОБСЛУЖИВАНИЮ ПЕРЕДАВАЕМОГО НА ПЕРЕДЕРЖКУ СКОТА ПРОИЗВОДЯТСЯ СОЮЗМЯСОМ ОСОБО, подействительной стоимости, по ставкам Ветуправления НКЗема или на условиях договора, заключенного Казкрайсоюзом с Ветуправлением.

Финансирование системы Казкрайсоюза производится Госбанком ПРОТИВ ПЛАНОВ СОЮЗМЯСО АВАНСОМ в размере месячной стоимости передержки одной головы.

Всякий заинтересуется, есть ли там некоторые пункты ХОТЯ БЫ ДЛЯ ФОРМЫ защищающие интересы государства. Единственным пунктом, «ЗАЩИЩАЮЩИМ» государство, является следующее:

«Принимаемый на передержку скот должен содержаться ПО ВОЗМОЖНОСТИ/ / в вагонах, С НАВЕСАМИ и с соблюдением МИНИМУМА /!/ всех ПРОЧИХ /!/ ОБЯЗАТЕЛЬНЫХ ПРАВИЛ /!/ ухода за скотом.»

«Каждый случай падежа скота системы Казкрайсоюза обязуется подтвердить НАДЛЕЖАЩЕ ОФОРМЛЕННЫМИ /!/ актами по форме, преподанной Госстрахом.»

«Падеж скота от эпизоотии или гибель от стихийных бедствий РайПО обязуется подтвердить надлежащими оформленными актами с обязательным участием – при эпизоотии ВЕТВРАЧА, а ПРИ СТИХИЙНОМ БЕДСТВИИ – АДМИНСТРАТИВНОЙ ВЛАСТЬЮ //.»

«Сданный на передержку скот СОЮЗМЯСО должно застраховать на свое имя, причем ВСЕ РАСХОДЫ С ГОССТРАХОМ ПО ВОЗМЕЩЕНИЮ УБЫТКОВ, ПРОИСШЕДШИХ ОТНАДЕЖА СКОТА, ПРОИЗВОДЯТСЯ непосредственно союзмясо.»

Таким образом, выполнение договора означает, что так называемая передержка скота на зиму обойдется минимум столько же, сколько уплачено за него при его покупке, и по такой цене, по какой будет покупаться такой же скот при заготовках весной **(Ф. 5446. Оп. 120. Д. 190. Л. 9.)**

Следовательно, купленная за 55 рублей голова крупного рогатого скота будет возвращена нам весной в лучшем случае без всякой прибавки веса, но по цене минимум в 100 рублей. Теленок, стоящий 27 рублей, со всеми указанными расходами обойдется в 57-75 рублей, баран стоимостью в 11 рублей, обойдется в 23-25 рублей, причем неизвестно, в каком состоянии получим этот скот весной, И ПОЛУЧИМ ЛИ ЕГО ВООБЩЕ, потому что – какое значение имеет ОФОРМЛЕННЫЙ ПОДПИСАМИ административных властей акт для падежа скота от эпидемии или стихийных бедствий в сотнях верст от железной дороги, тем более, что за падеж государственного скота все равно БУДЕТ ПЛАТИТЬ ТО ЖЕ САМОЕ ГОСУДАРСТВО, с тем, однако, отличием, что за падеж скота Союзмяса будет платить Госстрах.

Ничем иным, как прямым БРЕДИТЕЛЬСТВОМ, нельзя считать эти операции, которые угрожали государству убытками минимум в 7 млн. рублей, и после их отмены они обойдутся нам все-таки около 2 млн.рублей. вот почему я писал Казкрайкому:

«Совершенно невозможно ограничиться отменой КАБАЛЬНОГО для государства и ВРЕДИТЕЛЬСКОГО по существу договора одним снятием с должности и привлечением к ответственности в обычном порядке Прокудина /Зав. Краевой конторой Союзмясо, несущий прямую ответственность за все эти операции/, необходимо дело продвинуть в порядке ГПУ немедленно подвергнуть Прокудина аресту. Соответствующие распоряжения даны Корнюшину.»

Я писал это 24 января и потом, когда т. Голощекин выражал сомнения в отношении целесообразности ареста Прокудина, я ему сообщал:

«Настаиваю аресте Прокудина порядке ГПУ до полного расследования дела. Чем больше знакомлюсь с его руководством районами тем яснее что он ИЛИ являлся СЛЕПЫМ БЕЗВОЛЬНЫМ ОРУДИЕМ В РУКАХ ВРЕДИТЕЛЕЙ это в лучшем случае, ИЛИ ОН ПРЯМОЙ УЧАСТНИК ВРЕДИТЕЛЬСКОЙ ШАЙКИ. Необходимо арестовать и строго расследовать дело. Без этого аппарат Союзмяса не оздоровится.»

Подписание такого договора и проведение таких операций краевой конторой Союзмяса без наличия на то разрешения со стороны Правления Союзмяса говорят не только о преступной деятельности краевой конторы, но показывают неудовлетворительное руководство Правлением Союзмяса своей Казакской конторой. Ошибка председателя Правления Союзмяса тов. Корнюшина, заключается в том, что, получив 12 декабря от Прокудина телеграмму о скопившемся скоте и о предложениях местных органов организовать передержку скота, угрожавшую, по указанию Прокудина, 14-миллионными убытками государству, не дал ему никакого ответа, ограничившись тем, что по нашему предложению ПБ постановило и за подписью т. Сталина и Молотова послало директиву на места о немедленном забое всего заготовленного мясного скота. Отсутствие ответа / что является явным упущением Корнюшина / не может дать право краевой конторе подписать договор от имени Союзмяса с убытками в несколько миллионов рублей

(Ф. 5446. Оп. 120. Д. 190. Л. 10.).

Переговоры по прямому проводу т. Микояна с т.т. Голощекиным и Корнюшиным. 30. 1-31 г. Новосибирск.

Микоян: Здравствуйте. Хочу говорить по вопросу хлеба и мяса. Районах, где я был, о заготовках хлеба не думают, все разговоры потребительского характера на счет того, нельзя ли дать семян или хлеба колхозам. Я узнал в Белагачском районе, что около 200 тысяч пудов чистосортного зерна находится у колхоза под сохранными росписками для обмена с соседними колхозами, но до сих пор не обменивается, а частями растаскивается. Во исполнение последних директив ЦК надо добиться на ряду с полным выполнением сокращенного плана хлебозаготовок, окончания обменных операций к 10 февраля и вывоза хлеба из глубинных пунктов. Будучи колхозах установил дополнительно, что всюду план заготовок скота, падающий на единоличное стадо колхозников выполняется за счет обобществленного стада. Во имя сохранения обобществленного стада надо запретить подобные явления и обязать в планах заготовок и сводках выполнения выделять задания на колхозное стадо от задания на единоличное стадо колхозников. Нигде не встретил охват твердым заданиями более трех процентов хозяйств, причем под задания попадают исключительно лишенцы, не имеющие и разбазарившие свой скот. Надо указать, чтоб задания давались хозяйствам более 3% но не выше 7%, включая сюда не только официальных, но и действительных кулаков и зажиточных крупных держателей скота. Колхозы «Торжество Труда и Иртыш» Семипалатинского района узнал, что первый колхоз получил от Союзмясо 1000 овец а второй 250 овец на пополнение своего стада за что не уплатили ни одной копейки. Затем Семипалатинске выяснил, что Союзмясо раздало 12000 овец имея на те прямое распоряжение Алматы. Прошу сообщить когда и чье решение было по этому вопросу и передать мне точный текст постановления и копию распоряжения на места, а также справку союзмясо какое количество скота роздано в таком порядке по всему Казахстану. Уполномоченный Союзмясо Семипалатинске Макаров никуда не годится. Надо его немедленно отстранить. На его место можно назначить Баранова, работающего в Краевой Конторе, теперь находящегося в Чемкенте по мобилизации. На базах Союзмясо огромное количество лошадей и верблюдов, их держать неизвестно для чего. Обязываю Корнюшина оставить в отделениях Союзмясо минимум верблюдов и лошадей для хозяйственного обслуживания контор и гуртов, остальное продать скотоводу и другим госорганам, а браковку гнать на убой. Обязываю также сократить планы Союзмясо по развешиванию собственной кормовой базы, оставив лишь крайней минимум. Итоги отгрузок мяса за январь поставить на Бюро Крайкома и ударить по некоторым, позорно отстающим районам, что бы дать новую раскачку по отгрузкам, добившись отгрузок среднем по Казахстану не менее 5 тысяч тонн пятидневку.

Голощекин: первое по хлебу крайком все время из пятидневки в пятидневку нажимает на заготовки. Две недели тому назад было послано добавочно ряд работников, для этого же вчера дали жесткую директиву. Завтра посылаем еще работников. Но должен заявить, никакого снижения плана мы не получили. При максимальном плане 57 миллионов без гарнца, мы заготовили 44 с половиной. На оставшиеся 12 с половиной – пять миллионов падает на совхозы, которые были сняты Вами в Ноябре. Стало быть наш максимальный план 7 с половиной миллионов причем, как я вам говорил, четыре

миллиона падает на не урожайные районы, где, как я полагаю, заготовить сколько ни будь существенно нельзя будет. На хлебозаготовки ЦК командирует нам Шверника. Второе: по мясу по вашему сообщению о сдаче обобщественного стада дали соответствующую директиву план на 9 месяцев.

Микоян: Расхождения цифрах остатках от годового плана хлебозаготовок между Вами и Москвой видимо обясняется, что Вы включаете заготовки хлеба по сохранным распискам, в то время как Москва не включает.

Голощекин: Не думаю, что в этом расхождение. О сохранных расписках мы получили проверочные сведения недавно и дали жесткую директиву немедленно и пол- (әрі қарай көрінбейді -Д.Е.)... План мясозаготовок на 9 месяцев мы спустили с увлечением (көрінбейді -Д.Е.) (Ф. 5446. Оп. 120. Д. 190. Л. 13). мобилизовав необходимое количество фонарей. Турксиба Форту Александровску дал распоряжение грузить Махачкалу, обявав Дагестан переотправлять Москву. Аппарат центральный согласно Вашей схемы перестроили, выгнали 15 человек. Добиваюсь использования сбоев Казахстане за счет освобождения мяса, потребляемого гарантированному плану также местной кооперации. Прошу соответствующего указания Розыбакиеву. Прошу ускорить присылку Степанова или другого управляющего. Указать как быть с отпуском, каких условиях, кому же передавать лошадей. Все. Использование сбоя совершенно необходимо. Все остальное, что сообщили, считаю правильным.

Голощекин: Анастас должен заявить, что самое труднее это будет хлебозаготовки данный момент. В районах даже неурожайных Вы найдете дважды повторенные мною директивы предупреждения против иждивенчества и надежды на семена. Все.

Микоян: Согласно, что не мало трудностей выполнения хлебозаготовок, однако сокращенный план совершенно реален. Мое впечатление от посещения районов, что все эти директивы, будучи правильными, все таки не помогают. Народ психологически демобилизоваться. Необходимо крепко ударить по ряду работников в безобразно плохо работающих районах, опубликовать об этом по всему Казахстану, чтоб подтянуть и раскатать остальных. Теперь может помочь отправка ответственных работников на места. Я поручу Москве проверить источник расхождения цифр. По хлебозаготовкам. Антипов поехал в Джаркенский район. Будет также в Аксуинском районе. Надо Чаплина послать в Джаркенский и Кегенский районы. Прошу специально мне телеграфировать причины неудовлетворительных заготовок в этом районе, имеющем план заготовок 18 тысяч тонн. Я жду приезда Рудзутака который будет сегодня ночью в Новосибирске вопросам хлебозаготовок.

Завтра выезжаю Петропавловск.

Голощекин: Повторяю без снижения плана по крестьянскому сектору. Снижения нам не дано, наоборот повышение на 500 тысяч пудов. Все рекомендуемые Вами способы используются нами до крайности положение теперь таково, что если снимать, а мы снимаем за плохую работу довольно часто, уже нечем заменять. Из края находится в районах на мясо мобилизации средств хлеба экспорта масла и т.д. огромная масса работников и через неделю мы должны выслать на посевную до 200 человек. Все.

Микоян: мало снимать. Надо кой кого исключить из партии и привлечь к уголовной ответственности. Частности настаиваю на аресте Прокудина в порядке ГПУ до полного расследования дела. Чем больше знакомлюсь его руководством районами, тем яснее, что он или являлся слепым безвольным орудием в руках вредителей, это лучшим случае, или он прямой участник вредительской шайки. Необходимо арестовать и строго расследовать дело. Без этого аппарата Союзмясо не оздоровить. Все.

Голощекин: если у Вас больше ничего нет до свидания. Заезжайте обязательно Кустанайские районы. В этих районах в связи с хлебозаготовками были распущены бюро сняты несколько секретарей три районные организации. Теперь проводим чистку под этим углом сегодня. Крепко застроили требования Убаганскому райкому по мясу. Если не будет перелома ударим. Дело Прокудина передали ГПУ, будем требовать срочного расследования и если в течении нескольких дней выяснится необходимость его ареста до суда он будет арестован. В данный момент все Члены Крайкома считают эту меру излишним. Все.

Микоян: всего хорошего, до свидания. Желая успешного окончания хлебозаготовок и мясозаготовок.

Голощекин: всего хорошего, желаю что бы ты нам помог успешно. (Ф. 5446. Оп. 120. Д. 190. Л. 13 об.) (Жалғасы бар, келесі сандарда жарық көреді Дәурен Ескекбаев).

